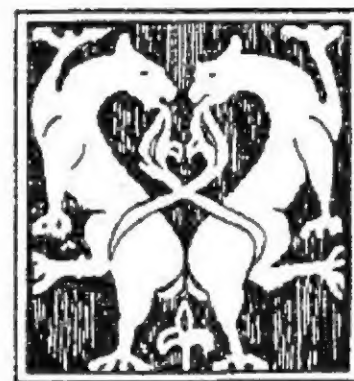




ΕΠΙΕΤΗΡΙΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ – ΝΓ'

ΕΠΙΕΤΗΡΙΣ  
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΚΑΤΑΘΕΣΙΣ  
ΕΙΣ ΜΝΗΜΗΝ ΤΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ  
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΥ



ΤΟΜΟΣ ΝΓ'  
ΑΘΗΝΑΙ 2007 - 2009

ΤΟ ΠΡΩΤΟΝ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ  
ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Πρόεδρος  
† Ο ΑΘΗΝΩΝ ΜΕΛΕΤΙΟΣ  
Ἀντιπρόεδροι  
Ι. Μ. ΔΑΜΒΕΡΓΗΣ  
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΟΣ

Γεν. Γραμματεὺς  
ΦΑΙΔΩΝ ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ

Ταμίας  
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΙΠΑΛΛΟΣ

Σύμβουλοι

ΙΩ. ΖΕΡΒΟΣ  
ΣΠΥΡΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ  
ΑΙΜΙΛΙΑ ΚΑΛΛΙΓΑ  
ΝΙΚ. Δ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ  
ΠΑΝ. Δ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΚΟΥΖΗΣ  
† Ἀρχιμ. ΧΡΥΣ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ  
Κ. Ν. ΡΑΔΟΣ  
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΩΤΗΡΙΟΥ

ΤΟ ΝΥΝ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ

Πρόεδρος  
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΑΝΑΦΗΣ  
Ἀντιπρόεδροι  
ΜΕΝΕΛΑΟΣ ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ  
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ  
Γεν. Γραμματεὺς  
ΕΥΓΥΧΙΟΣ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

Ταμίας  
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΙΤΣΙΝΕΛΗΣ  
Εἰδ. Γραμματεὺς  
ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΛΑΜΠΑΚΗΣ  
Ἔφ. Βιβλιοθήκης  
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΓΚΙΟΛΕΣ

Σύμβουλοι

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΗΜΕΛΛΟΣ  
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΣΙΝΗΣ  
ΤΑΣΙΑΡΧΗΣ ΚΟΛΙΑΣ  
ΣΤΑΥΡΟΣ ΚΟΥΤΡΟΥΗΣ

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ  
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΣΟΦΙΑΝΟΣ (†18-11-2008)  
ΕΛΕΝΗ ΧΑΤΖΟΓΛΟΥ-ΜΠΑΛΤΑ  
ΚΡΙΤΩΝ ΧΡΥΣΟΧΟΪΔΗΣ

ἙΤΕΡΗΡΙΟΝ  
Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Γραδῶν  
ΚΑΤΑΘΕΣΙΣ  
Εἰς Μνήμην τοῦ Καθηγνήτου  
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΥ



ΤΟΜΟΣ ΝΓ'  
ἀΘΗΝΑΙ 2007 - 2009

## ΕΠΕΤΗΡΙΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Annuaire de l'Association d'Études Byzantines (Grèce)

Διευθυντής ο καθηγητής Κωνσταντῖνος Ἀ. Μανάφης

Ἐπεμελήθησαν τῆς ἐκδόσεως:

Τῶν τόμων Α'-ΙΒ' : Κων. Δυοβουνιώτης - Φ. Κουκουλῆς  
» » ΙΓ'-ΙΗ' : Κ. Δυοβουνιώτης - Φ. Κουκουλῆς - Δ. Α. Ζακυθινός  
Τοῦ τόμου ΙΖ' : Φ. Κουκουλῆς  
Τῶν τόμων ΙΘ'-ΚΒ' : Φ. Κουκουλῆς - Ν. Β. Τωμαδάκης  
» » ΚΓ'-ΛΓ' : Ν. Β. Τωμαδάκης  
» » ΛΔ', ΛΗ', ΜΑ'-ΜΕ', ΜΖ'-ΜΗ' : Ν. Β. Τωμαδάκης - Σ. Ἰ. Κουρούσης  
» » ΛΘ'-Μ' (= Λειμῶνος), ΜΣ' : Σ. Ἰ. Κουρούσης  
» » ΜΘ'-ΝΑ' : Κ. Ἀ. Μανάφης - Σ. Ἰ. Κουρούσης  
» » ΝΒ'-ΝΓ' : Κ. Ἀ. Μανάφης - Στυλ. Λαμπάκης  
Τοῦ Εὐρετηρίου τῶν τόμων Α'-Ι' συντάκτης : Ἐ. Γ. Κριαρᾶς  
» » » » ΙΑ'-Λ' συντάκτης : Ν. Μ. Παναγιωτάκης

Γραφεῖα: Ἀριστείδου 8, ὄγδοος ὄροφος, Ἀθήναι 10559

Bureau: Rue Aristidou 8/8, Athènes 10559 - Grèce

τηλ. 210-3237173

Τὰ πρὸς δημοσίευσιν χειρόγραφα ἀποστέλλονται εἰς τὸν διευθυντὴν τοῦ περιοδικοῦ  
Κ. Ἀ. Μανάφην, Στρ. Κανέλλου Δεληγιάννη 33, 19009 Ραφήνα Ἀττικῆς.

Τὸ Διοικητικὸν Συμβούλιον τῆς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν ἀπεφάσισεν ὁμοφώνως ὅπως τὸν ὑπὸ ἐκδοσιν τόμον ΝΓ' (2007-2009) τῆς «Ἐπετηρίδος» ἀφιερῶσιν πρὸς τιμὴν τοῦ παλαιοῦ τακτικοῦ Ἐταίρου αὐτῆς κ. Δημητρίου Ζ. Σοφιανοῦ, καθηγητοῦ Βυζαντινῆς Παιδείας εἰς τὸ Τμῆμα Ἱστορίας τοῦ Ἰονίου Πανεπιστημίου, ἐπὶ μακρὰ ἔτη θητεύσαντος εἰς τὴν θεραπείαν τῶν βυζαντινῶν Γραμμάτων διὰ τῆς ἐπιστημονικῆς ἐργασίας καὶ τῆς διδασκαλίας.

## ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ὁ Δημήτριος Ζ. Σοφιανὸς ἐγεννήθη εἰς τὸν Πύργον τῆς Τήνου τὸ ἔτος 1935. Ἐπεράτωσε τὰς γυμνασιακάς του σπουδὰς εἰς τὴν Τήνον τὸ 1954 μὲ τὸν βαθμὸν «ἄριστα» 19 8/11. Εἰσήχθη πρῶτος κατὰ σειρὰν ἐπιτυχίας εἰς τὴν Φιλοσοφικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ τέταρτος εἰς τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν τοῦ ἰδίου Πανεπιστημίου (1954). Ἐνεγράφη εἰς τὴν Φιλοσοφικὴν Σχολὴν καί, κατὰ τὰ τέσσαρα ἔτη τῶν σπουδῶν του ὑπῆρξεν ὑπότροφος τοῦ Ἰδρύματος Κρατικῶν Ὑποτροφιῶν λόγω ἐξαιρετικῆς ἐπιδόσεως. Τὸ 1959 ἔλαβε τὸ πτυχίον τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Ἀρχαιολογικοῦ Τμήματος μὲ τὸν βαθμὸν «ἄριστα». Παρηκολούθησεν ἰδιαίτερα σεμινάρια-μαθήματα Βυζαντινῆς Τέχνης, Παλαιογραφίας καὶ Διπλωματικῆς εἰς τὸ φροντιστήριον τῶν καθηγητῶν Ἀναστασίου Ὁρλάνδου καὶ Διονυσίου Ζακυθινοῦ.

Μετὰ τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν στρατιωτικῶν του ὑποχρεώσεων (1961) προσελήφθη ἀμέσως ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Διονυσίου Ζακυθινοῦ ὡς ἐπιστημονικὸς συνεργάτης εἰς τὸ νεοσύστατον τότε Κέντρον Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν, τοῦ ὁποίου διευθυντὴς ἦτο ὁ ἴδιος. Ἐκεῖ, κατὰ τὴν ἐπὶ ἔν καὶ ἡμισυ ἔτος παραμονὴν του, ἠσχέθη εἰς τὴν παλαιογραφίαν καὶ διπλωματικὴν ἐκδοσιν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν ἐγγράφων. Ἠσχολήθη κυρίως περὶ τὴν μεταγραφὴν (ἀπὸ φωτογραφίας τῶν πρωτοτύπων) χρυσοβούλλων καὶ πατριαρχικῶν σιγιλλίων τῆς Μονῆς Ἀγίου Ἰωάννου Θεολόγου τῆς Πάτμου καὶ τὸν κριτικὸν

υπομνηματισμόν των ἐν σχέσει πρὸς τὴν παλαιότεραν ἔκδοσιν τῶν F. Miklosich-I. Müller (βλ. EEBΣ τόμ. 32, 1963, σσ. 555-566, ὅπου ἐκθέσεις πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν κατὰ τὰ ἔτη 1961 καὶ 1962).

Ἀκολούθως διωρίσθη εἰς τὴν Μέσσην Ἐκπαίδευσιν, ὅπου καὶ παρέμεινε μέχρι τοῦ ἔτους 1966, ὁπότε προσελήφθη ὡς συντάκτης εἰς τὸ Κέντρον Ἑρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Τὸ ἔτος 1972 ἔλαβε τὸ διδακτορικόν του δίπλωμα μὲ θέμα διατριβῆς «Ἅγιος Νικόλαος ὁ ἐν Βουναίῃ - Ἀνέκδοτα ἀγιολογικὰ κείμενα, ἱστορικὰ εἰδήσεις περὶ τῆς Μεσαιωνικῆς Θεσσαλίας Ι' αἰῶν» (εἰσηγητὴς ὁ καθηγητὴς Ν. Β. Τωμαδάκης). Ὁ Δημήτριος Σοφιανὸς προήχθη εἰς Διευθυντὴν τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ τὸ 1983 καὶ παρέμεινεν εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν μέχρι τοῦ 1997, ὁπότε καὶ ἐσυνταξιοδοτήθη. Ὡς Διευθυντὴς τοῦ Κέντρου διηύθυνε τὰ ἐπιστημονικά του προγράμματα καθὼς καὶ τὰς ἐκδόσεις του, παλαιότερας καὶ καθυστερημένας, καὶ νεωτέρας.

Τὸ 1997 ἐξελέγη καθηγητὴς τῆς Βυζαντινῆς Παιδείας εἰς τὸ Τμήμα Ἱστορίας τοῦ Ἰονίου Πανεπιστημίου. Ἐπὶ τέσσερα ἔτη (1998-2002) διετέλεσε Πρόεδρος τοῦ Τμήματος καὶ προσέφερε πολλὰ εἰς τὴν διοικητικὴν ὁργάνωσιν τοῦ Τμήματος καὶ εἰς τὴν εὐρυθμον λειτουργίαν του. Ἐδίδαξε Βυζαντινὴν Ἱστορίαν, Ἱστορίαν τῆς Βυζαντινῆς Παιδείας, Ἀγιολογίαν, Παλαιογραφίαν-Κωδικολογίαν, Διπλωματικὴν καὶ τὸν τρόπον ἐκδόσεως κειμένων καὶ ἐγγράφων βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν συγγραφέων. Ἀπεχώρησεν ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιον, συνταξιοδοτηθεὶς, τὸ ἔτος 2004.

Ὁ Δημήτριος Ζ. Σοφιανὸς ἦτο μέλος πολλῶν ἐπιστημονικῶν σωματείων καὶ ἐταιρειῶν (Ἑταιρεία Βυζαντινῶν Σπουδῶν, Ἑλληνικῆς Ἐπιτροπῆς Βυζαντινῶν Σπουδῶν, Ἑλληνικῆς Ἱστορικῆς Ἑταιρείας Θεσσαλονίκης, Ἑταιρείας Ἱστορικῶν Σπουδῶν ἐπὶ τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ, Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν, Χριστιανικῆς καὶ Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Συλλόγου πρὸς Διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων κ.ἄ.). Ἐπὶ δέκα ἔτη διετέλεσε Πρόεδρος τοῦ Συλλόγου τοῦ Ἐπιστημονικοῦ Προσωπικοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Τοῦ ἀπενεμήθη ἀπὸ τὸν Οἰκουμενικὸν Πατριάρχην Δημήτριον Α' τιμητικὸν δίπλωμα καὶ ὁ Χρυσοῦς Σταυρὸς τῆς 600ετηρίδος

τῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Μετεώρου διὰ τὴν ἐπιστημονικὴν του συμβολὴν εἰς τὴν μελέτην καὶ παρουσίαν τοῦ χειρογράφου πλούτου καὶ ἄλλου ἀρχαικοῦ ὑλικοῦ τῶν Μετεωρικῶν μονῶν.

Ὡς Γραμματεὺς καὶ Πρόεδρος τῆς «Ἀδελφότητος τῶν Τηνίων ἐν Ἀθήναις» συνέβαλεν εἰς τὴν ἵδρυσιν (1971), ὁργάνωσιν καὶ λειτουργίαν τοῦ Μουσείου (πατρικῆς οἰκίας) Γιαννοῦλη Χαλεπᾶ εἰς τὸν Πύργον τῆς Τήνου, γενέτειραν τοῦ καλλιτέχνου (βλ. περ. Νέα Ἑστία, 15 Ἰουλίου 1971).

Εἰς τὸ ἐκτενές, πολυσχιδές καὶ ἀνεγνωρισμένον ὑπὸ τῆς ἐπιστημονικῆς κοινότητος ἔργον τοῦ Δημητρίου Σοφιανοῦ, τὸ ὁποῖον ἐκτίθεται ἀναλυτικῶς εἰς τὴν ἀκολουθοῦσαν ἐργογραφίαν του, διακρίνονται σαφῶς σὺν τοῖς ἄλλοις δύο μεγάλοι κύκλοι προσωπικῶν ἐνδιαφερόντων σχετιζομένων τοῦτο μὲν πρὸς τὰ μοναστήρια τῶν Μετεώρων καὶ γενικώτερον πρὸς τὴν βυζαντινὴν καὶ μεταβυζαντινὴν Θεσσαλίαν, τοῦτο δὲ πρὸς τὴν ἱστορίαν τῆς γενετείρας του Τήνου. Εἶναι δὲ ἡ προσφορὰ προδήλως κεφαλαιώδης, καὶ δὲν θὰ ἦτο ὑπερβολὴ νὰ λεχθῇ ὅτι εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴ στηριχθῇ ἐπὶ τῶν σχετικῶν μελετῶν καὶ δημοσιεύσεων τοῦ Σοφιανοῦ ἡ μελλοντικὴ περαιτέρω ἱστορικὴ ἔρευνα τῶν περιοχῶν τούτων.

Ἡ Γεν. Συνέλευσις τῶν μελῶν τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν ἀπεφάσισεν ὁμοφώνως τὴν ἔκδοσιν τοῦ παρόντος τιμητικοῦ Τόμου, διὰ νὰ τιμῇ εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ καθηγητοῦ Σοφιανοῦ τὸν σημαντικῆς συμβολῆς ἀγιολόγον, τὸν ἄοκνον παλαιογράφον, τὸν ἱστορικὸν καὶ φιλόλογον καὶ ἐπὶ πᾶσι τὸν συνετὸν ἄνθρωπον, τὸν πρᾶον καὶ κοινωνικόν, τὸν εὐσεβῆ χριστιανόν, τὸν σταθερὸν εἰς τὰς πνευματικὰς, ἐθνικὰς καὶ ἐπιστημονικὰς ἀρχὰς καὶ ἐπιλογὰς του, τὸν ἐντριβῇ διδάσκαλον καὶ φερωνύμως σοφόν.

Δυστυχῶς διὰ τὰ Γράμματα πρὸ τῆς ὁλοκληρώσεως τῆς ἐκδόσεως τοῦ παρόντος τόμου, ὁ Δημήτριος Σοφιανὸς ἐκοιμήθη ἐν Κυρίῳ τὴν 18<sup>ην</sup> Νοεμβρίου 2008 μετὰ μακροχρόνιον πάλιν πρὸς νόσον βαρεῖαν, τὴν ὁποίαν ὑπέμεινε καρτερικῶς καὶ γενναίως ἐργαζόμενος ἐπιστημονικῶς μέχρι τῶν τελευταίων ἡμερῶν τοῦ βίου του. Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ἀπένειμεν εἰς αὐτὸν μετὰ θάνατον ἀργυροῦν μετάλλιον τιμῶσα τὴν συμβολὴν αὐτοῦ εἰς τὴν ἔρευναν καὶ τὴν γνῶσιν τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Τὸ δὲ Πανελλήνιον Ἱερὸν Ἰδρυμα Εὐαγγελιστρίας Τήνου ἐτίμησεν αὐτὸν διὰ τοῦ



χρυσού μεταλλίου τοῦ Ἰδρύματος διὰ τὴν πρὸς τὴν γενέτειραν καὶ τὴν ἐπιστήμην πολύτιμον προσφορὰν του.

Ἡμεῖς δὲ εἰς ἔνδειξιν τῆς ἀναγνωρίσεως τῆς ἐπιστημονικῆς του συμβολῆς δὲν διστάζομεν νὰ ἀφιερῶσωμεν παρηλλαγμένον πῶς καὶ εἰς αὐτὸν ἐπίγραμμα συντεθὲν χάριν ἀρχαίου πολυῖστορος (Cougny, III, 220):

*Αἶ σαὶ βίβλοι πάρεισι τοῖς αἰρουμένοις  
πόνους ἀπαντλεῖν καὶ καταρδεύειν φρένας  
βρύουσα πηγὴ, δαψιλέστατον πόμα.*

[Ἡ διεύθυνσις τῆς Ἑπετηρίδος]

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΗ ΑΝΑΓΡΑΦΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ  
ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΥ

1965

«Οἱ Νεόφυτοι Λαρίσης τοῦ 16ου αἰῶνος. Συμβολὴ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς μεταβυζαντινῆς Θεσσαλίας», Ἑπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 15 (1965), σσ. 86-124.

1970

«Συμβολαιογραφικὴ πράξις τοῦ 1550», Ἑπτανησιακὰ Φύλλα, τ. 7 (1970), σσ. 133-134.

1971

«Ὁ Βίος τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου (Vita Euthymii), πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως († 917) καὶ ὁ χρόνος συγγραφῆς αὐτοῦ», Ἑπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, τ. 38 (1971), σσ. 289-296.

«Ἱστορικὴ ἀναδρομὴ εἰς τὴν βενετοκρατουμένην καὶ τουρκοκρατουμένην Τήνον», Ἑπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν, τ. 9 (1971), σσ. 114-136.

1972

Διορθώσεις στὸ βιβλίο τοῦ J. Darrouzès, Georges et Démétrios Tornikès, Lettres et discours, Paris 1968, Ἑλληνικά, τ. 25 (1972), σσ. 237-240.

Ἅγιος Νικόλαος ὁ ἐν Βουναίνῃ: ἀνέκδοτα ἀγιολογικὰ κείμενα, ἱστορικὰ καὶ εἰδήσεις περὶ τῆς μεσαιωνικῆς Θεσσαλίας (I' αἰών), Ἐν Ἀθήναις: Ἐθνικὸ καὶ Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν-Φιλοσοφικὴ Σχολή, 1972, (Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου 22).

1973

«Ἀνέκδοτος κανὼν τοῦ μάρτυρος Ἀρμοδίου, συνταχθεὶς ὑπὸ τοῦ Ἀρσενίου Κρυπτοφέρους (IΑ' αἰών)», Ἑπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, τ. 39-40 (1973), σσ. 96-109.

«Ὁ νεομάρτυς Μιχαὴλ ὁ ἐξ Ἀγράφων († 1544, Θεσσαλονίκη) καὶ ὁ συντάκτης τοῦ Βίου του», *Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher*, τ. 21 (1973), σ. 233-247.

«Βιβλιογραφικὰ Ἱεροῦ Ἰδρυμάτος Εὐαγγελιστρίας Τήνου», *Ἡμερολόγιον τῆς Μεγαλόχαρης Τήνου* 1973, Ἀθῆναι 1973, σσ. 201-212.

1979-1981

«Ἡ ἀρχικὴ Ἀκολουθία καὶ ὁ ἀνέκδοτος Βίος τοῦ νεομάρτυρος Μιχαὴλ τοῦ ἐξ Ἀγράφων († 1544, Θεσσαλονίκη)», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, τ. 44 (1979-1980), σσ. 231-281.

«Ἡ οἰκογένεια Παξιμάδη ἀπὸ τὴν Τήνο (18ος-19ος αἰ.)», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν*, τ. 11 (1979-1981), σσ. 275-427.

1983-1984

«Ὁ Νεομάρτυρας Μιχαὴλ Μαυροειδὴς ὁ Ἀδριανουπόλιτης († 1490 Ἀδριανούπολη) - Ἀνέκδοτα ἀγιολογικὰ κείμενα τοῦ Μεγάλου Ρήτορος Μανουὴλ Κορινθίου κ.ά.», *Θεολογία*, τ. 54 (1983), σσ. 779-816 καὶ τ. 55 (1984), σσ. 237-256, 435-458, 739-771. Καὶ ὡς αὐτοτελὲς βιβλίον μὲ τὸν ἴδιον τίτλον καὶ μὲ δική του σελιδαριθμηση, Ἀθῆναι 1984, σ. 124.

Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων. Κατάλογος περιγραφικῶς τῶν χειρογράφων κωδίκων τῶν ἀποκειμένων εἰς τὰς μονὰς τῶν Μετεώρων. Τόμ. Β'. Τὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς Βαρλαάμ. Ἐκ τῶν καταλοίπων τοῦ Ν. Α. Βέη, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἑρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Ἀθῆναι 1984.

«Ὁ Μητροπολίτης Λαρίσης Θωμᾶς Γοριανίτης (β' μισθ τοῦ ΙΓ' αἰῶνα)», *Θεσσαλικὰ Χρονικά*, τ. 15ος (1984) (2ο Διεθνὲς Συνέδριον Θεσσαλικῶν Σπουδῶν, 1980), σσ. 147-161.

«Ἱστορικὰ σχόλια σὲ ἐπιγραφές, ἐπιγράμματα, χαράγματα καὶ ἐνθυμήσεις τῆς Μονῆς Δουσίου. Συμβολὴ στὴν ἱστορίαν τῆς Μονῆς», *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά*, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἑρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τ. 1 (1984), σσ. 9-70.

1985

«Χατζη-Γερασίου, ἱερομονάχου τῆς Μονῆς Δουσίου, ἀνέκδοτα στιχορρήματα (1826)», *Τρικαλινά*, τ. 5 (1985), σσ. 7-27.

1986

«Ὁ ἅγιος Νικόλαος ὁ Νεὸς τῆς Βουναίνης (Ι' αἰ.). Συμπληρωματικὰ στοι-

χεῖα. Ἀνέκδοτα ἀγιολογικὰ κείμενα Μαξίμου (1620) κ.ά.», *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά*, τ. 2 (1986), σσ. 71-148, 359-361.

«Ἱερομονάχου Γαβριὴλ Ἀγιαμονίτη, ἀνέκδοτο προσκυνητάριον τῶν μονῶν τῶν Μετεώρων (1786)», *Τρικαλινά*, τ. 6 (1986), σσ. 7-26.

Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων: κατάλογος περιγραφικῶς τῶν χειρογράφων κωδίκων τῶν ἀποκειμένων εἰς τὰς μονὰς τῶν Μετεώρων. Τόμος Γ', Τὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς Ἀγίου Στεφάνου, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἑρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Ἀθῆναι 1986.

1987

«Χατζη-Γερασίου ἱερομονάχου Δουσικιώτη, ἀνέκδοτο ἐγκώμιον (1826) τοῦ ἁγίου Βησσαρίωνος, μητροπολίτη Λαρίσης (Μάρτ. 1527-Σεπτ. 1540), καὶ κτίτορα τῆς Μονῆς Δουσίου. Προσωπογραφικὰ καὶ χρονολογικὰ ἁγίου Βησσαρίωνος», *Τρικαλινά*, τ. 7 (1987), σσ. 7-40.

1988

«Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων. Ἱστορικὴ ἐπισκόπηση - Γενικὴ θεώρηση», *Τρικαλινά*, τ. 8 (1988), σ. 35-87 [Πρακτικὰ Α' Συμποσίου Τρικαλινῶν Σπουδῶν, 6-8 Νοεμ. 1987].

1989

«Ὅσιος Λουκάς Ὁ Βίος Λουκά τοῦ Στειριώτη: προλεγόμενα, μετάφραση, κριτικὴ ἔκδοσις τοῦ κειμένου. Ἀγιολογικὴ Βιβλιοθήκη 1, Ἐκδόσεις «Ἀκρίτας», Ἀθήνα 1989.

«Τὸ χρυσόβουλλο τοῦ αὐτοκράτορα Ἀνδρονίκου Γ' Παλαιολόγου (1336) ὑπὲρ τῆς Μονῆς τῆς Θεοτόκου τῶν Μεγάλων Πυλῶν (Πόρτα-Παναγιάς)», *Τρικαλινά*, τ. 9 (1989), σ. 7-27.

1990

Τὸ Μεγάλο Μετέωρον: Ἱστορία καὶ τέχνη, (σὲ συνεργασία μὲ τὸν Ἀκαδημαϊκὸν Μανόλη Χατζηδάκη), Ἀθήνα, ἔκδ. Interamerican, 1990.

Μετέωρα - Ὀδοιπορικὸ, Ἑκδοσις Ἱερᾶς Μονῆς Μεγάλου Μετεώρου (Μεταμορφώσεως), Μετέωρα 1990.

Οἱ θησαυροὶ τοῦ Μεγάλου Μετεώρου, Ἑκδοσις τῆς Κτηματικῆς Τράπεζας, Ἀθήνα 1990.

Ὁ ὁσιος Ἀθανάσιος ὁ Μετεωρίτης - Βίος, Ἀκολουθία, Συναξάριον: Προ-

λεγόμενα μετάφραση τοῦ Βίου, κριτική ἔκδοση τῶν κεμένων, Ἔκδοση Ἰ. Μονῆς Μεγάλου Μετεώρου (Μεταμορφώσεις), Μετέωρα 1990.

«Ὁ Ἅγιος Ἀχίλλιος Λαρίσης· ὁ ἀρχικὸς ἀνέκδοτος Βίος (Θ' αἰ.) καὶ ἡ μεταγενέστερη διασκευή του (ΙΓ' αἰ.). Ἀνέκδοτα ὑμνογραφικὰ κείμενα (Ἰωσήφ Ὑμνογράφου, Μανουὴλ Κορινθίου, Ἀναστασίου Γορδίου)», Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά, τ. 3 (1990), σσ. 96-213, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἑρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ.

«Τὸ συνοδικὸ γράμμα (1381, Νοεμ.) τοῦ μητροπολίτη Λαρίσης Νεῖλου ὑπὲρ τῆς Μονῆς τῆς Θεοτόκου τῶν Μεγάλων Πυλῶν (Πόρτα-Παναγίας)», Τρικαλινά, τ. 10 (1990), σσ. 7-31.

«Δύο Μετωρικὰ χειρόγραφα πελοποννησιακῆς προελεύσεως», Λακωνικὰ καὶ Σπυδαί, τ. 10 (1990), Ἰνστιτούτο Πνευματικῶν τῆς Δικαιοσύνης, σσ. 89-110.

«Μετέωρα: σύντομο ἱστορικὸ χρονικὸ τῆς Μετωρίτικης Μοναστικῆς πολιτείας», Νέα Ἑστία, τ. 128 (1990) σσ. 1332-1337.

#### 1991

«Ὁ μητροπολίτης Λαρίσης ἅγιος Διονύσιος ὁ Ἐλεήμων († 1510) καὶ οἱ εἰκονογραφικὲς παραστάσεις του», Οἰκοδομὴ καὶ Μαρτυρία, τόμος πρὸς τιμὴν τοῦ μητροπολίτη Κοζάνης καὶ Σερβίων Διονυσίου Ψαριανοῦ, Κοζάνη 1991, τ. Β', σσ. 389-403.

«Συλλογὴ φαναριώτικων στιχοῦρημάτων σὲ κώδικα τῶν μέσων τοῦ ΙΗ' αἰῶνα», Ὁ Ἑρμηνεύτης, τ. 21 (1991), σσ. 43-71.

«Ἐξακόσια χρόνια ὀργανωμένης μοναστικῆς παρουσίας στὰ Μετέωρα: Ἱστορικὴ τεκμηρίωση», Τρικαλινά, τ. 11 (1991), σσ. 101-134 [Πρακτικὰ Β' Συμποσίου Τρικαλινῶν Σπουδῶν, 9-12 Νοεμ. 1990].

#### 1992

«Ἡ μονὴ τοῦ Ὁσίου Λουκά. Ἑλεγχος καὶ κριτικὴ τῆς ἀξιοπιστίας καὶ ἐρμηνείας τῶν πηγῶν», Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά, τ. 4 (1992), σσ. 23-80, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἑρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ.

Ἑλληνικὲς Κληρονομίαι, Ἀθήνα 1992. (Πολυτελὲς λεύκωμα μεγάλου σχήματος σὲ λυτὰ φύλλα μὲ τὰ ἐξῆς περιεχόμενα: 1. Πελοπόννησος Ἀγία Λαύρα, Μυστράς, Βάθεια-Μάνη, Κότρωνας-Μάνη, Μονεμ-

βασία, Ὀλυμπία - Ἐπικουρίου Ἀπόλλωνας, Μυκῆνες-Τίρυνθα - Ἐπιδαυρος-Ναύπλιο. 2. Μακεδονία: Δίον, Μονὴ Σουμελά, Ἅγιον Ὄρος, Πέλλα, Ἑδεσσα, Θεσσαλονίκη, Καστοριά, Καβάλα-Φίλιπποι, Βεργίνα-Βέροια.

«Ὁ Ἅγιος Βησσαρίων Μητροπολίτης Λαρίσης (1527-1540) καὶ κτίτορας τῆς Μονῆς Δουσίου. Ἀνέκδοτα ἀγιολογικὰ καὶ ἄλλα κείμενα», Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά, τ. 4 (1992), σσ. 177-282, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἑρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ.

Τήνος-Τίπος. Σύντομο ἱστορικὸ διάγραμμα. (Τὸ κείμενο Ἑλληνικὰ-Ἀγγλικά-Γαλλικά-Ἰταλικά), Ἐκδόσεις Ἑρῖνη, Ἀθήνα 1992.

«Ἡ διαθήκη (ἔτους 1545) τῶν κτιτόρων τῆς Μονῆς Ρουσάνου, ἱερομονάχων Ἰωάσαφ καὶ Μαξίμου. Συμβολὴ στὴν ἱστορίαν τῆς μονῆς», Τρικαλινά, τ. 12 (1992), σσ. 7-38.

#### 1993

Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετῶρων: κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων τῶν ἀποκειμένων εἰς τὰς μονὰς τῶν Μετῶρων, τ. 4/Α'-Β', Τὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς Ἀγίας Τριάδος, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἑρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Ἀθήναι 1993.

Οἱ Βυζαντινοὶ Ἅγιοι τοῦ Ἑλλαδικοῦ χώρου μέσα ἀπὸ τὶς πηγὰς καὶ τὰ κείμενα, Ὁψεις τῆς Βυζαντινῆς Κοινωνίας 7, Ἀθήνα, Ἰδρυμα Γουλανδρῆ - Χόρν, 1993.

«Acta Stagorum. Τὰ ὑπὲρ τῆς θεσσαλικῆς ἐπισκοπῆς Σταγῶν παλαιὰ βυζαντινὰ ἔγγραφα (τῶν ἐτῶν 1163, 1336, καὶ 1393). Συμβολὴ στὴν ἱστορίαν τῆς ἐπισκοπῆς», Τρικαλινά, τ. 13 (1993), σσ. 7-67.

«Ὁ ἐλληνοδιδάσκαλος καὶ σχολάρχης Τήνου (1824-1841) Εὐστράτιος Πέτρου ὁ Κυδωνιεύς. Νέα στοιχεῖα γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴν ἐκπαιδευτικὴν του δράσιν ἀπὸ ἀνέκδοτα ἔγγραφα τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους», Πρακτικὰ Α' Κυκλαδολογικοῦ Συνεδρίου (Ἄνδρος, 5-9 Σεπτ. 1991), Ἑπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν, τ. 14 (1991-1993), σσ. 70-122.

«Τὰ ξυλόγλυπτα τέμπλα τῶν μετωρικῶν μονῶν Μεγάλου Μετεώρου (1791) καὶ Ἀγίου Στεφάνου (1814), ἔργα Μετσοβιτῶν μαστόρων», Πρακτικὰ Α' Συνεδρίου Μετσοβίτικων Σπουδῶν (Μετσοβὸ 28-30 Ἰουν. 1991), Ἀθήνα 1993, σσ. 173-215.

«Ἡ ἱστορία τοῦ νησιοῦ. Ἡ Τήνος ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα καὶ τὴ Βενετικὴ κατοχὴ ἕως καὶ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821», Τήνος - Τὸ νησί τῆς Μεγαλόχαρης, Ἑπτὰ Ἡμέρες - Ἡ Καθημερινή, 15 Αὐγ. 1993, σσ. 8-10 [= Νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, Ἑπτὰ Ἡμέρες - Ἡ Καθημερινή, τ. Δ', (1996), σσ. 72-77].

«Ἡ Μεγαλόχαρη τῆς Τήνου. Ἑκατὸν ἐβδομήντα χρόνια ἀπὸ τὴν ἀνεύρεση τῆς θαυματουργῆς Εἰκόνας», Τήνος - Τὸ νησί τῆς Μεγαλόχαρης, Ἑπτὰ Ἡμέρες - Ἡ Καθημερινή, 15 Αὐγ. 1993, σσ. 8-10 [= Νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, Ἑπτὰ Ἡμέρες - Ἡ Καθημερινή, τ. Δ', (1996), σσ. 81-85].

## 1994

«Ἀνέκδοτη συνοδικὴ πράξις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Κυρίλλου Α' Λουκάρεως, 1623, Μάϊος, ἰνδ. Ϛ'», Ροδωνιά, Τιμὴ στὸν Μ.Ι. Μανούσακα, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 1994, τ. Β', σσ. 493-505.

«Δύο κώδικες τῆς Μονῆς Ἀγίου Στεφάνου τῶν Μετεώρων καὶ ἡ μαρτυρία τους γιὰ τεσσάρων αἰώνων ζωῇ καὶ δράσει τῆς ἱστορικῆς Μονῆς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Καταφυγίου Ἀγράφων, τῆς ἐπιλεγομένης Πέτρας», Πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου: Τὰ 400 χρόνια τῆς Ἱ. Μονῆς Πέτρας Καταφυγίου Καρδίτσας 1593-1993, 7 Αὐγ. 1993, Καταφύγιο Καρδίτσας 1994, σσ. 10-16.

«Ἀνέκδοτα ὁμολογιακὰ κείμενα ἀναφερόμενα στὸν μητροπολίτη Λαρίσης καὶ κτίτορα τῆς Μονῆς Δουσίου Ἅγιο Βησσαρίωνα», Τρικαλινά, τ. 14 (1994), σσ. 37-68.

«Ἡ ἀνέκδοτη διαθήκη τοῦ Μανουὴλ Ἰωαννάκη (μέσα ΙΔ' αἰ.) καὶ ἄλλα κείμενα σχετικὰ μὲ τὴ Μονὴ τῆς Θεοτόκου στὸν Στύλο τῶν Σταγῶν», Σύμμεικτα, Μνήμη Δ. Α. Ζακυθινού, τ. 9 (1994), σσ. 279-288.

Ν. Γ. Σακκελίωνος († 1926), Συλλογὴ βιογραφιῶν διαφόρων Τηνίων. Προλεγόμενα, σημειώσεις, εὑρετήρια, ἐκδοτικὴ ἐπιμέλεια Δημ. Ζ. Σοφιανοῦ, Ἀδελφότης τῶν Τηνίων ἐν Ἀθήναις, Ἀθῆναι 1994, σ. α'- μ' + 1-230.

«Τὸ “Φιλογράμματον Μέτσοβο”. Ἡ παιδεία καὶ οἱ ἐπιφανεῖς λόγιοι καὶ πνευματικοὶ ἄνδρες», Μέτσοβο, Ἑπτὰ Ἡμέρες - Ἡ Καθημερινή, 20 Νοεμ. 1994, σ. 5.

«Μετσοβίτες εὐεργέτες. Μὲ δωρεές τους κτίσθηκαν σπουδαῖα κοινωφε-

λῇ ἔργα», Μέτσοβο, Ἑπτὰ Ἡμέρες - Ἡ Καθημερινή, 20 Νοεμ. 1994, σσ. 6-7.

«Ἡ Ἀθήνα τὸ 1842», κείμενο στὸ ὁμώνυμο καλλιτεχνικὸ λεύκωμα, ἐκδ. Ασφαλ. Ἑταιρείας «Ἀγροτικὴ Ζωὴ», Ἀθήνα, Δεκ. 1994.

«Τὰ Ἅγια Μετέωρα. Ἱστορικὸ χρονικὸ τῆς μετεωρίτικης μοναχοπολιτείας», Μετέωρα, ἡ ἰσάγγελι πολιτεία, Ἑπτὰ Ἡμέρες - Ἡ Καθημερινή, 6 Φεβρ. 1994, σσ. 2-6 [= Θεσσαλία, Ἑπτὰ Ἡμέρες - Ἡ Καθημερινή, τ. Θ' (1996), σσ. 130-132].

«Βιβλιοθήκες καὶ ἀρχεῖα. Χειρόγραφα, ἔγγραφα, παλαιὰ ἔντυπα βιβλία τῶν μετεωρικῶν μονῶν», Μετέωρα, ἡ ἰσάγγελι πολιτεία, Ἑπτὰ Ἡμέρες - Ἡ Καθημερινή, 6 Φεβρ. 1994, σσ. 12-14 [= Θεσσαλία, Ἑπτὰ Ἡμέρες - Ἡ Καθημερινή, τ. Θ' (1996), σσ. 133-139].

«Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων, κειμήλια πολύτιμα τῆς πνευματικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς μας κληρονομιάς», Παράδοση, 10-12, Ἀφιέρωμα στὰ Ἅγια Μετέωρα, Ἀπρ. - Δεκ. 1994, σσ. 286-300.

## 1995

Ὁ Τηνιακὸς μαρμαρᾶς καὶ ἡ προσφορά του στὴν Νεοελληνικὴ τέχνη, Ἐκδόσεις Φιλιππότη, Ἀθήνα 1995.

«Ἡ πρώτη προσπάθεια γιὰ τὴν ἰδρυση Γυμνασίου στὴν Τήνο. Ἀνέκδοτα ἔγγραφα (Αὐγ. 1836) τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους», Ἑπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν, τ. 12 (1995), Εἰς μνήμην καθηγ. Στυλ. Κορρέ, σσ. 41-59.

## 1996

Εἰσαγωγὴ στὸ καλλιτεχνικὸ Λαογραφικὸ Λεύκωμα - Ἡθὴ καὶ ἔθιμα τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 1995, ἐκδ. Ασφαλ. Ἑταιρείας «Ἀγροτικὴ Ζωὴ».

«Οἱ ἀπαρχές τοῦ ὁργανωμένου μετεωρίτικου μοναχισμοῦ καὶ τὸ Ἅγιον Ὅρος», Διεθνὲς Συμπόσιο τὸ Ἅγιον Ὅρος. Χθές - Σήμερα - Αὔριο (Θεσσαλονίκη 29 Ὀκτ.-1 Νοεμ. 1993), Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 277-289.

«Ἀωνύμου, Ἀνέκδοτο ἠθικοδιδασκτικὸ στιχούργημα (ΙΓ' - ΙΔ' αἰ.)», Θησαυρίσματα, τ. 26 (1996), σσ. 43-57.

«Ὁ συντάκτης τοῦ Βίου τοῦ ὁσίου Ἀθανασίου τοῦ Μετεωρίτη γνωστὸς γραφέας μετεωρικῶν χειρογράφων (τέλη ΙΔ' - ἀρχὲς ΙΕ' αἰ.)», Τρικαλινά, τ. 16 (1996), σσ. 7-56.



«Τὸ “ὀρκωμοτικὸν γράμμα” (Ἰούν. 1342) τοῦ Μιχαὴλ Γαβριηλόπουλου πρὸς τοὺς Φαναριώτες τῆς Καρδίτσας. Οἱ ἐκ τῶν παραναγνώσεων καὶ παραδιορθώσεων παρανοήσεις ἐνὸς ἱστορικοῦ ντοκουμέντου», Πρακτικὰ Α' Συνεδρίου γιὰ τὴν Καρδίτσα καὶ τὴν περιοχὴ τῆς (Καρδίτσα, 15-17 Ἀπρ. 1994), Ἐκδοσὴ Λαϊκῆς Βιβλιοθήκης Καρδίτσας «Ἡ Ἀθηνᾶ», Καρδίτσα 1996, σσ. 29-46.

«Ὁ Νεομάρτυρας Μιχαὴλ Μαυροειδὴς ὁ Ἀδριανουπολίτης. Νέα χρονολογικὰ καὶ ἄλλα στοιχεῖα († post 1493, Ἀδριανούπολη)», Ἡ Καθ' Ἡμᾶς Ἀνατολή, τ. 3 (1996), σσ. 49-54.

«Ἀναστασίου Παπαβασιλοπούλου, Ἀνέκδοτο ἔμμετρο Προσκυνητᾶριο τῆς Μονῆς Βατοπεδίου Ἀγίου Ὁρους (1772)», Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά, τ. 5 (1996), Μνήμη Λεάνδρου Βρανούση, σ. 45-95.

«Παιδιόφραστος Διήγησις τῶν ζώων τῶν τετραπόδων. Ὁ Πρόλογός τῆς (στ. 1-9) εἶναι νόθος καὶ ὀβελιστέος», Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά, τ. 5 (1996), Μνήμη Λεάνδρου Βρανούση, σσ. 381-386.

«Οἱ Σέρβοι ἡγεμόνες τῶν Τρικάλων καὶ οἱ μονεὲς τῆς περιοχῆς (ΙΔ' αἰῶνας), Βυζάντιο καὶ Σερβία κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα. Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἑρευνῶν. Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν. Διεθνὴ Σύμπόσια 3, Ἀθήνα 1996, σσ. 180-194.

Δρόσου Ν. Δρόσου († 1870), Ἱστορία τῆς νήσου Τήνου ἀπὸ τῆς πέμπτῃς [γρ. Δ'] Σταυροφορίας μέχρι τῆς Ἑνετικῆς κυριαρχίας καὶ ἐκείθεν μέχρι τοῦ 1821 {α' ἔκδ. Ἐν Ἀθήναις 1870}. Ἐπανέκδοσις με ἐκτενὴ Εἰσαγωγὴ καὶ σημειώσεις (σσ. 13\*-40\*), Εὐρετήρια, Γλωσσάριο καὶ Πίνακες (σσ. 563\*-620\*), Ἐκδοτικὴ καὶ τυπογραφικὴ Ἐπιμέλεια Δημ. Ζ. Σοφianoῦ, Πανελλήνιον Ἱερὸν Ἰδρυμα Εὐαγγελιστρίας Τήνου - Ἀδελφότης τῶν Τηνίων ἐν Ἀθήναις, Ἀθήναι 1996.

«Ἀνέκδοτο γράμμα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχῃ Γαβριὴλ Δ', συγχωρητικὸ τῶν ἁμαρτιῶν τῶν κατοίκων τῆς Τήνου, 1782 Σεπτέμβριος», Τηνιακά, Ἐπιστημονικὴ περιοδικὴ ἔκδοσις τῆς Ἑταιρείας Τηνιακῶν Μελετῶν, τ. 1 (1996), σσ. 23-32.

«Πρόλογικὸ σημείωμα», Τηνιακά, τ. 1 (1996), σ. 11-12.

«Ὁ Τήνιος βιβλιοεκδότης Ἰωάννης Δ. Κολλάρος (1870-1956)», Κυκλαδικὸ Ἡμερολόγιο 1996 - Χρόνος Α' (ἐκδότες Ν. Α. Κεφαλληνιάδης Σ. Γ. Φιλιππότης), Ἀθήνα 1996, σσ. 64-72.

Εἰσαγωγικὸ σημείωμα, Σύγχρονοι Τήνιοι καλλιτέχνες, Κοινότητα Παν-

όρου Τήνου, Ἀδελφότητα τῶν Τηνίων ἐν Ἀθήναις, Τήνος 1996, σσ. 7-8.

1997

«Τὸ ἄγνωστο αὐτόγραφο σημειωματᾶριο τοῦ Leon Heuzey ἀπὸ τὴν ἐπισκεψὴ καὶ παραμονὴ του στὶς Μονεὲς Δουσίου καὶ Μετεώρων (Ἰούλιος-Αὐγούστos 1858)», Πρακτικὰ Δ' Συμποσίου Τρικαλινῶν Σπουδῶν, Τρίκαλα, 8-10 Νοεμ. 1996, Τρικαλινά, τ. 17 (1997), σσ. 157-191.

«Συλλογὴ Φαναριώτικων στιχουργημάτων σὲ κώδικα τῶν μέσων τοῦ ΙΗ' αἰῶνα», Ὁ Ἑρανιστής, τ. ΛΔ'- ΛΕ' (1997), Μνήμη Λεάνδρου Βρανούση, σσ. 43-71.

«Ὁ ἱερομόναχος Τρύφων Βαρδάκας, ὁ ἐκ Μετσόβου διδάσκαλος καὶ κωδικογράφος (ΙΗ' α'ι.)», Πρακτικὰ Β' Συνεδρίου Μετσοβίτικων Σπουδῶν (Μέτσοβο, 9-11 Σεπτ. 1994), Ἀθήνα 1997, σσ. 403-434.

«Ἀνέκδοτη ἀλληλογραφία Δροσίνῃ καὶ Πολυλᾷ (Ἰανουάριος - Ἀπρίλιος 1894)», Ἀθηναϊκὸ Ἡμερολόγιο 1997, Ἔτος 80 (ἐκδότες Γ. Κ. Καίροφύλας - Σ. Γ. Φιλιππότης), Ἀθήνα 1997, σσ. 101-111.

«Ζαχαρίας Γ. Φιλιππότης (1868 - πρὶν ἀπὸ τὸ 1905). Ἡ τραγικὴ μοῖρα ἐνὸς νέου Τήνιου μαρμαρογλύπτῃ», Κυκλαδικὸ Ἡμερολόγιο 1997 - Χρόνος Β' (ἐκδότες Ν. Α. Κεφαλληνιάδης - Σ. Γ. Φιλιππότης), Ἀθήνα 1997, σ. 186-196.

Κώστα Καίροφύλα, Ἱστορικαὶ σελίδες Τήνου. Φραγκοκρατία Ἀθῆναι - Βενετοκρατία - Τουρκοκρατία 1207-1821, Ἀθήνα 1997. Εἰσαγωγὴ - σημειώσεις Δ. Ζ. Σοφianoῦ.

«Τὸ Προπαρασκευαστικὸ καὶ Ἐπαγγελματικὸ Σχολεῖο Καλῶν Τεχνῶν Πανόρμου Τήνου. Μία γόνιμη καὶ πλούσια σὲ καρποὺς τεσσαρακονταετία», Προπαρασκευαστικὸν Ἐπαγγελματικὸν Σχολεῖον Καλῶν Τεχνῶν Πανόρμου Τήνου 1955-1997, Ἐκθεσὴ Ἔργων Καθηγητῶν τοῦ Σχολείου, Πνευματικὸ Κέντρο Πανόρμου Τήνου 20 Ἰουλίου - 20 Σεπτεμβρίου 1997, Κοινότητα Πανόρμου Τήνου, Τήνος 1997, σσ. 20-28.

«Πρόλογος προέδρου τῆς Ἑταιρείας Τηνιακῶν μελετῶν Δ. Ζ. Σοφianoῦ», Τήνος καὶ Θάλασσα, Πρακτικὰ Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης 5 καὶ 6 Σεπτεμβρίου 1996, Ἑταιρεία Τηνιακῶν Μελετῶν, Πρακτικὰ Συνεδρίων 1, Ἀθήνα 1997, σσ. 9-11.

Εἰσαγωγικὸ σημείωμα γιὰ τὴ νέα ἔκδοσις στό: Μάρκος-Φίλιππος Ζαλλώνης, Ἱστορία τῆς Τήνου. Μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ γαλλικοῦ μετὰ



τινών παρατηρήσεων ὑπὸ τοῦ διδασκάλου Δημητρίου Μ. Μαυρομαρᾶ, Ἐκδόσεις EPINNH, Ἀθήναι 1997, σσ. ιγ'-ιστ'.

1998

Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων τῶν ἀποκεμένων εἰς τὰς μονὰς τῶν Μετεώρων / ἐκδιδόμενος ἐκ τῶν καταλοίπων Νίκου Α. Βέη. Τὰ χειρόγραφα τῆς μονῆς Μεταμορφώσεως / προλεγόμενα - προσθήκαι Λ. Βρανούση, Δ. Ζ. Σοφianoῦ, 2η ἐκδοση, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἑρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Ἀθήνα 1998.

«Οἱ κτίτορες τοῦ Μεγάλου Μετεώρου ὅσιος Ἀθανάσιος καὶ ὅσιος Ἰωάσαφ καὶ οἱ μετακινήσεις τους ἀπὸ καὶ πρὸς τὸ Ἅγιον Ὅρος ὡς συνέπεια τῶν τουρκικῶν ἐπιδρομῶν καὶ κατακτήσεων (ΙΔ' αἰ.)», Τρικαλινά, τ. 18 (1998), σ. 145-157.

«Ὁ βίος τῆς ὁσίας Θεοκτίστης τῆς Λεσβίας ὡς πηγὴ ἱστορικῆ, φιλολογικῆ καὶ ἀρχαιολογικῆ», Ἡ Ἐκατονταπυλιανὴ καὶ ἡ χριστιανικὴ Πάρος. Πρακτικὰ Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου (Πάρος, 15-19 Σεπτεμβρίου 1996), Πάρος 1998, σσ. 253-268.

«Ἀβιβλιογράφητα μονόφυλλα τῶν ἐτῶν 1858-1880», Δελτίο τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ, Μνήμη Ἐλευθερίου Πρεβελάκη, τ. 1 (1998), σσ. 285-302.

«Ἀνέκδοτα ἔγγραφα τῶν ἐτῶν 1814-1830 περὶ τῆς ἱερᾶς μονῆς Ταξιαρχῶν Ἐπιδαύρου», Ναυπλιακὰ Ἀνάλεκτα, τ. 3 (1998), σσ. 288-309.

Περικλῆς Γ. Ζερλέντης, Ἱστορικαὶ ἔρευναι περὶ τὰς ἐκκλησίας τῶν νήσων τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου Θαλάσσης, τ. 1. Ἑρμούπολις 1913, Ἀθήνα 1998. Εἰσαγωγικὸ σημείωμα, ἀναγραφή δημοσιευμάτων Π. Γ. Ζερλέντη: Δ. Ζ. Σοφianoῦ.

«Ἰωάννης Βίβας (β' μισὸ ΙΘ' αἰ.). Ἕνας ἄγνωστος Ἀνδριώτης μονόχειρ ζωγράφος», Κυκλαδικὸ Ἡμερολόγιο 1998-Χρόνος Β' (ἐκδότες: Ν. Α. Κεφαλληνιάδης - Δ. Ζ. Σοφianoῦ - Σ. Γ. Φιλιππότης), Ἀθήνα 1998, σσ. 99-101.

«Ἀνέκδοτη αὐτόγραφη ἐπιστολὴ (7-7-1934) τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ γιὰ τὴν ἐκδοση τῶν Ἀπάντων τοῦ Ἱ. Βηλαρᾶ ἀπὸ τὸν Γ. Βαβαρέτο», Ἀθηναϊκὸ Ἡμερολόγιο 1998 Εἰκονογραφημένο (ἐκδότες: Γ. Κ. Καίροφύλας - Σ. Γ. Φιλιππότης), ἔτος ἑνατο, Ἀθήνα 1998, σσ. 173-177.

1999

«Τιμοθέου μοναχοῦ Σερραίου, ἀνέκδοτο στιχούργημα γιὰ τὴ Μονὴ Βαρ-

λαὰμ τῶν Μετεώρων (β' μισὸ ΙΗ' αἰ.)», Τρικαλινά, τ. 19 (1999), σσ. 7-18.

«Πρόλογος τοῦ προέδρου Ἑταιρείας Τηνιακῶν Μελετῶν [Δ. Ζ. Σοφianoῦ]», Τῆνος Ἑῶα καὶ Ἑσπέρια. Πάνω Μέρη Τήνου, Πρακτικὰ Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης 4, 5, καὶ 6 Σεπτεμβρίου 1997, Ἀθήνα 1999, σσ. 7-8.

«Ἱερὰ μονὴ Κεχροβουνίου. Ἱστορικὴ προσέγγιση», Τῆνος Ἑῶα καὶ Ἑσπέρια. Πάνω Μέρη Τήνου, Πρακτικὰ Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης 4, 5, καὶ 6 Σεπτεμβρίου 1997, Ἀθήνα 1999, σσ. 9-38.

«Χαλεπᾶς. Ὁ κοσμοκαλόγερος καλλιτέχνης ἀπὸ τὸν Πύργο τῆς Τήνου», Μνήμη Γιαννοῦλη Χαλεπᾶ. Ἐξήντα χρόνια (1938-1998) ἀπὸ τὸ θάνατο ἑνὸς μεγάλου, Ἐπιλογὴ καὶ ἐπιμέλεια κεμένων: Στρατῆς Γ. Φιλιππότης, Εἰσαγωγικὸ σημείωμα: Δ. Ζ. Σοφianoῦ, Ἐκδόσεις Ἑρῖνη, Ἀθήνα 1999, σ. 115-136.

2000

«Διήγησις Βεφᾶ καὶ Μιχρή. Ἀωνύμου ἀνέκδοτο στιχούργημα ΙΖ' αἰ.», Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά, τ. 6 (2000), σσ. 37-110.

«Ἀνέκδοτο συνοδικὸ γράμμα (Ἰουλ. 1826) τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Χρυσάνθου Α' ὑπὲρ τῆς πατριαρχικῆς Κοινῆς τοῦ Γένους Σχολῆς τῶν Ἑλληνικῶν Μαθημάτων», Ὁρθοδοξία καὶ Οἰκουμένη. Χαριστήριος τόμος πρὸς τιμὴν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Βαρθολομαίου Α', Ἀθήνα 2000, σσ. 519-527.

«Τὸ καλλιγραφικὸ ἐργαστήρι τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Βαρλαὰμ τῶν Μετεώρων κατὰ τὸν ΙΖ' καὶ ΙΖ' αἰῶνα», Πρακτικὰ 5ου Συμποσίου Τρικαλινῶν Σπουδῶν, Τρίκαλα, 5-7 Νοεμ. 1999, Τρικαλινά, τ. 20 (2000), σσ. 25-51.

«Γραφεῖς καὶ βιβλιογραφικὰ ἐργαστήρια τῶν μονῶν τῶν Μετεώρων (15ος-16ος αἰ.)», Ἑθνικὸ Ἰδρυμα Ἑρευνῶν. Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν. Διεθνὴ Συμπόσια 7. Ἡ ἑλληνικὴ γραφὴ κατὰ τοὺς 15ο καὶ 16ο αἰῶνες, Ἀθήνα 2000, σσ. 323-347.

«Μετέωρα. Σύντομο ἱστορικὸ διάγραμμα τῆς μοναχοπολιτείας τῶν Σταγῶν», Ὁ θησαυρὸς τῆς Ὁρθοδοξίας. 2000 χρόνια. Ἱστορία - Μνημεῖα - Τέχνη, Α' τόμος, Ἡ δόξα καὶ τὸ μεγαλεῖο τῆς Ὁρθοδοξίας, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, [Ἀθήνα 2000], σσ. 318-337.

«Ἅγιος Γρηγόριος Ἐπίσκοπος Ἄσσου (β' μισὸ ΙΒ' αἰῶνα). Ἡ σχέση τῶν ἀγιολογικῶν κεμένων (βίων) στὸν κώδ. Πάπμου 448 (φφ. 31<sup>v</sup>-58)

- καὶ στὸν κώδ. Μεγίστης Λαύρας 1824/Ω14 (φφ. 144<sup>v</sup>-157<sup>v</sup>)», Ἐνθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη, Ἡράκλειο 2000, σσ. 641-651.
- «Ὁ ἱερομόναχος Χριστόφορος ὁ Βαρλααμίτης (ca. 1740-†1814), ὁ Μετσοβίτης ἐπιμελητὴς-συνδρομητὴς χειρογράφων καὶ χρονικογράφος», Πρακτικά Γ' Συνεδρίου Μετσοβίτικων Σπουδῶν. Μέτσοβο 29-31 Αὐγούστου 1997, Ἀθήνα 2000, σσ. 461-484.
- «Ὁ νεομάρτυς Θεόδωρος ὁ Βυζάντιος πολιοῦχος Μυτιλήνης», Πρακτικά Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου 17-19 Φεβρ. 1998: Ἐξισλαμισμοί, κρυπτοχριστιανοὶ καὶ νεομάρτυρες, Μυτιλήνη 2000, σσ. 121-134.
- «Τὰ ὑπὲρ τῆς μονῆς τῆς Λυκουσάδας τοῦ Φαναρίου Καρδίτσας βυζαντινὰ ἔγγραφα (ΙΓ'-ΙΔ' αἰ.) καὶ τὰ προβλήματα χρονολόγησής καὶ ταύτισής τους», Βυζαντινά, Ἀφιέρωμα στὴ Μνήμη τοῦ καθηγητῆ Ἰωάννη Ε. Καραγιαννόπουλου, τ. 21 (2000), σσ. 123-135.
- «Ἀνέκδοτο συνοδικὸ γράμμα (Αὔγ. 1795) τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Γερασίου Γ' περὶ ἐκλογῆς τοῦ ἱερομονάχου Νικηφόρου Ἀρχιεπισκόπου Προικοννήσου», Ἡ καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή, τ. 5 (2000), σσ. 111-118.
- «Κτηματολογικὸ καὶ φορολογικὸ κατάστιχο τῆς Τήνου τοῦ Α' μισοῦ τοῦ ΙΘ' αἰῶνα (κώδ. Ε.Β.Ε. 1361). Ἡ σημασία του ὡς πηγῆς ἱστορικῶν καὶ ἄλλων πληροφοριῶν», Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν, τ. 17 (2000), σσ. 30-108.
- «Ἐγκύκλιοι (Αὔγ. 1821-Ἰαν. 1822) τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Εὐγενίου Β' περὶ δουλικῆς ὑποταγῆς τῶν Ἑλλήνων στὸν ὀθωμανὸν κατακτητὴ», Δελτίο τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ, τ. 2 (2000), σσ. 19-43.
- «Προλογικὸ σημείωμα τοῦ πρ. προέδρου τῆς Ἐταιρείας Τηνιακῶν Μελετῶν [Δημητρίου Ζ. Σοφianoῦ]» εἰς: Ἀντωνίου Μοσχάτου, Περὶ νήσου Τήνου πραγματεία ἱστορικὴ, Γοτίγγη 1855. Μετάφραση ἀπὸ τὸ λατινικὸ Ν. Ι. Λούβαρις, Τήνος 1905, Ἐταιρεία Τηνιακῶν Μελετῶν, Ἡ Τήνος μέσα ἀπὸ τὰ κείμενα 2, Ἀθήνα 2000, σσ. ζ'-ιε'.

#### 2001

- Μανουὴλ Χρυσολωρᾶ Λόγος πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ Β' Παλαιολόγο / εἰσαγωγή καὶ ἔκδοση Χ. Γ. Πατρινέλη καὶ Δ. Ζ. Σοφianoῦ, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἑρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Ἀθήνα 2001.

- «Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης καὶ ἡ μετατροπὴ του σὲ τουρκικὸ τέμενος», ΛΓ' Δημήτρια. Πρακτικά ΙΒ' Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου Χριστιανικὴ Θεσσαλονίκη. Ὁ ἱερὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου προσκύνημα Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως (Ι. Μονὴ Βλατάδων 1-3 Ὀκτωβρίου 1998), Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 103-119.
- «Τὸ ἀρχεῖο τῶν ἐλληνικῶν ἐγγράφων», Παρουσία Ἱερᾶς Μονῆς Δοχειαρίου, Ἅγιον Ὅρος 2001, σσ. 245-251.
- «Ὁ χειρόγραφος πλοῦτος τοῦ Ἁγίου Ὁρους πηγὴ ἀνεξάντλητῆ τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ θύραθεν γραμματείας καὶ τέχνης», Ἅγιον Ὅρος, Φύση-Λατρεία-Τέχνη, τ. Α', Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 353-363.
- «Τὰ ἀγιολογικὰ καὶ ὁμολογιακὰ κείμενα τοῦ ἁγίου Οἰκουμενίου Τρίκκης (α' Ἀντωνίου Λαρίσης Ἐγκώμιον, β' Ἀκολουθία) καὶ ἡ χειρόγραφη παράδοσή τους», Τρικαλινά, τ. 21 (2001), σσ. 7-78.
- «Οἱ μονεῖς τῶν Μετεώρων καὶ ἡ Μεσαιωνικὴ Ἠπειρος», Μεσαιωνικὴ Ἠπειρος. Πρακτικά Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου, Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, Φιλοσοφικὴ Σχολή. Διατμηματικὸ Πρόγραμμα Μεσαιωνικῶν Σπουδῶν, Ἰωάννινα 2001, σσ. 257-275.
- «Σύντομο ἱστορικὸ διάγραμμα τῆς Ἐπισκοπῆς Σταγῶν», Πρακτικά τοῦ Α' Ἱστορικοῦ Συνεδρίου Καλαμπάκας, Καλαμπάκα 2001, σσ. 93-124.
- «Ἱστορικὴ ἀναδρομὴ στὴν Ἐκκλησίαν καὶ στὸ τοπικὸ ἀγιολόγιο τῆς Ὑπάτης», ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ 420-450 τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ Ὑπάτη, Ἀθήνα 2001, σσ. 33-41.
- «Προλογικὸ σημείωμα τ. προέδρου Ἐταιρείας Τηνιακῶν Μελετῶν Δημητρίου Ζ. Σοφianoῦ», Τήνος Κάτω Μέρη. Πρακτικά Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης 25-27 Αὐγούστου 1998, Ἐταιρεία Τηνιακῶν Μελετῶν, Πρακτικά Συνεδρίων 3, Ἀθήνα 2001, σσ. 7-8.

#### 2002

- «Εἰσαγωγικὸ σημείωμα», Τήνος Ἐξω Μέρη. Πρακτικά Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης 18-20 Αὐγούστου 1999, Ἐταιρεία Τηνιακῶν Μελετῶν, Πρακτικά Συνεδρίων 4, Ἀθήνα 2002, σσ. 9-10.
- «Ἡ Τήνος πηγὴ καὶ ἔκφραση τῆς νεοελληνικῆς καλλιτεχνικῆς παράδοσης», Τήνος Ἐξω Μέρη. Πρακτικά Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης 18-20 Αὐγούστου 1999, Ἐταιρεία Τηνιακῶν Μελετῶν, Πρακτικά Συνεδρίων 4, Ἀθήνα 2002, σσ. 11-42.
- «Τὰ πρῶτα σχολεῖα τῆς Τήνου καὶ οἱ δάσκαλοί τους μετὰ τὴν Ἐπανά-

σταση τοῦ 1821», Τήνος. Ἡ Χώρα. Πρακτικά Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης 20, 23, 25 Αὐγούστου 2000, Ἑταιρεία Τηνιακῶν Μελετῶν, Πρακτικά Συνεδρίων 5, Ἀθήνα 2002, σσ. 93-110.

«Ὁ Νίκος Α. Βέης (1883-1958) καὶ οἱ παλαιογραφικὲς καὶ ἄλλες ἐργασίες του στὶς Μονὲς τῶν Μετεώρων», Μετέωρα. Ἐκδρομικὸς καὶ Μορφωτικὸς Ὅμιλος Τρικάλων - Ε.Μ.Ο.Τ., τ. 55-56, Τρίκαλα 2002, σσ. 11-18.

«Ὁ κώδικας 664 τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως Μετεώρων (Μεγάλου Μετεώρου)», Τρικαλινά, τ. 22 (2002), σσ. 7-16.

#### 2003

«Χατζη-Γεράσιμος Δουσικιώτης (1790-1866). Ἀνθη εὐλαβείας στὸν αὐτοδίδακτο καὶ ἀκαταπρόνητο μελετητὴ καὶ ἐρευνητὴ τῆς Βιβλιοθήκης καὶ τῶν Ἀρχείων τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Βησσαρίωνος - Δουσίκου», Πρακτικά Δ' Συμποσίου Τρικαλινῶν Σπουδῶν, Τρίκαλα, 8-10 Νοεμ. 2002, Τρικαλινά, τ. 23 (2003), σσ. 57-76.

Ἅγια Μετέωρα. Ἱερὰ Μονὴ Ἁγίου Νικολάου Ἀναπανσᾶ. Ἱστορία-Γέχνη. Holy Meteora. The Holy Monastery of St. Nikolaos Anapafsas. History - Art, (σὲ συνεργασία μὲ τὸν Εὐθύμιο Ν. Τσιγαρίδα), Τρίκαλα 2003.

«Ἀντωνίου Μανούσου ἐπιστολὴ (19 Αὐγ. 1856) πρὸς τὸν Ἰάκωβο Πολυλά. Δοκίμιο γιὰ τὴν γλῶσσα καὶ ἀντιγραφὴ πεζῶν ἔργων τοῦ Ἰωάννη Βηλαρά. Ἔρανος στὰ Κερκυραϊκὰ Γράμματα τοῦ ΙΘ' αἰῶνα», Δελτίον τοῦ Κέντρου Ἑρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ, τ. 3 (2003), σσ. 117-139.

«Πρόλογος Δημητρίου Ζ. Σοφianoῦ» εἰς Θεοτέκνης [Μητσικώστα], Μοναχῆς Ἀγιοστεφανίτισσας, Ἡ θέσις τῆς μοναχῆς στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, Γυναικεῖος Μοναχισμὸς 1, Ἐκδοσις Ἱ. Μονῆς Ἀγ. Στεφάνου, Ἅγια Μετέωρα 2003, σσ. 9-11.

«Βιβλιοκρισία: Μάχη Παῖζη-Ἀποστολοπούλου-Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, Ἀφιερώματα καὶ δωρεὲς τὸν 16ο αἰ. στὴ Μ. Ἐκκλησία. Θεσμικὲς ὀψεις τῆς εὐσέβειας, Ἀθήνα 2002», Ἑλληνικά, τ. 53 (2003), σσ. 422-424.

#### 2004

Ἡ Ἐπισκοπὴ Σταγῶν. Σύντομο ἱστορικὸ διάγραμμα, Καλαμπάκα 2004, Ἐκδοσις Ἱερᾶς Μητροπόλεως Σταγῶν καὶ Μετεώρων, σ. 1-158.

«Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ἐπίσκοπος Ἀσσοῦ (β' μισό του ΙΒ' αἰῶνα) καὶ τὰ

ἀγιολογικά του κείμενα (κριτικὴ ἔκδοσις)», Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά, τ. 7 (2004), σσ. 293-365.

Τὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς Δουσίκου Ἁγίου Βησσαρίωνος. Κατάλογος περιγραφικὸς / (σὲ συνεργασία μὲ τὸν Φώτιο Ἀρ. Δημητρακόπουλο), Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἑρεύνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Ἀθήνα 2004, σσ. α'-οδ' + 1-486.

«Οἱ κώδικες 665-668 τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως Μετεώρων (Μεγάλου Μετεώρου)», Τρικαλινά, τ. 24 (2004), σσ. 7-30.

«Τὸ χρονικὸ τῆς Κρατικῆς ἐπιχείρησης τοῦ 1882 (Αὐγ.) καὶ τῆς ἀρπαγῆς καὶ μεταφορᾶς στὴν Ἀθήνα 104 χειρογράφων τῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Μετεώρου (Μεταμορφώσεως)», Μετέωρα, Τρίκαλα 2004, σσ. 5-16.

«Ὁ ἐπίσκοπος Σταγῶν Παρθένιος (Μάρτιος 1751-26 Μαρτίου 1784), ἀδελφὸς τῆς Ἱ. Μονῆς Βαρλαάμ τῶν Μετεώρων, δωρητὴς καὶ κτήτορας κωδίκων», Β' Ἱστορικὸ Συνέδριο Καλαμπάκας, Ἡ Καλαμπάκα μέσα ἀπὸ τὴν Ἱστορία της (Εἰσηγήσεις, Πρακτικά τοῦ Συνεδρίου, [10-12 Μαΐου 2002], Ὁργάνωση: Πολιτιστικὸς Σύλλογος Δήμου Καλαμπάκας, Ἐπιμέλεια: Γρηγόρης Σταγέας, Καλαμπάκα 2004, σσ. 215-229.

Τὸ σπίτι-μουσεῖο Γιαννούλη Χαλεπᾶ στὸν Πύργο τῆς Τήνου καὶ ἡ ζωὴ τοῦ καλλιτέχνη, (δίγλωσσο, καὶ στὴν ἀγγλική), Ἀθήνα 2004.

«Ὁ ἅγιος Νικόλαος ὁ ἐν Βουναίνῃ καὶ ἡ τιμὴ αὐτοῦ στὴν Ἀγία», Σύναξις Ἀγιωτῶν Ἀγίων. Πρακτικά Ἡμερίδας Ἀγία, Κυριακὴ 18 Μαΐου 2003, Ἀγία 2004, σσ. 36-47.

«Τὸ μοναστήρι τῶν Ἀρχαγγέλων στὴν Καππαδοκία (κώδ. 665 Μονῆς Μεγάλου Μετεώρου), Δελτίο Ἑταιρείας Μελέτης τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς, τ. 1 (2004), σσ. 43-65.

«Ἡ Ἐκκλησία τῶν Κυκλάδων καὶ ιδίως τῆς Τήνου. Σύντομη ἱστορικὴ θεώρηση», Τήνος-Κεχροβούνι-Μεγαλόχαρη. Πρακτικά Ἡμερίδας «Ἡ Τήνος, τὸ Πανελλήνιο Ἱερὸ Ἰδρυμα Εὐαγγελιστρίας, ἡ Ἱερὰ Μονὴ Κεχροβουνίου τῆς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων» 22 Ἰουλίου 2000, Πανελλήνιο Ἱερὸ Ἰδρυμα Εὐαγγελιστρίας, Τήνος 2004, σσ. 11-28.

«Τὸ “Ἑλληνικὸν Σχολεῖον” Πανόρμου Τήνου κατὰ τὰ ἔτη 1835-1848 καὶ τὰ προβλήματα λειτουργίας του (Ἀνέκδοτα ἔγγραφα Γ.Α.Κ.)», Τηνιακά, τ. 2 (2004), σσ. 471-518.

«Ἐκεῖνοι ποὺ ἔφυγαν...», Τηνιακά, τ. 2 (2004), σσ. 521-537. (Νεκρο-

λογίες, με βιογραφικά, πέντε επιφανών Τηνίων, όπως του Καθηγητή-Ακαδημαϊκού Μάρκου Α. Σιώτη, της γλύπτριας Κατερίνας Χαλεπά-Κατσάτου, άνεψιάς του Γιαννούλη Χαλεπά κ.ά.).

«Η Αδελφότης των Τηνίων εν Αθήναις στήριγμα και συμπαραστάτης της καλλιτεχνικής παράδοσης της Τήνου», Τηνιακά Σύμμεικτα, περίοδος Β', τεύχ. 3ο Οκτ.-Δεκ. 2004, σσ. 3-6.

«Πρόλογος Δημητρίου Σοφianoῦ», εἰς: Ἀρχιμ. Γερμανὸς Κ. Δημάκος (Πάτερ Ἀνυπόμονος), Στὸ Βουνὸ με τὸν Σταυρό, κοντὰ στὸν Ἄρη. Στρατιωτικὸς Ἱερεὺς στὸ Γενικὸ Στρατηγεῖο τοῦ ΕΛΑΣ, Πρότυπες Θεσσαλικὲς Ἐκδόσεις, Ἀθήνα-Τρίκαλα 2004, σσ. 21-26.

«Προλεγόμενα Δημητρίου Ζ. Σοφianoῦ», εἰς: Κωνσταντῖνος Ν. Καρδαμίτσης, Λαογραφικά Ἐξωμεριάς Τήνου, Ἑταιρεία Τηνιακῶν Μελετῶν, Ἡ Τήνος μέσα ἀπὸ τὰ κείμενα 2, [Ἀθήνα 2004], σσ. 7-9.

#### 2004/2005

«Ἡ Ἱερὰ Μητρόπολις Λαρίσης διὰ μέσου των αἰῶνων - 1680 χρόνια ἀπὸ τὴν ἵδρυσή της. Ἱστορικά - Ἀγιολογικά», Τὸ Τάλαντο, γραφεῖο Νεότητος Ι. Μητροπόλεως Λαρίσης καὶ Τυρνάβου, τεύχ. 46 (Νοέμ.-Δεκ. 2004) σ. 10-12· τεύχ. 47 (Ἰαν.-Φεβ. 2005) σσ. 10-12· τεύχ. 48 (Μάρτ.-Ἀπρ. 2005), σσ. 10-12.

#### 2005

Δουσικιώτικα Σύμμεικτα, Ἀθήνα 2005. (Φωτομηχανικὴ ἀναδημοσίευση, σὲ ἐνιαῖο τόμο, δώδεκα μελετῶν, ποὺ ἔχουν γραφεῖ κατὰ τὰ ἔτη 1966-2005 καὶ ἀφοροῦν τὴν Μονὴ Δουσίκου-Ἀγίου Βησσαρίωνος) (σσ. 1-546).

Ἡ ἱστορικὴ κοινότητα Πανόρμου Τήνου. Σύντομη ἀναδρομὴ στὸ παρελθὸν καὶ στὸ σήμερον. Κοινότητα Πανόρμου Τήνου 2005.

«Προλογικὸ Σημεῖωμα», Τηνιακά, τ. 3 (2005), σσ. 9-10.

«Χατζη-Ἀντώνης Λύτρας ὁ Τήνιος καὶ τὰ μαρμαρογλυπτά του στὴ μονὴ Ξενοφώντος τοῦ Ἀγίου Ὁρους», Τηνιακά, τ. 3 (2005), σσ. 117-141.

«Ἡ Ἱερὰ Μονὴ τῆς Κυρίας των Ἀγγέλων Κεχροβουνίου Τήνου καὶ ἡ Ἀγία Πελαγία ἡ Τηνία», Ἡ Ἀγία Πελαγία τῆς Ι. Μονῆς Κεχροβουνίου Τήνου 250 χρόνια ἀπὸ τὴ γέννησή της (1752-2002). Πρακτικὰ ἡμερίδας (5 Ὀκτ. 2002), Ἀθήνα 2005, σσ. 31-52.

«Ὁ Παχώμιος Ρουσάνος συντάκτης των ὑμνογραφικῶν καὶ ἀγιολογικῶν κειμένων τοῦ ἁγίου Βησσαρίωνος, Μητροπολίτου Λαρίσης

καὶ κτίτορος τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Δουσίκου», Πρακτικὰ τοῦ Διεθνoῦς Ἑπιστημονικοῦ Συμποσίου «Ἔτος Παχωμίου Ρουσάνου. Παχώμιος Ρουσάνος, 450 χρόνια ἀπὸ τὴν κοίμησή του († 1553)», Ἱερὰ Μητρόπολις Ζακύνθου, Ζάκυνθος 9-12 Ὀκτ. 2003, Ἀθήναι 2005, σσ. 421-436.

«Ὁ Ἀναστάσιος Γόρδιος καὶ οἱ σχέσεις του μετὰ τὴ μονὴ Δουσίκου-Ἀγίου Βησσαρίωνος», Ὁ Ἀναστάσιος Γόρδιος καὶ ἡ περιοχὴ των Ἀγραφῶν. Πρακτικὰ τῆς ἡμερίδας, Μεγάλα Βραγγιανὰ 25 Ἰουλίου 2004. Πολιτιστικὸς Σύλλογος Βραγγιανιτῶν «Ἀναστάσιος Γόρδιος», Ἐπιμ. Κωνσταντῖνος Π. Τσιώλης, Ἀθήνα 2005, σσ. 33-46.

Ἐπαμ. Γεωργαντόπουλου († 1885), -Τηνιακά ἦτοι ἀρχαῖα καὶ νεωτέρα Γεωγραφία καὶ ἱστορία τῆς νήσου Τήνου, Εἰσαγωγικὸ σημεῖωμα (σ. 9\*-25\*) - Εὐρετήριο (σ. 263\*-288\*) - Πίνακες ἐκτὸς κειμένου (σσ. 289\*-314\*), Ἐκδοτικὴ Ἐπιμέλεια Δημήτριος Ζ. Σοφianoῦ, Ἀθήνα 2005.

Τὸ σχολεῖο Καλῶν Τεχνῶν Πανόρμου Τήνου. Πενήντα χρόνια (1955-2005) παρουσίας καὶ προσφορᾶς. Ἐπιμέλεια Δημήτρης Ζ. Σοφianoῦ, Ἀθήνα 2005, Ἑταιρεία Τηνιακῶν Μελετῶν, σσ. 1-223 (κείμενα Δ. Ζ. Σοφianoῦ: σ. 21-22, 27-30, 115-118).

«Ἡ πρώτη ἀπόδειξις ὑπαρξης τῆς Μονῆς [Κεχροβουνίου Τήνου], Πῶς καὶ γιατί τὸ Μοναστήρι ἀνακηρύχθηκε «Σταυροπηγιακόν»», Ἱερὰ Μονὴ Κεχροβουνίου Τήνου. Τὸ ταπεινὸ κελὶ ποὺ φιλοξένησε τὴ χαρὰ των Ἀγγέλων, [Ἀθήνα 2005], σσ. 39-58.

«Προλεγόμενα Δημητρίου Ζ. Σοφianoῦ» εἰς: Κ. Δανούσης, Παράδοση καὶ Μνήμη. Μετὰ τὸ δοξάρι καὶ τὴν πένα τοῦ Κώστα Πανώριου, Ἑταιρεία Τηνιακῶν Μελετῶν, [Ἀθήνα 2005], σσ. 5-6.

«Ἡ Μεγαλόχαρη τῆς Τήνου παγγρηστιανικὸ προσκύνημα. Ἱστορία καὶ δράση», Τήνος, Ἱστορία καὶ πολιτισμὸς, Δῆμος Ἐξωβούργου Τήνου Ἀναπτυξιακὴ Δημοτικὴ Ἐπιχείρηση, Τήνος 2005, σσ. 447-460.

Ἡ ἐμφάνεια τοῦ Ἀφανoῦς ἢ ἄλλως τὸ Συναξάρι τοῦ Ἀγίου Ἀλεξίου τοῦ Ἀνθρώπου τοῦ Θεοῦ. Εἰσαγωγή, Συναξάρι, Ὑμνογραφικά, Παράρτημα ἀρχαίων πηγῶν. Ἐκδοσις Ι. Μονῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Μπούρα Ἀρκαδίας, 2005. Δ. Σοφianoῦ: Προλεγόμενα, σ. 9-16· Βίος Συμῶν Μεταφραστοῦ, σσ. 241-257.

«Ὁ Π. Β. Πάσχος ἀγιολογῶν. Θεολογία καὶ Λογοτεχνία», Ἀφιέρωμα στὸν Καθηγητὴ Παντελὴ Β. Πάσχο, ἐκδ. «Ἀκρίτας», Ἀθήνα 2005, σσ. 253-258.

«Διήγησις τῆς Ἁγίας Θεοδώρας τῆς Μυροδοτούσας (Κώδ. Μονῆς Μεταμορφώσεως 470, φφ. 249<sup>v</sup>-257<sup>v</sup>)», Ις' Ἐπιστημονικὸν Συμπόσιον Χριστιανικῆ Θεσσαλονίκης. Ἅγιοι Θεσσαλονίκης, 7-9 Νοεμβρίου 2002, Τρικαλινά, τ. 25 (2005), σσ. 7-24.

#### Τηνιακά Μελετήματα, Τήνος 2005

Τόμος Α' (σσ. 1-790): 1. «Ἱστορικὴ ἀναδρομὴ εἰς τὴν βενετοκρατούμενην καὶ τουρκοκρατούμενην Τήνον», Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν, τ. 9 (1971), σσ. 114-136. 2. «Βιβλιογραφικὰ Ἱεροῦ Ἰδρυμάτος Εὐαγγελιστρίας Τήνου», Ἡμερολόγιον τῆς Μεγαλόχαρης Τήνου 1973, Ἀθῆναι 1973, σσ. 201-212. 3. «Ἡ οἰκογένεια Παξιμάδη ἀπὸ τὴν Τήνο (18ος-19ος αἰ.)», Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν, τ. 11 (1979-1981), σσ. 275-427. 4. Τήνος-Τίπος. Σύντομο ἱστορικὸν διάγραμμα. Ἑλληνικὰ-Ἀγγλικά-Γαλλικά-Ἰταλικά, Ἐκδόσεις Ἑρὶννη, Ἀθῆνα 1992. 5. «Ὁ ἑλληνοδιδάσκαλος καὶ σχολάρχης Τήνου (1824-18410 Εὐστράτιος Πέτρου ὁ Κυδωνιεύς. Νέα στοιχεῖα γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴν ἐκπαιδευτικὴν του δράσιν ἀπὸ ἀνέκδοτα ἔγγραφα τῶν γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους», Πρακτικὰ Ἀ' Κυκλαδολογικοῦ Συνεδρίου (Ἄνδρος, 5-9 Σεπτ. 1991), Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν, τ. 14 (1991-1993), σσ. 70-122. 6. «Ἡ πρώτη προσπάθεια γιὰ τὴν ἱδρυση Γυμνασίου στὴν Τήνο. Ἀνέκδοτα ἔγγραφα (Ἀῤῥ. 1836) τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους», Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν, τ. 12 (1995), Εἰς μνήμην καθηγ. Στυλ. Κορρέ, σσ. 41-59. 7. Ὁ Τηνιακὸς μαρμαρὸς καὶ ἡ προσφορά του στὴν Νεοελληνικὴ τέχνη, Ἐκδόσεις Φιλипπότῃ, Ἀθῆνα 1995. 8. «Ἀνέκδοτο γράμμα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχῃ Γαβριὴλ Δ', συγχωρητικὸν τῶν ἁμαρτιῶν τῶν κατοίκων τῆς Τήνου, 1782 Σεπτέμβριος», Τηνιακά, Ἐπιστημονικὴ περιοδικὴ ἔκδοσις τῆς Ἑταιρείας Τηνιακῶν Μελετῶν, τ. 1 (1996), σσ. 23-32. 9. «Ὁ Τήνιος βιβλιοεκδότῃς Ἰωάννης Δ. Κολλάρος (1870-1956)», Κυκλαδικὸ Ἡμερολόγιον 1996-Χρόνος Α' (ἐκδότῃς Ν. Α. Κεφαλληνιάδης - Σ. Γ. Φιλипπότῃς), Ἀθῆνα 1996, σ. 64-72. 10. «Ζαχαρίας Γ. Φιλипπότῃς (1868 - πρὶν ἀπὸ τὸ 1905). Ἡ τραγικὴ μοῖρα ἐνὸς νέου Τήνιου μαρμαρογλύπτῃ», Κυκλαδικὸ Ἡμερολόγιον 1997-Χρόνος Β' (ἐκδότῃς Ν. Α. Κεφαλληνιάδης - Σ. Γ. Φιλипπότῃς), Ἀθῆνα 1997, σ. 186-196. 11. «Ἱερὰ μονὴ Κεχροβουνίου. Ἱστορικὴ προσέγγισις», Τήνος Ἑῶα καὶ Ἑσπέρια. Πάνω Μέρη Τήνου, Πρακτικὰ Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης 4, 5, καὶ 6 Σεπτεμβρίου 1997, Ἀθῆνα 1999, σ. 9-38. 12. «Χαλεπὰς Ὁ κοσμοκαλόγερος καλλιτέχνης ἀπὸ τὸν Πύργο τῆς Τήνου», Μνήμη Γιαννοῦλῃ Χαλεπᾶ. Ἐξήντα χρόνια (1938-1998) ἀπὸ τὸ θάνατο ἐνὸς μεγάλου, Ἐπιλογὴ καὶ ἐπιμέλεια κειμένων: Στρατῆς Γ. Φιλипπότῃς, Εἰσαγωγικὸ σημείωμα: Δ. Ζ. Σοφιανός, Ἐκδόσεις Ἑρὶννη, Ἀθῆνα 1999, σ. 115-136. 13. «Κττηματολογικὸ καὶ φορολογικὸ κατὰστιχο τῆς Τήνου τοῦ Α' μισοῦ τοῦ ΙΘ' αἰῶνα (κώδ. Ε.Β.Ε. 1361). Ἡ σημασία του ὡς πηγῆς ἱστορικῶν καὶ ἄλλων πληροφοριῶν», Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν, τ. 17 (2000), σσ. 30-108. 14. «Ἡ Τήνος πηγὴ καὶ ἔκφρασις τῆς νεοελληνικῆς καλλι-

τεχνικῆς παράδοσις», Τήνος Ἑῶα Μέρη. Πρακτικὰ Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης 18-20 Αὐγούστου 1999, Ἑταιρεία Τηνιακῶν Μελετῶν, Πρακτικὰ Συνεδρίων 4, Ἀθῆνα 2002, σσ. 11-42. 15. «Τὰ πρῶτα σχολεῖα τῆς Τήνου καὶ οἱ δάσκαλοί τους μετὰ τὴν Ἐπανάστασι τοῦ 1821», Τήνος. Ἡ Χώρα. Πρακτικὰ Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης 20, 23, 25 Αὐγούστου 2000, Ἑταιρεία Τηνιακῶν Μελετῶν, Πρακτικὰ Συνεδρίων 5, Ἀθῆνα 2002, σσ. 93-110. 16. «Ἡ Ἐκκλησία τῶν Κυκλάδων καὶ ἰδίως τῆς Τήνου. Σύντομη ἱστορικὴ θεώρησις», Τήνος-Κεχροβούνι-Μεγαλόχαρη. Πρακτικὰ Ἡμερίδας «Ἡ Τήνος, τὸ Πανελλήνιο Ἱερὸ Ἰδρυμα Εὐαγγελιστρίας ἢ Ἱερὰ Μονὴ Κεχροβουνίου τῆς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων» 22 Ἰουλίου 2000, Πανελλήνιο Ἱερὸ Ἰδρυμα Εὐαγγελιστρίας, Τήνος 2004, σ. 11-28. 17. «Ἡ Ἀδελφότης τῶν Τηνίων ἐν Ἀθήναις στήριγμα καὶ συμπαράστατις τῆς καλλιτεχνικῆς παράδοσις τῆς Τήνου», Τηνιακά Σύμμεικτα, περίοδος Β', τεύχ. 3ο Ὀκτ.-Δεκ. 2004, σ. 3-6. 18. «Τὸ «Ἑλληνικὸν Σχολεῖον» Πανόρμου Τήνου κατὰ τὰ ἔτη 1835-1848 καὶ τὰ προβλήματα λειτουργίας του (Ἀνέκδοτα ἔγγραφα Γ.Α.Κ.)», Τηνιακά, τ. 2 (2004), σσ. 471-518. 19. «Ἐκεῖνοι ποὺ ἔφυγαν...», Τηνιακά, τ. 2 (2004), σσ. 521-537. 20. «Ἡ Ἱερὰ Μονὴ τῆς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων Κεχροβουνίου Τήνου καὶ ἡ Ἁγία Πελαγία ἢ Τηνία», Ἡ Ἁγία Πελαγία τῆς Ι. Μονῆς Κεχροβουνίου Τήνου 250 χρόνια ἀπὸ τὴ γέννησίν της (1752-2002). Πρακτικὰ ἡμερίδας (5 Ὀκτ. 2002), Ἀθῆνα 2005, σ. 31-52. 22. «Οἱ Παξιμάδηδες τῆς Τήνου (18ος-19ος αἰ.). Μία ἱστορικὴ οἰκογένεια μὲ πολλαπλὴ τοπικὴ καὶ ἐθνικὴ δράσι. (Ἀνέκδοτη ὁμιλία ποὺ ἐκφωνήθηκε στίς 6-2-1983 στὴν Ἀδελφότητα τῶν Τηνίων ἐν Ἀθήναις). 23. Φραγκίσκος Γεωργαντόπουλος ὁ Τήνιος. Ἀποκατάστασις τῆς μνήμης ἐνὸς ἀδικημένου ἀπὸ τὴν Ἱστορίαν ἡρώα. (Ἀνέκδοτη ὁμιλία ποὺ ἐκφωνήθηκε στίς 5-2-1995 στὴν Ἀδελφότητα τῶν Τηνίων ἐν Ἀθήναις). 24. Ἡ Μεγαλόχαρη τῆς Τήνου παγχριστιανικὸς φάρος ἀκτινοβολίας. Σύντομο διάγραμμα τῆς ἱστορίας καὶ τῆς δράσεως της. (Ἀνέκδοτη ὁμιλία ποὺ ἐκφωνήθηκε στίς 6-2-2005 στὴν Ἀδελφότητα τῶν Τηνίων ἐν Ἀθήναις).

Τόμος Β' Ἡ Παιδεία στὴν Τήνο κατὰ τὴν Ὀθωνικὴ περίοδο (1833-1847). Ἀνέκδοτα ἔγγραφα τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους (Γ.Α.Κ.): 1. «Ἐκδοσις τῶν ἐγγράφων τῶν Γ.Α.Κ., τῶν ἐτῶν 1833-1847. Ἡ Παιδεία στὴν Τήνο. Πίνακες ἐκτὸς κειμένων» σ. 1-362. 2. «Οἱ Μηλιῶτες Διδάσκαλοι τοῦ Γένους καὶ ἡ Παιδεία στὴν Τήνο» σ. 363-375. 3. «Ἀνέκδοτο σιγίλλιδες συνοδικὸν γράμμα (1749, Μαΐου 27) τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχῃ Κυρῖλλου Ε' ὑπὲρ τῆς Μονῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Κεχροβουνίου Τήνου. Νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἱστορίαν τῆς Μονῆς», σσ. 377-390. 4. «Ἡ Ἀδελφότης τῶν Τηνίων ἐν Ἀθήναις. 130 χρόνια (1876-2006) ζωῆς καὶ δράσεως» 391-414. 5. Εὐρετήριο κυρίων ὀνομάτων, σσ. 415-429.

«Ἁγίου Νεοφύτου τοῦ Ἑγκλείστου, Τὸ Βιβλίον τῆς Θεοσημείας», Κριτικὴ ἔκδοσις-Ἐπιμέλεια, Δημ. Ζ. Σοφιανός, Ἁγίου Νεοφύτου τοῦ Ἑγκλείστου Συγγράμματα, τόμ. Ε', ἐκδ. Ἱερᾶς Βασιλικῆς καὶ



Σταυροπηγιακῆς Μονῆς Ἀγίου Νεοφύτου, Πάφος 2005, σσ. 339-387.

2006

«Ὁ Ναὸς τῶν Ἀγίων Θεοδώρων. Ἀνέκδοτος ἐγκύκλιος («ἀπανταχοῦσα» 25 Σεπτ. 1852) τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Συμβουλίου τοῦ Ναοῦ τῶν Ἀγίων Θεοδώρων Ἀθηνῶν γιὰ τὴν ἐξασφάλιση συνδρομητῶν, μὲ σκοπὸ τὴν ἐπισκευὴ καὶ ἀνακαίνιση τοῦ Ναοῦ», Γ. Κ. Καιροφύλα-Σ. Γ. Φιλιππότῃ, Ἀθηναϊκὸ Ἡμερολόγιον 2006, ἔτ. 17ο, Ἀθήνα 2006, σσ. 102-107.

«Βυζάντιο: ρωμαϊκὴ, ἑλληνικὴ καὶ χριστιανικὴ κληρονομία καὶ παράδοση», Φιλογένεια, τ. 8 (2006), τεῦχος 1, σσ. 15-20.

Βυζάντιο. Ρωμαϊκὴ καὶ ἑλληνικὴ παράδοση, χριστιανισμὸς καὶ ὀρθόδοξία. Ἀθήνα 2006 [Ἰ. Μονὴ Μεγ. Μετεώρου (Μεταμορφώσεως)].

«Ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ καὶ βυζαντινὴ παράδοση στὴ νεοελληνικὴ ἐπιστολογραφία: μίᾳ ἐπισκόπηση». Πρακτικὰ τοῦ Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου Νεοελληνικὴ Ἐπιστολογραφία (16ος-19ος αἰ.), Ἀθήνα 20-21 Μαρτίου 2003. Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἑρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά, τ. 8 (2006), σσ. 17-28.

«Προλεγόμενα Δ. Ζ. Σοφianoῦ» εἰς: Γεωργίου Ι. Δωρίζα (†1988), Ἡ Μεσαιωνικὴ Τήνος, Ἀθήνα 2006, σ. ε'-ιγ'.

«Ἡ Μονὴ Δουσίκου καὶ ὁ χειρόγραφος πλοῦτος της», Πρακτικὰ Ζ' Συμποσίου Τρικαλινῶν Σπουδῶν (Τρίκαλα, 11-13 Νοεμ. 2005), Τρικαλινά, τ. 26 (2006), 15-36.

«Οἱ τρεῖς "Βίοι" τοῦ ἁγίου Γρηγορίου ἐπισκόπου Ἀσσου, κατὰ τοὺς κώδικες Λαύρας 5214 καὶ Πάτμου 448», στί: Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ἐπίσκοπος Ἀσσου ὁ Θαυματουργός, Πρακτικὰ Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου (7-12 Ἰουλίου 2005), Ἱερὰ Μητρόπολις Μυτιλήνης, Μυτιλήνη 2006, σσ. 149-164.

«Τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Ἀσσου. Εἰσαγωγὴ-Σχόλια-Κριτικὴ ἔκδοση ὑπὸ Δ. Ζ. Σοφianoῦ», εἰς: Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ἐπίσκοπος Ἀσσου ὁ Θαυματουργός, Πρακτικὰ Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου (7-12 Ἰουλίου 2005), Ἱερὰ Μητρόπολις Μυτιλήνης, Μυτιλήνη 2006, σσ. 381-438.

«Τὰ ὑπὲρ τῆς Μονῆς τῆς Παναγίας τῆς Λυκουσάδας τοῦ Φαναρίου Καρδίτσας παλαιὰ βυζαντινὰ (ΙΓ' καὶ ΙΔ' αἰ.) ἔγγραφα (χρυσό-

βούλλα κ.ά.) Διπλωματικὴ ἔκδοση», Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, τ. 52 (2004-2006), 479-528.

«Πνευματικὲς σχέσεις Ἀγίου Ὁρους καὶ τῶν θεσσαλικῶν μονῶν Μεγάλου Μετεώρου (Μεταμορφώσεως) καὶ Δουσίκου - Ἀγίου Βησσαρίωνος. Πρότυπα τῶν Τυπικῶν τοὺς τὰ ἀγιορειτικὰ Τυπικὰ Βατοπεδίου καὶ Μεγίστης Λαύρας», εἰς: Ἅγιον Ὅρος. Πνευματικότητα καὶ Ὁρθοδοξία - Τέχνη, Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη ἀρ. 102. Β' Διεθνὲς Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, 11-13 Νοεμ. 2005, Θεσσαλονίκη 2006, σσ. 391-402.

«Γράμμα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχῃ Καλλινίκου Δ' πρὸς τὸν Ἀρχιεπίσκοπο Ἐλασσόνος Ἰωαννίκιο (1806, Ἰουλ. 8) γιὰ τὴν πιστὴ τήρηση ἀπὸ τοὺς Χριστιανοὺς τῆς ἐπαρχίας του τῶν ὅρων τοῦ "ραγιαλικίου" τοὺς», Δελτίο Ἑταιρείας Μελέτης τῆς Καθ' Ἡμᾶς Ἀνατολῆς, τ. 2 (2006) 5-22.

2007

«Οἱ παλαιογραφικὲς ἔρευνες τοῦ Μ. Μανούσακα», εἰς: Μνήμη Μανούσου Ἰ. Μανούσακα, Πρακτικὰ Ἡμερίδας, Ἀθήνα 15 Ἰαν. 2005, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἑρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ. Ἑλληνικὸ Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν Βενετίας, Ἀθήνα 2007, σσ. 49-61.

Σοφianός Δημήτριος Ζ. - † Γαλάβαρης Γεώργιος, Τὰ εἰκονογραφημένα χειρόγραφα τῶν μονῶν τῶν Μετεώρων, τόμ. Α'-Β', Δημοσιεύματα τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 2007.

«Οἱ Μονὲς τῶν Μετεώρων καὶ οἱ βιβλιοθηκὲς τοὺς», Ἐν Βόλῳ 24 (Ἰαν.-Μάρτ. 2007), ἔκδ. Δήμου Βόλου, σσ. 16-19.

«Ὁ μετεωρικὸς κώδικας Βαβλαῖμ 127 πολυτίμητο κτητορικὸ καὶ ἱστορικὸ κειμῆλιο τῆς Μονῆς», Μετέωρα 59 (2007) Ε.Μ.Ο.Τ.

Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ Ἱστοριῶν Βιβλία Δ'- Ioannis Cantacuzeni Ex imperatoris Historiarum libri IV, Εἰσαγωγὴ: Δημήτριος Ζ. Σοφianός, σσ. α'-ογ'. Ἀνατύπωσις ἐκδόσεως Βόννης, τόμ. I-III, 1828-1832, Ἐπικαιρότητα, Ἀθήνα 2007.

Χειρόγραφοι κώδικες -Manuscript codices, Ἱερὰ Μονὴ Μεγάλου Μετεώρου Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος - Ἅγια Μετέωρα, Holy Monastery of Great Meteoron, Τρίκαλα 2007, σσ. 1-72.

Ὁρθοδοξία καὶ Ἑλληνισμός. Σταθερὴ πορεία καὶ ἀγῶνες αἰῶνων, Ἱερὰ

Μονή Μεγάλου Μετεώρου (Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος), Ἁγία Μετέωρα, σσ. 1-48.

«Τὰ ἐπαναστατικά κινήματα τοῦ μητροπολίτη Λαρίσης Διονυσίου Φιλοσόφου καὶ οἱ ἐπιπτώσεις τους στὴ βυζαντινὴ Μονὴ Παναγίας τῆς Λυκουσάδας τοῦ Φαναρίου Καρδίτσας», εἰς τὰ Πρακτικά τοῦ Συμποσίου: Παιδαγωγικὸ Ἱστορικὸ Συμπόσιο: Διονύσιος ὁ Φιλόσοφος καὶ ἡ ἐποχὴ του, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Ἐπιστήμης Φυσικῆς Ἀγωγῆς καὶ Ἀθλητισμοῦ, Τρίκαλα 12-13 Μαΐου 2006, [Τρίκαλα 2007], σσ. 87-94.

«Ἡ ὁρθόδοξη ἀγιολογία σημαντικὸ κεφάλαιο τῆς Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς γραμματείας», Πρακτικά Διορθόδοξου Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου «Κωνσταντῖνος ὁ Ὑδραῖος - Νεομάρτυρες προ-ἄγγελοι τῆς ἀναστάσεως τοῦ Γένους», Ὑδρα, 10-14 Νοεμ. 2000. Ἱερὰ Μητρόπολις Ὑδρας, Σπετσῶν, Αἰγίνης, Ἐρμιονίδος καὶ Τροιζηνίας, Ὑδρα 2007, σσ. 77-101.

«Οἱ χειρόγραφοι Κώδικες καὶ ἡ διαχρονικὴ πορεία καὶ ἀξία τους. Τὰ χειρόγραφα, ἔγγραφα καὶ παλαιῦτα τῆς Μονῆς Μεγάλου Μετεώρου (Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος)», Ἀφιέρωμα στὸν Ὅσιο Ἀθανάσιο τὸν Μετεωρίτη μὲ τὴν εὐκαιρία τῶν Ἑγκαινίων τοῦ Ἱεροῦ Μετοχιακοῦ Ναοῦ Ὁσίου Ἀθανασίου στὴν Ὑπᾶτη Λαμίας 27 Αὐγούστου 2006, Ἁγία Μετέωρα 2007, σσ. 149-160.

#### 2008

«Μετέωρα. Ἡ μοναχοπολιτεία τῶν Σταγῶν», Πεμπτουσία, τεῦχος 26 (Ἀπρίλιος - Ἰούλιος 2008), σσ. 18-125.

«Σέργιος Μυστάκης, ὁ Μετσοβίτης Διδάσκαλος τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων (α' μισὸ ΙΘ' αἰ.)», Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά, 9 (2008), 269-291.

Βυζάντιο. Ρωμαϊκὴ καὶ Ἑλληνικὴ παράδοση. Χριστιανισμὸς καὶ Ὁρθόδοξία. Β' ἔκδοση Ἐπαυξημένη καὶ βελτιωμένη, ἔκδ. Ἱερᾶς Μονῆς Μεγάλου Μετεώρου, Ἁγία Μετέωρα-Καλαμπάκα 2008, σσ. 1, 222.

Ἡ Σκήτη τῶν Σταγῶν καὶ τὸ μονύδριό τῆς Παναγίας τῆς Δούπιανης στὸ Καστράκι, ἔκδ. Ἱ. Μονῆς Μεγάλου Μετεώρου, Ἁγία Μετέωρα-Καλαμπάκα 2008, σσ. 1-92.

«Ἡ ἀρχικὴ ἀνέκδοτη Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Νήφωνος († 12 Αὐγ. 1508), ποίημα Ἰουστίνου Δεκαδύου. Κώδ. 38 Μονῆς Βαρλαάμ Μετεώ-

ρων (ἔτ. 1518)», εἰς Ἁγιος Νήφων Πατριάρχης Κων/λεως 1508 2008, ἔκδ. Ἱ. Μ. Ἁγίου Διονυσίου Ἁγίου Ὁρους 2008, σσ. 242-271.

Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Μονῆς Ρουσάνου τῶν Μετεώρων, Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὡφελίμων Βιβλίων, Ἀθήνα 2009.

#### Ὑπὸ ἔκδοση

«Οἱ βιβλιοθήκες καὶ τὰ Ἀρχεῖα (χειρόγραφοι κώδικες, ἔγγραφα) τῶν Μονῶν τῶν Μετεώρων καὶ τοῦ Δουσίκου (Ἁγίου Βησσαρίωνος)», VIe Colloque International de Paleographie Grecque, Drama - Conservatoire municipal 21-27 Septembre 2003, Comité International de Paleographie Grecque.

«Τὰ ὑμνογραφικὰ κείμενα τοῦ Νικολάου Μαλαξοῦ (16ος αἰ.) στὸν Ἅγιο Νικόλαο, ἐπίσκοπο Μύρων τῆς Λυκίας τὸν Θαυματουργό», Πρακτικά τῆς Β' Ἐπιστημονικῆς Ἡμερίδας Ἱστορικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Δημητριάδος (ἀφιερωμένης στὸν Ἅγιο Νικόλαο), Βόλος 10 Μαΐου 2003.

«Οἱ ἑπτὰ «ἅγιοι ἀρχιεπίσκοποι Λαρίσης» (ΙΓ'-ΙΣ' αἰ.). Βιογραφικὰ καὶ χρονολογικὰ ζητήματα». Πρακτικά τοῦ Σ' Συνεδρίου Λαρισσαϊκῶν Σπουδῶν, Λάρισα 8-9 Μαΐου 2004.

«Ἡ ἐτομαζόμενη ἔκδοση μεταβυζαντινοῦ καὶ νεότερου ἀρχεῖακοῦ ὕλικου τῶν Μονῶν τῶν Μετεώρων καὶ Δουσίκου. Ἐμπειρίες καὶ προβληματισμοί», Πρακτικά τοῦ Σεμιναρίου: Méthologie d'édition, état et perspectives de la recherche des archives post byzantines. Originaux, copies conformes, documents traduits, authentiques et faux: Nouveaux exemples, Βενετία 28 Μαΐου 2004, Ἑλληνικὸ Ἰνστιτούτο Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν Βενετίας.

Ἀνέκδοτη φαναριώτικη ποιητικὴ συλλογὴ τοῦ κώδικα 666 τοῦ Μεγάλου Μετεώρου. Ἐκδοση, εἰσαγωγή καὶ σχόλια. Δημοσιεύματα τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 2008.

Τὰ ἀρχεῖα ἔγγράφων τῶν μονῶν τῶν Μετεώρων, τόμ. Α'-Β', Δημοσιεύματα τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Τὸ ἀρχεῖο τῆς Μονῆς Δουσίκου - Ἁγίου Βησσαρίωνος, τόμ. Α'-Β', Δημοσιεύματα τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

«Χατζη-Γερασίου ἱερομονάχου Δουσικιώτη. Τὰ χρῆμα τοῦ ἐκκλησιάρχου

χου της Μονής Δουσίκου (Κώδ. Δουσίκου 76, έτ. 1846)», Τόμος τιμητικός στον Καθηγητή Ιωάννη Μ. Φουντούλη.

Γ. Πανταζής - Ε. Λάμπρου - Δ. Ζ. Σοφινός, «Χρονολόγηση του Ναού της Ύπαπαντης στα Μετέωρα», Πρακτικά του Συνεδρίου: Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 2003-2005. Από τους προϊστορικούς στους νεότερους χρόνους, Βόλος 16-19 Μαρτίου 2006.

Άνωνύμου, Άνέκδοτο δημώδες στιχούργημα (τέλη ΙΣ' αϊ.) περί του βενετο-τουρκικού πολέμου των έτών 1570-1573 (άλωσις Κύπρου υπό των Τούρκων, ναυμαχία Ναυπάκτου), σε συνεργασία με τον καθηγητή Στέφανο Κακλαμάνη. Δημοσιεύματα του Κέντρου Έρεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Έλληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών.

«Ο Πατριάρχης Αλεξανδρείας (1688-1710) Γεράσιμος Β' Παλλαδάς (+ 1625/1630) σε χειρόγραφους κώδικες μονών των Μετέωρων», Τόμος εις μνήμην Ι. Μ. Χατζηφώτη, έκδοση Πατριαρχικής Βιβλιοθήκης Πατριαρχείου Αλεξανδρείας και Πάσης Αφρικής. Επιμέλεια Μανόλης Γ. Βαρβούνης - Παναγιώτης Τζουμάκας. Σειρά: Πηγές και τεκμήρια πατριαρχικής ιστορίας αριθμός 2, Αλεξάνδρεια 2008.

«Γράμμα των ιερομονάχων Ιλαρίωνος και Ιακώβου και του μοναχού Γερβασίου προς τον Αθανάσιο τον Μετεωρίτη για την παραχώρηση σ' αυτούς της «Πέτρας» του Μετέωρου προς ανοικοδόμηση κελλίων. Υπογράφει και ο πρώτος της Σκήτης των Σταγών ιερομόναχος Νείλος. Άχρονολόγητο (c. 1360-1372). Κώδ. ΕΒΕ 1460/1461, άρ. ια'. Διπλωματική έκδοση», Τρικαλινά, τ. 28 (2008).

«Φαναριώτικα στιχουργήματα (άρ. 16-20) από την ανέκδοτη ποιητική άνθολογία του κώδ. 666 Μονής Μεγάλου Μετέωρου (18ος αϊ.). Δειγματοληπτική παρουσίαση», τόμος εις μνήμην Πηνελόπης Στάθη. Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Έρεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Έλληνισμού και Ίνστιτούτο Μεσογειακών Έρευνών.

«Ο καλλιτεχνικός κύκλος διακόσμησης χειρογράφων της σχολής Ούγγροβλαχίας σε κώδικες των μονών των Μετέωρων», 8ο Συμπόσιο Τρικαλινών Σπουδών, Τρίκαλα 31 Οκτ. - 2 Νοεμ. 2008.

Λαογραφικά (ζώδια, βροντολογία, σεισμολόγια, όνειροκριτικά κ.α.) του κώδ. 666 της Μονής του Μεγάλου Μετέωρου (Μεταμορφώσεως), σε συνεργασία με τον Καθηγητή Μανόλη Βαρβούνη, Ακαδημία

Αθηνών, Δημοσιεύματα του Κέντρου Έρεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Έλληνισμού.

Η Τερά Μονή Ύπαπαντης των Μετέωρων. Ιστορία και τέχνη. Προσκλητάριο, β' μισό του ΙΔ' αϊ., σε συνεργασία με τον Λάζ. Δεριζιώτη, Ακαδημία Αθηνών, Δημοσιεύματα του Κέντρου Έρεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Έλληνισμού.



ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ  
Καθηγητής Βυζαντινής Παιδείας  
Ίονίου Πανεπιστημίου

ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑΙ



## ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΓΡΑΠΤΟ ΕΘΙΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ ΤΗΣ ΣΥΡΟΥ

Αποτελεί κοινοτοπία για τους ασχολούμενους με τὰ σχετικά θέματα ιστορικούς του δικαίου και άλλους ένδεχόμενος ισχυρισμός ότι ἡ Σύρος ἀπὸ τὸ τέλος ἤδη τοῦ ΙΖ' αἰ. (1695) και ἀργότερα ἐν συνεχεία μέχρι τοῦ 1827 διέθετε γραπτὸ ἐθιμικὸ δίκαιο, με τὸ ὁποῖο ρυθμίζονταν κατὰ τὴν διάρκεια τῆς Βενετοκρατίας και Τουρκοκρατίας οἱ ἰδιωτικὲς διαφορὲς τῶν κατοίκων της.

Τὸ ἐθιμικὸ αὐτὸ δίκαιο περιλαμβάνεται σὲ 7 Πρακτικὰ τῶν Συνελεύσεων τοῦ Κοινοῦ τῆς Σύρου διαφόρων χρονολογιῶν, τὰ ὁποῖα ἔχουν καταχωρισθῇ σὲ διασωθέντα καντζηλιερικά «κατάστιχα». Ὁ σκοπὸς τῆς καταχωρίσεως τῶν μέχρι τότε ἀγράφων κανόνων δικαίου με τὴν σύμφωνη γνώμη ὅλων τῶν Ἐπιτρόπων και Προεστῶν τοῦ νησιοῦ, ποὺ ὑπογράφουν τὸ πρῶτο Πρακτικὸ (ἀλλὰ και τὰ ἄλλα) εἶναι προφανές, συνιστάμενος συγκεκριμένως στὸ ὅτι θέλομεν νὰ τὰ βάλωμεν διὰ γραφοῦ, διὰ νὰ ἀκλουθοῦσιν ὅλοι, ὡς καθὼς φαίνονται, και νὰ μὴ σηκώνεται καθ' ἓνας νὰ χαλᾷ τὶς συνήθειες.

Στὸ ὑπ' ἀρ. 1 Πρακτικὸ (1655) ἀναφέρεται μεταξὺ ἄλλων στὸ Α' ἀπὸ τὰ ἑξὶ ὑποκεφάλαιά του: Ὅποιος θέλει νὰ πουλήσῃ κανένα πρᾶγμα ἀκίνητον πρέπει νὰ διαλαληθῇ με τὸν καστελλάνον ἔμπροσθεν εἰς τὴν ἐκκλησίαν... Ὅποιος εἶν' ἐκεῖνος ὅπου ἔχει προτιμὴ (=προτίμηση) νὰ τὸν ἀγοράζῃ... Καὶ τὸ πρᾶγμα ν' ἀποκόβεται με δύο ἀποκοφτάδες, διαλεμένοι ἀπὸ τὰ δύο μέρη.

Ἐδῶ τὸ γνωστὸ ἔθιμο τῆς προτιμήσεως τῶν συγγενῶν, γειτόνων κλπ. ἐπὶ πωλήσεως ἀκινήτου προβάλλεται πρῶτο και καλύτερο.

Στὸ ὑπ' ἀρ. 2 Πρακτικὸ (1761) τονίζεται ἡ συμφωνία ὅλων ὅτι ὅλα τὰ καπίτουλα τοῦ νησιοῦ μας, ὅπου ἦτονε ἔκπαλαι, ἐπομένως και ὅσα περιγράφονται στὸ προηγούμενο Πρακτικὸ, νὰ εἶναι στερεὰ και ἀμετάθετα, με ἐξαίρεση, προστίθεται, τὴν ἀνταλλαγὴ ἀκινήτων, ἡ ὁποία δὲν δεσμεύεται ἀπὸ τὸν ἐθιμικὸ κανόνα τῆς προτιμήσεως, στὸ ὑπ' ἀρ. 3 Πρακτικὸ (1763) ἐπιβεβαιώνεται ἡ ἰσχὺς τῶν παλαιῶν συνθηγιῶν κ.ο.κ. (βλ. κατωτέρω).

Ἀλλὰ τὸ ὑποχρεωτικὸν τῆς ἀποκοπῆς ἐπὶ πωλήσεων ἀκινήτων γιὰ νὰ ἐξασφαλισθῇ καὶ τὸ ἔγκυρο τῶν συντασσομένων ἐγγράφων εὑρίσκει ἐνίοτε, ὅπως φαίνεται, ἐλαστικὴ ἐφαρμογὴ στὴν συνήθη καθημερινὴ πρακτικὴ, ποὺ ἦταν εὐθύνῃ τῶν ἰδίων τῶν συναλλασσομένων. Ἄν κρίνῃ κανεὶς ἀπὸ μίαν περίπτωσιν, πολὺ ὁμως χαρακτηριστικὴ, οἱ ἴδιες οἱ κοινοτικὲς ἀρχὲς ἐπέτρεψαν γιὰ διαφόρους λόγους νὰ ἐκφυλισθῇ μέχρις ἐξαφανίσεως ἡ ἐθιμικὴ αὐτὴ συνήθεια («καπίτουλον»). Τοῦτο φαίνεται ἀπὸ τὸ ὑπ' ἀρ. 6 Πρακτικὸ τοῦ 1812 ἀπὸ τὴν Σῦρον, τὸ ὁποῖο ὑπογράφουν οἱ μετέχοντες τῆς Συνελεύσεως τοῦ Κοινοῦ, κοτζάμπασης, ἐπίτροποι, προεστοὶ καὶ γέροντες.<sup>1</sup> Τὸ Πρακτικὸ αὐτὸ παραπέμπει στὸ προγενέστερο Πρακτικὸ Συνελεύσεως τοῦ 1695, τὸ ὁποῖο μάλιστα ὑπογράφουν πολὺ περισσότεροι Ἐπίτροποι καὶ Προεστοὶ καὶ ὅλοι οἱ Ἐπίτροποι τοῦ παρόντος νησιοῦ, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο γιὰ νὰ διασφαλισθῇ τὸ κυριαρχικὸ δικαίωμα τῆς προτιμῆσεως ἔπρεπε τὸ πωλούμενο πρᾶγμα (ἀκίνητον) ν' ἀποκόβεται μὲ δυνάμει ἀποκοφτάδες, διαλεμένοι ἀπὸ τὰ δύο μέρη, πρᾶγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ἡ ἀποκοπὴ εἶναι ὑποχρεωτικὴ κατ' ἐπιταγὴ τῶν ἀρχῶν.<sup>2</sup>

Τὸ προγενέστερο καπίτουλον τοῦ 1695, ὅπου ὁ λόγος γιὰ τὴν ἀποτίμηση τοῦ ἀκινήτου ὡς μιᾶς σημαντικῆς προϋποθέσεως λειτουργίας καὶ ἐφαρμογῆς τοῦ δικαιώματος τῆς προτιμῆσεως, ἀναφέρεται στὸ Πρακτικὸ τοῦ 1812 ὡς καλὸν καὶ ἀξιοπαίνετον ἀλλὰ διὰ ἐτότε καιροῦ, ὅπως ὁμως ἀναφέρεται στὴν συνέχεια, ἔχουν ἀλλάξει αἱ παρὸν περιστάσεις καὶ ἡ ἐφαρμογὴ του φέρει μεγάλην ζημιὰν τῆς φτωχολογιᾶς, γι' αὐτὸν τὸν λόγο μὲ τὴ νεώτερη ἀπόφαση τῶν ἐπιτρόπων, προεστῶν καὶ γερόντων εἰσάγεται καὶ σταθεροποιεῖται νέον καπίτουλον, καὶ τοῦτο εἰς ὄφελος καὶ καλὸν τῆς φτωχολογιᾶς, ποὺ δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὴν ἄδεια καὶ τὴν ἐξουσίαν ποὺ δίδεται ἐκ μέρους τῶν ἀρχόντων ὅποιος θέλει νὰ πουλήσῃ ἐδικὸν του πρᾶγμα κινήτων ἢ ἀκινήτων... νὰ τὸ πωλῇ ὅσον ἔβρει...δίχως ἀποκοπὴν, θέλει εἰς τὸ ἰκάντιο θέλει μερικὰ, συμφωνόντας οἱ δυνάστες... Ἄν θελήσῃ ὁμως νὰ δώσῃ ὁ πρόσσιμος (συγγενής) ὅσα δίνει ὁ ξένος, νὰ ἔχῃ τὴν προτιμήν, δι-

1. Τὸ κείμενον τοῦ Πρακτικοῦ, ποὺ εἶναι σχετικὰ σύντομο, Ἄνδρ. Θ. Δρακάκη, Ἡ Σῦρος ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Ἡ δικαιοσύνη καὶ τὸ δίκαιον, Ἐπετ. Ἑταιρ. Κυκλαδ. Μελετῶν 6 (1967), ἀρ. 6, Ζέπων, J. Gr. 8, σσ. 501-502.

2. Βλ. ὁλόκληρο τὸ κείμενον τοῦ Πρακτικοῦ, ποὺ εἶναι ἐκτενές, Ἀ. Δρακάκη, Ἡ Σῦρος, ἐνθ' ἄνωτ., ἀρ. 1, Ζέπων, J. Gr. 8, σσ. 499-500.

χως ἐναντιότητά. Ἐτὶ ζητᾷ ἡ ἀδελφικὴ ἀγάπη. Ὁμοίως καὶ ὁ κολοτεράνος (γείτονας) ἂν δῶν ὅσα δίνει ὁ ξένος νὰ μὴν γίνεταί ἐναντιότητά. Καὶ ὁ πρόσσιμος ἀγροικιέται ὅποιος εἶναι πλέον κοντὰ ἢ προτιμὴ του εἰς ἐκεῖνο ὅπου πουλεῖ καὶ ὄχι ἀπ' ἐκεῖ ὅπου ἦτο πρῶτα τὸ πρᾶγμα ὅπου πουλιέται. Καὶ οὕτω λείπουν οἱ ἐνοχλήσεις καὶ τὰ σφάλματα.

Στὰ μετὰ τοῦ Πρακτικοῦ τοῦ 1695 καὶ ἐκείνου τοῦ 1812 παρεμβαλλόμενα τέσσερα Πρακτικὰ τοῦ Κοινοῦ τῆς Σύρου ἐπιβεβαιώνεται ἡ θέληση τοῦ Κοινοῦ νὰ εἶναι σταθερά, ἀμετάθετα καὶ κατωχυρωμένα ὅλα τὰ καπίτουλα τοῦ νησιοῦ, ὅπου ἦταν ἐκπαλαί<sup>1</sup>, γίνεται διευκρινιστικὸς λόγος γιὰ ἐπὶ μέρους θέματα σχετιζόμενα μὲ τὴν προτίμηση στὰ δύο ἀπὸ αὐτὰ (1761, 1763)<sup>2</sup> καὶ ἐπεταὶ καὶ τὸ τελευταῖο μετεπαναστατικὸ Πρακτικὸ τοῦ 1827,<sup>3</sup> στὸ ὁποῖο γίνεται

1. Ἀνάλογη προσπάθεια ἐπιβεβαιώσεως τῆς θελήσεως τοῦ Κοινοῦ νὰ παραμείνουν σταθερὰ καὶ ἀμετάθετα τὰ ἐκπαλαὶ κρατοῦντα νομικὰ ἐθίμα, τὰ ὁποῖα θὰ παραβιάζονταν, μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ τὴ Νάξο, ὅπως φαίνεται ἀπὸ, παλαιότερο μάλιστα, κοινοτικὸ ἐγγράφο τοῦ 1690. Στὸ ἐγγράφο αὐτὸ ἐξ ἀφορμῆς συγκεκριμένης περιπτώσεως κληρονομικοῦ δικαίου ἀναφέρεται χαρακτηριστικῶς: μαρτυροῦμεν, στερεώνομεν καὶ καθαρὰ ὁμολογοῦμεν ἡμεῖς οἱ ὑπογεγραμμένοι πρόκριτοι, ἱερεῖς καὶ λαϊκοί, γέροντες καὶ νέοι τοῦ κοινοῦ τῆς Ἀξίας (συνολικῶς 48 ἀνθρώποι). Ὁ τόπος ἐδῶ εἰς τὸ νησί μας δὲν ἀφήσας ποτὲ οἱ προπάτορες καὶ προγονοὶ καὶ γονεῖς μας, ἀλλὰ μήτε ἡμεῖς εἰς τὸν καιρὸν μας ἀφήσαμε νὰ καταπατηθοῦσι τὰ στατοῦτα καὶ συνήθειες τοῦ τόπου μας... καὶ ἐτὶ μὲ κοινὴ κράτηση παρακαλοῦμεν πᾶσα ὑψηλότερον καὶ δικαιότερον κριτήριον νὰ στερεώνῃ πάντα τὰς τύξεις μας... (βλ. Μεν. Τουρτόγλου, Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ Μεταβυζαντινοῦ ἐθιμικοῦ δικαίου τῶν Κυκλάδων, Μελετήματα 2, σσ. 177-178, ἀρ. 1 ὅπου τὸ ἐγγράφο, πρβλ. αὐτόθι, σσ. 171-172, ὅπου ἡ ἀναφορὰ εἰς αὐτό).

2. Βλ. τὰ κείμενα Ἀ. Δρακάκη, Ἡ Σῦρος, ἐνθ' ἄνωτ., ἀρ. 2 (1761), 3 (1763), 4 (1763), 5 (1773), Ζέπων, J. Gr. 8, σσ. 500-501 (1761, 1763).

3. Βλ. τὸ κείμενον Ἀ. Δρακάκη, Ἡ Σῦρος, ἐνθ' ἄνωτ., ἀρ. 7. Κατὰ τὸν Δρακάκη, ἄριστον γνώστην τῆς ἱστορίας καὶ τῶν νομικῶν ἐθίμων τῆς Σύρου, τὰ ἐπὶ Πρακτικὰ τῶν Συνελεύσεων τοῦ Κοινοῦ τῆς Σύρου, τὰ ὁποῖα δημοσιεύει καὶ σχολιάζει, ἀποτελοῦν τὶς διασωθείσες κωδικοποιήσεις τῶν ἐθίμων τοῦ νησιοῦ, τὸ Πρακτικὸ μάλιστα τοῦ 1695 ἀποτελεῖ τὴν παλαιότερη κωδικοποίησιν ἐπὶ νησιωτικοῦ χώρου. Ἀλλὰ καὶ ὁ στερούμενος νομικῶν γνώσεων, ὅπως ὁ γράφων, δὲν δυσκολεύεται, νομίζω, νὰ ἀντιληφθῇ ὅτι στὴν προκειμένη περίπτωσιν δὲν πρόκειται περὶ κωδικοποιήσεως, ὅπως τουλάχιστον τὴν ἐννοοῦμε σήμερον, δηλ. δὲν πρόκειται περὶ μεθοδικῆς συγκεντρώσεως καὶ κατατάξεως ἰσχυόντων νόμων, κανόνων κλπ. ἀλλὰ περὶ συνηθισμένων ἀποφάσεων τῶν Κοινῶν τῶν νη-

ρητὴ πάλιν μνεῖα τοῦ πρώτου Πρακτικοῦ τοῦ 1695 ἀλλὰ καὶ ἐκείνου τοῦ 1812, γιὰ νὰ ἐπιβεβαιωθῇ ἔτσι ὅτι ὑπάρχει ἀξιομνημόνευτη συνέχεια.<sup>1</sup>

Ἡ βασικὴ τὴν ὥρα διαφορὰ μεταξὺ τοῦ Πρακτικοῦ τοῦ 1812 καὶ τῶν ἄλλων, ἰδίως μάλιστα ἐκείνου τοῦ 1695, εἶναι ὅτι σ' αὐτὸ (1812) καταργεῖται ἡ συνδεδεμένη μὲ τὴν ἐθιμικὴν συνήθεια τῆς προτιμήσεως πράξεως τῆς ἀποκοπῆς καὶ προκρίνεται ὁ θεσμὸς τῆς ἐλεύθερης διαπραγματεύσεως.

Μία ἄλλη διαφορὰ εἶναι ὅτι στὸ Πρακτικὸ τοῦ 1695 καὶ τὰ ἀκολουθοῦντα (1761, 1763) γίνεται λόγος περὶ πωλήσεως ἀκινήτου πράγματος καὶ περὶ ἀποκοπῆς του, ἐνῶ στὸ ἔγγραφο τοῦ 1812 δίδεται ἡ ἐξουσία σ' ὅποιον θέλει νὰ πωλήσῃ *ἐδικὸν του πρᾶγμα κινήτων ἢ ἀκινήτων*. Γιὰ ἀκίνητο ἀποκλειστικά, ὄχι γιὰ κινήτο, γίνεται λόγος καὶ στὸ μεταγενέστερο ἔγγραφο τοῦ 1827, ἀκίνητο ποὺ πρέπει νὰ διαλαληθῇ ἢ ἐκτεθῇ σὲ πλειστηριασμὸν προηγουμένως, *μακάρι νὰ εἶναι δέκα χροσίων ποσότητα*, δηλ. νὰ εἶναι εὐτελοῦς ἀξίας, προστίθεται. Ἡ οὐσιαστικὴ ὅμως διαφορὰ μεταξὺ τῶν δύο ἐγγράφων, ὅπου τὸ τοῦ 1827 μνημονεύει ρητῶς ἐκεῖνο τοῦ 1812, ὅπως ἤδη ἔχω προδηλώσει, εἶναι ἡ ἀκόλουθη.

Ἀντὶ τῆς διαζευκτικῆς δυνατότητος νὰ θέσῃ ὁ πωλητὴς τὸ πωλούμενο σὲ πλειστηριασμὸν (ικάντιο) ἢ νὰ διαπραγματευθῇ ἐλεύθερα μὲ κοινὴ συμφωνία μὲ τὸν ἀγοραστὴν (*συμφωνόντας οἱ δύο τους*) τὴν πώληση, ὅπως ὀρίζεται στὸ Πρακτικὸ τοῦ 1812, στὸ Πρακτικὸ τοῦ 1827 ἀπαγορεύεται στὸν καντζηλιέρη, νὰ *κάμῃ καμμιὰ πωλησιὰ ἀπὸ*

σιωτικῶν περιοχῶν. Τέτοιες ἀποφάσεις διατυπωμένες σὲ Πρακτικά, οἱ ὁποῖες μάλιστα χαρακτηρίζονται ὡς κωδικοποιήσεις, εἶναι γνωστὲς ἀπὸ τὴν Μύκονο (τὸ σχετικὸ μάλιστα Πρακτικὸ εἶναι παλαιότερο ἀπὸ τὸ 1695), τὴν Φολέγανδρο (1808) κ.ἄ., ἐνῶ πραγματικὸ κωδικοποιημένο ἐθιμικὸ δίκαιο ἀπέκτησε τὸ 1797 ἡ Θήρα (μαζί καὶ ἡ Ἀνάφη) μὲ ἐντολὴ τοῦ Δραγουμάνου τοῦ στόλου Κωστάκη Χατζερῆ (ἀποτελεῖται ἀπὸ 9 κεφάλαια) καὶ τὸ 1810 (οὐσιαστικὰ τὸ 1805) ἡ Νάξος μὲ ἐντολὴ τοῦ Δραγουμάνου τοῦ στόλου Παναγιωτάκη Μουρούζη (ἀποτελεῖται ἀπὸ 15 κεφάλαια) (βλ. Ζέπων, J. Gr. 8, σσ. 503-557).

1. Πέρα τῶν ἀνωτέρω (Δρακάκη, Ζέπων) βλ. Γκέοργκ Μάουρερ, Ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς 1, σ. 243 (αὐτόθι, σσ. 240-242 καὶ τὰ Πρακτικά τοῦ 1695, 1761 καὶ 1763), καὶ Τιμολέοντος Δ. Ἀμπελᾶ, Ἱστορία τῆς νήσου Σύρου ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς, ἐν Ἑρμούπολει Σύρου 1874, σσ. 455-456 (αὐτόθι, σσ. 451-455 καὶ τὰ ὡς ἄνω λοιπὰ Πρακτικά).

*πρᾶγμα ἀκίνητο, ἂν δὲν βαλθῇ εἰς τὸ ντελάλι ἢ εἰς τὸ ικάντιο*, δηλ. ἂν δὲν γίνῃ προηγουμένως διαλάληση ἢ ἂν δὲν προηγηθῇ πλειστηριασμός, ὅπως ἀκριβῶς προβλέπεται στὸ ἔγγραφο τοῦ 1812 καὶ ὅπως εἶχε καθιερωθῇ σὲ ἀντίστοιχες περιπτώσεις.

Ἄν ἐρμηνεύσῃ κανεὶς τὰ πράγματα κατὰ γράμμα, ἡ διαφορὰ μεταξὺ τῶν δύο Πρακτικῶν παραμένει σημαντικὴ, παρὰ τὸ βραχὺ χρονικὸ διάστημα ποὺ παρεμβάλλεται καὶ τὸ ἐκδηλὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐπιτρόπων καὶ προεστῶν νὰ συνδέσουν τὴν τελευταίαν ἀπόφασή του (τοῦ 1827) μὲ ἐκείνη τοῦ Πρακτικοῦ τοῦ 1812 καὶ τοῦ 1695, ποὺ καὶ τὰ δύο μαζί ἀθροιστικὰ συνιστοῦν τὸν παλαιὸν νόμον καὶ καπὶτούλον. Ἐκτὸς καὶ ἂν δεχθῇ κανεὶς ὅτι καὶ τὰ Πρακτικά αὐτά, ὅπως καὶ ἄλλα, λειτουργοῦν ὡς πλαίσια ἐνεργείας, στὰ ὁποῖα οἱ λεπτομέρειες ἔχουν μικρὴν ἀξίαν ἢ παραπέμπονται στίς ἐκάστοτε ἐπὶ μέρους πράξεις.

Ἐνα ἄλλο στοιχεῖο στὸ Πρακτικὸ τοῦ 1812 εἶναι ὅτι ἡ τροποποίησή του ἀποβλέπει στὸ καλὸ τῆς φτωχολογιᾶς.

Τὸ κείμενο αὐτὸ τοῦ 1812 τελικὰ ἔχει ἐλκύσει τὸ ἐνδιαφέρον τῶν μελετητῶν, οἱ ὁποῖοι δὲν τὸ ἔχουν ἀπλῶς δημοσιεύσει ἀλλὰ καὶ σχολιάσει, ὅπως θὰ φανῇ ἀμέσως κατωτέρω.

Ἀπὸ τοὺς τελευταίους πρώτος ὁ Δρακάκης, ὁ ὁποῖος, ὅπως ἀνεφέρθη, τὸ δημοσιεύει, ἐπιχειρεῖ νὰ δώσῃ ἐξήγηση στὰ προεκτεθέντα δύο σημεῖα διαφορᾶς τοῦ Πρακτικοῦ τοῦ 1812 ἀπὸ τὰ προηγούμενα καὶ τὸ ἐπόμενο ἀπὸ αὐτό, δηλ. στὴν κατάργηση τῆς ἀποκοπῆς πρὸς ὄφελος τῆς φτωχολογιᾶς καὶ στὴν επέκταση, ὅπως γράφει, τῆς διαδικασίας πωλήσεως ὄχι μόνον στὰ ἀκίνητα ἀλλὰ καὶ στὰ κινήτα πράγματα.

Κατὰ τὸν Δρακάκη, ἡ τελευταία διάταξη ἔχει ἐσφαλμένως διατυπωθῇ, «διότι ὡς πρὸς τὴν πώλησιν τῶν κινήτων ὁ κοινὸς διαλαλισμὸς δὲν ἦτο ὑποχρεωτικὸς οὔτε ἡ διὰ καντζηλλιεριοῦ ἐγγράφου ἢ διὰ πλειστηριασμοῦ (ικάντο) πώλησις τούτων». Τὸ ὀρθότερον εἶναι, παρατηρεῖ περαιτέρω ὁ Δρακάκης, νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἡ ἀναφορὰ καὶ στὰ κινήτα γίνεται γιὰ νὰ τόνισθῇ ὅτι οἱ μέχρι τότε ἰσχύουσες διατάξεις γιὰ τὰ κινήτα ποὺ ἐκποιοῦνταν κατόπιν κοινῆς συμφωνίας τῶν ἐνδιαφερομένων δύο μερῶν ὡς πρὸς τὸ τίμημα θὰ ἴσχυαν ἐφεξῆς καὶ γιὰ τὰ ἀκίνητα, χωρὶς νὰ ἀπαιτῆται ἐκτίμησις.<sup>1</sup>

1. Ἀ. Δρακάκη, Ἡ Σύρος, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 217.

Ἡ ἑρμηνεία αὐτὴ φαίνεται κατ' ἀρχὴν λογικὴ καὶ σύμφωνη μὲ τὰ πράγματα. Κατόπιν τούτου ἡ γνώμη του γιὰ τὸ ἐσφαλμένον τῆς διατυπώσεως θὰ μπορούσε νὰ ἰσχύῃ. Τὸ τελευταῖον ὅμως δὲν συμβαίνει, διότι ἡ ἀναφορὰ δὲν ἀποτελεῖ ἐξαιρέση, δηλ. δὲν εἶναι μοναδική, καὶ αὐτὸ καθιστᾷ τὴν ἑρμηνεία τοῦ Δρακάκη μᾶλλον ἐξεζητημένη. Ὅπως θὰ φανῇ κατωτέρω, ἡ ἀναφορὰ σὲ κινήτὰ καὶ ἀκίνητα, καὶ ὄχι μόνον σὲ ἀκίνητα, δὲν εἶναι εὐκαιριακὴ ἐπέκταση, ἀφοῦ ἀπαντᾷ σὲ παλαιότερες μάλιστα πηγές, ταυτὸν εἰπεῖν ὑπάρχει κάποια συνέχεια, τὴν ὁποῖαν δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀγνοήσῃ. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ ἀναφορὰ καὶ στὰ κινήτὰ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαία.

Ὡς πρὸς τὴν κατάργηση τῆς ἀποκοπῆς ἀπὸ δύο πραγματογνώμονες, πρὸς ὄφελος τῆς φτωχολογίας, τὸ ὄφελος αὐτὸ συνίσταται, κατὰ τὸν Δρακάκη, στὸ ὅτι τὸ πωλούμενον ἀκίνητον...ἦτο δυνατόν νὰ ἔχῃ ἀγοραῖαν ἀξίαν μεγαλυτέραν, ἢ ὁποία, προσθέτω, θὰ ἀπέβαιεν εἰς ὄφελος τοῦ πτωχοῦ πωλητῆ. Ὅπως ἔχω ἤδη προδηλώσει, ἡ διαδικασία ἐκποιήσεως τοῦ ἀκινήτου (διαλάληση κλπ.) τυπικὰ μόνον διατηροῦσε τὴν ἰσχύν τοῦ ἐθίμου τῆς ἀποκοπῆς, ἀφοῦ ὁ συγγενὴς θὰ μπορούσε ἔναντι τοῦ ἐνδιαφερομένου ξένου νὰ προτιμηθῇ καταβάλλοντας ὅμως τὸ ἀπὸ τὴν ἐλεύθερη διαπραγμάτευση καὶ ὄχι προσδιοριζόμενο ἀπὸ τὴν ἀποκοπὴ τίμημα, ποὺ πρὶν ἀπὸ τὴν τροποποίηση τοῦ ἐθιμικοῦ κανόνα ἦταν ἀπολύτως δεσμευτικό.<sup>1</sup>

Ὁ δικηγόρος Σεβαστὸς Χατζησεβαστὸς δημοσιεύει μεταξὺ ἄλλων καὶ τὸ ὡς ἄνω Πρακτικὸ στὴν διδακτορικὴ του διατριβή, στὴν ὁποία ἀφιερώνει μακρὸν κεφάλαιο γιὰ τὸ δίκαιο τῆς προτιμήσεως στὸν εὐρύτερο Ἑλληνικὸ χῶρο, μὲ παράθεση σχετικῶν κειμένων. Ἐνδιαφερόμενος γιὰ τὸν ἐθιμικὸν κανόνα αὐτὸν καθ' ἑαυτὸν περιορίζεται νὰ σημειώσῃ ὅτι στὰ γραπτὰ ἔθιμα τοῦ 1812 κρίνεται ὡς ἀναχρονιστικὸ τὸ δίκαιο τῶν γραπτῶν ἐθίμων τοῦ 1695 καὶ ἔτσι πρὸς ὄφελος τῶν ἀσθενεστέρων οἱ προεστῶτες καὶ ἄρχοντες τοῦ ἴδιου νησιοῦ προχώρησαν στὴν τροποποίησίν του καὶ κατὰ τὸ σκέλος τῆς ὑποχρεωτικῆς ἀποκοπῆς, ἢ ὁποία τελικῶς καταργεῖται. Σὲ τί συνίστατο τὸ ὄφελος αὐτὸ τῶν ἀσθενεστέρων, ποὺ ἦταν καὶ ὁ σκοπὸς στὸν ὁποῖον ἀπέβλεπε ἡ νεώτερη τροποποίηση τοῦ ἐθιμικοῦ κανόνα, δὲν ἀναφέρεται.<sup>2</sup>

1. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 215.

2. Σεβ. Ἰ. Χατζησεβαστοῦ, Ἀστικὸν δίκαιον εἰς Νοτίους Σποράδας

Τὸ ἀντίθετο ἀκριβῶς συμβαίνει μὲ τὸν ἱστορικὸν Δ. Δημητρόπουλον, ὁ ὁποῖος καὶ αὐτὸς δημοσιεύει τὸ κείμενο τοῦ 1812 στὴν διδακτορικὴ του διατριβή.

Ὁ Δημητρόπουλος ἀναφερόμενος στὴν αἰτιολογία τῆς τροποποιήσεως, ποὺ ὑπῆρξε τὸ ὄφελος καὶ καλὸν τῆς φτωχολογίας καὶ ἀγνοῶντας τὴν ἑρμηνεία τοῦ Δρακάκη διερωτᾷται ποῖο μπορεῖ νὰ ἦταν αὐτὸ τὸ καλὸ καὶ ἀποφαίνεται: α') Ὅτι ἴσως ἡ ἀπαλλαγὴ τῶν συναλλασσομένων ἀπὸ τὴν καταβολὴ τῆς ἀμοιβῆς στοὺς πραγματογνώμονες καὶ β') κυρίως ὅτι ἐπιτυγχανόταν ἡ ἀπελευθέρωση τῶν πωλήσεων μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μπορῇ κανεὶς νὰ ἐκποιῇ τὸ ἀκίνητό του στὴν προσφορώτερη γι' αὐτὸν τιμὴ ἀκόμη καὶ μὲ τιμὴ πολὺ χαμηλότερη ἀπὸ τὸ τίμημα ποὺ ὑποχρεωτικὰ ὅμως καὶ γι' αὐτὸ ἀνελαστικὰ θὰ τοῦ ἐξασφάλιζε ἡ διαδικασία τοῦ στιμαρίσματος.<sup>1</sup>

Ὁ ἴδιος ἐρευνητὴς σὲ νεώτερη ἐργασία του, μὲ εἰδικὸ θέμα τὸ δικαίωμα τῆς προτιμήσεως στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου, ἐπανερχεται στὸ Πρακτικὸ τῆς Σύρου τοῦ 1812, τὸ ὁποῖο συνεξετάζει ἀναλυτικὰ μὲ ἐκεῖνο τοῦ 1695 καὶ τὰ ἀκολουθοῦντα (ὄχι μὲ τὸ μεταγενέστερο τοῦ 1827). Ὁ σκοπὸς τῆς τροποποιήσεως ποὺ ἀποβλέπει εἰς ὄφελος καὶ καλὸν τῆς φτωχολογίας, ζημιωνομένης, ὅπως σημειώνεται, κατὰ τὴν πρὸ τῆς τροποποιήσεως χρονικὴ περίοδο, δημιουργεῖ κατ' αὐτὸν εὐλογες ἀπορίες, ὅπως ἂν ἡ φτωχολογία...εἶχε τὴν οἰκονομικὴ δυνατότητα νὰ ἀγοράζῃ ἀκίνητα, ἂν τὰ ἀκίνητα ποὺ εἶχε στὴν κατοχὴ τῆς τὰ ἐκποιοῦσε ἀπὸ ἐπιλογὴ ἢ μόνον ὅταν βρισκόταν ὑπὸ τὸ κράτος πιεστικῶν ἀναγκῶν, ἢ ἂν ἡ τιμὴ πωλήσεως ποὺ ὠρίζαν οἱ ἐκτιμηταὶ ἀπέδιδε τὴν κατὰ τεκμήριο ἐπικρατοῦσα τιμὴ ἀγορᾶς ἀκινήτων.

Ἡ βασικὴ αἰτία τῆς τροποποιήσεως κατὰ τὴν γνώμη του, ποὺ διατυπώνεται ἐδῶ πολὺ πιὸ ἀναλυτικὰ, πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ στὴν ἀπελευθέρωση τῆς ἀγορᾶς ἀκινήτων ἀπὸ τὴν δεσμεύσει τῆς ἀποκοπῆς, γιὰ τὴν ὁποία κάνει λόγον καὶ ὁ Δρακάκης, ἢ ὁποία ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὴν ἐλεύθερη διαπραγμάτευση τῆς τιμῆς καὶ τὴν κατακύρωση μέσω τοῦ πλειστηριασμοῦ τοῦ ἀκινήτου στὸν πλειοδότη. Τελικὰ φαίνεται νὰ ἰσχύῃ εὐρύτερα αὐτὸ ποὺ ὁ ἴδιος γράφει, ἀναφερόμενος

ἐπὶ Τουρκοκρατίας καὶ Ἰταλοκρατίας, Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου, Ἀθῆναι 1977, σ. 76.

1. Δημ. Δημητρόπουλου, Ἡ Μύκονος τὸν 17<sup>ο</sup> αἰῶνα. Γαιοκτητικὲς σχέσεις καὶ οἰκονομικὲς συναλλαγές, Ἀθήνα 1997, σσ. 95-96.

στήν Μύκονο, ότι «οἱ πωλητήριες πράξεις στήν συντριπτική τους πλειονότητα πραγματοποιούνται ἐξ ἀνάγκης, γιὰ νὰ καλυφθοῦν πισ-  
στικές οἰκονομικές ὑποχρεώσεις».<sup>1</sup>

Εἶναι φυσικό τῆς οἰκονομικές αὐτές ὑποχρεώσεις νὰ τίς εἶχαν οἱ πτωχοὶ καί ὄχι οἱ σχετικῶς, ἔστω, εὐποροί, οἱ ὅποιοι πτωχοὶ γιὰ νὰ ἀνταποκριθοῦν σ' αὐτές ἀναγκάζονταν νὰ πωλοῦν τὰ κτήματά των ἢ ὅ,τι ἄλλο πολύτιμο διέθεταν. Οἱ πτωχοὶ πωληταὶ ἦταν λοιπὸν ἡ φτωχολογία καί αὐτὴν τὴν τάξην, ποὺ ἦταν καί ἡ καταφανῶς πολυ-  
πληθέστερη, ἐπιδιώκει νὰ ὠφελήσῃ ἡ πρόβλεψη τῆς ἀπαλλαγῆς της ἀπὸ τὰ ἀσφυκτικά δεσμὰ τῆς ἀποκοπῆς, μιᾶς ἀπαλλαγῆς ποὺ θὰ ἐπέτρεπε στοὺς πτωχοὺς μέσω τῆς ἐλεύθερης διαπραγματεύσεως νὰ ἐπιτυγχάνουν ὑψηλότερες τιμές πωλήσεως ἀπὸ ἐκεῖνες τῆς ἀποκο-  
πῆς, τὸ πλέον συνηθισμένο, ἢ καί σὲ σπάνιες περιπτώσεις νὰ προβαί-  
νουν σὲ πωλήσεις σὲ χαμηλότερες τιμές, γιὰ νὰ καλύψουν πισστικές ἀνάγκες ποὺ εἶχαν καί ἐσχετίζονταν μὲ ἀπολύτως δεσμευτικές προθε-  
σμίες καί προϋποθέσεις. Τέτοιες πισστικές ἀνάγκες σχετιζόμενες μὲ τὴν ἐξόφληση χρεῶν, τὴν καταβολὴ αὐθεντικῶν δοσιμάτων κλπ. ἀνα-  
φέρονται συχνὰ στὰ διάφορα ἔγγραφα.

Ἐπὶ τῆς ἀποφάσεως ὅμως τοῦ Κοινοῦ τῆς Σύρου τοῦ 1812, ὅπως ἀποτυπώνεται στὸ σχετικὸ Πρακτικὸ, μπορεῖ κανεὶς νὰ παρατηρήσῃ εἰδικώτερα.

α') Παρὰ τὴν κατάργησιν τῆς ἀποκοπῆς τῆς ἀξίας τῶν πωλου-  
μένων ἀκινήτων καί τῆς καθιερώσεως τῆς ἐλεύθερης διαπραγματεύ-  
σεως χωρὶς δεσμεύσεις ὁ ἐθιμικὸς κανόνας τῆς προτιμήσεως διατη-  
ρεῖται, ἀφοῦ μετὰ τὸν προσδιορισμὸν τοῦ ὕψους, στὸ ὅποιο ἐλευθέρως θὰ μπορούσε νὰ φθάσῃ τὸ τίμημα, προτιμᾶται τοῦ ξένου ὁ καταβάλλων  
τὸ ἴδιο τίμημα συγγενῆς ἢ κολλητεράνος. Τὸ τελευταῖο δὲν ἰσχύει πάν-  
τοτε, γιὰ ἐξειδικευμένες ὅμως περιπτώσεις καί μάλιστα ἐπὶ ἐκποιου-  
μένων διὰ δημοπρασίας ἀκινήτων, ὅπου ὑπῆρχε ἀπόλυτη ἀποδέσμευση  
ἀπὸ τὸν ἐθιμικὸ κανόνα τῆς προτιμήσεως, τὸν τόσον ἐμπεδωμένον  
στήν συνείδησιν τῶν πολλῶν. Στὶς περιπτώσεις αὐτές δὲν γίνεται σα-  
φὴς ἀναφορὰ στήν κατάργησιν τοῦ ἐθίμου τῆς ἀποκοπῆς, ἀλλ' ἡ ἀνυπαρ-  
ξία τοῦ ἐθίμου πρέπει νὰ θεωρῆται ὡς προϋποτιθέμενη καί αὐτονόητη.

1. Δημ. Δημητροπούλου, Τὸ δικαίωμα προτίμησης στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου: ἐπιπτώσεις καί προσαρμογές κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὀθωμανικῆς περι-  
όδου, Τὰ Ἱστορικά 17, τεύχ. 33 (2000), σ. 226.

Γιὰ τέτοιου εἴδους ἀνάλογες περιπτώσεις, ποὺ ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ τροποποίηση τοῦ ἐθιμικοῦ κανόνα τῆς Σύρου δὲν εἶναι ἀποκλειστι-  
κὰ τοπικὴ οὔτε καὶ χρονικὰ ἡ πρώτη, διαθέτομε μαρτυρίες σὲ ἀπαν-  
τήσεις τῶν τοπικῶν Ἀρχῶν σὲ σχετικὰ ἐρωτήματα τοῦ Ὑπουργείου  
Δικαιοσύνης τοῦ ἔτους 1833<sup>1</sup> ἀπὸ ἄλλα νησιά τῶν Κυκλάδων, ὅπως  
ἀπὸ τὴν Πάρο,<sup>2</sup> τὴν Μῆλο,<sup>3</sup> τὴν Μύκονο<sup>4</sup> καί τὴν Νάξον.<sup>5</sup>

β') Ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς ἀναφορᾶς τοῦ Πρακτικοῦ ὄχι, ὅπως  
συνήθως, μόνον σὲ ἀκίνητα ἀλλὰ καί σὲ κινητὰ πράγματα, τὸ Πρακτικὸ  
αὐτὸ δὲν διεκδικεῖ μοναδικότητα, διότι, ὅπως ἔχω ἤδη προαναφέρει,  
ἡ ἀναφορὰ στὰ κινητὰ μαρτυρεῖται καί ἀπὸ ἄλλες πηγές καί μάλιστα  
παλαιότερες.

Ἔτσι στὸ καλούμενο Νομοκριτήριο, ἔργο ἀνωνύμου συντάκτη  
σὲ δημῶδη γλῶσσα, τὸ ὅποιο περιέχει διατάξεις τοῦ ἐφαρμοζομένου  
δικαίου κατὰ τὸν 17<sup>ον</sup> αἰῶνα, ἀναφέρεται ὅτι ὅταν πονηθῇ εἶδος τι-  
νὸς ἀνθρώπου, κινητὸν ἢ ἀκίνητον, προτιμοῦνται οἱ συγγενεῖς ὅτι νὰ  
τὸ ἀγοράσουν.<sup>6</sup>

1. Βλ. Ἰακώβου Τ. Βισβίτζη, Τὰ ἐρωτήματα τοῦ Ὑπουργείου τῆς Δι-  
καιοσύνης τοῦ ἔτους 1833 περὶ τῶν νομικῶν ἐθίμων καί αἱ ἐπ' αὐτῶν ἀπαν-  
τήσεις τῶν τοπικῶν ἀρχῶν, Ἐπετ. Κέντρ. Ἐρευν. Ἰστ. Ἑλλ. Δικαίου (Ακαδ. Ἀ-  
θηνῶν) 3 (1950), σσ. 158 κέξ., 6 (1955), σσ. 122 κέξ. 7 (1957), σσ. 10 κέξ.

2. Ἡ τοπικὴ συνήθεια ἐπεκράτησε ἀπὸ τὸ 1795. Ἡ συνήθεια αὕτη  
διαφέρει ἀπὸ τὸν καθολικῶς ἰσχύοντα νόμον περὶ προτιμήσεως κατὰ τὸ ὅτι  
προτιμᾶται ὁ πλειοδοτήσας ἀποξενουμένων τῶν συγγενῶν, ὧν καί δανειστῶν  
ὡσαύτως καί τῶν πλησιαστῶν, εἴτε παρόντων εἴτε ἀπόντων (ἐνθ' ἄνωτ. 7, σ.  
16, πρβλ. καί Δ. Δημητροπούλου, Τὸ δικαίωμα τῆς προτίμησης, ἐνθ' ἄνωτ.,  
σ. 225).

3. Ἐνθ' ἄνωτ. 6, σσ. 127-128 (ἀπὸ τὴν προτίμησιν ἐξαιρεῖται ὁμως ἐπὶ  
δημοπρασίας ἡ ἐξαιρεῖται ἂν ἐπωλήθῃ ἐπὶ δημοπρασίας, διότι τότε μένει εἰς  
τὸν πλειοδότην).

4. Ἐνθ' ἄνωτ. 7, σ. 12 (δὲν ἐπροτιμᾶτο δὲ οὐδεὶς, ἐὰν διὰ δημοπρασίας  
ἐτελειούτο ἡ πώλησις).

5. Ἐνθ' ἄνωτ., 3, σ. 168, 4. Ἀναφέρεται ὅτι ὑπάρχει δικαίωμα προτιμήσε-  
ως σὲ πωλούμενα κτήματα, τὰ ὅποια δὲν εἶναι ἐπὶ δημοπρασίας πωλημένα. Ἀς  
σημειωθῇ ὅτι στήν ἀπάντησιν τῶν ἀρχῶν τῆς Σίφνου ἀναφέρεται τὸ ἀντίθετο,  
δηλ. ὅτι ἡ συνήθεια τῆς προτιμήσεως φυλάττεται καί ἐὰν ἐκτεθῇ εἰς δημοπρα-  
σίαν (ἐνθ' ἄνωτ. 3, σ. 165 καί Σεβ. Χατζησεβαστοῦ, Ἀστικὸν δίκαιον, ἐνθ'  
ἄνωτ. σσ. 74-75, ὅπου ὁμως ἐν σχέσει μὲ τὴν Μῆλον παρατηρεῖται ἀναντιστοι-  
χία δεκτικῶν παραπομπῶν καί παρατιθεμένων ἀποσπασμάτων ἐγγράφων).

6. Δημ. Σ. Γκίνη, Περίγραμμα Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαί-



Στὸ αὐτὸ ἔργο καταχωρίζεται σὲ δημῶδη γλῶσσα ἡ *Νεαρά* τοῦ κὺρ Μανουήλ (γρ. Ρωμανοῦ) περὶ προτιμήσεως, καὶ λέγεται ἐπιπροσθέτως: <H> νεαρά τοῦ κυροῦ Μανουήλ τοῦ βασιλέως προσθέτη (ἀντὶ προσθέτει) ταῦτα καὶ λέγει, ὅτι καὶ ὅταν ἀλλάζει τινὰς ἢ σπῖτιν, ἢ ἀμπέλι, ἢ χωράφι, ἢ ἄλλο τίποτες εἶδος, κινητὸν ἢ ἀκίνητον, προτιμῶνται οἱ πλησιασταὶ καὶ οἱ συγγενεῖς.<sup>1</sup>

Τέλος ὁ Θεόφιλος Καμπανίας στὸ περίφημο νομικὸν του ἐγχειρίδιον περιορίζεται νὰ ἀναφέρῃ ὅτι εἰς πρᾶγμα συντροφικόν, ἢ κινητὸν ἢ ἀκίνητον, ὁ σύντροφος προτιμᾶται πάντων, καὶ συγγενῶν καὶ γειτόνων.<sup>2</sup>

Ἀλλὰ καὶ σὲ νομοθεσίες ἐκτὸς Ἑλληνικοῦ χώρου, συγκεκριμένως τῶν παραδουναβείων περιοχῶν, ὅπου ὅμως τὸ ἐπικρατήσαν δίκαιο ἀποκρυσταλλώθηκε ὀριστικὰ ἀπὸ τὸν 16<sup>ον</sup> αἰ. κέξ. ὑπὸ βυζαντινὴν ἐπιρροήν, τὰ περὶ προτιμήσεως ἐπὶ κινητῶν δὲν εἶναι κατὰ κάποιον τρόπον ἄγνωστα. Ἔτσι στὸ Συνταγμάτιον Νομικὸν καὶ στὸν Βλαχικὸν κώδικα γίνεται λόγος καὶ περὶ προτιμήσεως ἐπὶ κινητῶν, ἂν καί, ὅπως ἔχει ὑποστηρίξει ὁ Π. Ζέπος, τοῦτο ἔγινε στὴν ἐξαιρετικὴ περίπτωσι πωλήσεως κατσίβελων, τῶν ὁποίων οἱ ἀγοραπωλησιεῖς ἐξωμοιώθηκαν πρὸς τὶς πωλήσεις ἀκινήτων. Ἀλλὰ καὶ ἡ Τρίτη ἀπὸ τὶς μεγάλες φαναριωτικὲς νομοθεσίες (στὶς ὁποῖες ἀνῆκαν καὶ τὰ προδηλωθέντα νομοθετήματα), ὁ Μολδαβικὸς κώδικας, κάνει λόγο περὶ προτιμήσεως ἐπὶ κινητῶν πραγμάτων, ὅπου ὅμως, ὅπως συνάγει ὁ Ζέπος, ἡ ἀσκουμένη προτίμηση γιὰ τὰ κινητὰ πράγματα «ἔτικτεν ἀπλοῦν ἐνοχικὸν δικαίωμα».<sup>3</sup>

ου, ἐν Ἀθήναις 1966, 100, γγ', 1 (σ. 82) (Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 26).

1. Ἐνθ' ἄνωτ. 100, νε', 4 (σ. 83). Ἡ *Νεαρά* τοῦ Μανουήλ στὸ Ζέπων, J. Gr. κ.ά. Ἡ *Νεαρά* αὐτὴ καὶ στὴν Ἑξάβιβλο τοῦ Κ. Ἀρμενοπούλου (3, 113, ἐπιμ. Κ. Πιτσάκη, σ. 178). Ἡ *Νεαρά* φησὶ γὰρ καὶ ἐπὶ ἀντιχρήσεως τὸ τῆς προτιμήσεως εἰσάγεσθαι δίκαιον. Κατὰ πόσον ἡ ἀντίχρησις σχετίζεται μὲ κινητὰ ἢ ἀκίνητα πράγματα δὲν εἶμαι σὲ θέσῃ ἐξ ἐλλείψεως νομικῶν γνώσεων νὰ ἐκτιμήσω.

2. Νομικὸν ποιηθὲν καὶ συνταχθὲν εἰς ἀπλὴν φράσιν ὑπὸ τοῦ...ἐπισκόπου Καμπανίας Θεοφίλου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων (1788), Θεσσαλονίκη 1960 (ἐκδ. Δημ. Γκίνη) ΚΒ' 24 (σ. 180), πρβλ. καὶ Σεβ. Χατζησεβαστοῦ, Ἀστικὸν δίκαιον, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 88, σημ.

3. Βλ. Π. Ί. Ζέπου, Τινὰ περὶ Βυζαντινῆς προτιμήσεως κατὰ τὸ δίκαιον τῶν Παραδουναβείων χωρῶν, Μνημόθυνα Παπούλια. Ἐπιμελεῖα Πέτρου

γ') Ὡς πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς τροποποιήσεως τοῦ παλαιοῦ ἐθιμικοῦ κανόνα, ποὺ ἀπέβλεπε στὸ ὄφελος καὶ καλὸν τῆς φτωχολογίας, πρέπει νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ἡ ἴδια ἀκριβῶς ὁρολογία χρησιμοποιεῖται σὲ παλαιότερες ἀποφάσεις Συνελεύσεων τοῦ Κοινοῦ τῆς Σύρου μὲ θέμα τὴν ἐκλογὴν ἐπιτρόπων καὶ προεστῶν, στοὺς ὁποίους γίνεται σύσταση νὰ ἐνδιαφερθοῦν καὶ νὰ προστατεύσουν ἀπὸ τὴν ἀδικίαν τὰ δικαιώματα τῆς φτωχολογίας.

Ἔτσι σὲ μιὰ τέτοια ἀπόφασις τοῦ 1761 δίνεται σὲ ἐκλεγόμενον ἐπίτροπο ἀπὸ τοὺς ἐκλέκτορες ἐξουσία νὰ ἐργάζεται εἰς τὸ ὄφελος τῆς πιτροποσύνης μὲ κάθε ἐμπιστοσύνη καὶ φόβο Θεοῦ, στοχάζοντας τὰ δικαιώματα ὁλονῆς τῆς φτωχολογίας<sup>1</sup>. Σὲ ἄλλο Πρακτικὸ ἐκλογῆς ἐπιτρόπων τοῦ 1783 χρησιμοποιεῖται ἡ ἴδια ἀκριβῶς φράσις<sup>2</sup>.

Τὶ εἶδους δικαιώματα ἦταν αὐτά, ἐδῶ δὲν ἀναφέρεται, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ Πρακτικὸ τοῦ 1812, στὸ ὁποῖο σαφῶς προσδιορίζονται, περιοριζόμενα πάντως, σὲ θέματα ἀγοραπωλησιῶν. Ὅτι οἱ ἀδικίες καὶ καταπιέσεις ἐναντίον τῆς φτωχολογίας ἦταν πολυάριθμες καὶ πολυποικίλες πρέπει νὰ θεωρῇται βέβαιον. Ἔτσι προκειμένου περὶ τῆς Σύρου καὶ τῆς φτωχολογίας πάντοτε σὲ ἔγγραφο τῆς περιόδου 1690-1693<sup>3</sup>, μὲ τὸ ὁποῖο ἡ Κοινότης τῆς Σύρου διαμαρτύρεται γιὰ καταβαλλόμενα ἀπὸ αὐτὴν σὲ κουρσάρους λύτρα πρὸς ἐξαγορὰν Τούρκων αἰχμαλώτων γοὶ καϋμένοι φτωχοὶ δὲν ἔχοντας καμία δύναμι ν' ἀντισταθοῦσι ἐναντίος τῶν κρουσάρων, ἐμπρεντεντάρασι γοὶ ἄνωθεν Τοῦρκοι νὰ τὶς ἀγοράσῃ γῆ φτωχολογία, τοὺς ὁποίους μὴν ἤξεύροντας νὰ μιλήσουσι τὸ δίκιον τῶνε γεῖς τὴν βασιλείαν ἐπλερώσασι τὴν ἀγορὰ τῶν ἄνωθεν Τούρκων γρόσια 2.500 δίχως τὶς ἄλλες ἐξοδες ὁποῦ

Γ. Βάλληνδα, Ἀθῆναι 1934, σσ. 297-298, τοῦ ἰδίου, Συνταγμάτιον Νομικὸν Ἀλεξάνδρου Ἰωάννου Ὑψηλάντη βοεβόδα ἡγεμόνος πάσης Οὐγγροβλαχίας 1780, ἐν Ἀθήναις 1936, σ. 82 καὶ Λάμπρου Δ. Σκουζάκη, Ὁ θεσμὸς τῆς πώλησης στὸ δίκαιο τῆς Βενετοκρατούμενης Κρήτης μὲ βάση δημοσιευμένα Ἑλληνικὰ νοταριακὰ ἔγγραφα (1495-1650), Τάλως 11 (2003), σσ. 109-110 (Περιοδικὴ Ἐκδοσις Ἰνστιτούτου Κρητικοῦ Δικαίου), ὅπου σύντομος, ἔστω, λόγος περὶ ἐφαρμογῆς τοῦ θεσμοῦ τῆς προτιμήσεως ἐπὶ πωλήσεως κινητῶν πραγμάτων καὶ μάλιστα καρπῶν.

1. Ἀνδρ. Θ. Δρακάκη, Ἡ Σύρος ἐπὶ Τουρκοκρατίας 1, 1948, σ. 211, ἀρ. 6.

2. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 212, ἀρ. 7.

3. Ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 95-96, ἀρ. 2. Τὸ ἔγγραφο εἶναι ἀχρονολόγητο. Στὴν ἐν λόγω περίοδον τὸ τοποθετεῖ ὁ Δρακάκης (ἐνθ' ἄνωτ., σ. 95α).

ἔκαμε γῆ φτωχολογία διὰ λόγου ντωνε, τὸ ὁποῖο γροικοῦσι ὁπῶς ἐστάθη μία μεγάλη ἀδικία γεῖς τοὺς φτωχοὺς.

δ') Ἀλλὰ ἡ κατὰ τὸ Πρακτικὸ τοῦ 1812 ἀπόφαση τροποποιήσεως τῆς προηγούμενης τοῦ Κοινοῦ τῆς Σύρου τοῦ 1695, κατὰ τὴν ὁποία τὸ πωλούμενο ἀκίνητο ὤφειλε ν' ἀποκοβέται μὲ δύο ἀποκοπτάδες καὶ ἔτσι νὰ γίνεται ἐφεξῆς ἡ πώληση χάριν μάλιστα τῆς φτωχολογίας δέχως ἀποκοπὴν, παρουσιάζει ἐνδιαφέρον καὶ ἀπὸ μιᾶ ἄλλῃ γενικώτερη μάλιστα ἀποψη. Συγκεκριμένως ἡ ἀπόφαση αὕτη οὐσιαστικὰ συμφωνεῖ μὲ τὴν ἀρχικὴ διάταξη τῆς 114 Νεαρᾶς τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἐπιτρέπεται στὸν κύριον τοῦ ἀκινήτου νὰ τὸ πωλῇ κατ' ἀρχὴν σὲ ὁποιαδήποτε τιμὴ ἀνεπικυλύτως τε καὶ ἀνεπιφωνήτως, χωρὶς δηλ. τὴν τήρησιν καμμιᾶς ἄλλης διατυπώσεως. Ὁ ἴδιος ὅμως ὁ Λέων, ἀποβλέποντας στὴν προστασία τῶν πτωχῶν καὶ ἐνδιαφερόμενος γι' αὐτούς, ὥρισε στὴν Νεαρά του νὰ μὴ ἰσχύῃ καμμιὰ πώληση ἀκινήτων τῶν πτωχῶν χωρὶς προηγούμενη ἐκτίμησις τῆς ἀξίας των καὶ βέβαια καταβολὴν τοῦ τιμήματος στὸν κάτοχο τοῦ κτήματος: εἰ γὰρ ὁ πένης καὶ πτωχὸς καὶ πράγματος μὴ εὐπορῶν, βουλόμενος τὸ οἰκεῖον ἐκποιήσασθαι ἀκίνητον...εἰ οὐδὲν ὁ πλησιάζων ἀναλάβηται, πάνυ τῇ βασιλείᾳ μου λογίζεται ἄδικον. Διὸ καὶ διορίζεται πᾶσι τοῖς ἀπόροις καὶ πτωχοῖς, τὰ μὴ δυνάμενα κατέχειν ἀκίνητα ἐκποιεῖσθαι ἀποτιμώμενα<sup>1</sup>.

Ἡ ἀποκοπὴ δηλ. τῆς ἀξίας τοῦ πωλουμένου τμήματος, τὴν ὁποία ἡ νεώτερη ἀπόφαση τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα καθώρισε ὡς προϋπόθεσις, συνδυαζόμενη βέβαια μὲ τὴν καταβολὴν τοῦ τιμήματος στὸν κύριον τοῦ ἀκινήτου γιὰ νὰ προστατευθοῦν ἔτσι οἱ ἄποροι καὶ οἱ πτωχοί, καταργεῖται τώρα χάριν τῆς φτωχολογίας, δηλ. γιὰ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς λόγο, καὶ αὐτὸ ἐπειδὴ κατὰ τὴν ἀπόφαση αἱ παρὸν περιστάσεις ἤλλαξαν καὶ φέρνει μεγάλην ζημίαν τῆς φτωχολογίας.

Τί εἰδους ἀλλαγὰς προέκυψαν ξαφνικὰ κατὰ τὸ χρονικὸ διάστημα μεταξὺ τοῦ 1695 καὶ 1812 ὥστε νὰ ἐξαναγκασθοῦν ὁ ὑπογράφων κοτζάμπας, οἱ προεστοὶ καὶ οἱ λοιποὶ νὰ λάβουν αὐτὴν τὴν ἀπόφαση περὶ καταργήσεως τῆς ἀποκοπῆς δὲν δηλώνεται. Ἡ προβαλλόμενη αἰτιολογία στὸ ἔγγραφο ὅτι μὲ τὴν νέα ρύθμισιν λείπουν οἱ ἐνοχλή-

1. Βλ. προχείρως Σεβ. Χατζησεβαστοῦ, Ἀστικὸν δίκαιον, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 85, ὅπου καὶ τὰ σχετικὰ κείμενα.

σεις καὶ τὰ σφάλματα, ἀφορᾷ προφανῶς μόνον στὸν ἐθιμικὸ κανόνα τῆς προτιμῆσεως, ὁ ὁποῖος οὐσιαστικὰ ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένῃ ἰσχυρὸς, ἐνῶ ἡ μεταγενέστερη ἀπόφασις τοῦ 1827 τῶν κοινοτικῶν ἀρχῶν τῆς Σύρου ἐξισώνει πλήρως τὸ Πρακτικὸ τοῦ 1695 καὶ ἐκεῖνο τοῦ 1812, παραγνωρίζοντας τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ κατάργησις τῆς ἀποκοπῆς στὸ τελευταῖο πρὸς ὄφελος τῆς φτωχολογίας, ποὺ ἐπιτρέπει ἐλεύθερη διαπραγματεύσιμη, εἶναι στοιχεῖο ποὺ διαφοροποιεῖ σημαντικὰ τὴν οὐσίαν τοῦ ἐγγράφου ἐναντι τῶν προηγούμενων.

Ἄς σημειωθῇ ὅτι τὸ ἐθιμο τῆς ἀποτιμῆσεως τῶν κτημάτων προκειμένου νὰ πωληθοῦν ἴσχυε πάντοτε προγενεστέρως καὶ μεταγενεστέρως, ἐκτὸς ὠρισμένων ἐξαιρέσεων σὲ εἰδικὲς περιπτώσεις καὶ σὲ περιωρισμένον τοπικῶς χῶρον.

Τώρα ὡς πρὸς τὴν οὐσίαν τῆς καταργήσεως τῆς ἀποκοπῆς ἐπὶ πωλήσεων ἀκινήτων, τὸ οὐσιῶδες στοιχεῖον τῆς ἀποφάσεως τοῦ Κοινοῦ τῆς Σύρου εἶναι ὅτι ἐπιδιώκει νὰ τὴν ἐπιβάλλῃ ἐπισήμως καὶ καθολικῶς, γιὰ νὰ ἀπαλλάξῃ τοὺς συναλλασσομένους ἀπὸ τὰ δεσμά της. Ἀλλιῶς ἡ ἀποκοπὴ δὲν ἦταν καὶ τόσο δεσμευτικὴ, ἂν τουλάχιστον κρίνη κανεὶς ἀπὸ μεμονωμένες περιπτώσεις. Σὴ μίαν τέτοιαν συγκεκριμένην περίπτωσιν τὴν καταργοῦσε οὐσιαστικὰ ὁ ἴδιος ὁ πωλητής, ὅταν ἔκρινε ὅτι τὸ ὕψος τοῦ ἀπὸ τὴν ἀποκοπὴν προσδιοριζομένου τιμήματος δὲν ἀνταποκρινόταν στὶς ἀπαιτήσεις του, δηλ. ἦταν κατώτερο τῆς δικῆς του προσωπικῆς ἐκτιμῆσεως, πρᾶγμα ποὺ σημαίνει περαιτέρω ὅτι ἡ ἐμπιστοσύνη του στὴν κρίσιν τοῦ ἐκτιμητῆ ἦταν σχετικὴ.

Ἔτσι σὲ πληρεξούσιο ἔγγραφο τῆς 28<sup>ης</sup> Ὀκτωβρίου τοῦ 1688 ἀπὸ τὴν Νάξο, ποὺ ἀφορᾷ σὲ πώλησιν μιᾶς κάμαρας, δίδει ἡ ἰδιοκτήτρια (μὲ τὴν κόρη της) ἐξουσιοδότησιν στὸν σύντεκνό της νὰ βάλῃ δύο μαστόρους (προφανῶς κτίστες) νὰ τὸ ποκόφουνε καὶ ὅτι τ' ἀποκόφουνε στὴ ψυχὴ τῶνε κ' εἰς φόβον Θεοῦ καὶ ἂν τ' ἀποκόφουνε πάρα πάνω ἀπὸ τὰ εἴκοσι πέντε ρεάλια, καλὰ, εἰδὲ μὴ καὶ εἶναι πάρα κάτω νὲ μὴ μπορῇ νὰ τὸ δώσῃ. Προηγούμενως ἡ ἰδιοκτήτρια δηλώνει ὅτι ἂ θέλουσι οἱ κολλητεράνοι νὰ τὴν ἐπάρονσι, καλὰ, εἰ δὲ μὴ καὶ βρεθῇ ἄλλος κανεὶς σ' ὅλον τὸ ὕστερο καὶ τὴν ἐπάρῃ, ἅς μὴν ἔχουσι παράπονο<sup>1</sup>.

1. Βλ. Ἀναστασίας Σιφωνιοῦ - Καραπά, Γεωργίου Ροδολάκη, Λυδίας Ἀρτεμιάδου, Ὁ Κώδικας τοῦ νοταρίου Νάξου Ἰωάννου Μηλιάτη

Λεπτομερέστερα εκτίθενται τὰ πράγματα κατὰ τὴν σύνταξη τοῦ πωλητηρίου ἐγγράφου, ποὺ ἀκολουθεῖ λίγες μέρες ἀργότερα, στὶς 11 Νοεμβρίου τοῦ ἴδιου ἔτους. Κατὰ τὸ ἐγγράφο αὐτὸ δίδεται στὸ ἐξουσιοδοτημένο πρόσωπο ἡ ἐξουσία νὰ πουλήσῃ τὴν κάμαραν, ἀλλὰ νὰ μὴν ἡμπορῇ νὰ τὴ δώσῃ λιγώτερον ἀπὸ τὰ εἴκοσι πέντε ρεάλια. Ὅρίζεται ἐκτιμητὴς ἓνας ἀντὶ δύο, ὁ μαστροΜανώλης ὁ Ροδίτης, ὁ κτίστης, ὁ ὁποῖος τὴν ἄνωθεν κάμαρα ἐπόκοπεν τὴν ρεάλια εἴκοσι. Σὲ ἐμφανισθεῖσα ὑποψήφια ἀγοράστρια ὁ ἐξουσιοδοτηθεὶς ἀρνήθηκε νὰ τὴν πώλῃ λόγῳ τῆς δεσμεύσεως ποὺ εἶχε ἀπὸ τὴν νοικοκυρὰν τοῦ σπιτιοῦ νὰ μὴν δώσῃ λιγώτερον ἀπὸ τὰ εἴκοσι πέντε ρεάλια, μίαν τιμὴν πρὸς τὴν ὁποίαν ἡ ἐνδιαφερομένη ἀγοράστρια ἀναγκάζεται τελικὰ ἀδιαμαρτυρήτως νὰ συμφωνήσῃ, ἀφοῦ ὅμως καὶ οἱ κολλητεράνοι, ποὺ ρωτήθηκαν ἂν θέλουν νὰ τὴν ἀγοράσουν, εἶπαν πὺς δὲν τὴν θέλουν καὶ νὰ τὴν μπάρην ἢ ὡς ἄνω ἀγοράστρια. Τὴν ἀλήθεια τῶν λεγομένων καὶ πραττομένων οἱ κολληταράνοι καὶ ὁ ἀποκοπτής βεβαιῶνον ἔμπροσθεν τῶν ὑπογραφόντων μαρτύρων<sup>1</sup>.

Ἀπὸ ὅσα ἐκτίθενται στὰ ἐγγράφα αὐτὰ εἶναι ἐμφανὴς ὁ ὑπαινιγμὸς γιὰ τὴν ἰσχὺ τοῦ ἐθιμικοῦ κανόνα τῆς προτιμήσεως, ὅπως ὅμως καὶ ὁ καθορισμὸς τῆς τιμῆς τοῦ ἀκινήτου χωρὶς τὴν δέσμευση τῆς ἀποκοπῆς, ἡ ὁποία οὐσιαστικὰ ἀλλ' ὄχι ἐπισήμως, ὅπως στὴν ἀπόφαση τοῦ Κοινοῦ τῆς Σύρου, καὶ ἐμπράκτως στὴν ἰδιωτικὴ αὐτὴ συναλλαγὴ κατὰ κάποιον τρόπον καταργεῖται.

ΣΤΕΦ. Δ. ΗΜΕΛΛΟΣ

1680-1689, Ἑπετ. Κέντρ. Ἑρεύν. Ἱστορ. Ἑλλ. Δικαίου (Ἀκαδημία Ἀθηνῶν) 29-30 (1982-1983), ἐν Ἀθῆναις 1990, ἀρ. 792.

1. Ἐνθ' ἄνωτ., ἀρ. 791.

## ΕΠΙΛΟΓΕΣ ΚΑΙ ΕΚΤΙΜΗΣΕΙΣ

Θεωρεῖται ἀποδεκτὸ ἀπὸ τὴν σύγχρονη ἐπιστήμη ποὺ ἐξετάζει τὸν ἄνθρωπο, καὶ ὅπως φαίνεται ὀρθῶς, ὅτι τὰ αἰσθήματα, τὰ διανοήματα ἀλλὰ καὶ οἱ διάφορες ἐκδηλώσεις τῶν ἐνδιαφερόντων τοῦ ἀνθρώπου ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴ λειτουργία τοῦ ἐγκεφάλου, ὅποτε μποροῦμε νὰ ὀδηγηθοῦμε στὴν πεποίθηση ὅτι ὅλα ἐπίσης προσδιορίζονται ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀντιλαμβάνεται τὸ μυαλὸ τοῦ ἀνθρώπου τὰ ἀντικείμενα. Αὐτὸς ὁ τρόπος δὲν σχετίζεται προφανῶς μόνο μὲ τὴ λογικὴ. Ἄλλωστε γίνεται παραδεκτὸ ἀπὸ τὴν καθημερινὴν πρακτικὴ ὅτι πολλοὶ ἔχουν κάνει λάθος ἀφοῦ θεωροῦν ὡς πραγματικὸ κάτι ποὺ δὲν εἶναι. Αὐτὸ ἀκριβῶς μπορεῖ νὰ παρατηρηθεῖ καὶ στὶς λογικές, στὴν οὐσία μὴ πραγματικές, διαίρέσεις καὶ κατατάξεις. Σὲ μία, ὁμοίως ἐσφαλμένη, κατὰ τὴν κρίση μου, διάκριση, χωρίστηκε ὁ κόσμος σὲ ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ, ἐπεὶδὴ αὐτὴ ἀναφέρεται σὲ σημεῖα τοῦ ὀρίζοντος καὶ μόνον. Ἀντίθετα, θεωρῶ ὅτι ὀρθότερος θὰ εἶναι ὁ χωρισμὸς, ἂν γίνεῃ μεταξὺ ἐκείνων ποὺ δέχονται τὴ μοναδικὴ ἀλήθεια, ἀπὸ ἐκείνους ποὺ πρεσβεύουν ὅτι ὑπάρχει ἀντιπαλότητα μεταξὺ τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, καὶ ἀπὸ ἐκείνους οἱ ὁποῖοι δέχονται ὅτι ἡ λογικὴ δὲν μπορεῖ νὰ ἐφαρμοστεῖ παρὰ μόνο σὲ ὑλικά πράγματα. Αὐτὸς ὁ χωρισμὸς δὲν ἀφορᾷ σὲ πολιτισμούς, ἀλλὰ ὄντως σὲ διαφορετικὴ λογικὴ ἀντίληψη τῶν πραγμάτων καὶ τῶν ὄντων.

Ἡ προσέγγιση τῆς μοναδικῆς ἀρχῆς, κατὰ τὴν ὁποία ὅλα προέρχονται ἀπὸ αὐτή, συντελεῖ στὴ διαμόρφωση τῆς ἀντιλήψεως ὅτι ὁ βίος τοῦ ἀνθρώπου εἶναι προκαθορισμένος. Κατὰ συνέπεια ἡ ζωὴ κινεῖται σὲ μία ἀδιάψευστη ἐνότητα θείων προορισμῶν καὶ συναφῶν ἐνεργειῶν τῶν ἀνθρώπων. Στὴν περίπτωσή τοῦ δυϊσμοῦ διακρίνεται, σὲ νεώτερες ἐποχές, μιὰ συνεχῆς ἀντιπαλότητα μεταξὺ τῆς μιᾶς καὶ τῆς ἄλλης, ἡ μεταξὺ τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ. Αὐτὴ πάντως ἡ διάκριση χαρακτηρίζει τὸ δυτικὸ κόσμον ἤδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγουστίνου. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ πρέπει νὰ ἐνταχθεῖ καὶ ἡ δυτικὴ ἀντίληψη περὶ τῆς θεότητας. Ἀντίθετα στὸν κόσμον ἐκεῖνο ποὺ ὑπάρχει ἡ ἀντίληψη περὶ τῆς ἀδυναμίας ἐφαρμογῆς τῆς λογικῆς ἐκτὸς τῶν φυσικῶν

πραγμάτων, υπάρχει πνευματική ελευθερία και κατά συνέπεια αμφισβητείται ο όποιοςδήποτε προκαθορισμός των ενεργειών του ανθρώπου. Σε καιρούς που η αντίληψη περί της μοναδικότητας του προσώπου δεν είναι ρωμαλέα, παρουσιάζονται στους ανθρώπους τάσεις συγκρητισμού και εκλεκτισμού για τη συγκρότηση ενός πλαισίου εξέτασεων του κόσμου. Άλλα ένα παρόμοιο κατασκεύασμα δεν μπορεί παρά να οδηγεί στην αποδοχή του πλασματικού ως πραγματικού.

Σήμερα έχει επιτευχθεί η Ε.Ε., στην οποία μπορεί να θεωρηθεί ότι ο δυϊσμός της αντιπαλότητας, που άνθιζε στον δυτικό κόσμο, ενώθηκε με την τριαρχία, της συνεργασίας, την αντίληψη δηλαδή που έδω και 2500 χρόνια επικρατεί στην Ανατολή. Ωστόσο όμως η αρχή της πλειοψηφίας, σε θέματα που άπτονται της πνευματικής ζωής, δεν φαίνεται να είναι στα ύπερ της τελευταίας. Επιχειρείται επίσης προέκταση της ένωσης με την αποδοχή του ενισμού, της απόλυτης δηλαδή αλήθειας, που διαποτίζει τον μουσουλμανικό χώρο. Τα πράγματα φαίνεται πως δεν είναι εύκολα, αν πρόκειται να μιλάμε όντως για ένωση, αφού οι διαφορετικές τοποθετήσεις, αν μείνουν, οδηγούν επίσης σε ένα πλασματικό περιβάλλον, εκτός και αν επιτευχθεί η όμογενοποίηση. Ωστόσο, παρά το ότι αυτή η κατάσταση είναι ζητούμενη, δεν έχει ακόμη επιτευχθεί. Κατά συνέπεια, αυτός που θα ζει σε ένα περιβάλλον στο οποίο δεν θα μπορεί να δώσει διέξοδο στα όνειρα τα οποία τον ώθησαν να μπει σ' αυτό, τότε ασφαλώς θα ζει σε ένα πλασματικό περιβάλλον. Έτσι λοιπόν το ζήτημα δεν είναι αν μπορεί, αφού μπορεί, ο όποιοςδήποτε να μεταστραφεί από τη μία αντίληψη στην άλλη, αλλά αν, από τη στιγμή που θα γίνει προσήλυτος στην άλλη αντίληψη, μπορεί να κρατήσει κάποιους πολιτιστικούς στόχους, ή κάποιες προοπτικές και επιδιώξεις οι οποίες θα αναφέρονται στην διαφορετική κοσμοθεάση.

Στο πλαίσιο που έχει τεθεί προηγουμένως περί της διαφορής των αντιλήψεων, και μεταστροφής από την μία στην άλλη, θα γίνει εδώ λόγος για επιλογές και εκτιμήσεις, με αναφορά στις αντίστοιχες του Βησσαρίωνος. Αυτός, όπως είναι γνωστό, αφού εγκατέλειψε το τριαρχικό πεδίο της ελεύθερης επιλογής και σκέψης, ασπάστηκε τη δυϊστική αντίληψη, περί της πάλης μεταξύ δύο αντιθέτων καταστάσεων. Πρόκειται περί της κοσμοθεάσεως εκείνης στην οποία αναγνωρίζεται ότι το καλό και το κακό, όχι μόνον υπάρχουν, αλλά αντιμάχονται μεταξύ τους, αυτή μάλιστα η διαπάλη σε πολιτικό επίπεδο φα-

νερώνεται ως η αντίστοιχη μεταξύ αρχής και αρχομένων, ή εξουσίας και υποταγής. Θα περιορισθεί πάντως η προσέγγιση σε επιλογές και εκτιμήσεις που αναφέρονται σε ζητήματα λογικής, σε αντίστοιχες πολιτικές και σε εκείνες που αφορούν στην διατήρηση της ταυτότητας του προσώπου.

### Λεκτικοί τύποι και ουσία.

Σχεδόν όλοι, όσοι έχουν ασχοληθεί με την καταγραφή νοημάτων, συμφωνούν ότι δεν υπάρχει ακριβής ή πλήρης αντιστοιχία μεταξύ λέξεων και πραγμάτων. Έτσι αναγνωρίζεται, όχι μόνο στον κόσμο της μικροφυσικής, ότι πολλές φορές κάποια πράγματα είναι άπροσδιόριστα. Αυτό ακριβώς οδηγεί στη διαπίστωση ότι η λογική δεν μπορεί να περιλάβει τα πάντα στα αντικείμενα των ενδιαφερόντων της. Η ταυτότητα π.χ. του φωτός δεν είναι σταθερή, εφόσον άλλοι θεωρούν ότι αυτό είναι κύμα και άλλοι ότι είναι ποσότητα. Κατ'επέκταση δεν μπορούμε να πούμε ότι αυτό είναι έτσι ή διαφορετικά, δεδομένου ότι πάντοτε θα μάς διαφεύγει ή ποιότητά του. Συναφές και όπωσδήποτε περισσότερο άδιευκρίνιστο είναι το ζήτημα της θεότητας, απόδειξη ότι για την κατανόησή της είναι αναγκαία τόσο η καταφατική όσο και η αποφατική προσέγγιση. Ακριβώς γι' αυτόν το λόγο η θεότητα κείται εκτός των ορίων της λογικής. Έτσι λοιπόν, αν κάποιος επιχειρήσει να υποτάξει τη θεότητα στη λογική, αυτός ασφαλώς, όπως ο Βησσαρίων, θα βρίσκεται σε έναν πλασματικό περιβάλλον.

Πολλοί κατά καιρούς άλλαξαν θρήσκευμα, πλην όμως στην περίπτωση του Βησσαρίωνος, αυτή η μεταστροφή, έχει μία μοναδικότητα. Ο λόγος εστιάζεται στο ότι, ενώ είχε αποκλειστικό έργο την διαφύλαξη της Ορθοδοξίας, άλλαξε και ασπάστηκε την ρωμαιοκαθολική αντίληψη περί της θεότητας. Παραλλήλως επεχείρησε να δικαιολογήσει αυτή τη στάση του με προσφυγή σε γραμματικούς τύπους.

Η μεγάλη διαφορά μεταξύ της ανατολικής και της δυτικής εκκλησίας εστιάζεται, ως γνωστόν, στην παραδοχή από την δυτική Εκκλησία, ότι το Άγιο Πνεῦμα εκπορεύεται και από τον Υἱό. Πρόκειται για την γνωστή προσθήκη του *filioque* στο σύμβολο της Νικαίας. Σε μία πρώτη ουσιαστική προσέγγιση μπορεί κανείς να θεωρήσει ότι με την προσθήκη γίνεται ακύρωση της τριαδικής θεότητας και κατά-

φαση τῆς διφυΐας. Στὴν προκειμένη περίπτωση ὁ Βησσαρίων, γιὰ νὰ δικαιολογήσει τὴν στάση του, βιάζει τὰ ὅρια τῆς λογικῆς σὲ προκρούστεια κλίνη. Ἀκυρώνει τὸ ὑπέρλογο μὲ τὸ νὰ ἐξισώσει καὶ νὰ ὑποτάξει τὰ πάντα στὴ λογικὴ. Ἐπειδὴ πάντως τίποτα δὲν μπορεῖ, σὲ καθημερινὴ βάση νὰ δεχθεῖ κάποιος ἀβασάνιστα, πρέπει νὰ λεχθεῖ πὼς δὲν δέχτηκε αὐτομάτως ὁ Βησσαρίων τὴν ἀποκάλυψη τῆς ἀληθείας γιὰ τὴν γνώμη του, ἀλλὰ εἶχε ἀπορρίψει καὶ ἄλλες ὀρθόδοξες παραδοχές.

Οἱ στιγμὲς τοῦ πένθους, λόγῳ τῆς παρουσίας τοῦ θανάτου, ὁδηγοῦν, ὅπως εἶναι γνωστό, τὸν ἄνθρωπο σὲ μία φιλοσοφικὴ, ποὺ σημαίνει πραγματικὴ ἀντιμετώπιση τῶν θεμάτων. Σὲ μία ἀντίστοιχη περίπτωση ὁ Βησσαρίων ὑποστηρίζει ὅτι «ὁ ἄνθρωπος ἀγαπάει ἐκ φύσεως πάρα πολὺ τὴ ζωὴ καὶ ἀπεχθάνεται σὲ κάθε περίσταση (ἔτι καὶ νῦν) τὸν θάνατον» (*Μονωδία Εἰς Θεοδώραν Κομνηνὴν* (Σιδεράς) 354, 10-12). Στὴ συνέχεια ἀντιδιαστέλλει κάπως τὴν παροῦσα ζωὴ μὲ τὴν μέλλουσα, ἀλλὰ γιὰ νὰ ὑποστηρίξει τὴν παροῦσα. Γράφει λοιπὸν ὅτι «ἂν καὶ δὲν προτιμᾶται ἡ παροῦσα σὲ σύγκριση μὲ τὴ μέλλουσα», ἐντούτοις, παρόλο ὅτι ἡ παροῦσα ζωὴ εἶναι γεμάτη μὲ συμφορές, «ὅμως οἱ περισσότεροι θὰ προτιμοῦσαν νὰ ζοῦν συνεχῶς καὶ νὰ μὴν ἀποθάνουν καὶ νὰ μὴν ἀπολαύσουν τὰ αἰώνια ἀγαθὰ, ἂν κάποιος τοὺς ἔδινε τὴ δυνατότητα νὰ διαλέξουν» (αὐτ., 12-16).

Στὴν προκειμένη περίπτωση, ἂν αὕτῃ ἡ τοποθέτηση, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι χαρακτηρίζει τὸν βίο καὶ τὴν βιωτὴ τοῦ ἀνθρώπου, τότε ἐρμηνεύει τὴν ἀρνητικὴ σχέση του μὲ τὰ καταπιστεύματα τῆς Ἀνατολικῆς θρησκευτικῆς παραδοχῆς. Ὡς γνωστόν, κατὰ τὴν ἀνατολικὴ διδασκαλία θεωρεῖται πρόσκαιρος ἡ παροῦσα ζωὴ καὶ πραγματικὴ ἡ μέλλουσα.

Σχετικὰ μὲ τὴν ἀποδοχὴ τῆς προσθήκης στὸ Σύμβολο τῆς Πίστεως, κρίνεται σκόπιμο νὰ ὑπομνησθεῖ ὅτι ἡ καινοφανὴς διδασκαλία περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἀγ. Πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ, εἶχε ἀναφανεῖ ἀρχικῶς στὴν Ἰσπανία. Ὡστόσο, ὄχι μόνο ἡ ἀνατολικὴ παράδοση, ἀλλὰ καὶ ἐμπνευσμένοι συγγραφεῖς τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας, εἶχαν ὑποστηρίξει, ὅτι τὸ ἅγ. Πνεῦμα ἐκπορεύεται μόνον ἐκ τοῦ Πατρός. Ἄλλωστε ἦταν παρόντες στὶς Οἰκουμενικὲς συνόδους, ὅταν διαμορφώθηκε τὸ σύμβολο τῆς Νικαίας. Ὁ Βησσαρίων, στὴν προκειμένη περίπτωση, ἐπίσκοπος μάλιστα τῆς Νικαίας, θεωρεῖ πὼς τὸ ζήτημα τῆς θεότητος ἐξισώνεται μὲ ἓνα·λεκτικὸ ζήτημα, ποὺ ἐστιά-

ζεται στὴ σημασία δυὸ προθέσεων. Προφανῶς γίνεται μετατόπιση τοῦ ζητήματος, δεδομένου ὅτι δὲν καταφάσκεται πλέον μὲ τὴν παραδοχὴ τοῦ Filioque τὸ ὑπερλογικὸ ἐν σχέσει πρὸς τὴν θεότητα, ἀλλὰ ἀναιρεῖται ἡ ὑπαρξὴ τῆς, ἀφοῦ τὸ ἓνα πρόσωπο ὀφείλει τὴν παρουσία του στὰ δυὸ ἄλλα. Στὴν περίπτωση αὕτῃ, ὅπως ἐλέχθη, αὐτὸ ὑποβιβάζεται, ἐνῶ τὰ ἄλλα δυὸ ἀναβαθμίζονται. Κατὰ τὸν τρόπο λοιπὸν αὐτὸ ἐξαίρεται ἡ δυαρχία, καί, κατ' ἐπέκταση, ἀναιρεῖται τὸ τριαδικὸ τῆς θεότητος. Ἔτσι ἡ ἀποδοχὴ τῆς προσθήκης ὁδηγεῖ ἀσφαλῶς σὲ μία δυαρχία τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ ὡς ἐκπορευτῶν τοῦ Ἀγ. Πνεύματος, ἀλλὰ καὶ σὲ ὑπόταξη τῆς Ἀγ. Τριάδος, ἀφοῦ τὸ γ' πρόσωπο εἶναι κάτω ἀπὸ τὰ ἄλλα δύο. Αὕτῃ ἡ προσθήκη ἐπεκυρώθη ἀπὸ τὴν ἐν Τολέδῳ συνελθοῦσα σύνοδος τὸ 547. Ἐκεῖ ἐγίνε δεκτὸ ὅτι τὸ ἅγ. Πνεῦμα *a patre Filioque procedit* (Στεφανίδου, Ἑκκλ. Ἰστ., 267). Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ προφανῶς διακρίθηκε ἡ Δύση ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, ἡ ὁποία διάσταση κατέστη πλέον ἐμφανὴς διὰ τῆς ἀναρρήσεως τὴν 4ην Δεκεμβρίου τοῦ 800 τοῦ Καρόλου στὸν θρόνο τῆς ὀνομασθείσης *Δυτικῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας*, μὲ τὴν συνέργεια βεβαίως τοῦ Πάπα Λέοντος Γ'. Στὴν συνέχεια υἱοθετήθηκε ἐπίσης ὑπὸ τοῦ Καρόλου ἀρχικῶς, ἡ αἱρετικὴ διδασκαλία ποὺ ἀφορᾷ στὸ Filioque, καὶ ἀναγνωρίσθηκε τὸ 809 (Στεφανίδου, Ἑκκλ. Ἰστ., 299), ὡς ἐπίσημη διδασκαλία τῆς παπικῆς ἐκκλησίας. Ἔτσι τὸ 1054 δὲν ἐγίνε ὁ χωρισμὸς τῆς Δύσεως ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, ἀπλὰ ἐπισφραγίσθηκε αὐτὸς ποὺ εἶχε συντελεσθεῖ νωρίτερα.

Ἡ ἀναγωγὴ τοῦ λόγου περὶ τῆς οὐσίας τῆς θεότητος σὲ ἀντίστοιχο περὶ τῆς σημασίας τῶν λέξεων δικαιολογεῖ, κατὰ τὸν Βησσαρίωνα, τὴν ἀποδοχὴ τῆς δυτικῆς ἐκδοχῆς. Ὑποστήριξε δηλαδὴ ὅτι ἡ χρῆση τῆς προθέσεως *διὰ* ἀπὸ πολλοὺς Πατέρες τῆς ἐκκλησίας, ὅταν ἀναφέρονται στὸ ἔργο τοῦ Χριστοῦ, μπορεῖ νὰ περιλάβει καὶ τὴν ἐκπόρευση τοῦ ἁγίου πνεύματος. Κατὰ συνέπεια εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ δεκτὴ ἡ ἐκπόρευση καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ. Ὁμολογεῖ μάλιστα, σὲ μία ἐπιστολὴ του ὁ Βησσαρίων, ὅτι πείσθηκε πὼς δὲν ὑπάρχει διαφορὰ τῆς προθέσεως *ἐκ* καὶ τῆς *διὰ*, στὴν ἐν γένει παράδοση τῆς Ἑκκλησίας, προκειμένου περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἀγ. Πνεύματος. Κατὰ συνέπεια πρέπει νὰ γίνῃ δεκτὸ πὼς *ἐκ πατρὸς καὶ υἱοῦ ἐκπορεύεται τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον* (*Πρὸς Ἀλέξιον Λάσκαριν* (Candal), 4, 111, 4-5). Δὲν θὰ ἐπιχειρηθεῖ ἀνάλυση, ἄλλωστε ὅσοι γνωρίζουν ἑλληνικά, εἶναι σὲ θέση νὰ διακρίνουν ὅτι ἡ πρόθεση *ἐκ* σημαίνει τὴν προ-



έλευση, ἐνῶ ἡ διὰ τὸ μέσο. Τὸ ἐνδιαφέρον στὴν προκειμένη περίπτωση παρουσιάζεται στὴν ἀναίρεση τῶν δυνατοτήτων τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας.

Ἄν τὸ ἐπιχείρημα ἐστιαζόταν στὴν ἐν γένει ἀδυναμία τῆς γλώσσας νὰ φανερώσει τὴν οὐσία τῆς θεότητας, ὅταν δὲν ὑπάρχουν ἀντίστοιχοι λεκτικοὶ τύποι, δὲν θὰ μπορούσε εὐκολὰ κάποιος νὰ ἀρνηθεῖ τὸ ἐπιχείρημα. Στὴν προκειμένη ὁμῶς περίπτωση, ποὺ ἀφορᾷ στὴ χρήση τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας, εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ ὅροι οὐσία καὶ ὑπόσταση, ἔχουν βοηθήσει στὴν κατανόηση τῆς σχέσεως τῶν προσώπων τῆς Ἀγίας Τριάδος. Κρίνεται σκόπιμη ἡ ἀντιδιαστολή τῆς ἐλληνικῆς ἀπὸ τὴν λατινική, διότι ἡ δεύτερη εἶχε ἓνα τύπο, τὸν ὅρο substantia, τόσο γιὰ τὴν οὐσία, ὅσο καὶ γιὰ τὴν ὑπόσταση. Ὅπως ἔχει σχετικῶς παρατηρηθεῖ, ἡ γλώσσα τῶν Λιβύων, ἀλλὰ καὶ τῶν Ρωμαίων καὶ τῶν δυτικῶν, κατὰ τοὺς παλαιούς χρόνους, ἐπειδὴ ἦταν βάρβαρη, δὲν μπορούσε νὰ ξεχωρίσει τὴν οὐσία ἀπὸ τὴν ὑπόσταση, γιατί εἶχε μία λέξη καὶ γιὰ τὶς δύο. Ἀποτέλεσμα νὰ θεωρεῖ τρεῖς διαφορετικὲς ὑπάρξεις στὴν Ἀγ. Τριάδα (Ἀναστασίου Σιναΐτου, *Ὁδηγοῦ* ια', PG 89, 193AB).

Κατὰ τὴν ἀντίστοιχη ἐλληνικὴ προσέγγιση γίνεται δεκτὸ ὅτι ἡ οὐσία, ποὺ εἶναι μία, ἀφορᾷ στὴ θεότητα τῶν τριῶν προσώπων, καὶ ἡ ὑπόσταση στὰ ξεχωριστὰ γνωρίσματα ἑνὸς ἐκάστου τῶν προσώπων. Παρὰ τὴν ἀπλότητα τῆς ἐκφορᾶς, στὸ βάθος μιλοῦμε γιὰ ἀναίρεση λογικῶν ἀρχῶν, ὅπως φαίνεται σὲ ἔγκυρη διατύπωση τοῦ ὀρισμοῦ τῆς Ἀγ. Τριάδος. Κατὰ τὸ δεύτερο Θεολόγο τῆς ἐκκλησίας ἡ Τριάς συνίσταται διηρημένως καὶ διαιρεῖται ἀδιαιρέτως (Γρηγορίου Θεολόγου, *Εἰς τὸ ἅγιον Φῶς*, Λόγ., 39 β, (PG 36, 1345CD). Ἡ διατύπωση αὐτὴ ὁδηγεῖ στὴν παραδοχὴ ὅτι τὸ ἓνα εἶναι ἴσο μὲ τὰ τρία, ἀλλὰ καὶ τὰ τρία εἶναι ἴσα μὲ τὸ ἓνα. Γιὰ νὰ εἶναι αὐτὴ ἡ προσέγγιση φανερὴ, χρησιμοποιεῖται ἡ λογικότερη φραστικὴ ἐκφορὰ περὶ τῆς τριαδικῆς θεότητας, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία θεωρεῖται πῶς εἶναι ἡ ἐν Τριάδι Μονάς, ἢ ἡ Μονάς ἐν Τριάδι. Δὲν χρειάζεται νὰ εἶναι κάποιος ἐγκρατὴς τῆς λογικῆς, γιὰ νὰ ἀντιληφθεῖ ὅτι ἐδῶ ἀναιρεῖται ἡ ἀρχὴ τῆς ταυτότητας τῆς ἀντιφάσεως καὶ ἐκείνη τῆς τοῦ τρίτου ἀποκλίσεως. Πρόκειται γιὰ τὸ γνῶρισμα ποὺ ἀναφέρθηκε, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ἡ λογικὴ δὲν μπορεῖ νὰ ἐφαρμόζεται παρὰ μόνο στὰ ἀπτὰ πράγματα. Ἐκεῖ καὶ μόνον ἐκεῖ ἰσχύει ἡ ἀρχὴ τῆς ταυτότητας καὶ ὄχι ἐδῶ ὅπου τὸ ἓνα ἰσοῦται μὲ τὸ τρία καὶ ἀντιστρόφως. Στὴν προκει-

μένη περίπτωση ἡ λογικὴ προσέγγιση τῆς δυτικῆς διανοήσεως, σὲ σχέση μὲ τὴν θεότητα ποὺ ἦταν τὸ κρίσιμο ζήτημα, στηρίζεται στὸ δυαδικὸ σύστημα, ὅπου ἰσχύει εἴτε τὸ Α εἴτε τὸ ὄχι Α. Ἀντίθετα, ἡ ὀρθόδοξη ἀντίληψη ὑπερβαίνει, λόγω τῆς τριαρχίας τὴν δυαδικότητα, ἐφόσον ἐδῶ χρειάζεται ἡ ἀδιάστατη συνεργασία τῶν τριῶν προσώπων. Αὐτὸ σημαίνει πῶς ἀπὸ τὴν στιγμή ποὺ θὰ ἀρθεῖ ἡ ἀντίφαση, ὡς τρόπος κρίσεως τῶν ἀφορώντων στὴν θεότητα, κατ' ἀναλογία καὶ στὰ ἄλλα ἐπιμέρους ζητήματα, σημαίνει πῶς ὅπου δὲν θὰ ἐφαρμόζεται ἡ διαρκὴς προσέγγιση θὰ ἐμφανίζεται μεγαλύτερη ἐλευθερία συναγωγῆς συμπερασμάτων.

Ἄν γυρίσουμε στὸ ζήτημα περὶ τῆς ποιότητος τοῦ φωτός, τόσο αὐτὸς ποὺ δέχεται ὅτι αὐτὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ μικρὲς ποσότητες ἐνεργείας, ὅσο καὶ ὁ ἄλλος ποὺ δέχεται ὅτι εἶναι κῦμα, ἐπειδὴ, ὅπως ὑπαγορεύει ἡ λογικὴ, θὰ εἶναι τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο, σύμφωνα μὲ τὰ συμπεράσματα τῆς ἐπιστήμης θὰ βρίσκονται κυρίως σὲ ἓνα πλασματικὸ περιβάλλον. Ἀντίθετα, στὴν προκειμένη περίπτωση, ὅπως καὶ σὲ ἀντίστοιχες, αὐτὸς ποὺ θὰ δέχεται ὅτι δὲν ἰσχύει ἡ ἀρχὴ τῆς ἀντιφάσεως, ἐπειδὴ τὸ ἐξεταζόμενο εἶναι ἐκτὸς λογικῆς, θὰ βρίσκεται, ἐξαιτίας τοῦ ὅτι αὐτὸ ποὺ λέει εἶναι ἀντίστοιχο μὲ ἐκεῖνο ποὺ ὑπάρχει, σὲ πραγματικὸ περιβάλλον. Ὅπως εἶναι φυσικὸ, εὐκολὰ μπορεῖ κανένας νὰ καταλήξει στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Βησσαρίων, στὴν προσπάθειά του νὰ δικαιολογήσει τὴ στάση του, ἄφησε τὸ πραγματικὸ, καὶ ἀποδέχτηκε τὸ πλασματικὸ περιβάλλον.

Ὡστόσο πρὶν νὰ γίνῃ λόγος γιὰ τὶς ἀναποτελεσματικὲς συμπεριφορὲς σὲ ὁποιοδήποτε πλασματικὸ περιβάλλον, κρίνεται σκόπιμο νὰ ἐξετασθεῖ ἀρχικῶς, μὲ κριτήριον τὴν ἠθικὴ, ἡ πορεία τῆς ἀποδοχῆς τῆς προσθήκης ἀπὸ τὸν Βησσαρίωνα.

### Ἡ ἀποδοχὴ τῆς προσθήκης.

Εἶναι ἐπιτρεπτή, γιὰ κάθε ἄνθρωπο ἢ ἀλλαγὴ γνώμης, καὶ πεποιθήσεων γεγονὸς ποὺ παρατηρεῖται σὲ ὅλες τὶς ἐποχές. Οἱ λόγοι ποὺ τὴν ἐπιβάλλουν εἶναι γνωστικοί, πολιτικοί, οικονομικοί, ἀλλὰ καὶ συνειδήσεως. Προφανῶς οἱ τελευταῖοι ἔχουν ὑπὲρ τοὺς τὴν ἐλευθέρη βούληση ἐκείνου ποὺ ἐνσυνείδητα ἀποφασίζει. Ἔτσι μποροῦμε νὰ ποῦμε πῶς δὲν εἶναι ἐπιμεμπτὴ μία τέτοια συμπεριφορὰ. Ἀντίθετα ὅλοι θεωροῦν πῶς εἶναι ἀδύνατο νὰ καταταγεῖ μεταξὺ τῶν ἠθικῶν

πράξεων μία καταναγκαστική αλλαγή. Ακόμη κατώτερη στην κλίμακα των αξιών πρέπει να θεωρηθεί μία αλλαγή πεποιθήσεων, όπως π.χ. στα θέματα της θρησκείας, όταν αυτή γίνεται από ιδιοτέλεια ή ύστεροβουλία.

Για λόγους ιστορικούς θα πρέπει να αναφερθεί ότι στη σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας (1439-1441) υπέγραψαν αρκετοί, μεταξύ αυτών και ο Βησσαρίων, τον τελικό Όρο της συνθήκης. Με υπομονή και ακρίβεια ο Συρόπουλος περιγράφει τα γεγονότα της Συνόδου, ή οποία κατέληξε στην Ένωση των εκκλησιών. Στο έργο του θα βρεί, ακόμη και ο αναγνώστης που δεν έμβαθύνει σε νοήματα και καταστάσεις, πώς ή υπό των ανατολικών αποδοχή της Ενώσεως, όσων βεβαίως υπέγραψαν, έγινε κάτω από αφορητες πιέσεις του Αυτοκράτορα και παράλληλες στερήσεις στοιχειωδών πραγμάτων υπό του Πάπα Εύγενίου. Κατά συνέπεια δεν ήταν αυτή πράξη ελεύθερης επιλογής. Ένας ρωμαιοκαθολικός ιστορικός ο Joseph Gill, επειδή δεν μπορεί να άρνηθεί τα γεγονότα, σε ένα έργο του που αναφέρεται στην Σύνοδο, περιγράφει τις άσφυκτικές πιέσεις που ασκήθηκαν για την επίτευξη του στόχου της Ενώσεως. Επειδή μάλιστα έτσι έχουν τα πράγματα, δεν φαίνεται περίεργο πώς οι περισσότεροι από τους υπογράφαντες, όταν γύρισαν στα πάτρια εδάφη, και, όμολογουμένως έτυχαν της υποδοχής, ή οποία, κατά την τότε κοινωνία, τους ήρμιζεν, άρνήθηκαν την υπογραφή τους. Αντίθετα ο Βησσαρίων, όχι μόνο δεν άρνήθηκε την παραδοχή του, αλλά εγκατέλειψε την πρωτεύουσα της Ανατολής, αφού προτίμησε να πάει στη Δύση.

Είναι εύκολο να υποστηρίξει κάποιος πώς, αφού το κλίμα ήταν βαρύ, δεν μπορούσε να μείνει στην Κωνσταντινούπολη, όπως άλλωστε θα κάνει αργότερα και ο ένωτικός Πατριάρχης που εξέλεγη μετά τον θάνατο του προηγούμενου πατριάρχου Ίωσήφ. Ωστόσο οι πραγματικές συνθήκες αφαιρούν την δυνατότητα να αποδοθούν στον Βησσαρίωνα φόβοι και επιβάλλουν να αναζητηθούν άλλοι. Αμέσως λοιπόν μετά την υπογραφή του Όρου, λόγω της στάσεώς του, όχι μόνον δεν άρνήθηκε την υπογραφή του, αλλά αντίθετα αποδέχτηκε και έτήσια επιχορήγηση από τον Πάπα.

Είναι λογικό να θεωρηθεί πώς ή πληρωμή για αλλαγή των θρησκευτικών πεποιθήσεων, δεν μπορεί να χαρακτηρίσει αποδεκτή την πράξη του. Όπως είναι γνωστό θεωρήθηκε ο Βησσαρίων έγκρατης των δογματικών θέσεων της Εκκλησίας και για το λόγο αυτό έλαβε

μέρος στη Σύνοδο. Αλλά, όπως έλεχθη ήδη, άλλαξε πεποιθήσεις. Στις ανθρώπινες κοινωνίες επαινούνται συνήθως εκείνοι που έχουν κριτήριο της επιλογής τους την αρετή. Ουμίζω ότι όρίζεται, από τον Άριστοτέλη, ή αρετή, ως μια συνήθεια επαινετή (Ηθικ. Νικομ., 1106b 36). Λογικά θα πρέπει να παραδεχθούμε ότι ο έπαινος των πράξεων κάποιου πρέπει να γίνεται από το περιβάλλον του. Κατά συνέπεια στη ζωή ενός όρθοδόξου μοναχού, αρετές θα είναι εκείνες, οι όποιες υπαγορεύονται από τη μακραίωνη κωδικοποίηση των κανόνων του ανατολικού μοναχισμού. Σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να θεωρηθεί αρετή ο χρηματισμός, όπως συνέβη στην περίπτωση του Βησσαρίωνος. Ο Πάπας υποσχέθηκε πώς θα έδινε έτήσια επιχορήγηση στον Βησσαρίωνα που θα ανερχόταν σε 300 φλορίνια, αν έμεινε στην Κωνσταντινούπολη και 600, αν επέστρεφε στην Ίταλία, για να ένταχθεί στην παπική αύλή. Έτσι ο Βησσαρίων επέστρεψε στην διπολική Δύση. Στην προκειμένη περίπτωση άντάλλαξε την θέση περί της αδυναμίας της λογικής να εφαρμόζεται στη θεότητα και αποδέχτηκε ότι το βασίλειο της λογικής περικλείει τα πάντα

Παρουσιάζονται κατά καιρούς στις κοινωνίες πρόσωπα τα όποια, επειδή υπερτονίζουν την αξία τους, δεν έναρμονίζονται με την αντίληψη που έχουν οι άλλοι για αυτούς. Παραβλέπουν όμως έτσι ένα κοινωνικό κανόνα, ο όποιος απαιτεί ή γνώμη που έχεις για τον εαυτόν σου, να μην αφίσταται εκείνης που έχουν οι άλλοι για σένα. Στην περίπτωση λοιπόν που κάποιος θεωρεί ότι αξίζει περισσότερο από ό,τι του αναγνωρίζει ή κοινωνία στην όποια ζεί, αισθάνεται ότι πνίγονται σε αυτήν τα όνειρά του και επιζητεί διεξόδους. Κατά την έννοια αυτή είτε θα μείνει σε αυτό το περιβάλλον, το όποιο θα το θεωρεί κατώτερο της αξίας του και θα επιχειρεί, με την φαντασία του να το αλλάξει, ή θα επιζητήσει να βρεθεί σε κάποιο άλλο, το όποιο, κατά την κρίση του επίσης, θα αναγνωρίζει την υπεροχή του. Έτσι λοιπόν εκείνος που υπερτονίζει την αξία του σε κάθε περίπτωση ζεί σε ένα φανταστικό περιβάλλον, στο όποιο οι φιλοδοξίες του βρίσκουν διεξοδο και πληρότητα. Ο Βησσαρίων με την παραδοχή του περί του Filioque δεν χωρούσε στο περιβάλλον της ανατολικής περιοχής, αλλά σε εκείνο της Δύσεως. Ωστόσο και εκείνο, όπως δείχνουν τα πράγματα, δεν ήταν πραγματικό με αποτέλεσμα ο μόν Βησσαρίων να θεωρεί ότι ταίριαζε με αυτό, ενώ εκείνο τον απέρριπτε. Κατά συνέπεια ούτως ή άλλως βρισκόταν σε κατάσταση όντολογικώς φανταστική.

Προφανώς στο πλασματικό περιβάλλον δεν έχουν λόγο παρουσίας οι ήθικες αρχές του όντως περιβάλλοντος. Σε μία αντίστοιχη κρίση μπορεί κανείς να καταλήξει, αν προσεγγίσει κριτικά όχι μόνο τις επιλογές του Βησσαρίωνος, αλλά κυρίως εκείνες που επακολούθησαν στην επιλογή του της παραδοχής του Filioque, οι οποίες συνιστούν πλέον τα δεδομένα για την ζωή του στην παπική αύλη.

### Ο Βησσαρίων ως καρδινάλιος.

Στις καθημερινές συναλλαγές των ανθρώπων, δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις όπου μία, κατά το φαινόμενο, προαγωγή, να συνεπιφέρει την μείωση του προαγομένου. Έτσι αν κάποιος είναι σε μία νευραλγική θέση, προάγεται και τίθεται στο περιθώριο, αφού η προαγωγή του, όπως και για τον Βησσαρίωνα, αποσκοπεί στην μείωσή του.

Από την αρχή του 9ου αιώνα, οι Πάπες είχαν, ή μάλλον έχουν, ως σκοπό να ανακτήσουν όχι μόνο την εξουσία τους στη Δύση, αλλά και να υποτάξουν την Ανατολή. Στο πλαίσιο αυτό είναι έντεταγμένη η κίνηση για το Σχίσμα των Εκκλησιών, αλλά και η αντιστροφή του κλίματος που επιχειρείται στις ημέρες μας, για τη δήθεν συμφιλίωση των εκκλησιών. Σε αυτή ακριβώς την κίνηση εντάσσεται και ο τρόπος που αντιμετώπιστηκε ο Βησσαρίων στην Δύση.

Αφού λοιπόν, έναντι άμοιβής, επέστρεψε, ο Βησσαρίων στην Δύση, τοποθετήθηκε σε μία θέση, ή οποία κατ' αρχήν μοιάζει περίοπτη, αφού σχετίζεται με τον δυτικό μοναχισμό. Ορίστηκε λοιπόν, και βεβαίως δέχτηκε, να γίνει προστάτης (protector) των βασιλειανών μονών της Ιταλίας, και εγκαταστάθηκε στην Μονή της Κρυπτοφέρρης. Όμως εκεί, στην Μονή δηλαδή της Grottaferrata, όπως λέγεται στα λατινικά, βρισκόταν η καρδιά της Ουνίας, της οποίας προστάτης τοποθετήθηκε ο Βησσαρίων. Ήδη από την Σύνοδο του Λατερανού του 1215 είχε επιτραπεί, για την ακρίβεια πρέπει να πούμε είχε επιδιωχθεί, να υπάρχουν πιστοί που θα είχαν τα έθιμα των Ανατολικών. Αυτοί θα ανέπεμπαν ύμνους ανατολικούς, αλλά όμως θα αναγνώριζαν ως αρχηγό της εκκλησίας τον Πάπα, καθώς και την παπική δογματική διδασκαλία. Στην κηδεία μάλιστα του τελευταίου Πάπα, όσοι παρακολούθησαν είδαν ότι η τηλεόραση έδειξε ούνιτες επισκόπους, οι οποίοι χρησιμοποιούσαν ελληνική γλώσσα και έλλη-

νικούς ύμνους. Τοποθετήθηκε λοιπόν ο Βησσαρίων προστάτης των Ουνιτών. Αυτό σημαίνει πώς αυτός κυρίως θα ήταν υπεύθυνος, προκειμένου να διαφυλαχθούν αλώβητες οι καινοφανείς και ασύμφωνες προς το Σύμβολο της πίστεως παπικές δοξασίες.

Ένας θαυμαστής του Βησσαρίωνος γράφει πώς ο πρώην όρθόδοξος επίσκοπος στην Μονή αυτή «ήδύνατο να βλέπη καλογήρους φέροντας ακόμη το όρθόδοξον σχήμα, να ακούη τους ιερείς να λειτουργούν και να ψάλλουν εις την ελληνικήν γλώσσαν, να έχη την ψευδαίσθησιν ότι ζη ακόμη εις το αγαπημένον του περιβάλλον» (Κύρου, Βησσαρίων, 229Α). Θα κρατήσω από τους χαρακτηρισμούς εκείνον που αναφέρεται στην ψευδαίσθηση, διότι αυτή ακριβώς, έστω και αν δεν ήθελε να το δείξει ο συντάκτης του έν λόγω άρθρου, φανερώνει ξεκάθαρα, όπως ήδη έχει λεχθεί, το πλασματικό περιβάλλον που προτίμησε να ζήσει ο Βησσαρίων.

Θεώρησε ίσως ότι ήταν τόσο δυνατός, ώστε να του αναγνωρίσουν οι δυτικοί διοικούντες την αξία του, έτσι ώστε να ζει έφεξης σε ανάλογο προς αυτόν ψευδοπεριβάλλον. Σε μία πρώτη εκτίμηση περί της αξίας του, ή μάλλον της απαξίωσής του από την δυτική Έκκλησία, διορίστηκε από τον Πάπα ως διοικητής στην Μπολόνια. Αυτή ή προαγωγή δεν συνιστά κάτι άλλο, παρά απομάκρυνση από τον χώρο της παπικής αύλης, ή οποία ένδεχομένως ήταν αποτέλεσμα λεπτών ισορροπιών μεταξύ Πάπα και καρδινάλιων. Κρίνεται μάλιστα σκόπιμο να υπομνησθεί ότι, μισόν αιώνα προηγουμένως, είχε εκλεγεί Πάπας ένας Έλληνας. Πρόκειται για τον Πέτρο Φίλαργο ή Φιλάγρη, από την Κρήτη, ο οποίος με τη φροντίδα Φραγκισκανών μοναχών προόδευσε τόσο στα γράμματα, ώστε να γίνει στο τέλος καθηγητής στο πανεπιστήμιο των Παρισίων. Στις 26 Ιουνίου του 1409 εξελέγη Πάπας με το όνομα Αλέξανδρος Ε'. Δεν θα μείνω σε λεπτομέρειες, αλλά δεν μπορώ να αποσιωπήσω, ότι ο λόγος που εξελέγη συνίστατο, όπως εγκύριως σημειώνεται, «εις την έλπίδα υπαγωγής της ανατολικής εκκλησίας» σε εκείνη της δυτικής (Σάθα, Νεοελ. Φιλολ., 28). Έπειδή λοιπόν υπήρχαν προβλήματα, ο Αλέξανδρος εγκαταστάθηκε στην Μπολόνια, όπου το 1410, σύμφωνα με διπλωματική διατύπωση «άπέθανε αίφνίδια» (Πάπ. Lar. Br. 5, 231). Στην πραγματικότητα όμως «δηλητηριάστηκε από τον καρδινάλιο Κόσσα», ο οποίος και τον διαδέχθηκε στο θρόνο (Σάθα, αὐτ.,).

Ο Βησσαρίων παρέβλεψε ίσως τον συμβολισμό της τοποθε-

τήσεως στὴν Μπολόνια, ἄλλωστε δὲν μπορούμε νὰ ἀποδώσουμε παρόμοια πρόθεση στὸν Πάπα. Ἐκεῖ πάντως ἐπέτυχε καὶ ὡς διοικητής, ὅπως μαρτυρεῖται, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ διατήρησε τὴ ζωὴ του. Ὡστόσο, παρὰ τὴν ἀναγνωρισμένην (;) ἀπὸ τοὺς δυτικούς ἀξία του, ἀπέτυχε κατὰ τὸ 1455 νὰ ἐκλεγεῖ Πάπας. Ἡ ὑποψηφιότητά του καταπολεμήθηκε γιὰ δύο κυρίως λόγους. Πρῶτον δὲν εἶχε ξυρίσει τὰ γένια του, τὴν περίφημη *barba graeca*. Ἄς σημειωθεῖ πὺς ὁ Λουδοβίκος ΙΑ', πρὸς τὸν ὁποῖο εἶχε σὲ κάποια περίπτωση μεταβεῖ ὁ πρῶν ἐπίσκοπος Νικαίας, ὅταν εἶδε τὰ γένια του, τόσον «κατελήφθη ὑπὸ παραφορᾶς», ὥστε νὰ τὸν ἀδράξει ἀπὸ αὐτὰ (Σάθας, Νεοελ. Φιλολ., 30). Στὸ πρόσωπο τοῦ Βησσαρίωνος ὁ ρωμαιοκαθολικὸς βασιλεὺς ἔβλεπε τὸν Ἕλληνα καὶ αὐτὸν ἤθελε νὰ μειώσει. Αὐτὴ μάλιστα ἡ πράξη δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ μοναδική, γιατί ὅμοια σκέπτονταν καὶ ἄνθρωποι τῶν γραμμάτων. Εἶναι ἐνδεικτικὴ ἡ στάση ἐνὸς θεωρουμένου μεγάλου ἀνδρὸς καὶ θαυμαστοῦ τῆς ἐλληνικῆς παιδείας. Ἀκόμη λοιπὸν καὶ ὁ μέγας Ἰταλὸς Οὐμανιστὴς τοῦ ΙΔ' αἰῶνα, ὁ Πετράρχης [1304-1374], τοῦ ὁποῦ, ὅπως παρατηρεῖται «εἶναι γνωστὴ ἡ μεγάλη του ἀγάπη γιὰ τὰ ἐλληνικὰ γράμματα», μπορούσε νὰ κάνει δυσμενῆ σύγκριση ἀνάμεσα στοὺς «ἐχθροὺς Τούρκους καὶ τοὺς σχισματικούς Ἕλληνες ποὺ εἶναι χειρότεροι ἀπὸ ἐχθροὶ καὶ μᾶς μισοῦν καὶ μᾶς φοβοῦνται μὲ ὅλη τους τὴν ψυχὴ» (Γιαννακόπουλος, Βυζαντινὴ Ἀνατολή..., 22-23).

Ἔτσι φανερώνεται καὶ ὁ δεύτερος λόγος τῆς ἀποτυχίας τῆς ἐκλογῆς, ὁ ὁποῖος ἐστιάζεται στὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Βησσαρίων ἦταν Ἕλλην. Ὡστόσο, ὁ Βησσαρίων εἶχε τὸ θάρρος (;) νὰ εἶναι καὶ δεύτερη, ἐπίσης ἀνεπιτυχὴ φορά, τὸ 1471, ὑποψήφιος. Ἐδῶ ὅμως πρέπει νὰ ἐπαινεθεῖ ὁ Βησσαρίων ἀφοῦ, ὅπως παρατηρεῖται, ἀπέτυχε νὰ ἐκλεγεῖ, διότι «δὲν κατεδέχθη νὰ ἐξευτελισθῇ ἀγοράζων ἀνοικείως ψήφους προπετῶν Καρδινάλιων» (Σάθας, Νεοελ. Φιλολ., 30).

Οἱ ἀπορρίψεις πάντως σημαίνουν ὅτι ὁ Βησσαρίων δὲν βρισκόταν σὲ πραγματικό, ἀλλὰ σὲ φανταστικό περιβάλλον. Ἐνῶ νόμιζε ὅτι τοῦ ἀναγνωρίζοταν ἡ ἀξία, στὴν πραγματικότητα χρησιμοποιεῖτο ἀπὸ τὴν Δύση στὰ σχέδιά της. Ἀλλωστε πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ καὶ νὰ ἀποδεχθεῖ νὰ ὀνομασθεῖ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Τὸ μέγεθος τοῦ παραλογισμοῦ διακρίνεται σὲ μία ἐπιστολὴ ὅπου γράφει: *Βησσαρίων, Καρδινάλιος καὶ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως* [Ἐπιστ., (Möhler) 60, 536]. Εἶναι παράδοξο τὸ

ὅτι μετὰ τὸ 1450, ὁ νόμιμος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριος Μάμας, ἄφησε τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ πῆγε στὸν Πάπα, ὅπου βεβαίως ἐγινε δεκτός, οὐδέποτε ὅμως γύρισε στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀλλὰ ἔμεινε στὴ Ρώμη μέχρι ποὺ πέθανε (Μεταλληνοῦ, Γρηγ., Πάπ. Lar. Br. 16, 46). Ἔτσι στὴ Ρώμη ὑπῆρχε ὁ πάπας ποὺ θεωροῦσε τὸν ἑαυτοῦ διάδοχο τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου, καὶ δύο πατριάρχες τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ ἓνας ἦταν ὁ Γρηγόριος ποὺ εἶχε ἐκλεγεῖ ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα, ἀλλὰ δὲν εἶχε κατορθώσει, λόγω τῆς ἀντιδράσεως τῶν κατοίκων, τὴν ἔνωση, καὶ ὁ Βησσαρίων, ποὺ εἶχε ἐκλεγεῖ ἀπὸ τὸν Πάπα, γιὰ νὰ εἶναι προστάτης τῆς Οὐνίας.

Ὅπως φαίνεται ὁ Βησσαρίων, ὁ προστάτης τῶν οὐνιτῶν μοναχῶν, ἀλλὰ καὶ τῆς μοναχικῆς ζωῆς, μέσα στὴν ψευδαίσθηση ποὺ ζοῦσε δὲν ἀντελήφθη ὅτι ὁ τίτλος τοῦ πατριάρχου τῆς Κωνσταντινουπόλεως δὲν τοῦ προσέθετε ἀξία. Ἀντίθετα ἡ ἀποδοχὴ του φανερώνει ὅτι οἱ φιλοδοξίες τοῦ πρῶν ὀρθοδόξου ἐπισκόπου, δὲν μπορούσαν νὰ περιοριστοῦν ἀπὸ κανένα κανόνα, οὔτε ἀπὸ τὴν παράδοση τῆς ἐκκλησίας. Ὅπως ἀκριβῶς ὁ Πάπας ἔτσι, κατὰ πᾶσα πιθανότητα, καὶ ὁ Βησσαρίων θὰ θεωροῦσε ὅτι τὸ ἀλάθητο εἶναι οὐσιαστικό του γνώρισμα. Ἀλλὰ τὰ πράγματα εἶναι διαφορετικά, ἀφοῦ διαχρονικῶς ἡ παπικὴ αὐλὴ μὲ τὴν Οὐνία ὑπονομεύει τὴν ὀρθόδοξη ἐκκλησία. Εἶναι ἐνδεικτικὰ τῶν διαχρονικῶν ἐνεργειῶν, ὅσα γράφτηκαν τὸ 1999, μετὰ τὴν πρώτη συνάντηση τῶν προκαθημένων τῆς Ρώμης καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως: Δηλώθηκε, λοιπὸν, τότε πὺς ἐγινε μὲν ἡ συνάντησις, ἀν καὶ «ἦταν γνωστὴ ἡ σύμπραξις τοῦ Βατικανοῦ μὲ τοὺς Κομιτατζήδες στὸν Μακεδονικὸ Ἀγώνα», ἀλλὰ καὶ «ἡ βοήθεια ποὺ προσέφερε τὸ Βατικανὸ στὸν Κεμὰλ Ἀτατούρκ, καθὼς βεβαίως καὶ ἡ δράσις τῆς Οὐνίας» (Ἀντωνιάδου, Ἀπὸ τὸν ἀφορισμό).

Ἀντίθετα λοιπὸν ἀπὸ τὴν παράδοση ὁ Βησσαρίων, ἐπειδὴ ὅπως λέγει πείσθηκε ὅτι ἡ προσθήκη στὸ Σύμβολο τῆς Νικαίας τοῦ *filioque*, δὲν ἀποτελεῖ καινοφανῆ αἰρετικὴ διδασκαλία, στράφηκε πρὸς τὸν παπισμό. Ἐλαβε καὶ χρηματικὴ ἀμοιβὴ καὶ καταστάθηκε προστάτης τῆς Οὐνίας, ἡ ὁποία ὁμολογουμένως μετὰ τὴν Σύνοδο Φερράρας - Φλωρεντίας ἀναπτύχθηκε στὸν Ἀνατολικὸ χῶρο. Ἐκεῖ αὐτὴ παίζει, ἀκόμη καὶ σήμερα, τὸν ρόλο τοῦ δουρείου ἵππου γιὰ τὴν ἄλωση τῶν Ὀρθόδοξων.

Υπάρχει ἐν τούτοις καὶ ἡ ἄλλη ἐπιλογὴ του, ἡ ὁποία σχετίζεται μὲ τὶς πολιτικὲς καὶ ἐκπολιτιστικὲς ἐπιχειρήσεις τοῦ Βησσαρίωνος.

Ἀκόμη ὅμως καὶ αὐτή, παρὰ τὴν φαινομενικὴ ἐπιτυχία, δὲν ἔφερε τὰ ἀποτελέσματα ποὺ ἤθελε.

### *Πολιτικὲς καὶ ἐκπολιτιστικὲς ἐπιχειρήσεις.*

Πολλὲς φορές νέοι ἄνθρωποι, οἱ ὅποιοι δὲν ἔχουν μεγαλώσει σὲ ἓνα σταθερὸ καὶ μόνιμο, ἀπὸ πλευρᾶς ἰδεῶν, κατευθύνσεων καὶ στόχων, περιβάλλον, ἐλπίζουν καὶ ὀνειρεύονται πολλὰς φορές ὅτι μποροῦν νὰ ἀλλάξουν τὸν κόσμον. Προφανῶς τὰ ὄνειρα αὐτὰ τελειώνουν μὲ τὴν ἐνηλικίωση καὶ τὴν ὠριμότητα, μὲ τὴν ὁποία πρέπει νὰ ἀντιμετωπίζεται ὁ κόσμος, ὁ ὁποῖος κινεῖται στοὺς δικούς του ρυθμούς. Τὰ ἐπακόλουθα ἀπὸ τὴ στάση τοῦ Βησσαρίωνος στὴ σύνοδο αὐτὴ ἔχουν ἀναφερθεῖ. Ἐδῶ θὰ γίνῃ μία μικρὴ ἀναφορὰ στὴν προσπάθειά του νὰ ἀλλάξῃ τὸν κόσμον. Πρέπει νὰ τοῦ ἀναγνωριστοῦν δύο στόχοι. Ὁ ἓνας συνίσταται στὴ διοργάνωση μιᾶς σταυροφορίας γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ ἄλλος ἀφορᾷ στὸν ἐκπολιτισμὸ τῆς Δύσεως, μέσω τῆς γνωριμίας της μὲ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα. Στὴν συνδυασμένη κίνησή του, μπορεῖ νὰ ἀπέβλεπε ὁ Βησσαρίων στὴν μεταστροφή τῶν διαθέσεων τῶν δυτικῶν, λόγῳ τῆς γνωριμίας μὲ τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα, πρᾶγμα τὸ ὁποῖο οὐδέποτε ἔγινε. Οἱ ἐν λόγῳ ἐπιδιώξεις τοῦ Βησσαρίωνος, δὲν μποροῦν νὰ βροῦν κάποιο λόγο ποὺ θὰ δικαιολογήσῃ ἔστω καὶ ὑποψία ἐπιτεύξεως, ἐξαιτίας τοῦ γεγονότος ὅτι δροῦσε μέσα σὲ φανταστικὸ — πλασματικὸ περιβάλλον. Ἀνασταλτικὸς ἐπιπλέον παράγοντας εἶναι ὅχι μόνον ἡ ἄρνηση τῆς Δύσεως νὰ ἀποδεχθεῖ τὶς προτάσεις του, ἀλλὰ καὶ ἡ παράβλεψη ἀπὸ τὸν ἴδιο ὅτι τὰ μεγάλα ἐπιτεύγματα ἀλλαγῆς νοοτροπίας, ἡ γίνονται σὲ βάθος χρόνου, ἢ ἐπιβάλλονται μὲ τὴν ἰσχὺ τοῦ ἐνεργοῦντος προσώπου.

Ὁ πρῶτος λοιπὸν στόχος δὲν κατέστη δυνατόν νὰ ἐπιτευχθεῖ. Ὁ λόγος τῆς ἀποτυχίας, κατὰ τὴν κρίση μου, ἐστιάζεται στὸ ὅτι αὐτὸ ποὺ ἤθελαν τόσο οἱ ἡγεμόνες, ὅσο καὶ ἡ παπικὴ ἐκκλησία, ἥδη εἶχε ἀχθεῖ σὲ αἴσιο πέρας. Σχετικῶς μὲ τοὺς πρώτους, πρέπει νὰ λεχθεῖ πῶς τὸ ὑψηλὸ ἰδανικὸ τῶν σταυροφόρων ἦταν ἡ ἀρπαγή. Στὰ χρόνια ποὺ ἔμειναν ἐδῶ, λήστευαν, ὡς κυρίαρχοι, τὸν ἑλληνικὸ τόπον. Ἀσφαλῶς λοιπὸν τότε οἱ σταυροφόροι δὲν θὰ μπορούσαν πλέον νὰ πάρουν κάτι ἀπὸ τοὺς μὴ ἔχοντες. Ὅρθῶς πάντως οἱ βιογράφοι τοῦ Βησσαρίωνος ἀναφέρονται, μὲ λεπτομέρειες μάλιστα, στὶς ἀγωνιώδεις ὄντως, ἀλλὰ ἀναποτελεσματικὲς προσπάθειές του, νὰ πείσῃ τοὺς ἡγε-

μόνες τῆς Δύσεως ὅτι πρέπει νὰ ἀναλάβουν τὰ ὅπλα γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Πόλεως. Κατὰ συνέπεια ἡ σταυροφορία ποὺ ἐπιθυμοῦσε ὁ Βησσαρίων, προκειμένου νὰ δειχθεῖ ὅχι μόνον ἡ ἀξία του, ἀλλὰ καὶ νὰ δικαιολογηθεῖ ὁ μηδισμὸς του, δὲν μπορούσε νὰ γίνῃ, σὲ ὅποιο βαθμὸ αὐτὸ ἐξαρτιόταν ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῶν ἡγεμόνων τῆς Δύσεως, δεδομένου ὅτι ἦταν «δικαιολογημένη» ἡ ἄρνησή τους ἐκ τῶν πραγμάτων.

Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῆς παπικῆς ἐκκλησίας τὰ πράγματα δὲν ἐξελίχθηκαν καλύτερα, παρὰ τὰ ὅσα γράφονται γιὰ τὴν διάθεση δῆθεν τοῦ Πάπα νὰ βοηθήσῃ, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα δὲν ἐνδιαφέρθηκε. Ὁ λόγος ἐστιάζεται στὸ γεγονὸς ὅτι εἶχε ἤδη ἐπιτευχθεῖ ἡ ἔνωση τῶν ἐκκλησιῶν. Οἱ βλέψεις τῆς παπικῆς ἐκκλησίας, γιὰ τὴν ὑποταγὴ τῆς ἀνατολικῆς, οἱ ὁποῖες εἶχαν ἀρχίσει τὸν 11<sup>ο</sup> αἰῶνα σημείωσαν μία ὁμολογουμένως περιφανῆ ἐπιτυχία. Τὸ ὅτι στὴ συνέχεια ἡ ἔνωση δὲν ἔγινε, οὐδέποτε ἀλλάξε τις βλέψεις τοῦ Βατικανοῦ. Ὁ καθολικὸς ἱερέας Hans Kung, καθηγητὴς στὸ πανεπιστήμιο τῆς Τυβίγγης, σὲ ἄρθρο του στοὺς Times τῆς Νέας Ὑόρκης, ποὺ μεταφράστηκε σὲ ἑλληνικὴ ἐφημερίδα τὶς πρῶτες ἡμέρες τοῦ τρέχοντος ἔτους, ἀναφερόμενος στὴν τελευταία ἐπίσκεψή τοῦ Πάπα Βενεδίκτου στὴν Κωνσταντινούπολη, γράφει τὰ ἑξῆς: «Ἡ συνάντηση τοῦ Πάπα μὲ τὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη Βαρθολομαῖο ὑπῆρξε ἀπογοητευτικὴ καὶ περιορίστηκε μόνον σὲ ἓνα φιλικὸ ἀσπασμό. Τὸ βασικὸ ἐμπόδιο στὴν ἀποκατάσταση τῆς ἑνώσεως τῶν ἐκκλησιῶν ἦταν καὶ παραμένει ἡ τάση τοῦ Πάπα νὰ ἀσκήσῃ ἐξουσία ἐναντὶ τῶν ἀνατολικῶν ἐκκλησιῶν, ἡ ὁποία διαμορφώθηκε ἤδη ἀπὸ τὸν 11<sup>ο</sup> αἰῶνα» (Τὸ μάθημα...). Κατὰ συνέπεια, ἀφοῦ τότε μπορούσε ἀκόμη νὰ θεωρηθεῖ ἡ ἔνωση ὡς ἐπιτυχής, μία πιθανή, ὕστερα ἀπὸ ἀνάληψη πρωτοβουλιῶν, ἀπελευθέρωση τῆς Πόλεως, δὲν συνέφερε τὴν δυτικὴ Ἐκκλησία, ἐνῶ τὸ ἀντίθετο ὠφελοῦσε τὰ σχέδιά της μὲ τὴν ἀνάπτυξή τῆς Οὐνίας.

Ὁ ἄλλος στόχος τοῦ Βησσαρίωνος ὁ ὁποῖος συνίσταται στὴ συμβολή του γιὰ τὴν Ἀναγέννηση μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ, τηρουμένων βεβαίως τῶν ἀναλογιῶν, ὅσον ἀφορᾷ στὴν Δύση, ἐπιτυχής. Εἶχε συγκροτήσει «μὴ ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες βιβλιοθήκες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἡ ὁποία ἀπετέλεσε τὸν πυρῆνα τῆς Μαρκιανῆς βιβλιοθήκης τῆς Βενετίας. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ βιβλιοθήκη αὐτὴ ἀπετελεῖτο ἀπὸ 746 κώδικες» (Κύρου, Βησσαρ., 233). Πρόκειται γιὰ συλ-



λογή ὄντως ἀξιόλογη, πλὴν ὅμως πρέπει νὰ προστεθεῖ πὼς «ὁ Βησσαρίων, συνέλεγε χειρόγραφα μὲ ἔργα ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἀντέγραψε καὶ ὁ ἴδιος ἀρκετά, τὰ ὁποῖα σήμερα βρίσκονται στὴν βιβλιοθήκη τοῦ Βατικανοῦ» (Πολίτου, Φιλοσοφήματα, 7.6.3). Προφανῶς, ὡς πρὸς τὴν ἀντιγραφή, οὐδεὶς μπορεῖ νὰ βρεῖ κάτι τὸ μεμπτό, ἀλλὰ στὴν συλλογὴ καὶ μεταφορὰ στὴν Δύση ὑπάρχει ἀντίρρηση. Πρέπει νὰ ὑπολογισθεῖ ὅτι αὐτὰ τὰ ἔργα λείπουν ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ χῶρο. Θὰ προσθέσουμε μάλιστα πὼς ἄλλοι Ἕλληνες, ποὺ ζήτησαν καταφύγιο στὴ δυτικὴ ἐκκλησία, εἶχαν θεωρήσει ἀγώνισμα τὴν ἀγορά, ἀλλὰ κυρίως τὴν ἀρπαγὴ ἐλληνικῶν χειρογράφων ἀπὸ τὸν ἐλλαδικὸ χῶρο.

Ἐκτὸς τῶν χειρογράφων, σημαντικὴ ὄντως εἶναι ἡ συμβολὴ τοῦ Βησσαρίωνος στὴν Ἀναγέννηση τῆς Δύσεως, ἀπὸ τὴν ἐνεργὸ καὶ μακρόχρονη παρουσία του στὶς δυτικὲς χῶρες. Θὰ πρέπει νὰ λεχθεῖ πὼς, ἐπὶ πλέον, στὸ πλαίσιο κάποιων ἀποστολῶν εἶχε ἐπισκεφθεῖ πολλὲς εὐρωπαϊκὲς πρωτεύουσες, ὅπου ἡ παρουσία του ἦταν καθοριστικὴ. Στὴν προκειμένη περίπτωση ἦταν χαρακτηριστικὸ τὸ ἐπίπεδο τῶν γνώσεων τοῦ ἀνδρὸς ἐναντὶ τῆς καταστάσεως ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν Δύση. Ἐνα παράδειγμα εἶναι, νομίζω, ἀρκετὸ γιὰ νὰ δείξει ὅτι τὰ ὑποστηριζόμενα δὲν εἶναι ὑπερβολικά. Στὰ 1436 γεννήθηκε στὴν Königsberg ὁ ὀνομαστὸς Γερμανὸς μαθηματικὸς Johannes Müller. Αὐτός, λόγῳ τοῦ τόπου καταγωγῆς του, πῆρε τὸ ὄνομα Regiomontanus. Ὅπως λένε οἱ πηγὲς περὶ τῆς ζωῆς του, εἶχε ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ πλατωνικὰ στερεά, ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς τελείους ἀριθμούς, ὁ ἴδιος μάλιστα βρῆκε τὸν πέμπτον τέλειο, ποὺ εἶναι ὁ 33 550 336. (Πολίτης, Εἰρήνευση, 303). Αὐτὸς λοιπὸν μὲ τὴν προτροπὴ τοῦ διδασκάλου του, ὀνομαστοῦ μαθηματικοῦ ἐπίσης, Peurbach (1423-1461), μετέβη στὴν Ρώμη γιὰ νὰ γνωρίσει, καὶ προφανῶς νὰ σπουδάσει κοντὰ στὸν Βησσαρίωνα (Φιλοσοφήματα, 7.7.9).

Χωρὶς ἀμφιβολία ὁ Βησσαρίων βοήθησε στὴν Ἀναγέννηση τῆς Δύσεως. Ἄλλωστε εἶχε νωρίτερα ἀρχίσει αὐτὴ ἡ ἐπιχείρηση μὲ τὴν μεταφορὰ χειρογράφων, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν μετανάστευση λογίων, γνωριμίας ἀπὸ τοὺς Λατίνους τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος. Ὡστόσο ἡ δυϊστικὴ ἀντίληψη τῆς Δύσεως δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ ἀπωθηθεῖ, ἀφοῦ εἶχε διαποτίσει, ὅπως ἄλλωστε συνεχίζει, κάθε ἀνατατικὴ ἀποπειρά. Δὲν μπορούμε ὅμως νὰ ποῦμε τὸ ἴδιο, ὅτι δηλαδὴ βοήθησε ἐνεργητικῶς καὶ τὴν Ἀνατολή. Ἡ μεταφορὰ χειρογράφων στὴν Δύση, ὄντως τὴν ὠφελεῖ, ἀλλὰ ἀντίστοιχα φτωχαίνει τὴν Ἀνατολή. Μέσα

στὸ περιβάλλον τῶν ψευδαισθήσεων, δὲν θεώρησε ὁ Βησσαρίων ὅτι ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα. Ἐκεῖ ἀκριβῶς ἐστιάζεται καὶ ἡ λανθασμένη ἐκτίμησή του γιὰ τοὺς κινδύνους τοῦ ἐλληνισμοῦ.

### Συντήρηση τῆς ταυτότητος.

Οἱ τάσεις ἐπιβολῆς, οἱ ὁποῖες «δικαιολογοῦνται» μὲ διαφόρους κατὰ καιροὺς τρόπους, καλοῦν τοὺς ἀνθρώπους σὲ μία ἀντίδραση θετικὴ ἢ ἀρνητικὴ, τὸ ποῖον τῆς ὁποίας προσδιορίζεται ἀπὸ πολλοὺς παράγοντες. Εἰδικότερα πάντως τὴν ἀντίδραση στὴ δράση τὴν ἐπιβάλλει τὸ ἀγαθὸ ποὺ καλεῖται κανεὶς νὰ διαφυλάξει. Στους χρόνους τῆς ζωῆς τοῦ Βησσαρίωνος ἡ ἐπερχόμενη τουρκικὴ ἀπειλὴ στοιχειοθετεῖ μία δράση. Ἐπειδὴ αὐτὴ ἡ δράση ἔθετε σὲ δοκιμασία τὸ status quo, ἡ ἀντίδραση θὰ ἔπρεπε νὰ ἀφορᾷ στὴν ἀποκατάσταση τῆς ἰσορροπίας, τὴν ὁποία ἐπιβάλλουν οἱ φυσικὲς δυνάμεις ποὺ διέπουν τὸ σύμπαν. Ὡς λυδία λίθος ἀντιμετωπίσεως τοῦ κινδύνου προτάθηκε ἡ ἐπανεξέταση τῶν σχέσεων Ἀνατολῆς Δύσεως, ἰδιαίτερος ἐκείνων ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν πίστη. Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή, ὅπως ἐξελήχθησαν τὰ πράγματα, διαμορφώθηκαν δυὸ κύρια ρεύματα.

Σύμφωνα μὲ τὸ ἕνα, μεγαλύτερος κίνδυνος ἀπὸ τοὺς Τούρκους, θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἡ ὑποταγὴ στὴν αἵρετικὴ Δύση, δεδομένου ὅτι αὐτὴ δὲν θὰ φέρει μόνο τὴν ἀπώλεια τῆς ἀνεξαρτησίας, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀντίστοιχη τῆς πίστεως, ὅπως αὐτὴ διατηρήθηκε ἀνέπαφη ἀπὸ τοὺς πρώτους μ.Χ. αἰῶνες. Εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ Ἰουστινιανὸς (527-565) μὲ τὴν Νεαρά 131, εἰσηγήθηκε καὶ θέσπισε τὴν Πενταρχία τῶν πατριαρχείων, ἡ ὁποία ἐπικυρώθηκε τὸ 691 μὲ τὴν ἐν Τρούλλῳ Οἰκουμενικὴ σύνοδο. Ἔτσι ἀναγνωρίσθηκε ἡ ἐξῆς σειρὰ τῶν πατριαρχῶν: Ρώμης, Κωνσταντινουπόλεως, Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καὶ Ἱεροσολύμων. Στὴν διάκριση αὐτὴ δὲν ἀναγνωρίζονται σὲ καμία περίπτωση πρωτεῖα ἀρχῆς καὶ διαδοχῆς. Κατὰ συνέπεια ὑπῆρχαν ἀρκετοὶ οἱ ὁποῖοι ἀπέκλειαν τὴν ἔνωση, δεδομένου ὅτι θεωροῦσαν πὼς ἡ ἔνωση μὲ τὴν Δύση, χωρὶς τὴν ἐπαναφορὰ τῆς πενταρχίας, ποὺ θὰ σήμαινε ἰσοτιμία, ἀλλὰ μὲ τὴν προβολὴ καὶ ὑποστήριξη τοῦ Πρωτείου τοῦ Πάπα, θὰ ἀπέβαινε σὲ βλάβη τοῦ χριστιανισμοῦ. Μεταξὺ ἐκείνων οἱ ὁποῖοι ἀπὸ τὴν ἀρχή, χωρὶς ἀμφιταλαντεύσεις, ὑποστήριζαν αὐτὴ τὴ θέση, κορυφαῖος, ὅπως δηλώθηκε, εἶναι ὁ Μάρκος ὁ Εὐγενικός.

Κατὰ τὴν ἄλλη ἐκδοχὴ ὁ τουρκικὸς κίνδυνος θεωρεῖται μεγα-

λύτερος καί, προκειμένου να αποτραπεί, πρέπει ή ανατολική εκκλησία να ένωθει με τή δυτική, έτσι ώστε αυτή να τής προσφέρει τὰ απαιτούμενα χρήματα και τήν αρμόζουσα βοήθεια, για να απαλλαγεί από τον τρομερό κίνδυνο. Τήν άποψη αυτή είχε άσπασθει ό αυτοκράτορας Ίωάννης Παλαιολόγος, όπως και κάποια μικρή μερίδα πολιτικών. Από τής εκκλησιαστικής πλευράς, αυτό τὸ ζήτημα ήταν και δογματικό, ενώ αρχικώς τὸ απέκρουαν, τὸ δέχθηκαν στὴ συνέχεια μερικοί, από τούς όποιους κυριότερος, όπως ήδη έχει αναφερθεί, ήταν ό επίσκοπος Νικαίας Βησσαρίων.

Έτσι λοιπόν τὰ δύο κύρια ζητήματα, τὰ όποια κυριαρχοῦν στὴν προκειμένη περίπτωση είναι άφενός ή βοήθεια εκ τής Δύσεως και άφετέρου ή διατήρηση τής όρθής περι τοῦ θεοῦ αντίληψεως.

Σχετικά με τὸ πρώτο, παρὰ τὸ γεγονός ότι υπεγράφη ό Όρος, όπως ονομάσθηκε ή συμφωνία μετά τὴ σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας, οὔδεις από όσους γνωρίζουν ιστορία είναι σὲ θέση να υποστηρίξει ότι αυτή προσφέρθηκε στὸ βαθμὸ πὸ ἐπρεπε, για να απαλλαγεί ό ανατολικὸς κόσμος από τὴν τουρκική άπειλή. Νωρίτερα, ό νόμιμος διάδοχος τοῦ θρόνου τής Κωνσταντινουπόλεως, Θεόδωρος Β' Λάσκαρις (1254-1258), είχεν έπισημάνει ότι δὲν πρέπει οί Έλληνες, όταν μάχονται για τὴν έλευθερία τους, να αναμένουν βοήθεια από τούς άλλους, δεδομένου ότι όλοι αὐτοί άποσκοποῦν στὴν υποδούλωση και έξουδετέρωση τής ανατολικῆς αυτοκρατορίας. Έγραφε λοιπόν με όξύνοια πὼς «έναντίον μας κινεῖται ή έχθρα και τὰ διάφορα ἔθνη πολεμοῦν έναντίον μας. Ποιὸς λοιπόν μπορεί να μάς βοηθήσει; Μποροῦν οί Πέρσες να βοηθήσουν τούς Έλληνες; Οί Ίταλοί μαίνονται έναντίον μας. Επίσης οί Βούλγαροι. Οί Σέρβοι είναι δειλοί. Μόνο λοιπόν οί Έλληνες μποροῦν να βοηθήσουν τούς εαυτούς τους, παίρνοντας κουράγιο από τὸν εαυτὸν τους» (Έπιστ., μδ', *Πρὸς Νικηφόρον Βλεμμύδην*, Festa, 58, 79-84). Ό οἶκος τῶν Παλαιολόγων, μετά τὸν θάνατο τοῦ Θεοδώρου, σφετερίσθηκε τὸν θρόνο. Θα ήταν παράδοξο να ακολουθήσει τὴ γραμμὴ τοῦ νομίμου προκατόχου. Ό ένδοξος δντως θάνατος τοῦ τελευταίου Κωνσταντίνου, καθὼς και ή ισχνή βοήθεια τής Δύσεως δὲν μποροῦν να εξαλείψουν τὰ προηγούμενα πολιτικά λάθη.

Όσον άφορᾷ στὸ άλλο ζήτημα, τής διατηρήσεως δηλαδή τής συνοχῆς τοῦ γένους, μετά τὴν άποδοχή τοῦ παπικοῦ δόγματος, φαίνεται ότι ήταν όπωσδήποτε χαμένη υπόθεση. Θα μπορούσε κάποιος να αναφερθεί στὴν λατινική όμογενοπδίκηση τής Δύσεως, αλλά για να

φανεῖ καλύτερα πόσο έωλη είναι αὐτή ή υπόθεση, κρίνεται σκόπιμο να υπομνησθεῖ ό τρόπος εκλατινίσεως τῶν Κυκλάδων νήσων. Μία συμφωνία μεταξύ τοῦ Πάπα και τοῦ Σουλτάνου διασφάλιζε άπαλλαγὴ από τούς φόρους σὲ όσους άποδέχονταν τὴν παπική εκδοχή περι τής θρησκείας. Έπειδή λοιπόν, όσοι θα ήταν όπαδοί τής δυτικῆς παραδοχῆς, δὲν θα κατέβαλλαν φόρο στὸν Σουλτάνο, όδήγησε πάρα πολλούς φτωχοὺς κυκλαδίτες να άσπασθοῦν τὸν παπισμό. Η στάση τους αὐτή, με τὴν πάροδο τῶν ετών, είχε έπιπτώσεις στὸν τρόπο πὸν αντιμετωπίστηκε, τουλάχιστον στὴν αρχή, ό μεγάλος άγώνας. Όσοι ἔμειναν πιστοί στὴν όρθοδοξία, όταν άργότερα ἤρθε ή ώρα τοῦ 21 πῆραν τὰ όπλα έναντίον τῶν Τούρκων. Θα δανεισθῶ τὰ λόγια ενός ιστορικοῦ τής Έπαναστάσεως, πὸν αναφέρονται στοὺς μὴ όρθόδοξους. Γράφει λοιπόν ό Σπυρίδων Τρικούπης, «ή δὲ υπὲρ τής έλευθερίας φωνὴ αντήχησε καθόλας τὰς Κυκλάδας και πολλές τῶν Σποράδων. Μόνοι αἱ καρδίαι τῶν τοῦ δυτικοῦ δόγματος Έλλήνων εκώφευσαν. Στὴ συνέχεια προσθέτει ότι οὔδεις τῶν έν Πελοποννήσῳ και τῇ Στερεᾷ Έλλάδι Έλλήνων πρεσβεύει τὸ δυτικὸν δόγμα» (Τρικούπη, *Ιστορία...* 156). Είναι γνωστὸ πὼς οί δράσεις και οί αντιδράσεις είναι έντεταγμένες σὲ συγκεκριμένους υπερχρονικοὺς γεωπολιτικούς χώρους και ή διαφύλαξη τής ανεξαρτησίας δὲν μπορεί να έξαρτᾶται από εύκαιριακοὺς συσχετισμοὺς δυνάμεων. Επίσης δὲν μποροῦν να ανάγονται σὲ συναισθηματισμούς, πολὺ περισσότερο, όταν αὐτοί κρύβουν ιδιοτελεῖς σκοπούς.

Οί έπιλογές και εκτιμήσεις με άναφορὰ στὸν Βησσαρίωνα, οδηγοῦν στὴν διαπίστωση πὼς, για να είναι όρθές, πρέπει να όρίζουν ένα δρόμο στὴ ζωή, ό όποῖος θα είναι ή συνισταμένη τής πράξεως και τής θεωρίας και θα βρίσκεται σὲ αντιστοιχία με πραγματικὸ περιβάλλον. Αὐτὸ δὲν φάνηκε στὸν έν λόγῳ καρδιάλιο, ένα άνθρωπο πὸν άσπάστηκε τὸν μοναχισμό, ό όποῖος μαθήτευσε κοντὰ σὲ ένα μεγάλο φιλόσοφο αντίθετο τής Ένώσεως, τὸν Πλήθωνα, στὸν όποῖο μάλιστα ή πλατωνική μελέτη θανάτου, ήταν παρούσα. Ένας πὸν άνέρχεται στὸν επίσκοπικὸ θρόνο τής Νικαίας, δὲν μπορεί να υποστηρίξει ότι ή παρούσα ζωὴ με όλα της τὰ βάσανα, με όλους τους κόπους, με όλες τις φροντίδες, με όλες τις άρρώστιες, είναι προτιμότερη από μία ζωὴ απαλλαγμένη από όλα αὐτά, ἔστω και αν αὐτή, όπως δέχονται οί πιστοί, θα συνιστᾷ μία άγαλλίαση, άφοῦ θα είναι πλημμυρισμένη από τὴ θεϊκή παρουσία. Αντίθετα ό Βησσαρίων θεωροῦσε ήθικὸ αὐτὸ

πού τοῦ ὑπαγόρευε ἡ λανθασμένη αὐτοεκτίμησή του. Ἡ προσέγγιση τῶν θέσεών του μπορεῖ νὰ τελειώσει μὲ τὴν ὑπόμνηση ὅτι ἦταν παιδί τῆς ἀνατολικῆς σύνθετης ἐκδοχῆς. Ἡ ἀντίφαση μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ βεβαιότατη ἀρχή, ἀλλά, ὅπως ἐλέγχθη, αὐτὸ ἰσχύει γιὰ τὰ φυσικὰ πράγματα. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ μὲ πολλὴ περίσκεψη ἐκφράστηκε ἕνας σύγχρονός του. Ὁ «Βησσαρίων», ἔγραψε ὁ Σχολάριος, «ἔπαθε κάτι πού μπορεῖ νὰ συμβεῖ στοὺς ἀνθρώπους, παρασύρθηκε ἀπὸ τὴ γνώμη του, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ παραβλέψει πολλὰ ἀπὸ ἐκεῖνα πού ἔπρεπε νὰ φροντίζει» (Πατρινέλης, Βησσαρ., 850). Σήμερα μπορούμε νὰ ποῦμε πὼς ἂν ὁ Βησσαρίων ἦταν ἕνα ἀπλὸ πρόσωπο καὶ εἶχε παρασυρθεῖ, ἡ βλάβη θὰ ἦταν μικρή, ἀλλὰ ὁ Βησσαρίων ὑψώθηκε καὶ ἡ παρουσία του ἐκεῖ, φαίνεται πὼς ὄντως λειτουργοῦσε ἀρνητικά, μὲ τὸ νὰ ἀσπασθεῖ τοὺς λόγους πού τὸν ὁδήγησαν σὲ ὅσα ἐπέλεξε, ἀλλὰ καὶ μὲ ὅσα, στὴν συνέχεια, δὲν φρόντισε.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Γ. ΠΟΛΙΤΗΣ

Βιβλιογραφία κατ'ἐπιλογὴν: Μαρίας Ἀντωνιάδου, Ἀπὸ τὸν ἀφορισμὸ τοῦ 1054 στὴν ἐπίσκεψή τοῦ 1999, *Τὸ Βῆμα*, Κυριακὴ 12 Σεπτεμβρίου 1999. Κ. Ἰ. Γιαννακοπούλου, Βυζαντινὴ Ἀνατολὴ καὶ Λατινικὴ Δύση, Ἀθήναι 1966. Hans Kung, Τὸ μάθημα πού ἔλαβε ὁ Πάπας Βενέδικτος ις', *Τὸ Βῆμα*, Παρασκευὴ 5 Ἰανουαρίου 2007. Ἀχ. Κύρου, Βησσαρίων, Ἡλιος, Β', 227-234. Χ. Γ. Πατρινέλης, Βησσαρίων, Ὁρθοπεδικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία 3, 847-851. Νικολάου Γ. Πολίτου, Εἰρήνευση, Ἐν Ἀθήναις, 1997. Νικολάου Γ. Πολίτου, Φιλοσοφήματα, Ἐν Ἀθήναις 2004. Σπ. Τρικούπη, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ἀνατ., Ἀθήναι 1968. Κ. Ν. Σάθα, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, Ἐν Ἀθήναις 1862. Βλ. Φειδᾶ, Βησσαρίων, Πάπυρος-Larousse-Britannica, 11, 2006, 515-517.

## NUOVE OSSERVAZIONI AGLI INEDITI CONSIGLI A UNA NOVIZIA DI S.NILO ANCIRANO<sup>1</sup>

Il manoscritto Matritense 4585 (vecchia collocazione O-74), databile al X-XI secolo, ff. VI+159, membr., mm. 250 x 159<sup>2</sup>, costituisce la prima parte di un codice già cassinese, oggi diviso in due sezioni: il Matritense, appunto, e l'attuale Ottoboniano gr.250, mm. 253 x 184, ff. 88. Che quest'ultimo manoscritto non sia la seconda parte di un altro codice ex-cassinese, l'Ottoboniano gr. 251, fu dimostrato da Giovanni Mercati<sup>3</sup>, che ebbe modo di rettificare le inesattezze dell'ottocentesco catalogo di Feron e Battaglini<sup>4</sup>.

Ma, per comodità del lettore, conviene esaminare il contenuto di quello che fu il manoscritto completo, aggiornando le descrizioni già pubblicate.

a) Matritense 4585:

1(ff. 1-30v) *Libro di esercizio monastico* (pubbl. nella Patrol. Gr. LXXIX 720-809).

1. Per una prima introduzione al sermone ved. R. Romano, Un inedito di San Nilo Ancirano: consigli a una novizia, in E. Dal Covolo-I. Giannetto (a cura di), *Cultura e promozione umana: la cura del corpo e dello spirito dai primi secoli cristiani al Medioevo*. Contributi e attualizzazioni ulteriori, Troina 2000, pp. 389-395.

2. Cfr. G. De Andrés, *Catálogo de los códices griegos de la Biblioteca Nacional*, Madrid 1987 (II ed.), pp. 71-73 (p. 71).

3. Cfr. G. Mercati, Per la storia dei manoscritti greci di Genova, di varie badie basiliane d'Italia e di Patmo (*Studi e testi*, 68), Città del Vaticano 1935, p. 201. Le argomentazioni del Mercati sono state successivamente riprese da Enrica Follieri, Due codici greci già cassinesi oggi alla Biblioteca Vaticana: gli Ottob. Gr. 250 e 251, in *Palaeographica Diplomatica et Archivistica*. Studi in onore di G. Battelli (Storia e letteratura, 139), Roma 1979, pp. 159-221 (pp. 160-161) (= *Byzantina et Italograeca*, Roma 1997, nr. XI).

4. E. Feron-F. Battaglini, *Codices manuscripti Graeci Ottoboniani Bibliothecae Vaticanae, Romae* 1893, pp. 141-142. Ved. Follieri, art. cit., pp. 161-162.

2 (ff. 30v-56v) *Della volontaria povertà, a Magna* (2<sup>1</sup>) (pubbl. ivi, 968-1060).

3 (ff. 56v-65v) *Della superiorità dei monaci* (3) (pubbl. ivi, 1061-1093).

4 (ff. 65v-102) *Peristeria* (4) (pubbl. ivi, 812-968).

5 (ff. 102-105v) *Orazione per Albiano* (5) (pubbl. ivi 696-712)<sup>2</sup>.

6 (ff. 105v-110v) *Sermone sul detto evangelico «nunc qui habet sacculum, tollat»* (6) (pubbl. ivi 1264-1280).

7 (ff. 110v-121v) *Su argomenti vari* (5 [?])<sup>3</sup>. Inedito.

8 (ff. 121v-124) *Per una vergine ottusa, che si astiene dal pane in tempo di digiuno e poi assiste al banchetto di uomini mondani* (6). Inedito<sup>4</sup>.

9 (ff. 124-137) *A colei che ha iniziato la battaglia ovvero Consigli a una novizia* (7). Inedito<sup>5</sup>.

10 a (ff. 137-158v) *Narrazioni*, che terminano, essendo il codice mutilo, in corrispondenza di p. 51,15 dell'ed. Conca.

b) Ottoboniano gr. 250:

10 b (f.1) seguito delle *Narrazioni*, limitatamente a p. 52,6 Conca.

11 (ff. 1v-88) *Epistolario* (II 330-706 e III senza numero<sup>6</sup> = I 1-333; II 1-42; II 43-333; III 1-32 dell'ed. Allacci, il quale proprio da questo codice trascrisse l'inizio della collezione niliana per la sua edizione pubbl. a Roma nel 1668, poi riprodotta nella *Patrol.Gr. LXXIX* 81-581<sup>7</sup>).

1. Numerazione data dal ms.

2. Ved. anche Follieri, art. cit., p. 165, nota 31.

3. Cfr. Nilus Ancyranus, *Narratio*. Edidit F. Conca, Leipzig, Teubner, 1983, p. X. - Recente contributo sulle *Narrationes* è quello di L. Bossina, *Patristica parvula varia* 2. La *Narratio* di Nilo e il Barlaam et Ioasaph, in *Medioevo greco* VI, 2006, pp. 97-104.

4. Cfr. Nilus Ancyranus cit. ivi.

5. Cfr. ivi e Romano, art. cit., p. 389, nota 1.

6. Ved. Feron-Battaglini, op. cit., p. 142 («Incipit ab epistola 330... usque ad epistolam 706... Litterae quae sequuntur usque ad postremum folium 88 non numerantur»).

7. Come è stato dimostrato da J. Gribomont, *La tradition manuscrite de saint Nil*, in *Studia monastica* XI, 1969, pp. 231-267; Follieri, art.cit., p. 203.

12 (f.88v) < esordio dell'opera di Paolo Diacono *Sull'annunciazione*, aggiunto alla fine da mano del XIV secolo (pubbl. in *Patrol. Lat. XCV* 1470c - 1471c) ><sup>1</sup>.

Quanto allo stile grafico, l'intuizione di Feron e Battaglini si è dimostrata in parte esatta: «manus calligraphi saeculi decimi se prodit, e schola S.Nili Cryptensis, sin potius eiusdem sancti viri dicenda sit»<sup>2</sup> («vi si mostra la mano di un calligrafo del decimo secolo, della scuola di S.Nilo criptense, a meno che non sia da dire che è proprio quella del santo»). Scartata l'attribuzione al calamo di S. Nilo stesso - come afferma la Follieri, la grafia del santo è «notevolmente diversa»<sup>3</sup> - , certo è che si tratta di un codice di «scuola niliana»<sup>4</sup>, piuttosto che «greco-lombarda», come proposto nell'ormai lontano 1955 dal Devreesse<sup>5</sup>.

Il *ductus* dello scriba è chiaro e generalmente corretto<sup>6</sup>. Il testo è presentato su due colonne di 39 righe ciascuna; ai ff. 124v, 129v, 131, 132, 133, 133v, 135v, 136v, vi sono aggiunte marginali della stessa mano.

Chi sia la novizia<sup>7</sup>, cui il santo indirizzò il suo sermone, non è dato

1. Cfr. Follieri, art. cit., p. 164, laddove Feron-Battaglini, op. cit., p. 142, parlano genericamente di «quaedam latine descripta».

2. Op. cit., p. 142.

3. Follieri, art. cit., p.161.

4. Ved. Lidia Perria, *Copisti della "scuola niliana"*, in *Atti del Congresso Internazionale su S.Nilo di Rossano, Rossano-Grottaferrata 1989*, p. 20; S. Lucà, *Attività scrittoria e culturale a Rossano: da S. Nilo a S.Bartolomeo da Simeri* (secoli X-XII), ivi, p. 28, nota 12; S. Lucà, *Scritture e libri della "scuola niliana"*, in G. Cavallo-G. De Gregorio-M. Maniaci (a cura di), *Scritture, libri e testi nelle aree provinciali di Bisanzio*, I, Spoleto 1991, pp. 319-387 (pp.322-329); Maria J. Luzzatto, *Grammata et symmata. Scrittura greca e produzione libraria tra VII e IX secolo*, in *Analecta papyrologica* XIV-XV, 2002-2003, pp. 5-89 (p. 55).

5. R. Devreesse, *Les manuscrits grecs de l'Italie méridionale (histoire, classement, paléographie)* (*Studi e testi*, 183), Città del Vaticano 1955, p. 31.

6. I frequenti errori di itacismo non sono tali, peraltro, da rendere inintelligibile il testo.

7. Che si tratti di una giovane avviata alla vita monastica è testimoniato, oltre che dal titolo, anche da quanto si legge a f. 125: «questo comportamento (rabbioso) è estraneo e sconveniente anche ai più indifferenti fra i Cristiani; tanto più a coloro che si sono promesse a Cristo e che si adornano con cura per piacere a Lui».

sapere. Potrebbe forse trattarsi della «vergine ottusa» cui è dedicato il sermone inedito di cui sopra (nr. 8, ff. 121v-124), oppure della futura diaconessa Magna di Ancira, cui il santo indirizzò il trattato *Sulla volontaria povertà*? L'occasione per la stesura dello scritto fu una improvvisa crisi di rabbia della giovane, quando con «volto gonfio e rosso, occhi che guardavano spaventevolmente in modo bieco e diabolico, bocca sconvenientemente aperta per la frequenza del respiro affannoso» era diventata «simile a un aspidi, gonfia di collera... con la pelle arrossata dal sangue... dato che il sangue si era smosso e scorreva con impeto per tutto il corpo» (f. 129).

Il santo, mostrando una certa competenza di fisiologia, attribuisce l'accesso di rabbia «alla bile gialla», la quale, «quando viene alla superficie del sangue, come soffocata sotto la pelle, si trasforma in bile nera; forse — continua — il fatto che con la bile gialla viene secreta anche della bile nera... fece sì che ella apparisse turpe e schifosa, nient'altro che l'abominevole e odiosa passione dello sdegno» (f. 129v).

Rinviando al mio contributo già citato per l'individuazione delle probabili fonti mediche del santo — immediate o mediate che siano<sup>1</sup> — in questa sede mi limito a un inquadramento del tema della collera (ὄργη, θυμός, che in questo scritto vengono considerati quasi sinonimi) nel pensiero di S. Nilo asceta ■ in quello di altri Padri della Chiesa e autori ecclesiastici.

La più dettagliata definizione della ὄργη («collera»)<sup>2</sup> nell'operaniliana<sup>3</sup> si trova nel *Dei vizi che si oppongono alle virtù*<sup>4</sup>: «la collera è come un furto dell'intelletto, una sovversione del carattere, un rimescolamento della natura; provoca aspetto irritato, ribollimento del cuore, fuoco ruggente, comportamento sdegnato, ira nell'oltraggio; è come la madre delle belve, una battaglia silenziosa, un impedimento per la preghiera» (3 = 1144a).

1. Ved. Romano, art. cit., p. 394.

2. Rendo ὄργη («collera»), θυμός («sdegno»), χόλος («rabbia»), κότος («rancore»), μῆνις («ira»); cfr. G. W. H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1978 (V ed.).

3. Prescindo, per il momento, dall'attribuzione di singole opere a Nilo Ancirano/ Nilo Sinaita, rinviando a quanto ho scritto in Romano, art. cit., p. 389, nota 2.

4. Patrol. Gr. (= PG) ivi 1139-1144.

Come «una nube che sopraggiunge oscura il sole», così «oscura la mente il ricordo del rancore» — recita una massima del trattato *Sull'ircondia*<sup>1</sup> —. «Lo sdegno», però, «con la tranquilla meditazione si addolcisce» (vien detto nel *Sulla superiorità dei monaci*<sup>2</sup>) e l'uomo diviene degno di recepire il più alto insegnamento, come più volte il santo evidenzia nel suo epistolario.

L'epistola II 305<sup>3</sup>, indirizzata al questore Olimpio, recita: «Né irrazionalmente, né razionalmente, è vantaggioso incollerirsi: a buon diritto il Signore l'ha proibito; se tu vorrai essere saggio come vuole Cristo<sup>4</sup>, né tutti gli uomini malvagi, né i demoni maligni e pericolosi, né lo stesso Satana, demiurgo d'ogni cattiveria, potranno spingerti alla collera e alla frenesia». Oltre al Cristo, l'esempio da seguire è offerto anche dai «divini Maestri», che indicano la strada verso le virtù che «illuminano la mente». Nell'epistola III 1 al referendario Teoctisto<sup>5</sup>, il santo aggiunge: «E tu dunque bada bene a non aver nulla a che fare con la tenebra dello sdegno e con la caligine della mente; è necessario che tu cerchi i divini maestri, coloro che ti prenderanno per mano e ti trarranno fuori dal tuo comportamento sdegnoso, conducendoti verso la mansuetudine ■ la longanimità, le virtù che illuminano l'intelletto».

Alla vita conventuale e alle piccole beghe fra monaci riporta l'epistola II 45<sup>6</sup> a un tal monaco Cirillo, che era solito mormorare. Fra il serio e il benevolo, il santo lo invita «a pregare, secondo l'insegnamento che ci ha dato l'Apostolo (S. Paolo)<sup>7</sup>, lontano dallo sdegno e dalle dispute, perché la mormorazione è madre dello sdegno».

Sulla genesi dello sdegno/ collera più volte insistono gli autori ecclesiastici. Mi limito solo a quelli che sono sembrati i luoghi più significativi.

1. = *Sugli otto spiriti della malizia* (PG ivi 1153-1156), 9-10; la citaz. è dal § 9 = 1153c. Purtroppo un'altra massima ci è pervenuta mutila nel testo greco: «Un monaco collerico vide un tale, e aguzzò i denti». La traduzione latina (1154c) «Monachus iracundus, aper est silvestris et solitarius; vidit aliquem, tunc dentes exacuit», ci fa capire che manca qualcosa al testo greco.

2. PG ivi 1061-1094; la citazione è dal § 5 = 1068a.

3. PG ivi 349c.

4. Lett. «essere filosofo (= monaco) come vuole Cristo».

5. PG ivi 364c.

6. PG ivi 217b.

7. 1 Cor. 10,10.



Una sorta di *κλίμαξ*, dalla stoltezza all'ira, è configurata nel *Pastore* di Erma<sup>1</sup>: «L'irascibilità prima è insensata, leggera e stolta. Poi dalla stoltezza si passa all'amarezza, dall'amarezza allo sdegno (*θυμός*), dallo sdegno alla collera (*ὀργή*), dalla collera all'ira (*μῆνις*); poi l'ira, formata a conseguenza di tali mali, diviene un peccato grave e insanabile».

Meno articolata e precisa è la distinzione fra le passioni che leggiamo in un frammento tradito a nome di Origene<sup>2</sup>: «Alcuni ritennero che la collera è una malattia di famiglia e la ricondussero al genere delle passioni; ...l'amarezza è una collera inammissibile... lo sdegno una collera allo stato iniziale». Anche qui, comunque, “sdegno” e “collera” non sono sinonimi, venendo considerato lo sdegno “male minore” della collera.

Su questa stessa linea è un luogo del pseudo-Atanasio dell'*Esposizione* sul salmo 2,5, in cui la differenza fra le due passioni è con maggior cura definita<sup>3</sup>: «Si distingue lo sdegno dalla collera nel fatto che lo sdegno è una collera che spira come un vapore ed è ancora ardente, la collera è desiderio di molestia scambievolmente. Dunque, lo sdegno è una collera imperfetta, la collera invece l'atto compiuto». A prescindere dal problema dell'attribuzione dell'*Esposizione sui salmi*, il brano citato trova una sua corrispondenza nell'*Omelia contro gli irati* di S. Basilio<sup>4</sup>, dove si afferma che «lo sdegno è come una sorta di fiamma ed esalazione acuta della passione; invece la collera è persistente dispiacere e impeto continuo in vista di ricambiare le ingiustizie, come se l'anima fosse ardente di desiderio per la vendetta». Quasi simile la definizione che troviamo nel *Commentario al profeta Isaia* già attribuito allo stesso S. Basilio<sup>5</sup>: «Lo sdegno è ribollimento del sangue attorno al cuore, per il gonfiore che vien provocato dalle esalazioni dei “succhi” (*χυμοί*) attorno al cuore; la collera è desiderio di molestia per la rivincita». In questo caso, però, fa capolino anche una spiegazione fisiologica, dato che il *θυμός* è generato dai *χυμοί* del corpo umano<sup>6</sup>.

1. *Mand.* 5,2,4 = II 93 Lake (trad. it. ap. A. Quacquarelli, I Padri Apostolici, Roma 1978 [II ed.], p. 274).

2. *Commento a Efesini* 4,31 = The Journal of Theological Studies III, 1902, p. 556 (ed. J. A. F. Gregg).

3. PG XXVII 65c.

4. 10,6 = PG XXXI 369a.

5. 181 = PG XXX 424a.

6. Il *θυμός* è collegato alla *ζῆσις* anche in Gregorio Nazianzeno, *Carm.* I,

Una inversione di tendenza si ha con Evagrio Pontico<sup>1</sup>, per il quale, viceversa, collera e sdegno sono praticamente sinonimi: «La collera è una passione acutissima. E' detta infatti ribollimento di sdegno e muove contro chi ha procurato una ingiustizia o chi è ritenuto ingiusto. Essa ogni giorno devasta l'animo e trascina la mente, specialmente nelle preghiere, scuotendo il volto di chi è addolorato. Talora diviene cronica e si muta in ira; di notte procura agitazione, sfinisce il corpo e fa impallidire; è come l'assalto di una bestia velenosa». Così anche nel sermone pseudocrisostomico *Sulla mansuetudine*<sup>2</sup> furore ed ira sono posti sullo stesso piano: «Di conseguenza, quando il furore e l'ira si impossessano di te, perché ti avviene di subire qualcosa di grave e di duro, ricordati della mitezza del Cristo e subito diventerai mansueto e clemente».

Con Nemesio di Emesa<sup>3</sup> torna la differenziazione *θυμός* “sdegno” (fatto iniziale), *ὀργή* “collera” (fatto compiuto), con l'aggiunta di un nuovo elemento, la *χολή* “bile”: «Lo sdegno è fervore di sangue attorno al cuore, che è generato dal vapore della bile o dal suo eccitamento. Per questo la bile si suol denominare anche rabbia. V'è il caso che lo sdegno sia desiderio di vendetta scambievolmente. Se noi riceviamo un'ingiustizia, o riteniamo d'averla ricevuta, siamo sdegnati, allora questa passione è un misto di desiderio e di sdegno. Tre sono le specie di sdegno: la collera — che si chiama anche bile o rabbia —, l'ira e il rancore. Sdegno è all'inizio, poi c'è la collera — e cioè bile e rabbia —. L'ira, poi, è bile condotta a maturazione».<sup>4</sup>

Diversamente dal pseudo-Basilio, che ricerca la causa del *θυμός*

2, 34, 43-45 = PG XXXVII 948a: «lo sdegno è incessante ribollimento della mente. La collera è sdegno che perdura. Colui che ricorda il male, tende insidie, e genera rancore».

1. *Sugli otto pensieri viziosi, ad Anatolio* = PG XL 1273a. Ved. anche i Capitoli ad Anatolio = PG XL 1224c: «La collera e l'odio accrescono lo sdegno; la misericordia e la mitezza umiliano l'essere»; 1225a: «Non darti a pensieri di collera, combatti secondo giudizio contro la tua afflizione».

2. PG LXIII 553 — 554.

3. *Della natura dell'uomo* 21 = PG XL 692a. Il brano si trova, quasi identico, in Giovanni Damasceno, *Sulla fede ortodossa* II 16 = PG XCIV 932d-933a. Ved. nota seguente.

4. Nel brano attribuito a Giovanni Damasceno il periodo si conclude invece con «... è bile che persevera, ovvero rancore».

nelle esalazioni dei *χυμοί*, Nemesio ne ritrova l'origine nei "vapori della bile"<sup>1</sup>; per entrambi il fenomeno avviene «attorno al cuore». Diversamente dal pseudo-Atanasio, per il quale la collera è «desiderio di molestia scambievolmente», in Nemesio è lo sdegno a configurarsi come «desiderio di vendetta scambievolmente».

Ultima testimonianza tardoantica — ma ve ne sono ancora altre, nella sterminata produzione dei Padri della Chiesa — è quella di Isidoro Pelusiota<sup>2</sup>, che ammette di non aver le idee molto chiare sulla differenza fra sdegno e collera: «Sdegno e collera sembrano essere la stessa cosa, forse. Ma sdegno significa acuta concitazione della passione, che ruba anche i pensieri; la collera significa trattenersi a lungo nella passione. Per cui lo sdegno prende il nome dalla esalazione (*ἀναθυμίασις*), la collera, dall'incollerirsi (*δρῶν*) e amare la contesa». Il brano è l'unico che mostri un tentativo d'analisi etimologica (*ἀναθυμίασις* < *θυμός*).

Evitando le complicate differenziazioni che ricorrono in altri autori, S. Nilo senior si serve d'una terminologia quanto mai semplice e dimessa, mirando soprattutto al fine edificante del suo messaggio.

Per quanto riguarda lo stile e il ritmo prosastico, il sermone s'inquadra nella prosa d'arte degli autori cristiani tardoantichi. Senza eccessiva ricercatezza, vi si scorgono figure retoriche e parallelismi; la tendenza atticistica non impedisce, in generale, al N. di attingere dalla *κοινή* e dalla lingua dei Settanta. S. Nilo non è certo un Crisostomo, come mostrano alcuni periodi un po' impacciati; altri, viceversa, sono farraginosi e prolissi, specie nella parte centrale del sermone<sup>3</sup>.

La cura nell'osservanza del ritmo prosastico è peraltro documentata dall'analisi delle "pause forti"<sup>4</sup>. Su un totale di 353 clausole, il ritmo regolare non è osservato 147 volte (spazio 0, 1, 3, 5, 6, 7 = 41,64%).

1. Per la genesi della collera nei casi di *μελαγχολία* ved. i luoghi di Galeno, Rufo d'Efeso, Oribasio citati in Romano, art. cit., p. 394, note 13-15.

2. *Epistolario* IV 223 = PG LXXVIII 1317b.

3. Ne ho discusso con i dottorandi del corso di ritmica greca e latina per il Dottorato di ricerca in Filologia classica (XII e XIII ciclo, Università «Federico II» di Napoli). Ringrazio il dr. Francesco De Nicola che mi ha dato utili suggerimenti per la costituzione del testo.

4. Sono considerate anche le clausole delle citazioni (tutte scritturistiche) in quanto l'ipotesto è stato «fatto proprio» dall'A.

Per lo "spazio 2" abbiamo:

2-OO<sup>1</sup> = 13 (volte)  
 2-PO = 29  
 2-PrO = 3  
 2-OP = 11  
 2-PP = 25  
 2-PrP = 11  
 2-OPr = 15  
 2-PPr = 33  
 2-PrPr (doppio dattilo) = 11.  
 Totale: 151.

Per lo "spazio 4" si rilevano:

4-OO = 1 (volta)  
 4-PO = 4  
 4-PrO = 13  
 4-OP = 1  
 4-PP = 15  
 4-PrP = 7  
 4-OPr = 1  
 4-PPr = 8  
 4-PrPr = 5.  
 Totale: 55.

Totale spazio 2: 151 (42,78%) — totale spazio 4: 55 (15,58%) — totale spazio 2 + 4: 206 (58,36%). Le clausole regolari (206) raggiungono il 58,36%, contro il 41,64% delle clausole irregolari (147).

Naturalmente, non siamo alle percentuali più alte, quelle della prosa d'arte della retorica profana<sup>2</sup>, ma un 42,78% per la clausola spa-

1. O = ossitona o perispomena — P = parossitona o properispomena — Pr = proparossitona.

2. Cfr. W. Hörandner, *Der Prosarhythmus in der rhetorischen Literatur der Byzantiner* (Wiener Byzantinistische Studien, 16), Wien 1981, tabelle finali alle pp. 160-176.

zio 2 avvicina Nilo al Crisostomo, che tendenzialmente giunge al 45,2%<sup>1</sup>.

ROBERTO ROMANO

ΑΝΕΚΔΟΤΟΙ ΚΑΙ ΕΛΛΙΠΩΣ ΕΚΔΕΔΟΜΕΝΟΙ  
ΑΣΜΑΤΙΚΟΙ ΚΑΝΟΝΕΣ ΤΗΣ ΠΑΡΑΚΛΗΤΙΚΗΣ  
ΠΑΡΑΔΙΔΟΜΕΝΟΙ ΥΠΟ ΣΙΝΑΪΤΙΚΩΝ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ

Πρὸ ἀρκετῶν ἐτῶν εἶχον καταγράψει τοὺς ἀνεκδότους καὶ ἑλλιπῶς ἐκδεδομένους κανόνες τῆς Παρακλητικῆς οἱ ὅποιοι σώζονται ὑπὸ χειρογράφων κωδίκων τῆς Βιβλιοθήκης τῆς περιωνύμου Μονῆς τῆς Κρυπτοφέρρης<sup>1</sup>. Ἐκ τῆς ἐπιτοπίου ἐρεύνης τῶν χειρογράφων τῆς ἐν λόγῳ Μονῆς εἶχον ἀποκαλύψει 102 τοιοῦτους κανόνες. Ὁ μέγας ἀριθμὸς αὐτῶν τῶν κανόνων τῶν ἀποκειμένων εἰς χειρόγραφα μιᾶς μόνης Βιβλιοθήκης προεμήνυε τὸ μέγα πλῆθος τῶν ἀνεκδότων καὶ ἑλλιπῶς ἐκδεδομένων κανόνων τῆς Παρακλητικῆς οἱ ὅποιοι παραδίδονται ὑπὸ τῶν χειρογράφων ἄλλων Βιβλιοθηκῶν. Ὄντως ἡ παροῦσα μελέτη ἔρχεται νὰ ἐπιβεβαιώσῃ τὴν ἐκτίμησιν αὐτὴν μὲ τὸν κατωτέρω δημοσιευόμενον κατάλογον τῶν τοιούτων κανόνων τῆς Παρακλητικῆς οἱ ὅποιοι παραδίδονται ἀπὸ χειρογράφους κώδικας τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Μονῆς τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης τοῦ Σινᾶ.

Ἡ ἐρευνα τῶν σιναιτικῶν χειρογράφων ἔγινε μέσῳ microfilms, τὰ ὅποια προθύμως ἔθεσε εἰς τὴν διάθεσίν μου τὸ Κέντρον Σιναιτικῶν Μελετῶν τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν<sup>2</sup>. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐρεύνης ἐδικαίωσαν τὰς προσδοκίας μου, ἀφοῦ κατεγράφησαν 168 κανόνες τῆς Παρακλητικῆς, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ ἡμίσεις περίπου εἶχον ἐντοπισθῇ καὶ εἰς κώδικας τῆς Κρυπτοφέρρης ἢ φέρονται ἑλλιπῶς ἐκδεδομένοι, ἐνῶ περὶ τοὺς 100 ἐντοπίζονται διὰ πρώτην φορὰν καὶ παραμένουν ἀνέκδοτοι. Ἐν ἐπιμέτρῳ τῆς παρούσης μελέτης καταγράφονται καὶ οἱ σιναιτικοὶ κώδικες οἱ ὅποιοι διασώζουν τὴν β' ὥδην 15 κανόνων Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου ἐκδεδομένων εἰς τὸ ἐντυπον λειτουργικὸν βιβλίον τῆς Παρακλητικῆς. Ἡ

1. Βλ. Ε. Ἰ. Τωμαδάκη, Κανόνες τῆς Παρακλητικῆς, ΕΕΒΣ 39-40, 1973 [Λειμῶν. Προσφορὰ εἰς τὸν καθηγητὴν Ν. Β. Τωμαδάκην], σσ. 253-274 (εἰς τὸ ἐξῆς Τωμαδάκη, Κανόνες).

2. Καὶ ἐκ τῆς θέσεως αὐτῆς εὐχαριστῶ τὸν διευθυντὴν τοῦ Κέντρου καθηγητὴν Σπ. Κοντογιάννην καὶ τοὺς συνεργάτας του.

1. Cfr. S. Skimina, De Ioannis Chrysostomi rhythmo oratorio, Cracoviae 1927, pp. 37-75.

καταγραφή καὶ αὐτῶν τῶν κωδίκων στοχεύει εἰς τὴν συμπλήρωσιν τῆς χειρογράφου παραδόσεως τῶν δευτέρων ῥόδων αἱ ὁποῖαι παραλείφθησαν ἀπὸ τὰς ἐντύπους ἐκδόσεις τῆς Παρακλητικῆς<sup>1</sup>.

Ἀπὸ τὴν μέχρι σήμερον ἔρευναν τῶν χειρογράφων τῆς Κρυπτοφέρρης καὶ τοῦ Σινᾶ διὰ τὸν ἐντοπισμὸν τῶν ἀνεκδότων καὶ ἐλλιπῶς ἐκδεδομένων κανόνων τῆς Παρακλητικῆς ἀντλοῦμεν στοιχεῖα τόσο διὰ τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν τοῦ λειτουργικοῦ αὐτοῦ βιβλίου ὅσον καὶ διὰ τὸν πλοῦτον τῶν ὑμνολογικῶν κειμένων τὰ ὁποῖα περιέλαβε μὲ τὴν πάροδον τῶν αἰώνων καὶ κυρίως ἀπὸ τὸν Ι' μέχρι καὶ τὸν ΙΔ' αἰ., τὴν ἐποχὴν δηλ. εἰς τὴν ὁποῖαν χρονολογοῦνται οἱ ἐρευνηθέντες κώδικες. Καὶ ναὶ μὲν τὰ ἐν λόγῳ χειρόγραφα παρέχουν εἰκόνα τινὰ τῆς δομῆς καὶ τοῦ περιεχομένου τῆς Παρακλητικῆς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὅμως ἡ εἰκὼν αὕτη δὲν εἶναι ἐνιαία, ἀλλὰ ἀποκλίνει ἀπὸ χειρογράφου εἰς χειρόγραφον, ἀπὸ τόπου εἰς τόπον καὶ ἀπὸ ἐποχῆς εἰς ἐποχὴν μὲ ἀποτέλεσμα, ἐκ πρώτης ὄψεως, νὰ καθίσταται δυσχερὴς ἡ ἀποκατάστασις μιᾶς συγκεκριμένης μορφῆς, ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον καὶ τὴν δομὴν, τῆς Παρακλητικῆς.

Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα μᾶς προσπορίζει ἡ ἔρευνα τῶν χειρογράφων φαίνεται ὅτι δὲν ὑπῆρχεν αὐστηρῶς καθωρισμένον πλαίσιον δομῆς καὶ περιεχομένου τοῦ λειτουργικοῦ τούτου βιβλίου. Ὑπῆρχεν ὅμως μία κοινὴ βάσις τὴν ὁποῖαν ὑποθέτομεν ὅτι εἶχεν διαμορφώσει κατὰ τὸν ἑνατον αἰ. ὁ Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος κατὰ τὴν ὑπ' αὐτοῦ γενομένην ἀναθεώρησιν τῆς παλαιότερας Ὁκτῶν τοῦ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, ὅπως δηλοῖ ἡ ἀκροστιχὶς τοῦ κανόνος πρὸς τιμὴν τῶν Ἁγίων Πάντων τοῦ Σαββάτου τοῦ πλ. δ' ἤχου: *Τῆς Ὁκταήχου τῆς Νέας θεῖον τέλος, πόνοι δὲ Ἰωσήφ*.

Ὑποθέτομεν λοιπὸν ὅτι ἡ κοινὴ αὕτη βάσις ἦτο ἡ δυνατότης τοῦ λειτουργικοῦ τούτου βιβλίου νὰ ἐνσωματώνῃ ἁσματικούς κανόνους ἀφιερωμένους ὄχι μόνον εἰς τὸν Ἰησοῦν Χριστόν, τὴν Θεοτόκον καὶ τὸν Τίμιον Σταυρόν, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς ἁγ. Ἀποστόλους, τοὺς Ἀσωμάτους καὶ διαφόρους ἁγίους καὶ ψαλλομένους εἰς ὠρισμένην ἡμέραν τῆς ἐβδομάδος εἰς ἓνα τῶν ὀκτῶ ἤχων ἢ συνήθως εἰς τοὺς ὀκτῶ ἤχους. Ἡ βάσις αὕτη εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὸν ἐμπλουτισμὸν τῆς Παρακλητικῆς μὲ νέους κανόνους ἀφιερωμένους τόσο εἰς τὸν ἀρχικὸν ἑορτολογι-

1. Ε. Ι. Τωμαδάκη, Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος. Βίος καὶ ἔργον. Ἐν Ἀθήναις 1971, σσ. 188-199 (εἰς τὸ ἐξῆς Τωμαδάκη, Ἰωσήφ).

κὸν κύκλον ὅσον καὶ εἰς ἄλλους ἁγίους<sup>1</sup>. Καὶ δὲν εἶναι εὐκόλον, τοῦλάχιστον πρὸς τὸ παρόν, νὰ ἐξακριβωθῇ ποίων ἁγίων παρακλητικούς κανόνους περιέλαβε πρώτους ἡ Παρακλητικὴ. Αὐτὸ θὰ ἤμποροῦσε, ἴσως νὰ βεβαιωθῇ μὲ κριτήριον τὴν ἐποχὴν εἰς τὴν ὁποῖαν ἐζησε καὶ ἔγραψε κάποιος ὑμνογράφος, ὁ ὁποῖος ἀφιέρωσε ἓνα ἢ πλείονας παρακλητικούς κανόνους εἰς τινὰ ἅγιον ἐξυμνηθέντα καὶ ὑπὸ ἄλλων κανονογράφων. Καὶ τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι ἀπολύτως βέβαιον, διότι ὁ ἐν λόγῳ κανὼν ἢ οἱ κανόνες εἶναι πιθανὸν νὰ συνετέθησαν πρὸς τιμὴν ἁγίου τινὸς ἑορταζομένου εἰς τὰς ἀκινήτους ἑορτὰς τῶν Μηναίων καὶ ὄχι εἰς τινὰ τῶν ἡμερῶν τῆς Παρακλητικῆς. Οὕτως ἐξηγεῖται πῶς, ἐπὶ παραδείγματι, εἰς τὰς χειρογράφους Παρακλητικὰς τῆς Κρυπτοφέρρης δὲν διεσώθη κανὼν ἀφιερωμένος εἰς τὸν ἁγ. Ἰωάννην τὸν Θεολόγον<sup>2</sup>, τὸν ἁγ. Θεόδωρον<sup>3</sup> ἢ τὸν ἁγ. Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον<sup>4</sup>, ἐνῶ εἰς τὰ ἀντίστοιχα σιναίτικα χειρόγραφα διεσώθησαν ὀκτώηχοι κανόνες συντεθέντες πρὸς τιμὴν αὐτῶν τῶν ἁγίων. Δὲν ἀποκλείεται ἐπομένως τοιοῦτοι ὀκτώηχοι κανόνες νὰ εἶχον συντεθῇ ὡς αὐτοτελεῖς συνθέσεις καὶ ἐν συνεχείᾳ ἄλλοι ἐξ αὐτῶν νὰ περιελήφθησαν εἰς χειρογράφους Παρακλητικὰς, ὅπως συνέβη μὲ τοὺς ἀνωτέρω ὀκτῶ ἤχους κανόνους πρὸς τιμὴν τῶν ἁγίων Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, Θεο-

1. Βλ. καὶ τὰς εὐστόχους παρατηρήσεις περὶ τῆς διαμορφώσεως τῆς Παρακλητικῆς τοῦ Φ. Ἀγγελάτου, Κανόνες ἀνέκδοτοι εἰς τὸν ἅγιον Δημήτριον, Βυζαντινὰ 132, 1985 [Δώρημα στὸν Ἰωάννη Καραγιαννόπουλο], σσ. 1378-1379. Χρησίμους πληροφορίας περὶ τῶν ὀκτῶ ἤχων, τῶν ὀκτῶ ἐβδομάδων, τῆς Ὁκτῶν καὶ τῆς Παρακλητικῆς ἐμπεριέχει καὶ ἡ διδ. διατριβὴ τοῦ Ἀντ. Ε. Ἀλυσιζάκη, Ἡ Ὁκταήχια στὴν Ἑλληνικὴ Λειτουργικὴ Ὑμνολογία, Θεσσαλονίκη 1985.

2. Βλ. τοὺς ὀκτῶν ἡχους κανόνους τοὺς ὁποῖους ἐξέδωκε ἐπὶ τῇ βάσει τῶν κωδίκων Sinait. gr. 783, Patmiacus gr. 687 καὶ Patmiacus gr. 884 ὁ Κ. Α. Μανάφης, Φωτίου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἄγνωστοι ὀκτῶν ἡχους κανόνες εἰς τὸν ἅγιον Ἰωάννην τὸν Θεολόγον, Πρακτικὰ τοῦ Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου Μνήμη Ἁγίων Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ Μεγάλου Φωτίου Ἀρχιεπισκόπων Κωνσταντινουπόλεως, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 493-565.

3. Βλ. εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην τοὺς ὑπ' ἀρ. 17, 34, 56, 79, 95 καὶ 139 κανόνους Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου τοὺς ψαλλομένους τῷ Σαββάτῳ (ἐλλείπουν οἱ κανόνες τοῦ πλ. β' καὶ πλ. δ' ἤχου).

4. Βλ. καὶ πάλιν εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην τοὺς ὑπ' ἀρ. 9, 47, 71, 90, 132 καὶ 154 κανόνους τοῦ Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου τοὺς ψαλλομένους τῇ Τετάρτῃ (ἐλλείπουν οἱ κανόνες τοῦ β' καὶ πλ. β' ἤχου).

δώρου καὶ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, καὶ ἄλλοι εἰς Θεοτοκάρια ἢ Παρακλητικὰς, ὅπως συνέβη μὲ κανόνες ἀφιερωμένους εἰς τὴν Θεοτόκον<sup>1</sup>. Εἶναι ἐπίσης πιθανὸν νὰ παρέμειναν εἰς τὰ χειρόγραφα ὡς αὐτόνομοι συνθέσεις, ὅπως παρατηρεῖται μὲ τοὺς ὀκτῶνχους κανόνες τοῦ Ἰωάννου τοῦ Μαυρόποδος τοὺς ἀφιερωμένους εἰς τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν<sup>2</sup> ἢ ἀκόμη μερικοὶ ἐξ' αὐτῶν νὰ ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς τὰς ἀκινήτους ἐορτὰς τῶν Μηναιῶν, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τοὺς ὀκτῶνχους κανόνες Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου πρὸς τιμὴν τοῦ ἁγ. Δημητρίου<sup>3</sup>.

Ἀπὸ τὰς ἀνωτέρω διαπιστώσεις ἐξάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ λειτουργικὸν βιβλίον τῆς Παρακλητικῆς ἠδύνατο νὰ «φιλοξενήσῃ» πλῆθος κανόνων εὐρέως ἐορτολογικοῦ κύκλου. Ἔτσι ἐξηγεῖται, κατὰ τὴν γνώμην μου, καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἀνεκδότων κανόνων οἱ ὅποιοι παραδίδονται ἀπὸ τὰ χειρόγραφα τῆς Κρυπτοφέρρης καὶ τοῦ Σινᾶ. Καὶ εἶναι πολλὸ πιθανὸν νὰ αὐξήθῃ ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν τῶν κανόνων, ὅταν ὀλοκληρωθῇ ἡ ἔρευνα τῶν χειρογράφων Παρακλητικῶν αἱ ὁποῖαι φυλάσσονται εἰς ἄλλας βιβλιοθήκας.

Εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην, ὅπως καὶ εἰς τὴν βασιθεύσαν ἐπὶ τῶν χειρογράφων τῆς Κρυπτοφέρρης, καταγράφονται καὶ ἐλλιπῶς ἐκδεδομένοι κανόνες τῆς Παρακλητικῆς. Εἰς τὴν κατηγορίαν αὐτὴν ἐνετάξαμεν ἄφ' ἑνὸς μὲν κανόνας ἡδὴ ἐκδεδομένους ἀλλὰ μὲ τροπάρια ὀλιγώτερα ἐκείνων τὰ ὅποια διασώζει ἡ χειρόγραφος παράδοσις<sup>4</sup> καὶ ἄφ' ἑτέρου κανόνες συντεθέντας πρὸς τιμὴν τῆς Θεοτόκου, τῶν ὁποίων ὁμῶς πολλὰ τροπάρια ἔχουν χρησιμοποιηθῇ ὡς θεοτοκία εἰς

1. Βλ. τὸν ὑπ' ἀρ. 31 κανόνα εἰς τὴν Θεοτόκον ὁ ὁποῖος ἐξεδόθη ἐλλιπῶς, ὡς κανὼν τοῦ Θεοτοκαρίου, ὑπὸ Νικοδήμου Ἀγιορείτου καὶ ἀργότερον ὑπὸ Σωφρ. Εὐστρατιάδου. Τὸν αὐτὸν κανόνα διασώζει πληρέστερον ἡ χειρόγραφος Παρακλητικὴ τοῦ ιβ' αἰ. Sinait. gr. 785.

2. E. Follieri, Giovanni Mauropode Otto canoni paracletici a N. S. Gesù Cristo, Archivio italiano per la Storia della Pietà 5, 1968.

3. Ἐκ τῶν ὀκτῶνχων κανόνων τῶν ψαλλομένων τῇ Τετάρτῃ ἐκάστου ἡχοῦ τῆς Παρακλητικῆς ὁ τοῦ πλ. δ' ἐχρησιμοποιήθη καὶ διὰ τὰς λατρευτικὰς ἀνάγκας τοῦ Μηναίου τοῦ Ὀκτωβρίου Crypt. Δ.α. XI. Βλ. Φ. Ἀγγελάτου, ἐνθ' ἀνωτ., σσ. 1432-1441.

4. Βλ. τὸν ὑπ' ἀριθ. 1 τοῦ ἀκολουθοῦντος καταλόγου σταυροαναστάσιμον κανόνα τῆς Κυριακῆς τοῦ α' ἡχοῦ. Ὁ κανὼν ἔχει ἐκδοθῇ ὡς Ποίημα τοῦ Κοσμᾶ, (βλ. σ. 55, σημ. 7), ἀλλὰ μὲ ὀκτὼ τροπάρια ὀλιγώτερα ἐκείνων τὰ ὅποια διασώζει ὁ κώδιξ.

ἄλλους ἁσματικούς κανόνες ἀφιερωμένους εἰς διαφόρους ἁγίους καὶ ἐορτὰς. Εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν διασώζονται κανόνες τῶν ὁποίων πολλὰ τροπάρια φέρονται ἐκδεδομένα, ἀλλὰ ὁ ἴδιος ὁ κανὼν, ὡς ἐνιαῖον σύνολον, παραμένει ἀνέκδοτος<sup>1</sup>. Ἡ διαπίστωσις αὕτη σχετίζεται καὶ μὲ τὸ γενικώτερον ζήτημα τῆς χρήσεως τῶν θεοτοκίων εἰς τοὺς ἁσματικούς κανόνες, τὸ ὁποῖον χρήζει εἰδικῆς μελέτης ἐπὶ τῇ βάσει τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως τῶν σχετικῶν ὕμνογραφικῶν κειμένων.

Διὰ τὴν σειρὰν καταγραφῆς τῶν κωδίκων δι' ἕκαστον τῶν κανόνων, οἱ ὅποιοι διασώζονται ἀπὸ πλείονα τοῦ ἑνὸς χειρόγραφο, ἐλήφθη ὑπ' ὄψει, κυρίως, ἡ ἀκεραιότης τοῦ κειμένου ἢ ἡ διάσωσις τοῦ ὀνόματος τοῦ ποιητοῦ διὰ τοὺς ἀνακροστίχους κανόνες ἀλλὰ καὶ δι' ἐκείνους οἱ ὅποιοι φέρουν ἀκροστιχίδα μὴ συμπεριλαμβάνουσαν τὸ ὄνομα τοῦ ὕμνογράφου, ἢ ἡ ἀναγραφὴ τῆς ἡμέρας εἰς τὴν ὁποίαν ψάλλεται ὁ κανὼν ἢ ἡ παλαιότης τοῦ χειρογράφου.

#### Οἱ κώδικες.

Οἱ κατωτέρω καταγραφόμενοι ἁσματικοὶ κανόνες διασώζονται ἀπὸ τοὺς ἐξῆς σιναιτικὸς κώδικας:

Sinait. gr.

776. Περγαμηνὸς κῶδ. ἐξ 164 φφ. διαστάσεων 18,2x12,3 εἰς κεφαλαιογράμματον γραφὴν. Κατὰ τὸν Gardthausen<sup>2</sup> ὁ κῶδ. ἀνάγεται εἰς τὸν 9' αἰ., ἐνῶ κατὰ τὸν Kamil<sup>3</sup> εἰς τὸν 10' αἰ. Περιέχει τροπάρια καὶ κανόνες τῆς Παρακλητικῆς. Διασώζει 20 ἀπὸ τοὺς κανόνες τοῦ ἐπομένου καταλόγου.

778. Περγαμηνὸς ἐκ 390 φφ. διαστάσεων 24x17,4, τοῦ 10'-11' αἰ. Περιέχει τροπάρια καὶ κανόνες τῆς Παρακλητικῆς<sup>4</sup>. Διασώζει 10 κανόνες τοῦ ἀκολουθοῦντος καταλόγου.

779. Περγαμηνὸς ἐκ 294 φφ. διαστάσεων 24x19, τοῦ 11' αἰ. Παρα-

1. Βλ. εἰς τὸν ἀκολουθοῦντα κατάλογον τὸν ὑπ' ἀρ. 27 κανόνα τοῦ Θεοφάνους πρὸς τιμὴν τῆς Θεοτόκου τὸν ψαλλόμενον τῇ Τετάρτῃ τοῦ β' ἡχοῦ.

2. V. Gardthausen, Catalogus codicum graecorum sinaiticorum. Oxonii 1886, σ. 167 (εἰς τὸ ἐξῆς Gardthausen).

3. Murad Kamil, Catalogue of all manuscripts in the Monastery of St. Catharine on Mount Sinai. Wiesbaden 1970, σ. 103 (εἰς τὸ ἐξῆς Kamil).

4. Gardthausen, σ. 167 καὶ Kamil, σ. 103.



- κλητική<sup>1</sup>. Παραδίδει 43 ἀπὸ τοὺς κατωτέρω καταγεγραμμένους κανόνες.
780. Περγαμηνὸς ἐξ 188 φφ. διαστάσεων 22,5x18, τοῦ ι'-ια' αἰ. Παρακλητική<sup>2</sup>. Παραδίδει 4 ἀπὸ τοὺς κατωτέρω κανόνες.
781. Περγαμηνὸς ἐκ 242 φφ. διαστάσεων 26x19,7, τοῦ ια' αἰ. Παρακλητική<sup>3</sup>. Διασώζει 18 ἀπὸ τοὺς κατωτέρω κανόνες.
782. Παρακλητική τοῦ ι'-ια' αἰ. ἀπαρτιζομένη ἀπὸ 253 φφ. διαστάσεων 26x19,5<sup>4</sup>. Διασώζει 28 ἀνεκδότους καὶ ἐλλιπῶς ἐκδεδομένους ἁσματικούς κανόνες.
783. Παρακλητική τοῦ ια' αἰ. ἀποτελουμένη ἀπὸ 224 φφ. διαστάσεων 26,2x19,2<sup>5</sup>. Παραδίδει τοὺς 31 ἀπὸ τοὺς κατωτέρω καταγεγραμμένους κανόνες.
785. Παρακλητική τοῦ ιβ' αἰ. ἀπαρτιζομένη ἀπὸ 223 φφ. περγαμηνῆς διαστάσεων 24,5x18,3<sup>6</sup>. Διασώζει 33 ἀπὸ τοὺς κανόνες τοῦ ἀκολουθοῦντος καταλόγου.
787. Περγαμηνὸς κῶδ. ἐξ 183 φφ. διαστάσεων 25x18,6, τοῦ ιβ'-ιγ' αἰ. Παρακλητική<sup>7</sup>. Παραδίδει 9 ἀπὸ τοὺς κανόνες τοῦ ἐπομένου καταλόγου.
789. Τροπολόγιον τοῦ ιβ' αἰ. περιέχον τροπάρια καὶ κανόνες τῆς Παρακλητικῆς. Ἀποτελεῖται ἀπὸ 210 περγαμηνῶν φφ. διαστάσεων 22x17,2<sup>8</sup>. Διασώζει μόνον δύο τοιούτους κανόνες.
790. Περγαμηνὸς κῶδ. τοῦ ια' αἰ. περιέχων τροπάρια καὶ κανόνες τῆς Παρακλητικῆς. Ἀπαρτίζεται ἀπὸ 347 φφ. διαστάσεων 19,2x15<sup>9</sup>. Παραδίδει 8 ἀπὸ τοὺς κανόνες τοῦ ἐπομένου καταλόγου.

1. Gardthausen, σ. 167 καὶ Kamil, σ. 103.

2. Αὐτόθι, σ. 168 (103).

3. Αὐτόθι, σ. 168 (103).

4. Αὐτόθι, σ. 168 (103).

5. Αὐτόθι, σ. 168 (103).

6. Αὐτόθι, σ. 169 (103).

7. Αὐτόθι, σσ. 169-170 (103).

8. Αὐτόθι, σ. 170 (103).

9. Αὐτόθι, σ. 170 (103).

Οἱ ἐντὸς παρενθέσεων ἀριθμοὶ ἀναφέρονται εἰς τὸν κατάλογο τοῦ Kamil.

791. Παρακλητική τοῦ ιβ' αἰ. ἀπαρτιζομένη ἀπὸ 88 φφ. περγαμηνῆς διαστάσεων 22,2x16,5<sup>1</sup>. Διαφυλάσσει 6 τοιούτους κανόνες.
793. Παρακλητική τοῦ ι'-ια' αἰ. ἀποτελουμένη ἀπὸ 240 φφ. περγαμηνῆς διαστάσεων 15x12<sup>2</sup>. Παραδίδει 8 ἀπὸ τοὺς κανόνες τοῦ ἀκολουθοῦντος καταλόγου.
794. Παρακλητική τοῦ ἔτους 992 ἀπαρτιζομένη ἐκ 218 φφ. περγαμηνῆς διαστάσεων 17x12,5. Κατέγραψα μόνον ἓνα κανόνα, διότι ὁ κῶδις εἶναι δυσανάγνωστος<sup>3</sup>.
796. Περγαμηνὸς κῶδ. τοῦ ιγ' αἰ. ἀποτελούμενος ἀπὸ 268 φφ. διαστάσεων 21,8x15. Παρακλητική<sup>4</sup>. Διασώζει μόλις δύο τοιούτους κανόνες.
798. Παρακλητική τοῦ ιβ' αἰ. Ἀποτελεῖται ἀπὸ 210 φφ. χάρτου καὶ περγαμηνῆς διαστάσεων 21,5x16,5<sup>5</sup>. Παραδίδει τοὺς 14 ἀπὸ τοὺς κανόνες τοῦ ἀκολουθοῦντος καταλόγου.
820. Κῶδ. χαρτῶος τοῦ ιγ' αἰ. Ἀποτελεῖται ἀπὸ 220 φφ. διαστάσεων 16,2x12,5. Ἀκέφαλος καὶ κολοβὸς διασώζει τροπάρια καὶ κανόνες τῆς Παρακλητικῆς<sup>6</sup>. Ἀπὸ τοὺς κανόνες τοῦ ἐπομένου καταλόγου διασώζει τοὺς 10.

#### ΚΑΝΟΝΕΣ ΤΗΣ ΕΒΔΟΜΑΔΟΣ ΤΟΥ Α' ΗΧΟΥ

1. Τῇ Κυριακῇ. Κανὼν σταυροαναστάσιμος.  
 Ἦχος α'. Πικρὰς δουλείας ῥυσθεις  
 Ἀρχ.: Θεὸς θεοῖ με σαρκούμενος<sup>7</sup>  
 Ποιητής: Ἰωάννης μοναχὸς  
 Sinait. gr. 790, ff. 120<sup>v</sup>-125<sup>v</sup>

1. Gardthausen, σ. 170 καὶ Kamil, σ. 103.

2. Αὐτόθι, σ. 171 (103).

3. Αὐτόθι, σ. 171 (103).

4. Αὐτόθι, σ. 172 (104).

5. Αὐτόθι, σ. 172 (104).

6. Αὐτόθι, σ. 177 (104).

7. Ἐλλιπῶς ἐκδεδομένος ὡς «ποίημα τοῦ Κοσμᾶ» εἰς Παρακλητικὴν ἤτοι Ὀκτώηχον τὴν Μεγάλην. Ἐν Ρώμῃ 1885, σσ. 12-20 (εἰς τὸ ἐξῆς PaR).

2. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἐτερος> κανὼν τῆς Θεοτόκου.  
Ἦχος α'. Χριστὸς γεννᾶται, δοξάσατε  
Ἀρχ.: Ὑπεῖκει φόβῳ, παντάνασσα<sup>1</sup>,  
(σὺν β' ᾠδῇ)  
Sinait. gr. 785, ff. 72-75
3. Τῇ Β'. Κανὼν κατανυκτικός, <οὗ ἡ ἀκροστιχὶς ἐν τῇ θ' ᾠδῇ· Ἰωσήφ.>  
Ἦχος α'. Σοῦ ἡ τροπαιοῦχος δεξιὰ  
Ἀρχ.: Ἐχοντες νηστείας τὸν καιρὸν<sup>2</sup>  
(σὺν β' ᾠδῇ)  
Ποιητής: Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος  
Sinait. gr. 779, ff. 50-52<sup>v</sup>· 780, ff. 45-47<sup>v</sup>· 778, ff. 59<sup>v</sup>-64
4. Τῇ Γ'. Κανὼν ἐγκωμιαστικός <εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον> ψαλλόμενος τῇ Γ', φέρων ἀκροστιχίδα·  
Πάντες σε ὑμνοῦμεν πόθῳ, Θεοτόκε.  
Ἦχος α'. Σοῦ ἡ τροπαιοῦχος δεξιὰ  
Ἀρχ.: Ποίαν σοι ἐπάξιον ᾠδὴν<sup>3</sup>  
Ποιητής: Ἰωάννης μοναχὸς  
Sinait. gr. 785, ff. 78-80· 779, ff. 47-50 (Τῇ Κυριακῇ, ἀνωνύμως)
5. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἐτερος> κανὼν κατανυκτικός, <οὗ ἡ ἀκροστιχὶς ἄνευ τῶν θεοτοκίων>  
Δέχοιο, Χριστέ, τοῦσδε τοὺς ἐμοὺς λόγους. Ἰωσήφ.  
Ἦχος α'. Ωιδὴν ἐπινίκιον  
Ἀρχ.: Δουλούμενος πάθεσι τῆς ἀμαρτίας<sup>4</sup>  
(σὺν β' ᾠδῇ)

1. Ἐλλιπῶς ἐκδεδωμένος εἰς Μητροπολίτου πρ. Λεοντοπόλεως Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, Θεοτοκάριον, Chennevières-sur-Marne (Ἀγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη, ἀρ. 7-8), 1931, σσ. 23-26 (εἰς τὸ ἐξῆς Εὐστρατιάδου, Θεοτοκάριον). Βλ. καὶ Τωμαδάκη, Κανόνες, σ. 266, ἀρ. 65.

2. Περί τοῦ κανόνος βλ. καὶ Τωμαδάκη, Κανόνες, σ. 262, ἀρ. 38 (Τῇ Γ').

3. Περί τῆς ἀτελοῦς ἐκδόσεως τοῦ κανόνος καὶ τῆς παραδόσεώς του ὑπὸ τοῦ κώδικος τῆς Κρυπτοφέρρης Δ.γ.Ι (ὡς ἔργου Κοσμᾶ μοναχοῦ) βλ. Τωμαδάκη, Κανόνες, σ. 266, ἀρ. 66. Βλ. καὶ Δημοσθένης Στρατηγόπουλος, Ἐντυπες ἀκολουθίαι ἁγίων, Ἀθήνα 2007, σ. 273 (ἐνθα καταγράφεται καὶ ἑτέρα ἐκδοσις τοῦ 1847).

4. Βλ. καὶ Τωμαδάκη, Κανόνες, σ. 259, ἀρ. 21 (καταγράφονται κώ-

Ποιητής: Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος  
Sinait. gr. 779, ff. 54<sup>v</sup>-57<sup>v</sup>· 783, ff. 6-11<sup>v</sup>· 780, ff. 6-11<sup>v</sup>· 798, ff. 8<sup>v</sup>-17· 793, ff. 11-12.

6. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἐτερος> κανὼν τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, <οὗ ἡ ἀκροστιχὶς ἐν τοῖς θεοτοκίαις· Γεωργίου>.  
Ἦχος α'. Σοῦ ἡ τροπαιοῦχος δεξιὰ  
Ἀρχ.: Ἐν τῷ τῆς πρεσβείας σου φωτὶ  
Ποιητής: Γεώργιος  
Sinait. gr. 783, ff. 6-11<sup>v</sup>
7. Τῇ Δ'. Κανὼν ἐγκωμιαστικός εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον ψαλλόμενος τῇ Δ', φέρων ἀκροστιχίδα κατὰ στοιχεῖον καὶ ἐν τοῖς θεοτοκίαις· Κλήμεντος.  
Ἦχος α'. Ωιδὴν ἐπινίκιον  
Ἀρχ.: Ἀγίασμα ἄχραντον, χαῖρε<sup>1</sup>  
(σὺν β' ᾠδῇ)  
Ποιητής: Κλήμης  
Sinait. gr. 779, ff. 61<sup>v</sup>-63<sup>v</sup>· 785, ff. 80-83
8. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἐτερος> κανὼν εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον.  
Ἦχος α'. Τῷ βοηθήσαντι Θεῷ  
Ἀρχ.: Ἐν τῷ πελάγει τῶν παθῶν<sup>2</sup>  
(σὺν β' ᾠδῇ)  
Ποιητής: Ἰγνατίος  
Sinait. gr. 791, ff. 61-64 (Ἰγνατίου)· 778, ff. 81<sup>v</sup>-85 (Τῇ ζ', ποίημα Ἰγνατίου)· 776, ff. 76-79<sup>v</sup> (ἀνωνύμως)· 785,

δικες τῆς Κρυπτοφέρρης οἱ ὅποιοι διασώζουν τὸν κανόνα) καὶ Τωμαδάκη, Ἰωσήφ, σ. 187, ἀρ. 387 (ὅπου ἐπισημαίνεται ἡ ἐλλιπὴς καὶ νενοθευμένη ἐκδοσις τοῦ κανόνος ἐν PaR, σσ. 39-46).

1. Ὁ κανὼν ἐξεδόθη εἰς Εὐστρατιάδου, Θεοτοκάριον, σσ. 26-29, ἀλλὰ ἄνευ τῆς β' ᾠδῆς. Σημειωτέον ὅτι τὰ ἀρχικὰ τῶν τροπαρίων τῆς β' ᾠδῆς δὲν συμμετέχουν εἰς τὸν σχηματισμὸν τῆς ἀλφαβητικῆς ἀκροστιχίδος.

2. Ὁ κανὼν φέρεται ἐκδεδωμένος εἰς PaR, σσ. 76-82, ἀλλὰ ἀνωνύμως καὶ χωρὶς τὴν β' ᾠδὴν, ἡ ὁποία ἐξεδόθη μερικῶς ὑπὸ τοῦ Ph. Vitali, Παρακλητικῆ..., Romae 1738, σ. φκθ'. Ὁ αὐτὸς κανὼν ἀλλὰ χωρὶς τὴν β' ᾠδὴν ἐξεδόθη ὡς ποίημα Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ ὑπὸ Εὐστρατιάδου, Θεοτοκάριον, σσ. 58-60.

- ff. 83-85<sup>v</sup> (Τῇ Ε', ἀωνύμως)· 790, ff. 134<sup>v</sup>-138 (ἀωνύμως).
9. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, <οὗ ἡ ἀκροστιχὶς ἐν τῇ θ' ᾠδῇ· Ἰωσήφ>. Ἦχος α'. *Ωιδὴν ἐπινίκιον*  
Ἀρχ.: Παγχρύσοις σου δόγμασιν<sup>1</sup>  
(σὺν β' ᾠδῇ)  
Ποιητής: Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος  
Sinait. gr. 783, ff. 11<sup>v</sup>-16· 778, ff. 81<sup>v</sup>-85<sup>v</sup> (Τῇ ζ', ἀνευ β' ᾠδῆς).
10. Τῇ Ε'. Κανὼν τῶν ἁγίων Ἀποστόλων φέρων ἀκροστιχίδα τήνδε: *Τοὺς τοῦ Λόγου μαθητὰς εὐφημεῖν θέμις*. Ἦχος α'. Πρὸς τό· *Ἀναστάσεως ἡμέρα. Τῷ τὴν θάλασσαν τεμόντι*  
Ἀρχ.: Τοὺς λαμπτήρας τῶν ἐν σκότει<sup>2</sup>  
(σὺν β' ᾠδῇ)  
Sinait. gr. 793, ff. 28-34<sup>v</sup>· 783, ff. 17<sup>v</sup>-22<sup>v</sup>· 798, ff. 28-36
11. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Νικολάου, <οὗ ἡ ἀκροστιχὶς· *Εἰς Νικόλαον πρῶτος ὕμνος Φωτίου*>. Ἦχος α'. *Σοῦ ἡ τροπαιοῦχος*  
Ἀρχ.: Ἐπὶ τὴν πρεσβείαν σου, σοφέ,<sup>3</sup>  
Ποιητής: Φώτιος  
Sinait. gr. 783, ff. 17<sup>v</sup>-23· 798, ff. 29-36<sup>v</sup>

1. Μεταξὺ τῶν δύο κωδίκων ὑπάρχουν διαφοραὶ ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸν, τὴν σειρὰν ἀλλὰ καὶ τὰ ἀρχικὰ τῶν τροπαρίων ἀνὰ ᾠδὴν, αἱ ὁποῖαι καθιστοῦν δυσχερῆ τὴν ἀνίσχευσιν φραστικῆς τιнос ἀκροστιχίδος εἰς τὰς ᾠδὰς α'-η'. Τὰ ἀρχικὰ τῶν τροπαρίων εἰς μὲν τὸν Sinait. gr. 783 εἶναι:

α' β' γ' δ' ε' ζ' η' θ'  
ΠΑΘΗ | ΤΤΑ | ΠΤΗΕ | ΤΩΕ | ΩΤΕΗ | ΤΠΕΑ | ΙΤΩΕ | ΝΕΡΩ | ΙΩΣΗΦ,  
εἰς δὲ τὸν Sinait. gr. 778:

α' γ' δ' ε' ζ' η' θ'  
ΠΑΗ | ΠΤΕ | ΤΩΕ | ΩΕΗ | ΤΠΑ | ΤΩΕ | ΕΡΩ | ΙΩΣΦ.

2. Βλ. καὶ Τωμαδάκη, Κανόνες, σ. 259, ἀρ. 22.

3. Μόνην τὴν ἀκροστιχίδα κατέγραψεν ὁ Ἀθ. Κομίνης, Ὑπῆρξεν ὁ ἱερὸς Φώτιος ποιητής; Δίπτυχα ζ' (Μνήμη Bruno Lavagnini), Ἀθῆναι 1994-1995, σ. 25.

12. <Τῇ Παρασκευῇ. Κανὼν (ἀκέφαλος)>  
Ἦχος α'.  
Ἀρχ.: Πέπληγμαι | ὑπὸ τῶν ἐνοχλούντων (προτελευταῖον τροπ. α' ᾠδῆς)  
Sinait. gr. 782, ff. 1-3<sup>v</sup>
13. Τῷ Σαββάτῳ. Κανὼν ἱκετήριος εἰς τὸν φιλόανθρωπον Κύριον καὶ εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον.  
Ἦχος α'. Πρὸς· *Πικρὰς δουλείας*  
Ἀρχ.: Χειρῶν σου πλάσμα ὑπάρχοντες  
(σὺν β' ᾠδῇ)  
Sinait. gr. 782, ff. 10-13
14. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν ἱκετευτικὸς εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον.  
Ἦχος α'. *Διὰ στόλου πυρὸς καὶ νεφέλης*  
Ἀρχ.: Δεῦτε πάντες συνέλθωμεν, πιστοί,  
(σὺν β' ᾠδῇ)  
Sinait. gr. 785, ff. 87<sup>v</sup>-90<sup>v</sup>
15. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν εἰς Προφήτας καὶ Μάρτυρας.  
Ἦχος α'. *Υγρὰν διοδεύσας*  
Ἀρχ.: Προφῆται προήγγειλαν τὴν φρικτὴν  
Sinait. gr. 798, ff. 207<sup>v</sup>-209<sup>v</sup>
16. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν εἰς κοιμηθέντας φέρων ἀκροστιχίδα· *Θεὸν ποθοῦσι θεῖον ἐξάδω μέλος. <Ὁ Ἰωσήφ>*. Ἦχος α'. *Διὰ στόλου πυρὸς*  
Ἀρχ.: Θυραιῶ εὐσεβείας οἱ θεῖοι<sup>1</sup>  
Ποιητής: Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος  
Sinait. gr. 783, ff. 28<sup>v</sup>-33<sup>v</sup>· 798, ff. 42-44· 793, ff. 40-46<sup>v</sup>
17. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν παρακλητικὸς τοῦ ἁγίου Θεοδώρου ἔχων ἀκροστιχίδα· *Φερώνυμόν σε τοῦ Θεοῦ δῶρον σέβω. Ἰωσήφ*.

1. Βλ. καὶ Τωμαδάκη, Ἰωσήφ, σ. 188, ἀρ. 393 καὶ Τωμαδάκη, Κανόνες, σ. 259, ἀρ. 23.

Ἦχος α'. Σοῦ ἡ τροπαιοῦχος δεξιὰ  
 Ἀρχ.: Φέγγει λαμπόμενος αἰεὶ τῆς τρισηλίου<sup>1</sup>  
 Ποιητής: Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος  
 Sinait. gr. 779, ff. 72-74<sup>v</sup>

# ΚΑΝΟΝΕΣ ΤΗΣ ΕΒΔΟΜΑΔΟΣ ΤΟΥ Β' ΗΧΟΥ

18. Τῇ Κυριακῇ. Κανὼν ἀναστάσιμος.  
 Ἦχος β'. Ἐν βυθῷ κατέστρωσε  
 Ἀρχ.: Ὁ τοῦ κόσμου ἄρχων, ἀγαθέ,<sup>2</sup>  
 (σὺν β' ᾠδῇ)  
 Ποιητής: Ἰωάννης μοναχὸς  
 Sinait. gr. 779, ff. 79<sup>v</sup>-81<sup>v</sup>
19. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν ἀναστάσιμος.  
 Ἦχος β'. Τῷ τὴν ἄβατον κυμαινομένην  
 Ἀρχ.: Τῷ ἀνοίξαντι διὰ σταυροῦ παράδεισον<sup>3</sup>  
 Sinait. gr. 779, ff. 81<sup>v</sup>-82<sup>v</sup>
20. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν ἀναστάσιμος.  
 Ἦχος β'. Βυθοῦ ἀνεκάλυψε πυθμένα  
 Ἀρχ.: Σταυρῷ προσπαγεῖς ὑπὸ ἀνόμων  
 Sinait. gr. 781, ff. 13-16
21. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν εἰς τὴν ἁγίαν καὶ  
 θεαρχικὴν Τριάδα φέρων ἀκροστιχίδα· Ἀρχὴν ἀνυμνῶ τὴν  
 τρισηλίον μίαν.  
 Ἦχος β'. Βυθοῦ ἀνεκάλυψε πυθμένα

1. Τὸν αὐτὸν βυζαντινὸν δωδεκασύλλαβον χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ ὕμνογράφος Γεώργιος Νικομηδείας εἰς κανόνα του ἀφιερωμένον εἰς τὸν αὐτὸν ἅγ. Θεόδωρον, βλ. Ε. Ἱ. Τωμαδάκη, Ἀνδρέου Κρήτης Κανὼν εἰς τὸν ἅγιον μεγαλομάρτυρα Θεόδωρον, ΕΕΒΣ 51, 2003, σ. 132 καὶ Ἑλ. Παπαηλιούπουλου-Φωτοπούλου, Ταμεῖον ἀνεκδότων βυζαντινῶν ἁσματικῶν κανόνων (Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὡφελίμων Βιβλίων), Ἀθῆναι 1996, σσ. 212-213, ἀρ. 648.

2. Ὁ κανὼν ἔχει ἐκδοθῇ ἀλλὰ χωρὶς τὴν β' ᾠδὴν εἰς PaR 107-114 (ὡς ποίημα Ἰωάννου μοναχοῦ). Βλ. καὶ Δημ. Στρατηγόπουλος, ἐνθ' ἄνωτ. σσ. 70 καὶ 274.

3. Βλ. καὶ Τωμαδάκη, Κανόνες, σ. 256, ἀρ. 3.

- Ἀρχ.: Ἀνάρχως ἐκλάμπεις ὁ τῆς δόξης ἥλιος  
 Sinait. gr. 781, ff. 22<sup>v</sup>-25<sup>v</sup>
22. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον ψαλλόμενος ἐν θλίψεσι καὶ συμφοραῖς φέρων ἀκροστιχίδα ἐν τοῖς θεοτοκίοις· Θεοῦ χάρις.  
 Ἦχος β'. Βυθοῦ ἀνεκάλυψε πυθμένα  
 Ἀρχ.: Ἡ πάντων ἐπήκοος ἐν θλίψει<sup>1</sup>  
 (σὺν β' ᾠδῇ)  
 Sinait. gr. 779, ff. 83-85· 785, ff. 90-94
  23. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν παρακλητικὸς εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον.  
 Ἦχος β'. Βυθοῦ ἀνεκάλυψε πυθμένα  
 Ἀρχ.: Ἡ πάντων δεσπόζουσα κτισμάτων<sup>2</sup>  
 (σὺν β' ᾠδῇ)  
 Sinait. gr. 779, ff. 289-291<sup>v</sup>· 781, ff. 16-21
  24. Τῇ Β'. Κανὼν παρακλητικὸς εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον.  
 Ἦχος β'. Ἐν βυθῷ κατέστρωσε  
 Ἀρχ.: Ἐν φωναῖς ἁσμάτων ἱερῶν<sup>3</sup>  
 (σὺν β' ᾠδῇ)  
 Ποιητής: Θεόδωρος ὁ Στουδίτης  
 Sinait. gr. 781, ff. 31-35<sup>v</sup>· 785, ff. 104<sup>v</sup>-108<sup>v</sup> (Τῷ Σαββάτῳ)
  25. Τῇ Γ'. Κανὼν τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου φέρων ἀκροστιχίδα τήνδε· Φωνὰς δέχοιο προσφύγων σῶν, παμμάκαρ. Ἰωσήφ.

1. Ἐλλιπῶς ἐκδεδωμένος εἰς Εὐστρατιάδου, Θεοτοκάριον, σσ. 159-162. Βλ. καὶ Τωμαδάκη, Κανόνες, σ. 267, ἀρ. 69.

2. Ὁ κανὼν ἐξεδόθη ἐλλιπῶς εἰς Εὐστρατιάδου, Θεοτοκάριον, σσ. 156-159, ὡς ποίημα Ἰγνατίου.

3. Μερικῶς ἐκδεδωμένος εἰς Εὐστρατιάδου, Θεοτοκάριον, σσ. 152-156. Βλ. καὶ Τωμαδάκη, Κανόνες, σ. 267, ἀρ. 71. Τέσσαρα τροπ. τῆς β' ᾠδῆς παραδίδει καὶ ὁ Sinait. gr. 780, f. 69<sup>v</sup>, ὡς β' ᾠδὴν τοῦ ἀδεσπότη κανόνος με ἀκροστιχίδα Τοὺς προστρέχοντας εἰς σὲ σῶζε, Παρθένε (PaR 164-171), ἀλλὰ τὰ ἀρχικὰ τῶν τροπ. αὐτῶν δὲν συμμετέχουν εἰς τὸν σχηματισμὸν τῆς ἐν λόγῳ ἀκροστιχίδος.

- Ἦχος β'. Ἀτριπτον, ἀσυνήθη  
 Ἀρχ.: Φέγγει τῆς ἀνεσπέρου λαμπόμενος, παμμάκαρ<sup>1</sup>,  
 Ποιητής: Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος  
 Sinait. gr. 785, ff. 48-52
26. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ  
 Προδρόμου, <οὗ ἡ ἀκροστιχὶς ἐν τοῖς θεοτοκίοις· Γεωργίου>  
 Ἦχος β'. Δεῦτε λαοὶ  
 Ἀρχ.: Τὰς νοητὰς τρίβους μοι εὐθείας ποιήσον  
 Ποιητής: Γεώργιος  
 Sinait. gr. 783, ff. 38-44
27. Τῇ Δ'. Κανὼν εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον.  
 Ἦχος β'. Ἐν βυθῷ κατέστρωσε  
 Ἀρχ.: Ἀνατείλας ἥλιος ἐκ σοῦ<sup>2</sup>  
 Ποιητής: Θεοφάνης  
 Sinait. gr. 781, ff. 41<sup>v</sup>-44<sup>v</sup>
28. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν παρακλητικὸς τῆς ὑπερ-  
 αγίας Θεοτόκου φέρων ἀκροστιχίδα ἐν τοῖς θεοτοκίοις· Βα-  
 σιλείου.  
 Ἦχος β'. Αἰσωμεν τῷ κυρίῳ ᾄσμα καινὸν  
 Ἀρχ.: Δέσποινα Θεοτόκε, δέξαι ἡμῶν  
 (σὺν β' ᾠδῇ)  
 Ποιητής: Βασίλειος  
 Sinait. gr. 781, ff. 47<sup>v</sup>-53

1. Βλ. καὶ Τωμαδάκη, Ἰωσήφ, σ. 189, ἀρ. 397 καὶ Τωμαδάκη, Κανόνες, σ. 263, ἀρ. 42.

2. Τροπάρια τινὰ τοῦ κανόνος ἔχουν χρησιμοποιηθῇ ὡς θεοτοκία ἄλ-  
 λων ἁσματικῶν κανόνων, ὅπως, ἐπὶ παραδείγματι, τὸ α' τροπ. τῆς α' ᾠδῆς, τὸ  
 ἀρχόμενον «Ἀνατείλας ἥλιος ἐκ σοῦ, μήτερ ἀειπάρθενε», τὸ ὁποῖον φέρεται ὡς  
 θεοτοκίον τῆς α' ᾠδῆς τοῦ κανόνος τοῦ Θεοφάνους πρὸς τιμὴν τοῦ ἁγ. Παρίωνος  
 τοῦ Μεγάλου (21 Οκτ.). Ὁ κανὼν οὗτος ἀκροστιχίζει «Τὸ φαιδρὸν ὕμνω, παμ-  
 μάκαρ, σὼν θαυμάτων» καὶ τὸ ἀρχικὸν γράμμα τοῦ θεοτ. μετέχει τοῦ σχη-  
 ματισμοῦ τῆς ἀκροστιχίδος, βλ. MR I 479. Ἐπίσης τὸ γ' τροπ. τῆς αὐτῆς α'  
 ᾠδῆς τοῦ παρόντος κανόνος, τὸ ὁποῖον ἄρχεται «Νεανίδων θεῶν ὁ χορὸς ἐν-  
 θεαστικώτατα», ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ Θεοφάνους ὡς θεοτοκίον τοῦ  
 κανόνος τοῦ ἀφιερωμένου εἰς τὴν Μετάστασιν τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολό-  
 γου (26 Σεπτ.). Ὁ ἐν λόγῳ κανὼν φέρει ἀκροστιχίδα «Βροντῆς τὸν υἱὸν χρι-

29. Τῇ Ε'. Κανὼν εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον.  
 Ἦχος β'. Δεῦτε λαοὶ ᾄσωμεν ᾄσμα  
 Ἀρχ.: Πάντες πιστοὶ δεῦτε συμφώνως τιμήσωμεν<sup>1</sup>  
 (σὺν β' ᾠδῇ)  
 Ποιητής: Ἰγνάτιος  
 Sinait. gr. 791, ff. 63<sup>v</sup>-65<sup>v</sup> (Ἰγνατίου)· 776, ff. 80-89  
 (ἄνευ ἡμέρας καὶ ἀνωνύμως)· 785, ff. 100<sup>v</sup>-102<sup>v</sup> (ἀνω-  
 νύμως)· 790, ff. 162<sup>v</sup>-165<sup>v</sup> (Τῇ Δ', ἀνωνύμως).
30. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν εἰς ἁγίους Ἀποστό-  
 λους φέρων ἀκροστιχίδα τήνδε· Λόγον μαθητὰς τοῖσδε  
 τοῖς λόγοις σέβω. Ὁ Ἰωσήφ.  
 Ἦχος β'. Τῷ τὴν ἄβατον κυμαινομένην  
 Ἀρχ.: Λύρα ᾤφθητε τοῦ παναγίου Πνεύματος<sup>2</sup>  
 Ποιητής: Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος  
 Sinait. gr. 793, ff. 66-72· 783, ff. 49-53
31. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν ἐγκωμιαστικὸς καὶ  
 παρακλητικὸς εἰς τὴν παναγίαν Θεοτόκον φέρων ἀκρο-  
 στιχίδα τήνδε· Ἐγκωμιάζει τὴν Θεοτόκον Θέκλα, ἐν δὲ  
 τοῖς θεοτοκίοις· Κλήμεντος.  
 Ἦχος β'. Τῷ τὴν ἄβατον  
 Ἀρχ.: Ἐγκωμίων σοι ἀειθαλὲς διάδημα<sup>3</sup>  
 (σὺν β' ᾠδῇ ἀνεκδότῳ)

στοτερπῶς αἰνέσω», τὸ δὲ ἀρχικὸν τοῦ θεοτ. συμμετέχει εἰς τὸν σχηματισμὸν  
 τῆς ἀκροστιχίδος, βλ. MR I 265.

1. Μερικῶς ἐκδεδωμένος εἰς Εὐστρατιάδου, Θεοτοκάριον, σσ. 172-  
 174 (ὡς ἔργον Ἰγνατίου).

2. Βλ. καὶ Τωμαδάκη, Ἰωσήφ, σ. 190, ἀρ. 400 καὶ Τωμαδάκη, Κανόνες, σ. 259, ἀρ. 24.

3. Ὁ Κανὼν, ἀλλ' ἄνευ τῆς β' ᾠδῆς, ἐξεδόθη ὑπὸ Νικοδήμου Ἀγιο-  
 ρεΐτου, Θεοτοκάριον, Βενετία (Φοῖνιξ) 1898, σσ. 22-23 καὶ Εὐστρατιάδου,  
 Θεοτοκάριον, σσ. 166-168. Τὰ ἀρχικὰ τῶν τροπαρίων ἀνὰ ᾠδὴν ἔχουν:

α'	β'	γ'	δ'	ε'	ς'	ζ'	η'	θ'
ΕΓΚ.Κ.		<ΩΜΙ.Α>		AZE.H.		ITH.M.		NOE.E.
Sinait. gr. 785								

α'	β'	γ'	δ'	ε'	ς'	ζ'	η'	θ'
ΕΓΚ.Κ.		<ΩΜΙ.Α>		AZE.H.		ITH.M.		NOE.E.
Nicoδήμου, Θεοτοκάριον.								



Ποιητής: Θέκλα (τῶν δὲ θεοτ. Κλήμης)  
Sinait. gr. 785, ff. 94-96<sup>v</sup>

32. Τῷ Σαββάτῳ. Κανὼν παρακλητικὸς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου.

Ἦχος β'. *Ἐν βυθῷ κατέστρωσε*  
Ἀρχ.: Ἐξ ἀγνῶν λαγόνων σου σαρκί<sup>1</sup>  
Sinait. gr. 781, ff. 73-75<sup>v</sup>

33. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν εἰς Προφήτας καὶ Μάρτυρας.

Ἦχος β'. *Δεῦτε λαοὶ | ἄσωμεν ἄσμα*  
Ἀρχ.: Χωρητικὰ τοῦ θείου πνεύματος ὄργανα  
Ποιητής: Βασίλειος  
Sinait. gr. 779, ff. 109<sup>v</sup>-111<sup>v</sup>

34. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν παρακλητικὸς τοῦ ἁγίου μάρτυρος Θεοδώρου φέρων ἀκροστιχίδα· *Δέχον τὸ δῶρον τῶν ἐμῶν λόγων, μάκαρ. <Ἰωσήφ>.*

Ἦχος β'. *Δεῦτε λαοὶ | ἄσωμεν ἄσμα*  
Ἀρχ.: Δῶρον Θεῷ, | μάρτυς, σαυτὸν προσενήνοχας  
Ποιητής: Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος  
Sinait. gr. 779, ff. 105<sup>v</sup>-107<sup>v</sup>

35. <Ἄνευ ἡμέρας.> Κανὼν ψαλλόμενος εἰς ἐπιδρομὴν ἐχθρῶν (ἐθνῶν cod.)

α' β' γ' δ' ε' ς' ζ' η' θ'  
ΕΓΚ.Κ. | <ΩΜΙ.Α. > | ΑΖΕ.Η. | ΙΘΗ.Μ. | ΝΘΕ.Ε. | ΗΟΤ.Ν. | ΟΚΟ.Τ. | ΝΘΕ.Ο. | ΚΛΑ.Σ.  
Εὐστρατιάδου, Θεοτοκάριον.

1. Τὸ τελευταῖον τροπ. τῆς α' ᾠδῆς, ἀρχόμενον «Ὑπερτέρα πέφνηας, ἀγνή, πάσης ἀοράτου», ἐχρησιμοποίησεν ὁ ὕμνογράφος Θεοφάνης εἰς τὸν κανόνα πρὸς τιμὴν τοῦ ὁσίου Νικητὰ ἡγουμένου τῆς Μονῆς τοῦ Μηδικίου (3 Ἀπριλ.) με ἀκροστιχίδα· *Τὸν σὸν γεραίρω παμφαῇ βίον, πάτερ. Τὸ ἀρχικὸν τοῦ θεοτ. δὲν συμμετέχει εἰς τὸν σχηματισμὸν τῆς ἀκροστιχίδος. Βλ. MR IV, 240. Τὸ αὐτὸ τροπάριον φέρεται ὡς θεοτ. τοῦ κανόνος τοῦ Θεοφάνους πρὸς τιμὴν τοῦ ὁσίου Παχωμίου (15 Μαΐου) με ἀκροστιχίδα· Παχωμίω τὸν αἶνον εἰκότως πλέκω. Ὅμως τὸ ἀρχικὸν τοῦ τροπ. δὲν συμμετέχει εἰς τὸν σχηματισμὸν τῆς ἀκροστιχίδος. Βλ. MR V 105. Τὸ αὐτὸ τροπ. φέρεται ὡς θεοτ. καὶ τοῦ κανόνος τοῦ Ἰωάννου Μοναχοῦ τοῦ ψαλλομένου τῇ Β' Κυριακῇ τῆς Παρακλητικῆς καὶ ἀρχομένου «Ὁ τοῦ κόσμου ἄρχων». PaR 108. Ὁ κανὼν οὗτος εἶναι ἀνακρόστιχος.*

Ἦχος β'. *Δεῦτε λαοὶ*  
Ἀρχ.: Οἱ ἐν Χριστῷ | πᾶσαν ἐλπίδα τιθέμενοι  
Sinait. gr. 820, ff. 118-123<sup>v</sup>

#### ΚΑΝΟΝΕΣ ΤΗΣ ΕΒΔΟΜΑΔΟΣ ΤΟΥ Γ' ΗΧΟΥ

36. Τῇ Κυριακῇ. Κανὼν εἰς τὴν ἁγίαν καὶ θαρραλικὴν Τριάδα φέρων ἀκροστιχίδα τήνδε· *Τρίτον σε μέλλω τὸν μονάρχην δεσπότην.*

Ἦχος γ'. *Τεμνομένην θάλασσαν*  
Ἀρχ.: Τριλαμπὴ θεότητα τοῖς προσώποις  
Sinait. gr. 781, ff. 104-106<sup>v</sup>

37. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν σταυροαναστάσιμος.

Ἦχος γ'. *Ὁ τὰ ὕδατα πάλαι*  
Ἀρχ.: Ὁ τὴν γῆν κατακρίνας<sup>1</sup>  
Ποιητής: Ἰωάννης  
Sinait. gr. 780, ff. 76-80

38. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν ἀναστάσιμος.

Ἦχος γ'. *Χέρσον ἀβυσσοτόκον*  
Ἀρχ.: Σταυροῦ ἀχράντου ξύλω | χεῖράς σου ἐκπετάσας  
Sinait. gr. 781, ff. 96-98<sup>v</sup>

39. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν ἀναστάσιμος.

Ἦχος γ'. *Τεμνομένην θάλασσαν*  
Ἀρχ.: Ραπισμὸν, φιλάνθρωπε, ἐκατεδέξω  
Sinait. gr. 779, ff. 113<sup>v</sup>-115

1. Ὁ κανὼν εἶναι ἐκδεδομένος εἰς PaR 193-199 ὡς ἔργον Ἰωάννου μοναχοῦ. Ὅμως εἰς τὸ σинаϊτικὸν χειρόγραφον τὰ τροπάρια τῶν ᾠδῶν η' καὶ θ' εἶναι ἀνέκδοτα καὶ διάφορα ἐκείνων τῆς Παρακλητικῆς. Αἱ ἀπαρχαὶ τῶν στροφῶν τῶν δύο αὐτῶν ᾠδῶν ἔχουν:

Ωιδὴ η'. *Τὸν συμβολικῶς ἐν ἀγγέλου | ὀφθέντα μορφῇ*  
– Πέπαυται ὁ φόβος τῶν ἐθνῶν | τῷ πάθει τῷ σῶ  
– Ἐλυσας τοῦ Ἀδάμ τὴν ὀσφύν, | Χριστέ, ἐγερθεῖς  
– Θεὸν ἐκ Θεοῦ ἀληθινόν, | Ὑῖόν ἐκ πατρὸς

Ωιδὴ θ'. *Τὸν ἐκ Θεοῦ Θεὸν Λόγον*  
– Τῷ τοῦ σταυροῦ σου καλάμῳ | πρὸς τὸ σαθρὸν  
– Τῆς παρειμένας μου χεῖρας | ἐν τῷ ἀχράντῳ  
– Μεγαλορρήμονα γλῶσσαν | εἰς οὐρανὸν

40. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν παρακλητικὸς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου φέρων ἀκροστιχίδα· *Μῆτερ Θεοῦ, δέχου με προσφεύγοντά σοι.*  
Ἦχος γ'. *Χέρσον ἀβυσσοτόκον*  
Ἀρχ.: Μωσῆς προτυπῶν σε, παρθένε, ἔσωσε  
Sinait. gr. 781, ff. 98<sup>v</sup>-101A<sup>v</sup>
41. Τῇ Β'. Κανὼν κατανυκτικός.  
Ἦχος γ'. *Ὁ τὰ ὕδατα πάλαι*  
Ἀρχ.: Διὰ βρώσεως πάλαι | τοῦ παραδείσου ἐξόριστος  
(σὺν β' ᾠδῇ)  
Sinait. gr. 779, ff. 115<sup>v</sup>-118<sup>v</sup>
42. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ.> Κανὼν τῶν Ἀσωμάτων.  
Ἦχος γ'. *Τῷ ῥυσαμένῳ τὸν Ἰσραὴλ*  
Ἀρχ.: Περιπεσόντα με ταῖς τῶν παθῶν τρικυμίαις  
(σὺν β' ᾠδῇ)  
Sinait. gr. 776, ff. 110-113<sup>v</sup>
43. Τῇ Γ'. Κανὼν εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον φέρων ἀκροστιχίδα· *Εἷς βλεπον, ἀγνή, πρὸς τρόπους Ἀρσενίου.*  
Ἦχος γ'. *Ὁ τὰ ὕδατα πάλαι*  
Ἀρχ.: Εὐσπλαγχνίας ἀφάτου, | μήτηρ τοῦ κτίστου<sup>1</sup>  
Ποιητής: Ἀρσένιος  
Sinait. gr. 785, ff. 113-115<sup>v</sup>
44. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν εἰς τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν καὶ εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον.  
Ἦχος γ'. *Βραχίονι ὑψηλῷ*  
Ἀρχ.: Ὁ ὑψηλὸς βραχίων, | ἡ θεία δύναμις  
(σὺν β' ᾠδῇ)  
Sinait. gr. 785, ff. 115<sup>v</sup>-118<sup>v</sup>
45. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Προ-δρόμου, <οὗ ἡ ἀκροστιχὶς ἐν τοῖς θεοτοκίοις· *Γεωργίου*>.  
Ἦχος γ'. *Ὁ τὰ ὕδατα πάλαι*

1. Βλ. καὶ Τωμαδάκη, Κανόνες, σ. 267, ἀρ. 74.

- Ἀρχ.: Ὁ πρὸ πάντων αἰώνων ἐν ἀπορρήτῳ  
Ποιητής: Γεώργιος  
Sinait. gr. 783, ff. 68<sup>v</sup>-74
46. Τῇ Δ'. Κανὼν παρακλητικὸς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου, <οὗ ἡ ἀκροστιχὶς ἐν τοῖς θεοτοκίοις· *Κλήμεντος*>.  
Ἦχος γ'. *Ὁ τὰ ὕδατα πάλαι*  
Ἀρχ.: Ὡς μητέρα σε Θεοῦ πνεύματι θείῳ<sup>1</sup>  
(σὺν β' ᾠδῇ ἀνεκδότῳ)  
Ποιητής: Κλήμης  
Sinait. gr. 779, ff. 126<sup>v</sup>-128<sup>v</sup>
47. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, <οὗ ἡ ἀκροστιχὶς ἐν τῇ θ' ᾠδῇ· *Ἰωσήφ*>.  
Ἦχος γ'. *Θαυμαστὸς ἐνδόξως*  
Ἀρχ.: Τοῦ καλοῦ ποιμένος | ὀφθεῖς πρόβατον  
Ποιητής: Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος  
Sinait. gr. 783, ff. 73<sup>v</sup>-78· 778, ff. 154<sup>v</sup>-161 (Τῇ Ε')
48. Τῇ Ε'. Κανὼν ἱκετήριος εἰς τὴν ἁγίαν Θεοτόκον ψαλλόμενος ἐπὶ συμφοραῖς καὶ θλίψεσι καὶ ἀνάγκαις, φέρων ἀκροστιχίδα ἐν τοῖς τριαδικοῖς καὶ θεοτοκίοις· *Τοῦ ἀθλήτου Νικηφόρου.*  
Ἦχος γ'. *Θαυμαστὸς ἐνδόξως*  
Ἀρχ.: Σὲ ὑμνεῖν ἀξίως | οὐ σθένει, Δέσποινα,<sup>2</sup>  
(σὺν β' ᾠδῇ ἀνεκδότῳ)  
Ποιητής: Νικηφόρος  
Sinait. gr. 785, ff. 118<sup>v</sup>-123
49. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου, <οὗ ἡ ἀκροστιχὶς ἐν τοῖς θεοτοκίοις· *Γεωργίου*>.  
Ἦχος γ'. *Ὁ τὰ ὕδατα πάλαι*  
Ἀρχ.: Τῇ προνοίᾳ σου πάντα ὡς διεξάγων  
Ποιητής: Γεώργιος (<Γε>ωργίου cod.)  
Sinait. gr. 778, ff. 154-160<sup>v</sup>

1. Ὁ κανὼν ἐκδεδομένος εἰς Εὐστρατιάδου, Θεοτοκάριον, σσ. 283-285, ἀλλὰ χωρὶς τὴν β' ᾠδὴν.

2. Βλ. καὶ Τωμαδάκη, Κανόνες, σ. 268, ἀρ. 76.

50. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν παρακλητικὸς εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον.  
Ἦχος γ'. *Τεμνομένην θάλασσαν*  
Ἀρχ.: Ἐγκωμίων ἅπας θεσμός, Παρθένε, ἐξαπορεῖ  
Sinait. gr. 781, ff. 129-131<sup>v</sup>
51. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν τῶν ἁγ. Ἀποστόλων φέρων ἀκροστιχίδα· *Τοὺς φωτοειδεῖς αἰνέσω Χριστοῦ φίλου.* Ὁ Ἰωσήφ.  
Ἦχος γ'. *Τεμνομένην θάλασσαν*  
Ἀρχ.: Τὰς τοῦ Λόγου σάλπιγγας τὰς εὐήχους<sup>1</sup>  
Ποιητής: Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος  
Sinait. gr. 779, ff. 128<sup>v</sup>-131· 783, ff. 79<sup>v</sup>-84<sup>v</sup>· 793, ff. 101<sup>v</sup>-108
52. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν τοῦ ἁγ. Νικολάου, <φέρων ἀκροστιχίδα· *Αἶνον τρίτον σοι, Νικόλαε, προσφέρω. Φώτιος.*<sup>2</sup>>  
Ἦχος γ'. Ὁ τὰ ὕδατα πάλαι  
Ἀρχ.: Ἀληθείας ὑπάρχων κήρυξ καὶ μύστης  
Ποιητής: Φώτιος  
Sinait. gr. 783, ff. 79<sup>v</sup>-84<sup>v</sup>
53. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν τοῦ ἁγ. Νικολάου.  
Ἦχος γ'. *Θαυμαστὸς ἐνδόξως*  
Ἀρχ.: Τὸν σοφὸν ποιμένα καὶ θεῖον πρόβουλον  
(σὺν β' ᾠδῇ διείρμῳ)  
Sinait. gr. 779, ff. 130<sup>v</sup>-132
54. Τῇ ζ'. Κανὼν παρακλητικὸς εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον φέρων ἀκροστιχίδα· *Τοὺς προσκαλουμένους σε σῶζε, Παρθένε. <Ἰωσήφ>.*  
Ἦχος γ'. *Θαυμαστὸς ἐνδόξως*  
Ἀρχ.: Τὴν πηγὴν τὴν θείαν, | ἐξ ἧς ἔβλυσεν  
(σὺν β' ᾠδῇ)

1. Βλ. καὶ Τωμαδάκη, Ἰωσήφ, σ. 191, ἀρ. 408 καὶ Τωμαδάκη, Κανόνες, σ. 259, ἀρ. 25.

2. Μόνην τὴν ἀκροστιχίδα κατέγραψεν ὁ Ἀθ. Κομίνης, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 25.

Ποιητής: Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος  
Sinait. gr. 781, ff. 141-144

55. Τῷ Σαββάτῳ. Κανὼν εἰς Προφήτας καὶ Μάρτυρας.  
Ἦχος γ'. Ὁ τὰ ὕδατα πάλαι  
Ἀρχ.: Καθαρώτατα σκεύη | τοῦ Παρακλήτου δειχθέντες<sup>1</sup>  
Sinait. gr. 779, ff. 141-143· 798, ff. 91-93· 787, ff. 39<sup>v</sup>-42<sup>v</sup>
56. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν παρακλητικὸς εἰς τὸν ἁγ. μάρτυρα Θεόδωρον ὑπὸ ἀκροστιχίδα· *Τρίτην φέρω σοι, παμμάκαρ, μελωδίαν. Ἰωσήφ.*<sup>2</sup>  
Ἦχος γ'. Ὁ τὰ ὕδατα πάλαι  
Ἀρχ.: Τὸν γεναῖον ὀπλίτην τῆς εὐσεβείας  
Ποιητής: Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος  
Sinait. gr. 779, ff. 137-139

#### ΚΑΝΟΝΕΣ ΤΗΣ ΕΒΔΟΜΑΔΟΣ ΤΟΥ Δ' ΗΧΟΥ

57. Τῇ Κυριακῇ. Κανὼν ἀναστάσιμος.  
Ἦχος δ'. *Χοροὶ Ἰσραὴλ ἀνέκμοις*  
Ἀρχ.: Σταυρῷ προσπαγεῖς βουλήσει  
(σὺν β' ᾠδῇ διείρμῳ)  
Sinait. gr. 781, ff. 169<sup>v</sup>-172
58. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν ἀναστάσιμος.  
Ἦχος δ'. *Ἀισωμεν τῷ Κυρίῳ | τῷ παραδόξως*  
Ἀρχ.: *Ἀισωμεν τῷ Κυρίῳ | τῷ διὰ ξύλου συντρίψαντι*  
(σὺν β' ᾠδῇ)  
Sinait. gr. 776, ff. 3-17

1. Εἰς τὸν κώδ. Sinait. gr. 787 αἱ ᾠδαὶ δ'-ε' τοῦ κανόνος ἀνήκουν εἰς τὸν κανόνα τοῦ Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου πρὸς τιμὴν πάντων τῶν ἁγίων με ἀκροστιχίδα· *Μύσταῖς προσοίσω τοῦ Θεοῦ θεῖον μέλος. Ἰωσήφ, περὶ τοῦ ὁποίου* βλ. Τωμαδάκη, Ἰωσήφ, σ. 192, ἀρ. 410.

2. Τὴν αὐτὴν ἀκροστιχίδα ἐχρησιμοποίησεν Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος καὶ εἰς ἄλλους δύο κανόνες, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ εἰς συνετέθη πρὸς τιμὴν τοῦ ἁγ. ἀποστόλου Θωμᾶ (ζ' Οὐκ.), ὁ δ' ἄλλος τοῦ ἁγ. πρωτομάρτυρος Στεφάνου (ΚΖ' Δεκ.)· βλ. Ἐλ. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 54, ἀρ. 89 καὶ σ. 135, ἀρ. 384 (ἀντιστοιχῶς).

59. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον.  
Ἦχος δ'. *Θαλάσσης τὸ ἐρυθραῖον πέλαγος*  
Ἀρχ.: Σοφίας τῆς ὑπερσόφου γέγονας | σκηνή, πανάμωμε,<sup>1</sup>  
Sinait. gr. 781, ff. 172<sup>v</sup>-175
60. Τῇ Β'. Κανὼν εἰς τὴν ἁγίαν καὶ θαρχεικὴν Τριάδα φέ-  
ρων ἁκροστιχίδα· *Αἰνῶ τρέφωτον τῶν ὅλων μοναρχίαν.*  
Ἦχος δ'. Πρὸς· *Ἀνοίξω τὸ στόμα μου. Ἀρρήτω προστάξει*  
*σου πεζὸν πλωτῆρα*  
Ἀρχ.: Ἀνάκτων τὸν ἄνακτα | καὶ τῶν κυρίων τὸν κύριον  
Sinait. gr. 781, ff. 177<sup>v</sup>-180<sup>v</sup>
61. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν κατανυκτικὸς καὶ τῶν Ἀσωμάτων.  
Ἦχος δ'. *Τριστάτας κραταιοὺς*  
Ἀρχ.: Ἐλέους ἡ πηγὴ  
Sinait. gr. 779, ff. 147<sup>v</sup>-149
62. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν τῶν Ἀσωμάτων.  
Ἦχος δ'. *Ἐπινίκιον ᾠδὴν | τῷ ἑυσαμένῳ Ἰσραὴλ*  
Ἀρχ.: Πύλην ἐκλείσεν Ἀδάμ | διὰ ξύλου τῆς Ἑδέμ  
(σὺν β' ᾠδῇ)  
Sinait. gr. 776, ff. 113<sup>v</sup>-117

1. Ὁ κανὼν παραδίδεται ἀνωνύμως. Ἀπὸ τὸν ἐλεγχον τῶν τροπαρίων τῆς α' ᾠδῆς τοῦ κανόνος διεπιστώθη ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ τροπάρια φέρονται καὶ ὡς θεοτοκία διαφόρων κανόνων, εἰς τὴν ἁκροστιχίδα τῶν ὁποίων συμμετέχουν καὶ τὰ ἀρχικά των. Εἰδικώτερον τὸ α' τροπάριον, τὸ ἀρχόμενον «Σοφίας τῆς ὑπερσόφου γέγονας», φέρεται ὡς θεοτ. τοῦ κανόνος τοῦ Θεοφάνους πρὸς τιμὴν τῶν ἁγ. Γουρία, Σαμωνᾶ καὶ Ἀβίβου (15 Νοεμβρ.) μετ' ἁκροστιχίδα· *Τοὺς τρεῖς ὁμοῦ λέγοντας αἰνῶ προφρονῶς* (MR II 164). Τὸ β' τροπ., τὸ ὁποῖον ἀρχεῖται «Τὸν Λόγον τὸν τῷ πατρὶ συνάναρχον», ἔχει χρησιμοποιηθῇ ὡς θεοτ. τοῦ κανόνος τοῦ Θεοφάνους πρὸς τιμὴν τοῦ ἁγ. Ἀμφιλοχίου (23 Νοεμβρ.) μετ' ἁκροστ. *Τὸν τὴν πλάνην λοχῶντα μέλπω ποιμένα* (MR II 252). Τὸ γ' τροπ., τὸ ἀρχόμενον «Παρθένος μετὰ τόκον ἔμεινας», ἐχρησιμοποιήθη ὡς θεοτ. τοῦ ἀδεσπότη κανόνος τοῦ ἀφιερωμένου εἰς τὸν ἁγ. Κυπριανὸν (2 Ὀκτ.) καὶ ἁκροστιχίζοντος· *Μέλπω, μάκαρ, σοῦ τὴν κυπρίζουσιν χάριν* (MR I 316). Καὶ τὸ δ' τροπ., μετ' ἁκροστ. *Ἀμῆτωρ καθ' ὃ Θεὸς τὸ πρότερον*, φέρεται ὡς θεοτ. τοῦ κανόνος τοῦ Θεοφάνους πρὸς τιμὴν τοῦ ἁγ. Δημητρίου (26 Ὀκτ.) μετ' ἁκροστιχίδα· *Τῷ καλλινίκῳ προσλαλῶ Δημητρίῳ* (MR I 525).

63. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν παρακλητικὸς εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον.  
Ἦχος δ'. *Θαλάσσης τὸ ἐρυθραῖον πέλαγος*  
Ἀρχ.: Προσδέχου τὴν ἐκ ψυχῆς παράκλησιν  
(σὺν β' ᾠδῇ)  
Sinait. gr. 785, ff. 126<sup>v</sup>-134<sup>v</sup>· 820, ff. 81-87<sup>v</sup>
64. Τῇ Γ'. Κανὼν ἐγκωμιαστικὸς εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεο-  
τόκον.  
Ἦχος δ'. *Τριστάτας κραταιοὺς*  
Ἀρχ.: Θανάτου καὶ φθορᾶς | καθαιρέτις ὑπάρχεις<sup>1</sup>  
Sinait. gr. 781, ff. 187-189<sup>v</sup>
65. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν εἰς τὸν ἁγ. Ἰωάννην τὸν Πρόδρομον, οὗ ἡ ἁκροστιχὶς ἐν τοῖς θεοτοκίοις· *Γεωργίου*.  
Ἦχος δ'. *Τριστάτας κραταιοὺς*  
Ἀρχ.: Ὁ χάριτος Θεοῦ | ἐκ μητρώας κοιλίας πεπλησμέ-  
νος  
Ποιητής: Γεώργιος  
Sinait. gr. 783, ff. 100<sup>v</sup>-105<sup>v</sup>
66. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν παρακλητικὸς τοῦ Προ-  
δρόμου <φέρων ἁκροστιχίδα ἐν τοῖς θεοτοκίοις· *Γεωρ-  
γίου*>.

1. Ὁ κανὼν παραδίδεται ἀδέσποτος. Ὅλα τὰ τροπάρια τῆς α' ᾠδῆς ἔχουν χρησιμοποιηθῇ καὶ ὡς θεοτοκία διαφόρων κανόνων. Δηλαδή τὸ α' τροπ., τὸ ἀρχόμενον «Θανάτου καὶ φθορᾶς», φέρεται ὡς θεοτοκίον τῆς α' ᾠδῆς τοῦ κανόνος τοῦ Θεοφάνους εἰς τὸν ἁγ. ἀπόστολον Θωμᾶν (Σ' Ὀκτ.) μετ' ἁκροστιχίδα· *Τὸν θαυμάτων γέμοντα Θωμᾶν θαυμάσω*. Τὸ ἀρχικὸν τοῦ θεοτ. συμμετέχει εἰς τὸν σχηματισμὸν τῆς ἀνωτέρω ἁκροστιχίδος. Βλ. MR I 343. Τὸ γ' τροπ., τὸ ὁποῖον ἀρχεῖται «Ρυσθέντες τῷ σεπτῷ τοκετῷ σου», ἐχρησιμοποίησεν ὁ Θεοφάνης εἰς τὸν κανόνα τοῦ πρὸς τιμὴν τοῦ ἁγ. Λαυρεντίου (1' Αὐγ.) μετ' ἁκροστιχίδα· *Λαυρέντιον κράτιστον ἡμῶν προφρονῶς*. Τὸ ἀρχικὸν τοῦ τροπ. συμμετέχει εἰς τὸν σχηματισμὸν τῆς ἁκροστιχίδος. Βλ. MR VI 372. Καὶ τὸ τελευταῖον τροπ. τῆς αὐτῆς α' ᾠδῆς τὸ ἀρχόμενον «Πλύς ἐκ παθῶν, λογισμῶν τρικυμίας» φέρεται ὡς θεοτ. τοῦ κανόνος Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου τοῦ ἀφιερωμένου εἰς τὸν ἁγ. Κοδράτον καὶ τοὺς σὺν αὐτῷ (1' Μαρτ.) μετ' ἁκροστιχ. μόνον ἐν τῇ θ' ᾠδῇ Ἰωσήφ. Βλ. MR IV 62.

Ἦχος δ'. *Θαλάσσης τὸ ἐρυθραῖον πέλαγος*  
 Ἀρχ.: Ὡς λύχνον τοῦ νοητοῦ σου, Πρόδρομε, | ἡλίου  
 Ποιητής: Γεώργιος  
 Sinait. gr. 776, ff. 148-151

67. Τῇ Δ'. Κανὼν ἐγκωμιαστικὸς εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον  
 φέρων ἀκροστιχίδα: *Ἐγκωμιάζω τὴν Θεητόκον φόβω, ἐν*  
*δὲ τοῖς θεοτοκίαις: Κλήμεντος.*

Ἦχος δ'. *Θαλάσσης τὸ ἐρυθραῖον πέλαγος*  
 Ἀρχ.: Ἐγκώμιον ἄξιον τὸ «χαῖρέ» σοι | πίστει προσάγομεν<sup>1</sup>  
 (σὺν β' ᾠδῇ)  
 Ποιητής: Κλήμης  
 Sinait. gr. 785, ff. 136<sup>v</sup>-139· 798, ff. 105-106 (Τῇ ζ',  
 ἄνευ β' ᾠδῆς).

68. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἐτερος> κανὼν ἐγκωμιαστικὸς εἰς τὴν  
 ὑπεραγίαν Θεοτόκον.

Ἦχος δ'. *Θαλάσσης τὸ ἐρυθραῖον πέλαγος*  
 Ἀρχ.: Ἡ πύλη τῆς πρὸς ἡμᾶς σου, κύριε, | συγκαταβά-  
 σεως<sup>1</sup>  
 Sinait. gr. 781, ff. 195B-197<sup>v</sup>

1. Εἰς τὸν κώδ. Sinait. gr. 785 ὁ κανὼν φέρεται καὶ με β' ᾠδὴν ἀπαρ-  
 τιζομένην ἀπὸ 4 τροπάρια, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ τρία πρῶτα ἄρχονται διὰ τοῦ  
 «Χαῖρε», ἐνῶ τὸ τέταρτον με τὴν φράσιν «Λύεις παραπτωμάτων». Λαμβανο-  
 μένης ὑπ' ὅψιν τῆς ἀκροστιχίδος τοῦ κανόνος, εἰς βυζαντινὸν δωδεκασύλλαβον,  
 εἰς τὴν ὁποίαν δὲν συμμετέχουν τὰ ἀρχικὰ τῶν τροπαρίων τῆς β' ᾠδῆς γίνεται  
 φανερόν ὅτι ὁ κανὼν συνετέθη ἀρχικῶς ἄνευ β' ᾠδῆς καὶ ὅτι μεταγενεστέρως  
 προσετέθησαν τὰ τελευταῖα τροπ. τῶν ᾠδῶν (ἐν εἶδει θεοτοκίων). Ἀπὸ τὰ ἀρ-  
 χικὰ αὐτῶν τῶν τροπαρίων σχηματίζεται ἡ ἀκροστιχὶς *Κλήμεντος*.

1. Ὁ κανὼν παραδίδεται ἀνωνύμως. Ἐκ τοῦ ἐλέγχου τῶν τροπαρίων τῆς  
 α' ᾠδῆς διεπιστώθη ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ τροπ. ἔχουν χρησιμοποιηθῇ ὡς θεοτοκία  
 εἰς διαφόρους ἁσματικούς κανόνες ἢ, μερικὰ ἀπ' αὐτά, ἔχουν ἀναδημοσιευθῇ  
 εἰς ἄλλας μελέτας. Ὅμως ὁ κανὼν ὡς ἐνιαῖον σύνολον παραμένει ἀνέκδοτος.  
 Ἐνδεικτικῶς καταγράφω, με τὴν βοήθειαν τῶν «Initia» τῆς Follieri, τὰ σχετικὰ  
 με τὸ τρίτον τροπάριον τῆς α' ᾠδῆς, τὸ ὁποῖον ἄρχεται «Εὐρών σε καθαρωτέ-  
 ραν, πάντα γνε, | πάσης τῆς κτίσεως». Τὸ τροπ. αὐτὸ λοιπὸν ἐχρησιμοποιήθη ὡς  
 θεοτοκίον τοῦ κανόνος Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου πρὸς τιμὴν τῶν ἁγ. Ἑπτὰ παί-  
 δων τῶν ἐν Ἐφέσῳ (ΚΒ' Οχτ.) με ἀκροστιχίδα «*Τὴν ἐπτάφωτον Μαρτύρων σέ-  
 βω χάριν Ἰωσήφ*». Τὸ ἀρχικὸν τοῦ θεοτ. συμμετέχει εἰς τὸν σχηματισμὸν τῆς

69. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἐτερος> κανὼν τῆς ὑπεραγίας Θεοτό-  
 κου <φέρων ἀκροστιχίδα: *Τῶν δυσχερῶν ῥῶσαί με, μήτερ*  
*τοῦ Λόγου*>.

Ἦχος δ'. *Ἀνοίξω τὸ στόμα μου*  
 Ἀρχ.: Τὴν ἀπειροδύναμον Θεοῦ σοφίαν καὶ δύναμιν  
 (σὺν β' ᾠδῇ)  
 Sinait. gr. 779, ff. 157-158<sup>v</sup>

70. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἐτερος> κανὼν τῆς ὑπεραγίας Θεοτό-  
 κου.

Ἦχος δ'. *Θαλάσσης τὸ ἐρυθραῖον πέλαγος*  
 Ἀρχ.: Ἰάσω τὴν συντριβὴν, πανάμωμε, | τῆς ἀνθρωπό-  
 τητος<sup>1</sup>  
 Sinait. gr. 789, ff. 110-112· 790, ff. 117-120· 778, ff.  
 197-200

71. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἐτερος> κανὼν τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ  
 Χρυσοστόμου, <οὔ ἡ ἀκροστιχὶς ἐν τῇ θ' ᾠδῇ· Ἰωσήφ>.

Ἦχος δ'. *Ὁ πατάξας Αἴγυπτον*  
 Ἀρχ.: Καθαρὸν ὡς ἔσοπτρον | γεγεννημένος, ὅσιε,  
 Ποιητής: Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος  
 Sinait. gr. 783, ff. 106-110<sup>v</sup>· 728, ff. 197<sup>v</sup>-203<sup>v</sup>

72. Τῇ Ε'. Κανὼν παρακλητικὸς εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον.

Ἦχος δ'. *Ἄσομαί σοι, κύριε ὁ Θεός μου,*

ἀκροστιχίδος· βλ. MR I 488. Τὸ αὐτὸ τροπ. ἐδημοσίευσεν ὁ L. Marracius,  
 S. Josephi Hymnographi Mariale εἰς τὴν Patr. Graeca 105, στ. 1217, ὡς ἔργον  
 Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου, περιελήφθη δὲ καὶ εἰς τὴν μελέτην τοῦ Mons. Nic-  
 colò Marini, L'Immacolata Concezione di Maria Vergine e la Chiesa Ortodossa  
 dissidente, Bessarione s. II 8, 1905, σ. 13.

1. Ὁ κανὼν παραδίδεται ἀνωνύμως καὶ ἀπὸ τὰ τρία σιναιτικὰ χειρόγρα-  
 φα, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρατηροῦνται πολλαὶ διαφοραὶ εἰς τὰς ᾠδὰς γ'-θ'. Καὶ  
 αὐτὸς ὁ κανὼν ὡς ἐνιαῖον σύνολον παραμένει ἀνέκδοτος, ἐνῶ τροπάριά του,  
 ὅπως αὐτὰ τῆς α' ᾠδῆς, ἔχουν χρησιμοποιηθῇ ὡς θεοτοκία διαφόρων ἁσματικῶν  
 κανόνων, τοὺς ὁποίους δὲν κρίνω σκόπιμον νὰ καταγράψω. Σημειῶνω ὅμως ὅτι  
 τὸ δεύτερον τροπάριον, τῆς αὐτῆς α' ᾠδῆς, τὸ ἀρχόμενον «Δολίως ἐξαπατήσας  
 ὄφεις με», ἐδημοσιεύθη μεμονωμένως ὑπὸ A. Rocchi, In Paracleticam Deiparae  
 Sanctissimae S. Joanni Damasceno vulgo tributam animadversiones (Troparia eruta  
 ex cod. Vaticano graeco 1072), Bessarione, s. II 5, 1903, σ. 180.



Ἀρχ.: Κλῆμαξ ἀνεδείχθης οὐρανομήκης<sup>1</sup>  
Sinait. gr. 781, ff. 201-203

73. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν τῶν ἁγίων Ἀποστόλων  
φέρων ἀκροστιχίδα τήνδε· *Μαθητὰς ὑμνεῖν τοῦ Λόγου*  
*μέγα κλέος. Ἰωσήφ.*  
Ἦχος δ'. *Χοροὶ Ἰσραὴλ*  
Ἀρχ.: Μεθέξει φωτὸς αὐλοῦ τὸν νοῦν<sup>2</sup>  
Ποιητής: Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος  
Sinait. gr. 779, ff. 159-160<sup>v</sup>. 783, ff. 110<sup>v</sup>-115<sup>v</sup>. 793, ff. 143-149

74. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν  
Νικολάου, <οὗ ἡ ἀκροστιχίς· *Τέταρτος ὕμνος τῷ καλῷ*  
*μεν προστάτῃ. Φωτίου*>.  
Ἦχος δ'. *Τριστάτας κραταιοὺς*  
Ἀρχ.: Τὴν ἄκανθαν, σοφέ, | τὴν ἐν ἐμοὶ φυεῖσαν<sup>3</sup>  
(σὺν β' ᾠδῇ)  
Ποιητής: Φώτιος  
Sinait. gr. 783, ff. 110<sup>v</sup>-116

75. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν τοῦ ἁγίου Νικολάου,  
<οὗ ἡ ἀκροστιχίς ἐν τοῖς θεοτοκίαις· *Κλήμεντος*>.  
Ἦχος δ'. *Θαλάσσης τὸ ἐρυθραῖον πέλαγος*  
Ἀρχ.: Χριστοῦ ἐπιστεύθης ὡς παράδεισον | τὴν ἐκκλησίαν  
(σὺν β' ᾠδῇ)

1. Καὶ αὐτὸς ὁ κανὼν παραμένει ἀνέκδοτος ὡς ἐνιαῖον σύνολον, ἐνῶ μεμονωμένα τροπάριά του ἔχουν χρησιμοποιηθῇ ὡς θεοτοκία ἄλλων κανόνων. Διεσώθη ὡς ἔργον ἀγνώστου ποιητοῦ.

2. Βλ. καὶ Τωμαδάκη, Ἰωσήφ, σ. 193, ἀρ. 416 καὶ Τωμαδάκη, Κανόνες, σ. 260, ἀρ. 26.

3. Ὁ Ἀθ. Κομίνης, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 25 καταγράφει τὸν κανόνα τοῦ δ' ἡχου μὲ ἀκροστιχίδα «*Τέταρτος, ὕμνος τῷ καλῷ μου προστάτῃ. Φωτίου*». Ὁμῶς εἰς τὸν κώδικα ἀντὶ μου ὑπάρχει μεν, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ ἀρχικά τῶν τροπαρίων, διότι εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ κανόνος δὲν ἀναγράφεται ἡ ἀκροστιχίς.

Τὰ ἀρχικά τῶν τροπαρίων ἀνὰ ᾠδὴν ἔχουν:

α' β' γ' δ' ε' ζ' η' θ'  
ΤΕΤΑ | ΡΤΟΣ | ΥΜΝΟ | ΣΤΩΚ | ΑΛΩΜ | ΕΥΠΡ | ΟΣΤΑ | ΤΗΦΩ | ΤΙΟΥ.

Τὸ α' τροπ. τῆς ζ' ᾠδῆς ἀρχεται «Εὐριζος ὥσπερ χρυσός».

Ποιητής: Κλήμης

Sinait. gr. 776, ff. 143-147<sup>v</sup>. 787, ff. 58<sup>v</sup>-61 (μὲ ἐκπεσοῦσαν τὴν β' ᾠδὴν).

76. Τῷ Σαββάτῳ. Κανὼν εἰς τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν καὶ εἰς τὴν παναγίαν Θεοτόκον.  
Ἦχος δ'. *Ἀρματα Φαραῶ*  
Ἀρχ.: Τείνας ἐν τῷ σταυρῷ | τὰς παλάμας σου, σωτήρ,<sup>2</sup>  
(σὺν β' ᾠδῇ)  
Sinait. gr. 785, ff. 143<sup>v</sup>-147

77. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον ψαλλόμενος ἐν θλίψεσιν καὶ συμφοραῖς, φέρων ἀκροστιχίδα· *Ἡλιοῦ παράκλησις τῇ Θεοτόκῳ*, ἐν δὲ τοῖς θεοτοκίαις· *Κλήμεντος*  
Ἦχος δ'. *Θαλάσσης τὸ ἐρυθραῖον*  
Ἀρχ.: Ἡ μόνη ἐν πειρασμοῖς καὶ θλίψεσιν<sup>1</sup>  
(σὺν β' ᾠδῇ)  
Ποιητής: Ἡλίας (τῶν δὲ θεοτ. Κλήμης)  
Sinait. gr. 785, ff. 128-130<sup>v</sup>

78. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν παρακλητικὸς τῆς Θεοτόκου.  
Ἦχος δ'. *Θαλάσσης τὸ ἐρυθραῖον*

1. Βλ. καὶ Τωμαδάκη, Κανόνες, σ. 269, ἀρ. 81.

2. Ὁ κανὼν ἐξεδόθη ὡς «ποίημα Ἡλιοῦ Κρήτης τοῦ ἐκδίκου» ὑπὸ Νικοδήμου Ἀγιορείτου (Θεοτοκάριον, σσ. 51-53) ἀλλὰ χωρὶς τὴν β' ᾠδὴν καὶ μὲ θεοτοκία διαφορετικὰ εἰς τὰς ᾠδὰς α', γ'-ζ'. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ὁ κανὼν συνετέθη ἀρχικῶς χωρὶς θεοτοκία καὶ β' ᾠδὴν, στοιχεῖα τὰ ὁποῖα προσετέθησαν μεταγενεστέρως, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν δομὴν μὲ τὴν ὁποίαν παραδίδει τὸν κανόνα τὸ σιναῖτικὸν χειρόγραφον. Τὰ ἀρχικά τῶν τροπαρίων ἀνὰ ᾠδὴν εἰς τὸ σιναῖτικὸν χειρόγραφον καὶ εἰς τὴν ἐκδοσιν τοῦ Νικοδήμου ἔχουν:

Sinait. gr. 785:

α' β' γ' δ' ε' ζ' η' θ'  
ΗΛΙ.Κ. | ΗΛΙ.Α. | ΟΥΠ.Η. | ΑΡΑ.Μ. | ΚΛΗ.Ε. | ΣΙΣ.Ν. | ΤΗΘ.Τ. | ΕΟΤ.Ο. | ΟΚΩ.Σ.  
Νικοδήμου, Θεοτ.:  
ΗΛΙ.Η. | — | ΟΥΠ.Ν. | ΑΡΑ.Ω. | ΚΛΗ.Ν. | ΣΙΣ.Κ. | ΤΗΘ.Τ. | ΕΟΤ.Ο. | ΟΚΩ.Σ.

Ἀξίζει νὰ ἐπισημανθῇ τὸ γεγονός ὅτι τὰ ἀρχικά τῶν τριῶν πρώτων τροπαρίων τῆς β' ᾠδῆς, τὴν ὁποίαν παραδίδει ὁ σιναῖτικὸς κώδιξ, εἶναι ὅμοια μὲ ἐκεῖνα τῶν ἀντιστοιχούντων τροπαρίων τῆς α' ᾠδῆς.

Ἀρχ.: Τριάδος τῆς ὑπερθέου, πάναγνε, | τὸν ἕνα τέτοκας<sup>1</sup>  
Sinait. gr. 781, ff. 220<sup>v</sup>-223

79. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν εἰς τὸν ἅγιον μάρτυρα Θεόδωρον ὑπὸ ἀκροστιχίδα· Τέταρτος οὗτος εἰς Θεόδωρον κρότος. Ἰωσήφ.  
Ἦχος δ'. Τριστάτας κραταιοὺς  
Ἀρχ.: Τὴν ἄλυπον ζωὴν | κληρωσάμενος, μάρτυς,  
Ποιητής: Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος  
Sinait. gr. 779, ff. 166<sup>v</sup>-168<sup>v</sup>

#### ΚΑΝΟΝΕΣ ΤΗΣ ΕΒΔΟΜΑΔΟΣ ΤΟΥ ΠΛ. Α' ΗΧΟΥ

80. Τῇ Κυριακῇ. Κανὼν ἀναστάσιμος.  
Ἦχος πλ. α'. Ἰππον καὶ ἀναβάτην  
Ἀρχ.: Σὲ ἡ ἀκανθηφόρος | Ἑβραίων συναγωγῇ<sup>2</sup>  
(σὺν β' ᾠδῇ)  
Ποιητής: Ἰωάννης μοναχὸς  
Sinait. gr. 779, ff. 172<sup>v</sup>-174
81. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν ἀναστάσιμος.  
Ἦχος πλ. α'. Τῷ σωτῆρι Θεῷ  
Ἀρχ.: Ὁ βουλῇσει σαρκὶ | προσηλωθεὶς ἐν σταυρῷ  
(σὺν β' ᾠδῇ)  
Sinait. gr. 776, ff. 18-31
82. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν ἀναστάσιμος.  
Ἦχος πλ. α'. Αἰσωμεν τῷ Κυρίῳ | τῷ ποιήσαντι  
Ἀρχ.: Αἰσωμεν τῷ Κυρίῳ | τῷ συντρίψαντι τὴν κεφαλὴν τοῦ δράκοντος  
(σὺν β' ᾠδῇ)  
Sinait. gr. 776, ff. 18-31
83. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον.

1. Καὶ τοῦτου τοῦ ἀδεσπότη κανόνος ἔχουν δημοσιευθῇ μεμονωμένως τροπάριά τινα ὡς θεοτοκία, ἐνῶ ὡς ἐνιαῖον σύνολον ὁ κανὼν παραμένει εἰσέτι ἀνέκδοτος.

2. Τροπάριά τινα τοῦ κανόνος φέρονται ἐκδεδομένα, ἀλλὰ ὡς ἐνιαῖον σύνολον ὁ κανὼν εἶναι ἀνέκδοτος.

Ἦχος πλ. α'. Ἰππον καὶ ἀναβάτην  
Ἀρχ.: Ὑμνον σοὶ κατ' ἀξίαν | προσφέρειν, δέσποινα,<sup>1</sup>  
(σὺν β' ᾠδῇ)  
Sinait. gr. 785, ff. 147-149<sup>v</sup>

84. Τῇ Γ'. Κανὼν κατανυκτικός.  
Ἦχος πλ. α'. Ἰππον καὶ ἀναβάτην  
Ἀρχ.: Ἐχων ἀμαρτημάτων | πληθὺν ἀμέτρητον<sup>2</sup>  
Sinait. gr. 798, ff. 112<sup>v</sup>-114<sup>v</sup>
85. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον ψαλλόμενος τῇ Γ' εἰς νοσοῦντας, φέρων ἀκροστιχίδα· Ρῶσις πέφυκας τοῖς νοσοῦσι, Παρθένε, ἐν δὲ τοῖς θεοτοκίοις· Κλήμεντος  
Ἦχος πλ. α'. Ἰππον καὶ ἀναβάτην  
Ἀρχ.: Ρήματα ἐγκωμίων | καὶ δέξιν<sup>3</sup>  
(σὺν β' ᾠδῇ)  
Ποιητής: Κλήμης  
Sinait. gr. 785, ff. 151<sup>v</sup>-154<sup>v</sup>· 779, ff. 191-193 (τῇ Δ', ἄνευ β' ᾠδῆς)· 798, ff. 125<sup>v</sup>-127<sup>v</sup> (τῇ ζ', ἄνευ β' ᾠδῆς)· 790, ff. 243-246<sup>v</sup> (τῇ Δ', ἄνευ β' ᾠδῆς).
86. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν εἰς τὸν ἅγιον Ἰωάννην τὸν Πρόδρομον, <οὗ ἡ ἀκροστιχὶς ἐν τοῖς θεοτοκίοις· Γεωργίου>.  
Ἦχος πλ. α'. Ἰππον καὶ ἀναβάτην  
Ἀρχ.: Τοῦ νόμου προκηρύξας | τὴν σιωπὴν, Βαπτιστά,  
Ποιητής: Γεώργιος  
Sinait. gr. 783, ff. 131<sup>v</sup>-135<sup>v</sup>· 780, ff. 116<sup>v</sup>-118<sup>v</sup>
87. Τῇ Δ'. Κανὼν τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου.  
Ἦχος πλ. α'. Ἰππον καὶ ἀναβάτην  
Ἀρχ.: Πίστις ἡγείσθω μόνη | καὶ μὴ ἀπόδειξις<sup>4</sup>  
Sinait. gr. 789, ff. 127-128<sup>v</sup>· 787, ff. 85<sup>v</sup>-87<sup>v</sup> (Τῇ ζ').

1. Βλ. καὶ Τωμαδάκη, Κανόνες, σ. 269, ἀρ. 82.

2. Βλ. καὶ αὐτόθι, σσ. 263-264, ἀρ. 49.

3. Βλ. καὶ αὐτόθι, σ. 269, ἀρ. 83.

4. Μερικὰ τροπάρια τοῦ κανόνος ἔχουν ἐκδοθῇ, ἀλλὰ ὡς ἐνιαῖον σύνολον ὁ κανὼν παραμένει ἀνέκδοτος.

88. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον.  
Ἦχος πλ. α'. Ἀσωμεν τῷ Κυρίῳ  
Ἀρχ.: Τὴν νοητὴν νεφέλην | καὶ οὐράνιον<sup>1</sup>  
(σὺν β' ᾠδῇ)  
Ποιητής: Ἰγνάτιος  
Sinait. gr. 791, ff. 71-74· 776, ff. 90-93<sup>v</sup> (ἀνωνύμως).  
785, ff. 155-157 (ἀνωνύμως).
89. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον.  
Ἦχος πλ. α'. Τῷ σωτῆρι Θεῷ τῷ ἐν θαλ<άσση>  
Ἀρχ.: Εὐσπλαγχνίας πηγὴν ἐπιγινώσκω σε  
Sinait. gr. 779, ff. 185-186· 796, ff. 98<sup>v</sup>-102<sup>v</sup>
90. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου <φέρων ἀκροστιχίδα· Πέμπτον μέλισμα τῷ Χρυσοστόμῳ φέρω. Ὁ Ἰωσήφ>.  
Ἦχος πλ. α'. Ἰππον καὶ ἀναβάτην  
Ἀρχ.: Πρᾶξιν καὶ θεωρίαν | πλουτήσας, ὅσιε,  
(σὺν β' ᾠδῇ ἐκπεσούσῃ: Πέμ.π|<τον. μ.>|έλι.σ|...)  
Ποιητής: Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος  
Sinait. gr. 778, ff. 237-243· 783, ff. 135<sup>v</sup>-139<sup>v</sup>
91. Τῇ Ε'. Κανὼν τῶν ἁγίων Ἀποστόλων <φέρων ἀκροστιχίδα>· Τὰς πανσόφους σάλπιγγας ὕμνῳ τοῦ Λόγου. Ἰωσήφ.  
Ἦχος πλ. α'. Ωιδὴν ἐπινίκιον προσάξωμεν  
Ἀρχ.: Τοῦ Λόγου τὰς σάλπιγγας ὑμνήσωμεν<sup>2</sup>  
(σὺν β' ᾠδῇ)  
Ποιητής: Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος  
Sinait. gr. 793, ff. 174<sup>v</sup>-179· 779, ff. 186<sup>v</sup>-187<sup>v</sup> (ἀνευ β' ᾠδῆς).  
783, ff. 139<sup>v</sup>-142<sup>v</sup> (ἀνευ β' ᾠδῆς)
92. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Νικολάου, <οὗ ἡ ἀκροστιχίς· Πέμπτος κανὼν πέφυκε τῷ πανοβρίῳ. Φωτίου>.

1. Βλ. καὶ Τωμαδάκη, Κανόνες, σ. 269, ἀρ. 84.

2. Βλ. καὶ Τωμαδάκη, Ἰωσήφ, σ. 194, ἀρ. 424 (ὅπου ἐκ παραδρομῆς ἐσημείωσα ὅτι ὁ κανὼν εἶναι ἀνευ β' ᾠδῆς)).

- Ἦχος πλ. α'. Ἰππον καὶ ἀναβάτην  
Ἀρχ.: Πέλαγός με τῶν κλυδώνων<sup>1</sup>  
Ποιητής: Φώτιος  
Sinait. gr. 783, ff. 139<sup>v</sup>-143
93. Τῷ Σαββάτῳ. Κανὼν εἰς Προφήτας καὶ Μάρτυρας.  
Ἦχος πλ. α'. Ἰππον καὶ ἀναβάτην  
Ἀρχ.: Θείας ἐκφαντορίας διετρανώσατε  
Sinait. gr. 779, ff. 195-196<sup>v</sup>· 798, ff. 127<sup>v</sup>-129
94. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον φαλλόμενος τῷ Σαββάτῳ, φέρων ἀκροστιχίδα· Σῶν προσφύγων δέησιν, ἀγνή, προσδέχοι. ἐν δὲ τοῖς θεοτοκίοις· Θεοφάνους (Νεοφάνους cod.)  
Ἦχος πλ. α'. Ἰππον καὶ ἀναβάτην  
Ἀρχ.: Σῶν οἰκετῶν ἐκ βάθους | καρδίας τὰς προσευχὰς<sup>2</sup>  
(σὺν β' ᾠδῇ)  
Ποιητής: Θεοφάνης  
Sinait. gr. 785, ff. 161<sup>v</sup>-164
95. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν εἰς τὸν ἅγιον μάρτυρα Θεόδωρον ἔχων ἀκροστιχίδα· Πέμπτον πρέπει σοι νῦν, Θεόδωρε, μέλος. Ἰωσήφ.  
Ἦχος πλ. α'. Ἰππον καὶ ἀναβάτην  
Ἀρχ.: Πίστει σε θερμοτάτῃ | καθικετεύομεν  
Ποιητής: Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος  
Sinait. gr. 779, ff. 193-195

#### ΚΑΝΟΝΕΣ ΤΗΣ ΕΒΔΟΜΑΔΟΣ ΤΟΥ ΠΛ. Β' ΗΧΟΥ

96. Τῇ Κυριακῇ. Κανὼν ἀναστάσιμος.  
Ἦχος πλ. β'. Κύματι θαλάσσης  
Ἀρχ.: Βήματι Πιλάτου παρίσταται θέλων<sup>3</sup>

1. Βλ. καὶ Ἀθ. Κομίνη, ἐνθ' ἀνωτ. σ. 26.

2. Βλ. καὶ Τωμαδάκη, Κανόνες, σ. 269, ἀρ. 85. Τὸν κανόνα εἶχε ἐκδώσει, ἀλλὰ χωρὶς τὴν β' ᾠδὴν, ἡ E. Follieri, Un Theotocaron Marciano del sec. XIV (Cod. Marciano cl. I, 6), Archivio italiano per la Storia della Pietà, III, 1962, σσ. 145-157.

3. Εἰς τὸν κώδ. Sinait. gr. 782 ἡ ἐπιγραφή τοῦ κανόνος εἶναι: Κανὼν

Ποιητής: Ἰωάννης μοναχὸς  
Sinait. gr. 782, ff. 26<sup>v</sup>-30· 779, ff. 199<sup>v</sup>-201 (ἀνωνύμως)·  
790, ff. 258-260 (ἀνωνύμως).

97. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν ἀναστάσιμος.  
Ἦχος πλ. β'. Ως ἐν ἡπείρῳ πεζεύσας  
Ἀρχ.: Ἐκτεταμέναις παλάμαις<sup>1</sup>  
(σὺν β' ᾠδῇ)  
Sinait. gr. 776, ff. 31<sup>v</sup>-43<sup>v</sup>· 782, 26<sup>v</sup>-30 (ἀνευ β' ᾠδῆς)
98. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ.> Ἔτερος κανὼν ἀναστάσιμος.  
Ἦχος πλ. β'. Αἰσωμεν τῷ Κυρίῳ | τῷ ἐκ δουλείας  
Ἀρχ.: Αἰσωμεν τῷ Κυρίῳ | εὐεργέτην  
(σὺν β' ᾠδῇ)  
Sinait. gr. 776, ff. 31<sup>v</sup>-44<sup>v</sup>
99. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν <εἰς τὸν Κύριον ἡμῶν  
Ἰησοῦν Χριστόν>.  
Ἦχος πλ. β'. Τμηθείση τμᾶται  
Ἀρχ.: Ἐν τῷ Κρανίῳ | μέσον ληστῶν<sup>2</sup>  
Ποιητής: Ἰωάννης μοναχὸς  
Sinait. gr. 782, ff. 33<sup>v</sup>-38
100. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν ἐγκωμιαστικὸς εἰς τὴν  
ὑπεραγίαν Θεοτόκον φέρων ἀκροστιχίδα· Ἐγκωμιάζω τὴν  
θεῶνυμον κόρην.  
Ἦχος πλ. β'. Τμηθείση τμᾶται  
Ἀρχ.: Ἐκχαῖε, σῶτερ, ῥοῦν ἀγιασμῶν (Ἐκχαῖε metri causa  
cod.)  
(σὺν β' ᾠδῇ)  
Sinait. gr. 782, ff. 38-41

ἀναστάσιμος ποίημα Ἰω(άννου) μοναχ(οῦ). Ἡ χειρόγραφος παράδοσις διέσωσε  
τρεῖς παραλλαγὰς τοῦ κανόνος, ἐνῶ τετάρτην παραλλαγὴν ἀποτελεῖ ἡ ἔκδοσις  
τοῦ κανόνος ὡς ἔργου ἀνωνύμου ποιητοῦ εἰς PaR 458-466. Ὅλας αὐτὰς τὰς  
παραλλαγὰς συνδέουν κοινὰ τροπάρια.

1. Μερικῶς ἐκδεδομένος εἰς PaR 457-465 ὡς «ποίημα Ἰωάννου μο-  
ναχοῦ».

2. Ἐν τῇ ἐπιγραφῇ τοῦ κανόνος ἀναγράφεται: Ἦχος πλ. β'. Ποίημα  
Ἰω(άννου) μοναχ(οῦ). Αἱ ᾠδαὶ ε', η' καὶ θ' εἶναι δίστοιχοι.

101. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν εἰς τὴν ὑπεραγίαν  
Θεοτόκον <φέρων ἀκροστιχίδα· Αἰτοῦσιν, ἀγνή, τὴν σκέ-  
πην σου νῦν δίδου· ἐν δὲ τοῖς θεοτοκίοις· Κλήμεντος.  
Ἦχος πλ. β'. Αἰσωμεν τῷ Κυρίῳ τῷ ἐκ δουλείας  
Ἀρχ.: Ἀνελλιπῇ τὴν χάριν ὡς κεκτημένη<sup>1</sup>  
(σὺν β' ᾠδῇ)  
Ποιητής: Κλήμης  
Sinait. gr. 785, ff. 164-166
102. Τῇ Β'. Κανὼν εἰς τὴν ἀγίαν καὶ θαρραλικὴν Τριάδα φέρων  
ἀκροστιχίδα τήνδε·  
Ἀπλοῦν ἀεὶ πέφυκε σόν, Τριάς, κράτος.  
Ἦχος πλ. β'. Κύματι θαλάσσης  
Ἀρχ.: Ἀνοιξον καρδίας, | τὸ στόμα καὶ χεῖλη<sup>2</sup>  
Sinait. gr. 782, ff. 43-45<sup>v</sup>
103. Τῇ Γ'. Κανὼν παρακλητικὸς εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον,  
οὗ ἡ ἀκροστιχὶς κατ' ἀλφάβητον.  
Ἦχος πλ. β'. Κύματι θαλάσσης  
Ἀρχ.: Ἀχθος ῥαθυμίας | κλονίσαν με ὄλον  
Sinait. gr. 782, ff. 53-55<sup>v</sup>
104. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ  
Προδρόμου, <οὗ ἡ ἀκροστιχὶς ἐν τοῖς θεοτοκίοις· Γεωρ-  
γίου>.  
Ἦχος πλ. β'. Ως ἐν ἡπείρῳ πεζεύσας  
Ἀρχ.: Τοῦ εὐπροσίτου ἡλίου  
Ποιητής: Γεώργιος  
Sinait. gr. 783, ff. 153<sup>v</sup>-158
105. Τῇ Δ'. Κανὼν ἐγκωμιαστικὸς εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεο-  
τόκον.  
Ἦχος πλ. β'. Ως ἐν ἡπείρῳ πεζεύσας  
Ἀρχ.: Σὲ τοῦ Θεοῦ τὸ χωρίον | τοῦ μηδαμοῦ χωρουμένου<sup>3</sup>  
Sinait. gr. 782, ff. 59-62

1. Βλ. καὶ Τωμαδάκη, Κανόνες, σσ. 269-270, ἀρ. 86.

2. Βλ. καὶ αὐτόθι, σ. 257, ἀρ. 12 (Τῇ Κυριακῇ).

3. Τροπάρια τινὰ τοῦ κανόνος ἔχουν χρησιμοποιηθῇ ὡς θεοτοκία εἰς  
διαφόρους κανόνες ἐκδεδομένους εἰς τὰ ἐντυπα ἐκκλησιαστικὰ βιβλία.

106. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἐτερος> κανὼν εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον.  
 Ἦχος πλ. β'. *Ἀισωμεν τῷ Κυρίῳ τῷ ἐκ δουλείας*  
*Ἀρχ.: Ἐν τῷ φωτὶ τῆς θείας σου παρθενίας<sup>2</sup>*  
 (σὺν β' ᾠδῇ)  
 Ποιητής: Ἰγνάτιος (ἡ Κλήμης)  
 Sinait. gr. 791, ff. 73<sup>v</sup>-76 (Ἰγνατίου)· 785, ff. 169-171 (Τῇ Γ', Κλήμεντος)· 776, ff. 93<sup>v</sup>-96<sup>v</sup> (ἀνωνύμως)· 779, ff. 212-214 (ἀνωνύμως)· 790, ff. 268<sup>v</sup>-272 (ἀνωνύμως καὶ ἄνευ β' ᾠδῆς)
107. Τῇ Ε'. Κανὼν εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον ψαλλόμενος τῇ Ε', φέρων ἀκροστιχίδα· *Τοὺς αἰτοῦντάς σε σῶζε, ὦ Θεοτόκε, ἐν δὲ τοῖς θεοτοκίοις· Εὐθυμίου.*  
 Ἦχος πλ. β'. *Κύματι θαλάσσης*  
*Ἀρχ.: Τρόμφ καὶ χαρᾷ σοι | τὸ «χαῖρε» κραυγάζω<sup>3</sup>*  
 Ποιητής: Εὐθύμιος  
 Sinait. gr. 785, ff. 173<sup>v</sup>-176<sup>v</sup>
108. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἐτερος> κανὼν τῶν ἁγ. Ἀποστόλων, <οὗ ἡ ἀκροστιχίς· *Τὰς ἀγὰς ὑμνῶ τοῦ φαινοῦ ἡλίου. Ὁ Ἰωσήφ*>.  
 Ἦχος πλ. β'. *Τμηθείση τμᾶται*  
*Ἀρχ.: Τοὺς Ἀποστόλους οἶα οὐρανοὺς<sup>1</sup>*  
 Ποιητής: Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος  
 Sinait. gr. 783, ff. 162<sup>v</sup>-166<sup>v</sup>· 793, ff. 203-208<sup>v</sup>
109. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἐτερος> κανὼν τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Νικολάου, <οὗ ἡ ἀκροστιχίς· *Ἐκτον μέλος σοι προσφέρω, θεηγόρε. Φώτιος*>.  
 Ἦχος πλ. β'. *Ὡς ἐν ἡπείρῳ πεζεύσας*  
*Ἀρχ.: Ἐν οὐρανοῖς τῷ δεσπότῃ παρεστηκώς<sup>2</sup>*

1. Βλ. καὶ Τωμαδάκη, Κανόνες, σ. 270, ἀρ. 87 (Τῇ Γ', ἀνωνύμως).  
 2. Βλ. καὶ αὐτόθι, σ. 270, ἀρ. 88.  
 3. Βλ. καὶ Τωμαδάκη, Ἰωσήφ, σ. 196, ἀρ. 432 καὶ Τωμαδάκη, Κανόνες, σ. 260, ἀρ. 28.  
 4. Βλ. καὶ Ἀθ. Κομίνη, ἐνθ' ἁνωτ., σ. 26.

Ποιητής: Φώτιος  
 Sinait. gr. 783, ff. 162<sup>v</sup>-167

110. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἐτερος> κανὼν τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Νικολάου, <οὗ ἡ ἀκροστιχίς· *Σῶσον, Νικόλαε, δυσχερῶν ἐκ κινδύνων*>  
 Ἦχος πλ. β'. *Ὡς ἐν ἡπείρῳ πεζεύσας*  
*Ἀρχ.: Σαῖς μου λαμπρύνας τὴν ψυχὴν | μαρμαρυγαῖς<sup>1</sup>*  
 Sinait. gr. 787, ff. 96<sup>v</sup>-99
111. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἐτερος> κανὼν τοῦ ἁγ. Νικολάου φέρων ἀκροστιχίδα τήνδε· Ἀλφάβητος, χωρὶς τῶν θεοτοκίων.  
 Ἦχος πλ. β'. *Ὡς ἐν ἡπείρῳ πεζεύσας*  
*Ἀρχ.: Ἀγιάσόν μου τὸ σῶμα | καὶ τὴν ψυχὴν*  
 Sinait. gr. 798, ff. 144<sup>v</sup>-146<sup>v</sup>
112. <Ἄνευ ἡμέρας.> Κανὼν παρακλητικὸς εἰς τὸν ὅσιον πατέρα ἡμῶν Νικόλαον, <οὗ ἡ ἀκροστιχίς ἐν τοῖς θεοτοκίοις· *Νικολάου*>.  
 Ἦχος πλ. β'. *Κύματι θαλάσσης*  
*Ἀρχ.: Πάτερ θεοφόρε, πατέρων ἀκρότης,*  
 Ποιητής: Νικόλαος  
 Sinait. gr. 820, ff. 44-51<sup>v</sup>
113. Τῇ Ζ'. Κανὼν εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον ψαλλόμενος τῇ Ζ'.  
 Ἦχος πλ. β'. *Βοηθὸς καὶ σκεπαστὴς*  
*Ἀρχ.: Ἡ Θεὸν ὑπερφυῶς | σαρκὶ τεκοῦσα εἰς σωτηρίαν*  
 (σὺν β' ᾠδῇ)  
 Sinait. gr. 782, ff. 64<sup>v</sup>-70· 785, ff. 177-180 (ἄνευ β' ᾠδῆς)

1. Τὰ ἀρχικὰ τῶν τροπαρίων ἀνὰ ᾠδὴν εἶναι:

α' γ' δ' ε' ς' ζ' η' θ'  
 ΣΩΣΟ | ΙΚΟ | ΝΕΔ | ΥΣΧ | ΕΕΡ | ΝΚΚ | ΓΔΔ | ΝΩΝ.

Τὸν αὐτὸν κανόνα κατέγραψε καὶ ἡ Ἑλ. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, ἐνθ' ἁνωτ., σ. 119, ἀρ. 326 ἐκ τῶν κωδίκων Vindob. Theol. gr. 148, ff. 152-153<sup>v</sup> καὶ Vat. Reg. gr. 64, ff. 103-105<sup>v</sup> (μετ' ἀκροστιχίδα· *Σῶζε, Νικόλαε, δυσχερῶν ἐκ κινδύνων*).



114. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον.  
 Ἦχος πλ. β'. Ως ἐν ἡπείρῳ πεζεύσας  
 Ἀρχ. Πεποιικιλμένη τῷ κάλλει | τῶν ἀρετῶν, | θεομῆτορ  
 ἄχραντε<sup>1</sup>,  
 Ποιητής: Θεοφάνης  
 Sinait. gr. 782, ff. 79-81
115. Τῷ Σαββάτῳ. Κανὼν εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον ψαλλόμενος τῷ Σαββάτῳ, φέρων ἀκροστιχίδα Ἐκτον μέλος σοι προσφέρω, Θε τόκε.  
 Ἦχος πλ. β'. Κύματι θαλάσσης  
 Ἀρχ.: Εὐφημόν με δεῖξον, | πανάχραντε, σκεῦος  
 (σὺν β' ᾠδῇ)  
 Sinait. gr. 785, ff. 179<sup>v</sup>-182· 796, ff. 137-142 (Τῇ Γ' καὶ χωρὶς τὴν β' ᾠδὴν).
116. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν εἰς Προφήτας καὶ Μάρτυρας.  
 Ἦχος πλ. β'. Ως ἐν ἡπείρῳ πεζεύσας  
 Ἀρχ.: Καταλαμπόμενοι θείαις μαρμαρυγαῖς<sup>2</sup>  
 Ποιητής: Ἰωσήφ (ὁ Στουδίτης);  
 Sinait. gr. 779, ff. 224-228· 787, ff. 112-115 (ἀνωνύμως)· 798, ff. 150<sup>v</sup>-152 (ἀνωνύμως)
117. (Ἄνευ ἡμέρας). Κανὼν εἰς τοὺς ἁγίους Ἀναγύρους Κοσμάν καὶ Δαμιανὸν φέρων ἀκροστιχίδα κατ' ἀλφάβητον, <ἐν δὲ τοῖς θεοτοκίοις Γεωργίου>.  
 Ἦχος πλ. β'. Ως ἐν ἡπείρῳ πεζεύσας  
 Ἀρχ.: Ἀπ' ἀθανάτου πηγῆς με | σὼν δωρεῶν  
 Ποιητής: Γεώργιος  
 Sinait. gr. 820, ff. 171-178

1. Τροπάρια τινὰ τοῦ κανόνος φέρονται ὡς θεοτοκία εἰς κανόνας τοῦ Θεοφάνους ἐκδεδομένους εἰς τὰ ἐντυπα λειτουργικὰ βιβλία.

2. Οἱ κῶδ. Sinait. gr. 787 καὶ Sinait. gr. 798 παραδίδουν τὸν κανόνα ἀδέσποτον, ἐνῶ ὁ κῶδ. Sinait. gr. 799 ἐν τῇ δεξιᾷ ᾠα τοῦ f. 224 προσγράφει τὸν κανόνα εἰς τὸν Ἰωσήφ. Ὅπως δὲ ποτε ὁ κανὼν δὲν δύναται νὰ ἀποδοθῇ εἰς Ἰωσήφ τὸν Ὑμνογράφον.

## KANONEΣ ΤΗΣ ΕΒΔΟΜΑΔΟΣ ΤΟΥ ΒΑΡΕΟΣ ΗΧΟΥ

118. Τῇ Κυριακῇ. Κανὼν ἀναστάσιμος.  
 Ἦχος βαρύς. Πόντῳ ἐκάλυψε  
 Ἀρχ.: Εὐλῶ παλάμας προσηλωθεῖς  
 Sinait. gr. 782, ff. 104-106
119. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν ἀναστάσιμος.  
 Ἦχος βαρύς. Τῷ ἐκτινάξαντι Θεῷ  
 Ἀρχ.: Τῷ ἀναστάντι ἐκ νεκρῶν | καὶ συνεγείραντι  
 Sinait. gr. 782, ff. 110-113
120. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν ἀναστάσιμος.  
 Ἦχος βαρύς. Νεύσει σου πρὸς γεώδη  
 Ἀρχ.: Κέκριται τοῦ θανάτου ἡ τυραννὶς<sup>1</sup>  
 (σὺν β' ᾠδῇ)  
 Ποιητής: Ἰωάννης μοναχός  
 Sinait. gr. 776, ff. 46-58 (ἀνωνύμως)· 794, ff. 117<sup>v</sup>-120 (Ἰωάννου μοναχοῦ)
121. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν ἀναστάσιμος.  
 Ἦχος βαρύς. Τῷ ἐκτινάξαντι Θεῷ  
 Ἀρχ.: Τῷ ὀλέσαντι Θεῷ | τὸν νοητὸν Φαραῶ  
 Sinait. gr. 776, ff. 46-59
122. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν ἀναστάσιμος.  
 Ἦχος βαρύς. Πόντῳ ἐκάλυψε  
 Ἀρχ.: Βλέπων ὁ κτίστης τὴν ἀνθρωπίνην οὐσίαν  
 Sinait. gr. 779, ff. 229<sup>v</sup>-230<sup>v</sup>
123. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν εἰς τὴν ἁγίαν καὶ θεαρχικὴν Τριάδα φέρων ἀκροστιχίδα τήνδε: Αἰνῶ, Τριάς, σε τὸν μονάρχην δεσπότην.  
 Ἦχος βαρύς. Πόντῳ ἐκάλυψε  
 Ἀρχ.: Αἰδῶ, Τριάς, σὲ | θεαρχικὴν τοῦ σύμπαντος<sup>2</sup>  
 Sinait. gr. 782, ff. 118<sup>v</sup>-121<sup>v</sup>

1. Ἐλλιπῶς ἐκδεδομένος (ἄνευ β' ᾠδῆς) εἰς PaR 541-548.

2. Βλ. καὶ Τωμαδάκη, Κανόνες, σ. 258, ἀρ. 16 (Ἀρχ. ὁρθότερον: Αἰδῶ Τριάδι θεαρχικῇ τοῦ σύμπαντος).

124. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν σταυροαναστάσιμος.  
 Ἦχος βαρύς. Πόντῳ ἐκάλυψε  
 Ἀρχ.: Δύο πηγὰς ἡμῖν ἐν σταυρῷ ἀνέβλυσε<sup>1</sup>  
 Sinait. gr. 790, ff. 285<sup>v</sup>-288
125. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν εὐχαριστήριος εἰς τὴν  
 ὑπεραγίαν Θεοτόκον ψαλλόμενος τῇ Κυριακῇ, <οὐ ἡ ἀκρο-  
 στιχὶς ἐν τοῖς θεοτοκίοις· Κλήμεντος>.  
 Ἦχος βαρύς. Τῷ συντρέψαντι πολέμους  
 Ἀρχ.: Ὡς τερπνότατον ἁσμάτων | καὶ ᾠδῆν<sup>2</sup>  
 (σὺν β' ᾠδῇ)  
 Ποιητής: Κλήμης  
 Sinait. gr. 785, ff. 182-185· 782, ff. 126<sup>v</sup>-129<sup>v</sup> (ἄνευ β'  
 ᾠδῆς).
126. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν παρακλητικὸς εἰς τὴν  
 ὑπεραγίαν Θεοτόκον, ποίημα Φωτίου.  
 Ἦχος βαρύς. Νεύσει σου πρὸς γεώδη  
 Ἀρχ.: Δέσποινα Θεοτόκε, | τοὺς ἐπὶ σοὶ πεποιθότας<sup>3</sup>  
 Ποιητής: Φώτιος (;)  
 Sinait. gr. 782, ff. 113<sup>v</sup>-116<sup>v</sup>
127. Τῇ Β'. Κανὼν κατανυκτικός.  
 Ἦχος βαρύς. Νεύσει σου πρὸς γεώδη  
 Ἀρχ.: Νόμους σωτηριώδεις | καταλιπὼν τοῦ δεσπότη  
 Sinait. gr. 779, ff. 232-233<sup>v</sup>
128. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεο-  
 τόκον ψαλλόμενος τῇ Β', φέρων ἀκροστιχίδα· Ὑμνοὶς γε-  
 ραίρω τὴν Θεητόκον κόρην.

1. Ἐλλιπῶς ἐκδεδομένος ὡς «ποίημα Κοσμᾶ μοναχοῦ» ἐν PaR 541-549.

2. Ὁ κανὼν μερικῶς ἐκδεδομένος εἰς PaR 595-601 (Τῇ Παρασκευῇ, ἄνωνύμως).

3. Εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ κανόνος ὁ καλλιγράφος ἐσημείωσε: Ποίημα Φωτίου. Ὁμῶς ὁ κανὼν παραδίδεται ἀνακρόστιχος καὶ τὰ ἀρχικὰ τῶν τροπαρίων τοῦ ἀνὰ ᾠδὴν εἶναι:

α' γ' δ' ε' ς' ζ' η' θ'  
 ΔΔΣΟ | ΣΗΥΗ | ΜΗΤΕ | ΗΟΗΣ | ΤΤΤΑ | ΑΤΡΑ | ΓΦΑΩ | ΤΕΟΣ.

- Ἦχος βαρύς. Τῷ ἐκτινάξαντι Θεῷ  
 Ἀρχ.: Ὑποπεσόντα τῇ φθορᾷ | παρακοῇ<sup>1</sup>  
 Sinait. gr. 785, ff. 185<sup>v</sup>-187<sup>v</sup>· 790, ff. 296<sup>v</sup>-299 (Τῇ Δ').  
 787, ff. 134<sup>v</sup>-137 (Τῇ ς')
129. Τῇ Γ'. Κανὼν εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον  
 Ἦχος βαρύς. Τῷ συνεργήσαντι Θεῷ  
 Ἀρχ.: Σοὶ τῇ μητρὶ τοῦ λυτρωτοῦ | ὡς προξένῳ βοῶμεν<sup>2</sup>  
 (σὺν ᾠδῇ)  
 Ποιητής: Ἰγνάτιος  
 Sinait. gr. 791, ff. 76-78<sup>v</sup>· 776, ff. 97<sup>v</sup>-100 (ἄνωνύμως).  
 785, ff. 188-190<sup>v</sup> (ἄνωνύμως)· 779, ff. 240<sup>v</sup>-242 (Τῇ Δ',  
 ἄνωνύμως καὶ ἄνευ β' ᾠδῆς) καὶ ff. 248-249<sup>v</sup> (Τῇ ς',  
 ἄνωνύμως καὶ ἄνευ β' ᾠδῆς)
130. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν εἰς τὸν ἅγιον Ἰωάννην  
 τὸν Πρόδρομον, <οὐ ἡ ἀκροστιχὶς ἐν τοῖς θεοτοκίοις·  
 Γεωργίου>.  
 Ἦχος βαρύς. Νεύσει σου πρὸς γεώδη  
 Ἀρχ.: Ἐδῆσας τὰς ἐν νόμῳ | μεγαλορρήμονας γλώσσας  
 Ποιητής: Γεώργιος  
 Sinait. gr. 783, ff. 178<sup>v</sup>-182
131. Τῇ Δ'. Κανὼν παρακλητικὸς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου.  
 Ἦχος βαρύς. Πόντῳ ἐκάλυψε Φαραὼν  
 Ἀρχ.: Χαῖρε τὸ στόμα τῶν προφητῶν  
 (σὺν β' ᾠδῇ)

1. Βλ. καὶ Τωμαδάκη, Κανόνες, σ. 271, ἀρ. 95. Ὁ κανὼν ἐξεδόθη ὑπὸ Νικοδήμου Ἀγιορείτου (Θεοτοκάριον, σσ. 89-91) μετὰ τὴν ἐπιγραφὴν: «Τῇ Δευτέρᾳ ἑσπέρας. Κανὼν εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον. Ποίημα Κλήμεντος. Ὡς ὁρᾶται ἐν τοῖς ὑστέροις θεοτοκίοις». Ὁμῶς ἡ χειρόγραφος παράδοσις διασώζει τὸν κανόνα μετὰ ἀκροστιχίδα εἰς βυζαντινὸν δωδεκάσύλλαβον, ἡ ὁποία ἀπουσιάζει ἀπὸ τὴν ἐκδοσιν τοῦ Νικοδήμου, καὶ χωρὶς τὴν ἀκροστιχίδα τῶν ὑστέρων τροπαρίων «Κλήμεντος». Ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ Νικοδήμου τὰ ἀρχικὰ τῶν τροπαρίων ἀνὰ ᾠδὴν εἶναι:

α' γ' δ' ε' ς' ζ' η' θ'  
 ΥΝΟ.Κ. | ΣΕΓ.Λ. | ΑΩΗ.Μ. | ΝΤΟ.Ε. | ΗΗΕ.Ν. | ΤΚΟ.Τ. | ΠΚΕ.Ο. | ΟΗΝ.Σ.

2. Τροπάριά τινα τοῦ κανόνος ἔχουν ἐκδοθῇ, ὡς σύνολον ὅμως ὁ κανὼν εἶναι ἀνέκδοτος.

Sinait. gr. 782, ff. 136-139· 785, ff. 195<sup>v</sup>-198 (Τῇ ζ')· 798, ff. 172-174 (Τῇ ζ' καὶ ἄνευ β' ᾠδῆς) (Ὁ κανὼν ἔχει τὴν μορφὴν χαιρετισμῶν εἰς ὅλους τοὺς κώδικας)

132. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, <οὗ ἡ ἀκροστιχίς· *Ωιδὴν φέρω σοι ἐβδόμην, χρυσοῦν στόμα. Ἰωσήφ*>.

Ἦχος βαρύς. *Νεύσει σου πρὸς γεώδη*

Ἀρχ.: Ὡφθης ὠραϊσμένος τῶν ἀρετῶν ταῖς ιδέαις<sup>1</sup>

Ποιητής: Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος

Sinait. gr. 783, ff. 182<sup>v</sup>-186<sup>v</sup>· 778, ff. 321<sup>v</sup>-325

133. Τῇ Ε'. Κανὼν τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου· ποίημα Θεοφάνους.

Ἦχος βαρύς. *Τῷ ἐκτινάξαντι Θεῷ*

Ἀρχ.: Σὺ τὴν πεσοῦσαν τοῦ Δαυὶδ<sup>2</sup>

Ποιητής: Θεοφάνης

Sinait. gr. 782, ff. 145-147

134. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, <οὗ ἡ ἀκροστιχίς· *Μαθητὰς ὕμνω πανσόφους τοῦ δεσπότη. Ἰωσήφ*>.

Ἦχος βαρύς. *Πόντῳ ἐκάλυψε Φαραὼ*

Ἀρχ.: Μόνον τὸν ὄντως ὄντα Θεὸν ποθήσαντες<sup>3</sup>

Ποιητής: Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος

Sinait. gr. 783, ff. 187-191· 793, ff. 234<sup>v</sup>-239<sup>v</sup>

135. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Νικολάου, <οὗ ἡ ἀκροστιχίς· *Μέλος πέφυκεν ἑβδομον Νικολάῳ. Φωτίου*>.

Ἦχος βαρύς. *Νεύσει σου πρὸς γεώδη*

Ἀρχ.: Μύστα τῶν ἀπορρήτων | θεομακάριστε,<sup>4</sup>

1. Βλ. καὶ Τωμαδάκη, Ἰωσήφ, σ. 126, ἀρ. 95 (Τῇ Π' Νοεμβρίου).

2. Τροπάρια τινὰ τοῦ κανόνος φέρονται ὡς θεοτοκία κανόνων ἐκδεδομένων εἰς τὰ ἐντυπα λειτουργικὰ βιβλία.

3. Βλ. καὶ Τωμαδάκη, Ἰωσήφ, σσ. 197-198, ἀρ. 440 (ὅπου ἐκ παραδρομῆς καταγράφεται ἡ ἀρχή. Μόνον τὸν ὄντα Θεὸν ποθήσαντες) καὶ Τωμαδάκη, Κανόνες, σ. 260, ἀρ. 29.

4. Βλ. καὶ Ἀθ. Κομίνη, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 26.

Ποιητής: Φώτιος

Sinait. gr. 783, ff. 187-191

136. Τῇ ζ'. Κανὼν παρακλητικὸς εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον φέρων ἀκροστιχίδα· *Αὕτη δέησις ἐβδόμη τῇ Παρθένῳ. <Ἰωσήφ>*.

Ἦχος βαρύς. *Νεύσει σου πρὸς γεώδη*

Ἀρχ.: Ἄδοντα, Θεοτόκε, | τὰ μεγαλεῖά σου πόθῳ

Ποιητής: Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος

Sinait. gr. 782, ff. 154-157

137. Τῷ Σαββάτῳ. Κανὼν εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον ψαλλόμενος τῷ Σαββάτῳ, φέρων ἀκροστιχίδα· *Σὼν οἰκετῶν, Πάναγνε, τὰς λιτὰς δέχου, ἐν δὲ τοῖς θεοτοκίοις· Γεωργίου*.

Ἦχος βαρύς. *Νεύσει σου πρὸς γεώδη*

Ἀρχ.: Σώματος ὁ γινώσκων | τὸ ἀσθενές<sup>1</sup>

(σὺν β' ᾠδῇ)

Ποιητής: Γεώργιος

Sinait. gr. 785, ff. 198-200<sup>v</sup>· 782, ff. 162<sup>v</sup>-165 (ἄνευ β' ᾠδῆς καὶ ἀκροστιχίου)

138. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν εἰς Προφῆτας καὶ Μάρτυρας.

Ἦχος βαρύς. *Νεύσει σου πρὸς γεώδη*

Ἀρχ.: Νεῦσον ἡμᾶς σωθῆναι | ὁ καθυπείκειν διδάξας

Sinait. gr. 779, ff. 250<sup>v</sup>-258<sup>v</sup>· 798, ff. 173<sup>v</sup>-175<sup>v</sup>

139. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν εἰς τὸν ἁγ. μεγαλομάρτυρα Θεόδωρον ὑπὸ ἀκροστιχίδα· *Δέχου παρ' ἡμῶν ἐβδόμην ᾠδὴν, μάκαρ. Ἰωσήφ*.

Ἦχος βαρύς. *Νεύσει σου πρὸς γεώδη*

Ἀρχ.: Δήμοις τῶν ἀθλοφόρων | συναριθμούμενος

Ποιητής: Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος

Sinait. gr. 779, ff. 248<sup>v</sup>-250<sup>v</sup>

1. Βλ. καὶ Τωμαδάκη, Κανόνες, σ. 271, ἀρ. 98 (ἄνωνύμως). Ὁ κανὼν ἐξεδόθη ἐλλιπῶς κατὰ τὴν β' ᾠδὴν ὑπὸ E. Follieri, Un Theotocaron Marciano..., ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 185-195.

## KANONEΣ ΤΗΣ ΕΒΔΟΜΑΔΟΣ ΤΟΥ ΠΛ. Δ' ΗΧΟΥ

140. Τῇ Κυριακῇ. Κανὼν ἀναστάσιμος.  
 Ἦχος πλ. δ'. *Ἡ κεκομμένη τὴν ἄτομον*  
 Ἀρχ.: Ἐν ξύλῳ αἶμα | σωτήριον ἔσταξεν  
 Sinait. gr. 779, ff. 256-257
141. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν ἀναστάσιμος.  
 Ἦχος πλ. δ'. *Ἀισωμεν τῷ Κυρίῳ | τῷ διαγαγόντι*  
 Ἀρχ.: Πάλαι διὰ Μωσέως ὕψωσας  
 (σὺν β' ᾠδῇ)  
 Sinait. gr. 776, ff. 60-77· 782, ff. 182<sup>v</sup>-184 (ἄνευ β' ᾠδῆς)
142. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ.> Ἔτερος κανὼν ἀναστάσιμος.  
 Ἦχος πλ. δ'. *Ἀρματηλάτην Φαραῶ*  
 Ἀρχ.: Τὴν παντοδύναμον Χριστοῦ θεότητα<sup>1</sup>  
 (σὺν β' ᾠδῇ)  
 Sinait. gr. 776, ff. 60-77
143. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον ψαλλόμενος τῇ Κυριακῇ, <οὗ ἡ ἀκροστιχὶς ἐν τοῖς θεοτοκίοις· *Κλήμεντος*>.  
 Ἦχος πλ. δ'. *Ἀισωμεν ᾠδὴν τῷ Θεῷ*  
 Ἀρχ.: Δεῦτε μυστικῶς, ἀδελφοί,  
 (σὺν β' ᾠδῇ)  
 Ποιητής: Κλήμης  
 Sinait. gr. 785, ff. 201-202<sup>v</sup>
144. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν ἐγκωμιαστικὸς εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον.  
 Ἦχος πλ. δ'. *Υγρὰν διοδεύσας*  
 Ἀρχ.: Ὁ πάντων τῶν ὄντων δημιουργὸς | διὰ σωτηρίαν<sup>2</sup>  
 Sinait. gr. 782, ff. 184<sup>v</sup>-188

1. Ὁ κανὼν ἐκδεδομένος χωρὶς τὴν β' ᾠδὴν ἐν PaR 624-631 ὡς ποίημα Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ.

2. Τροπάρια τινὰ τοῦ κανόνος ἔχουν χρησιμοποιηθῇ ὡς θεοτοκία εἰς κανόνας ἐκδεδομένους εἰς τὰ λειτουργικὰ βιβλία. Ὡς ἐνιαῖον σύνολον ὁ κανὼν εἶναι ἀνέκδοτος.

145. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος κανὼν τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου παρακλητικὸς.  
 Ἦχος πλ. δ'. *Ἀισωμεν ᾠδὴν τῷ Θεῷ τῷ ἐκ πικρᾶς*  
 Ἀρχ.: Ἄλλην κραταῖαν οἱ πιστοὶ | καταφυγὴν οὐκ ἴσμεν  
 (σὺν β' ᾠδῇ)  
 Sinait. gr. 776, ff. 137<sup>v</sup>-143
146. Τῇ Β'. Κανὼν κατανυκτικὸς.  
 Ἦχος πλ. δ'. *Υγρὰν διοδεύσας ὥσει ξηρὰν*  
 Ἀρχ.: Φωτὸς σου ταῖς θείαις μαρμαρυγαῖς  
 Sinait. gr. 779, ff. 259-260<sup>v</sup>
147. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν εἰς τὴν ἁγίαν καὶ θεαρχικὴν Τριάδα <φέρων ἀκροστιχίδα· *Δις ὀκτάκις μέλπω σε τὴν θεαρχίαν*>.  
 Ἦχος πλ. δ'. *Σταυρὸν χαράξας Μωσῆς*  
 Ἀρχ.: Δαυὶδ ὁ θεῖος ἡμῖν | ἐξαρχέτω λόγου<sup>1</sup>  
 Sinait. gr. 782, ff. 192<sup>v</sup>-196
148. Τῇ Γ'. Κανὼν κατανυκτικὸς.  
 Ἦχος πλ. δ'. *Ἀρματηλάτην Φαραῶ*  
 Ἀρχ.: Πρὸ ἐωσφόρου ὁ ἐκλάμψας Κύριος  
 Sinait. gr. 779, ff. 285-287
149. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν παρακλητικὸς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου.  
 Ἦχος πλ. δ'. *Υγρὰν διοδεύσας*  
 Ἀρχ.: Ἡ πάντων κτισμάτων ὑπερφερέας, | ἡ ὄντως σοφία  
 (σὺν β' ᾠδῇ)  
 Sinait. gr. 782, ff. 204-209
150. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν εἰς τὴν Δέσποιναν παρακλητικὸς.  
 Ἦχος πλ. δ'. *Ἀισωμεν ᾠδὴν τῷ Θεῷ*  
 Ἀρχ.: Ὑμνον ἐκ στομάτων οἰκτρῶν, | θεοκυῆτορ, δέχου  
 (σὺν β' ᾠδῇ)  
 Sinait. gr. 779, ff. 262-265· 785, ff. 215-220 (Τῇ ζ').

1. Βλ. καὶ Τωμαδάκη, Κανόνες, σ. 258, ἀρ. 20.

151. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, <οὗ ἡ ἀκροστιχὶς ἐν τοῖς θεοτοκίοις· Γεωργίου>.  
Ἦχος πλ. δ'. Ὑγρὰν διοδεύσας  
Ἀρχ.: Ἐν γῇ τὴν ἐξ ὕψους ἀνατολὴν  
Ποιητής: Γεώργιος  
Sinait. gr. 783, ff. 202<sup>v</sup>-206<sup>v</sup>
152. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν εἰς τὸν ἁγ. Ἰωάννην τὸν Πρόδρομον φέρων ἀκροστιχίδα· Ἐν ὁδόω μέλει σε μέλπω, Πρόδρομε· <ἐν δὲ τοῖς θεοτοκίοις· Φιλόθεος>.  
Ἦχος πλ. δ'. Ἀρματηλάτην Φαραῶ  
Ἀρχ.: Ἐγκωμιάζειν ἐγκωμίοις, Πρόδρομε<sup>1</sup>,  
Ποιητής: Φιλόθεος  
Sinait. gr. 779, ff. 265-267· 785, ff. 65-66<sup>v</sup>· 782, ff. 200-204
153. Τῇ Δ'. Κανὼν παρακλητικὸς εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον.  
Ἦχος πλ. δ'. Ἀρματηλάτην Φαραῶ  
Ἀρχ.: Τὸ Θεοτόκον σε κηρύττειν, ἄχραντε<sup>2</sup>,  
Ποιητής: Θεοφάνης  
Sinait. gr. 782, ff. 212<sup>v</sup>-216
154. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, <οὗ ἡ ἀκροστιχὶς· Τὴν ὁδόην δέησιν, ὦ μάκαρ, δέχου. Τοῦ Ἰωσήφ>.  
Ἦχος πλ. δ'. Ὑγρὰν διοδεύσας

1. Εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ κανόνος εἰς μὲν τὸν Sinait. gr. 782 ἀναγράφεται Θεοφάνους, εἰς δὲ τὸν Sinait. gr. 785 Ἰωσήφ. Ὅμως εἰς ἀμφοτέρους τοὺς κώδικας ἡ ἀκροστιχὶς τῶν θεοτοκίων εἶναι ΣΟΕΘΟΛΙΦ (=Φιλόθεος). Ἐν τῷ Sinait. gr. 779 τὰ ἀρχικὰ τῶν θεοτοκίων εἶναι ΣΟΜΘΟΛΙΕ.

2. Ἐν τῇ ἀριστερᾷ ᾠᾷ τοῦ f. 212<sup>v</sup> σημειοῦται· Θεοφάνους. Τὸν κανόνα ἐδημοσίευσε ἐλλιπῶς ὁ Νικόδημος Ἀγιορείτης (Θεοτοκάριον, σσ. 101-103). Ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ Νικοδήμου τὰ ἀρχικὰ τῶν ὑστέρων τροπαρίων δίδουν τὸ ὄνομα Θεοφάν[ο] <η>ς. Ἐν τῇ αὐτῇ ἐκδόσει τὰ ἀρχικὰ ὅλων τῶν τροπαρίων τοῦ κανόνος εἶναι: ΑΛΤ.Θ. | ΠΡΣ.Ε. | ΣΝΔ.Ο | ΣΤΤ.Φ. | ΟΗΗ.Α. | ΝΣΠ.Ν. | ΘΗΑ.Ο. | ΤΤΑ.Σ., ἐνῶ εἰς τὸν κώδικα: ΤΩΣ.Ν. | ΝΡΑ.Σ. | ΜΩΘ.Ν. | ΑΩΑ.Ο | ΕΩΚ.Κ. | ΙΝΑ.Α. | ΦΑΙ.Ν. | ΝΡΡ.Σ. Ὁ κανὼν ἀπεδόθη εἰς Ἰωάννην Δαμασκηνὸν ὑπὸ Σωφρ. Εὐστρατιάδου, Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς καὶ τὰ ποιητικὰ αὐτοῦ ἔργα, Νέα Σιών 27, 1932, σ. 33. Βλ. καὶ Νέα Σιών 43, 1948, σ. 131.

- Ἀρχ.: Ταῖς καθαρωτάταις σου προσευχαῖς κάθαρν<sup>1</sup>  
Ποιητής: Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος  
Sinait. gr. 783, ff. 207-212· 778, ff. 361-368<sup>v</sup>· 820, ff. 62<sup>v</sup>-68
155. Τῇ Ε'. Κανὼν εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον.  
Ἦχος πλ. δ'. Τῷ ἐκτινάξαντι ἐν θαλάσῃ  
Ἀρχ.: Τὴν ἀληθῆ τοῦ Θεοῦ μητέρα<sup>2</sup>  
(σὺν β' ᾠδῇ)  
Ποιητής: Ἰγνάτιος  
Sinait. gr. 791, ff. 78<sup>v</sup>-81· 776, ff. 100-104, (ἀνωνύμως)· 785, ff. 212<sup>v</sup>-215 (ἀνωνύμως)· 820, ff. 15<sup>v</sup>-21<sup>v</sup> (Τῇ Δ', ἀνωνύμως καὶ ἄνευ β' ᾠδῆς)· 787, ff. 160-163 (Τῇ Σ', ἀνωνύμως καὶ ἄνευ β' ᾠδῆς)
156. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν παρακλητικὸς εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον φέρων ἀκροστιχίδα τήνδε· Σὺ Χριστόν, ἀγνή, τῷ λόγῳ δίδου πέρας· <ἐν δὲ τοῖς θεοτοκίοις· Γεωργίου>.  
Ἦχος πλ. δ'. Ἀρματηλάτην Φαραῶ  
Ἀρχ.: Σοφία θεία καὶ συνέσει, Κύριε, | ὁ πλαστοουργήσας ἡμᾶς  
(σὺν β' ᾠδῇ)  
Ποιητής: Γεώργιος  
Sinait. gr. 782, ff. 223-227
157. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν τῶν ἁγίων Ἀποστόλων φέρων ἀκροστιχίδα· Θείοις μαθηταῖς ἔσχατον πλέκω μέλος. Ἰωσήφ.  
Ἦχος πλ. δ'. Ἡ κεκομμένη τὴν ἄτομον  
Ἀρχ.: Θεία μεθέξει τὸν νοῦν φωτιζόμενοι<sup>3</sup>  
Ποιητής: Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος  
Sinait. gr. 783, ff. 211<sup>v</sup>-215

1. Βλ. καὶ Τωμαδάκη, Ἰωσήφ, σ. 126, ἀρ. 96 (Π' Νοεμβρ.).

2. Τὸν κανόνα, ἐλλιπῆ κατὰ τὴν β' ᾠδὴν, ἐξέδωσε ἡ Ε. Follieri, Un Theotocaron Marciano..., σσ. 197-207. Ἡ Follieri προσέγραψε μετ' ἐπιφυλάξεως τὸν κανόνα εἰς τὸν Ἀνδρέαν Κρήτης βασιζομένη εἰς τὴν ἐνδειξιν τοῦ κώδ. «Ἀνδρέου».

3. Βλ. καὶ Τωμαδάκη, Ἰωσήφ, σ. 199, ἀρ. 450.



158. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν τοῦ ἁγίου Νικολάου ἔχων ἀκροστιχίδα· *Οὗτος ὄγδοος εἰς Νικόλαον κρότος Ἰωσήφ.*  
 Ἦχος πλ. δ'. *Ἄσωμεν τῷ κυρίῳ | τῷ διαγαγόντι*  
 Ἀρχ.: Ὅσιός τε καὶ πρῶτος, | πάτερ, ἀναδέδειξαι, Νικόλαε,  
 Ποιητής· Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος  
 Sinait. gr. 779, ff. 272<sup>v</sup>-274
159. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Νικολάου, οὗ ἡ ἀκροστιχίς· *Τὸν θερμὸν ὕμνῳ προστάτην Νικόλαον. Ἰωσήφ.*  
 Ἦχος πλ. δ'. *Ἀρματηλάτην Φαραῶ*  
 Ἀρχ.: Ταῖς ἱεραῖς ὡς ἱερεὺς, Νικόλαε, χοροστασίαις<sup>1</sup>  
 Ποιητής· Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος  
 Sinait. gr. 787, ff. 157-160
160. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Νικολάου, <οὗ ἡ ἀκροστιχίς· *Δέξαι τὸν ὕμνον τοῦτον ὄγδοον, πάτερ. Φωτίου.*>  
 Ἦχος πλ. δ'. *Ἀρματηλάτην Φαραῶ*  
 Ἀρχ.: Δέχου τὸν ὕμνον, ἱερὲ Νικόλαε,<sup>2</sup>  
 (σὺν β' ᾠδῇ ἐκπεσούσῃ)  
 Ποιητής· Φώτιος  
 Sinait. gr. 783, ff. 212-215
161. <Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἔτερος> κανὼν εἰς τὸν ὅσιον πατέρα ἡμῶν Νικόλαον, <οὗ ἡ ἀκροστιχίς· *Εἰς Νικόλαον ὕμνος ἱερώτατος.*>  
 Ἦχος πλ. δ'. *Υγρὰν διοδεύσας ὡσεὶ ξηρὰν*  
 Ἀρχ.: Ἐκ ῥίζης ἐβλάστησας εὐσεβοῦς<sup>3</sup>  
 Sinait. gr. 798, ff. 199<sup>v</sup>-201

1. Βλ. καὶ Τωμαδάκη, Ἰωσήφ, σ. 131, ἀρ. 116 (ζ' Δεκ.).

2. Βλ. τὴν καταγραφὴν τῆς ἀκροστιχίδος καὶ εἰς Ἀθ. Κομίνη, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 26. Ὁ κῶδ. δὲν διασώζει τὴν β' ᾠδὴν καὶ ἐν τροπάριον τῆς γ' ᾠδῆς, ἐνῶ τοῦ προτελευταίου τροπ. τῆς θ' ᾠδῆς παραδίδει μόνον τὸν πρῶτον στίχον. Τὰ ἀρχικὰ τῶν τροπ. ἀνὰ ᾠδὴν εἶναι:

α' β' γ' δ' ε' ζ' η' θ'  
 ΔΕΕΑ | <ΙΤΟΝ> | ΥΜΝΟ | ΝΤΟΥ | ΤΟΝΟ | ΓΔΟΟ | ΝΠΑΤ | Ε<Ρ>ΦΩ | ΤΙΟΥ.

3. Ὁ κῶδ. παραδίδει τὸν κανόνα ἀδέσποτον καὶ ἄνευ φραστικῆς τιнос

162. Τῇ ζ'. Κανὼν ἐγκωμιαστικὸς εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον.  
 Ἦχος πλ. δ'. *Ἀρματηλάτην Φαραῶ*  
 Ἀρχ.: Ὁ συνυπάρχων τῷ πατρὶ καὶ πνεύματι | καὶ συν-  
 αἰδίου<sup>1</sup>  
 Sinait. gr. 782, ff. 235<sup>v</sup>-238<sup>v</sup>
163. Τῷ Σαββάτῳ. Κανὼν εἰς Προφήτας καὶ Μάρτυρας.  
 Ἦχος πλ. δ'. *Υγρὰν διοδεύσας*  
 Ἀρχ.: Προφῆται προήγγειλαν τὴν φρικτὴν | σοῦ οἰκονο-  
 μίαν  
 Sinait. gr. 779, ff. 281-282<sup>v</sup>. 787, ff. 163-165<sup>v</sup>
164. <Ἄνευ ἡμέρας.> Κανὼν εἰς τὸν κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν ὑπὲρ ἐπιόντων πειρασμῶν <φέρων ἀκροστιχίδα· *Δέησιν οἰκτρὰν προσδέχου, Θεοῦ Λόγε. Ἰωσήφ.*>  
 Ἦχος πλ. δ'. *Ἄσωμεν τῷ κυρίῳ*  
 Ἀρχ.: Δέσποτα πανοικτίρμον, | δὸς ἡμῖν βοήθειαν<sup>2</sup>  
 Ποιητής· Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος  
 Sinait. gr. 820, ff. 87<sup>v</sup>-92<sup>v</sup>
165. <Ἄνευ ἡμέρας.> Κανὼν εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον ὑπὲρ βασιλέως καὶ λαοῦ ἐν ἡμέρᾳ πολέμου.  
 Ἦχος πλ. δ'. *Ἀρματηλάτην Φαραῶ*

ἀκροστιχίδος, ἐνῶ τὰ τροπάρια τῆς θ' ᾠδῆς (f. 201) ἔχουν γραφὴ ὑπὸ ἄλλης χειρὸς. Ὁ κανὼν ὑπέστη ἀλλοιώσεις λόγῳ τῆς προσθαφαιρέσεως τροπαρίων μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἐξαφάνισιν τῆς ἀρχικῆς ἀκροστιχίδος, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ἀρχικὰ τῶν τροπαρίων:

α' γ' δ' ε' ζ' η' θ'  
 ΕΙΣ.Σ. | ΝΚΛ.Δ. | ΟΩ.Α. | ΑΕΟ.Μ. | ΕΩΤ. | ΕΡΩ.Π. | ΙΗΟ.Ι. | ΤΟΣ.Ω.

Τὸν κανόνα μετὰ τῆς ἱαμβικῆς 12συλλάβου ἀκροστιχίδος κατέγραψε διὰ τὴν 6 Δεκ. ὁ Ἀθ. Κομίνης ἐν ΑΗΓ IV, 1976, σ. 787, ὑποσ. 1, ἐκ τῶν κωδίκων Vat. gr. 2309, ff. 76-79, Patm. 197, ff. 25<sup>v</sup>-29, Sinait. gr. 583, ff. 36<sup>v</sup>-38 καὶ Sabait. 207, ff. 16<sup>v</sup>-18<sup>v</sup>. Ἡ Ἑλ. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, Ταμεῖον..., σ. 120, ἀρ. 330 κατέγραψε τὸν κανόνα ὡς ἔργον Ἰωάννου καὶ προσέθεσε τὸν κῶδ. Vindob. Theol. gr. 148, ff. 154-155<sup>v</sup>.

1. Εἰς τὰ ἐντυπα λειτουργικὰ βιβλία ἔχουν ἐκδοθῇ μερικὰ τροπάρια τοῦ κανόνος ὡς θεοτοκία ἄλλων ἁσματικῶν κανόνων.

2. Βλ. καὶ Τωμαδάκη, Ἰωσήφ, σ. 202, ἀρ. 465.

Ἀρχ.: Ὁ ἐν πολέμοις κραταῖος Θεὸς ἡμῶν<sup>1</sup>  
Sinait. gr. 820, ff. 104<sup>v</sup>-111

166. <Ἄνευ ἡμέρας.> Κανὼν εἰς τὸν ἅγ. Παντελεήμονα παρακλητικὸς εἰς ἀσθενοῦντας φέρων ἀκροστιχίδα: *Ἰδιὴν δέχοιο τήνδε, Παντελεῆμον. <Ἰωσήφ>.*

Ἦχος πλ. δ'. *Ἀρματηλάτην Φαραὼ*

Ἀρχ.: Ὡς δωρεῶν τοῦ παναγίου Πνεύματος<sup>2</sup>

Ποιητής: Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος

Sinait. gr. 820, ff. 178-186

167. <Ἄνευ ἡμέρας.> Κανὼν τῶν ἅγ. Τεσσαράκοντα μαρτύρων <φέρων ἀκροστιχίδα: *Ἰδιὴν προσοίσω τοῖς ἀθληταῖς ὀγδόην. Ἰωσήφ>.*

Ἦχος πλ. δ'. *Ἡ κεκομμένη τὴν ἄτομον*

Ἀρχ.: Ὡς τῷ μεγάλῳ φωτὶ παριστάμενοι<sup>3</sup>

Ποιητής: Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος

Sinait. gr. 820, ff. 193<sup>v</sup>-200<sup>v</sup>

168. <Ἄνευ ἡμέρας.> Κανὼν παρακλητικὸς τῶν Ἀγίων Πάντων.

2. Τὸν αὐτὸν κανόνα διασώζει καὶ ὁ κῶδ. Λαύρας Γ 11, f. 80<sup>v</sup>, ὅπως σημειώνει ὁ Σωφρ. Εὐστρατιάδης εἰς Θεολογίαν 7, 1929, σ. 280.

3. Πρὸς τιμὴν τοῦ ἅγ. μεγαλομ. Παντελεήμονος ὁ Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος συνέθεσε ὀκταχίαν ἐκδοθεῖσαν ὑπὸ Παντελεήμονος Λαυριώτου, Κανόνες κατ' ἔχον εἰς τὸν ἅγιον Μεγαλομάρτυρα καὶ ἱαματικὸν Παντελεήμονα ποιηθέντες ὑπὸ Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου, Ἀγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη 2, 1937-1938, σσ. 111-129. Περὶ τοῦ ἐλλιπῶς ἐκδοθέντος κανόνος τοῦ δ' ἤχου βλ. τὰς παρατηρήσεις τῆς Ἐλ. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, Ταμείον..., σ. 256, ἀρ. 798 καὶ ὑποσημ. αὐτόθι ὑπ' ἀρ. 690. Ὁ παρὼν κανὼν τοῦ πλ. δ' ἤχου δὲν ἀνήκει εἰς τὴν δημοσιευθεῖσαν ὀκταχίαν. Βλ. καὶ Τωμαδάκη, Ἰωσήφ, σσ. 180-181.

1. Ἐκ τῆς ἀκροστιχίδος τοῦ παρόντος κανόνος διαπιστοῦται ὅτι ὁ Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος συνέθεσε ὀκταήχους κανόνες πρὸς τιμὴν τῶν ἐν Σεβαστείᾳ ἅγ. τεσσαράκοντα μαρτύρων. Εἰς ἐξ αὐτῶν εἶναι ὁ παρὼν κανὼν. Ἔτερον κανόνα τοῦ δ' ἤχου, ἀνέκδοτον καὶ αὐτόν, καὶ μὲ ἀκροστιχίδα *Αἰνῶ, δεκάς, σὲ τετραπληθὴ μαρτύρων, Ἰωσήφ*, εἶχον καταγράψει παλαιότερον, βλ. Τωμαδάκη, Ἰωσήφ, σ. 148, ἀρ. 200 (τῇ Θ' Μαρτίου), ἐνῶ ἡ Ἐλ. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, Ταμείον..., σσ. 174-175, ἀρ. 525 ἐπεσήμανε τὸν κανόνα τοῦ πλ. β' ἤχου, ὁμοίως ἀνέκδοτον καὶ μὲ ἀκροστιχίδα: *Ἐκτὴν προσανῶ μάρτυσι μελωδίαν. Ἰωσήφ*.

Ἦχος πλ. δ'. *Ἰσώμεν ὦδὴν τῷ Θεῷ τῷ ἐκ πικρᾶς*  
Ἀρχ.: Δέσποτα Χριστὲ ὁ Θεός, | ἡ ἀπαρχὴ τῶν ὅλων  
(σὺν β' ὦδῃ)

Sinait. gr. 776, ff. 151-159

### Ἐπίμετρον

Εἰς τὸν προηγούμενον κατάλογον δὲν συμπεριλαμβάνονται οἱ εἰς τὰς ἐντύπους Παρακλητικὰς ἐκδεδομένοι κανόνες Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου, τῶν ὁποίων ἔχει ἐκπέσει ἡ β' ὦδῃ. Εἰς τὴν περὶ Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου μονογραφίαν εἶχον καταγράψει ἐν ὑποσημειώσειςι κώδικας τινὰς τῆς Κρυπτοφέρρης καὶ τοῦ Βατικανοῦ, οἱ ὅποιοι διασώζουσι τὰς περισσοτέρας ἀπὸ τὰς ὠδὰς αὐτάς. Κατωτέρω προσθέτω καὶ τὰ σιναϊτικὰ χειρόγραφα, εἰς τὰ ὁποῖα ἐνετόπισα τοιαύτας ὠδὰς.

### ΕΒΔΟΜΑΣ ΤΟΥ Α' ΗΧΟΥ

169. Τῇ Πέμπτῃ. Κανὼν τοῦ ἁγίου Νικόλαου, οὗ ἡ ἀκροστιχίς: *Σοί, Ν<ικολ>αε, πρῶτον εἰσφέρω μέλος. Ἐγὼ Ἰωσήφ.*  
Sinait. gr. 779, f. 66<sup>r-v</sup> (Τωμαδάκης, Ἰωσήφ, σσ. 187-188, ἀρ. 390)

170. Τῇ Παρασκευῇ. Κανὼν σταυρώσιμος, οὗ ἡ ἀκροστιχίς: *Πάθο<ς τὸ σ>επτὸν αἰνέσω τοῦ δεσπότου. Ὁ Ἰωσήφ.*  
Sinait. gr. 779, f. 68<sup>v</sup>· 780, f. 54<sup>v</sup>· 783, ff. 23<sup>v</sup>-24<sup>r</sup>· 790, f. 142<sup>r-v</sup>· 793, f. 35<sup>r-v</sup> (Αὐτόθι, σ. 188, ἀρ. 391)

### ΕΒΔΟΜΑΣ ΤΟΥ Β' ΗΧΟΥ

171. Τῇ Τρίτῃ. Κανὼν κατανυκτικός, οὗ ὁ ἀκροστιχίς: *Ἐμοῖ<ς ὁδυ>ρμοῖς χώραν, ὦ σῶτερ, νέμοις. Ἰωσήφ.*  
Sinait. gr. 779, f. 85<sup>v</sup>· 783, ff. 38<sup>v</sup>-39<sup>r</sup>· 793, ff. 52<sup>v</sup>-53<sup>r</sup> (Αὐτόθι, σ. 189, ἀρ. 395)

172. Τῷ Σαββάτῳ. Κανὼν εἰς Πάντας τοὺς Ἁγίους, οὗ ἡ ἀκροστιχίς: *Δούλ<οις ἔ>παινον γνησίους Θεοῦ φέρω. Ὁ Ἰωσήφ.*  
Sinait. gr. 783, f. 59<sup>r-v</sup>· 781, f. 84<sup>r</sup>· 783, f. 79<sup>r-v</sup> (Αὐτόθι, σ. 190, ἀρ. 402)

## ΕΒΔΟΜΑΣ ΤΟΥ Γ' ΗΧΟΥ

173. Τῇ Δευτέρᾳ. Κανὼν κατανυκτικός, οὗ ἡ ἀκροστιχίς· Ἐγκλ<ημάτ>ων πολλῶν με κούφισον, Λόγε. Τοῦ Ἰωσήφ.  
Sinait. gr. 779, f. 120<sup>r-v</sup>. 783, f. 64<sup>v</sup> (Αὐτόθι, σ. 190, ἀρ. 404)
174. Τῇ Τρίτῃ. Κανὼν κατανυκτικός, οὗ ἡ ἀκροστιχίς· Ἐμοῦ<ς> στε>ναγμοῖς πρόσχες, ὦ Θεοῦ Λόγε. Ἰωσήφ.  
Sinait. gr. 783, f. 69<sup>r</sup> (Αὐτόθι, σ. 191, ἀρ. 405)
175. Τῇ Πέμπτῃ. Κανὼν τοῦ ἀγ. Νικολάου, οὗ ἡ ἀκροστιχίς· Τρίτ<ην> δέ>ησιν προσφέρω Νικολάω. Ἐγὼ ὁ Ἰωσήφ.  
Sinait. gr. 791, ff. 21<sup>v</sup>-22<sup>r</sup> (Αὐτόθι, σ. 191, ἀρ. 407)
176. Τῷ Σαββάτῳ. Κανὼν εἰς Πάντας τοὺς Ἁγίους, οὗ ἡ ἀκροστιχίς· Μύστ<αις> π>ροσοίσω τοῦ Θεοῦ θεῖον μέλος. Ἰωσήφ.  
Sinait. gr. 783, f. 90<sup>r</sup>. 781, f. 156<sup>r-v</sup>. 793, f. 116<sup>v</sup> (Αὐτόθι, σ. 192, ἀρ. 410)

## ΕΒΔΟΜΑΣ ΤΟΥ Δ' ΗΧΟΥ

177. Τῇ Τρίτῃ. Κανὼν κατανυκτικός, οὗ ἡ ἀκροστιχίς· Καθα<ρτικ>οῖς με δάκρυσιν πλῆνον, Λόγε. Ἰωσήφ.  
Sinait. gr. 779, f. 151<sup>r</sup>. 783, f. 101<sup>r</sup>. 793, ff. 130<sup>v</sup>-131<sup>v</sup> (Αὐτόθι, σ. 192, ἀρ. 412)

## ΕΒΔΟΜΑΣ ΤΟΥ ΠΑ. Α' ΗΧΟΥ

178. Τῇ Δευτέρᾳ. Κανὼν κατανυκτικός, οὗ ἡ ἀκροστιχίς· Τὸν π<ολλά> σοι πταίσαντα οἰκτειρον, Λόγε. Ἰωσήφ.  
Sinait. gr. 779, f. 176<sup>v</sup>. 780, ff. 114<sup>v</sup>-115<sup>r</sup>. 783, ff. 117<sup>v</sup>-118<sup>r</sup>. 793, ff. 160<sup>v</sup>-161<sup>v</sup> (Αὐτόθι, σ. 193, ἀρ. 419)
179. Τῇ Τρίτῃ. Κανὼν κατανυκτικός, οὗ ἡ ἀκροστιχίς· Τλα<μὸν> ἡ>μῖν, Χριστέ, πταισμάτων δίδου. Ἰωσήφ.  
Sinait. gr. 779, f. 179<sup>v</sup>. 783, f. 132<sup>r</sup>. 793, ff. 165<sup>v</sup>-166<sup>r</sup> (Αὐτόθι, σ. 194, ἀρ. 420)

## ΕΒΔΟΜΑΣ ΤΟΥ ΠΑ. Β' ΗΧΟΥ

180. Τῇ Τρίτῃ. Κανὼν κατανυκτικός, οὗ ἡ ἀκροστιχίς· Αν<τρα>τὰ Χρ>στέ, κούφισόν με πταισμάτων. Ἰωσήφ.  
Sinait. gr. 779, f. 200<sup>r-v</sup>. 783, ff. 154<sup>v</sup>-155<sup>r</sup>. 793, ff. 192<sup>v</sup>-193<sup>r</sup> (Αὐτόθι, σ. 195, ἀρ. 428)

## ΕΒΔΟΜΑΣ ΤΟΥ ΒΑΡΕΟΣ ΗΧΟΥ

181. Τῇ Δευτέρᾳ. Κανὼν κατανυκτικός, οὗ ἡ ἀκροστιχίς· Ἐμοῦ<ς> στε>ναγμοὺς προσδέχου, Θεοῦ Λόγε. Ἰωσήφ.  
Sinait. gr. 779, f. 235<sup>r</sup>. 783, f. 178<sup>r</sup>. 793, f. 218<sup>r-v</sup> (Αὐτόθι, σσ. 196-197, ἀρ. 435)
182. Τῇ Τρίτῃ. Κανὼν κατανυκτικός, οὗ ἡ ἀκροστιχίς· Κα<θα>ρ<τικ>οῖς με δάκρυσιν, σῶτερ, πλῆνον. Ἰωσήφ.  
Sinait. gr. 738, ff. 178<sup>v</sup>-179<sup>r</sup>. 793, ff. 223<sup>v</sup>-224<sup>r</sup> (Αὐτόθι, σ. 197, ἀρ. 436)

## ΕΒΔΟΜΑΣ ΤΟΥ ΠΑ. Δ' ΗΧΟΥ

183. Τῇ Τρίτῃ. Κανὼν κατανυκτικός, οὗ ἡ ἀκροστιχίς· Πλή<ρωμα>, Χ>ριστέ, τῶν ὁδυρμῶν μου δέχου. Ἰωσήφ.  
Sinait. gr. 783, ff. 202<sup>v</sup>-203<sup>r</sup>. 798, ff. 187<sup>v</sup>-188<sup>r</sup> (Αὐτόθι, σσ. 198-199, ἀρ. 445).

## ΠΙΝΑΚΕΣ

## Ι. ΥΜΝΟΓΡΑΦΩΝ

Ἀρσένιος 43  
Βασίλειος 28  
Γεώργιος 6, 45, 49, 65, 66, 86, 104, 117, 130, 137, 151, 156  
Εὐθύμιος 107  
Ἠλίας 77  
Θεόδωρος ὁ Στουδίτης 24  
Θέκλα 31  
Θεοφάνης 27, 94, 114, 133, 153  
Ἰγνάτιος 8, 29, 88, 106(,), 129, 155  
Ἰωάννης μοναχὸς 1, 4, 18, 37 (Ἰωάννης), 80, 96, 99, 120

Ἰωσήφ (ὁ Στουδίτης;) 116

Ἰωσήφ (ὁ Ὑμνογράφος) 3, 5, 9, 16, 17, 25, 30, 34, 47, 51, 54, 56, 71, 73, 79, 90, 91, 95, 108, 132, 134, 136, 139, 154, 157, 158, 159, 164, 166, 167, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183

Κλήμης 7, 31, 46, 67, 75, 77, 85, 101, 106(;), 125, 143

Νικηφόρος 48

Νικόλαος 112

Φιλόθεος 152

Φώτιος 11, 52, 74, 92, 109, 126(;), 135, 160

## II. ΑΚΡΟΣΤΙΧΙΔΩΝ

1. Αἶνον τρίτον σοι, Νικόλαε, προσφέρω. Φώτιος 52
2. Αἰνῶ, Τριάς, σε τὸν μονάρχην δεσπότην 123
3. Αἰνῶ τρίψωτον τῶν ὄλων μοναρχίαν 60
4. Αἰτοῦσιν, ἀγνή, τὴν σκέπην σου νῦν δίδου 101
5. <Ἀλφάβητος> 7, 103, 111, 117
6. Ἀπλοῦν ἀεὶ πέφυκε σόν, Τριάς, κράτος 102
7. Ἀρχὴν ἀνυμνῶ τὴν τρισήλιον μίαν 21
8. Αὐτὴ δέησις ἐβδόμη τῇ Παρθένῳ. Ἰωσήφ 136
9. Βασιλείου 28
10. Γεωργίου 6, 45, 49, 65, 66, 86, 104, 117, 130, 137, 151, 156
11. Δέησιν οἰκτρὰν προσδέχου, Θεοῦ Λόγε. Ἰωσήφ 164
12. Δέξαι τὸν ὕμνον τοῦτον ὄγδοον, πάτερ. Φωτίου 160
13. Δέχοιο, Χριστέ, τούσδε τοὺς ἐμοὺς λόγους. Ἰωσήφ 5
14. Δέχου παρ' ἡμῶν ἐβδόμην ὥδὴν, μάκαρ. Ἰωσήφ 139
15. Δέχου τὸ δῶρον τῶν ἐμῶν λόγων, μάκαρ. Ἰωσήφ 34
16. Δις ὀκτάκις μέλπω σε τὴν θεαρχίαν 147
17. Δούλοισι ἔμπαινον γνησίοις Θεοῦ φέρω. Ὁ Ἰωσήφ 172
18. Ἐγκλ<ημάτων> πολλῶν με κούφισον, Λόγε. Τοῦ Ἰωσήφ 173
19. Ἐγκωμιάζει τὴν Θεητόκον Θέκλα 31
20. Ἐγκωμιάζω τὴν Θεητόκον φόβω 67
21. Ἐγκωμιάζω τὴν θεώνυμον κόρην 100
22. Εἰσβλεψον, ἀγνή, πρὸς τρόπους Ἀρσενίου 43
23. Εἰς Νικόλαον πρῶτος ὕμνος Φωτίου 11
24. Εἰς Νικόλαον ὕμνος ἱερώτατος 161
25. Ἐκτον μέλος σοι προσφέρω, θεηγόρε. Φώτιος 109
26. Ἐκτον μέλος σοι προσφέρω, Θεητόκε 115
27. Ἐμοῖ<ς> ὁδοῦχοις χώραν, ὦ σῶτερ, νέμοις. Ἰωσήφ 171
28. Ἐμοῖ<ς> στε>ναγμοῖς πρόσχες, ὦ Θεοῦ Λόγε. Ἰωσήφ 174
29. Ἐμοῖ<ς> στε>ναγμοὺς προσδέχου, Θεοῦ Λόγε. Ἰωσήφ 181
30. Ἐν ὀγδόῳ μέλει σε μέλπω, Πρόδρομε 152
31. Εὐθυμίου 107

32. Ἡλιοῦ παράκλησις τῇ Θεοτόκῳ 77

33. Θείοις μαθηταῖς ἔσχατον πλέκω μέλος. Ἰωσήφ 157

34. Θεὸν ποθοῦσι θεῖον ἐξάδω μέλος. Ὁ Ἰωσήφ 16

35. Θεοῦ χάρις 22

36. Θεοφάνους 94

37. Ἰλασ<μὸν ἡ>μῖν, Χριστέ, πταισμάτων δίδου. Ἰωσήφ 179

38. Ἰωσήφ 3, 9, 47, 71

39. Καθα<ρτικ>οῖς με δάκρυσιν, πλῦνον, Λόγε. Ἰωσήφ 177

40. Καθα<ρτικ>οῖς με δάκρυσιν, σῶτερ, πλῦνον. Ἰωσήφ 182

41. Κλήμεντος 7, 31, 46, 67, 75, 77, 85, 101, 125, 143

42. Λόγου μαθητὰς τοῖσδε τοῖς λόγοις σέβω. Ὁ Ἰωσήφ 30

43. Λυτρω<τὰ Χρ>ιστέ, κούφισόν με πταισμάτων. Ἰωσήφ 180

44. Μαθητὰς ὕμνεῖν τοῦ Λόγου μέγα κλέος. Ἰωσήφ 73

45. Μαθητὰς ὕμνῶ πανσόφους τοῦ δεσπότη. Ἰωσήφ 134

46. Μέλος πέφυκεν ἑβδομον Νικόλαῳ. Φωτίου 135

47. Μῆτερ Θεοῦ, δέχου με προσφεύγοντά σοι 40

48. Μύστ<ταις π>ροσώσω τοῦ Θεοῦ θεῖον μέλος. Ἰωσήφ 176

49. Νικολάου 112

50. Οὗτος ὄγδοος εἰς Νικόλαον κρότος. Ἰωσήφ 158

51. Πάθο<ς τὸ σ>επτὸν αἰνέσω τοῦ δεσπότη. Ὁ Ἰωσήφ 170

52. Πάντες σε ὑμνοῦμεν πόθῳ, Θεοτόκε 4

53. Πέμπτον μέλισμα τῷ Χρυσοστόμῳ φέρω. Ὁ Ἰωσήφ 90

54. Πέμπτον πρέπει σοι νῦν, Θεόδωρε, μέλος. Ἰωσήφ 95

55. Πέμπτος κανὼν πέφυκε τῷ πανολβίῳ. Φωτίου 92

56. Πλήρ<ωμα, Χ>ριστέ, τῶν ὀδυρμῶν μου δέχου. Ἰωσήφ 183

57. Ρῶσις πέφυκας τοῖς νοσοῦσι, Παρθένε 85

58. Σοί, Ν<ικόλ>αε, πρῶτον εἰσφέρω μέλος. Ἐγὼ Ἰωσήφ 169

59. Σὺ Χριστόν, ἀγνή, τῷ λόγῳ δίδου πέρας 156

60. Σῶν οἰκετῶν, Πάναγνε, τὰς λιτὰς δέχου 137

61. Σῶν προσφύγων δέησιν, ἀγνή, προσδέχου 94

62. Σῶσον, Νικόλαε, δυσχερῶν ἐκ κινδύνων 110

63. Τὰς αὐγάς ὕμνῶ τοῦ φαεινοῦ ἡλίου. Ὁ Ἰωσήφ 108

64. Τὰς πανσόφους σάλπιγγας ὕμνῶ τοῦ Λόγου. Ἰωσήφ 91

65. Τέταρτος οὗτος εἰς Θεόδωρον κρότος. Ἰωσήφ 79

66. Τέταρτος ὕμνος τῷ καλῷ μευ προστάτῃ. Φωτίου 74

67. Τὴν ὀγδόην δέησιν, ὦ μάκαρ, δέχου. Τοῦ Ἰωσήφ 154

68. Τὸν θερμὸν ὕμνῳ προστάτην Νικόλαον. Ἰωσήφ 159

69. Τὸν π<ολλά> σοι πταίσαντα οἰκτειρον, Λόγε. Ἰωσήφ 178.

70. Τοῦ ἀθλίου Νικηφόρου 48

71. Τοὺς αἰτοῦντάς σε σῶζε, ὦ Θεοτόκε 107

72. Τοὺς προσκαλουμένους σε σῶζε, Παρθένε. Ἰωσήφ 54

73. Τοὺς τοῦ Λόγου μαθητὰς εὐφημεῖν θέμις 10

74. Τοὺς φωτοειδεῖς αἰνέσω Χριστοῦ φίλους. Ὁ Ἰωσήφ 51

75. Τρίτ<ην δέ>ησιν προσφέρω Νικολάω. Ἐγὼ δ' Ἰωσήφ 175  
 76. Τρίτην φέρω σοι, παμμάκαρ, μελωδίαν. Ἰωσήφ 56  
 77. Τρίτον σε μέλπω τὸν μονάρχην δεσπότην 36  
 78. Τῶν δυσχερῶν ῥῦσαί με, μήτηρ τοῦ Λόγου 69  
 79. Ὑμνοὶς γεραίρω τὴν Θεητόκον κόρην 128  
 80. Φερώνυμόν σε τοῦ Θεοῦ δῶρον σέβω. Ἰωσήφ 17  
 81. Φιλόθεος 152  
 82. Φωνὰς δέχοιο προσφύγων σῶν, παμμάκαρ. Ἰωσήφ 25  
 83. Ὡδὴν δέχοιο τήνδε, Παντελεῆμον. Ἰωσήφ 166  
 84. Ὡδὴν προσοίσω τοῖς ἀθληταῖς ὀγδόην. Ἰωσήφ 167  
 85. Ὡδὴν φέρω σοι ἐβδόμην, χρυσοῦν στόμα. Ἰωσήφ 132

### III. ΕΟΡΤΟΛΟΓΙΚΟΣ

- Ἁγίας Τριάδος 21, 36, 60, 102, 123, 147  
 Ἁγίων Πάντων 168, 172, 176  
 Ἀναργύρων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ 117  
 Ἀναστάσιμοι - Σταυροαναστάσιμοι - Σταυρώσιμοι 1, 18, 19, 20, 37, 38, 39, 57, 58, 80, 81, 82, 96, 97, 98, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 140, 141, 142, 170  
 Ἀποστόλων 10, 30, 51, 73, 91, 108, 134, 157  
 Ἀσωμάτων 42, 61, 62  
 Ἐπιδρομῆς ἐχθρῶν 35  
 Θεοδώρου 17, 34, 56, 79, 95, 139  
 Θεοτόκου 2, 4, 7, 8, 13, 14, 22, 23, 27, 28, 29, 31, 32, 40, 43, 44, 46, 48, 49, 50, 54, 59, 63, 64, 67, 68, 69, 70, 72, 77, 78, 83, 85, 87, 88, 89, 94, 100, 101, 103, 105, 106, 113, 114, 115, 125, 126, 128, 129, 131, 133, 136, 137, 143, 144, 145, 149, 150, 153, 155, 156, 162, 165  
 Κατανυκτικοὶ (τοῦ Ἰ. Χριστοῦ) 3, 5, 13, 41, 44, 61, 76, 84, 99, 127, 146, 148, 164, 171, 173, 174, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183  
 Κοιμηθέντων 16  
 Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ βλ. Ἀναργύρων  
 Νικολάου 11, 52, 53, 74, 75, 92, 109, 110, 111, 112, 135, 158, 159, 160, 161, 169, 175  
 Παντελεήμονος 166  
 Προδρόμου Ἰωάννου 6, 25, 26, 45, 65, 66, 86, 104, 130, 151, 152  
 Προφητῶν καὶ Μαρτύρων 15, 33, 55, 116, 138, 163  
 Σταυροαναστάσιμοι, βλ. Ἀναστάσιμοι  
 Σταυρώσιμοι, βλ. Ἀναστάσιμοι  
 Τεσσαράκοντα μαρτύρων 167  
 Χριστοῦ, βλ. Κατανυκτικοὶ  
 Χρυσοστόμου Ἰωάννου 9, 47, 71, 90, 132, 154

ΕΥΤΥΧΙΟΣ Ι. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

## À PROPOS DE LA FÊTE DE SAINTE-SOPHIE: IDÉOLOGIE ET RITUELS BYZANTINS, PRATIQUES MODERNES\*

### I. La fête de Sainte-Sophie.

A quelle date doit-on célébrer la fête de Sainte-Sophie? En d'autres termes, quel devrait être, au moins selon la pratique moderne et contemporaine, le jour de la *panègyris* des églises dédiées à la Sagesse de Dieu?

La question s'est posée dans la littérature grecque moderne depuis 1971, par une courte notice du Professeur Jean M. Phountoulès de l'Université de Thessalonique. Assez plus tard (1988) elle a été largement traitée par un article *ad hoc* du Professeur Constantin D. Kalokyris, surtout sur des indices fournis par l'iconographie byzantine et l'histoire de l'art. Il y a quelques années (1996) le Professeur Jean Phountoulès a repris cette question, cette fois du point de vue proprement liturgique, lors d'un congrès particulièrement consacré à l'histoire de l'église Sainte-Sophie de Thessalonique.

En effet, les pratiques connues, surtout byzantines tardives ou modernes, quant à la date de célébration de la fête de Sainte-Sophie sont les suivantes:

(a) Célébration de Sainte-Sophie en la fête de l'Exaltation de la Vraie Croix (14 septembre). A l'origine se trouve, sans aucun doute, le thème de la Sagesse qui prédomine dans la lecture apostolique du jour (I Cor. 1. 18-24): «Le langage de la Croix est folie pour ceux qui se perdent, mais pour ceux qui se sauvent, pour nous, il est puissance de Dieu. Car il est écrit: Je détruirai la sagesse des sages, et l'intelligence

\* Κείμενο εισηγήσεως στὸ διεθνὲς συνέδριο «Saint Sophia-The Wisdom of God», ποὺ εἶχε ὁργανωθῇ στὴ Σόφια (27-29 Μαΐου 1999) ἀπὸ τὴν Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου «Ἅγιος Κλήμης Ἀχρίδος» καὶ τὸ Ἰνστιτοῦτο Φιλολογίας τῆς Βουλγαρικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν. Τὸ κείμενο αὐτὸ παρέμενε ἀδημοσίευτο, δεδομένου ὅτι δὲν ἔχουν ἐκδοθῇ πρακτικὰ τοῦ συνεδρίου.



des intelligents je la rejetterai [Is. 29. 14]. Où est-il, le sage? où est-il, l'homme cultivé? où est-il, le raisonneur de ce siècle? [cf. Is. 19. 12, 33. 18]. Dieu n'a-t-il pas frappé de folie la sagesse du monde? Puisqu'en effet le monde, par le moyen de la sagesse n'a pas reconnu Dieu dans la Sagesse de Dieu de sauver les croyants. Alors que les Juifs demandent des signes et que les Grecs sont en quête de sagesse, nous proclamons, nous, un Christ crucifié, scandale pour les Juifs et folie pour les Grecs, mais pour ceux qui sont appelés, Juifs et Grecs, c'est le Christ, Puissance de Dieu et Sagesse de Dieu». Citée déjà au XV<sup>e</sup> siècle dans l'œuvre liturgique de Syméon de Thessalonique en tant que la «grande fête» de l'église cathédrale de Sainte-Sophie de Thessalonique, cette fête présente toutefois un petit inconvénient: c'est, à moins de ne pas tomber un samedi ou un dimanche, un jour de jeûne<sup>1</sup>, «portant une équivalence (φέρουσα τὰ ἴσα) au jour même du Vendredi saint» – ce qui pourrait nuire un peu à son caractère festif. Qui plus est, elle a un autre inconvénient beaucoup plus important, cette fois d'ordre sémantique et théologique. Quoi qu'il en soit, la fête de l'Exaltation de la Croix est en premier lieu une fête dédiée à la Croix, et non pas directement à la personne du Christ crucifié; or, il y a toujours le «risque» d'établir par là, dans la conscience populaire, l'impression que c'est la Croix elle-même qui est la Sagesse de Dieu et qui est honorée en conséquence.

(b) C'est, paraît-il, pour ces raisons-là qu'on a proposé pour fête de Sainte-Sophie une fête qui soit dédiée à la Divinité elle-même, donc le même jour où fêtent les églises portant le nom de la Trinité. Ce jour pourrait être soit la Pentecôte, suivant l'usage slave, soit son lendemain, le lundi de l'Esprit-Saint, suivant l'usage grec moderne. C'est en effet la pratique appliquée dans le cas de la cathédrale Sainte-Sophie de Thessalonique dès sa restitution au culte chrétien, après la fin de la période ottomane, pratique qui reste toujours en vigueur. Or, ici les «risques» théologiques sont encore plus grands: comme la fête de la Pentecôte et son calque liturgique, la fête de l'Esprit-Saint, sont dédiées par excellence, pour ce qui est de la thématique et de la liturgie de ces fêtes, au Saint-Esprit, il est très facile qu'une conviction populaire s'établisse, que c'est précisément le Saint-Esprit,

1. Nikon de la Montagne Noire: Rhallès-Potlès, IV, p. 591; A. Dimitrievskij, Opisanie liturgitseskich rukopisej, I, Kiev 1895, p. 821 et passim.

la Troisième Personne de la Trinité, qui est regardé comme la Sagesse de Dieu et honoré sous ce nom. La pratique grecque moderne qui veut que les églises de la Trinité fêtent le lundi de l'Esprit-Saint implique un autre «risque» théologique analogue: que la Trinité elle-même soit identifiée, dans la conscience populaire, à la «Sagesse de Dieu».

(c) Une troisième solution, pratiquée dans des Églises slaves, paraît quelque peu inattendue: elle attache, en effet, Sainte-Sophie à des fêtes mariales, surtout la Dormition de la Vierge (15 août: usage russe), la Présentation (21 novembre) ou l'Annonciation (25 mars). A l'origine de cet usage se trouvent encore les lectures de ces fêtes; en effet, parmi les leçons des vêpres de toutes les fêtes mariales figure le passage 9.1-11 du livre des *Proverbes*, qui préfigurerait la place particulière de la Vierge dans le mystère de la Divine Économie: «La Sagesse a bâti sa maison...». La Vierge regardée donc comme la demeure de Christ, la Sagesse de Dieu... Or, une fête paraît-il, en tout état de cause, très peu appropriée pour honorer la Sagesse de Dieu. Il est vrai que cela vaut d'une manière absolue pour une fête mariale par excellence comme celle de la Dormition, tandis que celle de l'Annonciation, fête mariale, sans doute, en premier lieu, mais avec certaines caractéristiques propres aux fêtes dominicales aussi, fête précisément de l'annonce de l'Incarnation de cette «Sagesse de Dieu» qu'est la Seconde Personne de la Trinité, paraît beaucoup plus convenable. Cependant, dans l'un ou l'autre cas, le «risque» existe toujours de confondre cette «demeure de la Sagesse» qu'est la Vierge Marie avec la Sagesse elle-même. On pourrait en effet très facilement, la grande dévotion populaire à la Vierge aidant, le genre grammatical féminin du mot *Sophia* y concourant aussi, finir par identifier la Vierge Marie à la Sagesse de Dieu – et cette fois le «risque» est, du point de vue théologique, beaucoup plus important.

(d) Il existe toujours aussi la possibilité, d'origine populaire, d'avoir finalement recours à la fête «homonyme» de la martyre sainte Sophie, célébrée d'ailleurs trois jours seulement après la fête de l'Exaltation de la Croix (17 septembre)! La martyre sainte Sophie («Sagesse») avec ses trois filles martyres, Foi (*Pistis*), Espérance (*Elpis*) et Charité (*Agapè*), ne seraient-elles pas d'ailleurs la personnification des qualités respectives (toutes présentes dans la même épître I Cor., soit dans le ch. 1 que nous venons de citer, soit dans le célèbre passage I Cor. 13.13: les

«trois vertus théologales» de la scolastique occidentale; cf. I Thess. 1.3), «canonisées» finalement sous les traits de ces quatre martyres? La même chose ne se serait-elle pas produite dans le cas de la martyre sainte Irène, personnification d'abord de la Paix (*Eirènè*) de Dieu, cette «Paix de Dieu, qui surpasse toute intelligence» (Phil. 4.7), à laquelle l'autre église célèbre de l'antiquité constantino-politaine avait de très bonne heure été dédiée? En tout cas il est évident que, pour ce qui est de notre sujet, il n'y a pas lieu de perpétuer les malentendus de l'hagiographie et de la dévotion populaire.

(e) Et l'usage byzantin proprement dit? Nous n'en disposons que de très peu de renseignements. Cependant la recherche des Professeurs Kalkyres et Phountoulès tend à établir aujourd'hui le fait que les Byzantins, au moins à une certaine époque quelque peu imprécise, regardaient comme jour propre à la célébration de Sainte-Sophie, la Sagesse de Dieu, une fête dominicale aujourd'hui quelque peu oubliée ou négligée: c'est la fête de la mi-Pentecôte. Une fête purement dominicale, nous venons de le dire, qui tombe d'ailleurs dans la période de la réjouissance pascalle et dans l'allégresse du printemps méditerranéen. En cette qualité, cette fête se rattache à ce que j'ai autrefois appelé «le mois de mai constantino-politain»<sup>1</sup>.

## II. Le mois de mai constantino-politain.

En effet, dans le rituel impérial et ecclésiastique de la capitale de l'Empire, tout le mois de mai, ce mois printainier et largement pascal, où l'on célébrait aussi l'anniversaire de la Fondation de Constantinople et la fête de son saint fondateur, était en quelque sorte un mois dédié aux *Patria*, aux origines de la Ville impériale. La fête de l'anniversaire de la Ville, célébrée avec une certaine solennité le 11 mai<sup>2</sup>, était entourée d'une

1. La fondation de Constantinople dans les textes liturgiques de l'Église grecque. XVII Seminario Internazionale di Studi Storici «Da Roma alla Terza Roma» (Rome 21-23 avril 1997: *Initia Urbis*: les fondations de Rome, Constantinople et Moscou); L'idéologie impériale et le culte de saint Constantin dans l'Église d'Orient. *Poteri religiosi e istituzioni: il culto di san Costantino imperatore tra Oriente e Occidente*, a cura di F. Sini e P. P. Onida, Turin 2003, pp. 245-287.

2. H. Delehaye, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano... adiectis synaxariis selectis* = *Propylaeum ad Acta Sanctorum*

série de fêtes-satellites, commémorant des personnages et des faits rattachés aux origines constantino-politaines. Ce même 11 mai c'est la fête de saint Mocius, le premier saint local de Byzance/Constantinople, martyrisé, suivant les récits hagiographiques, à Byzance sous Dioclétien<sup>1</sup>. La construction d'une basilique de Saint-Mocius à la place de son martyre est attribuée à l'empereur Constantin lui-même; son ancienneté est, en tout cas, très bien attestée; elle fut rebâtie «sur un plan plus vaste» par Justinien, plus tard, au IX<sup>e</sup> siècle, réparée par Basile I<sup>er</sup>; un monastère lui fut attaché<sup>2</sup>. La 7 mai a lieu la célébration de la fête de son collègue dans le martyre, saint Acace, le second martyr de la Byzance pré-chrétienne<sup>3</sup> – il n'y en a pas eu, paraît-il, d'autres<sup>4</sup>. Ici encore nous avons une

Novembris, Bruxelles 1902, col. 673-674. J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église*, I. Le cycle des douze mois [= *Orientalia Christiana Analecta* 165], Rome 1962, pp. 286-290. L'office actuel du jour (fête occurrente avec celle de saint Mocius): texte dans les *Ménées* du mois de mai, d'après la recension de Bartholomaios de Kutlumuş [Koutloumousianos], éd. Apostolikè Diakonia tès Ekklesiàs tès Hellados, Athènes 1992, pp. 110-117. – Sur la célébration profane de l'anniversaire: Constantin VII Porphyrogénète, *Le Livre des cérémonies*, éd. A. Vogt, II, Paris 1939, pp. 143-150; commentaire, II, Paris 1940, pp. 155-161. Cf. G. Dagron, *Naissance d'une capitale: Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Paris 1974, <sup>2</sup>1984, pp. 309, 313-314.

1. Texte grec du synaxaire de saint Mocius dans Delehaye, *Synaxarium*, col. 674-675, BHG<sup>3</sup>, II, p. 124, N. 1298 et s.; *Novum Auctarium*, p. 152. Sur la célébration de la fête: Mateos, pp. 290-291. L'office du saint (fête actuellement occurrente avec l'universaire de la fondation de Constantinople) dans les *Ménées* du mois de mai [v. note précédente], pp. 110-117.

2. Sur les sanctuaires de saint Mocius à Constantinople voir: H. Delehaye, *Les origines du culte des martyrs* [= *Subsidia Hagiographica* 20], Bruxelles 1933, pp. 234-235; Vogt, commentaire [v. p. 106[-7], n. 2], I, Paris 1935, pp. 127-128; R. Janin, *La Géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin. Le siège de Constantinople et le patriarcat œcuménique*. III. *Les églises et les monastères*, <sup>2</sup>Paris 1969, pp. 354-358.

3. Texte grec du synaxaire de saint Acace dans Delehaye, *Synaxarium*, col. 661; dans les *Ménées* de mai, p. 65. Cf. BHG<sup>3</sup>, I, p. 4, N. 13; *Novum Auctarium*, 12. Sur la célébration de la fête: Mateos, pp. 282-283.

4. «Le sol de Byzance fut-il arrosé du sang de martyrs?» s'était demandé le P. Delehaye, *Les origines...*, p. 232; voir son exposé, *ibid.* pp. 232-237 («Tels sont les seuls martyrs de Byzance qui se rattachent aux persécutions romaines»). «S. Acacio che, con s. Mocio (commemorato quattro giorni dopo), è uno dei pochi

église de Saint Acace à Constantinople, dont la construction est attribuée à Constantin, en tout cas une église d'une ancienneté très sûre aussi et assez bien attestée; c'est d'ailleurs un saint d'une popularité remarquable<sup>1</sup>. Ce même jour du 7 mai est commémoré aussi, sans pompe, un pauvre saint martyr Maxime, à Byzance, mais qui ne serait qu'un simple double hagiographique de saint Mocius. Un autre saint de l'ancienne Byzance, un saint Hésychius que l'on devrait célébrer *Constantinopoli* le 18 mai, selon le martyrologe hiéronymien, ou le 19 mai, selon l'abrégé syriaque, n'a laissé aucune trace dans la liturgie et l'hagiographie byzantines<sup>2</sup>.

Comme la fête de saint Mocius, le 11 mai, s'était associée à la fête de l'anniversaire de la fondation de Constantinople, la fête de saint Acace, l'autre martyr à Byzance, le 7 mai, s'est aussi associée à une autre fête «impériale» que l'on célèbre le même jour: c'est l'anniversaire «de l'apparition de la Croix dans le ciel». Il est vrai qu'il ne s'agissait pas là de l'apparition célèbre de la Croix au saint empereur Constantin avant la bataille du pont Milvius (*In hoc signo vinces*), apparition simplement commémorée lors de la fête de saint Constantin le 21 mai, mais d'un analogue hiérosolymitain (une apparition qui aurait eu lieu à Jérusalem en 346, sous Constance)<sup>3</sup>; mais qui se souvenait encore de ce petit détail? Enfin, le 5 mai on célèbre le fête de la martyre sainte Irène, héritière, comme nous venons de voir, du culte de la Paix (*Eirènè*) de Dieu, cette Paix éponyme de l'église célèbre Sainte-Irène de l'ancienne Constantinople.

Il reste que ce mois de mai constantinopolitain s'achève par une vraiment grande fête, à la fois impériale et ecclésiastique, à savoir la fête du saint empereur Constantin, le fondateur de la Ville, le 21 mai – dix jours après l'anniversaire de la Fondation, bien que la coïncidence ne

martiri che la tradizione agiografica vuole uccisi a Bisanzio» (E. Follieri, *I calendari in metro innografico di Cristoforo Mitileneo* [=Subsidia Hagiographica 63], II, Bruxelles 1980, p. 268); «(S. Mocio), uno dei pochi martiri che versarono il loro sangue sul suolo dell'antica Bisanzio» (ibid., pp. 273-274).

1. Sur les sanctuaires de saint Acace à Constantinople voir: Delehay, *Les origines*, pp. 235-236; Janin, *Le siège de Constantinople*, pp. 13-15.

2. Delehay, *Les origines*, pp. 233-234.

3. Sur cette fête à Constantinople: Mateos, pp. 282-283. Delehay, *Synaxarium*, col. 661-662. *Ménées* de mai, p. 65. Cf. BHG<sup>3</sup>, III, p. 87, N. 413, 413a; *Novum Auctarium*, p. 268. L'office du jour dans les *Ménées*, pp. 60-68.

soit pas voulue, puisque le 21 (plutôt le 22) mai 337 est la vraie date de la mort de l'empereur<sup>1</sup>.

Or, c'est dans cette même période de l'année, de la fin avril à la fin mai, que tombe ordinairement une fête purement ecclésiastique qui n'a rien à voir avec Byzance et ses saints, avec la fondation de Constantinople non plus. C'est la fête de la mi-Pentecôte (*Mesopentèkostè*), célébrée le mercredi de la quatrième semaine après Pâques, au milieu de la période de Pâques à la Pentecôte. Ce n'est pas le rituel de l'Église, mais le cérémonial impérial, préservé dans *Le livre des Cérémonies*, qui a voulu en premier lieu que cette fête ecclésiastique de la période pascale fût incorporée dans ce «mois» de festivités constantinopolitaines. Elle était, en effet, célébrée par une procession solennelle avec la participation de l'empereur, qui menait d'une manière assez significative précisément à l'église de Saint-Mocius; dans cette église du martyr local de Byzance, dont la fête coïncidait avec l'anniversaire de la Fondation de la Ville, le patriarche célébrait, toujours à la présence de l'empereur, des hauts dignitaires de l'Empire et des représentants des factions, la Divine Liturgie: *Ὅσα δεῖ παραφυλάττειν τῇ τετράδι τῆς Μεσοπεντηκοστῆς καὶ τῆς ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἁγίου Μωκίου προελεύσεως* («Ce qu'il faut observer le mercredi de la Mésopentecôte et du cortège à l'église de Saint-Môkios» ch. 26 [17])<sup>2</sup>. Hélas! Cette cérémonie fut supprimée lorsque, en 903, un attentat eut lieu contre l'empereur Léon VI, dans l'église même de Saint-Mocius (à la fête, paraît-il, de la mi-Pentecôte, célébrée cette année-là le mercredi 27 avril, et non à la fête de saint Mocius et de l'anniversaire de la fondation de Constantinople, le 11 mai)<sup>3</sup>. La description donc de ce rituel dans *Le Livre des cérémonies* par Constantine VII, le fils et successeur de Léon VI, ne représente déjà qu'un fossile du cérémonial de la cour. En revanche ce rituel impérial ne paraît plus avoir laissé de traces dans

1. Mateos, pp. 296-297. Le propre actuel de la fête dans les *Ménées* de mai, pp. 197-212. Texte grec du synaxaire dans les *Ménées*, pp. 207-208; Delehay, *Synaxarium*..., col. 697-700. Sur la tradition hagiographique des *Vies* de Constantin: BHG<sup>3</sup>, I, pp. 121-129 et *Novum Auctarium*, pp. 52-54, N. 361x-369n.

2. Éd. Vogt, I, Paris 1935, p. 92 (-100); commentaire, I, pp. 127-128.

3. A la fête de la mi-Pentecôte: Janin, p. 356; à la fête de saint Mocius et de l'anniversaire de la fondation de Constantinople: Vogt, commentaire, I, p. 127.

le *Typikon* de la Grande Église, qui date aussi du X<sup>e</sup> siècle, et qui donne seulement l'office religieux du jour<sup>1</sup>.

La fête de la mi-Pentecôte, maintenant avec une connotation purement religieuse, était encore au XII<sup>e</sup> siècle un jour férié: elle figure en effet, en cette qualité, sur la liste des jours fériés établie par un document législatif, la Nouvelle IV. 67 de l'empereur Manuel I<sup>er</sup> Comnène (1166), qui se propose de réduire le nombre des jours non ouvrables<sup>2</sup>.

### III. La fête ecclésiastique de la mi-Pentecôte.

Or, la fête ecclésiastique de la mi-Pentecôte, désormais célébrée en l'église Sainte-Sophie, et regardée parfois comme «la grande fête de la Grande Église» de Constantinople, a un caractère sapiential ou «sophiologique» très clair. Le ton est donné par la pericope évangélique du jour, située précisément «lorsqu'on était au milieu de la fête» (Jean 7. 14-30): «Jésus monta au Temple et se mit à enseigner. Les Juifs, étonnés, disaient: Comment connaît-il les lettres sans avoir étudié? Jésus leur répondit: Ma doctrine n'est pas de moi, mais de celui qui m'a envoyé...». Le thème de la sagesse n'est qu'indirectement présent dans la lecture apostolique (Actes 14. 6-18): la mission et l'enseignement des apôtres en Lycaonie, l'admiration du peuple pour leurs faits miraculeux, mais aussi, paraît-il, pour la sagesse de leur parole: «La foule s'écria, en lycanien: Les dieux sous forme humaine sont descendus parmi nous! Ils appelaient Barnabé Zeus et Paul Hermès, puisque c'était lui qui portait la parole...». En tout cas cette pericope fait pratiquement partie de la lecture presque continue des *Actes de Apôtres* pendant la période pascale, avec seulement une petite transposition ici, pour que la pericope ne soit pas trop incompatible avec le sens de la fête. En revanche, dans la formation définitive de l'office du jour, dans le *Pentèkostarion*, on ne s'étonnera pas de retrouver, parmi les leçons des vêpres, le passage sapiential typ-

1. J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église*, II. Le cycle des fêtes mobiles [=Orientalia Christiana Analecta 166], Rome 1963, pp. 120-121. Dmitrievskij [supra, p. 104, n. 1] 143, 574-576 et passim.

2. Éd. Zachariä von Lingenthal, dans Zepos, *Ius Graecoromanum*, I, Athènes 1931, pp. (397-402) 401; citée aussi par Balsamon: éd. Rhallès-Potlès, I, Athènes 1852, pp. (136-140) 138. La fête de saint Constantin, le 21 mai, est aussi, très naturellement, un jour férié; mais l'anniversaire de la fondation de Constantinople, le 11 mai, ne figure plus sur cette liste.

ique que nous avons déjà connu: «La Sagesse a bâti sa maison...» (Prov. 9.1-11).

Dans cette forme définitive de l'office<sup>1</sup> le thème de la sagesse et du Christ, Sagesse de Dieu, revient sur chaque page:

—«Tu t'es rendu au Temple, lorsqu'on était au milieu de la fête, toi, la Sagesse de Dieu...» (*Ἐν τῷ ἱερῷ ἐπέστης, ἡ Σοφία τοῦ Θεοῦ, μεσοῦσης τῆς ἑορτῆς...*). Vêpres, stichèra idiomela, mode premier.

—«Lorsque tu enseignais, Sauveur, quand on était au milieu de la fête, les juifs se demandaient: Comment connaît-il les lettres sans avoir étudié? Car ils ignoraient que c'est toi qui es la Sagesse créatrice de monde...» (*Μεσοῦσης τῆς ἑορτῆς, διδάσκοντός σου, Σωτήρ, ἔλεγον οἱ Ἰουδαῖοι: πῶς οὗτος οἶδε γράμματα, μὴ μεμαθηκώς; ἀγνοοῦντες ὅτι σὺ εἶ ἡ Σοφία, ἡ κατασκευάσασα τὸν κόσμον...*). ibid., mode quatrième plagal.

—«Tu es devenu pour nous, Seigneur, la Sagesse, la Justice et la Rédemption, venues de Dieu...» (*Σοφία, δικαιοσύνη, Κόριε, καὶ ἀπολύτρωσις, παρὰ Θεοῦ σὺ γέγονας ἡμῖν...*). Matines, canon, 1<sup>e</sup> ode, troisième tropaire.

—«Tu fais jaillir dans le monde l'eau de la Sagesse et de la Vie...» (*Τῆς σοφίας τὸ ὕδωρ καὶ τῆς ζωῆς ἀναβρύζων τῷ κόσμῳ...*). Matines, kathisma, mode quatrième plagal.

—«La Sagesse de Dieu s'est rendue au Temple, lorsqu'on était au milieu de la fête, et enseignait, selon l'Écriture...» (*Ἡ σοφία τοῦ Θεοῦ, τῆς ἑορτῆς μεσοῦσης, καθὼς γέγραπται, τῷ ἱερῷ ἐπέστη καὶ ἐδίδασκεν...*). Matines, deuxième canon, 8<sup>e</sup> ode, troisième tropaire.

—«La Sagesse et la Puissance [I Cor 1. 24], Resplendissement de la gloire de Père [Hébr. 1. 3], le Verbe éternel et Fils de Dieu, s'est rendu au Temple en chair et enseignait...» (*Ἡ Σοφία καὶ δύναμις, τοῦ Πατρὸς τὸ ἀπαύγασμα, Λόγος ὁ αἰδίος καὶ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ, ἐν ἱερῷ παρεγένετο σαρκὶ καὶ ἐδίδασκεν...*). Premier prosomoion des Laudes, mode quatrième.

### IV. L'avenir de la fête.

Pourrait-on restituer le jour de la mi-Pentecôte comme jour de fête de Sainte-Sophie, la Sagesse de Dieu? Les chances en sont très pauvres.

1. Pentèkostarion, d'après la recension de Bartholomaios de Kutlumas [Koutlounousianos], éd. Phôs, Athènes 1974, pp. 94-104.

Oublié déjà bien avant la fin de la période byzantine, le rapport entre les deux fêtes ne saurait être facilement repris. La fête même de la mi-Pentecôte, dépourvue assez tôt, déjà à Byzance, de son caractère de fête impériale, disjointe de l'idéologie exprimée par les célébrations de ce que nous avons appelé «le mois de mai constantinopolitain», est aujourd'hui une fête quelque peu oubliée ou négligée, qui passe pratiquement inaperçue du grand public.

Je n'ai aucune compétence pour en proposer un substitut. Mais, à mon avis, on devrait prendre d'abord en considération l'aspect théologique: la Sagesse de Dieu est *le Logos*, la Seconde Personne de la Trinité. Pour des raisons donc théoriques, mais surtout didactiques, on doit opter pour des fêtes qui mettent en relief cet enseignement théologique; à plus forte raison on devrait éviter des fêtes créant des quiproquos de ce point de vue: alors, des fêtes dédiées en premier lieu au Saint-Esprit, à la Vierge Marie ou à la Croix (bien que cette dernière possibilité paraisse un peu plus supportable), même des fêtes dédiées à la Trinité en général, sont à éviter. Et, évidemment, on doit aussi de toute façon éviter de créer de nouvelles fêtes ad hoc et d'essayer de les implanter dans la tradition liturgique orientale.

Or, parmi les fêtes dominicales, les plus grandes, Pâques et Noël, sont des fêtes d'un caractère et d'un contenu très spécifiques, portant sur des faits très particuliers de l'histoire du salut; elles sont, en plus, surchargées d'un propre rituel ecclésiastique très riche, pour ne pas citer les diverses manifestations et coutumes séculières, de sorte qu'il n'y a plus lieu d'y ajouter des nouveaux éléments ou d'en renouveler la signification et le contenu. Tout simplement la célébration de la Sagesse s'effacerait complètement.

Je ne vois qu'une fête qui puisse assumer cette fonction: c'est la fête de la Transfiguration. Une fête dominicale importante en soi, qui se rapporte à la Personne même de Christ-Dieu, mais qui n'est pas excessivement encombrée de manifestations liturgiques ou profanes. D'autre part c'est une fête célébrée à une date (6 août) assez proche à celle de la Dormition de la Théotokos (15 août), jour de la célébration traditionnelle de Sainte-Sophie dans la tradition russe. Qui plus est, c'est une fête étroitement liée à la tradition mystique orientale et surtout à l'enseignement hésychaste, également connu et répandu dans le monde grec et slave et devenu «officiel» dans l'Église orthodoxe; elle porte préci-

sément sur la Personne du Christ, révélée lors de la Transfiguration dans sa Divinité, et déclare précisément la Divinité perceptible même par des moyens corporels, sous la forme des énergies divines incréées, à l'encontre de l'Essence divine elle-même, qui reste transcendante et imperceptible. On dispose d'ores et déjà de bons exemples où des églises ou des établissements religieux portant simplement le nom du Christ, ou un de ses équivalents, sans référence particulière à un événement concret de sa vie humaine, fêtent régulièrement le jour de la Transfiguration: un cas typique est celui du monastère de Pantocrator au mont Athos.



Petite bibliographie grecque ad hoc:

- J. Phountoulès, 'Ο ναός τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας. Ἑορτολογικὰ προβλήματα, communication présentée lors d'un congrès sur l'histoire de la cathédrale Sainte-Sophie de Thessalonique (Thessalonique 1996), à publier dans les actes du congrès (collection: Χριστιανικὴ Θεσσαλονίκη). [Les actes viennent de paraître: Ἱστορία, λατρεία καὶ τέχνη τοῦ ἱεροῦ ναοῦ τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας, Thessalonique 2007; l'article (posthume) de J. Phountoulès: pp. 57-80]. En attendant voir la courte notice du même auteur «Μεσοπεντηκοστή», dans: id., Λογικὴ Λατρεία, Thessalonique 1971, pp. 108-114 N° 14.

- C. Kalokyrgès, Οἱ ναοὶ τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας καὶ ἡ καθιέρωση τοῦ χρόνου ἑορτασμοῦ τους (Οἱ εἰκονογραφικοὶ τύποι Μεσοπεντηκοστῆς καὶ ἀγίας Σοφίας), en annexe, dans: id., 'Ο μουσουργὸς Ἰ. Θ. Σακελλαρίδης καὶ ἡ βυζαντινὴ μουσικὴ (!), Thessalonique 1988; réimpression remaniée dans Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, 71 (1988), 407-432.

CONSTANTIN G. PITSAKIS

ΜΕΛΕΤΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΥΛΙΚΗ ΙΕΡΑΡΧΙΑ  
ΕΠΙ ΚΟΜΝΗΝΩΝ Α':  
Η ΑΠΟΝΟΜΗ ΤΟΥ ΤΙΤΛΟΥ ΤΟΥ ΣΕΒΑΣΤΟΚΡΑΤΟΡΑ  
ΣΤΟΝ ΙΣΑΑΚΙΟ ΚΟΜΝΗΝΟ, ΤΡΙΤΟΤΟΚΟ ΓΙΟ  
ΤΟΥ ΑΛΕΞΙΟΥ Α' ΚΟΜΝΗΝΟΥ (1081-1118)

Ένα σημαντικό ζήτημα, ὅσον ἀφορᾷ τὴν αὐλικὴ ἱεραρχία ἐπὶ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ (1081-1118), εἶναι ἡ χρονολόγηση τῆς ἀπονομῆς τοῦ τίτλου τοῦ σεβαστοκράτορα στὸν τριτότοκο γιὸ τοῦ αὐτοκράτορα Ἰσαάκιο Κομνηνὸ (36)<sup>1</sup>.

Ὅπως εἶναι γνωστόν, ὁ τίτλος τοῦ σεβαστοκράτορα δημιουργήθηκε ἀπὸ τὸν Ἀλέξιο Α' Κομνηνὸ ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνοδὸ τοῦ στὸν θρόνο τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1081 καὶ δόθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὸν ἀδελφὸ τοῦ Ἰσαάκιο Κομνηνὸ (12)<sup>2</sup>. Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἰσαακίου Κομνηνοῦ (12), ποὺ τοποθετεῖται μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1102 καὶ 1104, τὸν τίτλο ἔλαβε ὁ δευτερότοκος γιὸς τοῦ αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικος Κομνηνὸς (35)<sup>3</sup>. Γιὰ περισσότερο ἀπὸ εἴκοσι χρόνια ἐτηρεῖτο δηλαδὴ ἡ πρακτικὴ τῆς ἀπονομῆς τοῦ τίτλου σὲ ἓνα μόνον πρόσωπο.

Ὁ Ἰσαάκιος Κομνηνὸς (36) εἶχε λάβει μὲ βεβαιότητα ἀπὸ τὸν

1. Γιὰ διευκόλυνση ἀκολουθῶ στὴν παροῦσα ἐργασία τὴν πρακτικὴ ποὺ καθιέρωσε ὁ ἀείμνηστος Κ. Βαρζός, δηλώνοντας μαζί μὲ τὸ ὄνομα κάθε προσώπου τὸν ἀριθμὸ ποὺ ἔχει στὴ Γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν. Βλ. Κ. Βαρζός, Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν, Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται 20α-β, τ. Α'-Β', Θεσσαλονίκη 1984.

2. Βλ. Στ. Γ. Γεωργίου, Οἱ τιμητικοὶ τίτλοι ἐπὶ Κομνηνῶν (1081-1185). Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν διοικητικῶν θεσμῶν τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, διδακτορικὴ διατριβή, Θεσσαλονίκη 2005 (ὑπὸ ἐκδοσὴ στὴ σειρά: Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν), σσ. 67-70.

3. Βλ. Στ. Γ. Γεωργίου, Τιμητικοὶ τίτλοι, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 76-77. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ θανάτου τοῦ Ἰσαακίου Κομνηνοῦ (12) βλ. Denise Uranie Papachryssanthou, La date de la mort du sébastocrator Isaac Comnène, frère d'Alexis Ier, et de quelques événements contemporains, REB 21, 1963, σσ. 250-255.

πατέρα του Ἀλέξιο Α' Κομνηνὸν τὸν τίτλο τοῦ καίσαρα. Στὸ γεγονὸς ἀναφέρεται ὁ Ἰωάννης Ζωναρᾶς, ὁ ὁποῖος κάνει λόγο ἐπίσης γιὰ τὴν ἀπονομὴ τοῦ τίτλου τοῦ σεβαστοκράτορα στὸν Ἀνδρόνικο Κομνηνὸν (35) καὶ τοῦ τίτλου τοῦ καίσαρα στὸν Νικηφόρο Βρυέννιο: *Καὶ ὁ μὲν Ἀνδρόνικος σεβαστοκράτωρ τετίμητο, ὁ δ' Ἰσαάκιος καὶ ὁ Βρυέννιος Καίσαρες...*<sup>1</sup> Ἀναφορὰ κάνει καὶ ὁ Θεόδωρος Σκουταριώτης: *... καὶ Ἀνδρόνικον, ὃν τῷ τοῦ σεβαστοκράτορος [ἐνν. Ἀλέξιος ὁ Κομνηνός] τιμῇ ἀξιώματι, αὐτὸς τοῦτο καινίσας, καὶ Ἰσαάκιον ὃν ἐτίμησε καίσαρα...*<sup>2</sup>

Πότε ἀκριβῶς ἔλαβε τὸν τίτλο τοῦ καίσαρα ὁ Ἰσαάκιος Κομνηνός (36) δὲν γνωρίζουμε, πιθανὸν ὅμως αὐτὸ νὰ ἔγινε, ὅπως ὑποστηρίζεται, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ καίσαρα Νικηφόρου Μελισσηνοῦ, δηλαδὴ μετὰ τὴν 17 Νοεμβρίου 1104<sup>3</sup>. Ὁ πρωτότοκος γιὸς τοῦ αὐτοκράτορα Ἰωάννης Β' Κομνηνός (1118-1143) εἶχε στεφθεῖ βασιλεὺς τὴν 17 Σεπτεμβρίου 1092 καὶ ὁ δευτερότοκος Ἀνδρόνικος Κομνηνός (35) εἶχε λάβει, ὅπως εἶδαμε, τὸν τίτλο τοῦ σεβαστοκράτορα τὸ πιθανότερο μετὰ τὸ 1102-1104 περίπου<sup>4</sup>. Τίποτε βεβαίως δὲν ἀποκλείει

1. Ἰωάννης Ζωναρᾶς, *Ἐπιτομὴ ἱστοριῶν*, ἐκδ. Th. Büttner-Wobst, Ioannis Zonarae Epitomae historiarum libri XVIII, CSHB, Bonnae 1897, σ. 749, 1-2.

2. Θεόδωρος Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονικὴ*, ἐκδ. Κ. Ν. Σάθας, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη ἢ συλλογὴ ἀνεκδότων μνημείων τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, τ. Ζ', ἐν Βενετίᾳ - ἐν Παρισίοις 1894 (ἀνατ. Ἀθῆναι 1972, Hildesheim - New York 1972), σ. 177, 9-11.

3. Τὴν ἀποψη ὅτι ὁ Ἰσαάκιος Κομνηνός (36) ἔλαβε τὸν τίτλο τοῦ καίσαρα μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Νικηφόρου Μελισσηνοῦ ὑποστηρίζουν οἱ Suzanne de Jongh, *La généalogie des Comnène de Byzance*, ἀνέκδοτη διδακτορικὴ διατριβή, Bruxelles 1937, σσ. 37 σημ. 5, 42 καὶ σημ. 9, καὶ Κ. Βαρζόξ, *Γενεαλογία*, ἐνθ' ἀνωτ. τ. Α', σ. 238 (ἀρ. 36). Ἡ S. de Jongh τοποθετεῖ ὅμως τὸν θάνατο τοῦ Νικηφόρου Μελισσηνοῦ περὶ τὸ 1112. Γιὰ τὴ χρονολόγησιν τοῦ θανάτου τοῦ Νικηφόρου Μελισσηνοῦ βλ. Βραχέα χρονικά, ἐκδ. P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, CFHB XII/1-3, τεύχ. 1-3, Wien 1975-1979, ἀρ. 16/25, τεύχ. 1, σ. 168, 1. Βλ. καὶ D. U. Papachryssanthou, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 252 καὶ σημ. 17. P. Schreiner, *Kleinchroniken*, ἐνθ' ἀνωτ., τεύχ. 2, σ. 163.

4. Γιὰ τὴ χρονολόγησιν τῆς στέψης τοῦ Ἰωάννη Β' Κομνηνοῦ ὡς βασιλέως βλ. Στ. Γ. Γεωργίου, *Τιμητικοὶ τίτλοι*, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 86 καὶ σημ. 245, μὲ ἀναφορὰ στὴ βιβλιογραφία.

ὁ Ἰσαάκιος Κομνηνός (36), ὁ ὁποῖος γεννήθηκε στὶς 16 Ἰανουαρίου 1093<sup>1</sup>, νὰ ἔλαβε τὸν τίτλο τοῦ καίσαρα πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Νικηφόρου Μελισσηνοῦ. Γιὰ πρώτη φορὰ πάντως ἀπαντᾷ ὡς καίσαρας στὸ *Τυπικὸν τῆς μονῆς Κεχαριτωμένης* τῆς αὐτοκράτειρας Εἰρήνης Δούκαινας, τοῦ ὁποῦ τοῦ πρώτο μέρος χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν τελευταῖο ἐκδότῃ P. Gautier περὶ τὸ 1110: *Τελείσθωσαν τὰ μνημόσυνα τοῦ περιποθήτου υἱοῦ τῆς βασιλείας μου κυροῦ Ἰσαακίου τοῦ πορφυρογεννήτου καὶ καίσαρος καθ' ἣν ἂν ἡμέραν ἐκδημήσῃ, ὁμοίως*<sup>2</sup>. Στὸ *Τυπικὸν τῆς μονῆς Κεχαριτωμένης* ἀπαντᾷ ὡς καισαρίσσα καὶ ἡ σύζυγος τοῦ Ἰσαακίου Εἰρήνη: *Τελείσθωσαν τὰ μνημόσυνα τῆς περιποθήτου νύμφης τῆς βασιλείας μου κυρᾶς Εἰρήνης τῆς καισαρίσσης καθ' ἣν ἂν ἡμέραν ἐκδημήσῃ, ὁμοίως*<sup>3</sup>.

1. Γιὰ τὴν ἡμερομηνία τῆς γέννησης τοῦ Ἰσαακίου Κομνηνοῦ (36) βλ. Βραχέα χρονικά, ἐνθ' ἀνωτ., ἀρ. 5/6, τεύχ. 1, σ. 55, 1-2: *μηνὶ Ἰαννουαρίῳ ις, ἡμέρᾳ α', ὥρα τῆς νυκτὸς ζ', ἰνδικτιῶνος α', ἐγεννήθη ὁ πορφυρογεννήτος κύρ Ἰσαάκιος*. Τὸ σημείωμα βλ. καὶ ἐν A. Kazdan, *Die Liste der Kinder des Kaiser Alexios I. in einer Moskauer Handschrift* (ГИМ 53/147), ἐν Ruth Stiehl - H. E. Stier (ἐκδ.), *Beiträge zur Alten Geschichte und deren Nachleben. Festschrift für Franz Altheim zum 6.10.1968*, τ. II, Berlin 1970, σσ. 233-237, εἰδικότερα σ. 234, ἀρ. 6. P. Schreiner, *Eine unbekannte Beschreibung der Pammakaristoskirche (Fethiye Camii) und weitere Texte zur Topographie Konstantinopels*, DOP 25, 1971, σσ. 217-248, εἰδικότερα σ. 248, ἀρ. 6.

2. *Τυπικὸν τῆς σεβασμίας μονῆς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Κεχαριτωμένης* τῆς ἐκ βάθρων νεουργηθείσης καὶ συστάσης παρὰ τῆς εὐσεβεστάτης αὐγούστης κυρᾶς Εἰρήνης τῆς Δουκαίνης κατὰ τὴν αὐτῆς πρόσταξιν καὶ γνώμην ὑψηλῶς τε καὶ ἐκτεθέν, ἐκδ. P. Gautier, *Le typikon de la Théotokos Kécharitômenè*, REB 43, 1985, σσ. 5-165 (τὸ κείμενο: σσ. 19, 1-149, 2327), εἰδικότερα σ. 121, 1811-1813. Γιὰ τὴ χρονολόγησιν τοῦ πρώτου μέρους τοῦ *Τυπικοῦ* βλ. αὐτόθι, σσ. 12-13. Στὶς διαφορετικὰς ἀπόψεις γιὰ τὴ χρονολόγησιν τοῦ *Τυπικοῦ* ἀναφερόμαστε παρακάτω σ. 120 σημ. 2. Ὁ Ἰσαάκιος Κομνηνός (36) δὲν ἀπαντᾷ στὸ λειτουργικὸ *Τυπικὸν τῆς Εἰρήνης Δούκαινας* γιὰ τὴ μονὴ τοῦ Χριστοῦ Φιλανθρωπηνοῦ, ποὺ σώζεται στὸν κώδικα Παναγίας Καμαριωτίσσης 29, φφ. 1<sup>r</sup>-176<sup>r</sup>, τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ ΙΒ' ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΓ' αἰ. Τὰ σημειώματα ποὺ ἀφοροῦν μέλη τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογενείας ἐξέδωσαν μὲ σχόλια οἱ Matoula Kouroupou - J.-Fr. Vannier, *Commémoraisons des Comnènes dans le typikon liturgique du monastère du Christ Philanthrope* (MS. Panaghia Kamariotissa 29), REB 63, 2005, σσ. 41-69.

3. *Τυπικὸν τῆς μονῆς Κεχαριτωμένης*, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 123, 1840-1841.

Ὁ Νικήτας Χωνιάτης παρέχει ὁμως τὴν πολὺ σημαντικὴ μαρτυρία ὅτι ὁ Ἰσαάκιος Κομνηνὸς (36) εἶχε τιμηθεῖ ἀπὸ τὸν πατέρα του μὲ τὸν τίτλο τοῦ σεβαστοκράτορα. Τὴν πληροφορία αὕτη ἀναφέρει στὸ σημεῖο ὅπου γράφει γιὰ τὶς τιμὲς ποὺ δέχθηκε ὁ Ἰσαάκιος ἀπὸ τὸν ἀδελφὸ του Ἰωάννη Β' Κομνηνὸ μετὰ τὴν ἀνοδοῦ του στὸν θρόνον τὸν Αὐγούστο τοῦ 1118:

Τῷ γε μὴν Ἰσαακίῳ τῷ κασιγνήτῳ προστετηκὼς συμφυῆς καὶ ὁμόπνους ἐδείκνυτο, καὶ ὡς φιλοῦντι μὲν ὑπὲρ ἅπαντας, μάλιστα δ' ὡς τὰ πάντα ἢ τὰ πλείω εἰσενεγκόντι πρὸς τὴν κατάσχεσιν τῆς ἀρχῆς· τοῦτον γὰρ καθισταμένης ἔτι τῆς βασιλείας καθέδρας τε καὶ τραπέζης ἐξ ἴσου κοινωνὸν παρελάμβανε καὶ μετεδίδου τῆς ἀναρρήσεως, ὁποῖα ἐπιπρεπὴς τῷ τοῦ σεβαστοκράτορος ἀξιώματι, ᾧ πρὸς τοῦ πατρὸς Ἀλεξίου τετίμητο Ἰσαάκιος<sup>1</sup>.

Διάφοροι ἐρευνητὲς ἀπορρίπτουν τὴν ἀξιοπιστία τῆς παραπάνω πληροφορίας τοῦ Νικήτα Χωνιάτη καὶ ὑποστηρίζουν ὅτι ὁ Ἰσαάκιος Κομνηνὸς (36) δέχθηκε τὸν τίτλο τοῦ σεβαστοκράτορα ἀπὸ τὸν ἀδελφὸ του καὶ ὄχι ἀπὸ τὸν πατέρα του. Αὐτὸ ὑποστήριζαν παλαιότερα οἱ E. Kurtz<sup>2</sup>, Suzanne de Jongh<sup>3</sup> καὶ R. Guiland<sup>4</sup>, ἐνῶ πὺδ πρόσφατα υἱοθέτησε τὴ θέση αὕτη καὶ ὁ K. Βαρζὼς<sup>5</sup>. Ὅτι ὁ Ἰσαάκιος Κομνηνὸς (36) ἔλαβε τὸν τίτλο ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Β' Κομνηνὸ δέχον-

1. Νικήτας Χωνιάτης, Χρονικὴ διήγησις, ἐκδ. I. A. van Dieten, Nicetae Choniatae Historia, CFHB XI/1-2, τ. I-II, Berolini - Novi Eboraci 1975, τ. I, σσ. 8, 2-9, 8.

Τὴν πληροφορία τοῦ Νικήτα Χωνιάτη ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ Θεόδωρος Σκουταριώτης, Σύνοψις χρονική, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 188, 13-17: Τῷ γε μὴν κασιγνήτῳ Ἰσαακίῳ συμφυῆς καὶ ὁμόπνους ἐδείκνυτο, καθέδρας τε καὶ τραπέζης ἐξ ἴσου κοινωνὸν παρελάμβανε, καὶ ἀναρρήσεως μετεδίδου ἐπιπρεποῦς, τῷ τοῦ σεβαστοκράτορος ἀξιώματι, ᾧ πρὸς τοῦ πατρὸς Ἀλεξίου ὁ Ἰσαάκιος ἐτετίμητο.

2. E. Kurtz, Unedierte Texte aus der Zeit des Kaisers Johannes Komnenos, BZ 16, 1907, σσ. 69-119, εἰδικότερα σ. 101 σημ. 1.

3. S. de Jongh, Généalogie, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 42 καὶ σημ. 11.

4. R. Guiland, Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin. Le césarat, OCP 13, 1947 (= Miscellanea Guillaume de Jerphanion I), σσ. 168-194, εἰδικότερα σ. 179 (= Recherches sur les institutions byzantines, Berliner Byzantinistische Arbeiten 35, τ. I-II, Berlin - Amsterdam 1967, τ. II, σσ. 25-43, εἰδικότερα σ. 31).

5. K. Βαρζὼς, Γενεαλογία, ἐνθ' ἀνωτ., τ. Α', σ. 238 καὶ σημ. 4.

ται ἐπίσης οἱ F. I. Uspenskij<sup>1</sup> καὶ L. Bréhier<sup>2</sup>. Ἄλλοι ἐρευνητὲς ἔχουν ἀφήσει ἀνοικτὸ τὸ ζήτημα ἢ δὲν ἔχουν λάβει σαφὴ θέση<sup>3</sup>.

1. F. I. Uspenskij, Konstantinopol'skij Seral'skij kodeks Vos'miknižija, IRAIK 12, 1907, σσ. 1-255, εἰδικότερα σσ. 18, 20.

2. L. Bréhier, Le monde byzantin, τ. II: Les institutions de l'empire byzantin, Bibliothèque de synthèse historique, L'évolution de l'humanité, synthèse collective XXXIIbis / Deuxième section, II. L'effondrement de l'empire et l'affaiblissement de l'idée monarchique IIbis, Paris 1949, σ. 40.

3. Ὁ F. Chalandon, Les Comnène. Études sur l'empire byzantin aux XIe et XIIe siècles, τ. II: Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180), Paris 1912 (ἀνατ. New York 1960, στή σειρά: Burt Franklin Research and Source Works Series 2), σ. 17 σημ. 5, παραθέτει τὶς πηγές, χωρὶς νὰ σχολιάζει τὸ ζήτημα: «D'après Nikéas Choniates, p. 13, Isaac aurait reçu de son père la dignité de sébastocrator. Dans le *Typikon* de sa mère pour le monastère Notre-Dame pleine-de-grâces, Isaac a seulement le titre de César, Miklosich et Müller, op. cit., t. V, p. 375».

Ὁ L. Stiernon, Notes de titulature et de prosopographie byzantines. A propos de trois membres de la famille Rogerios (XIIe siècle), REB 22, 1964, σσ. 184-198, εἰδικότερα σ. 188, ἀφήνει ἀνοικτὸ τὸ ζήτημα: «Isaac Comnène, le plus jeune des fils d'Alexis Ier et Irène; il fut césar, du moins un certain temps, en même temps que Nicéphore Bryennios et le resta jusqu'au règne de Jean II (1118-1143) qui le nomma sébastocrator, mais s'il faut en croire Nicéas Choniates cette promotion se serait faite sous Alexis Ier ...».

Τὸ ζήτημα ἀφήνει ἐπίσης ἀνοικτὸ ὁ A. Hohlweg, Beiträge zur Verwaltungsgeschichte des Oströmischen Reiches unter den Komnenen, Miscellanea Byzantina Monacensia 1, München 1965, σσ. 25-26 καὶ εἰδικότερα σ. 25 σημ. 5, ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ἀναπτυχθεῖ ἐπιχειρηματολογία γιὰ αὐτό, ἀφοῦ τὸ *Typikon* δὲν εἶναι μὲ ἀκρίβεια χρονολογημένο: «Das *Typikon* ist leider nicht genau datiert. Die Herausgeber setzen es jedenfalls vor 1118 an; dann kann es jedoch für eine Argumentation in unserer Frage nicht herangezogen werden». Ὁ ἴδιος ὁμως, αὐτόθι, σ. 29 σημ. 3, δέχεται ὅτι ὁ Ἀλέξιος Α' Κομνηνὸς χορήγησε τὸν τίτλο τοῦ σεβαστοκράτορα συγχρόνως σὲ δύο ἀπὸ τοὺς γιούς του: «Alexios I. hatte sie als Einzelwürde geschaffen, aber schon er selbst hatte sie zugleich zweien seiner Söhne verliehen». Ἀλλοῦ πάλι, αὐτόθι, σ. 36, ὑποστηρίζει ὅτι κατ' ἀρχὴν ὁ τίτλος ἀπενέμετο μόνο μιὰ φορά, ἀλλὰ ἤδη ἐπὶ Ἰωάννη Β' Κομνηνοῦ ὑπῆρχαν περισσότεροι κάτοχοί του: «Zunächst wurde dieser Titel nur einmal verliehen, aber bereits unter Johannes II. gab es mehrere Träger des Sebastokratorstitels». Βλ. καὶ Fr. Dölger, Zur Textgestaltung der Lavra-Urkunden und zu ihrer geschichtlichen Auswertung, BZ 39, 1939, σσ. 23-66, εἰδικότερα σ. 34· M. Bachmann - Fr. Dölger, Die Rede des μέγας δρουγγάριος Gregorios Antiochos auf

Τὰ ἐπιχειρήματα ὅσων ἀπορρίπτουν τὴ μαρτυρία τοῦ Νικήτα Χωνιάτη στηρίζονται ἀπὸ τὴ μιὰ στὴν προαναφερθεῖσα πληροφορία τοῦ Ἰωάννη Ζωναρᾶ ὅτι ἐπὶ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ τιμήθηκαν ὁ Ἀνδρόνικος Κομνηνός (35) μὲ τὸν τίτλο τοῦ σεβαστοκράτορα καὶ οἱ Ἰσαάκιος Κομνηνός (36) καὶ Νικηφόρος Βρυέννιος μὲ τὸν τίτλο τοῦ καίσαρα<sup>1</sup>. Ἀπὸ τὴν ἄλλη προβάλλεται τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ὁ Ἰσαάκιος Κομνηνός (36) ἀπαντᾷ μὲ τὸν τίτλο τοῦ καίσαρα στὸ *Τυπικὸν τῆς μονῆς Κεχαριτωμένης*, τὸ ὁποῖο, ὡς γνωστόν, παλαιότεροι ἐρευνητὲς χρονολογοῦσαν τὸ 1116 ἢ πρὶν ἀπὸ τὸ 1118<sup>2</sup>. Ἐτσι ὁ Κ. Βαρζός

den Sebastokrator Konstantinos Angelos, BZ 40, 1940, σσ. 353-405, εἰδικότερα σ. 362 σημ. 4.

1. Βλ. E. Kurtz, Unedierte Texte, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 101 σημ. 1· S. de Jongh, Généalogie, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 42 σημ. 11. Τὴν πληροφορία τοῦ Ἰωάννη Ζωναρᾶ ἐπισημαίνουν καὶ οἱ L. Stiernon, Trois membres, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 188, A. Hohlweg, Beiträge, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 25 καὶ σημ. 4, καὶ Κ. Βαρζός, Γενεαλογία, ἐνθ' ἄνωτ., τ. Α', σ. 238 καὶ σημ. 4.

2. Βλ. E. Kurtz, Unedierte Texte, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 101 σημ. 1· S. de Jongh, Généalogie, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 42 σημ. 11· R. Guiland, Césarai, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 179 (= Recherches, ἐνθ' ἄνωτ., τ. II, σ. 31)· Κ. Βαρζός, Γενεαλογία, ἐνθ' ἄνωτ., τ. Α', σ. 238 σημ. 4. Τὴν πληροφορία τοῦ *Τυπικοῦ τῆς μονῆς Κεχαριτωμένης* ἐπισημαίνουν καὶ οἱ F. Chalandon, Comnène, ἐνθ' ἄνωτ., τ. II, σ. 17 σημ. 5, καὶ L. Stiernon, Trois membres, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 188. Γιὰ τὶς ἀπόψεις γιὰ τὴ χρονολόγησιν τοῦ *Τυπικοῦ τῆς μονῆς Κεχαριτωμένης* τὸ 1116 ἢ πρὶν ἀπὸ τὸ 1118 βλ. Fr. Miklosich - I. Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, τ. I-VI, Vindobonae 1860-1890 (ἀνατ. Athens 1996), τ. V, σ. 327· E. Kurtz, Unedierte Texte, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 101 σημ. 1· S. de Jongh, Généalogie, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 42 σημ. 11· D. I. Polemis, The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography, University of London Historical Studies XXII, London 1968, σ. 73 (ἀρ. 26)· R. Janin, La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin, μέρ. I: Le siège de Constantinople et le patriarcat oecuménique, τ. III: Les églises et les monastères, Publications de l'Institut Français d'Études Byzantines, Paris 1969<sup>2</sup> (ἀ' ἐκδ. 1953), σ. 188· Κ. Βαρζός, Γενεαλογία, ἐνθ' ἄνωτ., τ. Α', σ. 238 σημ. 4. Βλ. καὶ A. Hohlweg, Beiträge, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 25 σημ. 5. Ὁ B. Skoulatos, Les personnages byzantins de l'Alexiade. Analyse prosopographique et synthèse, Université de Louvain, Recueil de Travaux d'Histoire et de Philologie, 6e Série, 20, Louvain-la-Neuve - Louvain 1980, σ. 149 (ἀρ. 89), χρονολογεῖ τὸ *Τυπικὸν τῆς μονῆς Κεχαριτωμένης* μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1110 καὶ 1116. Τὴν ἀποψη αὐτὴ υἱοθετεῖ καὶ ὁ R. Jordan στὴν ἀγγλικὴ μετάφραση τοῦ *Τυπικοῦ* ἐν J. Thomas-Angela Constantinides Hero

θεωρεῖ τὴν ὑποτιθέμενη προαγωγή τοῦ Ἰσαακίου Κομνηνοῦ (36) ἀπὸ τὸν ἀδελφὸ τοῦ Ἰωάννη Β' Κομνηνὸ μετὰ τὴν ἀναγόρευση τοῦ τελευταίου στίς 15 Αὐγούστου 1118 ὡς ἐπιβράβευσή του διότι τάχθηκε μὲ τὸ μέρος τοῦ Ἰωάννη στὴ διαμάχη του μὲ τὴν ἀδελφή τους Ἄννα Κομνηνὴ (32) γιὰ τὴν κατάληψη τῆς ἐξουσίας<sup>1</sup>.

Ἀντίθετα μὲ τὴν ἀποψη τῶν παραπάνω ἐρευνητῶν, ὁ B. Ferjančić υἱοθετεῖ τὴ θέση ὅτι ὁ Ἰσαάκιος Κομνηνός (36) ἔλαβε τὸν τίτλο τοῦ σεβαστοκράτορα ἀπὸ τὸν Ἀλέξιο Α' Κομνηνὸ καὶ θέτει ἀμφιβολίες κατὰ πόσον ἡ μαρτυρία τοῦ *Τυπικοῦ τῆς μονῆς Κεχαριτωμένης* εἶναι ἀρκετὸ ἐπιχείρημα γιὰ νὰ θεωρηθεῖ ἀνακριβὴς ἡ πληροφορία τοῦ Νικήτα Χωνιάτη<sup>2</sup>. Ὁ ἴδιος ὑποθέτει ὅτι τὸ *Τυπικὸν τῆς μονῆς Κεχαριτωμένης* συντάχθηκε πρὶν ἀπὸ τὸν γάμο τοῦ Ἰωάννη Β' Κομνηνοῦ - ποὺ κατὰ τὸν F. Chalandon χρονολογεῖται περίπου τὸ 1108<sup>3</sup> -, λαμβάνοντας ὑπόψη ὅτι στὸ *Τυπικὸν* δὲν μνημονεύεται ἡ σύζυγος τοῦ Ἰωάννη Εἰρήνη ἡ Οὐγγρική, ἀν καὶ ἀναφέρονται ἡ σεβαστοκρατόρισσα Εἰρήνη καὶ ἡ καισάρισσα Εἰρήνη, οἱ σύζυγοι ἀντίστοιχα τοῦ σεβαστοκράτορα Ἀνδρονίκου Κομνηνοῦ (35) καὶ τοῦ καίσαρα Ἰσαακίου Κομνηνοῦ (36), τῶν δύο ἀδελφῶν τοῦ Ἰωάννη<sup>4</sup>.

Τὴν ἀποψη ὅτι ὁ Ἰσαάκιος Κομνηνός (36) προήχθη σὲ σεβαστοκράτορα ἀπὸ τὸν πατέρα του πρὶν ἀπὸ τὸ 1118 δέχεται καὶ

(ἐκδ.), Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments, Dumbarton Oaks Studies 35, τ. 1-5, Washington, D.C. 2000, τ. 2, σ. 649. Στὴ χρονολόγησιν τοῦ πρώτου μέρους τοῦ *Τυπικοῦ* ἀπὸ τὸν νεώτερο ἐκδότη P. Gautier περὶ τὸ 1110 ἀναφερόμαστε παραπάνω σελ. 117, σημ. 2.

1. Κ. Βαρζός, Γενεαλογία, ἐνθ' ἄνωτ., τ. Α', σ. 238. Βλ. καὶ S. de Jongh, Généalogie, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 42· L. Bréhier, Institutions, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 40.

2. B. Ferjančić, Sevastokratori u Vizantiji, ZRVI 11, 1968, σσ. 141-192, εἰδικότερα σσ. 154-155.

3. F. Chalandon, Comnène, ἐνθ' ἄνωτ., τ. II, σ. 11.

4. B. Ferjančić, Sevastokratori, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 155. Γιὰ τὴ σεβαστοκρατόρισσα Εἰρήνη καὶ τὴν καισάρισσα Εἰρήνη βλ. *Τυπικὸν τῆς μονῆς Κεχαριτωμένης*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 123, 1837-1841. Βλ. ἐπίσης Κ. Βαρζός, Γενεαλογία, ἐνθ' ἄνωτ., τ. Α', σσ. 233-234 (ἀρ. 35), 254 (ἀρ. 36)· Στ. Γ. Γεωργίου, Τιμητικοὶ τίτλοι, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 86, 222.

ὁ πατὴρ P. Gautier, χωρίς ὅμως νὰ προχωρεῖ σὲ ὅποιονδήποτε σχολιασμό<sup>1</sup>.

Τὴν ἐξαγωγή βέβαιων συμπερασμάτων ἐπιτρέπει, κατὰ τὴν ἐκτίμησή μου, ἡ ὀρθὴ ἀξιοποίηση τῶν διαθέσιμων πηγῶν καὶ τῶν γνώσεών μας γιὰ τὴν αὐλικὴ ἱεραρχία ἐπὶ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ.

Ἡ θέση τοῦ B. Ferjančič, ὅτι ἡ ἀναφορὰ τοῦ Ἰσαακίου Κομνηνοῦ (36) ὡς καίσαρα στὸ *Τυπικὸν τῆς μονῆς Κεχαριτωμένης* δὲν εἶναι ἀρκετὴ ὥστε νὰ ἀμφισβητηθεῖ ἡ ἀξιοπιστία τοῦ Νικήτα Χωνιάτη, εἶναι ὀρθή. Ὁ Νικήτας Χωνιάτης, ἂν καὶ γράφει ἀρκετὰ χρόνια ἀργότερα, στὰ τέλη τοῦ IB' καὶ τὶς ἀρχές τοῦ IΓ' αἰώνα, εἶναι ἀξιόπιστος ἱστορικός καὶ δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ἀμφισβητηθοῦν τὰ γραφόμενά του. Ἄλλωστε, ὅπως ἤδη σημειώσαμε, τὸ πρῶτο μέρος τοῦ *Τυπικοῦ τῆς μονῆς Κεχαριτωμένης*, ὅπου καὶ ἡ ἀναφορὰ τοῦ Ἰσαακίου Κομνηνοῦ (36) ὡς καίσαρα, χρονολογεῖται πιά ἀπὸ τὸν τελευταῖο ἐκδότῃ τοῦ Τυπικοῦ P. Gautier περὶ τὸ 1110. Γίνεται λοιπὸν φανερό ὅτι ἡ προαγωγή τοῦ Ἰσαακίου σὲ σεβαστοκράτορα ἀπὸ τὸν πατέρα του Ἀλέξιο Α' Κομνηνὸ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ μετὰ τὴ χρονολογία αὐτή, στὸ διάστημα δηλαδὴ μεταξὺ τοῦ ἔτους 1110 περίπου καὶ τοῦ Αὐγούστου τοῦ 1118, ἀφοῦ εἶναι βέβαιον ὅτι ὁ Ἰσαάκιος ἔλαβε τὸν τίτλο τοῦ σεβαστοκράτορα μετὰ τὴν σύνταξιν τοῦ πρώτου μέρους τοῦ *Τυπικοῦ τῆς μονῆς Κεχαριτωμένης*.

Ἐξάλλου, ἀκόμη καὶ ἂν δεχθοῦμε ὡς ὀρθὴς τὶς παλαιότερες χρονολογήσεις τοῦ *Τυπικοῦ μονῆς Κεχαριτωμένης* μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1116 καὶ 1118, δὲν φαίνεται ἀρκετὴ ἡ μνεία σὲ αὐτὸ ὡς καίσαρα τοῦ Ἰσαακίου Κομνηνοῦ (36) γιὰ νὰ ἀπορριφθεῖ ἡ πληροφορία τοῦ Νικήτα Χωνιάτη. Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ θὰ μετετίθετο χρονολογικὰ ἡ προαγωγή τοῦ Ἰσαακίου Κομνηνοῦ (36) σὲ σεβαστοκράτορα στὰ τέλη τῆς βασιλείας τοῦ πατέρα του.

1. P. Gautier, *Typikon de Kécharitômenè*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 120 σημ. 26. Παλαιότερα ὁ ἴδιος, *Les lettres de Grégoire, higoumène d'Oxia*, REB 31, 1973, σσ. 203-227, εἰδικότερα σ. 206, ὑποστήριξε ὅτι ὁ Ἰσαάκιος Κομνηνός (36) ἔλαβε τὸν τίτλο τοῦ σεβαστοκράτορα περὶ τὰ τέλη τῆς βασιλείας τοῦ πατέρα του ἢ περισσότερο πιθανὸν στίς ἀρχές τῆς βασιλείας τοῦ ἀδελφοῦ του Ἰωάννη Β' Κομνηνοῦ: «Le César Isaac Comnène fut promu sébastocrator vers la fin du règne de son père ou, plus vraisemblablement, au début du règne de son frère Jean Comnène».

Καθίσταται ἔτσι σαφὲς ὅτι τὸ *Τυπικὸν τῆς μονῆς Κεχαριτωμένης* χρησιμεύει γιὰ τὴν ὀριοθέτηση ἑνὸς ἀσφαλοῦς terminus post quem γιὰ τὴν προαγωγή τοῦ Ἰσαακίου Κομνηνοῦ (36) σὲ σεβαστοκράτορα καὶ ὄχι ὡς πηγὴ ἀμφισβήτησης τῆς μαρτυρίας τοῦ Νικήτα Χωνιάτη.

Υπὸ τὸ πρῖσμα τῶν ἀνωτέρω ἡ ἀπονομὴ τοῦ τίτλου τοῦ σεβαστοκράτορα στὸν Ἰσαάκιο Κομνηνὸ (36) πρέπει νὰ συσχετισθεῖ μὲ τὶς ἀλλαγές στὴν κορυφὴ τῆς αὐλικῆς ἱεραρχίας καὶ τὴ διαμόρφωση ἤδη ἐπὶ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ ὀρισμένων ἀρχῶν γιὰ τὴν ἀπονομὴ τῶν ἀνωτάτων τιμητικῶν τίτλων, τὶς ὁποῖες ἀκολούθησαν καὶ οἱ διάδοχοί του Ἰωάννης Β' Κομνηνός καὶ Μανουὴλ Α' Κομνηνός. Ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν πηγῶν, κατὰ τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ IB' αἰώνα καθιερώθηκε ἡ πρακτικὴ τῆς ἀπονομῆς συγκεκριμένων τιμητικῶν τίτλων στοὺς γαμβροὺς ἀπὸ θυγατέρα τοῦ αὐτοκράτορα ἀνάλογα μὲ τὴ σειρὰ τῆς γέννησης τῶν συζύγων τους: ἔτσι στὸν σύζυγο τῆς πρωτότοκης Ἄννας Κομνηνῆς (32) Νικηφόρο Βρυέννιο, κάτοχο ἀπὸ τὸ 1097 τοῦ τίτλου τοῦ πανυπερσεβάστου, δόθηκε ὁ τίτλος τοῦ καίσαρα στὸ διάστημα μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1108 καὶ 1110 περίπου, στὸν σύζυγο τῆς δευτερότοκης Μαρίας Κομνηνῆς (33) Νικηφόρο Κατακαλὼν Εὐφορβηνὸ ὁ τίτλος τοῦ πανυπερσεβάστου περὶ τὸ 1099-1100, στὸν σύζυγο τῆς τριτότοκης Εὐδοκίας Κομνηνῆς (37) Μιχαὴλ Ἰασίτη ὁ τίτλος τοῦ πρωτοπανσεβαστοῦπερτάτου περὶ τὸ 1101-1102 καὶ στὸν πρῶτο σύζυγο τῆς τεταρτότοκης Θεοδώρας Κομνηνῆς (38) Κωνσταντῖνο Κουρτίκιο ἢ Κουρτίκη ὁ τίτλος τοῦ πανσεβαστοῦπερτάτου περὶ τὸ 1108-1109<sup>1</sup>.

Φαίνεται ὅτι μὲ τὴν ἀπονομὴ τοῦ τίτλου τοῦ καίσαρα στὸν Νικηφόρο Βρυέννιο, τὸν ὁποῖον κατεῖχε καὶ ὁ Ἰσαάκιος Κομνηνός (36), εἶχε δημιουργηθεῖ πρόβλημα στὴν κορυφὴ τῆς ἱεραρχίας καὶ πιθανὸν ἐτέθη ζήτημα διαφοροποίησης ἱεραρχικὰ τοῦ γιοῦ τοῦ αὐτοκράτορα ἀπὸ τὸν γαμβρό του, ἀφοῦ στὸ *Τυπικὸν τῆς μονῆς Κεχαριτωμένης* παρουσιάζονται ὡς κάτοχοι τοῦ ἰδίου τίτλου ἕνας πορφυρογέννητος πρίγκηπας καὶ ἕνα ἐξ ἀγχιστείας μέλος τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας. Ἡ ἀπονομὴ στὸν Ἰσαάκιο Κομνηνὸ (36) τοῦ τίτλου

1. Βλ. Στ. Γ. Γεωργίου, *Τιμητικοὶ τίτλοι*, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 87-88, 96, 97-98, 101, μὲ ἀναφορὰ στίς πηγές.



τοῦ σεβαστοκράτορα, ποὺ ἱεραρχικὰ ἦταν ἀνώτερος ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ καίσαρα, ἦταν ἡ προσφορότερη λύση. Ἐτσι καθιερώθηκε προφανῶς μεταξὺ τοῦ ἔτους 1110 περίπου καὶ τοῦ Αὐγούστου τοῦ 1118 – τὸ πιθανότερο ἐγγύτερα στὴν πρώτη χρονολογία – ὁ τίτλος τοῦ σεβαστοκράτορα ὡς ὁ τίτλος τῶν πορφυρογεννῆτων πριγκήπων.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη δὲν πρέπει νὰ παραβλέπουμε τὶς ἀλλαγές ποὺ ἐπῆλθαν στὴν κορυφὴ τῆς ἱεραρχίας μετὰ τὸν θάνατο τοῦ πρώτου κατόχου τοῦ τίτλου τοῦ σεβαστοκράτορα Ἰσαακίου Κομνηνοῦ (12). Ἔως ὅτου ζοῦσε ὁ Ἰσαάκιος Κομνηνός (12) δὲν ὑπῆρχε λόγος νὰ τιμηθεῖ μὲ τὸν τίτλο τοῦ σεβαστοκράτορα κάποιος ἄλλος, ἀφοῦ ὁ Ἀλέξιος Α΄ Κομνηνὸς δημιούργησε τὸν τίτλο αὐτὸν εἰδικὰ γιὰ τὸν ἀδελφὸ του, θέλοντας νὰ τοῦ δώσει μιὰ ξεχωριστὴ θέση στὴν αὐλικὴ ἱεραρχία<sup>1</sup>. Ἡ Ἄννα Κομνηνὴ προσφέρει μιὰ πολύτιμη μαρτυρία γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ τίτλου, ποὺ ἦταν σύνθετον ὄνομα ἀπὸ τοὺς ὅρους σεβαστὸς καὶ αὐτοκράτωρ, καὶ τὴ θέση τοῦ Ἰσαακίου Κομνηνοῦ (12) στὴν αὐλή: *Ἐπεὶ δὲ τὸν Μελισσηνὸν Νικηφόρον τῆς τοῦ καίσαρος κατὰ τὴν ὑπόσχεσιν ἔδει ἀξίας μετεilhχέναι καὶ τὸν Ἰσαάκιον δέ, πρῶτον τῶν ἀδελφῶν κατὰ χρόνον ὄντα, μείζονι ἐχρῆν τιμηθῆναι ἀξιώματι, ἕτερον δὲ ἀξίωμα πλήν τοῦ καίσαρος οὐκ ἦν, νέον ὀνοματοποιήσας ὁ βασιλεὺς Ἀλέξιος ἀπὸ τε τοῦ σεβαστοῦ καὶ τοῦ αὐτοκράτορος σύνθετον ὄνομα τὸ τοῦ σεβαστοκράτορος τᾶδελφῶ ἐφηρμοσατο οἷονεὶ δεύτερον βασιλέα πεποιηκώς, τὸν καίσαρα τούτου ὑποβιάσας καὶ τρίτον ἐν ταῖς εὐφημίαις ἀριθμησάμενος μετὰ τὴν τοῦ αὐτοκράτορος εὐφημίαν.*<sup>2</sup> Γνωρίζουμε ἄλλωστε καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές τὸν σπουδαῖο ρόλο ποὺ διεδραμάτισε ὁ Ἰσαάκιος Κομνηνός (12) κατὰ τὴ βασιλεία τοῦ ἀδελφοῦ του<sup>3</sup>. Στὴ συνέχεια, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἰσαακίου, τὸν τίτλο ἔλαβε ὁ δευτερότοκος γιὸς τοῦ αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικος Κομνηνός (35), ὁ ὁποῖος ὁμῶς, σύμφωνα μὲ τὶς ὑπάρχουσες πηγές, δὲν διεδραμάτισε σημαντικὸ ρόλο ἐπὶ τῆς βασιλείας

1. Βλ. Στ. Γ. Γεωργίου, Τμητικοὶ τίτλοι, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 67-69, μὲ ἀναφορὰ στὶς πηγές.

2. Ἄννα Κομνηνὴ, Ἀλεξιάς, ἐκδ. D. R. Reinsch - A. Kambylis, *Annae Comnenae Alexias*, CFHB XL/1-2, τ. I-II, Berolini - Novi Eboraci 2001, τ. I, σ. 95, 59-66.

3. Βλ. Στ. Γ. Γεωργίου, Τμητικοὶ τίτλοι, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 71-75, μὲ ἀναφορὰ στὶς πηγές.

τοῦ πατέρα του οὔτε εἶχε τὴ θέση τοῦ θείου του Ἰσαακίου Κομνηνοῦ (12)<sup>1</sup>. Πέραν τούτου δὲν πρέπει νὰ παραγνωρίζουμε ὅτι μετὰ τὴν ἐνηλικίωση τοῦ τότε βασιλέως Ἰωάννη Β΄ Κομνηνοῦ, ὁ ὁποῖος γεννήθηκε στὶς 13 Σεπτεμβρίου 1087<sup>2</sup>, κανεὶς δὲν μπορούσε πλέον νὰ φιλοδοξεῖ ὅτι θὰ εἶχε τὴ δεύτερη θέση στὴν ἱεραρχία μετὰ τὸν αὐτοκράτορα, ὅπως συνέβαινε στὴν περίπτωση τοῦ Ἰσαακίου Κομνηνοῦ (12). Ἐτσι, ἀφοῦ δὲν ὑπῆρχε κανεὶς περιορισμὸς γιὰ τὴν ἀπονομὴ τοῦ τίτλου τοῦ σεβαστοκράτορα ταυτόχρονα καὶ σὲ δεύτερο πρόσωπο, δὲν ἀποκλείεται ὁ Ἀλέξιος Α΄ Κομνηνὸς νὰ ἀποφάσισε κάποια στιγμή μετὰ τὸ 1110 περίπου νὰ δώσει τὸν τίτλο καὶ στὸν τρίτο του γιὸ καὶ νὰ καθιερώσει τὴν πρακτικὴ ὁ τίτλος νὰ δίνεται πιά στοὺς γιούς τοῦ αὐτοκράτορα, ἐκτὸς τοῦ πρώτου καὶ διαδόχου, ὁ ὁποῖος στεφόταν βασιλεὺς. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν λυνόταν καὶ τὸ πρόβλημα ποὺ δημιουργοῦσε ἡ καθιερωμένη πρακτικὴ τῆς ἀπονομῆς τοῦ τίτλου τοῦ καίσαρα ἀποκλειστικὰ στὸν σύζυγο τῆς πρωτότοκης θυγατέρας τοῦ αὐτοκράτορα.

Φαίνεται ἔτσι ὅτι ὁ Ἰωάννης Β΄ Κομνηνός, ὁ ὁποῖος τὸ 1122 ἔσπεψε βασιλέα τὸν πρωτότοκο γιὸ του Ἀλέξιο Κομνηνὸ (74) καὶ τίμησε μὲ τὸν τίτλο τοῦ σεβαστοκράτορα τοὺς ὑπόλοιπους γιούς του Ἀνδρόνικο Κομνηνὸ (76), Ἰσαάκιο Κομνηνὸ (78) καὶ Μανουὴλ Α΄ Κομνηνὸ, ἀκολούθησε καὶ ἐφάρμοσε πιστὰ τὴν πρακτικὴ ποὺ εἰσήγαγε ὁ πατέρας του νὰ δίνεται ὁ τίτλος τοῦ σεβαστοκράτορα στοὺς πορφυρογεννήτους πρίγκηπες<sup>3</sup>. Συνοψίζοντας λοιπὸν τὰ συμπεράσματά μας, μπορούμε νὰ ὑποστηρίξουμε, μὲ βάση τὶς ὑπάρχουσες πηγές

1. Ὁ Ἀνδρόνικος Κομνηνός (35) ἀναφέρεται μόνο μιὰ φορὰ ἀπὸ τὴν ἀδελφὴ του Ἄννα Κομνηνὴ ὡς ἐπικεφαλῆς τῆς ἀριστερῆς πτέρυγας στὴ μάχη τῆς Πολυβότου κατὰ τῶν Σελτζούκων τὸ φθινόπωρο τοῦ 1116, ὅπου καὶ ἀνδραγάθησε. Βλ. Ἄννα Κομνηνὴ, Ἀλεξιάς, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 475, 86-476, 5. Βλ. καὶ Στ. Γ. Γεωργίου, Τμητικοὶ τίτλοι, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 77.

2. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς γέννησης τοῦ Ἰωάννη Β΄ Κομνηνοῦ βλ. Βραχέα χρονικά, ἐνθ' ἄνωτ., ἀρ. 5/3, τ. I, σ. 55, 1-2: *μηνὶ σεπτεμβρίῳ γ', ἡμερᾶ β', ὥρα τῆς νυκτὸς ι'.* Τὸ σημείωμα βλ. καὶ ἐν A. Kazdan, *Liste*, ἐνθ' ἄνωτ., εἰδικότερα σ. 234, ἀρ. 3· P. Schreiner, *Unbekannte Beschreibung*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 248, ἀρ. 3.

3. Βλ. Στ. Γ. Γεωργίου, Τμητικοὶ τίτλοι, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 214-216, μὲ ἀναφορὰ στὶς πηγές.

καὶ τὶς γνώσεις μας γιὰ τὴν αὐλικὴ ἱεραρχία ἐπὶ Κομνηνῶν, ὅτι δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ τίθεται σὲ ἀμφισβήτηση ἡ πληροφορία τοῦ Νικητὰ Χωνιάτη γιὰ τὴν ἀπονομὴ τοῦ τίτλου τοῦ σεβαστοκράτορα στὸν Ἰσαάκιο Κομνηνὸ (36) ἀπὸ τὸν πατέρα του Ἀλέξιο Α' Κομνηνὸ, γεγονὸς ποὺ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ στὸ διάστημα μεταξὺ τοῦ ἔτους 1110 περίπου καὶ τοῦ Αὐγούστου τοῦ 1118.

ΣΤΑΥΡΟΣ Γ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ

## ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΜΟΝΗ ΔΑΦΝΙΟΥ ΣΕ ΚΕΙΜΕΝΑ ΕΥΡΩΠΑΙΩΝ ΠΕΡΙΗΓΗΤΩΝ (17ος-19ος αἰ.)\*

Κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας ἡ μονὴ Δαφνίου ἐξακολούθησε νὰ λειτουργεῖ ὡς ὀρθόδοξο μοναστήρι ἀφιερωμένο στὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου. Εἶναι ὥστόσο πολὺ λίγα τὰ στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὴν κατάσταση καὶ τὴν ἐξέλιξή της στὸ διάστημα αὐτό. Ἀπὸ ἀρχεακὲς πηγὲς εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ οὐσιαστικὴ ἀναβίωση τοῦ Δαφνίου, μετὰ τὴ Λατινοκρατία, πραγματοποιήθηκε λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 16<sup>ου</sup> αἰῶνα ἀπὸ ἓναν μοναχὸ Ἀκάκιο, ὁ ὁποῖος παρουσιάζεται ὡς ὁ δεύτερος κτίτορας καὶ ἀνακαινιστὴς του<sup>1</sup>. Οἱ ἱστορικὲς εἰδήσεις γιὰ τὴ μετέπειτα ζωὴ τοῦ μοναστηριοῦ εἶναι ἐλάχιστες καὶ σποραδικές<sup>2</sup>,

\* Ἡ παρούσα μελέτη παρουσιάσθηκε ὡς ἀνακοίνωση στὴν 5<sup>η</sup> Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ἑλλάδος καὶ Κύπρου (Ἀθήνα, 22-25 Σεπτεμβρίου 2005), ποὺ διοργανώθηκε στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Τὰ ἀποσπάσματα τῶν περιηγητικῶν κειμένων παρατίθενται στὴ γλώσσα ὅπου ἔχουν γραφεῖ, μὲ μόνη παρέμβαση τὴν προσαρμογὴ τῆς ὀρθογραφίας ὁρισμένων λέξεων στὰ σύγχρονα δεδομένα (π.χ. τὸ f (s) σὲ πρῶιμα ἀγγλικά καὶ γαλλικά κείμενα ἔχει ἀντικατασταθεῖ μὲ s). Εὐχαριστῶ τὸ Βυζαντινὸ καὶ Χριστιανικὸ Μουσεῖο γιὰ τὴν παραχώρηση τῆς φωτογραφίας τοῦ Παντοκράτορα ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο Γεωργίου Λαμπάκη.

1. Σπ. Π. Λάμπρος, Κερκυραϊκὰ ἔγγραφα ἀνέκδοτα, Νέος Ἑλληνομνήμων Ζ', 1910, σσ. 464-465. Γ. Ἡ. Πεντόγαλος, Πληροφορίες γιὰ τὴ μονὴ τοῦ Δαφνίου ἀπὸ ἀνέκδοτο κεφαλόντικο ἔγγραφο τοῦ 15<sup>ου</sup> αἰῶνα, Παρνασσὸς ΙΗ', 1976, σσ. 69-73.

2. Γ. Λαμπάκης, Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογία τῆς Μονῆς Δαφνίου, ἐν Ἀθήναις 1889, σσ. 55-61. Δ. Γρ. Καμπούρογλου, Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων. Τουρκοκρατία. Περίοδος πρώτη 1458-1687, τ. Β', ἐν Ἀθήναις 1890, σσ. 254-256. G. Millet, Le monastère de Daphni. Histoire, architecture, mosaïques, Paris 1899, σσ. 43-48. Θ. Ν. Φιλαδελφεύς, Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Ἀπὸ τοῦ 1400 μέχρι τοῦ 1800, τ. Β', ἐν Ἀθήναις 1902, σσ. 107-108, 321. Οἱ σωζόμενες μαρτυρίες χρονολογοῦνται κυρίως ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 18<sup>ου</sup> αἰῶνα καὶ οἱ περισσότερες ἀφοροῦν σὲ ὀνόματα ἡγουμένων καὶ τὴν κτηματικὴν περιουσίαν τῆς μονῆς. Γιὰ τὶς ἱστορικὲς περιπέτειες τοῦ Δαφνίου κατὰ τοὺς χρό-

ένω ή οικόδομική ιστορία του κατά τή συγκεκριμένη περίοδο — τὰ νέα κτίσματα πού άνεγέρθηκαν και οί προσθήκες ή μετασκευές πού έγιναν στα παλαιά — δέν έχει ποτέ μελετηθεί συστηματικά<sup>1</sup>.

Τήν έλλειψη αὐτή μετριάζουν ὡς ένα βαθμό οί μαρτυρίες ξένων περιηγητῶν, πού διασώζουν στοιχεῖα γιά διάφορες πτυχές τῆς ιστορίας τοῦ μνημείου. Τό Δαφνί άπαντᾷ συχνά στα περιηγητικά κείμενα, λόγω τῆς θέσης του επάνω σέ ένα βασικό ὁδικό ἄξονα τῆς τουρκοκρατούμενης Ἀθήνας, τήν ἀρχαία Ἰερὰ Ὀδὸ — τότε δρόμο τῆς Λεψίνας —, πού ἐξακολουθοῦσε νά συνδέει τήν πόλη μέ τήν Ἐλευσίνα και ἀπό ἐκεῖ μέ τὰ Μέγαρα και τήν Πελοπόννησο (εἰκ. 1). Οἱ περιηγητές πού ταξίδευαν ἀπό τή στεριά συχνά ἐφθάναν στήν Ἀθήνα ἀπό αὐτόν ἀκριβῶς τὸ δρόμο, ἐνῶ ὅσοι εἶχαν ἐρθεῖ ἀπό ἄλλες ὁδοὺς ή μέ πλοῖο, διέσχίζαν ὑποχρεωτικά τὸ πέρασμα τοῦ Δαφνίου πηγαίνοντας νά ἐπισκεφθοῦν τήν Ἐλευσίνα.

Ἡ παλαιότερη γνωστή μνεία τοῦ Δαφνίου σέ κείμενα αὐτοῦ τοῦ εἴδους<sup>2</sup> χρονολογεῖται σὲ 1674 και δέν ὀφείλεται σέ ταξιδιώτη,

νους τῆς Ἐπανάστασης βλ. Ν. Α. Βέης, Ἐκ τῆς ιστορίας τῆς Μονῆς Δαφνίου και τῆς περιχώρου αὐτῆς κατὰ τὸν Ἀγῶνα (1821-1827), Δελτίον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας [σὲ ἐξῆς: ΔΧΑΕ] περ. Β', τ. Δ', 1927, σσ. 75-99.

1. Ὅρισμένες μόνον ἀπὸ τίς ἐπεμβάσεις πού έγιναν κατὰ τήν ἐξεταζόμενη περίοδο ἀπασχόλησαν τὸν Α. Κ. Ὁρλάνδο, Νεώτερα εὐρήματα εἰς τήν μονὴν Δαφνίου, Ἀρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων Ἑλλάδος Η', 1955-1956, σσ. 68-99, ἰδιαίτερα σσ. 69-75, 88-95, 98-99 και τὸν Εὐ. Στίκα, Στερέωσις και ἀποκατάστασις τοῦ ἐξωνάρθηκος τῆς μονῆς Δαφνίου, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. Γ', 1962-1963, σσ. 1-47, ἰδιαίτερα σσ. 4-9, μέ τήν εὐκαιρία ἀναστηλωτικῶν ἐργασιῶν σὲ συγκρότημα. Σὲ ὁρισμένα ἀπὸ τὰ προβλήματα τῆς οἰκοδομικῆς ιστορίας τοῦ μνημείου, τῆς ἰδίας περιόδου, έχει ἀναφερθεῖ ἀκροθιγῶς και ὁ Ch. Bouras, The Daphni Monastic Complex Reconsidered, AETOS. Studies in Honour of Cyril Mango, Stuttgart und Leipzig 1988, σσ. 1-14, ἰδιαίτερα σσ. 3 και 6. Σημειώνεται ὅτι οἱ μετασκευές και προσθήκες πού έγιναν σὲ τὸ καθολικό, οἱ περισσότερες τὸν 16<sup>ο</sup> μᾶλλον αἰῶνα, ἔχουν σὲ μεγαλύτερο μέρος τους καθαιρεθεῖ κατὰ τίς ἀναστηλώσεις τῶν νεώτερων χρόνων.

2. Κατὰ λίγα χρόνια προηγεῖται ἡ μνεία τῆς μονῆς ἀπὸ τὸν Τοῦρκο ταξιδιώτη Ἐβλιά Τσελεμπή, πού ἦρθε στήν περιοχή τῆς Ἀθήνας τὸ 1667 και γράφει πῶς τὸ μοναστήρι Μαρτζελὶν (γιά τή συγκεκριμένη ὀνομασία τῆς μονῆς βλ. ἀμέσως παρακάτω) ἦταν ένα ἀπὸ αὐτὰ ὅπου ὑπῆρχαν καλοὶ γιατροὶ (Κ. Η. Μπίρης, Τὰ Ἀττικά του Ἐβλιά Τσελεμπή. Αἱ Ἀθῆναι και τὰ περίχωρά των κατὰ τὸν 17<sup>ον</sup> αἰῶνα, Ἀθῆναι 1959, σ. 64).

ἀλλά στὸν τότε πρόξενο τῆς Ἀγγλίας στήν Ἀθήνα Jean Giraud. Ἀκολουθοῦν τὸ 1676 οἱ Jacob Spon και George Wheler, μέ τοὺς ὁποίους ὁ περιηγητισμὸς ἀποκτᾷ τή διάσταση ἐρευνητικῆς ἀποστολῆς και καταγραφῆς. Οἱ ἀναφορὲς πυκνώνουν μαζί μέ τήν ἔξαρση τοῦ περιηγητικοῦ ρεύματος, πού κορυφώνεται στα τέλη τοῦ 18<sup>ου</sup> αἰῶνα και στίς δύο πρώτες δεκαετίες τοῦ 19<sup>ου</sup><sup>1</sup>.

Πρέπει κατ' ἀρχὴν νά σημειωθεῖ ὅτι οἱ περιηγητὲς ἐνδιαφέρθηκαν ἐλάχιστα γιά τήν ιστορία τῆς μονῆς και ἔτσι οἱ μαρτυρίες τους δέν συμβάλλουν σὲ τὸ πρόβλημα τῶν κτιτόρων της. Ἡ ἐπιγραμματική πληροφορία πού δίνουν οἱ Spon και Wheler — *Ils disent que ce convent a été fondé par la belle Maguelone*<sup>2</sup> —, ἐπιβεβαιώνει ὅτι οἱ πραγματικοὶ κτίτορες εἶχαν λησμονηθεῖ και στή λαϊκὴ συνείδηση ἐπικρατοῦσε ὁ θρύλος πού πῆγαζε ἀπὸ μία παραλλαγή τοῦ μεσαιωνικοῦ μυθιστορήματος τοῦ Ἰμπερίου και τῆς Μαργαρώνας. Σύμφωνα μέ αὐτόν, ἀφοῦ ὁ Ἰμπερίος αἰχμαλωτίσθηκε ἀπὸ Σαρακηνούς, ἡ σύζυγός του Μαργαρώνα ἱδρυσε τὸ μοναστήρι σὲ Δαφνί γιά νά περάσει ἐκεῖ τήν ὑπόλοιπη ζωὴ της<sup>3</sup>.

Στα ἱστορικά στοιχεῖα πού συλλέγονται ἀπὸ τὰ περιηγητικά κείμενα, κυριαρχοῦν οἱ μόνιμες δυσχέρειες πού ἀντιμετώπιζε τὸ μοναστήρι στή διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τοὺς Spon και Wheler, ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 17<sup>ου</sup> αἰῶνα τὸ Δαφνί βρισκόταν σέ δύσκολη κατάσταση: *Ce convent est presque abandonné à cause de frequentes insultes des Turcs et des corsairs chretiens, étant dans un grand chemin, et à une demi-heure de la mer. Il n'y a d'ordinaire qu'un ou deux caloyers, les autres se tenant retirez dans un*

1. Καθὼς ἐπικεντρώνεται στή συλλογὴ στοιχείων γιά τή μονή κατὰ τήν Τουρκοκρατία, τὸ παρὸν κείμενο δέν ἐπεκτείνεται σέ περιηγητικὲς μαρτυρίες πού χρονολογοῦνται μετὰ ἀπὸ τὸ 1821.

2. Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant, Fait aux années 1675 & 1676 par Iacob Spon Docteur Medecin Aggregé à Lyon, & George Wheler Gentilhomme Anglois, Tome II, à Lyon, 1678, σ. 276.

3. Ἀναλυτικὰ γιά τὸ θέμα βλ. Ν. Α. Veas, Der französisch-mittelgriechische Ritterroman «Imberios und Margaronas» und die Gründungssage des Daphniklosters bei Athen, Berlin 1924. Γιά ἄλλη παράδοση σχετικὰ μέ τήν οἰκοδόμηση τῆς μονῆς, βλ. Μαντινείας και Κυνουρίας Θεόκλητος, «Σοφίας Βίμπου πρεσβυτέρας, Ἀνακοίνωσις περὶ τῆς μονῆς Δαφνίου», ΔΧΑΕ περ. Α', τ. Β', 1892-1894, σσ. 92-95.

*monastère de la montagne voisine*<sup>1</sup>. Σχεδόν έναν αιώνα αργότερα, οί Τούρκοι και οί πειρατές έξακολουθοῦσαν νά λυμαίνονται τὸ μοναστήρι· σύμφωνα μὲ τὸν Richard Chandler, ποὺ τὸ ἐπισκέφθηκε τὸ 1766, *The Turks are frequent and unwelcome visitants in their way to and from the Morea. The corsairs formerly infested it from the sea, and it was almost deserted*<sup>2</sup>. Ὁ ἴδιος συνάντησε στὴ μονὴ μόνον ἓναν ἱερέα καὶ ἓναν-δυὸ καλόγερους. Ὁ ἐκάστοτε ἡγούμενος καὶ οἱ λιγοστοὶ μοναχοὶ περνοῦσαν τὸν περισσότερο καιρὸ τοὺς στὴν Ἀθήνα ἢ σὲ ἄλλα μετόχια τῆς μονῆς. Στὶς ἀρχές τοῦ 19<sup>ου</sup> αἰῶνα φαίνεται πὼς τὸ μοναστήρι εἶχε οὐσιαστικὰ ἐγκαταλειφθεῖ. Ὁ Edward Clarke, ποὺ πέρασε ἀπὸ ἐκεῖ τὸ 1802, γράφει: *We found the building in a ruined state, and altogether abandoned*<sup>3</sup>. Ὁ John Hobhouse, ποὺ τὸ ἐπισκέφθηκε τὸ 1810, σημειώνει: *Only one monk resides in the place, who, as the peasant that had the care of the church told us, was gone to pass the winter in town (εἰς τὸ χοριό), meaning Athens*<sup>4</sup>. Ὅταν ὁ Charles Cockerell ἐγκαταστάθηκε τὸ 1813 γιὰ ἓνα διάστημα στὸ Δαφνὶ προκειμένου νὰ ἀναρρώσει ἀπὸ πυρετό, συνάντησε μόνο μία γριὰ γυναικίκα ποὺ κρατοῦσε τὰ κλειδιά<sup>5</sup>.

Ἀπὸ τὸ οἰκοδομικὸ συγκρότημα τοῦ μοναστηριοῦ, τὸ ἐνδιαφέ-

1. Spon καὶ Wheler, ἐνθ' ἄνωτ. Τὰ γραφόμενα τῶν Spon καὶ Wheler γιὰ τὸ Δαφνὶ ἀντιγράφει πιστὰ ὁ C. Thompson (*The Travels of the Late Charles Thomson, Esq.; Containing his Observations on France, Italy, Turkey in Europe, the Holy Land, Arabia, Egypt, and many other Parts of the World*, v. I, Reading 1752, σ. 357). Τὸ μοναστήρι ὅπου κατέφευγαν οἱ μοναχοὶ δὲν εἶναι γνωστό· θὰ μπορούσε νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὴ δυσπρόσιτη μονὴ Κλειστῶν, ἐφόσον οἱ περιηγητὲς ἐννοοῦν ὡς κοντινὸ βουνὸ τὴν Πάρνηθα, ὥστόσο κάτι τέτοιο δὲν μαρτυρεῖται μέχρι στιγμῆς ἀπὸ ἄλλη πηγή.

2. R. Chandler, *Travels in Greece, or An Account of a Tour made at the expense of the Society of Dilettanti*, Oxford 1776, σ. 185.

3. E. D. Clarke, *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa*, Part the Second, Greece, Egypt and the Holy Land, Section the Second [v. III], London 1814, σ. 781.

4. J. C. Hobhouse, *A Journey through Albania and Other Provinces of the Turkey in Europe and Asia, to Constantinople, during the years 1809 and 1810*, v. I, London 1833<sup>3</sup>, σσ. 371-372.

5. S. P. Cockerell (ed.), *Travels in Southern Europe and the Levant, 1810-1817. The Journal of C. R. Cockerell, R.A.*, London 1903, σσ. 258-259.

ρον τῶν ταξιδιωτῶν ἐπικεντρώνεται κυρίως στὸ καθολικὸ (εἰκ. 2), τὸ ὁποῖο φαίνεται πὼς εἶχε τὴ φήμη τῆς ἀρχαιότερης ἐκκλησίας στὴν Ἀττική. Σύμφωνα μὲ τὸν Chandler, *The church is big and lofty, and reputed the most ancient in Attica*<sup>1</sup>, ἐνῶ ὁ P. Laurent (1818) προσθέτει ὅτι ἡ ἐκκλησία *was formerly one of the finest in Greece*<sup>2</sup>. Στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς δίνουν πρῶτοι οἱ Spon καὶ Wheler: ... [*Le monastère*] *a une assez belle église avec un dôme au milieu, qui est un des plus hautes de la Grèce*<sup>3</sup>. Στὸν William Martin Leake ποὺ ἐπισκέφθηκε τὸ Δαφνὶ τὸ 1806 ὀφείλεται ἡ παλαιότερη ἴσως παρατήρηση σχετικὰ μὲ τὴν οἰκοδομικὴ ἱστορία του: *A high square tower, with a little dome on the top, like those in Syria, appears to have been erected in the time of the Franks*<sup>4</sup>. Ὁ περιηγητὴς ἀναφέρεται προφανῶς στὸν πυργίσκο τοῦ κωδωνοστασί-ου ποὺ κάλυπτε τὸ βόρειο σκέλος τοῦ σταυρικοῦ πυρήνα τοῦ ναοῦ, ὁ ὁποῖος κατεδαφίσθηκε τὸν 19<sup>ο</sup> αἰῶνα<sup>5</sup>.

Ὁ ψηφιδωτὸς διάκοσμος κέντρισε τὴν προσοχὴ ἀρκετῶν περιηγητῶν, ἀλλὰ δὲν ἦταν λίγοι ἐκεῖνοι ποὺ τὸν ἀγνόησαν τελείως. Ἡ πρώτη, γενικὸλόγη μνεῖα τῶν ψηφιδωτῶν ἀνήκει στὸν Jean Giraud (1674): *il y a une église assez grande et quelques peintures assez bonnes et le haut du dosme à la mosaïque*<sup>6</sup>. Ἡ ἐπόμενη, ἀπὸ τοὺς Spon καὶ Wheler, ἀποτελεῖ τὴν παλαιότερη ἀναφορὰ στὴν παράσταση τοῦ Παντοκράτορα (εἰκ. 3): *Au haute de la voûte on void Notre-Seigneur représenté en mosaïque ancienne*<sup>7</sup>. Ὁ Chandler εἶδε τὸ 1766 τὴν ἴδια παράσταση, τοῦ Παντοκράτορα, σὲ ὄχι καλὴ κατάσταση: *The inside of the dome is adorned with a figure of Christ in mo-*

1. Chandler, ἐνθ' ἄνωτ. Τὸ ἴδιο σημειώνει καὶ ὁ Hobhouse, μιλώντας γενικὰ γιὰ τὸ μοναστήρι (ἐνθ' ἄνωτ., σ. 371).

2. P. E. Laurent, *Recollections of a Classical Tour through Various Parts of Greece, Turkey, and Italy, made in the years 1818 & 1819*, London 1821, σ. 124.

3. Spon καὶ Wheler, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 276.

4. W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, v. II, Amsterdam 1967, σσ. 385-386.

5. Λαμπάνης, Μονὴ Δαφνίου, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 94-95.

6. M. Collignon, *Le Consul Jean Giraud et sa relation de l'Attique au XVII<sup>e</sup> siècle*, Paris 1913, σ. 55.

7. Spon καὶ Wheler, ἐνθ' ἄνωτ.

saic, much injured<sup>1</sup>. Κατὰ τὸν Hobhouse, αἰτία τῆς καταστροφῆς τοῦ Παντοκράτορα ἦταν ἡ συνήθεια τῶν Τούρκων νὰ ἀσκοῦνται ἐπάνω του στὴν σκοποβολή: ... the Turks... frequently make it their baiting place, as may be seen from the disfiguration of a mosaic picture of our Saviour on the cupola of the church, the eyes of which figure are perforated with bullets<sup>2</sup>. Μία ἄλλη ἐκδοχὴ γιὰ τὴν καταστροφή τους ἔδωσε ὁ Laurent: the ceiling was adorned with different figures in Mosaic, the yellow pieces of which were, by the ignorant Greeks, regarded as gold; the error of the vulgar caused the ruin of the church; a band of pirates attacked the convent, and, thinking to obtain possession of a treasure, destroyed the roof<sup>3</sup>. Ὁ Pouqueville πάντως ἐκτίμησε πιὸ θετικὰ τὴν κατάσταση τῶν ψηφιδωτῶν τὸ 1815: ... je remarquai un Christ et des figures en mosaic bien conservées<sup>4</sup>. Εἶναι δὲ ἀξιοσημείωτο ὅτι, μὲ ἐξαίρεση τὸν Pouqueville καὶ τὸν Laurent, σχεδὸν ὅλοι οἱ περιηγητὲς ἀναφέρονται μόνον στὴν ἐντυπωσιακὴ μορφή τοῦ Παντοκράτορα καὶ δὲν μνημονεύουν τίς σκηνές τοῦ χριστολογικοῦ κύκλου καὶ τίς ἄλλες παραστάσεις ποὺ ἦσαν ὁπωσδήποτε ὁρατὲς τότε.

Τὸ μνημεῖο δέχθηκε μία σοβαρὴ ἐπέμβαση τὸ 1802, ὅταν ὁ λόρδος Ἑλγιν ἀφαίρεσε τοὺς ἰωνικοὺς κίονες ἀπὸ τὴν τοξοστοιχία τῆς πρόσοψης τοῦ ἔξωνάρθηκα καὶ τοὺς μετέφερε στὴν Ἀγγλία<sup>5</sup>. Ὅπως σημειώνει ὁ Leake, ἡ ἐπιχείρηση φαίνεται πὼς προξένησε βλάβες στὸ κτῆριο: *The dome of the church at Dafni is now supported by*

1. Chandler, ἐνθ' ἄνωτ..

2. Hobhouse, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 371.

3. Laurent, ἐνθ' ἄνωτ..

4. F. C. H. L. Pouqueville, Voyage de la Grèce. Avec cartes, vues et figures. Deuxième édition, revue, corrigée et augmentée, t. V, Paris 1827, σ. 135.

5. Τοὺς κίονες εἶχε ἐπισημάνει ἤδη τὸ 1766 ὁ Chandler (ἐνθ' ἄνωτ.). Εἶναι ἄγνωστο ποιά στάση τήρησαν οἱ μοναχοὶ τοῦ Δαφνίου στὴν ἐπιχείρηση αὐτή. Ἐχοντας τὴν ὀλόθυμη ὑποστήριξη τοῦ μητροπολίτη Ἀθηνῶν Γρηγορίου (τοῦ λεγόμενου καὶ «Καχογρηγόρη») στίς λεηλασίες του, ὁ Ἑλγιν μᾶλλον δὲν θὰ συνάντησε ἐμπόδια. Λεπτομέρειες γιὰ τὴν ἀπόσπαση δὲν εἶναι πάντως γνωστές. Ἡ σύζυγος τοῦ Ἑλγιν ἀναφέρεται μόνον σὲ μία ἐπίσκεψή τους ἐκεῖ, κατὰ τὴν παραμονὴ τοῦ πρεσβευτῆ στὴν Ἀθήνα τὸ 1802 (The Letters of Mary Nisbet of Dirleton Countess of Elgin, Arranged by Lieut.-Colonel Nisbet Hamilton Grant, London 1926, σσ. 177-178).

two cross beams of wood, and shows several cracks caused by the operation of taking away three ionic columns<sup>1</sup>. Ἀλλὰ ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς κίονες καὶ τίς ἀρχαιοτῆτες ποὺ πῆρε ὁ Ἑλγιν, σημειώθηκαν καὶ ἄλλες ἀρπαγές. Ὅταν ὁ Clarke καὶ ἡ συνοδεία του ἐπισκέφθηκαν τὸ 1802 τὸ Δαφνί, ἐντυπωσιάσθηκαν ἀπὸ κάποια χρωματιστὰ μάρμαρα ποὺ εἶδαν καὶ φρόντισαν νὰ σταλεῖ ἓνα μέρος τους στὴν Ἀγγλία. Σύμφωνα μὲ τὸν ἴδιο τὸν Clarke, ...in all the pavements of the monastery there were pieces of the finest verd-antique breccia, some of which we removed, and sent afterwards to England<sup>2</sup>. Φαίνεται πολὺ πιθανὸ νὰ προέρχονταν τὰ μάρμαρα αὐτὰ ἀπὸ τίς ὀρθομαρμαρώσεις ποὺ ἀρχικὰ κάλυπταν σὲ μεγάλο ὕψος τίς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ καθολικοῦ<sup>3</sup>.

Λιγοστὲς εἶναι οἱ μνεῖες στὰ ἄλλα κτίσματα τοῦ μοναστηριοῦ.

1. Leake, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 386.

2. Clarke, ἐνθ' ἄνωτ..

3. Ἀπὸ τίς ὀρθομαρμαρώσεις δὲν ἔχει διασωθεῖ σχεδὸν τίποτε, μὲ ἐξαίρεση τοὺς ὀρθοστάτες στὸ χῶρο τοῦ ἱεροῦ βήματος, καὶ ἡ ἀκριβὴς μορφή τους εἶναι ἄγνωστη. Ὡστόσο μὲ βάση τὴ μαρτυρία αὐτὴ τοῦ Clarke καὶ τὸ πολὺ καλὰ σωζόμενο παράδειγμα τῶν ὀρθομαρμαρώσεων τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ στὴ Βοιωτία, μπορεῖ νὰ ὑποθεθεῖ ὅτι καὶ στὸ Δαφνί κυριαρχοῦσαν στὴν κάλυψη τῶν τοίχων πλάκες ἀπὸ μάρμαρο πρασινωπῆς ἀπόχρωσης, πιθανότατα ἀπὸ τὸν λεγόμενο ἀτράκιο λίθο ἢ Χασάμπαλη, ποὺ ἐξακολουθοῦσε νὰ ἐξορύσσεται κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο στὴν περιοχή τῆς Λάρισας (βλ. σχετικὰ Ὁ. Καραγιώργου, «καὶ Ἀτράκις ὁππόσα (μάρμαρα) λευροῖς χθῶν πεδίοις ἐλόχευσε...»: τὸ λατομεῖο τοῦ Ὑμοφοχωρίου Λαρίσης καὶ ἡ συμβολὴ του στὴ βυζαντινὴ τέχνη», Ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια βιοτεχνικῶν ἐγκαταστάσεων κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ, 5<sup>ος</sup>-15<sup>ος</sup> αἰῶνας, Ἀθήνα 2004, σσ. 183-219). Αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ εἶδος μαρμάρου εἶναι γνωστὸ μὲ τὸ ὄνομα ποὺ χρησιμοποιοῖ ὁ Clarke, verde antiquo breccia. Δὲν ἔχει προσδιορισθεῖ πότε ἀκριβῶς ἄρχισε ἡ καταστροφὴ τῶν ὀρθομαρμαρώσεων στὸ καθολικὸ τοῦ Δαφνίου. Οἱ τοιχογραφίες τῆς πρόθεσης, τίς ὁποῖες χρονολόγησε ὁ Ὁρλάνδος στὰ τέλη τοῦ 17<sup>ου</sup> αἰ. (Ὁρλάνδος, ἐνθ' ἄνωτ., 88-94, εἰκ. 20-25), θέτουν ἓνα terminus ante quem. Ἡ ἀπογύμνωση τοῦ ἐσωτερικοῦ θὰ εἶχε ὀλοκληρωθεῖ πάντως τὴν ἐποχὴ ποὺ τὸ ἐπισκέφθηκε ὁ Clarke, ὁ ὁποῖος μᾶλλον θὰ σημείωνε – ἐὰν αὐτὸ συνέβαινε – τὴν ὑπαρξὴ μέσα στὸ ναὸ μαρμάρων σὰν καὶ αὐτὰ ποὺ τὸν ἐντυπωσίασαν ἐπαναχρησιμοποιημένα στὰ λιθόστρωτα τῆς μονῆς. Ὅπως πληροφορήθηκα ἀπὸ τὴν 1<sup>η</sup> Ἑφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων, ἀπὸ τὴ νεώτερη ἐρευνα στὸ χῶρο τῆς μονῆς ἔχουν ἐντοπισθεῖ «ἐλάχιστα θραύσματα πλακιδίων» ποὺ πιθανολογεῖται ὅτι ἀνήκουν στὸ ἐν λόγω εἶδος μαρμάρου.



Τὸν ὄχυρὸ περίβολο μνημονεύουν οἱ Spon καὶ Wheler<sup>1</sup> καὶ ὁ Chandler<sup>2</sup>. Ἐκτενέστερα τὸν περιγράφει ὁ Hobhouse: *The exterior of the building resembles a place of defence rather than a religious retreat, as the court-yard is surrounded with a wall at least twenty feet high, the angles of which are furnished with towers*<sup>3</sup>. Ἐντούτοις, ὅπως ἐπισημαίνει, δὲν εἶναι ἀποτελεσματικὸς ἀπέναντι στὶς ἐπισκέψεις τῶν Τούρκων. Τόσο ἀπὸ τὸν Hobhouse, ὅσο καὶ ἀπὸ τὶς ἄλλες μνεῖς τοῦ περιβόλου, δὲν διασαφηνίζεται ἡ κατάστασή του — ἐὰν δηλαδὴ ἦταν σὲ χρῆση καὶ μέχρι πότε ἢ ἐὰν εἶχε ἐγκαταλειφθεῖ χάριν μίας ἀμυντικῆς ζώνης γύρω ἀπὸ τὸ καθολικὸ καὶ τὰ μεταγενέστερα κελιά<sup>4</sup>. Ὁ Giraud ἀναφέρεται στὰ μεγάλα πηγάδια ποὺ ὑπῆρχαν μέσα στὴ μονή, τὰ ὁποῖα ἐπικοινωνοῦσαν ὑπογείως μεταξὺ τους καὶ μὲ ἓνα ποῦ βρισκόταν στὸν δρόμο<sup>5</sup>.

Τὸ περιβάλλον τοῦ μοναστηριοῦ ἦταν πάντως ἰδιαίτερα θελκτικὸ καί, ὅπως σημειώνει ὁ Clarke, προκαλοῦσε τὸ θαυμασμὸ τῶν ταξιδιωτῶν: ... *the monastery of Daphne, whose romantic situation and picturesque appearance, in the midst of rocks and overshadowing pines, has been a theme of admiration amongst all travelers*<sup>6</sup>. Ὁ Hobhouse περιγράφει τὴν πρώτη εἰκόνα του, ὅπως τὴν ἀντίκρυζαν

1. Spon καὶ Wheler, ἐνθ' ἄνωτ.

2. Chandler, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 185.

3. Hobhouse, ἐνθ' ἄνωτ.

4. Bouras, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 6, ὑποσ. 30. Οἱ ἐπάλξεις ποὺ κατασκευάσθηκαν στὸν ἐξωνάρθηκα καὶ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν Στίκα στὴν περίοδο τῆς Φραγκοκρατίας (Στίκας, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 2), ἔχουν σαφῶς ἀμυντικὸ χαρακτήρα. Ὡστόσο, οἱ ἐπιδιορθώσεις ποὺ παρατηροῦνται στὸν ἀρχικὸ περίβολο μπορεῖ νὰ ἀνήκουν στὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο, ὅπως καὶ τὰ κατάλοιπα τῶν κελιῶν στὴ βορειοανατολική γωνία του (Bouras, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 7). Τὸ ζήτημα παραμένει ἀσαφές.

5. Collignon, ἐνθ' ἄνωτ. 55. Τὸ πηγάδι στὸ δρόμο εἶναι προφανῶς αὐτὸ ποὺ βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὸν περίβολο, κοντὰ στὴν ἀνατολική πύλη, γιὰ τὸ ὁποῖο γίνεται λόγος στὴ συνέχεια. Ἡ μαρτυρία αὐτὴ τοῦ Giraud φαίνεται νὰ ἐπιβεβαιώνει τὰ παραδιδόμενα σχετικὰ μὲ τὴν κατάληψη τοῦ μοναστηριοῦ στὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821, ὅταν ἓνας μοναχὸς Παΐσιος ἀποκάλυψε στοὺς Τούρκους μίαν μυστικὴν δίοδο πρὸς τὸ ἐσωτερικόν, ἀπὸ συγκοινωνοῦντα πηγάδια (Λαμπάκης, Μονὴ Δαφνίου, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 61-62. Βέης, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 75-76, 84-85).

6. Clarke, ἐνθ' ἄνωτ.

οἱ ταξιδιωτὲς ἀπὸ τὴν Ἀθήνα: ... *we arrived at a large monastery, romantically situated in a long recess, at the foot of a high rugged hill, whose pines almost hung over the building*<sup>1</sup>.

Ἡ στάση τῶν Εὐρωπαίων περιηγητῶν ἀπέναντι στὸ Δαφνί, ὡς ἓνα μεσαιωνικὸ οἰκοδόμημα, ποικίλουν καὶ εἶναι ἐνδεικτικὲς τῆς ἀντίληψης καὶ τῆς ἀντίδρασης τοῦ καλλιεργημένου κοινοῦ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἀπέναντι σὲ ἓνα βυζαντινὸ μνημεῖο καὶ τὴ βυζαντινὴ τέχνη γενικότερα. Τὰ σχόλια κυμαίνονται ἀπὸ τὴ ρομαντικὴ συγκατάβαση μέχρι τὴ σκληρὴ ἀπόρριψη. Ἡ πιὸ θετικὴ ἔκφραση ὀφείλεται σὲ δυὸ ἀρχιτέκτονες, τοὺς James Stuart καὶ Nicholas Revett, οἱ ὁποῖοι εἶδαν τὸ μνημεῖο μεταξὺ τοῦ 1751 καὶ 1753: ... *a convent with the best built and most ancient Christian church in all Attica*<sup>2</sup>. Λίγα χρόνια μετά, τὸ 1766, ὁ Chandler διατυπώνει ἓναν σκληρὸ ἀφορισμὸ: *The monastery of Daphne is a mean and barbarous edifice*<sup>3</sup>. Ὁ John Galt, σὲ γράμμα του τὸ 1810 δίνει μίαν πιὸ ρομαντικὴ προσέγγιση, μὲ ἓνα τόνο λεπτῆς εἰρωνίας: *The appearance and situation of the building seemed to be in agreeable unison. The monastery itself is vast verging into that state of uninhabitable elegance which excites the admiration of painters and young ladies*...<sup>4</sup>. Ἡ ἀφαίρεση τῶν ἀρχαίων κιόνων καὶ τῶν ἄλλων ἀρχαιοτήτων τοῦ Δαφνίου ἀπὸ τὸν Ἑλγιν, κατέστησε τὸ μνημεῖο ἀδιάφορο σὲ πολλοὺς ταξιδιωτὲς: ... *Daphni is despoiled of the finest of those remains which formerly made it interesting*<sup>5</sup>, γράφει ὁ Leake: *it contains nothing worthy of observation*<sup>6</sup>, προσθέτει ὁ Hobhouse.

Αὐτὸ πάντως ποὺ κέρδιζε τὸν αὐθόρμητο θαυμασμὸ τῶν περισσότερων περιηγητῶν, ἦταν τὸ νερὸ τοῦ πηγαδιοῦ ποὺ ὑπῆρχε μπροστὰ στὴν εἴσοδο τῆς μονῆς καὶ σώζεται μέχρι σήμερα (εἰκ. 4). Οἱ

1. Hobhouse, ἐνθ' ἄνωτ.

2. *The Antiquities of Athens, Measured and Delineated* by James Stuart, F. R. S. and F. S. A., and Nicholas Revett, Painters and Architects, v. I, London 1762, σ. x.

3. Chandler, ἐνθ' ἄνωτ.

4. J. Galt, *Letters from the Levant*; containing views of the state of society, manners, opinions, and commerce in Greece, and several of the principal islands of the Archipelago, London 1813, σ. 103.

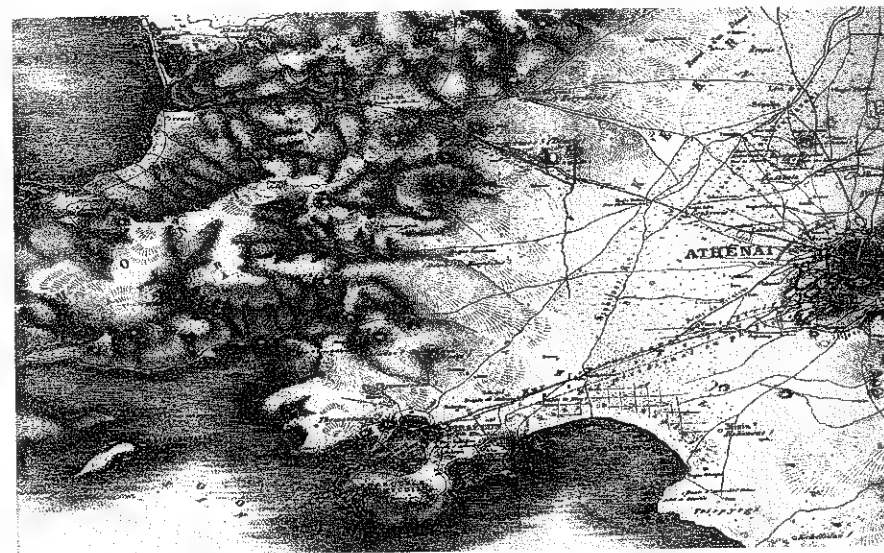
5. Leake, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 385.

6. Hobhouse, ἐνθ' ἄνωτ.

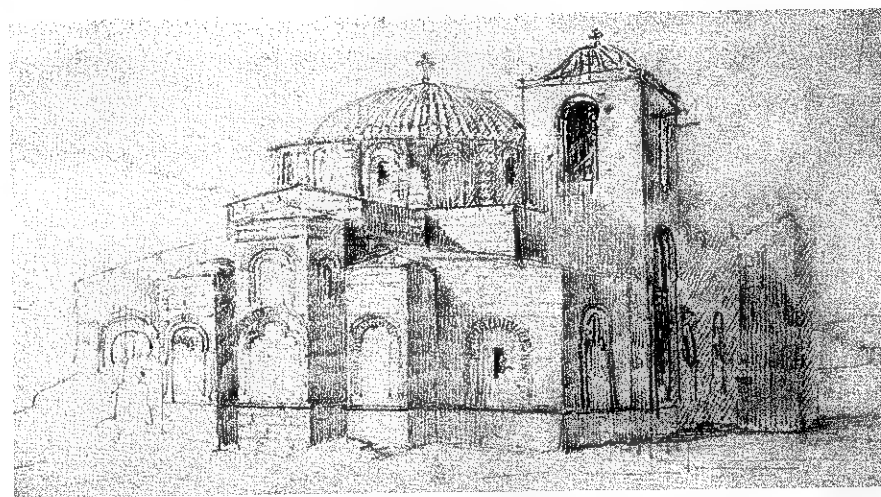
μνεῖες αὐτοῦ τοῦ πηγαδιοῦ σχεδὸν συναγωνίζονται ἀριθμητικὰ τὶς ἀναφορὰς στὰ ψηφιδωτά<sup>1</sup>. Ὡστόσο ἡ προτίμηση αὐτὴ δὲν πρέπει νὰ παρεξηγηθεῖ· οἱ περιηγητὲς ἦταν ταξιδιωτὲς σὲ μὴ δύσκολη ἐποχὴ καὶ ἓνα σκληρὸ τόπο, ὥστε τέτοια πρακτικὰ ζητήματα, ὅπως ἡ ἐξεύρεση καλοῦ πόσιμου νεροῦ, νὰ ἔρχονται σὲ προτεραιότητα σὲ σχέση μὲ τὴν ἀποτίμηση ἔργων τοῦ μεσαίωνα.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΛΛΗΣ

1. G. Wheler, *A Journey into Greece* (in the company of Dr Spon of Lyons), London 1682, σ. 426. Chandler, ἐνθ' ἄνωτ. W. Gell, *The Itinerary of Greece; containing one hundred routes in Attica, Boeotia, Phocis, Locris and Thessaly*. New edition, London 1827, σ. 32. Galt, ἐνθ' ἄνωτ. Laurent, ἐνθ' ἄνωτ.



Εἰκ. 1. Ἡ Ἱερὰ Ὁδὸς καὶ τὸ πέρασμα τοῦ Δαφνίου, ὅπως ἀποτυπώνονται στὸν χάρτη τοῦ Sommer, *Athènes et ses environs*, ποὺ ἐκδόθηκε στὸ Μόναχο τὸ 1841. Ἡ μονὴ ἦταν εὐπρόσβλητη τόσο ἀπὸ τὶς χερσαῖες προσβάσεις, ὅσο καὶ ἀπὸ τὶς κοντινὲς ἀκτές.



Εἰκ. 2 Ἀποψη τοῦ Δαφνίου, σχεδιασμένη ἀπὸ τὸν L. A. Winstrup τὸ 1850 (Α. Παπανικολάου-Κρίστενσεν, *Ἀθήνα 1818-1853, Ἔργα Δανῶν καλλιτεχνῶν*, Ἀθήνα 1985, σ. 120, ἀρ. 148). Διακρίνονται τὰ τειχισμένα ἀνοίγματα καὶ τὸ κωδωνοστάσιο ἐπάνω ἀπὸ τὸ βόρειο σκέλος τοῦ σταυρικοῦ πυρῆνα τοῦ ναοῦ, τὸ ὁποῖο δὲν σώζεται πλέον.



Εικ. 3. Η παράσταση του Παντοκράτορα στην κατάσταση που σωζόταν τὸ 1892, πρὶν ἀπὸ τὴν συντήρηση καὶ ἐπανατοποθέτησή της στὸν ἀνοικοδομημένο τροῦλλο (Βυζαντινὸ καὶ Χριστιανικὸ Μουσεῖο, Ἀρχεῖο Γεωργίου Λαμπάκη, ΧΑΕ 1503).



Εικ. 4. Τὸ πηγάδι πὺν βρὶσκεται λίγο ἔξω ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πύλη, μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὸ ἀναφερόμενο ἀπὸ τοὺς περιηγητές. Φωτογραφία τῆς σημερινῆς του μορφῆς.

## ΤΟ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΝΑΡΘΗΚΑ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ ΛΟΥΚΑ

Ὁ νάρθηκας τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ ἐκτείνεται σὲ ὅλο τὸ πλάτος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ συνθέτου ὀκταγωνικοῦ ναοῦ, μὲ τὸν ὁποῖο ἐπικοινωνεῖ μὲ τρεῖς θύρες. Μία τέταρτη θύρα ἀνοίγεται στὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς πλασιωμένη ἀπὸ δύο δίλοβα παράθυρα. Μία πέμπτη ὑπάρχει στὸ μέσον τῆς νότιας πλευρᾶς καὶ ἓνα δίλοβο παράθυρο στὴν ἀντίστοιχη βόρεια. Στὶς στενὲς πλευρὲς διαμορφώνονται ἡμικυκλικές, ἐγγεγραμμένες στὸ πάχος τοῦ τοίχου κόγχες. Ὁ χώρος στεγάζεται μὲ σταυροθόλια, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ μεσαῖο εἶναι μεγαλύτερο. Οἱ κατώτερες, κατακόρυφες ἐπιφάνειες τῶν τοίχων καλύπτονται μὲ ὀρθομαρμάρωση καὶ οἱ ἀνώτερες ἀπὸ τὴν γένεση τῶν καμαρῶν καὶ πάνω μὲ ψηφιδωτὰ (μέσα 11ου αἰ.)<sup>1</sup>.

Στὸ μέσον τῆς ὀροφῆς τοῦ νάρθηκα καὶ στὸ τύμπανο τῆς βασιλείου πύλης ἐκτείνεται τὸ κεντρικὸ τμήμα τῆς σύνθεσης τοῦ Μεγάλου Κριτηρίου (εἰκ. 1-2).

Τὸ τύμπανο τῆς βασιλείου πύλης πὺν ὁδηγεῖ στὸ μεσαῖο κλίτος τοῦ κυρίως ναοῦ κοσμεῖ ἡ προτομὴ τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορος. Εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιὸ χεῖρ καὶ στὸ ἀριστερὸ κρατᾷ ἀνοιχτὸ εὐαγγέλιο μὲ τὴν ἐπιγραφή: *Εἰγὼ εἰμὶ τὸ φῶς τοῦ κόσμου. Ὁ ἀκολουθῶν ἐμοὶ οὐ περιπατήσει ἐν τῇ σκοτίᾳ ἀλλὰ ἔξει τὸ φῶς τῆς ζωῆς* (Ἰωάν. 8. 12). Στὰ δύο τύμπανα πάνω ἀπὸ τὶς πλάγιες εἰσόδους στὸν κυρίως ναὸ εἰκονίζονται ἡ Σταύρωση (εἰκ. 3) στὸ βόρειο καὶ ἡ Ἀνάσταση στὸν εἰκονογραφικὸ τύπο τῆς Εἰς Ἄδου Καθόδου (εἰκ. 4) στὸ νότιο. Τὸ τεταρτοσφαίριο τῆς βόρειας καὶ νότιας κόγχης ἀντίστοιχα καταλαμ-

1. E. Diez, O. Demus, *Byzantine Mosaics in Greece: Hosios Lukas and Daphni*, Cambridge, Mass. 1931, σσ. 38-47, εἰκ. 12. Ν. Χατζηδάκη, Ὁσῖος Λουκάς, (βυζαντινὴ Τέχνη στὴν Ἑλλάδα. Ψηφιδωτά-τοιχογραφίες), Ἀθήνα 1996, σσ. 18-19, 22-23, 25-28, 32-33, εἰκ. 19-24, 27-30. Εὐ. Στίκα, Τὸ οἰκοδομικὸν χρονικὸν τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος, Ἀθήνα 1970, σσ. 5-12, 14.

βάνουν οι παραστάσεις του Νιπτῆρος (εἰκ. 6) καὶ τῆς Ψηλαφήσεως τοῦ Θωμᾶ (εἰκ. 5), ποὺ ἐπιγράφεται: *Τῶν θυρῶν κεκλεισμένων*. Στὴν κορυφὴ τοῦ κεντρικοῦ σταυροθολίου τοποθετεῖται μετάλλιο μὲ διάλιθο ἀκτινοβόλο σταυρό. Τὸν σταυρὸ πλαισιώνουν χαμηλότερα ἢ Παναγία δεομένη στὰ ἀνατολικά, ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος στὰ δυτικά καὶ οἱ ἀρχάγγελοι Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ στὰ βόρεια καὶ νότια ἀντίστοιχα. Στὸ ἐσωράχιο τοῦ τόξου ποὺ χωρίζει τὸ κεντρικὸ ἀπὸ τὸ βόρειο σταυροθόλιο εἰκονίζονται οἱ ἀπόστολοι: Πέτρος στὰ ἀνατολικά, στὸ μέσον ὁ Μάρκος καὶ στὰ δυτικά ὁ Ἀνδρέας. Στὸ ἀντίστοιχο νότιο ἐσωράχιο οἱ Παῦλος στὰ ἀνατολικά, Ἰάκωβος στὸ μέσον καὶ Ἰωάννης ὁ Θεολόγος στὸ δυτικόν. Στὸ ἐσωράχιο τοῦ τόξου τοῦ βορείου τοίχου εἰκονίζονται οἱ ἀπόστολοι Ματθαῖος, Σίμων, καὶ Λουκᾶς καὶ στὸ ἀντίστοιχο τοῦ νοτίου τοίχου οἱ Θωμᾶς, Βαρθολομαῖος καὶ Φίλιππος. Στὸ βόρειο σταυροθόλιο σώζονται οἱ ἱαματικοὶ ἅγιοι Κοσμάς, Κύρος καὶ Ἰωάννης καὶ ἡ κατεστραμμένη μορφή θὰ πρέπει νὰ συμπληρωθῇ μὲ τὸν Δαμιανό. Στὸ νότιο σταυροθόλιο σώζεται μόνον ὁ πρεσβύτερος ἅγιος Μώκιος<sup>1</sup>. Οἱ ὑπόλοιπες τρεῖς κατεστραμμένες μορφές ἔχουν ἀποκατασταθεῖ μὲ νωπογραφία μὲ τρεῖς ἀνδρικές ὁμοῖα ἐνδεδυμένες. Στὸ ἐσωράχιο τοῦ τόξου τῆς δυτικῆς ἐξωτερικῆς εἰσόδου τοῦ νάρθηκα εἰκονίζονται οἱ στρατιωτικοὶ ἅγιοι Ἀνεμπόδιστος, Πηγάσιος, Ἀκίνδυνος, Ἀφθόνιος καὶ Ἑλπιδηφόρος (sic). Τὰ δύο πλάγια τύμπανα τοῦ δυτικοῦ τοίχου καλύπτονται μὲ ἅγιες γυναῖκες. Στὸ βόρειο εἰκονίζονται ὁλόσωμες οἱ ἅγιες Εἰρήνη, Αἰκατερίνα καὶ Βαρβάρα (εἰκ. 7) πάνω καὶ στηθαῖες οἱ Εὐφημία, Μαρίνα καὶ Ἰουλιανή κάτω. Στὸ μέσον τοῦ νοτίου τυμπάνου πάνω κυριαρχοῦν οἱ ὁλόσωμες μορφές τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ζεύγους τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου καὶ τῆς μητέρας του Ἑλένης μεταξὺ τῶν στηθαίων ἁγίων Θέκλας καὶ Ἀγάθης ἐκατέρωθεν καὶ Ἀναστασίας, Φεβρωνίας καὶ Εὐγενίας κάτω (εἰκ. 8).

Ἡ σύνθεση τοῦ Δευτέρου Κριτηρίου στὸν νάρθηκα ἀκολουθεῖ τὸ πρῶμο μεταεικονομαχικὸ πρόγραμμα τῶν μεσοβυζαντινῶν ναῶν, ὅπου κυριαρχοῦν οἱ μεμονωμένες μορφές<sup>2</sup>. Ἐτσι, τὰ κύρια πρόσωπα

1. Οἱ ὑπόλοιπες ἔχουν συμπληρωθεῖ μὲ νεώτερη ὑδατογραφία καὶ στὴν παρούσα μελέτῃ δὲν θὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν γιατί οἱ ταυτίσεις δὲν εἶναι ἀσφαλές.

2. Πρβλ. A. Frolov, Deux églises byzantines d'après des sermons peu connus

τῆς σύνθεσης διεσπάρησαν χωρὶς στενὴ μεταξὺ τους συνοχή σὲ ὁλόκληρη τὴν διακοσμημένη ἐπιφάνεια τοῦ νάρθηκα. Ἡ δεσπόζουσα αὐτὴ θέση τοῦ κατ' ἐξοχὴν ἐσχατολογικοῦ περιεχομένου θέματος στὸν νάρθηκα ὀφείλεται στὴν χρῆση τοῦ χώρου γιὰ νεκρικές ἀκολουθίες καὶ σχετικὲς δεήσεις, καθὼς καὶ ὡς χώρου ταφῆς<sup>1</sup>.

Στὸν βίον τοῦ ἁγίου Λαζάρου τοῦ Γαλησιώτη ἀναφέρεται ὅτι στὸν ναὸ τῆς Ἀναστάσεως, στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς, τὴν ὁποία ἱδρυσε ὁ ἅγιος στὸ Γαλήσιο ὄρος<sup>2</sup>, τὸ νεκρὸ σῶμά του, τὸ 1053, ἀφοῦ πλύθηκε καὶ ντύθηκε, μεταφέρθηκε ἐπὶ κραββάτου καὶ τοποθετήθηκε ἐν τῷ νάρθηκι, γιὰ νὰ τελεστοῦν ἐπ' αὐτῷ τὰ εἰκότα, δηλαδή νὰ ψαλλῇ ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία. Τὸ λείψανο θὰ παραμείνῃ μέσα στὸ δεξιὸ τμήμα τοῦ νάρθηκα μέχρι καὶ τὴν ἐπομένη ἡμέρα, μέχρι τὴν ἐκφορὰ γιὰ τὸν ἐνταφιασμό.

Σύμφωνα μὲ τὰ τυπικὰ τῆς Μονῆς τοῦ ἁγίου Μάμαντος στὴν Κωνσταντινούπολη (1158), τῆς Μονῆς τῶν Ἑλεγκῶν (1162) καὶ τῆς Μονῆς τῆς Θεοτόκου τῆς Κεχαριτωμένης (1110-1116)<sup>3</sup> στὸν ἐξω-

de Léon VI le Sage, *Revue des Études Byzantines* 3, 1945, σσ. 69-79. O. Demus, *Byzantine Mosaic Decoration*, London 1948, σσ. 69-79. S. Der Nersessian, *La décor des églises du IX<sup>e</sup> siècle*, Actes du VI<sup>e</sup> Congrès International des Études Byzantines, II, 1951, σσ. 315-230. K. Wessel, *Bildprogramm, Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, I, σσ. 668-669. C. Mango, *The Brazen House. A Study of the Vestibule of the Imperial Palace of Constantinople*, København 1959, σσ. 129-131. N. Γκιολέ, *Ὁ βυζαντινὸς τροῦλλος καὶ τὸ εἰκονογραφικὸ του πρόγραμμα* (μέσα 6<sup>ου</sup> αἰ.-1204), Ἀθήνα 1990, σ. 21.

1. Sv. Tomeković, *Contribution à l'étude du programme du narthex des églises monastiques (XI<sup>e</sup>-première moitié du XIII<sup>e</sup> s.)*, Byzantion 58, 1988, σσ. 140-141, 145-146. Κατάλογο ἀπεικονίσεων τοῦ θέματος στὸν βυζαντινὸ νάρθηκα βλ. Ἡ Ἰδία, *Le Jugement Dernier inédit de l'église d'Agètria (Magne)*, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 32/5, 1982, σσ. 473-474.

2. H. Delehaye, *Vita Sancti Lazari Auctore Gregorio Monacho*, *Acta Sanctorum Novembris*, 3, Brussels 1910, σ. 587. Γιὰ τὸν ἅγιο βλ. *The Life of Lazaros of Mt. Galesion*, Introduction, Translation, and Notes by R. P. H. Greenfield, Washington DC 2000.

3. Σ. Εὐστρατιάδου, *Τυπικὸν τῆς Μονῆς τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Μονῆς τοῦ Ἁγίου Μεγαλομάρτυρος Μάμαντος*, *Ἑλληνικά* 1, 1928, σ. 291. A. Dmitrievskij, *Opisanie liturgitseskich rukopisej...*, I, *Τυπικά*, Kiev 1917, σ. 754. P. Gautier, *Le typikon de la Théotokos Kécharitômenè*, *Revue des Études Byzantines* 43, 1985, σ. 117. Πρβλ. PG 127, σσ. 1088A.



νάρθηκα θὰ γίνη ἡ ἔνδυση τοῦ νεκροῦ μοναχοῦ καὶ ὅλα τὰ νενομισμένα γιὰ τὴν περίπτωσιν: τελεῖσθωσαν μὲν ἐν τῷ ἔξω νάρθηκι τὰ ἐπὶ τῷ τεθνεῶτι νενομισμένα, ἢ τε ψαλμωδία φημι καὶ ἡ τοῦ λειψάνου πᾶσα ἀμφέσις. Σε εὐχολόγιο<sup>1</sup> τοῦ 12ου αἰῶνος ἀναφέρεται, ὅτι τὸ λείψανο τοῦ νεκροῦ μοναχοῦ ἀφοῦ εὐτρεπισθῇ προσκομίζεται ἐν τῷ νάρθηκι τῆς ἐκκλησίας, καὶ τιθέασιν αὐτὸν κατενώπιον τοῦ ἁγίου θυσιαστηρίου, δηλαδὴ ἔμπροσθεν τῆς βασιλείου πύλης, καὶ ψάλλεται ἐκεῖ ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία. Ἡ συνήθεια τῆς πρόθεσης τοῦ νεκροῦ καὶ τῆς τέλεσης τῆς νεκρώσιμης ἀκολουθίας μέσα στὸν νάρθηκα συνεχίζεται καὶ στὰ μεταγενέστερα χρόνια καὶ ἐπιβιώνει στὰ μοναστήρια μέχρι σήμερα<sup>2</sup>.

Οἱ ἀκολουθίες τῆς μνημόνευσης τῶν νεκρῶν τὴν τρίτη, τὴν ἐνάτη καὶ τὴν τεσσαρακοστὴ ἡμέρα μετὰ τὸν θάνατο, συνήθειες, ποὺ κληρονομήθηκαν ἀπὸ τὴν παγανιστικὴ ἀρχαιότητα<sup>3</sup>, τελοῦνται μέσα στὸν νάρθηκα τῶν μοναστηριακῶν ναῶν. Στὰ τυπικὰ τῆς Μονῆς τοῦ ἁγίου Μάμαντος στὴν Κωνσταντινούπολη<sup>4</sup> καὶ τῆς Μονῆς τῶν Ἑλεγκῶν<sup>5</sup> ὁρίζεται ὅτι, τὰ δὲ τρίτα καὶ τὰ ἔννατα καὶ τὰ τεσσαρακοστὰ τοῦ ἀποικομένου ψαλλέσθωσαν ἐν τῷ νάρθηκι τῆς ἐκκλησίας. Στὰ ἴδια τυπικὰ καὶ σὲ ἐκεῖνο τῆς Μονῆς τῆς Θεοτόκου τῆς Κεχαριτωμένης ὁρίζεται, ὅτι στὸν ἴδιο χώρῳ θὰ μνημονεύωνται καὶ ὅλοι οἱ κεκοιμημένοι μοναχοὶ κάθε Παρασκευὴ μετὰ τὸν ἑσπερινὸ καὶ θὰ ψάλλεται ἐκτενὴς δέηση καὶ ὁ νεκρώσιμος κανόνας<sup>6</sup>. Σὲ τυπικὰ ἀπὸ τὸ Ἅγιο Ὅρος τοῦ 15ου καὶ 16ου αἰῶνος ἀναφέρεται ὅτι οἱ μοναχοὶ θὰ τελοῦν ἀνάμνηση τῶν κτητόρων καὶ τῶν προαπελθόντων πατέρων

1. A. Dmitrievskij, *Opisanie liturgitseskich rukopisej...*, II, Εὐχολόγια, Kiev 1901, σσ. 135-138.

2. Πρβλ. Συμεὼν Θεσσαλονίκης, PG 155, στ. 677 (...ψάλλουσι... τοὺς ἰδιώτας δὲ μοναχοὺς, ἢ καὶ λαϊκοὺς, ἐν τῷ νάρθηκι). Πρβλ. J. Goar, *Euchologion sive Rituale Graecorum*, Venetiis 1630 (ἀνατύπωση Graz 1960), σ. 439.

3. G. Dagron, *Troisième, neuvième et quarantième jours dans la tradition Byzantine: temps Chrétien et anthropologie*, ἐν: *Le temps chrétien de la fin de l'Antiquité au Moyen Âge III-XIII siècles*, Paris 1984, σσ. 419-430. E. Velkovska, *Funeral Rites According to Byzantine Liturgical Sources*, *Dumbarton Oaks Papers* 55, 2002, σσ. 21-22.

4. Σ. Εὐστρατιάδου, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 291.

5. A. Dmitrievskij, Εὐχολόγια, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 753.

6. Σ. Εὐστρατιάδου, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 291. A. Dmitrievskij, Εὐχολόγια, σ. 754. P. Gautier, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 117.

καὶ ἀδελφῶν ἡμῶν στὸν ἑσπερινὸ κατὰ τὴν διάρκεια τῶν Σαρακοστών ἐντὸς τοῦ νάρθηκος<sup>1</sup>.

Στὰ κείμενα τῆς νεκρώσιμης ἀκολουθίας γίνονται συνεχεῖς ἀναφορὲς στὴν ἡμέρα τῆς Κρίσεως. Σὲ εὐχολόγιο τοῦ 12ου αἰῶνος καὶ αὐτὸ τῆς Grottaferrata τοῦ 10ου-11ου αἰῶνος, ἀναφέρεται: Ὑπὲρ τοῦ εὐρεῖν αὐτὸν μερίδα καὶ κληρὸν ἐν τῇ μελλούσῃ ζωῇ... Ὑπὲρ τοῦ εὐρεῖν αὐτὸν χάριν καὶ ἔλεος ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως... Τρόμῳ, τῷ φρικτῷ καὶ φοβερῷ βήματι τῷ σῷ παρεστῶτες, οἱ ἀπ' αἰῶνος νεκροί, πῆφον ἀναμένονσι τὴν σὴν δικαίαν Σωτῆρ, καὶ τὴν θείαν ἐκδέχονται δικαιοκρισίαν...<sup>2</sup> Τὸ ἀποστολικὸ ἀνάγνωσμα (1 Θεσ. 4, 13-18) καθὼς καὶ τὸ εὐαγγελικὸ (Ἰωάν. 5, 24 κέξ.) τῆς νεκρώσιμης ἀκολουθίας ἀναφέρονται στὴν Δευτέρα Παρουσία καὶ στὴν ἀνάστασις τῶν νεκρῶν γιὰ νὰ προσέλθουν στὴν κρίσις<sup>3</sup>.

Ἐκτὸς αὐτοῦ ὁ νάρθηκας ἤδη ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ χρησιμοποιοῦντο ὡς χώρος ταφῆς ἐπιφανῶν ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν<sup>4</sup>. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἐκτὸς ἀπὸ τὶς γραπτὲς πηγὲς ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τάφων μέσα στὸν νάρθηκα<sup>5</sup>.

1. A. Dmitrievskij, Εὐχολόγια, σ. 304, 319. M. Arranz, *Les prières presbytérales de la «Pannychis» de l'ancien Euchologie byzantin et la «Panikhida» des défunts*, II (*Orientalia Christiana Periodica* 41), Roma 1975, σσ. 314-343. Πρβλ. καὶ A. Dmitrievskij, Εὐχολόγια, σσ. 348-349. Γ. Κ. Παπᾶζογλου, *Τυπικὸν Ἰσαακίου Ἀλεξίου Κομνηνοῦ τῆς Μονῆς Θεοτόκου τῆς Κοσμοσωτεiras*, Κομοτηνὴ 1994, σ. 127.

2. A. Dmitrievskij, Εὐχολόγια, σσ. 136-138. E. Velkovska, *Funeral Rites*, σ. 46, 47, 49, 50.

3. E. Velkovska, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 50. Πρβλ. A. Dmitrievskij, Εὐχολόγια, σ. 136.

4. Sv. Tomeković, *Contribution*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 145 καὶ ὑποσ. 27. Jean Moschos, *Le Pré spirituel*, M. -J. Rouet de Journel (ἐκδ.), (*Sources chrétiennes*, 12), Paris 1946, κεφ. 83, 87, 89, 134, 138-139. H. Delehay, *Vita S. Pauli Junioris in monte Latro*, *Analecta Bollandiana* 11, 1892, σ. 165. H. Delehay, *Vita S. Lazari*, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 508-606, 588. P. Gautier, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 131. Γ. Κ. Παπᾶζογλου, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 121-222. N. Ševčenko, *The Tomb of Isaak Komnenos at Pherrai*, *The Greek Orthodox Theological Review* 29/2, 1984, σσ. 135-140. R. G. Ousterhout, *The Architecture of Kariye Camii in Istanbul*, Washington D C 1987, σσ. 98-100. N. Teteriatnikov, *The Place of the Nun Melania (the Lady of the Mongols) in the Deesis Program in the Inner Narthex of Chora*, Constantinople, *Cahiers Archéologiques* 43, 1995, σ. 168.

5. Βλ. E. A. Ivison, *Mortuary Practices in Byzantium* (c. 950-1453). An



Πέραν τῆς ἀνωτέρω νεκρικής χρήσης τοῦ νάρθηκα<sup>1</sup>, ἡ ὁποία εἶναι φυσικὸ νὰ ἐπέδρασε στὴν ἐπιλογὴ τοῦ ἐσχατολογικοῦ θέματος τοῦ Μεγάλου Κριτηρίου, τὸ ὁποῖο δεσπόζει στὸν χώρο, ὑπάρχουν καὶ πολλὲς ἐσχατολογικὲς ἀναφορὲς στίς διάφορες ἀκολουθίες ποὺ τελοῦνται καθημερινὰ στὰ μοναστήρια στὸν χώρο αὐτό. Τὸ δεῦτερο μέρος τῆς ἀκολουθίας τοῦ μεσονυχτικοῦ, ποὺ πραγματοποιεῖται καθημερινὰ μέσα στὸν μοναστικὸ νάρθηκα εἶναι ἀφιερωμένο στὴν Δευτέρα Παρουσία καὶ τὸ Μέγα Κριτήριον<sup>2</sup>. Ὁ 139<sup>ος</sup> ψαλμός, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τμῆμα τῆς ἀκολουθίας τοῦ ἀποδείπνου, ἡ ὁποία θὰ διαβασθῇ μέσα στὸν νάρθηκα τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τῆς Εὐεργέτιδος κατὰ τὴν περίοδο τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς<sup>3</sup>, ἀναφέρει: *Ἐγνων ὅτι ποιήσει Κύριος τὴν κρίσιν τῶν πτωχῶν καὶ τὴν δίκην τῶν πενήτων. Πλὴν δίκαιοι ἐξομολογήσονται τῷ ὀνόματί σου, κατοικήσουσιν εὐθεῖς σὺν τῷ προσώπῳ σου* (στ. 13-14). Στὴν δεύτερη καὶ τρίτη εὐχὴ τῆς ἀκολουθίας τοῦ Νιπτῆρος, ποὺ τελεῖται μέσα στὸν νάρθηκα γίνεται λόγος

Archaeological Contribution, Birmingham 1993. N. Laskaris, Monuments funéraires paléochrétiens (et byzantins) en Grèce, Athènes 2000, σσ. 30-104, 47, 49, 73, 262, 149-260. C. Jolivet, G. Kiourtzian, Découvertes archéologiques et épigraphie funéraire dans une vallée de Cappadoce (Études Cappadociennes), London 2002, σσ. 116-151, 124, 126, 131. U. Weißbrot, «Hier liegt der Knecht Gottes...». Gräber in byzantinischen Kirchen und ihr Dekor (11. bis 15. Jahrhundert), Unter besonderer Berücksichtigung der Höhlenkirchen Kappadokiens, Wiesbaden 2003, σσ. 18-19, 21-24. N. Teteriatnikov, Burial Places in Cappadocian Churches, Greek Orthodox Theological Review 29.2, 1984, σσ. 141-157.

1. Γιὰ τὸν νεκρικὸ χαρακτήρα τοῦ νάρθηκα καὶ τὸν παραλληλισμὸ του μὲ τὴν ἔρημο καὶ τὴν ἀπεικόνιση ἐκεῖ θεμάτων ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν ἔρημο βλ. G. Gerov, The Narthex as Desert: The Symbolism Entrance Space in Orthodox Church Buildings, ἐν: P. Armstrong (ἐκδ.), Ritual and Art. Byzantine Essays for Christopher Walter, London 2006, σσ. 145-159.

2. M. Arranz, Le Typikon du monastère du Saint-Sauveur à Messine. Cod. Messinensis gr. 115, A.D. 1131 (Orientalia Christiana Analecta 185), Roma 1969, σ. XXXV, 418-419. τοῦ ἰδίου, Les prières presbytérales de Petites Heures dans l'ancien Euchologe byzantin, Orientalia Christiana Periodica 39, 1973, σσ. 29-82, σ. 31: *πιστοὺς καὶ φρονίμους οἰκονόμους καὶ ἡμᾶς ἀνάδειξον ἐν τῇ φοβερῇ ἡμέρᾳ τῆς ἐξετάσεώς σου πρεσβείας τῆς ἁγίας Θεοτόκου καὶ πάντων τῶν ἁγίων σου*.

3. A. Dmitrievskij, Τυπικά, σ. 522, 525, 529, 535, 539, 540, 543.

στὸ Μέγα Κριτήριον: *εὐρωμεν ἔλεος καὶ οἰκτιρμὸν ἐν τῷ φοβερῷ σου βήματι καὶ εὐρωμεν χάριν ἐνώπιόν σου*<sup>1</sup>.

Μὲ τὴν νεκρικὴ χρήση τοῦ χώρου σχετίζεται καὶ ἡ παράσταση τῆς Εἰς Ἄδου Καθόδου τοῦ Χριστοῦ, ποὺ ἐπιγράφεται *Η ΑΝΑΚΤΑΙΣ* καὶ τοποθετεῖται στὴν ἀνατολική πλευρά τοῦ νοτίου τμήματος τοῦ νάρθηκα. Τὸ θέμα τοῦ θριάμβου τοῦ Ἰησοῦ ἐπὶ τοῦ θανάτου χρησιμοποιοῦται ἤδη ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 4<sup>ου</sup> αἰῶνα σὲ προσευχὴ γιὰ τοὺς νεκρούς<sup>2</sup>. Κοσμεῖ δὲ συχνὰ χώρους μὲ καθαρὰ κοιμητηριακὸ περιεχόμενο. Στὸ κείμενο τῆς νεκρώσιμης ἀκολουθίας τοῦ κώδ. Γ.β. Χ τῆς Grottaferrata, τοῦ 10<sup>ου</sup>-11<sup>ου</sup> αἰῶνος, διαβάζεται τὸ ἐκτενὲς ἀποστολικὸ χωρίο 1 Κορ. 15, 1-22, ὅπου ἐμπεριέχεται ἡ θεμελιώδης ὁμολογία πίστεως στὴν Ἀνάσταση τοῦ Κυρίου, ἡ ὁποία εἶναι προϋπόθεση τῆς ἀνάστασης τῶν νεκρῶν<sup>3</sup>. Ἀναστάσιμα στιχηρὰ καὶ τροπάρια ἐμπεριέχονται στὴν νεκρώσιμη ἀκολουθία, ἡ ὁποία τελεῖται μέσα στὸν νάρθηκα, ὅπως: *ὁ τὸν θάνατον καταπατήσας, τὸν δὲ διάβολον καταργήσας, καὶ ζωὴν τῷ κόσμῳ σου δωρησάμενος... Πύμην τοῦ θανάτου καὶ φθορὰν, σοῦ τῷ ζωοφόρῳ θανάτῳ, καθεῖλες Δέσποτα. Πᾶσι δὲ ἐπήγασας ζωὴν αἰώνιον, καὶ νεκρῶν ἐξανάστησιν, θνητοῖς ἐδωρήσω... Ἐργῷ Σωτῆρ μου δεικνύεις, ὅτι σὺ εἶ ἡ πάντων ἀνάστασις. Λόγῳ Λόγε Λάζαρον ἐκ νεκρῶν ἐξανέστησας. Τότε μοχλοὶ συνετρίβησαν, πύλαι δὲ Ἄδου συνεταράχθησαν. Τότε ὕπνος ὁ τῶν ἀνθρώπων θάνατος ἀπεδείκνυτο*<sup>4</sup>.

Ἡ παρουσία τοῦ θέματος στὸν νάρθηκα μπορεῖ νὰ συσχετισθῇ καὶ μὲ τὸ μοναστηριακὸ τυπικὸ τῆς Κυριακῆς τοῦ Πάσχα καὶ τῆς ἐβδομάδας τῆς Διακαινησίμου. Οἱ μοναχοὶ σύμφωνα μὲ τὴν Ὑποτύπωση τοῦ 9<sup>ου</sup> αἰῶνος τῆς κωνσταντινουπολίτικης Μονῆς τοῦ Στουδίου κατὰ τὸν ὁρθο τοῦ Μεγάλου Σαββάτου καὶ τῆς ἐβδομάδος τῆς Διακαινησίμου *τῶν ἀδελφῶν πάντων ἀθροισμένων ἐν τῷ νάρθηκι τοῦ Κυριακοῦ, καὶ προσευχομένων ἡσυχῇ περιμένοντας τὸν ἱερέα, ὁ ὁποῖος ἐξέρχεται ἀπὸ τὴν βασιλικὴν λεγομένην πύλην... ἀπάρχεται θυ-*

1. M. Arranz, Les prières presbytérales, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 223-224.

2. N. Thierry, Le theme de la Descente du Christ aux Enfers en Cappadoce, Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 4/17, 1993-1994, σ. 60.

3. E. Velkovska, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 49.

4. A. Dmitrievskij, Εὐχολόγια, σσ. 136-138.

μιᾶν τοὺς ἀδελφούς καὶ μετὰ τὸ πάντα θυμιᾶσαι... ἐκφωνεῖ... Δόξα τῇ ἀγία καὶ ὁμοουσίου καὶ ζωοποιῷ Τριάδι, πάντοτε νῦν. Καὶ εὐ-  
θέως ἀπάρχεται τροπάριον... Χριστὸς ἀνέστη. Καὶ οὕτως ὁμοφώνως  
τῶν ἀδελφῶν πάντων ψαλλόντων, εἰσέρχονται εἰς τὸν ναόν<sup>1</sup>. Τὸ ἴδιο  
ὁρίζει καὶ ἡ Διατύπωση τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτου (963)<sup>2</sup>  
πρὶν ἀρχίσει ὁ ὄρθρος τῆς Κυριακῆς τοῦ Πάσχα. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ  
στὸ συναξάριο τῆς Παναγίας τῆς Εὐεργέτιδος καὶ σὲ ἄλλα τυπικά<sup>3</sup>.  
Ἡ εἰκονογραφία τοῦ θέματος συμφωνεῖ μὲ τὴν περιγραφή τοῦ τελευ-  
ταίου τροπαρίου, τὸ ὁποῖο ψάλλεται μέσα στὸν νάρθηκα τῆς Μεγά-  
λης Ἐκκλησίας στὸν ὄρθρο τῆς Κυριακῆς τοῦ Πάσχα: Συγκλονομέ-  
νης τῆς κτίσεως καὶ ῥηγνυμένον καταπετάσματος, τοὺς ἐν τῷ Ἄδει  
μοχλοὺς καὶ τὰς πύλας συνέτριψας, καὶ δῆσας τὸν ἰσχυρόν, ἡγέρθης  
ὡς κραταιός, τὰς ψυχὰς ἀφαρπάσας ἐκ θήρας ὡς πρόβατα...<sup>4</sup>

Μὲ τὸ κοιμητηριακὸ περιεχόμενο τοῦ νάρθηκα συνδέεται καὶ ἡ  
σκηνὴ τῆς Σταυρώσεως ποὺ κοσμεῖ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ βορείου  
τμήματος τοῦ νάρθηκα. Τὸ θέμα κοσμεῖ συχνὰ χώρους μὲ ταφικὸ  
προορισμό, ὅπως συμβαίνει στὸ ἴδιο μνημεῖο μὲ τὸ βορειοδυτικὸ  
παρεκκλήσιο καὶ τὴν κρύπτη<sup>5</sup>. Σύμφωνα μὲ τὸ τυπικὸ τῆς Μονῆς  
τοῦ Παντοκράτορος στὴν Κωνσταντινούπολη (1137), οἱ εἰκόνες τῆς  
Σταυρώσεως καὶ τῆς Ἀναστάσεως κοσμοῦσαν τίς κόγχες τοῦ τα-  
φικοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, ὅπου βρίσκονταν οἱ  
αὐτοκρατορικοὶ τάφοι<sup>6</sup>. Τοῦτο θυμίζει τὴν ἐδῶ διάταξη.

1. Ὑποτύπωσης καταστάσεως τῆς Μονῆς Στουδίου, PG 99, στ. 1704D-1705 A. A. Dmitrievskij, Τυπικά I, σσ. 225-226.

2. A. Dmitrievskij, Τυπικά I, σ. 246. Ph. Meyer, Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster, Leipzig 1894, σ. 131.

3. A. Dmitrievskij, Τυπικά I, σσ. 556-557, 830, 883-885. Τυπικά III, σσ. 90, 125, 358-359, 414, 453.

4. A. Dmitrievskij, Τυπικά I, σ. 135. J. Mateos, Le Typikon de la Grand Église. Ms. Sainte-Croix no 40, Xe siècle, II, (Orientalia Christiana Analecta 165-166), Roma 1963, σ. 92.

5. Th. Chatzidakis-Bacharas, Les peintures murales de Hosios Loukas. Les chapelles occidentales, Athènes 1982, σσ. 109-113, εἰκ. 78. C. L. Connor, Art and Miracles in Medieval Byzantium, Princeton 1991, σ. 33, εἰκ. 7.

6. A. Dmitrievskij, Τυπικά I, σ. 678. P. Gautier, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 75. G. Babić, Les chapelles annexes des églises byzantines. Function liturgique et programmes iconographiques, Paris 1969, σ. 162. Βλ. καὶ ἄλλα παραδείγματα μνημείων κοιμητηριακοῦ χαρακτῆρα, ὅπου ἀντιπαρά τίθενται οἱ δύο σκηνές: S.

Ἡ παρουσία τοῦ θέματος στὸν νάρθηκα συνδέεται καὶ μὲ τὰ  
τελούμενα στὸν χώρο αὐτό. Ἡ ἀκολουθία τῆς ἑκτῆς ὥρας, ἡ ὁποία  
εἶναι ἀφιερωμένη στὴν σταυρικὴ θυσία τοῦ Χριστοῦ ποὺ συντελέσθηκε  
τὴν ἴδια ὥρα (Ἰωάν. 19, 14), τελεῖται μέσα στὸν νάρθηκα τῶν μο-  
ναστηριακῶν ναῶν. Σὲ χειρόγραφο τοῦ 8ου αἰῶνα στὴν εὐχή τοῦ  
πρώτου ἀντιφώνου διαβάζεται: Ἁγιε δέσποτα ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ κατὰ  
τὴν παρούσαν ὥραν ἐν τῷ προσκυνητῷ σου σταυρῷ τὰς ἀχράντους σου  
χεῖρας ἐκτείνας καὶ τὸ τῶν ἡμετέρων ἁμαρτιῶν ἐν αὐτῷ προσηλώσας  
καὶ ἐξαλείψας χειρόγραφον, ἄφες ἡμῖν καὶ νῦν πᾶν ἁμαρτημάτων  
ὀφλημα<sup>1</sup>. Στὸ συναξάριο τῆς Μονῆς τῆς Παναγίας τῆς Εὐεργέτιδος  
στὴν ἀκολουθία αὐτῇ, ποὺ τελεῖται μέσα στὸν νάρθηκα διαβάζεται  
τὸ προκείμενο: Ὁ ἐν ἑκτῇ ἡμέρᾳ καὶ ὥρᾳ, τῷ σταυρῷ προσηλώσας,  
τὴν ἐν τῷ παραδείσῳ τολμηθεῖσαν τῷ Ἀδὰμ ἁμαρτίαν, καὶ τῶν πται-  
σμάτων ἡμῶν τὸ χειρόγραφον, διάρρηξον Χριστέ ὁ Θεός, καὶ σῶ-  
σον ἡμᾶς<sup>2</sup>. Στὴν ἀκολουθία τῆς ἐνάτης ὥρας, ποὺ καὶ αὕτῃ ψάλλεται  
μέσα στὸν νάρθηκα σύμφωνα μὲ τὸ ἴδιο συναξάριο καὶ εἶναι ἀφιερ-  
ωμένη στὸν ἐπὶ τοῦ σταυροῦ θάνατο τοῦ Κυρίου διαβάζεται: Ὁ ἐν  
τῇ ἐνάτῃ ὥρᾳ δι' ἡμᾶς σαρκὶ τοῦ θανάτου γενεσάμενος..., Ὁ δι' ἡμᾶς  
γεννηθεὶς ἐκ παρθένου, καὶ σταύρωσιν ὑπομείνας ἀγαθέ. Ὁ θανάτῳ  
τὸν θάνατον σκυλεύσας, καὶ ἔγερσιν δείξας ὡς Θεός..., Δέσποτα Κύ-  
ριε... καὶ ἄχρι τῆς παρούσης ὥρας ἀγαγὼν ἡμᾶς, ἐν ᾗ ἐπὶ τοῦ ζωο-  
ποιοῦ ξύλου κρεμάμενος, τῷ εὐγνώμονι ληστῇ τὴν εἰς τὸν παράδει-  
σον ὁδοποίησας εἴσοδον, καὶ θανάτῳ τὸν θάνατον ὤλεσας...<sup>3</sup> Στὰ

I. Ćurčić, Medieval Royal Tomb in the Balkans. An Aspect of the East or West Question, Greek Orthodox Theological Review 29, 1984, σ., 177, εἰκ. 2. A. Tsitouridou, Die Grabkonzeption des ikonographischen Programms der Kirche Panagia Chalkeon in Thessaloniki, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 32/5, 1982, σ. 438 καὶ ὑποσ. 33. C. Mango, E. J. W. Hawkins, The Hermitage of St. Neophytos and its Wallpaintings, Dumbarton Oaks Papers 20, 1966, σσ. 183-185, εἰκ. 105-109. N. Teteriatnikov, The Liturgical Planning of Byzantine Churches in Cappadocia, Orientalia Christiana Analecta 252, Roma 1996, σ. 179 καὶ ὑποσ. 60.

1. M. Arranz, Les prières presbyterales, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 42.

2. R. H. Jordan, The Synaxarion of the Monastery of the Theotokos Evergetis September-February (Belfast Byzantine Texts and Translations, 6.5), Belfast 2000, σ. 200. Πρβλ. A. Dmitrievskij, Εὐχολόγια, σ. 1005.

3. R. H. Jordan, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 202. Πρβλ. A. Dmitrievskij, Εὐχολόγια, σ. 1006.

κείμενα αὐτὰ συσχετίζεται στενὰ ἡ σωτηριολογικὴ σημασία τῆς σταυρικῆς θυσίας μὲ τὴν θριαμβευτικὴ ἐκ νεκρῶν ἀνάστασις, ἡ ὁποία ἐγένετο ἡ ἀπαρχὴ τῆς ἀνάστασης τῶν νεκρῶν καὶ τῆς κληρονομίας τοῦ παραδείσου. Ἔτσι, δικαιολογεῖται ἡ συνύπαρξή τῶν δύο θεμάτων σὲ νεκρικοῦ περιεχομένου χώρους, ὅπως εἶναι κατ' ἐξοχὴν ὁ νάρθηκας τῶν ναῶν.

Ἀναφορὲς στὴν σταυρικὴ θυσία τοῦ Χριστοῦ γίνονται καὶ σὲ νεκρώσιμη ἀκολουθία τοῦ 12<sup>ου</sup> αἰῶνος, ποὺ ψάλλεται μέσα στὸν νάρθηκα: Σταυρῷ σου γηθόμενος, σταυρῷ πεπορθῶς ὁ δοῦλος σου πρὸς σε μετέστη. Ἴνα τοὺς ἀνθρώπους κοινωνούς, θείας βασιλείας ἐργάση, σταυρὸν ὑπέμεινας, θάνατον ἐκούσιον καταδεξάμενος. Γένος τὸ ἀνθρώπινον, πρὸς ἀφθαρσίαν ἀνώλεθρον, ἐκ φθορᾶς ἀνακένηται, λουσάμενον αἵματι, τῷ τῆς πλευρᾶς σου, Σωτῆρ κενωθέντι, ἐν ᾧ ἀπέπλυνες ἡμῶν, τῶν προπατόρων τε τὴν παράβασιν...<sup>1</sup>

Ἡ παράσταση τῆς Ψηλαφήσεως τοῦ Θωμᾶ σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὴν Ἀνάστασις. Εἶναι τὸ γεγονὸς ποὺ κατακλείει τὴν ἐβδομάδα τῆς Διακαινησίμου, κατὰ τὴν ὁποίαν διαβάζονται διαδοχικὰ ὅλες οἱ ἀναστάσιμες περικοπές, ποὺ ἐνισχύουν τὴν πίστη στὴν Ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ. Ἡ τελευταία αὐτὴ ἐμφάνιση τοῦ Ἀναστάντος τῶν θυρῶν κεκλεισμένων θεωρεῖται ἀπὸ τίς σημαντικότερες μαρτυρίες τῆς θριαμβευτικῆς Ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου<sup>2</sup> καὶ ἤδη ἀπὸ τὸν τέταρτο αἰῶνα καθιερώθηκε νὰ ἐορτάζεται τὴν Κυριακὴ τοῦ Ἀντιπάσχα<sup>3</sup>. Ἦταν δὲ ἀπὸ τότε στενὰ συνδεδεμένη μὲ τὴν Ἀνάστασις. Τὴν πρώτη Κυριακὴ μετὰ τὸ Πάσχα, σύμφωνα μὲ τὸ Ἀρμενικὸ Τυπικὸ καὶ τὸ Γεωργιανὸ Κανονάριο τῆς Ἱερουσαλὴμ, τὰ ὁποία παραδίδουν τίς παλαιохριστιανικὲς λειτουργικὲς συνήθειες τῆς Ἀγίας Πόλεως, γινόταν λιτανεῖα ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Ἀναστάσεως σὲ παρεκκλήσιο τῆς Ἀγίας Σιών, ὅπου κατὰ τὴν παράδοση συνέβησαν τὰ γεγονότα τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Χριστοῦ στοὺς Δώδεκα τῶν θυρῶν κεκλεισμένων καὶ τῆς Ψηλαφήσεως τοῦ Θωμᾶ καὶ διαβαζόταν στὸν ἑσπερινὸ τὸ σχετικὸ χωρίο,

1. A. Dmitrievskij, *Εὐχολόγια*, σσ. 136-137.

2. Πρβλ. A. Grabar, *Les voies de la creation en iconographie chrétienne. Antiquité et Moyen Âge*, Paris 1979, σ. 113.

3. Ethérie, *Journal de voyage*, (H. P. Pétré, ἐκδ. Sources Chrétiennes 21), Paris 1948, σσ. 244-245. A. Renoux, *Un manuscrit du Lectionnaire arménien de Jérusalem* (cod. jérus. arm. 191), *La Muséon* 74, 1961, σ. 379. G. Babić, *Les chapelles annexes*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 91.

Ἰωάν. 20, 26-31<sup>1</sup>. Στὸ τυπικὸ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας στὸν ὄρθρο τοῦ Ἀντιπάσχα ἀκολουθεῖται τὸ ἴδιο τυπικὸ μὲ αὐτὸ τῆς Κυριακῆς τοῦ Πάσχα<sup>2</sup>. Συγκεντρώνεται ὁ κλῆρος στὸν νάρθηκα καὶ μετὰ τὸ τρίτο ἀντίφωνο τοῦ 118 ψαλμοῦ ψάλλεται... Συγκλονομένης τῆς κτίσεως, καὶ ῥηγνυμένου καταπετάσματος, τοὺς ἐν τῷ Ἄδει μοχλοὺς καὶ τὰς πύλας συνέτριψας, καὶ δῆσας τὸν ἰσχυρὸν, ἡγέρθης ὡς κραταιός...καὶ εἰσέρχονται στὸν ναόν. Ἀντιπαραβάλλεται ὁ σεισμὸς καὶ ἡ ῥήξη τοῦ καταπετάσματος κατὰ τὴν Σταύρωση μὲ τὴν συντριβὴ τῶν πυλῶν τοῦ Ἄδου κατὰ τὴν Ἀνάστασις καὶ ἐκείνη τὴν θαυμαστὴ εἴσοδο τοῦ Ἀναστάντος τῶν θυρῶν κεκλεισμένων στὸ Ὑπερῶν τῆς Ἱερουσαλὴμ (Ἰωάν. 20, 24-29). Ἀνάλογοι παραλληλισμοὶ ὑπάρχουν καὶ στὴν ὕμνολογία τῆς ἐορτῆς τῆς Κυριακῆς τοῦ Ἀντιπάσχα<sup>3</sup>.

Ἡ παρουσία τῆς παράστασης τοῦ Νιπτῆρος στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ νάρθηκος ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὴν ὁμώνυμη τελετὴ, ἡ ὁποία τελεῖται μέσα στὸν νάρθηκα τὴν Μεγάλῃ Πέμπτῃ σύμφωνα μὲ τὸ τυπικὸ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας<sup>4</sup>. Τὴν ἴδια τελετὴ περιγράφει καὶ ὁ Πραξαπόστολος τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, σύμφωνα μὲ τὸ χειρόγραφο τῆς Δρέσδης A αρ. 104, τοῦ 11<sup>ου</sup> αἰῶνα<sup>5</sup>. Τὴν ἀκολουθία παραδίδουν νὰ τελεῖται μέσα στὸν νάρθηκα καὶ ἄθωνικὰ καὶ ἄλλα μοναστικὰ τυπικά<sup>6</sup>.

1. A. Renoux, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 378-379. K. Kekelidze, *Jerusalimskij Kanonar VII veka*, Tiflis 1912, σσ. 109-110. M. Tarchnischvili, *La grand lectionnaire de l'église de Jérusalem Ve-VIII<sup>e</sup> siècle*, I, (CSCO, 189), Louvain 1959, σ. 137. H. Vincent, F. M. Abel, *Jérusalem*, II, 3, Paris 1922, σ. 452, 473.

2. J. Mateos, *Le Typikon de la Grand Eglise*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 108.

3. Πρβλ. Πεντηκοστάριον, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 72, 79, 80, 89-90.

4. J. Mateos, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 72-74. G. Meyers, *Slavonic Witnesses to Evergetine Liturgy and Music: the Order of the Washing of Feet on Great and Holy Thursday*, στο M. Mullet, A. Kirby (ἐκδ.), *Work and Worship at the Theotokos Evergetis 1050-1200*, Belfast 1997, σσ. 367-385, 384. Γὰ τὸ θέμα βλ. L. Petrides, *Le Lavement des pieds le Jeudi-Saint dans l'Eglise grecque*, *Echos d'Orient*, 3, 1899-1900, σσ. 321-326. E. H. Kantorowitz, *The Baptism of the Apostles*, *Dumbarton Oaks Papers* 9-10, 1955-1956, σσ. 225 κέξ. A. Los-sky, *La cérémonie du Lavement des Pieds: Un essai d'étude compare*, *Acts of the International Congress Comparative Liturgy Fifty Years after Anton Baumstark* (1872-1948) Rome 25-29 September 1998, R. Taft, G. Winkler (ἐκδ.), *Orientalia Christiana Analecta* 265, Roma 2001, σσ. 809-832.

5. G. Meyers, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 376-378.

6. A. Dmitrievskij, *Τυπικά I*, σ. 129 ὑποσ. 1. G. Meyers, ἐνθ' ἄνωτ., σσ.

Στὸ τυπικὸ μάλιστα τῆς Μονῆς τῆς Θεοτόκου τῆς Κεχαριτωμένης ἀναφέρεται ὅτι στὸν νάρθηκα ὑπῆρχε καὶ παράσταση τοῦ Νιπτήρος: *Τῇ μέντοι ἁγία καὶ μεγάλη Πέμπτῃ ὀφείλει γίνεσθαι παρὰ τῆς τιμιωτάτης καθηγουμένης ὁ νιπτήρ ἐν τῷ τῆς ἐκκλησίας προνάῳ, ἔνθα εἰκόνισται καὶ ὁ τοῦ Σωτήρος Νιπτήρ...*<sup>1</sup> Στὸν νάρθηκα θὰ τοποθετηθῇ τὸ θέμα καὶ σὲ δύο ἄλλα κορυφαῖα μνημεῖα τοῦ 11<sup>ου</sup> αἰῶνος, τὴν Νέα Μονὴ στὴν Χίο καὶ τὴν Μονὴ Δαφνίου στὴν Ἀττική<sup>2</sup>. Ἡ Μεγάλῃ Πέμπτῃ εἶναι ἡ κατ' ἐξοχὴν ἱερατικὴ ἡμέρα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἔτους, κατὰ τὴν ὁποία ὁ Ἰησοῦς-ἱατρὸς εἶναι παρὼν καὶ ἀποπλύνει τοὺς ψυχικοὺς καὶ σωματικοὺς πόδας<sup>3</sup>. Ἡδὴ ὁ Ωριγένης ἐρμήνευσε τὴν νίψη ἀπὸ τὸν Χριστὸ τῶν ποδῶν τῶν Μαθητῶν ὡς νίψη τῆς ψυχῆς ἀκαθαρσίαν<sup>4</sup>.

Στὸ εὐχέλαιο ποὺ τελεῖται τὴν ἴδια ἡμέρα γίνονται ἐπανειλημμένες ἀναφορὲς στὶς ἱερατικὲς ἱκανότητες τοῦ Χριστοῦ: *ἱατρὲ τῶν ψυχῶν καὶ τῶν σωμάτων...ὁ μόνος ψυχῶν τε καὶ σωμάτων ἱατρός*<sup>5</sup>. *Κύριε, τὴν ἱατρικὴν σου δύναμιν οὐρανόθεν ἐξαπόστειλον· ἄψαι τοῦ σώματος, σβέσον τὸν πυρετόν, πρᾶννον τὸ πάθος καὶ πᾶσαν λανθάνουσαν ἀσθένειαν ἀποδιώξον...*<sup>6</sup> Μὲ τὸ ἱερατικὸ περιεχόμενο τῆς σκη-

367-385. A. Lossky, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 814-815. M. Arranz, Le Typikon du monastère du Saint-Sauveur à Messine, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 234-235.

1. P. Gautier, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 125. PG 127, στ. 1096C. H. Giess, Die Darstellung der Fusswaschung Christi in den Kunstwerken des 4. -12. Jahrhunderts, Rom 1962, σ. 8.

2. Ντ. Μουρίκη, Τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Νέας Μονῆς Χίου, Ἀθήνα 1985, σ. 224. Sv. Tomeković, Contribution à l'étude du programme du narthex, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 150 καὶ ὑποσ. 45.

3. Th. Minisci, Le preghiere opisthambonoi dei Codici criptensi, Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata, 3, 1949, σ. 61, ἀρ. 28 στίχ. 16 κέξ.

4. Origenes Werke III (GCS, VI, 246) καὶ Werke VIII (XXXIII, 273, 3, 346, 15. Πρβλ. H. Giess, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 11, 13, 14, 15). PG 14, στ. 757 κέξ.

5. Euchologion (ἔκδ. Roma 1873), σ. 182. πρβλ. σ. 183: ὁ ἱατρὸς καὶ βοηθὸς τῶν ἐν πόνοις· ὁ λυτρωτὴς τε καὶ Σωτὴρ τῶν ἐν νόσοις, σ. 190-191: *Σῶτερ μόνος θεός· πάντων ἱατροῦν πάθη τε τῶν ψυχῶν καὶ σωμάτων τὰ συντρίμματα, καὶ τὸν ἐν νόσοις πάσχοντα, αὐτὸς θεραπεύων ἴασαι.* H. Kantorowicz, The Baptism of the Apostles, Dumbarton Oaks Papers 9-10, 1956, σ. 239 καὶ ὑποσ. 145. Πρβλ. Π. Ν. Τρεμπέλα, Μικρὸν Εὐχολόγιον Α'. Αἱ ἀκολουθίαι καὶ τάξεις Μνηστειῶν καὶ Γάμου, Εὐχελαίου, Χειροτονιῶν καὶ Βαπτίσματος, Ἀθήναι 1950, σ. 12 καὶ σποραδικὰ J. Goar, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 333.

6. Π. Ν. Τρεμπέλα, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 151. J. Goar, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 340.

νῆς τοῦ Νιπτήρος καὶ τῆς Μεγάλῃς Πέμπτῃς συνδέεται καὶ ἡ ἀπεικόνιση τῶν ἱερατικῶν ἁγίων Ἀναργύρων στὴν ὁροφή, ἐμπροσθεν τῆς παραστάσεως τοῦ Νιπτήρος. Στὴν ἀκολουθία τοῦ εὐχελαίου γίνονται συχνὰ ἐπικλήσεις στοὺς ἁγίους Ἀναργύρους<sup>1</sup>, μετὰ τῶν ὁποίων περιλαμβάνεται καὶ ὁ ἅγιος Μώκιος<sup>2</sup>, ὁ μόνος σωζόμενος ἅγιος στὸ νότιο σταυροθόλιο τοῦ νάρθηκα.

Ἡ παρουσία τῶν ἱερατικῶν ἁγίων στὸν χῶρο μπορεῖ νὰ συνδεθῇ καὶ μὲ τὴν ἀκολουθία τοῦ ἁγιασμοῦ, ποὺ τελεῖται μέσα στὸν νάρθηκα<sup>3</sup>, ὅπου σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις εὐρίσκεται καὶ μόνιμη φιάλη ἁγιασμοῦ<sup>4</sup>. Σὲ εὐχολόγιο τοῦ 1027 γίνονται ἐπικλήσεις στοὺς ἁγίους καὶ ἱερατικοὺς ἀναργύρους *Κοσμᾶν καὶ Δαμιανόν, Κῦρον καὶ Ἰωάννην...*<sup>5</sup> Μὲ τὴν ἀκολουθία τοῦ ἁγιασμοῦ συνδέεται καὶ ἡ ἀπεικόνιση τῶν ἁγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης ἐκατέρωθεν τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, ὁ ὁποῖος διαδραματίζει πρωταρχικὸ ρόλο στὴν ἐν λόγω ἀκολουθία<sup>6</sup>, ὅπως συμβαίνει καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις, ὅπου τὸ αὐτοκρατορικὸ ζεῦγος εἰκονίζεται πλησίον τῆς λεκάνης τοῦ ἁγιασμοῦ<sup>7</sup> ἢ

1. Π. Ν. Τρεμπέλα, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 115, 130, 133, 134, 140-141, 174, 185. J. Goar, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 558, 354, 361, 392.

2. Π. Ν. Τρεμπέλα, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 140-141; τῶν ἱερατικῶν Ἀναργύρων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ, Κύρου καὶ Ἰωάννου, Παντελεήμονος καὶ Ἑρμολάου, Σαμφῶν καὶ Διομήδους, Μωκίου καὶ Ἀκινήτου, Θαλελαίου καὶ Τρύφωνος. J. Goar, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 361.

3. J. Goar, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 358-362. A. Dmitrievskij, Τυπικά II, σ. 184 κέξ. καὶ 1051.

4. Πρβλ. N. Coumbaraki-Pansélinou, Saint-Pierre de Kalyvia-Kouvara et la chapelle de la Vierge de Mérenta, Deux monuments du XIII<sup>e</sup> siècle en Attique, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 60, σχ. 1 (σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν παράσταση τῆς Βάπτισης τοῦ Χριστοῦ). Α. Παπαζώτου, Ἡ Βέροια καὶ οἱ ναοὶ τῆς (11<sup>ου</sup>-18<sup>ου</sup> αἰ.), Ἀθήνα 1994, σ. 184, σχ. 17. Γιὰ ἀνάλογες κατασκευὲς στὴν Καππαδοκία βλ. N. Teteriatnikov, The Liturgical Planning, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 153 κέξ. 41, 96 κέξ., (συχνὰ συνδυάζονται μὲ τὴν Βάπτισιν). Πρβλ. καὶ Τυπικὸν Κεχαριτωμένης, PG 127, στ. 1096C-1097A. A. Dmitrievskij, Εὐχολόγια, σσ. 754, 1051.

5. A. Dmitrievskij, Εὐχολόγια, σ. 1052. Πρβλ. J. Goar, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 359.

6. N. Teteriatnikov, The True Cross flanked by Constantine and Helena. A Study in the Light of the Post-iconoclastic Re-evolution of the Cross, Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 4/18, 1995, σ. 178.

7. Πρβλ. N. Teteriatnikov, The Liturgical Planning, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 103. Βλ. καὶ N. καὶ M. Thierry, Nouvelles églises rupestres de Cappadoce, Région



τοποθετείται πλησίον τῆς σκηνῆς τῆς Βαπτίσεως τοῦ Χριστοῦ καὶ μάλιστα στὸν νάρθηκα, γιατί ἡ τριπλὴ κατάδυση τοῦ Τιμίου Σταυροῦ μέσα στὴν λεκάνη μὲ τὸ νερὸ στὴν τελετουργία τοῦ ἁγιασμοῦ συμβολίζει τὴν Βάπτισή τοῦ Χριστοῦ στὸν Ἰορδάνη<sup>1</sup>. Ἔτσι, τὸ θέμα συνδέεται μὲ τὸ βαπτιστικὸ περιεχόμενο τῆς σκηνῆς τοῦ Νιπτήρα.

Ἡ ἀντικριστὴ ἀπεικόνιση στὸν νάρθηκα τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ μεταξύ τῶν βασιλέων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης καὶ τῆς Ἀναστάσεως, ὅπου καὶ στίς δύο περιπτώσεις ὁ σταυρὸς ἀποδίδεται μὲ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς εἰκονογραφικὸ τύπο καὶ καθίσταται σταυρὸς-τρόπαιο κατὰ τοῦ θανάτου<sup>2</sup>, ἔχει σωτηριολογικὸ χαρακτήρα καὶ εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὸ νεκρικὸ κατὰ κύριο λόγο περιεχόμενο τοῦ χώρου. Τὸ θέμα τοῦ Τιμίου Σταυροῦ μεταξύ τῶν ἁγίων Κωνσταντίνου καὶ τῆς μητέρας τοῦ Ἑλένης παραβλήθηκε μὲ τὴν Ἀνάστασή τοῦ Χριστοῦ καὶ θεωρήθηκε ἰσότιμο κατὰ τὸ θεολογικὸ του περιεχόμενο μὲ αὐτήν, ὡς θριαμβικὸ σημεῖο κατὰ τοῦ θανάτου καὶ τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου. Τοῦτο βασίσθηκε στὴν ἱερὰ παράδοσή. Ἡ ἁγία Ἑλένη βρῆκε στὸν Γολγοθᾶ τρεῖς σταυροὺς. Γιὰ νὰ βεβαιωθῇ ποιὸς ἦταν αὐτὸς πάνω στὸν ὁποῖο μαρτύρησε ὁ Χριστός, τοὺς δοκίμασε μὲ νεκρὸ ἄνθρωπο καὶ ὁ σταυρὸς, ὁ ὁποῖος ἀνέστησε τὸν νεκρὸ ἀναγνωρίσθηκε ὡς ὁ Τίμιος Σταυρός<sup>3</sup>. Ἔτσι, τὸ θέμα τοῦ Τιμίου Σταυροῦ λόγω τῆς προφυλακτικῆς του κατὰ τοῦ θανάτου δύναμης θεωρήθηκε κατάλληλο γιὰ τὴν διακόσμηση κοιμητηριακῶν χώρων

du Hasan Daği, Paris 1963, σσ. 106-108, εἰκ. 23, πίν. 53. N. Teteriatnikov, *The True Cross flanked by Constantine and Helena*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 178, εἰκ. 8.

1. N. Teteriatnikov, *The True Cross flanked by Constantine and Helena*, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 178-180.

2. Πρβλ. A. D. Kartsonis, *Anastasis. The Making of an Image*, Princeton 1986, σσ. 85-88. καὶ N. Thierry, *La croix en Cappadoce: Typologie et valeur representative*, στὸ *Le Site monastane copte des Kellia: Sources historiques et exploration archéologiques*, Actes du Colloque de Genève 1984, Genève, 1986, σσ. 206-207 καὶ ὑποσ. 53.

3. M. Wenzel, *Some Notes on the Iconography of St. Helene*, Actes du XIIe Congrès international d'Études Byzantines (Ochride 1961), III, Belgrade 1964, σσ. 415-421. K. G. Holm, *Hadrian and St. Helena: Imperial Travel and the Origins of Christian Holy Land Pilgrimage, The Blessing of Pilgrimage* (ἐκδ. R. Ousterhout), Urbana, Chicago 1990, σσ. 66-81. Βλ. τὶς σχετικὲς παραδόσεις στὸ J. W. Drijvers, *Helena Augusta. The Mother of Constantine the Great and the Legend of Her Finding of the True Cross*, Leiden 1992, β' μέρος.

καὶ παράλληλα εἰκονίσθηκε συχνὰ πλησίον σὲ χριστολογικὰ θέματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ Πάθος καὶ τὴν Ἀνάστασή τοῦ Χριστοῦ ἢ τὴν Κοίμησή τῆς Θεοτόκου<sup>1</sup>.

Ἐντύπωση προκαλεῖ ἡ παρουσία τόσων γυναικῶν ἁγίων σὲ ἓνα ἀνδρικὸ μοναστήρι. Τοῦτο μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθῇ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι παρότι τὰ μεσοβυζαντινὰ μοναστηριακὰ τυπικὰ ἀπαγορεύουν στίς γυναῖκες νὰ ἐπισκέπτονται τὰ ἀνδρικὰ μοναστήρια παρὰ μόνον κατ' ἐξαιρέση καὶ μόνον σὲ εἰδικὲς περιπτώσεις<sup>2</sup>. Ἡ ἀπαγόρευση αὐτὴ εἶχε ἐπεκταθεῖ καὶ στίς ἀπεικονίσεις γυναικῶν στὰ ἀνδρῶα μοναστήρια. Ἡ παρουσία τους στὸ Καθολικὸ τῆς ἀνδρικῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ δικαιολογεῖ ἀκριβῶς αὐτὴν τὴν κατ' ἐξαιρέση ἐπίσκεψή γυναικῶν στὸ μοναστήρι, ὅταν οἱ γυναῖκες-προσκυνητρίες ἐπρόκειτο νὰ ζητήσουν ἴαση ἀπὸ τὸ ἱερὸ λείψανο τοῦ ὁσίου ποὺ βρισκόταν στὸν ναό, ὅπως μαρτυρεῖ καὶ ὁ Βίος τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ<sup>3</sup>.

Ὅλες καθὼς κατέχουν τὴν τελευταία τάξη στὴν ἱεραρχία τῶν ἁγίων θὰ εἰκονισθοῦν στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ νάρθηκα. Μεταξὺ αὐτῶν ἐξέχουσα θέση κατέχουν καὶ εἰκονίζονται ὁλόσωμες ἢ αὐτοκράτειρα ἁγία Εἰρήνη ἢ Ἀθηναία, ἁγία ἰδιαίτερα τιμωμένη στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο λόγω ἐντοπιότητος, μὲ σκοπὸ νὰ προβληθῇ ὁ ρόλος τῆς στὸν терματισμὸ τῆς εἰκονομαχικῆς κρίσης. Ἡ πολὺ δημοφιλὴς στὴν Ἀνατολή λογία ἁγία Αἰκατερίνη καὶ ἡ ἁγία Βαρβάρα, στὴν ὁποία εἶναι ἀφιερωμένος ὁ πρῶτος ναὸς τῆς Μονῆς. Σὲ αὐτὲς θὰ προστεθοῦν οἱ ἁγίες Μαρίνα, Εὐφημία, Ἰουλιανή, Θέκλα, Ἀναστασία, Φεβρωνία καὶ Ἀγάθη. Μερικὲς ἀπὸ τίς ἁγίες θεωροῦνται ἱερατικὲς, ὅπως οἱ Μαρί-

1. N. Teteriatnikov, *The True Cross flanked by Constantine and Helena*, σσ. 178 κέξ. τῆς ἰδίας, *Burial Places in Cappadocian Churches*, Greek Orthodox Theological Review, 29/2, 1984, σσ. 141-174. C. L. Connor, *Female Saints in Church Decoration of the Troodos Mountains in Cyprus*, N. P. Ševčenko, C. Moss (ἐκδ.), *Medieval Cyprus Studies in Art, Architecture and History in Memory of Doula Mouriki*, Princeton 1999, σσ. 215-216. Πρβλ. καὶ παραδείγματα στὸ Ch. Walter, *The Iconography of Constantine the Great Emperor and Saint*, Leiden 2006, σσ. 47 κέξ.

2. A. M. Talbot, *Women's Space in Byzantine Monasteries*, *Dumbarton Oaks Papers*, 52, 1998, σσ. 113-127. K. A. Μανάφη, *Μοναστηριακὰ τυπικὰ-διαθῆκαι*, Ἐν Ἀθήναις 1970, σσ. 89-90.

3. S. E. J. Gerstel, *Painted Sources for Female Piety in Medieval Byzantium*, *Dumbarton Oaks Papers*, 52, 1998, σ. 90. Δ. Ζ. Σοφianoῦ, Ὁσῖος Λουκᾶς. Ὁ βίος τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ τοῦ Στειριώτη, Ἀθήνα 1989, σσ. 209 κέξ.



να, Βαρβάρα, Ἀναστασία, Θέκλα καὶ Αἰκατερίνη<sup>1</sup> καὶ μποροῦν νὰ συνδεθοῦν μὲ τὸ ἱερατικὸ περιεχόμενον τοῦ χώρου. Ὅκτὼ δὲ ἀπὸ τὶς γυναῖκες ἁγίες συνδέονται καὶ μὲ τὴν λατρεία τους στὴν Κωνσταντινούπολη<sup>2</sup>. Τοῦτο μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθῇ ἀπὸ τὶς στενὲς σχέσεις τῆς Μονῆς μὲ τὴν Βασιλεύουσα.

Οἱ παρουσία τόσων ἁγίων στὸν νάρθηκα μπορεῖ νὰ συνδεθῇ μὲ τὸν κυρίαρχο κοιμητηριακὸ χαρακτήρα τοῦ χώρου καὶ νὰ θεωρηθοῦν ὅτι συμμετέχουν μὲ τὶς ἄλλες ἁγίες μορφές τῆς ὁροφῆς, ποὺ ἀπαρτίζουν τὴν σύνθεση τοῦ Μεγάλου Κριτηρίου, στὴν σύνθεση τῆς Μεγάλης Δέησης. Εἰκονογραφοῦν δηλαδὴ τὸ θεοτοκίο τῆς νεκρώσιμης ἀκολουθίας: *Πρεσβείαις τῆς τεκούσης σε, Χριστέ, καὶ τοῦ Προδρόμου σου, ἀποστόλων, προφητῶν, ἱεραρχῶν, ὁσίων καὶ δικαίων, καὶ πάντων τῶν ἁγίων τὸν κοιμηθέντα δοῦλον σου ἀνάπαυσον*<sup>3</sup>.

Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ νάρθηκος τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ αὐστηρὸ δογματικὸ περιεχόμενον, ἄμεσα καὶ μὲ ἐπίγνωση συνδεδεμένο μὲ τὴν λειτουργικὴ σημασία τοῦ χώρου καὶ τὶς σωτηριολογικὲς προεκτάσεις του. Τοῦτο γίνεται μὲ τὴν αὐστηρὴ ἐπιλογὴ τῶν θεμάτων ἀπὸ τὰ τελευταῖα γεγονότα τῆς ἐπίγειας ζωῆς τοῦ Χριστοῦ, μέσω τῶν ὁποίων ἐπέρχεται ἡ σωτηρία καὶ ἡ κληρονομία τῆς αἰώνιας ζωῆς. Ἡ ἐπιλογὴ αὐτὴ τῶν χριστολογικῶν θεμάτων συμβιβάζεται ἀπόλυτα μὲ τὸ κυρίαρχο ἐσχατολογικὸ περιεχόμενον τοῦ χώρου, ὅπου δεσπόζει ἡ σύνθεση τοῦ Δευτέρου Κριτηρίου. Προδιαγράφεται ἡ πορεία, ποὺ πρέπει νὰ ἀκολουθήσῃ ὁ πιστὸς μὲ τὴν εἰσοδὸ τοῦ στὴν ἐπίγεια Ἐκκλησία διὰ τοῦ βαπτίσματος, μιμούμενος τὸ παράδειγμα τῶν Ἀποστόλων, οἱ ὁποῖοι βαπτίσθηκαν, ἐφωτίσθησαν<sup>4</sup>, πρὸ τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου ἀπὸ τὸν

1. Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης, Ἐν Περουπόλει 1909, σσ. 278-279.

2. R. Janin, La géographie ecclésiastique de l'Empire Byzantin: I. Le siège de Constantinople et le Patriarcat Oecuménique, III. Les églises et les monastères, Paris 1969, σσ. 6-7 (Ἀγάθη), 22-25 (Ἀναστασία), 56-57 (Βαρβάρα), 141-143 (Θέκλα), 120-130 (Εὐφημία), 102-109 (Εἰρήνη), 259-250 (Ιουλιανή), 109-110 (Ἑλένη).

3. J. Goar, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 432.

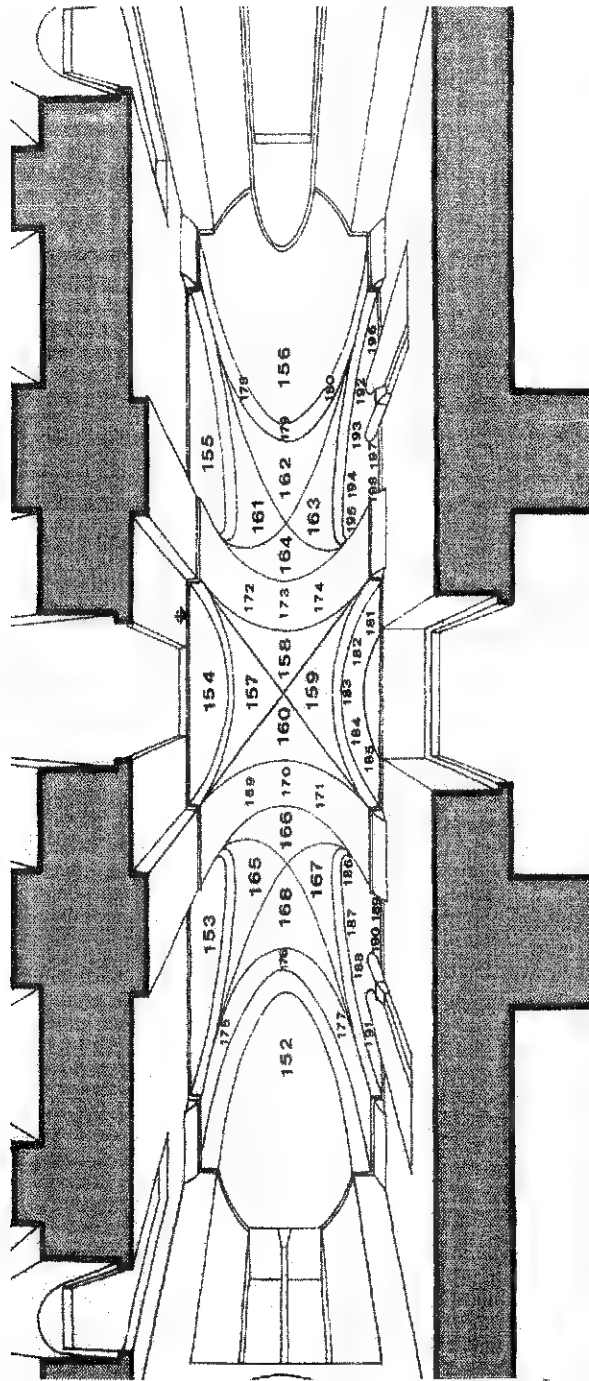
4. Πρβλ. ἰδιόμελον: ὅτε γὰρ οἱ ἐνδοξοὶ μαθηταί σου ἐν τῷ νιπτῆρι τοῦ δείπνου ἐφωτίζοντο... W. Christ, M. Paranikas, Anthologia Graeca carminum Christianorum, Leipzig 1871, σ. 94.

Χριστὸ μὲ τὴν νίψη τῶν ποδῶν, γεγονὸς ποὺ προηγήθηκε τῆς θέσπισης τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας, καὶ δύναται νὰ θεωρηθῇ ταυτόσημο μὲ τὸ μυστήριον τοῦ Βαπτίσματος<sup>1</sup>, ἀπαλλάχθησαν τῶν ἁμαρτιῶν καὶ ὁδηγήθηκαν μέσω τῶν δύο κυρυφαίων μυστηρίων ποὺ ἱδρύθηκαν τὴν ἴδια ἡμέρα, στὴν κληρονομία τῆς αἰώνιας ζωῆς καὶ ἐντάχθηκαν στὴν χορία τῶν ἱκετῶν μαζὶ μὲ τοὺς ὑπολοίπους ἁγίους καὶ δέονται στὸν Μέγα Κριτὴ γιὰ τὴν σωτηρία τῶν πιστῶν. Ἡ ἐπιλογὴ τῶν θεμάτων ἐγινε μὲ σκοπὸ νὰ συνδεθῇ τὸ θεῖο Πάθος μὲ τὴν ἐλπίδα σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὶς προϋποθέσεις της. Σὲ νεκρώσιμη ἀκολουθία μοναχοῦ σὲ χειρόγραφο τοῦ 12<sup>ου</sup> αἰῶνα διατυπώνεται ἡ εὐχὴ τῆς ἐνταξῆς τοῦ κοιμηθέντος: ὅπου τῶν προφητῶν ὁ χορὸς, τῶν ἀποστόλων καὶ μαρτύρων τὰ τάγματα, καὶ πάντων τῶν ἀπ' αἰῶνος, δικαιοθέντων τῷ σῶ, σωτηρίῳ πάθει καὶ τῷ αἵματι, δι' οὗ ἐξηγόρασας, τὸν αἰχμάλωτον ἄνθρωπον<sup>2</sup>.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΓΚΙΟΛΕΣ

1. Πρβλ. Kantorowicz, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 214, 217 καὶ ἀναφορὲς σὲ πατερικὰ κείμενα σσ. 215 κέξ. καὶ ὑποσ. 28 κέξ.

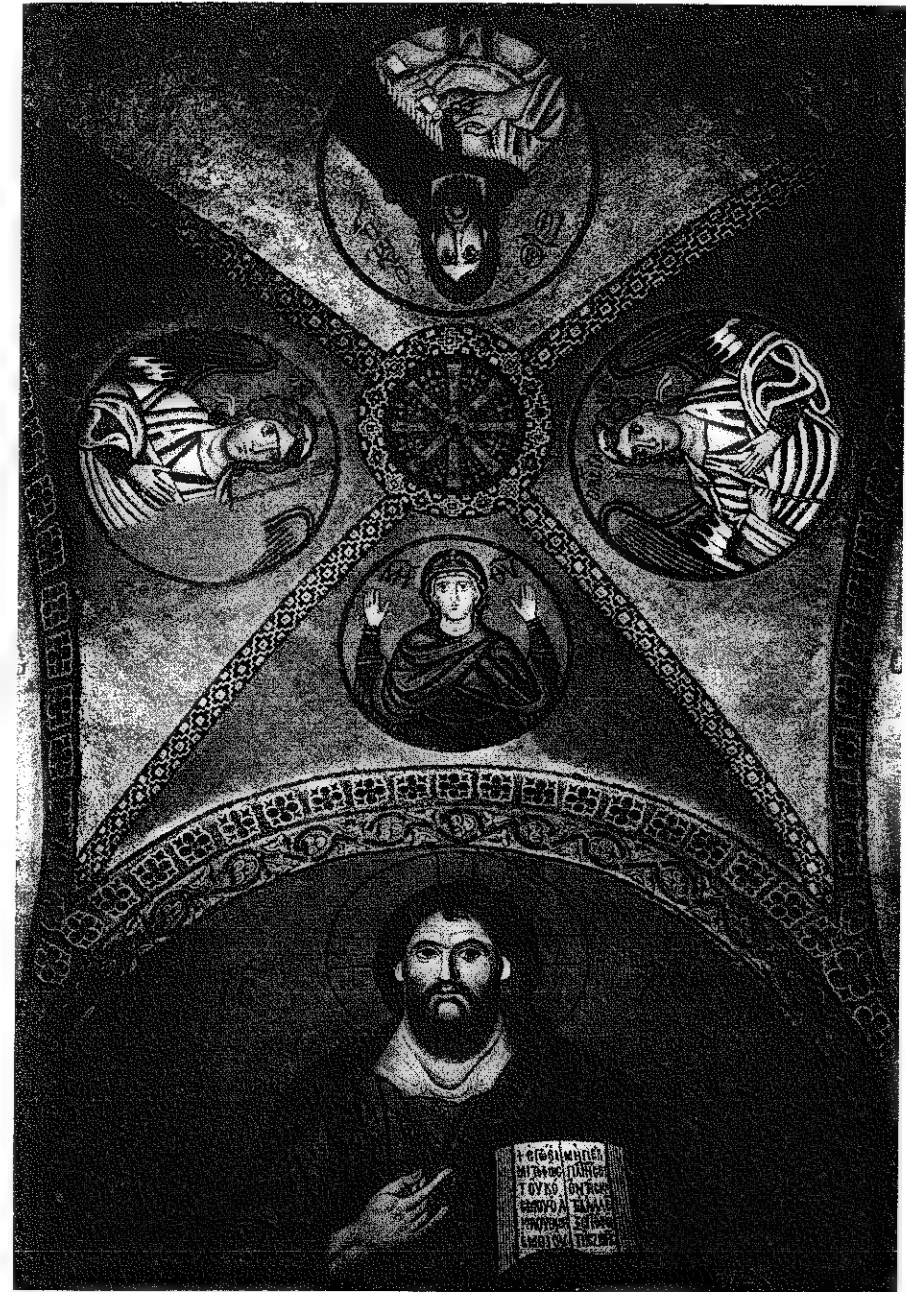
2. A. Dmitrievskij, Εὐχολόγια, σ. 137.



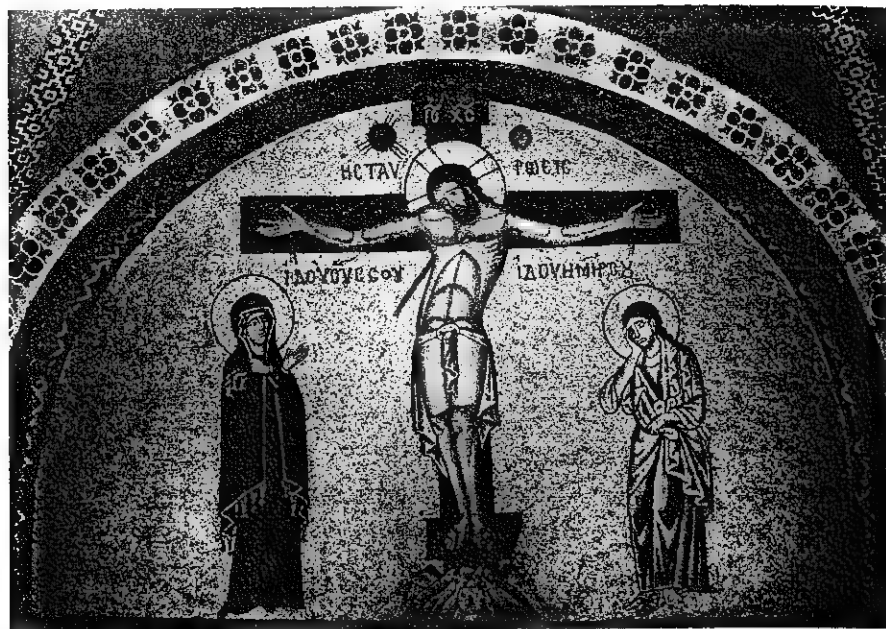
**Νάρθηκας:** 152. Ναρτήκας. 153. Σταύρωση. 154. Χριστός Πατοκράτωρ. 155. Ανάσταση. 156. Ψηλάφηση τοῦ Θωμᾶ. Σταυροδόξα: 157. Παναγία δεομένη. 158. Γαβριήλ. 159. Ἰωάννης ὁ Προδρόμος. 160. Μιχαήλ. 161. Παντελεήμων (ἔγνη τοιχογραφίας, 19ος αἰ.), 162. Θαλέλαιος (ἔγνη τοιχογραφίας, 19ος αἰ.), 163. Τρύφων (ἔγνη τοιχογραφίας, 19ος αἰ.), 164. Μώκιος. 165. Κοσμάς. 166. Κύρος. 167. Λαμψανός (τοιχογραφία 19ος αἰ.\*). 168. Ἰωάννης. Τόξα: 169. Πέτρος. 170. Μάρκος. 171. Ἀνδρέας. 172. Παῦλος. 173. Ἰάκωβος. 174. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος. 175. Ματθαῖος. 176. Σίμων. 177. Λουκᾶς. 178. Θωμᾶς. 179. Βαρθολομαῖος. 180. Φίλιππος. Δ. τοίχος: 181. Ἀνεμώδιστος. 182. Πηγάσιος. 183. Ἀκινδυνός. 184. Ἀφθόνιος. 185. Ἐλεαδινόφωρος. 186. Εὐδότης. 187. Αἰκατερίνη. 188. Βάρβαρα. 189. Εὐφημία. 190. Μαρίνα. 191. Ἰουλιανή. 192. Θεία. 193. Κωνσταντῖνος. 194. Ἐλένη. 195. Ἀγάθη. 196. Ἀναστασία. 197. Φεβρονία. 198. Εὐγενία.

Εἰκ. 1. Καθολικὸ Μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ.

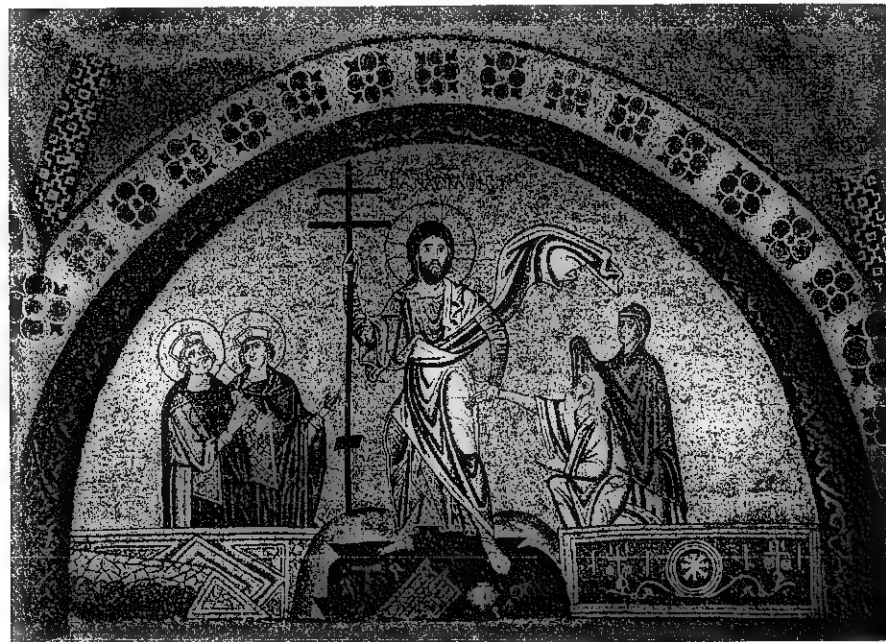
Προοπτικὸ σχέδιο τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος τοῦ νάρθηκα.



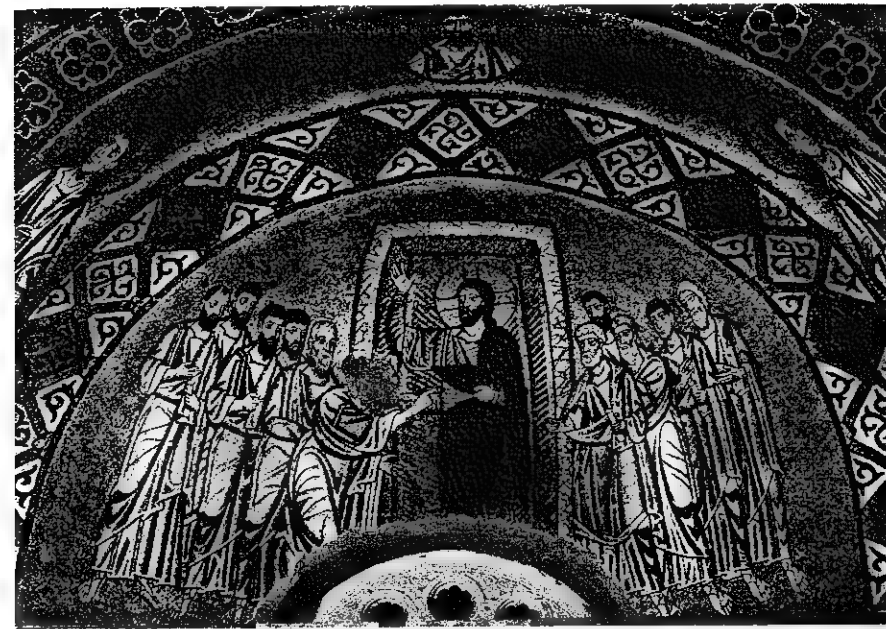
Εἰκ. 2. Καθολικὸ Μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ. Νάρθηκας.  
Ὁ Παντοκράτωρ καὶ ὁ διάκοσμος τοῦ κεντρικοῦ σταυροθαλοῦ.



Εικ. 3. Καθολικὸ Μονῆς Ὁσίου Λουκά. Νάρθηκας. Ἡ Σταύρωσις.



Εικ. 4. Καθολικὸ Μονῆς Ὁσίου Λουκά. Νάρθηκας. Ἡ Ἀνάστασις.



Εικ. 5. Καθολικὸ Μονῆς Ὁσίου Λουκά. Νάρθηκας. Ἡ Ψηλάφησις τοῦ Θωμᾶ.

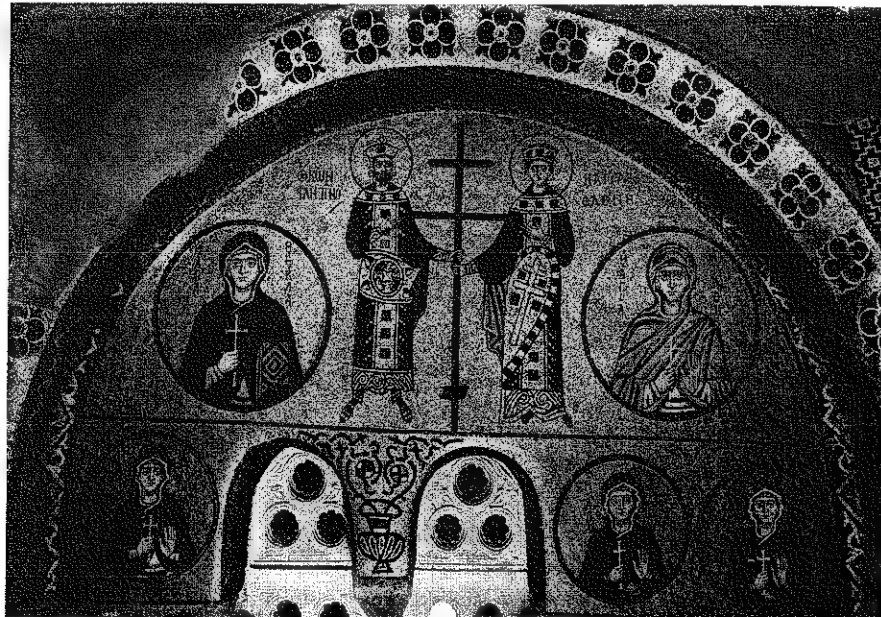


Εικ. 6. Καθολικὸ Μονῆς Ὁσίου Λουκά. Νάρθηκας. Ὁ Νιπτὴρ.





Εἰκ. 7. Καθολικὸ Μονῆς Ὁσίου Λουκά. Νάρθηκας. Ἁγίες.



Εἰκ. 8. Καθολικὸ Μονῆς Ὁσίου Λουκά. Νάρθηκας.  
Οἱ Ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη καὶ Ἁγίες.

### ΑΓΙΟΣ ΕΡΜΟΓΕΝΗΣ «ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΣΑΜΟΥΤΑΙΩΝ»

Σύμφωνα με τὴν σχετικὴ ἀναφορὰ τοῦ μητροπολίτη Λεοντοπόλεως Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, ὁ ἱερομάρτυς καὶ θαυματουργὸς Ἑρμογένης εἶναι τοπικὸς ἅγιος τῆς Κύπρου, καὶ ἡ μνήμη του τιμᾶται τὴν 5ῃ Ὀκτωβρίου<sup>1</sup>. Ὁ λόγιος ἐπίσκοπος ἔχει παραλάβει τὶς σχετικὲς μετὸν ἅγιο Ἑρμογένη πληροφορίες του ἀπὸ τὸ περὶ τῆς ἱστορίας τῆς Κύπρου ἔργο τοῦ ἀρχιμανδρίτη Κυπριανοῦ, ποὺ ἐκδόθηκε στὴν Βενετία τὸ 1788, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ τάφος καὶ τὸ λείψανο τοῦ ἁγίου ὑπῆρχαν σὲ φερώνυμο ναὸ του, στὴ νεκρόπολη τοῦ Κουρίου, κοντὰ στὴν Ἐπισκοπὴ τῆς Λεμεσοῦ, μέρος δὲ τῶν λειψάνων εἶχε ἤδη κλαπεῖ, ἐνῶ στὸ ναὸ παρέμενε ἡ κάρα του<sup>2</sup>. Τὶς ἴδιες δὲ πληροφορίες, καὶ ἀπὸ τὴν αὐτὴ πηγὴ ἀντλώντας, ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ Βολλανδιστὴς ἀγιολόγος H. Delehaye, στὸ περὶ τῶν ἁγίων τῆς Κύπρου δημοσίευσμά του<sup>3</sup>.

Οἱ περὶ τοῦ ἁγίου Ἑρμογένους ὅμως πληροφορίες οὐσιαστικὴ πηγὴ ἔχουν τὴν σχετικὴ λατρευτικὴ παράδοση τῆς Κύπρου, ἡ πρώτη οὐσιαστικὴ καὶ συστηματικὴ καταγραφὴ τῆς ὁποίας ὑπάρχει στὴν ἐκδοση τῆς ἀκολουθίας του, ποὺ τυπώθηκε τὸ 1772 στὴν Βενετία, με φροντίδα καὶ δαπάνη τοῦ τότε Μητροπολίτη Κιτιαίων καὶ Λεμεσοῦ Μακαρίου Α' τοῦ Κυπρίου (1737-1776), καὶ ἡ ὁποία βιβλιογραφεῖται ὡς ἀκολούθως ἀπὸ τὸν E. Legrand, στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τοῦ 18<sup>ου</sup> αἰῶνα<sup>4</sup>:

1. Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης, Ἀγιολόγιον τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, Ἀθῆναι χ.χ., σ. 137.

2. Ἀρχιμ. Κυπριανός, Ἱστορία χρονολογικὴ τῆς νήσου Κύπρου...1. Ἐνετίῃσιν 1788, σ. 360.

3. H. Delehaye, Saints de Chypre, Analecta Bollandiana 26 (1907), σ. 270.

4. E. Legrand, Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-huitième siècle, Oeuvre posthume complétée et publiée par Louis Petit et Hubert Pernot 2, Paris 1928, ἀρ. 757.

ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΙΕΡΟΜΑΡΤΥΡΟΣ ΕΡΜΟΓΕΝΟΥΣ ΤΟΥ ΘΑΥΜΑΤΟΥΡΓΟΥ, ΨΑΛΛΟΜΕΝΗ ΤΗ Ε' ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ Νῦν Πρῶτον τύποις ἐκδοθεῖσα σπουδῇ μὲν καὶ δαπάνῃ τοῦ Πανιερωτάτου, καὶ Λογιωτάτου Μητροπολίτου Κιτιαίων, ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΚΥΠΡΙΟΥ. Ἐπιστάσις δὲ τοῦ λογιωτάτου ἐν Μοναχοῖς Κυροῦ Ἀθανασίου Καρύδη Κυπρίου, τοῦ ἐκ τῆς εὐαγοῦς Ἐπαρχίας τοῦ ἁνωθεν Μητροπολίτου. ΕΝΕΤΙΗΣΙ. αφοβ'. 1772. ΠΑΡΑ ΑΝΤΩΝΙΩ ΤΩ ΒΟΡΤΟΛΙ. CON LICENZA DE' SUPERIORI, E PRIVILEGIO.

Ἡ ἀκολουθία αὐτή, πού ἐπανεκδόθηκε τὸ 1963 ἀπὸ τὴν Ἐκκλησιαστικὴ Ἐπιτροπὴ τοῦ χωριοῦ Ἐπισκοπὴ<sup>1</sup> καὶ τὸ 2001 μὲ φροντίδα τοῦ κ. Ζαχαρία Κλ. Ραπτοπούλου, μὲ πρόλογο τοῦ Μητροπολίτη Λεμεσοῦ κ. Ἀθανασίου καὶ προσθήκη παρακλητικοῦ κανόνα, χαίρετισμῶν καὶ ἱστορικῶν καὶ περιγραφικῶν στοιχείων γιὰ τὸ παρεκλήσι τοῦ ἁγίου στὴν Ἐπισκοπὴ<sup>2</sup>, στηρίχθηκε, ὅπως διαφαίνεται ἀπὸ τὸν πρόλογο τῆς πρώτης ἐκδόσεως, τοῦ 1772, σὲ παλαιότερη χειρόγραφη ἀκολουθία πού ἦταν σὲ λειτουργικὴ χρῆσις<sup>3</sup>. Διασώζει λοιπὸν τὴν τοπικὴ κυπριακὴ παράδοση περὶ τοῦ ἁγίου, καὶ ἀποτελεῖ τὴν παλαιότερη πηγὴ μας γιὰ τὸν βίο του.

Σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο τοῦ βίου πού περιλαμβάνεται στὴν ἔκδοση αὐτή, ὁ ἅγιος Ἑρμογένης γεννήθηκε στὴν «ἐπαρχίαν τῶν Μυρέων, εἰς μίαν χώραν τῆς Ἀνατολῆς, Φοίνικαν ὀνομαζομένην»<sup>4</sup>, καὶ μετὰ τὸν θάνατο τῶν γονέων του μετέβη διαδοχικὰ στὴν Αἴγυπτο, «τὸ νῦν λεγόμενον Μισίριον»<sup>5</sup>, στὴν Ἀθήνα καὶ στὴν Κωνσταντινού-

1. Μὲ τὴν ἀκόλουθη σημείωση: Ἀνατύπωση σήμερον δαπάναις τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ χωρίου Ἐπισκοπῆς /1963//τυπ. Γεωργ. Ἀραδιπώτη. Κιτίου Κυπριανοῦ 31, Λεμεσός.

2. Ζαχαρίας Κλ. Ραπτόπουλος, Ἀκολουθία τοῦ Ἁγίου Ἱερομάρτυρος Ἑρμογένους, ψαλλομένη τῇ Ε' Ὀκτωβρίου. Πρῶτον τύποις ἐκδοθεῖσα σπουδῇ μὲν καὶ δαπάνῃ τοῦ Πανιερωτάτου καὶ Λογιωτάτου Μητροπολίτου Κιτιαίων κ.κ. Μακαρίου τοῦ Κυπρίου, νῦν δὲ εὐλογία τοῦ Πανιερωτάτου Μητροπολίτου Λεμεσοῦ κ.κ. Ἀθανασίου τοῦ Α' σωτηρίῳ ἔτει 2001 μηνὶ Ἰουλίῳ 22α. Ἐκδόσις Γ', Λευκωσία 2001 [στὸ ἐξῆς: Ἀκολουθία].

3. Ἀκολουθία, σ. 7.

4. Ἀκολουθία, σ. 27.

5. Ἀκολουθία, σ. 28.

πολη, ὅπου τελειοποίησε τὶς θεολογικὲς γνώσεις του καὶ συνέγραψε πολλὰ συγγράμματα. Στὴν Κωνσταντινούπολη χειροτονήθηκε «ἐπίσκοπος τῆς τῶν Σαμουταίων Ἐκκλησίας»<sup>1</sup>, καὶ ἀπεστάλη στὴν ἐπαρχία του, ὅπου ἀνέπτυξε μεγάλο ποιμαντικὸ καὶ ἀντιαιρετικὸ ἔργο ἀντιμετωπίζοντας δραστικὰ «τοὺς τὰ Ἀρείου φρονούντας σαθρὰ καὶ μάταια δόγματα»<sup>2</sup>.

Σύμφωνα μὲ τὸν βίο, τότε ξέσπασε σφοδρὸς διωγμὸς ἐναντίον τῶν χριστιανῶν ἀπὸ τοὺς εἰδωλολάτρες καὶ τοὺς ὁπαδοὺς τῆς παλαιᾶς θρησκείας, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους ἦταν καὶ ὁ Σαμουταίων νήσου Ἡγεμὼν, Σαντορνίνος τοῦνομα»<sup>3</sup>. Αὐτὸς συνέλαβε τὸν Ἑρμογένη, τὸν ὑπέβαλε σὲ διάφορα φοβερὰ μαρτύρια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὁ ἅγιος ἔβγαινε πάντοτε – θεῖα συνάρσει – ἀλώβητος, καὶ τελικὰ τὸν ὁδήγησε «εἰς τὸν Βυρρᾶν, τὸν τόπον τῆς καταδίκης»<sup>4</sup>, ὅπου τὸν θανάτωσε μὲ ἀποκεφαλισμό. Οἱ χριστιανοὶ τοῦ τόπου, πῆγαν κρυφὰ τὴ νύχτα στὸ σημεῖο τοῦ μαρτυρίου, ἔκλεψαν τὸ σῶμα καὶ τὸ κεφάλι, ἔντυσαν τὸ λείψανο μὲ ἀρχιερατικὰ ἄμφια, τὸ ἔβαλαν σὲ «θήκη» καὶ τὸ ἔριξαν στὴ θάλασσα, γιὰ νὰ τὸ διασώσουν ἀπὸ τὴ μανία τῶν ἀπίστων. Μὲ θαυματουργικὸ τρόπο ἡ θήκη μὲ τὸ λείψανο τοῦ Ἑρμογένη «τοῖς κύμασι φερομένη ἦλθεν ἕως τῆς περιφήμου νήσου Κύπρου, εἰς τόπον καλούμενον Κουραίων. Καὶ εὐρόντες τινὲς πιστοὶ τὸν μακάριον τοῦτον καὶ ἄσυλον θησαυρόν, ἀνήγγειλαν τοῖς Ἐπισήμοις τῆς πόλεως ἀρχιερεῖς καὶ ἱερεῖς, καὶ κληρικοῖς καὶ παντὸς τοῦ λαοῦ»<sup>5</sup>.

Κατὰ τὴν τοπικὴ κυπριακὴ λατρευτικὴ παράδοση, ἡ ὁποία ἀπηχεῖται καὶ σὲ διαφόρους στίχους καὶ χωρία τῆς ἀκολουθίας τοῦ ἁγίου, ἡ μνημονευόμενη ἐπισκοπὴ Σαμουταίων θεωρήθηκε ὅτι ἦταν ἐπισκοπὴ «τῆς νήσου Σαμουταίων», καὶ τελικὰ ταυτίστηκε μὲ τὴ νῆσο Σάμο, τῆς ὁποίας ὁ Ἑρμογένης τιμᾶται στὴν Κύπρο ὡς ἐπίσκοπος. Ὡστόσο, οἱ ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι τῆς Ἱερᾶς Ἐπισκοπῆς – καὶ κατόπιν Μητροπόλεως – Σάμου, τόσο τοῦ Michaelis le Quien<sup>6</sup>, τοῦ

1. Ἀκολουθία, σ. 28.

2. Ἀκολουθία, σ. 28.

3. Ἀκολουθία, σ. 29.

4. Ἀκολουθία, σ. 31.

5. Ἀκολουθία, σ. 32.

6. Michaelis le Quien, Oriens Christianus... τόμ. 1, Parisiis 1740, στ. 929: Ecclesia Sami.



1740, όσο και τῶν Ἐπαμεινώνδα Σταματιάδη<sup>1</sup>, τοῦ 1886, καὶ τοῦ Μητροπολίτη Σιδηροκάστρου Ἰωάννη Παπάλη<sup>2</sup>, τοῦ 1967· ἀλλὰ καὶ ὅσων ἐνδιαμέσως καὶ κατόπιν ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Σάμου<sup>3</sup> καὶ ἀντλήσαν ἀπὸ αὐτοὺς, δὲν ἀναφέρουν τὸν Ἑρμογένη ὡς ἐπίσκοπο Σάμου.

Στὴν τοπικὴ σαμιακὴ βιβλιογραφία καὶ ἐκκλησιαστικὴ-λατρευτικὴ πραγματικότητα, ὁ ἅγιος Ἑρμογένης ἔγινε γνωστὸς τὸ 1982, ὅταν ὁ τότε Μητροπολίτης Σάμου καὶ Ἰκαρίας κυρὸς Παντελεήμων Μπαρδάκος, στὰ πλαίσια προσκυνηματικῆς ἐκδρομῆς τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας στοὺς Ἁγίους Τόπους πέρασε τυχαῖα ἀπὸ τὸ ναὸ μὲ τὸν τάφο τοῦ ἁγίου<sup>4</sup>. Ἐπιστρέφοντας στὴ Σάμο κίνησε τὸ ζήτημα, γράφοντας μάλιστα ὅτι ὁ ἅγιος ἦταν «τοῦ 3ου-4ου αἰῶνα»<sup>5</sup>, καὶ ἐπιδιώκοντας τὴν εἰσαγωγὴ τῆς τιμῆς του στὸ νησί. Τὸ 1991, μὲ προτροπὴ τῆς κας Εἰρήνης Εὐγενικοῦ, ἀπὸ τὸ Καρλόβασι τῆς Σάμου, καὶ μέριμνα τοῦ Μητροπολίτη Παντελεήμονα δημοσιεύθηκε μία νέα ἀκολουθία τοῦ ἁγίου, τὴν ὁποία συνέταξε ὁ ἀρχιμανδρίτης Νικόδημος Παυλόπουλος, ἡγούμενος τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Λειμῶνος Λέσβου<sup>6</sup>, ὥστε

1. Ἐπ. Σταματιάδης, Σαμιακὰ ἤτοι ἱστορία τῆς νήσου Σάμου ἀπὸ τῶν παναρχαίων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς 4, ἐν Σάμῳ 1886, σ. 177-179.

2. Μητροπολίτης Σιδηροκάστρου Ἰωάννης, Ἡ Ἐκκλησία τῆς Σάμου ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως αὐτῆς μέχρι σήμερον, Σάμος 1967, σ. 100-101. Πρβλ. Μ. Γ. Βαρβούνη, Σαμιακὰ ἀγιολογικά, Σαμιακὸν Βῆμα 3068 (10 Φεβρουαρίου 1997), σ. 3.

3. Ἀρχιμανδρίτης Γαβριὴλ Παπαντωνίου, Αἰνέσιμος διατριβὴ περὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς νήσου Σάμου, ἐν Σάμῳ 1912, σ. 5-7. Βασίλειος Ἀτέσης, Μητροπολίτης πρ. Λήμνου, Ἐπίτομος ἐπισκοπικὴ ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος 2, ἐν Ἀθήναις 1953, σ. 284. Γερ. Κονιδάρης, Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς Ἑλλάδος 2, ἐν Ἀθήναις 1970, σ. 265-266, 276-277. Νικ. Ζαφειρίου, Ἐκκλησία τῆς Σάμου, Ἀρχεῖον Σάμου 3 (1948-1954), σσ. 68-76.

4. Μητροπολίτης Σάμου καὶ Ἰκαρίας Παντελεήμων Μπαρδάκος, Φάσεις ἀγωνιστικῆς μίας δεκαετίας 1974-1984, Σάμος χ.χ., σσ. 176-177. Ἐπίσης, Μ. Γ. Βαρβούνη, Λαϊκὴ λατρεία καὶ θρησκευτικὴ συμπεριφορὰ τῶν κατοίκων τῆς Σάμου, Ἀθήνα 1992, σ. 132.

5. Ὁ βίος τοῦ ἁγίου ἀναδημοσιεύθηκε στὸ περιοδικὸ τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Σάμου καὶ Ἰκαρίας Μεταμόρφωσις 8 (1982), σσ. 14, 29, 63. Πρβλ. Μ. Γ. Βαρβούνη, Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς σαμιακῆς ἀγιολογίας, Σαμιακὲς Μελέτες 3 (1997-1998), σσ. 265-295, μὲ ἀναδημοσίευση τοῦ βίου καὶ τῆς ἀκολουθίας τοῦ ἁγίου.

6. Ἀρχιμανδρίτης Νικόδημος Παυλόπουλος, Ἱερὰ ἀκολουθία τοῦ

νὰ διευκολυνθεῖ ἡ εἰσαγωγὴ τῆς τιμῆς τοῦ ἁγίου Ἑρμογένη στοὺς ναοὺς τῆς Σάμου. Στὸ συναξάρι τῆς ἀκολουθίας αὐτῆς ὁ Ἑρμογένης μνημονεύεται πλέον ὡς «ἐπίσκοπος Σάμου», ἐνῶ γιὰ τὸν «ἐπαρχο Σατορνίνου» ἀναφέρεται ὅτι τὸν «ὑπεδαύλισαν οἱ τε Ἰουδαῖοι καὶ οἱ αἰρετικοί»<sup>1</sup>.

Παραλλήλως, μετὰ τὴν καθιέρωση τῆς ἐορτῆς τῆς συνάξεως τῶν Σαμίων ἁγίων, τὸ 1996, ἀπὸ τὸν Μητροπολίτη Σάμου καὶ Ἰκαρίας κ. Εὐσέβιο Πιστολῆ<sup>2</sup>, ἡ ὑπόθεση τοῦ ἁγίου Ἑρμογένη ἀνεβαθμίσθη, καὶ εἶναι πλέον συχνότερες οἱ ἀναφορὲς σὲ αὐτόν, τόσο σὲ ἐκκλησιαστικὰ καὶ λατρευτικὰ<sup>3</sup>, ὅσο καὶ σὲ ἄλλα κείμενα καὶ δημοσιεύματα τοπικοῦ χαρακτήρα. Μάλιστα, στίς 10 Ἰουλίου 2004, ἔγινε ἡ πανηγυρικὴ ὑποδοχὴ στὴ Σάμο τεμαχίου τοῦ λειψάνου τοῦ ἁγίου, τὸ ὁποῖο προσέφερε ὁ Μητροπολίτης Λεμεσοῦ κ. Ἀθανάσιος, καὶ τὸ ὁποῖο φυλάσσεται στὸν μητροπολιτικὸ ναὸ τοῦ ἁγίου Νικολάου, στὴν πόλη τῆς Σάμου<sup>4</sup>, καὶ λιτανεύεται τόσο κατὰ τὴν ἐορτὴ τοῦ ἁγίου (5 Ὀκτωβρίου), ὅσο καὶ κατὰ τὴν ἐορτὴ τῶν Σαμίων ἁγίων ποὺ προαναφέρθηκε, τὸ πρῶτο Σαββατοκύριακο τοῦ Αὐγούστου.

Τὸ πρόβλημα ποὺ τίθεται εἶναι σχετικὸ μὲ τὸ ἂν ὁ ἅγιος Ἑρμογένης ἔχει πράγματι σχέση μὲ τὴ Σάμο. Κατὰ πόσον δηλαδὴ ἡ «ἐπισκοπὴ Σαμουταίων» τοῦ βίου του μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὴν «ἐπισκοπὴ Σαμίων», καὶ ἂν ὄχι, τότε ποῦ θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ ἡ ἐπισκοπικὴ ἔδρα, τὴν ὁποία κατεῖχε ὁ ἱερομάρτυς ἅγιος. Συναφῆ μὲ τὸ πρόβλημα αὐτὸ εἶναι καὶ διάφορα μικρότερα ἱστορικά, προσωπογραφικὰ καὶ τοπογραφικὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα θὰ συζητήσουμε

ἁγίου ἐνδόξου ἱερομάρτυρος Ἑρμογένης ἐπισκόπου Σάμου, Μυτιλήνη 1991, μὲ ἀφιέρωση στὸν Μητροπολίτη Σάμου καὶ Ἰκαρίας Παντελεήμονα.

1. Ἀρχιμανδρίτης Νικόδημος Παυλόπουλος, Ἱερὰ ἀκολουθία..., ὁ.π., σ. 20.

2. Ἐλ. Κλειδωνιάρη, Οἱ ἅγιοι τῆς Σάμου, ἐκδ. Ἱερᾶς Μητροπόλεως Σάμου καὶ Ἰκαρίας, Σάμος 1997, σ. 11-14.

3. Ἀρχιμανδρίτης Νικόδημος Γ. Ἀεράκης, Ἱεροκῆρυξ, Ἀσματικὴ ἀκολουθία καὶ ἱερὰ παράκλησις πάντων τῶν προστατῶν ἁγίων τῆς Ἐκκλησίας τῆς Σάμου (Ὡν ἡ Σύναξις τελεῖται τῇ Α' Κυριακῇ Αὐγούστου), ἐκδ. Ἱερᾶς Μητροπόλεως Σάμου καὶ Ἰκαρίας, Σάμος 2000, σσ. 8, 11, 13, 15.

4. Σχετικὲς πληροφορίες βλ. στὴν βιβλιοκρισίαν τοῦ ἔργου Ζαχ. Ραπτόπουλος, Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου ἱερομάρτυρος Ἑρμογένης. Ἐκδοσις τρίτη. Λευκωσία 2001, Σαμιακὲς Μελέτες 7 (2005-2006), σ. 853-854, ἀπὸ τὸν γράφοντα.

στή συνέχεια, ώστε να δοθεί απάντηση στο βασικό ιστορικό ερώτημα της παρούσας μελέτης.

Η «ἐπισκοπή» ἢ, στή συνέχεια τοῦ κειμένου καί γιά μία μόνον φορά, «νῆσος Σαμουταίων», ὅπως ἀναφέρεται στὸν βίο τοῦ ἁγίου Ἑρμογένη, δὲν μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὴν «ἐπισκοπὴ Σάμου» ἢ τὴ «νῆσο τῶν Σαμίων». Καί αὐτὸ ἐπειδὴ σὲ ὅλες τὶς ἀρχαῖες, πρώιμες καί ὕστερες καί τὶς βυζαντινὲς πηγές τὸ νησί ἀναφέρεται πάντοτε «Σάμος» καί οἱ κάτοικοί του «Σάμιοι»<sup>1</sup>, καί ὄχι «Σαμουταῖοι». Ἀλλὰ καί ἡ ἐπισκοπὴ Σάμου, σὲ ὅλες τὶς σχετικὲς πηγές καί ἤδη ἀπὸ τὸν 5<sup>ο</sup> αἰώνα, ὁπότε ὁ ἐπίσκοπός της ἔλαβε μέρος στὴν Δ' Οἰκουμένηνικὴ Σύνοδο (481), ἀναφέρεται ὡς «Ἐπισκοπὴ Σάμου» καί ὁ ποιμενάρχης της «ὁ Σάμου», καί ποτὲ ὡς «Ἐπισκοπὴ Σαμίων» (δηλ. Σαμουταίων, κατὰ τὶς ἀμφίβολες ταυτίσεις τοῦ βίου τοῦ ἁγίου Ἑρμογένη). Ἐπιπλέον, παρότι γνωρίζουμε μὲ σχετικὴ ἀκρίβεια τὴν προσωπογραφία καί τὴν διαδοχὴ τῶν διοικητῶν τοῦ νησιοῦ κατὰ τὴν ρωμαϊκὴ περίοδο, στοὺς διωγμοὺς τῆς ὁποίας τοποθετεῖται καί τὸ μαρτύριο τοῦ Ἑρμογένη, ἀλλὰ καί κατὰ τὰ πρώιμα βυζαντινὰ χρόνια<sup>2</sup>, πούθενά δὲν ἀναφέρεται διοικητῆς τοῦ νησιοῦ μὲ τὸ ὄνομα «Σαντορνίνος» ἢ «Σατουρνίνος». Ἀλλὰ καί τὸ τοπωνύμιο «Βυρράς», ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ἀπεκεφαλίσθη ὁ ἅγιος, δὲν συγκαταλέγεται στὰ γνωστὰ σαμιακὰ τοπωνύμια τῆς ἐποχῆς αὐτῆς<sup>3</sup>.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, τὸ κείμενο τοῦ βίου παρουσιάζει πολλὲς καί εὐδιάκριτες παρανοήσεις καί ἀσάφειες, ὥστε νὰ μὴν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἀξιόπιστη ιστορικὴ πηγή. Γιὰ παράδειγμα, οἱ διωγμοὶ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων ἐναντίον τῶν χριστιανῶν καί ἡ αἵρεση τοῦ Ἀρείου θεωροῦνται γεγονότα τῆς ἰδίας περιόδου, ἐνῶ τὰ τοπωνύμια ποὺ ἀναφέρονται, καί ἐκτὸς τῆς ἐπισκοπῆς τοῦ Ἑρμογένη, παραδίδον-

1. G. Shipley, A History of Samos, 800-188 B.C., Oxford 1987, σσ. 249-268 καί Timothy E. Gregory, Samos, The Oxford Dictionary of Byzantium 3, New York-Oxford 1991, σ. 1836, ὅπου οἱ σχετικὲς πληροφορίες.

2. A. M. Schneider, Samos in frühchristlicher und byzantinischer Zeit, Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung 54 (1929), σ. 96-100.

3. Βλ. σχετικὰ S. Lauffer, Griechenland. Lexikon der historischen Stätten, München 1989, σσ. 599-605 καί, παλαιότερα, Ἑμμ. Κρητικίδης, Ἀρχαιολογία. Ἀρχαῖοι ναοὶ τῆς Σάμου μετ' ἀνακαλυφθεισῶν ἐπιγραφῶν, Ἐν Ἑρμούπολει Σύρου 1867, σσ. 3-29, 35-60.

ται παραλλαγμένα καί κάποτε ἐμφανῶς ἀλλοιωμένα (π.χ. «ἐπαρχία Μυρέων», «Φοίνικας», «Κουραίων» κ.λπ.). Ἄρα, οἱ πληροφορίες καί οἱ διατυπώσεις τοῦ βίου ἐλέγχονται γιά τὴν τοπωνυμική καί ιστορικὴ τους ἀκρίβεια, καί δὲν μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν ἀξιόπιστη πηγή γιά τὴν λύση τοῦ προβλήματος ποὺ σχετίζεται μὲ τὴν ιστορικὴ ὑπόσταση τοῦ ἁγίου Ἑρμογένη.

Ὁ ὅρος «Σαμουταίων», ἀπὸ παλαιογραφικὴ ἄποψη, θὰ μποροῦσε νὰ ἀποτελέσει παραφθορὰ τοῦ ὅρου «Σαμοσαταίων». Εἶναι δὲ ἀπολύτως χαρακτηριστικὸ τὸ ὅτι στοὺς χαιρετισμοὺς γιά τὸν ἅγιο Ἑρμογένη οἱ δυὸ ὅροι χρησιμοποιοῦνται ἐναλλακτικά, καθὼς ἐκεῖ ἀπαντοῦν διατυπώσεις ὅπως: «Γέγονας ἐν τῇ πόλει Σαμοσάτων θεόφρων»<sup>4</sup>, «Ζήσας ἐν Σαμοσάτοις ὡς ἱεράρχης»<sup>5</sup>, «καὶ τῶν Σαμοσαταίων ποιμήν»<sup>6</sup>, «Κόσμος τοῖς ἐν Σαμοσάτοις»<sup>7</sup>. Θὰ μπορούσε λοιπὸν ὁ ἅγιος Ἑρμογένης νὰ εἶναι ἐπίσκοπος Σαμοσάτων καί ὄχι «Σαμουταίων» ἢ «Σαμίων», καί ἡ ἀναφορὰ στὴ Σάμο νὰ ὀφείλεται στὸ ὅτι στὴν Κύπρο, σὲ δεδομένη στιγμή καί λόγῳ ἐλλείψεως ἐνημερώσεως, ὁ παρεφθαρμένος ὅρος «Σαμουταίων» τῶν παλαιότερων χειρογράφων βίων ἢ τῆς προφορικῆς περὶ τὸν ἅγιο Ἑρμογένη παραδόσεως, ἐθεωρήθη λαθασμένα παραλλαγή τοῦ ὅρου «Σαμίων», καί ἔτσι ὁ ἱερομάρτυς Ἑρμογένης συνδέθηκε ὡς ἐπίσκοπος μὲ τὸ νησί τῆς Σάμου, μὲ τὸ ὅποιο δὲν εἶχε πραγματικὴ σχέση.

Τὰ Σαμόσατα, ἡ σημερινὴ πόλη Sampsat, βρίσκεται στὴν Κομμαγηνή τῆς Συρίας, στὴν δεξιὰ ὁχθὴ τοῦ Εὐφράτη, βορειοδυτικὰ τῆς Ἑμέσης. Μνημονεύεται ἀπὸ ἀρκετοὺς ἀρχαίους Ἑλληνας καί Λατίνους συγγραφεῖς<sup>8</sup>, ἐνωρὶς δὲ κατέστη ἔδρα ἐπισκοπῆς. Κατὰ τὸν 9<sup>ο</sup> αἰώνα, λόγῳ τῶν ἀραβικῶν κατακτήσεων, ἡ ἐπισκοπὴ Σαμοσάτων συνεχωνεύθη μὲ τὴν ἐπισκοπὴ Ἀμίδης, γεγονὸς ποὺ μνημονεύεται καί κατὰ τὴν ἀπογραφὴ τοῦ Νεῖλου Δοξαπατρῆ, τὸ 1143<sup>9</sup>. Μάλιστα,

1. Ἀκολουθία, σ. 47.

2. Ἀκολουθία, σ. 48.

3. Ἀκολουθία, σ. 48.

4. Ἀκολουθία, σ. 49.

5. Alexander P. Kazhdan, Samosata, The Oxford Dictionary of Byzantium 3, New York-Oxford 1991, σ. 1836. Π. Γ. Νικολόπουλος, Σαμόσατα, Θρησκευτικὴ καί Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια 10 (1960), στ. 1141.

6. N. Oikonomides, Les listes de préséance byzantines du IX<sup>e</sup> et X<sup>e</sup> siècle, Paris 1972, σ. 360. Επίσης, βλ. E. Honigmann, Die Ostgrenze des by-

ή σύγκρουση ὀρθοδόξων καὶ ἀρειανῶν στὰ Σαμόσατα ὑπῆρξε ἰδιαιτέρως ἔντονη καὶ σφοδρή, ἀφοῦ θύμα τῆς ὑπῆρξε καὶ ὁ ἐπίσκοπος Σαμοσάτων Εὐσέβιος, τὸν ὁποῖο σκότωσε κάποια ὁπαδὸς τοῦ Ἀρείου τὸ 380<sup>1</sup>, καὶ τοῦ ὁποῖου ὁ τάφος βρισκόταν στὸν καθεδρικό ναὸ τῆς πόλης. Ἡ ἱστορικῶς ἀδικαιολόγητη ἀναφορὰ στὸν ἀρειανισμό καὶ στὶς συγκρούσεις τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας μὲ τοὺς ὁπαδούς του, ποὺ περιλαμβάνεται στὸν βίο τοῦ ἁγίου Ἑρμογένη, πιθανότατα ἀποτελεῖ ἀναχρονισμό, καθὼς λόγῳ τῆς ἐκκλησιαστικῆς καταστάσεως στὰ Σαμόσατα μετεφέρθη στὴν ἐποχὴ τῶν διωγμῶν, κατὰ τὴν ὁποία μαρτύρησε ὁ Ἑρμογένης, μία πραγματικότητα τῆς περιόδου τῶν συγκρούσεων σχετικὰ μὲ τὴν αἵρεση τοῦ Ἀρείου, ποὺ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸν 4<sup>ο</sup> αἰώνα.

Στὸν ἐπισκοπικό κατάλογο τῆς ἐπισκοπῆς Σαμοσάτων, ὅπως τὸν δημοσίευσε ὁ Michael le Quien<sup>2</sup>, στὰ μέσα τοῦ 18<sup>ου</sup> αἰώνα, δὲν ἀναφέρεται ὁ Ἑρμογένης. Ὁ κατάλογος αὐτὸς ξεκινᾷ μὲ τὸν ἐπίσκοπο Περπέριο, ποὺ πῆρε μέρος καὶ στὴν Α' Οἰκουμενικὴ Σύνοδο, τὸ 325, καὶ στὴν Σύνοδο τῆς Ἀντιοχείας, τὸ 341. Ἄν δεχθοῦμε ὅτι ὁ Ἑρμογένης ὑπῆρξε «Ἐπίσκοπος Σαμοσαταίων», καὶ μαρτύρησε κατὰ τὴν περίοδο τῶν διωγμῶν, ὅπως ρητῶς ἀναφέρεται στὸν βίο του, τότε θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ στὴν ἀρχὴ τοῦ ἐπισκοπικοῦ καταλόγου τοῦ Michaelis le Quien, καὶ χρονολογικῶς νὰ τοποθετηθεῖ στὸν 3<sup>ο</sup> ἢ, τὸ πολὺ, στὶς ἀρχές τοῦ 4<sup>ου</sup> αἰώνα. Μάλιστα στὸν βίο του ἀναφέρεται ὅτι μαρτύρησε στὰ πλαίσια ὀργανωμένου καὶ καθολικοῦ διωγμοῦ τῶν χριστιανῶν σὲ ὅλη τὴν αὐτοκρατορία.

#### ΜΑΝΟΛΗΣ Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ

zantinischen Reichs von 363 bis 1071 [= A. Vasiliev, Byzance et les Arabes 3], Brussels 1935, σσ. 134-137.

1. Βλ. Fr. Halkin, Bibliotheca Hagiographica Graeca 3, Bruxelles 1957, σ. 27. A. Ehrhard, Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche 1, Leipzig 1937, σ. 647 (ἀπὸ τὸν κώδικα τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Φιλοθέου, Ἀγίου Ὁρους, ἀρ. 8, φφ. 143<sup>v</sup>-146), καὶ 3, Leipzig 1952, σσ. 946-947 (ἀπὸ τὸν κώδικα τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Μεγίστης Λαύρας, Ἀγίου Ὁρους, ἀρ. Δ75, φφ. 293-295). Ἐπίσης, B. Latyev, Menologii anonymi byzantini... quae supersunt 2, Petropoli 1912, σσ. 87-89. Γιὰ τὸν θάνατο τοῦ ἁγίου Εὐσεβίου βλ. εἰδικότερα Fr. Halkin, Une vie Grecque d'Eusebe de Samosate, Analecta Bollandiana 85 (1967), σ. 15.10-12.

2. Michaelis le Quien, Oriens Christianus... τόμ. 2, Parisiis 1740, σσ. 933-936.

#### ΑΛΕΞΙΟΣ Α' ΚΟΜΝΗΝΟΣ ΚΑΙ ANNA ΔΑΛΑΣΣΗΝΗ: ΣΧΕΣΗ ΑΜΟΙΒΑΙΑΣ ΑΦΟΣΙΩΣΗΣ ἢ ΣΥΝΥΠΑΡΞΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΑΝΑΓΚΑΙΟΤΗΤΑΣ;

Βασικός στόχος τοῦ παρόντος ἄρθρου<sup>1</sup> δὲν εἶναι, ὅπως ἴσως θὰ περίμενε κανεὶς, ἡ ἀνάδειξη μίας ἀκόμα πτυχῆς τοῦ πολυμελετημένου, κατὰ τὰ τελευταῖα εἰκοσιπέντε καὶ πλέον χρόνια, ζητήματος τῆς ἐνισχυμένης παρουσίας τῆς γυναίκας, κυρίως τόσο τῆς γαιοκτητικῆς ἀριστοκρατίας (ἀπὸ τὸν 11<sup>ο</sup> αἰῶνα καὶ ἐξῆς) ὅσο καὶ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ περιβάλλοντος, σὲ πολλοὺς τομεῖς τῆς μεσαιωνικῆς κοινωνίας τοῦ Βυζαντίου. Ἀντίθετα, κύρια ἐπιδιώξή μου, ὕστερα καὶ ἀπὸ τὴν πεντάχρονη τουλάχιστον θητεία μου στὸν χῶρο μελέτης τῆς γυναίκας τῆς Κομνηνείας Περιόδου<sup>2</sup>, εἶναι ἡ συμβολὴ σὲ μία, ἀπαραιτήτως πλέον, μετριοπαθέστερη (ἐκ μέρους τῶν συγχρόνων μελετητῶν) ἀντιμετώπιση τοῦ ἐπιστημονικοῦ αὐτοῦ ἀντικειμένου, ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὸν δι-  
καιολογημένο ἴσως ἐνθουσιασμό τῆς ἀρχικῆς «ἀνακάλυψης» τοῦ κόσμου τῶν Βυζαντινῶν γυναικῶν· ἐνὸς κόσμου βαθεῖα κρυμμένου στὸ ἀνδροκρατούμενο ἱστορικὸ γίγνεσθαι<sup>3</sup> καὶ προσεγγιζομένου κατὰ κύ-

1. Ἡ μελέτη αὐτή, σὲ εὐσύνοπτη ἀσφαλῶς μορφή, παρουσιάσθηκε ὡς «ἐλεύθερη ἀνακοίνωση» στὴν Ζ' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ἑλλάδας καὶ Κύπρου (Κομοτηνὴ, Σεπτέμβριος 2007).

2. Βλ. σχετικὰ Δ. Μαμαγκάκης, Μαρία ἡ Ἀλάνη: μία μοναχικὴ βασιλίσσα ἢ μία βασιλικὴ μοναχή;, Βυζαντικά 24 (2004), σσ. 225-253 καὶ ἐπίσης ὁ ἴδιος, Γυναῖκα καὶ πολιτικὴ δράση στὸ Βυζάντιο. Ἡ μαρτυρία τῆς Ἀννας Κομνηνῆς: τέσσερα γυναικεῖα πορτραῖτα μέσα ἀπὸ τὴν Ἀλεξιάδα [Σειρὰ Ἑκδόσεων Ἰνστιτούτου Σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας 5], Λευκωσία (ὑπὸ ἐκδόση).

3. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ μελέτη τῆς γυναίκας τοῦ Μεσαίωνα, τόσο στὴν Λατινικὴ Δύση ὅσο καὶ στὴν Βυζαντινὴ Ἀνατολή, προσκρούει σὲ ἓνα μεγάλο σκόπελο: τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ πληροφορίες ποὺ διαθέτουμε γιὰ τὸν βίο καὶ τὴν πολιτεία τῆς στὰ διάφορα κοινωνικὰ ἐπίπεδα, μὲ ἀξιοσημείωτη ἐξαίρεση, γιὰ τὸ Βυζάντιο, τὸ ἔργο τῆς Ἀννας Κομνηνῆς καὶ σὲ κάποιο βαθμὸ τῆς Θεοδώρας Ραούλαινας (ἀλλὰ καὶ κάποια κείμενα μὴ ἀφηγηματικοῦ χαρακτήρα, ὅπως γιὰ παράδειγμα ἐπιγράμματα, θρησκευτικὰ ποιήματα, κτητορικὰ τυπικὰ καὶ δια-

ριο λόγο από γυναίκες ιστορικούς, οι οποίες δεν ήταν πάντοτε σε θέση να απαλλαγούν από την υποκειμενική ματιά της επιρροής του φεμινιστικού κινήματος του 20ού αιώνα. Έπομένως, το έρώτημα στο οποίο καλείται να δώσει απάντηση ή μελέτη αυτή αφορά στον πραγματικό – πέρα από τα όσα ισχυρίζεται ή Άννα Κομνηνή, αλλά και πληθώρα συγχρόνων μελετητών – ρόλο της Άννας Δαλασσηνής στην κυβέρνηση του Αλέξιου Α' Κομνηνού, κατά τα πρώτα περίπου δεκαπέντε χρόνια της βασιλείας του (1081-1118). Με άλλα λόγια, το παρόν άρθρο επιχειρεί να έρμηνεύσει την «περίεργη» απόφαση του ίδρυτή της Κομνηνείας Δυναστείας να θέσει την μητέρα του επικεφαλής του κρατικού μηχανισμού της αυτοκρατορίας, παρέχοντάς της έτσι ουσιαστικά την αντιβασιλεία.

Πράγματι, τον Αύγουστο του 1081, τέσσερις μήνες μετά την ανάρρησή του στον θρόνο, ο Αλέξιος Κομνηνός εκδίδει έναν χρυσόβουλλο λόγο, με τον οποίο καθιστά την βασιλομήτορα Άννα Δαλασσηνή υπεύθυνη της έσωτερικής διοίκησης του κράτους και δὴ της δημοσιονομικής πολιτικής. Ο ίδιος προβάλλει ως προφανή αίτια για την ένεργεια αυτή τόσο την κρίσιμη κατάσταση που αντιμετώπιζε το Βυζάντιο στον έξωτερικό τομέα την δεδομένη χρονική στιγμή, εξ αίτιας της εισβολής των Νορμανδών του Ροβέρτου Γυϊσκάρδου στις δυτικές έπαρχίες της αυτοκρατορίας, πράγμα που συνεπαγόταν την άμεση κινητοποίηση του αυτοκράτορα, όσο και το γεγονός ότι η Δαλασσηνή συμμετείχε στην διακυβέρνηση ήδη από τον Απρίλιο του 1081<sup>1</sup>. Μάλιστα, το πόσο βάρυνε στην λήψη της αυτοκρατορικής από-

θῆκες), προέρχονται από κείμενα γραμμένα από άνδρες. Είναι χαρακτηριστική ή γενική παρατήρηση της N. Partner, No sex, no gender, Speculum 68 (1993), σσ. 419-443, έδω σ. 423, ότι από κάθε άποψη οι γυναίκες τις οποίες οι ιστορικοί του Μεσαίωνα όφείλουν να μελετούν αποτελούν φαντασιακές κατασκευές ανδρών (are the imaginative constructions of men): είναι οι θεωρητικές γυναίκες της ιατρικής, φιλοσοφικής, νομικής και θρησκευτικής φιλολογίας, οι οποίες γίνονται αντικείμενο φαντασίας (fantasized) από ποιητές, μυθιστοριογράφους, ιεροκήρυκες, συγγραφείς βίων αγίων. Και έντέλει ότι οι ιστορικοί, είτε άνδρες είτε γυναίκες, δεν έχουν παρὰ να επιλέξουν αυτό το είδος έργασίας: να φαντάζονται την γυναίκα του παρελθόντος (imagine the women of the past).

1. Άννα Κομνηνή, Άλεξιάς, έκδ. D. Reinsch-A. Kambylis, Annae Comnenae Alexias [Corpus Fontium Historiae Byzantine (στο έξῆς: CFHB) 40/1-2], Berlin-New York 2001 (στο έξῆς: Άλεξιάς), III, VI, 5, 57-63.

φασης ό παράγοντας της κρίσιμης έξωτερικής κατάστασης του κράτους γίνεται έμφανές και από τα όσα ισχυρίζεται ή Άννα Κομνηνή: ή βασιλική έξουσία διαχωρίσθηκε σε δύο μέρη εύθύνης, έτσι ώστε οι πόλεμοι και έν γένει ή άμυνα της χώρας να είναι ασφαλώς υπό την εύθύνη του αυτοκράτορα, ένῶ ή έσωτερική διοίκηση να άνήκει στην αποκλειστική δικαιοδοσία της βασιλομήτορας<sup>1</sup>.

Στο αυτοκρατορικό έγγραφο του Αύγουστου 1081, το οποίο μάς παραθέτει έλαφρώς συντομευμένο ή Κομνηνή<sup>2</sup>, ό Αλέξιος θά πλέξει το εγκώμιο της Δαλασσηνής, υπογραμμίζοντας τον στενότατο σύνδεσμο μεταξύ μητέρας και γιου: *μία ψυχή έν διηρημένοις σώμασι δι-εγνώσθη και χάριτι Χριστού διτηρήθη μέχρι του νῦν οὐ το έμὸν ή το σόν, το ψυχρόν τουτο ῥήμα, έρρήθη*<sup>3</sup>. Καί ασφαλώς, θά διακηρύξει εύθαρσώς την έπιθυμία του να παραχωρήσει την φροντίδα της πολιτικής διοίκησης στην βασιλομήτορα: *εδρε γοῦν [ή βασιλεία μου] άριστοκρατίας οἶον άνεπιβούλευτον δχύρωμα, ως άν τη ήγριασμένη και πανεντιμοτάτη μητρί αυτής άνατεθῇ ή των άπάντων διοίκησις*<sup>4</sup>.

Έν συνεχεία, ό αυτοκράτορας γίνεται πιό συγκεκριμένος. Όρίζει, καταρχάς, ότι όσα ή έμπειρη περι τα βιωτικά πράγματα Δαλασσηνή προστάξει έγγράφως σχετικά με υποθέσεις οικονομικής φύσεως θά έχουν κύρος αυτοκρατορικό, αφού θά είναι σαν να προέρχονται από το στόμα του ίδιου (το κύρος έξουσι μόνιμον ως παρὰ του γαληνίου κράτους της βασιλείας μου οἰκονομούμενα και έξ αυτού του στόματος αυτής τα γραφέντα αποστοματιζόμενα)<sup>5</sup>. Έπιπλέον, ξεκαθαρίζει ότι οποιαδήποτε προσταγή της βασιλομήτορας, είτε γραπτή είτε προφορική, λογική ή άκόμη και παράλογη, θά επέχει θέση γνη-

1. Άλεξιάς, III, VII, 1, 7-11: *τοὺς μὲν γὰρ πρὸς τοὺς βαρβάρους πολέμους και όσα των άλλων και των άγώνων ὤπῃν αὐτὸς [ό Αλέξιος] άνεζώσατο, πᾶσαν δὲ των πραγμάτων διοίκησιν και πολιτικὰς άρχὰς και τοὺς περι των εισφορῶν λόγους και των ὑπὲρ της βασιλείας αναλωμάτων τη μητρί κατεπίστευσε.*

2. Άλεξιάς, III, I, 4-7.

3. Άλεξιάς, III, I, 4, 52-54. Ο Κ. Καβάφης, πεπεισμένος για την άφροσίωση του Αλέξιου πρὸς την μητέρα του, χαρακτηρίζει την όμολογουμένως έντυπωσιακή αυτή φράση έμορφη και εύγενική [στο ποίημα Άννα Δαλασσηνή (1927): Κ. Π. Καβάφης, Ποιήματα (φιλ. έπιμ. Γ. Π. Σαββίδης), τ. Β' (1919-1933) (άνατ.), χ.τ. 1978, σ. 56].

4. Άλεξιάς, III, I, 5, 64-65.

5. Άλεξιάς, III, I, 6, 66-73.

σίου αυτοκρατορικού διατάγματος (εφόσον θα φέρει την σφραγίδα της Δαλασσηνής και το μνηί, γραμμένο από τον λογοθέτη των σεκρέτων)<sup>1</sup>. Όσο για τις αρμοδιότητές της, αυτές διευκρινίζονται με σαφήνεια: της παρέχεται απόλυτη δικαιοδοσία επί προβολών και διαδοχών των σεκρέτων και των θεμάτων και επί τοις αξιώμασι και οφφικίοις και δωρεαῖς ἀκινήτων<sup>2</sup>, καθώς και σε ζητήματα, όπως οι αύξήσεις μισθών και οι διανομές επιδομάτων, οι φορολογικές ελαφρύνσεις και απαλλαγές σε εξαιρετικές περιπτώσεις και, εντέλει, οι περικοπές και οι αύξήσεις των κρατικών δαπανών<sup>3</sup>.

Όλοκληρώνοντας το κείμενό του, ο Άλέξιος επισημαίνει, αφ' ενός, ότι κάθε πρόσταγμα της βασιλομήτορος θα επέχει θέση μονίμου νόμου και, αφ' ετέρου, ότι δεν θα είναι η ίδια υπόλογη για τις πράξεις της σε κανέναν απόλυτως, ούτε καν στον λογοθέτη των σεκρέτων, καν εύλογα καν παράλογα ταπραχθησόμενα δόξη. Και επίσης, ότι δεν θα θεωρηθεί υπεύθυνη για ενέργειες που θα απορρέουν από την εφαρμογή του συγκεκριμένου διατάγματος<sup>4</sup>.

Από τα παραπάνω, διαπιστώνει κανείς δύο βασικά πράγματα. Πρώτον, την τυφλή εμπιστοσύνη και την απεριόριστη εκτίμηση του Άλεξίου προς την μητέρα του και, δεύτερον, το γεγονός ότι οι δικαιοδοσίες της Δαλασσηνής ήταν επί το πλείστον οικονομικής φύσεως. Οι διαπιστώσεις αυτές, όμως, μάς οδηγούν αναπόφευκτα στην υποβολή των εξής ερωτημάτων: κατά πόσον ο Άλέξιος στο επίσημο αυτό έγγραφο εκφράζει με ειλικρίνεια τα πραγματικά του κίνητρα; Γιατί πήρε την αυτόχρονη τολμηρή απόφαση να παραχωρήσει σημαντικό μέρος της εξουσίας του σε μία γυναίκα, έστω και αν αυτή ήταν η ώριμη και πολύπειρη μητέρα του; Μήπως, πράγματι, ο σκληροτράχηλος αυτός πολεμιστής-ήγεμόνας ήταν σε τέτοιο βαθμό προσκολλημένος στην δυναμική και δεσποτική μητέρα του, όπως επισημαίνει ο H.-G. Beck<sup>5</sup>, ώστε να κινδυνεύει να χαρακτηριστεί «παιδί της μαμάς»; Ήταν, άραγε, στ' αλήθεια η Δαλασσηνή από απόψεως ικανοτήτων και εμπιστοσύνης η μοναδική επιλογή για τον Άλέξιο, ο όποι-

1. Άλεξιάς, III, I, 6, 73-77.

2. Άλεξιάς, III, I, 7, 78-79.

3. Άλεξιάς, III, I, 7, 83-85.

4. Άλεξιάς, III, I, 7, 87-8, 95.

5. H.-G. Beck, Byzantinisches Erotikon, έλλ. μετάφρ. Ί. Δημητρούκας, Βυζαντινόν Έρωτικόν [Βιβλιοθήκη Βυζαντινής Ιστορίας και Φιλολογίας 2],

ος μάλιστα έσπευσε να της άπονεύει τον τίτλο της δεσποίνης-βασίλισσης;<sup>1</sup>

Προτού όμως επιχειρηθεί να δοθεί μία όσο το δυνατόν, κατά την γνώμη μου, πιο πειστική άπάντηση στα έρωτήματα αυτά, θα είχε ενδιαφέρον να ριχθεί μία έστω και γρήγορη ματιά στην προσωπικότητα της Άννας Δαλασσηνής. Οι φίλα προσκείμενες στο αυτοκρατορικό περιβάλλον πηγές, δηλαδή τόσο η Άλεξιάς όσο και ο βασιλικός λόγος προς τον Άλέξιο του αύλικού ρήτορα Θεοφυλάκτου, μετέπειτα αρχιεπισκόπου Άχρίδος, επιμένουν ότι η γυναίκα αυτή ήταν μία «άγια ενσάρκωση». Ήδη ο ίδιος ο Άλέξιος στο χρυσόβουλλό του, όπως είδαμε και παραπάνω, δεν διστάζει να χαρακτηρίσει άπροκάλυπτα την μητέρα του άγία<sup>2</sup>, ενώ και η Κομνηνή από την πλευρά της δεν άρκεύται άπλώς στην επανάληψη-έπιβεβαίωση του ίδιου χαρακτηρι-

Άθήνα 1999, σ. 94: «ο αυτοκράτορας Άλέξιος Α' Κομνηνός δεν ξεκόλλησε ποτέ από την ποδιά της μητέρας του Άννας Δαλασσηνής και πιθανόν αυτό ήταν καλό για τον ίδιο».

1. Της άπένειμε τον τίτλο χωρίς όμως και να την στέψει. Βλ. E. Bessan, La titulature de l'impératrice et sa signification. Recherches sur les sources byzantines de la fin du VIIIe siècle à la fin du XIe siècle, Byzantion 46 (1976), σσ. 243-291, έδω σ. 261, όπου συγκεντρώνονται όλες οι άναφορές των όρων στις βυζαντινές πηγές. Όσο για την ιδιαιτερότητα της ενεργείας αυτής του Άλεξίου βλ. Έ. Μαργάρου, Τίτλοι και επαγγελματικά ονόματα γυναικών στο Βυζάντιο. Συμβολή στη μελέτη για τη θέση της γυναίκας στη βυζαντινή κοινωνία [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 29], Θεσσαλονίκη 2000, σ. 32-33: μόνη άνάλογη περίπτωση άποτελεί αυτή της Μαρίας Σκλήραινας, η όποια και αυτή χωρίς να είναι έστεμμένη έλαβε τον τίτλο της δεσποίνης.

2. Άλεξιάς, III, I, 7, 79-80: βασιλικώς ή άγία μήτηρ αυτής [της βασιλείας μου] έξει άδειαν ο δόξει ταύτη ποιείν. Σε μία τρίτη (ή δεύτερη έχει ήδη παρατεθεί άνωτέρω) περίπτωση (Άλεξιάς, III, I, 4, 49-50), ο Άλέξιος άποκαλεί την Δαλασσηνή ήγιασμένην μητέρα. Ωστόσο, η ιδιότητα αυτή της Δαλασσηνής, όπως φαίνεται από μεταγενέστερα χρυσόβουλλα, παγιώνεται, άποκτώντας επίσημο χαρακτήρα: βλ., για παράδειγμα, το χρυσόβουλλό του 1087 σχετικά με την εκχώρηση έγγειας περιουσίας στην άφιερωμένη στην Θεοτόκο μονή του όσίου Χριστοδούλου στο νησί της Κω (F. Miklosich-J. Muller [έκδ.], Acta et diplomata graeca medii aevi, sacra et profana, τ. I: Diplomata et acta monasterii sancti Ioannis Theologi in Patmo insula [Vindobonae 1890], άρ. VIII, σ. 26 και 27 = Έ. Βρανούση [έκδ.], Βυζαντινά έγγραφα της Μονής Πάτμου, τ. Α': Αυτοκρατορικά [ΕΙΕ-ΚΒΕ], Άθήναι 1980, άρ. 5, σ. 44 και 45), όπου η Δαλασσηνή άποκαλείται κατ' επανάληψιν από τον Άλέξιο άγία δέσποινα και περιπόθητος μήτηρ.



σμοῦ<sup>1</sup>, ὅπως κάνει ἐν πολλοῖς ὁ Θεοφύλακτος Ἀχρίδος<sup>2</sup>, ἀλλὰ «φιλοτεχνεῖν» μὲ ἰδιαίτερη φροντίδα τὸ ἐξιδανικευμένο πορτραῖτο τῆς γιαγιάς της, ἀκολουθώντας τὰ ἔχνη τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ στὸ ἀντίστοιχο ἐγγεῖρημά του πρὸς τὸ πρόσωπο τῆς μητέρας του Θεοδότῃς<sup>3</sup>. Ἡ Ἀλεξιάς παρουσιάζει ἐν ὀλίγοις τὴν Δαλασσηνὴ ὡς ὑπόδειγμα καλῆς καὶ ἐνάρετης χριστιανῆς<sup>4</sup>. Ἡ ὑπερφάνεια καὶ ὁ θαυμασμός τῆς πορφυρογέννητης περιγίππισας γιὰ τὴν γιαγιά της εἶναι διάχυτα στίς σελίδες τοῦ ἔργου της<sup>5</sup>. Ἰδιαίτερος ὁμως στὴν παράκλησή της πρὸς τὸν ἀνα-

1. Ἀλεξιάς, III, VIII, 3, 74: *τοιαύτη τις ἦν ἡ ὑπερφυῆς ὄντως καὶ ἱερὰ ἐκείνη γυνή.*

2. Θεοφύλακτος Ἀχρίδος, Λόγος εἰς τὸν αὐτοκράτορα κύριν Ἀλέξιον τὸν Κομνηνόν, ἐκδ. P. Gautier, Théophylacte d'Achrida. Discours, traités, poésies [CFHB 16/1], Thessalonique 1980 (στὸ ἐξῆς: Θεοφύλακτος, Εἰς τὸν Ἀλέξιον), σσ. 213-243, ἐδῶ σ. 237, 18-22: *ἐθαύμασα τοῦτο πολλάκις ἐγὼ κατ' ἐμᾶντὸν συσκοπούμενος καὶ γὰρ οὐκ αὐτῷ διαπορεῖσθαι μοι παρέστη ἐν ἐπιστάσει γενομένῳ τοῦ πράγματος καὶ μόλις εἶδον τῆς τοιαύτης εὐκοσμίας τὸ ἀρχικώτατον αἶτιον, τὴν μακαρίαν ῥίξαν ὑμῶν [τῆς αυτοκρατορικῆς οἰκογενείας], τὴν δόξαν μητέρα. Εἰ γὰρ ἡ ἀπαρχὴ ἀγία, πάντως πον καὶ τὸ φύραμα.*

3. Πράγματι ὑπάρχουν πολλὲς ἀναλογίες μεταξὺ Θεοδότῃς καὶ Ἀννᾶς Δαλασσηνῆς. Βλ. Ch. Diehl, Figures Byzantines, ἐλλ. μετάφρ. Στ. Βουρδουμπᾶ, Βυζαντινὲς μορφές, Ἀθήνα 1969, σ. 327. Ὅσο γιὰ τὴν Θεοδότῃ, βλ. σχετικὰ Μιχαὴλ Ψελλός, Ἐγκώμιον εἰς τὴν μητέρα αὐτοῦ, ἐκδ. Κ. Σάθας, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τ. I-VII, Βενετία-Ἀθήνα-Παρίσι 1872-1894, V, σ. 3-61· τὸ κείμενο αὐτὸ τοῦ διασήμου Βυζαντινοῦ διανοητῆ τοῦ 11ου αἰῶνα χαρακτηρίζει πολὺ εὐστοχα ἡ Ἀ. Λαῖου, [Ἡ ἱστορία ἐνὸς γάμου: ὁ βίος τῆς ἁγίας Ὑωμαΐδος τῆς Λεσβίας, ἐν: Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο. Τομὲς καὶ συνέχειες στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ παράδοση (Πρακτικὰ Α' Διεθνούς Συμποσίου, 15-17 Σεπτεμβρίου 1988), Ἀθήνα 1989, σσ. 237-251, ἐδῶ σ. 251], ὡς ἐπιτάφιο λόγο πού ἔχει ὅλα τὰ στοιχεῖα μίας ἁγιογραφίας, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ θαύματα.

4. Ἡ Δαλασσηνὴ ἦταν μοναδικὴ γυναῖκα. Διέθετε σὲ τέτοιο βαθμὸ φιλότιμο καὶ φιλεὺςπλαγχνο πνεῦμα, πού τὸ μέγαρό της εἶχε γίνῃ καταφύγιο πάσης φύσεως ἀναξιοπαθούντων. Ἰδιαίτερος ὑποστήριξε τοὺς ρασοφόρους καὶ ἡ τραπεζαρία της κατακλυζόταν πάντοτε ἀπὸ ἱερεῖς καὶ μοναχοὺς. Ἡ εὐσέβειά της ἦταν τέτοια πού τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς νύχτας τὸ περνοῦσε μὲ προσευχὲς καὶ ἀγρυπνίες. Παρότι ἀσχολοῦνταν μὲ πολλὰ κοσμικὰ ὑποθέσεις, ἡ ἐκτέλεση τῶν θρησκευτικῶν της καθηκόντων καὶ τὸ ἐν γένει ἀσκητικὸ πνεῦμα πού τὴν χαρακτήριζε παρέμεναν πάντοτε στὴν πρώτη γραμμὴ τοῦ βίου της. Ὁ τέλειός της χαρακτήρας ἦταν οὐσιαστικὰ ἀπόρροια μίας μοναδικῆς ἰσορροπίας: δὲν ἦταν οὐτε ὑπερβολικὰ κατηφὴς ἀλλὰ οὔτε ἰδιαίτερα προσηγνὴς (Ἀλεξιάς, III, VIII, 3-4).

5. Ἡ Κομνηνὴ, Ἀλεξιάς, III, VII, 3, 32-35, μεταξὺ ἄλλων, ἰσχυρίζεται

γνώστη: *διόπερ εἰ περὶ ταύτης τῆς βασιλίδος λέγοντες τὰ μεγάλα μικροπρεπέστερον εἴπομεν μηδεὶς ὑπὸ μέμψιν ἀγέτω τὸν λόγον, ὅσοι τὴν ἐκείνης ἴσασιν ἀρετὴν καὶ τὸν ὄγκον τοῦ ἀξιώματος καὶ τὸ ἀγχίνον ἐν ἅπασιν καὶ τὸ ἀκροφυσέστατον τοῦ φρονήματος<sup>1</sup>. Ἀλλωστε, ὅπως ἔχει δεῖξει ἡ B. Hill, παρότι ἡ Κομνηνὴ φαινομενικὰ ἀκολουθεῖ τὶς τρέχουσες ἀντιλήψεις γιὰ τὸν ρόλο τῆς γυναίκας μέσα στὸν κοινωνικὸ της περίγυρο, στὴν πραγματικότητά εἶχε δύο πρότυπα γιὰ τὴν ἰδανικὴ γυναῖκα τοῦ αὐτοκρατορικοῦ περιβάλλοντος: τόσο ἡ Ἀννα Δαλασσηνὴ ὅσο καὶ ἡ Εἰρήνη Δούκαινα διαμόρφωσαν δύο ἰδανικοὺς καὶ ἀξιοθαύμαστους ρόλους πού θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπιδιώκει κάθε σημαντικὴ γυναῖκα τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογενείας<sup>2</sup>.*

Καὶ ἀσφαλῶς, τόσο ἡ Κομνηνὴ ὅσο καὶ ὁ Θεοφύλακτος Ἀχρίδος δὲν παραλείπουν νὰ ὑπογραμμίσουν ὅτι οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στὴν Δαλασσηνὴ καὶ τὸν αὐτοκράτορα γιὰ τῆς ἦταν ἀπολύτως ἁρμονικές, οἱ ἰδανικότερες πού θὰ μπορούσαν νὰ ὑπάρξουν, πρᾶγμα πού συνάδει σὲ ἀπόλυτο βαθμὸ μὲ τὰ ὅσα εἶδαμε νὰ ἰσχυρίζεται στὸ διάταγμά του καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἀλέξιος. Ἡ πορφυρογέννητη ἱστορικός, ἀφοῦ ἀρχικὰ ὑπαινίσσεται τὰ ὅσα ὑποστηρίζει, ὅπως εἶδαμε παραπάνω, ὁ Beck<sup>3</sup>, κατόπιν ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ πατέρας της, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ὑπεραγαποῦ-

ὅτι ἡ Δαλασσηνὴ ἀπὸ τὴν νεανικὴ της ἡδὴ ἡλικία διέθετε κρίση ὠρίμου ἀνθρώπου, ἐνῶ παράλληλα, διαβεβαιώνει τὸν ἀναγνώστη της ὅτι τὸ ὅλο παρουσιαστικὸ τῆς γυναίκας αὐτῆς προέδιδε τὴν ἐμβρίθεια καὶ τὸ ἐνάρετο τοῦ χαρακτήρα της.

1. Ἀλεξιάς, III, VIII, 5, 9-13.

2. B. Hill, The ideal imperial komnenian woman, Byzantinische Forschungen 23 (1996), σσ. 7-17, ἐδῶ σσ. 16-17, ἡ ἴδια, A vindication of the rights of women to power by Anna Komnene, Byzantinische Forschungen 23 (1996), σσ. 45-53, ἐδῶ σσ. 45-46, ἡ ἴδια, Imperial women in Byzantium 1025-1204: Power, patronage and ideology, New York 1999, σσ. 192 κέξ. καὶ ἡ ἴδια, Actions speak louder than words: Anna Komnene's attempted usurpation, ἐν: Anna Komnene and her times, ἐκδ. Th. Gouma-Peterson, New York-London 2000, σσ. 45-62, ἐδῶ σσ. 53 κέξ. Πρβλ. καὶ G. Buckler, Anna Komnena. A study, Oxford 1929, σ. 120 καὶ Th. Gouma-Peterson, Gender and power: passages to the maternal in Anna Komnene's Alexiad, ἐν: Anna Komnene..., ὁ.π., σσ. 107-124, ἐδῶ σσ. 113-114, 116.

3. Ἀλεξιάς, III, VII, 1, 6-7: παρότι ὁ Ἀλέξιος ἀπὸ χρόνια εἶχε ἐνηλικιωθεῖ – τὸ 1081 ἦταν ἡδὴ 24 ἐτῶν –, ἐπεδείκνυε ὅψιμη παιδικότητα (δὲν τὸν εἶχε κυριεύσει ἀκόμη τὸ πάθος τῆς φιλαρχίας πού χαρακτηρίζει τοὺς ἐνήλικες) (καίτοι κατὰ τὴν ἡλικίαν τὸν μείρακα παρήλλατε, καθ' ὃν μάλιστα καιρὸν ἐπι-

σε τὴν μητέρα του (τοσοῦτον ἦν φιλομήτωρ), ἦταν ἐξαρτημένος ἀπὸ τὶς ἀποφάσεις της, ὑπακούοντάς την τυφλὰ (σὰν νὰ ἦταν δοῦλος της)<sup>1</sup>. Ὅσο γιὰ τὸν Θεοφύλακτο, αὐτός, παρότι οὐσιαστικὰ ἀναπαράγει τὸ γνῶριμο μοτίβο «δύο σὲ ἓνα» τοῦ αὐτοκρατορικοῦ κειμένου, γιὰ νὰ περιγράψει τὴν ἰδανικὴ σχέση μεταξὺ τῶν δύο ἀδελφῶν Ἀλεξίου καὶ Ἰσαακίου<sup>2</sup>, τοὺς ὁποίους φαίνεται ἀπὸ κοινοῦ οἱ πηγές νὰ ἀποκαλοῦν βασιλεῖς<sup>3</sup>, διατυμπανίζει τὴν ἁρμονικότητα συνεργασίας ἀνάμεσα στὸν αὐτοκράτορα καὶ τὴν βασιλομήτορα: ἀκόμη καὶ ὅταν εἶναι ἀπὼν, ὁ Ἀλέξιος δὲν παύει νὰ κυβερνᾷ, ἐνῶ καὶ ὅταν βρίσκεται στὰ ἀνάκτορα δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἀσχολεῖται μὲ τὶς διάφορες κρατικὲς ὑποθέσεις<sup>4</sup>.

Βεβαίως, ὁ ὑπερβάλλον θρησκευτικὸς ζήλος καὶ τὸ φιλομόναχο πνεῦμα τῆς Δαλασσηνῆς, ἔτσι ὅπως περιγράφονται στὴν *Ἀλεξιάδα*, ἐπιβεβαιώνονται, ἐν μέρει τουλάχιστον, τόσο ἀπὸ τὸν Βίο τοῦ ὁσίου Κυρίλλου τοῦ Φιλεώτη<sup>5</sup> ὅσο καὶ ἀπὸ τὶς στενὲς σχέσεις ποὺ ἡ ἴδια εἶχε ἀναπτύξει μὲ μεμονωμένους μοναχοὺς ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρες μονές στὸν Ἄθω, τὴν Πάτμο καὶ ἄλλοι (περιπτώσεις Εὐστρατίου Γαριδᾶ, ὁσίου Χριστοδούλου Λατρηνοῦ, Δοχειαριτῶν μοναχῶν κ.ἄ.). Ἐξ ἄλλου, ἡ Δαλασσηνὴ τὸ 1081 εἶχε ἤδη ἐνδυθεῖ τὸ μοναχικὸ σχῆμα, ὅπως μαρτυροῦν οἱ ἐπιγραφές τῶν σφραγίδων της (ὅπου ἀποκαλεῖται *μοναχή καὶ κουροπαλάτισσα*)<sup>6</sup> ἀλλὰ καὶ οἱ χρονογράφοι Ἰωάννης Ζωναρᾶς

φύεται τοῖς τοιούτοις ἦθεσιν ὁ τῆς φιλαρχίας ἔρως). Βλ. καὶ παραπάνω σ. 172 σημ. 5.

1. *Ἀλεξιάς*, III, VII, 4.

2. Θεοφύλακτος, Εἰς τὸν Ἀλέξιον, σσ. 239, 26-241, 10.

3. Βλ. σχετικὰ M. Mullett, *The imperial vocabulary of Alexios I Komnenos*, ἐν: *Alexios I Komnenos*, ἐκδ. M. Mullett - D. Smythe, τ. I: *Papers*, Belfast 1996, σσ. 359-397, ἐδῶ σσ. 384 κέξ.

4. Θεοφύλακτος, Εἰς τὸν Ἀλέξιον, σ. 239, 11-14: *διὰ ταύτην, κἂν μὴ παρῆτε, τοῖς πράγμασι πάρεστε, τὰς ἀπάντων γὰρ φροντίδας ὡς οὐδεὶς ἐνὸς ἀναδέχεται... κἂν παρῆτε, οὐ πάρεστε, τῇ ταύτης μεγαλονοίᾳ τὸ πᾶν ἐπιτρέποντες*.

5. Σημειώνεται χαρακτηριστικὰ στὸ ἀγιολογικὸ αὐτὸ κείμενο: *φιλομόναχος δὲ οὖσα ἡ γυνὴ [ἡ Δαλασσηνὴ] δέδωκεν αὐτῷ [στὸν Κύριλλο] καὶ χρήματά τινα, ἃ καὶ μὴ βουλόμενον δέξασθαι, δι' ὁρκῶν αὐτὸν ἐδπειθῆ πεποίηκε (Βίος καὶ πολιτεία καὶ μερικὴ θαυμάτων διήγησις τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Κυρίλλου τοῦ Φιλεώτου, ἐκδ. E. Sargologos, *La Vie de saint Cyrille le Philéote, moine byzantin (m. 1110)* [Subsidia Hagiographica 39], Bruxelles 1964 [στὸ ἐξῆς: Βίος Κυρίλλου], κεφ. 17, 5, σ. 94).*

6. Οἱ σφραγίδες αὐτὲς χρονολογοῦνται μεταξὺ 1067 καὶ 1081: J.-C.

καὶ Θεόδωρος Σκουταριώτης<sup>1</sup>, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἐσκεμμένη γύρω ἀπ' αὐτὸ τὸ θέμα σιωπῇ τῆς Κομνηνῆς.

Παρὰ τὴν ἐντονη, ὅμως, ἐκδήλωση τῆς θρησκευτικότητάς της καὶ τὸν ἄμεσο συσχετισμὸ της μὲ τὸν χῶρο τοῦ μοναχισμοῦ, ἡ Δαλασσηνὴ παρέμενε πάντοτε μία πολὺ δυναμικὴ καὶ φιλόδοξη προσωπικότητα. Βεβαίως, ἡ Κομνηνὴ ἐπιμένει ὅτι ὁ Ἀλέξιος φοβόταν νὰ ἀποκαλύψει στὴν γιαιγία της τὰ μεγαλεπήβολα σχέδια ποὺ ἔτρεφε γιὰ τὴν βασιλομήτορα, ἐπειδὴ στὸ ἐνδεχόμενο αὐτὸ ἐκείνη θὰ μπορούσε νὰ ἐγκαταλείψει ἀκόμη καὶ τὸ παλάτι· καὶ ἐπίσης, ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ Δαλασσηνὴ μόνο χάριν τῆς μητρικῆς της ἀγάπης δέχθηκε νὰ ἀναμειχθεῖ στὶς κρατικὲς ὑποθέσεις, βοηθώντας ἔτσι τὸν ἄπειρο γιὸ της<sup>2</sup>. Ὡστόσο, οἱ διαβεβαιώσεις αὐτὲς δὲν εἶναι ἱκανὲς νὰ μᾶς πείσουν γιὰ τὸ ἀντίθετο: ὅτι δηλαδή ἡ Δαλασσηνὴ δὲν λειτουργοῦσε μὲ κύριο γνώμονα τὶς προσωπικὲς της φιλοδοξίες. Ἡ Ὑλὴ Ἱστορίας τοῦ Νικηφόρου Βρυεννίου μᾶς ἀποκαλύπτει πλήρως τὸν φιλόδοξο χαρακτήρα τῆς δεινῆς – κατὰ τὸν ἴδιο<sup>3</sup> – στὸν λόγο καὶ τὶς πράξεις αὐτῆς γυναίκας. Εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι μᾶς παραδίδει τὴν γεμάτη ἀπογοήτευση ἀλλὰ καὶ φίλαρχο πάθος ἀπάντηση τῆς Δαλασσηνῆς πρὸς τὸν μᾶλλον μαλθακὸ σύζυγό της, τὴν στιγμὴ ποὺ ὁ τελευταῖος ἀρνήθηκε νὰ ἀναλάβει τὸν θρόνο, ὕστερα ἀπὸ τὴν παραίτηση τοῦ αὐτοκράτορα ἀδελφοῦ του, Ἰσαακίου Α' Κομνηνοῦ, τὸ 1059: *ἵνα τί γοῦν οὕτω μεματαιώμεθα ἐαυτοὺς καὶ τὰ φίλτατα εἰς προὔπτον ἐπιρρί-*

Cheyne-J.-F. Vannier, *Études prosopographiques* [Byzantina Sorbonensia 5], Paris 1986, σσ. 97-98. H L. Garland, *Byzantine empresses. Women and power in Byzantium, AD 527-1204*, London-New York 1999, σ. 187, τοποθετεῖ τὴν προσχώρηση τῆς Δαλασσηνῆς στὶς τάξεις τῶν μοναχῶν στὰ 1071, ὅποτε ἡ οἰκογένεια τῶν Κομνηνῶν ἐξορίζεται στὸ νησί τῆς Πριγκίπου, ἐνῶ οἱ Cheynet-Vannier, ὁ.π., σ. 96, στὰ 1081, ὅποτε οἱ γυναῖκες τῆς ἴδιας οἰκογενείας, μεσοῦσης τῆς ἐπαναστάσεως τῶν ἀδελφῶν Ἀλεξίου καὶ Ἰσαακίου, περιορίζονται στὴν μονὴ Πετρίου.

1. Ἰωάννης Ζωναρᾶς, *Ἐπιτομὴ ἱστοριῶν*, ἐκδ. M. Pinder-Th. Buttner-Wobst [Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae], τ. I-III, Bonn 1841-1897 (στὸ ἐξῆς: Ζωναρᾶς), XVIII, 21, 6 (III, σ. 731, 15-17) καὶ Θεόδωρος Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, ἐκδ. Σάθας, ὁ.π., VII, σσ. 1-556, ἐδῶ σ. 177, 1-2· πρβλ. R. Macrides, *The pen and the sword: Who wrote the Alexiad?*, ἐν: *Anna Komnene...*, ὁ.π. (σ. 175, σημ. 2), σσ. 63-81, ἐδῶ σ. 74.

2. *Ἀλεξιάς*, III, VI, 1-2.

3. Νικηφόρος Βρυέννιος, *Ὑλὴ ἱστορίας*, ἐκδ. P. Gautier, Nicéphore

πτοντες κίνδυνον καὶ τὸ πᾶσιν ἡμερτὸν ἀπωθούμεθα τὴν βασιλείαν Ρωμαίων;<sup>1</sup>

Ἡ ἴδια πηγή, ἐπίσης, ἀποτελεῖ ἀδιάφυστο μάρτυρα τῆς γνώσης τῆς Δαλασσηνῆς γύρω ἀπὸ τὸ σύστημα δημιουργίας δικτύου οἰκογενειακῶν δεσμῶν-πολιτικῶν συμμαχιῶν<sup>2</sup>. Μᾶς πληροφορεῖ, χαρακτηριστικά, γιὰ τὴν σύναψη σειρᾶς συνοικεσίων μὲ τὶς ἐκάστοτε κορυφαῖες πολιτικὰ οἰκογένειες τῆς αὐτοκρατορίας. Τὸ 1068 ἡ χήρα μητέρα τῶν Κομνηνῶν προσέφερε τὴν ὑποστήριξή της στὴν Εὐδοκία Μακρεμβολίτισσα καὶ τὸν Ρωμανὸ Δ' Διογένη, νυμφεύοντας τὸν πρωτότοκο γιό της Μανουὴλ μὲ μία συγγενῇ τοῦ αὐτοκράτορα, καθὼς καὶ τὴν κόρη της Θεοδώρα μὲ τὸν γιό τοῦ τελευταίου Κωνσταντῖνο Διογένη<sup>3</sup>. ἡ σύνδεση αὐτὴ μὲ τὴν αὐτοκρατορικὴ οἰκογένεια εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ ἐξοριθεῖ ἡ ἴδια καὶ οἱ γιοί της στὸ νησί τῆς Πριγκίπου, ἀμέσως μετὰ τὴν ἥττα τοῦ Ρωμανοῦ στὸ Μαντζικέρτ (Αὐγούστος 1071) καὶ τὴν συνακόλουθη ἐκθρόνισή του<sup>4</sup>. Ἀργότερα, καὶ ἀφοῦ ἐπιστρέψει ἀπὸ τὸν τόπο τῆς ἐξορίας της, ἡ Δαλασσηνὴ θὰ σπεύσει νὰ συνδεθεῖ ἐπίσημα μὲ τὴν αὐτοκράτειρα Μαρία τὴν Ἀλανή, ἐκτιμώντας πιθανὸν ὅτι ἡ ἐξουσία τοῦ Μιχαὴλ Ζ' Δοῦκα δὲν θὰ εἶχε διάρκεια: μὲ τὴν πολιτικὴ ἀρωγὴ τοῦ εὐνούχου Νικηφορίτζη<sup>5</sup> (ἀνθρώπου ποὺ μόλις εἶχε ἀναλάβει τὰ ἡνία τῶν κρατικῶν ὑποθέσε-

Bryennios, Histoire, [CFHB 9], Bruxelles 1975 (στὸ ἐξῆς: Βρυέννιος), σ. 83, 6-7: *ἦν δεινὴ τις καὶ λέγειν καὶ πράττειν*.

1. Βρυέννιος, σ. 81, 27-83, 2. Καὶ συνεχίζει ἀκάθεκτη (σ. 83, 2-5): *τίς ἢ ἐπιβλαβὴς αὕτη φιλοσοφία καὶ ἄκαιρος μετριοφροσύνη; Ἀλλ' εἴ τι ἐμοὶ πείθῃ, σπεῦσον ὡς τάχιστα ταῖς συμβουλαῖς πεισθῆναι τοῦ βασιλέως καὶ ἀδελφοῦ καὶ τῶν πραγμάτων ἐπιλαβοῦ*.

2. B. Hill, Alexios I Komnenos and the imperial women, ἐν: Alexios I Komnenos, ... δ.π., σσ. 37-54, ἐδῶ σ. 42.

3. Βρυέννιος, σ. 85, 22-87, 1 καὶ 89, 1-3· βλ. ἐπίσης Κ. Βαρζός, Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν [Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται 20α-β], τ. I-II, Θεσσαλονίκη 1984, I, σσ. 61-62 καὶ 85.

4. Βρυέννιος, σσ. 129, 21-131, 26.

5. Hill, δ.π., σ. 43. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ M. Angold, Byzantine Empire, 1025-1204. A political history, ἑλλ. μετάφρ. Ε. Καργιανιώτη, Ἡ Βυζαντινὴ Αυτοκρατορία ἀπὸ τὸ 1025 ὡς τὸ 1204. Μία πολιτικὴ ἱστορία, Ἀθήνα 1997<sup>2</sup>, σ. 205, ὁ Νικηφορίτζης, προκειμένου νὰ διατηρήσει τὴν θέση του στὴν ἐξουσία, ἀναζήτησε πολιτικὰ ἐρείσματα στὴν ἰσχυρὴ οἰκογένεια τῶν Κομνηνῶν, μὲ ἀποτέλεσμα, ἀπὸ τὴν στιγμή ποὺ πῆρε στὰ χέρια του ὁ ἴδιος τὰ ἡνία τῶν

ων), ὁ ὁποῖος ἀσκοῦσε μεγάλη ἐπιρροὴ ἐπὶ τοῦ Μιχαήλ, ἐπέτυχε νὰ συνάψει γάμο μετὰ τοῦ γιοῦ της Ἰσαακίου καὶ τῆς ἐξαδέλφης τῆς Μαρίας, Εἰρήνης τῆς Ἀλανῆς<sup>1</sup>. Καὶ δὲν ἦταν μόνο αὐτά. Ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνοδο τοῦ Νικηφόρου Βοτανειάτη στὸν θρόνο, ἡ Δαλασσηνὴ ἦταν ἑτοιμὴ νὰ προσαρμοσθεῖ γιὰ μία ἀκόμη φορὰ στὰ νέα πολιτικὰ δεδομένα. Ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ἡ Κομνηνὴ, ἔσπευσε νὰ δημιουργήσει ἕνα νέο συγγενικὸ δεσμὸ μὲ τὴν οἰκογένεια τοῦ νέου ἡγεμόνα, ἀρραβωνιάζοντας τὴν ἐγγονή της Ἄννα (;) – τὴν κόρη τοῦ νεκροῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ – μὲ τὸν ἐγγονὸ τοῦ αὐτοκράτορα<sup>2</sup>.

Ὡστόσο, ἡ ἀνάληψη πρωτοβουλιῶν στὸν χῶρο τῆς οἰκογενείας καὶ ἡ διαμόρφωση στρατηγικῆς μὲ βάση τὸ οἰκογενειακὸ πολιτικὸ συμφέρον, πέρα ἀπὸ τὴν δυναμικότητα τοῦ χαρακτήρα, σχετίζεται καὶ μὲ ἕναν ἀκόμη παράγοντα. Πρόκειται γιὰ τὴν διπλὴ ιδιότητα τῆς μητρότητας-χρηείας, γύρω ἀπὸ τὴν ὁποία ἀναπτύσσεται σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὸ β' μιστὸ τοῦ 11<sup>ου</sup> αἰῶνα μία ἰδιαίτερη «ἰδεολογία». Σύμφωνα μὲ τὴν M. Mullett, τὰ κείμενα ποὺ σηματοδοτοῦν τὴν ἀνάπτυξη τῆς «ἰδεολογίας» αὐτῆς στὸν χῶρο τῆς κομνηνείας αὐτοκρατορικῆς αὐλῆς ἢ, καλύτερα, ποὺ ἀποκαλύπτουν τὸν χαρακτήρα τῆς αὐλῆς τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ, ὁ ὁποῖος ἀναλύεται σὲ μία τάση ἐνίσχυσης τοῦ ἀσκητικοῦ πνεύματος, μὲ τὴν ἀποφασιστικὴ συμβολὴ τῆς μητέρας τοῦ ἡγεμόνα ποὺ εἶναι τώρα καλλιεργημένη, γεμάτη σοφία καὶ καλοσύνη, εἶναι οἱ δύο βασιλικοὶ λόγοι τοῦ Θεοφυλάκτου Ἀχρίδος, ὁ γνωστὸς πρὸς τὸν Ἀλέξιο (1088) καὶ ὁ προγενέστερος πρὸς τὸν πρίγκιπα Κωνσταντῖνο Δοῦκα (1085)<sup>3</sup>. Ἀπὸ τὸ 1067, ὁπότε πεθαίνει ὁ σύζυγός της Ἰωάννης Κομνηνός, ἡ Δαλασσηνὴ ὡς χήρα μητέρα ἀνα-

κρατικῶν ὑποθέσεων, οἱ γιοί της Δαλασσηνῆς νὰ ἀναλάβουν τὴν ἐκτέλεση σημαντικῶν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων.

1. Βρυέννιος, σ. 143, 6-13.

2. Ἀλεξιάς, II, V, 1, 13-15. Μάλιστα, τὴν ἀνατροφή τοῦ παιδιοῦ ἀνέλαβε ἡ οἰκογένεια τῶν Κομνηνῶν (Ἀλεξιάς, II, V, 1, 21-23). Βλ. ἐπίσης Βαρζός, Γενεαλογία, δ.π. I, σ. 63-64 καὶ σημ. 12 (ὅσον ἀφορᾷ στὸ ὄνομα τῆς κόρης τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ).

3. Mullett, δ.π., σ. 365· πρβλ. ἐπίσης ἡ ἴδια, Alexios I Komnenos and imperial renewal, ἐν: New Constantines. The rhythm of imperial renewal in Byzantium, 4<sup>th</sup>-13<sup>th</sup> centuries (Papers from the Twenty-sixth Spring Symposium of Byzantine Studies, St Andrews, March 1992), ἐκδ. P. Magdalino, Aldershot 1994, σσ. 259-267, ἐδῶ σ. 262.

λαμβάνει δικαιωματικά την αρχηγία της οικογενείας<sup>1</sup>, θέτοντας ύψηλους πολιτικούς στόχους. Η Κομνηνή μᾶς διαβεβαιώνει, χαρακτηριστικά, ότι ο πατέρας της είχε ανατραφεί με τὰ αὐστηρὰ διδάγματα τῆς μητέρας του, μέσα σὲ έντονα θρησκευτικὸ περιβάλλον<sup>2</sup>, ένῳ ὁ F. Chalandon ἀποδίδει στὴν Δαλασσηνὴ καὶ τὴν μετέπειτα ένασχό-

1. Στὸ Βυζάντιο, ἡ γυναῖκα ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατο τοῦ συζύγου της ἀναλάμβανε πλήρως τὴν διαχείριση τῆς οἰκογενειακῆς περιουσίας, ἔχοντας παράλληλα κάτω ἀπὸ τὸν ἀπόλυτο ἐλεγχό της τὰ παιδιὰ της, τὰ ὁποῖα ὀφείλαν νὰ τὴν σέβονται καὶ νὰ τὴν ὑπακούουν: ένδεικτικά, τὸν 9<sup>ο</sup>-10<sup>ο</sup> αἰῶνα, ἡ χήρα μητέρα τῆς ἁγίας Μαρίας τῆς Νέας, ὄντας ἀποκλειστικὰ ὑπεύθυνη γιὰ τὴν τύχη τῆς κόρης της – παρότι ἡ οἰκογένεια διέθετε δύο μεγαλύτερους γιούς καὶ δύο γαμβρούς –, προσεγγίσθηκε ἀπὸ τὸν μέλλοντα γαμβρό της Νικηφόρο, προκειμένου νὰ τὴν πείσει νὰ τοῦ δώσει τὴν τρίτη κόρη της – τὴν Μαρία – γιὰ σύζυγό του (Βίος καὶ πολιτεία καὶ μερικὴ θαυμάτων διήγησις τῆς μακαρίας καὶ ἀοιδίου Μαρίας τῆς νέας, Acta Sanctorum, Nov. IV, σσ. 688-705, ἐδῶ παρ. 2, σ. 692). Γιὰ τὸ ζήτημα βλ. G. Buckler, Women in Byzantine law about 1100 A.D., Byzantion 11 (1936), σσ. 391-416, ἐδῶ σσ. 408 κέξ, B. Hill, Imperial women and the ideology of womanhood in the eleventh and twelfth centuries, Women, men and eunuchs. Gender in Byzantium, ἐκδ. L. James, London-New York 1997, σσ. 76-99, ἐδῶ σ. 83, ἡ ἴδια, Imperial women..., ὁ.π. (σ. 175, σημ. 2), σ. 78, A. Laiou, Women in the history of Byzantium, στὸ: I. Kalavrezou (σὲ συνεργασία μὲ A. Laiou κ.ά.), Byzantine women and their world, Cambridge, Mass.-New Haven-London 2003, σσ. 23-32, ἐδῶ σ. 27 καὶ K. Νικολάου, Ἡ γυναῖκα στὴ μέση βυζαντινὴ ἐποχὴ. Κοινωνικὰ πρότυπα καὶ καθημερινὸς βίος στὰ ἀγιολογικὰ κείμενα [EIE-IBE, Μονογραφίες 6], Αθήνα 2005, σσ. 130 κέξ. Πρβλ. ἐπίσης K. Νικολάου, Οἱ γυναῖκες στὸ βίο καὶ τὰ ἔργα τοῦ Θεοφίλου, Σύμμεικτα 9/2 (1994) [=Μνήμη Δ. Α. Ζακυθνοῦ], σσ. 137-151, ἐδῶ σ. 150.

2. Σημειώνει χαρακτηριστικὰ ἡ Κομνηνὴ, Ἀλεξιάς, III, V, 1, 40-44: ὁ δέ γε αὐτοκράτωρ παιδείας ἐκ νηπίου τυχὼν ἀγαθῆς καὶ πρὸς τὰς νοθεσίας τῆς μητρὸς ἑαυτὸν ἀπευθύνων τὸν τοῦ Θεοῦ φόβον ένστερνισάμενος καὶ ἐγκάρδιον ἔχων ἐδάκνετο ἀνιώμενος ἐπὶ τῇ τῆς πόλεως προνομῇ, ἣν κατὰ τὴν εἰσέλευσιν αὐτοῦ πάντες πανδημεὶ ἐπεπόνθεισαν. Ένδεικτικὸ εἶναι, ἐπίσης, καὶ τὸ γεγονός δτι ὁ Ἀλέξιος πρὶν ἀνέλθει στὸν θρόνο εἶχε μαζί του στίς ἐκστρατεῖες του τὸν μοναχὸ Ἰωαννίκιο, ὁ ὁποῖος τὸν στήριζε, ὅχι μόνο σὲ πνευματικὰ ζητήματα, ἀλλὰ καὶ σὲ στρατιωτικὰ (Ἀλεξιάς, I, VII, 5, 60-67 καὶ I, IX, 3, 73-77–A. Kazhdan–A. Wharton–Epstein, Change in Byzantine culture in the eleventh and twelfth centuries, ἑλλ. μετάφρ. Ἀ. Παππᾶς–Δ. Τσουγκαράκης, Ἀλλαγές στὸ βυζαντινὸ πολιτισμὸ κατὰ τὸν 11<sup>ο</sup> καὶ 12<sup>ο</sup> αἰῶνα, Αθήνα 1997, σ. 152), ὅπως ἐπίσης καὶ δύο ἀκόμη μοναχοὺς, τὸν Ἰγνάτιο καὶ τὸν καθηγούμενο τῆς ἁγορείτικης μονῆς Ξενοφῶντος Συμεῶν (Βίος Κυρίλλου, κεφ. 47, 11, σσ. 233-234 καὶ 460, σημ. 147, ὅσον ἀφορᾷ στὸν πρῶτο, καὶ Βρυένιος, σσ. 289, 8-14 καὶ

ληση τοῦ Ἀλεξίου μὲ τὰ θρησκευτικὰ ζητήματα (συζητήσεις μὲ αἵρετικούς)<sup>1</sup>, πρᾶγμα ποὺ θὰ τοῦ προσδώσει τὴν προσωνυμία – ἀπὸ συγχρόνους ἐρευνητὲς – τοῦ *spiritus rector* τῆς θεολογίας τῆς ἐποχῆς του<sup>2</sup>. Καὶ ἀσφαλῶς, τὸ ὅλο σκεπτικὸ τῆς ἀπόφασης τοῦ Αὐγούστου 1081 ἐδραιώθηκε πάνω στὴν «ἰδεολογία» περὶ χήρας μητέρας. Έτσι, στίς αὐτοκρατορικὲς προστάξεις ἡ βασιλομήτωρ ἀποκαλεῖται ἐπισήμως ἁγία δέσποινα καὶ περιπόθητος μήτηρ τοῦ αὐτοκράτορα<sup>3</sup>, ένῳ καὶ στὰ δεσποινικὰ διατάγματα ὁ Ἀλέξιος φέρει τὴν διπλὴ ιδιότητα τοῦ περιποθήτου νιοῦ τῆς Δαλασσηνῆς καὶ βασιλέως<sup>4</sup>. Έν ὀλίγοις, ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ, ἡ Δαλασσηνὴ βρέθηκε τὴν κατάλληλη στιγμή στὸ κατάλληλο σημεῖο, ἐπωφελομένη ἀπὸ τὴν ὑψηλὴ ἰδεολογικὴ ἀξία τῆς μητρικῆς ιδιότητος<sup>5</sup>.

Βεβαίως, ἡ δυναμικότητα τῆς Δαλασσηνῆς θεωρεῖται δεδομένη. Ἡ Κομνηνὴ φθάνει στὸ σημεῖο νὰ ἰσχυρισθεῖ, ὑπερβάλλοντας ἀσφαλῶς, ὅτι ὁ πατέρας της εἶχε καταντήσει «ὄργανο» τῆς μητέρας του (καὶ ὥς, οὕτω γέ φάναι, ὄργανον ἦν αὐτῇ βασιλείας, οὐ βασιλεὺς)<sup>6</sup> καὶ ὅτι ἡ Δαλασσηνὴ θὰ μπορούσε νὰ ἀναλάβει τὴν διακυβέρνηση ὅχι μόνο τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, ἀλλὰ καὶ κάθε κράτους τῆς ὑψηλῆς<sup>7</sup>, ἐπιτρέποντας ἔτσι σὲ συγχρόνους ἐρευνητὲς νὰ διατυπώσουν τολμηροὺς

295, 13 κέξ., ὅσον ἀφορᾷ στὸν δεύτερο). Βλ., τέλος, καὶ Mullett, ὁ.π. (σ. 176, σημ. 3), σ. 391, σημ. 157.

1. F. Chalandon, Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène (1081-1118), Paris 1900, σ. 25.

2. H.-G. Beck, Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich, München 1959, σ. 610.

3. Βλ. παραπάνω σ. 173, σημ. 2.

4. Βλ. ένδεικτικὰ τὸ δεσποινικὸν πιττάκιον τοῦ 1087 (Miklosich-Müller, ὁ.π., ἀρ. XI, σσ. 32-33 = Βρανούση, ὁ.π., ἀρ. 47, σ. 333), ὅπως καὶ τὴν δεσποινικὴν πρόσταξιν τοῦ 1089, σὲ σχέση μὲ τὴν μονὴ Δοχειαρίου (N. Oikonomides [ἐκδ.], Actes de Docheiariou [Archives de l'Athos XIII], Paris 1984, ἀρ. 2, σ. 59).

5. Hill, Imperial women..., ὁ.π. (σ. 179, σημ. 2), σ. 80. Γενικὰ γιὰ τὴν ένίσχυση ποὺ προσέφερε στὴν θέση τῆς Δαλασσηνῆς ἡ «ἰδεολογία» περὶ χήρας μητέρας βλ. ὁ.π., σσ. 80-82 καὶ ἡ ἴδια, ὁ.π. (σ. 184, σημ. 1), σσ. 89 κέξ.

6. Ἀλεξιάς, III, VII, 5, 47-48.

7. Ἀλεξιάς, III, VII, 2, 16-19: τοσαύτη γὰρ ἡ ἐμὴ μάμμη περὶ τὰ πράγματα δεξιωτάτη καὶ τάξει καὶ καταστήσασθαι πολιτεῖαν ἐδμήχανος, ὥστε μὴ μόνον τὴν Ρωμαίων ἀρχὴν διοικεῖν δύνασθαι, ἀλλὰ καὶ πᾶσαν τὴν ὁπουδήποτε βασιλείαν, ὁπόσῃν ἥλιος ἐφορᾷ.

αφορισμούς σχετικά με τις ικανότητες της τελευταίας. Τὸ πιὸ πρόσφατο παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ περίπτωση τῆς C. Connor, ἡ ὁποία στὸ βιβλίο της γιὰ τὶς γυναῖκες στὸ Βυζάντιο δὲν παραλείπει νὰ σημειώσῃ χαρακτηριστικά: «ἡ Ἄννα Δαλασσηνὴ ἦταν ἡ πιὸ ἰσχυρὴ γυναῖκα τῆς ἐποχῆς της, ἴσως ἀκόμη ἰσχυρότερη γιὰ κάποιο διάστημα καὶ ἀπὸ τὸν σύζυγό της καὶ ἀπὸ τὸν γιό της. Καὶ ἐπίσης: οἱ διοικητικὲς ικανότητες καὶ ἡ διάνοιά της τὴν ἔκαναν τὴν πιὸ ἰσχυρὴ καὶ μὲ ἐπιρροὴν γυναῖκα τοῦ καιροῦ της»<sup>1</sup>. Μάλιστα, ἡ τελευταία αὐτὴ διαπίστωση τῆς Ἀμερικανίδας ἐρευνήτριας δὲν ἀποτελεῖ παρὰ «ἀναμάσημα» τῶν ἰσχυρισμῶν τῆς Κομνηνῆς. Ἀφοῦ πρῶτα ἐξυμνεῖ τὶς διανοητικὲς καὶ τὶς ρητορικὲς ἀκόμη ικανότητες τῆς γιαιγιάς της<sup>2</sup>, ἡ πορφυρογέννητη ἱστορικὸς μᾶς διαβεβαιώνει ὅτι ὁ πατέρας της σεβόταν τὴν Δαλασσηνὴ ὄχι μόνον ὡς μητέρα, ἀλλὰ καὶ ὡς μεγάλο δάσκαλο τῆς ἐπιστήμης τοῦ ἄρχεῖν, γνωρίζοντας καλὰ ὅτι ἡ γυναῖκα αὐτὴ ξεπερνοῦσε κατὰ πολὺ σὲ εὐφυΐα καὶ σύνεση ὅλους τοὺς ἀνθρώπους τοῦ καιροῦ της<sup>3</sup>. Ὅμως καὶ γιὰ τὴν ἴδια τὴν Κομνηνὴ, ἡ Δαλασσηνὴ δὲν ξεχώριζε μόνον ἀπὸ ὅλες τὶς γυναῖκες, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Θεοφύλακτος Ἀχρίδος<sup>4</sup>, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ὅλους τοὺς ἀνδρες τῆς ἐποχῆς της: ἀξίωμα μὲν οὖν μέγιστον αὐτὴ οὐ γυναικῶν μόνον, ἀλλὰ καὶ ἀρρένων καθίστατο καὶ κόσμος τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως<sup>5</sup>.

Ὡστόσο, οἱ «περίφημες» ικανότητες τῆς Δαλασσηνῆς ἀμφισβητοῦνται τελευταῖα ὅλο καὶ πιὸ συχνὰ ἀπὸ τοὺς συγχρόνους μελετητές. Χαρακτηριστικά, ὁ Ν. Οἰκονομίδης ὑποστήριξε τὸ 1976 ὅτι ὁ Ἀλέξιος Ἰδρυσε – τουλάχιστον ἀπὸ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1081<sup>6</sup> – τὴν θέση τοῦ λογοθέτου τῶν σεκρέτων (νευραλγικὸ ἀξίωμα, ὑπεύθυνο γιὰ τὸν συντονισμό καὶ ἔλεγχο τῶν ὑπηρεσιῶν τῆς πολιτικῆς διοίκησης<sup>7</sup>), προ-

1. C. Connor, *Women of Byzantium*, New Haven-London 2004, σ. 243.

2. *Ἀλεξιάς*, III, VII, 2, 19-3, 27.

3. *Ἀλεξιάς*, III, VII, 5, 48-54.

4. Θεοφύλακτος, *Εἰς τὸν Ἀλέξιον*, σ. 239, 15-16: *πολλὰι γυναῖκες ἐποίησαν δύναμιν... σὺ δὲ (δηλ. ἡ Ἄννα Δαλασσηνὴ) ἐπέρκεισαι καὶ ὑπερῆρας πάσας*.

5. *Ἀλεξιάς*, III, VIII, 2, 64-66.

6. Τότε ἀπαντᾷ γιὰ πρώτη φορὰ μνεῖα τοῦ ἀξιωματοῦ σὲ ἀγιορείτικο ἔγγραφο (P. Lemerle-A. Guillou-N. Svoronos-D. Papachryssanthou [ἐκδ.], *Actes de Laura, I: Des origines à 1204* [Archives de l'Athos V], Paris 1970, ἀρ. 43).

7. Βλ. σχετικά Ch. Diehl, *Un haut fonctionnaire byzantin: le logothète "ton sécreton"*, Mélanges Nicolas Jorga, Paris 1933, σσ. 217-229, H. Ahrweiler,

κειμένου νὰ ἐνισχυθεῖ ἡ διοικητικὴ ἀπειρία τῆς βασιλομήτορος καὶ ἐπίσης νὰ ξεπερασθεῖ ὁ σκόπελος τῶν ἐλλειπῶν, ἂν ὄχι ἀνυπάρχτων, γραμματικῶν τῆς γνώσεως (φαίνεται πῶς ἡ ἴδια δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ γράφει καταλλήλως οὔτε ἓνα μνηολόγημα στὰ διάφορα κρατικὰ ἔγγραφα)<sup>1</sup>. Ἐνῶ, ὁμως, ἡ ἀποψη αὐτὴ «προσέχρυσσε» σύντομα στὸ «κίνημα» ἀποκατάστασης τῆς παραμελημένης γυναίκας στὸ Βυζάντιο, τὸ ὁποῖο ἐγκαινίασε στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ '80 ἡ Ἀ. Λαΐου<sup>2</sup>, τὸ 1996 τόσο ὁ L. Burgmann ὅσο καὶ ἡ E. Malamut ἀμφισβήτησαν τὴν ἐγκυρότητα τῶν ὧσων ἀναφέρουν ἀπὸ κοινοῦ ὁ Ἀλέξιος καὶ ἡ Κομνηνὴ, σὲ σχέση μὲ τὴν τρομερὴ ἀφοσίωση τοῦ πρώτου στὴν Δαλασσηνὴ, καὶ κατὰ συνέπεια τὴν ἴδια τὴν ἔκταση τῶν ἀρμοδιοτήτων ποὺ ἐπικυρώθηκαν στὴν βασιλομήτορα. Μάλιστα, τὴν ἀμφισβήτηση αὐτὴ ἐνισχύει καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι κανένα ἀπὸ τὰ σωζόμενα διατάγματα τῆς Δαλασσηνῆς δὲν σχετίζεται μὲ ὑποθέσεις ἰδιαίτερης σημασίας<sup>3</sup>. Ἀλλωστε, ὁ ἴδιος ὁ Ἀλέξιος στὸ χρυσόβουλλό του δὲν παραλείπει νὰ

Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles [Bibliothèque Byzantine-Études 5], Paris 1966, σσ. 200 κέξ., R. Guiland, *Les logothètes. Études d'histoire administrative de l'empire byzantin*, Revue des Études Byzantines 29 (1971), σσ. 5-115, ἐδῶ σσ. 75-84 καὶ N. Oikonomides, *L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin au XIe siècle (1025-1118)*, Travaux et Mémoires 6 (1976), σσ. 125-152, ἐδῶ σσ. 132-133. Πρβλ., τέλος, καὶ Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, τ. Γ' (1081-1204), Αθήνα 2001, σσ. 257-258.

1. Oikonomides, ὁ.π., σ. 132.

2. A. Laiou, *The role of women in Byzantine society*, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 31/1 (1981), σσ. 233-260. Τὸ ἀρθρο αὐτὸ ὑπῆρξε θεμελιώδες γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς μελέτης τῆς γυναίκας (gender studies) στὸ Βυζάντιο: ἔθεσε τὸ ζήτημα τοῦ διαχωρισμοῦ σὲ διάφορες περιόδους τῆς μακραιωνῆς ἱστορικῆς πορείας τῆς Βυζαντινῆς γυναίκας. Πρὶν ἀπὸ τὴν Λαΐου, ὁ Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, χ.τ. χ.χ. (Ἐκδόσεις Παπαζήση), τ. Β', II, σσ. 117-218, τὴν δεκαετία τοῦ '50, εἶχε ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν καθημερινὴ ζωὴ τῆς Βυζαντινῆς σὲ ὁλόκληρη τὴν διάρκεια τῆς βυζαντινῆς περιόδου, χωρὶς τὴν ἀπαραίτητη ὁμως ἐπισήμανση τῶν διαφορῶν ἐξελίξεων καὶ τομῶν ποὺ παρουσιάζει τὸ θέμα, ἀναλόγως μὲ τὶς ἀντίστοιχες ἀλλαγές ποὺ ἐπισυμβαίνουν στὸ κοινωνικοοικονομικὸ καὶ πολιτιστικὸ πεδίο τοῦ Βυζαντίου.

3. L. Burgmann, *Lawyers and legislators: aspects of law-making in the time of Alexios I*, ἐν: Alexios I Komnenos, ... ὁ.π. (σ. 176, σημ. 3), σσ. 185-198, ἐδῶ σ. 186 καὶ E. Malamut, *Une femme politique d'exception à la fin du XIe siècle: Anne Dalassène, Femmes et pouvoir des femmes à Byzance et en Occident* (VIe-



υπογραμμίζει την επιθυμία του οι διάφορες επιλογές της Δαλασσηνής γύρω από την επάνδρωση της κρατικής διοικητικής μηχανής να είναι αναντίρρητες και αμετακίνητες<sup>1</sup>. Τί σημαίνει αυτό; Ότι ο Άλέξιος με τον τρόπο αυτό ήθελε να διασφαλίσει την σταθερότητα-συνοχή του διοικητικού συστήματος και την αποφυγή δυσάρεστων περιπετειών, οι οποίες προφανώς φοβόταν ότι θα μπορούσαν να προκύψουν εξαιτίας της άπειρίας της μητέρας του γύρω από τα ζητήματα αυτά. Γιατί, ακόμη και αν η γηραιά δέσποινα διέθετε κάποια εμπειρία σε σχέση με την διαχείριση οικογενειακών περιουσιακών στοιχείων, όπως πιστεύει η L. Garland<sup>2</sup>, η άσκηση της πολιτικής εξουσίας ήταν ασφαλώς κάτι πολύ διαφορετικό. Έξ άλλου, για τον λόγο αυτό – για να ενισχύσει την δύσκολη αποστολή της – ο Άλέξιος ίδρυσε την θέση του λογοθέτου των σεκρέτων<sup>3</sup>, η οποία όμως από την δεκαετία του '90 αποκτά ακόμη μεγαλύτερη ισχύ, επικρατώντας τώρα ανώτατες δικαστικές αρμοδιότητες με ειδικότερο πεδίο δράσης τις υποθέσεις φοροδιαφυγής<sup>4</sup>. Από την στιγμή που ο αυτοκράτορας αποφάσισε να λάβει δραστηριτικά μέτρα για την εξυγίανση του νομισματικού του συστήματος το 1092<sup>5</sup> ή, κατά την Β. Κουταβά-Δεληβοριά<sup>6</sup>, λίγο πριν

XI<sup>e</sup> siècles), έκδ. S. Lebecq-A. Dierkens-R. Le Jan-J-M. Sansterre, Lille 1996, σσ. 103-120.

1. Άλεξιάς, III, VI, 7, 80-83: αλλά και εἴ τινες προβληθήσονται εἰς τὰ σέκρετα ἢ καὶ εἰς θέματα καὶ διαδεχθήσονται, τιμηθήσονται δὲ καὶ ἐν μεγίστοις ἀξιώμασι καὶ μέσοις καὶ ἐλαχίστοις, ἔσονται εἰς τὸ ἐξῆς ἀμετακίνητοι καὶ ἀμετάπτωτοι.

2. Garland, δ.π. (σ. 176[177], σημ. 6), σ. 191. Η Laiou, δ.π., σ. 242, θεωρεῖ ότι ο Άλέξιος επέλεξε την Δαλασσηνή για την θέση του επικεφαλής της εσωτερικής διοίκησης, διότι ακριβώς διέθετε την απαραίτητη εμπειρία σε ζητήματα οικονομικής φύσεως.

3. P. Gautier, Le synode des Blachernes (fin 1094). Étude prosopographique, Revue des Études Byzantines 29 (1971), σσ. 213-284, ἐδῶ σ. 278.

4. P. Magdalino, Innovations in government, ἐν: Alexios I Komnenos, ... δ.π., σσ. 146-166, ἐδῶ σ. 155.

5. M. Hendy, Coinage and money in the Byzantine empire, 1081-1261 [Dumbarton Oaks Studies 12], Washington, DC 1969, σσ. 39-49, κυρίως σσ. 40-41, 46 κέξ.

6. B. Koutava-Delivoria, Les chichata, les protocharaga et la réforme monétaire d'Alexis I Comnène, Revue belge de Numismatique 141 (1995), σσ. 13-36, ἐδῶ σσ. 25-28: βασικό της ἐπιχείρημα για την χρονολόγηση της νομισματι-

το 1090, ο ρόλος του λογοθέτου των σεκρέτων όφειλε να αναβαθμισθεί, σε συνδυασμό ασφαλώς με την αντίστοιχη υποβάθμιση εκείνου της Δαλασσηνής.

Όσον αφορά στην άποψη του Οικονομίδη σχετικά με την έλλιπή μόρφωση της Δαλασσηνής, αυτή κάλλιστα θα μπορούσε να συνδυασθεί με το ίδιο το κείμενο της Άλεξιάδος. Είναι πράγματι περίεργο το γεγονός ότι η πορφυρογέννητη ιστορικός, παρότι αφιερώνει σημαντικό μέρος του τρίτου βιβλίου στην εξιδανικευμένη περιγραφή της γιαγιάς της, έπισημαίνοντας τα πλεονεκτήματα του χαρακτήρα της (άρετή, έξυπνάδα, έντονη δραστηριότητα), πουθενά δεν κάνει λόγο – όπως και ο Θεοφύλακτος Άχρίδος<sup>1</sup> – για όποιαδήποτε σχέση της βασιλομήτορος με τα γράμματα, κοσμικά ή ιερά. Άκόμη και όταν αναφέρεται στην ρητορική της δεινότητα<sup>2</sup>, αυτό γίνεται μόνο και μόνο για να τονισθεί η περιεκτικότητα του λόγου της και όχι για να προβληθεί η εύγλωττία της. Αντίθετα, ώστόσο, πρὸς την γιαγιά της, η Κομνηνή έπιφυλάσσει μία θαυμάσια περιγραφή για την ένασχόληση της μητέρας της, Ειρήνης Δούκαινας, με τα δυσνόητα στους πολλούς κείμενα του Μαξίμου του Όμολογητή<sup>3</sup>, ενώ παράλληλα μάς πληροφοροφεί ότι η αυτοκράτειρα ήταν εκείνη που ώθησε τον γαμβρό της Νικηφόρο Βρυέννιο να συντάξει την ιστορία του Άλεξίου πριν από την άνοδό του στον θρόνο<sup>4</sup>. Και βεβαίως, δεν θα πρέπει να λησμονη-

κής μεταρρύθμισης το άργότερο στὰ 1089 είναι το γεγονός ότι στις άρχες του 1090 μαρτυροῦνται για πρώτη φορά τα χιχάτα (νομίσματα μεταρρύθμισης). Πρβλ., επίσης, Χριστοφιλοπούλου, δ.π., σσ. 374-375.

1. Αναφέρομαι στὸ ἐγκώμιό του για την Δαλασσηνή, στὸν γνωστό του λόγο πρὸς τὸν Άλέξιο (Θεοφύλακτος, Εἰς τὸν Άλέξιον, σ. 237, 16 κέξ.). Όστόσο, σε ἀνάλογη ἀναφορά του στὴν πρώτη βασίλισσα Μαρία τὴν Άλανή, τὴν μητέρα τοῦ μαθητῆ του, πρίγκιπα Κωνσταντίνου Δούκα, ὁ αὐλικὸς ρήτορας ἐκφράζει τὸν θαυμασμό του για τὴν φιλομάθεια τῆς γυναίκας αὐτῆς, ὅπως ἀσφαλὲς καὶ για τὴν ένασχόλησή της με τὴν μελέτη τῶν ἱερῶν κειμένων (Θεοφύλακτος Άχρίδος, Λόγος εἰς τὸν πορφυρογέννητον κύρ Κωνσταντῖνον, έκδ. Gautier, δ.π. (σ. 174, σημ. 2), σσ. 177-211 [στὸ ἐξῆς Θεοφύλακτος, Εἰς τὸν Κωνσταντῖνον], ἐδῶ σ. 191, 15-22).

2. Βλ. παραπάνω σ. 182, σημ. 2.

3. Άλεξιάς, V, IX, 3, 57-70. Πρβλ. Κ. Μέντζου-Μεϊμάρη, Βυζαντινὴ ἀγιολογικὴ βιογραφία. Ἡ ἀγιολογικὴ βιογραφία στὸ Βυζάντιο καὶ ἡ σημασία της στὴν πολιτιστικὴ ἱστορία τῆς Ν.Α. Εὐρώπης, Ἀθήνα 2002, σσ. 17-18.

4. Άλεξιάς, VII, II, 6, 12-16.

θεῖ ἡ πασίγνωστη ὑπερηφάνεια τῆς Κομνηνῆς γιὰ τὴν εὐρύτητα τῶν προσωπικῶν τῆς γνώσεων στὸν τομέα τῆς κλασσικῆς ἑλληνικῆς κληρονομιάς. Κατόπιν τούτων, θὰ ἦταν νομίζω εὐλογο νὰ ὑποθέσει κανεῖς ὅτι, ὅταν ὁ Ἀλέξιος προέβλεπε στὸ χρυσόβουλλό του ὅτι ἡ ἐγκυρότητα τῶν ἐγγράφων ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ἐκδῶσει ἡ βασιλομήτωρ θὰ διασφαλιζόταν μὲ τὸ ἰδιόγραφο μνηολόγημα τοῦ ἐκάστοτε λογοθέτου τῶν σεκρέτων καὶ τὴν διὰ κηροῦ σφραγίδα τῆς ἰδίας, ἴσως ἤθελε νὰ ἀπαλλάξει τὴν μητέρα του ἀπὸ τὴν ἀντικειμενικὴ δυσκολία τῆς ἰδιοχείρου ὑπογραφῆς τῶν ἐγγράφων.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ ἄποψη τῆς B. Hill ὅτι ἡ ἑκταση τόσο τῆς ἐξουσίας ὅσο καὶ τῆς ἐλευθερίας δράσης τῆς βασιλομήτορος διαπιστώνεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἴδια ἦταν σὲ θέση νὰ ματαιώνει τὶς ἐπιθυμίες τοῦ αὐτοκράτορα γιοῦ της, εἴτε πείθοντάς τον ὕστερα ἀπὸ συζήτηση εἴτε ἐρμηνεύοντας τὰ διατάγματα του μὲ τέτοιο τρόπο, ὥστε νὰ ἐξυπηρετοῦνται οἱ προσωπικὲς τῆς πολιτικὲς ἐπιλογές<sup>1</sup>, θὰ μπορούσε ἀσφαλῶς νὰ ἔχει ἰσχυρὸ ἀντίλογο. Δὲν ἦταν ἡ ἱκανότητά της νὰ πείθει τὸν αὐτοκράτορα ἢ νὰ ἐρμηνεύει κατὰ τὴν κρίση της τὶς ἀποφάσεις του αὐτὸ ποὺ τὴν ἔκανε νὰ δρᾷ ἐλεύθερα, ἀλλὰ μᾶλλον ἡ ἐπιλογή τοῦ Ἀλεξίου νὰ μὴν ἔλθει σὲ σύγκρουση μὲ τὴν ἴδια, κατὰ τὴν πρῶιμη βασιλεία του, καὶ δὴ γιὰ ἀσήμαντα ζητήματα, ὅπως ἡ προώθηση καὶ ἐνίσχυση μεμονωμένων μοναχῶν καὶ ὁλόκληρων μοναστηριῶν. Ἄλλωστε, τὸ «θεοφιλὲς» αὐτὸ ἔργο τῆς Δαλασσηνῆς θὰ ἀντανάκλῳσε εὐεργετικὰ στὸ πρόσωπο τοῦ αὐτοκράτορα, ὁ ὁποῖος, ὅπως θὰ διαφανεῖ καὶ παρακάτω, εἶχε ἀπόλυτὴ ἀνάγκη ἀπὸ τὴν προβολὴ τῆς αὐτοκρατορικῆς του «εὐσεβείας», καὶ παρὰ τὴν ἐν ἰσχυρὸν τὸν ἴδιο πνευματικὰ<sup>2</sup>.

1. Hill, *Imperial women...*, ὁ.π., σ. 162. Γιὰ τὴν ἀκριβῶς ἀντίθετη ἄποψη, ἡ ὁποία ὁμως δὲν ἐδράζεται στὴν ἀμφισβήτηση τῶν «περιφῆμων» ἱκανοτήτων τῆς Δαλασσηνῆς, βλ. A. Demosthenous, *His mother's voice: Anna Dalassene's influence on her son, emperor Alexios I Komnenos (1081-1118)*, *Βυζαντινὸς Δόμος* 16, (2007-2008), σσ. 231-239.

2. Ὁ ἴδιος ὁ Ἀλέξιος στὸ χρυσόβουλλό του γιὰ τὸν ὅσιο Χριστόδουλο Λατρινὸν – τοῦ 1087 – (Miklosich-Muller, ὁ.π., ἀρ. VIII, σ. 26 = Βρανούση, ὁ.π., ἀρ. 5, σ. 44) παραδέχεται ὅτι ὁ βασικὸς λόγος τῆς ἐκ μέρους του ἐξασφάλισης – μὲ δωρεές – τῶν ἀπαραιτήτων πόρων γιὰ τὴν ἀνετη λειτουργία τῶν μοναστηριῶν εἶναι οἱ ἀπερίσπαστες προσευχὲς τῶν μοναχῶν ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τῆς ψυχῆς τοῦ αὐτοκράτορα-δωρητῆ (ἄλλ' ὅπως ἂν ἐξ αὐτῶν [τῶν

Ἄν δεχθοῦμε τὶς ἀπόψεις τῶν Οἰκονομίδη, Burgmann καὶ Malamut, τότε ἀναγκαστικὰ θὰ πρέπει νὰ καταλήξουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Ἀλέξιος ἐπέλεξε νὰ μοιρασθεῖ τὴν ἐξουσία του μὲ τὴν μοναχὴ βασιλομήτορα μόνον καὶ μόνον ἐπειδὴ τῆς εἶχε τυφλὴ ἐμπιστοσύνη, ἡ ὁποία ἀπέρρεε ἀπὸ τὴν ἀπολύτως ἰδανικὴ σχέση ἀνάμεσα στὴν στοργικὴ μητέρα καὶ τὸν ὑπάκουο γιό. Ἄλλωστε, τὸ ἐνδεχόμενο αὐτὸ θὰ ἐξηγοῦσε, νομίζω, σὲ κάποιον βαθμὸ τὴν ἀδιαφορία τοῦ νέου αὐτοκράτορα γιὰ τὸν ἀρνητικὸ ἀντίκτυπο ποὺ ἀσφαλῶς θὰ προκάλεσε ἡ ἐνέργειά του αὐτῇ στὴν κοινὴ γνώμη τῆς Κωνσταντινούπολης· τὸ κοινὸ αὐτὸ ἀποτελοῦσε μέρος τοῦ εὐρυτέρου βυζαντινοῦ, τὸ ὁποῖο διακατεῖχε διαχρονικὰ ἓνα ἰδιάζον «ἀντιφεμινιστικὸ» πνεῦμα<sup>1</sup>. Εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι ἡ Κομνηνὴ, μὲ ἐμφανῆ διάθεση γιὰ ἀμεροληψία, ἀναγνωρίζει ὅτι ὁ ἀναγνώστης της θὰ μπορούσε νὰ ἀποδοκιμάσει τὴν ὅλη ρύθμιση μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ὁ αὐτοκράτορας ἐμπιστεύθηκε ὁλόκληρὴ τὴν πολιτικὴ ἐξουσία στὸν γυναικωνίτη (καὶ ἴσως μὲν ἂν τις ἐνταῦθα γενόμενος καταμέμφοιτο τὴν οἰκονομίαν ὡς γυναικωνίτιδι καταπιστεύσαντος τοῦμοῦ πατρὸς τὴν τῆς βασιλείας διοίκησιν)<sup>2</sup>. Ἀλλὰ καὶ ὁ Ἀλέξιος φαίνεται ὅτι ἀντιλαμβανόταν πῶς οἱ ἐνέργειές του θὰ προκαλοῦσαν τὸ κοινὸ αἶσθημα, πρᾶγμα ποὺ τὸν ἔκανε νὰ ἐπαναλαμβάνει συνεχῶς στὸ χρυσόβουλλό του ὅτι κάθε πρόσταγμα τῆς γηραιᾶς δεσποίνης θὰ εἶναι σὰν νὰ ἐξῆλθε ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ ἰδίου, τοῦ αὐτοκράτορος τῶν Ρωμαίων. Σύμφωνα, μάλιστα, μὲ τὴν B. Hill, ἡ Κομνηνὴ, προκειμένου νὰ μετριάσει τὶς εὐθύνες τοῦ Ἀλεξίου, σχε-

προσφορῶν] ἀποτρέφονται οἱ ἐν τοῖς ναοῖς αὐτῶν προκαθήμενοι μοναχοὶ καὶ τῶν ἀναγκαίων ἀνεκδοῶς ἔχοντες προθυμότερον τὸν ἀσκητικὸν θέωσι δίαυλον, καὶ ὑπὲρ τοῦ κόσμου παντὸς καὶ τῆς βασιλείας ἡμῶν θερμότερας τὰς πρὸς θεὸν ἐντεύξεις ποιοῦντο, ὁποῖον δὴ καὶ τὰ νῦν τελεῖται παρὰ τῆς ἡμετέρας θεοσεβείας καὶ γαληνότητος).

1. Γιὰ τὸν «ἀντιφεμινισμό» στὸ Βυζάντιο βλ. J. Grosdidiers de Matons, *La femme dans l'empire byzantin, Histoire mondiale de la femme*, τ. III, Paris 1967, σσ. 11-43, ἐδῶ σσ. 18-20, C. Mango, *Byzantium. The empire of New Rome*, ἑλλ. μετάφρ. Δ. Τσουγκαράκης, Βυζάντιο. Ἡ Αὐτοκρατορία τῆς Νέας Ρώμης, Ἀθήνα 1990<sup>2</sup>, σ. 267, C. Galatariotou, *Holy women and witches: Aspects of Byzantine conceptions of gender, Byzantine and Modern Greek Studies* 9 (1984/5), σσ. 55-94, ἐδῶ σσ. 66-68 καὶ Μαμαγκάκης, *Γυναίκα...*, ὁ.π., κεφ. 2, Α καὶ Β. Πρβλ. ἐπίσης Beck, ὁ.π. (σ. 172, σημ. 5), σσ. 78-80.

2. Ἀλεξιάς, III, VII, 2, 11-13. Πρβλ. καὶ VII, 1, 1-7.

τικά με τὸν πρωτοφανῆ ρόλο τῆς Δαλασσηνῆς στὴν δημοσία ζωὴ τῆς αὐτοκρατορίας, προσπαθεῖ νὰ μεταθέσει τὴν γιαγιά της ἀπὸ τὶς τάξεις τῶν ἀπλῶν γυναικῶν στὶς τάξεις τῶν ἱερῶν προσώπων. Ἔτσι, πρῶτα ἀπὸ ὅλα ἡ βασιλομήτωρ παρουσιάζεται περισσότερο ὡς ἡ ἀφοσιωμένη στὸ καθῆκον της μητέρα τοῦ αὐτοκράτορα, παρὰ ὡς γυναικα με δύναμη καὶ ἐξουσία· εἶναι τὸ μόνο πρωταγωνιστικὸ πρόσωπο τῆς Ἀλεξιάδος ποὺ δὲν περιγράφεται φυσιογνωμικά. Δεύτερον, σκιαγραφεῖται, ὅπως εἶδαμε καὶ πιὸ πάνω, ὡς φαινόμενο, ὡς μοναδικὸς ἄνθρωπος ποὺ παρεκκλίνει ἀπὸ τὶς γνωστὲς κατηγορίες τῶν ἀνδρῶν καὶ τῶν γυναικῶν, ὅπως αὐτὲς γίνονταν ἀντιληπτές ἀπὸ τοὺς συγχρόνους Βυζαντινοὺς. Καὶ τρίτον, τοποθετεῖται στὸ βᾶθρο τῆς ἀγιότητας, διαχωριζόμενη ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους· παρουσιάζεται νὰ φέρει ὅλα τὰ τυπικὰ στοιχεῖα ποὺ χαρακτηρίζουν μία ἀγία<sup>1</sup>.

Ὅπως ἔχω ὑποστηρίζει ἀλλοῦ<sup>2</sup>, ἀκριβῶς γιὰ τὸν ἴδιο αὐτὸ λόγο (τὸν μετριασμὸ τοῦ ἀντικτύπου τῆς κοινωνικοπολιτικῆς παρεκκλίνοσας συμπεριφορᾶς τῆς γιαγιάς της) ἡ Κομνηνὴ, παρὰ τὴν ἰδιαίτερη προσοχὴ ποὺ δείχνει στὴν περιγραφὴ τῶν προσώπων τῆς ἱστορίας της, πρωταγωνιστικῶν καὶ μὴ<sup>3</sup>, ἐσκεμμένα παραλείπει νὰ ἀναφερθεῖ στὴν μοναχικὴ ιδιότητα τῆς Δαλασσηνῆς. Μία γυναῖκα μοναχὴ θὰ ὀφείλε, σύμφωνα με τοὺς μοναστικούς κανόνες<sup>4</sup>, νὰ εἶναι περιορισμένη σὲ κάποιο γυναικεῖο μοναστήρι μακριὰ ἀπὸ τὰ βλέμματα τῶν ἀνθρώπων τοῦ κόσμου, ἐπιζητώντας τὸ θεῖο ἔλεος, καὶ ἀσφαλῶς νὰ ἀπέχει ἀπὸ κάθε κοσμικὴ δραστηριότητα καὶ δὴ ἀπὸ τὴν ἀσκηση τῆς κρατικῆς ἐξουσίας. Μάλιστα, ὡς πρὸς αὐτό, τὰ λεγόμενα τοῦ Ζω-

1. Hill, A vindication..., δ.π., σσ. 49-50 καὶ ἡ ἴδια, Imperial women..., δ.π., σσ. 193-194. Πρβλ. ἐπίσης ἡ ἴδια, δ.π. (σ. 180, σημ. 1), σ. 90.

2. Μαμαγκάκης, Γυναῖκα..., δ.π., κεφ. 5, Β.

3. Ὅπως παρατηρεῖ ἡ Connor, δ.π., σ. 249, ἡ περιγραφικὴ ἱκανότητα τῆς Κομνηνῆς ἔχει ὡς ἀφετηρία της τόσο τὴν παρατηρητικὴ της φύση ὅσο καὶ τὴν ἐνασχόλησή της με τὴν ἀρχαία γραμματεία (λογοτεχνία, ρητορικὴ, φιλοσοφία). Πρβλ. Hill, Imperial women..., δ.π., σ. 189.

4. Βλ. Τυπικὸν τῆς σεβασμίας μονῆς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Κεχαριτωμένης τῆς ἐκ βᾶθρων νεοεργηθείσης καὶ συστάσης παρὰ τῆς εὐσεβεστάτης αὐγουστής κυρᾶς Εἰρήνης τῆς Δουκαίνης κατὰ τὴν αὐτῆς πρόσταξιν καὶ γνώμην ἐψηγηθέν τε καὶ ἐκτεθέν, ἔκδ. P. Gautier, Le typikon de la Théotokos Kécharitômenê, Revue des Études Byzantines 43 (1985), σσ. 5-165, κεφ. 17.

ναρᾶ εἶναι, νομίζω, πέρα ἀπὸ ἀποκαλυπτικά: ἡ δὲ μήτηρ τούτων [τῶν Κομνηνῶν], παρασήμων μὴ μετασχοῦσα βασιλικῶν διὰ τὸ ἔνδυμα τὸ μοναχικὸν μήτε μὴν εὐφημίας καὶ ἀναρρήσεως, μόνου μετεῖχε τοῦ τῆς βασιλείας ὀνόματος, αὐτὴ δὲ τὴν τῶν πραγμάτων πᾶσαν διοίκησιν ἀνεξώσατο<sup>1</sup>. Ἐπομένως, ἂν τὸ μοναχικὸ σχῆμα ἐμπόδιζε τὴν τυπικὴ ἀπόκτηση τοῦ βασιλικοῦ ἀξιώματος ἀπὸ τὴν Δαλασσηνὴ, τότε ἀντιλαμβάνεται κανεὶς τί θὰ προκαλοῦσε στὴν κοινωνία τῆς βυζαντινῆς πρωτεύουσας ἡ εἰκόνα μίας γυναίκας στὴν κορυφὴ τῆς κρατικῆς μηχανῆς καὶ ἐξουσίας – ἔστω καὶ ἂν ἐπρόκειτο γιὰ τὴν χήρα μητέρα τοῦ αὐτοκράτορα – καὶ δὴ μίας ρασοφόρου γυναίκας.

Παρὰ ταῦτα ὁμως, κατὰ τὴν γνώμη μου, δὲν φαίνεται καθόλου πιθανὸ νὰ ἦταν ἡ ἀφοσίωση τοῦ Ἀλεξίου πρὸς τὴν μητέρα του τὸ βασικὸ κίνητρο ποὺ ὥθησε τὸν νέο ἡγεμόνα στὴν λήψη μίας τόσο τολμηρῆς ἀπόφασης. Ἐξ ἄλλου, πίσω ἀπὸ τὶς ἐσκεμμένα βαρύγδουπες ἐκφράσεις τοῦ ἰδίου τοῦ Ἀλεξίου, ὅπως καὶ τῆς κόρης του, κρύβεται μία ὄχι καὶ τόσο ἰδανικὴ σχέση μεταξὺ μητέρας καὶ γιοῦ. Εἶναι βέβαιον ὅτι ἡ ἐπιλογὴ τοῦ Ἀλεξίου νὰ νυμφευθεῖ τὸ 1078 τὴν Εἰρήνην Δούκαινα<sup>2</sup>, τὴν ἐγγονὴν τοῦ καίσαρα Ἰωάννη Δούκα, θὰ ἐξόργισε τὴν Δαλασσηνὴ, μία γυναῖκα ποὺ δὲν ἔπαψε ποτὲ νὰ τρέφει μῖσος γιὰ τὴν οἰκογένεια τῶν Δουκῶν<sup>3</sup>, τὴν ὁποία θεωροῦσε ὑπεύθυνη γιὰ τὴν δυναστικὴ ἀλλαγὴ τοῦ 1059. Μάλιστα, αὐτὸς ἦταν καὶ ὁ λόγος ποὺ τὴν ἔκανε νὰ ἐπιχειρήσει, ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνοδο στὸν θρόνον τοῦ γιοῦ της, νὰ διαλύσει τὴν «μισσητὴ» ἔνωση με τοὺς Δούκες, πρᾶγμα ποὺ εἶχε ὡς κατὰλληλὴ τὴν παραίτηση τοῦ πατριάρχου Κοσμᾶ ἀπὸ τὸ ἀνώτατο ἐκκλησιαστικὸ τοῦ ἀξίωμα (πρὸς ὄφελος τοῦ ἐμπόστου της Εὐστρατίου Γαριδᾶ)<sup>4</sup>. Καὶ ἐπιπλέον, ἦταν τέτοιο τὸ πλῆγμα ποὺ δέχθηκαν τὰ σχέδιά της με τὸν γάμο τοῦ Ἀλεξίου, ποὺ ὅπως παρατηρεῖ

1. Ζωναρᾶς, XVIII, 21, 6 (III, σ. 731, 15-18).

2. Βρυέννιος, σ. 221, 10-223, 13.

3. Ἀλεξιάς, III, II, 1, 76-77: ἀλλὰ τὴν τῆς μητρὸς τῶν Κομνηνῶν ἀπροφάσιστον κατ' αὐτῶν [τῶν Δουκῶν] μῆνιν ἐκ μακροῦ γινώσκοντες περιδεεῖς ἦσαν ὑποπτεύοντες αὐτήν.

4. Ἀλεξιάς, III, II, 7 καὶ Ζωναρᾶς, XVIII, 21, 21 (III, σ. 734, 1-7). Βλ. ἐπίσης V. Grumel, Les régestes des actes du Patriarchat de Constantinople, τ. I: Les actes des Patriarches, τευχ. III: Les régestes de 1043 à 1206, Paris 1947, ἀρ. 920 (σχετικὰ με τὴν παραίτηση τοῦ πατριάρχου Κοσμᾶ).

ή L. Garland ή Δαλασσηνή φαίνεται να προτιμοῦσε στὸν θρόνο τὸ ζεῦγος τοῦ Ἰσαακίου Κομνηνοῦ καὶ τῆς Γεωργιανῆς συζύγου του<sup>1</sup>.

Ὅμως καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Ἀλέξιου τὰ πράγματα δὲν μοιάζουν καὶ πολὺ διαφορετικά. Τόσο ἡ ἐδραίωση τῆς θέσης του στὴν ἐξουσία, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν βελτίωση τῆς ἐξωτερικῆς κατάστασης τοῦ κράτους, ὅσο καὶ τὸ ὁλοένα διογκούμενο δεσποτικὸ πνεῦμα τῆς βασιλομήτορος, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν συνεχῶς αὐξανόμενη ἀντιδημοτικότητα τῆς, προφανῶς λόγῳ τῶν ἐπιλογῶν τῆς στὸν εὐαίσθητο τομέα τῆς δημοσιονομικῆς πολιτικῆς<sup>2</sup>, ἔκαναν τὸν Ἀλέξιο νὰ αἰσθάνεται ὅλο καὶ μεγαλύτερη δυσφορία. Ἦχθετο μὲν οὖν ὁ βασιλεὺς ὡς ἐν μόνῳ σχεδὸν τῆς βασιλείας ἀπολαύων ὀνόματι, σημειώνει χαρακτηριστικὰ ὁ Ζωναρᾶς<sup>3</sup>. Μάλιστα, ὁ ἴδιος συγγραφέας μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἡ Δαλασσηνή, ἀντιλαμβανόμενη πλήρως τὴν δύσκολη θέση στὴν ὁποία εἶχε περιέλθει, ἀποφάσισε νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὰ ὑψηλά της καθήκοντα πρὶν προλάβει ὁ γιὸς της νὰ τὴν καθαιρέσει<sup>4</sup>. Ἄν καὶ δὲν γνωρίζουμε πότε ἀκριβῶς συνέβη τὸ παραπάνω γεγονός, ὑπάρχουν κάποιες ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἀλλαγὴ στάσης τοῦ Ἀλέξιου ἀπέναντι στὴν «περιπόθητη» μητέρα του. Κατ' ἀρχάς, ἤδη ἀπὸ τὸ 1088, στὸν γνωστὸ λόγο τοῦ Θεοφυλάκτου Ἀχρίδος πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, τὸ σχῆμα «δύο σὲ ἓνα» (δυαρχία), ὅπως εἶδαμε καὶ παραπάνω, ἐπιφυλάσσεται πλέον γιὰ τοὺς δύο ἀδελφοὺς Κομνηνοὺς, οἱ ὁποῖοι παραλληλίζονται μὲ τοὺς δύο φωστῆρες τοῦ οὐρανοῦ<sup>5</sup>. Ὡστόσο, τὸ 1089 γιὰ πρώτη φορά, σὲ ἔγγραφο τῆς μονῆς Δοχειαρίου<sup>6</sup>, ἐμφανίζεται ὁ Ἀλέξιος νὰ ἀποδοκιμάζει τὴν γενναιοδωρία τῆς Δαλασσηνῆς πρὸς τὸ μοναστήρι τοῦ Ἄθω, ἐνῶ ἀπὸ τὸ 1090-91 καὶ ἐξῆς, ὅπως παρατηρεῖ ἡ M. Mullett, ὁ ἴδιος παρουσιάζεται νὰ μὴ μοιράζεται μὲ κανέναν τὴν ἐξουσία

1. Garland, ὁ.π., σ. 189.

2. Ζωναρᾶς, XVIII, 24, 8 (III, σ. 746, 2-4): τὴν διοίκησιν [ἡ Δαλασσηνή], μέχρι πολλοῦ ταύτην μετεχειρίζετο, ὅθεν καὶ τὰ πρὸς κάκωσιν τῶν ἐπὶ τῶν τότε γινόμενα ἐκέλευε οἱ πλείονες ἐπεγράφοντο.

3. Ζωναρᾶς, XVIII, 24, 9 (III, σ. 746, 4-6).

4. Ζωναρᾶς, XVIII, 24, 10 (III, σ. 746, 7-10): ἐπεὶ δ' ἐκέλευε συνῆκεν ἀχθόμενον τὸν υἱόν, πτοηθεῖσα μὴ βιασθεῖν καὶ ἀθέλητον δόξῃ ποιήσασθαι τὴν μετὰστασιν, παρακεχωρῆκει πάντων τῷ υἱῷ τε καὶ αὐτοκράτορι καὶ τῶν βασιλείων ὑπανεχώρησε.

5. Βλ. παραπάνω σ. 176, σημ. 2.

6. Ἐγγραφο ἀρ. 2, ἐκδ. Oikonomides, ὁ.π., σσ. 54-59.

του· εἶναι ἐνδεικτικὸ ἐπίσης ὅτι τὴν ἴδια αὐτὴ περίοδο στὴν συλλογὴ τῶν ἐπιγραμμάτων τοῦ Νικολάου Καλλικλῆ ἡ ἔμφαση στὶς οἰκογενειακὲς ἀξίες – τῶν Κομνηνῶν – δὲν δίνεται πλέον μέσῳ τῆς μητρότητας<sup>1</sup>. Καὶ βέβαια, τελευταία μνεῖα γιὰ λήψη ἀπόφασης ἐκ μέρους τῆς βασιλομήτορος ἔχουμε τὸ 1095: ἔστειλε τὸν δρουγγάριο τοῦ στόλου Εὐστάθιο Κυμινειανὸ νὰ μεταφέρει στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν στασιαστὴ Νικηφόρο Διογένη<sup>2</sup>.

Ἄν ὅμως ὁ Ἀλέξιος δὲν ἦταν ὁ ἀφοσιωμένος γιὸς ποὺ μᾶς παρουσιάζουν οἱ φίλα προσκείμενες σ' αὐτὸν πηγές καὶ ἡ Δαλασσηνή δὲν εἶχε τίς διοικητικὲς ικανότητες ποὺ τῆς ἀποδίδει κυρίως ἡ Κομνηνή, τότε πῶς θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνευθεῖ ἡ αὐτοκρατορικὴ ἀπόφαση τοῦ Αὐγούστου τοῦ 1081, ἡ ὁποία σύμφωνα μὲ τὴν Ἀλεξιάδα ἀποτελοῦσε ἐκπλήρωση ἐνὸς μυστικοῦ σχεδίου<sup>3</sup>, τὸ ὁποῖο συνέλαβε ὁ νέος αὐτοκράτορας ἀμέσως μετὰ τὴν ἐνθρόνισή του; Γιατί ἐπέλεξε γιὰ τὴν ἀπολύτως ἐμπιστευτικὴ θέση τοῦ ἐπικεφαλῆς τῆς ἐσωτερικῆς διοίκησης τὴν Δαλασσηνή, ἀπὸ τὴν στιγμὴ ποὺ θὰ μπορούσε νὰ τοποθετηθεῖ στὴν θέση αὐτὴ τὸν ἀδελφὸ τοῦ Ἰσαάκιο Κομνηνὸ; Ἄλλωστε, ὁ Ἰσαάκιος ἦταν τὸ ἴδιο ἐμπιστος μὲ τὴν βασιλομήτορα<sup>4</sup> καὶ ἐπιπλέον διέθετε ἀνάλογες μὲ τὸν ἀδελφὸ τοῦ ικανότητες. Εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι, ὅταν ὁ Ἀλέξιος ἔσπευσε νὰ ἐκστρατεύσει κατὰ τοῦ Ροβέρτου Γυῖσκάρδου, ἄφησε πίσω του τόσο τὴν μητέρα του ὅσο καὶ τὸν ἀδελφὸ του, οὕτως ὥστε νὰ ἐπιλαμβάνονται ἀπὸ κοινοῦ τῶν διαφόρων κρατικῶν ζητημάτων, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐξασφαλίσαι ὁ τελευταῖος τὴν ἀπρόσκοπτη

1. Mullett, ὁ.π. (σ. 176, σημ. 3), σ. 387.

2. Ἀλεξιάς, X, IV, 5, 63-67. Ἡ Δαλασσηνή θὰ πεθάνει πιθανότατα στὴν μονὴ τοῦ Χριστοῦ Παντεπόπτη (Ζωναρᾶς, XVIII, 24, 10-11 [III, σ. 746, 10-14]), τὴν ὁποία εἶχε ἰδρύσει ἡ ἴδια πρὶν τὸ 1087 (Βαρζός, ὁ.π., σ. 56, σημ. 39), τὴν 1<sup>η</sup> Νοεμβρίου μετὰ τοῦ 1100 καὶ τοῦ 1102 (P. Gautier, L'obituaire du typikon du Pantocrator, Revue des Études Byzantines 27 (1969), σσ. 235-262, ἐδῶ σσ. 244-245· πρβλ. ἐπίσης D.-U. Papachryssanthou, La date de la mort du sébastocrator Isaac Comnène, frère d'Alexis 1<sup>er</sup>, et de quelques événements contemporains, Revue des Études Byzantines 21 (1963), σσ. 250-255, ἐδῶ σσ. 252-253, 255).

3. Ἀλεξιάς, III, VI, 3, 37-39: εἰς φῶς ἦδη καὶ ἔργον τὸ τῆς ψυχῆς ἐννόημα ἐξάγων τὴν αὐτοκράτορα διοίκησιν τῇ μητρὶ καὶ μόνῃ ἀπεκληρώσατο καὶ διὰ χρυσοβοῦλλον λόγον τὰ βεβουλευμένα εἰς προὔπτον πᾶσι κατέστησεν.

4. Ἀλεξιάς, III, II, 2, 92-1.

ἐφαρμογή τῶν βασιλικῶν ἀποφάσεων. Μάλιστα, ἡ συνεισφορά τοῦ Ἰσαακίου, γιὰ παράδειγμα, στήν ἐξεύρεση χρημάτων γιὰ τὴν συνέχιση τοῦ κρίσιμου πολέμου κατὰ τῶν Νορμανδῶν, μέσῳ τῆς ἐκποίησης παλαιῶν ἐκκλησιαστικῶν κειμηλίων, ἦταν καθοριστικὴ<sup>1</sup>.

Ἡ B. Hill<sup>2</sup> θεωρεῖ ὅτι αὐτὸ ποὺ ὁδήγησε τὸν Ἀλέξιο νὰ ἐμπιστευθεῖ τὶς ἐσωτερικὲς ὑποθέσεις τοῦ κράτους στήν Δαλασσηνὴ ἦταν ἡ ἀνάγκη, κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς βασιλείας του, γιὰ ἐδραίωση τῆς νέας δυναστείας στήν αὐτοκρατορικὴ ἐξουσία, τὴν ὁποία μπορούσε νὰ ἐξυπηρετήσῃ ἡ ἴδια μὲ τὸν καλύτερο τρόπο. Καὶ αὐτό, ἐπειδὴ διέθετε, σύμφωνα μὲ τὸν Θεοφύλακτο Ἀχρίδος<sup>3</sup>, τὸ χάρισμα νὰ διαμορφώνει συνεκτικὸς δεσμούς ανάμεσα στοὺς διαφόρους ἐπιμέρους κλάδους (τόσο τοὺς ἐξ αἵματος ὅσο καὶ τοὺς ἐξ ἀγχιστείας) τῆς οἰκογενείας τῶν Κομνηνῶν στήν διευρυμένη τῆς διάσταση καὶ ἐπομένως νὰ ἐνοποιεῖ τὰ μεγάλα οἰκογενειακὰ συμφέροντα. Ὡστόσο, ἂν λάβει κανεὶς ὑπόψη τοῦ τὸν καθοριστικὸ ρόλο τῶν Δουκῶν στὸ πραξικόπημα τοῦ 1081, ἀλλὰ καὶ τὴν πολιτικὰ ἀσύμφορη στάση τῆς Δαλασσηνῆς ἀπέναντί τους, τότε ἀντιλαμβάνεται ὅτι ἡ ἄποψη Hill δὲν λύνει τὸ πρόβλημα. Ἀλλοῦ<sup>4</sup> ἔχω ἐκφράσει τὴν γνώμη ὅτι ἐκεῖνο ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ὑποθέσει κανεὶς εἶναι ὅτι ὁ Ἀλέξιος παρέδωσε ἓνα μέρος τῆς δικῆς του ἐξουσίας στήν μητέρα του ὡς ἀντάλλαγμα γιὰ τὶς πολυτίμες ὑπηρεσίες τῆς στήν ὑπόθεση τοῦ πραξικοπήματος, στήν βάση ἴσως κάποιας συμφωνίας μεταξὺ μητέρας καὶ γιοῦ/γιῶν, ἀνάλογης μὲ ἐκεῖνη ποὺ εἶχε προηγηθεῖ ανάμεσα στήν θετὴ μητέρα τοῦ Ἀλεξίου Μαρία τὴν Ἀλανή καὶ τοὺς ἀδελφούς Κομνηνούς<sup>5</sup>. Ἄλλωστε, ὁ ἴδιος ὁ Ἀλέξιος στὸ χρυσόβουλλό του, ἀφοῦ πρῶτα ἐξυμνήσῃ τὴν μητρικὴ στοργή, θὰ ἀναγνωρίσῃ ξεκάθαρα ὅτι πάνω ἀπὸ ὅλα ἐκεῖνο ποὺ τὸν ὁδήγησε στὸν θρόνο ἦταν οἱ συνεχεῖς προσευχὲς τῆς μητέρας του πρὸς τὸν Θεὸ (καὶ τὸ δὴ μεῖζον, ὅτι αἱ αὐτῆς εὐχαὶ τὸν πάντα χρόνον πληθυνόμεναι εἰς τὰ ὦτα κυρίου εἰσέδυσαν καὶ εἰς τόδε τὸ ὕψος τῆς

1. Ἀ. Γλαβίνας, Ἡ ἐπὶ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ (1081-1118) περὶ ἱερῶν σκευῶν, κειμηλίων καὶ ἁγίων εἰκόνων ἔρις (1081-1095) [Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται 6], Θεσσαλονίκη 1972, σσ. 54 κέξ.

2. Hill, Actions speak louder..., ὁ.π., σ. 52.

3. Θεοφύλακτος, Εἰς τὸν Ἀλέξιον, σσ. 237, 23-239, 5.

4. Μαμαγκάκης, Γυναίκα..., ὁ.π., κεφ. 5, Β.

5. Ἀλεξιάς, II, II, 3.

βασιλείας ἡμᾶς ἀνήγαγον)<sup>1</sup>, ὑπονοώντας ἔτσι τὴν μεγάλη ὑποχρέωση ποὺ εἶχε ἀπέναντί της. Καὶ φυσικὰ δὲν ἦταν μόνο αὐτές.

Σύμφωνα μὲ τὴν Κομνηνὴ, ἡ γιαγιά της διαδραμάτισε, ἂν ὄχι πρωταγωνιστικὸ, ὅπωςδήποτε ὁμως κάποιο πολὺ σημαντικὸ ρόλο στὸν σχεδιασμὸ τῶν κινήσεων τῶν γιῶν της γιὰ τὴν κατάληψη τῆς ἐξουσίας, τὴν ἀνοιξη (;) τοῦ 1081, συμμετέχοντας ἀπαραιτήτως σὲ κάθε ἐπιτελικὴ οἰκογενειακὴ σύσκεψη. Κατ' ἀρχάς, προτοῦ ἀκόμη ἐκδηλωθεῖ τὸ πραξικόπημα, ἀμέσως μόλις ὁ Ἰσαάκιος καὶ ὁ Ἀλέξιος ἀντιλήφθηκαν τὸν κίνδυνο στὸν ὁποῖο βρίσκονταν, ἐξαίτιας τοῦ μίσους ποὺ ἔτρεφαν ἀπέναντί τους ὀρισμένοι ἄνθρωποι τῆς αὐλῆς τοῦ Βοτανειάτη, ἔκαναν πολλὰ συσκέψεις μὲ τὴν μητέρα τους, προκειμένου νὰ βροῦν τὸ ἀποτελεσματικότερο σχέδιο ἀντιμετώπισης τῆς κατάστασης<sup>2</sup>. Μάλιστα, ὅταν ἀποφάσισαν νὰ ἐμπλέξουν στήν ὑπόθεση καὶ τὴν αὐτοκράτειρα Μαρία τὴν Ἀλανή, ἡ Δαλασσηνὴ ἦταν αὐτὴ ποὺ «δασκάλεψε» τὸν Ἰσαάκιο γιὰ τὸ πῶς ἔπρεπε νὰ χειρισθεῖ τὴν βασιλίτσα<sup>3</sup>. Ἀλλὰ καὶ ὅταν κάποιοι αὐλικὸς ἀλανικῆς καταγωγῆς ἀποκάλυψε στὸν Ἀλέξιο τὰ σχέδια τῶν ἐχθρῶν του, ἐκεῖνος τὸν ὁδήγησε μπροστὰ στὸν ἀδελφὸ καὶ τὴν μητέρα του, ἔτσι ὥστε νὰ ληφθοῦν ἀπὸ κοινῶς ἀποφάσεις<sup>4</sup>. Ἄν ὁμως στίς παραπάνω περιπτώσεις ἡ Δαλασσηνὴ εἶχε πολὺ ἐνεργὸ συμμετοχή, τὴν στιγμὴ τῆς ἐκδήλωσης τῆς στάσης ὁ ρόλος της ἦταν ἀναμφίβολα πρωταγωνιστικὸς, λειτουργώντας οὐσιαστικὰ ὡς ἀρχηγὸς τῶν Κομνηνῶν: συνέλαβε τὸ σχέδιο διαφυγῆς τῆς οἰκογενείας της ἀπὸ τὸ μέγαρό της τὴν πρὶν κατάλληλη στιγμὴ καὶ παράλληλα ἐπέτυχε νὰ λάβει ἐγγυήσεις γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῶν ἀμάχων μελῶν τοῦ οἴκου της ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν αὐτοκράτορα<sup>5</sup>.

Παρὰ ταῦτα, ὁ Ἀλέξιος μὲ τὴν ἀπόφαση τοῦ Αὐγούστου 1081

1. Ἀλεξιάς, III, VI, 4, 54-57. Ἀνάλογα εἶναι καὶ τὰ ὅσα ἰσχυρίζεται ὁ Θεοφύλακτος, Εἰς τὸν Ἀλέξιον, σ. 239, 6-8: ἐκεῖνης τὰ χρυσὰ δάκρυα τὴν ἄδακρυον ὕμν διδῶσι νύκην... ἐκεῖνης οἱ πάννηχοι στεναγμοὶ τὰς τῆς χαρᾶς ἐκβοήσεις καὶ τὰ ἐπινίκια ἄσματα... ἐκεῖνη σε, βασιλεῦ, τροπαίῳ τῷ κατὰ Σκυθῶν ἐστεφάνωσε.

2. Ἀλεξιάς, II, I, 6.

3. Ἀλεξιάς, II, II, 2. Πρβλ. ἐπίσης D. Smythe, Women as outsiders, Women, men and eunuchs..., ὁ.π. (σ. 180, σημ. 1), σσ. 149-167, ἐδῶ σσ. 158-159.

4. Ἀλεξιάς, II, IV, 5.

5. Ἀλεξιάς, II, V.



δὲν ἐξασφάλιζε ἀπλῶς στὴν μητέρα του ἓνα μερίδιο ἀπὸ τὴν βασιλικὴ ἐξουσία, καλύπτοντάς τὴν μάλιστα σὲ ἀπόλυτο βαθμὸ μὲ τὴν ἐπίσημη ὑπογράμμιση τοῦ ἀνευθύνου τῆς θέσης της. Μὲ τὴν Δαλασσηνὴ στὴν προμετωπίδα τῆς κυβέρνησής του, ὁ νέος αὐτοκράτορας ἐπεδίωκε νὰ ἐξωραΐσει τὴν δημόσια εἰκόνα του. Καὶ τοῦτο, ἐπειδὴ ἡ εἰκόνα τοῦ Ἀλεξίου εἶχε πληγωθεῖ πολὺ σοβαρά, τόσο ἀπὸ τὴν πρωτοφανῆ συμπεριφορὰ τῶν στρατιωτῶν του μὲ τὴν εἰσοδό τους στὴν Κωνσταντινούπολη (κατὰ τὸν Ζωναρᾶ, ἀπὸ τὰ ἔκτροπα τοῦ ἀτάκτου αὐτοῦ στρατοῦ εἰς βάρος πολιτῶν καὶ ἐκκλησιῶν δὲν ἔλειψε οὔτε ἡ αἵματοχυσία)<sup>1</sup> ὅσο καὶ ἀπὸ τὶς φήμες γιὰ διατήρηση ἐρωτικῆς σχέσης ἀνάμεσα στὸν ἴδιο καὶ τὴν Μαρία τὴν Ἀλανή, ἡ ὁποία πράγματι, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν Εἰρήνη, τὸν ἀκολούθησε ἀμέσως μετὰ τὴν στέψη του στὸ παλάτι τοῦ Βουκολέοντα<sup>2</sup>. Εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι ἡ γηραιὰ βασιλομήτωρ χρησιμοποίησε τὸ κύρος ποὺ τῆς ἔδινε ἡ μοναχικὴ ιδιότητα καὶ ἡ χηρεία, ὅπως βεβαίως καὶ ἡ διατήρηση στενῶν σχέσεων μὲ ἀνθρώπους τοῦ κλήρου, προκειμένου νὰ προσδώσει στὰ ἀνάκτορα μία πρωτοφανῆ ἱερότητα. Σύμφωνα μὲ τὴν Ἀλεξιάδα, ἡ Δαλασσηνὴ ἐπέβαλε αὐστηρὲς χριστιανικὲς ἀρχὲς καὶ τάξη στὴν αὐλή, κάνοντας τὸ παλάτι νὰ μοιάζει περισσότερο μὲ μοναστήρι παρὰ μὲ βασιλικὰ ἐνδαιτήματα<sup>3</sup>. Καὶ ἐπιπλέον, συνέλαβε τὴν ἰδέα τῆς δημοσίας μεταμελείας τοῦ Ἀλεξίου γιὰ τὴν συμφορὰ ποὺ προκάλεσαν οἱ στρατιῶτες του στὴν πόλη: ὑπέδειξε στὸν γιό της νὰ δεχθεῖ πρόθυμα νὰ κριθεῖ ἀπὸ τὴν Σύνοδο καὶ νὰ ὑπομείνει ἀγόγγυστα τὰ σχετικὰ ἐπιτίμια<sup>4</sup>.

Ἐπομένως, ἡ εὐσεβὴς χήρα μητέρα τοῦ Ἀλεξίου ἦταν ἀπολύτως ἀπαραίτητη σὲ ἓναν ἡγεμόνα ποὺ εἶχε προκαλέσει βάνανυσα τόσο τὴν κοινὴ γνώμη τῆς πρωτευούσης ὅσο καὶ τὴν Ἐκκλησία. Τὴν τελευταία μάλιστα ἐπληξε καὶ μὲ τὸ μέτρο τῆς ἐκποίησης παλαιῶν ἐκκλησιαστικῶν κειμηλίων, προκειμένου νὰ ἐξασφαλισθοῦν οἱ πόροι γιὰ τὶς αὐξημένες ἀμυντικὲς δαπάνες τοῦ κράτους<sup>5</sup>, προκαλώντας μεγάλες

1. Ἀλεξιάς, II, X, 4 καὶ III, V, 2, 58-66 καὶ Ζωναρᾶς, XVIII, 20, 13-16 (III, σσ. 728, 17-729, 16).

2. Βλ. σχετικὰ Μαμαγκάκης, Μαρία..., ὁ.π., σ. 235 κέξ. καὶ ὁ ἴδιος, Γυναίκα..., ὁ.π., κεφ. 5, Α.

3. Ἀλεξιάς, III, VIII, 2, 66-73.

4. Ἀλεξιάς, III, V, 4-6.

5. Γιὰ τὸ θέμα βλ. τὸ βιβλίο τοῦ Γλαβίνα, ὁ.π.

ἀντιδράσεις. Ἦν οὖν ὁρᾶν βασιλικῶν μὲν φιλοτιμιῶν ὄβριζόμενα ἢ καὶ ἀκυρούμενα χειρόγραφα καὶ ταῦτα ἔνορκα καὶ ταῦτα Θεῷ γεγεννημένα, γῆν τε ἱερὰν ἀποσουλόμενῃν, κειμήλιά τε Θεοῦ ἀφαιρούμενα καὶ κοινοῦμενα, καὶ ὅσον ἐν ἐμφύχοις καὶ ὅσον ἐν ἀψύχοις ἀγόμενα ἅπαντα καὶ φερόμενα, αὐτοὺς τε τοὺς Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων μεσίτας, ...τοὺς ἀρχιερεῖς λέγω, παντοίαις θλίψεσιν ὑποβαλλομένους<sup>1</sup>, σημειώνει χαρακτηριστικὰ ὁ πατριάρχης Ἀντιοχείας Ἰωάννης Ὁξείτης στὸν λόγο του – διαμαρτυρία – πρὸς τὸν αὐτοκράτορα. Γιατί ὁμως ὁ Ἀλέξιος παρεχώρησε στὴν Δαλασσηνὴ δικαιοδοσίες ποὺ ἀφοροῦσαν στὴν δημοσιονομικὴ πολιτικὴ; Ἐπεδίωκε ἄραγε κάτι περισσότερο ἀπὸ τὸν προπαγανδισμὸ τῆς αὐτοκρατορικῆς εὐσεβείας; Ἔτσι φαίνεται. Ὁ Ἀλέξιος γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ἀνταποκριθεῖ στὶς ἀπαιτήσεις τῶν κρισίμων στιγμῶν ποὺ ἀντιμετώπιζε ἡ αὐτοκρατορία κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς βασιλείας του, ἔθεσε – ἀναγκαστικὰ ἴσως – σὲ δευτέρη μοῖρα τὴν παραδοσιακὴ ὑποχρέωση τοῦ αὐτοκράτορος Ρωμαίων νὰ μεριμνᾷ διαρκῶς γιὰ τὴν εὐημερία τοῦ πιστοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ<sup>2</sup>. Ὅπως παρατηρεῖ ἡ P. Karlin-Hayter<sup>3</sup>, οἱ διαθέσεις τοῦ Ἀλεξίου ἐναντι τοῦ ἀπλοῦ λαοῦ διαφαίνονται μέσα ἀπὸ τοὺς δύο βασιλικούς λόγους

1. Τοῦ ἀγιωτάτου πατριάρχου Ἀντιοχείας κῆρ Ἰωάννου λόγος εἰς τὸν βασιλέα κῆρ Ἀλέξιον τὸν Κομνηνόν, ἐκδ. P. Gautier, Diatribes de Jean l'Oxite contre Alexis 1<sup>er</sup> Comnène, Revue des Études Byzantines 28 (1970), σσ. 5-55, τὸ κείμενο σσ. 19-49 (στὸ ἐξῆς: Ὁξείτης, Λόγος εἰς τὸν Ἀλέξιον), ἐδῶ σσ. 31, 20-33, 6. Καὶ συνεχίζει σὲ προσωπικότερο ὅφος (ὁ.π., σ. 33, 6-12): ἡκουσα οὖν περὶ τινῶν ἐγὼ τούτων ὡς καὶ ἐμαστιγώθησαν, ὃ γῆ καὶ ἥλιε, καὶ ταῦτα ἐπ' εὐσεβοῦς βασιλέως, καὶ εἰς φυλακὴν ἐβλήθησαν οὐ διὰ Χριστόν...ἀλλὰ διὰ χρυσόν, τὸ βαρύτερον. Κειμηλίων δὲ ἄρτι μνησθεῖς, ἄλλο σμῆνος ἐλεεινολογιῶν ὁρῶ μοι ἐπεγειρόμενον, λέγω δὲ εἰς νοῦν λαβὼν θεῖά τε σκευή καὶ σεπτὰ ἐκτυπώματα ἀφ' ὧν ἐκ πολλοῦ τὰ χωνευτήρια ὁμῖν τὰ νομίσματα δίδωσιν. Βλ. ἐπίσης Kazhdan - Wharton-Epstein, ὁ.π., σσ. 254-255.

2. Ἀπάντων τῶν ὑπηκόων προνοεῖν [ὁ αὐτοκράτορας] καὶ χεῖρα ὁρέγειν ἅπασιν τοῖς ἀδικουμένοις, γράφει χαρακτηριστικὰ ὁ ἐπίσκοπος Δορυλαίου Εὐσέβιος, τὸν 5<sup>ο</sup> αἰῶνα (J. Mansi, Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio, τ. 1-31, Florence-Venice 1759-1798 [ἀνατ. ὑπὸ J. Martin-L. Petit καὶ ἐκδ. τ. 32-40, Paris 1901 κέξ.], τ. 6, στ. 584). Πρβλ. Ἐπαναγωγή, ἐκδ. Ἱ. καὶ Π. Ζέπος, Jus Graecoromanum, τ. I-VIII, Αθήνα 1931, II, σσ. 229-368, ἐδῶ σσ. 240-241 (= τίτλ. 2, α'-γ'). Βλ. ἐπίσης Ἱ. Καραγιαννῶπουλος, Ἡ πολιτικὴ θεωρία τῶν Βυζαντινῶν, Θεσσαλονίκη 1992, σσ. 25-27 καὶ ὁ ἴδιος, Τὸ βυζαντινὸν κράτος, Θεσσαλονίκη, 1996, σσ. 294-295.

3. P. Karlin-Hayter, Alexios Komnenos: "not in the strict sense of

τοῦ Θεοφύλακτου Ἀχρίδος: ἐνῶ στὸν πρῶτο, τὸν λόγο του πρὸς τὸν πρίγκιπα Κωνσταντῖνο Δοῦκα (1085), ἐπισημαίνει ὅτι ἡ μὲν *μοναρχία καὶ ἔννομος καὶ βασιλεία καλεῖται, βάσις οὖσα λαοῦ καὶ στήριγμα κατὰ τὸ ἔτυμον τοῦ ὀνόματος*<sup>1</sup>, στὸν δεύτερο, ἐκεῖνο πρὸς τὸν Ἀλέξιο (1088), δὲν γίνεται καμία τέτοιου εἴδους ἀναφορὰ (ὡς πρὸς τὴν σχέση τοῦ αὐτοκράτορα μὲ τὸν λαό). Ἀντίθετα, ἀκόμη καὶ ὅταν ὁ βασιλικὸς ρήτορας κάνει λόγο γιὰ τὴν φιλανθρωπία τοῦ πρώτου Κομνηνοῦ ἡγεμόνα, αὐτὴ σχετίζεται μᾶλλον μὲ τὴν μεγαλοψυχία τοῦ Ἀλεξίου ἐναντι τῶν συνωμοτῶν<sup>2</sup>. Καὶ βέβαια, πέρα ἀπὸ τὴν ὑπαναχώρησή του ἀπὸ τὶς παραδοσιακὲς του ὑποχρεώσεις, ὁ Ἀλέξιος ἐπεφύλασσε ἓνα πολὺ σκληρὸ πρόσωπο ἀπέναντι στὶς λαϊκὲς μᾶζες<sup>3</sup>. Εἶναι

the word an emperor", ἐν: Alexios I Komnenos, ... δ.π., σσ. 133-145, ἐδῶ σσ. 136-137.

1. Θεοφύλακτος, Εἰς τὸν Κωνσταντῖνον, σ. 195, 9-11.

2. Θεοφύλακτος, Εἰς τὸν Ἀλέξιον, σ. 229, 16 κέξ. Ὅπως ἔχει παρατηρήσει καὶ πάλι ἡ Karlin-Hayter, δ.π., σ. 139, τὸν Θεοφύλακτο ἐπιβεβαιώνει μία ἀκόμη πηγή, ἡ ὁποία συνήθως ἀποδίδεται στὸν ἴδιο τὸν Ἀλέξιο (P. Maas [ἐκδ.], Die Musen des Kaisers Alexios I, Byzantinische Zeitschrift 22 [1913], σσ. 348-369, ἐδῶ σσ. 365-367, H. Hunger, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner, ἑλλ. μετάφρ. Τ. Κόλιας-Κ. Συνέλλη-Γ. Μακρῆς-Ι. Βάσσης, Βυζαντινὴ Λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν, τ. Β', Ἀθήνα 1997<sup>2</sup>, σ. 581 καὶ J. Shepard, Aspects of Byzantine attitudes and policy towards the West in the tenth and eleventh centuries, Byzantium and the West, c. 850-c. 1200. Proceedings of the XVIII Spring Symposium of Byzantine Studies [Oxford 30th March-1st April 1984], ἐκδ. J. Howard-Johnston, Amsterdam 1988 [=Byzantinische Forschungen 13], ἀρ. III, σσ. 67-118, ἐδῶ σ. 114 καὶ σημ. 184: ἡ Karlin-Hayter, δ.π., θεωρεῖ τὸ καίμενο πλαστό). Πρόκειται γιὰ τὶς *Μοῦσες Ἀλεξιάδες Κομνηνάδες*, τὴν πολιτικὴ παρακαταθήκη τοῦ Ἀλεξίου πρὸς τὸν διάδοχό του Ἰωάννη Κομνηνὸ, ὅπου καὶ ἐδῶ ἀπουσιάζει ὁποιαδήποτε ἀναφορὰ στὸν λαό, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν στρατὸ καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη. Μάλιστα, ὁ συντάκτης τῶν *Μουσῶν* συμβουλεύει τὸν μελλοντικὸ αὐτοκράτορα νὰ μὴν ἐμπιστεύεται παρὰ μόνο αὐτοῦς ποὺ ἔχουν νὰ ποῦν κάτι πρὸς ὄφελος τοῦ ἰδίου καὶ τῆς οἰκογενείας του, τοῦ στρατοῦ καὶ τῆς Πόλης: *μὴ πᾶσι πείθου μηδὲ πως ὅλοις ἔπου/πείθου δὲ τοῖς λέγουσιν εἰς σωτηρίαν/ σοὶ καὶ τέκνοις σοῖς καὶ στρατῷ καὶ τῇ πόλει* (Maas, δ.π., σ. 351, 69-71).

3. Βλ. πρόχειρα G. Ostrogorsky, Geschichte des byzantinischen Staates, ἑλλ. μετάφρ. Ἱ. Παναγόπουλος, Ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, τ. III, Ἀθήνα 1993<sup>5</sup>, σσ. 34-35 καὶ Ἱ. Καραγιαννόπουλος, Ἱστορία βυζαντινοῦ κράτους, τ. III/1: Τελευταῖες λάμψεις (1081-1204), Θεσσαλονίκη 1991, σσ. 88-90.

χαρακτηριστικὸ ὅτι διαθέτουμε πληθώρα μαρτυριῶν γιὰ τὴν ἄσκηση ἐκ μέρους τοῦ αὐτοκράτορα ἄτεγκτης καὶ βάνανυσης φορολογικῆς πολιτικῆς ἐναντι τῶν ἐπαρχιῶν καὶ δὴ τῶν ἀγροτικῶν τοὺς πληθυσμῶν<sup>1</sup> (αὐτοκρατορικὰ ἔγγραφα, ἐπιστολές, ἔμμετρες διαμαρτυρίες).

Θὰ ἀρκοῦσε ἴσως ἐδῶ νὰ γίνεи ἀναφορὰ σὲ δύο ἐνδεικτικὰ παραδείγματα, ἀφήνοντας κατὰ μέρος τὶς πολὺ γνωστὲς καὶ γενικὲς διαμαρτυρίες σημαντικοτάτων ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν τῆς ἐποχῆς, ὅπως τοῦ Θεοφύλακτου Ἀχρίδος, τοῦ Νικολάου Μουζάλωνος κ.ἄ. Τὸ πρῶτο παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ περίπτωση ἑνὸς τῶν πλέον ἐμπίστων συνεργατῶν τοῦ Ἀλεξίου στὴν ἐπαρχιακὴ διοίκηση καὶ τὶς στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις, τοῦ Εὐμάθιου Φιλοκάλῃ<sup>2</sup>, τὴν σκληρότητα τοῦ ὁποίου στηλιτεύουν οἱ σύγχρονες βυζαντινὲς πηγές. Χαρακτηριστικά, γιὰ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Κύπρου Νικόλαο Μουζάλωνα ὁ τότε διοικητὴς τοῦ νησιοῦ Φιλοκάλῃς μικρὴ διαφορὰ εἶχε ἀπὸ τὸ τέρας τῆς Ἀποκαλύψε-

1. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Θεοφύλακτος Ἀχρίδος περιγράφει μὲ τὰ μελανότερα χρώματα τοὺς φοροσυλλέκτες τῆς ἐκκλησιαστικῆς του περιφερείας (τοὺς χαρακτηρίζει *πορθητὰς μᾶλλον ἢ φορολόγους καὶ ληστὰς*: Θεοφύλακτος Ἀχρίδος, *Ἐπιστολαί*, ἐκδ. P. Gautier, Théophylacte d'Achrida. Lettres, [CFHB 16/2], Thessalonique 1986, ἀρ. 79, 10-15 καὶ ἀρ. 88, 34-35 ἀντίστοιχα). Καὶ δὲν ἀρκεῖται μόνο σ' αὐτό. Παρότι σὲ κάποια ἐπιστολὴ του παραδέχεται — ἀναγκαστικά ἴσως (ἂς μὴ λησμονοῦμε, ἄλλωστε, πὼς στὴν συγκεκριμένη περίπτωση ἀπευθύνεται στὸν γαμβρὸ τοῦ Ἀλεξίου Νικηφόρο Βρυέννιο) — ὅτι πίσω ἀπὸ τὴν ἀπληστία τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν βρίσκεται ὁ αὐτοκράτορας, ἐξαιτίας τῆς παραποιημένης εἰκόνας ποὺ τοῦ παρουσίασαν οἱ ἴδιοι σχετικὰ μὲ τὴν κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν ἀρχιεπισκοπὴ Ἀχρίδας (δ.π., ἀρ. 96, 17 κέξ.), σὲ ἄλλη εὐκαιρία δὲν διστάζει νὰ καταγγεῖλει μὲ παρρησία τὴν κατάφορη αὐτοκρατορικὴ ἀδικία εἰς βάρος τῆς ἐκκλησιαστικῆς παρουσίας τῆς ἐπαρχίας του (δ.π., ἀρ. 26). Καὶ βέβαια, ἡ περίπτωση τοῦ Θεοφύλακτου, κατὰ τὸν A. Harvey, The land and taxation in the reign of Alexios I Komnenos: the evidence of Theophylakt of Ochrid, *Revue des Études Byzantines* 51 (1993), σσ. 139-154, ἐδῶ σσ. 152-153, εἶναι ἄκρως ἐνδεικτικὴ γιὰ τὴ φορολογικὴ πίεση ποὺ ἀσκοῦσε ἡ κεντρικὴ ἐξουσία στοὺς γαιοκτῆτες (λαϊκοὺς καὶ ἐκκλησιαστικοὺς) τῶν ἐπαρχιῶν, προκειμένου νὰ ἐξασφαλίσαι τὴν αὐξηση τῶν ἐσόδων τῆς.

2. Γιὰ τὸν Εὐμάθιο Φιλοκάλῃ βλ. σχετικὰ Σ. Μαρινάτος, Εὐμάθιος ὁ Φιλοκάλῃς, τελευταῖος στρατηγὸς τοῦ βυζαντινοῦ θέματος Ἑλλάδος, *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 7 (1930), σσ. 388-393, Ν. Κονομῆς, Εὐμάθιος Φιλοκάλῃς καὶ Ἀλέξιος Κομνηνός, *Κυπριακὰ Γράμματα* 19 (1954), σσ. 287-288 καὶ B. Skoulatos, Les personnages byzantins de l'Alexiade. Analyse prosopographique et synthèse, Louvain 1980, ἀρ. 54, σσ. 79-82.

ως: ἦταν εὐμαθὴς εἰς κακίαν, ...δράκων δαφουνὸς ἐκπνέων ὀλεθρίως ἢ ἄλλιως Βελζεβούλ εἶποι τις ἀρχῶν δαιμόνων<sup>1</sup>. Ἀσφαλῶς, οἱ χαρακτηρισμοὶ αὐτοὶ θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν ὑπερβολικοὶ καὶ ἐπομένως ἐκτὸς πραγματικότητας. Ὡστόσο, τὸν ἀρχιεπίσκοπο Κύπρου ἐπιβεβαιώνει ἀνέλπιστα ἓνα κείμενο τελείως διαφορετικοῦ χαρακτήρα. Πρόκειται γιὰ τὸν Βίο τοῦ ὁσίου Κυρίλλου τοῦ Φιλεώτη, στὸν ὁποῖο βλέπουμε τὸν βιογραφούμενο ἅγιο νὰ στηλιτεύει μὲ παρρησία τὴν ἀπληστία καὶ τὴν σκληρότητα τοῦ Φιλοκάλη, ὅταν ἐκεῖνος τὸν ἐπισκέφθηκε ἐπιζητώντας τὴν βοήθειά του: τί ἐλήλυθας ἐνταῦθα, ἔκδιψε καὶ πεπλησμένε ὕδατων; Τί ἐλήλυθας ἐνταῦθα, μονόλυνε, ὁ μήτε τὸν ποιμένα φοβούμενος καὶ τοὺς κύνας μὴ αἰδούμενος, ἀλλ' ἀφειδῶς τὰ ποιμνία σπαράσσων;<sup>2</sup> Ὡς γιὰ τὸ δεύτερο παράδειγμα, αὐτὸ παρουσιάζει ἀκόμη μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον, ἀφοῦ ἔχει νὰ κάνει εὐθέως μὲ τὴν ἀσκηση τῆς αὐτοκρατορικῆς πολιτικῆς. Στὴν Νεαρά ἀρ. 34, τοῦ 1094, καὶ συγκεκριμένα σὲ μία ἀπὸ τίς διασαφηνιστικὲς λύσεις ποὺ ὁ Ἀλέξιος παρέχει στὸ οἰκονομικὸ τοῦ ἐπιτελεῖο (το σέκρετον τοῦ γενικοῦ), σχετικὰ μὲ τὸν τρόπο συλλογῆς τῶν χρημάτων τῶν φόρων (ἐν ὧσι τῶν προβλημάτων ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴν νομισματικὴ μεταρρύθμιση τοῦ 1092), δηλώνει κατηγορηματικὰ ὅτι, ἂν καὶ οἱ φοροεισπράκτορες θὰ ὀφείλαν νὰ τιμωρηθοῦν ἐξαιτίας τοῦ ὅτι μέχρι ἐκείνη τὴν στιγμή εἰσέπρατταν πολὺ περισσότερα χρήματα ἀπ' ὅ,τι ἔπρεπε, ἐκεῖνος θὰ ἀρκεσθεῖ ἀπλῶς στὴν ἀπαίτηση ἐκ μέρους τοῦ κράτους τῶν ἐπιπλέον χρημάτων ποὺ παράνομα συγκεντρῶσαν οἱ ἴδιοι, ἀπομυζώντας τίς λαϊκὲς μᾶζες<sup>3</sup>.

1. Στίχοι Νικολάου μοναχοῦ τοῦ Μουζάλωνος, τοῦ γεγονότος ἀρχιεπισκόπου Κύπρου, ἐν τῇ παραιτήσῃ αὐτοῦ γενόμενοι, ἐκδ. Σ. Δοανίδου, Ἡ παραίτησις Νικολάου τοῦ Μουζάλωνος ἀπὸ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Κύπρου. Ἀνέκδοτον ἀπολογητικὸν ποίημα, Ἑλληνικά 7 (1934), σσ. 109-150, ἐδῶ στίχ. 41, 47 καὶ 358.

2. Βίος Κυρίλλου Φιλεώτου, κεφ. 35, 1 (σ. 146). Πρβλ. ἐπίσης C. Mango-E. Hawkins, Report on field work in Istanbul and Cyprus, 1962-1963, Dumbarton Oaks Papers 18 (1964), σσ. 333-339, ἐδῶ σ. 339, C. Galatariotou, The making of a Saint: the life, times and sanctification of Neophytos the Recluse, Cambridge 1991, σ. 194 καὶ σημ. 44, Ἀ. Δημοσθένους, Τὸ «ἔθνος τῶν Κυπρίων». Ἰδεολογικὲς τάσεις στὴ βυζαντινὴ Κύπρο (965-1191), Ἑπετηρίδα Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἑρευνῶν 27 (Λευκωσία 2001), σσ. 1-67, ἐδῶ σ. 19 καὶ ὁ ἴδιος, Ἡ βυζαντινὴ Κύπρος (965-1191). Ὑλικὸς καὶ πνευματικὸς πολιτισμός, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 35.

3. Νεαρά καὶ χρυσόβουλλα τῶν μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸν Βυζαντινῶν αὐ-

Εἶναι λοιπὸν φανερό ὅτι ἡ παρουσία τῆς Δαλασσηνῆς στὴν ἀνωτάτῃ ἐξουσία καὶ μάλιστα στὸ αὐτοκρατορικὸ οἰκονομικὸ ἐπιτελεῖο ἐξυπηρετοῦσε μὲ τὸν καλῦτερο τρόπο τὸν Ἀλέξιο: ἀποτελοῦσε «ἀποδιοπομπαῖο τράγο», ἓνα «μαξιλάρι ἀπορρόφησης κραδασμῶν» γιὰ τίς ἀντιλαϊκὲς πολιτικὲς τοῦ ἐπιλογές, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν προκλητικὰ εὐνοϊκὴ ἀντιμετώπιση ποὺ ἐπεφύλασσε στὸ συγγενικὸ τοῦ περιβάλλον<sup>1</sup>, ὥστε ὁ ἴδιος νὰ μὴν ἀπαξιωθεῖ στὴν λαϊκὴ συνείδηση διατηρώντας τὴν ὅποια δημοτικότητά του ἀλώβητη<sup>2</sup>. Καὶ αὐτό, ἐν μέρει τὸ ἐπέτυχε, σύμφωνα μὲ τὸ χρονικὸ τοῦ Ζωναρά, τὸ ὁποῖο μᾶς πληροφορεῖ σαφῶς γιὰ τὸν ἀρνητικὸ ἀντίκτυπο ποὺ εἶχε ἡ κυβερνητικὴ θητεία τῆς Δαλασσηνῆς ἀπέναντι στὴν βυζαντινὴ κοινὴ γνώμη<sup>3</sup>. Ἡ σιωπὴ τῆς Κομνηνῆς σχετικὰ μὲ τὴν τελευταία φάση τῆς ζωῆς τῆς γιαιγιάς της<sup>4</sup>, ἴσως μπορεῖ νὰ συνδεθεῖ μὲ κάποιες ἐνδεί-

τοκρατόρων, ἐκδ. Ζέπος, δ.π. (σ. 195, σημ. 2), I, coll. VI, ἀρ. 34, σ. 336: καὶ ὥφειλον μᾶλλον οἱ τὴν τοιαύτην ὑπεραπαίτησιν ποιήσαντες διοικηταὶ καὶ ποιῆν τὴν προσήκουσαν ὑπὲρ ταύτης ἐκτίσαι συμπαθέστερον δὲ ἢ βασιλεία μου εἰς αὐτοὺς διατιθεμένη διορίζεται λογαριασθῆναι μόνον αὐτοὺς καὶ ἀπαιτηθῆναι ὅσον ἀπῆλθον, καθὼς δηλονότι ὡμολόγησαν νοεῖν τὴν λύσιν τῆς βασιλείας μου ἐκείνην. Βλ. ἐπίσης Karlin-Hayter, δ.π., σ. 140.

1. O. P. Lemerle, Cinq études sur le XI<sup>e</sup> siècle byzantin, Paris 1977, σσ. 298-299, στηριζόμενος στὶς μαρτυρίες τοῦ Ἰωάννη Ζωναρά (Ζωναράς, XVIII, 29, 22 καὶ 24 [III, σσ. 766, 14-16 καὶ 767, 2-8]) καὶ τοῦ πατριάρχου Ἀντιοχείας Ἰωάννη Ὁξείτης (Ὁξείτης, Λόγος εἰς τὸν Ἀλέξιον, σ. 41, 17-24), παρουσίασε τὸν Ἀλέξιο ὡς τὸν ἄνθρωπο πολεμιστῆ-γαιοκτήμονα ποὺ ἀνῆλθε στὸν θρόνο γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσει πρωτίστως τὰ συμφέροντα τῆς οἰκογενείας του: c'est un soldat, et par ses origines au moins, un grand propriétaire provincial. Du soldat, il a les idées simples, et le besoin de la référence au passé. Du propriétaire terrien, le sens des intérêts concrets de sa famille (σ. 298).

2. Hill, Actions speak louder..., δ.π., σ. 53. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ τῆς Hill (στὴν ὁποία μάλιστα συμπεριλαμβάνεται καὶ ἡ περίπτωση τῆς Εἰρήνης Δούκαινας ὡς δευτέρου «ἀποδιοπομπαίου τράγου»), παρότι ταυτίζεται μὲ τὰ συμπεράσματα τῆς μελέτης αὐτῆς, δὲν ἀποτελεῖ προῖον ἀντίστοιχης ἀνάλυσης. Ὡστόσο, ὀφείλω νὰ ὁμολογήσω ὅτι ἡ παρατήρηση αὐτὴ ἀποτελέσει τὸ βασικὸ ἔναυσμα γιὰ τὴν συγγραφὴ τοῦ παρόντος ἀρθρου.

3. Βλ. παραπάνω σ. 190, σημ. 2.

4. Τὸ μόνο ποὺ ἀναφέρει ἡ Κομνηνὴ γιὰ τὴν γιαιγιά της, μετὰ τὴν ἐκτενὴ της ἐνασχόληση μ' αὐτὴ στὴν ἀρχὴ τῆς βασιλείας τοῦ Ἀλεξίου, εἶναι ὅτι ἀπεβίωσε τὴν ἡμέρα ποὺ ὁ ἀστρολόγος Κατανάγκης εἶχε προβλέψει ὅτι θὰ πεθάνει ὁ γιός της Ἀλεξίος. Βλ. Ἀλεξιάς, VI, VII, 5.

ξεις για ανάμειξη της Δαλασσηνής σε αίρεση<sup>1</sup>, πάνω απ' όλα όμως φαίνεται να αποτελεί άπλη έπιβεβαίωση του Ζωναρά: ή απόσυρση στην μονή του Χριστού Παντεπόπτη, μακριά από τὰ κοινωνικοπολιτικά τεκταινόμενα, ήταν ή μόνη λύση για την εξιλέωση μίας γυναίκας που είχε κατ' επανάληψη προκαλέσει τις παραδοσιακές αξίες της βυζαντινής κοινωνίας και ασφαλώς την άνοχή του λαού της πρωτεύουσας και όχι μόνο.

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ Α. ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ

1. S. Runciman, The end of Anna Dalassena, *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves* 9 (1949), σσ. 517-524: ίσως είχε επηρεασθεί από τον Θεόδωρο Βλαχερνίτη, ό οποίος καταδικάστηκε το 1094.

## ΟΙ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΕΝΟΣ ΚΡΗΤΙΚΟΥ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΥ ΤΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΑΡ. 4 ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΓΩΝΙΑΣ ΚΙΣΑΜΟΥ

Στην μελέτη που ακολουθεί παρουσιάζω τὸ περιεχόμενο ενός πολυτίμου χειρογράφου της ιστορικής Μονής της Κυρίας Γωνιάς Κισάμου Κρήτης. Τὸ χειρόγραφο αὐτὸ ἀφήρεσε ἀπὸ τὴ Μονὴ κατὰ τὴν περίοδο τῆς Κατοχῆς ἓνας Γερμανὸς πάστορας. Τῆς κόρης τοῦ πάστορα αὐτοῦ, πὺ ἐπασχε ἀπὸ ἀνίατη ἀσθένεια, θεράπων ἰατρὸς ἦταν στὶς Κάννες τῆς Γαλλίας πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια ὁ κ. Σπύρος Ἀμπελᾶς, καταγόμενος ἀπὸ τὴ Μυτιλήνη. Ἡ σύζυγος τοῦ Γερμανοῦ, ἀπὸ εὐγνωμοσύνη γιὰ τὶς ἱατρικὲς του ὑπηρεσίες, δώρισε στὸν κ. Ἀμπελᾶ ἓνα χειρόγραφο ἑλληνικὸ βιβλίον, πού, ὅπως δήλωσε, τὸ εἶχε ἀφαιρέσει ὁ πάστορας ἀπὸ κάποιο ἑλληνικὸ μοναστήρι. Λίγο ἀργότερα ὁ κ. Ἀμπελᾶς ἐπέστρεψε στὴν ἰδιαιτέρη πατρίδα του, ἔχοντας μαζί του ἓνα χειρόγραφο, τὸ περιεχόμενο τοῦ ὁποῖου ἦταν γι' αὐτὸν ἀκατάληπτο. Μάταια προσπάθησε νὰ μάθει τὸ μοναστήρι ἀπὸ τὸ ὁποῖο εἶχε ἀφαιρεθεῖ τὸ χειρόγραφο. Ἀπευθύνθηκε τότε στὸν κ. Σπανό, ὁ ὁποῖος ἐδειξε μεγάλο ἐνδιαφέρον καὶ ἀνακοίνωσε τὴν ὑπαρξὴ τοῦ χειρογράφου. Ὁ κ. Κωνσταντῖνος Παπαδάκης, πὺ ἐργάζεται στὸ τμήμα παλαιῶν συλλογῶν τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης καὶ ἐνδιαφέρεται ζωηρά γιὰ τὰ κρητικὰ χειρόγραφα, μόλις εἶδε τὴν ἀνακοίνωση ἀντελήφθη ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ χαμένο χειρόγραφο ἀρ. 4 τῆς Κυρίας Γωνιάς, σύμφωνα μὲ τὴν καταγραφὴ τοῦ 1931 τῶν Ν. Β. Τωμαδάκη καὶ Σόλωνος Βογιατζάκη<sup>1</sup>. Ἐπικοινωνήσε πάραυτα μὲ τὸν κ. Ἀμπελᾶ, ὁ ὁποῖος χωρὶς ἄλλη σκέψη ἐξεδήλωσε τὴν πρόθεση καὶ τὴν ἐπιθυμία του νὰ ἐπιστρέψει τὸ χειρόγραφο στὴ φυσικὴ του θέση, στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς τῆς Κυρίας Γωνιάς<sup>2</sup>.

1. Νικ. Β. Τωμαδάκη-Σόλ. Π. Βογιατζάκη, Σημειώματα ἐκ τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Γωνιάς, ἐν Χανίοις 1931, σ. 7.

2. Βλ. «Τὸ ἄγνωστο χειρόγραφο», Βιβλιοφιλία, τεῦχος 117 (Ἰούλιος-Αὐγουστος-Σεπτέμβριος 2007), σσ. 31-32.

Με την ευκαιρία της επιστροφής του χειρογράφου και της κατάθεσής του στη βιβλιοθήκη της Κυρίας Γωνιάς, ή Ελληνική Παλαιογραφική Εταιρεία, με πρωτοβουλία της Προέδρου της κ. Μαρίας Πολίτη, ὀργάνωσε ειδική ἡμερίδα στην Ὁρθόδοξο Ἀκαδημία Κρήτης, στὸ Κολυμπάρι Χανίων, τὴν 20<sup>η</sup> Μαΐου 2007, καὶ στὸ ΕΙΕ (17 Ἀπριλίου 2008). Στὴν ἐκδήλωση αὐτὴ κλήθηκα νὰ παρουσιάσω ἀναλυτικὰ τὸ χειρόγραφο, στὴ σημερινὴ κατάσταση του. Μεταφέρω ἐδῶ τὸ κείμενο τῆς εἰσήτησής μου, μὲ λίγες διορθώσεις καὶ προσθήκες.

Τὸ χειρόγραφο αὐτὸ ἐγινε γνωστὸ στὴν ἐπιστῆμη τῆς παλαιογραφίας γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1931. Τὸ καλοκαίρι τοῦ προηγούμενου ἔτους (1930) δύο νέοι φιλόλογοι τῶν Χανίων, ὁ Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, ὁ κατόπιν ἐπιφανὴς καθηγητὴς Βυζαντινολόγος καὶ Κρητολόγος, καὶ ὁ βραχύβιος φίλος του Σόλων Βογιατζάκης, ἐργάστηκαν γιὰ τρεῖς περίπου μῆνες στὴ Μονή, καταγράφοντας τὰ χειρόγραφα καὶ τὰ κειμήλιά της. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐρευνητικῆς αὐτῆς ἐργασίας ἐκδόθηκαν σὲ μικρὸ αὐτοτελὲς τεῦχος<sup>1</sup>. Μεταξὺ τῶν χειρογράφων (8 συνολικά) ποὺ κατέγραψαν ἐν περιλήψει εἶναι καὶ τὸ παρόν, μὲ τὴν πληροφορία ὅτι ἀνῆκε στὸν τότε ὑπέργηρο προηγούμενο τῆς Μονῆς Ἱερόθεο Καρτάκης<sup>2</sup>.

Ἡ περιγραφή τοῦ χειρογράφου, στὸ ὁποῖο ἔδωσαν τὸν ἀριθμὸ 4, εἶναι λιτὴ καὶ γενικὴ. Τὴν μεταφέρω ἐδῶ, τιμῆς καὶ μνήμης χάριν, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ σύγκριση μὲ τὴ σημερινὴ κατάσταση τοῦ χειρογράφου. Ἀναγράφεται πρῶτον τὸ περιεχόμενο σὲ τίτλους: «Εἰς ἀσθενοῦντας, σεληνιαζομένους καὶ εἰς πᾶσαν πονηρὰν ἀσθένειαν, εἰς μεσοκέφαλον, περὶ λύσις (sic) μαγειῶν, εὐχὰς καὶ ἐξορκισμοὺς ὥραιας κατὰ πνευμάτων ἀκαθάρτων, εὐχαὶ καὶ ἐξορκισμοὶ λεγόμενοι ἐπὶ ἀρρώστους, φυλακτήριον, εὐχαὶ τοῦ ἁγίου ἱερομάρτυρος Κυπριανοῦ, εἰς βουρκολάκους, ψαλμὸς τοῦ Δαβὶδ (ὁ 90<sup>ος</sup>) γραμμένος ἐβραϊστὶ δι' ἐλληνικῶν χαρακτήρων, ὁρισμὸς φοβερός, ὅταν θέλῃς νὰ ζητήσης τὸ δαίμονι (sic) νὰ κατεβῇ κάτω κάτω εἰς τὸ δάκτυλον τοῦ ἀριστεροῦ ποδὸς τοῦ πάσχοντος, εἰς ῥίγον».

Ἀκολουθεῖ ἡ περιγραφή: «Κῶδιξ χαρτῶος εἰς σχῆμα μικροῦ εὐαγγελίου, καλλιγραφημένος, ἐκ φύλλων 448, μετὰ μεταγενεστέρως σελιδώσεως».

1. Βλ. παραπάνω, σ. 201, σημ. 1.

2. Ὁ.π., 7: «Ἀνῆκει εἰς τὸν προηγούμενον Ἱερόθεον Καρτάκην».

Στὴ συνέχεια, μὲ τὸν τίτλο «Χρονολογία, προέλευσις», οἱ ἐκδότες παραθέτουν τὸ βιβλιογραφικὸ σημείωμα τοῦ φύλλου 323α:

«Τὸν γράψαντα μὴ μέμφεσθαι, ἀλλ' εὐχεσθαι. 1745, Μαΐου 27, ἐτελειώθη τὸ παρὸν διαβαστικόν, ἀπὸ χειρὸς ἐμοῦ Γεωργίου Ἀναγνώστου, ἐκ κόμης Ροδοβάνι».

Ἀναγράφουν στὴ συνέχεια τρία ἐνθυμήματα μεταγενέστερα, καὶ ἓνα ἐλλιπές, μὲ τὴν ἐνδειξη: «Εἰς τὸ τέλος τοῦ κώδικος, ὁ ὁποῖος εἶναι κολοβός: «Τὸ παρὸν βιβλίον εἰς τὰ καμισιανὰ, μέρος ... ἐκ τῆς περιόχης τῆς κισάμου».

Θὰ ἐπιχειρήσω νὰ παρουσιάσω ἀναλυτικότερα τὸ περιεχόμενο τοῦ χειρογράφου καὶ νὰ διορθώσω καὶ νὰ συμπληρώσω τὰ κωδικολογικά του στοιχεῖα, σύμφωνα μὲ τὴν παρούσα κατάσταση, τὴν ὁποία γνωρίζω ἀπὸ τίς ψηφιακὲς φωτογραφίες, ποὺ παρασκεύασε γιὰ τὸ Ἐργαστήριον Παλαιογραφίας τοῦ Τμήματος Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης ὁ συνάδελφος κ. Πατεδάκης.

Καὶ πρῶτον, ἡ κατάσταση τοῦ χειρογράφου. Εἶναι ὀρθὴ ἡ σημείωση τῶν Τωμαδάκη-Βογιατζάκη, ὅτι ὁ κώδικας εἶναι κολοβός, λείπουν δηλαδὴ φύλλα ἀπὸ τὸ τέλος, καὶ ὅτι ἡ ἀρίθμηση τῶν φύλλων τοῦ κώδικα ἐγινε ἀπὸ μεταγενέστερο χέρι. Ἀλλὰ ὁ κώδικας δὲν εἶναι μόνον κολοβός, εἶναι καὶ ἀκέφαλος, λείπουν δηλαδὴ τουλάχιστον 11 φύλλα ἀπὸ τὴν ἀρχή, ἀφοῦ τὸ ἀναγραφόμενο ὡς πρῶτο ἀπὸ τὰ περιεχόμενα τοῦ χειρογράφου «Ἀκολουθία εἰς ἀσθενοῦντας» ἀρχίζει ἀπὸ τὴ σελίδα 22. Τὸ σημαντικότερο ὅμως εἶναι ὅτι ἡ σελιδαρίθμηση ἐγινε μὲ ἐπιπολαιότητα, τουλάχιστον ἀπὸ δύο μεταγενεστέρους χρήστες του. Ἡ ἀρίθμηση γίνεται ἄλλοῦ κατὰ σελίδες καὶ ἄλλοῦ κατὰ φύλλα, καὶ αὐτὸ δημιουργεῖ πρόβλημα στὴ χρῆση τῶν περιεχομένων του. Ἀναλυτικότερα: Ἀριθμοῦνται σελίδες ἀπὸ 22-179. Στὴ συνέχεια ἡ ἀρίθμηση γίνεται κατὰ φύλλα, μὲ τίς ἐνδείξεις 22-29 (ἀντὶ 180 κέξ.) καὶ ἀμέσως ἐπανερχεται ἡ σελιδαρίθμηση, μὲ νέα ἀρχὴ τὸν ἀριθμὸ 210. Μετὰ τὴ σελίδα 270 συνεχίζεται ἡ ἀρίθμηση μὲ τὸν ἀριθμὸ 272 (ὁ 271 παραλείπεται), ἕως 288. Ἀπὸ 288-300β ἡ ἀρίθμηση γίνεται κατὰ φύλλα. Στὴ συνέχεια, ἀντὶ 301 ἔχουμε 31-38. Ἀκολουθεῖ σπάραγμα φύλλου, ὅπου διακρίνεται στὴν ἄνω δεξιὰ ὡς ὁ ἀριθμὸς 259. Στὴ συνέχεια ὑπάρχει ἓνα φύλλο, στὸ verso τοῦ ὁποῖου διακρίνεται ὁ ἀριθμὸς 401. Ἀκολουθεῖ ἄλλο φύλλο, μὲ τὸν ἀριθμὸ 39 καὶ κατόπιν συνεχίζεται ἡ ἀρίθμηση κατὰ φύλλα, ἀπὸ 310-456β.

Ἀλλὰ τὸ πιὸ σημαντικό εἶναι ὅτι παρατηροῦνται χάσματα, ἀπὸ



έκπτωση ή αφαίρεση φύλλων. Καί πρώτον, στή σύντομη περιγραφή τοῦ χειρογράφου, οἱ Τωμαδάκης-Βογιατζάκης ἀναφέρουν ὅτι τὸ χειρόγραφο εἶχε 448 φύλλα: «Κῶδιξ χαρτῶος εἰς σχῆμα μικροῦ εὐαγγελίου, καλλιγραφημένος ἐκ φύλλων 448 μετὰ μεταγενεστέρας σελιδώσεως»<sup>1</sup>. Στή σημερινή κατάσταση ὑπάρχουν συνολικά 228 φύλλα. Ἀκόμη καί ἂν ἀπὸ παραδρομὴ ἔγραψαν φύλλα ἀντὶ σελίδες, καί πάλι οἱ ἀριθμοὶ δὲν συμφωνοῦν. Κατὰ τὸν ἔλεγχο τοῦ χειρογράφου σημείωσα τὰ ἀκόλουθα χάσματα:

- α) Ἀπώλεια 10-11 τουλάχιστον φύλλων ἀπὸ τὴν ἀρχή.
- β) Λείπουν οἱ σελίδες 42-45 (δύο φύλλα).
- γ) Λείπουν οἱ σελίδες 63-67.
- δ) Μετὰ τὴ σελίδα 71 σημειώνεται χάσμα ἄγνωστο πόσων φύλλων, καθὼς ἡ ἀκόλουθη σελίδα 72 δὲν εἶναι ἡ φυσικὴ συνέχεια τοῦ κειμένου.
- ε) Μετὰ τὸ φ. 442β ἔχει ἐκπέσει ἄγνωστος ἀριθμὸς φύλλων.
- ς) Μεταξὺ τῶν φφ. 447β-448α ἐπισημαίνεται ἄλλο χάσμα.
- ζ) Ὅμοιως, τὰ φύλλα 452α-454β ἔχουν ἐκπέσει.
- η) Ἀγνωστος ἀριθμὸς φύλλων ἔχουν ἐκπέσει ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ χειρογράφου.

#### Περιεχόμενο.

(Ἀναγράφονται ὀρθογραφημένοι μόνο οἱ τίτλοι τῶν ἐνοτήτων):

1. (σσ. 22-70) «Ἀκολουθία εἰς ἀσθενοῦντας».
2. (σσ. 71-118) «Ἀκολουθία εἰς σεληνιαζομένους καὶ εἰς πᾶσαν πονηρὰν ἀσθένειαν».
3. (σσ. 119-159) «Ἀκολουθία εἰς μεσοκέφαλον».
4. (σσ. 160-172) «Περὶ λύσις μαγείων» (sic).
5. (σ. 173) Σημείωμα ἀπὸ μεταγενέστερο χέρι: «Ὅταν πειράξει τὸν ἄνθρωπον δαιμόνιον», μὲ διάφορα ἀκατανόητα σύμβολα καὶ συντομογραφίες, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες καί ἡ γνωστὴ ΦΧΦΠ = Φῶς Χριστοῦ Φαίνει Πᾶσιν. Καί αὐτὸ τὸ σημεῖωμα εἶναι ἀκατάγραφο στήν περιγραφή τῶν Τωμαδάκη-Βογιατζάκη.
6. (σσ. 174-300) «Εὐχαὶ καὶ ἐξορκισμοὶ ὥραῖοι, κατὰ πνευμάτων ἀκαθάρτων».

1. Ὁ.π., 7.

7. Στὸ φ. 300β «Εὐχαὶ καὶ ἐξορκισμοὶ λεγόμεναι ἐπὶ ἀρρώστοις».

8. Στὴ συνέχεια, σὲ φύλλο χωρὶς ἀριθμητικὴ ἐνδειξη, ὁ τίτλος: «Ἑρμηνεῖα περὶ βουρκολάκων».

9. Στὸ φ. 321β, μὲ τὸν τίτλο «Φυλακτήριον» ὑπάρχει ὁδηγία γιὰ τὴν κατασκευὴ φυλακτοῦ.

10. (φφ. 323β-425α). «Τοῦ ἁγίου ἱερομάρτυρος Κυπριανοῦ. Ἐπὶ δὲ καὶ εἰς ἀμπέλους καὶ εἰς κήπους καὶ εἰς βόας καὶ εἰς ποιμνία».

11. (φφ. 426β-442 «Εὐχαὶ ἕτεραι καὶ ἐξορκισμοὶ εἰς πᾶσαν ἀσθένειαν, καὶ ὑπὸ πνευμάτων ἀκαθάρτων».

12. (φ. 442β). «Εὐχαὶ ἕτεραι καὶ ἐξορκισμοὶ τοῦ ἁγίου Γρηγορίου»: Ἀρχ. Εὐσπλαγγνε καὶ ἀκατάληπτε Θεὲ παντοκράτορ, αἰώνιε, ἀπέραντε βασιλεῦ...». Ὑπάρχει μόνον ἡ ἀρχὴ τοῦ ἐξορκισμοῦ, διότι ἔχει ἐκπέσει ἄγνωστος ἀριθμὸς φύλλων.

13. (φ. 443α): Εἰς πόνον: «Κύριε, ἐλιά, ἀπί, τηπιταζηᾶ, ἀχή, μιποσελο αχαδάν, βαῖ, βαά, χαοῦ, χαοῦ, βᾶ, ἀποσόβισον ἀπὸ νεφρῶν καὶ καρδίας πάντα πόνον καὶ τρόμον. Στ<ῶμεν στ<ῶμεν>». ΘΘΘΘ. ΧΧΧΧ. ΦΧΦΠ (=Φῶς Χριστοῦ Φαίνει Πᾶσι).

14. (φ. 443 β-444β). Εἰς βουρκολάκους. Στὸ φ. 444α, σχῆμα μὲ δύο ὁμοκέντρους κύκλους μὲ ὀδοντωτὲς περιφέρειες, καὶ ἐντὸς τρεῖς κάθετες καὶ τρεῖς ὀριζόντιες γραμμές, ποὺ τέμνονται καὶ σχηματίζουν ἐννέα μικρὰ τετράγωνα πλαίσια. Σὲ ὀρισμένα ἀπὸ αὐτὰ ὑπάρχουν γράμματα. Στὸ ὕψος τῶν κύκλων σχηματίζεται σταυρός, μὲ τὰ στοιχεῖα ΙΣ ΧΣ ΝΙ ΚΑ, καὶ τὸ ἐξαποστειλᾶριο τῆς Ὑψώσεως τοῦ Τιμίου Σταυροῦ «Σταυρὸς ὁ φύλαξ πάσης τῆς οἰκουμένης...».

15. Ψαλμὸς τοῦ Δαβίδ 90 «Ὁ κατοικῶν...» ἐβραϊκὸς (ἀντί, ἐβραϊστὶ) γεγραμμένος. Τοῦτον τὸν ψαλμὸν εἰώθασιν οἱ Ἑβραῖοι βασιτάζειν ὡς φυλακτήριον.

16. Ἐξορκισμὸς ὅταν κρατῆς τὰ ἄχραντα μυστήρια, τὰ ὁποῖα λέγε μετὰ αὐστηρότητος. (φφ. 446β-447β) Ἀρχ. «Κατηραμένε καὶ παμπόνηρε διάβολε, ἐπεὶ οὐκ ἠθέλησας ὑποταγῆναι ἡμῖν, μᾶλλον δὲ τοῖς τοῦ Θεοῦ ἡμῶν προστάγμασιν...ἐγὼ (ὁ δεῖνα) ἁμαρτωλὸς ἱερεὺς καταράσομαι καὶ ἀφορίζω καὶ καταδικάζω ὑμᾶς κατὰ τὴν δοθεῖσαν μοι ἐξουσίαν ἐκ τοῦ ἁγίου Πνεύματος...». Μεταξὺ τῶν φφ. 447β καὶ 448α ἔχουν ἐκπέσει φύλλα.

17. (φφ. 448α-451β). Ἄλλος ἐξορκισμὸς φοβερός, ὅταν θέλῃς

να ζητήσης τὸ δαιμόνιον νὰ κατέβῃ κάτω κάτω εἰς τὸ δάκτυλον τοῦ ἀριστεροῦ ποδὸς τοῦ πάσχοντος. Ἀρχ. Ὀρκίζω σε τοίνυν τὸν ὑπερήφανον δράκοντα ἐξελθεῖν ἀπὸ τὸν δοῦλον τοῦ Θεοῦ (δεῖνα)...

18. Στὸ φ. 455α σώζεται τὸ τελευταῖο μέρος ἀπὸ κάποια μαγικὴ ὁδηγία τοῦ ιερῆως «...ἀπὸ κάτω εἰς τὸ στρῶμα νὰ τὰ καύσει, ἤγουν νὰ τὰ ἄψει. Καὶ ἂς κόψει καὶ καθένas τὰ εἴκοσί του ποδόνυχas, νὰ τὰ καπνίσῃ ἐνοῦς τοῦ ἁλλοῦ. Ἄς ἀλλάξουσιν καὶ τρεῖς φορὲς τὰ ὑποκάμισά τωνε, καὶ οὕτως γίνεται ἐνέργεια».

19. (φφ. 455β-456β). Ἔτερον εἰς ρίγον.

20. (φφ. 457α-458α). Ἔτερον εἰς σεληνιασμόν.

21. (φφ. 458β). Ἔτερον εἰς μεσοκέφαλον (κολοβόν).

Τὰ τέσσερα τελευταῖα περιέχουν μαγικὲς ὁδηγίες, γιὰ τὴ θεραπεία τῶν ἀντιστοίχων νοσημάτων.

### Ἐνθυμήσεις.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν καὶ οἱ ἐνθυμήσεις τῶν κατὰ καιροὺς χρηστῶν τοῦ χειρογράφου, ποὺ φαίνεται νὰ ἦταν ὅλοι ιερωμένοι. Οἱ Τωμαδάκης-Βογιατζάκης κατέγραψαν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ σημεῖωμα τοῦ βιβλιογράφου, τέσσερα ἐνθυμήματα (τὸ τελευταῖο ἐλλιπῶς)<sup>1</sup>. Ἐπειδὴ ὑπάρχουν καὶ ἄλλα, ἀκατάγραφα, τὰ ἀναφέρω, γιὰ νὰ ἔχουμε μιὰ πληρέστερη εἰκόνα τοῦ χειρογράφου.

1. Στὴ σελίδα 159 ὑπάρχει μιὰ μεταγενέστερη ἐνθύμηση, τὴν ὁποία δὲν κατέγραψαν οἱ Τωμαδάκης-Βογιατζάκης, καὶ ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἐξῆς: «1819 σεπτεμβρίου 25 ἐπούλισα τις παπαδιάς μου τα σπῖθιαν εἰς το χωρίον Βελονάδες».

2. Στὸ φ. 323α ὑπάρχει τὸ ἀκόλουθο σημείωμα τοῦ βιβλιογράφου:

Τὸν γράψαντα μὴ μέμφεσθαι

ὡς ἀμαθὴ ἀλ' εὐχεσθαι.

1745 μαῖου 27

Ἐτελιώθη τὸ παρὸν διαβαστικὸν ἀπὸ χειρὸς ἐμοῦ Γεωργίου Ἀνναγνώστου ἐκ κόμ<ι>ς Ροδοβάνι<sup>2</sup>.

1. Ο.π., 7-8: «Εἰς τὴν β' σελίδα τοῦ 323 καὶ τὴν recto τοῦ 324».

2. Βλ. καὶ Τωμαδάκη-Βογιατζάκη, 7, ὅπου τὸ σημεῖωμα μὲ ἀποκατεστημένη τὴν ὀρθογραφία.

3. Στὸ φ. 323β ὑπάρχουν δύο ἐνθυμήματα, ἀκατάγραφα:

α) 1782, δεκεμβρίου 25

+ἔδωσε το κηνὸν χρῆος ὁ δάσκαλος ὁ Πέτρος του πίκλην Γριγοράκις, ἐκ κόμης Βελανίδες(=Βελονάδες) ἡς το Καστέλι του Σελήνου. Κύριος ὁ Θεὸς ἀναπαύσῃ τὴν ψυχὴν αὐτοῦ μετὰ τὸν δικαίων, ἀμήν.

β) ( ἄλλης χειρὸς) 1807, νοεμβρίου 16

Σάββατον βράδν, ὥρα πρώτη τῆς νυκτός, ἔδωσε τὸ κοινόν χρῆος ὁ ἅγιος προηγούμενος Γρηγοράκις κυρ Δαμασκηνός, ὃν ἀναπαύσαι Κύριος ἐν χώρᾳ ζώντων. Ἀμήν.

Τὸ δεύτερο ἐνθύμημα προέρχεται ἀπὸ λόγιο γραφέα, καὶ εἶναι ὀρθογραφικῶς ἄψογο.

4. φ. 324α. Ἐνθυμήματα σφόδρα δυσκινάγνωστα. Διακρίνεται ἡ χρονολογία :1818, Σεπτεμβρίου 25 καὶ ἀμέσως:

α) 1824, Φεββάρη της 8

+ἔδωκε τὸ κηνῶ χρῆος του θανάτου ο Παναγιώτης Ἀννουσάκης καὶ ο Θεὸς αὐτων ἀναπαψι ἡ χωρα ζωτω (= ἐν χώρᾳ ζώντων!)

β) Το παρον βιβλίον ἔστη καμὸύ Ιακώβου Ιερέος ἐκ της περιοχής της Κισάμου.

5. Στὸν πόδα τοῦ φ. 455α, ἐνθύμηση τοῦ κτήτορα: «Ἰωάννου Ιερέος Ἀννούσι ἦνε τὸ παρὸν βιβλίον».

Ἀπὸ κωδικολογικὴ ἄποψη, πρόκειται γιὰ ἓνα ἀπὸ τὰ ὠραιότερα χειρόγραφα τῆς πρώιμης τουρκοκρατίας στὴν Κρήτη. Ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν ἐξορκιστικῶν χειρογράφων, ποὺ λέγονται ἄλλως καὶ διαβαστικά ἢ πεδουλοχάρτια ἢ καὶ σολωμονικῆς<sup>1</sup>. Εἶναι χειρόγραφα, ποὺ περιέχουν εὐχὲς καὶ ἐξορκισμοὺς ἀπὸ τὰ ἐπίσημα βιβλία τῆς Ἐκκλησίας, μὲ σύμμιξη μαγικῶν καὶ μαντικῶν λέξεων, πράξεων καὶ ὁδηγιῶν, γιὰ κατασκευὴ φυλακτηρίων καὶ ἄλλων ἀποτρεπτικῶν τῶν νοσημάτων, τῶν ἀνθρώπων, τῶν ζώων, ἀλλὰ καὶ τῶν φυτῶν. Σὲ ἐποχὲς ποὺ οἱ ἄνθρωποι δὲν εἶχαν ἄλλη καταφυγὴ, ἀναζητοῦσαν σὲ τέτοια βιβλία στήριγμα καὶ ἐλπίδα. Εἶναι τὸ παράλληλο τῶν ἱατροσοφίων καὶ τῶν ὀνειροκριτικῶν. Τὸ ἐνδιαφέρον τους δὲν εἶναι μόνο λαογραφικό. Ὅσοι μελετοῦν τίς ἀντιδράσεις τῆς λαϊκῆς ψυχῆς, βρί-

1. Πρβλ. Θεοχ. Προβατάκη, Ἐξορκισμοί. Ἐνα ἄγνωστο λαϊκὸ πεδουλοχάρτι, Θεσσαλονίκη 1976.

σκουν στὰ χειρόγραφα αὐτὰ πολύτιμα στοιχεῖα τῆς ὁμαδικῆς λαϊκῆς συμπεριφορᾶς.

Ἀπὸ ὅσα γνωρίζω, ὑπάρχουν σήμερα στὴν Κρήτη συνολικὰ περὶ τὰ δώδεκα χειρόγραφα τῆς κατηγορίας αὐτῆς. Τὸ παλαιότερο βρίσκεται στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Ἱστορικοῦ Μουσείου Κρήτης (κώδ. 1065) καὶ χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 16ου αἰώνα<sup>1</sup>. Τὸ ἀμέσως ἐπόμενο προέρχεται ἀπὸ τὴ Μονὴ τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος στοὺς Γαλήνους (κοντὰ στὴ Φόδελε) καὶ χρονολογεῖται 1728 «διὰ χειρὸς Μελετίου ἱερομονάχου, συγκέλλου τοῦ Ἀθλοποτάμου»<sup>2</sup>. Βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τῆς Ἱ. Ἀρχιεπισκοπῆς Κρήτης (Ηράκλειο). Τρία ἄλλα χειρόγραφα κατέγραψα πρὸ ὀλίγων ἐτῶν στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς Ἀνωπόλεως Πεδιάδος<sup>3</sup>. Χρονολογοῦνται στὸν 18<sup>ο</sup>-19<sup>ο</sup> αἰώνα. Δύο ἀκόμη κρητικὰ ἐξορκιστικὰ χειρόγραφα κατέστησε γνωστὰ ὁ Θεοχ. Προβατᾶκης<sup>4</sup>. Ἐνα ἄλλο, ἀκαταλογογράφητο ἀκόμη, προέρχεται ἀπὸ τὴ Μονὴ Ἀρσανίου (Ρέθυμνο) καὶ φωτοαντίγραφό του βρίσκεται στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Ἐργαστηρίου Παλαιογραφίας τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης. Κωδικογράφος εἶναι ὁ Τζώρτζης Μοάτζος ἀπὸ τοὺς Μαγαρίτες Μυλοποτάμου. Ἐνθυμοῦμαι ὅτι μοῦ εἶχε ζητήσει φωτοαντίγραφό του γιὰ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Μορφωτικοῦ Ἰδρύματος τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς ὁ μακαρίτης Καθηγητὴς Λίνος Πολίτης. Γνωρίζω ἐπίσης ἀπὸ ἰδιωτικὲς βιβλιοθηκὲς δύο ἀκόμη ἐξορκιστικὰ χειρόγραφα, καὶ ἄλλα δύο ποὺ περιέχουν εὐχὲς καὶ ἐξορκισμοὺς τοῦ Ἁγίου Μάμαντος γιὰ τὰ ζῶα. Ἡ συνεχιζόμενη ἐρευνα θὰ αὐξήσει χωρὶς ἀμφιβολία τὸν ἀριθμὸ τῶν χειρογράφων αὐτῶν.

Τὸ παρουσιαζόμενο σήμερα χειρόγραφο δὲν εἶναι μόνον τὸ πλουσιότερο ἀπὸ τὴν ἀποψη τῶν περιεχομένων, ἀλλὰ εἶναι καὶ τὸ ὠραιό-

1. Θεοχ. Δετοράκη, Περιγραφικὸς Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῶν βιβλιοθηκῶν τῆς πόλεως Ἡρακλείου, Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν ΜΓ', 1977-78, 188-229, (220-222). Βλ. καί, Θεοχ. Προβατᾶκη, Τρία ἀνέκδοτα χειρόγραφα ἐξορκισμῶν ἀπὸ τὴν Κρήτη, Θεσσαλονίκη 1980, 5-6.

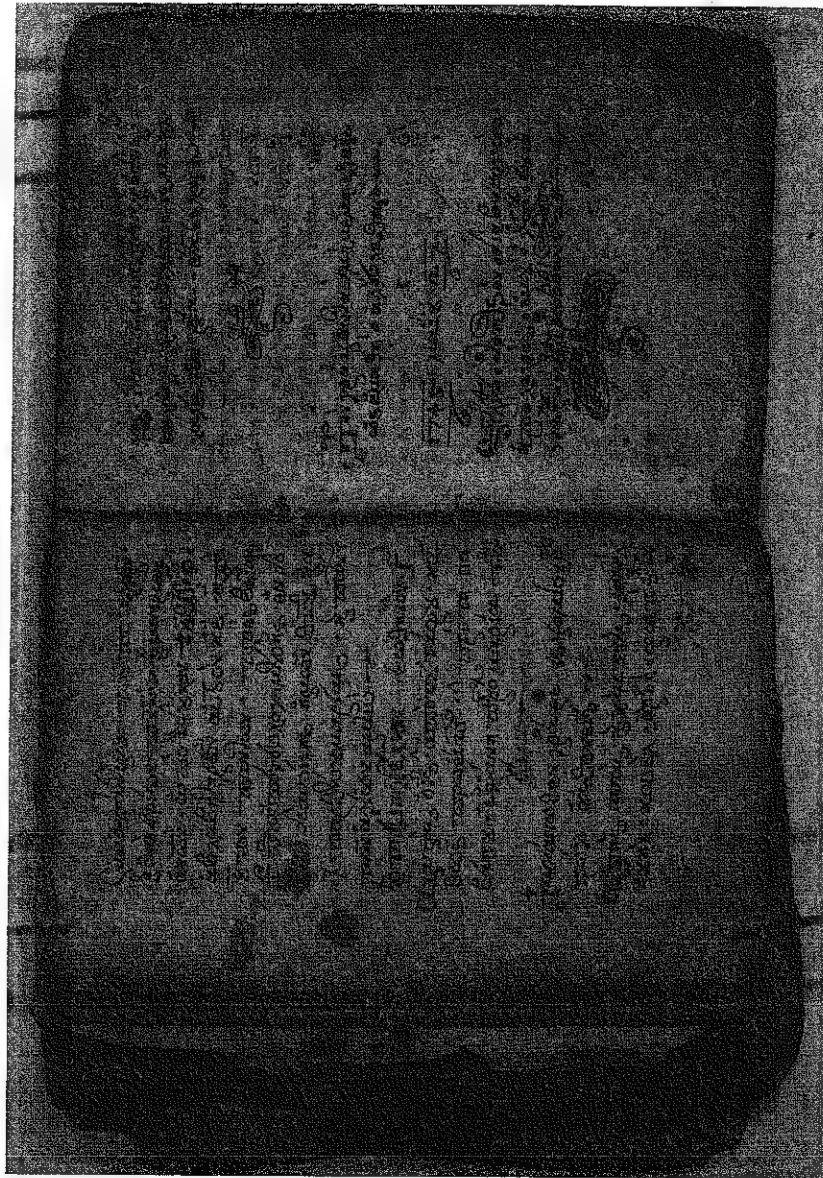
2. Θεοχ. Δετοράκη, ὁ.π., 224-226.

3. Θεοχ. Δετοράκη, Χειρόγραφα τῆς Μονῆς Ἀνωπόλεως Πεδιάδος, Νέα Χριστιανικὴ Κρήτη, περίοδος Β', 19, 1999-2000, 251-259.

4. Θεοχ. Προβατᾶκη, Τρία ἀνέκδοτα χειρόγραφα ἐξορκισμῶν, ἐνθ' ἄνωτ., 6-8. Πρόκειται γιὰ τὸ ὑπ' ἀρ. 350 τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου Κρήτης (17<sup>ου</sup> αἰ.) καὶ τὸ ὑπ' ἀρ. 1, 1787 τῆς ἰδιωτικῆς του συλλογῆς, προερχόμενο ἀπὸ τὸ χωριὸ Πρίνα Μεραμπέλλου.

τερο τοῦ εἶδους ἀπὸ κωδικολογικὴ ἀποψη. Τὰ ἐπίτιτλα καὶ τὰ ἀρχιγράμματα εἶναι ἐρυθρά, ὅπως ἐπίσης καὶ οἱ ἐνδιάμεσες ὁδηγίες πρὸς τοὺς ἱερεῖς, ποὺ θὰ χρησιμοποιοῦσαν τὸ χειρόγραφο. Ἡ γραφὴ εἶναι ὁμοιόμορφη, στρογγυλόσχημη, ἔργο («ῥοσκημένης χειρὸς»), καὶ θὰ τολμοῦσα νὰ πῶ ὅτι διατηρεῖ κάποια χαρακτηριστικὰ ἀπὸ τὰ ὠραῖα κρητικὰ χειρόγραφα τῶν ὑστέρων χρόνων τῆς βενετοκρατίας, μολονότι εἶναι κατὰ ἓνα αἰῶνα περίπου νεότερο. Κατὰ τὴν ἐκδήλωση τῆς 17<sup>ης</sup> Ἀπριλίου 2008 στὸ ΕΙΕ ἡ Πρόεδρος τῆς Ἑλληνικῆς Παλαιογραφικῆς Ἑταιρείας κ. Μαρία Πολίτη μοῦ ἐπέδειξε σπάραγμα ἐξορκιστικοῦ χειρογράφου, ποὺ φαίνεται νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸν ἴδιο ἀντιγραφέα Γεώργιο Ἀναγνώστη. Ἡ ὁμοιότητα τῆς γραφῆς εἶναι ἐκπληκτικὴ. Πιστεύω ὅτι ἡ Μονὴ Γωνιάς, στὴν ὁποία ἐπανέρχεται ἔπειτα ἀπὸ περιπέτειες τὸ χειρόγραφο (*habent sua fata libelli* – ἔχουν καὶ τὰ βιβλία τὴ μοῖρα τους!) θὰ διαφυλάξει ὡς πολύτιμο θησαυρὸ τὸ ἐπαναπατρισμένο χειρόγραφό της.

ΘΕΟΧΑΡΗΣ ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ

Κώδιξ 4 Μονῆς Γωνιάς Κισιάμου, ff. 322<sup>v</sup>-323<sup>r</sup>

## PORTRAITS DE SAINTS DANS LE SYNAXAIRE DE CONSTANTINOPLE<sup>1</sup>

La question des portraits littéraires des saints à Byzance intéresse l'histoire de la littérature, mais aussi celle de l'art et, dans une civilisation où l'icône joue un rôle si important, l'histoire même du christianisme byzantin. Nous voudrions ici proposer quelques remarques sur les portraits qu'on lit dans le Synaxaire de Constantinople, instrument capital du culte des saints<sup>2</sup>. On sait, depuis l'édition de Delehaye, que cette question est liée au rapport entre le Synaxaire et ce qu'on appelle souvent le manuel de peinture d'Oulpios le Romain<sup>3</sup>. Ce problème important sera au cœur de notre exposé, mais nous voudrions aussi rechercher, d'une façon plus générale, quelles ont été les intentions des synaxaristes quand ils ont intégré à leurs notices les portraits des saints qu'ils célébraient.

### *Portraits de saints dans le Synaxaire.*

Il faut préciser d'abord ce que nous appelons ici le «portrait» d'un saint. L'exemple du prophète Malachie le montrera. Après avoir parlé de la naissance du saint, le synaxariste dit ceci: «Ils l'appelèrent Malachie, ce qui veut dire l'ange. En effet, il avait une noble apparence<sup>4</sup>». Puis, après la mort du saint et des indications sur son lieu de sépulture, le

1. Une première version de ce travail a été présentée comme communication à l'occasion du XXI<sup>e</sup> Congrès international des Études byzantines (Londres, 21-26 août 2006).

2. *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, e codice Sirmondiano, adiectis synaxariis selectis, opera et studio H. Delehaye, Bruxelles 1902 [= *Synax. CP*]. Sur les portraits de saints dans le Synaxaire, voir G. Dagron, *Holy Images and Likeness*, *Dumbarton Oaks Papers* 45 (1991) 26-27.

3. *Synax. CP*, *Prolegomena*, col. lxvi.

4. *Synax. CP*, 368. 1-3.

synaxariste ajoute: «Il avait une noble physionomie; son visage n'était pas allongé, mais rond, ses cheveux étaient frisés; il était rasé et avait le crâne large<sup>1</sup>». Nous considérons qu'il y a ici deux portraits. En fin de notice, la description physique du saint, assez développée et constituant un élément isolable, en est évidemment un. Mais nous comptons aussi comme un portrait le premier élément relevé – «En effet, il avait un aspect splendide» – qui contient un trait de description physique. A la limite, nous avons compté comme «portrait» toute notation, même réduite à un seul mot, visant à décrire l'apparence du saint<sup>2</sup>. Il existe aussi bien sûr des portraits moraux, en fait assez rares, mais nous nous sommes limitée aux portraits comprenant au moins un élément physique<sup>3</sup>. On voit que nous avons désigné par le même terme des réalités assez différentes: de véritables portraits, de nature littéraire, à la fois physiques et moraux, comme celui des anachorètes Arsène ou Cyriaque<sup>4</sup>; des signalements très secs, auxquels pourrait s'appliquer le terme d'*eikonismos*, un genre dont G. Dagron a retracé récemment la logique et l'histoire<sup>5</sup>; de simples notations, qui ne constituent pas à proprement parler un portrait. Même entendus de cette façon très large, les portraits, dans le Synaxaire, sont peu nombreux. Nous en avons relevé seulement une cinquantaine dans l'édition Delehay, le plus souvent dans le texte à pleine page, qui vient du manuscrit S, le «Synaxaire de Sirmond<sup>6</sup>», parfois aussi dans les *Synaxaria selecta*. Il faudra tenir compte bien sûr, dans les pages qui suivent, de l'histoire complexe et encore obscure des synaxaires<sup>7</sup>. Dire que nous avons relevé une cinquantaine de portraits dans l'édition Delehay ne veut pas dire en effet qu'il y en ait eu autant, initialement, dans le Synaxaire de Constantinople tel qu'il a été rédigé sans doute sous le

1. Synax. CP, 368. 13-16.

2. Nous avons compté comme portrait l'indication concernant la jeunesse de saint Platon (Synax. CP, 233. 17).

3. Nous avons laissé de côté les portraits de Joseph l'Hymnographe (Synax. CP 581-2) et de l'ascète Rabboula (Synax. CP 475-6), purement moraux.

4. Synax. CP, 663. 51-55 (Arsène); 89. 3-8 (Cyriaque).

5. G. Dagron, *Décrire et peindre. Essai sur le portrait iconique*, Paris 2007.

6. Synax. CP, *Prolegomena*, col. v-viii.

7. A. Luzzi, Note sulla recensione del sinassario di Costantinopoli patrocinata da Costantino VII Porfirogenito, *Rivista di Studi Bizantini e Neellenici* 26 (1989-90) 142-143.

règne de Constantin Porphyrogénète. Comme l'a noté Delehay<sup>1</sup>, la plupart de ces portraits sont en fait une addition postérieure dans certaines familles du Synaxaire.

Les quelque cinquante portraits que nous avons relevés peuvent être classés en cinq catégories d'après le type de saints auxquels ils sont consacrés:

#### Prophètes (13):

Abbacoum	Synax. CP 272-3
Amos	Synax. CP 750
Angée	Synax. CP 313
Daniel	Synax. CP 317. 22-27
Ezéchiël	Synax. CP 833
Isaïe	Synax. CP 667
Jérémie	Synax. CP 647
Jonas	Synax. CP 64
Malachie	Synax. CP 367.19-368.16
Michée	Synax. CP 890
Naoum	Synax. CP 268
Osée	Synax. CP 144
Sophonias	Synax. CP 275

#### Apôtres et évangélistes (3):

Marc	Synax. CP 630
Paul	Synax. CP 778-780
Pierre	Synax. CP 778

1. Synax. CP, *Prolegomena*, col. lxvi.



## Martyrs (14):

Acepsimas, Joseph, Aeithalas	Synax. CP 189.19-23
Alexandre	Synax. CP 681. 8-12
Alpheios, Alexandre, Zosime et comp.	Synax. CP 86
Domnin, Timothée, Philothée et comp.	Synax. CP 196
Epimaque,	Synax. CP 181. 11-12
Hermias,	Synax. CP 717.22-25
Irène	Synax. CP 653. 16-18
Mercure	Synax. CP 259. 6-9
Philétairos	Synax. CP 695
Platon	Synax. CP 233. 17
Sabas le Statélate	Synax. CP 627. 25-30; 629. 49-50.
Sarbile	Synax. CP 505. 59-61
Théodore le Stratélate	Synax. CP 451; 737. 54-55
Théodore de Pergé	Synax. CP 65; 615-616

## Hiérarques (11):

Athanase d'Alexandrie	Synax. CP 399
Basile le Grand	Synax. CP 366
Cyrille d'Alexandrie	Synax. CP 399-400
Cyrille de Jérusalem	Synax. CP 546
Denys l'Aréopagite	Synax. CP 102
Eustathe d'Antioche	Synax. CP 917-8
Grégoire le Théologien	Synax. CP 422-423

Grégoire de Nysse	Synax. CP 382-383
Jean Chrysostome	Synax. CP 219
Nicéphore CP	Synax. CP 268
Taraïse CP patr.	Synax. CP 488

## Ascètes (9):

Arsène	Synax. CP 663. 51-55
Cyriaque	Synax. CP 89. 3-8
Euthyme	Synax. CP 405. 28-31; 407. 50-51
Macaïre l'Égyptien	Synax. CP 401. 36-37
Macaïre d'Alexandrie	Synax. CP 404. 7-11
Marc le Moine	Synax. CP 511. 3-6
Paul de Latros	Synax. CP 311. 44-46
Théoctiste de Lesbos	Synax. CP 205. 57-59
Théodore Stoudite	Synax. CP 216. 6-8

Il est intéressant aussi de noter la place qu'occupent les portraits dans la notice consacrée au saint. Ils peuvent se trouver en début de texte, ce que nous avons observé dans neuf cas. Six fois sur neuf, il s'agit d'une brève notation, comme pour le martyr Hermias, où la notice commence ainsi: «Il vivait sous le règne d'Antonin, dans la cité de Comana, avait le rang de soldat, et était d'un âge déjà avancé, avec les cheveux blanchis par les ans<sup>1</sup>». Nous voyons ici comment un ou deux détails physiques peuvent s'intégrer à la présentation du saint, dont le synaxariste indique aussi l'époque à laquelle il vivait, la patrie, la profession. Dans trois cas, nous trouvons non pas une brève notation, mais un portrait plus développé. Il s'agit de deux notices sur Théodore le Stratélate<sup>2</sup>, et surtout de la notice de Sabas le Stratélate dans le manuscrit P, témoin

1. Synax. CP, 717. 22-25.

2. Synax. CP, 451; 737. 54-55.

capital du Synaxaire de Constantinople où l'on trouve la description que voici: «Il avait le grade de stratélate, était Goth d'origine, avait trente-huit ans, le corps plus blanc que neige, le visage rose. Les cheveux de sa tête étaient comme l'or, et ses yeux<sup>1</sup>...». Le manuscrit, mutilé, nous prive de la fin du texte. Nous reviendrons plus loin sur ce cas, à notre connaissance unique, d'un portrait détaillé en tête de notice. On voit cependant qu'il a la même fonction que les notations brèves relevées précédemment: il s'agit d'une partie, ici hypertrophiée, de la présentation du saint.

Les portraits, parfois réduits à une simple notation physique, peuvent également être situés en cours de notice. Nous en avons relevé huit exemples. La situation est ici un peu plus diverse que dans le cas des portraits en début de texte. Il peut s'agir, là encore, d'une présentation du saint, légèrement retardée, mais le plus souvent, ces portraits figurent en cours de notice parce qu'ils ont une relation étroite avec le récit. Le synaxariste dépend ici étroitement de sa source narrative. On peut prendre comme exemple Théoctiste de Lesbos, dont le portrait ascétique qu'on lit dans le manuscrit Ba<sup>2</sup> figure à l'endroit qu'exige la narration, c'est-à-dire au moment où la sainte apparaît au narrateur: «Après s'être prémunie du signe de la croix, elle apparut au chasseur. Elle avait la forme d'une femme, mais ce qu'on voyait dépassait ce qui est humain. Ses cheveux étaient blancs, son visage noir, seule sa peau retenait l'agencement de ses os et, dans son ensemble, elle n'était qu'une ombre<sup>3</sup>».

Dans les autres cas, c'est-à-dire soixante-dix pour cent de l'ensemble, le portrait se trouve en fin de notice. On peut ici opérer encore une distinction. Dans deux cas, ceux de Rabboula et de Macaire l'Egyp-

tien<sup>1</sup>, le portrait figure avant la mort du saint. Dans tous les autres cas, il est situé après et de ce fait, il est le dernier élément de la notice, n'étant suivi, éventuellement, que de la mention du lieu de la synaxe. C'est dans cette position, donc, que se trouvent la majorité des portraits détaillés des saints dans le Synaxaire. Ils y acquièrent une forme d'autonomie. Il faut remarquer cependant que cette formule n'appartient pas au Synaxaire d'origine: sauf un cas, on ne la trouve pas en effet dans les synaxaires H et P. Elle est au contraire très présente dans la classe S\* et ce phénomène, bien noté par Delehayé dans sa préface<sup>2</sup>, suggère qu'il y a eu, vis-à-vis des portraits, une évolution des synaxaristes.

### *Le Synaxaire et Elpios.*

Nous devons à Delehayé une autre observation fondamentale<sup>3</sup>. Les portraits qu'on trouve ainsi en fin de notice seraient, pour la plupart, empruntés par les synaxaristes à une source unique: un manuel de peinture, une *ἐρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης*, que Delehayé identifie comme étant très proche de celle qui, dans le Coislin 296, a pour titre: *Ἐκ τῶν Ἐλπίου τοῦ Ρωμαίου ἀρχαιολογουμένων ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας περὶ χαρακτήρων σωματικῶν*. Lorsque Delehayé identifiait ainsi la source d'un grand nombre de portraits du Synaxaire, l'opuscule d'Elpios, encore peu connu, avait été édité d'après le manuscrit de Paris par Tischendorf<sup>4</sup>. Après l'édition du Synaxaire (1902), il faut attendre encore plus d'une trentaine d'années pour que Manolès Chatzida-

1. Synax. CP, 627. 61-629. 50. Winkelmann, (édition cit. p. 218, n. 3), 123 considérant qu'il s'agit d'un passage d'Oulpios disparu de la tradition directe, édite le portrait de Sabas qu'il trouve dans Synax. CP, 627. 25-30.

2. La notice sur Théoctiste de Lesbos qu'on lit dans l'édition Delehayé à pleine page (Synax. CP, 206. 5-207. 5) ne comporte pas de portrait; celle qu'on trouve dans les *Synaxaria selecta* d'après Ba (Paris. gr. 1589; cf. Synax. CP, *Prolegomena*, xxiv-xxv), plus développée, est plus proche du texte résumé (BHG 1723). On sait que la Vie de sainte Théoctiste par le magistre Nicéas s'inspire de la Vie de sainte Marie l'Égyptienne. Il est notable que le synaxariste, pour cette dernière (Synax. CP, 577-580), n'ait repris aucun des éléments de portrait qu'il trouvait dans son modèle.

3. Synax. CP, 205-206. 57-59.

1. Synax. CP, 475-476. 44-48 (Raboulas; la notice vient du ms. M); Synax. CP, 404. 7-11 (Macaire d'Alexandrie). Le portrait de Macaire est repris, presque à l'identique, de Pallade d'Hélénopolis, *Hist. Laus.*, c. 18.

2. Synax. CP, *Prolegomena*, lxvi: «In multis enim codicibus, v. g. S, plerorumque prophetarum et quorundam illustrium episcoporum laudatio clausula quadam absoluitur, in qua sancti effigies tam accurate depingitur, ut et quandoque addatur cuiusnam e caelitis simillimus videatur».

3. Synax. CP, *Prolegomena*, p. lxvi.

4. L'édition princeps est celle de A. F. C. Tischendorf, 1861, d'après le manuscrit de Paris (Coislin. gr. 296, fol. 68-71v); elle avait été précédée de l'édition de fragments (F. Tischendorf, *Anecdota sacra*, Leipzig 1855, p. 129-130). Le texte intégral est réédité, avec traduction russe, par P. Uspenskij, *Trudy kievskoj duchovnoj Akademii*, I, 1867, p. 263-273.

kis, en 1938, fasse paraître une édition d'Elpios plus satisfaisante, qui exploite aussi l'apport du Synaxaire de Constantinople<sup>1</sup> et surtout qui utilise, outre le *Coislinianus*, un manuscrit de Moscou daté de 993 et contenant la dernière section de l'opuscule<sup>2</sup>. Une édition plus récente, sur laquelle nous reviendrons, est due à Fr. Winkelmann<sup>3</sup>. Dans l'introduction qui précède son édition, Chatzidakis, qui connaît bien les travaux de ses prédécesseurs et en particulier de Delehaye, propose une série de remarques importantes et c'est à lui que nous emprunterons notre présentation de l'œuvre<sup>4</sup>.

L'œuvre d'Elpios, ou sans doute plutôt d'Oulpios (Ulpius) le Romain, est divisée en cinq parties: la première donne la mesure d'Adam; la deuxième, des portraits de dix-sept prophètes (Baruch étant inclus); la troisième est consacrée à l'aspect physique du Christ; la quatrième, les portraits des apôtres Pierre et Paul; la cinquième, ceux de onze hiérarques (Denys l'Aréopagite, huit Pères de l'Eglise des IV<sup>e</sup>-V<sup>e</sup> s., et deux patriarches de Constantinople plus tardifs, Taraise et Nicéphore). Seule la cinquième partie de cet ensemble figure dans le manuscrit de Moscou, sous un titre légèrement différent de celui qu'on trouve dans le *Coislinianus*<sup>5</sup>. Pour Chatzidakis, l'œuvre d'«Elpios» est une compilation hétérogène, où seule la deuxième section, sur les prophètes, paraît avoir pour source un manuel de peinture. Les quatrième et cinquième sections – les portraits des apôtres et des saints Pères – sont plus littéraires et les

1. M. Chatzidakis, 'Εκ τῶν Ἐλπίου τοῦ Ῥωμαίου, Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδῶν 14 (1938) 393-414.

2. *Mosquensis*, Bibl. Synod. 100 (Vladimir 108), fol. 231v-232.

3. F. Winkelmann, Über die körperlichen Merkmale der gottbeseelten Väter. Zu einem Malerbuch aus der Zeit zwischen 836 und 913, dans G. Prinz, D. Simon (éd.), Fest und Alltag in Byzanz, Munich 1990, p. 107-127.

4. Pour une présentation récente, voir A. C(utler) - A. K(azhdan), Oxford Dictionary of Byzantium, vol. III, New York-Oxford 1991, 1544, s.v. Oulpios.

5. «Ἐκ τῶν Οὐλπίου τοῦ Ῥωμαίου ἀρχαιολογουμένων ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας περὶ χαρακτήρων σωματικῶν θεοφόρων πατέρων», Chatzidakis, op. cit., pp. 404-405, fait remarquer à juste titre que ce titre, plus complet que celui qu'on lit dans le ms. de Paris, a de bonnes chances d'être initial. Il en déduit que, comme il ne s'applique qu'à la cinquième partie de l'ensemble, il est vraisemblable que l'œuvre d'Elpios/Oulpios ne comprenait initialement que cette ultime partie, auxquelles on en a adjoint d'autres ultérieurement.

portraits des saints Pierre et Paul ont pour source la *Chronographie* de Malalas. Le nom d'Oulpios (Elpios dans le manuscrit de Paris) a toutes les chances d'être un nom de fantaisie, et la compilation, telle qu'elle nous est parvenue, doit être datée entre 828 – mort de Nicéphore – et 993, date du *Mosquensis*. Depuis l'article fondamental de Chatzidakis, notre connaissance d'Oulpios a peu évolué. Winkelmann<sup>1</sup> a simplement précisé le *terminus post quem*, qui est donné par la *Lettre des trois patriarches*, qu'utilise Oulpios: 836, et non 828. De façon plus fondamentale, Lowden, en 1988, a mis en doute l'hypothèse de Chatzidakis qui voyait dans un manuel de peinture la source de la section d'Oulpios sur les prophètes<sup>2</sup>. L'opuscule se trouve ainsi, contrairement à ce que pensait Delehaye et qu'écrivait encore Winkelmann, éloigné par sa nature par ses sources des traités de peinture.

C'est à cet opuscule, précisément à ses deuxième, quatrième et cinquième sections, qu'ont été empruntés la moitié des portraits contenus dans le Synaxaire de Constantinople. Sur les dix-sept portraits de prophètes d'Oulpios, douze ou treize sont repris<sup>3</sup>, tandis que, outre les por-

1. F. Winkelmann, op. cit., p. 108.

2. J. Lowden, *Illuminated Prophet Books*, Pa., 1988, p. 51-55.

3. On ne trouve pas dans Synax. CP les portraits d'Abdias, de Baruch, de Joël ni de Zacharie. Il est difficile d'expliquer ces absences. Il peut s'agir d'oubli, ou encore d'un manque d'intérêt. On peut se demander aussi si, comme pour Eustathe d'Antioche (voir note suivante) une enquête plus approfondie dans les synaxaires ne fera pas réapparaître un portrait que la plupart des copistes ont négligé. Il peut s'agir aussi d'un choix délibéré: ainsi, pour Oulpios, Zacharie est jeune; pour le Synaxariste, il s'agit d'un vieillard, et cette incompatibilité peut avoir conduit à laisser de côté le portrait qu'on trouve dans Oulpios. Notre hésitation sur le nombre des portraits de prophète tient au cas particulier de Daniel. Le portrait donné par Oulpios («Daniel: un eunuque, extrêmement beau», cf. Chatzidakis, op. cit., p. 409. 15) ne figure pas dans le Synaxaire en fin de notice; mais on retrouve, dans le corps même de cette notice, les deux éléments caractéristiques, glosés toutefois de telle façon qu'ils soient compatibles avec une conception plus traditionnelle de ce que doit être un saint prophète («C'était un homme chaste, de sorte que les Juifs pensaient que c'était un eunuque... Il était sec d'aspect, mais la grâce de l'Esprit le rendait très beau»: Synax. CP, 317. 22-27). On admet que la source du Synaxaire est à chercher dans les Vies des prophètes éditées par Schermann: cf. Chatzidakis, op. cit., p. 397. Il est probable que le synaxariste n'a pas cru bon de redoubler ce portrait.

traits des saints Pierre et Paul, nous retrouvons dans divers synaxaires ceux de l'ensemble des onze hiérarques décrits par Oulprios, y compris Eustathe d'Antioche, que Delehayé et Winkelmann ont cru absente du Synaxaire, et qui y figure pourtant<sup>1</sup>.

Pour les modalités de l'emploi d'Oulprios, rappelons premièrement que les portraits repris de l'opuscule dont il est l'auteur ne figurent que dans certains manuscrits, qui appartiennent le plus souvent à la classe S\*<sup>2</sup>. Deuxièmement, sans aucune exception, les vingt-cinq portraits certainement repris d'Oulprios figurent en fin de notice, après la mort du saint. Enfin, le ou les synaxaristes ont adopté vis-à-vis de leur source une attitude assez différente selon la section de l'opuscule qu'ils exploitaient. Pour les onze hiérarques, le texte d'Oulprios est reproduit pour ainsi dire sans changement. Il en va de même pour le prophète Sophonias<sup>3</sup>. Mais pour les apôtres Pierre et Paul ainsi que pour onze des douze prophètes, le synaxariste procède à une métaphore. Le portrait de Naoum peut servir d'exemple:

Oulprios, éd. Chatzidakis, p. 410. Synax. CP, 269. 13-16  
28-30

Ναουμ. στρογγυλογένειος, ἐπιλίγνος  
πρὸς τοῖς μαγοῦλοις ὡς μὲν ὑψηλὴν  
ἔχων τὴν τρίχωσιν τοῦ μετώπου,  
μακροκέφαλος, ὡς μετ' χρόνων ἀνὴρ,  
καῦκος.

Ἦν δὲ στρογγύλον καὶ σιμὸν ἔχων τὸ  
γένειον, ἰσχνὸς τὰς παρειάς, οὖλος  
τὴν τρίχα, μικρὸν ὑποφάλακρος, ἐπι-  
μήκης τὴν κεφαλὴν, ὥσπερ χρόνων  
μέ.

1. Synax. CP, *Prolegomena*, p. lxvi: «sed excepto Eustathio et nonnullis prophetis»; en fait, le portrait d'Eustathe d'Antioche figure dans le Synaxaire, Delehayé l'ayant édité d'après le seul manuscrit Cg parmi les *Synaxaria selecta* (Synax. CP, 917-918). L'affirmation erronée de Delehayé explique que Winkelmann, op. cit. p. 125, ne donne pas de référence au Synaxaire pour le portrait d'Eustathe.

2. Voir Synax. CP, *Prolegomena*, lxvi. Rappelons que le texte édité par Delehayé à pleine page est celui du manuscrit S, tête de file de la classe S\*. Toutefois, les portraits originaires de l'opuscule d'Oulprios peuvent se trouver aussi dans d'autres synaxaires: ainsi, pour les saints Pierre et Paul, la notice éditée par Delehayé à pleine page, avec les portraits des saints (Synax. CP, 778. 25-35; 779.17-780.11), vient des mss S et D (Paris. gr. 1587).

3. Synax. CP 275; II. 8 Ch; Winkelmann, n° 11.

Les correspondances d'un texte à l'autre demanderaient à être étudiées systématiquement, à la fois parce qu'elles nous renseignent sur la façon dont le synaxariste a compris le texte qu'il lisait et parce qu'éventuellement le texte qui a servi de modèle peut différer de celui que nous lisons dans le manuscrit de Paris. Pour la question qui nous occupe, on peut se demander pourquoi le synaxariste a procédé différemment pour les hiérarques et pour les prophètes (ainsi que les apôtres). Sans doute a-t-il jugé que les portraits de prophètes qu'il trouvait chez Oulprios étaient trop peu littéraires et a-t-il cru bon d'élever au moins leur niveau de langue. Les portraits de hiérarques, plus élaborés chez Oulprios, lui auront au contraire paru acceptables. Mais le cas des portraits des apôtres Pierre et Paul ne s'explique guère.

L'utilisation d'Oulprios par les synaxaristes ne fait pas de doute. Non seulement nous retrouvons dans les deux cas les mêmes notices avec la même teneur et parfois les mêmes termes, mais H. Delehayé avait déjà attiré l'attention sur un fait décisif: chez Oulprios, nous trouvons, dans certains cas, au lieu d'une description, ou en plus de cette description, un renvoi<sup>1</sup>. Ainsi, Sophonias et Amos ressemblent à l'apôtre Jean le Théologien; Osée, à Joachin ou à Joseph; Michée, à Cosmas l'Anargyre; Abdias, à l'apôtre Jacques<sup>2</sup>. Pour Grégoire de Nysse, Oulprios et le synaxariste notent seulement qu'il ressemblait à son frère Basile<sup>3</sup>. Le portrait du patriarche Taraise renvoie à celui de Grégoire le Théologien, celui de Nicéphore à Cyrille d'Alexandrie<sup>4</sup>. Déjà chez Oulprios, ces renvois n'ont guère de sens, puisqu'il n'y a dans l'opuscule aucune notice sur Jean, non plus que sur Joachin, Joseph, Jacques ou Cosmas. Il semble clair que l'opuscule, ou sa source, contenait anciennement plus de notices que nous n'en connaissons aujourd'hui. Dans le cas des hiérarques, il en va différemment, et le renvoi de Grégoire de Nysse à Basile, par exemple, se comprend plus aisément dans un opuscule où les deux notices se

1. Synax. CP, col. lxvi.

2. Synax. CP 750 (Amos); Synax. CP 275 (Sophonias); Synax. CP 144 (Osée); Synax. CP 890; Oulprios, éd. Chatzidakis, p. 410. 34 (Abdias).

3. Synax. CP 382-383; Chatzidakis, op.cit., p. 413. 86-87.

4. Taraise: Synax. CP 488; Chatzidakis, op. cit., p. 414. 121-124; Nicéphore: Synax. CP 725-6; Chatzidakis, op. cit., p. 414. 125-130.

font suite que dans le synaxaire, qui s'est sans doute trouvé obligé de modifier légèrement le texte qu'il copiait<sup>1</sup>.

Le fait que le synaxariste ait utilisé l'opuscule d'Oulpios – et non Oulpios un synaxaire – ne fait pas de doute, mais cela n'implique pas qu'il ait eu entre les mains le texte tel que nous le connaissons aujourd'hui. Dès le début, Delehay – qui, parle prudemment d'un manuel très proche du texte du Coislin – avait proposé de rapporter à la même source deux portraits qui ne figurent ni dans le *Coislinianus*, ni dans le *Mosquensis*: ceux de Théodore Stoudite et du martyr Mercure<sup>2</sup>. Il n'indique pas les critères qu'il utilise, mais ils sont en fait évidents quand on lit bien sa Préface: ces deux portraits sont propres à la classe S\* du Synaxaire; ils figurent en appendice de la notice, après la mort du saint; ils sont dans le style d'Oulpios, au moins par le fait qu'ils se réduisent à un bref *eikonismos* fait de quelques épithètes<sup>3</sup>.

Chatzidakis suit Delehay, mais propose une liste plus longue de portraits en fin de notice qui ne figurent pas chez Oulpios tel que nous le connaissons: Mercure et Théodore Stoudite, déjà signalés par Delehay, mais aussi Paul le Jeune, Macaire l'Égyptien, Euthyme le Grand, Marc le Moine, Sabas le Stratélate et l'apôtre Marc<sup>4</sup>. Chatzidakis toutefois, très prudemment, n'attribue pas ces portraits à Oulpios et surtout, il se garde de les reproduire dans son édition où il ne fait du reste qu'un usage assez discret du témoignage du Synaxaire.

Dans son article de 1990, Friedhelm Winkelmann est beaucoup moins prudent<sup>5</sup>. Il considère que les deux portraits supplémentaires signalés par Delehay et même sept de ceux que signale Chatzidakis fai-

1. Oulpios, qui vient de donner le portrait de Basile, se contente de dire que Grégoire de Nysse «ressemblait en tout à celui-ci»; le synaxariste précise: «il ressemblait en tout à son frère Basile».

2. Synax. CP, *Prolegomena*, lxvi. Pour le portrait de Mercure, voir Synax. CP 259. 6-9; pour celui de Théodore Stoudite, voir Synax. CP 216. 6-8.

3. On n'y trouve pas cependant le vocabulaire vraiment caractéristique d'Oulpios.

4. Chatzidakis, op. cit., p. 404, n. 2. Notons que le portrait de Macaire l'Égyptien ne figure pas tout à la fin de la notice consacrée à ce saint, mais avant la mention de la mort. Son origine littéraire ne fait du reste aucun doute (voir note p. 224, note 2).

5. F. Winkelmann, op. cit., p. 218, n. 3.

saient partie initialement de l'œuvre d'Oulpios et, de ce fait, les intègre, à leur place dans le calendrier, dans sa propre édition et dans sa propre traduction allemande de l'opuscule d'Oulpios<sup>1</sup>, qui se trouve ainsi considérablement augmentée par rapport à celle de Chatzidakis, d'autant qu'il signale aussi, en leur affectant un numéro, les portraits de saints auxquels renvoie, comme nous l'avons vu plus haut, le texte d'Oulpios à propos d'une ressemblance entre deux personnages<sup>2</sup>. Le seul portrait signalé par Chatzidakis que Winkelmann rejette est celui de Paul du Latros, qu'il se contente de reproduire sans l'intégrer à son édition d'Oulpios, sans doute parce que ce saint, mort en 955, lui paraît trop récent pour avoir eu sa place dans l'opuscule qu'il édite<sup>3</sup>.

Cette façon de procéder, qui risque de faire illusion, est très critiquable. Même si elle prend mieux en compte la tradition directe et indirecte d'Oulpios, en employant en particulier un troisième manuscrit<sup>4</sup>, l'édition Winkelmann risque de donner une idée fausse du contenu et de la structure de l'œuvre transmise sous ce nom. Celle-ci, comme nous l'avons vu, ne contient que des prophètes, des apôtres et des hiérarques. Admettre qu'elle ait contenu aussi des martyrs est possible – puisque le prophète Michée est dit ressembler à saint Côme, ce qui peut faire supposer qu'il «a existé, à un certain moment, un portrait de ce saint dans l'opuscule –, mais reste hypothétique. Quant aux saints ascètes, rien ne nous dit qu'ils aient été représentés. On peut critiquer aussi l'édition Winkelmann sur certains points précis. Nous avons déjà signalé que le por-

1. Winkelmann, op. cit., nos 28 (Markos der Apostel), 30 (Mercurios von Kaisareia), 31 (Kosmas Anargyros), 36 (Makarios von Alexandria), 37 (Markos Monachos), 38 (Sabas, Stratelates der Goten), 42 (Euthymios Presbyter), 46 (Theodoros Studites).

2. Winkelmann, op. cit., nos 22 (Joakim), 23 (Josef), 26 (Jakobos der Apostel), 27 (Johannes der Theologe).

3. Winkelmann, op. cit., p. 126; Synax. CP, 311. 44-46 (dans les *Synaxaria selecta*, d'après le ms. Sa).

4. Il s'agit du ms. de Cambridge, Trinity College, B. 9. 13: voir Winkelmann, op. cit., p. 114. Ce manuscrit est essentiellement un recueil d'œuvres de Grégoire le Théologien, auquel on a adjoint, au fol. 357, le portrait de ce Père, emprunté à Oulpios: voir C. Van de Vorst (et) H. Delehay, *Catalogus codicum hagiographicorum graecorum Germaniae, Belgii, Angliae, Bruxelles 1913*, p. 289.



trait de Macaire l'Égyptien, dans le Synaxaire, ne se trouve pas après la mort du saint, là où figurent tous les portraits sûrement repris d'Oulpios, mais avant<sup>1</sup>. Cette circonstance doit rendre très méfiant pour un texte dont l'origine est à chercher ailleurs, dans l'Histoire lausique de Pallade d'Hélénopolis<sup>2</sup>, d'où elle est reprise mot pour mot, sans que rien n'indique qu'il faille supposer une étape intermédiaire entre Pallade et le Synaxaire.

Nous voudrions montrer, par un autre exemple, que tout portrait en fin de notice, dans les synaxaires, ne provient pas forcément d'Oulpios. Le cas de Sabas le Stratélate, de ce point de vue, est instructif<sup>3</sup>. Dans le synaxaire P, un manuscrit de Patmos qui représente un état ancien du Synaxaire<sup>4</sup>, où l'influence d'Oulpios ne s'est pas exercée, ce portrait, que nous avons cité plus haut<sup>5</sup>, figure déjà, en début de notice. Il s'agit d'une présentation du saint, parallèle à ce que nous avons noté pour Hermias. Nous le retrouvons ensuite dans S et dans Mc en fin de notice cette fois, mais il n'est rien d'autre que le portrait déjà donné par P, métaphrasé et déplacé<sup>6</sup>. Il est, ici, complet, et sa fin permet du reste de se faire une idée du sens du passage mutilé dans P.

Le ou les synaxaristes qui ont ainsi enrichi les synaxaires de portraits en fin de notice, après la mort du saint n'ont pas utilisé une source unique, Oulpios, mais au moins deux, sans doute plus. Ils peuvent avoir été guidés, pour procéder ainsi, non seulement par des raisons pratiques, mais par des modèles littéraires: ainsi, dans Cyrille de Scythopolis, le portrait d'Euthyme figure après la mort du saint, tout comme dans la notice du Synaxaire<sup>7</sup>. Il est donc très imprudent d'intégrer au texte d'Oulpios tout portrait qui, dans les synaxaires, figure en appendice à une notice. On ne voit du reste pas dans quelle partie de l'œuvre d'Oul-

1. Voir plus haut, p. 222, note 4.

2. Pallade d'Hélénopolis, *Hist. laus.*, c. 18, éd. C. Butler, *The Lausiac History of Palladius*, t. II, Cambridge 1904, p. 58.

3. Synax. CP 627. 61-629. 50.

4. Synax. CP, *Prolegomena*, x-xi.

5. Voir plus haut, p. 216 et n. 1.

6. *Ἐπέπερε δὲ αὐτῷ ἐν τῇ τῆς ἡλικίας ἀκμῇ λευκότης σώματος καὶ παρειῶν ἐρυθρῆμα, καὶ ἐν τῇ κεφαλῇ καὶ τῷ πώγωνι οἶον ἐκ χρυσοῦ χρυσαῖναι τρίχες καὶ διαλάμπουσιν. αἱ δὲ τῶν ὀφθαλμῶν βολαὶ τὸν βλοσυρὸν καὶ καταπληκτικὸν ἔχουσιν, τὸν ἄνδρα καὶ στρατιώτην ἐπέφανον.*

7. Cyrille de Scythopolis, *Vie de S. Euthyme*, éd. Schwartz, *Kyrrillos von Skythopolis*, Leipzig 1939, p. 59; Synax. CP, 405, 28-31. La notice du Syna-

prios, qui ne comprend qu'Adam, les prophètes, le Christ, deux apôtres et des évêques, auraient pu figurer des martyrs ou des ascètes.

L'un des résultats de notre enquête concerne ainsi l'histoire des textes. Pour l'opuscule d'Oulpios le Romain, plus précisément de sa dernière section, l'ancienne édition de Chatzidakis, avec ses insuffisances, donne un texte fondamentalement plus correct que celle de Winkelmann, qui a considéré comme faisant partie du texte qu'il éditait, sans analyser précisément les données, des éléments d'authenticité douteuse, ou même sûrement inauthentiques.

### *Les intentions du synaxariste.*

L'utilisation de l'opuscule d'Oulpios, à un stade secondaire de l'histoire du Synaxaire de Constantinople, pose la question plus générale de la sensibilité des synaxaristes à l'aspect physique des saints dont ils résument la vie.

Il est clair qu'à l'origine, le rédacteur du premier Synaxaire, le bibliothécaire Evariste<sup>1</sup> travaillant sous le règne de Constantin VII, n'a pas porté d'intérêt particulier à l'apparence des saints. Dans sa préface telle que nous la lisons dans le manuscrit H, il ne l'intègre pas à son programme que, pour les martyrs, il détaille ainsi: «dans le présent écrit, j'ai inclus qui était chacun, ceux qu'il a combattus, l'époque et la manière dont il a combattu et vaincu<sup>2</sup>». Dans ce programme, seule la première

xaire suit en gros la description qu'on trouve chez Cyrille, mais elle est suffisamment différente pour qu'on puisse supposer qu'il y a un intermédiaire. On notera aussi qu'on trouve chez Cyrille un autre portrait de saint placé cette fois tout de suite avant le récit de mort: *Vie de S. Cyriaque*, éd. Schwartz, p. 235. Ce portrait, très reconnaissable, se retrouve dans le Synaxaire en fin de notice, après la mort du saint: Synax. CP, 89, 3-8.

1. Pour l'attribution du premier Synaxaire de CP à l'époque de Constantin VII, voir I. Sevcenko *Re-reading Constantine Porphyrogenitus*, dans J. Shepard - S. Franklin (eds.), *Byzantine Diplomacy*, London 1992, pp. 167-195. Voir aussi la préface de Delehay: *Prolegomena*, liv-lv, où l'on tiendra compte du fait que, pour Delehay, le manuscrit P étant du IX<sup>e</sup> s., Constantin Porphyrogénète la composition du premier synaxaire ne peut pas être fixée sous Constantin Porphyrogénète. Pour le nom d'Evariste, voir J.-M. Sauge. *Premières recherches sur l'origine et les caractéristiques des synaxaires melkites (XI<sup>e</sup>-XVII<sup>e</sup> siècles)*, [Subsidia Hagiographica 45], Bruxelles 1969, pp. 32-35.

2. Synax. CP, *Prolegomena*, xiii-xiv.

rubrique – l'identité du saint, *τίς τε ἦν ἕκαστος* – est pertinente pour notre propos: elle recouvre en effet la présentation du saint, où, à côté d'autres renseignements, peuvent figurer des notations physiques, et dont nous avons relevé plusieurs exemples dans ce que nous avons appelé plus haut les portraits en début de notice. Il n'est pas exclu non plus que le premier synaxariste ait résumé, en cours de notice, des données physiques que lui fournissait la source qu'il résumait. Mais rien ne montre qu'il ait eu une sensibilité spéciale à cette question. Le cas de Marie l'Égyptienne, où l'on pouvait trouver dans la Vie par le Ps.-Sophron les éléments d'un portrait, alors que la notice des synaxaires n'en comporte pas, est, sur ce point, instructive<sup>1</sup>.

La question se pose différemment pour le compilateur anonyme qui, le premier, a utilisé Oulpios, éventuellement pour ceux qui l'ont suivi, enrichissant le Synaxaire des portraits qu'on trouve en fin de notice. Pour l'essentiel, ce travail semble avoir été effectué par le rédacteur, actif sans doute au onzième siècle, qui est à l'origine de la classe S\* du Synaxaire et qui, lui aussi, nous a laissé une préface où il dit simplement avoir compilé d'autres Synaxaires, sans mentionner un intérêt particulier porté à l'aspect physique des saints<sup>2</sup>. À aucun moment, nous ne trouvons donc exprimé explicitement un programme qui viserait à donner le portrait du plus grand nombre possible de saints figurant au calendrier et l'étude que nous avons menée montre que jamais un tel programme n'a reçu un début de réalisation. L'initiative du compilateur à l'origine des synaxaires semblables à ceux de la classe S\*, qui reprend tout ou presque tout le matériel qu'il trouve chez Oulpios, apparaît comme isolée. Sans doute témoigne-t-elle, chez les rédacteurs de ces synaxaires et dans une partie au moins du public auquel ils s'adressent, d'un intérêt croissant pour le portrait des saints, jusqu'alors négligé. Ils avaient été précédés sur cette voie, au Xe s. et peut-être même dès le IXe, par le compilateur auquel nous devons l'opuscule d'Oulpios le Romain, un ouvrage isolé, dans lequel il faut voir, comme son titre nous invite, non pas un manuel

1. BHG 1042; Synax. CP, 577-580.

2. Synax. CP, *Prolegomena*, ix-x. Pour les saints, le synaxariste se propose de relever «les mémoires des martyrs, les cités où ils sont nés et où ils sont morts, les vies des bienheureux (ascètes), les mémoires des empereurs, les vies des prophètes, leurs prédictions et leur assassinat».

de peinture, mais de curieux extraits d'une «histoire ecclésiastique» dont la version développée n'a peut-être pas existé.

La lecture des portraits des saints dans le Synaxaire ne conduit pas cependant à cette seule conclusion, assez négative. Une fois mis de côté les portraits certainement repris de l'opuscule d'Oulpios – près de la moitié du total –, il reste plus d'une vingtaine de textes sur lesquels on peut s'interroger et dont l'examen fait pénétrer plus avant dans les conceptions qu'ont pu avoir les synaxaristes et, au-delà, les hagiographes dont ils se sont inspirés.

Les portraits d'ascètes que nous avons relevés, au nombre de neuf, ne figurent jamais en début de notice et ne font pas partie de la présentation du saint. Ils peuvent se trouver en cours de notice: c'est le cas pour Théoctiste de Lesbos, comme nous l'avons déjà signalé, mais aussi pour Arsène ou Macaire l'Égyptien. Le plus souvent, toutefois, ils sont à la fin, une fois avant la mort du saint (Macaire d'Alexandrie), cinq fois après. Nous retrouvons ici la place privilégiée des portraits dans les notices du Synaxaire que nous avons relevée pour les *eikonismoi* venant d'Oulpios. Mais il est notable que, pour les saints ascètes, cette place s'explique parfois non par un choix du synaxariste, mais tout simplement par la source littéraire qu'il suit. Dans six cas en effet, le texte hagiographique qui a servi de source est aisément identifiable<sup>1</sup>, et nous voyons que pour Macaire, et surtout pour Cyriaque, Euthyme et sans doute Marc le Moine, la place du portrait dépend de la source exploitée<sup>2</sup>, sui-

1. Arsène: Ap. Patrum, Arsène 42, Patrologia Graeca [=PG] 65, col. 108; Cyriaque: Cyrille de Scythopolis, V. de S. Cyriaque, éd. E. Schwartz, Kyrillos von Skythopolis, p. 235; Euthyme: Id., V. de S. Euthyme, éd. Schwartz, pp. 59 et 73; Macaire l'Alexandrin: Pallade, Hist. laus., c. 18, éd. Butler, II, p. 58; Marc le Moine: sans doute BHG 2246; Paul du Latros: Vita S. Pauli Junioris, éd. H. Delehay, dans Th. Wiegand, Der Latmos, Berlin 1913, p. 131; Théoctiste de Lesbos: Nicétas Magistre, V. de sainte Théoctiste de Lesbos, Acta Sanctorum Nov. IV (1925), pp. 224-233. L'identification de la description de Théodore Stoudite avec le portrait dressé par Michel le Stoudite (PG 99, col. 313) nous paraît peu probable. Sur ces identifications, voir G. Dagron, Holy Images and Likeness, op. cit. pp. 27-28.

2. C'est le cas aussi pour Arsène et Théoctiste, dont les portraits en cours de notice figurent à la place correspondant à la leur dans le texte qui a servi de source.

vant ainsi un usage de l'hagiographie ancienne, attesté par exemple chez Cyrille de Scythopolis, de décrire le saint à l'occasion de sa mort.

Pour la thématique, la logique fondamentale des portraits d'ascètes est indiquée par la notation rapide et assez abstraite qu'on trouve dans la notice de Macaire l'Égyptien, dont il est dit que «son corps et son aspect témoignaient de son extrême continence<sup>1</sup>». L'apparence physique du saint moine reflète donc son genre de vie. Elle est la traduction plastique de la *politeia* du saint. Le portrait d'Arsène, qui ne se trouve que dans quelques manuscrits, répond bien à cette logique: c'est à propos du charisme des larmes dont jouit ce parfait anachorète que le synaxariste reprend dans son texte-source le trait physique qui en dépend -l'absence de cils-, puis l'ensemble du portrait qu'il lit dans son modèle<sup>2</sup>. La même logique, cette fois implicite, se trouve dans le bref *eikonismos* sur lequel s'achève la notice de Théodore Stoudite: «il était grand de taille, sec, le visage pâle, le poil poivre et sel, avec une calvitie». Le moine Michel, dans sa *Vie de saint Théodore*, est plus explicite: la pâleur de Théodore est le signe de sa mortification volontaire<sup>3</sup>.

L'importance accordée aux effets de l'ascèse peut conduire l'hagiographe, et à son tour le synaxariste, à proposer une image très stylisée du corps ascétique. Ainsi pour Théoctiste de Lesbos, dont il est dit: «elle avait les cheveux blancs, le visage noir. Seule sa peau retenait ensemble ses os et, dans sa totalité, elle n'était qu'une ombre<sup>4</sup>». Toutefois, l'utilisation de sources diverses, parfois anciennes, a conduit à une certaine diversité dans le traitement des portraits de saints moines dans le Synaxaire. S'ils ont des traits communs, les saints ascètes sont individualisés, et Cyriaque ne saurait être confondu avec Arsène. On trouve même dans plusieurs portraits des notations physiques éloignées de l'idée trop simple qu'on pourrait se faire de l'aspect d'un ascète: ainsi, Paul du Latros est «très souriant» (*ἰλαρώτατος*), et Cyriaque a «de la grandeur,

avec de la majesté et de la grâce». Une autre notation mérite d'être relevée. Il s'agit de la grâce divine que laisse transparaître le physique du saint, ainsi qu'il est dit explicitement de Marc le Moine, en qui «la grâce de l'Esprit saint resplendissait<sup>1</sup>», ou de Paul du Latros («il avait le visage pâle, mais admirable, à cause de la grâce qui l'illuminait<sup>2</sup>»). Plus synthétiquement, Arsène, d'après son hagiographe, que suit le synaxariste, avait «l'aspect d'un ange», et le même thème se retrouve pour Théoctiste, dont «l'aspect était surhumain<sup>3</sup>». Les portraits d'ascète, dans le Synaxaire de Constantinople, ne se laissent pas aisément réduire à une formule unique, seul celui de Théodore Stoudite, par sa place et son contenu, pouvant faire penser à la manière d'Oulpios.

Les portraits de martyrs de leur côté, plus nombreux que ceux consacrés à des ascètes, se trouvent pour la plupart (dix fois sur quatorze cas) en tête de notice. Ils s'intègrent à la présentation du saint et répondent ainsi à un point essentiel du programme du synaxariste qui se propose, comme le dit Evariste, de donner d'abord l'identité du saint (*τίς τε ἦν*). La brève présentation d'Epimaque peut servir d'exemple: «il était très beau, habitait la campagne, avait Péluse pour cité<sup>4</sup>». Le cas de sainte Irène est légèrement différent: la notation de sa beauté, qui vient très tôt, est moins un élément d'identité qu'une notation nécessaire au récit, assez romanesque, qui lui est consacré, puisque c'est à cause de cette beauté que son père, très tôt, l'enferme dans une tour<sup>5</sup>. Dans deux cas, le portrait du saint se trouve en cours de notice. Pour saint Platon, il s'agit d'une simple notation, sur la jeunesse du martyr<sup>6</sup>. Quant à saint Alexandre, c'est la mention, en cours de récit, de la grâce illuminant son visage qui entraîne à sa suite un embryon de description<sup>7</sup>. Enfin, dans deux cas, le portrait figure en fin de notice. C'est là que se trouve celui de saint Mercure<sup>8</sup>, dont on rappellera que, pour Delehaye et Winkel-

1. Synax. CP 401. 36-37.

2. Synax. CP 663. 51-55; cf. *Apopthegmata Patrum*, [Arsène 42] (PG 65, col. 108).

3. Σημεῖα ἔφερον τῆς αὐθαιρέτου νεκρώσεως διὰ τῆς ἄγαν τοῦ ἱεροῦ προσώπου ὠχρίας: Michel le Stoudite, *Vie de S. Théodore Stoudite* (BHG 1754), PG 99, 321C.

4. Synax. CP 205. 57-59.

1. Synax. CP 511. 3-6.

2. Synax. CP, 311-312, 46.

3. Synax. CP 663. 54 (Arsène); 205. 57-59 (Théoctiste).

4. Synax. CP 181. 11-12.

5. Synax. CP 653. 16-18.

6. Synax. CP 233. 17.

7. Synax. CP 681. 8-12.

8. Synax. CP 259. 6-9.

mann, il provient peut-être d'Oulpios. Pour Sabas le Stratélate, le cas est plus complexe<sup>1</sup>. Il semble qu'initialement, le portrait du saint figurait en tête de notice: c'est là en tout cas qu'il se trouve dans le synaxaire P. Dans les synaxaires S\*, il est reporté à la fin du texte et ce probable déplacement est intéressant dans la mesure où il semble révélateur de la tendance, chez certains synaxaristes, à situer les portraits est en fin de notice.

Tout comme pour certains ascètes, les hagiographes ont le souci de faire percevoir la présence rayonnante qui transparait physiquement dans le corps du saint. C'est le cas de Théodore le Stratélate, dont un synaxariste nous dit: «Il avait, en plus de la douceur et de la persuasion de son éloquence, un aspect splendide (εὐπρέπεια εἶδους) et une grâce venant d'une source secrète qui l'illuminait<sup>2</sup>». A la différence toutefois des portraits de moines, ce thème, dans de nombreux cas, s'épanouit et se transforme en celui de la beauté du saint, que l'hagiographe et, après lui, le synaxariste, se plaît à évoquer. On peut distinguer, dans le corpus restreint que nous analysons, plusieurs types de beaux martyrs: le beau vieillard, représenté par Acepsimas et Sarbilos<sup>3</sup>; la belle jeune fille, par sainte Irène<sup>4</sup>. Mais le modèle le plus fréquent est celui du beau jeune homme. Le portrait de saint Alexandre montre bien quelle est la logique hagiographique qu'on trouve à l'œuvre. De ce soldat martyr à Rome sous Maximien, le synaxariste dit que, conduit devant l'empereur, il vit, comme le protomartyr Etienne, les cieux s'ouvrir<sup>5</sup> et que le tyran, à cause de son éclat, ne put soutenir sa vue: «Son visage, illuminé, se mit à rayonner — auparavant déjà, il était beau de figure et semblable à un ange —, et le tyran ne put le regarder<sup>6</sup>». On voit ici ce qui justifie ce portrait minimum. Le synaxariste, et sans doute, avant lui, sa source hagiographique, note au moment du martyre le rayonnement de la grâce: en cela, il prend exemple sur les Actes des apôtres et le récit du martyr d'Etienne, qui lui fournit une caution scripturaire. Mais ce qui est

1. Synax. CP 627. 25-30; 629. 49-50.

2. Synax. CP, 735. 33-736. 12.

3. Synax. CP 189.19-23; Synax. CP505. 59-61.

4. Synax. CP 653. 16-18.

5. Synax. CP, 681. 5-7; cf. Act. 7. 55.

6. Synax. CP, 681. 8-12.

intéressant dans le cas d'Alexandre, c'est de voir comment ce qui, dans les Actes, est valable pour un instant privilégié de la vie d'Etienne, est repris non seulement comme tel, mais transformé en un élément stable qui caractérise Alexandre tout au long de sa vie: la beauté du saint, qu'enregistre le portrait, anticipe sur l'effusion de la grâce dont le martyr bénéficie lors de son supplice. Ailleurs, la logique hagiographique du portrait cesse d'être explicite et le thème de la beauté du martyr paraît traité pour lui-même. C'est le cas pour saint Mercure, beau jeune homme blond aux joues rouges, qu'on peut citer ici comme caractéristique de l'image du martyr militaire: «Lorsqu'il livra ces combats, il avait vingt-cinq ans. Il était grand de corps, distingué de visage, la chevelure blonde, à quoi s'ajoutait, pour lui, la rougeur de ses joues<sup>1</sup>».

En conclusion, l'intérêt très limité que les synaxaristes ont porté aux portraits des saints montre bien que, dans la Byzance médiévale, la question de ces portraits était déconnectée de celle des icônes, et que ni les rédacteurs ni leur public n'attendaient d'un texte qu'il fournisse de façon systématique un signalement du saint personnage en l'honneur de qui il était écrit. Ce n'est que dans un deuxième temps, sans doute au XI<sup>e</sup> s., qu'un ou plusieurs compilateurs ont eu l'idée d'adjoindre aux notices des synaxaires la quasi-totalité des portraits de prophètes, d'apôtres et de hiérarques qu'ils trouvaient dans l'opuscule d'«Oulpios le Romain», un ouvrage qu'ils lisaient sans doute, ainsi qu'y invite son titre, comme une compilation sur les saints hommes tirée d'une ou de plusieurs histoires ecclésiastiques. De ce fait, certains synaxaires deviennent des témoins importants de ce texte encore énigmatique. La moitié des portraits de saints, dans le synaxaire, ne proviennent toutefois pas d'Oulpios, mais, pour la plupart, des sources que le synaxariste a résumées. Leur analyse permet d'opposer, pour leur contenu et souvent pour leur place, les portraits des saints ascètes, plus individualisés même si les hagiographes ont le souci de rattacher l'aspect physique des saints à leurs efforts ascétiques, et les portraits de martyrs, où les traits individuels sont presque inexistantes, mais où le thème de la beauté du saint, en particulier celui du martyr jeune et beau, vient au premier plan. Le motif de la grâce qui

1. Synax. CP, 259. 6-9.

rayonne du corps du saint, commun aux deux séries, montre bien que les hagiographes, et les synaxaristes, ont eu pour souci, au-delà du portrait individuel des saints, de faire paraître la sainteté elle-même.

MARINA DETORAKI

## Ο ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ ΝΙΦΩΝ Α' (1310-1314)\*

Ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Νίφων Α' (1310-1314) ἀποτελεῖ μία ἐνδιαφέρουσα ἐκκλησιαστικὴ φυσιογνωμία τῆς ἐποχῆς τῶν πρώτων Παλαιολόγων, ἀφοῦ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς σύντομης πατριαρχίας του ἔλαβε σημαντικὲς πρωτοβουλίες, ποὺ συνέβαλαν στὴν εἰρήνευση τῆς Ἐκκλησίας καὶ στὴν ἐνίσχυση τοῦ ρόλου της. Ἡ φήμη του, ὡστόσο, ἀμαυρώθηκε καὶ ὁ ἴδιος ἐξαναγκάσθηκε σὲ παραίτηση, ἔπειτα ἀπὸ κατηγορίες ποὺ δέχθηκε γιὰ φιλοχρηματία, ἱεροσυλία καὶ σιμωνία. Στὴν ἐργασία αὐτὴ ἐπιχειρεῖται ἡ σκιαγράφηση τῆς προσωπικότητος καὶ τοῦ ἔργου του, καθὼς καὶ ἡ διερεύνηση τῶν συνθηκῶν ὑπὸ τίς ὁποῖες ἀνῆλθε στὸν πατριαρχικὸ θρόνο, ἀλλὰ καὶ τῶν αἰτίων ποὺ τελικὰ ὁδήγησαν στὴν ἐκπτώσή του ἀπὸ αὐτόν<sup>1</sup>.

\* Ἡ μελέτη αὐτὴ πραγματοποιήθηκε στὰ πλαίσια ὑποτροφίας τοῦ Ἰδρύματος Κρατικῶν Ὑποτροφιῶν. Πολλὲς καὶ θερμὲς εὐχαριστίες ὀφείλονται στὸν Καθηγητὴ κ. Κ. Ν. Κωνσταντινίδη γιὰ τὸ ἀμέριστο ἐνδιαφέρον καὶ τίς πολýτιμες ὑποδείξεις του.

1. Γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Νίφωνος Α' βλ. ἐνδεικτικὰ: Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit ἀρ. 20679 (στὸ ἐξῆς: PLP)· Μ. Γεδεών, Πατριαρχικοὶ πίνακες. Εἰδήσεις ἱστορικαὶ βιογραφικαὶ περὶ τῶν Πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ Ἀνδρέου τοῦ Πρωτοκλήτου μέχρις Ἰωακείμ Γ' τοῦ ἀπὸ Θεσσαλονίκης, 36-1884, Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, Ἀθήνα <sup>2</sup>1996, σσ. 306-309· V. Laurent, Les grandes crises religieuses à Byzance. La fin du schisme arsénite, Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine 26.2 (1945), 252-313 σποράδην· τοῦ ἰδίου, La chronologie des patriarches de Constantinople de la première moitié du XIV<sup>e</sup> siècle (1294-1350), Revue des Études Byzantines (στὸ ἐξῆς: REB) 7.2 (1950), 145-155· τοῦ ἰδίου, Notes de chronologie et d'histoire byzantine de la fin du XIII<sup>e</sup> siècle. 4. Le patriarche Niphon et les dépositions d'évêques pour délit de simonie, REB 27 (1969), 209-228· τοῦ ἰδίου, La chronologie des higoumènes de la Grande Laure athonite de 1283 à 1309, REB 28 (1970), 97-110· V. Grumel, La date d'avènement du patriarche de Constantinople Niphon I<sup>er</sup>, REB 13 (1955), 138-139· Τ. Ἀθ. Γριτσόπουλος, Νήφων, Ὁρησκειτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία



Ὁ Νίφων<sup>1</sup>, ὅπως ἦταν τὸ μοναστικό του ὄνομα, καταγόταν ἀπὸ τὴν πόλη τῆς Βεροίας, ἀλλὰ γιὰ τὸ ἀκριβές ἔτος τῆς γέννησής του, τὸ κοσμικό του ὄνομα, τὴν οἰκογένειά του καὶ τὸν χρόνο παραμονῆς του στὴ γενέθλια πόλη δὲν διαθέτουμε στοιχεῖα<sup>2</sup>. Ἐζῆσε πιθανότατα γιὰ κάποιο χρονικὸ διάστημα καὶ στὴ Θεσσαλονίκη, πόλη μὲ τὴν ὁποία τὸν συνέδεαν ἰδιαίτεροι δεσμοί, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸ ἐνδιαφέρον ποὺ ἐπέδειξε γι' αὐτὴν ἀργότερα ὡς πατριάρχης. Προτιμῶντας τὴ μοναδικὴ πολιτεία ἀπὸ τὴν κοσμικὴ τύρβη, ἐνδύθηκε τὸ μοναχικὸ σχῆμα καί, ἄγνωστο πότε, ἐγκαταβίωσε στὸν Ἄθω, ὅπου τὸν Νοέμβριο τοῦ 1294 ἀπαντᾷ σὲ πράξη τοῦ Πρώτου τοῦ Ἁγίου Ὁρους, Ἰωαννικίου, ὡς ἡγούμενος τῆς μονῆς Μεγίστης Λαύρας<sup>3</sup>. Ἡ περίοδος τῆς ἡγουμενίας του διήρκεσε μέχρι καὶ τὶς ἀρχές τοῦ ΙΔ' αἰῶνα, ὁπότε καὶ ἐξελέγη μητροπολίτης Κυζίκου. Ἡ ἐκλογή του πρέπει νὰ ἔλαβε χώρα κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς πατριαρχίας τοῦ Ἰωάννη ΙΒ' Κοσμᾶ, καθὼς σὲ ἀφιερωτήριο ἔγγραφο τῆς Μεγίστης Λαύρας (17 Αὐγ. 1304) ἐμφανίζεται ὡς ἡγούμενός της κάποιος Μάξιμος, ἐνῶ μνημονεύεται καὶ ὁ θειότατος μητροπολίτης Κυζίκου ὑπέρτιμος καὶ ἑξαρχος πάσης Ἑλλησπόντου κῶρ Νίφων<sup>4</sup>.

9 (1966), 453· C. N. Constantinides, The metropolitan of Mitylene Dionysios Arkas. A student of George of Cyprus, Κυπριακαὶ Σπουδαὶ 44 (1980), 83-89· M. L. Rautman, Notes on the Metropolitan Succession of Thessaloniki, c. 1300, REB 46 (1988), 147-159· Alice-Mary Talbot, Niphon (Νίφων), Oxford Dictionary of Byzantium 3 (Oxford-New York 1991), 1487, καὶ Κ. Π. Χαράλαμπίδης, Ἡ προσωπικότητα τοῦ πατριάρχου Νίφωνα Α' ὡς χορηγοῦ τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης, Βυζαντινὰ 19 (1998), 283-287.

1. Στὴν παρούσα ἐργασία προτιμήθηκε ἡ ἱστορικὴ γραφὴ τοῦ ὀνόματος, Νίφων ἀντὶ Νήφων, καθὼς αὐτῆς ἔκανε χρῆση ὁ ἴδιος ὁ πατριάρχης καὶ ὅλοι οἱ σύγχρονοί του λόγιοι.

2. Ἐφραῖμ Αἰνίος, Χρονικὸν (Chronicon patriarchum Constantinopoleos), ἐκδ. I. Bekker, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae (στὸ ἐξῆς: CSHB), Bonn 1840, στ. 10373. Τὴν καταγωγὴν του ἀπὸ τὰ δυτικὰ μέρη ὑπαινίσσεται καὶ ὁ Μανουὴλ Φιλῆς σὲ ἓνα τοῦ ποίημα, E. Miller, Manuelis Philae Carmina, τ. 2, Paris 1857 (ἀνατύπ. Amsterdam 1967), ἀρ. 3.56.41: Ἐξ ἐσπέρας φῶς εἶδε καινὸν ἢ κτίσις (στὸ ἐξῆς Φιλῆς, Carmina).

3. Actes de Chilandar I: des origines à 1319 (Archives de l'Athos - 20), (ed.) Mirjana Živojinović et al., Paris 1998, ἀρ. 14, σ. 157.47, ὅπου καὶ ἡ ὑπογραφή του: †Ὁ τ(ῆς) σεβασμί(ας) βασιλει(ῆς) μεγάλ(ης) Λαύρ(ας) καθηγοῦ-μ(ε)νο(ς) Νίφων/ ἱερο(μόνα)χ(ος) †.

4. Actes de Lavra II: de 1204 à 1328 (Archives de l'Athos - 8), (ed.) A.

Κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἀρχιερατείας του στὴ μητρόπολη τῆς Κυζίκου ὁ Νίφων ἀνέπτυξε σημαντικὴ δραστηριότητα. Ἰδιαίτερη ὑπῆρξε, μάλιστα, ἡ μέριμνα τόσο γιὰ τὸ πλῆθος τῶν προσφύγων ἀπὸ τὴ μικρασιατικὴ ἐνδοχώρα, ποὺ κατέφευγαν στὴν Κυζίκου φέροντες ἑαυτοὺς καὶ γυναῖκας καὶ τέκνα καὶ ζῶα προκειμένου νὰ ἀποφύγουν τὴν αἰχμαλωσίαν καὶ τὴ σφαγὴ τῶν Τούρκων, ὅσο καὶ γιὰ τὴν προστασία τῆς ἰδίας τῆς πόλης, λαμβάνοντας μέτρα γιὰ τὴν ὁχύρωση καὶ τὴν ἄμυνά της, καθὼς οἱ πιθανότητες γιὰ ἀποστολὴ βοήθειας ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ἦταν ἐλάχιστες, ἂν ὅχι ἀνύπαρκτες<sup>1</sup>.

Ἡ ἐκποίηση, ὡστόσο, ἀπὸ μέρους του πολυτίμων ἐκκλησιαστικῶν τιμαλφῶν, ἐνδεχομένως πρὸς ἐξασφάλιση ἀναγκαίων πόρων γιὰ τὴν περίθαλψη τοῦ ποιμνίου του καὶ τὴν προστασία τῆς μητροπόλεώς του, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ κατηγορηθεῖ γιὰ ἱεροσυλία<sup>2</sup>. Ὁ πατριάρχης Ἀθανάσιος Α' ζήτησε ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικο Β' τὴν ἄμεση καὶ ἐπισταμένη ἐξέταση τοῦ ζητήματος, ἀλλὰ ἡ διαδικασία φαίνεται ὅτι δὲν προχώρησε ικανοποιητικά, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὴ μεμφιμοιρία τοῦ Ἀθανασίου γιὰ τὴ βραδεῖαν καὶ μὲ ἀναβολὲς ἐκδίκαση τῆς ὑποθέσεως, καὶ ἀπὸ τὴν προτροπὴν του πρὸς τὸν αὐτοκράτορα νὰ προχωρήσει δίχως ἄλλη καθυστέρηση στὴ διερεύνηση τῶν καταγγελιῶν<sup>3</sup>. Εἶχε, ἄραγε, ὁ Ἀνδρόνικος Β' λόγους γιὰ τὴν καθυστέρηση αὐτή;

Ἐπὶ τοῦ θέματος, ἡ Alice-Mary Talbot πιστεύει ὅτι ὁ αὐτοκράτορας ἔβλεπε στὸ πρόσωπο τοῦ Νίφωνος ἓναν πιθανὸ ὑποψήφιο γιὰ τὸν πατριαρχικὸ θρόνο καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀντετίθετο σὲ κάθε ἔρευνα, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελέσει τροχοπέδη στὰ σχέδιά του<sup>4</sup>.

Guillou, P. Lemerle et al., Paris 1977, ἀρ. 98, σ. 139.13-15, καὶ Laurent, La chronologie des higoumènes, σσ. 101-102 καὶ σημ. 25.

1. Γεώργιος Παχυμέρης, Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι, ἐκδ. A. Failler (Corpus Fontium Historiae Byzantinae [στὸ ἐξῆς CFHB] 24), Paris 1999, XI:9, σ. 427.6-10.

2. Alice-Mary Maffry Talbot, The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople, (CFHB, 7), Washington, D.C. 1975, ἀρ. 95, σ. 248.35-36.

3. Talbot, Correspondence, ἀρ. 89, σσ. 234-236, 417-419· ἀρ. 95, σσ. 246-248, 424-425, καὶ ἀρ. 105, σσ. 264, 266 καὶ 432-433. Πρβλ. Laurent, Les Regestes des actes du Patriarcat de Constantinople, I, fasc. 4: Les Regestes de 1208 à 1309, Paris 1971, ἀρ. 1721, 1725 καὶ 1731.

4. Talbot, Correspondence, σ. 424.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ στάση τοῦ Ἀθανασίου δὲν σχετιζόταν ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο μὲ τὴν πιθανὴν συμπάθεια τοῦ αὐτοκράτορα γιὰ τὸν Κυζίκου, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἀνησυχία μήπως ἡ καθυστέρηση τῆς διερεύνησης τῶν ἐναντίων τοῦ Νίφωνος κατηγοριῶν προκαλοῦσε τὸν φόβο τοῦ Ἀρσενιτῶν γιὰ συγκαλύψη τοῦ θέματος<sup>1</sup>. Οἱ φόβοι τοῦ Ἀθανασίου δὲν ἦταν ἀβάσιμοι, καθὼς κατὰ τὴ διάρκεια τῆς δεύτερης πατριαρχίας του (1303-1309) εἶχε προκαλέσει τὴν ἀντιπάθεια μεγάλης μερίδας τοῦ ἀνωτέρου καὶ κατωτέρου κλήρου, ὅπως καὶ ὀρισμένων κρατικῶν λειτουργῶν, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐξαναγκασθεῖ ἐκ νέου σὲ παραίτηση τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1309<sup>2</sup>. Κατὰ τοὺς ἐπόμενους μῆνες, ὁ αὐτοκράτορας προώθησε τελικὰ τὴν ὑποψηφιότητα τοῦ Κυζίκου γιὰ τὸν πατριαρχικὸ θρόνο κωφεύοντας στὶς ἐνστάσεις τοῦ Ἀθανασίου<sup>3</sup>.

Ἔτσι, στὶς 9 Μαΐου 1310 ὁ ἀπὸ Κυζίκου Νίφων ἐξελέγη διὰ μεταθέσεως πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως<sup>4</sup>. Σὲ λόγο του πρὸς τὸν νεοεκλεγέντα πατριάρχη ὁ Θεσσαλονικεὺς λόγιος Θωμᾶς Μάγιστρος, πιθανότατα παλαιὸς του γνώριμος, ἐπισημαίνει χαρακτηριστικὰ ὅτι ὁ αὐτοκράτορας πάντας τοὺς ἄλλους ὑπεριδὼν, σοὶ μόνῳ προσέσχε<sup>5</sup>. Πράγματι, οἱ σύγχρονες πηγές στὴν πλειονότητά τους συγκλίνουν

1. Σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, ὁ Ἀθανάσιος ἐπισημαίνει μεταξὺ ἄλλων τὴν παρουσία τῶν *Εὐλωτῶν* καὶ τῶν ἄλλως ὀρεγομένων *ζητεῖν ἀφορμὰς*, Talbot, *Correspondence*, ἀρ. 95, σ. 248.32.

2. Σχετικὰ μὲ τὴν παραίτηση τοῦ Ἀθανασίου Α' βλ. J. L. Boonjama, *Church Reform in the Late Byzantine Empire. A Study for the Patriarchate of Athanasios of Constantinople*, (Ἀνάλεκτα Βλατάδων 35), Θεσσαλονίκη 1982, σσ. 87 κέξ. Λίγα χρόνια ἀργότερα, ὁ Χούμνος στὴν ἐγγραφή καταγγελία του ἐναντίον τοῦ πατριάρχη Νίφωνος (ἐκδ. J. F. Boissonade, *Anecdota Graeca* 5, Paris 1833, 259-260), ἀναφέρει ὅτι ὁ Ἀθανάσιος καθαιρέθηκε ἀπὸ τὴ Σύνοδο κατηγορούμενος γιὰ τὴ συγκαλύψη τοῦ συνεργάτη του Θεοφάνη, ποὺ εἶχε καταγγελεῖ γιὰ σιμωνία. Ἡ πληροφορία τοῦ Χούμνου φαντάζει ἀνακριβής, ἀνδρι ὑποπτη, ἀφοῦ ὁ ἴδιος ὁ Ἀθανάσιος μὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν αὐτοκράτορα κατήγγειλε τὸν Θεοφάνη ζητῶντας, μάλιστα, τὴ δῶξή του: βλ. Talbot, *Correspondence*, ἀρ. 65, σσ. 152, 376.

3. Talbot, *Correspondence*, ἀρ. 113, σσ. 290-292, 439-440 καὶ ἀρ. 114, σσ. 292-294· πρβλ. Laurent, *Regestes*, app. ἀρ. 12, σσ. 579-580.

4. V. Grumel, *La date de l'avènement du patriarche de Constantinople Niphon I<sup>er</sup>*, *REB* 13 (1955), 138-139.

5. J. P. Migne, *Patrologia Graeca* [στὸ ἐξῆς: PG], τόμ. 145, στ. 392B. Τὸ 1310 συνυποψήφιος τοῦ Νίφωνος γιὰ τὸν πατριαρχικὸ θρόνο ἦταν, σύμφωνα μὲ τὸν Θεόδωρο Μετοχίτη, καὶ ὁ Ἰωσήφ Φιλόσοφος, ὁ ὁποῖος, καίτοι ἐξε-

στὸ ὅτι ὁ Νίφων ἀποτέλεσε προσωπικὴ ἐπιλογή τοῦ αὐτοκράτορα, ποὺ ἔχοντας ἐναποθέσει στὸ πρόσωπό του πολλὰς ἐλπίδες γιὰ τὴν ἐπίλυση τῶν χρόνιων προβλημάτων ποὺ ταλάνιζαν τὴν Ἐκκλησία, ἐπέβαλε τελικὰ τὴν ἀπόφασή του αὐτὴ στὴ Σύνοδο<sup>1</sup>.

Ὁ νέος πατριάρχης ἦταν ὁμολογουμένως δραστήριος, ἀγχίνους καὶ ἐμπειρότατος στὴ διαχείριση κοσμικῶν ζητημάτων παρὰ τὴ μομφὴ τοῦ Νικηφόρου Γρηγοῤ, ποὺ τὸν χαρακτηρίζει ἀδαῆ τῆς «ἐξω παιδείας», ἀγράμματο ὡς *μηδ' οἰκεία χειρὶ τὰ τῶν γραμμάτων στοιχεῖα γράφειν εἰδώς*<sup>2</sup>, ἐμπλεο φθόνου, μοχθηρίας, κοσμικῆς ὑπερηφάνειας καὶ φιλαργυρίας<sup>3</sup>.

Οἱ παραπάνω χαρακτηρισμοὶ δὲν εἶναι αὐτονόητα ἀξιόπιστοι, καθὼς ὁ Γρηγοῤς γενικεύει ὑπερτονίζοντας τὴν, κατ' αὐτόν, ἀδαημοσύνη τοῦ πατριάρχη στὴ θύραθεν παιδεία· τοῦ ἀναγνωρίζει, ὡστόσο, ὅτι ἦταν ἐμπειρότατος... πρὸς πᾶσαν βιωτικῶν πραγμάτων ἐπιστάσαν<sup>4</sup>. Πράγματι ὁ Νίφων, ὅταν ἦταν ἀκόμη μητροπολίτης Κυζίκου, εἶχε ἀναλάβει γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Δημοσίου, καὶ ἀντίθετα μὲ τοὺς ἱεροὺς κανόνες, τὴν ἀπογραφὴ καὶ φορολόγηση τῆς ἐπαρχίας του<sup>5</sup>, ἐνῶ ὡς πατριάρχης εἶχε τὴν ἐπιτροπὴν καὶ διοίκησιν... τῶν γυναικείων πραγμάτων καὶ κτημάτων... τοῦ τε Περτζε καλουμένου

λέγη ἀπὸ τὴ Σύνοδο, δὲν ἀπεδέχθη τὴν ἐκλογή του. Βλ. M. Treu, *Der Philosoph Joseph*, *Byzantinische Zeitschrift* 8 (1899), 24.31-26.30.

1. Νικηφόρος Γρηγοῤ, *Ἱστορία Ῥωμαϊκή*, ἐκδ. L. Schopen, (CSHB) Bonn 1829, 1.259.14-17: *τῷ βασιλικῷ θελήματι τῶν ἀρχιερέων εἰζάντων καὶ μεταστησάντων αὐτὸν ἐκ Κυζίκου πρὸς τὴν τῆς πατριαρχίας περιωπὴν*. Πρβλ. Θωμᾶ (Θεοδούλου) τοῦ Μαγίστρου, *Λόγος προσφωνητικὸς εἰς τὸν παναγιώτατον καὶ οἰκουμενικὸν πατριάρχη κῦρ Νίφωνα*, PG, τόμ. 145, στ. 389A, καθὼς καὶ τὴ θερμὴ ἐπιστολὴ τοῦ Χούμνου, ἐν: J. F. Boissonade, *Anecdota Nova*, Paris 1844 (ἀν. Hildesheim 1962), ἀρ. 60, σσ. 66-68.

2. Γρηγοῤ, 1.259.19-20. Πρβλ. Παχυμέρης, XI:9, σ. 427.8, καὶ Ἐφραίμ Αἰνίος, στ. 10371.

3. Γρηγοῤ, 1.259.17-260.

4. Γρηγοῤ, 1.260.3-4. Πρβλ. Παχυμέρης, XI:9, σ. 427.7-9· Ἐφραίμ Αἰνίος, στ. 10370· Φιλῆς, *Carmina*, ἀρ. 3.10.74· Θωμᾶς Μάγιστρος, ἐνθ' ἀνωτ., στ. 393D, καὶ Marino Sanudo Torsello, ποὺ τὸν ἀποκαλεῖ σοφὸ, βλ. παρακάτω σ. 262 σημ. 1.

5. Βλ. τὸ σχόλιο τοῦ Ματθαίου Βλαστάρη ὅτι: *ἀφ' ἡμῶν ὁ Κυζίκου Νίφων τὴν τε ἀπογραφὴν καὶ τὰς τοῦ δημοσίου ἀπάσας ἐνέργησε δουλείας*, PG τόμ. 157, στ. 416D.

καὶ Κραταιοῦ<sup>1</sup>. Ἐπιπλέον, ἡ ἀπὸ μέρους τοῦ ἐπικύρωση μὲ μηνολόγημα ἀντιγράφου (ἱσοῦ) χρυσοβούλλου τοῦ Μιχαήλ Θ' Παλαιολόγου φανερώσει καλὴ γνώση τῶν γραφειοκρατικῶν πρακτικῶν τῆς δημοσίας διοικήσεως<sup>2</sup>, ἐνῶ σὲ σημείωμα στὸν κώδικα *Palatinus Heidelbergensis* 88 (fol. 142r), ὅπου καταγράφονται οἱ τόμοι μίας βιβλιοθήκης ποὺ φυλασσόταν σὲ μία μονὴ τῆς Νικαίας τὸν ΙΔ' αἰῶνα, συναριθμεῖται καὶ ἓνα βιβλίον νομοκανονικοῦ χαρακτῆρα ποὺ ἀποδίδεται στὸν Νίφων<sup>3</sup>. Γνωρίζουμε, τέλος, ὅτι ὁ Νίφων κατὰ τὴ διάρκεια τῆς σύντομης πατριαρχίας του εἶχε ἀλληλογραφία μὲ τὸν ἐπὶ τοῦ κανικλείου Νικηφόρο Χοῦμνο<sup>4</sup>, τὸν ἐπίσκοπο Ταυρίδος (Tabriz) Γεώργιο-Γρηγόριο Χιονιάδῃ<sup>5</sup>, καὶ πιθανότατα μὲ τὸν μεγάλο λογοθέτη Κωνσταντῖνο Ἀκροπολίτη<sup>6</sup>. Γνωστὲς μᾶς εἶναι ἐπίσης οἱ φιλικές του σχέ-

1. Γρηγοράς, 1.260.2-3, 13-15.

2. Actes d'Iviron III: de 1204 à 1328 (Archives de l'Athos – 18), (ed.) J. Lefort et al., Paris 1994, ἀρ. 72, σ. 186 (Αὔγ. 1310, τὸ ἴσον Ἀπρῖλ. 1311), πίν. XXXVII. 72b-c, καὶ J. Darrouzès, Les Regestes des actes du Patriarcat de Constantinople, I, fasc. 5: Les Regestes de 1310 à 1376, Paris 1977, ἀρ. 2012.

3. R. Schöll, Zum Kodex Palatinus des Lysias, Hermes 11 (1876), 203: βιβλίον... ἕτερον βαμβακηρὸν νίφωνος ἀρχιεπισκόπου κονσταντινουπόλεως ἀρχὴν ἔχον περὶ τετραγαμίας. Βλ. ἀκόμα C. N. Constantinides, Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and early Fourteenth Centuries (1204-ca.1310), Λευκωσία 1982, σσ. 142-143, καὶ σημ. 62, καὶ τοῦ ἰδίου, Dionysios Arkas, σσ. 84-85 καὶ σημ. 7. Ἀσαφές παραμένει ἐὰν ἡ γενικὴ Νίφωνος εἶναι δηλωτικὴ τοῦ κατόχου ἢ τῆς πατρότητος τῶν ἔργων τοῦ κώδικα. Σχετικὰ, ὁ M. L. Sosower, Palatinus Graecus 88 and the Manuscript Tradition of Lysias, A. Hakker – Amsterdam 1987, σσ. 11-12, θεωρεῖ ὅτι ἐπρόκειτο ἀπλῶς γιὰ συλλογὴ παλαιότερων ἔργων σχετικῶν μὲ τὴν τετραγαμία τοῦ Λέοντος Ζ'.

4. Boissonade, Anecdota Nova, ἀρ. 66, σσ. 79-80. Πρβλ. P. Leone, Le epistole di Niceforo Chumno nel cod. Ambros. gr. C71 sup., Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν [στὸ ἐξῆς: ΕΕΒΣ] 39-40 (1972-73), 77, ἀρ. 44, ff. 285r-286r (= Boissonade, δ.π. ἀρ. 60, σσ. 66-68).

5. Ἱ. Β. Παπαδόπουλος, Γρηγορίου Χιονιάδου τοῦ ἀστρονόμου ἐπιστολαί, Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλοσ. Σχολ. Θεσσαλονίκης 1 (1927), 197-199 (ἀρ. 9). Βλ. καὶ L. G. Westerink, La profession de foi de Grégoire Chioniadès, REB 38 (1980), 239, 242.

6. Βλ. Costantino Acropolita, Epistole, ἐκδ. R. Romano, Napoli 1991, σσ. 217-18, ἀρ. 122. Πρβλ. Στ. Κουρούσης, Ὁ λόγιος οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Ἰωάννης ΙΓ' ὁ Γλυκὺς, ΕΕΒΣ 41 (1974), 337-340, καὶ Constantinides, Higher Education, σ. 121, καὶ σημ. 45.

σεις μὲ τὸν Θωμᾶ Μάγιστρο καὶ τὸν Μανουήλ Φιλῆ, ὁ ὁποῖος βρισκόταν ὑπὸ τὴν προστασία του καὶ τοῦ ἀφιέρωσε ἓναν ἐντυπωσιακὰ μεγάλο ἀριθμὸ ποιημάτων<sup>1</sup>. Ὡς ἐκ τούτου, τὰ περὶ ἀγγραματοσύνης του δὲν ἀνταποκρίνονται πλήρως στὴν πραγματικότητα, ἐνῶ τὰ λεγόμενα τοῦ Γρηγορά θὰ πρέπει νὰ μᾶς προβληματίσουν καὶ γιὰ τὸν ἐπιπρόσθετο λόγο ὅτι ὁ τελευταῖος ἦταν μαθητὴς τοῦ λογίου πατριάρχου καὶ διαδόχου τοῦ Νίφωνος, Ἰωάννη Γλυκέως.

Ἐπιπλέον, ὁ νέος πατριάρχης δὲν διακρινόταν ἀπὸ τὸ ἀσκητικὸ πνεῦμα τοῦ προκατόχου του, ἀλλὰ γιὰ τὴν εὐζωΐα του. Ἡ ἀγάπη του, ὅμως, γιὰ τοὺς ἵππους, τὸ καλὸ φαγητό, τὰ ἐνδύματα, καὶ γενικότερα τοὺς «σιτῶνας καὶ τῶν οἶνων τὰς ἀποθήκας καὶ τὰ βαλάντια», καθὼς καὶ οἱ συχνές ἐπισκέψεις του στὶς γυναικεῖες μονές τοῦ Περτζέ καὶ τοῦ Κραταιοῦ, καὶ ἡ χρησιμοποίησις τῶν ἐσόδων τους γιὰ διάφορες οἰκοδομικὲς ἐργασίες, προκάλεσαν τὸν σκανδαλισμὸ πολλῶν<sup>2</sup>.

1. Φιλῆς, ἀρ. 1.182, 1.183, 1.184, 1.256, 2.43, 2.55, 2.121 (ἐπιγράφεται ἀπλῶς «Εἰς τὸν πατριάρχην», ἀλλὰ μᾶλλον ἀποδίδεται στὸν Νίφωνα), 3.10, 3.46, 3.56, 3.59, 3.60, 3.81 (ἀνώνυμα «Τῷ πατριάρχῃ»), 3.133, 3.193 καὶ 3.238 (ἀνώνυμα «Τῷ πατριάρχῃ», ἀπὸ τὸν ὁποῖο ὁ Φιλῆς ζητᾷ μὴ παρέλθῃ τὸν φίλον, ὄντας στὴν Θεσσαλονίκη βαρὶὰ ἄρρωστος. Τὸν πληροφορεῖ μάλιστα, στ. 33-36, ὅτι ἔχει βρεῖ καταφύγιο στὴ μονή, προφανῶς, τῆς Θεοτόκου κοντὰ στὸν ἱερομόναχο Καλλίνικο, ἐκπρόσωπο τοῦ Νίφωνος στὴν πόλη: Πάροις εἰς γῆν εὐρεθεὶς ἀλλοτρίαν/ Καλλνίκον δὲ τῆς μονῆς τὸν προστάτην/ Ἦν ὡς Μωσῆς τὴν θεοῦ σκηνὴν κτίσας/ Πολλῶν ἀγαθῶν εἰσφοραῖς σὺ παιδρύνεις). Ἀξιωματεῖο εἶναι ὅτι ὁ Φιλῆς, πέραν τοῦ Νίφωνος, δὲν φαίνεται νὰ ἀπηύθυνε στίχους του σὲ κανέναν ἄλλον ἀπὸ τοὺς πατριάρχες.

2. Γρηγοράς, 1.260.2-18. Ἡ ἀγάπη τοῦ Νίφωνος γιὰ τὰ οἰκοδομήματα γίνεται ἐμφανὲς ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν μονῶν τῶν ὁποίων ὑπῆρξε κτίτορας· μεταξὺ αὐτῶν τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου Γοργοεπηκόου στὴ Θεσσαλονίκη (σημ. Ἁγιοὶ Ἀπόστολοι), τὸ ὁποῖο διακόσμησε μὲ πλούσια ψηφιδωτά, ἡ μονὴ Δοβροσῶντος, πάλι στὴ Θεσσαλονίκη, ἐνδεχομένως δὲ καὶ ἡ μονὴ τῆς Περιβλέπτου στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου καὶ ἀποσύρθηκε μετὰ τὴν παραίτησή του (Γρηγοράς, 1.270.3-5). Βλ. σχετικὰ Ἁ. Ευγγόπουλος, Ἡ ψηφιδωτὴ διακόσμησις τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1952· S. Kissas, La datation des fresques des Saints-Apôtres à Thessalonique, Zograf 7 (1977), 52-57 (στὰ σερβικὰ μὲ ἀγγλικὴ περίληψη)· A. Semoglou, Le portrait de saint Lazare le Galésiot aux Saints-Apôtres de Thessalonique: un nouveau témoignage sur la datation des peintures murales de l'église, Βυζαντινὰ 21 (2000), 617-628, καὶ Ch. Bakirtzis, The Urban Continuity

Περισσότερο σκανδαλώδης ήταν, ωστόσο, ἡ μετριοπάθεια ποὺ ἐπεδείκνυε πρὸς τοὺς Ἀρσενίτες, μολονότι ὁ ἴδιος δὲν φαίνεται νὰ ἦταν ὁπαδός τους. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ διαλλακτικὴ του στάση ἐναντι τῶν σχισματικῶν Ἀρσενιτῶν, ἀντίθετα ἀπὸ τὸν αὐστηρὸ, ἀνυποχώρητο καὶ ἐμμένοντα στὴν ἀκρίβεια προκάτοχό του, Ἀθανάσιο Α', ἀπετέλεσε, προφανῶς, τὸν κυριότερο λόγο γιὰ τὴν ἐπιλογὴ του ὡς πατριάρχης ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικο Β'.

Τὸ σχίσμα τῶν Ἀρσενιτῶν ταλάνισε τὴν αὐτοκρατορία γιὰ μισὸ περίπου αἰῶνα, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ δύο ἄμεσα σχετιζόμενα μὲ τὸ ζήτημα πρόσωπα, ὁ πατριάρχης Ἀρσένιος Αὐτωρειανὸς (†1273) καὶ ὁ αὐτοκράτορας Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγος (†1282), δὲν βρισκόνταν πιά ἐν ζωῇ. Οἱ ἐπανειλημμένες προσπάθειες τοῦ Ἀνδρονίκου Β', σὲ συνεργασία καὶ μὲ τοὺς μέχρι τότε πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως, νὰ ἀρθεῖ τὸ σχίσμα δὲν ἀπέφεραν καρπούς, καθὼς καμία πλευρὰ δὲν ἦταν διατεθειμένη νὰ προβεῖ σὲ ὑποχωρήσεις<sup>1</sup>. Ὁ νεοεκλεγείς πα-

and Size of Late Byzantine Thessalonike, *Dumbarton Oaks Papers* [στὸ ἐξῆς: DOP] 57 (2003), 59-60. Ἐπιπλέον, τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1314 ὁ Ἀνδρόνικος Β' παραχώρησε μὲ χρυσόβουλλό του στὸν Λαυριώτη ἱερομόναχο Ἰγνάτιο Καλόθετο τὴ μονὴ τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ στὴ Βέροια (*Actes de Lavra* II, ἀρ. 103, σσ. 160-161), ἐπικυρώνοντας παλαιότερη πατριαρχικὴ πράξη, πιθανότατα τοῦ καταγομένου ἀπὸ τὴ Βέροια Νίφωνος, Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 2018. Στὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφή τοῦ ναοῦ ἀναφέρεται ὅτι: *πατριαρχικὴ χεὶρ καθιστᾷ τὸν ναὸν ἐπὶ τοῦ μεγάλου βασιλέως Ἀνδρονίκου Κομνηνοῦ τοῦ Παλεολόγου ἐν ἔ/τει ς'ωκγ' (6823 = Σεπτ. 1314 – Αὐγ. 1315), ἐνῶ σὲ ἄλλῃ στὸν νότιο τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ, ὅπου εἰκονίζεται ὁ κτήτορας, ἱερομόναχος Ἰγνάτιος Καλόθετος, ἀναγράφεται: Τοῦ προσπε[σόντος]/ κτήτορος [Τ]γ[νατίου]/ δέξιν δ[έξαι] δς ὑπέρ]/ τῶν σῶν [λό]γων/ σταυροπίγην τέθηκεν/ πατριαρχικόν. Εἰκάζουμε, συνεπῶς, ὅτι ὁ Νίφων κατέστησε τὸν ναὸ πατριαρχικὸ σταυροπήγιο καὶ ὅτι ἡ ἀπουσία τοῦ ὀνόματός του ἀποδίδεται στὴν ἐν τῷ μεταξὺ παραίτησή του. Βλ. Γ. Γούναρης, *Χριστὸς Βεροίας, Θεσσαλονίκη 1991* (ὁδηγὸς IMXA), σσ. 11-12, καὶ Θ. Παπαζῶτος, *Ἡ Βέροια καὶ οἱ ναοὶ τῆς (11<sup>ος</sup>-18<sup>ος</sup> αἰ.)*. Ἱστορικὴ καὶ ἀρχαιολογικὴ σπουδὴ τῶν μνημείων τῆς πόλης, Ἀθήνα 1994, σσ. 100-103, πίν. 11. Σχετικὰ μὲ τὴν πατρωνία τοῦ Νίφωνος στὸν Χριστὸ Βεροίας βλ. καὶ Σωτ. Κίσσας, *Τὸ ἱστορικὸ ὑπόβαθρο τῶν καλλιτεχνικῶν σχέσεων Θεσσαλονίκης καὶ Σερβίας ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ ΙΒ' αἰῶνα μέχρι τὸν θάνατο τοῦ κράλη Μιλούτιν*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 61-65.*

1. Γιὰ τὸ σχίσμα τῶν Ἀρσενιτῶν βλ. Ἰ. Συκουτρῆς, *Περὶ τὸ σχίσμα*

τριάρχης, ἀντίθετα, ἔδειξε νὰ συμμερίζεται τὸ ἐνδιαφέρον, ἀλλὰ καὶ τὴ βούληση τοῦ αὐτοκράτορα γιὰ τὸν τερματισμὸ τοῦ σχίσματος. Εἶναι δὲ χαρακτηριστικὸ ὅτι, μολονότι θεωροῦσε τοὺς Ἀρσενίτες *στασιάζοντας*, ἀποκαλοῦσε τὸν Ἀρσένιο *ἀγιώτατο καὶ αἰοίδιμο ἐν πατριαρχαίς*<sup>1</sup>. Μὲ αὐτό, λοιπόν, τὸ πνεῦμα συνδιαλλαγῆς ἀνέλαβε σχετικὴ πρωτοβουλία καὶ συμβούλευσε τὸν αὐτοκράτορα νὰ συναντηθεῖ ἐκ νέου μαζί τους καὶ νὰ ἀκούσει τὰ αἰτήματά τους γιὰ νὰ ἀποδείξουν, καθὼς λέει ὁ Γρηγορᾶς, ὅτι «οὐκ ἀναιτίους ἑαυτοὺς σχιζομένους»<sup>2</sup>. Οἱ ὅροι ποὺ ἔθεσαν οἱ Ἀρσενίτες, γνωστοὶ καὶ ἀπὸ παλαιότερα, ἔγιναν τελικὰ δεκτοὶ καὶ ὁδήγησαν στὴν ἐπίτευξη συμφωνίας, ἡ ὁποία ἐπικυρώθηκε καὶ γραπτῶς μὲ αὐτοκρατορικὸ χρυσόβουλλο ποὺ συνετάγη προσεκτικὰ ἀπὸ τὸν ἐπὶ τοῦ *κανικλείου* Νικηφόρο Χοῦμνο, καθὼς καὶ μὲ πατριαρχικὴ ἐγκύκλιο τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1310<sup>3</sup>.

Τερματίσθηκε ἔτσι ἡ μακρόχρονη διαμάχη, τέσσερις μόλις μῆνες μετὰ τὴν ἀνάρρηση τοῦ Νίφωνος στὸν πατριαρχικὸ θρόνο, μὲ μία ἰδιότυπη τελετὴ, ποὺ ἔλαβε χώρα στὴν Ἀγία Σοφία στίς 14 Σεπτεμβρίου 1310. Σύμφωνα μὲ τὸν Γρηγορᾶ, τὸ λείψανο τοῦ Ἀρσενίου, ἐνδεδυμένο μὲ ἀρχιερατικὰ ἄμφια, μεταφέρθηκε ἐν πομπῇ ἀπὸ τὴ μονὴ τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου ἐν Κρίσει, ὅπου φυλασσόταν, στὴν Ἀγία

τῶν Ἀρσενιατῶν, *Ἑλληνικά* 2 (1929), 267-332· 3 (1930), 15-44· 5 (1932), 107-126· V. Laurent, *Les grandes crises religieuses*, σσ. 225-313· Π. Γουναρῖδης, *Τὸ κίνημα τῶν Ἀρσενιατῶν (1261-1310): Ἰδεολογικὲς διαμάχες στὴν ἐποχὴ τῶν πρώτων Παλαιολόγων*, Ἀθήνα 1999, καὶ Ἀν. Κοντογιαννοπούλου, *Τὸ σχίσμα τῶν Ἀρσενιατῶν (1265-1310). Συμβολὴ στὴν μελέτη τῆς πορείας καὶ τῆς φύσης τοῦ κινήματος*, *Βυζαντιὰ* 18 (1998), 179-235.

1. Laurent, *Les grandes crises religieuses*, σ. 303, καὶ Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 2003.

2. Γρηγορᾶς, 1.261.23-262.1.

3. Γιὰ τοὺς ὅρους τῶν Ἀρσενιτῶν βλ. Γρηγορᾶς, 1.262.1-7, καὶ Laurent, *Les grandes crises religieuses*, σ. 290, ὅπου καὶ διαφαίνεται ἡ παροχὴ ὑποσχέσεων γιὰ ἀξιώματα καὶ ἐξασφάλιση εἰσοδημάτων. Γιὰ τὸ αὐτοκρατορικὸ χρυσόβουλλο βλ. J. Fr. Boissonade, *Λόγος Χρυσόβουλλος ἐπὶ τῇ ἐνώσει τῶν διαστάντων μοναχῶν...*, *Anecdota Graeca* 2, Paris 1830, σσ. 70-76, καὶ Laurent, ὁ.π., σσ. 297-302. Τὴν πατριαρχικὴ ἐγκύκλιο ἐξέδωσε ὁ Laurent, ὁ.π., σσ. 306-311· πρβλ. Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 2004. Ὁ Π. Νικολόπουλος, *Ἀνέκδοτο Ἀρσενιτικὸ δοκίμιο ὑπὲρ τῶν σχιζομένων*, *ΕΕΒΣ* 48 (1990-91), 242, παρατηρεῖ ὅτι ἡ πατριαρχικὴ ἐγκύκλιος ἀπηχεῖ ἐπίδραση τῶν διαλλακτικῶν ἀπόψεων περὶ Ἀρσενιτῶν τοῦ Ἰωάννη Χειλᾶ.

Σοφία και τοποθετήθηκε στον άμβωνα, από όπου ο πατριάρχης εκφώνησε ενώπιον όλων συγχωρητικό κείμενο εκ μέρους του Άρσενίου<sup>1</sup>. Άξιοσημείωτο είναι ότι η όλη διαδικασία είχε ως πρότυπο εκείνη του αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου, που και αυτός είχε διωχθεί από τον θρόνο του και εξορισθεί<sup>2</sup>. Έπ' ευκαιρία της παραπάνω τελετής συντάχθηκε και ακολουθία προς τιμήν του πατριάρχη Άρσενίου, ο οποίος είχε ήδη αγιοποιηθεί στους κύκλους των όπαδών του<sup>3</sup>.

Άσφαλώς, δεν θα περίμενε κανείς ότι ένα τόσο φλέγον ζήτημα, όπως αυτό των Άρσενιτών, θα έληγε χωρίς να υπάρξουν κλυδωνισμοί και αντιδράσεις. Και όντως, η άρση του σχίσματος δεν έγινε δεκτή χωρίς αντιρρήσεις. Από τους Άρσενίτες, κάποιοι παρέμειναν ζηλωτές εμμένοντας στη μη αναγνώριση της ιεραρχίας του Πατριαρχείου, ενώ άλλοι, μὴν έχοντας εξασφαλίσει τὰ υλικά όφέλη που προσδοκούσαν, επανήλθαν στον πρότερο βίο εμμένοντες ιδιοτροπίαις και σχίσμασι<sup>4</sup>. Από την άλλη πλευρά, πολλοί ήταν και οι ιεράρχες που εξέφρασαν τη δυσaréσκεία τους για την άρση του σχίσματος. Στους τελευταίους συγκαταλέγονται οι ανήκοντες στον κύκλο του πρώην πατριάρχη Άθανασίου, αλλά και ο μητροπολίτης Φιλαδελφείας Θεόληπτος, ο όποιος μάλιστα διέκοψε κάθε επικοινωνία με τὸ Πατριαρχείο μέχρι και τὸ έτος 1319<sup>5</sup>. Κατόπιν παρακλήσεως του πατριάρχη,

1. Γρηγοράς, 1.262.15-19.

2. Βλ. σχετικά Νικηφόρος Κάλλιστος-Εανθόπουλος, Έκκλησιαστική Ιστορία, PG, τ. 146, στ. 1209Α-С. Πρβλ. Γ. Συκουτρής, Περὶ τὸ σχίσμα των Άρσενιτών, III. Έπιστολή Καλλίστου πρὸς τὸν Θεσσαλονίκης Μανουήλ Δισύπατον, Έλληνικά 3 (1930), 37-38.

3. Η ακολουθία σώζεται στον κώδικα 648 του μετοχίου του Παναγίου Τάφου στην Κωνσταντινούπολη (ff. 116<sup>v</sup>-118<sup>v</sup>), βλ. Π. Νικολόπουλος, Άκολουθία ανέκδοτος εις Άρσένιον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, ΕΕΒΣ 43 (1977-78), 365-383. Τὸ σκῆνωμα του Άρσενίου παρέμεινε στην Άγία Σοφία, στὸ ἀριστερὸ μέρος του ἱεροῦ όπου, σύμφωνα με τις μαρτυρίες Ρώσων περιηγητῶν του ΙΔ' αἰῶνα, διετηρεῖτο σὲ ἄριστη κατάσταση και ἐπιτελοῦσε πολλὰ θαύματα. Βλ. G. P. Majeska, Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries, Washington, D.C. 1984, σσ. 30, 92, 160, 182 και § 6, σσ. 220-222.

4. Γρηγοράς, 1.262.10-15.

5. Για τὸ «σχίσμα» του Θεόληπτου Φιλαδελφείας βλ. V. Laurent, Les crises religieuses à Byzance. Le schisme antiarsénite du métropolitain de Philadelphie Théolepte († c. 1324), REB 18 (1960), 45-54, και Στ. Κουρούσης, Μα-

ο πρωτονοτάριος της μητροπόλεως Φιλαδελφείας, έπειτα μητροπολίτης Έφέσου, Μανουήλ Γαβαλάς ανέλαβε μεσολαβητικό ρόλο, αλλά ο Θεόληπτος έξακολούθησε να εμμένει στην εκκλησιαστική ακρίβεια απορρίπτοντας την αρχή της οικονομίας που πρότεινε ο πατριάρχης<sup>1</sup>.

Ότως ή άλλως, η συμβολή του Νίφωνος στην ειρήνευση της Έκκλησίας υπήρξε μεγάλη, πράγμα που του αναγνώρισαν όχι μόνο οι σύγχρονοί του, αλλά και οι μεταγενέστεροι. Ο Θωμάς Μάγιστρος και ο Μανουήλ Φιλής εκφράζονται ιδιαίτερα εγκωμιαστικά για τὸ πρόσωπό του, ενώ ακόμα και ο συνήθως επικριτικός Γρηγοράς αναγνωρίζει ότι τὸ επίτευγμα του πατριάρχη να επαναφέρει την όμόνοια στους κόλπους της Έκκλησίας υπήρξε *εν τι μόνον χρηστόν*<sup>2</sup>.

Εκτός όμως από τὴ μετριοπάθεια και τὴ συγκαταβατικότητα, οι εγκωμιαστές του Νίφωνος προβάλλουν έξίσου τὴ φιλανθρωπία, τὴ δικαιοσύνη, καθώς και τὴν ικανότητά του να έξισορροπεί τις κοινωνικές ανισότητες και να καθησυχάζει τὰ πάθη. Ο Θωμάς Μάγιστρος, μάλιστα, σὲ λόγο του πρὸς τὸν πατριάρχη ἐπισημαίνει ότι χάρι στην πολιτική του νῦν οὐ πένητας ἔστι πρὸς εὐπόρων κατοῦσθαι· συγκαταλέγει δὲ στὰ ἔργα της φιλανθρωπίας του τὰ περισσὰ συσσίτια για τοὺς φτωχοὺς, τις ἀποκοπὲς των χρεῶν, τὴν ἀπελευθέρωση των φυλακισμένων, τὴν παρηγοριά στους ἀρρώστους και τὴ φιλοξενία, ἔργα που κάλλιστα θα ἄρμοζαν σὲ ἅγιο της Έκκλησίας<sup>3</sup>. Τὸ

νουήλ-Ματθαῖος Γαβαλάς εἶτα Ματθαῖος Μητροπολίτης Έφέσου (1271/2-1355/60). Α' Τὰ βιογραφικά, [Αθηνά, Σειρά διατριβῶν και μελετημάτων 12], Αθῆναι 1972, σσ. 136-138.

1. Η προσπάθεια του Γαβαλά έλαβε χώρα περὶ τὰ τέλη καλοκαιριοῦ του 1311, έπειτα από ἐπιστολή που του απέστειλε ο πατριάρχης, με τὸν όποιο ο πρώτος φαίνεται ότι είχε συνδεθεί φιλικὰ κατὰ τὴν παραμονή του στην Κωνσταντινούπολη (1309 - Φθιν. 1310), Κουρούσης, ό.π., σ. 319 κέξ. Ός έπακόλουθο, ο Θεόληπτος στέρησε από τὸν Γαβαλά τὸ όφφικίό του (1313/14), ο όποιος διαμαρτυρήθηκε έγγραφως στον πατριάρχη και ζήτησε τὴ συνοδική καταδίκη του Θεόληπτου, D. Reinsch, Die Briefe des Matthaios von Ephesos im Codex Vindobonensis Theol. Gr. 174, Berlin 1974, άρ. B62, σσ. 189-190.

2. Θωμάς Μάγιστρος, PG, τ. 145, στ. 396B· Φιλής, Carmina, άρ. 3.56.25-29, 3.133.6-7: Τὸν δὲ χρυσοῦν χιτῶνα της ἐκκλησίας/ Σχισθέντα συνδεῖς των φρενῶν σου τοῖς μίτοις, 3.193, και Γρηγοράς, 1.261.9-10.

3. PG, τόμ. 145, στ. 393C. Πρβλ. Angeliki E. Laiou, Economic



ποιητικό ἔργο τοῦ Μανουὴλ Φιλῆ ἔρχεται νὰ ἐπιβεβαιώσῃ τὰ παραπάνω, μολοντί ἡ μαρτυρία του, ἐνδεχομένως, χαρακτηρίζεται ἀπὸ μεροληψία, μιᾶς καὶ ὁ τελευταῖος εἶχε τύχει ἀρκετὲς φορές τῆς πατριαρχικῆς εὐεργεσίας. Παρὰ ταῦτα, ὁ Φιλῆς ἀναφερόμενος στὴν πλούσια κοινωνικὴ δράση τοῦ Νίφωνος, τὸν χαρακτηρίζει προστάτη τῶν χηρῶν καὶ τῶν ὀρφανῶν, «προμηθεῖα» (= προμηθευτὴ τῶν ἀναγκαίων) καὶ πατέρα ὄλων<sup>1</sup>. Ἰδιαίτερο μάλιστα ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὁ χαρακτηρισμὸς του ὡς νέου Μωϋσῆ, ποὺ ὡς δημαγωγὸς Ἰσραὴλ τοῦ δευτέρου θὰ ὁδηγήσῃ ξανὰ τὸν «περιούσιο λαὸν» μέσα ἀπὸ τὴν Ἐρυθρὰ Θάλασσα στὴ γῆ τῆς Ἐπαγγελίας γιὰ νὰ θραφεῖ μὲ μέλι καὶ γάλα<sup>2</sup>.

Ὅλες αὐτὲς οἱ παρομοιώσεις φανερώνουν τὸ κλίμα εὐφορίας ποὺ ἐπικράτησε μετὰ τὴν ἀνοδό του στὸν πατριαρχικὸ θρόνο, καὶ ἰδιαίτερα μετὰ τὴν ἄρση τοῦ ἀρσενικοῦ σχίσματος. Ὅλοι ἤλπιζαν σὲ ἓνα νέο ξεκίνημα καὶ πραγματικὰ ὁ Νίφων δὲν φαίνεται νὰ διέψευσε τίς προσδοκίες τους, τουλάχιστον τὸν πρῶτο καιρὸ τῆς πατριαρχίας του. Ἐξακολούθησε τὴ φιλανθρωπικὴ δραστηριότητα ποὺ εἶχε ἀναπτύξει ὡς μητροπολίτης Κυζίκου, ἀλλὰ καὶ ἐκείνη τοῦ προκατόχου του, Ἀθανασίου Α', καὶ συνέχισε ὀρισμένες ἀπὸ τίς πρωτοβουλίες ποὺ ὁ τελευταῖος εἶχε ἀναλάβει καὶ οἱ ὁποῖες στόχευαν στὴν ἐνίσχυση τῆς θέσης καὶ τοῦ ρόλου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου.

Συγκεκριμένα, τὸν Νοέμβριο τοῦ 1312 ὁ Ἀνδρόνικος Β' ἀπέλυσε ἓνα χρυσόβουλλο, στὸ ὁποῖο ὀριζόταν ὅτι στὸ ἐξῆς τὴν ἐποπτεία καὶ κυριαρχία ἐπὶ τῶν μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους δὲν θὰ εἶχε ὁ αὐτοκράτορας, ἀλλὰ τὸ Πατριαρχεῖο. Ἡ κατάληξη αὐτὴ ἦταν ἀπότοκος μίας μακρόχρονης διαδικασίας, καθὼς ἤδη ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο

Concerns and Attitudes of the Intellectuals of Thessalonike, DOP 57 (2003), 211-212.

1. Φιλῆς, Carmina, ἀρ. 3.56.55-59: *Χῆραι κροτεῖτε χεῖρας ὀρφανοῖς ἄμα, / Καὶ παρθένοι τέρεσθαι καὶ χορεύετε / Ἐφίστασθαι γὰρ τῆς Θεοῦ δόξης χάριν / Κοινὸς προμηθεὺς καὶ πατὴρ καὶ προστάτης / Καὶ νυμφαγωγὸς καὶ βραβεὺς τῶν ἐν βίῳ*. Πιὸ κάτω (στ. 97) ὁ Φιλῆς προσφωνεῖ τὸν Νίφωνα: *Διεξαγωγεὺ καὶ τροφεὺ καὶ προστάτα*. ἄλλοῦ τὸν ὀνομάζει *πτωχοτρόφο* (ἀρ. 3.1.81) ἢ τὸν ἀποκαλεῖ: *ὁ τῶν πενήτων ὄλβος, ὁ χρυσοῦς Νίφων* (ἀρ. 3.10.50). Τὸν χαρακτηρισμὸ αὐτό, ὁ χρυσοῦς Νίφων, τοῦ ἀποδίδει σὲ ἐπιστολὴ του καὶ ὁ Νικηφόρος Χοῦμνος, Anecdota Nova, ἐνθ' ἄνωτ., ἀρ. 66, σ. 79.

2. Φιλῆς, Carmina, ἀρ. 3.56.85-88, 93-97.

τοῦ ΙΓ' αἰῶνα, οἱ Ἀγιορεῖτες ἐπικαλοῦνταν ὅλο καὶ περισσότερο τὴ βοήθεια τοῦ πατριάρχη γιὰ ζητήματα ἐσωτερικὰ τῆς Ἀθωνικῆς Πολιτείας. Σημαντικὴ ὑπῆρξε πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ ἡ συμβολὴ τῶν πατριαρχῶν Ἀθανασίου Α', ὁ ὁποῖος ὡς παλαιὸς Ἀθωνίτης διατηροῦσε τακτικὴ ἐπαφὴ μὲ τὸν Ἀθω μέσῳ ἐπιστολῶν καὶ ἐγκυκλίων<sup>1</sup>, καὶ Νίφωνος Α', παλαίου ἡγουμένου τῆς Μεγίστης Λαύρας καί, ἀσφαλῶς, καλοῦ γνώστη τῶν θεμάτων ποὺ ἀπασχολοῦσαν τὸ Ὅρος<sup>2</sup>. Ἔτσι, τὸ 1306 ἢ 1307 νέος Πρῶτος τοῦ Ἁγίου Ὁρους ὀρίσθηκε ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα κάποιος Ἀθανάσιος, μετὰ ἀπὸ καιρὸ χηρείας τῆς θέσης λόγω ἀσυμφωνίας μεταξὺ τῶν Ἀγιορειτῶν. Σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὴν κοινότητα τοῦ Ἁγίου Ὁρους ὁ Ἀθανάσιος Α' ἀνέφερε ὅτι ὁ Πρῶτος ἐκτὸς ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορικὴ ἐπικύρωση τῆς ἐκλογῆς του, ζήτησε καὶ τὴν πατριαρχικὴ εὐλογία, καὶ ἀκολούθως ἐξέφρασε τὴν ἀποψὴ πὼς ὁ ἐκάστοτε Πρῶτος θὰ ἔπρεπε νὰ δέχεται τὴν καθιέρωση καὶ ἀπὸ μία ἐκκλησιαστικὴ ἀρχή, τὸν ἐπίσκοπο Ἱερισσοῦ, τὸν μητροπολίτη Θεσσαλονίκης ἢ ἀκόμη καὶ τὸν ἴδιο τὸν πατριάρχη<sup>3</sup>. Ἡ ὀριστικοποίηση τοῦ νέου καθεστώτος ἐγίνε ἐπὶ Νίφωνος στὰ 1312, ὅταν ὁ ἀπὸ διετίας ἐκλεγμένος Πρῶτος τοῦ Ἁγίου Ὁρους, Θεοφάνης, πῆγε στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ χειροθετηθεῖ πλέον καὶ

1. Booramra, Church Reform, σ. 170, καὶ Διονυσία Παπαχρυσάνθου, Ὁ Ἀθωνικὸς μοναχισμὸς: Ρίζες καὶ παράδοση, ἐκδ. MIET, Ἀθήνα 1992, σ. 323. Γιὰ τίς συνεχεῖς παρεμβάσεις τοῦ Ἀθανασίου στὶς ὑποθέσεις τοῦ Ἁγίου Ὁρους βλ. Laurent, Regestes, ἀρ. 1590, 1596, 1602, 1604, 1605, 1615-1619, 1640, 1656-1659 καὶ 1780.

2. Ἀναφέρουμε χαρακτηριστικὰ ὅτι ὅταν ὁ κρᾶλης τῆς Σερβίας Στέφανος Ὑροῦ ζήτησε τὴ μεσολάβηση τῶν βασιλέων Ἀνδρονίκου Β' καὶ Μιχαὴλ Θ' στὴν ἐριδα ποὺ εἶχε μὲ τὸν ἀδερφό του Στέφανο Dragutin, ἀνέθεσε τὴν ἀποστολὴ στὸν ἡγούμενο τῆς μονῆς Χιλανδαρίου, Νικόδημο, ὁ ὁποῖος ἐφθασε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1311/12 ἢ τὸ 1313, ὅπου συνάντησε μεταξὺ ἄλλων καὶ τὸν πατριάρχη Νίφωνα, παλαιὸ Ἀθωνίτη, ἀπὸ τὸν ὁποῖο καὶ ζήτησε καθοδήγηση. Βλ. A. Matejić - D. Milivojević, An Anthology of Medieval Serbian Literature in English, Columbus, Ohio 1978, σελ. 92. Angeliki E. Laiou, Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II 1282-1328, Harvard Univ. Press., Cambridge, Massachusetts 1972, σ. 232, καὶ Κίτσας, Τὸ ἱστορικὸ ὑπόβαθρο τῶν καλλιτεχνικῶν σχέσεων Θεσσαλονίκης καὶ Σερβίας, σ. 65.

3. Laurent, Regestes, ἀρ. 1657, καὶ τοῦ ἰδίου, Chronologie des higoumènes, σσ. 109 καὶ 110, στ. 18-20.

ἀπὸ τὸν πατριάρχη. Ὁ τελευταῖος τοῦ ἐπέδωσε σφραγίδα, ὡς σύμβολο καὶ ἔκφραση τῆς πνευματικῆς του ἐξάρτησης, καὶ ἀπέλυσε τὸ ἔγγραφο τῆς ὀνομασίας του ὡς *Πρώτου* μετὰ τὴ μορφή σιγίλλου (No-ém., 1312)<sup>1</sup>. Σὲ αὐτό, μεταξὺ ἄλλων, ἐπισημαίνεται ὅτι τὴν πρωτοβουλία τὸν *πρώτον* ὑπὸ δεσπότην εἶναι τὴν *Ἐκκλησίαν* εἶχε ὁ αὐτοκράτορας καὶ ὀρίζεται ὅτι εἰς τὸ ἐξῆς διὰ τοῦ παρόντος σιγίλλου δικαιοὶ τὸν *πρώτον* ὑπὸ τὴν πατριαρχικὴν ὀρᾶσθαι σφραγίδα<sup>2</sup>. Τὸ πατριαρχικὸ σιγίλλιο ἐπικυρώθηκε στὴ συνέχεια καὶ μετὰ αὐτοκρατορικὸ χρυσόβουλλο τοῦ Ἀνδρονίκου Β', μετὰ τὸ ὁποῖο ἐπιχειρήθηκε ἡ ἐπανόρθωσις τῆς – θεωρούμενης ὡς ἀντικανονικῆς – ἐξάρτησης τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα. Ἀποφασίσθηκε ἔτσι ἡ ὑπαγωγή τοῦ Ὁρους στὴν πνευματικὴ δικαιοδοσία τοῦ Πατριαρχείου καὶ ὀρίσθηκε ὅτι στὸ ἐξῆς ὁ *Πρῶτος* θὰ ἔπαιρνε τὴ σφραγίδα καὶ τὸ ἐπιγονάτιο ἀπὸ τὸν πατριάρχη<sup>3</sup>. Οἱ μεταρρυθμιστικὲς αὐτὲς διατάξεις εἶχαν, ὅπως ἐπισημαίνει ἡ Διονυσία Παπαχρυσάνθου, «ὡς μόνον σκοπὸ νὰ πληρώσουν ἓνα θρησκευτικὸ κενό», ἐνῶ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα προνόμια τῆς Ἀθωνικῆς Πολιτείας παρέμεναν ἄθικτα<sup>4</sup>.

Ἡ ἀπομάκρυνση, ὥστόσο, τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἐλέγχου ἀπὸ τὸ Ὁρος καὶ ὁ περιορισμὸς τοῦ ρόλου τοῦ αὐτοκράτορα, σηματοδότησε καὶ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ ρόλου τοῦ τελευταίου στὴν Ἐκκλησίαν καὶ ἐν γένει στὴν κοινωνία. Τὸν πρῶτο ρόλο εἶχε πιά τὸ Πατριαρχεῖο, ἐνῶ παράλληλα ἄρχισε νὰ ἀναδεικνύεται στὴν πολιτικὰ ταραγμένη Βαλ-

1. Actes du Prôtaton (Archives de l'Athos – 7), (ed.) D. Papachrysanthou, Paris 1975, ἀρ. 11, σσ. 243-48 (βλ. καὶ album, πίν. XXX, 11/V-VI, ὅπου καὶ ἰδιόχειρη ὑπογραφή τοῦ Νίφωνος). Γιὰ τὸ θέμα τῆς σφραγίδας βλ. Παπαχρυσάνθου, Ἀθωνικὸς μοναχισμὸς, σ. 324 καὶ σημ. 160.

2. Actes du Prôtaton, ἀρ. 11, σσ. 247-248, στ. 133-134.

3. Actes du Prôtaton, ἀρ. 12, σσ. 249-54 καὶ εἰδικότερα σ. 253.177-180: καὶ ἔσται μὲν τὸ ἀπὸ τοῦδε ὁ κατὰ καιροὺς ἐδρισκόμενος πρῶτος... ὑπὸ τῆς πατριαρχικῆς μεγάλῃς πνευματικῆς ἡγεμονίας τὴν σφραγίδα κατὰ τὸ ἔθος λαμβάνων, ἐκτελῶν δὲ καὶ τὴν θείαν ἱεροουργίαν μετὰ ἐπιγονάτων. Βλ. καὶ Ἀθ. Ἀγγελόπουλος, Ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης ὡς κυριάρχης ἐπίσκοπος τῆς μοναχικῆς πολιτείας τοῦ Ἁγίου Ὁρους κατὰ τὸ χρυσόβουλλο τοῦ Ἀνδρονίκου Β' τοῦ 1312, Τὸ Ἅγιον Ὁρος. Χθές-σήμερα-αὔριο, Διεθνὲς Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 1993 [Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν – Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη 84], Θεσσαλονίκη 1996, σσ. 13-22.

4. Παπαχρυσάνθου, Ἀθωνικὸς μοναχισμὸς, σ. 325.

κανικὴ τοῦ ἸΔ' αἰῶνα, ἡ σημασία καὶ ὁ ρόλος τοῦ Ἀγιωνύμου Ὁρους στὴν Ἐκκλησίαν, τὴν Πολιτείαν καὶ τὴν Κοινωνίαν.

\* \* \*

Ἡ σύντομη χρονικὰ καὶ κατὰ τὰ ἄλλα ἐπιτυχημένη πατριαρχία τοῦ Νίφωνος ἀμαυρώθηκε τελικὰ ἀπὸ τὶς διώξεις, ποὺ ὑπέστησαν ὀρισμένοι διαφωνοῦντες ἱεράρχες, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς ἐναντίον του κατηγορίες, οἱ ὁποῖες καὶ ὀδήγησαν στὴν ἀπομάκρυνσή του ἀπὸ τὸν πατριαρχικὸ θώκο.

Συγκεκριμένα, οἱ μητροπολίτες Μυτιλήνης Διονύσιος καὶ Νικομηδείας Κύριλλος προσέφυγαν στὸν αὐτοκράτορα καταγγέλλοντας τὸν πατριάρχη γιὰ σιμωνία, φιλαργυρία καὶ πράξεις ἱεροσυλίας καὶ ζήτησαν τὴν παρέμβασή του γιὰ τὴ σύγκληση τῆς Ἱερᾶς Συνόδου. Κατάπληξη προκαλεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ κείμενο τῆς ἔγγραφης καταγγελίας, ποὺ προσκομίσθηκε στὴ Σύνοδο, προῆλθε ἀπὸ τὴ γραφίδα τοῦ Νικηφόρου Χοῦμνου· αὐτοῦ ποὺ τέσσερα χρόνια νωρίτερα εἶχε ἀποστείλει στὸν νεοεκλεγέντα πατριάρχη ἐνθερμὴ ἐπιστολή<sup>1</sup>. Τὸ ἔγγραφο εἶναι σημαντικό, γιατί μᾶς ἐπιτρέπει νὰ παρακολουθήσουμε τὸ σύνολο τοῦ κατηγορητηρίου, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀνιχνεύσουμε κάποιες ἀπὸ τὶς αἰτίες ποὺ ὀδήγησαν στὴν ἐνέργεια αὐτή. Ἄν καὶ οἱ κατηγορίες κατὰ τοῦ πατριάρχη δὲν πρέπει νὰ ἀνταποκρίνονταν πλήρως στὴν ἀλήθεια, ἐντούτοις ἡ πολιτεία τοῦ Νίφωνος εἶχε προφανῶς ἀρκετὰ σκοτεινὰ σημεῖα πάνω στὰ ὁποῖα καὶ στηρίχθηκαν τελικὰ οἱ μηνυτές του<sup>2</sup>. Στὸ κατηγορητήριό ποὺ συνέταξε ὁ Χοῦμνος, παρατίθενται ἀρκετὲς περιπτώσεις, στὶς ὁποῖες φαίνεται ὅτι ὁ Νίφων ἔδρασε παρασυρόμενος ἀπὸ φιλοχρηματία καὶ ἀπληστία. Ἔτσι, μεταξὺ ἄλλων καταγγέλλεται ὅτι:

(α') ἐπέτρεψε σὲ κάποιον Θεσσαλονικέα μοναχό, ὀνόματι Καλίνικο, νὰ χειροτονεῖ ἐπισκόπους, ἱερεῖς καὶ διακόνους·

1. Νικηφόρος Χοῦμνος, Ἐλεγχος κατὰ τοῦ κακῶς τὰ πάντα πατριαρχεῦσαντος Νίφωνος, ἐκδ. J. F. Boissonade, Anecdota Graeca 5, Paris 1833, σσ. 255-283. Κατὰ τὸν Γρηγοῦρ, 1.270.1-3, ὁ Νίφων ἐξεβλήθη τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου αἰτίαν εἰληφῶς πολλαπλῆς καὶ πολυειδοῦς ἱεροσυλίας καὶ χρημάτων ἔρωτος ἁδικῶν τε καὶ μὴ πάνυ τῷ πατριαρχικῷ προσήκοντα θρόνῳ τὸν πορισμὸν ἐφενδίσκοντος.

2. J. Verpeaux, Nicéphore Choumnos homme d'état et humaniste byzantin (ca. 1250/1255-1327), Paris 1959, σ. 52.

(β') ἀποκατέστησε μὲ ἀφανεῖς διαδικασίες στοὺς προηγούμενους βαθμούς τοὺς ἱερωμένους, ποὺ προηγουμένως εἶχαν καθαιρεθεῖ·

(γ') ἀνέδειξε στὸ ἱερατικὸ ἀξίωμα κάποιον Ἰωάννη Διαβατηνὸ – ἄνδρα ἄρκετὰ εὐπορο – μολονότι κατηγορεῖτο γιὰ μοιχεία, γεγονὸς ποὺ ἤγγειρε ὑποψίες: εὐπορος ὢν, αἴφνης δέικνυται ἱερεὺς, εἰ μὲν καὶ χρήματα δοὺς οὕτι πω δῆλον·

(δ') ὅταν ἀκόμη ἦταν Κυζίκου, ἔχρισε ξανὰ ἱερέα κάποιον Σγουρό, ποὺ εἶχε καθαιρεθεῖ γιὰ μαγγανεία, ἐνῶ σύμφωνα μὲ τὸν ἐπίσκοπο Βαραυλωνίας, ὅταν ὁ νεοεκλεγείς ἐπίσκοπος Παλαιᾶς καὶ Πιονίας, Ματθαῖος, δὲν ἱκανοποίησε τὸ αἶτημά του νὰ τοῦ προσφέρει ὡς δῶρο ἓνα ἄλλογο, ἐκεῖνος χειροτόνησε ἐπίσκοπο κάποιον Σάββα, μὴ τι μηδαμῶς παρὰ τῶν ἐπισκόπων ἐψηφισμένον, βαλάντιον δ' ἄδρὸν μόνον προδείξαντα χρυσίου<sup>1</sup>.

(ε') παρότρυνε, σύμφωνα καὶ μὲ τὴν μαρτυρία τοῦ Πισιδίας, ἓναν μοναχὸ ὀνόματι Ἡσαΐα νὰ προβεῖ σὲ ἀρπαγὴ πολυτίμων ἱερῶν σκευῶν ἀπὸ κάποιο ναό<sup>2</sup>.

(ς') ὁ θεράπων τοῦ Νίφωνος, Μανουήλ, σύλησε τὸν ἀνδριάντα τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, ποὺ εἶχε ἀνεγείρει ὁ αὐτοκράτορας Μιχαήλ

1. Οἱ ἐπισκοπὲς Παλαιᾶς ἤτοι Πιονίας καὶ Βάρεως ἀπαντοῦν στοὺς ἐπισκοπικοὺς καταλόγους ὑπὸ τὸν Κυζίκου καὶ ἐπομένως ἐντοπίζονται στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ Ἑλλησπόντου. Βλ. J. Darrouzès, *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris 1981, ἀρ. 13.5.87, 93, σ. 355 καὶ σποράδην. Ἡ Βαραυλωνία ἰδρύθηκε ἀπὸ τὸν Μανουήλ Α' Κομνηνὸ περὶ τὸ 1155/56 κατὰ τὴν τῶν Αἰγαιοπελαγιδῶν χώραν... Βάρη καὶ Αἰδωνία παρωνύμως ἐσέτι ὠνομαζομένη, Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ Διήγησις*, ἐκδ.] J.-L. van Dieten, (CFHB, 11.1), Berlin 1975, σσ. 91.20-22. Πρβλ. Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 2021 καὶ σ. 16.

2. Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 2024. Γιὰ τὸν ἀνώνυμο ἱεράρχη Πισιδίας, τὸν ὁποῖο ὁ Χοῦμνος, Ἐλεγχος, σ. 266, ἀναφέρει ὡς παρόντα στὴ Σύνοδο – τοῦ Πισιδίας ἤδη παρόντος – ἐπικρατεῖ κάποια ἀσάφεια. Ὁ γνωστὸς ἀκραῖος Ἀρσενίτης Μακάριος Πισιδίας, στὸν ὁποῖο ἐσφαλμένα ἀποδίδεται μίᾶ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Νίφωνα, πιθανότατα πέθανε λίγο μετὰ τὸ 1282. Ἀργότερα, στὴ σύνοδο τῶν Βλαχερνῶν (1285) ὑπογράφει ὡς μητροπολίτης Ἀντιοχείας τῆς Πισιδίας καὶ ὑπέγραψε κάποιος Σάββας, ὁ ὁποῖος ἐμφανίζεται ἐκ νέου σὲ συνοδικὸ ἐγγραφο τῆς 5 Ὀκτ. 1295. Βλ. V. Laurent, *Les signataires du seconde synode des Blakhernes* (Été 1285), *Echos d'Orient* 26 (1927), 145, *Actes d'Iviron III*, ἀρ. 68, σ. 141.2 (Laurent, *Regestes*, ἀρ. 1567), καὶ Νικολόπουλος, Ἀνέκδοτο Ἀρσενιτικὸ δοκίμιο, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 228 καὶ σημ. 4-5.

Η', ἀφαιρῶντας ἀπὸ τὸν στέφανο τῆς κεφαλῆς του τοὺς πολυτιμότερους τῶν λίθων, ἐνῶ ἀπὸ εἰκόνα τῆς Παναγίας τῆς Ἐλεούσας – ἐξ Ἰωνίας, χεῖρας ἀσεβῶν βαρβάρων ἐπιθεμένων τῷ τόπῳ, τὴν εἰκόνα φυγοῦσαν, σῶμενον ταύτην οἱ σεσωκότες καὶ τῶν μιαιῶν πατριαρχικῶν ἠδυνήθησαν χειρῶν σεσωκέναι – ἀφαίρεσε ὅλα τὰ χρυσὰ καὶ ἀργυρὰ ἀφιερῶματα, βάρους 30 ταλάντων. Τῇ βεβήλωσῃ δὲν ἀπέφυγε καὶ μία εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ, ἀπὸ τὸν φωτοστέφανο τοῦ ὁποῖου ἀφαιρέθηκε πολῦτιμος λίθος, ποὺ ἀντικαταστάθηκε μὲ γυάλινο, πατριαρχικῆς ἀναισχύντου τὰ πάντα καὶ βδελυρᾶς γνώμης καὶ ἀπονοίας<sup>3</sup>.

(ζ') παρέβη τὴν ἐντολὴ τοῦ θου ἀποστολικοῦ κανόνα ποὺ ὀρίζει ἐπίσκοπος ἢ πρεσβύτερος ἢ διάκονος κοσμικὰς φροντίδας μὴ ἀναλαμβάνετω· εἰ δὲ μὴ, καθαιρεῖσθω<sup>4</sup>.

(η') ἀποδείχθηκε πλεονέκτης, ἄρπαγας καὶ ἄδικος, βάσει ὧν ὁ Βαραυλωνίας καὶ κάποιος ἀνώνυμος στρατιωτικὸς μαρτύρησαν. Ἐπιπλέον, ὅταν ὁ υἱὸς κάποιου ἱερέα Κτενᾶ, αἰχμαλωτίσθηκε ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ὁ πατέρας του τὸν ἐξαγόρασε καταβάλλοντας 500 ἀργυρὰ νομίσματα. Ὅμως, οἱ ἀπὸ τοῦ Ἡρακλείου τοῦ Πατριάρχου μουρτάτοι σκότωσαν σὲ ἐνέδρα τὸν μεσολαβητὴ, σιδερόδεσαν τὸν νέο καὶ ἐπεχείρησαν νὰ τὸν πουλήσουν ξανὰ στοὺς Τούρκους γιὰ τὰ διπλάσια χρήματα. Στὴν ἐκκλησίᾳ γιὰ βοήθεια ὁ πατριάρχης ζήτησε ἀπὸ τὸν Κτενᾶ νὰ καταβάλει 1000 ἀργυρὰ νομίσματα: χρήματα μὲν οὖν ταῦτα καὶ τοσαῦτα τῷ οἰκουμενικῷ πατριάρχῃ, ... πανταχόθεν τῆς οἰκουμένης χριστιανικῶν ἐξ αἱμάτων καὶ συμφορῶν ἤθροισται<sup>5</sup>.

Οἱ παραπάνω κατηγορίες, καὶ εἰδικὰ αὐτὴ τῆς σιμωνίας, προκαλοῦν ἐντύπωση γιὰ τὸν ἐπιπρόσθετο λόγο ὅτι ἓναν μῆνα μετὰ τὴ συνδιαλλαγὴ μὲ τοὺς Ἀρσενίτες, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1310, ἐξεδόθη ἀπὸ τὴ Σύνοδο πράξις ὑπογεγραμμένη ἀπὸ 28 συνοδικοὺς ἀρχιερεῖς, ἡ ὁποία ἀφοροῦσε τὶς περιπτώσεις σιμωνίας, εἰς τὸ μὴ ἐπὶ χρήμασι

1. Χοῦμνος, Ἐλεγχος, σ. 272. Πρβλ. καὶ *Les constitutions apostoliques* (Sources chrétiennes 336), τ. 3, Paris 1987, 8.47.20-21.

2. Χοῦμνος, Ἐλεγχος, σ. 278. Ὁ ἀναφερόμενος ἐδῶ οἰκισμὸς τοῦ Ἡρακλείου (σημ. Ereğli) βρισκόταν στὴ νότια ἀκτὴ τοῦ Ἀστακηνοῦ κόλπου στὴν Προποντίδα. Βλ. Παχυμέρης, XI:21, σ. 455.3-5 καὶ σημ. 66, καθὼς καὶ Γ. Γεωργιάδης Ἀρνάκης, *Οἱ πρῶτοι Ὀθωμανοί. Συμβολὴ εἰς τὸ πρόβλημα τῆς πτώσεως τοῦ ἐλληνισμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας* (1282-1337), Ἀθῆναι 1947, σ. 143.

χειροτονεῖσθαι, καὶ στὴν ὁποία ὁ Νίφων παρουσιάζεται ὡς κατήγορος τῶν σιμωνιακῶν<sup>1</sup>. Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι ἓνας ἀπὸ τοὺς ὄρους, ποὺ εἶχαν θέσει οἱ Ἀρσενίτες καὶ εἶχε ἀποδεχθεῖ ἡ ἐπίσημη Ἐκκλησία, ἀφοροῦσε τὸ παράπτωμα τῆς σιμωνίας καὶ τοὺς ἱερωμένους ποὺ εἶχαν ὑποπέσει σὲ αὐτὸ καὶ οἱ ὁποῖοι θὰ ἔπρεπε νὰ καθαιρεθοῦν<sup>2</sup>. Κατὰ τὸν V. Laurent τὴν ἐκδοση τῆς ἐν λόγῳ συνοδικῆς πράξης ἐπέβαλε ἐνδεχομένως ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας προκειμένου νὰ ἀποφύγει περισσότερα σκάνδαλα, μιᾶς καὶ ἐπικεφαλῆς τῆς Ἐκκλησίας βρισκόταν ἓνας πατριάρχης, ποὺ εἶχε ἤδη κατηγορηθεῖ γιὰ ἱεροσυλία ἀπὸ τὸν Ἀθανάσιο Α΄<sup>3</sup>.

Γιὰ ὅλα ὅσα ἐπακολούθησαν μετὰ τὴν ἐκδοση τῆς παραπάνω συνοδικῆς πράξης, μᾶς πληροφορεῖ ἓνα σημείωμα τοῦ κώδικα *Hieros. Patr. S. Sabbas* 365 (f. 260<sup>r</sup>-260<sup>v</sup>), ὅπου ἀναφέρεται ὅτι καθαιρέθηκαν ἀπὸ τίς ἔδρες τοὺς γνώμη βασιλικῇ καὶ συνοδικῇ, κατηγορούμενοι γιὰ κατάχρηση, ὁ Θεσσαλονίκης Μαλαχίας, ὁ Αἰνίου, ὁ Ζυγχίας, ὁ Μονεμβασίας Ἀτουμάνος, ὁ Χριστουπόλεως καὶ ὁ Τραϊάνου-πόλεως<sup>4</sup>.

1. Τὸ ἔγγραφο ἀπαντᾷ στὸν κώδικα *Vat. gr.* 847, ff. 260<sup>v</sup>-271<sup>v</sup> (R. Devreesse, *Codices Vaticani Graeci III*, Bibliotheca Vaticana, Vatican 1950, σ. 405, ἀρ. 847, καὶ Darrouzès, *Regestes* ἀρ. 2005). Καίτοι οἱ ὑπογράφοντες δὲν ἀναφέρονται ὀνομαστικά, μετὰξὺ αὐτῶν ἀπαντοῦν οἱ Θεσσαλονίκης, Βεροίας, Μυτιλήνης καὶ Νικομηδείας. Τὴν καθαίρεση ὀρισμένων ἱεραρχῶν μὲ τὴ σύμφωνη γνώμη τῆς Συνόδου ἐπιβεβαιώνει καὶ ὁ Χοῦμνος (*Anecdota Graeca* 5, σσ. 260-261), ἐνῶ τὸ κείμενό της, ποὺ πιθανὸν εἶχε ἰσχὺ νόμου, χρησιμοποίησε ἀργότερα καὶ ὁ ἴδιος γιὰ νὰ ἐναγάγει τὸν πατριάρχη Νίφωνα. Βλ. Laurent, *Le patriarche Niphon*, σσ. 220-221 καὶ σημ. 43, καὶ Constantinides, *Dionysios Arkas*, σ. 89.

2. Laurent, *Les grandes crises religieuses*, ἀρ. 2, σ. 290, στ. 40-43, καὶ Boojamra, *Church Reform*, σ. 147. Τὸ ζήτημα τῆς σιμωνίας εἶχε ἀπασχολήσει καὶ παλαιότερα τὸν Ἀνδρόνικο Β΄· τὸ 1295 μάλιστα ἐκδόθηκε καὶ σχετικὴ Νεαρά, ἡ ὁποία σώζεται μόνο σὲ δύο ἀποσπάσματα στὴ σλαβονική, ἐνῶ μνημονεύεται καὶ ἀπὸ τὸν Χοῦμνο, Ἑλεγχος, σσ. 259, 261. Βλ. σχετικὰ Laurent, ὁ.π., σ. 282 καὶ σημ. 1.

3. Laurent, *Le patriarche Niphon*, σ. 221, καὶ Talbot, *Correspondence*, ἀρ. 95, σ. 248.35-36: τοῖς κατὰ τῶν ἁγίων εἰκόνων λυττώσιν.

4. Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη 2, Petrograd 1894, σσ. 480-482· Laurent, *Le patriarche Niphon*, σσ. 219-220, καὶ Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 2006.

Ἀπὸ τοὺς παραπάνω καθαιρεθέντες ἱεράρχες ἀρκετοὶ ἦταν ἐνδεχομένως ἀντίθετοι στὴν ἄρση τοῦ ἀρσενιτικοῦ σχίσματος ἐμμένοντες, ὅπως καὶ ὁ Θεόληπτος Φιλαδελφείας, στὴν ἀκρίβειαν καὶ μὴ δεχόμενοι τὴν κατ'οἰκονομίαν πολιτικὴ τοῦ Νίφωνος. Σχετικὸ μὲ τὸ θέμα αὐτὸ φαίνεται ὅτι εἶναι καὶ ἓνα ἀγνώστου χρονολογίας χρυσόβουλλο τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου πρὸς τοὺς ἱεράρχες Χαλκηδόνος, Ἀδριανουπόλεως Μονεμβασίας, Παλαιῶν Πατρῶν, Σερρών καὶ Χριστουπόλεως, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ὑποψίαν καὶ ἔννοιαν...μήπως ἀθετηθῶσι καὶ ἀνατραπῶσιν ὅσα εἶχαν προηγουμένως συμφωνηθεῖ καὶ ἐγγράφως ἐστέρχθησαν καὶ ἐκυρώθησαν ἀπὸ τὴ Σύνοδο καὶ τὸν αὐτοκράτορα. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ὁ Ἀνδρόνικος Β΄ προχώρησε στὴν ἐκδοση τοῦ ἐν λόγῳ χρυσοβούλλου προκειμένου νὰ τοὺς καθησυχάσει καὶ διαβεβαιώσει ὅτι οὐ μὴ ἀθετηθῶσι καὶ ἀνατραπῶσιν εἰς τὸ ἔμπροσθεν καὶ μεταποιηθῶσιν ἂ πρότερον ἐπὶ τῇ ὑμετέρα ἐνώσει συνεφωνήσαμεν καὶ ἐτάξαμεν καὶ ἐβεβαιώσαμεν ἐγγράφως καὶ ἐνηργήσαμεν, ἀλλ' ἀσάλευτα, δι' ὅλου ταῦτα μενεῖ καὶ ἀμετακίνητα καὶ ἀμετάβλητα<sup>1</sup>. Πρόκειται ἴσως γιὰ διιστάντες, ποὺ ἦρθαν τελικὰ σὲ συμφωνία μὲ τὸ Πατριαρχεῖο καὶ τὸν αὐτοκράτορα<sup>2</sup>.

Πρῶτο θύμα τῆς συνοδικῆς ἀπόφασης, ποὺ παραδίδεται στὸν κώδικα *Hieros. Patr. S. Sabbas* 365, ὑπῆρξε ὁ μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, πρῶν ἡγούμενος τῆς Μεγίστης Λαύρας, Μαλαχίας, ποὺ καθαιρέθηκε κατηγορούμενος γιὰ κατάχρηση. Εἶναι φανερό ὅτι ἡ παραπάνω μομφὴ ἀποτελοῦσε ἀπλῶς τὴν ἀφορμὴ, ἐνῶ τὸ βαθύτερο αἶτιο γιὰ τὴ δίωξή του θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὴ στενὴ του σχέση μὲ τὸν πρῶν πατριάρχη Ἀθανάσιο Α΄, καθὼς καὶ στὴν ἄρνησή του νὰ δεχθεῖ τὴν ἐνωση καὶ νὰ ἐφαρμόσει ὅσα εἶχαν συνομολογηθεῖ μὲ τοὺς Ἀρσενίτες<sup>3</sup>. Στὴ θέση του ὁ Νίφων ὄρισε ὡς πληρεξούσιο τὸν

1. Laurent, *Les grandes crises religieuses*, ἀρ. 7, σσ. 312-313, καὶ Fr. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565 - 1453*, teil. 4: *Regesten von 1282-1341*, München-Berlin 1960, σ. 55, ἀρ. 2324 (post Σεπτ. 1310).

2. Ἡ Κοντογιαννοπούλου, Τὸ σχίσμα τῶν Ἀρσενιατῶν, σ. 230 καὶ σημ. 280, ἀναγνωρίζει στὰ πρόσωπά τους «ὄψιμους» Ἀρσενίτες.

3. Ὁ Μαλαχίας ὑπῆρξε μαθητὴς καὶ συνασκητὴς τοῦ Ἀθανασίου Α΄ στὸ ὄρος Γάνος. Σύμφωνα δὲ μὲ τὸν βιογράφο τοῦ Ἀθανασίου, Θεόκτιστο Στουδίτη, ἦταν ἄνδρας δύστροπος καὶ κακόσυχος, Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Zitijsa dvuh Vselenskih patriarchov XIV v., svv. Afanasija I i Isidora I, Zapiski*

μοναχὸ Καλλίνικο, τὸν ὁποῖο προηγουμένως προχείρισε ἱερέα, μὲ αὐξημένες δικαιοδοσίες στὴ μητρόπολη Θεσσαλονίκης ὡς καὶ «ἐπισκόποις χειροτονεῖν», ἱερεῖς καὶ διακόνους<sup>1</sup>. Στὴν ἴδια πόλιν εκπρόσωπος τοῦ Νίφωνος φέρεται καὶ κάποιος ἄλλος μοναχός, ὀνόματι Παῦλος, μαθητὴς καὶ αὐτὸς τοῦ πατριάρχου, σύμφωνα μὲ σχετικὴ ἐπιγραφή στὸν ναὸ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων<sup>2</sup>.

Περὶ σσότερο προβληματικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ μητροπολίτη Μονεμβασίας Ἀτουμάνου, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται ὡς καθαιρεθεὶς μὲ τὴν κατηγορίαν τῆς σιμωνίας. Ὁ πολὺς V. Laurent διακρίνει τὸν ἐν λόγῳ ἱεράρχην ἀπὸ τὸν γνωστό, ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ ΙΓ' αἰῶνα, μητροπολίτη Μονεμβασίας Νικόλαο<sup>3</sup>, ἐνῶ ἡ Χάρις Καλλιγᾶ ταυτίζει τὰ δύο πρόσωπα καί, ἐπιπροσθέτως, χαρακτηρίζει τὸν Νικόλαο Ἀτουμάνο ὡς Ἀρσενίτη μὲ ἰσχυρὰ ἐρείσματα στὸ παλάτι, ὥστε νὰ εἶναι ἀδύνατη ἡ καθάρεισός του<sup>4</sup>. Ὁ ἐν λόγῳ Ἀτουμάνος, ἀκόμη καὶ ἂν δεχθοῦμε τὴν ταύτισή του μὲ τὸν Νικόλαο, θὰ πρέπει νὰ καθαιρέθηκε κάποια στιγ-

istoriko-filologicheskogo fakulteta Imperatorskago S.-Peterburgskago Universiteta 76 (1905), 13.25-26, ἐνῶ ὁ Φιλόθεος Κόκκινος στὸν βίο τοῦ ἁγίου Γερμανοῦ τοῦ Ἀθωνίτη ἀναφέρει ὅτι ἦταν ὁ ἐκ Θεσσαλῶν Μαλαχίας, ἀνὴρ ἀσκητικώτατός τε καὶ κατὰ πάντα σπουδαῖος, Δ. Γ. Τσάμης, Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Κοκκίνου ἀγιολογικὰ ἔργα. Α' Θεσσαλονικεῖς ἅγιοι [Θεσσαλονικεῖς Βυζαντινοὶ Συγγραφεῖς 4], Θεσσαλονίκη 1985, σ. 130, § 26.16-19. Βλ. ἐπίσης PLP, ἀρ. 16493, 16497. Laurent, Le patriarche Niphon, σσ. 222-224, καὶ Rautman, Notes on the Metropolitan Succession of Thessaloniki, σσ. 152-154.

1. Χοῦμνος, Ἐλεγχος, σ. 260, καὶ Darrouzès, Regestes, ἀρ. 2009 (1310/11). Πρβλ. Μανουήλ Φιλῆ, Carmina, ἀρ. 3.238.32-36.

2. J.-M. Spieser, Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. I. Les inscriptions de Thessalonique, Travaux et Mémoires 5 (1973), 169-170, ἀρ. 22: † ο Παῦλος(ς) μοναχός [καὶ] προϊστάμενος(ς) τῆς σεβασμίας μ[ο]νῆς ταύ[τ]ης καὶ μαθητῆ(ς) / [τοῦ] ἁγίου(ν) οἰκουμένη(ν) τοῦ π[α]τριάρχου / καὶ κ[α]τ[ο]ρο(ς) κ[α]ὶ Νίφωνο(ς) καὶ δεύ[τε]ρος κτίτωρ. Ἡ μνηεὶα τοῦ μοναχοῦ Παύλου ὡς μαθητῆ τοῦ Νίφωνος δηλώνει προφανῶς τὴν πνευματικὴν του σχέση μὲ τὸν πατριάρχη, ὅταν ὁ τελευταῖος ἦταν ἡγούμενος στὴ μονὴ Μεγίστης Λαύρας, εἴτε ἀργότερα ὅταν ἦταν μητροπολίτης Κυζίκου. Ἀνάλογη εἶναι, ἴσως, καὶ ἡ περίπτωση τοῦ μοναχοῦ Καλλίνικου ποὺ ἀναφέρει ὁ Χοῦμνος, Ἐλεγχος, σ. 260.

3. Laurent, Le patriarche Niphon, σσ. 224-225. Τοὺς δύο ἱεράρχες, Νικόλαο καὶ Ἀτουμάνο, διακρίνουν καὶ οἱ συντάκτες τοῦ Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, δίνοντάς τους στὴν ἐκδοσὴ ξεχωριστὴ ἀρίθμηση, ἀρ. 20491 καὶ 1647 ἀντίστοιχα.

4. Χάρις Καλλιγᾶ, Ἡ Βυζαντινὴ Μονεμβασία καὶ οἱ πηγές τῆς ἱστο-

μὴ μετὰ τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1310. Ἡ καθάρεισός του μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ εἴτε στὴν ἐνοχλή του ὄντως γιὰ χρηματισμὸ (σιμωνία) εἴτε σὲ πιθανὴ διάστασή του, ὡς Ἀρσενίτης, μὲ τὸν πατριάρχη Νίφωνα ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς τήρησης τῶν ὁρῶν ἄρσης τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σχίσματος, καθὼς εἶχε ἤδη ἐκφράσει μαζὶ μὲ ἄλλους ἱεράρχες τὴν ἀνησυχία του γιὰ τὸ θέμα αὐτό<sup>1</sup>. Στὴ θέση του ἐξελέγη προφανῶς ὁ Σωφρόνιος, ἐνῶ ἡ περίπτωση τῆς μὴ ἐκλογῆς νέου μητροπολίτη κατὰ τὸ χρονικὸ διάστημα μέχρι καὶ τὸ 1315, μὲ σκοπὸ τὴν οἰκιοποίηση τῶν διόλου εὐκαταφρόνητων προσόδων τῆς μητροπόλεως Μονεμβασίας ἀπὸ τὸν πατριάρχη, δὲν ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τίς διαθέσιμες πηγές καὶ κυρίως ἀπὸ τίς ἐναντίον τοῦ Νίφωνος κατηγορίες<sup>2</sup>.

Ὁ Χριστουπόλεως, ὅπως καὶ ὁ Μονεμβασίας, εἶχε ἐκφράσει καὶ ὁ ἴδιος ἐντονες ἀμφιβολίες γιὰ τὴν τήρηση τῶν ὁρῶν ἄρσης τοῦ ἀρσεντικοῦ σχίσματος. Κατὰ συνέπεια, ἡ ἀμφισβήτηση ἢ καὶ ἐνδεχομένως ἡ ὑπαναχώρηση ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ συμφωνία ἦταν, ἴσως, ἓνας

ρίας της, ἐκδ. Ἐστίας, Ἀθήνα 2003, σσ. 288-291 καὶ 300-301. Γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ βλ. καὶ Actes de Lavra II, ἀρ. 89, σ. 72.

1. Laurent, Les grandes crises religieuses, ἀρ. VII, σσ. 312-313. Γνωρίζουμε ὅτι οἱ Μονεμβασιῶτες, καὶ ἰδιαίτερα οἱ ἐγκατεστημένοι στὶς Πηγές τῆς Μ. Ἀσίας, ἀνῆκαν στὴ μερίδα τοῦ Ἀρσενίου, ἐνῶ ὁ Γρηγοράς, 1.127-128, ἀναφέρει ὅτι μετὰ τὴ Σύνοδο τῆς Λαῶν, πολλοὶ Ἀρσενίτες κατέφυγαν στὴν Πελοπόννησο, ὅπου ὑπῆρχε προφανῶς δεκτικὸ γι' αὐτοὺς καὶ τίς πεποιθήσεις τους περιβάλλον. Βλ. Ἱ. Συκουτρῆς, Περὶ τὸ σχίσμα τῶν Ἀρσενιατῶν, σ. 306. Ἀναστασία Κοντογιαννοπούλου, Τὸ πορτραῖτο τοῦ Πατριάρχου Ἀρσενίου Αὐτωρειανοῦ στὴν Παναγία Χρυσαφίτισσα τῆς Λακωνίας (1289/90). Μία προσπάθεια ἱστορικῆς ἐρμηνείας, Βυζαντινὰ 19 (1999), 225-238, καὶ Jenny Albani, Zu einem Patriarchenbildnis in der Kirche der Panagia Chrysaphitissa in Chrysapha auf der Peloponnes, Beat Brenk et. al. (eds.), Byzantinische Malerei. Bildprogramme – Ikonographie – Stil, Symposium in Marburg vom 25.-29.6.1997 (Herausgegeben von Guntram Koch), Wiesbaden, 2000, σσ. 9-23, ὅπου ἡ ἀπεικόνιση τοῦ ἁγιοποιηθέντος Ἀρσενίου εἶναι ἐνδεικτικὴ τῶν πεποιθήσεων τοῦ κτήτορα, σεβαστοῦ Μιχαήλ.

2. Ἡ Μονεμβασία ἦταν ἡ πλουσιότερη μητρόπολις τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως καταβάλλοντας σὲ αὐτό, σύμφωνα μὲ συνοδικὴ πράξις (Σεπτ. 1324), 800 ὑπέρπυρα, ἐνῶ ἡ Κύζικος, καίτοι ἐθεωρεῖτο πλούσια μητρόπολις, κατέβαλλε μόλις 200. Βλ. H. Hunger-O. Kresten, Das Register des Patriarchats von Konstantinopel, I (1315-1331), Wien 1981, ἀρ. 88, σ. 506, καὶ F. Miklosich-J. Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, τόμ. I, Βιέννη 1860 (ἀνατ. Aalen, 1968), ἀρ. 60, σ. 127 (στὸ ἐξῆς MM).



ἀπὸ τοὺς πιθανοὺς λόγους τῆς καθαίρεσής του<sup>1</sup>. Τέλος, γιὰ τοὺς Αἰ-  
νου, Ζικχίας καὶ Τραϊανουπόλεως δὲν γνωρίζουμε κάτι πέραν τῶν ὅ-  
σων ἀναφέρονται στὸ σημείωμα τοῦ ἱεροσολυμιτικοῦ κώδικα *S. Sab-*  
*bas* 365<sup>2</sup>.

Συγκεφαλαιώνοντας τὰ ἀνωτέρω, δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀποκλεί-  
σουμε τὸ ἐνδεχόμενο ἢ κατηγορία γιὰ σιμωνία, ποὺ ὁδήγησε στὴν  
καθαίρεση τῶν παραπάνω μητροπολιτῶν, νὰ ὑφίστατο πραγματικά  
γιὰ κάποιους ἀπὸ αὐτοὺς, μολοντί τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἢ ἐν λόγῳ μομφῇ  
ἦταν ἀρκετὰ συνηθισμένη καὶ συχνὰ γινόταν σκόπιμα χρῆση τῆς<sup>3</sup>.  
Ἀπὸ τὴν ἄλλη, εἶναι μᾶλλον βέβαιο ὅτι ὁ πατριάρχης δέχθηκε ἰσχυρὲς  
πίεσεις ἀπὸ ὅλους ἐκείνους, στοὺς ὁποίους εἶχαν δοθεῖ διάφορες ὑπο-  
σχέσεις προκειμένου νὰ συναινέσουν στὴν ἄρση τοῦ σχίσματος. Κατὰ  
συνέπεια, ἡ ἀδυναμία ἱκανοποίησής τους ἐξηγεῖ καὶ τὴν ὑπαναχώρη-  
ση πολλῶν ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ συναινετικὴ τους στάση. Ὅπως εὐγλωττα  
γράφει ὁ Γρηγορᾶς: *Εἰθ' ἐξῆς ὅσοι μὴ ἀξιώμασιν ἀναλόγοις τετίμην-*  
*ται τῶν ἀπὸ τοῦ σχίσματος ἀθροισθέντων, προστασίαις δηλαδὴ μη-*  
*τροπόλεων, προστασίαις μοναστηρίων, παρδρησίαις ἐν βασιλείοις, πο-*

1. Laurent, *Les grandes crises religieuses*, ἀρ. 7, σσ. 312-313. Σὲ χρυσόβουλλο τοῦ 1298 καὶ σὲ δικαιοματικὸ γράμμα τῶν μονῶν Ἰβήρων καὶ Βατοπεδίου τοῦ ἔτους 1300 ὑπογράφει ὡς πρόεδρος Φιλίππων καὶ Χριστουπόλεως ὁ Ἀγκύρας Βαβύλας, *Actes de Lavra II*, ἀρ. 89, σ. 76, καὶ *Actes d'Iviron III*, ἀρ. 69, σ. 147. Ὁ Βαβύλας (PLP, ἀρ. 2012) ἀνῆκε στὸν κύκλο τοῦ πατριάρχου Ἰωάννη ΙΒ' Κοσμᾶ, ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ ὁποῦ φαίνεται ὅτι ἔλαβε κατ' ἐπίδοσιν τὴν ἑδρὰ Χριστουπόλεως καὶ Φιλίππων, καὶ ἐθεωρεῖτο ἀντίπαλος τοῦ πατριάρχου Ἀθανασίου Α', Παχυμέρης, XI:3, σ. 411.10-14, 20-23.

2. Ὁ Αἶνου ταυτίζεται πιθανὸν μὲ τὸν ἀναφερόμενο σὲ συνοδικὸ ἔγγραφο τῆς 5 Ὀκτ. 1295 καὶ ἀργότερα στὸ ἴσον χρυσόβουλλο τοῦ Ἀνδρονίκου Β' (Ἰούν. 1298) Σάββα Πισσιδίας (sic), προέδρου Αἶνου καὶ ὑπερτίμου. Βλ. PLP, ἀρ. 24627. *Actes d'Iviron III*, ἀρ. 68, σ. 141.2 (Laurent, *Regestes*, ἀρ. 1567). *Actes de Lavra II*, ἀρ. 89, σ. 76, καὶ ἀνωτέρω σ. 252 καὶ σημ. 2. Σημειωτέον ὅτι ἡ Αἶνος κατέβαλλε στὸ Πατριαρχεῖο 100 ὑπέρπυρα, Hunger-Kresten, *Das Register des Patriarchats*, σ. 508 καὶ MM I, σ. 128. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν περιοχὴ καὶ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ζικχίας βλ. Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεχίδου, Ἡ ἐν τῇ Ταυρικῇ Χερσονήσῳ πόλις Σουγδαία ἀπὸ τοῦ ΙΓ' μέχρι τοῦ ΙΕ' αἰῶνος, Ἀθῆναι 1965, σ. 82 κέξ.

3. Παρόμοιες ὑποθέσεις σιμωνίας κλήθηκε νὰ ἀντιμετωπίσει ὁ Νίφων καὶ στὴ μητρόπολιν τῆς Ρωσίας, βλ. Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 2008 (Φθίν. 1310 – Ἀνοιξή 1311), καὶ Ἰ. Μέγεντορφ, Βυζάντιο καὶ Ρωσία. Μελέτη τῶν Βυζαντινορωσικῶν σχέσεων κατὰ τὸν 14ο αἰῶνα, ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 1988, σσ. 201-203.

ρισμοῖς προσόδων ἐτησίων, οὗτοι δὲ πάντες μετὰ βραχὺ τῆς τοιαύ-  
της ἀπερδράγησαν ὁμονοίας καὶ εἰσι ταῖς προτέραις αὔθις ἐμμένοντες  
ἰδιοτροπίαις καὶ σχίσμασιν<sup>1</sup>.

Υπάρχει, ὥστόσο, καὶ μία ἀκόμη παράμετρος, ποὺ δὲν μπορού-  
με νὰ παραβλέψουμε· τὸ γεγονὸς ὅτι κάποιες ἀπὸ τὶς παραπάνω μη-  
τροπόλεις διέθεταν σημαντικὰ εἰσοδήματα, τὰ ὁποῖα ἐποφθαλμιού-  
σαν τόσο οἱ ἱεράρχες τῆς Μ. Ἀσίας, ποὺ παρέμεναν σχολάζοντες στὴν  
πρωτεύουσα λόγῳ τῶν Τούρκων, ὅσο καὶ τὸ Πατριαρχεῖο, οἱ ἀνάγκες  
τοῦ ὁποῦ γιὰ ἔσοδα αὐξάνονταν συνεχῶς. Κατὰ συνέπεια, ὅταν κά-  
ποιες εὐπορες ἐκκλησιαστικὲς ἐδρες βρέθηκαν σὲ χρεῖα – ἀνεξάρτη-  
τα ἀπὸ τὸ πῶς προέκυψε αὐτὴ – τὸ Πατριαρχεῖο ἔσπευσε νὰ τὶς οἰ-  
κειοποιηθεῖ διὰ ἐπιδόσεως γιὰ ἱκανὸ χρονικὸ διάστημα ἰδιοποιούμενο  
μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὰ ἔσοδά τους<sup>2</sup>. Ἐτσι, σύμφωνα μὲ ὅσα καταμαρ-  
τυρεῖ ὁ Χοῦμνος, ὁ Νίφων ἀφότου ἔγινε πατριάρχης, ἀρνήθηκε νὰ  
ἐγκαταλείψει τοὺς θρόνους τῆς Κυζίκου, Προικοννήσου καὶ Τραϊανου-  
πόλεως, τὴν ὁποία μάλιστα διαίρεσε σὲ τρία μέρη καὶ τὸ μὲν αὐ-  
τῆς ἀνῆκεν (ἄπορον γάρ), τὰ δ' οὐ μεθῆκε, Μάκρην καὶ Βήραν, γενναῖα  
δὲ τινα, συνεισφέρειν δεδυνημένα<sup>3</sup>. Ἐντούτοις, ἡ παραπάνω κατηγο-  
ρία δὲν μπορεῖ νὰ στοιχειοθετηθεῖ γιατί, ἐξαιρουμένης τῆς Κυζίκου,  
τὰ ἔσοδα τῆς Τραϊανουπόλεως καὶ τῆς Προικοννήσου, ὅπως καὶ αὐτὰ  
τῆς Θεσσαλονίκης, Βεροίας, Μαρωνείας, Φιλίππουπόλεως, Λήμνου,  
Ρωσίου, Σηλυβρίας καὶ Δέρκων, εἶχαν ἀποδοθεῖ στὸν πατριάρχη μὲ  
Συνοδικὴ πράξη στὰ τέλη τοῦ 1310/11<sup>4</sup>.

Αὐτό, ὅμως, ποὺ προκάλεσε τὴν ἐντονη δυσἀρέσκεια ἀρκετῶν  
μελῶν τῆς ἱεραρχίας, ἦταν ἡ οἰκειοποίηση ἀπὸ τὸν πατριάρχη ση-  
μαντικῶν ἐσόδων μὲ τὴν ἀδειὰ τους, ἀλλὰ χωρὶς οἱ ἴδιοι νὰ λαμβάνουν

1. Γρηγορᾶς, 1.262.10-15.

2. Χοῦμνος, Ἐλεγχος, σ. 282.

3. Χοῦμνος, Ἐλεγχος, σσ. 278-279. Στὰ 1324 ἡ εἰσφορὰ τῆς Τραϊα-  
νουπόλεως στὸ Πατριαρχεῖο ἄγγιζε τὰ 70 ὑπέρπυρα, Hunger-Kresten, *Das Register des Patriarchats*, σ. 506, καὶ MM I, σ. 127. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν Βήρα, αὐτὴ παραδόξως δὲν ἀπαντᾷ σὲ κανέναν ἐπισκοπικὸ κατὰλογο (Notitia), μολο-  
ντί πλούσια καὶ ὡς ἐκ τούτου ἐπίζηλος, γεγονὸς ποὺ, ἴσως, ὀφείλεται στὴν  
πρόσκαιρη παρουσία της.

4. Χοῦμνος, Ἐλεγχος, σσ. 279-80, καὶ Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 2010. Ἐπισημαίνουμε ὅτι ἡ πατρίδα τοῦ Νίφωνος, Βέροια, ἀναδείχθηκε σὲ μητρό-  
πολη στὴν 30ῃ θέσῃ, Darrouzès, *Notitiae*, ἀρ. 17, σ. 395.30 καὶ ἀρ. 18, σ. 406.30.

μερίδιο από αυτά. Στόν Έλεγχο κατά του Νίφωνος, οί κατήγοροί του διερωτώνται πώς είναι δυνατόν ή Σύνοδος να έλαβε μία τέτοια απόφαση ή ίνα ό μὲν πατριάρχης κερδάνη και ύπὲρ κόρον απολαύση, οί δὲ πεπραχότες ήμεῖς τῷ ἐκ τῆς ἀθεμίτου ταύτης και ἀτόπου πράξεως ἐγκλήματι καθυπαχθῶμεν;<sup>1</sup>. Άρκετοί, και κυρίως οί ιεράρχες ἀπὸ τῆ Μ. Άσία, ἤλπιζαν, προφανῶς, ὅτι θὰ ἀποκαθίσταντο σὲ κάποια ἀπὸ τίς χηρεύουσες ἔδρες ἐπιλύοντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὰ οἰκονομικά τους προβλήματα<sup>2</sup>. Τὰ γεγονότα, ὥστόσο, τοὺς διέψευσαν. Ὁ πατριάρχης, ὅπως ὁμολογοῦν εἰ δὲ και ἐν ἀφθόνοις τυγχάνει τις ὦν και πολλῷ τῷ πλούτῳ κεχρημένος, εἶτα, πρὸ τοῦ κεκενῶσθαι τοῦτον ἢ ποσῶς καθυφείσθαι, ἔτερα συνάγει, ποίαν οὐχ ὑπερβολὴν πλεονεξίας ἔχει; Τὰ ἐν λόγῳ ἔσοδα τοῦ Πατριαρχείου ἐκκλησιαστικά δὲ ὄντα και ὑπὲρ τῆς ἐκκλησίας δεῖ πάντως ἀνηλωσθαι, και οὕτως ἐφ' ἔτερα τὸν πατριάρχην βλέπειν και καταλήγουν: πάλιν ήμεῖς πυνθανόμεθα πόθεν τὰ πολλὰ χρήματα ταῦτα ἐκ Κυζίκου; και εἰ οὕτως ἀφθόνως ἡ Κύζικος και ἀκένωτα οἶδε πλουτίζειν, τίνος εἵνεκα και ἡ Προικόνησος προσετέθη; Τίνος δ' αὖθις εἵνεκα και ἡ Τραϊανούπολις προσελήφθη διὰ τί και τῶν ἐκκλησιῶν αἱ λοιπαὶ τσαῦτα δωροφοροῦσιν;<sup>3</sup>.

Τὰ ὅσα ἐπακολούθησαν εἶναι ἤδη γνωστά. Τὴν 11η Ἀπριλίου 1314 ὁ Νίφων ἐξέπεσε τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου ἐξανασταζόμενος σὲ παραίτηση, ὅχι ὅμως και ἀπὸ τὴν ἀρχιερωσύνη (πουθενὰ δὲν ἀναφέρεται ἂν καθαιρέθηκε), διότι ὅταν στίς 24 Μαΐου 1328 ὁ Ἀνδρόνικος Γ' εἰσῆλθε νικητῆς στήν πρωτεύουσα, τοὺς πατριαρχικοὺς αὐθις ὠνειροπόλοι θρόνους, τὸ ὁποῖο δὲν θὰ μπορούσε νὰ διανοηθεῖ σὲ διαφορετικὴ περίπτωσι<sup>4</sup>.

1. Χοῦμνος, Έλεγχος, σ. 279.

2. Γιά τὴν ἐνδεῖα στήν ὁποία περιέπεσε ἡ Έκκλησία στή Μ. Άσία στὰ τέλη τοῦ ΙΓ' και στίς ἀρχές τοῦ ΙΔ' αἰῶνα βλ. Σπ. Βρυώνης, Ἡ παρακμὴ τοῦ Μεσαιωνικοῦ Έλληνισμοῦ στή Μικρὰ Άσία και ἡ διαδικασία ἐξισλαμισμοῦ (11ος-15ος αἰ.), ἐκδ. ΜΙΕΤ, Ἀθήνα 1996, σ. 245 κέξ. και ἰδίως σσ. 267-268.

3. Χοῦμνος, Έλεγχος, σ. 282. Πρβλ. τὰ ὅσα γράφει ὁ Γρηγορᾶς, 1.270.2-3, γιά τὸν πατριάρχη: χρημάτων ἔρωτος ἄδικόν τε και μὴ πάνι τῷ πατριαρχικῷ προσήκοντα θρόνῳ τὸν πορισμὸν ἐφευρίσκοντος, ἀλλὰ και ὁ Ένετὸς Marino Sanudo Torsello (1334) γιά τὸν πλοῦτο τοῦ Νίφωνος, βλ. παρακάτω σελ. 260 σημ. 1.

4. Γρηγορᾶς, 1.427.22. Ἡ ἀκριβὴς ἡμερομηνία παραίτησης τοῦ Νίφωνος παραδίδεται στὸν κώδικα 204 τῆς I. M. Βαρλαάμ τῶν Μετεώρων (fol.

Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσή του θὰ ἀνέμενε κανεῖς ὅτι ἡ Σύνοδος και ὁ διάδοχός του θὰ ἀποκαθιστοῦσαν τῇ διασαλευθεῖσα τάξῃ. Ἐντούτοις, ἡ Σύνοδος παραβλέποντας τὰ ὅσα εἶχε ἐπιρρίψει στὸν Νίφωνα<sup>1</sup>, παραχώρησε στὸν διάδοχό του, Ἰωάννη ΙΓ' Γλυκῆ, δύο μόλις μῆνες μετὰ τὴν ἀνάδειξή του στὸν πατριαρχικὸ θρόνο (12 Μαΐου 1315), τίς ἐπισκοπὲς Κυζίκου, Προικοννήσου, Φιλιππουπόλεως και Τραϊανουπόλεως μὲ τὸ σκεπτικὸ ὅτι: ἐπεὶ δ' ἡ τῶν πραγμάτων σύγχυσις και ἀνωμαλία και ἡ περὶ ταῦτα τοῦ χρόνου και τῆς ἐναντίας φορᾶς ἀλλοίωσις και μεταβολὴ και αὐτῶν δὴ τῶν τῆς ἐκκλησίας ἥψατο και εἰς στερότητα και ὕφεσιν τῶν προσόδων ἤγαγεν, ἣν μὲν τῶν εἰκότων και παρ' ἡμῶν αὐτῶν, ἕκαστον τῶν ὑπ' αὐτὴν τελούντων ἀρχιερέων συνεισφέρειν τί και ἀφορμὰς διδόναι τοῦ εὐπορεῖν ὡς μητρὶ τῇ τοῦ Θεοῦ ἀγία Μεγάλῃ Έκκλησίᾳ... ὅθεν και καθέξει τὰς τοιαύτας ἀγιωτάτας ἐκκλησίας [ὁ πατριάρχης]... ἐφ' ὅρῳ τῆς οἰκείας ζωῆς και ἀρχιερατείας<sup>2</sup>.

Μεταξὺ τῶν ἱεραρχῶν ποὺ ὑπέγραψαν τὴν παραπάνω συνοδικὴ πράξη, ἦταν και οἱ Νικομηδεῖας Κύριλλος και Μυτιλήνης Διονύσιος, ἐνῶ στίς ὑπογραφὲς ἀπαντοῦν και τὰ ὀνόματα τῶν Χριστουπόλεως Ἱεροθέου, Μονεμβασίας Σωφρονίου, Περγάμου και προέδρου Αἰνίου Ἀρσενίου<sup>3</sup>, ἐνῶ σὲ ἄλλη συνοδικὴ πράξη τῆς ἰδίας χρονιᾶς ἀπαντᾷ και ἡ ὑπογραφή τοῦ Θεσσαλονίκης Ἱερεμία<sup>4</sup>, πρᾶγμα ποὺ σημαίνει ὅτι οἱ ἔδρες αὐτὲς πληρώθηκαν ἀμέσως μετὰ τὴν παραίτηση τοῦ Νίφωνος. Ἀξία προσοχῆς εἶναι, ἐπίσης, ἡ ἀπόφαση τῆς Συνόδου νὰ ἐπιδώσει τὴν ἀρχιεπισκοπὴ Μαρωνείας στὸν μητροπολίτη Νικομηδεῖας Διονύσιο<sup>5</sup>, τὴ μητρόπολη Σηλυβρίας στὸν μητροπολίτη Δυρραχίου Γρηγόριο, ἀπορορυσμένῳ περὶ τὰ ἀναγκαῖα<sup>6</sup>, και τὴν ἀρχιεπισκοπὴ

283<sup>ν</sup>): Νίμφων χρόνους γ' και μῆνας δέκα και ἐξεβλήθη κατὰ τὴν ἐνδεκάτην τοῦ ἀπριλλίου τῆς ὀγδόης ἰνδικτιῶνος, Laurent, La chronologie des patriarches de Constantinople, σ. 149.

1. Χοῦμνος, Έλεγχος, σ. 281.

2. Hunger-Kresten, Das Register des Patriarchats, ἀρ. 4 (Ἰουλ. 1315), σ. 128.14-37.

3. Αὐτόθι, ἀρ. 4, σ. 132.68-69, 73-75.

4. Hunger-Kresten, ὁ.π., ἀρ. 10 (Ἰουλ.-Σεπτ. 1315), σ. 174.133, και PLP, ἀρ. 8110.

5. Hunger-Kresten, ὁ.π., ἀρ. 29 (Ἰαν.-Φεβρ. 1316), σσ. 254-256.

6. Hunger-Kresten, ὁ.π., ἀρ. 32 (Ἀπρ. 1316), σσ. 264-266, και PLP,

Δέρκων στὸν γηραιὸ ἀρχιεπίσκοπο Νυμφαίου, Θεόδουλο, ὁ ὁποῖος παρέμενε σχολάζων στὴν Κωνσταντινούπολη τῆς λαχούσης ἀποξενωθέντα διὰ τὴν ἐξ ἁμαρτιῶν γενομένην ἐπήρειαν<sup>1</sup>. Ἔτσι, μὲ τὸν τρόπο αὐτό, κάποιοι ἀπὸ τοὺς ἱεράρχες τῆς Μ. Ἀσίας ἐξασφάλισαν τὰ ἀναγκαῖα ἔσοδα, ἐνῶ καὶ τὸ Πατριαρχεῖο διετήρησε ὑπὸ τὸν ἐλεγχό του κάποιες ἐπισκοπὲς πρὸς ἐνίσχυσή του.

Ἐπιχειρῶντας νὰ συνοψίσουμε τοὺς λόγους ποὺ ὁδήγησαν τὸν Νίφων σὲ παραίτηση, καταλήγουμε στὰ ἀκόλουθα: (α') Ἡ οἰκονομικὴ δυσπραγία ὁδήγησε τὸν πατριάρχη, μὲ τὴ σύμπραξη ἀρχικὰ καὶ τῆς Συνόδου, στὴ δίωξη ὀρισμένων ἱεραρχῶν – μὲ ἀφορμὴ τὴν ἀντίθεσή τους στὴ συνδιαλλαγή μὲ τοὺς Ἀρσενίτες ἢ καὶ τὴν ἀνάμιξη τοῦ ὀνόματός τους σὲ σκάνδαλα χρηματισμοῦ (σιμωνίας) – καὶ τὴν οἰκειοποίηση τῶν ἐσόδων τῶν ἐκκλησιαστικῶν τοὺς περιφερειῶν. Ἄν καὶ ὁ Νίφων δὲν φημιζόταν γιὰ τὸν χρηστό του χαρακτήρα<sup>2</sup>, ἡ ὑπαρξη ἐνὸς προμελετημένου σχεδίου δὲν μπορεῖ νὰ τεκμηριωθεῖ, καίτοι ὁ τελευταῖος ἔσπευσε νὰ ἐπωφεληθεῖ ἀπὸ τὶς εὐκαιρίες ποὺ παρυσιάσθηκαν. (β') Ἐπακόλουθο ὅλων αὐτῶν ἦταν ἡ ἔγερση ἀντιδράσεων ἀπὸ μερίδα ἱεραρχῶν, Ἀρσενιτῶν καὶ μὴ, οἱ ὁποῖοι εἴτε γιὰ θέματα μὴ τήρησης τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀκριβείας καὶ τάξεως εἴτε γιὰ λόγους οἰκονομικοὺς ἢ καὶ προσωπικούς, ἄσκησαν ἰδιαίτερη πίεση στὸν πατριάρχη. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι οἱ κύριοι κατήγοροί του, ὅπως καὶ ὁ διάδοχός του στὸν πατριαρχικὸ θρόνο, ὑπῆρξαν μαθητὲς ἢ ἀνῆκαν στὸν εὐρύτερο κύκλο τοῦ πρώην λογίου πατριάρχη Γρηγορίου Β' τοῦ Κυπρίου· κατὰ συνέπεια ἡ σχέση τους αὐτὴ τοὺς ἐπέτρεψε νὰ ἐκμεταλλευθοῦν πρὸς ὄφελός τους τὴ συγκυρία ποὺ δημιουρ-

ἀρ. 4546. Γιὰ τὸν Δυρραχίου Γρηγόριο, ὁ ὁποῖος σχόλαζε στὴν πρωτεύουσα μετὰ τὴν κατάληψη τοῦ Δυρραχίου στὰ 1306 ἀπὸ τὸν Φίλιππο τοῦ Τάραντος, βλ. Κουρούσης, Γαβαλάς, σσ. 225-228.

1. Hunger-Kresten, ὁ.π., ἀρ. 33 (Ἀπρ. 1316), σσ. 270-272. Τὸ ὄνομά του μᾶς παραδίδεται σὲ συνοδική πράξη (Σεπτ. 1315), αὐτόθι, ἀρ. 10, σ. 174.151. Βλ. ἐπίσης PLP, ἀρ. 15113, καὶ Hélène Ahrweiler, L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations Turques (1081-1317), particulièrement au XIII<sup>e</sup> siècle, Travaux et Mémoires 1 (1965), 43.

2. Κατὰ τὸν Γρηγορᾶ, 1.260.18-261.5, ὁ Νίφων: φίλος εἶναι σφῶν ὑπεκρίνετο μὲν ἔς γε τὸ φαινόμενον· κρύφα δ' ἤχθετο πᾶσι καὶ βάσκανον ἔτρεφεν ὀφθαλμόν τε καὶ γνώμην κατ' αὐτῶν· καὶ λάθρα προσιών ἀεὶ τοῦ βασιλέως ὑπορύττειν οὐκ ὠκνεῖ τὰς ἀκοάς, ἄλλοτε ἄλλοις λουδοροῦμενος.

γήθηκε<sup>1</sup>. (γ') Ἐρωτηματικὰ προκαλεῖ, τέλος, ἡ μὴ ἀνάμιξη τοῦ Ἀνδρονίκου Β' στὸ ζήτημα τῆς καταδίκης καὶ ἀπομάκρυνσης τοῦ Νίφωνος, καίτοι ὁ τελευταῖος ἀποτελοῦσε προσωπικὴ του ἐπιλογή. Οἱ λόγοι ποὺ ἐνδεχομένως ὑπαγόρευσαν τὴν στάση αὐτὴ τοῦ αὐτοκράτορα, ἦταν ἡ πρόδηλη ἐνοχὴ τοῦ πατριάρχη, ἡ ζωντανὴ ἀντίδραση ἀρχετῶν μελῶν τῆς Ἱεραρχίας, καθὼς καὶ ἡ ἐπιρροὴ ποὺ πιθανότατα ἄσκησε πάνω του ὁ Χοῦμνος.

Ὁ Νίφων, παρὰ τὶς ἐπικρίσεις ὅτι δὲν διατήρησε τὴν πολιτικὴ τοῦ Ἀθανασίου Α'<sup>2</sup>, ἢ ὅτι ἀνέχθηκε πολλὰ ἀπὸ τὰ κακῶς κείμενα, ποὺ ὁ τελευταῖος εἶχε ἀντιπαλέψει<sup>3</sup>, συνέχισε πολλὰ ἀπὸ τὶς πρωτο-

1. Γιὰ τὴν ταύτιση ἐνὸς ἐκ τῶν δύο κατηγορῶν τοῦ Νίφωνος, μητροπολίτη Μυτιλήνης Διονυσίου, μὲ τὸν μαθητὴ τοῦ Κυπρίου, Διονύσιο Ἀρκᾶ βλ. Constantinides, Dionysios Arkas, σσ. 83-89. Ὑπενθυμίζουμε ὅτι κύριοι αὐτουργοὶ γιὰ τὸν ἐξαναγκασμὸ σὲ παραίτηση ἀπὸ τὸν πατριαρχικὸ θρόνο τοῦ Γρηγορίου Β' τοῦ Κυπρίου ἦταν ὁ Δανιὴλ Κυζίκου καὶ ὁ Ἐφέσου, Ἰωάννης Χειλᾶς. Μεταξὺ τοῦ τελευταίου († ca. 1310-15) καὶ τοῦ Νίφωνος δὲν ἔχει διαπιστωθεῖ ὑπαρξη σχέσεων, μολονότι καὶ οἱ δύο συνδέονταν μὲ τὸν Μανουὴλ Φιλῆ, ἐγκωμιαστὴ τόσο τοῦ Νίφωνος, ὅσο καὶ τοῦ Χειλᾶ, ἀν κρίνουμε ἀπὸ τὰ ἐνδεκα (11) συνολικὰ ἐπιτάφια ποιήματα ποὺ ἔγραψε στὴ μνήμη του (Carmina, ἀρ. 3.158 - 3.167 καὶ 3.167a). Ὁ Χειλᾶς, ἀν καὶ ἀντετίθετο στὸ ἀρσενιτικὸ σχίσμα, ἀνῆκε στὴ μερίδα τῶν ἱεραρχῶν, ποὺ ἐπεδίωκαν μίαν ἐντιμὴ διαλλαγή μὲ τοὺς μετριοπαθεῖς Ἀρσενίτες. Τοῦ ἀποδίδεται μάλιστα Λόγος... ἀποδεικνύς ὅτι, ὀρθοδοξούσης τῆς Ἐκκλησίας, ἀλόγως ταύτης διίστανται οἱ νῦν ταύτης ἀποσχιζόμενοι..., J. Darrouzès, Documents inédites d'ecclésiologie Byzantine (Archives de l'Orient Chrétien 10), Paris 1966, σσ. 348-383, ὅπου ἀναγνωρίζει τὴν ἄδικον ἐξορίαν τοῦ μεγάλου ἐν πατριαρχαῖς ἐκείνου Ἀρσενίου, (σ. 360.10), τὸν ὁποῖο δὲν διστάζει νὰ ἀποκαλέσει – ὅπως καὶ ὁ Νίφων – ἅγιο (σ. 413), καλεῖ ὅμως τοὺς Ἀρσενίτες νὰ ὑπαχθοῦν στὴν ἐπίσημη Ἐκκλησία (σ. 392-393). Οἱ θέσεις αὐτὲς ἀπαντοῦν καὶ στὸ Ἰσον... ἐπὶ τῇ λύσει τοῦ ἀφορισμοῦ καὶ συγχωρήσει, ποὺ ἀνέγνωσε ὁ Νίφων ἐκ μέρους τοῦ πατριάρχη Ἀρσενίου στὴν Ἁγία Σοφία, καθὼς καὶ στὴν πατριαρχικὴ ἐγκύκλιο γιὰ τὴν ἄρση τοῦ σχίσματος, Laurent, Les grandes crises religieuses, σσ. 303-311, γεγονὸς ποὺ ἐπιβάλλει περαιτέρω διερεύνηση ἐνδεχόμενων σχέσεων μεταξὺ Νίφωνος καὶ Χειλᾶ. Βλ. σχετικὰ καὶ Νικολόπουλος, Ἀνέκδοτο Ἀρσενιτικὸ δοκίμιο, σσ. 223, 242 καὶ 254.

2. Γρηγορᾶς 1.184.11-14.

3. J. L. Boonjama, The Church and Social Reform. The Policies of the Patriarch Athanasios of Constantinople, Fordham University Press, New York 1993, σ. 153 καὶ σημ. 9.

βουλίες εκείνου. Ἀναφέρουμε γιὰ παράδειγμα τὴν περίπτωση τοῦ Ἀγίου Ὁρους, τὸ ὁποῖο «ἐλευθέρωσε» ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορικὴ ἐξουσία, ἐνῶ παράλληλα ἐνίσχυσε τὸ κύρος τῆς Ἐκκλησίας ἐπιφέροντας στοὺς κόλπους τῆς τὴν πολυπόθητη ἐνότητα. Αὐτὸ πού, ὁμολογουμένως, ἀπέτυχε νὰ χειρισθεῖ καὶ νὰ προβλέπει τίς συνέπειες πού θὰ εἶχε γιὰ τὸν ἴδιο, ἦταν τὰ προβλήματα πού ἀντιμετώπιζε ἡ Ἐκκλησία λόγω τῶν τουρκικῶν ἐπιδρομῶν καὶ κατακτήσεων, ὅπως ἡ ἀπορρύθμιση τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοίκησης στὴ Μ. Ἀσία, ἡ ὁποία σὺν τοῖς ἄλλοις ἐντεινόταν ἀπὸ τὴν ἀπώλεια τοῦ ποιμνίου, τὴ δυσχέρεια τῶν ἐπικοινωνιῶν, τὴ μείωση τῶν ἐσόδων τῶν τοπικῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τοῦ Πατριαρχείου, τὸν φόβο κ.λπ. Ἐπρόκειτο γιὰ μία κατάσταση, ἐπίγνωση τῆς ὁποίας εἶχε καὶ ὁ Ἀθανάσιος Α', ἀλλὰ ἔκρινε ὅτι θὰ μπορούσε νὰ ἀντιμετωπίσει ἀπομακρύνοντας ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα τὴν πηγὴ τῶν βασάνων του, τοὺς σχολάζοντες σὲ αὐτὴν ἱεράρχες τῆς ἐπαρχίας.

Ὁ Νίφων, ἀπὸ μέρους του, ἐπεχείρησε μὲν νὰ βελτιώσει τὰ οἰκονομικὰ τοῦ Πατριαρχείου, ἀλλὰ δὲν προέβη στὴ διοικητικὴ ἀναδιάταξη τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ χάρτη, οὔτε καὶ προέκρινε, ἔστω ὡς λύση οἰκονομίας, τὴν κατ' ἐπίδοση ἐκχώρηση σὲ μικρασιάτες ἱεράρχες κενῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐδρῶν στὴ Βαλκανικὴ.

### Τὸ τέλος του.

Μετὰ τὴν παραίτησή του, ὁ Νίφων ἐγκαταστάθηκε στὴ μονὴ τῆς Περιβλέπτου, ἐνῶ οἱ πληροφορίες πού ἔχουμε γιὰ τὸ πρόσωπό του κατὰ τὰ ἐπόμενα χρόνια, εἶναι ἐλάχιστες. Στὸν ἐμφύλιο τῶν δύο Ἀνδρονίκων συντάχθηκε μὲ τὴ μερίδα τοῦ Ἀνδρονίκου Γ' Παλαιολόγου, λόγω τῆς πικρίας καὶ τοῦ μίσους πού ἔτρεφε γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ γηραιοῦ Ἀνδρονίκου Β' σύμφωνα μάλιστα μὲ τὴ μεταγενέστερη μαρτυρία τοῦ Ἑνετοῦ Marino Sanudo Torsello (1334) ὁ Νίφων ἦταν *unum corpus et una anima* μὲ τὸν αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικο Γ'<sup>1</sup>. Ἡ δύναμη μάλιστα τῆς ἐπιρροῆς ἢ μᾶλλον ἐπιβολῆς τοῦ πρώην πατριάρχη φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι ἔπεισε τὸν νεώτερο Ἀνδρόνικο νὰ ἐξαναγα-

1. F. Kunstmann, Studien über Marino Sanudo den Älteren mit einem Anhang seiner ungedruckten Briefe, Königliche Bayerische Akademie der Wissenschaften. Abhandlungen der Phil.-Histor. Klasse 7 (1853), 803, ἐπιστολὴ ἀρ. VI (ἔτους 1334): *anno preterito fui loquens cum abbatibus Monasteriorum de Constantinopoli et cum aliquibus sacerdotibus, et maxime cum Chernuf sapienti valde*

κάσει τὸν γηραιὸ παπποῦ του νὰ ἀλλάξει τὴν βασιλικὴ πορφύρα μὲ τὸ μοναχικὸ τριβάνιο καὶ στὴ συνέχεια νὰ τὸν θέσει σὲ περιορισμό, καθώς, ὅπως γράφει χαρακτηριστικὰ ὁ Γρηγοράς: ἐς τὰ μάλιστα ἦν *μῖσος ὑποκαθήμενον τρέφων ἐκ πολλοῦ κατὰ τοῦ γηραιοῦ βασιλέως, ὅτι μὴ ἐπεκοῦρησε τούτῳ, ὅτε τὰς δίκας τῆς τε ἱεροσυλίας καὶ τῶν ἄλλων ἀτοπημάτων ἐπ' αὐτοφῶρῳ ἐαλωκῶς τῶν πατριαρχικῶν ἐκπέπτωκε θρόνων*<sup>1</sup>.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν καὶ τὰ λεγόμενα τοῦ Marino Sanudo Torsello σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα τῆς Ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν στὰ πλαίσια τῶν διαπραγματεύσεων μεταξὺ Λατινικῶν Δυνάμεων καὶ τοῦ αὐτοκράτορα Ἀνδρονίκου Γ' γιὰ τὴ συγκρότηση ἀντιτουρκικοῦ συνασπισμοῦ κατὰ τὰ ἔτη 1332-1334<sup>2</sup>. Ὁ Sanudo, πού συμμετεῖχε στίς διαπραγματεύσεις, ἀναφέρει ὅτι κατὰ τὴν παραμονή του στὴν Κωνσταντινούπολη, συνομίλησε μὲ τὸν πρώην πατριάρχη Νίφωνα καὶ μὲ ἄλλους ἱεράρχες καὶ ἡγουμένους, οἱ ἀπόψεις τῶν ὁποίων συνέκλιναν στὴν ἀναγκαιότητα τῆς Ἑνώσεως. Ἐπισημαίνει, μάλιστα, τὴ θετικὴ ἀνταπόκριση τοῦ πρώην πατριάρχη στὸ θέμα τῆς ἄρσης τοῦ σχίσματος μὲ τὴν καθολικὴ Ἐκκλησία, καθὼς καὶ τὴν ἰσχυρὴ ἐπιρροή πού ἀναμενόταν ὅτι θὰ ἀσκοῦσε στὸν αὐτοκράτορα πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή<sup>3</sup>.

Ἡ μαρτυρία αὕτη γιὰ τὴ θέση τοῦ Νίφωνος στὸ ζήτημα τῆς Ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν δὲν ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ ἄλλες πηγές, ἀλλὰ δὲν θὰ πρέπει νὰ μᾶς ξενίζει, καθὼς ἐπρόκειτο γιὰ ἕναν ἱεράρχη, πού διεκδικοῦσε πρωταγωνιστικὸ ρόλο στὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα τῆς ἐποχῆς του καὶ ἐνεργοῦσε πάντοτε κατ' οἰκονομίαν, μὲ γνώμονα τὸν πολιτικὸ ρεαλισμό, ἀφήνοντας κατὰ μέρος τὴν ἀκρίβειαν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ δόγματος.

*divite et antiquo olim patriarcha Constantinopolitano, qui est unum corpus et una anima cum imperatore Andronico Graecorum qui nunc regnat.* Πρβλ. U. V. Bosch, Kaiser Andronikos III Palaiologos. Versuch einer Darstellung der byzantinischen Geschichte in den Jahren 1321-1341, Amsterdam 1965, σ. 120, σημ. 4, καὶ A. Laiou, Marino Sanudo Torsello, Byzantium and the Turks: The background to the Anti-Turkish League of 1332-1334, *Speculum* 45.3 (1970), 391.

1. Γρηγοράς, 1.427-428.

2. Laiou, Marino Sanudo Torsello, σ. 379.

3. Kunstmann, Studien, ἐπιστολὴ ἀρ. VI (1334), σσ. 804-805, καὶ Laiou, Marino Sanudo Torsello, σ. 391. Πρβλ. ἐπίσης Bosch, Kaiser Andronikos III, σσ. 120 κέξ.

Τὸ ἔτος τοῦ θανάτου του παραμένει ἄγνωστο, ἀλλὰ θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ χρονικὰ μετὰ τὸ 1333, ἀφοῦ τὸ ἔτος αὐτὸ ὁ Νίφων βρισκόταν, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Sanudo, ἀκόμῃ ἐν ζώῃ, σοφός, ἀρκετὰ πλούσιος καὶ ἡλικιωμένος<sup>1</sup>.

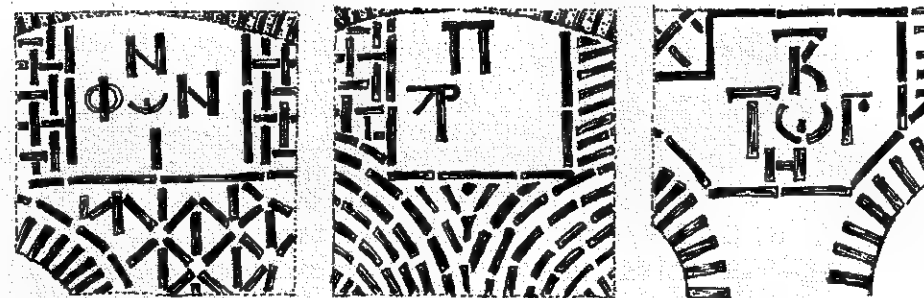
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Κ. ΑΓΟΡΙΤΣΑΣ

† ΝΙΦΩΝ ΕΛΕΩΘΥ ΔΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ  
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΠΟΛΕΩΣ ΝΕΑΣ ΡΩΜΗΣ  
ΚΑΙ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΣ ΠΡΪ ΔΡΧΗΣ †

Πίν. Α'. Ἡ ὑπογραφή τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Νίφωνος στὸ ἴσο χρυσοβούλου τοῦ Μετὰ τὸν Παλαιολόγου:

† Νίφων ἑλέω Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως νέας Ρώμης καὶ οἰκουμενικὸς π(α)τριάρχης †,

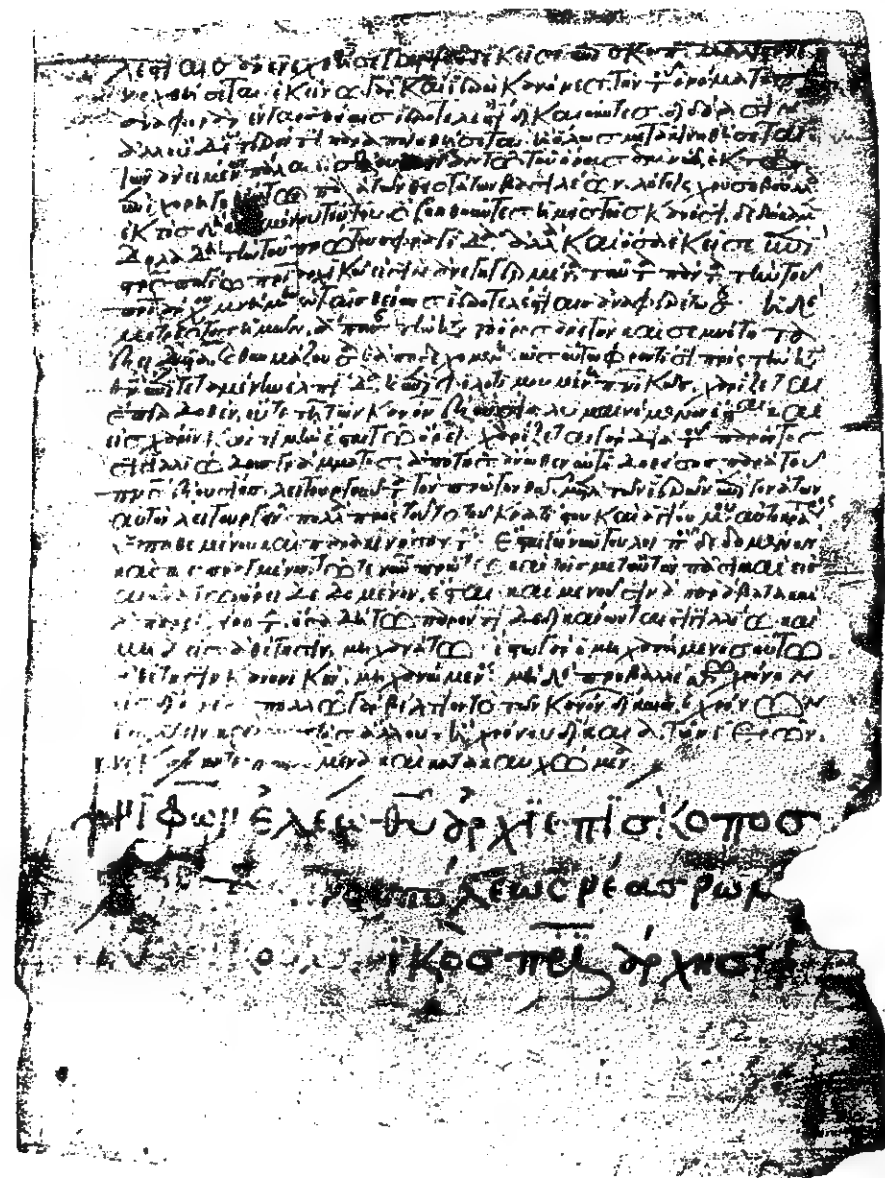
Actes d'Iviron III: de 1204 à 1328 (Archives de l'Athos – 18), (ed.) J. Lefort et al., Paris 1994, ἀρ. 72, σ. 186 (Αὔγ. 1310, τὸ ἴσον Απρ. 1311), πίν. XXXVII. 72b.



Πίν. Β'. Ἅγιοι Ἀπόστολοι Θεσσαλονίκης: πλίνθινα μονογράμματα τοῦ Νίφωνος στὴ δυτικὴ καὶ νότια ὄψη τοῦ ναοῦ: Νίφων – π(α)τρι(α)ρχ(ης) – κτήτωρ (Ἀπὸ τὸ συλλογικὸ ἔργο: Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 100).

1. Kunstmann, ὁ.π., σ. 803.





Πίν. Γ'. Πρωτότον Ἀγίου Ὁρους: τὸ κάτω μέρος τοῦ σιγιλλίου τοῦ πατριάρχου Νίφωνος γιὰ τὴν ὑπαγωγή τοῦ Ἀγίου Ὁρους στὴ δικαιοδοσία τοῦ Οἴκου-μενικοῦ Πατριαρχείου καὶ ἡ ὑπογραφή του (Νοέμ. 1312), Actes du Protaton (Archives de l'Athos – 7), (ed.) D. Papachrysanthou, Paris 1975, πίν. xxx, 11/ν.

## Ο ΛΟΓΙΟΣ ΚΑΙ Ο ΓΕΝΕΘΛΙΟΣ ΤΟΠΟΣ Η ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΑ ΜΕ ΤΟΝ ΤΡΟΠΟ ΤΟΥ ΒΗΣΣΑΡΙΩΝΟΣ

Ἡ ἐμβληματική προσωπικότητα τοῦ λογίου Βησσαρίωνος καὶ ἡ πολύπλευρη πνευματική καὶ ἐκκλησιαστική του δράση κατὰ τὸν 15ο αἰῶνα λειτουργοῦν ὡς ὁρόσημο στὴν ἱστορία τῆς βυζαντινῆς παιδείας καὶ ὡς ἐφαλτήριο γιὰ τὴν μετάβαση – καὶ τὴν παράδοση τῆς κρίσιμης σκυτάλης τῆς λογιολογίας – πρὸς τὴν ἰταλικὴ Ἀναγέννηση<sup>1</sup>. Ὁ ἐξέχων λόγιος ἔχει ἕως σήμερα ἐλκύσει τὸ ἐπιστημονικὸ ἐνδιαφέρον πολλῶν μελετητῶν· ἡ γεωγραφική, ἐκκλησιαστική καὶ ἰδεολογική διαδρομή του, μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσης, ἔχει ἐπανειλημμένως ἀποτελέσει προνομιακὸ ἀντικείμενο πραγμάτευσης, μὲ τὴν ἐκφραση διαφορετικῶν ἀπόψεων καὶ τὴν προβολὴ ποικίλων ἐπιμέρους πτυχῶν.

1. Γιὰ μία συνοπτικὴ εἰκόνα τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου τοῦ λογίου, χρήσιμες εἶναι οἱ ἐξῆς ἐργασίες: W. Buchwald - A. Hohlweg - O. Prinz, Βησσαρίων, Tusculum - Λεξικὸν Ἑλλήνων καὶ Λατίνων Συγγραφέων τῆς Ἀρχαιότητος καὶ τοῦ Μεσαίωνα, τόμ. Α', Ἀθήνα 1993, 100-102. A.-M. Talbot, Bessarion, Oxford Dictionary of Byzantium, New York - Oxford 1991, 285. D. J. Geanakoplos, Bessarion, Dictionary of the Middle Ages, τόμ. 2, New York 1983, 203. G. Podskalsky, Bessarion, Lexikon des Mittelalters, τόμ. I, München - Zürich 1980, 2070-2071. X. Πατρινέλης, Βησσαρίων, Ὁρησκευτική καὶ Ἡθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια, τόμ. 3, Ἀθήνα 1963, 847-851. Γιὰ τὴν ἐνταξὴ σὲ εὐρύτερα συμφραζόμενα, βλ. J. Monfasani, Byzantine Scholars in Renaissance Italy: Cardinal Bessarion and Other Emigrés, Aldershot 1995. L. D. Reynolds - N. G. Wilson, Ἀντιγραφεῖς καὶ φιλόλογοι. Τὸ ἱστορικὸ τῆς παράδοσης τῶν κλασικῶν κειμένων, μτφ. καὶ προσθήκες Ν.Μ. Παναγιωτάκης, Ἀθήνα 1989, κυρίως σσ. 176-181. Κ. Στάικος, Χάρτα τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας. Ἡ ἐκδοτικὴ δραστηριότητα τῶν Ἑλλήνων καὶ ἡ συμβολὴ τους στὴν πνευματικὴ ἀναγέννηση τῆς Δύσης, τ. Α', Ἀθήνα 1989, σσ. 89-103. Γ.Κ. Μαυρομάτης, Τὰ Ἑλληνικὰ Γράμματα στὴ Δύση κατὰ τὸν 15ο καὶ 16ο αἰῶνα, Ἰωάννινα 1997, σσ. 31-37. Γιὰ μία ἀναλυτικὴ πραγμάτευση, Ε. Mioni, Καρδινάλιος Βησσαρίων, Ἀθήνα 2006. L. Mohler, Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann, 3 τόμοι, Paderborn 1923-1942.

Στην παρούσα μελέτη εξετάζουμε τον τρόπο με τον οποίο ο Βησσαρίων αντιμετώπισε την Τραπεζούντα στην ἐγκωμιαστική ἔκφραση που ἔγραψε γιὰ τὴν γενέθλια πόλη<sup>1</sup>. Βασικὰ αἰτούμενα μίας τέτοιας θεώρησης ἀποτελοῦν ἡ διερεύνηση τοῦ βαθμοῦ ἔνταξης τοῦ συγκεκριμένου ἔργου στὰ ἱστορικὰ συμφραζόμενα τοῦ 15ο αἰῶνα, ἐποχῆς με δραστικὲς ἱστορικὲς τροπές, ἡ σχέση τοῦ λογίου με τὴν πόλη-πατρίδα, καθὼς καὶ ἡ ἰδεολογικὴ καὶ εὐρύτερα παιδευτικὴ λειτουργία τοῦ ἐγκωμίου γιὰ τὴν πόλη, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν δυναστεία τῶν Μεγαλοκομνηνῶν αὐτοκρατόρων.

Τὰ ἐρευνητικὰ ζητήματα ποὺ ἀναφύονται καθίστανται περίπλοκα, καθὼς τὸ συγκεκριμένο κείμενο ἐντάσσεται σὲ ἓνα γραμματειακὸ εἶδος με σαφεῖς κανόνες, φέροντας ἀδιαμφισβήτητη – καὶ δηλούμενη – ἐξάρτηση ἀπὸ ἀξιολογώτατα κείμενα τῆς ἀρχαιότητος, ποὺ λειτουργοῦν ὡς πρότυπα πρὸς μίμησην. Ἡ διαδικασία αὐτὴ ὁδηγεῖ, ὅπως εἶναι εὐλόγο, σὲ μεγάλη τυποποίηση<sup>2</sup>. Ἡ μίμησις λαμπρῶν ἀρχαίων κειμένων, καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Ἀντιοχικοῦ τοῦ Λιβανίου<sup>3</sup>, «φορ-

1. Πλήρης κριτικὴ ἔκδοση, Ὁ. Λαμπιδῆς, Ὁ «Εἰς Τραπεζοῦντα» Λόγος τοῦ Βησσαρίωνος (Κριτικὴ ἔκδοσις), Ἀρχεῖον Πόντου 39 (1984), 3-75 (κείμενο: σσ. 20-72) [στὸ ἐξῆς: Βησσαρίων, ΑΠ]. Πρβλ. τὴν παλαιότερη ἔκδοση, Σπ. Λάμπρος, Βησσαρίωνος Ἐγκώμιον εἰς Τραπεζοῦντα, Νέος Ἑλληνομνήμων 13 (1916), 145-204 (κείμενο: σσ. 146-194) [στὸ ἐξῆς: Βησσαρίων, ΝΕ]. Το ἔργο ἀπασχόλησε τὸν Ὁ. Λαμπιδῆ σὲ σειρά μελετῶν: Ο. Lampsides, Zu Bessarions Lobrede auf Trapezunt, Byzantinische Zeitschrift 35 (1935), 15-17 [στὸ ἐξῆς: Lampsides, Lobrede]. τοῦ ἰδίου, Datierung des «Ἐγκώμιον Τραπεζοῦντος» von Kardinal Bessarion, Byzantinische Zeitschrift 48 (1955), 291-292. τοῦ ἰδίου, Περὶ τὸ «Ἐγκώμιον εἰς Τραπεζοῦντα» τοῦ Βησσαρίωνος, Ἀρχεῖον Πόντου 37 (1982), 153-184. Τοῦ ἰδίου, Τὸ ἀξιόπιστον τῆς ἐπιστολῆς Δαβὶδ Α' Μεγάλου Κομνηνοῦ καὶ τὸ ἐγκώμιον Τραπεζοῦντος τοῦ Βησσαρίωνος, Βυζαντινὰ 2 (1982), 57-60. Τοῦ ἰδίου, Ὁ καταληκτήριος ρυθμὸς τῶν προτάσεων εἰς τὸ «Ἐγκώμιον Τραπεζοῦντος» τοῦ Βησσαρίωνος, Βυζαντινὰ 12 (1993), 227-231.

2. Η. Saradi - Mendelovici, The Kallos of the Byzantine City: The Development of a Rhetorical Topos and Historical Reality, Gesta 34/1 (1995), 37-56 [στὸ ἐξῆς: Saradi, The Kallos]. Τῆς ἰδίας, The Byzantine City in the Sixth Century: Literary Images and Historical Reality, Αθήνα 2006. Η. Maguire, The Classical Tradition in the Byzantine Ekphrasis, στί: Μ. Mullett-R. Scott (ἐπιμ.), Byzantium and the Classical Tradition, Birmingham 1981, 94-102.

3. G. Fatouros, Bessarion und Libanios. Ein typischer Fall byzantini-

τώνει» καὶ τὸ κείμενο ποὺ συνθέτει ὁ Βησσαρίων τὸν 15ο αἰῶνα, με στοιχεῖα ποὺ παραπέμπουν με τρόπο ἄμεσο καὶ καθοριστικὸ στὴν ἀρχαιότητα, στὴν ἀντίληψη γιὰ τὴν πόλη καὶ τὸ κάλλος τῆς. Ὅμως, ὁ Βησσαρίων, πέραν τῶν ποικίλων στοιχείων – καὶ ἔργων – τοῦ παρελθόντος με τὰ ὁποῖα συγκρότησε τὸ πνευματικὸ του ἀνάστημα, ἦταν ταυτόχρονα καὶ ἓνας ἄνθρωπος τῆς ἐποχῆς του. Δὲν δίστασε μάλιστα νὰ λάβει τολμηρὲς θέσεις σὲ ζητήματα ποὺ ἀνεφύσαν κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τῆς πολιτικῆς ὑπαρξῆς τοῦ Βυζαντίου, ἐπιχειρῶντας ἔτσι νὰ ἀνταποκριθεῖ στίς καταιγιστικὲς ἐξελίξεις τῆς ἐποχῆς δράσης του. Ἀξίζει νὰ ἐπιχειρηθεῖ σύντομα μία διερεύνηση τῶν ἱστορικῶν καὶ πολιτικῶν προσδιορισμένων χαρακτηριστικῶν τῆς Ἐκφράσεως στὴν Τραπεζοῦντα, με στόχο τὴν – ἰδιαίτερος ἀπαιτητικὴ, ἀλλὰ καὶ ἀναγκαία – διάκριση τῶν στοιχείων «τυποποίησης» καὶ «πρωτοτυπίας» στὸ ρητορικὸ αὐτὸ ἔργο<sup>1</sup>.

Ἡ Τραπεζοῦντα, ὅπως αὐτὴ ἐγκωμιάζεται με τὸν τρόπο τοῦ Βησσαρίωνος, εἶναι μία πολὺ ἐνδιαφέρουσα πόλη, ἡ ὁποία κινεῖται μεταξὺ τῆς ἀπτῆς πραγματικότητας καὶ τῆς λογοτεχνικῆς (ρητορικῆς) πρόσληψῆς τῆς, μεταξὺ τῶν πολιτικῶν συνθηκῶν καὶ τῆς «σκηνοθεσίας» τους ἀπὸ τὸν ρήτορα<sup>2</sup>.

Στὸ πρῶτο μέρος τῆς Διηγήσεως τοῦ κειμένου τῆς Ἐκφράσεως, ἡ πόλη τῆς Τραπεζοῦντας προβάλλεται ὡς τμήμα – καὶ ἀξιοθαύμαστη κατάληξη – τῆς ἀδιάσπαστης συνέχειας τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς κληρονομιάς, ἡ διαδρομὴ τῆς ὁποίας μᾶς ὁδηγεῖ ἀπὸ τὴν Τραπεζοῦντα (μέσω τῆς Σινώπης καὶ τῆς Μιλήτου) στὴν ἀρχαία Ἀθήνα<sup>3</sup>. Ἡ Τραπεζοῦντα παρουσιάζεται ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ κειμένου (στὴν

scher Mimesis, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 49 (1999), 191-204, κυρίως σσ. 198-204. Saradi, The Kallos, σ. 53, σημ. 140.

1. Γιὰ τὰ εὐρύτερα ζητήματα τῆς σχετικῆς κλασικῆς παράδοσης, G. Kennedy, «The Classical Tradition in Rhetoric», στί: Byzantium and the Classical Tradition, ἐνθ' ἄνωτ., 20-34. Ε. Μήτση - Π. Ἀγαπητός, Εἰκὼν καὶ Λόγος: Ἡ «Ἐκφρασις» ἀπὸ τὴν ἀρχαία στὴ βυζαντινὴ λογοτεχνία, στί: Εἰκὼν καὶ Λόγος. Ἐξὶ βυζαντινῶν περιγραφῶν ἔργων τέχνης, ἐπιμ. Π. Ἀγαπητός, Αθήνα 2006, 15-38.

2. Γιὰ μία ἐξέταση τῆς «εἰκόνας» τῆς Τραπεζοῦντας στὴ βυζαντινὴ γραμματεία, βλ. Ο. Rosenqvist, Byzantine Trebizond: a Provincial Literary Landscape, Byzantino-Nordica, Tartu 2005, 29-51.

3. Βησσαρίων, ΑΠ, σσ. 24-30. Βησσαρίων, ΝΕ, σσ. 150-156.

Πρόθεσιν) ὡς μία πόλη πού δὲν ἀκολουθεῖ τὴν πορεία παρακμῆς πού εἶχαν ἀκολουθήσει οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες – ἄλλοτε εὐκλειεῖς καὶ ἀκμάζουσες – πόλεις στὴν περίοδο κατὰ τὴν ὁποία γράφει ὁ Βησσαρίων. Ἡ συγκεκριμένη πόλη ἐμφανίζεται ὡς μία ἐνθαρρυντικὴ ἐξαίρεση στὸ γενικὸ τοπίο παρακμῆς, τὸ ὁποῖο κυριαρχοῦσε. Ὁ λόγιος ἐπισημαίνει ὅτι ἡ Τραπεζούντα ὅχι μόνο ἔχει κατορθώσει νὰ ἀποφύγει τὴν παρακμὴ, ἀλλὰ συνεχῶς ἀναπτύσσεται<sup>1</sup>.

Ἡ ἱστορικὴ πραγματικότητα τοῦ 15ου αἰῶνα παρέχει στὸν λόγο τὴν δυνατότητα γιὰ τὴν ἐπαναδιατύπωση αὐτοῦ τοῦ «τυπικοῦ» καὶ τυποποιημένου συλλογισμοῦ (στὸ πλαίσιο τοῦ συγκεκριμένου γραμματειακοῦ εἵδους) καὶ τὴν προβολὴ τῆς ἀντίστοιχης εἰκόνας ὑπεροχῆς τῆς ἐγκωμιαζόμενης πόλης. Πραγματικά, στὸ ἐπίπεδο τῆς λειτουργίας τῆς ὡς διοικητικοῦ κέντρου, ἡ πόλη ἦταν ἡ πρωτεύουσα τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Τραπεζούντας ἀπὸ τὸ 1204 ἕως τὴν ὀθωμανικὴ κατάκτηση τοῦ 1461. Ὁ χαρακτῆρας αὐτὸς τῆς πόλης ὡς σημαντικοῦ πολιτικοῦ κέντρου παρέμενε ἀναλλοίωτος τὴν περίοδο σύνθεσης τῆς συγκεκριμένης ἐγκωμιαστικῆς ἐκφράσεως, στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 15ου αἰῶνα, καὶ ἐπηρέασε ὀρισμένα δομικὰ στοιχεῖα τοῦ περιεχομένου τῆς. Ἐπομένως, στὴν ἀνάδειξη ἀπὸ τὸν λόγιο τῆς σχετικῆς πτυχῆς γιὰ τὴν πόλη, ἡ ἱστορικότητα συνδυαζόταν μὲ τὴν ἰσχυρὴ τάση τῆς μιμήσεως.

Πρωτίστως, ὅμως, ἡ πόλη τῆς Τραπεζούντας ἦταν ὁ γενέθλιος τόπος τοῦ λογίου. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ σχέση, σύμφωνα μὲ τὸν συγγραφέα, ἀπετέλεσε καὶ τὸ κίνητρο γιὰ τὴν συγγραφὴ τῆς Ἐκφράσεως. Ἦδη στὸ Προοίμιον ὁ Βησσαρίων σπεύδει νὰ ἐπισημάνει ὅτι καθένας προσφέρει κάτι διαφορετικὸ στὴν πατρικὴ του πόλη: Ἄλλοι μὲν οὖν ἄλλο τι τῶν ἢ μικρὸν ἢ μεῖζον δυναμένων τῇ πατρίδι συνεισφερέτωσαν... Οἱ μὲν δὲ ταῦτα, καὶ πάντως αὐτῶν ἕκαστος, οὐθ' ἦττον ἢ δύνανται οὐτ' ἀποδοῖεν ἂν ὅσον ὀφείλουσι<sup>2</sup>. Γιὰ τὸν Βησσαρίωνα ἡ πόλη εἶναι, κατὰ τὴν διατύπωσή του, πατρίς καὶ τροφός. Θέλοντας νὰ ἐπιτελέσει τὸ καθήκον πού κάθε πολίτης ἔχει γιὰ προσφορά στὴν πόλη, ὁ λόγιος σημειώνει, «ἀπολογούμενος», ὅτι δὲν ἔχει κάτι πού θὰ μπορούσε νὰ εἶναι πραγματικὰ χρήσιμο γιὰ τὴν πατρίδα του. Ἐχει μόνο τὴν ἱκανότητα τοῦ λόγου, τὴν ρητορικὴ δεινό-

τητα. Ἐπομένως, ὁ λόγιος θὰ προσφέρει ἕναν λόγο, ὥστε νὰ δείξει τὴν εὐγνωμοσύνη του στὴν πόλη<sup>1</sup>. Ἡ «ἀπολογία» αὕτη τοῦ Βησσαρίωνος ἀσφαλῶς θὰ πρέπει νὰ νοηθεῖ στὸ πλαίσιο τῆς βυζαντινῆς παιδείας. Ἐμφανίζεται καὶ λειτουργεῖ ὡς ἄμεση συνέπεια τῆς ὑποχρεωτικῆς ἐπίδειξης τῆς μετριοφροσύνης τοῦ λογίου, καὶ ὡς δομικὸ στοιχεῖο τῆς ρητορικῆς πρακτικῆς, ὅπως αὕτη εἶχε ἀποκρυσταλλωθεῖ καὶ ἀναπαραγόταν στὸν βυζαντινὸ κόσμο, μέσῳ τῆς ἐκπαίδευσης καὶ τῆς πνευματικῆς παραγωγῆς.

Μὲ τὴν λέξη τροφός, κατὰ τὴν ἐπιλογὴ τοῦ Βησσαρίωνος, ἡ Τραπεζούντα λαμβάνει μορφή γυναικας πού παρέχει μὲ στοργὴ ὅλα τὰ ἀπαραίτητα στὸ μικρὸ παιδί ὥστε νὰ ἀναπτυχθεῖ, ἐνῶ παράλληλα διαμορφώνει μία στενὴ σύνδεση μαζί του. Ἡ πόλη-πατρίδα λαμβάνει σωματικὴ διάσταση καὶ παρουσιάζεται νὰ ἔχει διαμορφώσει μία ἀγαπητικὴ σχέση μὲ τὸν πολίτη, ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ὑπαρξῆς του<sup>2</sup>.

Μεγάλον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ ἐρώτημα ποῖο εἶναι κατὰ τὴν ἐξεταζόμενη περίοδο τὸ νόημα τοῦ ὅρου πατρίς, τὸν ὁποῖο ἐπιλέγει καὶ ὁ Βησσαρίων κατὰ τὴν ἀναφορά του στὴν πόλη, δίδοντας τὴν κύρια ιδιότητα πρὸς δήλωση καὶ προβολή. Τὸ ἐρώτημα εἶναι κρίσιμο καὶ ἐξαιρετικὰ περίπλοκο· πέραν τῶν ποικίλων – γόνιμων καὶ βαρυνουσῶν – σχετικῶν πνευματικῶν παρακαταθηκῶν τοῦ παρελθόντος, ἡ ἔννοια τῆς πατρίδας θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ νοηθεῖ ὡς ἱστορικὰ προσδιοριζόμενη καὶ σύνδεση μὲ τὶς κοινωνικοπολιτικὲς συνθῆκες πού ἐπικρατοῦν καὶ τὶς συλλογικὲς ταυτότητες πού συγκροτοῦνται ἢ ἐπιβιώνουν κατὰ τὴν ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο<sup>3</sup>.

Ὅσον ἀφορᾷ στὴ βυζαντινὴ κοινωνία, τὸ περιεχόμενο τῆς λέξης πατρίς δὲν ἔχει ἀκόμη ἐπαρκῶς μελετηθεῖ. Ἐδῶ θὰ ἀρκεσθοῦμε σὲ

1. Βησσαρίων, ΑΠ, 21.12-22. Βησσαρίων, ΝΕ, σ. 147.

2. Αὐτόθι, 21.16-17: οἷς ἔχομεν μόνοις ἀποδώσομεν αὐτῇ τὰ τροφεῖα καὶ τὴν δυνατόν ἐκτίνοντες τῇ τροφῇ χάριν. Βησσαρίων, ΝΕ, σ. 147.

3. Γιὰ ἀπόπειρες ἱστορικῆς θεώρησης τῶν σχετικῶν ὅρων καὶ ἐννοιῶν, βλ. Τ. Κιουσσοπούλου, «Ἡ ἔννοια τῆς πατρίδας κατὰ τὸν 15ο αἰῶνα», στί: 1453: Ἡ ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴ μεσαιωνικὴ στὴ νεώτερη ἐποχὴ, ἐπιμ. Τ. Κιουσσοπούλου, Ἡράκλειο 2005, 147-160. Πρβλ. τῆς ἰδίας, Βασιλεὺς ἡ οἰκονόμος. Πολιτικὴ ἐξουσία καὶ ἰδεολογία πρὶν τὴν ἄλωση, Ἀθήνα 2007, σσ. 204-216 [στὸ ἐξῆς: Κιουσσοπούλου, Βασιλεὺς ἡ οἰκονόμος].

1. Βησσαρίων, ΑΠ, 23.9-24.6. Βησσαρίων, ΝΕ, σσ. 149-150.

2. Αὐτόθι, 20.26-21.10. ΝΕ, σσ. 146-147.

ορισμένες σύντομες παρατηρήσεις, ώστε να κατανοήσουμε καλύτερα τί έννοοῦσε τὸν 15ο αἰῶνα ὁ Βησσαρίων, ὅταν ἀναφερόταν στὴν Τραπεζοῦντα ὡς πατρίδα του. Ἡ λέξη *πατρίς* φέρει κυρίως τὴν πτυχή τοῦ γενεθλίου τόπου· παράλληλα, ὅμως φέρει καὶ τὴν ιδιότητα τοῦ τόπου καταγωγῆς τῶν προγόνων (*πατέρων*). Ἡ *πατρίς* ἐπομένως, εἶναι στοιχεῖο ποὺ διακρίνει ἓνα ἄτομο ἀπὸ ἄλλα ἄτομα, μὲ διαφορετικὴ *πατρίδα*, καὶ τὸ συνδέει ὡς φορέα συλλογικῆς ταυτότητας μὲ τοὺς κατοίκους τῆς πόλης καὶ τοὺς καταγόμενους ἀπὸ τὴν πόλη· μία τέτοια *συλλογικότητα* δηλώνεται ἀπὸ τὸν Βησσαρίωνα μὲσφ τῆς χρήσης τοῦ ἡμεῖς στὸ κείμενο τῆς ἐγκωμιαστικῆς τοῦ Ἐκφράσεως. Στὴν ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο, καὶ μάλιστα μετὰ τὸν 13ο αἰῶνα, ἔχει προταθεῖ ὅτι ἡ ἔννοια τῆς *πατρίδας* κατὰ περιπτώσεις διευρύνεται<sup>1</sup>. Αὐτὸ ποὺ εἶναι ἀδιαμφισβήτητο, καὶ ἐπαληθεύεται μὲ ἔνταση καὶ στὸ ἐξεταζόμενο ἔργο, εἶναι ὅτι ὁ ὅρος *πατρίς* ἔχει ὡς κύρια συνδήλωσή του τὴν διαμόρφωση καὶ λειτουργία μίας ἀμφίδρομης σχέσης ἀνάμεσα στὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν τόπο τῆς καταγωγῆς του, μὲ μεγάλη συναισθηματικὴ φόρτιση. Ὡς ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἀμφίδρομης σχέσης, ὁ τόπος λειτουργεῖ ὡς *πατρίδα*, δηλαδή κυρίως ὡς στοιχεῖο διαφοροποίησης. Ὁ τόπος ποὺ ἀπηχεῖ πρωτευόντως αὐτὴ τὴν σχέση εἶναι ἡ πρωτεύουσα Κωνσταντινούπολη, καὶ κατὰ δεύτερο λόγο ἡ Θεσσαλονίκη, ἡ δεύτερη ἱεραρχικὰ πόλη τῆς αὐτοκρατορίας<sup>2</sup>. Γενικότερα, ὅμως, ὁ τόπος ποὺ νοοῦνταν ὡς *πατρίς* ἦταν ἡ πόλη, καὶ σὲ αὐτὴ τὴν κατεύθυνση εἶχε συμβάλει ἀποφασιστικὰ ἡ ρευστὴ πολιτικὴ κατάσταση μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης τὸ 1204 ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους, ποὺ ὁδήγησε στὸν κατακερματισμὸ τῆς βυζαντινῆς ἐπικρατείας καὶ στὴ διαμόρφωση πόλεων-κέντρων ἐξουσίας (Νίκαια, Θεσσαλονίκη, Ἄρτα, Τραπεζοῦντα) στὸ ὕστερο Βυζάντιο.

Αὐτὴ ἡ σύνδεση τοῦ *πολίτη* μὲ τὴν πόλη, τοῦ λογίου μὲ τὸν

γενέθλιο χῶρο, ἔχει θεωρηθεῖ ὅτι λειτούργησε μὲ βαρύνουσα σημασία κατὰ τὴν ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο<sup>1</sup>. Ἡ σύνδεση αὐτὴ ἔχει ὡς «ὕλικό» ὑπόβαθρό της τὴν λειτουργία τῆς πόλης ὡς διοικητικοῦ, ἐμπορικοῦ καὶ πνευματικοῦ κέντρου· παράλληλα, ὅμως, μᾶς εἰσάγει σταδιακὰ σὲ μία οἶονεϊ «μεταφυσικὴ» τῆς πόλης-πατρίδας. Πέραν ὅσων ἤδη ἀναφέραμε, ἡ σχέση τοῦ Βησσαρίωνος μὲ τὴν Τραπεζοῦντα, *πατρίδα* τοῦ λογίου καὶ ἀντικείμενο τῆς Ἐκφράσεως, ἐπηρεάζεται ἐπίσης σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὴν μακρὰ λειτουργία τῆς συγκεκριμένης πόλης ὡς πρωτεύουσας μίας αὐτοκρατορίας, ποὺ κατόρθωσε νὰ διατηρήσει τὴν ὑπαρξή της σὲ ἀντίξοες συχνὰ συνθήκες.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν *πατρίδα* μὲ τὴν ἔννοια τῆς γενέτειρας, ὁ Βησσαρίων θέτει στὸ πλαίσιο τοῦ ἐξεταζόμενου ἔργου του σὲ κεντρικὸ ἐπίπεδο τὴν πολιτικὴ πτυχή<sup>2</sup> τῆς πόλης καὶ τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Τραπεζοῦντας. Παράλληλα, ἐπιλέγει νὰ εἰσαγάγει στὴν πραγμάτευσή του καὶ μία «φυλετικὴ» διάσταση, ἡ ὁποία τὸν ὁδηγεῖ στὴν Ἀθήνα. Ἡ διαδρομὴ αὐτὴ ἐπιχειρεῖται στὸ πλαίσιο ἀναζήτησης τῶν ἀπωτέρων προγόνων τῶν κατοίκων τῆς πόλης· ὁ Βησσαρίων καταλήγει ἔτσι νὰ προβάλλει τὴν ἀρχαία Ἀθήνα ὡς πρόγονο τῆς Τραπεζοῦντας, σὲ πολιτιστικὸ καὶ πρῶτο-ἐθνικὸ ἐπίπεδο. Ἡ πολιτιστικὴ διάσταση τῆς *πατρίδος* δὲν φαίνεται ὅμως νὰ ἀπασχολεῖ τὸν λόγιο καθ' ἑαυτὴν· αὐτὸ ποὺ κυρίως τὸν ἐνδιαφέρει εἶναι ἡ νομιμοποιητικὴ λειτουργία της σὲ πολιτικὸ ἐπίπεδο, στὸ ρευστὸ σκηνικὸ τῆς περιόδου δράσης του. Πρόκειται ἔτσι γιὰ μία βαρύνουσα πνευματικὴ ἐπιλογή, μὲ σαφεῖς πολιτικὲς κατευθύνσεις.

Στὴν Ἐκφρασιν ἡ Τραπεζοῦντα ἐμφανίζεται νὰ ὀφείλει τὴν ἰδρυσὴ της μᾶλλον σὲ ἓνα εἶδος θεϊκῆς σύμπτωσης. Στὴν ἱστορικὴ του ἀναδρομὴ ὁ λόγιος ἀναφέρεται σὲ διάφορες φάσεις τοῦ ἀποικισμού,

1. Κιουσοπούλου, Βασιλεὺς ἡ οἰκονόμος, σσ. 206-207.

1. Βλ. Κιουσοπούλου, Βασιλεὺς ἡ οἰκονόμος, σσ. 205-206.  
2. Α. Κωνσταντακοπούλου, Βυζαντινὴ Θεσσαλονίκη. Χῶρος καὶ Ἰδεολογία, Ἰωάννινα 1996, κυρίως σσ. 197-204. Πρβλ. Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, Βυζαντινὴ Θεσσαλονίκη. Ἐγκώμια τῆς πόλης, Θεσσαλονίκη 2005. Ἐ. Σκαλτσογιάννη-Σ. Κοτζάμπαση-Η. Παρασκευοπούλου, Ἡ Θεσσαλονίκη στὴ βυζαντινὴ λογοτεχνία. Ρητορικὰ καὶ ἀγιολογικὰ κείμενα, Θεσσαλονίκη 2002.

2. Βλ. καὶ Χ. Γ. Πατρινέλης-Δ. Ζ. Σοφιανός, Μανουὴλ Χρυσολωρᾶ, Λόγος πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ Β' Παλαιολόγο, Ἀθήνα 2001, σ. 96. Πρβλ. Δ. Ζ. Σοφιανός, Βυζάντιο. Ρωμαϊκὴ καὶ Ἑλληνικὴ παράδοση, Χριστιανισμὸς καὶ Ὁρθοδοξία, Ἀθήνα 2006, σ. 49 [στὸ ἐξῆς: Σοφιανός, Βυζάντιο]. Γιὰ τὸν λόγιο ἀναλυτικότερα, G. Camelli, Μανουὴλ Χρυσολωρᾶς, Ἀθήνα 2006. Χρ. Μαλτέζου, Ἐνας φωτισμένος βυζαντινὸς δάσκαλος στὴ Φλωρεντία: Μανουὴλ Χρυσολωρᾶς, Ὁρθοδοξία καὶ Οἰκουμένη. Χαριστήριος Τόμος πρὸς τιμὴν τοῦ Οἴκου. Πατριάρχου Βαρθολομαίου Α', Ἀθήνα 2000, 531-540.

μέ κατάληξη τὴν ἱδρυση τῆς γενέτειράς του: ξεκινᾷ ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους στὴν Μίλητο, συνεχίζει μέ τοὺς Μιλησίους στὴν Σινώπη, καὶ ἐπιλέγει νὰ θεωρήσει ὅτι ἀπὸ ἐκεῖ ξεκινᾷ ἡ ἱδρυση τῆς πόλης<sup>1</sup>. Ὡς αὕτη ἡ «προϊστορία» τῆς Τραπεζούντας, ποὺ τὴν συνδέει ἄμεσα μέ εὐκλεεῖς ἀρχαῖες ἐλληνικὲς πόλεις, ἀναπτύσσεται ἑκτενῶς, καθὼς εἶναι κρίσιμη ἀπὸ ἰδεολογικὴ ἀποψη. Ὁλοκληρώνοντας τὴν ἀνάπτυξη τῆς σχετικῆς ἀναδρομῆς, ὁ Βησσαρίων ἰσχυρίζεται ὅτι οἱ φημισμένες ιδιότητες τῶν Ἀθηναίων μεταδόθηκαν στοὺς κατοίκους τῆς γενέτειρας πόλης του<sup>2</sup>. Ὡστόσο, ὅπως ἀναφέρει, ἡ Τραπεζούντα, καθὼς συνεχίζει νὰ ἀκμάζει, ὑπερέχει ἀπὸ τὴν Ἀθήνα<sup>3</sup>. μέ τὸν τρόπο αὐτό, ἡ «δισέγγονος» Τραπεζούντα παρουσιάζεται νὰ ὑπερτερεῖ τὸν 15ο αἰῶνα ἔναντι τῆς Ἀθήνας, ἡ ὁποία θὰ μπορούσε νὰ νοηθεῖ ὡς «προγιαγιά» της, σὲ αὕτη τὴν γενεαλογία τῆς πόλης ποὺ ἀναπτύσσει ὁ Βησσαρίων. Μία τέτοια κατάληξη εἶναι ἀπολύτως ἀναμενόμενη· ἡ σύγκριση ὀφείλει νὰ εἶναι πάντοτε ὑπὲρ τοῦ ἀντικειμένου τῆς Ἐκφράσεως.

Ἡ τοποθεσία τῆς πόλης ἀποτελοῦσε βασικὸ στοιχεῖο τοῦ κάλους της· συνακόλουθα, ἡ ἀναφορά στὴν τοποθεσία της, ἀποτελοῦσε παραδοσιακὰ ὀργανικὸ τμῆμα τοῦ ἐγκωμιασμοῦ τῆς πόλης. Στὴν σχετικὴ ἀναφορά του, ὁ Βησσαρίων τονίζει τὴ μεσότητα τῆς Τραπεζούντας στὴν Ἀσία, στοιχεῖο ποὺ καθιστοῦσε τὴν πόλη ἀξιόλογο ἐμπορικὸ κέντρο στὴ Μαύρην Θάλασσα<sup>4</sup>. Ἀπὸ τὰ πολλὰ λιμάνια τοῦ Εὐξείνου Πόντου, ὁ λόγιος ἐξαίρει αὐτὸ τῆς Τραπεζούντας ὡς τὸ καλύτερο. Οἱ πυκνὲς θαλάσσιες μεταφορὲς ἐμπορευμάτων ποὺ καταφθάνουν ἀπὸ παντοῦ ἐπισημαίνεται ὅτι ἀναδεικνύουν τὴν πόλη σὲ ἐμπορικὸ κέντρο τοῦ κόσμου (ὥσπερ τινὸς ἐργαστηρίου κοινοῦ ἢ ἐμπορίου τῆς οἰκουμένης ἀπάσης ἡμῶν οὔσης τῆς πόλεως)<sup>5</sup>. Τὸ εὐχάριστο κλίμα της «πιστώνεται» στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ πόλη βρίσκεται σὲ πολὺ καλὴ θέση ἀνάμεσα στὸν ἰσημερινὸ καὶ στὸν πόλο. Τὸ γόνιμο ἔδαφος, ἡ πλού-

σια ξυλεία ποὺ χρησιμεύει γιὰ τὴν κατασκευὴ πλοίων καὶ τὴν οἰκοδόμηση οἰκιῶν, καθὼς καὶ μία θαυμαστὴ ἰσορροπία μεταξὺ τῶν πεδινῶν καὶ τῶν ὄρεινῶν περιοχῶν της, ἀναφέρονται ὡς ὀρισμένα ἀκόμη πλεονεκτήματα τῆς πόλης<sup>1</sup>, στὸ πλαίσιο αὐτοῦ τοῦ τμήματος τοῦ κειμένου.

Στὴν συνέχεια ὁ Βησσαρίων ἐπανέρχεται στὴν ἱστορικὴ παρουσία· μετὰ τὴν «προϊστορία», τὴν ὁποία εἶχε ἀναπτύξει προηγουμένως, ἀποφασίζει νὰ ἀναφερθεῖ στὴν ἱστορικὴ πορεία τῆς πόλης, ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους Πέρσες, μέσῳ τῆς ἐκστρατείας τοῦ Ξενοφῶντα καὶ τῆς ἀρχῆς τῆς ρωμαϊκῆς κυριαρχίας, στὶς σκληρὲς συγκρούσεις μέ τὸ Βυζάντιο καὶ τὴν αὐτοκρατορία τῶν Σασσανιδῶν<sup>2</sup>. Ὁ λόγιος σημειώνει ἐμφατικὰ ὅτι ποτὲ ἀπὸ τὴν ἱδρυσή της ἡ Τραπεζούντα δὲν κατακτήθηκε, οὔτε καὶ ἀπὸ τοὺς Ἀράβες καὶ τοὺς Σελτζούκους. Ὅπως ἀναφέρεται χαρακτηριστικὰ, ἡ πόλη μπόρεσε νὰ φυλάξει πάντοτε τὴν πίστη τῶν πατέρων<sup>3</sup>. Ἡ παρατήρηση αὕτη γιὰ τὸ «ἀνάλωτον» τῆς Τραπεζούντας<sup>4</sup> ἀποκτᾷ βαρύνουσα πολιτικὴ σημασία ἐφόσον ἐνταχθεῖ στὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ πραγματικότητα τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 15ου αἰῶνα, ὅταν οἱ πόλεις τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας διαδοχικὰ κατακτώνταν ἀπὸ τὰ ὀθωμανικὰ στρατεύματα. Ἡ Τραπεζούντα ἐμφανίζεται ἐπομένως ὡς προπύργιο ἀνεξαρτησίας καὶ ἀντιτουρκικῆς δράσης σὲ ἓνα σκληρικὸ ἀποσάθρωσης καὶ παρακμῆς. Παράλληλα, ἡ αὐτοκρατορία τῆς Τραπεζούντας ἐμφανίζεται ὡς μία συγκροτημένη καὶ ἀποτελεσματικὴ αὐτοκρατορία, σὲ ἀντίθεση μέ τὴν (μὴ κατονομαζόμενη στὸ κείμενο) αὐτοκρατορία τῆς Κωνσταντινούπολης, τὰ ἐδάφη τῆς ὁποίας ὀλοένα συρρικνώνονταν.

Πρόκειται γιὰ μία πτυχὴ ποὺ φέρνει ἀμεσότερα στὸ προσκήνιο τὴν πολιτικὴ σημασία τῆς Ἐκφράσεως τοῦ Βησσαρίωνος, λογίου μέ ἀξιοσημειώτες εὐρύτερα πολιτικὲς ἀπόψεις καὶ ὁράματα. Ἐτσι, ἐὰν ἡ Τραπεζούντα στὸ ἐξεταζόμενο ρητορικὸ ἔργο προβάλλεται ὡς μία

1. Βλ. ἀνωτέρω σ. 267, σημ. 3. Γιὰ τὸ πνευματικὸ ὑπόβαθρο παρομοίων συνδέσεων, Σοφριανός, Βυζάντιο, σσ. 47-51. Βλ. καὶ Α. Τσυνήρε, Οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ κληρονομίαι τους, Ἀθήνα 1992, σ. 219.

2. Βησσαρίων, ΑΠ, 30.7-26. Βησσαρίων, ΝΕ, σσ. 155-156.

3. Αὐτόθι, 30.10-22. ΝΕ, σσ. 155-156.

4. Αὐτόθι, σσ. 31-34. ΝΕ, σσ. 156-159.

5. Αὐτόθι, 36.31-37.3. ΝΕ, σ. 162.

1. Βησσαρίων, ΑΠ, 37-40. Βησσαρίων, ΝΕ, σσ. 163-166.

2. Αὐτόθι, σσ. 42-54. ΝΕ, σσ. 168-179.

3. Αὐτόθι, σσ. 51-52. ΝΕ, σ. 177.

4. Ἀνάλογη ἀναφορὰ συναντᾶται, λίγα χρόνια ἀργότερα, στὸν Ἰωάννη Εὐγενικό σὲ ἐγκώμιό του γιὰ τὴν πόλη· βλ. Ὁ Λαμπίδου, Ἰωάννου Εὐγενικοῦ, Ἐκφρασις Τραπεζοῦντος, Ἀρχεῖον Πόντου 20 (1955), σ. 27.



ἄλλη Ἀθήνα σὲ πολιτιστικὸ καὶ πρῶτο-ἐθνικὸ ἐπίπεδο, ταυτόχρονα προβάλλεται ὡς μία ἄλλη Κωνσταντινούπολη στὸ ἐπίπεδο τῆς πολιτικῆς σκέψης καὶ ιδεολογίας ποὺ ἐκφράζεται. Ἐξ ἄλλου, οἱ Παλαιολόγοι αὐτοκράτορες καὶ ἡ Κωνσταντινούπολη ἀπουσιάζουν πλήρως, ἀκόμη καὶ ὡς ἐπιγραμματικὴ ἀναφορά, ἀπὸ τὸ ἐξεταζόμενο κείμενο. Ἡ προβολὴ τῆς συγκεκριμένης εἰκόνας στὸ πολιτικὸ σκηνικὸ τοῦ 15ου αἰῶνα ἀποτελεῖ ἓνα στάδιο στὴν συγκρότηση τῶν πολιτικῶν ἀπόψεων τοῦ Βησσαρίωνος, τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει ἔως σήμερα ἀρκούντως ἐπισημανθεῖ καὶ ὑπομνηματισθεῖ.

Σὲ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ σύστημα ἱστορικῶν προσδιορισμένων ιδεολογικῶν προβολῶν, ἡ αὐτοκρατορικὴ δυναστεία τῆς Τραπεζούντας συνδέεται ἄμεσα, μέσῳ τῆς γενεαλογίας, μὲ τὴν εὐκλεῆ αὐτοκρατορικὴν δυναστεία τῶν Κομνηνῶν τῆς Κωνσταντινούπολης. Ὁ Βησσαρίων ἀνατρέχει στὴν καταστροφὴ τοῦ Μαντζικέρτ (1071), λίγο πρὶν τὴν κομνηνεια περίοδο, μεμφόμενος τοὺς προκατόχους τῶν Κομνηνῶν βυζαντινοὺς αὐτοκράτορες, ποὺ εἶχαν ἀφεθεῖ στὴν πολυτέλεια καὶ στὴν ἀπερισκεψία, ἀνίκανοι νὰ ἀντιμετωπίσουν τὰ προβλήματα καὶ τὶς ἀπειλές<sup>1</sup>. Ἡ περιγραφὴ τῆς δεινῆς κατάστασης πρὶν τοὺς Κομνηνοὺς αὐτοκράτορες ἀποτελεῖ ἓνα κατάλληλο ὑπόβαθρο γιὰ τὴν περιγραφὴ τῆς δυναστείας τῶν Κομνηνῶν, ποὺ ἀποκτᾷ ἓνα προσεγμένο ἐγκώμιο. Οἱ Κομνηνοὶ παρουσιάζονται ὡς θεόπεμπτη δυναστεία, θεόσταλτη λύση στὰ προβλήματα τῆς αὐτοκρατορίας: Ἀλλὰ θεός, ἄνωθεν ὑπερσχὼν χεῖρα καὶ λαβόμενος οἶκτον ἡμῶν, τοὺς τε Κομνηνιάδας ἡμῖν ἐβασίλευσε καὶ δι' αὐτῶν ἐπανήγαγε αἰθις τῷ γένει τὴν εὐτυχίαν καὶ τὴν ἥτταν ἀνεμαχήσατο καὶ τὰ ἀπολωλότα πάλιν ἐπανεσώσατο<sup>2</sup>. Σύμφωνα μὲ τὴν γραφίδα τοῦ λογίου, ὁ Ἀλέξιος Α' Κομνηνός, ποὺ ἔλαβε τὸν θρόνο τοῦ Βυζαντίου τὸ 1081, ἄρχισε μία «χρυσὴ σειρά», ὡς ἀδιάσπαστη συνέχεια τῆς ὁποίας προβάλλονται οἱ αὐτοκράτορες τῆς Τραπεζούντας, μὲ πρῶτο τὸν Ἀλέξιο Α' Μεγαλοκομνηνὸν· ἀπὸ τὴν ρίζα τῶν Κομνηνῶν, αὐτοκρατορικῆς δυναστείας τῆς Κωνσταντινούπολης, ξεκινᾷ ἡ δυναστεία τῆς Τραπεζούντας. Κατὰ τὴν διατύπωση, ταύτης δὴ τῆς πάντ' ἀρίστης καὶ γενναίας μὲν ὀρίξης, γενναιοτέρων δὲ πρέμνων καὶ οἱ τὴν ἡμετέραν κοσμοῦν-

1. Βησσαρίων, ΑΠ, 57.7-12. Βησσαρίων, ΝΕ, σ. 182.

2. Αὐτόθι, 58.3-6. ΝΕ, σ. 183.

τες ἡρτηνται βασιλεῖς καὶ πρὸς τοιοῦτους ἔχουσιν ἀναφέρειν προγόνους<sup>3</sup>.

Στὸ ἐγκώμιο ἀναφέρεται ὅτι ὅπως ἀκριβῶς ὁ πρῶτος Κομνηνὸς βασιλεὺς στὴν Κωνσταντινούπολη ἔφερε τὸ ὄνομα Ἀλέξιος, τὸ ἴδιο συνέβη καὶ γιὰ τὸν πρῶτο Κομνηνὸ βασιλεῖα στὴν Τραπεζούντα: Ἀλέξιος μὲν γε καὶ ἡμῖν, ὁ πρῶτος τῆς γῆς ταυτησὶ βασιλεύσας, καὶ τοῦτο δὴ τὸ γλυκὺ πάντων ὄνομα καὶ ἡμῖν, ὡς τοῦ τῆς βασιλείας ὀνόματος, οὕτω δὴ καὶ πάντων κατήρξε καλῶν<sup>4</sup>. Ἡ ἀναφορὰ στὸν Ἀλέξιο Α' θὰ συνεκτιθεῖ στὴν Ἐκφρασιν, μὲ καταγραφὴ τῆς συγγενικῆς του σχέσης μὲ τὸν Ἀνδρόνικο Κομνηνὸ καὶ στὸν τίτλο ποὺ ἔφερε: μέγας δὲ Κομνηνὸς κεκλημένος, οὐδὲν ἥττον καὶ τοῖς ἔργοις ἦν μέγας<sup>5</sup>.

Γίνεται σαφές ὅτι ὁ Βησσαρίων ἐπιμένει στὴν λειτουργία τοῦ ὀνόματος Ἀλέξιος ὡς στοιχεῖο τῆς αὐτοκρατορικῆς λειτουργίας στὴν Τραπεζούντα. Θεωροῦμε ὅτι τὸ βασικὸ αὐτὸ στοιχεῖο θὰ πρέπει νὰ συνεξετασθεῖ, ὀδηγώντας στὴν διερεύνηση ἐνδεχομένης χρονολόγησης τοῦ ἐξεταζομένου κειμένου σὲ προγενέστερη χρονικὴ στιγμή ἀπὸ αὐτὴν ποὺ σήμερα τοποθετεῖται (1436-1437)<sup>6</sup>. δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀποκλεισθεῖ τὸ ἐνδεχόμενο ὅτι τὸ κείμενο ἴσως γράφηκε κατὰ τὴν τρίτη δεκαετία τοῦ 15ου αἰῶνα, κατὰ τὴν βασιλεία τοῦ Ἀλεξίου Δ' Μεγαλοκομνηνοῦ<sup>7</sup>. Ὅπως δὴποτε, ἡ διαμόρφωση ἐνὸς τύπου ἀπρόσκοπτης κληρονομικῆς διαδοχῆς στὴν Τραπεζούντα, μὲ τὶς ἀπαρχές της στὴν Κωνσταντινούπολη, ἐξάίρεται ἀπὸ τὸν Βησσαρίωνα ὡς μία ἀκόμη ἀπόδειξη τῆς χρηστότητας τῶν ἡγεμόνων τῆς πόλης: ἀλλ' ὥσπερ ἀθάνατοι ἄρχοντες διαιωνίζουσιν ἡμῖν οἱ αὐτοὶ καὶ ταῦτο τοῦ γένους ὄντες καὶ αἵματος, παῖς πατέρα διαδεχόμενοι καὶ τὴν οἰ-

1. Βησσαρίων, ΑΠ, 58.23-25. Βησσαρίων, ΝΕ, σ. 183.

2. Αὐτόθι, 58.28-30. ΝΕ, σσ. 183-184. Βλ. καὶ J. Fallmerayer, Ἱστορία τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Τραπεζούντας, Θεσσαλονίκη 1984, σσ. 9394 [στὸ ἐξῆς: Fallmerayer, Ἱστορία].

3. Αὐτόθι, 59.3-4. ΝΕ, σ. 184. Γιὰ τὸ ὄνομα, βλ. καὶ R. Macrides, What's in the name «Megas Komnenos»? Ἀρχεῖον Πόντου 35 (1979), σσ. 238-245.

4. O. Lampsides, Datierung des «Ἐγκώμιον Τραπεζοῦντος» von Kardinal Bessarion, Byzantinische Zeitschrift 48 (1955), 291-292. Βλ. ὅμως καὶ Βησσαρίων, ΑΠ, σ. 4, ὅπου ἐκφράζονται ἀπὸ τὸν Λαμφίδη ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴν ὀρθότητα τῆς χρονολόγησης.

5. Γιὰ τὴν χρονολόγηση τοῦ κειμένου ἐτοιμάζουμε εἰδικὴ μελέτη, μὲ ἀναλυτικὴ ἐξέταση τῶν δεδομένων.

καίαν ἕκαστος ἡγεμονίαν κρατύνοντες<sup>1</sup>. Μετὰ τὸν ἔπαινο τῆς μακροτάτης καὶ σχεδὸν αἰωνίας ἐξουσίας τῶν Κομνηνῶν δὲν ἀπομένει στὸν συγγραφέα παρὰ νὰ κλείσει τὸ μέρος αὐτὸ μ' ἓνα εἶδος πολυχρονίου<sup>2</sup>.

Ὡς συνεπὲς ἀποτέλεσμα τῆς – προβαλλομένης ὡς εὐφυοῦς καὶ ἀποτελεσματικῆς – διοίκησης τῶν αὐτοκρατόρων τῆς Τραπεζούντας, ἐμφανίζεται ἀπὸ τὸν λόγιο ἡ οἰκιστικὴ ἀνάπτυξη τῆς πόλης<sup>3</sup>. Ἔτσι, στὸ σημεῖο αὐτὸ ξεκινᾷ ἓνα ἀκόμη περιγραφικὸ μέρος τῆς Ἐκφράσεως, ποὺ ἀπὸ τὸ τρίτο στεφάνι τοῦ τείχους καὶ ἀπὸ τὰ κτίσματα γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῆς πόλης<sup>4</sup> περνᾷ στὰ προάστια, στοὺς ἐλαιῶνες, τὰ λιβάδια καὶ τὰ περιβόλια<sup>5</sup>. Μνημονεύεται ὁ μέγας ἀριθμὸς τῶν τεχνιτῶν καὶ τῶν προϊόντων τους, ὅπως καὶ οἱ ξένοι ἀγρότες. Ἀπὸ τὰ πολυώροφα σπῖτια τῆς πόλης ὁ Βησσαρίων βρίσκει τὴν εὐκαιρία νὰ περάσει σὲ μία ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα περιγραφή τοῦ αὐτοκρατορικοῦ παλατιοῦ στὴν ἀκρόπολη, ὅπου περιγράφονται τὰ διάφορα κτίρια, καθὼς καὶ οἱ ναοί<sup>6</sup>.

Ἀξίζει νὰ σταθοῦμε γιὰ λίγο στὴν περιγραφή τῶν ἔργων τέχνης ποὺ παρουσιάζει ὁ Βησσαρίων στὸ βασιλικὸ ἀνάκτορο τῆς Τρα-

1. Βησσαρίων, ΑΠ, 60.3-5. Βησσαρίων, ΝΕ, σ. 185.

2. Αὐτόθι, 60.5-10. ΝΕ, σ. 185. Ἡ αἰωνιότητα τῆς ἐξουσίας ἀνήκει στὴν αὐτοκρατορικὴ ἰδεολογία. Βλ. σχετικὰ Η. Hunger, Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden, Wien 1964, σσ. 81-83. Πρβλ. Ἱ. Καραγιαννόπουλος, Τὸ Βυζαντινὸ Κράτος, τέταρτη ἐκδοση, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 287-292. Βλ. καὶ Ο. Lampsidis, Bessarions Zeugnis über den Titel Μέγας Κομνηνός, Ἀρχεῖον Πόντου 30 (1970), 386-395.

3. Αὐτόθι, 60.11-19. ΝΕ, σ. 185. Γιὰ τὴν οἰκιστικὴ ὀργάνωση τοῦ χώρου στὴ βυζαντινὴ Τραπεζούντα, βλ. Ε. Concina, La città bizantina, Roma – Bari 2003, σσ. 146-153 [στὸ ἐξῆς: Concina, La città].

4. Αὐτόθι, 60.20-61.35. ΝΕ, σσ. 185-187. Βλ. καὶ Concina, La città, σσ. 147-148.

5. Αὐτόθι, σσ. 62-63. ΝΕ, σσ. 187-188. Βλ. καὶ Fallmerayer, Ἱστορία, σ. 283. Γιὰ τὴν ἐγκωμιαζόμενη χλωρίδα, τοὺς παραδείσους καὶ τοὺς λειμῶνες, βλ. C. N. Constantinides, Byzantine Gardens and Horticulture in the Late Byzantine Period, 1204-1453: The Secular Sources, ἐν: Garden-Culture in Byzantium, ἐπιμ. Α. Littlewood – Η. Maguire – J. Wolshke-Bulmahn, Washington DC 2002, κυρίως σ. 92.

6. Αὐτόθι, 63.6 κέξ. ΝΕ, σσ. 188 κέξ.

πεζούντας<sup>1</sup>. ἡ μαρτυρία εἶναι πολύτιμη τόσο ἀπὸ τὴν ἀποψη τῶν χρησίμων παρεχομένων πληροφοριῶν, ὅσο καὶ γιὰ τὴν θαυμαστὴ ρητορικὴ δεινότητα ποὺ ἐπιδεικνύει στὸ ἐγκώμιό του ὁ μέγας λόγιος. Σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφή, χρυσό, λευκό, ἀλλὰ καὶ πλῆθος διακοσμητικῶν σχεδίων χρησιμοποιοῦνται γιὰ νὰ δηλώσουν τὸν οὐρανὸ στὸ παλάτι<sup>2</sup>. Ὅπως ἄλλωστε ὀριζε ἡ πολιτικὴ θεωρία τοῦ Βυζαντίου, ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι εἶχε μεταφυτευθεῖ στὴν αὐτοκρατορία τῆς Τραπεζούντας, ἡ ἐγκόσμια τάξη ὀφείλε νὰ εἶναι ἀπεικόνιση τῆς οὐράνιας τάξης. Ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ πολὺ ἐνδιαφέρουσα ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς αὐτοκρατορικῆς ἰδεολογίας παράσταση μὲ τοὺς αὐτοκράτορες τῆς Τραπεζούντας, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ συμπλήρωμα τῆς ἀπεικόνισης τοῦ οὐρανοῦ: *τά τε κύκλῳ καὶ πρὸς τοῖς τοίχοις αὐτοῖς γέγραπται μὲν ὁ τῶν βασιλέων χορὸς ὅσοι τε τῆς ἡμετέρας ἡρξαν ὅσοις τε προγόνοις ἐχρήσαντο*.<sup>3</sup> Ἐὰν προσπαθήσουμε νὰ ἀνασυστήσουμε αὐτὴ τὴν ἐνδιαφέρουσα παράσταση, θὰ πρέπει νὰ εἰκαστοῦμε τὴν ἀπεικόνιση σὲ αὐτὴν τῶν Κομνηνῶν αὐτοκρατόρων τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τὸ 1081 ἕως τὸ 1185, καὶ τῶν αὐτοκρατόρων τῆς Τραπεζούντας ἀπὸ τὸ 1204 ἕως τὴν περίοδο ποὺ γράφει ὁ Βησσαρίων. Ἐπομένως, μία τέτοια παράσταση θὰ πρέπει νὰ εἶχε περίπου 25 αὐτοκρατορικὲς μορφές. Σὲ ἓνα τέτοιο ἐγκώμιο δυναστείας, ὅπως τὸ εἰκαστικὸ σύνολο στὸ ἀνάκτορο τῆς Τραπεζούντας ποὺ περιγράφει πρόθυμα καὶ συστηματικὰ ὁ Βησσαρίων, δὲν θὰ ἦταν δυνατόν νὰ λείπουν καὶ παραστάσεις ἡττημένων ἐχθρῶν τῆς πόλης καὶ τῆς αὐτοκρατορίας, ὡς ἀτράνταχτο στοιχεῖο τῆς κυριαρχίας τῶν ἡγεμόνων τῆς Τραπεζούντας. Καὶ σὲ αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο ἀκολουθοῦνται πιστὰ παλαιότατες παρακαταθήκες. Ὅπως ἀναφέρει ὁ λόγιος: *γέγραπται δὲ καὶ εἴ τινα κίνδυ-*

1. Βλ. καὶ Concina, La città, σσ. 148-149.

2. Βησσαρίων, ΑΠ, 64.2-11. Βησσαρίων, ΝΕ, σ. 189.

3. Αὐτόθι, 64.11-13. ΝΕ, σ. 189. Γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἀναλόγων παραστάσεων στὸ Βυζάντιο ἀπὸ τὸν 12ο αἰῶνα, βλ. Τ. Παπαμαστοράκης, Ἐνα εἰκαστικὸ ἐγκώμιο τοῦ Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγου: οἱ ἐξωτερικὲς τοιχογραφίες στὸ καθολικὸ τῆς μονῆς τῆς Μαυριώτισσας στὴν Καστοριά, Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 15 (1991), 222-235. Τοῦ ἰδίου, Εἰκαστικὲς ἐκφάνσεις τῆς πολιτικῆς ἰδεολογίας τοῦ Στεφάνου Dusan σὲ μνημεῖα τῆς ἐποχῆς του καὶ τὰ βυζαντινὰ πρότυπά τους, ἐν: Βυζάντιο καὶ Σερβία κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα, Ἀθήνα 1996, κυρίως σσ. 154-155.

νον ἢ πόλις ἡμῶν περιστάντα διήνεγκε καὶ ὅσοι κατ' αὐτῆς ἐπιόντες καθ' αὐτῶν ἔγνωσαν ἐγχειρίσαντες<sup>1</sup>.

Τὸ τελευταῖο μέρος τῆς *Διηγήσεως* τοῦ κειμένου τονίζει ἀκόμη μία φορὰ τὴν ἀμυντικὴ ἐτοιμότητα καὶ τὴν καλὴ στρατιωτικὴ ἐκπαίδευση τῶν πολιτῶν, καθὼς καὶ τὸ γεγονός ὅτι δύο ἰδιαίτερα ἰσχυρὲς ἐπιθέσεις ἐναντίον τῆς Τραπεζούντας εἶχε γίνει ἐφικτὸ νὰ ἀποκρουσθοῦν μὲ ἐπιτυχία<sup>2</sup>. Γιὰ τὴν ταυτότητα τῶν ἐπιτιθεμένων καὶ τῶν ἐπιθέσεων ἔχουν διατυπωθεῖ διάφορες ὑποθέσεις καὶ αἰτιολογημένες προτάσεις<sup>3</sup>. τὸ ζήτημα ὅμως φαίνεται ὅτι παραμένει ἀνοικτὸ.

Ἀπὸ ὅσα προαναφέρθηκαν, θεωροῦμε ὅτι κατέστη σαφὴς ἡ ἀξία τοῦ ἔργου ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς παιδείας, τῆς λογιосύνης, τῶν συλλογικῶν ταυτοτήτων, ἀλλὰ καὶ τῶν πολιτικῶν δραμάτων τοῦ Βησσαρίωνος. Ἡ ἐξεταζομένη *Ἐκφρασις* φέρει πλῆθος ἰδιαιτεροτήτων, ὡς πρὸς τὴν δομὴν, τὴν διάρθρωση καὶ τὸ περιεχόμενό της. Ἡ ἀσυνήθιστα μεγάλη ἔκτασή της ὀφείλεται μόνο ἐν μέρει στὶς ἱστορικὲς παρεμβάσεις, καθὼς καὶ τὰ γνήσια ἐκφραστικὰ μέρη εἶναι ἀναλυτικὰ καὶ λεπτομερῆ. Αὐτὸ ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ ἐγκώμιο τῶν Κομνηνῶν αὐτοκρατόρων, τὸ ὁποῖο διαθέτει σημαντικὴ ἰδεολογικὴ ἀξία. Ἡ μεγάλη ἔκταση τοῦ ἔργου θὰ πρέπει νὰ ἀποκλείει τὴν πιθανότητα αὐτὸ νὰ ἐκφωνήθηκε – τουλάχιστον στὴν ἐκδοχὴ μὲ τὴν ὁποία ἔχει σήμερα σωθεῖ.

Τὸ ἐγκωμιαστικὸ ἔργο τοῦ Βησσαρίωνος γιὰ τὴν Τραπεζούντα ἔχει ἐπηρεασθεῖ σὲ σημαντικὸ βαθμὸ ἀπὸ τὶς ἐξελίξεις τῆς ἐποχῆς του, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες οἱ βυζαντινὲς πόλεις δέχονταν διαδοχικὰ τὴν πολιορκία, τὴν καταστροφή, ἢ καὶ τὴν κατάκτηση, ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς Τούρκους. Τὸ 1422 ὁ Ὀθωμανὸς σουλτάνος Μουράτ Α' πολιορκήσας τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ διατήρησε τὸν ἀποκλεισμὸ τῆς πόλης ἐπὶ τρίμηνο, πρὶν τελικῶς ἀποχωρήσει. Τὸ 1423 τὰ στρατεύματά του κατέστρεψαν τὰ ὀχυρωματικὰ ἔργα τῆς Κορίνθου, προελαύνοντας καὶ στὴν νότια Πελοπόννησο. Τὸ ἴδιο ἔτος οἱ Τούρκοι πολιορκήσαν τὴν Θεσσαλονίκην καὶ ὁ δεσπότης της κάλεσε τοὺς Βενετούς νὰ τὴν καταλάβουν, ὅπως καὶ ἐγένε. Ἐπτὰ χρόνια μετὰ, τὸ 1430, ἡ Θεσσαλονίκη καταλαμβάνεται ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανούς<sup>4</sup>.

1. Βησσαρίων, ΑΠ, 64.13-15. Βησσαρίων, ΝΕ, σ. 189.

2. Αὐτόθι, σσ. 67-69. ΝΕ, σσ. 192-194.

3. Lampsides, Lobrede, σσ. 15-17. Βησσαρίων, ΝΕ, σσ. 202-204.

4. Γιὰ τὰ γεγονότα βλ. G. Ostrogorsky, *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους*,

Σὲ αὐτὸ τὸ δραματικὸ εὐρύτερα πολιτικὸ σκηρικὸ ἢ Τραπεζούντα, ἡ πατρίδα τοῦ Βησσαρίωνος, γενέθλιος τόπος, τόπος καταγωγῆς τῶν πατέρων (μὲ ἀναγωγὴ στὴν ἀρχαία Ἀθήνα) καὶ τόπος ἐξουσίας τῶν Κομνηνῶν αὐτοκρατόρων (μὲ ἀναγωγὴ στὴν ἀκμάζουσα Κωνσταντινούπολη τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰῶνα), προβάλλεται ὡς ἓνας τόπος ἰδανικός· ὡς μία ἄλλη Ἀθήνα καὶ μία ἄλλη Κωνσταντινούπολη στὶς ἀκτὲς τοῦ Πόντου<sup>1</sup>. Ὁ λόγιος φαίνεται ὅτι εἶχε ἤδη ἀρχίσει τὴν ἀναζήτηση γιὰ μία πόλιν ποὺ θὰ μπορούσε νὰ διαδεχθεῖ τὴν ἀπειλούμενη Κωνσταντινούπολη σὲ ὅλες τὶς λειτουργίες της – πολιτικὴ, πολιτισμικὴ καὶ εὐρύτερα παιδευτικὴ<sup>2</sup>. Ἡ πολιτικὴ ἀντίληψη ποὺ ἐκφράζεται στὸ ἐγκώμιο τοῦ Βησσαρίωνος γιὰ τὴν Τραπεζούντα συγκροτεῖ τὸ πρῶτο στάδιο αὐτῆς τῆς ἀγωνιώδους προσωπικῆς πορείας, ποὺ ἐμελλε νὰ τὸν φέρει στὴν συνέχεια στὸν Μιστρά καὶ στὴν Βενετία<sup>3</sup>. Ἡ πόλιν τῆς Τραπεζούντας, πατρίδα τοῦ λογίου, προβάλλεται στὴν ἐξεταζομένη ἐγκωμιαστικὴ *ἐκφρασις*, ὡς πόλιν-διάδοχος τῆς Κωνσταντινούπολης σὲ πολιτικὸ ἐπίπεδο· ἓνα οἶονεῖ «ἄλλο Βυζάντιο». Ἡ διάσταση αὐτὴ τῆς ἐκφράσεως τεκμηριώνει μία ἀγωνία διαρκείας τοῦ λογίου γιὰ τὸ διαφαινόμενο τέλος τῆς βυζαντινῆς αὐτο-

τόμ. Γ', μετάφραση Ἰ. Παναγόπουλος, Ἀθήνα 1978, κυρίως σσ. 261-263. Ἰ. Καραγιαννῶπουλος, *Τὸ Βυζαντινὸ Κράτος*, τέταρτη ἐκδοση, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 269-273. Δ. Ἀ. Ζακυθηνός, *Τὸ Βυζάντιον ἀπὸ τοῦ 1071 μέχρι τοῦ 1453*, Ἀθήνα 1972, σσ. 190-193.

1. Σχετικὰ μὲ τὶς ἀντιλήψεις τοῦ Βησσαρίωνος γιὰ τὸ ἰδανικὸ κράτος, βλ. J. Harris, *Cardinal Bessarion and the Ideal State*, στὸ: *Der Beitrag der byzantinischen Gelehrten zur abendlandischen Renaissance des 14. und 15. Jahrhunderts*, ἐπιμ. E. Konstantinou, Verne 2006, 90-98.

2. Γιὰ τὶς μετέπειτα σχετικὲς ἀναζητήσεις, Ch. Maltezos, «Still more on the political views of Bessarion», στὸ: *Der Beitrag der byzantinischen Gelehrten ἐνθ' ἄνωτ.*, 99-105. A. G. Keller, *A Byzantine admirer of «Western» Progress: Cardinal Bessarion*, *Cambridge Historical Journal* 11 (1955), 343-348.

3. Α. Μαυρομάτης, *Ὁ καρδινάλιος Βησσαρίων καὶ ὁ ἐκσυγχρονισμὸς τῆς Πελοποννήσου*, *Σύμμεικτα* 9, *Μνήμη Δ. Ἀ. Ζακυθηνοῦ*, μέρος Β', ἐπιμ. Ν. Γ. Μοσχονῆς, Ἀθήνα 1994, 41-50. Ὁ. Κατσιαρδῆ-Hering, *Ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴν κατάκτηση ὡς τὴν ἐδραίωση τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους*, στὸ: *Οἱ Ἕλληνες στὴ Διασπορά*, 15ος-21ος αἰ., ἐπιμ. Ἰ. Κ. Χασιώτης, Ὁ. Κατσιαρδῆ-Hering, E. Α. Ἀμπατζῆ, *Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων*, Ἀθήνα 2006, κυρίως σσ. 36-37, 49. J. Monfasani, *Byzantine Scholars in Renaissance Italy: Cardinal Bessarion and Other Emigres*, Aldershot 1995, σποράδην.

κρατορίας καὶ συνιστᾷ τὴν ἀφετηρία τῆς βιωματικῆς καὶ διανοητικῆς του περιπλάνησης καὶ ἀναζήτησης γιὰ τὸ «Βυζάντιο μετὰ τὸ Βυζάντιο», μὲ ἐπιδίωξη ἑναν συμβιβασμὸ τῶν ὁραμάτων του, ἡ – ἀκριβέστερα – ἓνα ὄραμα συμβιβασμοῦ.

ΗΛΙΑΣ ΓΙΑΡΕΝΗΣ

## ΠΡΟΣΘΗΚΑΙ ΕΙΣ ΤΟΝ ΚΑΤΑΛΟΓΟΝ ΤΩΝ ΕΡΓΩΝ ΙΩΣΗΦ ΤΟΥ ΥΜΝΟΓΡΑΦΟΥ<sup>1</sup>

Ὁ Εὐτ. Τωμαδάκης εἶχε καταγράψει 466 ἀνεκδότους καὶ ἐκδεδομένους κανόνες Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου<sup>2</sup>.

Ὁ κατάλογος ἐκεῖνος ἐβασίσθη, ὅπως ἀναφέρει ὁ ἴδιος, εἰς τὰ ἐντυπα λειτουργικὰ βιβλία καὶ ἄλλας μελέτας καί, κυρίως, εἰς ἑκατὸν καὶ πλέον χειρογράφους κώδικας τῆς Κρυπτοφέρρης, τοῦ Βατικανοῦ καὶ ἄλλων βιβλιοθηκῶν. Ὅπως ἐκτιμοῦσε τότε, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν στοιχείων τὰ ὁποῖα διέθετε, ὁ κατάλογος αὐτὸς δὲν ἦταν ὀριστικὸς καὶ διετύπωνε τὴν ἀποψιν ὅτι «ἡ περαιτέρω ἐρευνα θὰ φέρῃ εἰς φῶς καὶ ἕτερα ἔργα τοῦ Ὑμνογράφου»<sup>3</sup>.

Ὀντως ἡ μετέπειτα ἐρευνα καὶ ἄλλων χειρογράφων ἀπεκάλυψε καὶ ἄλλα ἔργα μὲ τὰ ὁποῖα συμπληρώνεται καὶ ἐμπλουτίζεται ὁ ἐν λόγω κατάλογος.

Εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην καταγράφονται 90 νέοι ἁσματικοὶ κανόνες τοὺς ὁποίους ἐνετόπισαν διάφοροι μελετηταὶ καὶ ἐκδότης ὑμνογραφικῶν κειμένων ἀπὸ τὸ 1971 μέχρι σήμερον. Οἱ 63 ἐξ αὐτῶν κατεγράφησαν ἀπὸ τὴν Ἑλ. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου<sup>4</sup>, 6 ἀπὸ τὴν Α. Armati<sup>5</sup>, 3 ἀπὸ τὸν Δημοσθένην Στρατηγόπουλον<sup>6</sup> εἰς ἀπὸ τὸν Chr. Hannick<sup>7</sup> καὶ εἰς, ὁ τελευταῖος τοῦ παρόντος καταλόγου,

1. Ἡ παροῦσα μελέτη ἐξεπονήθη εἰς τὸ μεταπτυχιακὸν σεμινάριον Βυζαντινῆς Ὑμνογραφίας τοῦ καθηγητοῦ Εὐτ. Τωμαδάκη.

2. Εὐτ. Τωμαδάκης, Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος. Βίος καὶ ἔργον, Ἀθῆναι 1971, σσ. 107 - 203.

3. Αὐτόθι, σ. 92.

4. Ἑλ. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, Ταμεῖον ἀνεκδότων βυζαντινῶν ἁσματικῶν κανόνων, Ἀθῆναι 1996.

5. Angela Armati, Giuseppe Innografo negli Analecta Hymnica Graeca, Δίπτυχα, Δ' (᾿Ωιδή. Ἀφιέρωμα εἰς Giuseppe Schirò), Ἀθῆναι 1986-87, σσ. 147-148 (εἰς τὸ ἐξῆς Armati).

6. Δημοσθένης Στρατηγόπουλος, Ἐντυπες ἀκολουθίες ἀγίων (Συλλογὴ Ντόρις Παπαστράτου), Ἀθήνα 2007.

7. Chr. Hannick, Studien zu den griechischen und slavischen liturgischen

ἀπὸ τὸ Ὠρολόγιον. Τοὺς ὑπολοίπους 18 κανόνες κατέγραψα βάσει τῶν δελτίων τὰ ὅποια ἔθεσεν εἰς τὴν διάθεσίν μου ὁ Εὐτύχιος Τωμαδάκης, παραπέμπω δὲ εἰς ἄρθρον του δημοσιευόμενον εἰς τὸν παρόντα τόμον. Οἱ 63 κανόνες, τοὺς ὁποίους κατέγραψεν ἡ Ἑλ. Παπαηλιοπούλου - Φωτοπούλου, ἦσαν καὶ παραμένουν εἰσέτι κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνέκδοτοι. Ἡ ἰδία ἐρευνήτρια κατέγραψε τοὺς κώδικας εἰς τοὺς ὁποίους διασώζονται οἱ κανόνες αὐτοί. Διὰ λόγους οἰκονομίας χώρου δὲν καταγράφονται οἱ κώδικες εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην.

Ἡ Α. Armati, ἡ ὁποία, ὅπως εἶναι γνωστόν, ἐπεμελήθη τοῦ XIII τόμου (Initia et Indices) τῶν A(nalecta) H(ymnica) G(raeca), κατέγραψε ἐξ νέους κανόνες Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου οἱ ὅποιοι ἐδημοσιεύθησαν εἰς τόμους τῶν AHG, κυκλοφορηθέντας πρὸ τοῦ 1971, ἔτους ἐκδόσεως τῆς μονογραφίας τοῦ Τωμαδάκη περὶ τοῦ Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου.

Ὅμως ἡ Armati εἰς τὴν μελέτην της ἀναφέρεται καὶ εἰς ἄλλους ἐπτὰ<sup>1</sup> ἄσματικούς κανόνες, οἱ ὅποιοι ἔχουν δημοσιευθῇ εἰς τὰ AHG καί, κατὰ τὴν ἐκτίμησιν τῆς ἰδίας, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐκδοτῶν, με ἀμφιβολίαν θὰ ἤμποροῦσαν νὰ ἀποδοθοῦν εἰς τὸν Ἰωσήφ τὸν Ὑμνογράφον, ἐπειδὴ μόνη ἡ ἀπλὴ ἀναγραφή τοῦ ὀνόματος «Ἰωσήφ» εἰς τὴν ὦαν τῶν χειρογράφων δὲν εἶναι ἐπαρκὴς ἀπόδειξις τῆς πατρότητός των. Περὶ τῶν ἐπτὰ αὐτῶν κανόνων ἐπισημαίνεται ὅτι καὶ ὁ Εὐτ. Τωμαδάκης, δὲν περιέλαβε αὐτοὺς ( ὅσους ἐξ αὐτῶν βεβαίως εἶχε ὑπ' ὄψιν του τότε) εἰς τὸν κατάλογόν του, ἐπειδὴ δὲν διαθέτουν τὰ βασικὰ γνωρίσματα τῶν κανόνων Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου<sup>2</sup>.

Οἱ νέοι κανόνες κατὰ μῆνα εἶναι οἱ ἐξῆς:

Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek, Wien 1972 (Byzantina Vindobonensia, Band VI), σσ. 81-85.

1. Armati, σ. 144. [Οἱ κανόνες αὐτοὶ εἶναι ἀφιερωμένοι εἰς τὸν ἅγ. Ἐπίμαχον (31 Ὀκτ., AHG II, 352-359), εἰς τὸν ἅγ. Πρωτομάρτυρα Στέφανον (27 Δεκ., AHG IV, 663-675), εἰς τὰ Προεόρτια τῶν Θεοφανίων (3 Ἰαν., AHG V, 69-75), εἰς τὸν ἅγ. Ἀλέξανδρον Πύδνης (14 Μαρτ., AHG VII, 158-167), εἰς τὸν ἅγ. Ἀλέξανδρον (13 Μαΐου, AHG IX, 158-167), εἰς τὸν ἅγ. Ὀνούφριον (12 Ἰουν., AHG X, 36-49) καὶ εἰς τοὺς ἅγ. Ἀσκληπιάδην καὶ Διομήδην (7 Ἰουλ., AHG XI, 138-145)].

2. Πρβλ. Εὐτ. Τωμαδάκη, Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος. Βίος καὶ ἔργον, Ἀθήναι 1971, σσ. 89-90.

Προσθῆκαι εἰς τὸν κατάλογον τῶν ἔργων τοῦ Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου 283

## Α'. ΕΚ ΤΩΝ ΜΗΝΑΙΩΝ

### ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ

1. Τῇ Γ' Σεπτ. Μνήμη τῆς ἁγίας μάρτυρος Βασιλίσσης.  
Ὁ κανὼν, οὗ ἡ ἀκροστιχίς:  
*Βά <σ>ις πέφυκας, Βασίλισσα, παρθένων. Ἰωσήφ.*  
Ἦχος πλ. δ'. Ἄσμα ἀναπέμψωμεν λαοί.  
Ἀρχ.: Βάσει ἀρετῶν περιφανῶς τὰς βάσεις σου ἐρείσασα<sup>1</sup>.
2. Τῇ Ε' Σεπτ. Τοῦ ἁγίου μάρτυρος Ὠκεανοῦ καὶ τῶν σὺν αὐτῷ.  
Ὁ κανὼν, οὗ ἡ ἀκροστιχίς:  
*Τῶν σῶν ἀθλητῶν, Χριστέ, μέλπω τὸ κλέος. Ἰωσήφ.*  
Ἦχος πλ. δ'. Ἡ κεκομμένη τὴν ἄτομον ἔτεμε.  
Ἀρχ.: Ταῖς οὐρανίαις συνόντες δυνάμεσι<sup>2</sup>.
3. Τῇ Κ' Σεπτ. Τῶν ἁγίων μαρτύρων Εὐσταθίου καὶ Θεοπίστης καὶ τῶν τέκνων.  
Κανὼν, οὗ ἡ ἀκροστιχίς:  
*Θείοις ἀθληταῖς τούσδε τοὺς ὕμνους πλέκω. Ἰωσήφ.*  
Ἦχος πλ. δ'. Τῷ ὁδηγήσαντι πάλαι.  
Ἀρχ.: Θεοπρεπῶς ἀθροισθέντες ἐν τῇ σεπτῇ σήμερον<sup>3</sup>.
4. Τῇ ΚΕ' Σεπτ. Μνήμη τῆς ἁγίας μάρτυρος Ἰας.  
Κανὼν, οὗ ἡ ἀκροστιχίς:  
*Ἰόν σε μέλπω, μάρτυς, εὐῶδες πόθῳ. Ἰωσήφ.*  
Ἦχος πλ. δ'. Ὑγρὰν διοδεύσας ὦσεϊ ξηράν.  
Ἀρχ.: Ἰλύος με ῥῦσαι ἁμαρτιῶν/ καὶ τῆς δυσωδίας τῶν σπιλούντων με<sup>4</sup>.
5. Τῇ ΚΗ' Σεπτ. Μνήμη τῶν ἁγίων μαρτύρων τῶν Καλυτηνῶν.  
Ἄλλος κανὼν εἰς τοὺς Καλυτηνοὺς μάρτυρας, οὗ ἡ ἀκροστιχίς:

1. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 33, ἀρ. 7.

2. Αὐτόθι, σ. 37, ἀρ. 26.

3. Αὐτόθι, σ. 47, ἀρ. 61.

4. Αὐτόθι, σ. 50, ἀρ. 72.



Τετρακτὴν ὕμνῳ μαρτύρων στεφηφόρων. Ἰωσήφ.

Ἦχος πλ. δ'. Ὑγρὰν διοδεύσας ὡσεὶ ξηράν.

Ἀρχ.: Τὸν θεῖον ἀγῶνα πανευκλεῶς, μάρτυρες Κυρίου<sup>1</sup>.

### ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ

6. Τῇ Η' Ὀκτ. Τοῦ ἁγίου ιερομάρτυρος Ἀρτεμίωνος.  
Κανὼν, οὗ ἡ ἀκροστιχίς εἰς τὴν θ' ὥδην Ἰωσήφ.  
Ἦχος πλ. δ'. Τῷ ὁδηγήσαντι πάλαι.  
Ἀρχ.: Περιχαρῶς ἐν τῇ μνήμῃ τοῦ ἱεροῦ μάρτυρος<sup>2</sup>.
7. Τῇ Γ' Ὀκτ. Μνήμη τοῦ ἁγίου πατρὸς Βασιανοῦ.  
Κανὼν, οὗ ἡ ἀκροστιχίς·  
Βάσις πέφυκας τῶν καλῶν ὄλων, πάτερ. Ἰωσήφ.  
Ἦχος β'. Ἐν βυθῷ κατέστρωσε ποτέ.  
Ἀρχ.: Βασιλείαν τὴν ἐν οὐρανῷ, μάκαρ, ἐπόθησας<sup>3</sup>.
8. Τῇ ΙΔ' Ὀκτ. Μνήμη τῶν ἁγίων μαρτύρων Ναζαρίου, Γερ-  
βασίου Προτασίου καὶ Κελσίου.  
Κανὼν, οὗ ἡ ἀκροστιχίς·  
< - - - - - > οὐς <πλ>έκω. Ἐ<γ>ὼ δ' Ἰωσ<ή>φ.  
Ἦχος πλ. δ'. < >  
Κανὼν ἀκέφαλος. Ἀρχ.: Ἰσίῳ τῷ θείῳ στερρῶς ἐναθλή-  
σαντες<sup>4</sup>.
9. Τῇ ΙΕ' Ὀκτ. Μνήμη τῶν ἁγίων Σαρβήλου καὶ Βαβίας.  
Κανὼν, οὗ ἡ ἀκροστιχίς·  
Σάρβηλον ὕμνῳ καὶ Βαβίαν εὐστόχως. Ἰωσήφ.  
Ἦχος δ'. Τριστάτας κραταιούς.  
Ἀρχ.: Συνὼν ταῖς νοηταῖς<sup>5</sup>.
10. Τῇ ΙΖ' Ὀκτ. Μνήμη τοῦ ἁγίου ιερομάρτυρος Πάππου.  
Κανὼν, οὗ ἡ ἀκροστιχίς·

1. Αὐτόθι, σ. 52, ἀρ. 82.

2. Αὐτόθι, σ. 56-57, ἀρ. 99.

3. Αὐτόθι, σ. 57, ἀρ. 103.

4. Αὐτόθι, σ. 59, ἀρ. 108.

5. Αὐτόθι, σ. 59, ἀρ. 111.

Χα<ρ>α<ν> κρο<τῶ> σ<ο>υ τοὺς <κ>ρότο<υ>ς,

μάκαρ Π<ά>ππε. Ἐγὼ δ' Ἰωσ<ή>φ.

Ἦχος πλ. δ'. Ἄισμα ἀναπέμφωμεν, λαοί.

Ἀρχ.: Χαίρων ἐν ὑψίστοις τῷ Θεῷ παρεστηκώς, μα-  
κάριε<sup>1</sup>.

11. Τῇ ΚΣΤ' Ὀκτ. Μνήμη τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Δη-  
μητρίου τοῦ Μυροβλύτου.  
Κανὼν, οὗ ἡ ἀκροστιχίς·  
Δημητρίῳ νῦν πρῶτον ὕμνον εἰσφέρω. Ἰωσήφ.  
Ἦχος α'. Σοῦ ἡ τροπαιοῦχος δεξιὰ.  
Ἀρχ.: Δοξάσας τοῖς μέλεσι τοῖς σοῖς<sup>2</sup>.
12. Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Μνήμη τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Δη-  
μητρίου τοῦ Μυροβλύτου.  
Κανὼν ἕτερος, οὗ ἡ ἀκροστιχίς·  
Τὴν <ε>βδόμην σοι προσφέρω λιτὴν, μάκαρ. Ἰωσήφ.  
Ἦχος βαρύς. Νεύσει σου πρὸς γεώδη.  
Ἀρχ.: Τίμιος ὥσπερ λίθος<sup>3</sup>.

### ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ

13. Τῇ Δ' Νοεμ. Μνήμη τοῦ ἁγίου μάρτυρος Πορφυρίου.  
Κανὼν, οὗ ἡ ἀκροστιχίς·  
Τὸ πορφυρίζον μαρτύρων ἄνθος σέβω. Ἰωσήφ.  
Ἦχος δ'. Ἄισομαί σοι, Κύριε, ὁ Θεός μου.  
Ἀρχ.: Ταῖς θεαῖς τοῦ πνεύματος φωτοχυσταῖς καταυγα-  
ζόμενος ἀεὶ<sup>4</sup>.
14. Τῇ Ε' Νοεμ. Μνήμη τοῦ ἁγίου μάρτυρος Ἀντωνίου.  
Κανὼν, οὗ ἡ ἀκροστιχίς·

1. Αὐτόθι, σ. 60, ἀρ. 112.

2. Αὐτόθι, σ. 68, ἀρ. 141.

3. Αὐτόθι, σ. 72, ἀρ. 154. Ὁ κανὼν, τὸν ὁποῖον ἡ Παπαηλιοπούλου - Φω-  
τοπούλου καταγράφει ὡς ἀνέκδοτον, εἶχεν ἐκδοθῇ ἑλλιπῶς κατὰ δύο τροπά-  
ρια ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ κώδ. 637 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος: Φ. Ἀγγε-  
λάτος, Κανόνες ἀνέκδοτοι εἰς τὸν ἅγιον Δημήτριον, Βυζαντινὰ 13<sub>2</sub> (Δώρημα  
στὸν Ἰωάννη Καραγιαννόπουλο), Θεσσαλονίκη, 1985, σσ. 1382-1389.

4. Αὐτόθι, σ. 78, ἀρ. 174.

- Ἀθλους γεραίρω τοῦ σοφοῦ Ἀντωνίου. Ἰωσήφ.  
 Ἦχος πλ. δ'. *Ἡ κεκομμένη τὴν ἄτομον ἔτεμε.*  
 Ἀρχ.: Αἴγλη τῇ θείᾳ ἀεὶ λαμπρυνόμενος<sup>1</sup>.
15. Τῇ Η' Νοεμ. Σύναξις τοῦ ἀρχιστρατήγου Μιχαήλ.  
 Κανὼν φέρων ἀκροστιχίδα·  
*Γενοῦ, μέγιστε Μιχαήλ μοι προστάτης. Ἰωσήφ.*  
 Ἦχος πλ. α'. *Ἴππον καὶ ἀναβάτην.*  
 Ἀρχ.: Γλῶσσαν πρὸς ἱεσίαν / τὴν σὴν κινῆσαι τολμῶ<sup>2</sup>.
16. Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Μνήμη τοῦ Ταξιάρχου Μιχαήλ.  
 Ἔτερος κανὼν, οὗ ἡ ἀκροστιχὶς εἰς τὴν θ' ᾠδὴν Ἰωσήφ.  
 Ἦχος πλ. β'. *Ὡς ἐν ἡπείρῳ πεζεύσας.*  
 Ἀρχ.: Ὡς παρεστῶς τῷ ἀστέκτῳ / καὶ φοβερῷ<sup>3</sup>.
17. Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ, κανὼν ἕτερος εἰς τὸν ἀρχιστράτηγον Μιχαήλ, οὗ ἡ ἀκροστιχὶς·  
*Ἀρχιστράτηγε, τὴν ἐμὴν εὐχὴν δέχου. Ἰωσήφ.*  
 Ἦχος βαρύς. *Νεύσει σου πρὸς γεώδη.*  
 Ἀρχ.: Ἀρχοντα τῶν ἀγγέλων σὲ ὁ προάναρχος<sup>4</sup>.
18. Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ, κανὼν ἕτερος εἰς τὸν μέγαν ταξιάρχην Μιχαήλ παρακλητικὸς ἐπὶ παρατάξει πολέμου, οὗ ἡ ἀκροστιχὶς·  
*Ἀρχιστράτηγε, συμμάχει σοῖς οἰκέταις. Ἰωσήφ.*  
 Ἦχος πλ. δ'. *Υγρὰν διοδεύσας ὥσει ξηράν.*  
 Ἀρχ.: Ἀύλων ἀγγέλων ταξιαρχῶν<sup>5</sup>.
19. Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Μνήμη τοῦ Ταξιάρχου Μιχαήλ.  
 Κανὼν ἕτερος, οὗ ἡ ἀκροστιχὶς εἰς τὴν θ' ᾠδὴν Ἰωσήφ.  
 Ἦχος πλ. δ'. *Σταυρὸν χαράξας Μωσῆς.*  
 Ἀρχ.: Τῷ θρόνῳ τῷ φοβερῷ τῆς ἀστέκτου δόξης<sup>6</sup>.
20. Τῇ ΙΑ' Νοεμ. Μνήμη τοῦ ἀγίου μάρτυρος Χριστοφόρου.

1. Αὐτόθι, σ. 79, ἀρ. 177.  
 2. Αὐτόθι, σ. 84, ἀρ. 193.  
 3. Αὐτόθι, σ. 85, ἀρ. 200.  
 4. Αὐτόθι, σ. 86, ἀρ. 202.  
 5. Αὐτόθι, σ. 91, ἀρ. 205.  
 6. Αὐτόθι, σ. 87, ἀρ. 207.

- Κανὼν, οὗ ἡ ἀκροστιχὶς·  
*Ὑμνο<ο>ις φο<ρ>οῦντ<α> Χρισ<τ>ὸν μάρτυρα στέφω.*  
*Κωσῆφ>.*  
 Ἦχος α'. *Σοῦ ἡ τροπαιοῦχος δεξιὰ.*  
 Ἀρχ.: Ὑμνοὶς εὐφημῆσαι τὴν σεπτὴν<sup>1</sup>.
21. Τῇ ΙΔ' Νοεμ. Μνήμη τοῦ ἀγίου ἀποστόλου Φιλίππου.  
 Κανὼν, οὗ ἡ ἀκροστιχὶς·  
*Σοῖς <οἰκέ>ταις, Φίλιππε, σὴν σκέπην δίδου. Ἰωσήφ.*  
 Ἦχος β'. *Ἐν βυθῷ κατέστρωσε ποτέ.*  
 Ἀρχ.: Στεφανώσας κάλλει σε Χριστός<sup>2</sup>.
22. Τῇ ΙΕ' Νοεμ. Μνήμη τῶν ἀγίων ὁμολογητῶν Γουρία, Σαμωνᾶ καὶ Ἀββίδου.  
 Κανὼν, οὗ ἡ ἀκροστιχὶς·  
*Ὑμῶ Σαμωνᾶν, Ἀββιδὸν καὶ Γουρίαν. Ἰωσήφ.*  
 Ἦχος πλ. δ'. *Ἀρματηλάτην φαραὼ ἐβύθισε.*  
 Ἀρχ.: Ὑμνολογίαις ἱεραῖς τιμήσωμεν<sup>3</sup>.
23. Τῇ ΙΘ' Νοεμ. Μνήμη τοῦ ἀγίου μαρτύρου Δασίου.  
 Κανὼν, οὗ ἡ ἀκροστιχὶς·  
*Μέλπω, μάκαρ, σοῦ τοὺς ἀγῶνας ἐμφρόνως. Ἰωσήφ.*  
 Ἦχος β'. *Δεῦτε, λαοί.*  
 Ἀρχ.: Μετὰ πασῶν / τῶν οὐρανίων δυνάμεων<sup>4</sup>.
24. Τῇ ΚΑ' Νοεμ. Ἡ Εἰσοδος τῆς ὑπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου, ὅτε προσηνέχθη ἐν τῷ ναῷ τριετίζουσα ὑπὸ τῶν αὐτῆς γονέων.  
 Κανὼν, οὗ ἡ ἀκροστιχὶς κατ' ἀλφάβητον, Α-Ω. Ἰωσήφ.  
 Ἦχος α'. *Χριστὸς γεννᾶται δοξάσατε.*  
 Ἀρχ.: Ἀγάλλου γῆ καὶ οὐράνια, / προφῆται θεηγόροι σκιρτήσατε. (μετὰ β' ᾠδῆς)<sup>5</sup>.
25. Τῇ ΚΓ' Νοεμ. Μνήμη τοῦ ἀγίου ἱερομάρτυρος Σισινίου.

1. Αὐτόθι, σ. 91, ἀρ. 224.  
 2. Αὐτόθι, σ. 94, ἀρ. 235.  
 3. Αὐτόθι, σ. 95, ἀρ. 237.  
 4. Αὐτόθι, σ. 97, ἀρ. 246.  
 5. Αὐτόθι, σ. 100, ἀρ. 259.

Κανών, οὗ ἡ ἀκροστιχίς·

Τῷ θαυματουργῷ προσλαλῶ Σισσινίῳ. Ὁ Ἰωσήφ.

Ἦχος πλ. β'. Ως ἐν ἡπείρῳ πεζεύσας ὁ Ἰσραήλ.

Ἀρχ.: Τοῦ σταυρωθέντος Δεσπότης ἰχνηλατῶν<sup>1</sup>.

(μετὰ β' ᾠδῆς)

26. Τῇ ΚΕ' Νοεμ. Μνήμη τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Πέτρου Ἀλεξανδρείας.

Κανών, οὗ ἡ ἀκροστιχίς εἰς τὴν θ' ᾠδὴν· <Ἰω>σήφ.

Ἦχος πλ. δ'. Ὑγρὰν διοδεύσας ὡσεὶ ξηρὰν.

Ἀρχ.: Τὴν κλῆσιν καὶ ζῆλον πεπλουτηκώς<sup>2</sup>.

27. Τῇ Α' Νοεμ. Μνήμη τοῦ ἀγίου ἀποστόλου Ἀνδρέου, τοῦ Πρωτοκλήτου.

Κανών, οὗ ἡ ἀκροστιχίς·

Τῷ πρωτοκλήτῳ δεύτερον πλέκω μέλος. Ἰωσήφ.

Ἦχος β'. Ἐν βυθῷ κατέστρωσε ποτέ.

Ἀρχ.: Τῷ φωτὶ τῷ θείῳ παρεστώς<sup>3</sup>.

## ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

28. Τῇ Ι' Δεκ. Μεθεόρτια τῆς Συλλήψεως τῆς Θεοτόκου.

Κανών, οὗ ἡ ἀκροστιχίς εἰς τὴν θ' ᾠδὴν· Ἰωσήφ.

Ἦχος πλ. β'. Ως ἐν ἡπείρῳ πεζεύσας ὁ Ἰσραήλ.

Ἀρχ.: Ἰωακείμ τε καὶ Ἄννης ἡ προσευχή<sup>4</sup>.

29. Τῇ ΙΔ' Δεκ. Τῶν ἀγίων μαρτύρων Θύρσου, Λεκκίου καὶ τῶν σὺν αὐτοῖς, ἀγ. Καλλινίκου καὶ Φιλήμονος.

Κανών, οὗ ἡ ἀκροστιχίς·

Τούς <σ>οὺς <ἐ>παινῶ, παμ<μ>άκαρ, μακροὺς πόνουσ.

Ἰωσήφ.

Ἦχος α'. Ὡδὴν ἐπινίκιον

Ἀρχ.: Τὰ ἄθλα, τὰ στίγματα, τὰς ἀριστείας<sup>5</sup>.

1. Αὐτόθι, σ. 103, ἀρ. 265.

2. Αὐτόθι, σ. 105, ἀρ. 275.

3. Argmati, σ. 147. Δὲν καταγράφεται ἄλλος κανὼν Ἰωσήφ πρὸς τιμὴν τοῦ ἀγ. Ἀνδρέου.

4. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 122, ἀρ. 337.

5. Αὐτόθι, σ. 125, ἀρ. 350.

30. Τῇ ΙΖ' Δεκ. Μνήμη τῶν ἀγίων Εὐσταθίου, Ἀνατολίου καὶ Θεσπεσίου.

Κανών, οὗ ἡ ἀκροστιχίς·

Τριῶν ἀ<δ>ελφῶν γ<ν>ησί<ω>ν ἄθλ<ο>υς σέ<β>ω.

Κ<ω>σήφ.

Ἦχος. πλ. β'. Ως ἐν ἡπείρῳ πεζεύσας.

Ἀρχ.: Ταῖς φανωτάταις λαμπάσι τοῦ παντουργοῦ<sup>1</sup>.

31. Τῇ ΚΓ' Δεκ. Μνήμη τῶν ἀγίων Δέκα ἐν Κρήτῃ μαρτύρων.

Κανών, οὗ ἡ ἀκροστιχίς·

Πανευκλεὲς σύστημα τιμῷ μαρτύρων. Ἰωσήφ.

Ἦχος πλ. δ'. Αἶσμα ἀναπέμφωμεν, λαοί.

Ἀρχ.: Πίστει συνελθόντες οἱ πιστοί<sup>2</sup>.

32. Τῇ ΛΑ' Δεκ. Μεθεόρτια τῆς τοῦ Χριστοῦ Γεννήσεως.

Κανών, οὗ ἡ ἀκροστιχίς εἰς τὰς ᾠδὰς (α' - η')· Α-Ω, εἰς δὲ τὴν θ' ᾠδὴν· ωη (= <Ι> ω <σ> ἢ <φ>);

Ἦχος πλ. β'. Ως ἐν ἡπείρῳ πεζεύσας.

Ἀρχ.: Ἄστρον ἀνέτειλεν πάλαι/ ἐξ Ἰακώβ Ἰησοῦς ὁ Κύριος<sup>3</sup>.

## ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ

33. Τῇ Κ' Ἰαν. Μνήμη τῆς ἀγίας μάρτυρος Ἀγνῆς.

Κανὼν φέρων ἀκροστιχίδα·

Ἀγνὴν ἐπαινῶ μάρτυρα στεφηφόρον. Ἰωσήφ.

Ἦχος πλ. δ'. Αἰσωμεν τῷ Κυρίῳ.

Ἀρχ.: Ἀνθρακι θείου πόθου ἡ καθαρωτάτη σου διάνοια<sup>4</sup>.

34. Τῇ ΚΔ' Ἰαν. Μνήμη τοῦ ἀγίου μάρτυρος Βαβύλα τοῦ ἐν τῷ Ἐννε τῆς Σικελίας καὶ τῶν σὺν αὐτῷ ἀγίων μαρτύρων Τιμοθέου καὶ Ἀγαπίου, τῶν μαθητῶν αὐτοῦ.

Κανών, οὗ ἡ ἀκροστιχίς·

1. Αὐτόθι, σ. 128, ἀρ. 359.

2. Αὐτόθι, σ. 131, ἀρ. 370.

3. Αὐτόθι, σ. 138, ἀρ. 396.

4. Αὐτόθι, σ. 156, ἀρ. 457.

Βα<βύ<λα<ν> ὑ<μ>νῶ σὺν <κ>αλῇ <ξ>υνω<ρ>ίδ<ι>.  
Ὁ Ἰωσ<ή>φ.

Ἦχος δ'. Δεῦτε λαοί

Ἀρχ.: Βίον λαμπρόν<sup>1</sup>.

35. Τῇ ΚΘ' Ἰαν. Ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων ἀγίου Ἰγνατίου, τοῦ Θεοφόρου.

Κανὼν, οὗ ἡ ἀκροστιχίς·

Θεοῦ σε μέλλω μάρτυρα στεφηφόρον. Ἐγὼ Ἰωσήφ.

Ἦχος δ'. Ὁ πατάξας Αἴγυπτον.

Ἀρχ.: Θεϊκαῖς λαμπρότησιν<sup>2</sup>.

### ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ

36. Τῇ Β' Φεβρ. Ἡ Ὑπαπαντὴ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ.

Ὁ κανὼν, οὗ ἡ ἀκροστιχίς·

Χριστὸν <δ> πρέσβυς ὠλέναις ἐδέξατο. Ἡδὴ Ἰωσήφ.

Ἦχος α'. Χριστὸς γεννᾶται.

Ἀρχ.: Χριστὸς σαρκὶ πεφανέρωται<sup>3</sup>.

37. Τῇ Η' Φεβρ. Τοῦ ἀγίου μεγαλομάρτυρος Θεοδώρου τοῦ Στρατηλάτου.

Κανὼν φέρων ἀκροστιχίδα·

Τοὺς σοὺς ἀγῶνας, μαρτύρων κλέος, σέβω. Ἰωσήφ.

Ἦχος δ'. Ὁ πατάξας Αἴγυπτον.

Ἀρχ.: Τὸν κλεινὸν Θεόδωρον, / τῶν ἀθλητῶν τὸ καύχημα<sup>4</sup>.

38. Τῇ ΙΒ' Φεβρ. Μνήμη τῶν ἁγίων μαρτύρων τῶν ἐν Νικομηδείᾳ ἀναιρεθέντων.

Κανὼν φέρων ἀκροστιχίδα·

Πληθὺν γεραίρω καλλινίκων μαρτύρων. Ἰωσήφ.

1. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 157, ἀρ. 461.

2. Armati, σ. 148.

3. Δ. Στρατηγόπουλος, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 360.

4. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 164, ἀρ. 484 καὶ Armati σ. 147, σημ. 1 (τὸν κανόνα εἶχε καταγράψει ἐκ τοῦ Sinait. gr. 602 ὁ Τωμαδάκης εἰς AHG VI, σ. 45, σημ. 1).

Ἦχος δ'. Αἰσομαί σοι, Κύριε ὁ Θεός μου.

Ἀρχ.: Πληθὺς πολυάριθμε τῶν μαρτύρων<sup>1</sup>.

### ΜΑΡΤΙΟΣ

39. Τῇ Θ' Μαρτ. Τῶν ἁγίων μ' μαρτύρων τῶν ἐν Σεβαστείᾳ τῆς Μικρᾶς Ἀρμενίας μαρτυρησάντων.

Κανὼν φέρων ἀκροστιχίδα·

Ἐκτὴν προσανδῶ μάρτυσι μελωδίαν. Ἰωσήφ.

Ἦχος πλ. β'. Ὁ αἰσθητὸς φαραώ.

Ἀρχ.: Ἐν οὐρανίαις σκηναῖς ἀναπαυσάμενοι<sup>2</sup>.

### ΑΠΡΙΛΙΟΣ

40. Τῇ Α' Ἀπρ. Μνήμη τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Εὐθυμίου.

Κανὼν φέρων ἀκροστιχίδα·

Μέλλω, πάτερ, σοῦ τὸν βίον νῦν εὐθύμως. <Ε>γὼ Ἰωσήφ.

Ἦχος β'. Ἐν βυθῷ κατέστρωσε ποτέ.

Ἀρχ.: Μακαρίως, πάτερ, ἐπὶ γῆς σὺ πολιτευσάμενος<sup>3</sup>.

41. Τῇ Γ' Ἀπρ. Μνήμη τῆς ἁγίας παρθενομάρτυρος Θεοδοσίας, τῆς ἐν Καισαρείᾳ.

Κανὼν φέρων ἀκροστιχίδα·

Θεοῦ δόσις πέφυκας, μάρτυς παρθένε. Ἰωσήφ.

Ἦχος δ'. Τριστάτας κραταιούς.

Ἀρχ.: Θεῷ τῷ ἀγαθῷ ἀπαλῶν ἐξ ὀνύχων<sup>4</sup>.

42. Τῇ ΙΓ' Ἀπρ. Μνήμη τῆς ἁγίας μάρτυρος Θερβοῦς καὶ τῆς ἀδελφῆς αὐτῆς καὶ τῆς παιδίσκης αὐτῶν <ἐν Περσίδι>.

Κανὼν φέρων ἀκροστιχίδα·

Τρισὶν προσάξω μάρτυσιν μελωδίαν. Ἰωσήφ.

Ἦχος δ'. Αἰσομαί σοι, Κύριε ὁ Θεός μου.

Ἀρχ.: Τὸν θεῖον ἀγῶνα ἀνδρειοφρόνως<sup>5</sup>.

1. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 165, ἀρ. 490.

2. Αὐτόθι, σ. 175, ἀρ. 525.

3. Αὐτόθι, σ. 185, ἀρ. 556.

4. Αὐτόθι, σ. 185, ἀρ. 557.

5. Αὐτόθι, σ. 188, ἀρ. 565.

43. Τῇ ΚΑ' Ἀπριλίου. Τῶν ἁγίων μαρτύρων Δωρήτου καὶ Δωροπιανοῦ.  
Ὁ κανὼν, οὗ ἡ ἀκροστιχίς·  
*Ἀθλ<ο>υς γερα<ρ>ειν μαρτύ<ρ>ων κλέ<ο>ς μέγα Ἰωσήφ.*  
Ἦχος β'. Τῷ τὴν ἄβατον.  
Ἀρχ.: Ἀγαλλόμενοι | τῷ τοῦ Κυρίου Βήματι<sup>1</sup>.

### ΜΑΪΟΣ

44. Τῇ Β' Μαΐου. Ἡ ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου Ἀλεξανδρείας.  
Κανὼν φέρων ἀκροστιχίδα εἰς τὴν θ' ᾠδὴν Ἰωσήφ.  
Ἦχος πλ. δ'. Ὑγρὰν διοδεύσας.  
Ἀρχ.: Ὁ γνήσιος φίλος τοῦ λυτρωτοῦ<sup>2</sup>.
45. Τῇ ΙΑ' Μαΐου. Μνήμη τοῦ ἁγίου ιερομάρτυρος Μωκίου.  
Κανὼν φέρων ἀκροστιχίδα εἰς τὴν θ' ᾠδὴν Ἰωσήφ.  
Ἦχος πλ. δ'. Τῷ ὁδηγήσαντι πάλοι.  
Ἀρχ.: Τῇ φωτοφόρῳ ἡμέρᾳ τοῦ ιερομάρτυρος<sup>3</sup>.
46. Τῇ ΙΕ' Μαΐου. Μνήμη τοῦ ἁγίου πατρὸς ἡμῶν Ἀχιλλίου, ἀρχιεπισκόπου Λαρίσης τοῦ θαυματουργοῦ.  
Κανὼν φέρων ἀκροστιχίδα·  
*Ἀχιλλίου με ταῖς λιταῖς, σῶτερ, σκέπε. Ἰωσήφ.*  
Ἦχος πλ. δ'. Ἀρματηλάτην φαραὼ ἐβύθισε.  
Ἀρχ.: Ἀνατολὴ τῶν ἀρετῶν γενόμενος<sup>4</sup>.
47. Τῇ ΚΔ' Μαΐου. Μνήμη τῶν ἁγίων μαρτύρων Μελετίου, Στεφάνου, Ἰωάννου καὶ τῶν σὺν αὐτοῖς.  
Κανὼν, οὗ ἡ ἀκροστιχίς·  
*Σύστημα σ<ε>πτῶν μαρτύρων ἐπαινέσω. Ἰωσήφ.*

2. Chr. Hannick, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 81-85.

3. Δ. Στρατηγόπουλος, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 5.

4. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 199, ἀρ. 603.

5. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 200, ἀρ. 606. Βλ. καὶ Δ. Στρατηγόπουλος, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 35, ὅπου ἀναφέρεται ὁ κανὼν ἐκδομένος εἰς φυλλάδα τοῦ 1896.

Ἦχος πλ. δ'. Ἀρματηλάτην φαραὼ ἐβύθισε.  
Ἀρχ.: Στρατὸς ὑμνεῖσθω ἄθλητῶν θεόλεκτος<sup>1</sup>.

### ΙΟΥΝΙΟΣ

48. Τῇ Κ' Ἰουν. Μνήμη τοῦ ἁγίου μάρτυρος Ὁρεντίου καὶ τῶν σὺν αὐτῷ ἐξ αὐταδέλφων αὐτοῦ.  
Κανὼν, οὗ ἡ ἀκροστιχίς·  
*Επτάδα τιμῷ μαρτύρων δμαιομόνων. Ἐγὼ Ἰωσήφ.*  
Ἦχος πλ. δ'. Ἀρματηλάτην φαραὼ ἐβύθισε.  
Ἀρχ.: Ἐν ἐξ ἡμέραις, παντουργέ, τὴν σύμπασαν<sup>2</sup>.
49. Τῇ ΚΓ' Ἰουν. Προεόρτια τοῦ γενεσίου τοῦ Τιμίου Προδρόμου καὶ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου.  
Κανὼν, φέρων ἀκροστιχίδα εἰς τὴν θ' ᾠδὴν Ἰωσήφ.  
Ἦχος δ'. Ἀρματα φαραῶ<sup>3</sup>.  
Ἀρχ.: Σήμερον ἡ φωνή.
50. Τῇ ΚΕ' Ἰουν. Μνήμη τῆς ἁγίας μάρτυρος Φεβρωνίας.  
Κανὼν φέρων ἀκροστιχίδα·  
*Φῶς μοι παράσχου σαῖς λιταῖς, Φεβρωνία. Ἰωσήφ.*  
Ἦχος β'. Δεῦτε λαοί.  
Ἀρχ.: Φωτιστικάς τοῦ Θεοῦ Πνεύματος χάρισιν<sup>4</sup>.

### ΙΟΥΛΙΟΣ

51. Τῇ Α' Ἰουλ. Τῶν ἁγίων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ, τῶν Ἀναργύρων.  
Κανὼν, οὗ ἡ ἀκροστιχίς·  
*Ἀναργύροις δέησις αὕτη δευτέρα. Ἰωσήφ.*  
Ἦχος β'. Δεῦτε λαοὶ ἄσωμεν ἄσμα Χριστῷ τῷ Θεῷ.  
Ἀρχ.: Αἶγλη Θεοῦ<sup>5</sup>.

1. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 205, ἀρ. 622.

2. Αὐτόθι, σ. 222, ἀρ. 681.

3. Αὐτόθι, σ. 224, ἀρ. 686.

4. Αὐτόθι, σ. 226, ἀρ. 696.

5. Armati, σ. 148.



52. Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ, ἕτερος κανὼν εἰς τοὺς ἁγίους Κοσμάν καὶ Δαμιανόν, φέρων ἀκροστιχίδα·  
*Ωιδὴ τετάρτη τοῖς ἀναγύροις πρέπει Ἰωσήφ.*  
 Ἦχος δ'. *Θαλάσσης τὸ ἐρυθραῖον πέλαγος.*  
 Ἀρχ.: Ὡς φέγγει τῷ ἀνεσπέρῳ, ἅγιοι<sup>1</sup>.
53. Τῇ ΙΑ' Ἰουλ. Μνήμη τῆς ἁγίας μεγαλομάρτυρος Εὐφημίας.  
 Κανὼν φέρων ἀκροστιχίδα εἰς τὴν θ' ᾠδὴν· *Ἰωσήφ.*  
 Ἦχος πλ. δ'. *Ἀρματηλάτην παραὼ ἐβύθισε.*  
 Ἀρχ.: Ταῖς καθαραῖς μαρμαρυγαῖς τοῦ πνεύματος<sup>2</sup>.
54. Τῇ ΙΔ' Ἰουλ. Μνήμη τοῦ ὁσίου Ὀνησίμου.  
 Κανὼν φέρων ἀκροστιχίδα·  
*Μέ<λ>πω, μ<ά>καρ, σ<ο>ῦ τὸν <β>ίον <τ>ὸν φωσφό-<ρ><ο>ν. Ἰωσήφ.*  
 Ἦχος δ'. *Ἄισομαί σοι, Κύριε ὁ Θεός μου.*  
 Ἀρχ.: Μέλποντα τὸν βίον σου τὸν φωσφόρον<sup>3</sup>.
55. Τῇ ΙΕ' Ἰουλ. Μνήμη τοῦ ἁγίου μάρτυρος Ἀβουδίου.  
 Κανὼν, οὗ ἡ ἀκροστιχίς·  
*Ἀβ<ο>υ<δ>ίμο<υ> <μ>έλπο<ι>μι τ<ο>ῦς θ<ε>ίου<ς> πόν<ο>υς. Ἰω<σ>ήφ.*  
 Ἦχος δ'. *Ἄισωμεν ᾠδὴν ἐπινίκιον.*  
 Ἀρχ.: Ἀἴγλη φωτιζόμενος, ἐνδοξε<sup>4</sup>.
56. Τῇ ΙΗ' Ἰουλ. Μνήμη τοῦ ἁγίου ἱερομάρτυρος Ὑακίνθου, ἐπισκόπου Ἀμάστριδος.  
 Κανὼν φέρων ἀκροστιχίδα·  
*Ἀμ<ά>σ<τ>ριδ<ο>ς <τ>ὸν θ<ε>ρόν<ο>ν <υ>μῶ <π>ρο<σ>τά-<τ>η<ν>. Ὁ Ἰω<σ>ήφ.*

1. Armati, σ. 148.

2. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 242, ἀρ. 744. Περὶ τοῦ κανόνος αὐτοῦ παρέχει πληροφορίας τινὰς ὁ Τωμαδάκης, *Ἰωσήφ...* σσ. 175-176, σημ. 4, ἀλλὰ ἐλλείπει ἄλλων στοιχείων δὲν τὸν εἶχε συμπεριλάβει εἰς τὸν ὑπ' αὐτοῦ καταρτισθέντα κατάλογον.

3. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 245, ἀρ. 757.

4. Αὐτόθι, σ. 245, ἀρ. 758.

- Ἦχος δ'. *Ὁ πατάξας Αἴγυπτον.*  
 Ἀρχ.: Ἀληθῆ σε μάρτυρα<sup>1</sup>.
57. Τῇ Κ' Ἰουλ. Τοῦ προφήτου Ἠλία.  
 Κανὼν, οὗ ἡ ἀκροστιχίς·  
*Ὑμνεῖν σε Χριστὸς προσθέτω χάριν, μάκαρ. Ἰωσήφ.*  
 Ἦχος πλ. β'. *Ὡς ἐν ἡπείρῳ πεζεύσας.*  
 Ἀρχ.: Ταῖς φωτοβόλοις ἀκτῖσι<sup>2</sup>.
58. Τῇ ΚΔ' Ἰουλ. Μνήμη τῆς ἁγίας μεγαλομάρτυρος Χριστίνης.  
 Κανὼν φέρων ἀκροστιχίδα εἰς τὴν θ' ᾠδὴν· *Ἰωσήφ.*  
 Ἦχος πλ. δ'. *Ἄισωμεν τῷ Κυρίῳ.*  
 Ἀρχ.: Αἰδεῖν προηρημένῳ, Λόγε τοῦ Θεοῦ<sup>3</sup>.
59. Τῇ ΚΖ' Ἰουλ. Τῆς ἁγίας ὁσιοπαρθενομάρτυρος Παρασκευῆς.  
 Κανὼν φέρων ἀκροστιχίδα εἰς τὴν θ' ᾠδὴν· *Ἰωσήφ.*  
 Ἦχος πλ. β'. *Ὡς ἐν ἡπείρῳ πεζεύσας ὁ Ἰσραήλ.*  
 Ἀρχ.: Ταῖς εὐπροσδέκτοις πρεσβείαις, Παρασκευή<sup>4</sup>.
60. Τῇ ΚΖ' Ἰουλ. Μνήμη ἁγίου μάρτυρος Σάκτου, Ματούρου, Ἀττάλου, Ποθινοῦ καὶ Βλανδίνας.  
 Κανὼν φέρων ἀκροστιχίδα·  
*Θε<ί>ους ἐπαινε<ί>ν μ<α>ρ<ε>τυρας κλέος μέγα. Ἰω<σ>ήφ.*  
 Ἦχος πλ. β'. *Ὡς ἐν ἡπείρῳ πεζεύσας.*  
 Ἀρχ.: Θεογνωσταῖς ἀστέρες<sup>5</sup>.
61. Τῇ ΚΗ' Ἰουλ. Μνήμη τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Ἀκακίου, τοῦ εἰς Σύναδα κειμένου.  
 Κανὼν φέρων ἀκροστιχίδα·  
*Τ<ο>ῦς σο<ύ>ς <ἀ>γῶνα<ς>, μ<α>ρ<ε>τυς, ὑ<μ>ῶ πρ<ο>-φρό<ν>ως.*  
*Ἰω<σ>ήφ.*

1. Αὐτόθι, σ. 249, ἀρ. 771.

2. Armati, σ. 148.

3. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 252, ἀρ. 784.

4. Αὐτόθι, σ. 255, ἀρ. 793.

5. Αὐτόθι, σ. 255, ἀρ. 794.

Ἦχος δ'. *Ἀνοίξω τὸ στόμα μου.*

Ἄρχ.: *Τῷ κάλλει, πανεύφημε<sup>1</sup>.*

62. Τῇ ΛΑ' Ἰουλ. Μνήμη τοῦ ἁγίου μάρτυρος Ἀντωνίνου.

*Κανὼν φέρων ἀκροστιχίδα:*

*Ὑμ<ν>οι<ς> ἐπαι<νῶ> προ<ο>φρό<ν>ως Ἀν<τ>ων<ν>ον.  
Ἰωσήφ.*

Ἦχος δ'. *Ἀισομαί σοι, Κύριε ὁ Θεός μου.*

Ἄρχ.: *Ὑμνοῦντι τὴν μνήμην σου τὴν ἁγίαν<sup>2</sup>.*

63. Τῇ ΛΑ' Ἰουλ. Μνήμη τοῦ ἁγίου μάρτυρος Ἰωάννου τοῦ στρατιώτου, τοῦ ἐν Τράλλη τῆς Μ. Ἀσίας.

*Κανὼν φέρων ἀκροστιχίδα:*

*Χριστοῦ σε μέλπω στρατιώτην, παμμάκαρ. Ἰωσήφ.*

Ἦχος δ'. *Τῷ ὁδηγήσαντι πάλαι.*

Ἄρχ.: *Χαρμονικῶς διοδεύσας<sup>3</sup>.*

#### ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ

64. Τῇ Β' Αὐγ. Μνήμη τῶν ἐν Ἐφέσῳ ζ' ἁγίων παιδων.

*Κανὼν φέρων ἀκροστιχίδα εἰς τὴν θ' ὥδην. Ἰωσήφ.*

Ἦχος α'. *Σοῦ ἡ τροπαιοῦχος δεξιὰ.*

Ἄρχ.: *Ταῖς φαινοτάταις ἀστραπαῖς<sup>4</sup>.*

*(μετὰ β' ὥδης)*

65. Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ μνήμη τῶν ἐν Σίδει τῇ μητροπόλει θ' ἁγίων μαρτύρων Κυριακοῦ, Ἀλεξάνδρου, Λεοντίου καὶ τῶν σὺν αὐτοῖς.

*Κανὼν, οὗ ἡ ἀκροστιχίς:*

*Χορὸν θεαυγῇ μαρτύρων ἐπαινέσω. Ἰωσή<φ>.*

Ἦχος πλ. β'. *Ὡς ἐν ἡπείρῳ πεζεύσας.*

Ἄρχ.: *Χοροβατοῦντες τὸ πλάτος τοῦ νοητοῦ παραδεί-  
σου<sup>5</sup>.*

1. Αὐτόθι, σ. 256, ἀρ. 799.

2. Αὐτόθι, σ. 259, ἀρ. 808.

3. Αὐτόθι, σ. 259, ἀρ. 809.

4. Αὐτόθι, σ. 262, ἀρ. 815.

5. Αὐτόθι, σσ. 262-263, ἀρ. 818.

66. Τῇ Δ' Αὐγ. Μνήμη τῶν αὐταδέλφων ἁγίων μαρτύρων Κατιδίου καὶ Κατιδιανοῦ.

*Κανὼν, οὗ ἡ ἀκροστιχίς:*

*Τοῖς <αὐτα>δέλφοις μάρτυσιν μέλος πλέ<κ>ω. <Ἰωσήφ>.*

Ἦχος δ'. *Ἀισωμεν ὥδην ἐπινίκιον.*

Ἄρχ.: *Ταύτην τὴν φαιδρὰν ὑμῶν, ἔνδοξοι<sup>1</sup>.*

*(μετὰ β' ὥδης)*

67. Τῇ Ζ' Αὐγ. Τοῦ ἁγίου Δονάτου.

*Κανὼν φέρων ἀκροστιχίδα:*

*Τῷ παμμεγίστῳ προσλαλήσω Δονάτῳ. Ἰωσήφ.*

Ἦχος πλ. β'. *Ὡς ἐν ἡπείρῳ πεζεύσας.*

Ἄρχ.: *Ταῖς φωτοβόλοις ἀκτίσι<sup>2</sup>.*

68. Τῇ Θ' Αὐγ. Μνήμη τοῦ ὁσίου καὶ θαυματουργοῦ πατρὸς ἡμῶν Θεοδοσίου, τοῦ ἐν τῷ Σεμνῷ ὄρει, ἡγουν ἐν τοῖς Ὀρόβοις.

*Κανὼν φέρων ἀκροστιχίδα:*

*Ὑμ<νο>ι<ς> ἐπαι<νῶ> <τ>οῦς <πό>νους <σ>ου, <π>αμ-  
μάκαρ. <Ε>γὼ Ἰω<σή>φ.*

Ἦχος δ'. *Τῷ ὁδηγήσαντι πάλαι.*

Ἄρχ.: *Ὑπερουσίῳ Τριάδι παρεστηκώς, ὅσιε<sup>3</sup>.*

69. Τῇ ΙΔ' Αὐγ. Μνήμη τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Οὐρσικίνου.

*Κανὼν φέρων ἀκροστιχίδα:*

*Τὴν Οὐρσικίνου θείαν αἰνέσω χάριν. Ἰωσήφ.*

Ἦχος δ'. *Θαλάσσης τὸ ἐρυθραῖον πέλαγος.*

Ἄρχ.: *Τὴν χάριν τῆς ἀνεσπέρου χάριτος<sup>4</sup>.*

70. Τῇ ΙΕ' Αὐγ. Ἡ κοίμησις τῆς ὑπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου.

1. Αὐτόθι, σ. 263, ἀρ. 820. Ἡ Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου εἰς τὴν σ. 263, σημ. 709 γράφει ὅτι λόγω ἐκπτώσεως φύλλου δὲν διεσώθη ἡ θ' ὥδὴ τῆς ὁποίας τὰ ἀρχικὰ τῶν τροπαρίων εἰκάζει ὅτι ἔδιναν τὸ ὄνομα Ἰωσήφ, τὸ ὁποῖο ἐξ ἄλλου σημειοῦται εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ κανόνος.

2. Armati, σ. 148.

3. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 265, ἀρ. 829.

4. Αὐτόθι, σ. 267, ἀρ. 836.

Κανὼν φέρων ἀκροστιχίδα·

Κοίμησιν ὕμνω τῆς τεκούσης τὸν Λόγον. Ἰωσήφ.

Ἦχος πλ. β'. Κύματι θαλάσσης.

Ἀρχ.: Κόσμου μεταστᾶσα ἡ κόσμον τῆς πλάνης<sup>1</sup>.

71. Τῇ ΙΗ' Αὐγ. Μεθέορτα τῆς Κοιμήσεως τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου.

Κανὼν φέρων ἀκροστιχίδα· Α-Ω [ὠδαὶ α'-ς'].

Ωιδὴ καὶ αὕτη Ἰωσήφ [ὠδαὶ ζ'-θ'].

Ἦχος δ'. Τῷ ὁδηγήσαντι πάλαι.

Ἀρχ.: Ἀγαλλιάσθω ἡ κτίσις.

(μετὰ β' ᾠδῆς)<sup>2</sup>.

72. Τῇ ΚΑ' Αὐγ. Μνήμη τῆς ἁγίας μάρτυρος Βάσσης καὶ τῶν σὺν αὐτῇ.

Κανὼν φέρων ἀκροστιχίδα·

Ὑμνε>τε σε, μάρτυ<ς, προσθέτω Θεὸς χάρι>ν. Ἰω-  
σ<ή>φ.

Ἦχος β'. Τῷ τὴν ἄβατον κυμαινομένην θάλασσαν.

Ἀρχ.: Ὑμνωδίαις σου τὴν ἱερὰν πανήγυριν<sup>3</sup>.

## Β' ΕΚ ΤΗΣ ΠΑΡΑΚΛΗΤΙΚΗΣ

### Ἑβδομάς τοῦ α' ἤχου.

73. Τῇ Δευτέρᾳ. Κανὼν κατανυκτικός, οὗ ἡ ἀκροστιχὶς ἐν τῇ θ' ᾠδῇ· Ἰωσήφ.

Ἦχος α'. Σοῦ ἡ τροπαιοῦχος δεξιὰ.

Ἀρχ.: Ἐχοντες νηστείας τὸν καιρόν<sup>4</sup>.

(σὺν β' ᾠδῇ)

74. Τῇ Τετάρτῃ. Κανὼν τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου φέρων ἀκροστιχίδα ἐν τῇ θ' ᾠδῇ· Ἰωσήφ.

1. Αὐτόθι, σ. 268, ἀρ. 837.

2. Αὐτόθι, σ. 269, ἀρ. 843.

3. Αὐτόθι, σ. 271, ἀρ. 848.

4. Εὐτ. Τωμαδάκης, Ἀνέκδοτοι καὶ ἑλλιπῶς ἐκδεδομένοι κανόνες τῆς Παρακλητικῆς παραδιδόμενοι ὑπὸ σιναιτικῶν χειρογράφων, ἐν τῷ παρόντι τόμῳ, σ. 56, ἀρ. 3.

Ἦχος α'. Ὁδὴν ἐπινίκιον.

Ἀρχ.: Παγχρύσοις σου δόγμασιν<sup>1</sup>.

75. Τῷ Σαββάτῳ. Κανὼν παρακλητικός τοῦ ἁγίου Θεοδώρου φέρων ἀκροστιχίδα·

Φερώννυμόν σε τοῦ Θεοῦ δῶρον σέβω. Ἰωσήφ.

Ἦχος α'. Σοῦ ἡ τροπαιοῦχος δεξιὰ.

Ἀρχ.: Φέγγει λαμπόμενος αἰεὶ τῆς τρισηλίου<sup>2</sup>.

### Ἑβδομάς τοῦ β' ἤχου.

76. Τῷ Σαββάτῳ. Κανὼν παρακλητικός τοῦ ἁγίου μάρτυρος Θεοδώρου φέρων ἀκροστιχίδα·

Δέχου τὸ δῶρον τῶν ἐμῶν λόγων, μάκαρ. Ἰωσήφ.

Ἦχος β'. Δεῦτε λαοὶ / ᾄσωμεν.

Ἀρχ.: Δῶρον Θεῷ, / μάρτυς, σαυτὸν προσεήνοχας<sup>3</sup>.

Ἑβδομάς τοῦ γ' ἤχου.

77. Τῇ Τετάρτῃ. Κανὼν τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, οὗ ἡ ἀκροστιχὶς ἐν τῇ θ' ᾠδῇ· Ἰωσήφ.

Ἦχος γ'. Θανμαστὸς ἐνδόξως.

Ἀρχ.: Τοῦ καλοῦ ποιμένος / ὁφθεις πρόβατον<sup>4</sup>.

78. Τῇ Παρασκευῇ. Κανὼν παρακλητικός εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον φέρων ἀκροστιχίδα·

Τοὺς προσκαλουμένους σε σῶζε, Παρθένε. Ἰωσήφ.

Ἦχος γ'. Θανμαστὸς ἐνδόξως.

Ἀρχ.: Τὴν πηγὴν τὴν θεῖαν, / ἐξ ἧς ἔβλυσεν<sup>5</sup>.

(σὺν β' ᾠδῇ)

79. Τῷ Σαββάτῳ. Κανὼν παρακλητικός εἰς τὸν ἅγιον μάρτυρα Θεόδωρον ὑπὸ ἀκροστιχίδα·

Τρίτην φέρω σοι, παμμάκαρ, μελωδίαν. Ἰωσήφ.

1. Αὐτόθι, σ. 58 ἀρ. 9.

2. Αὐτόθι, σ. 60, ἀρ. 17.

3. Αὐτόθι, σ. 65, ἀρ. 34.

4. Αὐτόθι, σ. 68, ἀρ. 47.

5. Αὐτόθι, σ. 70, ἀρ. 54.

Ἦχος γ'. Ὁ τὰ ὕδατα πάλαι.

Ἀρχ.: Τὸν γενναῖον ὀπλίτην τῆς εὐσεβείας<sup>1</sup>.

### Ἑβδομάς τοῦ δ' ἤχου.

80. Τῇ Τετάρτῃ. Κανὼν τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, οὗ ἡ ἀκροστιχὶς ἐν τῇ θ' ᾠδῇ· Ἰωσήφ.

Ἦχος δ'. Ὁ πατάξας Αἴγυπτον.

Ἀρχ.: Καθαρὸν ὡς ἔσοπτρον / γεγεννημένος, ὅσιε<sup>2</sup>.

81. Τῷ Σαββάτῳ. Κανὼν εἰς τὸν ἅγιον μάρτυρα Θεόδωρον ὑπὸ ἀκροστιχίδα·

Τέταρτος οὗτος εἰς Θεόδωρον κρότος. Ἰωσήφ.

Ἦχος δ'. Τριστάτας κραταιούς.

Ἀρχ.: Τὴν ἄλυπον ζωὴν / κληρωσάμενος, μάρτυς<sup>3</sup>,

### Ἑβδομάς τοῦ πλ. α' ἤχου.

82. Τῇ Τετάρτῃ. Κανὼν τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου φέρων ἀκροστιχίδα·

Πέμπτον μέλισμα τῷ Χρυσοστόμῳ φέρω. Ὁ Ἰωσήφ.

Ἦχος πλ. α'. Ἰππον καὶ ἀναβάτην.

Ἀρχ.: Πρᾶξιν καὶ θεωρίαν / πλουτήσας, ὅσιε<sup>4</sup>.

83. Τῷ Σαββάτῳ. Κανὼν παρακλητικὸς εἰς τὸν ἅγιον μάρτυρα Θεόδωρον ἔχων ἀκροστιχίδα·

Πέμπτον πρέπει σοι νῦν, Θεόδωρε, μέλος. Ἰωσήφ.

Ἦχος πλ. α'. Ἰππον καὶ ἀναβάτην.

Ἀρχ.: Πίστει σε θερμότητῃ / καθικετεύομεν<sup>5</sup>.

### Ἑβδομάς τοῦ πλ. β' ἤχου.

84. Τῷ Σαββάτῳ. Κανὼν παρακλητικὸς εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον φέρων ἀκροστιχίδα·

1. Αὐτόθι, σ. 70, ἀρ. 56.

2. Αὐτόθι, σ. 75, ἀρ. 71.

3. Αὐτόθι, σσ. 77-78, ἀρ. 79.

4. Αὐτόθι, σ. 80, ἀρ. 90.

5. Αὐτόθι, σ. 81, ἀρ. 95.

Ἐκτὴν δέησιν προσφέρω τῇ Παρθένῳ. Ἰωσήφ.

Ἦχος πλ. β'. Κύματι θαλάσσης.

Ἀρχ.: Ἐως τοῦ αἰῶνος / ἡ δόξα σου μένει<sup>1</sup>.

### Ἑβδομάς τοῦ βαρέος ἤχου.

85. Τῇ Παρασκευῇ. Κανὼν παρακλητικὸς εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον φέρων ἀκροστιχίδα·

Αὕτη δέησις ἐβδόμη τῇ Παρθένῳ. Ἰωσήφ.

Ἦχος βαρύς. Νεύσει σου πρὸς γεώδη.

Ἀρχ.: Ἄδοντα, Θεοτόκε, / τὰ μεγαλεῖά σου πόθῳ<sup>2</sup>.

86. Τῷ Σαββάτῳ. Κανὼν παρακλητικὸς εἰς τὸν ἅγιον μεγαλομάρτυρος Θεόδωρον ὑπὸ ἀκροστιχίδα·

Δέχου παρ' ἡμῶν ἐβδόμην ᾠδὴν, μάκαρ. Ἰωσήφ.

Ἦχος βαρύς. Νεύσει σου πρὸς γεώδη.

Ἀρχ.: Δῆμοις τῶν ἀθλοφόρων / συναριθμούμενος<sup>3</sup>.

### Ἑβδομάς τοῦ πλ. δ' ἤχου.

87. Τῇ Πέμπτῃ. Κανὼν τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Νικολάου φέρων ἀκροστιχίδα·

Οὗτος ὄγδοος εἰς Νικόλαον κρότος. Ἰωσήφ.

Ἦχος πλ. δ'. Ἀσωμεν τῷ Κυρίῳ τῷ διαγαγόντι.

Ἀρχ.: Ὅσιός τε καὶ πρᾶος, / πάτερ, ἀναδέδειξαι, Νικόλαε<sup>4</sup>.

88. <Ἄνευ ἡμέρας.> Κανὼν εἰς τὸν ἅγιον Παντελεῆμονα παρακλητικὸς εἰς ἀσθενοῦντας φέρων ἀκροστιχίδα·

Ἰδὼν δέχοιο τήνδε, Παντελεῆμον. Ἰωσήφ.

Ἦχος πλ. δ'. Ἀρματηλάτην Φαραώ.

Ἀρχ.: Ὡς δωρεῶν τοῦ Παναγίου Πνεύματος<sup>5</sup>.

1. Βλ. Δ. Στρατηγόπουλος, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 150.

2. Εὐτ. Τωμαδάκης, Ἀνέκδοτοι καὶ ἐλλιπῶς ἐκδεδωμένοι..., ἀρ. 136.

3. Αὐτόθι, σ. 92, ἀρ. 139.

4. Αὐτόθι, σ. 97, ἀρ. 158.

5. Αὐτόθι, σ. 99, ἀρ. 166.

89. <Ἄνευ ἡμέρας.> Κανὼν τῶν ἁγίων Τεσσαράκοντα μαρτύρων φέρων ἀκροστιχίδα·  
*Ῥοδὴν προσοίσω τοῖς ἀθληταῖς ὀγδόῃν. Ἰωσήφ.*  
 Ἦχος πλ. δ'. *Ἡ κεκομμένη τὴν ἄτομον.*  
 Ἀρχ.: Ὡς τῷ μεγάλῳ φωτὶ παριστάμενοι<sup>1</sup>.

## Γ'. ΕΚ ΤΟΥ ΩΡΟΛΟΓΙΟΥ

90. Κανὼν ἱκετήριος εἰς τὰς ἐπουρανίους δυνάμεις καὶ εἰς πάντας τοὺς ἁγ., οὗ ἡ ἀκροστιχὴς ἐν ταῖς ᾠδαῖς α'- ζ' Α-Ω, ἐν δὲ ταῖς ᾠδαῖς η'- θ'. *Ῥοδὴ Ἰωσήφ.*  
 Ἦχος πλ. δ'. *Ἀρματηλάτην Φαραώ.*  
 Ἀρχ.: Ἀναρχε Λόγε, ἱεραῖς δεήσεσι<sup>2</sup>.

## ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ Ι. ΚΟΥΣΚΟΥΛΗ

ΕΞ ΛΟΓΟΙ ΕΙΣ ΤΗΝ ΑΝΑΛΗΨΙΝ ΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ  
ΕΠΙΓΡΑΦΟΜΕΝΟΙ ΕΠ' ΟΝΟΜΑΤΙ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ  
ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

(Εἰσαγωγὴ-Κριτικὴ ἐκδοσις)

Εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην ἐκδίδονται διὰ πρώτην φορὰν (editio princeps)\* ἐξ ἀνέκδοτοι λόγοι εἰς τὴν Ἀνάληψιν τοῦ Κυρίου, οἱ ὅποιοι παραδίδονται ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου (352-407), καὶ ἐπιχειρεῖται μία πρώτη ἀποτίμησις τῆς γνησιότητός των<sup>1</sup> ἐπὶ τῇ βάσει τῆς χειρογράφου παραδόσεως, τοῦ περιεχομένου, τοῦ ὕφους, τοῦ λεξιλογίου, καθὼς καὶ θεολογικῶν καὶ δογματικῶν προεκτάσεων.

Ὡς γνωστόν, ἡ ὁμιλητικὴ παραγωγή τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου διὰ τὴν ἐορτὴν τῆς Ἀναλήψεως εἶναι ἀρκετὰ πλουσία, ἂν καὶ τὰ σχετικὰ ἔργα παρουσιάζουν ὠρισμένα προβλήματα ἀπὸ πλευρᾶς πατρότητος<sup>2</sup>. Μέχρι σήμερον ἔχουν ἀποδοθῇ εἰς τὸν Χρυσόστομον δώδεκα ἐκδεδομένοι λόγοι περὶ τὸ θέμα αὐτό. Οἱ δέκα ἐξεδόθησαν ὑπὸ τοῦ J.-P. Migne εἰς τὴν Patrologia Graeca. Ἐξ αὐτῶν

\* Βλ. τὴν σχετικὴν πρόδρομον ἀνακοίνωσιν Ἑλένης Σ. Χατζόγλου-Μπαλτᾶ, Λόγοι στὴν ἐορτὴ τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Κυρίου ἀποδιδόμενοι στὸν ἅγιον Ἰωάννη τὸν Χρυσόστομο. Προλεγόμενα σὲ μιὰ κριτικὴ ἐκδοσιν, ἐν: Χρυσοστομικὸ Συμπόσιο. Ἡ προσωπικότης καὶ ἡ θεολογία ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Ἀθήνα (Ἀποστολικὴ Διακονία) 2007, σσ. 837-844.

1. Τὴν ὑπαρξίν τῶν ἀνεκδότων αὐτῶν ἔργων κατέγραψεν ὁ M. Geerard (Mavritii Geerard, Clavis Patrum Graecorum, volumen II. Ab Athanasio ad Chrysostomum, Brepols - Turnhout 1974, σσ. 625, 631, 637, 643, 648, 649) χωρὶς νὰ ἀποπειραθῇ ὁ ἴδιος ἢ κάποιος ἄλλος νὰ διαγνώσῃ τὴν γνησιότητά των.

2. Ὅλοι οἱ ἐκδεδομένοι λόγοι εἰς τὴν Ἀνάληψιν, ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, ἔχουν συμπεριληφθῇ εἰς τὸν Κατάλογον τῶν ψευδο-Χρυσοστομικῶν ἔργων, τὸν ὅποιον συνέταξεν ὁ J. A. De Aldama, Repertorium Pseudochrysostomicum, Paris 1965. Ἡ κατάταξις αὐτῇ τοῦ Aldama ἐγένετο ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐπιχειρημάτων διαφόρων μελετητῶν, οἱ ὅποιοι ἀμφισβητοῦντες τὴν γνησιότητα τῶν ἔργων ἀπέδωκαν αὐτὰ εἰς ἄλλους Πατέρας.

1. Αὐτόθι, σσ. 99-100, ἀρ. 167.

2. Ωρολόγιον τὸ Μέγα. Ἐν Ρώμῃ 1876, σσ. 336-339.



ἐχαρακτηρίσθησαν ὡς γνήσιοι τοῦ Χρυσοστόμου μόνον οἱ δύο, τῶν ὁποίων, ὅμως, ἡ γνησιότης ἡμφεσβητήθη ἀργότερον ὑπὸ ἄλλων μελετητῶν: α) PG 50, 441-452<sup>1</sup> καὶ β) PG 52, 773-792<sup>2</sup>. Ὁκτὼ λόγοι εἰς τὴν Ἀνάληψιν ἐξεδόθησαν ὑπὸ τοῦ Migne ὡς νόθοι (spuria) τοῦ Χρυσοστόμου, γεγονὸς τὸ ὁποῖον ἐνίσχυσε καὶ ἡ περαιτέρω ἔρευνα: α) PG 52, 791-794<sup>3</sup>. β) PG 52, 793-796<sup>4</sup>. γ) PG 52, 797-800<sup>5</sup>. δ) PG 52, 799-802<sup>6</sup>. ε) PG 52, 801-802<sup>7</sup>. ς) PG 61, 711-712<sup>8</sup>. ζ) PG 62, 727-730<sup>9</sup>. η) PG 64, 45-48<sup>10</sup>. Δύο ἀκόμῃ λόγοι ἐξεδόθησαν ἀργότερον: α) Chrysostomus Baur, *Drei unedierte Festpredigten aus der Zeit*

1. Περὶ τῆς πατρότητος τοῦ ἔργου βλ. J. A. De Aldama, αὐτόθι, σσ. 76-77· εἰς τοὺς γνήσιους τοῦ Χρυσοστόμου συγκατελέχθη ὁ λόγος ὑπὸ M. Geerard, *Clavis Patrum Graecorum*, ἐνθ' ἄνωτ., vol. II, σ. 503 (ἀρ. 4342).

2. Βλ. σχετικῶς J. A. De Aldama, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 152· ὁ λόγος μάλιστα ἀνεφέρετο ὡς ἔργον τοῦ Σεβηριανοῦ Γαβάλων ὑπὸ τοῦ Benedikt Marx, *Severiana unter den Spuria Chrysostomi bei Montfaucon - Migne, Orientalia Christiana Periodica* 5 (1939), 283-291· εἰς τὸν Σεβηριανὸν ἀπεδόθη καὶ ὑπὸ M. Geerard, *Clavis Patrum Graecorum*, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 468-469 (ἀρ. 4187).

3. Βλ. J. A. De Aldama, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 192-193 καὶ M. Geerard, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 550 (ἀρ. 4531).

4. J. A. De Aldama, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 54 καὶ M. Geerard, ἐνθ' ἄνωτ. (ἀρ. 4532).

5. J. A. De Aldama, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 197-198 καὶ M. Geerard, ἐνθ' ἄνωτ. (ἀρ. 4533).

6. J. A. De Aldama, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 197 καὶ M. Geerard, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 551 (ἀρ. 4534).

7. J. A. De Aldama, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 49 καὶ M. Geerard, ἐνθ' ἄνωτ. (ἀρ. 4535).

8. J. A. De Aldama, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 189 καὶ M. Geerard, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 583 (ἀρ. 4642).

9. J. A. De Aldama, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 52 καὶ M. Geerard, *Clavis Patrum Graecorum*, volumen III. A Cyrillo Alexandrino ad Iohannem Damascenum, Brepols - Turnhout, 1979, σ. 143 (ἀρ. 5836), ὅπου ὁ λόγος προσγράφεται εἰς τὰ ἔργα τοῦ Προκλου Κωνσταντινουπόλεως.

10. J. A. De Aldama, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 48-49 καὶ M. Geerard, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 74 (ἀρ. 5528), ὅπου ὁ λόγος εὐρίσκεται ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ψευδο-Εὐσεβίου Ἀλεξανδρείας. Ὁ αὐτὸς λόγος, ἀποδιδόμενος εἰς τὸν Κύριλλον Ἀλεξανδρείας, ἐξεδόθη καὶ ὑπὸ τοῦ Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, *Λόγος εἰς τὴν Ἀνάληψιν τοῦ Κυρίου ἀνέκδοτος ἐπ' ὀνόματι Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας*, Εἰς μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου, ἐν Ἀθήναις 1935, σσ. 35-41.

der Nestorianischen Streitigkeiten, *Traditio* 9 (1953), 116-119<sup>1</sup> καὶ β) Chr. Baur, αὐτόθι, σσ. 122-124<sup>2</sup>.

Ἡ ἀπόφανσις περὶ τῆς πατρότητος τῶν ἀνωτέρω ἔργων ἀποτελεῖ ὄντως δύσκολον ἐγχείρημα, καθὼς τὰ κριτήρια ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐρείδεται δὲν εἶναι πάντοτε ἀσφαλῆ. Ἄν καὶ ἡ χειρόγραφος παράδοσις ἀπέδωκε κατὰ πλειονότητα τὰ ἔργα αὐτὰ εἰς τὸν χρυσορρήμονα πατέρα, ὅμως, ὅπως συμβαίνει μὲ τὰ περισσότερα ἀμφιβαλλόμενα καὶ νόθα, μεταγενέστεροι δημιουργοὶ ἐχρησιμοποίησαν τὸ ὄνομα τοῦ προκειμένου νὰ καθιερώσουν ἰδικὰ τῶν ἔργα καὶ προφανῶς βασιζόμενοι εἰς τὸ πρότυπον ἐκείνου. Ἐξ ἄλλου, δὲν ἦσαν ὀλίγοι καὶ αἱ περιπτώσεις ὅπου ἀβλεπτήματα τῶν κωδικογράφων, κατὰ τὴν ἀντιγραφὴν τῶν χειρογράφων κωδίκων, εἶχον ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀλλοίωσιν τῶν ἐπιγραφῶν τῶν ἔργων. Ἐπομένως, ἔργα ἄλλων συγγραφέων ἐπεγράφησαν ἐπ' ὀνόματι τοῦ Χρυσοστόμου καὶ ἀντιστρόφως.

Προβλήματα, ἐπίσης, ὡς πρὸς τὴν πατρότητά των παρουσιάζουν καὶ οἱ ἑξ ἄλλοι λόγοι εἰς τὴν Ἀνάληψιν, οἱ ὅποιοι ἐκδίδονται κατωτέρω. Τοῦτο ὀφείλεται σὺν τοῖς ἄλλοις εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι θίγουν θέματα χριστολογικά, τὰ ὁποῖα, ὡς γνωστόν, δὲν ἀνεπτύχθησαν συστηματικῶς ὑπὸ τοῦ Χρυσοστόμου, διὰ διαφόρους λόγους<sup>3</sup>, χωρὶς ὥστόσο καὶ νὰ τὸν ἀφήσουν ἀδιάφορον.

Α) Ὁ πρῶτος λόγος<sup>4</sup> ἐπιγράφεται: *Τοῦ αὐτοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου λόγος εἰς τὴν Ἀνάληψιν τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ*. ἀρχ.: «Σήμερον ἡμῖν ἡ τοῦ Σωτῆρος Ἀνά-

1. Ὁ λόγος ἀπεδόθη ὑπὸ τοῦ ἐκδότου του εἰς τὸν Νεστόριον (381-450/452)· βλ. καὶ J. A. De Aldama, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 69-70 καὶ M. Geerard, *Clavis Patrum Graecorum*, vol. II, σ. 610 (ἀρ. 4739).

2. Ὁ λόγος ἀπεδόθη εἰς πρόσωπα τῆς ἀντιοχειανῆς σχολῆς, ποὺ ἡσχολήθησαν μὲ χριστολογικά θέματα· βλ. καὶ J. A. De Aldama, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 56 καὶ M. Geerard, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 609 (ἀρ. 4737).

3. Βλ. ἀρχικῶς Στυλιανοῦ Γ. Παπαδοπούλου, Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, τόμ. Β'. Ἡ σκέψις του, ἡ προσφορά του, ἡ μεγαλωσύνη του, Ἀθήνα 1999, σσ. 152-166· Παναγ. Κ. Χρήστου, Ἑλληνικὴ Πατρολογία, τόμ. Δ': Περίοδος θεολογικῆς ἀκμῆς, Δ' καὶ Ε' αἰῶνες, Θεσσαλονίκη 1989, σσ. 261-264, 292-296· Chrysostomus Baur, *John Chrysostom and his time*, vol. I, London-Glasgow 1959, σσ. 354-372.

4. M. Geerard, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 643 (ἀρ. 5028).

ληψις»· τελ.: «Ἀνοίγεις σὺ τὴν χειρὰ σου καὶ ἐμπιπλᾷς πᾶν ζῶον εὐδοκίας, ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ ... νῦν καὶ αἰεὶ ... ἀμήν». Παραδίδεται ὑπὸ τῶν χειρογράφων κωδίκων: α) Parisinus gr. 1175, φφ. 152-158<sup>v</sup> (11ου αἰ.)<sup>1</sup> καὶ β) Parisinus gr. 986, φφ. 446-464<sup>v</sup> (16ου αἰ.)<sup>2</sup>. Ὁ πρῶτος κώδιξ παραδίδει ἄλλους τέσσαρες λόγους, εἰς τὴν αὐτὴν ἑορτὴν, ἐπ' ὀνόματι τοῦ Χρυσοστόμου (ὁ συγκεκριμένος λόγος εἶναι ὁ τέταρτος κατὰ σειράν). Εἰς τὸν δεύτερον κώδικα, περὶ τοῦ θέματος τῆς Ἀναλήψεως σφάζεται μόνον ὁ ἐκδιδόμενος ἐδῶ λόγος, ὁ ὁποῖος μάλιστα ἔπεται ἐνὸς ἄλλου τοῦ Χρυσοστόμου.

Γενικῶς, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ περιεχόμενον τοῦ κειμένου, παρατηρεῖται ὅτι θίγονται κοινὰ θέματα ἀφορῶντα εἰς τὴν ἑορτὴν, τὰ ὁποῖα ἀπαντοῦν τόσον εἰς τοὺς σχετικούς λόγους τοῦ Χρυσοστόμου, γνησίους ἢ ἀποδεδειγμένως νόθους, ὅσον καὶ εἰς λόγους ἄλλων Πατέρων. Τὸ θέμα συνοψίζεται εἰς τὴν διαπίστωσιν ὅτι ἡ ἔνσαρκος οἰκονομία τοῦ Σωτῆρος κορυφοῦται εἰς τὴν ἑορτὴν τῆς Ἀναλήψεως, διὰ τῆς ὁποίας τὸ ἀνθρώπινον γένος, εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Ἰησοῦ, ἀνέρχεται εἰς τοὺς οὐρανούς καὶ ἀποκαθίσταται ἐκ τῆς πτώσεως καὶ τοῦ θανάτου.

Ὁ λόγος αὐτὸς παρουσιάζει στοιχεῖα ποὺ προσιδιάζουν εἰς τὰ γνήσια κείμενα τοῦ Χρυσοστόμου καὶ ἄλλα ποὺ ἀποδυναμώνουν τὴν πιθανότητα νὰ ἀνήκῃ εἰς αὐτόν. Θὰ μπορούσε, ἐπομένως, νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀμφιβαλλόμενον ἔργον του. Κατ' ἀρχάς, ἡ πραγμάτευσις τοῦ θέματος τῆς Ἀναλήψεως γίνεται κατὰ τρόπον οὐσιαστικὸν καὶ εἰς βάθος. Ὁ συγγραφεὺς ἐνδιαφέρεται νὰ παρουσιάσῃ τὴν σωτηριολογικὴν διάστασιν τοῦ γεγονότος, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐσυνήθιζεν ὁ Χρυσόστομος εἰς τὰ ἔργα του<sup>3</sup>. Τόσον τὸ ὅλον πνεῦμα τοῦ λόγου, ὅσον

1. Henri Omont, Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale, première partie: Ancien fonds Grec. Théologie, Paris 1886, σ. 241 καὶ Albert Ehrhard, Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche von den Anfängen bis zum Ende des 16. Jahrhunderts. Erster Teil. Die Überlieferung. II Band, Leipzig 1938, σ. 105.

2. H. Omont, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 196-197 καὶ A. Ehrhard, ἐνθ' ἄνωτ., III Band, Leipzig 1939-1952, σ. 309.

3. Τὸ σωτηριολογικὸν ἔργον τοῦ Ἰησοῦ ἰδωμένον ἀπὸ τῆς σκοπιᾶς τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου παρουσιάζεται ἐκτενῶς εἰς τὸ ἔργον τοῦ Πρωτοπρ. Θεοδώρου Ν. Ζήση, Ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ κόσμου κατὰ τὸν ἅγιον Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον, Θεσσαλονίκη 1992, σσ. 187-194 κ.ά.

καὶ ἡ συγκεκριμένη φρασιολογία συνάδουν πρὸς τὴν διαπίστωσιν αὐτὴν. Συγκεκριμένως, εἰς τὰς φράσεις: τὸν παλαιὸν ἐκείνον Ἀδὰμ ... ἐνέθρυσεν (στ. 7-10)· τὴν σωτηρίαν...χαρίζεται (στ. 22-23)· οὐχ ἑαυτῷ ταύτην ... ἐδοξάσθη (στ. 41-46)· ἐν τῇ ἀπαρχῇ ... σωτηρία (στ. 51-52)· ὅλω ... ἐπραγματεύσατο (στ. 65)· Ὅλον γὰρ σώζει ... πλάστης (στ. 117-118)· Προέλαμπε ... σωτηρίας (στ. 124-125)· οἰκονομεῖ ὁ Θεὸς ... στέφειν (στ. 149-151) ἀποκαλύπτεται ἐμφαντικῶς τὸ σωτηριολογικὸν νόημα τῆς ἑορτῆς. Ἡ Ἀνάληψις τοῦ Κυρίου ἐντάσσεται εἰς τὸ μυστήριον τῆς θείας οἰκονομίας, τὸ ὁποῖον συνετελέσθη χάριν τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου, ἀφοῦ ὁ ἴδιος ὁ Σωτὴρ, ὅπως τονίζεται, δὲν εἶχεν ἀνάγκην ἀναστάσεως ἢ ἀναλήψεως. Καὶ ὅπως ὁ Ἀδὰμ διὰ τῆς πτώσεώς του συμπαρέσυρεν ὅλον τὸ ἀνθρώπινον γένος, ἔτσι καὶ ὁ Χριστὸς διὰ τῆς Ἀναλήψεως συνήγειρε πάντας τοὺς ἀνθρώπους πρὸς τὸν οὐρανόν. Ἐξ ἄλλου ὁ συγγραφεὺς δὲν παραλείπει νὰ τροφοδοτῇ τὰς ἐλπίδας (στ. 292-295) τοῦ πεπτωκότος ἀνθρώπου διὰ τὴν μέλλουσαν σωτηρίαν καὶ ἀνάστασιν, κάτι τὸ ὁποῖον χαρακτηρίζει γενικῶς τὰ ἔργα τοῦ Χρυσοστόμου<sup>4</sup>.

Ἐπὶ πλέον δίδονται εἰς τὸν λόγον καὶ ἐκκλησιολογικαὶ προεκτάσεις. Ἡ ἐκκλησία παρουσιάζεται ὡς ἡ ἀπαρχὴ τῶν πνευματικῶν ἀγαθῶν τὰ ὁποῖα προσφέρει ὁ Θεὸς εἰς τὸν ἄνθρωπον (στ. 281). Θεωρεῖται μάλιστα ὡς συνώνυμος πρὸς τὴν Ἀνάστασιν, ἀφοῦ ἐκ τοῦ ζωοποιῦ καὶ ἀναστάντος σώματος τοῦ Κυρίου ἀντλεῖ τὴν δόξαν αὐτῆς (στ. 281-283). Ἡ ἐκκλησία ἀντιμάχεται τὴν κακοδοξίαν καὶ ἀνίστα τὴν ὀρθοδοξίαν (στ. 285). Καὶ ὁ χριστιανὸς ἄνθρωπος ὀφείλει εἰς αὐτὴν ἀπόδοσιν τιμῆς, διότι ἐξασφαλίζει τὴν προστασίαν τῆς ψυχῆς του (στ. 283-285). Τέλος, τὸ θυσιαστήριον παραλληλίζεται πρὸς τὴν δεξιάν τοῦ Κυρίου, ποὺ εἶναι πνευματικὴ ἄρουρα, ἡ ὁποία δέχεται καὶ ἐν συνεχείᾳ ζωογονεῖ τὰ σπέρματα τῶν ψυχῶν (στ. 291-296).

Ὡς πρὸς τὴν χριστολογία τοῦ λόγου, τονίζονται αἱ δύο φύσεις τοῦ Χριστοῦ, θεία καὶ ἀνθρωπίνη (στ. 31-32), καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἐνότης τῶν δύο φύσεων ἔδωκε τὴν δυνατότητα εἰς τὸν ἄνθρωπον νὰ ἀναληφθῇ μαζί Του πρὸς τοὺς οὐρανούς (στ. 33-37). Ὁ Ἰησοῦς ὡς τέλειος Θεὸς εἶναι σύνθρονος μὲ τὸν Πατέρα (στ. 20-21), ἀλλὰ συγχρόνως ὡς τέλειος ἄνθρωπος ἀποτελεῖ τὴν ἀπαρχὴν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως (στ. 50-52). Εἰς τὸ σημεῖον ὅπου γίνεται λόγος διὰ τοὺς αἰ-

1. Αὐτόθι.

ρετικούς καὶ τὴν ἀντίληψίν των περὶ τοῦ τρόπου γεννήσεως τοῦ Ἰοῦ ὑπὸ τοῦ Πατρὸς, χρησιμοποιεῖται ἡ διατύπωσις εἰ κατὰ ἀπόρροϊαν καὶ τομὴν ἐγέννησεν, ἐμειώθη (στ. 325-326). Πρόκειται διὰ φράσιν τὴν ὁποῖαν ἐχρησιμοποίησεν ὁ ἅγιος Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας (295-373)<sup>1</sup>, προκειμένου νὰ ἀνασκευάσῃ τὴν ἀντίληψιν τοῦ Ἀρείου καὶ τῶν ὁπαδῶν του ὅτι ὁ Κύριος ἐγεννήθη κατὰ ἀπόρροϊαν καὶ τομὴν ἐκ τοῦ Πατρὸς, καὶ ἡ ὁποία ἀντιτίθεται πρὸς τὴν ὀρθόδοξον θέσιν ὅτι ἐγεννήθη ἀτρέπτως, ἀσυγχύτως, ἀναλλοιώτως. Εἶναι γνωστὸν ὅτι οἱ ὅροι ἀπόρροια καὶ ἀπορροή ἀνάγονται εἰς τὰς ἀντιλήψεις τῶν νεοπλατωνικῶν<sup>2</sup> κατὰ τὴν περιγραφὴν τοῦ τρόπου ποῦ τὰ ὄντα προέρχονται· ἀπορρέουν τὸ ἐν ἐκ τοῦ ἄλλου καὶ ἐπομένως ὑπάρχει διαδοχικὴ καὶ ἀξιολογικὴ διαβάθμισις μεταξὺ των<sup>3</sup>. Τοὺς ὅρους ἀπέρριψαν ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος (329-390)<sup>4</sup>, εἰς τὴν διατύπωσιν τῆς χριστιανικῆς τριαδολογίας του, καὶ κατόπιν ὁ Ἀθανάσιος καὶ ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας (370-444)<sup>5</sup>, ὅπως καὶ οἱ μετ' αὐτοὺς Πατέρες καὶ βυζαντινοὶ φιλόσοφοι. Δὲν εἶναι παράδοξον ὅτι χρησιμοποιεῖται ἐδῶ ἡ φράσις ὑπὸ τοῦ Χρυσοστόμου, δεδομένης καὶ τῆς ἐπιδράσεως ποῦ ἥσκησεν εἰς αὐτὸν ἡ θεολογικὴ σκέψις τοῦ Ἀθανασίου. Μάλιστα ὁ

1. Βλ. ἀρχικῶς: πατέρα μὲν ἐξ ἑαυτοῦ γεγεννηκότα ἄνευ ἀπορροίας καὶ πάθους τὸν υἱὸν (Ἀθανασίου Ἀλεξανδρείας, Κατὰ Ἀρειανῶν Λόγος πρῶτος, PG 26, 57A)· καὶ ἀναλυτικῶς G. W. H. Lampe, A Patristic Greek Lexikon, Oxford <sup>1</sup>1994, σ. 206.

2. Βλ. ἐνδεικτικῶς Πλωτίνου, Ἐννεάδες II 1. 4. 4, II 1. 8. 2, II 3. 2. 7, VI 7. 22. 8 (ἐκδ. Henry Paul et Schwyzer Hans-Rudolf, Plotini Opera, t. I. Enneades I-III, Paris-Bruxelles 1951· t. III. Enneades VI, Leiden 1973)· Πορφυρίου, Περὶ τῆς ἐκ λογίων φιλοσοφίας, 160. 10 κ.ά. (ἐκδ. G. Wolf, Porphyrii de philosophia ex oraculis haurienda, Hildesheim Olms <sup>2</sup>1962).

3. Ἐπίσης, οἱ Γνωστικοὶ εἶχον υἱοθετήσῃ ἀνάλογον θεωρίαν κατὰ τὴν ὁποῖαν ἱεραρχοῦνται τὰ πάντα, ἅρα καὶ τὰ πρόσωπα τῆς Ἁγίας Τριάδος, καθὼς ἀπορρέουν βαθμιαίως ἐκ τῆς Μονάδος. Ἡ θεωρία αὕτη ἐπηρέασε σὺν τοῖς ἄλλοις τὸν Ἀρειὸν εἰς τὴν προσπάθειάν του νὰ συγκροτήσῃ ἐν θεωρητικὸν σύστημα ὅπου ὅλα τὰ ὄντα προέρχονται ἐκ τῆς Μονάδος—τοῦ Θεοῦ Πατρὸς— καὶ ἅρα κάθε τι ἄλλο πλὴν αὐτοῦ εἶναι κτίσμα (Παναγ. Κ. Χρήστου, Ἑλληνικὴ Πατρολογία, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 380-381· βλ. καὶ Κ. Δ. Γεωργούλη, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, Ἀθήνα <sup>3</sup>2000, σσ. 593-594).

4. Στυλιανοῦ Γ. Παπαδοπούλου, Γρηγόριος ὁ Θεολόγος καὶ αἱ προϋποθέσεις πνευματολογίας αὐτοῦ, Ἀθήναι 1971, σσ. 89-98.

5. Στυλιανοῦ Γ. Παπαδοπούλου, Ὁ ἅγιος Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, Ἀθήνα 2004, σσ. 66, 91-92, 96-99.

τρόπος ποῦ τὸ ζήτημα τίγεται εἰς τὸν λόγον δείχνει κάτι ἤδη γνωστὸν καὶ ἀδιαπραγμάτευτον. Ὅπωςδὴποτε καὶ ὁ Χρυσόστομος ἡσυχολήθη παρεμπιπτόντως μὲ ζήτήματα χριστολογικά, ἔστω καὶ ἂν δὲν ἀνέπτυξεν ἐκτενῆ θεολογίαν περὶ αὐτά. Εἶναι γνωστὴ ἡ φράσις του: *Τῇ γὰρ ἐνώσει, καὶ τῇ συναφείᾳ, ἐν ἔστιν ὁ Θεὸς λόγος καὶ ἡ σὰρξ· οὐ συγχύσεως γενομένης, οὐδὲ ἀφανισμοῦ τῶν οὐσιῶν, ἀλλ' ἐνώσεως ἀρρήτου τινός, καὶ ἀφράστου*<sup>1</sup>, ἡ ὁποία ἐχρησιμοποίηθη ὑπὸ τῶν Πατέρων τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (Χαλκηδών, 451). Ἐπίσης, ἡρνήθη τὴν αἰρετικὴν διδασκαλίαν ὅτι «διὰ τροπῆς» τῆς ἀτρέπτου φύσεως Του ὁ Θεὸς Λόγος ἐνηνθρώπησε: *μηδὲν ἄτοπον ὑποπτεύσης ἀπὸ τοῦ ἐγένετο· οὐ γὰρ τροπὴν εἶπον τῆς ἀτρέπτου φύσεως ἐκείνης, ἀλλὰ σκῆνωσιν καὶ κατοίκησιν*<sup>2</sup>.

Ἐξ ἐπόψεως ἀνθρωπολογίας, τέλος, δίδεται ἔμφασις εἰς τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἄνθρωπος διὰ τῆς Ἀναλήψεως ἀνέβη εἰς τοὺς οὐρανοὺς, ὑπεράνω καὶ αὐτῶν τῶν ἐπουρανίων δυνάμεων (στ. 11-12), καὶ μετέχει τῆς θείας δόξης. Ἐπὶ πλέον, ὁ Κύριος ἐνίκησε τὰ τρία δεινὰ ποῦ κατατρύχουν τὸν ἄνθρωπον μετὰ τὴν πτώσιν, ἥτοι τὸν διάβολον, τὴν ἁμαρτίαν καὶ τὸν θάνατον (στ. 133-135), ἐνῶ ἡ νίκη ἐπ' αὐτῶν ἐπετεύχθη διὰ τῆς σταυρικῆς θυσίας, διότι σκοπὸς ἦτο ἡ μετ' εὐφημίας σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου (στ. 149-151). Βεβαίως, αὕτη ἡ εὐεργεσία κατέλαβεν ὅλον τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων, ὁλόκληρον τὴν οἰκουμένην (στ. 116-117, 170-171)· ὁ Κύριος, ἂν καὶ ἦλθεν εἰς τὸν κόσμον κλεισμένων τῶν θυρῶν (στ. 215-217), δηλαδή, κατὰ τὸν Χρυσόστομον, χωρὶς νὰ εἶναι ἀποδεκτὸς ὑπὸ πάντων, ἔφερε τὴν σωτηρίαν εἰς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους (στ. 211-220) καὶ αὕτη ἡ εὐεργεσία Του ἐξηπλώθη κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὸν πολλαπλασιασμὸν τῶν πέντε ἄρτων (στ. 302-309). Τὰ ἀνωτέρω ἀντίκεινται εἰς τὴν διδασκαλίαν τῶν αἰρετικῶν,

1. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, Ὁμιλία ΙΑ', β', PG 59, 80 [= Sacrorum Conciliorum nova et amplissima Collectio in qua praeter ea quae Phil. Labbeus et Gabr. Cossartius. Et novissime Nicolaus Coleti in lucum editere ea omnia inuper suis in locis optime disposita exhibentur, quae Joannes Dominicus Mansi lucensis, congregationis matris dei evulgavit. Tomus Septimus. Ab anno CCCCLI ad annum CCCCXIII inclusive. (Ἀνατύπ.: Joannes Dominicus Mansi, Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio, vol. 7, Akademische Druck - u. Verlagsanstalt, Graz-Austria 1960, 469D)].

2. Ἰωάννου Χρυσοστόμου..., ἐνθ' ἄνωτ.

ἐκ τῶν ὁποίων, ὅπως ἐπισημαίνεται ἐμφαντικῶς, διαφεύγει τὸ πραγματικὸν νόημα τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Κυρίου (στ. 207-211).

Πιθανώτατα, λοιπόν, ὁ θεματικὸς πυρὴν τοῦ λόγου, ὅπως καὶ τὰ ἐπὶ μέρους θεματικὰ κέντρα μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν εἰς τὸν Χρυσόστομον, ἀλλὰ αὐτὰ ἀκολουθῶς ἔτυχον ἰδιαίτερας ἐπεξεργασίας εἰς τὴν διατύπωσιν ὑπὸ κάποιου ἄλλου καὶ μάλιστα εἶναι ἐπίσης πιθανὸν νὰ ἐπισυνέβησαν προσθήκαι καὶ ἀλλοιώσεις.

Ἐπὶ πλέον, ὑπάρχουν ὠρισμένοι ὅροι ἐντὸς τοῦ κειμένου, οἱ ὁποῖοι δὲν εἶναι οἰκείοι πρὸς τὴν γλῶσσαν καὶ ὁρολογία τοῦ Χρυσοστόμου, πολλῶ μᾶλλον καθὼς ἀπουσιάζουν ἐκ τῶν γνησίων ἔργων του. Ἐπὶ παραδείγματι, ὁ ὅρος ὀρθοδοξία (στ. 195, 222, 285) δὲν ἀπαντᾷ εἰς τὰ κείμενα τοῦ Χρυσοστόμου. Δὲν εἶναι ὅμως ἀσυνήθης εἰς τοὺς Πατέρας τοῦ 4ου καὶ 5ου αἰῶνος, ὅπως εἰς τὸν Γρηγόριον Θεολόγον, τοὺς Ἀθανάσιον καὶ Κύριλλον Ἀλεξανδρείας, τὸν Βασίλειον Καισαρείας (320-379), τὸν Ἐπιφάνιον Κωνσταντίας (315-403) κ.ά.<sup>1</sup> Ἡ παρουσία τοῦ ὅρου τρις εἰς τὸ κείμενον ὁδηγεῖ εἰς τὴν ὑπόθεσιν ὅτι τὸ ἔργον συντάξε κάποιος ἄλλος, ὁ ὁποῖος ἴσως ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν τῶν χριστολογικῶν ἐρίδων προσεπάθησε νὰ ἐξάρη τὸν ὅρον ὀρθοδοξία εἰς ἀντιπαράθεσιν πρὸς τὴν κακοδοξίαν τῶν αἰρετικῶν (στ. 283-285). Τέλος, αἱ λέξεις συναμιλλῶμαι (στ. 12-13), μεταφυτεύω (στ. 7), ἐνιδρύω (στ. 10) δὲν ἀπαντοῦν ὁμοίως εἰς ἔργα τοῦ Χρυσοστόμου.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει, ἐπίσης, ἐν σημεῖον τοῦ λόγου, ὅπου γίνεται ἐμμέσως μνεία τοῦ τόπου ἐκφωνήσεώς του. Πρόκειται διὰ τὴν φράσιν: Ἀξίον μνημονεῦσαι τοῦ ἁγίου πατρὸς Παύλου, τοῦ τησδε τῆς πόλεως ἐπισκόπου γενομένου (στ. 198-199). Σημειωτέον ὅτι ὁ λόγος συνετάχθη καὶ ἐξεφωνήθη ἐνώπιον τῶν κατοίκων μιᾶς ὠρισμένης πόλεως, διότι, ἄλλως, θὰ ἀπεφεύγετο ἡ ἀναφορά εἰς τὴν πόλιν τοῦ ὁμιλητοῦ. Ὁ συντάκτης-ὁμιλητής, λοιπόν, εὐρίσκετο εἰς πόλιν ὅπου ἐχρημάτισεν ἐπίσκοπος ὁ ἀπόστολος Παῦλος καὶ ὠργάνωσε τὴν ἐκεῖ ἐκκλησίαν. Μπορεῖ νὰ εἰκάσῃ κανεὶς ὅτι πρόκειται διὰ τὴν Ἀντιόχειαν τῆς Συρίας, ὅπου πράγματι ὁ Παῦλος, μαζὶ μὲ τὸν Βαρνάβαν, συνετέλεσεν εἰς τὴν ὀργάνωσιν τῆς ἐκκλησίας, ἡ δὲ πόλις ἀπετέλεσεν ὁρμητήριόν του ἐπὶ εἰκοσαετίαν<sup>2</sup>. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν εἶναι πιθανὸν ἡ ἀπαρχὴ τοῦ λόγου νὰ ἀνάγεται εἰς τὸν Χρυσόστομον, ὁ ὁποῖος

1. Διὰ τὰ σχετικὰ χωρία βλ. G. W. H. Lampe, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 971.

2. Βλ. σχετικῶς Πράξ. ια' 25-26 κ.ά. Ἡ παρουσία τοῦ Παύλου εἰς τὴν

εἰς τὴν Ἀντιόχειαν διετέλεσε πρεσβύτερος, ἀλλὰ κάποιος ταχυγράφος, ἴσως καὶ μετὰ τὴν ἀναχώρησιν ἐκείνου — ἐκλεγέντος ἀρχιεπισκόπου τὸ 397 — διὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν, κατέγραψε τὸ κείμενον προσθέτων ἰδικὰ του στοιχεῖα.

Τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ἄλλο πρόσωπον ἐπενέβη εἰς ἓν ἀρχικὸν κείμενον τοῦ Χρυσοστόμου ἐνισχύουν καὶ πλεῖστα ὑφολογικὰ στοιχεῖα. Ἐπὶ παραδείγματι, ὑπάρχει μία προσπάθεια υἱοθετήσεως τοῦ ὕφους τοῦ Χρυσοστόμου ἀλλὰ καθ' ὑπερβολήν. Ὡς γνωστόν, ὁ χρυσορρήμων πατὴρ δὲν ἐφείδετο τῶν σχημάτων λόγου, ὅπως τῆς ἀντιθέσεως<sup>1</sup>. Ὁμῶς ἐδῶ ὑπάρχει τέτοια ὑπερβολὴ εἰς τὴν χρῆσιν τῆς, ὥστε φαίνεται νὰ γίνεται τεχνηέντως. Εἰδικώτερον, αὐτὸ ἰσχύει εἰς τὰς ἀντιθετικὰς προτάσεις: *συμπολίτης ἀγγέλων... ἀλλὰ καὶ ἀρχαγγέλων...* (στ. 11-12)· *Οὐ γὰρ ἀγγέλοις ..., ἀλλ' ἀγγέλων...* (στ. 12-13)· *οὐ τὴν πρὸ αἰώνων..., ἀλλὰ τοῦ θνητοῦ τούτου...* (στ. 17-19)· *Οὐ γὰρ ὁ μονογενὴς..., ἀλλ' ἡ θνητὴ φύσις...* (στ. 20-22)· *οὐχ ἑαυτῷ πραγματεύεται, ἀλλὰ τῷ γένει...* (στ. 22-23)· *Οὔτε γὰρ... ἀπέθανεν, οὔτε δι' ἑαυτὸν ἀνέστη, οὔτε... ἀνελήφθη· οὔτε γὰρ..., οὔτε ἡγείρετο ἢ ἀνάστασις* (στ. 23-26)· *Ὁ Θεὸς οὐκ ἀνίσταται, ἀλλ' ἀνιστᾷ· οὐκ ἐγείρεται, ἀλλ' ἐγείρει· οὐ ζωοποιεῖται, ἀλλὰ ζωοποιεῖ* (στ. 26-27)· *οὐχ ὁ Θεός..., ἀλλ' ἡ ἔνσαρκος...* (στ. 27-28)· *ἀνιστᾷ μὲν..., ἐγείρεται δὲ...* (στ. 31-32)· *οὐκ αὐτὸς οὐρανοῦ δεόμενος..., ἀλλὰ τὸ γήϊνον σκευός...* (στ. 33-34)· *οὐχ ἑαυτῷ..., οὔτε δι' ἑαυτὸν..., πάντα δὲ ταῦτα ὑπέμεινε...* (στ. 41-44)· *οὐχ ἑαυτῷ ἐδόθη ἡ τιμὴ..., ἀλλὰ τῷ θνητῷ γένει...* (στ. 49-50)· *οὐδέπω ..., οὐδέπω..., ἀλλ' ἐπειδὴ ἐν τῇ ἀπαρχῇ...* (στ. 50-52)· *ἐσιώπησε μὲν..., ἔδειξε δὲ...* (στ. 60)· *οὐ γὰρ..., ἀλλὰ κατὰ τῆς ῥίζης...* (στ. 60-

Ἀντιόχειαν παρουσιάζεται ἀναλυτικῶς ὑπὸ τοῦ Joseph Holzner, μτφρ. τ. Ἀρχιεπ. Ἀθηνῶν Ἱερωνύμου, Παῦλος, Ἀθῆναι <sup>12</sup>1989, σσ. 81-92 κ.ά.

1. Σταχυολογοῦνται ἐκ τῶν ἔργων του ὠρισμένα παραδείγματα ἀντιθέσεων: *οὐχὶ τοὺς λύκους..., ἀλλὰ καὶ τὰ πρόβατα...*· *οὐχὶ τὰ μηχανήματα..., ἀλλὰ πρὸ τούτων...*· *Οὐκ ἀρκοῦσιν..., ἀλλὰ καὶ ἡμεῖς...*· *οὐχ ἵνα ῥιπῶσιν, ἀλλ' ἵνα παύσωσι...*· *οὐκ ἐκεῖνοι ἔλεγε..., ἀλλὰ καὶ τούτοις...*· *οὔτε παρ' ἐτέρων..., ἀλλ' ἀπλῶς· οὐ σὸν ἐστίν..., ἀλλ' ἐμὲ δίκαιον...*· *Μὴ τοίνυν τοῦτο..., ἀλλ' ἐκείνο...*· *οὐ μόνον οὐκ ἐκέλευσε..., ἀλλὰ καὶ ἀπέλυσεν...*· *οὐ νηστεία ἐστίν..., ἀλλ' ἡ προσφορὰ...*· *οὐ γὰρ διὰ τὸ πάσχα..., μηδὲ..., ἀλλὰ διὰ τὰ ἁμαρτήματα...* κ.ά. Ἰω. Χρυσοστόμου, Εἰς τοὺς τὰ πρῶτα Πάσχα νηστεύοντας, PG 48, 861-867· *οὐκ ἐπειδὴ... οὐδὲ γὰρ...*· *Οὐ τοίνυν..., ἀλλ' ἐπειδὴ...*· *οὐ τὸν πάσχοντα..., ἀλλὰ τὸν ποιούντα...*· *οὐχ ἀπλῶς νῦν..., ἀλλ' ἵνα μὴ τοῖς ἐχθροῖς...*· *Οὐδὲ γὰρ..., ἀλλὰ καὶ ὑπὲρ ὁμῶν...* κ.ά. Ἰω. Χρυσοστόμου, Εἰς τὴν προδοσίαν τοῦ Ἰούδα, PG 49, 373-374 κ.ά.

63)· Οὐκ ἐξ ὁμοτιμίας..., ἀλλ' ὅτι... (στ. 66-68)· Ἀλλ' οὐκ ἀπέθανε..., ἀλλ' ἔζησεν... (στ. 78-79)· οὐκ ἔλυσε..., ἀλλὰ κατέλαβεν... (στ. 82-83)· οὐ κατὰ φύσιν..., ἀλλὰ διὰ τὴν παράβασιν..., διὰ δὲ τὴν φιλανθρωπίαν... (στ. 100-102)· οὐχ ἡ τοῦ πυρὸς..., ἀλλ' ἡ παράβασις... (στ. 103-105)· οὐ τῇ φύσει..., ἀλλὰ τῇ προθέσει... (στ. 107)· Μὴ πρόκριμα ἦνεγκε..., οὔτε ἡμῖν πρόκριμα... (στ. 112-114)· οὐχ ἐν γένος, οὐχ ἐν κληῖμα, ἀλλὰ πᾶσαν... (στ. 116-117)· Οὐ συγχωρεῖ..., ἀλλ' ὄρα... (στ. 119-120)· Οὐ γὰρ Σάββατον..., οὐ περιτομήν..., οὐ πόνοις..., ἀλλ' ἀπλότητι... (στ. 122-124)· οὐχ ἡ φύσις..., ἀλλ' ἡ ἁμαρτία... (στ. 129-130)· Οὐκ ἂν ἄλλως..., εἰ μὴ σταυρὸν... (στ. 131)· Οὐ γὰρ δυναστεία..., ἀλλὰ κρίσει (στ. 144-145)· οὐ τὴν σωτηρίαν μόνον, ἀλλὰ... σωτηρίαν (στ. 149-150)· ἵνα μὴ δόξη..., ἀλλ' εὐδοκιμοῦντα στέφειν (στ. 150-151)· οὐ παρ' ἄλλης δυνάμεως..., ἀλλ' ἐαυτὸς ἐαυτῷ παρέχων... (στ. 162-163)· οὐ περιετράπη τὸ σκάφος, ἀλλὰ τὸ ἰστίον... (στ. 201-203)· οὐχ ἵνα νικήσῃ, ἀλλ' ἵνα γυμνωθῇ (στ. 219-220)· οὐχ ἁμαρτωλοῦς ἀνελεῖν, ἀλλ' ἁμαρτίαν· οὐκ ἀπίστους ἐκκόπτειν, ἀλλ' ἀπιστίαν (στ. 227-228)· οὐ τῷ σώματι..., ἀλλὰ τῇ νόσῳ... (στ. 230)· μίαν μὲν... τὴν ἰατροίαν, διάφορα δὲ τὰ φάρμακα... (στ. 234-235)· οὐχ ἐκουσία γνώμη..., ἀλλ' ἐπειδὴν ἡ φύσις... (στ. 235-237)· οὐχ ἐκουσία γνώμη..., ἀλλ' ὑπὸ ἀνάγκης... (στ. 238-239)· οὐ θεραπεύσας, οὐ κολακεύσας, οὐχ ἀπαλῶ λόγῳ χρησάμενος, ἀλλ' εὐθέως... (στ. 244-245)· οὐχ ἐκῶν..., ἀλλὰ τῇ φύσει... (στ. 254-256)· οὐ τὴν δουλοπρεπῆ, ἀλλὰ τὴν προτρεπτικὴν (στ. 259-260)· οὐ κολακευόντων, ἀλλὰ πρὸς τὸ ἄγιον σῶμα... (στ. 265-266)· οὐκέτι τοῖς ἀπηνέσιν..., ἀλλὰ τοῖς τρέφουσι... (στ. 267-268)· οὐ κολακευτικός, ἀλλὰ παιδευτικός (στ. 275)· οὐ κολακεύων, ἀλλ' ἀλήθειαν παιδεύων (στ. 279)· Ἀλλ' αὕτη μὲν..., ὑμεῖς δὲ... (στ. 285-286)· τῇ μὲν ὀφεί..., τῇ δὲ δυνάμει... (στ. 292)· οὐ μόνον ζῶντα..., ἀλλὰ καὶ νεκρά (στ. 297-298)· οὐ τὴν φύσιν..., ἀλλὰ τῇ θεῷ δυνάμει... (στ. 307-308)· οὐκ ἐδεῖτο... οὐ σπέρματος, οὐ γαστρος, οὐ κυοφορίας, ἀλλ' ὅτε ἠθέλησε... (στ. 315-316)· Οὐ πρῶτον ἐπλεόνασε..., ἀλλὰ πρῶτον ἀνέκλινε... (στ. 321-322)· οὐκ ἀπορῥέων, ἀλλὰ πληθύνων... (στ. 323-325).

Βεβαίως, ὑπάρχουν καὶ ἄλλα μορφολογικὰ στοιχεῖα εἰς τὸν λόγον, συνήθη εἰς τὸν Χρυσόστομον, ὅπως ἡ ἐπανάληψις τῆς λέξεως σήμερον (στ. 4-7)<sup>1</sup>, ἐπανάληψις ἄλλων λέξεων ἢ φράσεων, ὅπως τῶν

1. Πρβλ. Σήμερον γὰρ τὰ ἐν ᾧδου...· σήμερον τὰς χαλκᾶς πόλας...· σή-

ἐμπροθέτων προσδιορισμῶν μὲ τὰς προθέσεις διὰ (στ. 89-92, 96, 101, 310-311), ἀπὸ (στ. 172-173, 175-282) καὶ ὑπὲρ (στ. 279-280), ἐπανάληψις τοῦ ρήματος ἦρε (στ. 222-226), τῆς ἐρωτηματικῆς ἀντωνυμίας τίς καὶ τίνα (στ. 207-209) κ. ἄ. Συχνὴ εἶναι ἡ προστακτικὴ τῶν ρημάτων<sup>1</sup>, ὅπως ἄκουε (στ. 46), θαυμάζετω (στ. 70), ὄρα (στ. 120, 170, 309, 318), πρόσεχε (στ. 145), ἐννόησον (στ. 195), ἀρμόσατε (στ. 286), ἐγείρατε (στ. 287), Εἰπέ (στ. 328), ἐρμήνευε (στ. 328). Συχνόταται εἶναι αἱ ἐρωτήσεις ποῦ ἀπευθύνονται κυρίως πρὸς τὸ ἀκροατήριον<sup>2</sup> (στ. 48-49, 72-75, 106-107, 121, 122, 134, 136, 144, 147-148, 166, 184-188, 196-198, 207-209, 296-298, 304-308). Ἐπίσης, εἰς τὸ κείμενον ὑπάρχουν πολλὰ συγκριτικὰ ἐπιρρήματα καὶ ἐπίθετα, πρᾶγμα ἰδιαιτέρως σύνηθες εἰς τὸν Χρυσόστομον<sup>3</sup>, ὅπως εἰς τὰς φράσεις: Καὶ ὥσπερ κατὰ τοῦ Ἀδάμ... ὥσπερ οὖν ἐκεῖ ἡ ἀπόφασις... οὕτως ἡ τοῦ Σωτῆρος Ἀνάληψις (στ. 58-65)· Ὡσπερ οὖν ἡ τοῦ Ἀδάμ ζωὴ... οὕτως καὶ ἐνταῦθα (στ. 80-83)· Καὶ ὥσπερ τῷ Ἀδάμ πρόκριμα... οὕτως οὐδὲ ἡμῖν πρόκριμα (στ. 85-87) κ. ἄ.

Γενικώτερον, τὸ ὕφος τοῦ λόγου ἀπέχει πολὺ ἐκείνου ἄλλων Πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, ὅπως τοῦ Ἀθανασίου καὶ τοῦ Κυρίλλου πατριαρχῶν Ἀλεξανδρείας, τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου, τοῦ Πρόκλου Κωνσταντινουπόλεως (†446)<sup>4</sup> κ. ἄ., εἰς τοὺς ὁποίους

μερον τοὺς μοχλοὺς..., Ἰω. Χρυσοστόμου, Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ κοιμητηρίου καὶ εἰς τὸν σταυρὸν τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, PG 49, 394-395· Σήμερον γὰρ καταλλαγαί...· σήμερον ἡ χρονία ἔχθρα...· σήμερον εἰρήνη..., Ἰω. Χρυσοστόμου, Εἰς τὴν ἀνάληψιν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, PG 50, 444 κ. ἄ.

1. Πρβλ. καὶ Marius Soffray, Recherches sur la Syntaxe de Saint Jean Chrysostome d'après les «Homélies sur les Statues», Paris 1939, σσ. 95-100.

2. Εἶναι χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῆς ὁμιλητικῆς τοῦ Χρυσοστόμου ἡ χρῆσις τῶν ρητορικῶν ἐρωτήσεων, ὅπως εἰς τὰ παραδείγματα: ἄρα μὴ ἔρημος γέγονα τῆς ἄνωθεν ἰότητος; ἄρα μὴ τῆς προνοίας ἐστέρημαι τῆς παρὰ τοῦ Δεσπότη; Ἰω. Χρυσοστόμου, Εἰς τὴν Γένεσιν Ὁμιλία NB', PG 54, 459· Ταῦτα αἱ ὀφεισ προεδήλουν ἐκεῖναι; ταῦτα τῶν ἀστέρων ὁ ἀριθμὸς; ταῦτα τὰ δράγματα; Ποῦ τὰ τῶν ἐπαγγελιῶν; ποῦ τὰ τῶν ὑποσχέσεων; Ἄρα ἠπατήμεθα; ἄρα παρελογίσθημεν; Ποῦ γὰρ με λοιπὸν προσκυνήσουσιν οἱ ἀδελφοί... τὸν τοσοῦτον αὐτῶν ἀπωκισμένον; Τοῦ αὐτοῦ, Λόγος πρὸς τοὺς σκανδαλισθέντας ἐπὶ ταῖς δυσημερίαις ταῖς γενομέναις, καὶ τῇ τοῦ λαοῦ καὶ πολλῶν ἱερῶν διώξει καὶ διαστροφῇ καὶ περὶ ἀκαταλήπτου, καὶ κατὰ Ἰουδαίων, PG 52, 506 κ. ἄ.

3. Marius Soffray, ἔνθ' ἄνωτ., σσ. 165-170.

4. Ἐπὶ παραδείγματι εἰς τὸν Πρόκλον ἀποδίδονται ὁκτὼ ἐκ τῶν ἐκ-



σὺν τοῖς ἄλλοις ἀπεδόθησαν κατὰ καιροὺς ἀμφιβαλλόμενα ἔργα τοῦ Χρυσοστόμου. Ἐδῶ τὸ ὕφος διατηρεῖ τὴν ρυθμικότητα καὶ τὴν ποικιλίαν τῶν ἐκφραστικῶν μέσων<sup>1</sup>, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τὰ γνήσια ἔργα τοῦ Χρυσοστόμου. Ἐπομένως ὁ συντάκτης ἠκολούθησε συγκεκριμένον ἐκφωνηθέντα λόγον τοῦ Χρυσοστόμου ἢ υἱοθέτησε πιστῶς τὸ ὕφος ἐκείνου.

Β) Ὁ δεῦτερος λόγος εἰς τὴν Ἀνάληψιν<sup>2</sup> ἐπιγράφεται: *Ἰωάννου Ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Χρυσοστόμου λόγος εἰς τὴν Ἀνάληψιν*. ἄρχ.: «Φέρε δὴ καὶ σήμερον»· τελ.: «περιμένοντες... τὴν πρὸς αὐτοὺς τοῦ Πνεύματος τοῦ ἁγίου ἐπιφοίτησιν... εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων, ἀμήν» καὶ παραδίδεται ὑπὸ τοῦ χειρογράφου κώδικος Oxford Bodleian E. D. Clarke 50, φφ. 48v-52 (12ου-13ου αἰ.)<sup>3</sup>. Ὁ κώδιξ περιέχει ἐξ ὁλοκλήρου ἔργα τοῦ Χρυσοστόμου καὶ ὁ συγκεκριμένος λόγος εἶναι ὁ μοναδικὸς ἀφιερωμένος εἰς τὴν ἑορτὴν τῆς Ἀναλήψεως.

Ἀπὸ πλευρᾶς περιεχομένου τονίζεται ἀρχικῶς ἡ σημασία ποὺ ἔχει διὰ τὸν κόσμον ἡ ἑορτὴ τῆς Ἀναλήψεως (στ. 3-30). Ἀνελήφθη ὁ Κύριος ὁδηγῶν πάντας πρὸς ἑαυτὸν καὶ ἀνυψῶν τὸν παλαιὸν Ἀδὰμ πρὸς τὸν οὐρανόν. Διέστη ἀπὸ τῶν μαθητῶν Του διὰ νὰ καθίσῃ ἐν δεξιᾷ τοῦ Πατρὸς καὶ νὰ ἐτοιμάσῃ τόπον δι' ἐκείνους. Ὡς ἄμπελος ἀνέβη πρὸς τὸν γεωργὸν καὶ ἔστειλεν ὡς κλήματα τοὺς μαθητάς διὰ νὰ διδάξουν τὸν λόγον Του εἰς πᾶσαν τὴν οἰκουμένην. Ἀναληφθεὶς μάλιστα ὁ Κύριος ὑπεσχέθη νὰ στείλῃ πρὸς τὸν κόσμον τὸ ἅγιον Πνεῦμα (στ. 31-39). Εἰς τὸ κείμενον ἡ ἑορτὴ τῆς Ἀναλήψεως συνδέεται μὲ τὴν δευτέραν Παρουσίαν (στ. 39-103)· τότε θὰ ἐμφανισθῇ ὁ Ἰησοῦς ἐπὶ τῶν νεφελῶν τοῦ οὐρανοῦ, ὅπως ἀνέβη εἰς τὸν οὐρανὸν τὴν ἡμέραν τῆς Ἀναλήψεως· τότε θὰ ἀναστηθοῦν οἱ νεκροὶ καὶ θὰ παραλάβῃ τοὺς μαθητάς Του, ὅπως ἀκριβῶς ὑπεσχέθη.

δεδομένων λόγων τοῦ Χρυσοστόμου εἰς τὴν Ἀνάληψιν· βλ. Benedikt Marx, Procliana. Untersuchung über den homiletischen Nachlaß des Patriarchen Proklos von Konstantinopel, Münster 1940.

1. Βλ. σχετικῶς Στυλιανοῦ Γ. Παπαδοπούλου, Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, τόμ. Α', Ἀθήνα 1999, σσ. 127-139.

2. Κατεγράφη ἐπίσης ὑπὸ M. Geerard, Clavis Patrum Graecorum, ἐνθ' ἄνωτ., vol. II, σ. 648 (ἀρ. 5060).

3. Ἡ περιγραφή ὑπὸ Michel Aubineau, Codices Chrysostomici Graeci. I: Codices Britanniae et Hiberniae, Paris 1968, σσ. 210-211.

Κύριον χαρακτηριστικὸν τοῦ λόγου αὐτοῦ εἶναι ὅτι περιγράφονται λεπτομερῶς τὰ γεγονότα τῆς Ἀναλήψεως καὶ τῆς δευτέρας Παρουσίας, συμφώνως πάντοτε πρὸς τὸ κείμενον τῆς Καινῆς Διαθήκης. Μάλιστα αἱ ἁγιογραφικαὶ ἀναφοραὶ ἀποτελοῦν τὸν κύριον κορμὸν τοῦ λόγου καὶ δὲν δίδονται ἐπὶ μέρους προεκτάσεις εἰς θεολογικὰ-δογματικὰ ἢ ἠθικὰ ζητήματα. Ἀντιθέτως, ὁ Χρυσόστομος εἰς τὰ γνήσια ἔργα του ἀξιοποιεῖ ὅπωςδῆποτε τὰ ἁγιογραφικὰ δεδομένα πρὸς ἐπίρρωσιν τῶν ὧσων γράφει, δὲν ἀρκεῖται ὅμως εἰς αὐτά, καθ' ὅσον φροντίζει νὰ ἐμβαθύνῃ εἰς τὰ γεγονότα καὶ νὰ ἐρμηνεύῃ τὰς ἐννοίας μὲ τὸν ἰδικόν του ἐμπνευσμένον τρόπον<sup>1</sup>. Ἐντύπωσιν προκαλεῖ, λοιπόν, τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ἁγιογραφικὰ χωρία καταλαμβάνουν ὑπὲρ τὸ ἥμισυ τῆς ἐκτάσεως τοῦ κειμένου<sup>2</sup>, πρᾶγμα ἀσύνηθες, ποὺ ὁδηγεῖ εἰς τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ὁ λόγος δὲν συνεγράφη ὑπὸ τοῦ Χρυσοστόμου, ἀλλὰ ὑπὸ τινος ἄλλου, ὁ ὁποῖος ἐχρησιμοποίησε τὸ ὄνομα τοῦ μεγάλου πατρὸς προκειμένου νὰ ἐξασφαλίσῃ διάρκειαν ζωῆς εἰς τὸ ἔργον του.

Κατὰ τὰ ἄλλα ὁ συγγραφεὺς προσπαθεῖ νὰ μιμηθῇ διάφορα μορφολογικὰ στοιχεῖα ἔργων τοῦ Χρυσοστόμου, ὅπως τὴν ἐπανάληψιν, π.χ. τῆς λέξεως *σήμερον* (στ. 3, 4, 6, 8, 13, 14, 20, 23), τὴν ἐρώτησιν (στ. 53-54, 153-154) κ.ἄ. Ὁ λόγος πάντως εἶναι σύντομος καὶ ὕστερεῖ γενικῶς τόσον ἀπὸ πλευρᾶς μορφῆς, ὅσον καὶ περιεχομένου, συγκρινόμενος πρὸς τοὺς γνησίους τοῦ Χρυσοστόμου. Συνεπῶς, πρόκειται διὰ περίπτωσιν νόθου λόγου ἐπιγραφομένου ἐπ' ὀνόματι ἐκείνου.

Γ) Ὁ τρίτος λόγος<sup>3</sup> ἐπιγράφεται: *Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Χρυσοστόμου λόγος εἰς τὴν ἁγίαν Ἀνάληψιν τοῦ Κυρίου ἡμῶν καὶ Σωτῆρος Ἰησοῦ Χριστοῦ*. ἄρχ.: «Ἐορτὴν σήμερον ἐπιτελοῦμεν θαυμαστὴν καὶ παράδοξον»· τελ.: «καὶ τῶν ἐπηγγελλόμενων ἐπιτυχεῖν ἀγαθῶν ... νῦν καὶ ἀεὶ

1. Βλ. ἐνδεικτικῶς τὰ ἐρμηνευτικὰ ἔργα Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Εἰς τὴν Γένεσιν Ὀμιλία ΝΕ', PG 54, 479-486· Εἰς τὸν ΡΙΗ' ψαλμόν, PG 55, 675-690· Εἰς Ἐφεσίους, PG 62, 7-176 κ.ἄ.

2. Πρόκειται διὰ τοὺς στίχους 8-10, 12-13, 16-23, 26-30, 32-34, 35-53, 59-64, 67-72, 82-86, 88-90, 94-101, 104-121, 129-134, 138, 146-152, 158-159, 162-163, 167-169, 170-172, 175-176, 178-190.

3. M. Geerard, ἐνθ' ἄνωτ., vol. II, σ. 625 (ἀρ. 4908).

καὶ δόξα καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων, ἀμήν». Τὸ ἔργον παραδίδεται ὑπὸ τῶν χειρογράφων κωδίκων: α) Scorialensis gr. 527 (W. II. 10), φφ. 47<sup>v</sup>-50<sup>v</sup> (12ου αἰ.)<sup>1</sup>, ὅπου περιέχονται λόγοι τοῦ Χρυσοστόμου καὶ ὁ συγκεκριμένος προηγεῖται δύο ἄλλων ἐκδεδομένων, εἰς τὸ αὐτὸ θέμα, καὶ β) Vaticanus gr. 1192, φφ. 74<sup>v</sup>-79 (14ου-15ου αἰ.)<sup>2</sup>.

Τὸ κείμενον ἀρχίζει διὰ τοῦ χαρακτηρισμοῦ τῆς ἐορτῆς τῆς Ἀναλήψεως ὡς θαυμαστῆς καὶ παραδόξου (στ. 4), διότι αὐτὴ ἐκφράζει τὴν ἄμετρον φιλανθρωπίαν τοῦ Σωτῆρος. Παραλλήλως, μίαν ἡμέραν τόσον σημαντικὴν, ἡ ἐκκλησία κοσμεῖται μὲ τὸ πλῆθος τῶν τέκνων τῆς (στ. 4-11). Ἐκπληξίς βεβαίως καταλαμβάνει τοὺς πιστοὺς, ὅταν ἀναλογίζωνται ὅτι ὁ Χριστὸς προσέλαβε τὴν ἀπαρχὴν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους καὶ τὴν ἀνεβίβασεν εἰς τὸν οὐρανὸν ὡς σύνθρονον τοῦ Πατρὸς (στ. 12-17). Ἰδιαιτέρως δὲ ἡ ἀνάβασις ἐγένετο ἐπὶ νεφέλης, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ σύμβολον τῆς θείας δυνάμεως (στ. 21-25). Ἀψευδεῖς μάρτυρες τοῦ γεγονότος ὑπῆρξαν οἱ ἀπόστολοι (στ. 17-27), οἱ ὁποῖοι ἐπληροφορήθησαν ὅτι κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, δηλαδὴ μετὰ τοῦ σώματος καὶ ἐπὶ νεφέλης, θὰ ἐμφανισθῇ ὁ Κύριος κατὰ τὴν δευτέραν Αὐτοῦ Παρουσίαν (στ. 159-173). Ἐν τέλει, ἐκφράζεται ἡ βεβαιότης ὅτι οἱ πιστοὶ θὰ συναντήσουν τότε τὸν Κύριον ἐρχόμενον μετὰ δόξης καὶ θὰ γευθοῦν τὰ αἰώνια ἀγαθὰ (στ. 173-185).

Βεβαίως, εἰς τὸν λόγον ἐξαίρεται ἰδιαιτέρως τὸ ὁμοούσιον τοῦ Υἱοῦ μετὰ τοῦ Πατρὸς, ἐνῶ ἐπισημαίνεται ὅτι ἡ αὐτὴ σχέσις συνδέει καὶ τὸ ἅγιον Πνεῦμα μὲ τὰ ἄλλα δύο πρόσωπα τῆς ἁγίας Τριάδος (στ. 134-136). Ἡ δογματικὴ διδασκαλία τοῦ ὁμοουσίου<sup>3</sup> ἀποτελεῖ τὴν

1. Ἡ περιγραφή τοῦ κώδικος ἐγένετο ὑπὸ τῶν E. Miller, Catalogue des Manuscrits Grecs de la Bibliothèque de l'Escurial, Amsterdam 1966, σσ. 472-473 καὶ Robert E. Carter, Codices Chrysostomici Graeci. III: Codices Americae et Europae occidentalis, Paris 1970, σσ. 98-99.

2. Βιβλιογραφία περὶ τοῦ κώδικος παρατίθεται ὑπὸ Paul Canart-Vittorio Peri, Sussidi Bibliografici per i Manoscritti Greci della Biblioteca Vaticana, Città del Vaticano 1970, σ. 667. Διὰ τὸ περιεχόμενον τοῦ χειρογράφου δίδει πληροφορίας καὶ ὁ A. Ehrhard, ἐνθ' ἄνωτ., III Band, σ. 769.

3. Οἱ Πατέρες τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἐναργῶς ἀντελήφθησαν καὶ διετύπωσαν τὸν ὅρον· βλ. ἐνδεικτικῶς ...Οὕτω νοήσαντες οἱ Πατέρες, ἔγραψαν ὁμοούσιον... (Μεγάλου Ἀθανασίου, Κατὰ Ἀρειανῶν πρὸς τοὺς ἐν Ἀφρικῇ τιμωτάτους ἐπισκόπους, PG 26, 1044C): ἡναγκάσθησαν καὶ αὐτοὶ (= οἱ Πατέρες) αὐθις συναγαγεῖν ἐκ τῶν γραφῶν τὴν διάνοιαν καί, ἅπερ πρότερον ἔλεγον,

κυρίαρχον ἰδέαν ποὺ διέπει τὸν λόγον, καθὼς ὅλα τὰ ὑπόλοιπα — γεγονότα, διδασκαλία, ἁγιογραφικὰ χωρία — οἰκοδομοῦνται ἐπὶ τοῦ δόγματος αὐτοῦ<sup>1</sup>.

Εἰς τὸν λόγον ὑπολανθάνει ἡ προσπάθεια τοῦ συγγραφέως νὰ ἀποκαταστήσῃ τὴν θεότητα τοῦ Υἱοῦ διὰ τοῦ ἐπιχειρήματος τοῦ ὁμοουσίου Του μετὰ τοῦ Πατρὸς, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι εἰς τὰ χωρία: Καὶ περὶ τῆς ἐκ δεξιῶν αὐτοῦ καθέδρας καὶ ὁμοουσιότητος πρὸς τὸν Πατέρα, ὅρα πῶς προαναφωνεῖ ὁ Δαυὶδ λέγων... Εἶδες τὸ ὁμότιμον; (στ. 90-94). Ἦνα γὰρ μὴ νομίση αὐτὸν ἐλάττονα τοῦ Πατρὸς εἶναι... Ἰδοὺ μεγίστη διαφορὰ, ὅτι οἱ μὲν κτιστοί, ὁ δὲ ἄκτιστος καὶ ὁμότιμος τῷ Πατρί... Ὅρᾳ πῶς διαιρεῖ κτίσμα καὶ κτίσιν, λειτουργοὺς Καὶ δεσπότην, κληρονόμον καὶ γνήσιον Υἱόν; (στ. 100-111). μὴ θορυβηθῆς, μηδὲ ἐλάττονα τοῦ Πατρὸς τὸν Υἱὸν ὑπολάβῃς... Ἄκουε γὰρ τοῦ Χριστοῦ λέγοντος «ἐγὼ καὶ ὁ πατήρ ἐν ἐσμεν» (στ. 123-125). «ὅταν παραδῶ τὴν βασιλείαν... κἂν τὸ πᾶν αὐτοῦ εἶναι λέγῃ, οὐκ ἀποστερεῖ τὸν Πατέρα· κἂν τοῦ Πατρὸς, οὐ διαιρεῖ τὸν Υἱόν· κἂν τε ὁ Υἱὸς ὑπέταξεν, μὴ ἀλλότριον εἶναι λέγε τὸν Πατέρα τοῦ Υἱοῦ, ἢ τοῦ Πνεύματος. Κοινὰ γὰρ τὰ κατορθώματα... οὐκ ἐλάττωσιν δηλοῖ... ἀλλ' ὁμοτιμίαν καὶ συμφωνίαν τὸ τὸν Πατέρα ὀργίζεσθαι ὑπὲρ τῶν εἰς τὸν Υἱὸν γεγεννημένων ὡς Πατρὸς πρὸς Υἱόν. Ὁ γὰρ ὀργιζόμενος ὑπὲρ αὐτοῦ, πῶς ἀλλότριος αὐτοῦ ἐστίν; ... Ὡστε οὐκ ἔστι χωρίζειν τὸν Υἱὸν τῆς δόξης τοῦ Πατρὸς... οὕτως ἐλεύσεται, δηλὸν ὅτι μετὰ σαρκὸς καὶ ἐν νεφέλῃ (στ. 130-158).

Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ ὁ Χρυσόστομος ἀνεφέρθη εἰς τὸ θέμα τοῦ ὁμοουσίου<sup>2</sup>, αἱ ἀνωτέρω ἀναφοραὶ εἰς ἓνα πανηγυρικὸν-ἐορ-

ταῦτα πάλιν λευκότερον εἰπεῖν καὶ γράψαι, ὁμοούσιον εἶναι τῷ πατρὶ τὸν υἱὸν (Μεγάλου Ἀθανασίου, Ὅτι ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος ἑωρακυῖα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἱρέσεως τὰ ὀρισθέντα, Opitz, t. II, 177.9).

1. Ἡ σχετικὴ πρὸς τὸν ὅρον βιβλιογραφία εἶναι ἐκτενεστάτη. Συνοψίζεται εἰς τὸ γενικὸν ἔργον τοῦ Νικολάου Γ. Ξεξάκη, Ὁρθόδοξος Δογματικὴ. Ἡ Θεολογία τοῦ ὁμοουσίου, Ἀθήνα 2006, σσ. 152-240.

2. Ἐνδεικτικαὶ ἀναφοραὶ τοῦ Χρυσοστόμου περὶ τὸ θέμα τοῦ ὁμοουσίου εἶναι αἱ ἐξῆς.: Ζητοῦμεν γὰρ... εἰ τῆς αὐτῆς οὐσίας ὁ Υἱὸς τῷ Πατρί· μᾶλλον δὲ οὐ ζητοῦμεν, ἀλλ' εὐρήκαμεν τοῦτο διὰ τὴν τοῦ Χριστοῦ χάριν, καὶ κατέχομεν μετὰ ἀσφαλείας... Αἰσχρόνομαι μὲν οὐκ καὶ ἐρυθριῶ... Τίς γὰρ ἡμᾶς οὐ γελᾶσεται τὰ οὕτω φανερὰ κατασκευάζειν καὶ ἀποδεικνύναι πειρωμένους; Ποία δὲ οὐκ ἂν

ταστικὸν λόγον διὰ τὴν Ἀνάληψιν ἐγείρουν ὠρισμένα ἐρωτηματικά διὰ τὴν γνησιότητά του. Συγκεκριμένως, αἱ διάφοροι ἑορταστικαὶ περιστάσεις ἀπετέλεσαν διὰ τὸν Χρυσόστομον περισσότερον ἀφορμὰς πρὸς διατύπωσιν παραινέσεων ἠθικοῦ καὶ ποιμαντικοῦ χαρακτῆρος παρὰ δογματικῆς διδασκαλίας. Μάλιστα ἡ προσπάθεια νὰ τονισθῇ ὅτι ὁ Υἱὸς δὲν ὑπῆρξε κτίσμα τοῦ Πατρὸς παραπέμπει εἰς τὴν δογματικὴν διδασκαλίαν τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου<sup>1</sup> προκειμένου νὰ ἐδραιώσῃ τὴν θεολογίαν τοῦ ὁμοουσίου, καθὼς καὶ εἰς τὴν ἀντιρρητικὴν διδασκαλίαν του πρὸς ἀντιμετώπισιν τοῦ Ἀρείου. Αὐτὸν τὸν ὅρον εἰσηγήθησαν καὶ καθιέρωσαν αἱ δύο πρῶται Οἰκουμενικαὶ Σύνοδοι καὶ αὐτὸς περιελήφθη εἰς τὸ Σύμβολον Πίστεως Νικαίας-Κωνσταντινουπόλεως. Βεβαίως, εἶναι γνωστὸν ὅτι παρὰ τὴν καταδίκην τοῦ Ἀρείου ὑπὸ τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (Νίκαια, 325) ἡ αἵρεσίς του δὲν ἀπεσοβήθη ἐντελῶς καὶ ἄρα ὁ κίνδυνος ἐξ αὐτῆς ἐξηκολούθησε νὰ ἐλλοχεύῃ. Οὕτως ἐξηγεῖται ἡ ἀνάγκη πολεμικῆς ἐναντι τῆς διδασκαλίας του, περιστασιακῶς ὑπὸ τῶν Πατέρων διὰ τῶν λόγων των. Ἐπίσης, ξεκλίνει καὶ ἡ χρῆσις τοῦ ὅρου ὁμοουσιότης (στ. 90) εἰς τὸν συγκεκριμένον λόγον, ὅρου ποὺ δὲν χρησιμοποιεῖται εἰς τὰ γνήσια ἔργα τοῦ Χρυσοστόμου, καθὼς προτιμᾶται ὁ ὅρος τὸ ὁμοούσιον.<sup>2</sup>

εἴη κατάγνωσις ζητεῖν εἰ ὁμοούσιός ἐστιν ὁ Υἱὸς τῷ Πατρί; Τοῦτο γὰρ οὐχὶ ταῖς Γραφαῖς μόνον, ἀλλὰ καὶ τῇ κοινῇ πάντων τῶν ἀνθρώπων δόξῃ, καὶ τῇ τῶν πραγμάτων φύσει μαχόμενόν ἐστι (Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Πρὸς τοὺς ἀπολειφθέντας τῆς συνάξεως, καὶ τοῦ ὁμοούσιον εἶναι τὸν Υἱὸν τῷ Πατρί ἀπόδειξις, καὶ ὅτι τὰ ταπεινῶς εἰρημένα καὶ γεγεννημένα παρ' αὐτοῦ, οὐ δι' ἀσθένειαν δυνάμεως, οὐδὲ δι' ἐλάττωσιν ἐγένετο καὶ ἐλέγετο, ἀλλὰ δι' οἰκονομίας διαφόρους. Ἀπὸ τοῦ περὶ ἀκαταλήπτου καὶ ἀκολούθως, PG 48, 758).

1. Βλ. ἐνδεικτικῶς· Υἱὸς ἀληθινὸς φύσει καὶ γνήσιός ἐστι τοῦ Πατρὸς, ἴδιος τῆς οὐσίας αὐτοῦ...ἴδιον τῆς τοῦ Πατρὸς οὐσίας γέννημα. Διὸ Θεὸς ἐστὶν ἀληθινός, ἀληθινὸς Πατὴρ ὁμοούσιος ὑπάρχων (Μεγάλου Ἀθανασίου, Κατὰ Ἀρειανῶν, Λόγος Α', 9, PG 26, 28C-29A). Ὁ...Υἱὸς...ἴδιος τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς, αἰεὶ ἐστίν· αἰεὶ γὰρ ὄντως τοῦ Πατρὸς, αἰεὶ εἶναι δεῖ καὶ τὸ ἴδιον τῆς οὐσίας αὐτοῦ, ὅπερ ἐστὶν ὁ Λόγος αὐτοῦ καὶ ἡ σοφία (αὐτόθι, PG 26, 72C-D). βλ. σχετικῶς καὶ Ἡλία Δ. Μουτσούλα-Κίμωνος Παπαχριστοπούλου, Ὁ Μέγας Ἀθανάσιος. 1600 ἔτη ἀπὸ τοῦ θανάτου του, Ἀθῆναι 1989, σσ. 79-88 κ.ά.· Ἡλία Δ. Μουτσούλα, Ἡ ἀρειανικὴ ἔρις καὶ ὁ Μέγας Ἀθανάσιος, μέρος Β'. Ὁ Μέγας Ἀθανάσιος, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1988· Στυλιανοῦ Παπαδοπούλου, Ἀθανάσιος ὁ Μέγας καὶ ἡ Θεολογία τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, Ἀθῆναι 1980.

2. Βλ. G. W. Lampe, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 960.

Δὲν εἶναι τυχαῖον, τέλος, ὅτι εἰς τὸν λόγον αὐτὸν ἐπισημαίνεται τὸ ὁμοούσιον καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος<sup>1</sup> μετὰ τὰ ἄλλα δύο πρόσωπα τῆς Ἀγίας Τριάδος (στ. 135-136), δόγμα ποὺ καθιερώθη ὑπὸ τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (Κωνσταντινούπολις, 381), ἡ ὁποία κατεδίκασε τοὺς Πνευματομάχους. Κατὰ γενικὴν ὁμολογίαν, ὁ Μ. Ἀθανάσιος ἐνέπνευσε τοὺς Καππαδόκας καὶ ἄλλους μεγάλους Πατέρας διὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν ἐν συνεχείᾳ τοὺς αἵρετικούς αὐτούς<sup>2</sup>.

Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ πλευρᾶς μορφῆς ὁ συντάκτης τοῦ κειμένου φαίνεται ὅτι ἀκολουθεῖ εἰς ὠρισμένα σημεῖα τὸν Μ. Ἀθανάσιον, ὅπως εἰς τὴν φράσιν ὅθεν οὐκ ἀπελήφθη (στ. 47)· χρησιμοποιεῖται διὰ νὰ δηλωθῇ ὅτι ὁ Υἱὸς μετὰ τὴν Ἀνάληψιν ἀνέβη εἰς τὸν οὐρανόν, ἀπὸ ὅπου δὲν εἶχεν ἀπομακρυνθῇ ὡς Θεός. Ἡ αὕτη φράσις ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὸν Ἀθανάσιον<sup>3</sup>.

Κάποιοι συγγραφεὺς, λοιπόν, ἐπηρεασμένος ὑπὸ τῶν δογματικῶν ἀντιπαραθέσεων περὶ τοῦ ὁμοουσίου τῶν προσώπων τῆς Ἀγίας Τριάδος καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν ἔργων τοῦ Μ. Ἀθανασίου, τὰ ὁποῖα ἐγνώριζε, συνέγραψε τὸν λόγον ἀποδίδων αὐτὸν εἰς τὸν Χρυσόστομον, πρόσωπον μεγάλῃς ἀποδοχῆς, ὀλιγώτερον ἐμπεπλεγμένον εἰς τὰς χριστολογικὰς ἐρίδας, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα θὰ ἀπέδιδε κῦρος καὶ διαχρονικότητα εἰς τὸ ἔργον. Ἐξ αὐτῆς τῆς ἀπόψεως ὁ λόγος θὰ ἠδύνατο νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἀμφιβαλλόμενος τοῦ Χρυσοστόμου.

Δ) Ὁ τέταρτος λόγος<sup>4</sup> εἰς τὴν Ἀνάληψιν ἐπιγράφεται: Ἰωάννου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Χρυσοστόμου λόγος εἰς τὴν Ἀνάληψιν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ· ἀρχ.: «Οὐκ οἶδα ποῖα χρῆσομαι γλώττῃ»· τελ.: «Καὶ ἦσαν διὰ παντὸς ἐν τῷ ἱερῷ αἰνούντες

1. Πρβλ. Ὅπερ γὰρ ὁ Υἱὸς, ὁ ἐν τῷ Πατρὶ ὢν, ἐν ᾧ καὶ ὁ Πατὴρ ἐστίν, οὐκ ἐστὶ κτίσμα, ἀλλ' ἴδιος τῆς τοῦ Πατρὸς οὐσίας...οὕτως καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἐν τῷ Υἱῷ, ἐν ᾧ καὶ ὁ Υἱὸς ἐστίν, οὐ θέμις τοῖς κτίσμασι συντάσσειν, οὐδὲ διαιρεῖν αὐτὸ ἀπὸ τοῦ Λόγου, καὶ ἀτελεῖ τὴν Τριάδα κατασκευάζειν (Μ. Ἀθανασίου, Πρὸς Σεραπίωνα περὶ ἁγίου Πνεύματος Ἐπιστολὴ Α', PG 26, 580), καθὼς καὶ τὸ περιεχόμενον ὁλοκλήρου τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς τοῦ Ἀθανασίου.

2. Πρωτ/ρου Θεοδώρου Ζήση, Ὁ Μέγας Ἀθανάσιος ὡς ὑπερασπιστὴς τοῦ δόγματος τῆς Νικαίας, ἐν Πρακτικὰ ἸΖ' Θεολογικοῦ Συνεδρίου με θέμα: Ὁ Μέγας Ἀθανάσιος, Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 173-194.

3. Cornelis Datema, Une homélie inédite sur l'Ascension, Byzantion XLIV (1974), 126, 127.

4. M. Geerard, ἐνθ' ἄνωτ., vol. II, σ. 637 (ἀρ. 4988).

καὶ εὐλογοῦντες τὸν Θεὸν... εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων, ἀμήν». Παραδίδεται ὑπὸ τριῶν χειρογράφων κωδίκων: α) Mosquensis gr. 284 (Vladimir 215), φφ. 338<sup>v</sup>-348<sup>v</sup> (9ου καὶ 10ου αἰ.)<sup>1</sup>, β) Vaticanus gr. 1990, φφ. 229-231 (11ου-12ου αἰ.)<sup>2</sup> καὶ γ) Mosquensis gr. 5 (Vladimir 412), φφ. 264<sup>v</sup>-270 (ἔτ. 1445)<sup>3</sup>. Εἰδικώτερον, οἱ δύο πρῶτοι κώδικες ἀποδίδουν τὸν λόγον εἰς τὸν Ἀθανάσιον Ἀλεξανδρείας, ἐνῶ ὁ τρίτος εἰς τὸν Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον.

Τὸ περιεχόμενον τοῦ λόγου ἔχει ὡς ἑξῆς: Τὴν ἡμέραν τῆς Ἀναλήψεως ἐορτάζεται ὑπερφυῆς μυστήριον, κατὰ τὸ ὅποιον ὁ Κύριος ἐπιστρέφει εἰς τὸν οὐρανόν, ἀπὸ ὅπου κατέβη μετὰ τὴν ἐνανθρώπησίν Του (στ. 4-12). Αὕτῃ ἡ κατάβασις καὶ ἡ ἀνάβασις ἔγιναν χάριν τῆς θείας οἰκονομίας, ἐφ' ὅσον ὁ Ἰησοῦς εἶναι ἀκατάσχετος τόπῳ (στ. 9), ἀχώρητος (στ. 44) καὶ ἀκατάληπτος (στ. 10-11, 44-45). Πράγματι, τὸ γεγονὸς τῆς Ἀναλήψεως προεκάλεσεν ἐκπληξιν καὶ δέος καὶ εἰς αὐτὰς ἀκόμῃ τὰς ἐπουρανίους δυνάμεις, ποὺ εἶδον τὸν Κύριον νὰ ἀναλαμβάνεται εἰς τοὺς οὐρανοὺς μετὰ σώματος ἀνθρωπίνου (στ. 15-27). Θαυμαστὸν καὶ ὑπέρλογον, ἐξ ἄλλου, εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Σωτὴρ ἔχει δύο φύσεις, θείαν καὶ ἀνθρωπίνην, ἡνωμένας ἀτρέπτως εἰς ἓν πρόσωπον, πρᾶγμα τὸ ὅποιον ἐξεδηλώθη εἰς διαφόρους περιστάσεις τῆς ἐνσάρκου παρουσίας Του. Ἐπὶ παραδείγματι, ἐκυφορήθη ἐν γαστρὶ καὶ συγχρόνως συνεκάθητο μαζὶ μετὰ τὸν Πατέρα εἰς τοὺς οὐρανοὺς· περιεβλήθη μετὰ σπάργανα καὶ περιβάλλει τὸν οὐρανὸν μετὰ νεφέλας· ἐγαλουχήθη ὑπὸ γυναικὸς καὶ παρέχει ὁ ἴδιος τροφήν εἰς πάντα ἄνθρωπον (στ. 28-42). Ἀνάλογον ἐκπληξιν ἐδοκίμασαν καὶ οἱ μαθηταὶ ποὺ ἀτένιζον τὸν διδάσκαλον νὰ ἀναλαμβάνεται ἐπὶ νεφέλης (στ. 42-60). Ἐνώπιον αὐτῶν ἐνεφανίσθησαν δύο ἄγγελοι καὶ τοὺς καθησύχασαν λέγοντες ὅτι, ὅπως ὁ Κύριος ἀνελήφθη μετὰ σαρκός, κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον θὰ ἐπανεέλθῃ κατὰ τὴν δευτέραν Παρουσίαν, ὁπότε θὰ

1. Τὸν κώδικα περιγράφουν ὁ Archimandrite Vladimir, *Sistematicheskoe Opisanie Rukopisei Moskovskoi Sinodalnoi Biblioteki*. Rukopisi Grecheskiya, Moskba 1894, σσ. 262-267 καὶ ὁ Albert Ehrhard, ἐνθ' ἄνωτ., II. Band, Leipzig 1938, σσ. 6-9.

2. Βιβλιογραφία περὶ τοῦ χειρογράφου ὑπὸ P. Canart - V. Peri, ἐνθ' ἄνωτ.· βλ. καὶ A. Ehrhard, αὐτόθι, σσ. 15-17 καὶ 81 (τὸ τρίτο τμήμα τοῦ χειρογράφου, εἰς τὸ ὅποιον περιέχεται ὁ λόγος, χρονολογεῖται, κατὰ τὸν συντάκτην τοῦ Καταλόγου, τὸν 10ον αἰ.).

3. Vladimir, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 610-615.

κρίνῃ τὸ ἀνθρώπινον γένος, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τῶν Ἰουδαίων (στ. 60-102). Ὁ λόγος κλείεται διὰ τῆς προτροπῆς πρὸς πάντας νὰ δοξάζουν τὸν ἐν σαρκὶ φανέντα, ποὺ ἦλθε διὰ νὰ ἀνυψώσῃ τὸν ἄνθρωπον εἰς τὸν οὐρανόν (στ. 103-110).

Εἰς τὸ ἔργον προβάλλεται εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἐμφαντικῶς ἡ ἐν σαρκὶ ἐνανθρώπησις καὶ ἐπίγειος παρουσία τοῦ Κυρίου. Καθ' ὃν βαθμόν ὁ Υἱὸς εἶναι τέλειος Θεός, εἶναι καὶ τέλειος ἄνθρωπος. Ἐφανερώθη ἐν σαρκὶ, διατηρῶν ὁμῶς ἀναλλοίωτον τὴν θεότητα (στ. 28-51). Γίνεται μία συστηματικὴ προσπάθεια νὰ ἀποκατασταθῇ ἡ ἀμφισβητούμενη ἀνθρωπίνη φύσις εἰς τὸν Χριστόν, νὰ ἐξαρθῇ ἡ σημασία τοῦ σώματος εἰς τὸ μυστήριον τῆς θείας οἰκονομίας, ἐνῶ ὑπολανθάνει ἡ ἀντίρρησης πρὸς κάποιους κακοδόξους ποὺ προσεπάθησαν νὰ μειώσουν τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν τοῦ Κυρίου.

Τὰ σχετικὰ χωρία τοῦ λόγου εἶναι τὰ ἀκόλουθα: Σῶμα βαῖνον ἐπὶ νεφέλης ἐώρων σὺν φόβῳ καὶ τί τὸ ξένον ἐζήτουν τοῦ θαύματος (στ. 17-18)· Τὸν γὰρ ἐν τῇ φαινομένῃ σαρκὶ σαρκωθέντα τέως οὐκ ᾔδσαν... (στ. 20-21)· γῆς ἐν σαρκὶ μεριζόμενος, θεότητι δὲ τῷ παντὶ συμπληρούμενος, μᾶλλον δὲ μὴ χωρούμενος (στ. 26-27)· Τοιοῦτος γὰρ ὁ Δεσπότης ἡμῶν Χριστὸς καὶ Σωτὴρ Ἰησοῦς, καὶ τὰ τῆς ἐνσάρκου πληρῶν παρουσίας καὶ τὰ τῆς θείας ἐνδεικνύμενος αὐθεντίας, καὶ ἐν γαστρὶ κυφορούμενος καὶ τῷ Πατρὶ συγκαθεζόμενος... καὶ τῆς γῆς μὴ χωριζόμενος καὶ εἰς οὐρανοὺς ἀναλαμβάνόμενος (στ. 28-42)· Αἰθεροβάτης ἡμῶν μετὰ σώματος ὁ διδάσκαλος (στ. 51)· Ἄρα εἰς οὐρανὸν μετὰ σώματος ἀνίει ἢ συγγέει τῷ νέφει καὶ θήκην σαρκὸς τεχνούμενος; Ἄρα χωρὶς σώματος πρὸς τὰς ἀσωμάτους δυνάμεις φοιτᾷ ἢ μετὰ σαρκός; (στ. 57-59)· οὐκ ἀποτίθεται, φησὶν, ὡς ὑμεῖς ἐννοεῖσθε τὸ σῶμα· οὐ γὰρ εἰς χρῆσιν ἔλαβεν ἀλλ' εἰς ἀπέραντον κτίσιν τὴν σάρκα· οὐ πρὸς καιρὸν σεσωμάτωται, ἀλλ' εἰς αἰὶ λοιπόν... σεσάρκωται· οὐκ ἄλλως ἀνείληπται, ἐτέρως δὲ παρέσται. Οὕτως ἐλεύσεται· οὕτω πῶς; Ὡς ἐκ Μαρίας γεγέννηται... ἐψηλαφᾷτο (στ. 66-72)· Ἐν ταύτῃ γὰρ τῇ σαρκὶ δικάσει πάσῃ σαρκὶ... λογοθέσιον (στ. 100-102). Ἄν καὶ εἰς τὴν ἐκδιδομένην ἐδῶ πραγματείαν δὲν γίνεται σαφὴς λόγος περὶ τῶν αἰρετικῶν ποὺ ἔχει ὑπ' ὄψιν του ὁ συγγραφεύς, ἐμμέσως ὁμῶς ὑπονοοῦνται ὅσοι κατεπολέμησαν τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν τοῦ Χριστοῦ. Κυριαρχεῖ, λοιπόν, εἰς τὸν λόγον αὐτὸν ἡ ἰδέα ὅτι ὁ Ἰησοῦς προσέλαβεν ἀνθρώπινον σῶμα γεννηθεὶς ἐκ γυναικός, σῶμα τὸ ὅποιον εἶναι πραγματικόν, ὑπαρκτόν, μετὰ τὸ ὅποιον ἔζησε κατὰ τὴν ἐπίγειον

παρουσίαν Του, με αὐτὸ ἀνελήφθη καὶ με αὐτὸ θὰ ἔλθῃ καὶ πάλιν κατὰ τὴν δευτέραν Παρουσίαν διὰ νὰ κρίνῃ τοὺς πάντας. Ἀντιθέτως, ὠρισμένοι αἰρετικοὶ ἀμφισβητοῦν τὴν ὑπαρξιν τῆς σαρκός, ἐφ' ὅσον πιστεύουν ὅτι μόνον πρόσκαιρος χρῆσις αὐτῆς ἐγένετο κατὰ τὴν ἐπὶ γῆς παρουσίαν τοῦ Κυρίου, καὶ ὑποτιμοῦν ἐν γένει τὴν σημασίαν τοῦ σώματος. Τὰ ἀνωτέρω παραπέμπουν εἰς τοὺς λόγους ὅπου ὁ Χρυσόστομος ἀντικρούει τὰς κακοδοξίας διαφόρων αἰρετικῶν καὶ εἰδικώτερον εἰς τὰ ἀκόλουθα χωρία ἔργων του: ...τὸ σὰρκα αὐτὸν περιβεβῆσθαι, καὶ βούλεσθαι καὶ τοὺς τότε καὶ τοὺς μετὰ ταῦτα πιστώσασθαι πάντας, ὅτι οὐ σκιά τις ἐστίν, οὐδὲ σχῆμα ἀπλῶς τὸ ὁρώμενον, ἀλλ' ἀλήθεια φύσεως ... ὁμῶς ἴσχυσεν ὁ διάβολος πείσαι τινὰς τῶν ἀθλίων καὶ ταιλαιπύρων ἀνθρώπων ἀρνήσασθαι τῆς οἰκονομίας τὸν λόγον, καὶ τολμῆσαι εἰπεῖν ὅτι σὰρκα οὐκ ἔλαβε, καὶ τὴν πᾶσαν τῆς φιλανθρωπίας ὑπόθεσιν ἀνελεῖν... Οὐκ ἀκούεις ἔτι καὶ νῦν Μαρκίωνος ἀρνούμενου τὴν οἰκονομίαν, καὶ Μανιχαίου, καὶ Οὐαλεντίνου, καὶ πολλῶν ἐτέρων;<sup>1</sup> Ἐπειδὴ γὰρ ἄγγελοι πολλάκις ἐπὶ τῆς γῆς ἐφάνησαν ἐν ἀνθρώπων τύπῳ, καὶ αὐτοὺς δὲ ὁ Θεός, τὸ δὲ φαινόμενον οὐκ ἦν σὰρκα ἀλήθεια, ἀλλὰ συγκατάβασις· ἵνα μὴ νομίσης καὶ ταύτην τὴν παρουσίαν τοιαύτην εἶναι, οἷαι ἐκεῖναι ἐγένοντο, ἀλλὰ πιστωθῆς ἀληθῶς, ὅτι σὰρξ ἦν ἀληθινή, καὶ συνελήφθη, καὶ ἐτέχθη, καὶ ἐτράφη, καὶ ἐπὶ φάτνης ἐτέθη... σὰρκα ἀληθῶς περιβεβῆληται φοβούμενην θάνατον... Διὰ τοῦτο ποικίλλει, καὶ ἀναμίγνυσι καὶ τὰ ῥήματα καὶ τὰ πράγματα, ἵνα μήτε τῇ Παύλου τοῦ Σαμοσατεύως, μήτε τῇ Μαρκίωνος καὶ Μανιχαίου νόσῳ καὶ μανίᾳ παράσχῃ πρόφασιν διὰ τοῦτο καὶ προλέγει τὸ ἐσόμενον ὡς Θεός, καὶ ἀναδύεται πάλιν ὡς ἄνθρωπος.<sup>2</sup> Καὶ οὐδὲ ἐνταῦθα ἴσταται τὰ τῆς ἀποδείξεως μόνον, ἀλλὰ καὶ περιφέρων τὴν σὰρκα, ἀφίησιν αὐτὴν τὰ τῆς φύσεως ἐλαττώματα ὑπομείναι, καὶ πεινῆσαι καὶ διρῆσαι καὶ καθευδῆσαι καὶ κοπιᾶσαι· τέλος καὶ ἐπὶ τὸν σταυρὸν ἐρχόμενος, ἀφίησιν αὐτὴν τὰ τῆς σαρκὸς παθεῖν... Εἰ οὖν τούτων ἀπάντων γενομένων τὸ πονηρὸν τοῦ

1. Ἰω. Χρυσόστομος, Περὶ ἀκαταλήπτου, ἀπόντος τοῦ ἐπισκόπου, πρὸς Ἀνομοίους· Πρὸς τοὺς ἀπολειφθέντας τῆς συνάξεως, καὶ τοῦ ὁμοούσιον εἶναι τὸν Υἱὸν τῷ Πατρὶ ἀπόδειξις, καὶ ὅτι τὰ ταπεινῶς εἰρημένα καὶ γεγεννημένα παρ' αὐτοῦ, οὐ δι' ἀσθένειαν δυνάμεως, οὐδὲ δι' ἐλάττωσιν ἐγίνετο καὶ ἐλέγετο, ἀλλὰ δι' οἰκονομίας διαφόρους. Ἀπὸ τοῦ περὶ ἀκαταλήπτου, καὶ ἀκολουθῶς. Λόγος ἑβδόμος, PG 48, 759.

2. Αὐτόθι, PG 48, 765-766.

διαβόλου στόμα διὰ Μαρκίωνος τοῦ Ποντικοῦ καὶ Οὐαλεντίνου, καὶ Μανιχαίου τοῦ Πέρσου, καὶ ἐτέρων πλειόνων αἱρέσεων ἐπεχείρησεν ἀνατρέφαι τὸν περὶ τῆς οἰκονομίας λόγον, καὶ ἤχησε σατανικὴν τινα ἡχὼ λέγων, ὅτι οὐδὲ ἐσαρκώθη, οὐδὲ σὰρκα περιεβάλετο, ἀλλὰ δόκησις τοῦτο ἦν καὶ φαντασία, καὶ σκηνὴ καὶ ὑπόκρισις... διὰ τοι τοῦτο δεῖξαι βουλόμενος ἀληθῆ τῆς σαρκὸς τὴν περιβολὴν καὶ τὴν οἰκονομίαν πιστώσασθαι, μετὰ πολλῆς τῆς ἀποδείξεως τὰ πάθη γυμνὰ προτίθωσιν<sup>1</sup>.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι οἱ ἀνωτέρω αἰρετικοί, Οὐαλεντίνος (ἀκμ. 140-160), Μαρκίων ὁ Ποντικός (περ. 160), Παῦλος Σαμοσατεύς (ἀκμ. 260-269) καὶ Μανιχαῖος ὁ Πέρσης (216-277), ὑπῆρξαν πολέμιοι τῆς διδασκαλίας ὅτι εἰς τὸν Χριστὸν ὑπῆρξαν δύο φύσεις ἀσυγχύτως ἡνωμέναι εἰς ἓν πρόσωπον. Κυρίως ὑπετίμων τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν καὶ τὴν σὰρκα τοῦ Κυρίου· ἐδέχοντο ὅτι ἡ ἐνανθρώπησις ἦτο φαινομενική, ὅπως φαινομενικὸν ὑπῆρξε καὶ τὸ σῶμα τοῦ Σωτῆρος (δοκητισμός). Αἱ ἀντιλήψεις αὗται ἀνάγονται εἰς τὸν Γνωστικισμόν, ὁ ὁποῖος ἀντιμετωπίσθη ὑπὸ τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Ὡστόσο διάφοροι ἐκφάνσεις τοῦ χριστολογικοῦ ζητήματος ἐξηκολούθησαν νὰ ἀπασχολοῦν τοὺς Πατέρας καὶ μετέπειτα, κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Χρυσόστομου<sup>2</sup>. Τὴν ἀντίρρῃσιν εἰς τὰς κακοδοξίας αὐτὰς ἀπηχεῖ καὶ ὁ ἐκδιδόμενος ἐδῶ λόγος. Ἐπὶ παραδείγματι, ὁ γνωστικὸς Οὐαλεντίνος ἀπέρριπτε τὸ ὁμοούσιον τοῦ σαρκωθέντος Χριστοῦ μετὰ τοῦ Πατρός, ὑποστηρίζων ὅτι ὁ Χριστὸς δὲν ἔλαβεν ὑλικὸν σῶμα — διότι τοῦτο εἶναι κατώτερον καὶ ἄρα δὲν ἐπιδέχεται σωτηρίας —, ἐνῶ, παραλλήλως, ἡρνεῖτο τὴν ἀνάστασιν τῶν σωμάτων<sup>3</sup>. Εἰς τὸ θέμα αὐτὸ τῆς

1. Ἰω. Χρυσόστομος, Εἰς τὸ, Πάτερ, εἰ δυνατόν ἐστι, παρελθέτω ἀπ' ἐμοῦ τὸ ποτήριον τοῦτο· πλὴν οὐχ ὡς ἐγὼ θέλω, ἀλλ' ὡς σύ· καὶ κατὰ Μαρκωνιστῶν καὶ Μανιχαίων· καὶ ὅτι οὐ χρὴ ἐπιπηδᾶν τοῖς κινδύνοις, ἀλλὰ παντὸς θελήματος προτιμᾶν τὸ τοῦ Θεοῦ θέλημα, PG 51, 37-38.

2. Θ. Ν. Ζήση, Ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 180.

3. Βλ. ἀρχικῶς Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Περὶ αἱρέσεων ἐν συντομίᾳ ἑκατόν, ὅθεν ἤρξαντο καὶ πόθεν γέγοναν (ἐκδ. P. Bonifatius Kotter, Die Schriften des Johannes von Damaskos, IV Liber de haeresibus. Opera polemica, Walter de Gruyter-Berlin-New York 1981), σ. 29· βλ. καὶ Στυλιανοῦ Γ. Παπαδοπούλου, Πατρολογία, τόμ. Α', Ἀθήνα 2000, σσ. 227-230· Νικολάου Γ. Πολίτου, Ἡ Φιλοσοφία εἰς τὸ Βυζάντιον, τόμ. πρῶτος, Α'-Ζ' αἰῶνες, ἐν Ἀθήναις 1992, σσ. 104-107.



πραγματικῆς ἀναστάσεως, ποὺ θὰ συντελεσθῇ μὲ τὴν δευτέραν Παρουσίαν τοῦ Κυρίου, καταφάσκει ὁ συγκεκριμένος λόγος (στ. 65-72, 100-102). Ἐξ ἄλλου, ὁ Μαρκίων, ἀπὸ Πόντου ὁρμώμενος, καὶ οἱ ὁπαδοὶ του Μαρκιωνισταί, εἰς τὴν Γνωστικῆς προελεύσεως διδασκαλίαν τῶν ἀπέρριπτον ἐπίσης τὴν ἀνάστασιν τῶν σωμάτων καὶ συνεπῶς τὴν δευτέραν Παρουσίαν τοῦ Κυρίου<sup>1</sup> καὶ ἐδέχοντο ὅτι ὁ Κύριος ἐνηνθρώπησε φαινομενικῶς, ἐνῶ τὴν διδασκαλίαν αὐτὴν ἐχαρακτήριζε κυρίως ἡ δυαρχία<sup>2</sup>. Ὁ δὲ Παῦλος Σαμοσατεὺς ἐπρέσβευεν ὅτι ὁ Χριστὸς δὲν ὑπῆρχε προαιωνίως ἀλλὰ μετὰ τὴν γέννησίν Του ἐκ τῆς Μαρίας<sup>3</sup>. ἐπίσης, αὐτὸς διεμόρφωσε τὸν υἱοθετισμόν, ποὺ ἀπέρριπτε τὸ ἐνυπόστατον τοῦ Υἱοῦ, καθὼς καὶ τὴν ὑπερφυσικὴν Του γέννησιν<sup>4</sup>. Τέλος, ὁ Μάνης καὶ οἱ Μανιχαῖοι<sup>5</sup> ὑπεστήριζον σὺν τοῖς ἄλλοις ὅτι ὁ Κύριος προσέλαβε φαινομενικῶς ἀνθρωπίνην μορφήν. Ἀντιθέτως, ὁ λόγος ποὺ ἐκδίδεται ἐδῶ τονίζει τὴν καθ' ὑπόστασιν ἑνωσιν τῶν δύο φύσεων ἐν Χριστῷ καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ δεύτερον πρόσωπον ὑπῆρχε προαιωνίως, ἄρα καὶ πρὸ τῆς ἐνανθρωπήσεως, γεννηθὲν ὑπὸ τοῦ Πατρὸς ὡς Υἱός.

Θὰ μπορούσε, τέλος, νὰ ὑποστηριχθῇ καὶ ἡ ὑπόθεσις ὅτι ὁ συγγραφεὺς τοῦ κειμένου ἔζησε κατὰ τὴν περίοδον τῶν χριστολογικῶν ἐρίδων ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν αἵρεσιν τῶν μονοφυσιτῶν, τῶν ὁποίων ἀρχηγέτης ὑπῆρξεν ὁ Εὐτυχής<sup>6</sup>. Οἱ μονοφυσῖται ὑποτιμῶντες τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν τοῦ Χριστοῦ ὑπεστήριζον ὅτι «ἐκ δύο φύσεων γεγενῆσθαι τὸν Κύριον ἡμῶν πρὸ τῆς ἐνώσεως», μετὰ δὲ τὴν ἑνωσιν ἡ ἀνθρωπίνη φύσις ἀπερροφήθη ὑπὸ τῆς θείας καὶ ἐναπελείφθη «μία φύσις τοῦ Θεοῦ Λόγου»<sup>7</sup>. Τὴν αἵρεσιν αὐτὴν καταδίκασεν ἡ Δ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος, ἡ ὁποία διετύπωσε ὀρθῶς καὶ πλήρως τὸ χρι-

1. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 31-32· βλ. καὶ Στ. Γ. Παπαδοπούλου, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 230-233· Ν. Γ. Πολίτου, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 108-109.

2. Βλ. καὶ Βασιλείου Στεφανίδου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον, Ἀθήναι 2000, σσ. 67-70.

3. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 37· βλ. καὶ Στ. Γ. Παπαδοπούλου, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 461-464· Ν. Γ. Πολίτου, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 155.

4. Β. Στεφανίδου, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 170-171.

5. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 37· βλ. καὶ Στ. Γ. Παπαδοπούλου, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 464-465· Β. Στεφανίδου, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 70-72· Ν. Γ. Πολίτου, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 156-158.

6. Ἰω. Δαμασκηνοῦ, Περὶ αἵρέσεων..., ἐνθ' ἄνωτ., σ. 49.

7. Ἰωάννου Καρμίρη, Τὰ Δογματικὰ καὶ Συμβολικὰ Μνημεῖα τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, τόμ. Ι, ἐν Ἀθήναις 1960, σ. 161.

στολογικὸν δόγμα<sup>1</sup>. Πιθανὸν λοιπὸν ὁ συντάκτης τοῦ ἐν λόγω κειμένου εἶχεν ὑπ' ὄψιν τὴν κακοδοξίαν τῶν μονοφυσιτῶν, πρὸς τὴν ὁποίαν ἀντέστη, τονίζων τὴν σημασίαν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἐν Χριστῷ.

Βεβαίως, ὁ Χρυσόστομος δὲν ἐπεδόθη εἰς διεξοδικὴν πραγμάτευσιν τῶν χριστολογικῶν του τοποθετήσεων — ἐφ' ὅσον δὲν ἦτο αὐτὸς ὁ σκοπὸς τῆς ποιμαντικῆς καὶ συγγραφικῆς του δράσεως<sup>2</sup> —, δὲν ἀποκλείεται ὅμως, ὅπως κατεδείχθη, ἡ ἐνασχόλησίς του, παρεμπιπτόντως, καὶ μὲ τὰ θέματα αὐτά. Εἶναι ἐπομένως πιθανὸν ὁ λόγος νὰ ἀποδίδεται εἰς αὐτὸν ἢ εἰς κάποιον ὁ ὁποῖος μὲ πιστότητα ἠκολούθησε τὸ πρότυπον ἐκείνου, παρὰ εἰς τὸν Ἀθανάσιον, ὅπως παραδίδουν οἱ δύο ἐκ τῶν χειρογράφων κωδίκων τοῦ κειμένου. Βεβαίως, καὶ εἰς τὸν Ἀθανάσιον ἀπαντοῦν ἀνάλογοι προσπάθειαι νὰ ἀνασκευασθοῦν καὶ ἄλλοι αἵρετικοὶ πλὴν τοῦ Ἀρείου, ὅπως ὁ Παῦλος Σαμοσατεὺς, ὁ Οὐαλεντίνος, οἱ Μανιχαῖοι κ.ά.<sup>3</sup>, ἡ ἀπόδυσις ὅμως τοῦ ἔργου εἰς αὐτὸν δὲν θὰ ἐγένετο μετὰ βεβαιότητος, ἀφ' ἧς στιγμῆς διακρίνεται τόσον μεγάλη συγγένεια πρὸς γνήσια κείμενα τοῦ Χρυσοστόμου.

Τέλος, ἡ ἀναφορὰ εἰς τὴν Παναγίαν, μόνον διὰ τοῦ ὀνόματος Μαρία ἐντὸς τοῦ κειμένου (στ. 70), παραπέμπει εἰς τὸν Χρυσόστομον, ὁ ὁποῖος, ὡς γνωστόν, δὲν ἐχρησιμοποίησε τὸν ὄρον Θεοτόκος, παρὰ τὴν τιμὴν ποὺ τῆς ἀπέδωκεν<sup>4</sup>. Ὁ ὄρος, ποὺ υἱοθετήθη πρωτίστως ὑπὸ τῆς Γ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (Ἐφεσος, 431)<sup>5</sup>, καθιερώθη κυρίως ὑπὸ τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας<sup>6</sup>.

1. ἐν δύο φύσεσιν ἀσυνγύτως, ἀτρέπτως, ἀδιαιρέτως, ἀχωρίστως γνωριζόμενον, οὐδαμοῦ τῆς τῶν φύσεων διαφορᾶς ἀνηρημένης διὰ τὴν ἑνωσιν, σωζομένης δὲ μᾶλλον τῆς ιδιότητος ἐκατέρας φύσεως, καὶ εἰς ἓν πρόσωπον καὶ μίαν ἐπόθεσιν συντρεχούσης, οὐκ εἰς δύο πρόσωπα μεριζόμενον ἢ διαιρούμενον, ἀλλ' ἓνα καὶ τὸν αὐτὸν Υἱόν (αὐτόθι, σ. 160).

2. Σχετικῶς μὲ τὴν θέσιν τοῦ Χρυσοστόμου ἐπὶ τῶν χριστολογικῶν ζητημάτων βλ. καὶ Ἰωάν. Ὁρ. Καλογήρου, Ἱστορία τῶν δογμάτων, τόμ. Β', Θεσσαλονίκη 1984, σσ. 95-102.

3. Βλ. ἐνδεικτικῶς ἀναφορὰς ἐν Μεγάλου Ἀθανασίου, Λόγος Γ' Κατὰ Ἀρειανῶν, PG 26, 428-429, 460, 464 κ.ά.

4. Στυλιανοῦ Γ. Παπαδοπούλου, Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ἐνθ' ἄνωτ., τόμ. Β', σσ. 164-166.

5. Παναγιώτου Ν. Τρεμπέλα, Δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, τόμ. Β', 2003, σσ. 205-207.

6. Στυλιανοῦ Γ. Παπαδοπούλου, Ὁ ἅγιος Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, Ἀθήνα 2004, σ. 151 κ.ά.

Οι δύο επόμενοι λόγοι της παρούσης εκδόσεως, πέμπτος και έκτος, αποτελούν παραφράσεις-μεταγλωττίσεις εις την άπλουστέραν δύο εκδομένων έργων του Χρυσοστόμου με θέμα την Ανάληψιν. Είναι γνωστή η συνήθεια που επεκράτησε κατά τους χρόνους της τουρκοκρατίας<sup>1</sup> να γίνεται γλωσσική απλούστευσις των Πατερικών κειμένων, προκειμένου να καθίστανται κατανοητά υπό πάντων, ακόμη και των άπαιδευτων, οι οποίοι επλεόναζον εις τον υπόδουλον έλληνισμόν. Μεταγλωττίσεις κειμένων του Χρυσοστόμου συμπεριελήφθησαν εις μεγάλας συλλογάς<sup>2</sup>, προς εύκολωτέραν κατανόησιν των κειμένων υπό των άναγνωστών<sup>3</sup>. Όπωςδήποτε τα εκδιδόμενα αυτά

1. Στυλιανού Γ. Παπαδοπούλου, Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος, ένθ' άνωτ., τόμ. Α', σσ. 146-147· πρβλ. και Μ. Γ. Βαρβούνη, Δημώδεις άποδόσεις λόγων του Ιωάννη του Χρυσοστόμου από τον Γεώργιο Κόντη, Έκκλησιαστικός Φάρος ΟΖ' (2006), 121-143.

2. Νείλος Χρυσοδόσας, ήτοι Όμιλαιο του έν Αγίοις Πατρός ήμών Ιωάννου Αρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως του Χρυσοστόμου. Συλλεχθεΐσαι εκ των αυτού Συγγραμμάτων, και άφιερωθεΐσαι τῷ Παναγιωτάτῳ και Οίκου-μενικῷ Πατριάρχῃ Κωνσταντινουπόλεως κυρίῳ κυρίῳ Κυρίλλῳ. Νῦν πρώτον μεταφρασθεΐσαι εις την πεζήν Ρωμαϊκήν Διάλεκτον, τύποις τε εκδοθεΐσαι. Τόμος πρώτος. Ένετίησι 1750. Παρά Άντωνίῳ τῷ Βορτόλι. Con Licenza de' superiori, & Privilegio. Νείλος Χρυσοδόσας...τόμος δεύτερος..., Ένετίησι 1750 [Θωμᾶ Ι. Παπαδοπούλου, Έλληνική Βιβλιογραφία (1466ει.-1800), τόμος πρώτος: Άλφαβητική και χρονολογική άνακατάταξις, Άθήναι 1984, σσ. 127-128 (άρ. 1721)]· βλ. και Μαργαρίται, ήτοι Λόγοι διάφοροι του έν Αγίοις Πατρός ήμών Ιωάννου, Αρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως του Χρυσοστόμου, και έτέρων Αγίων Πατέρων, παρά διαφόρων διδασκάλων πεξευθέντες εις άπλήν γλώσσαν προς κοινήν των εύσεβῶν και ορθοδόξων χριστιανῶν ωφέλειαν. Έκδοθέντες τῷ πρώτῳ παρὰ του Όσιωτάτου έν Μοναχοῖς κυρίου Παχωμίου, του εκ της πόλεως Τουρνάβου, ήτοι εκ της Μητροπόλεως Λαρίσσης, του έν τῷ Αγίῳ Όρει μονάζοντος, και νῦν μετατυπωθέντες επιμελείᾳ του Κοινοῦ Διορθωτοῦ Νικολάου Βουβουλίου Ιατροσοφιστοῦ. CON LICENZA DE' SUPERIORI. Ένετίησιν, αχτγ'. Παρά Νικολάῳ Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ιωαννίνων [Θωμᾶ Ι. Παπαδοπούλου, Έλληνική Βιβλιογραφία (1466ει.-1800), τόμος δεύτερος (Παράρτημα): Προσθήκαι-Συμπληρώσεις-Διορθώσεις, Άθήναι 1986, σ. 157 (άρ. 448)].

3. Εύγλωττως περιγράφονται εις τῷ κατωτέρῳ παράθεμα οι λόγοι των γλωσσικῶν αὐτῶν άπλουστεύσεων: Πρὸς τοὺς ἀναγινώσκοντας. Κήποις κεκλεισμένου και πηγῆς έσφραγισμένης οὐδέν ὄφελος. Κήπος τῇ ἀληθείᾳ και πηγῇ, εἶναι τὰ συγγράμματα του έν Αγίοις Πατρός ήμών και μεγάλου Διδασκάλου Ιωάννου του Χρυσοστόμου, ἀλλ' ὄντας εις την έλληνικήν διάλεκτον, εἶναι πρὸς τοὺς μὴ εἰδότας ὡς κήπος κεκλεισμένος, και ὡς πηγὴ έσφραγισμένη. Όθεν

κείμενα αποτελοῦν γλωσσικά τεκμήρια της άπλής καθομιλουμένης γλώσσης της εποχῆς των. Εἰδικώτερον:

Ε) Ό πέμπτος λόγος<sup>1</sup> επιγράφεται: Του έν Αγίοις πατρός ήμών Ιωάννου αρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως του Χρυσοστόμου <λόγος> εις την άγίαν Ανάληψιν του Κυρίου ήμών Ιησοῦ Χριστοῦ· αρχ. «Λογαριάζοντας ἐγὼ ἀκόμῃ»· τελ.: «και των μελλόντων αγαθῶν να επιτύχωμεν ... νῦν και ἀεὶ και εις τοὺς αἰῶνας των αἰώνων, ἀμήν». Παραδίδεται υπό του χειρογράφου κώδικος Rhode Island. Brown University Library. Special Collections ms. BX 330 B 9\*, φφ. 304<sup>v</sup>-310<sup>v</sup> (16ου-17ου αι.)<sup>2</sup>. Ό κώδιξ περιέχει λόγους του Χρυσοστόμου εις την άπλήν ελληνικήν.

Τὸ κείμενον αὐτὸ ἔχει ὡς πρότυπον τὸν εκδομένον λόγον: Εἰς την Ανάληψιν του Κυρίου ήμών Ιησοῦ Χριστοῦ, PG 62, 727-730· αρχ. «Έτι μοι κατὰ ψυχὴν ἀριθμοῦντι».

Τὸ περιεχόμενόν του συνοψίζεται εις την σημασίαν που ἔχει διὰ τὸν ἄνθρωπον ἡ ἄνοδος του Κυρίου εις τοὺς οὐρανοὺς. Ό Ιησοῦς ἔλαβεν ἀνθρωπίνην σάρκα διατηρῶν ἀτρέπτον, ἀναλλοίωτον και ἀπαθῆ την θεότητα (στ. 18). Καὶ ὡς Θεὸς χαίρει μεγαλυτέρας τιμῆς ἐναντι ὅλων των δημιουργημάτων (στ. 19-47). Επίσης, τονίζεται εις τὸν λόγον τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἄγγελος που ἐνεφανίσθη εις τὰς γυναῖκας και ἀνήγγειλε την Ἀνάστασιν, ἐτίμησε τὸ γυναικεῖον φύλον (στ. 48-78). Ἀναλόγως και ὁ Γαβριὴλ ἔφερεν εις την Μαρίαν την ἀγγελίαν του μυστηρίου της ἐνανθρωπήσεως ἀποστομώσας τοὺς βλασφήμους αἰρετικούς που κατὰ καιροὺς την ὑπετίμησαν (στ. 79-119). Ἐξαίρεται, τέλος, ἐμφαντικῶς τὸ πρόσωπον του Σωτῆρος ὡς δευτέρου Ἀ-

στοχαζόμενος πόσων καλῶν ὑστεροῦνται οἱ τοιοῦτοι, και πόσῃν ὠφέλειαν ἤθελαν προξενήσῃ ἀνίσως ἤθελαν ἥστε εὐληπτα, ἀποφάσισα να μεταχειρισθῶ τὰ κλειδιά της πεζῆς διαλέκτου μας, και να ἀνοίξω αὐτὴν τὴν πηγὴν ἀπὸ τὰ καθαρῶτατά ναματα, διὰ να πίνουν ὅλοι ἐλεύθερα: να ἀνοίξω τὸν κήπον, ἢ μάλλον εἰπεῖν τὸν Παράδεισον της τρυφῆς, διὰ να ἀπολαμβάνουν τὰ εὖοςμα ἄνθη, και τοὺς γλυκντάτους καρπούς του. (Νείλος Χρυσοδόσας, ένθ' άνωτ., τόμος πρώτος, σσ. 11-12).

1. M. Geerard, ένθ' άνωτ., vol. II, σ. 631 (άρ. 4949).

2. Robert E. Carter, Codices Chrysostomici Graeci. III: Codices Americae et Europae occidentalis, Paris 1970, σσ. 27-28· βλ. και Morton Smith, A Byzantine Panegyric Collection with an unknown homily for the Annunciation, Greek, Roman and Byzantine Studies 2 (1959), 139-155.

δαμ — πού ἐννηθρώπησε διὰ νὰ καταστήσῃ τὸν ἄνθρωπον κατὰ χάριν θεόν —, ὡς παθόντος καὶ θρηνουμένου, ἀθανάτου νεκροῦ καὶ συναϊδίου Υἱοῦ (στ. 120-155).

Εἰς τὸν λόγον τονίζονται κυρίως δύο σημεῖα. Πρῶτον, ἡ ἀξία τῆς γυναικὸς εἶναι μεγάλη καὶ ἰδίως ὁ ρόλος τῆς, εἰς τὸ πρόσωπον τῆς Μαρίας, διὰ τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ σχεδίου τῆς σωτηρίας, καὶ δεύτερον, ἡ θεία φύσις τοῦ Σωτῆρος (οὗτος εἶναι Θεός, στ. 147-148) δὲν ὑπολείπεται τῆς ἀνθρωπίνης. Τὰ ἀνωτέρω παραπέμπουν εἰς τὴν προσπάθειαν νὰ ἐξαρθῇ ἡ θεία φύσις τοῦ Κυρίου καὶ νὰ ἀποκατασταθῇ ἡ Παναγία ὡς Θεοτόκος καὶ ὁδηγοῦν εἰς τὴν δογματικὴν διδασκαλίαν τὴν ὁποίαν ἐθεμελίωσεν ἡ Γ' Οἰκουμένη Σύνοδος, πού συνεκλήθη διὰ νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὸν νεστοριανισμόν, μὲ κύριον θεωρητικὸν ὑπέρμαχον τῶν ὀρθοδόξων θέσεων τὸν ἅγιον Κύριλλον Ἀλεξανδρείας<sup>1</sup>.

ζ') Ὁ ἕκτος<sup>2</sup> τῆς ομάδος τῶν ἐκδιδομένων ἐδῶ λόγων ἐπιγράφεται: *Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου λόγος εἰς τὴν Ἀνάληψιν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ*. ἀρχ.: «Χαριέστατον εἶναι εἰς ἑμένα τῆς ἐκκλησίας τὸ θέατρον»· τελ.: «δόξαν ἀναπέμποντες καὶ εὐχαριστίαν τῷ ποιήσαντι εἰς ἡμᾶς μεγάλα καὶ θαυμαστά ... νῦν καὶ αἰεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας ... ἀμήν». Τὸ κείμενον παραδίδεται ἐπίσης ὑπὸ τοῦ κώδικος Rhode Island. Brown University Library. Special Collections ms. BX 330 B 9\*, φφ. 299<sup>v</sup>-304<sup>v</sup><sup>3</sup>.

Ὁ λόγος ἀποτελεῖ μεταγλώττισιν τοῦ ἤδη γνωστοῦ: *Εἰς τὴν Ἀνάληψιν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, Λόγος γ', PG 52, 797-800*. Ἀρχ. «Φαῖδρόν μοι τὸ τῆς Ἐκκλησίας θέατρον».

Ἐν γενικαῖς γραμμαῖς τὸ περιεχόμενον ἔχει ὡς ἐξῆς: ἡ ἐορτὴ τῆς Ἀναλήψεως συνδέεται μὲ τὴν χαρὰν πού ἔφερεν εἰς τοὺς ἀνθρώπους τὸ μυστήριον τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Κυρίου (στ. 3-20). Ἡ ἐπὶ γῆς παρουσία Του καὶ ἡ μετὰ τὸν σταυρικὸν θάνατον κάθοδος Του εἰς τὸν Ἄδην ἐπέφερον τρόμον καὶ ταραχὴν εἰς ὅλην τὴν κτίσιν, διότι συνιστοῦν μυστήριον φοβερὸν καὶ παράδοξον (στ. 20-31). Ἰδιαιτέρως ὁμως διὰ τῆς Ἀναστάσεως κατετροπώθη ὁ θάνατος καὶ συνετρίβησαν

τὰ βασίλεια τοῦ Ἄδου (στ. 31-52). Πᾶσα ἐορτὴ τῶν χριστιανῶν καὶ ἐξαιρέτως ἡ ἐορτὴ τῆς Ἀναλήψεως σημαίνει νίκη ἐπὶ τοῦ διαβόλου (στ. 53-83). Ὡς ἐκ τούτου ὁ ἄνθρωπος ἀγαλλιᾶται πού ὁ Σωτὴρ σαρκωθείς κατεδέχθη νὰ ἐνωθῇ μαζί του καὶ διὰ τῆς Ἀναλήψεως νὰ τὸν ὁδηγήσῃ εἰς τοὺς οὐρανοὺς (στ. 84-129). Ὁ συγγραφεὺς εἰς τὴν προσπάθειάν του νὰ ἐξάρῃ τὴν ἐνότητα τῶν δύο φύσεων εἰς τὸ ἐν πρόσωπον τοῦ Υἱοῦ ἐπισημαίνει ὅτι δὲν εἶναι ἄλλος ὁ ἄνθρωπος Ἰησοῦς καὶ ἄλλος ὁ Θεός (στ. 88-112), ἀλλὰ πρόκειται περὶ δύο φύσεων ἡνωμένων εἰς τὸ αὐτὸ πρόσωπον<sup>1</sup>.

Ἐνδιαφέρον, τέλος, παρουσιάζουν καὶ ὠρισμένοι γλωσσικαὶ παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν κειμένων.

α) Ὁ συντάκτης τῶν μεταγλωττίσεων προβαίνει ἐνίοτε εἰς ἐπεξηγήσιν σημείων πού θεωρεῖ δυσνόητα ἢ προσθέτει ἰδικὰς του λέξεις καὶ φράσεις πού δὲν ὑπάρχουν εἰς τὸ πρωτότυπον κείμενον, ὅπως: καὶ στερεὸν (κείμεν. 5, στ. 38)· ὡς...βαστάζουσιν (5, 3-38)· ἡγουν ὑπηρετῆς (5, 45)· Δὲν...οὐρανὸν (5, 85)· ἡγουν γεννηθεῖς (5, 125)· ἡγουν δουλεύτρια (5, 123)· ὁ πρῶτος... Ἀδὰμ (5, 132)· ἡγουν...ἀναστεναγμῶν (5, 137)· ἡγουν... Χριστοῦ (5, 139)· ἡγουν ἄνθρωπος (5, 146)· τουτέστι... θεοῦς (5, 147)· τὸν διάβολον λέγω (κείμεν. 6, στ. 14)· ἡγουν...φεγγάρην (6, 23)· ἡγουν αἱ μπάρες (6, 29-30)· καὶ τὰ μέλη... ἀποθρήψῃ (6, 35-36)· ἡγουν...δοῦλον (6, 38)· τοὺς κρατούμενους... κατεπάτησε (6, 39)· ἀπὸ θανάτου εἰς τὴν ζωὴν (6, 42-43)· διότι ἐδρῆκαν... συκοφαντήσῃ (6, 67-68)· ἡγουν καβαλικεύοντας (6, 94)· τὸν οὐρανὸν λέγω καὶ τὴν γῆν (6, 96)· ἡγουν...πνευμάτων (6, 119)· καὶ ἀπήμονας, ἀσινεῖς (6, 121)· τῷ ποιήσαντι... τεράστια (6, 126-127).

β) Συγκεκριμέναι λέξεις τῶν πρωτοτύπων κειμένων ἀπλοποιοῦνται καταδεικνύουσαι τὴν γλωσσικὴν ἐξέλιξιν τῆς καθομιλουμένης τῆς ἐποχῆς, ὅπως εἰς τὸ πέμπτον κείμενον: ἀριθμοῦντι → λογαριάζοντας (στ. 4)· σταθμίζοντι → ζυγιάζοντας (6)· ἀνεξάντλητος →

1. Στ. Γ. Παπαδοπούλου, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 145-150 κ.ἀ.

2. M. Geerard, ἐνθ' ἄνωτ., vol. II, σ. 649 (ἀρ. 5065).

3. R. E. Carter, ἐνθ' ἄνωτ.

1. Ἡ σχετικὴ διδασκαλία ἀνεπτύχθη συστηματικῶς ὑπὸ τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας· βλ. ἀρχικῶς Στ. Γ. Παπαδοπούλου, ἐνθ' ἄνωτ.· Πρωτοῦ Θεοδώρου Ζήση, «Ἡ ἀντιαιρετικὴ δραστηριότης τοῦ ἁγίου Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας», ἐν Πρακτικὰ ἸΘ' Θεολογικοῦ Συνεδρίου μὲ θέμα: Ὁ ἅγιος Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, Θεσσαλονίκη 1999, σσ. 159-170.

ἀσαβόρευτος (7)· ἐπώμβρισε → ἀνάβρυσσε (7)· ῥήματα → λόγια (10)· τανῦν → λοιπὸν (11)· ἐστὶ → εἶναι (13)· ἀνύσωμεν → ἄς τελειώσωμεν (15)· οἶδας → γινώσκεις (17)· ὄθεν → Ἀπόθεν (19)· δῆλον → φανερόν (22)· ἀεὶ → πάντοτε (22)· ἐλάττονα → ἐλαττώτερα (23)· μεῖζονα → μεγαλειότερην (23)· οἶκος → ὁσπήτιον (24)· ὄρω → βλέπω (26)· γὰρ → διότι (26, 32, 34, 48, 92)· ἐκάστου → κάθε (28)· τίκτεται → γεννᾶται (29)· φαίνουσιν → λάμπουσιν (29)· τέμνεται → κόπτεται (31)· χοῦν → χοῦμα (35)· ὥπτησας → ἔψησες (36)· οἶν → λοιπὸν (36, 48, 66)· καῖτοι → καὶ ὁμως (37)· τυγχάνουσι → ὑπάρχουσι (41)· κατεπεύγομαι → ἀναγκάζομαι (43)· μεθ' ἑαυτοῦ → με τοῦ λόγου σου (49)· προσεδρεύεις → προσκαρτερεῖς (52)· παρακάθη → παρακάθεσαι (55)· ἐπαύσω → ἔπαυσες (55)· πειθοῖ → με πιθανότητα (57)· ἀμφοτέροι → καὶ οἱ δύο (60)· ὀθόνια → σεντόνια (62)· ὑπῆρχε → ἦτον (63)· ἀνατρέπεις → ἀνακατώνεις (67)· ὀνίνησι → ὠφέλεια ἔγινε (69)· κέλευσμα → πρόσταγμα (74)· ἀσφαλεστέρω → με βεβαιότερον (74)· οὐ → οὐχί (90)· συνηγορῶν → βοηθῶν (91)· εἰκότως → πρεπόντως (93)· ἔτεκε → ἐγέννησε (97)· νῦν → τώρα (96, 106)· ἐκόντα → θεληματικῶς (98)· οὕτω → ἔτσι (100, 148)· οὐ → δὲν (102, 114, 116)· ἡμέτερα → ἐδικά μας (102)· ἐσθίωμεν → τρώγομεν (105)· πρώην → πρότερον (105, 126)· χρόνιον → πολυκαίρινον (112)· εὐκαίρως → εἰς ἐπιτήδειον καιρὸν (112)· ἡμαύρωσας → ἔσβεσας (112)· οἰκετῶν → δούλων (116)· καινοπρεπὲς → καινούργιον (120)· ἄφνω → αἰφνίδια (122)· πάλην → μπάλευμα (123)· ὑπείσελθοῦσα → εἰσελθοῦσα εἰς ὑποκάτωθεν (124)· ὑετὸν → βροχὴν (127)· ἄνευ → χωρὶς (133)· ὄθεν → ἀπόθεν (134)· ἐκῶν → ἐθελουσίως (146)· καὶν → καλὰ καὶ (150)· διαῤῥήδην → φανερώς (153)· βίος → ζωῆς (158).

Καὶ εἰς τὸ ἕκτον κείμενον: φαιδρὸν → χαριέστατον (στ. 3)· πεπληρωμένην → γιομάτην (7)· περιπατούμενον → βαδιζόμενον (8)· παραγένονεν → ἦλθεν (17)· δῆσας → δεσμήσας (17)· γὰρ → διότι (18)· πᾶσα → ὅλη (19, 22)· ἐκλονεῖτο → ἐκινήθη (19)· ὄρωσα → βλέπουσα (19)· οὐχ → δὲν (24, 27)· ἐξήλατο → ἐπήδησεν (24)· περιεσχισμένον → μετὰ τὸ νὰ ἐξεσχισθῇ (25)· οἶκον → ναοῦ (25)· ἐπλήρωσε → ἐγέμισεν (26)· ἡλλοιώθη → ἔλλαξεν (27)· ὄρωντες → βλέποντα (27)· ἐπὶ → ἐπάνω εἰς (28)· προφητεύων → προφήτης (30)· ὑπὸ τοὺς πόδας → κάτωθεν τῶν ποδῶν (32)· ἰσχὺν → δύναμιν (34)· σώματι → κορμὶν (34)· δουλείας → σκλαβίας (41, 42)· κομίσατε → λάβετε (41)· στρατός → φουσαῖτον (45)· ὑπὲρ ἡμῶν → διὰ τ' ἐσᾶς (47)· τοίνυν → λοιπὸν (48,

53)· ἐστὶν → εἶναι (48, 49)· μηδὲν → μηδὲ ἓνα (55)· ἐθριάμβευσεν → ἐπόμπευσεν (56)· σύμπασαν → ὅλην (59)· οἰόμενος → νομίζοντας (60)· ἐπανάγει → ἐπανέστρεψε (61-62)· ἐσφράγισεν → ἐβούλωσεν (65)· ἀπιόντος → διαβαίνοντος (66)· νῦν → τώρα (78)· ἀνεφύησαν → ἀνεφύτρωσαν (79)· ὀλόνθους → ἀσκολήθους (80)· λῆια → στάχυα (81)· τέρψιν → χαροποιᾶν (82)· φαιδρύνεται → χαροποιοῦνται (83)· ῥήματα → λόγια (85)· ἀρτίως → πρὸ ὀλίγου (85)· ἦν → ἦτον (88)· ὄθεν → ἀπόθεν (88)· οὐκ → οὐχί (90)· ἐπὶ → ἐπάνω εἰς (92-93)· ἥλοις → καρφία (93)· προσηλωμένος → πηγνύμενος (93)· σινδόνη → σεντόνιον (95)· χωρίον → τόπον (102)· ἐμπλήσας → γεμίσας (107)· ἄρματι → ἀμάξιον (110)· ἱαμάτων → ἱατρείων (111)· ἐπιπόνους → κοπιαστικὰς (116)· πεπληρωμένους → γιομάτους (122)· εὐποιᾶς → ἐλεημοσύνης (122).

γ) Ἄλλαι ἐπὶ μέρους μεταβολαί:

— αἱ μετοχαὶ ἀναπτύσσονται εἰς προτάσεις, π. χ. δημιουργοῦντι → ὅταν ἐδημιουργεῖς (5, 35)· διδάσκοντι → ὁποῦ τοὺς ἐδίδασκεν (5, 122).

— τὸ ἀπαρέμφατον ἀναπτύσσεται εἰς τελικὴν πρότασιν: ἵνα + ὑποτακτική, π. χ. ὑπουργεῖν → ἵνα ὑπηρετῇ (5, 32-33), θρηνεῖν → ἵνα θρηνῇ (6, 77)· ἡ νὰ + ὑποτακτική, π. χ. τιμᾶν → νὰ τιμᾷ (5, 47), καταπαλαῖσαι → νὰ καταπαλαίσῃ (6, 15).

— ἡ δοτικὴ πτώσις ἀναπτύσσεται εἰς ἐμπρόθετον προσδιορισμόν, π. χ. μοι → εἰς ἐμένα (6, 3), ἄρματι → μετὰ ἀμάξιον (6, 110).

— ὁ μέλλων ἀναπτύσσεται εἰς: θέλει + ἀπαρέμφατον, π. χ. θέλει ἀγανακτήσειν (5, 45), θέλει κρατήσειν (6, 60).

— ἡ συλλαβικὴ αὐξησις τῶν παρελθοντικῶν χρόνων προηγείται τῆς προθέσεως, π. χ. ἐπαράστησεν (5, 38), ἐκατεστάθη (6, 70)· ἡ καταργεῖται, π. χ. ἔλλαξεν (6, 27), ἀγνόησε (5, 60).

— καταργεῖται ἡ ἀττική σύνταξις, π. χ. τὰ στοιχεῖα ἀπεστράφη → ἀπεστράφησαν (6, 26).

Ὅπως δὴποτε ἡ ἐκδοσις τῶν ἐξ ἀνεκδότων ἔργων, ποὺ ἐπιχειρεῖται εἰς τὸ παρὸν ἄρθρον, ἐμπλουτίζει τὸ corpus τῶν γνωστῶν ὁμιλιῶν τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου περὶ τὸ θέμα τῆς μεγάλης αὐτῆς δεσποτικῆς ἐορτῆς. Ὡς ἐκ τούτου, ἀναμένεται νὰ προσχθῇ καὶ περαιτέρω τὸ ζήτημα τῆς πατρότητος αὐτῶν διὰ τῆς ἐρεῦνης ποὺ θὰ ἐπακολουθήσῃ.

## ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΚΔΟΣΙΣ ΤΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

## Χειρόγραφοι κώδικες

1. Mosquensis. Musée Historique Sinodal 284 (Vladimir 215), φφ. 338<sup>v</sup>-348<sup>v</sup> (9ου-10ου αἰ.).
2. Parisinus graecus 1175, φφ. 152-158<sup>v</sup> (11ου αἰ.).
3. Vaticanus graecus 1990, φφ. 229-231 (11ου-12ου αἰ.).
4. Scorialensis graecus 527 (W. II. 10), φφ. 47<sup>v</sup>-50<sup>v</sup> (12ου αἰ.).
5. Oxford Bodleian Library E. D. Clarke 50 (12ου-13ου αἰ.).
6. Vaticanus graecus 1192 (14ου-15ου αἰ.).
7. Mosquensis. Musée Historique Sinodal 5 (Vladimir 412), φφ. 264<sup>v</sup>-270 (ἔτ. 1445).
8. Parisinus graecus 986, φφ. 446-464<sup>v</sup> (16ου αἰ.).
9. Rhode Island. Brown University Library. Special Collections ms. BX 330 B 9\*, φφ. 304<sup>v</sup>-310<sup>v</sup> (16ου-17ου αἰ.).

## ΛΟΓΟΣ Α'

Χειρόγραφοι κώδικες: 1) Parisinus graecus 1175, φφ. 152-158<sup>v</sup> (11ου αἰ.) (= A) καὶ 2) Paris. gr. 986, φφ. 446-464<sup>v</sup> (16ου αἰ.) (= B).

φ. 152. Τοῦ αὐτοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου λόγος εἰς τὴν Ἀνάληψιν τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. Εὐλόγησον, πάτερ.

Σήμερον ἡμῖν ἡ τοῦ Σωτῆρος Ἀνάληψις τὸν οὐρανὸν ἤνοιξε  
 5 καὶ ὁδὸν ἀληθείας ὑπέδειξε. Σήμερον ἡ φιλόανθρωπος τοῦ Σωτῆρος  
 οἰκονομία τὸν χοῖκὸν ἄνθρωπον ἀπὸ γῆς ἀνασπάσασα εἰς οὐρανὸν  
 μετεφύτευσε. Σήμερον ἡ τοῦ μονογενοῦς ἀγαθότης τὸν παλαιὸν ἐκεί-  
 νον Ἀδὰμ τῷ θανάτῳ καὶ τάφῳ καὶ ἀνόμῳ τιμωρίᾳ ὑποβλήθέντα, τῆς  
 παλαιᾶς καταδίκης ἐξαρπάσασα καὶ ἀθανασίαν ἐνδύσασα, εἰς αὐτὰ  
 10 τὰ βασίλεια τῆς αἰωνίου ζωῆς ἐνίδρυσε. Καὶ γέγονεν ὁ ἐπὶ γῆς ἄν-  
 θρωπος συμπολίτης ἀγγέλων· ἀλλὰ καὶ ἀρχαγγέλων καὶ πασῶν τῶν  
 οὐρανίων δυνάμεων δεσπότης ἀπεδείχθη. Οὐ γὰρ ἀγγέλοις συναμιλ-  
 φ. 152<sup>v</sup> λᾶται ἡ τοῦ Σωτῆρος Ἀνάληψις, ἀλλ' ἀγγέλων δεσπόζει· / «ὑπεράνω  
 γὰρ ἐστὶ πάσης ἀρχῆς καὶ ἐξουσίας καὶ κυριότητος καὶ παντὸς ὀνόμα-  
 15 τος ὀνομαζομένου», κατὰ τὴν σωτήριον τοῦ Ἀποστόλου διδασκαλίαν·  
 δς «ἐκάθισε», φησὶν, «ἐν δεξιᾷ τῆς μεγαλωσύνης ἐν ὑψηλοῖς». Ὅταν  
 δὲ ταῦτα λέγει ὁ θεολόγος, τὴν δόξαν ἐρμηνεύει οὐ τὴν πρὸ αἰώνων,  
 ἦν ἔχει, ἀλλὰ τοῦ θνητοῦ τούτου καὶ ἀνθρωπίνου γένους τὴν εἰς τὸ  
 κρεῖττον μεταβολὴν ὑποτίθεται.

20 Οὐ γὰρ ὁ μονογενής, ὁ Θεὸς Λόγος, ὁ συναῖδιος καὶ σύνθρονος  
 τῷ Πατρὶ, ἀνάγεται ἄνω—τῶν γὰρ ἄνω ἐστὶ Δεσπότης—, ἀλλ' ἡ θνη-  
 τὴ φύσις ἀνάγεται ὑπ' αὐτοῦ· καὶ τὴν σωτηρίαν οὐχ ἑαυτῷ πραγ-  
 ματεύεται, ἀλλὰ τῷ γένει τῶν ἀνθρώπων χαρίζεται. Οὔτε γὰρ δι' ἑαυ-  
 τὸν ἀπέθανεν, οὔτε δι' ἑαυτὸν ἀνέστη, οὔτε δι' ἑαυτὸν ἀνελήφθη· οὔτε  
 25 γὰρ ἀπέθνησκεν <ἄν> ἡ πηγὴ τῆς ἀθανασίας, οὔτε ἠγείρετο <ἄν> ἡ  
 ἀνάστασις. Ὁ Θεὸς οὐκ ἀνίσταται, ἀλλ' ἀνιστᾷ· οὐκ ἐγείρεται, ἀλλ'

1 MΔ ante Τοῦ Α Δ post λόγος Α || 2 καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος om. Α ||  
 6 οἰκονομίαν Β || 24 οὔτε δι' ἑαυτὸν ἀπέθανεν iter. post ἀπέθανεν Β



ἐγείρει· οὐ ζωοποιεῖται, ἀλλὰ ζωοποιεῖ. Ἵνα δὲ μάθῃς ὅτι οὐχ ὁ Θεὸς Λόγος ἀνίσταται, ἀλλ' ἡ ἔνσαρκος οἰκονομία, πρὶν σταυρὸν ὑπομεῖν, πρὶν ταφήν, πρὶν ἀνάστασιν δείξῃ, ἔλεγε Μάρθα τῇ ἀδελφῇ τοῦ Λαζάρου· «Ἐγὼ εἰμι ἡ ἀνάστασις». Καὶ ἀνάστασιν ἑαυτὸν καλεῖ, ἵνα δείξῃ ὅτι ἀνιστᾶ μὲν κατὰ τὴν θεότητα, ἐγείρεται δὲ κατὰ τὴν ἀνθρωπότητα. Ἀνέστη τοίνυν δι' ἡμᾶς, ἐπειδὴ καὶ ἀπέθανε δι' ἡμᾶς. Ἀνελήφθη εἰς οὐρανούς, οὐκ αὐτὸς οὐρανοῦ δεόμενος, ὁ τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν πληρῶν, ἀλλὰ τὸ γήϊνον σκευὸς εἰς οὐρανὸν ἀναλαμβάνων, ἵνα δείξῃ τῷ διαβόλῳ τὸν πεπατημένον βασιλεύοντα, ἵνα δείξῃ ὅτι, ὃν ἡ τυραννὶς τοῦ διαβόλου ἐξέβαλεν ἐκ τοῦ παραδείσου, ἡ τοῦ Θεοῦ φιланθρωπία σύνθρονον ἑαυτῇ ἀπετέλεσε. Καὶ μονονουχὶ ἔλεγεν ὁ Θεὸς πρὸς τὴν βασκανίαν τοῦ διαβόλου· «Σὺ αὐτὸν ἐπὶ γῆς ἔτρωσας, ἐγὼ αὐτὸν εἰς οὐρανὸν ἀνήρπασα· σὺ αὐτὸν / εἰς τάφους κατήγαγες, ἐγὼ αὐτὸν τῷ ἐμῷ οὐρανῷ ἐνίδρυσα».

Ὅτι, ἀδελφοί, οὐχ ἑαυτῷ ταύτην ὁ Σωτὴρ ἐπραγματεύσατο τὴν σωτηρίαν, οὔτε δι' ἑαυτὸν ἀνελήφθη, οὔτε δι' ἑαυτὸν ἀνέβη, ἦν γὰρ ἐν κόσμῳ καὶ πρὶν ἐπιδημήσῃ τῷ κόσμῳ, πάντα δὲ ταῦτα ὑπέμεινε δι' ἡμᾶς καὶ ἐν τῷ σώματι τῷ ἑαυτοῦ ἡμᾶς πάντας ἀνήγαγε καὶ ἐν τῇ συνθρόνῳ τιμῇ τῇ δοθείσῃ τῇ σαρκὶ τοῦ Σωτῆρος ἡμεῖς πάντες ἐτιμήθημεν καὶ τὸ θνητὸν γένος ἐδοξάσθη, ἤκουε Παύλου λέγοντος· «Νεκροὺς ὄντας ἡμᾶς τοῖς παραπτώμασι <συν>εζωοποίησε τῷ Χριστῷ καὶ συνήγειρεν ἡμᾶς καὶ συνεκάθισεν». Συνήγειρε διατὶ καὶ συνεκάθισεν; Ὅρᾳς ὅτι οὐχ ἑαυτῷ ἐδόθη ἡ τιμὴ τῆς ἀθανασίας, ἀλλὰ τῷ θνητῷ γένει συνήγειρεν ἡμᾶς καὶ συνεκάθισεν. Καὶ μὴν οὐδέπω ἀνέβημεν <ἄν>, οὐδέπω συνεκαθέσθημεν <ἄν>, ἀλλ' ἐπειδὴ ἐν τῇ ἀπαρχῇ τοῦ σώματος Χριστοῦ τεταμίνται, πάντων ἡμῶν ἡ σωτηρία. Τὸ μέλλον ἔσεσθαι ὡς γεγονὸς ἡρμήνευσεν, ἐπειδὴ οἶδεν ἀσφαλὲς ἐνέχυρον τοῦ θνητοῦ γένους καθήμενον ἄνω.

Ἀντίδροπον γὰρ ἀνέστησεν ὁ Θεὸς τῇ πτώσει τοῦ θανάτου τὴν Ἀνάληψιν. Ἀδὰμ παραβὰς ὅλον τὸ γένος ἑαυτῷ συγκατέσπασεν· ὁ Χριστὸς ἀναληφθεὶς ὅλον τὸ γένος τῶν πιστῶν ἑαυτῷ συνήγαγε. Καὶ

27 ἀλλὰ ζωοποιεῖ ἵνα δὲ μάθῃς scriba deleuit post ἀνίσταται B || 29 τοῦ om. A || 38 αὐτὸν: scriba correxit -ον ex -ῶν B || 43 δὲ om. A || 50 ἡμᾶς om. A || 52 τεμνύεται B

ὥσπερ κατὰ τοῦ Ἀδὰμ μόνου ἀπόφασις ἐξηνέχθη, ὡς φησιν, «Ἡ ἂν ἡμέρα φάγη<ς>, θανάτῳ ἀποθανεῖ» καὶ «γῇ εἰ καὶ εἰς γῆν ἀπελεύσῃ», τὸ δὲ ἀκόλουθον ἐσιώπησε μὲν τῷ λόγῳ, ἔδειξε δὲ τῇ πείρᾳ, οὐ γὰρ «σὺ καὶ υἱοὶ σου καὶ αἱ θυγατέρες σου καὶ ὅλον τὸ γένος σου», ἀλλὰ κατὰ τῆς ῥίζης ἀποφαινόμενος τῇ ἀκολουθίᾳ τοῦ γένους καὶ τοὺς καρποὺς τῇ ῥίζῃ συμπεριέλαβεν· ὥσπερ οὖν ἐκεῖ ἡ ἀπόφασις τοῦ Ἀδὰμ ἐπιλαβομένη ἅπαν τὸ γένος συγκατέσυρεν, οὕτως ἡ τοῦ Σωτῆρος Ἀνάληψις ὅλῳ τῷ γένει τὴν σωτηρίαν ἐπραγματεύσατο. Ἀντίδροπος γὰρ ἡ χάρις τῇ πα / λαιᾷ καταστάσει. Οὐκ ἐξ ὁμοτιμίας ἀντίδροπον εἶπον, ἀλλ' ὅτι, ὁ ἀπώλεσε διὰ τῆς παραβάσεως, ἔλαβε διὰ τῆς τοῦ Σωτῆρος οἰκονομίας. Καὶ μαρτυρεῖ Παῦλος λέγων· «Ὅσπερ ἐν τῷ Ἀδὰμ πάντες ἀποθνήσκομεν, οὕτως ἐν τῷ Χριστῷ πάντες ζωοποιηθήσόμεθα». Καὶ μηδεὶς θαυμάζेतω εἰ, τοῦ Σωτῆρος ἐπιδημήσαντος καὶ ζωὴν αἰώνιον κηρύξαντος καὶ βασιλείαν οὐρανῶν χαρισάμενον, ἡπείθει τὸ θνητὸν τοῦτο γένος λέγον· Τί μοι πλέον ὑπῆρξε πιστεύσαντι, εἰ κατὰ τοὺς ἀπίστους τελευτῶ, εἰ μετὰ πάντων θανατοῦμαι, εἰ τὰ αὐτὰ ὑπομένω, οἷα κἀκεῖνοι οἱ ἀπιστήσαντες; Τί τὸ ξένον τῆς χάριτος; Ποῦ δὲ εὖρω τὰ ψευδῆ καὶ τὰ ἀληθῆ; Ἄκουε τοῦ Σωτῆρος λέγοντος· «Ὁ πιστεύων εἰς ἐμὲ ζήσεται εἰς τὸν αἰῶνα». Εἴρητο τῷ Ἀδὰμ· «Ἡ δ' ἂν ἡμέρα φάγη, θανάτῳ ἀποθανεῖται>». Ἀλλ' οὐκ ἀπέθανε καθ' ἣν ἔφαγεν ἡμέραν, ἀλλ' ἔζησεν ἐν τῷ κόσμῳ, ἐνενέκρωτο δὲ τῇ ἀποφάσει. Καὶ τῇ μὲν ἀποφάσει νεκρὸς ἦν, τῇ δὲ τοῦ Θεοῦ μακροθυμίᾳ ἔζη καὶ ζωῆς ἀπήλαυεν. Ὅσπερ οὖν ἡ τοῦ Ἀδὰμ ζωὴ μετὰ τὴν ἀπόφασιν ἐπιταθεῖσα ἐπὶ ἐννεακόσια τριάκοντα ἔτη οὐκ ἔλυσε τὴν ἀπόφασιν, ἀλλὰ κατέλαβεν ἡ ἀπόφασις, μακροῖς χρόνοις ἐναποδόσασα, τὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου, οὕτω καὶ ἐνταῦθα. Ἐπειδὴ ἅπαξ ἀψευδὴς ὁ ἐπαγγελιάμενος, κἂν ἀποθάνωμεν τῇ φύσει, ζῶμεν τῇ ἀψευδῇ ἐπαγγελίᾳ. Καὶ ὥσπερ τῷ Ἀδὰμ πρόκριμα οὐκ ἐποίησε τὸ ζῆν μετὰ τὴν ἀπόφασιν, οὕτως οὐδὲ ἡμῖν πρόκριμα τὸ ἀποθνήσκειν μετὰ τὴν ἐπαγγελίαν φέρει. Καὶ γέγονε τὸ γένος ἡμῶν ἐν τῷ φυράματι κατὰ τὴν ἀπαρχῆς ἐπαγγελίαν.

59 φάγει A ἀποθάνει codd. || 66 δοῦλος το κρατεοῦ καὶ ἀ(γίου) ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως Ἀλέξιος ὁ Κα[...]<sup>ζ</sup>ινος in marg. A || 74 εἰ τὰ: εἴτα B || 76 τοῦ om. A || 77 εἰρήτω codd. ἡμέραν φάγει codd. || 78 ἀποθάνει B

Ἀπειλῆφε τὴν εὐεργεσίαν καὶ ἐσμέν ἐν οὐρανῷ διὰ Χριστόν.  
 90 Ἐπειδὴ γεγόναμεν ἐν τάφοις διὰ τὸν Ἀδὰμ, διὰ τὸν Ἀδὰμ ἐξεβλή-  
 θημεν παραδείσου. Διὰ Χριστόν ἀνηρπάσθημεν καὶ εἰς οὐρανὸν καὶ εἰς  
 παραδείσον. Διὰ τὴν τοῦ Ἀδὰμ παράβασιν ὑπὸ τῶν χερουβὶμ ἐδιώχθη-  
 μεν. Γέγραπται γὰρ ὅτι ἔθηκεν ὁ Θεὸς τὴν φλογίνην ῥομφαίαν καὶ  
 φ. 154 τὰ χερουβὶμ / φυλάττειν τὴν ὁδὸν τοῦ παραδείσου καὶ ἐκπεπολέμη-  
 95 ται τὰ χερουβὶμ τῷ Ἀδὰμ. Ἀπῆλυνεν αὐτὸς τῆς εἰσόδου τοῦ παρα-  
 δείσου. Διὰ τὴν παράβασιν τὰ χερουβὶμ τῷ Ἀδὰμ ἐχθραίνει· διὰ τὴν τοῦ  
 Σωτῆρος ἐπαγγελίαν καὶ τὰ χερουβὶμ φίλα καὶ τὰ σεραφεῖμ συλ-  
 λειτούργα. Τῇ γὰρ τῶν σεραφεῖμ φωνῇ <ἡ> ἐκκλησία λειτουργεῖ  
 καὶ τὸ «Τρισάγιος» μετὰ τῶν ἄνω ἀναπέμπει, ἵνα μάθῃ ὁ ἄνθρωπος  
 100 ὅτι αἱ οὐράνιαι δυνάμεις οὐ κατὰ φύσιν πρὸς αὐτὸν ἐξεπολεμήθη-  
 σαν, ἀλλὰ διὰ τὴν παράβασιν αὐτὸν ἀπεστράφησαν, διὰ δὲ τὴν φι-  
 λανθρωπίαν προσελάβοντο· κἀκεῖ μὲν φλογίνῃ ῥομφαία τὸν Ἀδὰμ  
 ἀπέκλεισεν. Ἵνα δὲ πάλιν διδασκώμεν ὅτι οὐχ ἡ τοῦ πυρὸς φύσις  
 ἐκπεπολέμητο τῷ ἄνθρωπῳ, ἀλλ' ἡ παράβασις πάντων αὐτῷ ἐξεπο-  
 105 λέμησεν, ἐκείνῃ φλογίνῃ ῥομφαία διώκει, τὸν Ἥλιον ἄρμα πυρὸς  
 ἀναλαμβάνει. Ὅρᾳς πῶς τὸ αὐτὸ πῦρ καὶ πολέμιον καὶ φίλον, οὐ τῇ  
 φύσει μεταβαλλόμενον, ἀλλὰ τῇ προθέσει τοῦ Θεοῦ δουλεύον; Ἀπε-  
 κλείσθη Ἀδὰμ τοῦ παραδείσου, λαμβάνει κλεῖδας οὐρανοῦ Πέτρος. Ἐν  
 τῷ παραδείσῳ ὑπὸ τοῦ ὄφρεως ἐπιβουλεύεται, ἐν τῷ κόσμῳ εἰς ἐξ-  
 110 ορίαν παραδοθεὶς ἐν αὐτῷ τῷ τῆς ἐξορίας τόπῳ πατεῖ τὸν πατή-  
 σαντα· «Ἴδου γὰρ δέδωκα ὑμῖν ἐξουσίαν πατεῖν ἐπάνω ὄφρων καὶ  
 σκορπίων καὶ ἐπὶ πᾶσαν τὴν δύναμιν τοῦ ἐχθροῦ». Μὴ πρόκριμα  
 ἤνεγκε τῷ Ἀδὰμ ἡ παράβασις, οὔτε ἡμῖν πρόκριμα ποιήσει ὁ κόσμος,  
 τῆς πίστεως δικαιούσης. Ἀδὰμ ἐν τῷ παραδείσῳ τῇ παραβάσει καται-  
 115 σχύνεται· Ἰὼβ ἐν τῇ κοπρίᾳ τῇ ὑπομονῇ στεφανοῦται.

Ἀνέλαβε τοίνυν τὸ ἀνθρώπινον γένος ὁ φιλόανθρωπος· οὐχ ἐν γέ-  
 νος, οὐχ ἐν κλημα, ἀλλὰ πᾶσαν τὴν οἰκουμένην. Ὅλον γὰρ σῶζει τὸν

94-95 ἐκπολέμητω codd. || 95 αὐτὸς correxi: αὐτὸν codd. || 97 φιλα Α  
 φιλαῖ Β || 97-98 συλλειτουργᾶ Α συλλειτουργᾶ Β || 98 Τῇ ... φωνῇ correxi: τὴν  
 ...φωνῇ codd. || 105 ἐκείνου Β φλογίνην ῥομφαίαν codd. || 107-108 ἀπεκλείθει  
 Β λέγων sciba deleuit ante λαμβάνει Β κλεῖς codd. || 109 ἐπιβουλεύετε Α

93-95 πρβλ. Γεν. γ' 24 105-106 πρβλ. Δ' Βασ. β' 11 καὶ Α' Μακ. β'  
 58 111-112 Λουκ. ι' 19 115 πρβλ. Ἰὼβ β' 8

ἄνθρωπον ὁ παντὸς τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων πλάστης. Μία πάντων  
 ἡ πλάσις, μία πάντων ἡ κλήσις. Οὐ συγχωρεῖ Ἰουδαίων παισὶ σε-  
 120 μνοῦσθαι, ἀλλ' ὅρα τί κατασκευάζει. Καὶ πρὸ τῆς ἐπιδημίας ἀναλαμ-  
 φ. 154<sup>ν</sup> βάνει τὸν Ἐνώχ. Ἐνώχ, ποῖον; / Τὸν φέροντα τύπον τῆς ἐκκλησια-  
 στικῆς εὐκοσμίας. Διὰ τί τύπος γίνεται τῆς ἐκκλησίας Ἐνώχ; Οὐ γὰρ  
 Σάββατον ἐφύλαξεν, οὐ περιτομὴν ἐδέξατο, οὐ πόνοις Ἰουδαίκοις ἡκο-  
 125 λούθησεν, ἀλλ' ἀπλότῃ εὐαγγελικῇ ἐστοιχειώθη πρὸς ἀρετὴν. Προ-  
 ἐλάμπε τοίνυν ἡ ἀπαρχὴ τῆς σωτηρίας. Ἐπειδὴ κατεψηφισάμεθα ἡμεῖς  
 πάντες τοῦ γένους, ὡς κατὰ φύσιν ὄντος θνητοῦ, καὶ πάντες ἔτοιμοι  
 ἦσαν εἰπεῖν ὅτι φύσει ἀποθνήσκομεν, διὰ τὴν ἄγνοιαν ὅτι ἡ συνήθεια  
 φύσιν ἐποίησε νομισθῆναι τὴν ἀπόφασιν. Ὁ Θεὸς ἐξ αὐτοῦ τοῦ  
 φυχράματος ἀναλαβὼν εἰς ἀθανασίαν μεθίστησιν, ἵνα δείξῃ ὅτι οὐχ ἡ  
 130 φύσις αὐτοὺς κατέκρινεν, ἀλλ' ἡ ἁμαρτία ἔτρωσεν.

Οὐκ ἂν ἄλλως τὸν τύραννον εἶλεν, εἰ μὴ σταυρὸν ὑπέμεινε. Τύ-  
 ραννον λέγω τὸν διάβολον, τὸν κατὰ τῆς δεσποτικῆς κτίσεως τυραν-  
 νήσαντα. Τρία γὰρ τὰ βασιλεύοντα ἐν κόσμῳ καὶ τυραννοῦντα κατὰ  
 τῆς δεσποτικῆς δημιουργίας. Ποῖα ταῦτα; Ὁ διάβολος, ἡ ἁμαρτία,  
 135 ὁ θάνατος. Διὰ γὰρ τοῦ διαβόλου ἡ ἁμαρτία καὶ δι' αὐτῆς ὁ θάνατος.  
 Καὶ πόθεν δειχθῇ ὅτι ταῦτα ἐβασίλευον; Λέγει ἡ Γραφή· «Καὶ μὴ  
 βασιλευέτω ἡ ἁμαρτία ἐν τῇ θνητῇ σαρκὶ ὑμῶν». Καὶ ἡ αὐτὴ ἀλλα-  
 χοῦ· «Καὶ ἐβασίλευσεν ὁ θάνατος ἀπὸ Ἀδὰμ μέχρι Μωϋσέως καὶ  
 ἐπὶ τοὺς μὴ ἁμαρτήσαντας». Ἴδου ἁμαρτίας καὶ θανάτου βασιλεία.  
 140 Ἄκουε τοῦ Κυρίου λέγοντος· «Εἰ ὁ σατανᾶς τὸν σατανᾶν ἐκβάλλει,  
 καθ' ἑαυτοῦ ἐμερίσθη· πῶς οὖν σταθήσεται ἡ βασιλεία αὐτοῦ;» Τριὰς  
 τυράννων κατὰ τῆς ἀθανάτου Τριάδος ὠπλίζετο. Τριὰς διαβολικὴ τῇ  
 ἀγία Τριάδι ἀντέκειτο. Ἴδου «ὁ ἄρχων τοῦ κόσμου τούτου κέκριται».  
 Διὰ τί εἶπε «κέκριται» καὶ οὐκ «ἀνήρηται»; Οὐ γὰρ δυναστεία αὐτὸν  
 145 ἐξέβαλεν, ἀλλὰ κρίσει. Πρόσεχε ἀκριβῶς. Ἡδύνατο ὁ Θεὸς καὶ ἄνευ  
 φ. 155 οἰκονομίας καὶ ἄνευ σταυροῦ καὶ ἄνευ θανάτου τῆς σαρ / κὸς χαρί-  
 σασθαι τῷ θνητῷ γένει τῶν ἀνθρώπων ἀθανασίαν. Τίς γὰρ ἀντιστή-  
 σεται βουλῇ Θεοῦ ἢ χάριτι ἢ ἀποφάσει; Ἀλλ' ὡς πολλάκις προειρη-

131-132 εἶλεν ... Τύραννον om. Β || 135 ὁ θάνατος ... ἡ ἁμαρτία om. Β  
 || 143 τούτου: τοῦτο Β

120-121 πρβλ. Σοφ. Σειρ. ιβ' 26 136-137 πρβλ. Β' Κορ. δ' 11 138-  
 139 Ρωμ. ε' 14 140-141 Ματθ. ιβ' 26 143 Ἰω. ιστ' 11

καμεν, οἰκονομεῖ ὁ Θεὸς τῷ ἀνθρώπῳ οὐ τὴν σωτηρίαν μόνον, ἀλλὰ καὶ τὴν μετ' εὐφημίας σωτηρίαν, ἵνα μὴ δόξη ἀπλῶς ἄνευ ἀγώνων ἐλεεῖν τὸν ἄνθρωπον, ἀλλ' εὐδοκιμοῦντα στέφειν. Εἰ γὰρ θεϊκῇ δυνάμει ἡττήθη ὁ διάβολος, μεγάλα ἂν ἐφρόνησεν ὁ τύραννος καὶ εἶπεν ἂν «τὸν κόσμον ὅλον ἐνίκησα, ὑπὸ δὲ Θεοῦ ἡττήθην», αἰσχύνῃ δὲ οὔτε μία τῶ ὑπὸ τοῦ κρείττονος ἡττωμένῳ. Διὰ τοῦτο ὁ Σωτὴρ τὸν καταγωνισθέντα ἄνθρωπον ἀνιστᾷ αὐτῷ ἀντίπαλον καὶ ὃν εἰς τὰ κατώτατα τοῦ Ἄδου κατήνεγκεν ἢ τοῦ διαβόλου τυραννίς, εἰς τὰ ἀνώτατα τῶν οὐρανῶν ἀνύψωσεν ὁ Θεός. Καὶ αὕτη ἐστὶν ἡ Ἀνάστασις τοῦ Σωτῆρος, ἡ πάντων ἡμῶν ἀνάστασις, πάντων ἡμῶν οἰκονομία. Χριστὸς κηρύττεται, ἡ οἰκουμένη τῶν κακῶν ἐλευθεροῦται.

160 Ὅπερ ἂν ποιήσῃ Χριστός, οὐχ ἑαυτῷ παρέχει, ἀλλ' ἡμῖν χαρίζεται. Κἂν βαπτισθῇ, δι' ἡμᾶς· κἂν ἀγιασθῇ κατὰ τὸ φαινόμενον, πάντας ἀγιάζων δι' ἡμᾶς ἀγιάζεται, οὐ παρ' ἄλλης δυνάμεως δεχόμενος τὸν ἀγιασμόν, ἀλλ' ἑαυτὸς ἑαυτῷ παρέχων, τὰ τῆς θεότητος χορηγῶν τῇ θνητῇ φύσει, τῇ ἀνθρωπίνῃ σαρκί. Καὶ μαρτυρεῖ ὁ αὐτὸς λέγων· «Καὶ ὑπὲρ αὐτῶν ἀγιάζω ἑμαντόν, ἵνα ὧσι καὶ αὐτοὶ ἡγιασμένοι ἐν ἀληθείᾳ». Τί ἐστι τὸ ἐν ἀληθείᾳ ἀγιάζεσθαι; Τὸ ἀπὸ τῆς τοῦ Σωτῆρος σαρκὸς λαβεῖν τὸ ἐνέχυρον τῆς ἀσφαλείας, τοντέστι τὸ ἀγιασθῆναι ἐν ἀληθείᾳ, τὸ κοινωνῆσαι τῇ τοῦ Σωτῆρος θεότητι, τὸ λαβεῖν παρ' Αὐτοῦ τὸ πνεῦμα καὶ δοῦναι Αὐτῷ τὸ σῶμα.

170 Καὶ ὅρα τὴν χάριν ἀπὸ μικροῦ ἀρχομένην καὶ εἰς πέλαγος προβαίνουσαν. Ὅταν ἀρχεται ὁ Θεὸς εὐεργετεῖν, σταγόνας δείκνυσιν εὐεργεσίας· ἀπὸ σταγόνης πηγῇ, ἀπὸ πηγῆς ποταμός, ἀπὸ ποταμοῦ πέλαγος ἅπειρον, ἀπὸ πελάγους ἄβυσσος πολλή. Οὕτως ὁ Σωτὴρ ὥφθη πρῶτος καὶ μόνος μέλλων ἀνανεοῦν τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων.

175 Φαίνεται μόνος, οὐ πολλοστός. Ἀπὸ τοῦ ἐνὸς προέβη εἰς δώδεκα ἀποστόλους· ἀπὸ τῶν δώδεκα / ἀποστόλων εἰς ἑβδομήκοντα κήρυκας· ἀπὸ τῶν ἑβδομήκοντα κηρύκων εἰς πεντακοσίους ἀδελφούς. Ἀναστὰς γάρ, φησὶν, ὁ Κύριος «ὥφθη ἐπάνω πεντακοσίους ἀδελφοῖς ἐφάπαξ». Ἀπὸ τῶν πεντακοσίων σαγηνεύονται χιλιάδες τέσσαρες τῇ Πέτρῳ δη-

151 ἄνθρωπον: scriba correxit -ον ex -ων B || 160 Ὅπερ ... χαρίζεται om. B || 167-168 σαρκὸς ... Σωτῆρος om. B || 178 X ante Κύριος B || 179 πεντακοσίων: Φ Α

180 μνηγορίᾳ. Ἐτέρᾳ αὐτοῦ διδασκαλίᾳ ἐπίστευσαν πεντακισχίλιοι. Προῆλθεν ἀπὸ ἑκατοντάδων εἰς χιλιάδας, ἀπὸ χιλιάδων εἰς μυριάδας, ἀπὸ μυριάδων εἰς ἀριθμόν. Λέγουσιν ἐν Ἱεροσολύμοις τῷ Παύλῳ· «Θεωρεῖς, ἀδελφέ, πόσαι μυριάδες εἰσὶν Ἰουδαίων τῶν πιστευσάντων;» Ὁρᾷς πῶς ἀπὸ ἐνὸς δώδεκα, ἀπὸ τῶν δώδεκα ἑβδομήκοντα, ἀπὸ τῶν ἑβδομήκοντα πεντακοσίους, ἀπὸ τῶν πεντακοσίων χιλιάδες, ἀπὸ χιλιάδων μυριάδες, ἀπὸ μυριάδων πλῆθος ἅπειρον; Οὕτως ἐν προοιμίῳ δοκεῖ φαίνεσθαι ἡ ἀρετὴ· προσερχομένη δὲ πλοῦτον αἰώνιον νικῶντα καὶ διάνοιαν καὶ λόγον καὶ ψῆφον παρέχει τοῖς εὐσεβῶς τὴν ἀλήθειαν καταγγέλλουσιν. Οὕτω καὶ ὁ μακάριος Δαυὶδ πεισθείς ποτε

190 εἰς νοῦν καὶ ἀριθμῷ ὑποβάλλειν Θεοῦ φίλους καὶ τὸν πόθον δείκνυσιν καὶ ἀνήνυτον ἐρμηνεύει λέγων· «Ἐμοὶ δὲ λίαν ἐτιμήθησαν οἱ φίλοι σου, ὁ Θεός, λίαν ἐκραταιώθησαν αἱ ἀρχαὶ αὐτῶν· ἐξαριθμήσομαι αὐτοὺς καὶ ὑπὲρ ἅμμον πληθυνθήσονται». Μαρτυρεῖ δὲ τῇ οἰκονομίᾳ ταύτῃ καὶ ἡ ἐπὶ τῆς ἐκκλησίας ταύτης θεωρουμένη ἐπίδοσις. Ἐνόησον

195 τίς ἐστιν ἡ σύναξις τῆς ὀρθοδοξίας κατὰ τόνδε τὸν τόπον. Πόσοι ἦσαν ὀλίγοι; Πῶς μετὰ ταῦτα πλῆθος; Πῶς προέκοψε καὶ γέγονε λαός; Πῶς μυριάδες ἅπειροι, νικῶσαι καὶ τὴν ψῆφον καὶ τὴν ἐνθύμησιν; Ἄξιον μνημονεῦσαι τοῦ ἁγίου πατρὸς Παύλου, τοῦ τῆσδε τῆς πόλεως ἐπισκόπου γενομένου· ὅτε ἐν πολλαῖς τρικυμίαις τὸ σκάφος ἐν εὐδίῳ

200 λιμένι ὥρμισεν ὡς ὑπὸ τῶν αἵρετικῶν κυμάτων βαλλόμενος, οὐ περιετράπη τὸ σκάφος, ἀλλὰ τὸ ἰστίον ἐγείρας τοῦ σταυροῦ καὶ τὴν σινδόνα ἀπλώσας τῆς καλῆς ὁμολογίας ἐδέξατο εὐθέως τὸ Πνεῦμα

φ. 156 τὸ ἅγιον. Λε / γέσθω περὶ αὐτοῦ τὰ εἰρημένα περὶ τοῦ Ἀβραάμ διὰ Ἡσαίου τοῦ προφήτου· «Εμβλέψατε εἰς Ἀβραάμ τὸν πατέρα ὑμῶν καὶ εἰς Σάρραν τὴν ὠδίνουσαν ὑμᾶς, ὅτι εἷς ἦν καὶ ἡγίασα αὐτὸν καὶ ἐπλήθυνα τὸ σπέρμα αὐτοῦ».

Τίς ἡδύνατο φέρειν τῶν αἵρετικῶν τὰς τρικυμίας; Τίς ἡδύνατο γυμνῇ τῇ ὄψει τὴν ζάλην θεάσασθαι; Τίνα οὐκ εἰς φρίκην ἤγαγεν ἡ

182 ἀριθμῶν codd. || 186 Οὕτως (-σ ex -ν) B || 187 προσερχομένη codd. || 195 ἐστὶν ἡ σύναξις τῆς θεωρουμένης ἐπίδοσις· ἐνόησον τίς scriba delevit post τίς B || 199 ἐν om. A || 205-207 εἷς ... Τίς (ante ἡδύνατο φέρειν) om. B || 207 ἡδύνατο (ante φέρειν) codd.

πρόληψις; Τίς οὐκ ἐνόμιζε ξένην εἶναι τὴν ἀλήθειαν; Πάντα ἠνέωκτο  
 210 τῇ πλάνῃ καὶ τῇ ψευδῇ διδασκαλίᾳ καὶ μόνῃ τῇ ἀληθείᾳ ἐπεκέλει-  
 στο τὰ πάντα. Κεκλεισμένοι ἦσαν αἱ πύλαι τῶν ἀκοῶν. Οὐδεὶς ἤνοιγε  
 τὴν ἀληθῆ θύραν. Θύραι γὰρ δεχόμεναι τὴν ἀλήθειαν αἱ ἀκοαί. Ἐπει-  
 δαν δὲ ἀποστραφῶσιν αἱ ἀκοαὶ τὴν ἀλήθειαν, ὥσπερ θύρας ἀπο-  
 κλείουσιν, ὡς φησὶν ὁ Παῦλος, «καὶ ἀπὸ μὲν τῆς ἀληθείας τὴν ἀκοὴν  
 215 ἀποστρέφουσι, περὶ δὲ τοὺς μύθους ἐκτραπήσονται». Κεκλεισμένοι  
 ἦσαν αἱ πύλαι τῶν ψυχῶν, αἱ ἀκοαὶ τῶν ψυχῶν. Ἦλθεν ὁ Χριστὸς  
 κεκλεισμένων τῶν θυρῶν· εἰσελθὼν εἰσῆλθε κεκλεισμένων τῶν θυρῶν.  
 Οὕτε μία γὰρ κακία ἀποκλείει τὴν εὐεργεσίαν. Νικᾷ τὴν πονηρίαν  
 ἢ τοῦ Θεοῦ φιланθρωπία. Συγχωρεῖ τὰ κακά, οὐχ ἵνα νικήσῃ, ἀλλ'  
 220 ἵνα γυμνωθῇ. Εἰσῆλθε, τῶν θρόνων κεκλεισμένων. Ὑπέδειξεν ἑαυτὸν  
 τοῖς ἀποστόλοις διὰ τῶν ἁγίων καὶ διὰ σαρκὸς ὁρατὸς ἐπεπόλαζεν.  
 Ἦδρεν ὅλον τὸν δῆμον λεπτὸν καὶ ἐκάθαρε τῷ λόγῳ τῆς ὀρθοδοξίας.  
 Ἦδρεν αὐτὸν τυφλὸν καὶ ἐφώτισε τῷ λόγῳ τῆς διδασκαλίας. Ἦδρεν  
 αὐτὸν χωλεύοντα περὶ τὴν ὀρθοτομίαν τοῦ εὐαγγελίου καὶ ἀρτίους  
 225 αὐτῷ τοὺς πόδας τῶν λογισμῶν ἐχαρίσατο. Ἦδρε νεκροὺς καὶ  
 ἠγειρεν. Ἦδρεν ἀπολωλότας καὶ ἐξήτησεν. Ἐξέβαλε τὴν ἀπιστίαν εἰς  
 πίστιν μεταβαλὼν. Σκοπὸς γὰρ Θεοῦ οὐχ ἁμαρτωλοὺς ἀνελεῖν, ἀλλ'  
 ἁμαρτίαν· οὐκ ἀπίστους ἐκκόπτειν, ἀλλ' ἀπιστίαν. Ὅσπερ γὰρ ὁ ἰα-  
 τρὸς κἂν σίδηρον ἐπαγάγῃ τῷ νοσοῦντι, κἂν κανστίηρα προσενέγκῃ,  
 230 οὐ τῷ σώματι μάχεται, ἀλλὰ τῇ νόσῳ πολεμεῖ, ἐκείνης δὲ ἐξορι-  
 σθείσης, / ἔχει τὸν ἀπεχθανόμενον φίλον καὶ ὃν ποτε ὀρῶν ὡς πο-  
 λέμιον τὸν ἱατρὸν, ὅστερον ὡς εὐεργέτην τινά, οὕτω καὶ ὁ Θεὸς ἔτι  
 τὴν ἀνθρωπότητα, ὥσπερ ἱατρὸς ἀγαθός, σωμάτων θεραπευτὴς καὶ  
 235 ψυχῶν ἱατρός, μίαν μὲν ἔχων τῆς φιλανθρωπίας τὴν ἱατροίαν, διάφορα  
 δὲ τὰ φάρμακα τοῖς τραύμασιν ἐπάγων. Οἶδας ὅτι καὶ <ὁ> ἱατρὸς οὐχ  
 ἐκουσία γνώμη ἐπὶ σίδηρον ἔρχεται, ἀλλ' ἐπειδὴ ἡ φύσις τῇ νόσῳ  
 μάχεται, ἡ ἀνάγκη τὴν δεξιότητα καλεῖ καὶ συγγνώμη οἱ ὀρῶντες  
 τὴν ἐπιστήμην οὐχ ἐκουσία γνώμη τέμνουσαν, ἀλλ' ὑπὸ ἀνάγκης εἰς  
 τοῦτο καταγομένην. Οὕτως ἱάτρευον καὶ οἱ προφήται, θέλοντες μὲν

210-211 ἐπικέλειστο codd. || 215 ἀποστρέφουσιν B || 231 ἀπεχθανό-  
 μενον B || 232 τινά: τιμᾶ B || 239 καταγωμένη codd.

211 καὶ 215-216 πρβλ. Ἰω. κ' 19 καὶ Ἰω. κ' 26 214-215 B Τιμ. δ' 4  
 216-217 πρβλ. Ἰω. κ' 19 καὶ Ἰω. κ' 26

240 καὶ κολακεύειν καὶ εὐεργετεῖν καὶ παιδεύειν. Ὡς δ' εἶδον τὰ τραύματα  
 τῶν ἁμαρτημάτων ἰσχυρότερα τῆς ἐπιστήμης —λέγω δὲ τῆς πίστεως  
 τῆς κατὰ τὴν ἀκρότητα—, προσῆγον ὥσπερ σίδηρον ἢ πῦρ τὸν ἔλεγχον  
 τῆς ἀληθείας. Οὕτω καὶ ὁ μακάριος Ἡσαΐας ἐκ προοιμίων μάχεται τῇ  
 245 νόσῳ, οὐ θεραπεύσας, οὐ κολακεύσας, οὐχ ἀπαλῶ λόγῳ χρησάμενος,  
 ἀλλ' εὐθέως ἀπὸ τῆς ἀποτόμου καὶ αὐστηρᾶς ἀληθείας ἀρχεται λέγων·  
 «Ὁρασις, ἣν εἶδεν Ἡσαΐας υἱὸς Ἀμώς, κατὰ τῆς Ἰουδαίας καὶ κατὰ  
 τῆς Ἱερουσαλὴμ». Καὶ ἡ ἀρχὴ τῶν προοιμίων αὕτη· «Ἄκουε οὐρανὸν  
 καὶ ἐνωτιῶν γῆ, ὅτι Κύριος ἐλάλησεν· υἱοὺς ἐγέννησα καὶ ὕψωσα,  
 αὐτοὶ δέ με ἠθέτησαν· ἔγνω βοῦς τὸν κτησάμενον καὶ ὄνος τὴν  
 250 φάτνην τοῦ Κυρίου αὐτοῦ· Ἰσραὴλ δέ με οὐκ ἔγνω καὶ ὁ λαός μου ἐμὲ  
 οὐ συνῆκεν. Οὐαὶ ἔθνος ἁμαρτωλόν, λαὸς πλήρης ἁμαρτιῶν, σπέρμα  
 πονηρόν, υἱοὶ ἄνομοι». Ἐπεὶ δὲ τούτοις ἐχρήσατο τοῖς λόγοις καὶ ἐκ  
 προοιμίων ἔκοψε τὴν ἀσέβειαν, οὐκ ἐκολάκευσε λόγῳ προσηνεῖ τὴν  
 ἁμαρτήσασαν ψυχὴν ἀπολογούμενος ὑπὲρ τοῦ Λόγου, οὐχ ὅτι οὐχ  
 255 ἐκὼν παροξύνεται, ἀλλὰ τῇ φύσει τοῦ τραύματος ἔπεται καὶ λέγει  
 αὐτοῖς· «Οὐκ ἔστιν ἔλαιον ἐπιθῆναι, οὔτε μάλαγμα, οὐ καταδέσμους».  
 φ. 157 Ἦθελον κολακεῦσαι, φησί, λόγῳ ἅ / παλῶ, ἀλλ' οὐ δέχεται ἡ φύσις  
 τοῦ τραύματος τὴν βοήθειαν. Ἐλαιον γὰρ καλεῖ πανταχοῦ τὴν ἀπαλὴν  
 διδασκαλίαν, τὴν κολακείαν ἔχουσαν, οὐ τὴν δουλοπρεπῆ, ἀλλὰ τὴν  
 260 προτρεπτικὴν.

Οἶδε καὶ ὁ ἀπόστολος παιδρῶ λόγῳ καὶ προσηνεῖ παιδεύειν τὴν  
 ἐκκλησίαν λέγων· «Τεκνία μου, οὓς πάλιν ὠδίνω, ἄχρις οὗ μορφωθῇ  
 Χριστὸς ἐν ὑμῖν!», «ὡς ὅταν τροφὸς θάλπῃ τὰ ἑαυτῆς τέκνα, οὕτως  
 ὁμειρόμεθα δοῦναι ὑμῖν οὐ μόνον τὸ εὐαγγέλιον, ἀλλὰ καὶ τὰ ἐπὶ  
 265 τῆς ψυχῆς». Ταῦτα οὐ κολακευόντων, ἀλλὰ πρὸς τὸ ἅγιον σῶμα ἀρ-  
 μοζομένων. Ἐπειδὴ δὲ τῷ ὕγιει σώματι τῆς ἐκκλησίας διελέγετο,  
 οὐκέτι τοῖς ἀπηνέσιν ἐχρήσατο φαρμάκοις, ἀλλὰ τοῖς τρέφουσι καὶ  
 ἀνακτωμένοις ψυχῇ. Ὁ μὲν γὰρ τῶν εὐσεβῶν λόγος κολακείας  
 πλήρης· οἱ <δὲ> ψευδοπροφήται κολακες, οἱ προφήται ἱατροί. Ἐκεῖνοι  
 270 ἐκολάκευον, οὗτοι ἐθεράπευον. Καὶ ὥσπερ ἐπὶ τῶν σωμάτων φύσει

240 δ' εἶδον: δε ἰδων A δεῖδων B || 251 ἁμαρτωλὸν correxi: ἁμαρτωλὼν  
 codd. || 253 ἔκοψαν B || 262 οὗ scriba correxit ex οὖν A οὖν B || 263 τὰ: τὸν  
 B || 269 ἐκεῖνοις B

246-247 Ἡσ. α' 1 247-252 Ἡσ. α' 2-4 256 Ἡσ. α' 6 262-263 Γαλ.  
 δ' 19 263-265 Α' Θεσ. β' 7

τὸ ἔλαιον ὑψηλότερον τοῦ ὕδατος γίνεται, οὕτω καὶ ἡ κακία νικᾷ τὴν ἀλήθειαν. Καὶ ὑψηλότερός ἐστιν ὁ κολακεύων ὅφει παρὰ τὸν παιδεύοντα τῇ διαθέσει. Διὰ τοῦτο περὶ τῶν ψευδοπροφητῶν ἔλεγεν ὁ Δαυὶδ·  
 275 «Ἡπαλύνθησαν οἱ λόγοι αὐτῶν ὑπὲρ ἔλαιον καὶ αὐτοὶ εἰσι βολίδες»·  
 ὁ δὲ τῶν ἀγίων λόγος οὐ κολακευτικός, ἀλλὰ παιδευτικός. Ὅθεν ἐρεῖ  
 τε ὁ μακάριος Δαυὶδ παιδεύεσθαι ἢ παρὰ τῶν ἀσεβῶν κολακεύεσθαι·  
 «Παιδεύσει με δίκαιος ἐν ἐλέει καὶ ἐλέγξει με, ἔλαιον δὲ ἁμαρτωλοῦ  
 μὴ λιπανάτω τὴν κεφαλὴν μου». Τοιοῦτος ἦν ὁ μακάριος Παῦλος, οὐ  
 κολακεύων, ἀλλ' ἀλήθειαν παιδεύων. Ὑπὲρ αὐτῆς πάσχει, ὑπὲρ αὐτῆς  
 280 ἐξορίζεται, ὑπὲρ αὐτῆς στεφανοῦται.

Γέγονεν ἡμῖν ἡ ἀπαρχὴ τῶν ἀγαθῶν ἡ ἐκκλησία αὕτη. Ταύτην  
 τὴν ἐκκλησίαν ὁ Θεὸς πρῶτον ἤγειρε καὶ ὁμώνυμον τῇ ἑαυτοῦ ἀναστάσει  
 ἀπετέλεσεν. Εἰκότως καὶ τὸ ὄνομα ἤρμωσε τῇ οἰκονομίᾳ. Εἰκότως  
 φ. 157<sup>v</sup> ἀνάστασις ἐλέγετο καὶ λεγέσθω καὶ / εἰς ἀγῶνα μὴ διαλιμπανέτω  
 285 ἡ κακοδοξίαν τρώσασα καὶ ὀρθοδοξίαν ἀναστήσασα. Ἀλλ' αὕτη μὲν  
 τὰς ψυχὰς ἡμῶν ἤγειρεν, ὑμεῖς δὲ αὐτῆς τοίχους ἠγείρατε· ἀρμόσατε  
 αὐτῆς τοὺς λίθους, ἵνα ἀρμόσῃ ὑμῶν τὰς ψυχὰς. Ἐγείρατε αὐτῆς πᾶ-  
 σαν τὴν εὐπρέπειαν, ἵνα ὁλόκληρος ἀποδοθῇ ἡ εὐεργεσία. Χαίρω βλέ-  
 πων τὸν ἀρδραβῶνα τῆς προθυμίας. Εἰ γὰρ μικρὰ τέως τὰ προκείμενα,  
 290 ἀλλ' οἶδα ὅτι «μικρὰ ζύμη ὅλον τὸ φύραμα ζυμοῖ».

Τὸ θυσιαστήριον νομίζεις δεξιὰν εἶναι Χριστοῦ προκειμένην  
 καὶ τῇ μὲν ὅφει λαμβάνουσαν, τῇ δὲ δυνάμει χορηγοῦσαν. Ἡ τοῦ  
 Χριστοῦ δεξιὰ πνευματικὴ ἐστὶν ἄρουρα, μὴ σφάλλουσα τὰς ἐλπίδας,  
 μὴ ἀποβάλλουσα τῶν γεωργῶν τοὺς πόρους, μὴ ἀφανίζουσα αὐτῶν  
 295 τὰς ἐλπίδας. Ἡ τοῦ Χριστοῦ χεὶρ ἄρουρά ἐστιν ἐνθέως σπειρομένη  
 καὶ εὐθέως θεριζομένη. Θέλεις ἰδεῖν αὐτὸν ἄρουραν σπειρομένην ὁμοῦ  
 καὶ θεριζομένην καὶ δεχομένην οὐ μόνον ζῶντα σπέρματα, ἀλλὰ καὶ  
 νεκρά, καὶ ζωοποιούσαν; Ἐν τῇ ἐρήμῳ προσηρέχθησαν τῷ Χριστῷ  
 πέντε ἄρτοι νεκροὶ τῇ φύσει τοῦ σίτου. Ὁ γὰρ κόκκος τοῦ σίτου  
 300 ζῇ, ὁ δὲ ἄρτος διπλὴν ὑπέμεινε νέκρωσιν· πρῶτον, ὅτε συντρίβεται,  
 δεύτερον, ὅτε τῷ πυρὶ δίδεται. Λαμβάνει ἡ φιλόανθρωπος δεξιὰ καὶ τὸ

275 κολακευτικός A || 282 πρῶτον: scriba correxit -ον ex -ων B || 289  
 τὸν: τῶν codd. τέως: τε ὥσα B

274-275 Ψαλμ. νδ' (νε') 22 277-278 Ψαλμ. ρμ' (ρμα') 5 290 Α' Κορ.  
 ε' 6 298-299 πρβλ. Ματθ. ιδ' 19 καὶ Μάρκ. στ' 41-42 καὶ Λουκ. θ' 16-17 καὶ  
 Ἰω. στ' 11

νεκρωθὲν ζωογονεῖ. Ἐφαπλοῦνται οἱ δεσποτικοὶ δάκτυλοι τοῖς ἄρτοις,  
 ὥσπερ αὐλακες. Δέχεται ἡ δεξιὰ αὐτοῦ τὸν ἄρτον, εὐλογεῖ, πληθύνει  
 ὑπὲρ πᾶσαν ἔννοιαν. Ὅρᾳς τὴν δεξιὰν αὐτοῦ ἄρουραν ἀγίαν; Ὅρᾳς  
 305 τοὺς ἄρτους τοὺς σπειρομένους; Ὅρᾳς λόγον δροσίζοντα καὶ οἱ τῇ  
 φύσει νεκροὶ πληθύνονται, οἱ τῇ φύσει ἄκαρποι ζωογονοῦνται εἰς  
 ἀπείρους χιλιάδας, οὐ τὴν φύσιν ἀρνησάμενοι, ἀλλὰ τῇ θείᾳ δυνάμει  
 δουλεύοντες; Ὅπον ὁ Χριστὸς πάρεστι, μὴ ζητεῖ φύσεως νόμον, ἀλλ'  
 ὅρα τοῦ δυνατοῦ τὴν αὐθεντίαν. Νόμον γὰρ φύσεως σοὶ παρέδωκεν.  
 310 Αὐτὸς δὲ ὁ τῶν ὅλων Δεσπότης ἀνώτερός ἐστι τῶν νόμων. Διὰ σὲ  
 ὄμβρος· διὰ σὲ πηγὴ· διὰ σὲ ἐνιαυτοί / διὰ σὲ τροπαί· τῷ δὲ τεχνίτῃ  
 οὐδὲν τούτων ἀρμόζει. Καὶ ὥσπερ σήμερον ἡ τούτων αὐξήσις διπλὴν  
 ἔχει τὴν περίοδον—πρῶτον κυφορεῖται τὸ βρέφος, τίκτεται, θηλάζει,  
 αὐξεται, εἰς τέλειον ἄνθρωπον ἀπαρτίζεται—, ὅτε δὲ ἐπλαττεν ὁ Θεὸς  
 315 τὸν Ἀδὰμ, οὐκ ἐδεῖτο ἀνθρωπίνου οὐ σπέρματος, οὐ γαστροῦ, οὐ  
 κυφορίας, ἀλλ' ὅτε ἠθέλησε τὸν ἄνθρωπον, παρήγαγεν. Ἐλαβεν οὖν  
 τοὺς ἄρτους, εὐλόγησεν, ἐπλήθυνεν, ἔκλασεν, ἔδωκεν, ἔθρεψε καὶ  
 ὅρα τὸ θαυμαστόν. Ἡμεῖς, ὅταν καλοῦμεν τινὰς εἰς ἐστίασιν, πρῶ-  
 τον παρασκευάζομεν τὰ ἐπιτήδεια καὶ οὕτω καλοῦμεν· πρῶτον ἐτοι-  
 320 μάζομεν καὶ τότε ἀνακλίνομεν. Ὁ δὲ Χριστὸς πρῶτον ἀνακλίνει καὶ  
 τότε εὐτρεπίζει. Οὐ πρῶτον ἐπλεόνασε τὸν ἄρτον καὶ τότε ἀνέκλινεν,  
 ἀλλὰ πρῶτον ἀνέκλινε καὶ τότε τὴν εὐεργεσίαν ἐχορήγησεν, ἵνα δεί-  
 ξῃ ὅτι ὀξυτέρα τῆς χρείας ἡ δύναμις. Ἄρτος ἦν καὶ ἐπλήθυνεν, οὐκ  
 ἀπορρέων, ἀλλὰ πληθύνων εἰς ἄπειρον, οὐχ ὥς αἰρετικοὶ περὶ Θεοῦ  
 325 φαντάζονται λέγοντες· «Εἰ κατὰ ἀπόρροϊαν καὶ τομὴν ἐγέννησεν, ἐμει-  
 ῶθη». Ἄρτος πλεονάζων οὐκ ἀπέρρευσεν. Νέκρωσις ἐζωογονεῖτο καὶ  
 ἡ πάντα ζωογονοῦσα φύσις νόμοις δουλείας ὑπόκειται. Ἀκολουθῶ τῷ  
 σῷ λογισμῷ. Εἰπέ μοι πῶς ἐπλεόνασαν ἄρτοι καὶ τότε ἐρμήνευε πῶς  
 ἐγέννησεν ὁ Θεός.

330 Ὅμως ἀνέλαβεν ἡ φιλόανθρωπος δεξιὰ. Ὡς σπόρον τὸν ἄρτον  
 ἐπλήθυνεν, ἔκλασεν, ἔδωκε καὶ ἦν ἡ χεὶρ θησαυρὸς ἀγαθῶν. Πρὸς  
 ταύτην τὴν δεξιὰν ὁρῶν τοῦ Σωτῆρος ὁ Δαυὶδ ἔλεγεν· «οἱ ὀφθαλμοὶ  
 πάντων εἰς σὲ ἐλπίζουσι, καὶ σὺ δίδως τὴν τροφὴν αὐτῶν ἐν εὐκαιρίᾳ.

314-315 ὁ Θεὸς ... σπέρματος om. B || 327 ἢ: εἰ A || 330 σπόρον: πό-  
 ρον codd.

332 τὴν om. B Μάρκ. στ' 41-42 καὶ Λουκ. θ' 16-17 καὶ Ἰω. στ' 11  
 332-334 Ψαλμ. ρμδ' (ρμε') 15-16



335 Ἀνοίγεις σὺ τὴν χειρὰ σου καὶ ἐμπιπλᾷς πᾶν ζῶον εὐδοκίας» ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν, ᾧ ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος καὶ ἡ τιμὴ καὶ ἡ προσκύνησις, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων, ἀμήν.

### ΛΟΓΟΣ Β'

Χειρόγραφος κῶδιξ: Oxford Bodleian Library E. D. Clarke 50, φφ. 48<sup>v</sup>-52 (12ου-13ου αἰ.).

φ. 48<sup>v</sup> † Ἰωάννου Ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Χρυσοστόμου λόγος εἰς τὴν Ἀνάληψιν.

Φέρε δὴ καὶ σήμερον τὴν ἀπὸ γῆς εἰς οὐρανὸν ἄνοδον τοῦ Σωτῆρος ἐν ἀγαλλιάσει δοξάσωμεν. Σήμερον γὰρ ὁ πρωτότοκος τῆς  
5 κτίσεως καὶ εὐεργέτης ἡμῶν Κύριος, καθὼς εἶπεν, ὑψούμενος ἐκ τῆς γῆς πάντας πρὸς ἑαυτὸν εἴλκυσε. Σήμερον ὁ ἀδιάστατος τῶν φίλων αὐτοῦ διέστη ἀπὸ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ καὶ ἀνεφέρετο εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ «ἐκάθισεν ἐν δεξιᾷ τῆς μεγαλωσύνης ἐν ὑψηλοῖς». Σήμερον ἐν  
10 σαρκὶ «ἐπέβη ἐπὶ τῶν Χερουβὶμ καὶ ἐπετάσθη ἐπὶ πτερύγων ἀνέμων· καὶ ἔθετο σκότος εἰς ἀποκρυφὴν αὐτοῦ». Θεοῦ γὰρ καὶ φωτὸς πᾶν σκότος ἀποκρυφον. Φῶς γὰρ ἔλθων εἰς τὸν κόσμον πᾶν σκότος καὶ  
15 πᾶσαν ἀχλὺν ἀπὸ τῆς γῆς ἀποδράσαι πεποίηκεν· «ἐγὼ γάρ», φησί, «<φῶς> εἰς τὸν κόσμον ἐλήλυθα». Σήμερον ὑφύεται ὁ νέος Ἀδὰμ καὶ τὸν πάλαι Ἀδὰμ εἰς τὸ ἀρχέτυπον γέρας ἀνύψωσε. Σήμερον πορεύ-  
20 εται, καθὼς ἐνετείλατο τοῖς ἀγίοις αὐτοῦ μαθηταῖς καὶ ἀποστόλοις, ἐτοιμάσαι τόπον αὐτοῖς· «Ἐὰν γὰρ πορευθῶ», φησί, «καὶ ἐτοιμάσω τόπον ὑμῖν, πάλιν ἔρχομαι πρὸς ὑμᾶς καὶ παραλήψομαι ὑμᾶς πρὸς ἑμναυτόν». «Οὐκ ἀφήσω ὑμᾶς ὁρφανούς· ἔρχομαι πρὸς ὑμᾶς· ἔτι μικρόν καὶ ὁ κόσμος με οὐκέτι θεωρεῖ, ὑμεῖς δὲ θεωρεῖτέ με, ὅτι ἐγὼ  
ζῶ καὶ ὑμεῖς ζήσεσθε». Σήμερον ἡ ἄμπελος ἡ ἀληθινὴ πρὸς τὸν μέ-  
25 γαν γεωργὸν ἐν σαρκὶ ἄνοδον ἐποίησατο· «Εγὼ γάρ εἰμι», φησὶν, «ἡ ἄμπελος ἡ ἀληθινὴ καὶ ὁ πατήρ μου ὁ γεωργός». Καὶ πάλιν· «Εγὼ εἰμι ἡ ἄμπελος καὶ ὑμεῖς τὰ κλήματα». Σήμερον ἐκπέμπει ἡ ἄμπελος ἡ ἀληθινὴ τὰ κλήματα ἀξέησαι καὶ πληρῶσαι πᾶσαν τὴν γῆν καὶ σκιά-

4-5 πρβλ. Κολοσ. α' 15 5-6 πρβλ. Ἰω. ιβ' 32 8 Ἑβρ. α' 3 9-10 Ψαλμ. ιζ' (ιη') 11-12 10-11 πρβλ. Μάρκ. δ' 22 12-13 Ἰω. ιβ' 46 14-16 πρβλ. Ἰω. ιδ' 2-3 16-18 Ἰω. ιδ' 3 18-20 Ἰω. ιδ' 21-22 Ἰω. ιε' 1 22-23 Ἰω. ιε' 5

25 σαι ἐκ τοῦ καύσωνος καὶ φωτίσαι ἐκ τῆς ἀχλὺς τῆς εἰδωλολατρίας  
φ. 49 τῆς περικειμένης ἐν αὐτῇ· «Πορεῦ / θέντες», γάρ φησιν, «εἰς τὸν κό-  
σμον ἅπαντα κηρύξατε τὸ εὐαγγέλιον πάσῃ τῇ κτίσει». «Ἐξήγαγε», γάρ φησιν, «ἔως ἔξω εἰς Βηθανίαν, καὶ ἐπάρας τὰς χεῖρας αὐτοῦ ἐλόγησεν αὐτούς· καὶ ἐγένετο ἐν τῷ εὐλογεῖν αὐτὸν αὐτοὺς διέστη  
30 ἀπ' αὐτῶν καὶ ἀνεφέρετο εἰς τὸν οὐρανόν».

Τότε ἔγνωσαν οἱ μαθηταὶ ὅτι περὶ τῆς Ἀναλήψεως αὐτοῦ ἔλε-  
γεν αὐτοῖς ὅτι «πορεύομαι πρὸς τὸν πατέρα ἐτοιμάσαι τόπον ὑμῖν», ὅτε οὖν ἔλεγεν αὐτοῖς ὅτι «ὕμεῖς φίλοι μου ἐστε» καὶ «οὐκέτι ὑμᾶς λέγω δούλους· ποιήσατε οὖν πάντα μετὰ χαρᾶς ὅσα ἐνετείλαμην  
35 ὑμῖν· οἴδατε ὅτι προεῖρηκα ὑμῖν ὅτι «ὕμεῖς λυπηθήσεσθε, ὁ δὲ κόσμος χαρήσεται. Ἀλλ' ἡ λύπη ὑμῶν εἰς χαρὰν γενήσεται». «Ταῦτα λε-  
λάληκα ὑμῖν παρ' ὑμῖν μένων· ὁ δὲ Παράκλητος, τὸ Πνεῦμα τὸ Ἄ-  
γιον, ὃ πέμπει ὁ πατήρ ἐν τῷ ὀνόματί μου, ἐκεῖνος διδάξει ὑμᾶς πάντα καὶ ὑπομνήσει ὑμᾶς». «Εἰρήνην ἀφήμι ὑμῖν, εἰρήνην τὴν ἐμὴν  
40 δίδωμι ὑμῖν»· «Ὑπάγω καὶ ἔρχομαι πρὸς ὑμᾶς», καὶ πάλιν φησί. Λουκᾶς ὁ συγγραφεὺς τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων εἶπε, «δι' ἡμε-  
ρῶν τεσσαράκοντα ὀπτανόμενος αὐτοῖς καὶ λέγων τὰ περὶ τῆς βασι-  
λείας τοῦ Θεοῦ· καὶ συναλιζόμενος αὐτοῖς παρήγγειλεν <αὐτοῖς>  
45 τοῦ πατρὸς, ἦν ἡκούσατέ <μου>· ὅτι Ἰωάννης μὲν ἐβάπτισεν ὕδα-  
τι, ὑμεῖς δὲ βαπτισθήσεσθε ἐν Πνεύματι Ἁγίῳ οὐ μετὰ πολλὰς ταύ-  
τας ἡμέρας», καὶ τὰ ἐξῆς· «καὶ ταῦτα εἰπὼν, βλεπόντων αὐτῶν ἐπήρ-  
θη, καὶ νεφέλη ὑπέλαβεν αὐτὸν ἀπὸ τῶν ὀφθαλμῶν αὐτῶν· καὶ ὡς ἀτεινίζοντες ἦσαν εἰς τὸν οὐρανὸν πορευομένου αὐτοῦ, καὶ ἰδοὺ ἄνδρες  
φ. 49<sup>v</sup> δύο παρειστήκεισαν αὐτοῖς ἐν ἐσθήσεσι λευκαῖς, οἳ καὶ εἶπον· / ἄν-  
δρες Γαλιλαῖοι, τί ἐστήκατε βλέποντες εἰς τὸν οὐρανόν; Οὗτος ὁ Ἰη-  
σοῦς ὁ ἀναληφθεὶς ἀφ' ὑμῶν εἰς τὸν οὐρανόν, οὕτως ἐλεύσεται πάλιν, ὃν τρόπον ἐθεάσασθε αὐτὸν πορευόμενον εἰς τὸν οὐρανόν». Καὶ πότε ἐλεύσεται; Ὅτε πολλοὶ ψευδόχριστοι καὶ ψευδοπροφῆται «ἐπὶ τῷ  
55 ὀνόματι αὐτοῦ εἰσελεύσονται λέγοντες ὅτι ἐγὼ εἰμι ὁ Χριστός, καὶ

38 ἐκεῖνος correxi: ἐκεῖνο cod.

26-27 Μάρκ. ιστ' 15 27-30 Λουκ. κδ' 50-51 32 Ἰω. ιδ' 2 33 Ἰω. ιε' 14 33-34 Ἰω. ιε' 14-15 34-35 πρβλ. Ματθ. κη' 20 35-36 Ἰω. ιστ' 20 36-39 Ἰω. ιδ' 25-26 39-40 Ἰω. ιδ' 27 40 Ἰω. ιδ' 28 41-47 Πράξ. α' 3-5 47-53 Ἰω. α' 9-11 54-56 Ματθ. κδ' 5

πολλοὺς πλανήσουσιν· ὅτε «ἐγερθήσεται ἔθνος ἐπὶ ἔθνος καὶ βασι-  
 λεία ἐπὶ βασιλείαν· ὅτε λιμοὶ καὶ λοιμοὶ καὶ σεισμοὶ κατὰ τόπους γί-  
 νονται. Ταῦτα πάντα ἀρχὴ ὠδίνων». Ὅταν «σκανδαλισθῇσονται»,  
 φησί, «καὶ ἀλλήλους παραδώσουσι καὶ μισήσουσιν ἀλλήλους»· ὅταν  
 60 «ψευδοπροφῆται ἀναστήσονται καὶ πλανήσουσι πολλοὺς»· ὅταν «διὰ  
 τὸ πληθυνθῆναι τὴν ἀνομίαν ψυγήσεται ἡ ἀγάπη τῶν πολλῶν. Ὁ δὲ  
 ὑπομείνας», ψυγομένης τῆς ἀγάπης, φησὶν, «οὗτος σωθήσεται». Οἷ-  
 μοι, ὅτι ἐψύγη ἡ ἀγάπη τῶν πολλῶν καὶ οὐδεὶς ὑπομένει, ἵνα σωθῶ-  
 μεν. «Ταῦτα πάντα», φησὶν, «ἀρχαὶ ὠδίνων».

65 Οὐχ ὁρῶμεν ταῦτα πάντα ἐν ὀφθαλμοῖς ἡμῶν, ὅτι οὐ συνιδῶμεν  
 ταῦτα πάντα. Ἐρχεται γὰρ καὶ οὐ βραδύνει, ἀλλὰ μακροθυμεῖ διὰ τὴν  
 ἐπιστροφὴν ἡμῶν. «Οὕτως ἐλεύσεται», φησὶν, «ὁν τρόπον ἐθεάσασθε  
 αὐτὸν πορευόμενον εἰς τὸν οὐρανόν». Καὶ πάλιν ἐν εὐαγγελίοις λέγει·  
 «καὶ δυνάμεις», φησί, «τῶν οὐρανῶν σαλευθήσονται καὶ φανήσεται τὸ  
 70 σημεῖον τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῷ οὐρανῷ. Καὶ τότε κόφονται  
 πᾶσαι αἱ φυλαὶ τῆς γῆς καὶ ὄψονται τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου ἐρχόμενον  
 ἐπὶ τῶν νεφελῶν τοῦ οὐρανοῦ μετὰ δυνάμεως καὶ δόξης πολλῆς». Καὶ  
 75 ἰδόντες αὐτὸν κόφονται πᾶσαι αἱ φυλαὶ τῆς γῆς· ἰδόντες γὰρ αὐτὸν  
 φ. 50 γνῶσκονται πάντες καὶ τότε / ἄρξονται κόπτεσθαι.

75 Ὅτε ὁ κοπετὸς αὐτῶν οὐδὲν ὀνήσειε, τότε γὰρ τρομάξει ἡ γῆ  
 πᾶσα ἀπὸ προσώπου αὐτοῦ, ὁρῶντες τὸν σταυρὸν προπορευόμενον  
 ἔμπροσθεν αὐτοῦ. Ἰουδαῖοι μὲν, ὅτι ἐν αὐτῷ προσήλωσαν τὸν εὐεργέ-  
 την καὶ βασιλέα, διότι διαχλευάζοντες ἦσαν τοὺς προσκυνούντας τὸν  
 σταυρὸν καὶ πιστεύοντας εἰς τὸν ἐν αὐτῷ προσηλωθέντα, πιστοὶ δὲ  
 80 ὅσοι ἐν ῥαθυμίᾳ ἔζησαν μὴ ἀπεκδεχόμενοι τὴν φοβερὰν καὶ φορικτὴν  
 ἡμέραν ἐκείνην. Καὶ οὕτω πάντων ἐν θλίψει ὄντων, ὡς ἐν ῥιπτῇ  
 ὀφθαλμοῦ «ὄψονται τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ ἐρχόμενον ἐπὶ τῶν νεφελῶν  
 τοῦ οὐρανοῦ μετὰ δυνάμεως καὶ δόξης πολλῆς. Καὶ ἀποστελεῖ τοὺς  
 85 ἀγγέλους αὐτοῦ μετὰ σάλπιγγος καὶ φωνῆς μεγάλης καὶ ἐπισυνάξουσιν  
 τοὺς ἐκλεκτοὺς αὐτοῦ ἐκ τῶν τεσσάρων ἀνέμων ἀπ' ἄκρων οὐρανῶν  
 ἕως ἄκρων αὐτῶν». Μακάριος ὁ γεννητὸς γυναικὸς ὃν ἐπισυνάξουσιν  
 οἱ ἄγγελοι ἐν ἐκείνῃ τῇ ὥρᾳ.

65 Μὴ ante Οὐχ cod.

56-58 Ματθ. κδ' 7-8 58-59 Ματθ. κδ' 10 60-62 Ματθ. κδ' 11-13  
 66-67 πρβλ. Β' Πέτρ. γ' 9 67-68 Πράξ. α' 11 69-72 Ματθ. κδ' 29-30 81-  
 82 πρβλ. Α' Κορ. ιε' 52 82-86 Ματθ. κδ' 30-31

Διὰ τοῦτο ἔλεγε τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ ὁ Κύριος ὅτι «ἔρχομαι  
 πρὸς ὑμᾶς, καὶ παραλήφωμαι ὑμᾶς, ἵνα ὅπου ἐγὼ εἰμι καὶ ὑμεῖς ἐστε  
 90 καὶ ὅπου ἐγὼ ὑπάγω τὴν ὁδὸν οἴδατε»· αὕτη οὖν αὐτοῦ ἡ παραγγελία  
 τοῦ ἔρχεσθαι καὶ παραλήφεσθαι αὐτούς, καὶ οὐ μόνον αὐτούς, ἀλλὰ  
 καὶ τοὺς πιστεύσαντας διὰ τοῦ λόγου αὐτῶν εἰς αὐτὸν καὶ φυλάξαν-  
 τας τὰς ἐντολὰς αὐτοῦ, καθὼς καὶ ὁ Παῦλος Θεσσαλονικεῦσι γράφων  
 ἔλεγεν ὅτι «αὐτὸς ὁ Κύριος ἐν κελεύσματι, ἐν φωνῇ ἀρχαγγέλου καὶ  
 95 ἐν σάλπιγγι Θεοῦ καταβήσεται ἀπ' οὐρανοῦ, καὶ οἱ νεκροὶ ἐν Χριστῷ  
 ἀναστήσονται πρῶτον, ἔπειτα ἡμεῖς οἱ ζῶντες οἱ περιλειπόμενοι ἅμα  
 φ. 50 σὺν αὐτοῖς ἄρπαγησόμεθα ἐν νεφέλαις / εἰς ἀπάντησιν τοῦ Κυρίου  
 εἰς ἀέρα, καὶ οὕτω πάντοτε σὺν Κυρίῳ ἐσόμεθα»· αὕτη οὖν ἡ ἐπαγγε-  
 100 λία τοῦ μεγάλου Βασιλέως λέγοντος ὅτι «ἔρχομαι πρὸς ὑμᾶς»· ἐμαν-  
 τὸν λέγει, καὶ πάλιν λέγει πρὸς αὐτούς, «ἵνα ἐσθίητε», φησί, «καὶ πί-  
 νητε μετ' ἐμοῦ ἐπὶ τῆς τραπέζης»· αὕτη οὖν ἡ ἐπαγγελία τῆς ἀθα-  
 νάτου τραπέζης τοῦ ἀρπαγῆναι αὐτούς ἐν νεφέλαις καὶ εἶναι σὺν Θεῷ  
 πάντοτε.

«Τότε ὑπέστρεψαν», φησὶν, «οἱ ἀπόστολοι ἀπὸ τοῦ ὄρους τοῦ  
 105 καλουμένου ἐλαιῶνος, ὃ ἐστὶν ἐγγὺς Ἱερουσαλήμ». Πόρρωθεν γὰρ ὁ  
 προφήτης φησί· «καὶ στήσονται οἱ πόδες αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ ὄρους τῶν  
 Ἐλαιῶν κατὰ ἀνατολάς, κατέναντι Ἱερουσαλήμ». Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ  
 Δαυὶδ λέγει· «ὑψώθητι ἐπὶ τοὺς οὐρανοὺς, ὁ Θεός, καὶ ἐπὶ πᾶσαν τὴν  
 γῆν ἡ δόξα σου· ὅπως ἂν ῥυσθῶσιν οἱ ἀγαπητοί σου, σώσον τῇ δεξιᾷ  
 110 σου καὶ ἐπάκουσόν μου· ὑψωθήσομαι καὶ διαμεριῶ Σίκιμα». Καὶ πάλιν·  
 «ὑψωθήσομαι ἐν τοῖς ἔθνεσιν, ὑψωθήσομαι ἐν τῇ γῇ». Καὶ πάλιν·  
 «ὑψοῦτε Κύριον τὸν Θεὸν ἡμῶν καὶ προσκυνεῖτε εἰς ὄρος ἅγιον αὐ-  
 τοῦ, ὅτι ἅγιος Κύριος ὁ Θεὸς ἡμῶν». Καὶ πάλιν· «ἀνέβη ὁ Θεὸς ἐν  
 ἀλαλαγμῷ, Κύριος ἐν φωνῇ σάλπιγγος». Καὶ πάλιν· «ὑψώσω σε ὁ  
 115 Θεός μου, ὁ βασιλεὺς μου, καὶ εὐλογήσω τὸ ὄνομά σου εἰς τὸν αἰῶ-  
 να». «Καὶ ὅτε εἰσῆλθον», φησὶν, «ἀνέβησαν εἰς τὸ ὑπερῶον, οὗ ἦσαν  
 καταμένοντες, ὃ τε Πέτρος καὶ Ἰωάννης, Ἰάκωβος καὶ Ἀνδρέας,  
 Φίλιππος καὶ Θωμᾶς, Βαρθολομαῖος καὶ Ματθαῖος, Ἰάκωβος Ἀλ-

100 ἐσθίεται cod. || 100-101 πίνεται cod.

88-90 Ἰω. ιδ' 3-4 94-98 Α' Θεσ. δ' 16-17 99-101 Λουκ. κβ' 30 104-105  
 Πράξ. α' 12 106-107 Ζαχ. ιδ' 4 108-110 Ψαλμ. ρζ' (ρη') 6-8 111 Ψαλμ. με'  
 (μζ') 11 112-113 Ψαλμ. λη' (λη') 5 113-114 Ψαλμ. μζ' (μζ') 6 114-116 Ψαλμ.  
 ρμδ' (ρμε') 1 116-121 Πράξ. α' 13-14

φ. 51 φαίου καὶ Σίμων ὁ Ζηλωτῆς καὶ Ἰούδας Ἰακώβου. Οὗτοι πάντες ἦσαν οἱ προσκαρτεροῦντες ὁμοθυμαδὸν / τῇ προσευχῇ σὺν γυναιξὶ καὶ Μαριὰμ τῇ μητρὶ τοῦ Κυρίου καὶ τοῖς ἀδελφοῖς αὐτοῦ. Ὡ μακαρίων γυναικῶν, ὅτι καὶ μετὰ τὸ ἀναληφθῆναι αὐτὸν οὐ κατέλιπον τοὺς ἀποστόλους, ἀλλὰ σὺν αὐτοῖς ἦσαν προσκαρτεροῦσαι. Πρὸ γὰρ τοῦ ζωοποιῶ πάθους ἐκ τῶν ὑπαρχόντων αὐταῖς ἀκολουθήσασαι τῷ

125 Κυρίῳ διηκόνησαν αὐτῷ καὶ τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ. Καὶ νῦν ἀνδρεῖω φρονήματι σὺν τῷ πλήθει τῶν μαθητῶν τὸν λόγον τοῦ Κυρίου καταγγέλλουσαι, ὑπομινησκόμεναι τῆς μακροθυμίας καὶ τῆς πραότητος τοῦ Κυρίου καὶ πάλιν τῆς αὐθαδείας καὶ τοῦ ζήλου τῶν παρανόμων Ἰουδαίων, καυχώμεναι ἐν Κυρίῳ καὶ λέγουσαι· «ὑψώθης ἐν οὐρανῷ ὁ κρίνων τὴν γῆν· ἀπόδος τῇ ὑπερηφανείᾳ αὐτῶν μήποτε ἐγκανχήσονται ἐν τῇ πικρίᾳ αὐτῶν». Ἐλάλησας γὰρ αὐτοῖς ἔτι ὧν

130 εἰς τὸν κόσμον, ὅτι «ἕως πότε ἔσομαι πρὸς ὑμᾶς; Ἔως πότε ἀνέξομαι ὑμῶν;» Ἐμακροθύμησας γὰρ αὐτοῖς ἀνεχόμενος λέγων ὅτι «οὐκ ἀπεστάλην, εἰ μὴ εἰς τὰ πρόβατα τὰ ἀπολωλότα οἶκον Ἰσραὴλ». Καὶ

135 ἰδοὺ οὗτοι ὡς ἀπολωλότες τῷ ποιμένι τῷ καλῷ οὐ προσέδραμον, ἀλλ' ἀπελάκτισαν κατὰ τὴν ἀρχαίαν αὐτῶν σκληροκαρδίαν. Καὶ νῦν, Κύριε, ἐπίδε ἐπὶ τὰς ἀπειλὰς αὐτῶν καὶ ῥῦσαι ἡμᾶς ἐκ τῶν ὧν συστήσασθαι σπεύδουσιν ἡμῖν. «Ἴδε ὁ ἄμνός τοῦ Θεοῦ», ὅτι καὶ τὸ ἀσθενὲς τῆς φύσεως ἰσχυρὸν ἀπειργάσατο. Οὐκέτι ἰσχύει ὁ ἰδὸς τοῦ ὄφεως τῇ πτέρνῃ ἡμῶν ἐπιδραμεῖν. Κατηρτίσατο γὰρ τοὺς πόδας ἡμῶν ὁ Κύριος ὡς ἐπὶ ἐλάφον καὶ ἔθετο ὡς τόξον χαλκοῦν τοὺς βραχίονας ἡμῶν καὶ ἐπὶ τὰ ὑψηλὰ ἐστήσατο ἡμᾶς, ἐπηγγέλματο τε ἡμῖν βασιλείαν οὐράνιον καὶ ἀνῆλθε πρὸς τὸν Πατέρα καὶ ἐθέωσε τὴν σάρκα, ἣν ἀνέλαβε.

φ. 51<sup>ν</sup> Καὶ πάλιν / ἔρχεται φέρων τὴν αἰώνιον βασιλείαν καὶ ἀναστήσει

146 πάντας ἡμᾶς ἐκ τῶν μνημείων καὶ «ἀποδώσει ἐκάστῳ κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ». «Ἄμην λέγω ὑμῖν», φησὶ τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ καὶ τοῖς ὄχλοις, ἐντελλόμενος ὅτι «ἔρχεται ὥρα, καὶ νῦν ἐστίν, ὅτε οἱ νεκροὶ ἀκούσουσι

126 σὺν τοῦ πλήθους cod. || 137 ἐπίδε: ἐφη δε cod. || 141 ἐπὶ correxi: εἰ cod. || 142 ἐστήσατο correxi: ἐστισεν cod. ||

129-131 Ψαλμ. 47 (48) 2-3 132-133 Ματθ. 17 καὶ Μάρκ. 9 133-134 Ματθ. 15 24 138 Ἰω. 4 36 139-140 πρβλ. Γεν. 3 15 140-142 πρβλ. Ψαλμ. 137 (138) 34-35 146-147 Ρωμ. 8 6 147-149 Ἰω. 1 25

150 τῆς φωνῆς τοῦ υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, καὶ οἱ ἀκούσαντες ζήσονται». «Ἐρχεται γὰρ ὥρα, ἐν ᾗ πάντες οἱ ἐν τοῖς μνημείοις ἀκούσονται τῆς φωνῆς αὐτοῦ, καὶ ἐκπορεύσονται οἱ τὰ ἀγαθὰ ποιήσαντες εἰς ἀνάστασιν ζωῆς, οἱ δὲ τὰ φαῦλα πράξαντες εἰς ἀνάστασιν κρίσεως».

Τί οὖν μετὰ τὴν Ἀνάληψιν τοῦ Σωτῆρος οἱ μακάριοι ἀπόστολοι

155 κατὰ τὴν αὐτοῦ ἐπαγγελίαν ἐκάθισαν ἐν τῇ πόλει Ἱερουσαλήμ; Ἔως οὐ ἐνδύσονται δύναντες ἐξ ὕψους. Ὁ δὲ μακάριος Πέτρος λαβὼν ἐντολὴν παρὰ τοῦ Σωτῆρος ἐπεστήριξε τοὺς ἀδελφούς αὐτοῦ καὶ ἔλεγε τὰ δεόντα πρὸς τοὺς ὄχλους. Πρὸ γὰρ τοῦ ζωοποιῶ πάθους ὁ Κύριος εἶπεν αὐτῷ· «Σίμων, Σίμων, ἰδοὺ ὁ σατανᾶς ἐξητήσατο ὑμᾶς σινιάσαι

160 {σε} ὡς τὸν σίτον· ἐγὼ δὲ ἐδεήθην περὶ σοῦ, ἵνα μὴ ἐκλίπῃ ἡ πίστις σου». Ὡ ταπεινώσεως Δεσπότου, ὦ θείας κηδεμονίας. Ὁ συντελέσας πάντα πειρασμὸν ἐν τῇ ἐρήμῳ, ὦ Δέσποτα, ἔδειξας ἀνίσχυρα πάντα αὐτοῦ τὰ μηχανήματα· τότε ἐπετίμησεν αὐτὸν λέγων, «ὑπάγε ὀπίσω μου σατανᾶ». Ὁ ἐκδιώξας αὐτὸν καὶ τοὺς αὐτοῦ παῖδας ἐκ τῶν τυφλῶν

165 καὶ δαιμονιζομένων ἐκ τῆς θυγατρὸς τῆς Χαναanaίας, ἐκ τοῦ υἱοῦ τοῦ ἄρχοντος τῶν Ἰουδαίων καὶ ἐκ πλειόνων. Ἔτι, ἵνα μὴ πάντας λέγω, οὐ γὰρ δυνατόν ἀνθρώπον λέγειν τῇ γραφῇ ὅσα σύ, Κύριε, ἐποίησας, ὡς μαρτυρεῖ καὶ ὁ ἀγαπητός σου μαθητὴς Ἰωάννης, ὅτι «ἐὰν καθ' ἐν

φ. 52 γραφῇ, οὐδ' αὐτὸν <οἶμαι> / τὸν κόσμον δύνασθαι χωρεῖν τὰ γραφόμενα βιβλία»· καὶ ὁ παντὶ καὶ πανταχοῦ ματαιώσας τὰς βουλάς αὐτοῦ, ὦ Δέσποτα, οὐ λέγεις καὶ τῷ Σίμωνι ὅτι «ἐγὼ ἐβοήθησά σοι», ἀλλὰ λέγεις ὅτι «ἐγὼ ἐδεήθην περὶ σοῦ, ἵνα μὴ ἐκλίπῃ ἡ πίστις σου· καὶ σύ ποτε ἐπιστρέψας στήριξον τοὺς ἀδελφούς σου». Ὁ ἐπιτάξας τῷ κωφῷ καὶ ἀλάλῳ δαίμονι ἐξελθεῖν ἐκ τοῦ νεανίσκου καὶ μηκέτι εἰσελθεῖν εἰς

175 αὐτόν, οὐ λέγεις τῇ ἐξουσίᾳ μὴ ἐὰν τὸν Πέτρον σφύζεσθαι ὑπὸ τοῦ σατανᾶ, ἀλλὰ λέγεις ὅτι «ἐδεήθην σου», καὶ φησὶν, «ἐξουσίαν ἔχω ἐπιτάξαι αὐτῷ, ἵνα καὶ εἰς τὴν ἄβυσσον ἀπέλθῃ»· ἀλλ' ἵνα δείξω ὅτι ἀτρεπτῶς καὶ ἀναλλοιώτως ἄνθρωπος γέγονα, ἐκ τῶν κόλπων τοῦ Πατρὸς μου μὴ χωριζόμενος, διὰ τοῦτο εἶπον «ἐδεήθην περὶ σοῦ».

180 Ὁ οὖν Πέτρος λαβὼν τὴν ἐξουσίαν ὑπεστήριξε τοὺς ἀδελφούς καὶ

166 τῇ γραφῇ correxi: ἡ γραφὴ cod.

149-152 Ἰω. 1 28-29 153-155 πρβλ. Λουκ. 24 49 158-159 Λουκ. 24 31-32 160-162 πρβλ. Ματθ. 28 1-11 162-163 Ματθ. 28 10 167-169 Ἰω. 1 25 170-172 Λουκ. 24 32

ἐμερίμνα ἀναπληρῶσαι τὸν ἀριθμὸν τῶν Δώδεκα καὶ φησὶ πρὸς τοὺς ἀδελφούς· «δεῖ οὖν τῶν συνελθόντων ἡμῖν ἀνδρῶν ἐν παντὶ χρόνῳ ἐν ᾧ εἰσῆλθε καὶ ἐξῆλθεν ἐφ' ἡμᾶς ὁ Κύριος Ἰησοῦς, ἀρξάμενος ἀπὸ τοῦ βαπτίσματος Ἰωάννου ἄχρι ἧς ἡμέρας ἀνελήφθη ἀφ' ἡμῶν, μάρτυρα  
185 τῆς ἀναστάσεως αὐτοῦ σὺν ἡμῖν γενέσθαι ἓνα τούτων. Ἔστησαν δέ, φησὶν, «Ἰωσήφ τὸν καλούμενον Βαρσαββᾶν, ὃς ἐπεκλήθη Ἰούστος, καὶ Μαθθίαν, καὶ προσευξάμενοι εἶπον· Κύριε καρδιογνώστα πάντων, ἀνάδειξον ὃν ἐξελέξω ἐκ τούτων τῶν δύο ἓνα, λαβεῖν τὸν κλῆρον τῆς διακονίας ταύτης καὶ ἀποστολῆς, ἐξ ἧς παρέβη Ἰούδας πορευθῆναι εἰς  
190 τὸν τόπον τὸν ἴδιον· καὶ ἔδωκαν κλήρους αὐτῶν, καὶ ἔπεσεν ὁ κληρὸς ἐπὶ Μαθθίαν, καὶ συγκατεψηφίσθη μετὰ τῶν ἑνδεκα ἀποστόλων». Καὶ ἦσαν διὰ παντὸς ἐν τῷ ἱερῷ αἰνοῦντες καὶ εὐλογοῦντες τὸν Θεὸν καὶ περιμένοντες τὴν ἐπαγγελίαν τοῦ Πατρὸς καὶ τὴν πρὸς αὐτοὺς τοῦ Πνεύματος τοῦ ἁγίου ἐπιφοίτησιν. Αὐτῷ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων, ἀμήν.

#### ΛΟΓΟΣ Γ'

Χειρόγραφοι κώδικες: 1) Scorialensis gr. 527 (W. II. 10), φφ. 47<sup>v</sup>-50<sup>v</sup> (12ου αἰ.) (= S) καὶ 2) Vaticanus gr. 1192, φφ. 74<sup>v</sup>-79 (14ου-15ου αἰ.) (= V).

φ. 47<sup>v</sup> † Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Χρυσοστόμου λόγος εἰς τὴν ἁγίαν Ἀνάληψιν τοῦ Κυρίου ἡμῶν καὶ Σωτῆρος Ἰησοῦ Χριστοῦ. Εὐλόγησον, δέσποτα.

5 Ἐορτὴν σήμερον ἐπιτελοῦμεν θαυμαστὴν καὶ παράδοξον καὶ τὴν τοῦ Δεσπότη ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ φιλανθρωπίαν καὶ συγκατάβα-σιν ἀνακηρύττουσαν. Καὶ ἔστιν ἰδεῖν τὴν ἐκκλησίαν σήμερον, τῇ ὑποθέσει τῆς ἐορτῆς, τῷ πλήθει τῶν οἰκείων τέκνων κοσμῶσαν καὶ

181-182 ἐν ᾧ correcti: ὡς cod. || 187 κλῆρον correcti: τόπον cod. || 188 ἐξ correcti: ἀφ' cod.

1-3 Τοῦ ... ἡμῶν om. V || 2 λόγος om. V ἁγίαν om. V || 3 καὶ Σω 3 Εὐ-λόγησον δέσποτα om. SW || 3 καὶ τοῦ Σωτῆρος om. V || 5 ἡμῶν om. S || 6 ἰδεῖν om. V σήμερον: τίμερον V || 7 κοσμῶσαν: κο μῶσαν S κεκοσμημένην: καὶ κοσμουμένην V

172-174 πρβλ. Μᾶρκ. θ' 25 175-176 Λουκ. η' 31 178 Λουκ. κβ' 32 181-190 Πράξ. α' 21-26

κεκοσμημένην, τὴν πολύτεκνον ταύτην καὶ ὠραιότεκνον, καὶ ὡς ἱμάτιον κάλλιστον τὸ πλῆθος τῶν παραγινομένων ἐκδιδασκομένην, καθὼς φησιν ὁ προφήτης, «πάντας αὐτοὺς περιθήσῃ ὡς κόσμῳ νύμφης καὶ ὡς στολῇν νυμφίου».

10 Ὅντως γὰρ πλήρης θαύματος καὶ ἐκπλήξεως γέμουσα τῆς πανηγύρεως ἡ μνήμη· πῶς γὰρ οὐ θαύματος καὶ ἐκπλήξεως γέμει; Τὴν γὰρ ἐκ τοῦ γένους τοῦ προσκεκροκότητος ἀπαρχήν, τοῦ ἀπεστερημέ-  
15 νου καὶ ἐκβεβλημένου τῆς ζωῆς, ἀναλαβὼν ὁ Δεσπότης Χριστὸς σή-μερον ἀνήγαγε καὶ συνεκάθισεν εἰς τὸν θρόνον τὸν βασιλικόν, ἐπά-νω τῶν οὐρανῶν, ἐν ᾧ τὰ χερουβὶμ παρίστανται τρόμῳ. Καὶ ὅτι εἰς τὸν οὐρανὸν ἀνεβιβάσθη ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός, ἄκουε τοῦ μακαρίου Λουκᾶ λέγοντος· «βλεπόντων αὐτῶν ἐπήρθη», τουτέστι  
20 τῶν μαθητῶν. Ἰδοὺ σὺν τῷ Λουκᾷ καὶ ἄλλοι μάρτυρες· «καὶ νεφέλη ὑπέλαβεν αὐτὸν ἀπὸ τῶν ὀφθαλμῶν αὐτῶν». Διὰ νεφέλη φωτεινὴ ὑπέλαβεν αὐτόν; ἵνα δείξῃ ὅτι εἰς τὸν οὐρανὸν ἀνῆλθεν, οὐχ ἄρματι πυρὸς ὡς ἐπὶ Ἡλιοῦ, ἀλλὰ νεφέλη αὐτὸν ὑπέλαβεν, ὅτι οὐρανοῦ σύμβολον ἦν· καθὼς φησιν ὁ Δαυὶδ «ὁ τιθεὶς νέφη τὴν ἐπίβασιν αὐτοῦ»,  
25 διὰ τοῦτο λέγει νεφέλην. Καὶ μάρτυρας καὶ θεατὰς τοῦ θαύματος τοὺς μαθητὰς παρέστησεν, ἵνα σὺ πεισθῇς ὅτι εἰς τὸν οὐρανὸν ἀνῆλθεν ἐν τῷ συμβόλῳ τῆς θείας δυνάμεως· διὸ καὶ ὁ προφήτης ἐβόα / λέγων  
φ. 48 «ὁ Θεὸς κάθηται ἐπὶ νεφέλης κούφης». Καὶ ἐν τῷ ὄρει δὲ νεφέλη δι' αὐτὸν ἦλθε καὶ «Μωσῆς εἰσῆλθεν εἰς τὸν γνόφον» ἐν τῇ νεφέλῃ, ἀλλ'  
30 οὐ δι' ἐκεῖνον ἦν ἡ νεφέλη.

Ἀναλαμβάνόμενος δὲ ὁ Κύριος ἡμῶν οὐκ εἶπεν ὅτι «πορεύομαι» μόνον, ἀλλ' ὅτι καὶ τὸ Πνεῦμα πέμπω ὑμῖν τὸν παράκλητον, φησὶν. Ἴνα οὖν γινῶς ὅτι εἰς τὸν οὐρανὸν ἀνῆλθεν, ἄκουσον τὴν μαρτυρίαν τῶν θεατῶν «καὶ ὡς ἀτενίζοντες ἦσαν εἰς τὸν οὐρανόν»· φησί, «πο-

8 ὠραιότεκνον: ὠραιώτερον V 9 ἐκδιδασκομένην S || 10 περιθήσῃ V || 12-13 γέμουσα ... ἐκπλήξεως om. V || 14-15 ἀπεστερημένου: ἀπεριμένου V || 19 Παῦλου μᾶλλον δὲ τοῦ post μακαρίου V || 19-20 τουτέστι ... μάρτυρες V || 21 φωτεινὴ om. S ὑπέλαβεν: κατελαβεν V || 24 τεθεὶς V || 25 λέγει νεφέλην: νεφέλην λέγει V || 28 θρόνου ἁγίου καὶ post κάθηται V || 28-29 δὲ ... ἦλθε: αὐτῶν· εἰ δὲ V || 31 δὲ om. V || 32 τὸν correcti: τὸ codd. || 33 οὖν om. V γινῶς: γνοὺς V δὲ ante ὅτι V

10-11 Ἦσ. μθ' 18 15-17 πρβλ. Ἐφεσ. β' 6 19-21 Πράξ. α' 9 22-23 πρβλ. Δ' Βασ. β' 11 24 Ψαλμ. ργ' (ρδ') 3 28 Ἦσ. ιθ' 1 29 Ἐξ. κ' 21 31-32 πρβλ. Ἰω. ιδ' 26 34-38 Πράξ. α' 10. 11



- 35 ρευομένου αὐτοῦ, καὶ ἰδοὺ ἄνδρες δύο παρειστήκεισαν αὐτοῖς ἐν ἐσθῇτι λευκῇ, οἱ καὶ εἶπον· ἄνδρες Γαλιλαῖοι, τί ἐστήκατε ἐμβλέποντες εἰς τὸν οὐρανόν; οὗτος Ἰησοῦς ὁ ἀναληφθεὶς ἀφ' ἡμῶν, οὕτως ἐλεύσεται ὃν τρόπον ἠθεάσασθε αὐτὸν πορευόμενον εἰς τὸν οὐρανόν». Ἦκουσας γὰρ σαφῶς τὴν μαρτυρίαν —βαβαὶ τοῦ θαύματος!—, ποίων κατη-  
 40 ξιώθησαν ἀγαθῶν. Δεικτικῶς ἐχρήσαντο τῇ λέξει εἰπόντες ὅτι «ὁ ἀναληφθεὶς ἀφ' ἡμῶν εἰς τὸν οὐρανόν». Πάλιν τὸ σχῆμα τῶν ὁφθέντων φαιδρόν, καθὰ καὶ διὰ τῆς ἐπαγγελίας τοῦ Πνεύματος ἄγγελοι τινες ἦσαν ἐν τύπῳ ἀνθρώπων φανέντες καὶ φησὶν· «ἄνδρες Γαλιλαῖοι». Διὰ τὴν δὲ μὴ αὐτὸς ταῦτα αὐτοῖς διελέχθη, ἀλλ' ἄγγελοι αὐτοῖς προ-  
 45 εἶπον· Ἐπειδὴ καὶ αὐτὸς περὶ ἑαυτοῦ πολλὰ προεῖπεν, οἷον ὅτι «πορεύομαι πρὸς τὸν πατέρα»· καὶ πάλιν, «ὅταν ἴδητε τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου ἀναβαίνοντα ὅπου ἦν τὸ πρότερον», ὅθεν οὐκ ἀπελείφθη. «Οὗτοι δὲ ἄνδρες Γαλιλαῖοι», φησί· καὶ οὐκ εἶπον «ὃν ἠθεάσασθε ἀναληφθέντα», ἀλλὰ «πορευόμενον εἰς τὸν οὐρανόν». Ἦνα μάθης ὅτι ἀνά-  
 50 βασίς ἐστι, διὰ τοῦτό φησιν «ὁ ἀναληφθεὶς ἀφ' ἡμῶν εἰς τὸν οὐρανόν», οὕτως ἐλεύσεται· οὐ πεμφθήσεται, ἀλλ' ἐλεύσεται. «Καὶ οὐδεὶς ἀνέβηκεν εἰς τὸν οὐρανόν εἰ μὴ ὁ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβάς», «καὶ νεφέλη ὑπέλαβεν αὐτόν». Καὶ τὰ μὲν κατὰ τὴν ἐκείνων διάνοιαν διαλέγονται, τὰ δὲ ἀξίως τοῦ Θεοῦ φθέγγονται.  
 55 Ἐπήρθη λοιπὸν ἡ διάνοια τῶν ὁρώντων, ἐχαρίσατο αὐτοῖς τῆς  
 φ. 48<sup>ν</sup> φοβεράς / καὶ δευτέρας παρουσίας οὐ μικρὸν αἰνίγμα, τὸ γὰρ «οὕτως ἐλεύσεται», τουτέστι μετὰ τοῦ σώματος· ὁ μάλιστα ἐπόθουν ἀκοῦσαι, ὅτι ἤξει πάλιν μετὰ τῆς σαρκός. «Καὶ ἰδοὺ», φησὶν, «ἄνδρες δύο». Διὰ τὴν εἶπεν «ἄνδρες»; Ἀκριβῶς ἑαυτοὺς ἀπετύπωσεν ὥς μὴ πτοη-

35-36 παρειστήκεισαν ... εἶπον· λέγουσιν αὐτοῖς V || 36 ἐμβλέποντες· βλέποντες V || 37 ὁ ante Ἰησοῦς V οὕτως· οὗτος V || 38 εἰς τοὺς οὐ(ρα)νοὺς post ἡμῶν V || 38-39 ἤκουσαν V || 39 γὰρ om. S τὴν μαρτυρίαν· τῆς μαρτυρίας V τοῦ· τοῦ ποίων om. V 40 ἀγαθῶν om. V καὶ ante δεικτικῶς V || 43 τύπῳ· τόπῳ V || 44-45 αὐτοῖς προεῖπον· αὐτὸς προεῖπε V || 47 Οὗτοι δὲ om. V || 49-51 Ἦνα ... οὐρανόν om. V || 51 οὕτως· οὗτος V οὐ ... ἐλεύσεται om. V || 52 τότε ante νεφέλη V τὰ μὲν· μὴν V || 53-54 διαλέγονται· διαλεγων V τὰ ... φθέγγονται om. V 56 φοβεράς καὶ om. V || 58 τῆς om. V πάλιν post σαρκός V || 59 ὅτι ante Ἀκριβῶς V ἑαυτοὺς om. V

46 Ἰω. ιδ' 12 46-47 Ἰω. στ' 62 50-51 Πράξ. α' 11 51-52 Ἰω. γ' 13 53 Πράξ. α' 9 58 Πράξ. α' 10

- 60 θῆναι αὐτοὺς τῇ θεᾷ τῶν ἀγγέλων. «Τί ἐστήκατε ἐμβλέποντες εἰς τὸν οὐρανόν;»· οὐκέτι ἦσαν προσδοκῶντες αὐτόν. Ὅτι δὲ ἀνάβασίς ἐστι τὸ ἀναληφθῆναι αὐτόν, ἄκουε τοῦ Δαυὶδ λέγοντος, «ἀνέβη ὁ Θεὸς ἐν ἀλαλαγμῷ, Κύριος ἐν φωνῇ σάλπιγγος» καὶ τὸ «ἀνέβη εἰς ὕψος. Αἰχμαλώτευσεν αἰχμαλωσίαν», τοῦτο δηλοῖ, οὐχ ἐτέρου τινὸς χειρα-  
 65 γωγοῦντος, ἀλλ' ἐκουσίως αὐτὸς ὁδεύων τὴν ἀνάβασιν αὐτοῦ. Ὁ μὲν γὰρ Ἡλίας ὑφ' ἐτέρας ὠδηγεῖτο δυνάμει ὡς εἰς τὸν οὐρανόν, ὁ δὲ Χριστὸς ὑπεράνω τῶν οὐρανῶν. Οὐ γὰρ ἦν ἀνθρωπίνης φύσεως δύνασθαι ξένην καὶ ἀθέατον ὁδεύειν ὁδόν. Ὁ δὲ μονογενὴς Υἱὸς τοῦ Θεοῦ ἀνέβη οἰκείᾳ ἐξουσίᾳ, διὰ τοῦτο καὶ ὁ Λουκᾶς ἔλεγεν ὅτι «ἦσαν ἀτε-  
 70 νίζοντες πορευομένου αὐτοῦ εἰς τὸν οὐρανόν», οὐκ ἀναλαμβάνομένου αὐτοῦ, οὐδὲ βασταζομένου. Πορεία γὰρ αὐτοῦ ἰδία τὸ γινόμενον ἦν. Εἰ γὰρ καὶ πρὸ τοῦ σταυροῦ ἐπὶ τῶν Ἰορδανίων ρεϊθρων ἐβαπτίσθη σαρκί, μηδεὶς ἀμφιβαλλέτω ὅτι μετὰ σαρκὸς τὸν ἀέρα ἔτεμε. Ποῦ δὲ ἐν ἀλαλαγμῷ; Τίς ἠλάλαξεν ὅτε ἀνέβη; Ὅτι λέγει ὁ ψαλμωδὸς «ἀνέβη ὁ Θεὸς ἐν ἀλαλαγμῷ, Κύριος ἐν φωνῇ σάλπιγγος», καίτοι γε σιγῇ  
 75 ἐγένετο καὶ ἑνδεκα παρόντων μαθητῶν μόνον, οὐχ ἁπλῶς δεῖ τὰς λέξεις ἐκλαμβάνειν, ἀγαπητέ, ἀλλ' εἰδέναι τὸ ἐξ αὐτῶν σημαινόμενον. Τί οὖν ὁ ἀλαλαγμὸς δηλοῖ; Τὴν νίκην, τὸ τρόπαιον, τουτέστιν ὅτι ἐν νίκῃ ἀνέβη, θανάτου περιγενόμενος καὶ κάτω ῥίψας τὴν ἁμαρτίαν καὶ  
 80 τὸν διάβολον, ταρτάρῳ παραδόντος καί, ὁ πολλῷ βέλτιον, τὴν ἡμετέραν φύσιν ἀναγαγὼν ἐν τοῖς οὐρανοῖς. Διὸ καὶ Παῦλος τὸ τρόπαιον αὐτοῦ  
 φ. 49 διηγούμενος βοᾷ λέγων «ἀπεκδυσάμενος / τὰς ἀρχὰς καὶ τὰς ἐξουσίας ἐδειγμάτισεν ἐν παρῳήσῃ, θριαμβεύσας αὐτοὺς ἐν ἑαυτῷ». Καὶ πάλιν· «ἐξαλείψας τὸ καθ' ἡμῶν χειρόγραφον τοῖς δόγμασιν, ὃ ἦν ὑπεναντίον

60 ἐμβλέποντες· βλέποντες V || 64 αἰχμαλώτευσας V || 66-67 ὁ ... οὐρανῶν om. V || 67 Οὐ γὰρ· οὐδὲν V || 67-68 δύνασθε V || 68 ὁδεύειν ὁδόν· ὁδὸν ὁδεύσαι V || 69 διὰ· διατί V || 71 οὐδὲ ... αὐτοῦ om. V ἰδία· ἡ διὰ || 72 Εἰ γὰρ· ἡ V τῶν Ἰορδανίων ρεϊθρων· τὸ Ἰορδάνιον ρεῖθρον V || 73 μηδεὶς ἀμφιβαλλέτω om. V Ποῦ· πῶς V || 74 ὅτε· ὡς οὗτος V || 75 γε om. V || 76 μόνον μαθητῶν V || 77 εἰδέναι· εἶδε V || 78-81 τουτέστιν ... τρόπαιον om. V || 82 ἀπενδυσάμενος V || 83 ἐν ἑαυτῷ om. V || 84 αὐτοῦ scriba deleuit post ἐξαλείψας V ὑπεναντίον· ὑπὸ ἐναντίον V

62-63 Ψαλμ. μζ' (μζ') 5 63-64 Ψαλμ. ξζ' (ξη') 19 65-66 πρβλ. Δ' Βασ. β' 11 67 πρβλ. Ἐφεσ. δ' 10 69-70 Πράξ. α' 10 74-75 Ψαλμ. μζ' (μζ') 5 82-83 Κολοσ. β' 15 84-85 Κολοσ. β' 14



85 ἡμῖν, καὶ αὐτὸ ἦρεν ἐκ τοῦ μέσου προσηλώσας αὐτὸ τῷ σταυρῷ», καίτοι γε οὐδεὶς ἔγνω τούτου γενομένου, ἀλλ' οὕτως ἐγένετο σαφὲς καὶ πᾶσι κατάδηλον ὡς σάλπιγγος ἠχούσης. Οὐ γὰρ δεῖ οὕτως· σάλπιγξ ἠχοῦσα ἅπαντας ἂν ἐκάλειεν ἐπὶ τὴν θείαν ἐκείνην, ὡς μετὰ ταῦτα ἡ τῶν πραγμάτων φύσις, καὶ βροντῆς ἀπάσης ἰσχυρότερον τὸ πρᾶγμα  
90 ποιήσασα. Καὶ περὶ τῆς ἐκ δεξιῶν αὐτοῦ καθέδρας καὶ ὁμοουσιότητος πρὸς τὸν Πατέρα, ὅρα πῶς προαναφωνεῖ ὁ Δαυὶδ λέγων, «εἶπεν ὁ Κύριος τῷ Κυρίῳ μου· κάθου ἐκ δεξιῶν μου, ἕως ἂν θῶ τοὺς ἐχθρούς σου ὑποπόδιον τῶν ποδῶν σου».  
Εἶδες τὸ ὁμότιμον; Διὸ καὶ ὁ Παῦλος ἔλεγε δι' αὐτοῦ καθαρισμὸν  
95 ποιησάμενος τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν, «ἐκάθισεν ἐν δεξιᾷ τῆς μεγαλοσύνης ἐν ὑψηλοῖς» καὶ πανταχοῦ ὁρᾷ τοῦτον ἐν τούτῳ σεμνυνόμενον. Καὶ γὰρ ὄντως μέγα δῶρον· καὶ καθαρισμὸν δι' αὐτοῦ ποιησάμενος τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν καὶ ἀναμνήσας τοῦ σταυροῦ ταχέως τὸν περὶ τῆς Ἀναστάσεως καὶ Ἀναλήψεως λόγον ἐπήγαγε καὶ ἐν τούτῳ δεικνύς  
100 τὴν σύνεσιν τὴν ἄφατον. Ἵνα γὰρ μὴ νομίσῃ αὐτὸν ἐλάττωνα τοῦ Πατρὸς εἶναι, ἄκουσον τί φησι. Τίτι γὰρ εἶπε ποτὲ τῶν ἀγγέλων «κάθου ἐκ δεξιῶν μου», τουτέστι πρὸς αὐτὸν ἔφθασε τὸν θρόνον· τὸν πατρικόν; Ὡς περὶ οὖν ὁ Πατὴρ ἐν ὑψηλοῖς, οὕτω καὶ ὁ Υἱός. Καὶ πρὸς μὲν τοὺς ἀγγέλους λέγει «ὁ ποιῶν τοὺς ἀγγέλους αὐτοῦ πνεύματα  
105 καὶ τοὺς λειτουργοὺς αὐτοῦ πυρὸς φλόγα», πρὸς δὲ τὸν Υἱὸν «ὁ θρόνος σου, ὁ Θεὸς εἰς τὸν αἰῶνα τοῦ αἰῶνος». Ἰδοὺ μεγίστη διαφορὰ, ὅτι οἱ μὲν κτιστοί, ὁ δὲ ἄκτιστος καὶ ὁμότιμος τῷ Πατρί. Ἐνθα γὰρ τὴν ἀληθῆ διαφοράν ἐβούλετο δηλοῦν, οὐκ ἐτι ἀγγέλους περιελάμβανε μόνον, ἀλλὰ πᾶσαν τὴν ἄνω δύναμιν τὴν λειτουργικὴν. / Ὅρᾳς πῶς διαιρεῖ κτίσμα καὶ κτίσιν, λειτουργοὺς καὶ Δεσπό-

φ. 49<sup>v</sup>

85 αὐτὸ ἦρεν: αὐτῷ ἦρηκ(εν) V τοῦ scriba correxit ex τῶν V || 86 καίτοι γε οὐδεὶς: καὶ τη γεώδη V σαφῶς S || 88 ἅπαν V || 91 ὁ (ante Δαβιδ) om. S λέγων ante ὁ Δαβιδ V || 94-95 καθαρισμὸν ... τῶν: καθαρίσωμ(εν) ἑαυτοὺς ἀπὸ V || 95 ἐν δεξιᾷ: ἐκ δεξιῶν V τοῦ θρόνου ante τῆς μεγαλοσύνης V || 96 τοῦτον: αὐτοῦ V σεμνυνόμενος V || 97 καί: τὸ V δι' αὐτοῦ: ἑαυτοῦ V || 98 ἀναμνήσας τοῦ σταυροῦ: ἀνύσας τὸν στ(αυ)ρὸν V || 99 καὶ om. V || 100 νομίσεις V εἶναι post ἐλάττωνα V || 101 τὸ post ἀγγέλων V || 102-103 τῶν θρόνων τῶν π(ατ)ρικῶν V || 104 λέγει: φησὶν V || 109 ἄνω ... λειτουργικὴν: ἀγγελικὴν δύναμιν V || 110 λειτουργοῦσιν

91-93 Ψαλμ. ρθ' (ρι') 1 95-96 Ἑβρ. α' 3 101-102 Ἑβρ. α' 13 104-105 Ἑβρ. α' 7 105-106 Ἑβρ. α' 8

τὴν, κληρονόμον καὶ γνήσιον Υἱόν; «Ράβδος εὐθύτητος ἢ ῥάβδος τῆς βασιλείας σου»· ἰδοὺ βασιλείας σύμβολον. Οὕτω καὶ Δανιὴλ ὁρᾷ τὴν μὲν κτίσιν ἅπασαν παρεστῶσαν, ἀγγέλους τε καὶ ἀρχαγγέλους, τὸν δὲ Υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου φησὶν ἐρχόμενον ἐπὶ τῶν νεφελῶν καὶ φθάνοντα  
115 ἕως τοῦ παλαιοῦ τῶν ἡμερῶν.

Εἶδες, ἀγαπητέ, πῶς σύμφωνα τῆς αὐτοῦ Ἀναλήψεως κηρύττουσιν οἱ προφῆται; Δεῖ γὰρ αὐτὸν βασιλεύειν διὰ παντός, ἵνα θῇ τοὺς ἐχθροὺς αὐτοῦ ὑποπόδιον τῶν ποδῶν αὐτοῦ. Διὸ καὶ ἕτερος προφήτης τῆς βασιλείας τὴν ἐξουσίαν δηλῶν ἔλεγεν· «ἡ ἐξουσία αὐτοῦ ἐξουσία αἰώνιος· καὶ ἡ βασιλεία αὐτοῦ βασιλεία, ἥτις οὐ διαφθαρήσεται»,  
120 «καὶ τῆς βασιλείας αὐτοῦ οὐκ ἔσται τέλος». Σὺ δὲ ἀκούων τοῦ προφήτου λέγοντος, ὅτι ὁ Πατὴρ τίθησι τοὺς ἐχθροὺς ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτοῦ, μὴ θορυβηθῆς, μηδὲ ἐλάττωνα τοῦ Πατρὸς τὸν Υἱὸν ὑπολάβῃς· οὐ γὰρ ὡς ἀπονοῦντος τοῦ Πατρὸς εἴρηται. Ἄκουε γὰρ τοῦ Χριστοῦ  
125 λέγοντος· «ἐγὼ καὶ ὁ πατὴρ ἐν ἑσμεν». Ἄκουε τοῦ ἀποστόλου σαφέστερον λέγοντος καὶ ἀνακηρύττοντος καὶ φησιν· «ὁμολογουμένως μέγα ἐστὶ τὸ τῆς εὐσεβείας μυστήριον· Θεὸς ἐφανερώθη ἐν σαρκί, ἐδικαιώθη ἐν Πνεύματι, ὤφθη ἀγγέλοις, ἐκηρύχθη <ἐν ἔθνεσιν, ἐπιστεύθη> ἐν κόσμῳ, ἀνελήφθη ἐν δόξῃ». Τί ταύτης τῆς μαρτυρίας εὐ-  
130 αποδεικτότερον; Καὶ πάλιν ἀλλαχοῦ· «ὅταν παραδῶ τὴν βασιλείαν τῷ Θεῷ καὶ Πατρί, ὅταν καταργήσῃ πᾶσαν ἀρχὴν καὶ ἐξουσίαν καὶ δύναμιν»· κἂν τὸ πᾶν αὐτοῦ εἶναι λέγῃ, οὐκ ἀποστερεῖ τὸν Πατέρα· κἂν τοῦ Πατρὸς, οὐ διαιρεῖ τὸν Υἱόν· κἂν τοῦ Υἱοῦ, οὐ χωρίζει τὸ Πνεῦμα. Ὅταν τοίνυν ἀκούσης ὅτι ὁ Πατὴρ ὑπέταξε, μὴ ἔξωθεν  
135 εἶναι νομίσης τοῦ κατορθώματος τὸν Υἱόν· κἂν τε ὁ Υἱὸς ὑπέταξε, μὴ ἀλλότριον εἶναι λέγε τὸν Πατέρα τοῦ Υἱοῦ, ἢ τοῦ Πνεύματος. Κοινὰ γὰρ τὰ κατορθώματα καὶ «πάντα δι' αὐτοῦ ἐγένετο καὶ χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο, οὐδὲ ἓν ὃ γέγονε». Τὸ οὖν λέγεσθαι ὑπὸ τοῦ προφήτου

112 ἰδοὺ βασιλείας om. S || 116-117 ἀνακηρύττουσιν V || 121 ἀκούων τοῦ: ἀκούοντος V || 122 ὁ om. S || 123 αὐτοῦ ante ὑπὸ V μηδὲ: μήτε V || 124 ἀπονοῦντος τοῦ Πατρὸς: ἐλάττωτος ὄντος τοῦ υἱοῦ V || 125 Ἀλλὰ ante Ἄκουε V || 125-126 λέγοντος ... σαφέστερον om. V || 127 Ὁ ante Θεός V || 132 δύναμιν: V || 135 τὸν Υἱὸν om. V || 136 λέγε: νομήσης V || 137-138 καὶ χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο iter. V || 138 ὑπὸ: διὰ V ὅτι post προφήτου V

111-112 Ψαλμ. μδ' (με') 6 112-115 πρβλ. Δαν. ζ' 10-13 117-118 πρβλ. Ψαλμ. ρθ' (ρι') 1 119-120 Δαν. ζ' 14 121 Λουκ. α' 33 125 Ἰω. ι' 30 126-129 Α' Τιμ. γ' 16 130-132 Α' Κορ. ιε' 24 137-138 Ἰω. α' 3 138-140 πρβλ. Ψαλμ. ρθ' (ρι') 1

140 ὑπὸ τοῦ Πατρὸς τίθεσθαι τοὺς ἐχθροὺς ὑπὸ τοὺς πόδας τοῦ Υἱοῦ, /  
οὐκ ἐλάττωσιν δηλοῖ — μὴ γένοιτο —, ἀλλ' ὁμοτιμίαν καὶ συμφωνίαν τὸ  
τὸν Πατέρα ὀργίζεσθαι ὑπὲρ τῶν εἰς τὸν Υἱὸν γεγεννημένων, ὡς πα-  
τρὸς πρὸς υἱόν — ὁ γὰρ ὀργιζόμενος ὑπὲρ αὐτοῦ, πῶς ἀλλότριος αὐτοῦ  
ἐστιν; — ὅπερ καὶ ἐν ἐτέρῳ ψαλμῷ φησιν, «ὁ κατοικῶν ἐν οὐρανοῖς ἐκ-  
γελάσεται αὐτοὺς, καὶ ὁ Κύριος ἐκμυκτηριεῖ αὐτούς· τότε λαλήσει  
145 πρὸς αὐτοὺς ἐν ὀργῇ αὐτοῦ καὶ ἐν τῷ θυμῷ αὐτοῦ ταράξει αὐτούς». Ἄκουε δὲ καὶ τοῦ Χριστοῦ λέγοντος· «τοὺς μὴ θελήσαντάς με βασι-  
λεῦσαι ἐπ' αὐτούς, ἀγάγετε ὧδε καὶ κατασφάξατε αὐτούς», ὅτι γὰρ  
αὐτός ἐστιν ὁ βασιλεὺς τῶν αἰώνων. Ἄκουσον πάλιν αὐτοῦ λέγοντος  
πρὸς τὴν Ἱερουσαλήμ· «ποσάκις ἠθέλησα ἐπισυναγαγεῖν τὰ τέκνα σου  
150 καὶ οὐκ ἠθέλησατε· ἰδοὺ ἀφίεται ὁ οἶκος ὑμῶν ἐρημος». Καὶ πάλιν·  
«ἀρθήσεται ἀφ' ὑμῶν ἡ βασιλεία <τοῦ Θεοῦ> καὶ δοθήσεται ἔθναι  
ποιοῦντι τοὺς καρποὺς αὐτῆς». Ὅστε οὐκ ἔστι χωρίζειν τὸν Υἱὸν τῆς  
δόξης τοῦ Πατρὸς, ὅτι δὲ καὶ οὕτως ἦξει, καθὼς προειρηκάμεν, μετὰ  
τοῦ σώματος λέγω καὶ ἐπὶ τῆς νεφέλης, ὅπερ ἐστὶ σχῆμα τὸ βασι-  
155 λικόν, τὴν νεφέλην λέγω· τὸν βασιλέα ἐδήλου τῶν ἄνω στρατιῶν,  
«καὶ οὕτως ἐλεύσεται» δηλὸν ἐκ τῆς μαρτυρίας τῶν ἀγγέλων· καθὼς  
φησιν, «οὗτος ὁ Ἰησοῦς ὁ ἀναληφθεὶς ἀφ' ἡμῶν εἰς τὸν οὐρανόν, οὕτως  
ἐλεύσεται», δηλὸν ὅτι μετὰ τῆς σαρκὸς καὶ ἐν νεφέλῃ.

Εἴ τις ἐπιθυμεῖ τὸν Χριστὸν ἰδεῖν, εἴ τις λέγει ὅτι οὐκ εἶδεν  
160 αὐτὸν ἀναλαμβάνόμενον, τοῦτο ἀκούσας βίον θαυμαστὸν ἐπιδεικνύσθω  
καὶ πάντως ὄψεται αὐτὸν καὶ γὰρ μετὰ πλείονος δόξης ἦξει. Ἀλλ'  
οὕτω μετὰ νεφέλης, οὕτω μετὰ σώματος καὶ πολλῷ θαυμασιώτερον  
ἰδεῖν αὐτὸν ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ καταβαίνοντα· ἐπὶ τίνι δὲ ἦξει, οὐκέτι  
προσέθηκε· τοῦτο τὴν Ἀνάστασιν βεβαιοῖ. Εἰ γὰρ μετὰ σώματος

140 τὸ scriba correxit ex τὸν V || 141 γεννημένον V || 144 αὐτοὺς om. V  
147 ὧδε: αὐτοὺς ἐνόπιόν μου V || 148 αὐτοῦ πάλιν V || 149 πρὸς τὴν Ἱερου-  
σαλήμ om. V || 153 οὗτος scriba correxit ex οὕτως V || 154 τῆς νεφέλης: νε-  
φέλων V τὸ om. V || 155 λέγων V ἐδήλου ... στρατιῶν: τὸν ἄνω στρατιώτην  
ἐδήλου V || 156 οὕτως: ὅτι οὗτος V μαρτυρίας: χωρίας V || 157-158 οὗτος ...  
δηλὸν om. V || 159 Καὶ ante Εἴ V εἴ τις λέγει: ἥτις ἀλγεῖ V || 160 τοῦτο ... θαυ-  
μαστὸν: καὶ V || 161 πάντως: πάλιν V || 162 οὕτω (post Ἀλλ'): ὃν ἐπὶ V οὕτω:  
καὶ V τοῦ ante σώματος V || 162-163 πολλῷ ... ἦξει: οὐκ ὄψεται τίς μόνος,  
ἀλλὰ καὶ συν αὐτῷ ἔστε δια παντός, ὃ πάντων ἐστὶν μακαριώτερον V

143-145 Ψ' αλμ. β' 4-5 146-147 Λουκ. ιθ' 27 149-150 Ματθ. κγ' 37-38  
151-152 Ματθ. κα' 43 156-158 Πράξ. α' 11

165 ἀνελήφθη, πολλῷ μᾶλλον μετὰ σώματος ἀνέστη· καὶ πάλιν ἦξει καὶ  
εἰσελεύσεται εἰς τὴν κατάπανσιν αὐτοῦ, ἣν ἡτοίμασε τοῖς ἀγαπῶσιν  
φ. 50<sup>v</sup> αὐτόν. Ἐκεῖνη γὰρ ἐστὶν ὄντως κατάπανσις, ἐνθα ἀπέδρα / ὀδύνη  
καὶ λύπη καὶ στεναγμός, ἐνθα οὔτε φροντίς, οὔτε πόνος, οὔτε φόβος  
καταπλήττων τὴν ψυχὴν, ἀλλὰ μόνος ὁ τοῦ Θεοῦ πόθος ἡδονῆς  
170 πλήρης ὦν. Οὐκ ἔστιν ἐκεῖ «ἐν ἰδρώτι τοῦ προσώπου σου φαγῇ τὸν  
ἄρτον σου», καὶ τὰ ἐξῆς, ἀλλὰ πάντα εἰρήνη, πάντα χαρά, πάντα εὐ-  
φροσύνη· οὐκ ἔστιν ἐκεῖ ζηλοτυπία καὶ βασκανία, ἀλλὰ μετὰ δόξης  
ὁφόμεθα τὴν μακαριότητα τῆς δευτέρας αὐτοῦ παρουσίας. Τί δὲ ἄν  
τις εἴποι τὰς χιλιάδας τῶν ἀγγέλων, τῶν ἀρχαγγέλων τὰς μυριάδας,  
175 τῶν ἀσωμάτων δυνάμεων τὰ χερουβίμ, τὰ σεραφεῖμ, τὰς χοροστα-  
σίας τῶν ἁγίων, τῶν θρόνων καὶ κυριοτήτων τὰ τάγματα, ἐξουσιῶν,  
ὧν τὸ κάλλος ἀμήχανον καὶ τὸ πλῆθος ἄπειρον καὶ πάντων προ-  
ηγουμένων τὴν ἄπειρον δόξαν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ μετὰ  
τῆς ἡμετέρας ἀπαρχῆς, ἥς ἀνήγαγεν ἐν τοῖς οὐρανοῖς;  
180 Γένοιτο δὲ καὶ ἡμᾶς μετὰ παρῶσης καὶ βίου λαμπροῦ ὀφθῆναι  
τῷ ἀπροσίτῳ προσώπῳ τοῦ νυμφίου Χριστοῦ καὶ τῶν ἐπηγγελμένων  
ἐπιτυχεῖν ἀγαθῶν, χάριτι καὶ φιλανθρωπία τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ  
Χριστοῦ, μεθ' οὗ τῷ Πατρὶ ἅμα τῷ ἁγίῳ Πνεύματι δόξα, κράτος,  
τιμὴ καὶ προσκύνησις, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν  
185 αἰώνων, ἀμήν.

## ΛΟΓΟΣ Δ'

Χειρόγραφοι κώδικες: 1) Vaticanus gr. 1990, φφ. 229-231 (11ου-  
12ου) (= W)· 2) Mosquensis. Musée Historique Sinodal 5 (Vladimir 412),  
φφ. 264<sup>v</sup>-270 (ἔτ. 1445) (= M)· 3) Mosquensis. Musée Histor. Sinodal  
284 (Vladimir 215), φφ. 338<sup>v</sup>-348<sup>v</sup> (9ου-10ου αἰ.) (= N).

φ. 229 Ἰωάννου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Χρυσοστό-

166 ἡτοίμασεν: εὐτρέπησ(εν) V || 168 οὔτε (ante πόνος): οὐ V || 169  
καταπλήττων: καλύπτον V πόθος: φόβος V || 173 δὲ om. V || 174 τὰς  
μυριάδας τῶν ἀρχαγγέλ(ων) V || 175 τῶν ἀσωμάτων δυνάμεων om. V || 176  
καί: τῶν V τὰ τάγματα om. V τῶν ante ἐξουσιῶν V || 177 ὧν ... καὶ τὸ om. S  
ἄπειρον om. V || 181 προσώπῳ ... Χριστοῦ: βασιλεῖ καὶ νυμφίῳ Χ(ριστ)ῷ  
V || 183-184 μεθ' οὗ ... ἀεὶ καί: φ ἡ δόξα S

1 Ἰωάννου ... Χρυσοστόμου: Τοῦ ἐν ἁγίοις π(ατρ)ὸς ἡμῶν Ἀθανασίου  
ἀρχιεπισκόπου Ἀλεξανδρείας MN ||

166-167 Α' Κορ. β' 9 170-171 Γεν. γ' 19

μου λόγος εἰς τὴν Ἀνάληψιν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. Εὐ-  
λόγησον πάτερ.

Οὐκ οἶδα ποῖα χρῆσμαι γλώττη πρὸς τὴν τῆς παρούσης ἐορ-  
5 τῆς εὐφημίαν, ποίῳ δὲ στόματι τὰ ἁρμόττοντα τῷ οὐρανίῳ φθέγγο-  
μαι θαύματι. Οὐράνιον γὰρ τὸ σήμερον, ὡς ἴστε, μυστήριον ὡς ἄνω  
τὴν ἀρχὴν ἐσχηκός. Ὅθεν γὰρ κατέβη, ἐκεῖ πάλιν ἀνέβη Χριστός· «ὁ  
γὰρ καταβάς», φησὶν, «αὐτός ἐστι καὶ ὁ ἀναβάς». Κατέβη δέ, εἰπον,  
καὶ ἀνέβη, οὐ περιγράφων τὸν ἀκατάσχετον τόπω, οὐδὲ ἐν μέρει τὸν  
10 πανταχοῦ κανονίζων, ἀλλὰ τῷ τῆς οἰκονομίας λόγῳ τὸν ἀκατάλη-  
πτον ἐφθάσθαι πιστεύομεν· οὔτε γὰρ κατελθὼν ἔλειπε τὸν οὐρανόν,  
οὐδὲ ἀναβάς τῆς γῆς χωρισθεὶς ἀφήκεν ἡμᾶς. «Τὸν οὐρανὸν γὰρ καὶ  
τὴν γῆν ἐγὼ πληρῶ», λέγει Κύριος, ὥστε τιμῆς ἐπάξιον καὶ δέους τὸ  
θαῦμα. Τὸ γὰρ παρὰ φύσιν φόβον τῇ φύσει γεννᾷ. Ὅσπερ γὰρ ἄνθρω-  
15 πος ἄγγελον ἰδὼν ἐπὶ γῆς κάμπτει τὸν αὐχένα, ὀρθοὶ τὰς τρίχας καὶ  
τί τὸ τῆς ὀπτασίας αἴτιον καθ' ἑαυτὸν ἐκζητεῖ, οὕτω δὴ τῶν ἀσωμά-  
φ. 229<sup>ν</sup> των τότε τὰ τάγματα. Σῶμα βαῖνον ἐπὶ νεφέλης / ἐώρων σὺν φόβῳ  
καὶ τί τὸ ξένον ἐξήτουν τοῦ θαύματος· καὶ τῆς ἐρεῦνης τεκμήριον τὸ  
Δαυϊτικὸν ἡμῖν λόγιον, ὅπερ ὡς πυθομένων τῶν ἄνω δυνάμεων παρὰ  
20 τοῦ προφήτου ἐβεβόητο «τίς ἐστιν οὗτος ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης;» Τὸν  
γὰρ ἐν τῇ φαινομένῃ σαρκὶ σαρκωθέντα τέως οὐκ ᾔδεσαν, ἕως ἂν  
πάλιν ἀντήκουσαν τὸ «Κύριος τῶν δυνάμεων αὐτός ἐστιν ὁ βασιλεὺς  
τῆς δόξης» παρὰ τοῦ προφήτου βεβοηκός. Ἐν γὰρ τῷ ὄρει τῶν  
Ἐλαιῶν ὁ Χριστὸς ἀναβάς καὶ τῆς οὐρανοπόμπου λαβόμενος κορυφῆς  
25 τῶν τε μαθητῶν ἐκεῖσε τὸ στίφος ἑνθμίσας αἵρεται, ὁρῶντων αὐτῶν,

2-3 Εὐλόγησον πάτερ om. NW || 5 τὰ om. NW || 6 θαύματα W  
ἄνωθεν MN || 7 ἐσχηκός N || 10 κανονίζοντα N τῷ: τὸ N || 11 πιστεύωμεν  
W || 12 καὶ ante τῆς N || 14-15 ἄγγελον ἄνθρωπος M || 16 συζητεῖ N δεῖ  
W τὰ αὐτὰ ante τῶν M τὰ κατὰ ante τῶν N || 17 τὰ om. MN βαίνων  
W || 18 καὶ (ante τί) om. NW || 18-19 τὸ ... λόγιον om. W || 21-22  
ἕως ... ἀντήκουσαν om. M || 22-23 αὐτός ... δόξης om. W || 23 παρὰ ...  
βεβοηκός om. MN || 24 ὁ om. W οὐρανοπόμπου: τῶν οὐρανῶν βασιλείας M  
τῶν οὐ(ρα)νῶν N τῶν οὐ(ρα)νῶν καὶ ante κορυφῆς M || 25 αἵρετε W

7-8 Ἐφεσ. 8' 10 12-13 Ἱερ. κγ' 24 20 Ψαλμ. κγ' (κδ') 822-23 Ψαλμ.  
πγ' (πδ') 2, 4

μεταρσίῳ φορᾷ πρὸς οὐρανὸν ἀνορμῶν, γῆς ἐν σαρκὶ μεριζόμενος,  
θεότῃτι δὲ τῷ παντὶ συμπληρούμενος, μᾶλλον δὲ μὴ χωρούμενος.

Τοιοῦτος γὰρ ὁ Δεσπότης ἡμῶν Χριστὸς καὶ Σωτὴρ Ἰησοῦς, καὶ  
τὰ τῆς ἐνσάρκου πληρῶν παρουσίας καὶ τὰ τῆς θείας ἐνδεικνύμενος  
30 αἰθεντίας, καὶ ἐν γαστρὶ κυοφορούμενος καὶ τῷ Πατρὶ συγκαθεζόμε-  
νος, καὶ ἐκ γυναικὸς τικτόμενος καὶ τὰ τικτόμενα διαπλάττων ἐν  
μήτρᾳ παιδίᾳ, καὶ σπαργανούμενος μετὰ τῶν ἐν ὀράκεσι καὶ τὸν οὐ-  
ρανὸν περιβάλλων ἐν νέφεσι, καὶ ἐν φάτνῃ ἀνακλινόμενος καὶ ἐν ἀπε-  
ράντοις αἰῶσιν ἀναπαυόμενος, καὶ παρθενικῷ μαζῷ γαλουχούμενος  
35 καὶ τροφὴν πᾶσι σαρκὶ παρεχόμενος, καὶ μητρικαῖς ἀγκάλαις περι-  
φερόμενος καὶ τοῖς χερουβὶμ ἐποχούμενος, καὶ αὖξων καὶ πᾶσι μέτρα  
τιθεὶς ἡλικίας, καὶ ἐπ' ἄκρων κυμάτων περιπατῶν καὶ καθ' ὁδὸν κο-  
πιῶν, καὶ ἐν Ἰουδαίᾳ παρὰ Ἰουδαίων κρατούμενος καὶ τῷ παντὶ μὴ  
χωρούμενος, καὶ σταυρῷ τὰς χεῖρας ἡλούμενος καὶ τὴν γῆν ἐν ταύ-  
40 ταις δρακὶ θέμενος, καὶ θνήσκων καὶ θανάτῳ κτείνων τὸν θάνατον,  
καὶ νεκρούμενος καὶ νεκροὺς ἀνιστῶν, καὶ τῆς γῆς μὴ χωριζόμενος  
καὶ εἰς οὐρανοὺς ἀναλαμβάνόμενος. «Νεφέλη γάρ», φησὶν, «ὑπέλαβεν  
αὐτὸν ἀπὸ τῶν ὀφθαλμῶν αὐτῶν»· οὐκ εἶπεν ἔλαβεν, ἀλλ' ὑπέλαβεν.  
φ. 230 Ἀηλοὶ γὰρ ὡς οὐ περιέσχε τὸν ἀχώρητον, ἀλλὰ τοῖς τοῦ ἁνα / τα-  
45 λήπτου τὸ νέφος ὑπεστρώθη ποσὶν, ὃ δὴ μάλιστα θαῦμα. Ἄνω τὰς  
τῶν ἀποστόλων πρὸς αἰθέρα ἐδέσμει μορφάς· «ἀτενίζοντες γάρ», φη-  
σὶν, «ἦσαν εἰς τὸν οὐρανὸν πορευομένου αὐτοῦ· ἀτενίζοντες ἦσαν εἰς  
τὸν οὐρανὸν»· οὐχ ἀπλῶς ὁρῶντες, ἀλλ' ἀτενίζοντες, σύντονον ὄμμα  
πρὸς τὸν παντέφορον βλέπειν ἐστήριζον. Οὕτως οὐδὲ οἶμαι τὸ βλέμμα,  
50 ὅσον ἐρεῦνη κατέτεινον τὸ φρόνημα· τίποτε ἄρα ἐννοοῦντες, ξένον  
εἶη τοῦτο θεώρημα. Αἰθεροβάτης ἡμῶν μετὰ σώματος ὁ διδάσκαλος  
ἀπτέρῳ τέμνει τῇ φύσει τὸν ἀέρα, πτέρυξ γὰρ αὐτῷ τῆς ἀνόδου  
τὸ βούλημα, λαμπρὰν ὑπὸ πόδα τανύσας ἔχει νεφέλην, φέρει τὴν

26 μὲν post γῆς M || 29 κατὰ ante τῆς ἐνσάρκου M θείας: θεότητος M  
|| 32 τῶν: τόκον MN || 33 ἐν νέφεσι: νεφέλαις MN || 33-34 ἐν ἀπεράντοις ...  
ἀναπαυόμενος, καὶ om. W || 34 ἐν ante παρθενικῷ M || 37 ἡλικία N ἐπ': ἐν  
W καὶ (ante καθ') om. NW || 41 τοὺς ante νεκροὺς N || 41-42 χωριζόμενος ...  
ὑπέλαβεν om. W || 42 οὐ(ρα)νὸν N || 43 ἀπὸ: ὑπὸ om. W || 49 τὸ ante τὸν N  
βλέπειν ... οὐδέ: ἐστήριζον ὄμμα, οὐ τοσοῦτον δὲ MN || 50 τὸ ante ξένον MN  
|| 51 εἶη om. MN || 52-53 ἀπτέρῳ ... βούλημα om. MN

42-43 Πράξ. α' 9 46-48 Πράξ. α' 10

φέρουσιν ἄνθρωποι φερόμενοι, ἢ πατεῖ, πρὸς ὕψος ἀνέλκει ποδί. Τὸν  
55 ἐπὶ τῆς θαλάσσης περίπατον πάλιν ἐμιμήσατο, ὥστε ἐπὶ ὑδάτων νέφη  
βαίνει καὶ νῦν νεφέλη ὑδροτόκῳ.

Ἄρα εἰς οὐρανὸν μετὰ σώματος ἀνίει ἢ συγχέει τῷ νέφει καὶ  
θήκη σαρκὸς τεχνώμενος; Ἄρα χωρὶς σώματος πρὸς τὰς ἀσωμάτων  
δυνάμεις φοιτᾷ ἢ μετὰ σαρκός; Ὡς ὅτε καὶ ταύτης ἐκτὸς οὖν κρατεῖ  
60 τοῦ παντός; Ταύτας οὖν αὐτῷ τὰς ἐννοίας ὁ Θεὸς ὁ ἀναληφθεὶς  
ἐγνωκῶς ἀγγέλων πέμπει δυνάδα τῶν ζητουμένων διδάσκαλον, οἱ  
καὶ παρεστῶτες αὐτοῖς αὐτίκα φθέγγονται λέγοντες· «ἄνδρες Γα-  
λιλαῖοι, τί ἐστήκατε ἐμβλέποντες εἰς τὸν οὐρανόν; οὗτος ὁ Ἰησοῦς  
ὁ ἀναληφθεὶς ἀπ' ὑμῶν εἰς τὸν οὐρανόν, οὕτως ἐλεύσεται, ὃν τρόπον  
65 ἐθεάσασθε αὐτὸν πορευόμενον εἰς τὸν οὐρανόν». Ὡς ἀνερχόμενον εἶδε-  
τε· οὐκ ἀποτίθεται, φησὶν, ὡς ὑμεῖς ἐννοεῖσθε, τὸ σῶμα· οὐ γὰρ εἰς  
χρήσιν ἔλαβεν, ἀλλ' εἰς ἀπέραντον κτίσιν τὴν σάρκα· οὐ πρὸς καιρὸν  
σεσωμάτων, ἀλλ' εἰς αἰεὶ, λοιπόν, ὡς εἶδε, σεσάρκωται· οὐκ ἄλλως  
ἀνέληπται, ἐτέρως δὲ παρέσται. Οὕτως ἐλεύσεται· οὕτω πῶς; Ὡς ἐκ  
70 Μαρίας γεγέννηται, ὡς μεθ' ὑμῶν συνανέστραπται, ὡς ἐν τῷ σταυρῷ  
παραδέδοται, ὡς ἐκ νεκρῶν ἐγήγερται, ὡς τοὺς τύπους τῶν ἡλίων  
ἐπέδειξεν, ὡς τὴν πλευρὰν παρὰ τοῦ Θωμᾶ ἐψηλαφᾷτο. Μένει / γὰρ  
ἢ πληγὴ πρὸς ἔλεγχον, οἶμαι, τῆς παρὰ τῶν Ἰουδαίων σφαγῆς καὶ  
φ. 230<sup>v</sup> τούτου μάρτυς Ζαχαρίας ὁ προφῆτης, «ὄφονται», λέγων, «εἰς ὃν ἐξ-  
εκέντησαν». Οὐκ εἶπεν ὃν ἐξεκέντησαν, ἀλλ' εἰς ὃν ἐξεκέντησαν· εἰς  
75 τὸν τόπον ἐμβλέψουσιν ὅπου τὴν λόγχην ἐπηξάν· τὸ τῆς ἀχράντου τὸ  
τραῦμα, φησί, γνωρίσουσι λαγόνος· τῆς οἰκείας εἰς τὸ θεῖον ληστείας  
τὴν ὀρυγα ὄφονται. Ὡς τῆς ὑπὲρ λόγον τοῦ Χριστοῦ πραγματείας!

54 ἄν ἔλκει W || 55 νέφη om. MN || 56 νεφέλη om. W || 57-58 Ἄρα ...  
τεχνώμενος; om. MN || 58 σώματος: σαρκὸς M || 59 ἐκτὸς οὖν: ἐκ τῆς WN  
|| 60 αὐτῷ: αὐτῶν M ὁ (ante Θεός): ὡς MN ὁ (ante ἀναληφθεὶς) om. M || 62  
φθέγγονται om. M || 62-63 ἄνδρες Γαλιλαῖοι om. W || 63 εἰς τὸν οὐρανόν  
om. W || 64 οὕτως ἐλεύσεται ante ὡς N || 64-65 ὃν ... οὐρανόν om. W || 66  
ἐννοεῖσθε, τὸ σῶμα: ἐνῷ ὑπάρχεται σώματι N || 67 κτίσιν om. M ἔλαβε ante  
τὴν σάρκα M || 68 οἶδεν MN ἄλλος W || 69 Οὕτως ἐλεύσεται om. W || 70  
ὡς μεθ' ὑμῶν συνανέστραπται om. W || 70 ἐν om. MN || 71 ἀνέγήγερται MN ||  
76 ἐνέπηξαν N τὸ (ante τραῦμα) om. N || 77 γνωρίσουσι correxi: γνωρίσωσιν  
codd. || 78 διόρυγα M διώρυγαν N

54-55 πρβλ. Ματθ. ιδ' 25-26 καὶ Μᾶρκ. στ' 48-49 καὶ Ἰω. στ' 19 62-  
65 Πράξ. α' 11 74-75 Ἰω. ιθ' 37

Νεκροὺς ἀνέστησε καὶ τῶν ἰδίων χειρῶν τοὺς ἀνασκολοπισμοὺς οὐκ  
80 ἀπώλεσε; Τὸν θάνατον τῷ θανάτῳ ἐπάτησε καὶ τὴν τοῦ σιδήρου  
πληγὴν οὐκ ἴασατο; Διατί; Ἵνα ἐκ μάρτυρος ἐνδικὸν τοῖς ἀδίκοις ἐκτί-  
σῃ τὸ τοῦ τολμήματος ὄφλημα. Ἔρχεται γάρ, κράτος μὲν ἔχων κριτοῦ,  
φέρων δὲ συγκατάβασιν ἀδελφοῦ οὐκ ἐκ βίας, κρίνων δὲ ἕκαστον ἐκ  
85 τῆς τῶν οἰκείων ἔργων αὐτῷ καὶ μαρτυρίας κατὰ τὸ παρ' αὐτοῦ ἐκ  
τοῦ Λαυτὶδ εἰρημένον· «ἐλέγξω σε καὶ παραστήσω κατὰ πρόσωπόν  
σου τὰς ἀμαρτίας σου». Ἐντρέψω οὖν Ἰουδαίους, εἰ καὶ μὴ χεῖλεσι τό-  
τε τοῖς μῶλωνσι καὶ τῇ τῆς πλευρᾶς αὐτοῦ θέᾳ πρὸς αὐτοὺς ἀφήσει  
φωνάς· «ἐγὼ πρὸς ὑμᾶς ἐλήλυθα δι' ὑμᾶς, ὑμεῖς δὲ κακὰς ἀντὶ ἀγαθῶν  
ἀνταπεδώκατέ μοι ἀμοιβάς». Ἴδετε κατὰ τίνος τὸ ξίφος ὠξύνετε. Καθ'  
90 οἷας πανδεσπότου πλευρᾶς ἀφήκατε τὰς πληγὰς· «ἀμνοῦ με δίκην  
κατεθύσατε καὶ τῶν ἐμῶν σαρκῶν, ἄγευστοι μεμενήκατε, ὑμᾶς καθ'  
ὑμῶν τῶν παρ' ὑμῶν εἰς ἐμὲ γεγεννημένων λαμβάνω κριτάς». Δικάσατε,  
εἰ δέον, ὑμᾶς, παρ' οὗ τεθύκατε, συγγνώμην ἔχειν, εἰ εὐλογον, παρ' οὗ  
κριτοῦ πεφονεύκατε, ζητῆσαι τὸν ἔλεον. Εἰ γὰρ ἅπας κριτῆς ζώντων  
95 καὶ ἄλλου θανάτου ἐκζητεῖ, πόσῳ μᾶλλον αὐτὸς καὶ τὴν κατ' αὐτοῦ  
γενομένην ληστείαν. Εἰ γὰρ καὶ «ἄφες», ἔφη, «πάτερ, αὐτοῖς τὴν  
φ. 231 ἀμαρτίαν», τοῖς οὐκ εἰδόσιν εἰπεῖν ὃ δέδρακε, / μετὰ δὲ γνώσιν ἅπας  
αὐτοῖς τρόπος ἀπολογίας γυμνός. Ταῦτα ἐρεῖ κατ' ἐκείνου καιροῦ πρὸς  
Ἰουδαίους ὁ Χριστὸς πρὸς ἡμᾶς ἐλευσόμενος, ὡς δραβῆναι τεθέληκεν  
100 ἀναλαμβάνόμενος, ὡς δραθήσεται πάλιν ἐρχόμενος. Ἐν ταύτῃ γὰρ τῇ  
σαρκὶ δικάσει πάσῃ σαρκί· ἐν ταύτῃ πάνδημον συγκροτήσῃ κριτή-  
ριον· ἐν ταύτῃ γυμνὸν καὶ τετραχειλισμένον ἀπαιτήσῃ λογοθέσιον.

80 ἀπώλεσε: ἀπούλωσε(v) MN τῷ ... ἐπάτησε: ἐπινάξατο W τὴν om.  
W || 81 μάρτυρον N ἐνδικὸν om. MN || 81-82 ἐκτίσαι: ἐκτῆσαιτο MN ||  
83 κρίνον N || 84 τῶν om. M αὐτῷ: αὐτοῦ N καὶ om. N || 84-85 ἐκ τοῦ  
om. MN || 86 ἐντρέψει N ἐντρέχει W οὖν: γοῦν MN || 87 αὐτοῦ om. W  
ἀφήσοι N ἀφείσοι W || 88 δὲ om. M || 89 ἀπεδώκατε MN || 90 ἐπαφήκατε  
WN || 91 ἐθύσατε MN || 93-94 παρ' οὗ κριτοῦ: δι' ὃν κριτὴν MN || 94 πᾶς  
MN ζώντων om. MN || 95 ἄλλου θανάτου: τὸν κατ' ἄλλον θάνατον MN καὶ  
om. M || 96 ἔφη: εἶπε(v) MN || 96-97 τὴν ἀμαρτίαν om. MN || 97 τοῖς om.  
W εἶδον W || 98 αὐτοῖς om. M τρόπος αὐτοῖς N κατ' ἐκείνου καιροῦ: τότε  
MN || 99 ὁ om. WN πῶς ἐλευσόμενος post ἐλευσόμενος MN || 101 τὸ ante  
πάνδημον M

85-86 Ψαλμ. μθ' (ν') 21 88-89 πρβλ. Ψαλμ. λγ' (λδ') 12 96-97 πρβλ.  
Λουκ. κγ' 34

105 Ἡμεῖς δὲ τὸν ἐξ ἡμῶν κριτὴν ἡμῶν ἀνευφημήσωμεν, τὸν ὑπὲρ  
ἡμᾶς καθ' ἡμᾶς δι' ἡμᾶς γεγονότα δοξάσωμεν, συγγενῇ τὸν αὐτὸν  
110 Δεσπότην καὶ κριτὴν θαυράσωμεν ἔχοντες, ἀποστολικὸν τὸν τοῦ λό-  
γου δεσμὸν ἐγκομβώσαντες λόγῳ. «Ὁμολογουμένως», φησί, «μέγα  
τὸ τῆς εὐσεβείας ἐστὶ μυστήριον· Θεὸς ἐφανερώθη ἐν σαρκί, ἐδικαιώ-  
θη ἐν Πνεύματι, ἐπιστεύθη ἐν κόσμῳ, ἀνελήφθη ἐν δόξῃ». Αὐτῷ ἡ  
δόξα καὶ τὸ κράτος, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων,  
ἀμήν.

## ΛΟΓΟΣ Ε'

Χειρόγραφος κῶδιξ: Brown University Library. Special Col-  
lections ms. BX 330 B 9\*, φφ. 304<sup>v</sup>-310<sup>v</sup> (16ου-17ου αἰ.).

φ. 304<sup>v</sup> Τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταν-  
τινουπόλεως τοῦ Χρυσοστόμου <λόγος> εἰς τὴν ἀγίαν Ἀνάληψιν τοῦ  
Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. Εὐλόγησον δέσποτα.

5 Λογαριάζοντας ἐγὼ ἀκόμη κατὰ ψυχὴν τὸ ἐκ τοῦ σταυροῦ  
προσγινόμενον κέρδος εἰς τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων καὶ τὴν ὠφέλειαν  
τὴν ἐκ τῆς ἀναστάσεως, μὲ τὸν ζυγὸν τῆς δικαιοσύνης ζυγιάζοντας,  
ὁ ἀσαβούρευτος πλοῦτος τῆς θείας Ἀναλήψεως ἀνάβρυσε καὶ ἄς  
βλέπει τὸν ἐμὸν Δεσπότην καὶ Θεὸν εἰς τοὺς οὐρανοὺς ἀνερχόμενον,  
ὅπου ἦτον τὸ πρότερον, ἵνα μέ, τὸν πηλὸν, σύνθρονον ἀποδείξῃ τοῦ  
φ. 305 ἀχράντου πάθους καὶ μεῖζον σφραγίσῃ τοῦ Παύλου τὰ λόγια, / ὅτι  
«συνήγειρε καὶ συνεκάθισεν ἡμᾶς ἐν τοῖς ἐπουρανίοις». Ὅσοι, λοιπόν,  
τοῦ πρώτου Ἀδάμ ἀπεθέμεθα τὴν στολὴν καὶ τὴν γνώμην, καὶ τὸν  
δεύτερον Ἀδάμ, ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ Χριστός, ἡξιώθημεν ἵνα φοροῦμεν  
τῇ χάριτι.

15 Ἀρμόδιον ᾧδὴν ἃς τελειώσωμεν τῷ νικητῇ, τὴν ὁποίαν καὶ

103 ἀνευφημήσωμεν: εὐφημήσωμεν [[ἀνευφημήσωμεν]] M εὐφῆμως  
ante ἀνευφημήσωμεν N || 104 δι' ἡμᾶς καθ' ἡμᾶς MN || 106 τέως ante δεσμὸν  
MN λόγῳ: εἰπόμεν M εἰπομεν N || 107 ἐστὶ om. MN || 109 καὶ τὸ ... ἀεὶ  
καὶ om. MN

1 Λόγος λα<sup>ος</sup> in marg.

106-108 Α' Τιμ. γ' 16

11 Ἐφεσ. β' 6 18-19 πρβλ. Φιλιπ. β' 7

ὁ προφήτης πάλαι ποτὲ καιρὸν προθύμως ἐβόα· «ὁ Θεὸς τίς ὁμοιω-  
θήσεται σοι;» Διότι σὺ μόνος, ὡς γινώσκεις, εἰς σάρκα κενώσας τὸν  
ἑαυτὸν σου, ἄτρεπτον, ἀναλλοίωτον, ἀπαθῆ τὴν οὐσίαν τῆς θεότη-  
τος ἐφύλαξας. Απόθεν ὁ προφήτης μὴ ἀμφιβάλλοντας, ἀλλὰ θαυ-  
20 μάζοντας, μὴ συγκρίνοντας, ἀλλὰ δεικνύοντας τὸ ἀπαράβλητον, ἔλε-  
γεν· «ὁ Θεὸς τίς ὁμοιωθήσεται σοι;» Διότι ὅλα ἐκ σοῦ καὶ διὰ σοῦ  
ἐγένηκαν· τὰ δὲ γενόμενα φανερόν εἶναι ὅτι δεικνύονται πάντοτε  
φ. 305<sup>v</sup> ἐλαττότερα ἀπὸ τοῦ ποιήσαντος αὐτά, καθὼ / καὶ μεγαλειότερην τι-  
μὴν ἔχει ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὸ ὁσπῆτιον, τὸ ὁποῖον ἐκατεσκεύασε.

25 «Τίς γοῦν ὁμοιωθήσεται σοι;» Ὁ ἥλιος, διὰ τὸ φῶς; Ἀλλὰ  
καθ' ἐκάστην βλέπω αὐτὸν ὅπου σβέννει, διότι τάξιν ἔλαχε νὰ δια-  
δεχθῇ τὴν ἐσπέραν ὑπὸ τῆς νυκτός. Σελήνη ὁμοιωθήσεται σοι, διὰ  
τὴν εὐπρέπειαν ὅπου ἔχει; Ἀλλὰ εἰς κάθε μῆνα ἀποθνήσκει καὶ τρό-  
πον τινὰ γεννᾶται. Ἀστέρες, ὅτι λάμπουσιν; Ἀλλὰ ὡς ἂν λάμψη ἡ  
30 ἡμέρα, ἀρνοῦνται τὴν ἑλλαμψιν. Θάλασσα ὁμοιωθήσεται σοι, διὰ τὸ  
ἀμέτρητον τοῦ πελάγους; Ἀλλὰ μὲ ξύλον κόπτεται μικρὸν καὶ μὲ  
κουπὶ μαστίζεται, διότι ἀνθρωπίναις χρεαίαις ὑπὸ σοῦ ἐπροστάχθη ἵνα  
ὑπηρετῇ. Ἡ γῆ πάλιν ὁμοιωθήσεται σοι, διὰ τὸ ἐδραῖον καὶ στεραϊόν;  
Ἀλλὰ, σοῦ βουληθέντος, ὃ, τι δήποτε σαλεύεται μὲ τὸ βλέμμα, διότι  
φ. 306 καὶ χοῦμά σοι προσήγαγεν, ὅταν ἐδημιούργεις τὸν ἄνθρωπον, / ὅταν  
μὲ τὴν ἔμπνευσιν τῆς ψυχῆς τὸν πηλὸν ἔψησες. Ὁ οὐρανός, λοιπόν,  
ὁμοιωθήσεται σοι; Πῶς; Καὶ ὁμως, μὲ τὸ νὰ προστάξῃς σὺ, νεφέλην  
σοι ἐπαράστησεν εἰς τὸ ὕψος, ὡς ἄλογον ἐπάνω τῆς βασιτάζουσας,  
καθὼς ποτε ὁ ἀστήρ, ὅπου ἐδίδαξε τοὺς μάγους ἐν Βηθλεέμ, τὰ σὰ  
40 γενέθλια. Ἄγγελος γοῦν ἢ ἀρχάγγελος ὁμοιωθήσεται σοι; Πῶς; Ἡ μὲ  
τίνα τρόπον; Ὅτι πνεύματα λειτουργικὰ ὑπάρχουσι καὶ ὑπηρετοῦσι  
μετὰ φόβου τοῖς σοῖς προστάγμασιν. Ἀλλὰ μὲ τὸ νὰ ἐνθυμηθῶ  
ἀγγέλους, μὲ τὸν λόγον ἀναγκάζομαι πρὸς ἐκεῖνον τὸν ἄγγελον, τὸν  
καθεζόμενον εἰς τὸν λίθον τοῦ ζωφόρου μηνύματος, διότι γινώσκω  
45 ὅτι δὲν θέλει ἀγανακτήσῃν, λειτουργός, ἥγουν ὑπηρέτης, ὑπάρχων  
ἐκεῖνου τοῦ πείσαντος τὸν Θωμᾶν, ἵνα ψηλαφᾷ εὐσεβῶς καὶ νὰ ἐρευνᾷ  
φ. 306<sup>v</sup> ἀσφαλῶς καὶ νὰ τιμᾷ θεοπρεπῶς τὸ μέγα / μυστήριον.

Λέγε μοι, λοιπόν, ὦ ἄγγελε, διότι ποτὲ μὲν ἕνα σε, ποτὲ δὲ

21 Ψαλμ. πβ' (πγ') 2 21-22 πρβλ. Ἰω. α' 3 25 Ψαλμ. πβ' (πγ') 2  
33 πρβλ. Ψαλμ. ιζ' 8 35 πρβλ. Γέν. β' 7 39-40 πρβλ. Ματθ. β' 1-2 43-44  
πρβλ. Ματθ. κη' 2 καὶ Μᾶρκ. ιστ' 2 45-46 πρβλ. Ἰω. κ' 27 48-56 πρβλ.



καὶ πῶς ἔχεις καὶ συλλειτουργὸν ἕτερον ἄγγελον μὲ τοῦ λόγου σου  
 50 γράφουσι τὰ εὐαγγέλια —μία δὲ εἶναι ἡ χάρις, μία δὲ διακονία τὸ  
 πρᾶγμα συνίστησι— λέγε μοι· τίνας χάριν τοὺς οὐρανοὺς κατέλιπες  
 καὶ προσκαρτερεῖς εἰς τὸν τάφον; Καὶ μετὰ τῶν ἄνω δυνάμεων  
 συνδιαιτώμενος καὶ λαλῶν, ἀφῆκας τὰ χερουβίμ, κάτω γυναιξὶ φαί-  
 55 νεσαι διαλεγόμενος καὶ λαλῶν; Ἀφῆκας τὰ χερουβίμ καὶ παρακά-  
 θεσαι εἰς τὸ μνημεῖον; Τὴν ἄνω φοβεράν ἔπανσες λειτουργίαν καὶ  
 κάτω μετὰ χαρᾶς πληροφορεῖς τὴν Μαριάμ; Μὲ σεισμόν τοὺς φυ-  
 λάσσοντας στρατιώτας ἐνέκρωσας καὶ μὲ πιθανότητα τὰς γυναῖκας  
 ἀποστολικῶς ἐξεπαίδευσας; Ἦλθεν ὁ Πέτρος, ἀλλὰ τὸν ἑαυτὸν σου  
 φ. 307 ὡς ἂν ἀσώματος ἔκρυψας· ἔδραμεν ὁ / Ἰωάννης, ἀλλὰ καὶ οὗτος  
 60 τὴν σὴν παρουσίαν ἀγνόησε· καὶ οἱ δύο μὲν σύμβολα τῆς ἐγέρσεως  
 τοῦ νεκροῦ, ὅπου δὲν ἐκλέφθη, ἀλλὰ ἀναστάντος Θεοῦ ἐθεωρήθη τὰ  
 σεντόνια. Εἰς μόνας δὲ τὰς γυναῖκας ἐμφανίζεσαι καὶ μόναις ταύταις  
 λαλεῖς, ἵνα μὴ φοβοῦνται. Καὶ ὁμως κοινὸν ἦτον εἰς ὅλους τὸ κέρδος  
 τῆς ἀναστάσεως, διότι μὴ νὰ γυναῖκας μόνον, οὐχὶ δὲ καὶ ἄνδρας, ὁ  
 65 Δεσπότης ἀνέστησεν ἐκ τῶν νεκρῶν; Μὴ νὰ μόνον νὰ σώσῃ τὴν Εὐάν,  
 οὐχὶ δὲ καὶ τὸν Ἀδὰμ ὁ Λόγος σαρκωθεὶς ἐπορεύθη; Τί, λοιπόν, τοὺς  
 πόδας προτάττεις ἀπὸ τῆς κεφαλῆς καὶ τὴν τάξιν ἀνακατώνεις καὶ  
 ἀνατρέπεις, γυναῖκας χειροτονῶν ἀποστόλους; Ἀρνῆθη ὁ Πέτρος;  
 Ἀλλὰ ἡ ἄρνησις τοῦ Πέτρου ὠφέλεια ἔγινε, διότι μὲ τὸ νὰ δακρύσῃ  
 70 πικρῶς ἐδίδαξε πῶς δίδεται ἡ ἄφεσις τῶν ἁμαρτιῶν. Ὅλοι αὐτὸν  
 κατέλιπον οἱ ἀπόστολοι; Ἀλλὰ τῷ Ἰωάννῃ τῷ Θεολόγῳ καὶ παρθέ-  
 νῳ / τὴν ἰδίαν κατὰ σάρκα μητέρα παρέθετο. Ἐν δυνάμει ἐπροστάχθη  
 φ. 307<sup>v</sup> ἀπλῶς, ἵνα πράττεις τὸ νῦν θεωρούμενον· ἀλλὰ δίδαξον τὴν ἐξ ἔθνῶν  
 ἐκκλησίαν, ἵνα ψηλαφήσῃ τὸ πρόσταγμα μὲ βεβαιότερον πόθον. Ναί,  
 75 λέγει, προλαμβάνω τὸν Παῦλον καὶ τὴν ἐκείνου φωνὴν προαρπάζω,  
 διότι δὲν εἶναι προσωποληψία εἰς τὸν Θεόν· «οὐκ ἔστιν Ἰουδαῖος, οὐδὲ  
 Ἕλλην»· οὐκ ἔστι δοῦλος, οὐδὲ ἐλεύθερος· οὐκ ἔστιν ἄρσεν, οὐδὲ θῆλυ·  
 πάντες γὰρ ὑμεῖς <εἰς> ἔστε ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ.

Διὰ τοῦτο λάμβανε σύντομον, ὦ πιστέ, τὴν ἀπόκρισιν τῶν  
 80 ὁποίων ζητεῖς καὶ τῶν ὁποίων ἐπεζήτησας ἵνα μάθῃς. Τιμῶ τὴν γυ-

Ματθ. κη' 1-10 καὶ Μάρκ. ιστ' 1-8 καὶ Λουκ. κδ' 1-10 καὶ Ἰω. κ' 1, 11-12  
 56-57 πρβλ. Ματθ. κη' 2 58-63 πρβλ. Ἰω. κ' 1-9 68-69 πρβλ. Ματθ. κστ'  
 69-75 καὶ Μάρκ. ιδ' 66-72 καὶ Λουκ. κβ' 54-62 καὶ Ἰω. ιη' 16-18, 25-27  
 70-72 πρβλ. Ἰω. ιθ' 26-27 76 πρβλ. Ρωμ. β' 11 76-78 Γαλ. γ' 28

ναῖκα διὰ τὸν ἐκ γυναικὸς γεννηθέντα καὶ περιποιεῖμαι τὸ ἀσθενὲς  
 τῆς φύσεως διὰ τὸν ἐξ αὐτῆς προελθόντα, καθὼς αὐτὸς ὁ γεννηθεὶς  
 ὠκονόμησε. Διότι δοῦλός εἰμι καὶ νόμοις ἀκολουθῶ δεσποτικοῖς. Ὁ  
 ποιητὴς ἐξελέξατο γυναῖκα, καθὼς ἠθέλησε· πρὸς ταύτην ἐγὼ λαλῶ. /  
 φ. 308 Δὲν ἀπόκτησε πατέρα ἐπὶ τῆς γῆς, διότι ἔχει εἰς τὸν οὐρανόν. Καθὼς,  
 λοιπόν, ἀπάτωρ εἶναι εἰς τὴν γῆν, ἔτσι εἶναι ἀμήτωρ εἰς τὸν οὐρανόν.  
 Ἐλαβεν ἐξ ἀνθρώπων μητέρα, διότι χρεῖα ἦτον διὰ τ' ἐμᾶς, ἵνα ἐξέλθῃ  
 ἐκ γυναικὸς ὁ τοῦ γένους δημιουργός. «Ὁ ποιῶν, λέγει λοιπόν, ὑμᾶς  
 90 τοὺς ἀγγέλους αὐτοῦ πνεύματα καὶ τοὺς λειτουργοὺς αὐτοῦ πυρὸς  
 φλόγα», εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ μυστηρίου, οὐχὶ πρὸς τὸν Ἰωσήφ, ἀλλὰ τὴν  
 Μαρίαν, τὸν Γαβριὴλ ἀπέστειλε καὶ τῇ φύσει βοηθῶν ὡς δεσπότης  
 καὶ τὰ τῶν βλασφημιῶν στόματα χαλινώνοντας ὡς προγνώστης. Διότι  
 τὸν διὰ γυναικὸς ἀπατηθέντα διὰ μέσου αὐτῆς πρεπόντως βούλεται,  
 ἵνα ἐπι<σ>τρέψῃ. Ὡδινεν ἡ Εὐὰ θάνατον· αὕτη δὲ πάλιν τὴν ζωὴν  
 95 ἡμῖν ἐγέννησε διὰ μέσου τῆς Μαρίας. Ἐλάλησε τότε τῷ διαβόλῳ  
 ἐκείνῃ διὰ μέσου τοῦ ὄψεως· τῶρ ἄγγελοι πρὸς αὐτὴν διαλέγονται.  
 Διότι μὲ ξύλον τὸ ξύλον ὁ Χριστὸς ἀντεστράτευσε καὶ γεῦσιν ὑμῖν  
 φ. 308<sup>v</sup> ἀντὶ γεύσεως / ἔδωκεν, ἵνα βλέποντες θεληματικῶς ταπεινούμενον διὰ  
 τ' ἐσᾶς τὸν ἐσᾶς κατ' εἰκόνα ποιήσαντα νὰ ὁμολογήσετε τὴν συγ-  
 100 κατάβασιν καὶ νὰ δοξάσετε τὸν ἔτσι θελήσαντα, λέγοντες καὶ διὰ  
 τοῦτο καὶ διὰ πάντα· «ὁ Θεός, τίς ὁμοιωθήσεται σοι;» Χαρίζεις καὶ  
 δὲν μετανοεῖς· λύεις τὰ σά, ἵνα στήσῃς τὰ ἐδικά μας. Εἶπας πρὸς τὸν  
 Ἀδὰμ· «ἐν ἰδρώτι τοῦ προσώπου σου φαγῇ τὸν ἄρτον σου». Καὶ πάλιν  
 ἀπόφασιν ἔλυσας, τῆς ζωῆς γενόμενος ἄρτος καὶ ἐσένα χωρὶς  
 105 ἰδρώτος σὲ τρώγομεν. Εἶπας αὐτῷ πρότερον· «γῆ εἴ καὶ εἰς γῆν  
 ἀπελεύσῃ». Ἀλλὰ τῶρ τὸν ἀπὸ τῆς γῆς καὶ εἰς τὴν γῆν ἀναλύνοντα  
 ἐπάνω εἰς τοὺς ὤμους λαβών, εἰς τὸν οὐρανὸν ἐπάνω εἰς θρόνον τὸν  
 ἐκάθισας, μὲ τὸ νὰ φανερώσῃς τοῖς μαθηταῖς σου τὸ μέλλον, διὰ μέσου  
 τῆς Μαρίας, εἰπών· «ἀναβαίνω πρὸς τὸν πατέρα μου καὶ πατέρα  
 110 ὁμῶν, καὶ Θεὸν μου καὶ Θεὸν ὑμῶν». Εἶπας πρὸς τὴν Εὐάν· «ἐν  
 λύπαις τέξῃ τέκνα», ἀλλὰ τεχθεὶς, ἤγουν γεννηθεὶς σὺ ἐκ γυναικὸς,

94 ἐπιτρέψῃ cod.

85-86 Ἑβρ. ζ' 3 88-90 Ψαλμ. ργ' (ρδ') 4 95-96 πρβλ. Γεν. γ' 1-4  
 97 πρβλ. Γεν. β' 16-17 98-99 πρβλ. Γεν. α' 27 101 Ψαλμ. πβ' (πγ') 2 103  
 Γεν. γ' 19 109-110 Ἰω. κ' 17 110-111 Γεν. γ' 16

- φ. 309 τὴν / πολυκαίρινον κατάραν εἰς ἐπιτήδειον καιρὸν τὴν ἔσβεσας. Εἶπας  
πρὸς τὸν ὄφιν· «Αὐτός σου τηρήσῃ κεφαλὴν καὶ σὺ τηρήσῃς αὐτοῦ  
115 πτέρησαν»· ἀλλὰ ἔνιψας τοὺς πόδας ἡμῶν ἐν τῷ βαπτίσματι καὶ δὲν  
προσέρχεται πλέον, εὐλαβούμενος τὴν δεσποτικὴν χεῖρα λάμπουσας  
εἰς τὰ πόδια τῶν δούλων. Ὡς, πῶς δὲν ἀφίνει τῷ διαβόλῳ τόπον φυγῆς  
ὁ ἄνω καὶ κάτω καὶ πανταχοῦ παρὼν μὲ οἰκονομίαν τῆς χάριτος! Οὗτος  
ὁ Θεὸς ἡμῶν ἐν τῷ οὐρανῷ καὶ ἐν τῇ γῇ πάντα, ὅσα ἠθέλησεν, ἐποίησεν.  
Ἀλλὰ τί εἶναι τὸ καινούργιον τῆς παρουσίας ἐορτῆς, τὸ ὅποιον  
120 εἶναι καὶ τῇ γλώσσῃ καὶ τῇ διανοίᾳ πρὸς φανέρωσιν δύσκολον; Διότι  
αἰφνίδια τοὺς μαθητὰς ὁποῦ τοὺς ἐδίδασκεν ὁ Κύριος καὶ ὁποῦ τοὺς  
ἐπαίδευε πρὸς τὸ μπάλευμα ὡς ἀν παιδίσκη τις, ἤγουν δουλεύτρια,  
εἰσελθοῦσα εἰς <ὁ>ποκάτωθεν τῶν ἀχράντων ἱχθυῶν τοῦ Χριστοῦ  
νεφέλη, μιμονμένη τὴν θάλασσαν, / ὁποῦ τὸν ἐβάσταξεν ἀβρόχως  
φ. 309<sup>v</sup> πρότερον, ἡσύχως, ἀταράχως τὸν Δεσπότην ἀνέλαβε καὶ τὸν ποτὲ  
καιρὸν ὡς ἀν βροχὴν καταβάνα εἰς τὸν θρόνον τῆς μεγαλωσύνης  
φανερῶς τὸν ἀπέδωκε. Διότι τὴν μὲν κατάβασιν αὐτοῦ τὴν ἠγνόησαν  
οἱ ἄγγελοι, αἱ ἐξουσίαι, αἱ δυνάμεις καὶ κυριότητες, τὴν δὲ μετὰ  
σαρκὸς Ἀνάληψιν ἀνευφημοῦσαι ἔκραζον· «Κύριος τῶν δυνάμεων,  
130 αὐτός ἐστιν ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης». Οὗτος εἶναι ὁ δεῦτερος Ἀδάμ, ὡς  
λέγει ὁ Παῦλος. Ἀλλὰ ἐκεῖνος μὲν, ὁ πρῶτος λέγω παλαιὸς Ἀδάμ,  
χωρὶς μητρὸς γεννᾶται· οὗτος δέ, χωρὶς πατρὸς κατὰ τὴν σάρκωσιν  
φαίνεται. Οὗτος εἶναι ὁ κεραμεύς, ἤγουν πλαστοτεχνὸς ἡμῶν, ἀπόθεν  
τὸ φύραμα λαβὼν τὸ ἐδικόν μας εἰς τὸν ἑαυτὸν του ὡς ἠθέλησε τὸ  
135 σαθρῶθεν ἀνεκαινούργωσεν. Οὗτος εἶναι ὁ ἐλευθερώσας τὴν Εὐὰν  
ἀπὸ τῶν ὠδίνων, ἤγουν τῶν θλίψεων αὐτῆς / καὶ ἀναστεναγμῶν,  
φ. 310 διότι ἡ παρθενία διηκόνησε τῇ θεότητι καὶ ἡ νηδὺς, ἤγουν ἡ κοιλία,  
ἐλειτούργησε τόκῳ, ἤγουν ὑπηρέτησε τὴν γέννησιν τοῦ Χριστοῦ, τοῦ  
σαρκωθέντος Λόγου· διότι Πνεῦμα ἦτον ἅγιον, τὸ ὅποιον ἐμαιεύσατο  
140 τὴν ἀπειρόγαμον ὑπὲρ τὴν φύσιν λοχεύουσαν. Οὗτος εἶναι ὁ παθὼν,  
ὡς ἀν ἐγεννήθη, καὶ ἀναστὰς, ὡς ἀν ἐτάφη, καὶ ἀνελθὼν εἰς τοὺς οὐ-  
ρανούς, οὐχὶ ὡς ἀν ἐκατέβη ἐκεῖθεν, καὶ τοῖς Ἰουδαίοις ὄνειδος αἰώνιον  
καταλιπὼν τὰ ἐντάφια. Οὗτος εἶναι ὁ ὑπὸ τῶν γυναικῶν θρηνούμενος  
ὡς νεκρὸς καὶ ταῖς γυναιξὶ φανερούμενος ὡς Θεός. Οὗτος εἶναι ὁ

113-114 Γεν. γ' 15 123-128 πρβλ. Πράξ. α' 9 130-131 Ψαλμ. κγ' (κδ') 10 131-132 πρβλ. Α' Κορ. ιε' 45 132-134 πρβλ. Ἑβρ. ζ' 3 134-136 πρβλ. Ρωμ. θ' 21

- 145 γενόμενος ἐθελουσίως, τὸ ὅποιον ἡμεῖς ἡμεστέν, ἤγουν ἄνθρωπος,  
καὶ ποιήσας ἡμᾶς, τὸ ὅποιον εἶναι, τουτέστι κατὰ χάριν θεοῦ· οὗτος  
εἶναι Θεός. Πάλιν ἔτζι θέλει ἐλθεῖν, «ὅν τρόπον ἐθεάσασθε αὐτὸν  
ἀνερχόμενον εἰς τὸν οὐρανόν». / Διότι οὔτε ἔλειψεν ἀπὸ τοῦ θρόνου  
φ. 310<sup>v</sup> ποτὲ οὗτος, καλὰ καὶ λαθὼν τὰ χερουβὶμ ἐκατέβη διὰ τ' ἐμέ, ἵνα τοῖς  
150 ἡμοῖς κοινωνήσῃ ὡς ἀν ἐμέ καὶ τὰ ὑπὲρ τὴν φύσιν εὐκόλως νὰ δωρήσῃ.  
Οὗτος εἶναι ὁ ἀθάνατος νεκρός, ὁ ἀχώρητος Θεός, ὁ συναῖδιος Υἱὸς  
καὶ σὺν θρόνος τοῦ Πατρὸς, περὶ τοῦ ὁποῖου φανερώς ὁ προφήτης  
ἔβόα· «εἶπεν ὁ Κύριος τῷ Κυρίῳ μου· κάθου ἐκ δεξιῶν μου, ἕως ἂν  
θῶ τοὺς ἐχθρούς σου ὑποπόδιον τῶν ποδῶν σου».  
155 Ἄς εὐτρεπίσωμεν, λοιπόν, τοὺς ἑαυτοὺς μας, παρακαλῶ, ἵνα,  
μὲ τὸ νὰ ἀπολαύωμεν τῆς συνεργίας τῆς ἀπὸ τοῦ ἁγίου Πνεύματος,  
καὶ τῆς παρουσίας ζωῆς τὸν καιρὸν ἀλύπτως θέλωμεν τελειώσῃν καὶ  
τῶν μελλόντων ἀγαθῶν νὰ ἐπιτύχωμεν, χάριτι καὶ φιλανθρωπίᾳ τοῦ  
Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, μεθ' οὗ τῷ Πατρὶ ἡ δόξα, ἅμα τῷ ἁγίῳ  
160 Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων, ἀμήν.

## ΛΟΓΟΣ Ζ'

Χειρόγραφος κῶδιξ: Brown University Library. Special Collections ms. BX 330 B 9\*, φφ. 299<sup>v</sup>-304<sup>v</sup>.

- φ. 299<sup>v</sup> Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου λόγος εἰς  
τὴν Ἀνάληψιν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. Εὐλόγησον πάτερ.

- Χαριέστατον εἶναι εἰς ἐμένα τῆς ἐκκλησίας τὸ θέατρον, οὐχὶ  
γέλωτα μάταιον τοῖς ἀνθρώποις ἐργαζόμενον, ἀλλὰ πολὺν καὶ μέ-  
5 γαν θρῆνον τῷ διαβόλῳ. Διότι βλέπει ἄνω τὴν ἀναστάσιμον ῥίζαν  
τῶν κάτω νεκρῶν· βλέπει τὸν κάτω προδοθέντα εἰς τὸν στανρόν,  
εἰς τὸν οὐρανὸν ἀνερχόμενον· βλέπει τὴν γῆν γιομάτην ἀγγέλους·  
βλέπει περιπατούμενον παραδόξως τὸν ἀέρα· βλέπει ἀπαντῶσας τὰς  
οὐρανίους δυνάμεις καὶ τοὺς μὲν λέγοντας «ἄρατε πύλας, οἱ ἄρχοντες  
10 ὑμῶν, καὶ ἐπάρθητε, πύλαι αἰώνιοι, καὶ εἰσελεύσεται ὁ βασιλεὺς τῆς

1 Λόγος Λ<sup>ος</sup> in marg. cod.

148-149 πρβλ. Πράξ. α' 11 154-155 Ψαλμ. ρθ' (ρὶ) 1  
9-11 Ψαλμ. κγ' (κδ') 7, 9

δόξης», τὰς δὲ ἄλλας δυνάμεις, τὰς ἀγγελικὰς λέγω, ὑπαντώσας καὶ  
κραζούσας «Κύριος κραταῖος καὶ δυνατός, Κύριος δυνατός ἐν πο-  
λέμῳ», τὸν ὁποῖον πόλεμον ἀνεδέξατο ὑπὲρ ἡμῶν πρὸς τὸν κοινὸν  
φ. 300 ἐχθρόν, τὸν διάβολον λέγω, / τὸν ὁποῖον οὐδὲ εἰς τῶν ἀνθρώπων, οὔτε  
15 ἀπὸ τῶν προφητῶν, οὔτε ἀπὸ τῶν δικαίων ἐδυνήθη νὰ καταπαλαίση·  
διότι ἐτυραννοῦνταν ὅλοι ὑπὸ τοῦ βασιλεύσαντος ἕως θανάτου, ἕως  
οὗ ἦλθεν ὁ βασιλεὺς τῶν αἰώνων καὶ δεσμήσας τὸν τύραννον ἀπέλαβε  
τὰ σκεύη αὐτοῦ· διότι σταυρουμένου τοῦ Χριστοῦ αἱ μὲν δυνάμεις  
ἐξενίσθησαν, ἡ δὲ κτίσις ὅλη ἐκινήθη βλέπουσα τὸ καινούργιον ἐκεῖνο  
20 μυστήριον καὶ τὸ φοβερὸν θέαμα γινόμενον εἰς τὴν γῆν.  
Ἐτρόμαξεν ἡ γῆ, ἐκινήθη ἡ θάλασσα, ἐκλυδωνίσθη ἡ ἄβυσσος,  
ἐταράχθη ὅλη ἡ κτίσις, ἐφοβήθησαν οἱ φωστῆρες εἰς τὸν οὐρανόν,  
ἔφυγεν ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη, ἤγουν καὶ τὸ φεγγάρι, οἱ ἀστέρες  
ἐξέλιπον, ἡ ἡμέρα δὲν ὑπέμεινεν, ἄγγελος Κυρίου ἐπήδησεν ἔξω ἀπὸ  
25 τὸν ναὸν τεταραγμένος μὲ τὸ νὰ ἐξεσχισθῇ τὸ καταπέτασμα τοῦ ναοῦ.  
Σκότος ἐγένευσεν ἡ γῆ καὶ τὰ στοιχεῖα ἀπεστράφησαν καὶ ἡ ἡμέρα  
φ. 300<sup>v</sup> ἄλλαξεν, / διότι δὲν ἐβάσταξαν βλέποντα τὸν δεσπότην καὶ ποιητὴν  
τῶν ἑαυτῶν τους κρεμάμενον ἐπάνω εἰς ξύλον. Τότε ὁ ἄδης κατελύθη  
καὶ αἱ πύλαι αὐτοῦ συνετρίβησαν καὶ οἱ μοχλοὶ αὐτοῦ, ἤγουν αἱ  
30 μπάρες, συνεκλάσθησαν, περὶ τῶν ὁποίων ὁ Δαυὶδ ὁ προφήτης ἔλεγεν  
ὅτι «συνέτριψε πύλας χαλκᾶς καὶ μοχλοὺς σιδηροὺς συνέθλασε». Τότε  
ἔπεσεν ὁ βασιλεύων θάνατος, ὁ κάτωθεν τῶν ποδῶν τοῦ Χριστοῦ,  
καὶ ἐσύρθη αἰχμάλωτος πομπενόμενος, ἵνα εὐκαιρώσῃ τὴν φωνὴν καὶ  
δύναμιν τοῦ ἐχθροῦ ὁ Κύριος μὲ τὸ ἄτρεπτον καὶ ἀνδρεῖον κορμὶν  
35 καὶ τὰς μηχανὰς αὐτοῦ νὰ συντρίβῃ καὶ τὰ μέλη νὰ σκορπίσῃ καὶ τὰ  
δεσμὰ νὰ ἐξεσχίσῃ καὶ τὸν θεσμόν τῶν παθῶν νὰ ἀπορρίψῃ. Ἐδραμε  
κάτω εἰς τὰ βασίλεια τοῦ ἄδου καὶ τὸν θρόνον αὐτοῦ κατέσπασε· τὸ  
φ. 301 διάδημα, ἤγουν τὸ βασιλικὸν αὐτοῦ ῥοῦχον, ἐξέσχισε· τὰ / σκῆπτρα  
κατέλυσε· τοὺς κρατουμένους ἀπέλυσε· τὸν ἄδην κατεπάτησε· φωνὴν  
40 ἀφῆκε λέγων· δεῦτε πᾶσαι αἱ πατριαὶ τῶν ἐθνῶν πρὸς τὸν Θεὸν καὶ  
Πατέρα· δεῦτε καὶ τῆς σκλαβίας ἐλευθερίαν λάβετε· εὐγαίνω σας ἀπὸ

32 ἔπεσεν correcti: ἔπαισεν cod.

12-13 Ψαλμ. κγ' (κδ') 8 24-25 πρβλ. Ματθ. κζ' 51 καὶ Μᾶρκ. ιε' 38  
καὶ Λουκ. κγ' 45 26 πρβλ. Ματθ. κζ' 45 καὶ Μᾶρκ. ιε' 33 καὶ Λουκ. κγ'  
44 31 Ψαλμ. ρς' (ρζ') 16

σκλαβίας εἰς ἐλευθερίαν, ἀπὸ σκότους εἰς τὸ φῶς, ἀπὸ θανάτου εἰς τὴν  
ζωήν, ἀπὸ τυραννίδος εἰς τὴν βασιλείαν. Ζωὴν σᾶς εὐαγγελίζομαι ἐγὼ  
ὁ Χριστός. Καταφρονεῖτε φόβον καὶ θάνατον, λιμὸν καὶ θλίψιν, δεσμὰ  
45 καὶ σπαθίον καὶ στενοχωρίαν, διότι ταῦτα ἐφοβεῖτο τὸ φουσαῖτον τοῦ  
τυράννου· κατελύθη· μόνος δὲ πάντων νικηφόρος βασιλεὺς ἀνεδείχθη,  
ὁποῦ καὶ ἔπαθα διὰ τ' ἐσᾶς τῇ σαρκί.

Οὗτος, λοιπόν, ἀληθῶς εἶναι κραταῖος καὶ δυνατός· οὗτος εἶναι ὁ  
δυνατός εἰς τὸν πόλεμον· οὗτος εἶναι ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης, ὁ ἐξάγων  
φ. 301<sup>v</sup> πεπεδημένους / ἐν ἀνδρείᾳ καὶ τοὺς κατοικοῦντας ἐν τάφοις, πρὸς τὸν  
ὁποῖον ἔλεγεν ὁ Δαυὶδ πάλαι ποτὲ καιρόν· «ἀναβὰς εἰς ὕψος ἤχημα-  
λώτευσας αἰχμαλωσίαν».

Πᾶσα μὲν, λοιπόν, ἐορτὴ χριστιανῶν τοῦ διαβόλου εἶναι κατά-  
κρισις, ἐξαιρέτως δὲ αὕτη ἡ ἐορτή, διότι εἰς μὲν τὰς ἄλλας ἐορτὰς  
55 τὴν κακίαν τοῦ ἑαυτοῦ του ἀπογυμνῶσας καὶ μηδὲ ἓνα ὠφελήσας  
τὸν ἑαυτὸν του ἐπόμενυσεν· οἷόν τι λέγω, τῆς παρθένου παραδό-  
ξως κυοφορούσης, τὴν προᾶξιν τῆς μοιχείας ἐπευφήμησεν· ὡς ἂν ἐγέν-  
νησεν ἀνεκκαλήτως, τὸ νὰ μείνῃ παρθένος διέβαλεν· ἐκτρεφομένου  
τοῦ τρέφοντος ὅλην τὴν κτίσιν, νὰ φονοκτονῇ τὰ βρέφη τὸν Ἡρώ-  
60 δην ἐδίδαξε νομίζοντας ἐν αὐτοῖς, ὅτι θέλει κρατήσῃ τὸν ἀκρά-  
τητον· εἰς τὸ βάπτισμα σπουδάζοντα πρὸς πειρασμὸν τὸν ἐπανε-  
φ. 302 στρεψε· λαλοῦντος τοῖς Ἰουδαίοις, ἐποίησεν ἵνα βλασφη / μῆται· θαν-  
ματουργοῦντα παρεσκεύασεν ἵνα λιθοβολῇται· τὸν φονέα καὶ ληστὴν  
ἀντ' αὐτοῦ προετίμησεν· σταυρωθέντι ληστὰς συνεσταύρωσε· ταφέντι  
65 τὸ μνημεῖον ἐβούλωσεν· ἀναστάντι συκοφαντεῖ τὴν ἀνάστασιν· ἀνα-  
λαμβανομένου δὲ καὶ πρὸς τὸν οὐρανὸν διαβαίνοντος, δὲν εἶχε τί  
νὰ λαλήσῃ, διότι εὗρηκαν τέλος αἱ μάταιαι αὐτοῦ ἔννοιαι, διότι δὲν  
εἶχε πλέον τί νὰ συκοφαντήσῃ, ἀλλὰ τὴν κεφαλὴν τοῦ ἑαυτοῦ του  
ἐτραυματοῦτο, διὰ τὸ ὁποῖον ἀπὸ πάσης πανηγύρεως ἡ σήμερον ἐορτὴ  
70 χαλεπὴ ἐκατεστάθη εἰς αὐτόν, μὲ τὸ νὰ βλέπῃ πᾶσαν τὴν στρατιὰν  
τῶν ἀγγέλων χορεύουσαν πανταχοῦ καὶ τοὺς μὲν ἀκολουθοῦντας,  
ἄλλους πάλιν τῷ χορῷ τῶν ἀποστόλων διαλεγόμενους καὶ λέγοντας·

57 ἐπευφήμησεν correcti: ἐπεφήμισεν cod. || 58 διέβαλεν correcti: διέβαλ-  
λεν cod.

48-49 πρβλ. Ψαλμ. κγ' (κδ') 8 49 πρβλ. Ψαλμ. κγ' (κδ') 9, 10 51-52  
Ψαλμ. ξζ' (ξη') 19

«ἄνδρες Γαλιλαῖοι, τί ἐστήκατε ἐμβλέποντες εἰς τὸν οὐρανόν; οὕτως ἐλεύσεται, ὃν τρόπον ἐθεάσασθε αὐτὸν πορευόμενον εἰς τὸν οὐρανόν», φ. 302<sup>v</sup> οὗτος ὁ Ἰησοῦς, ὁ τὴν πληθὺν / τῶν μαθητῶν ἐπιδειξάμενος.

Ἡ ἐορτή, λοιπόν, τῆς δεσποτικῆς Ἀναλήψεως, τὸν μὲν διάβολον, καθὼς εἶπαμεν, παρεσκεύασεν ἵνα θρηγῇ, τοὺς πιστοὺς δέ, ἵνα χαροποιοῦνται· διότι τώρα τὸ χαριέστατον ἔαρ ἀνέτειλε καὶ τὰ κάλλη τῶν ἀνθέων ἀνεφύτρωσαν, τὰ κλήματα τῆς ἀμπέλου ἐγέμισαν φύλλα, τὰ δένδρα τῶν καρπῶν κυπρίζουσι τῆς ἐλαίας, αἱ σκαὶ τῆς ἀσκολήθους ἐξήνεγκαν καὶ κινοῦνται τῶν ζεφύρων πεπνυκνωμένα τὰ στάχυα, τὴν χαροποιῶν τῶν κυμάτων τῆς θαλάσσης μιμούμενα, ὅλα μὲ τὴν δεσποτικὴν Ἀνάληψιν χαροποιοῦνται μεθ' ἡμῶν.

Φέρε, λοιπόν, καὶ ἐγὼ εἰς ἐσᾶς τὰ τοῦ Δαυὶδ νὰ ἀνακρουσώμαι 85 λόγια, τὰ ὁποῖα ἡμῖν πρὸ ὀλίγου διὰ τὴν δεσποτικὴν Ἀνάληψιν κιθαρίζοντας ἐβόα· «πάντα τὰ ἔθνη κροτήσατε χεῖρας, ἀλαλάξατε τῷ φ. 303 Θεῷ ἐν φωνῇ ἀγαλλιάσεως», ὅτι «ἂ / νέβη ὁ Θεὸς ἐν ἀλαλαγμῷ, Κύριος ἐν φωνῇ σάλπιγγος». Ἀνέβη ὁ Θεὸς ὅπου ἦτον, ἀνελήφθη, ἀπόθεν δὲν ἐχωρίσθη, διότι «ὁ καταβάς αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ ἀναβάς ὑπεράνω 90 πάντων τῶν οὐρανῶν»· οὐχὶ ἄλλος τις εἰς τοὺς προφήτας φανεῖς καὶ ἄλλος τοῖς ἀποστόλοις διατρέψας· οὐχὶ ἄλλος ἐν τοῖς κόλποις τοῦ Πατρὸς καθεζόμενος καὶ ἄλλος ἐπὶ Πιλάτου κρινόμενος· οὐχὶ ἄλλος ἐπάνω εἰς τὸν σταυρὸν μὲ τὰ καρφία πηγνύμενος καὶ ἄλλος εἰς τὰ χερουβὶμ ἐποχοῦμενος, ἤγουν καβαλικεύοντας· οὐχὶ ἄλλος ὑπὸ τοῦ Ἰωσήφ 95 μὲ τὸ σεντόνιον τυλισσόμενος καὶ ἄλλος μὲ τὴν παλάμην τὴν κτίσιν ὄλην, τὸν οὐρανὸν λέγω καὶ τὴν γῆν, περιδρασσόμενος· οὐχὶ ἄλλος εἰς τὸ μνημεῖον κατατιθέμενος καὶ ἄλλος ὑπὸ τῶν σεραφεὶμ ἀνυμνούμενος· ἀλλὰ αὐτὸς ὁ τῷ Πατρὶ συγκαθήμενος, ὁ ἐν τῇ μήτρᾳ τῆς παρθένου φ. 303<sup>v</sup> ἀσπόρως βλαστήσας· «ἀνέβη ὁ Θεὸς ἐν ἀλαλαγμῷ», / ὁ τῶν αἰῶνων 100 ποιητής, ὁ ἐξ οὐκ ὄντων εἰς τὸ εἶναι τὰ σύμπαντα παραγαγών, ὁ πλάστης τοῦ Ἀδάμ, ὁ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως παραγωγεύς, ὁ τὸν εὐάρεστον Ἐνῶχ εἰς τὸν τόπον τῆς ζωῆς μεταστήσας, ὁ φυλάξας τὸν Νῶε μεταξὺ τῆς οἰκουμενικῆς βροχῆς, ὁ τὸν πατριάρχην Ἀβραὰμ ἐκ γῆς Χαλδαίων προσκαλεσάμενος, ὁ προτυπώσας ἐν τῷ Ἰσαὰκ τοῦ 105 σταυροῦ τὸ μυστήριον, ὁ τὴν δωδεκάκλωνον τεκνογονίαν τῶν παιδῶν Ἰσραὴλ χαρισάμενος, ὁ δοὺς τὴν ὑπομονὴν τῷ Ἰώβ, ὁ προβαλλόμενος

73-74 Πράξ. α' 11 86-87 Ψαλμ. μζ' (μζ') 2 87-88 Ψαλμ. μζ' (μζ') 6  
89-90 Ἐφεσ. δ' 10 99 Ψαλμ. μζ' (μζ') 5

τὸν Μωϋσῆν ἡγεμόνα τοῦ λαοῦ, ὁ γεμίσας τὸν Σαμουὴλ προφητεῖαν ἀπὸ μήτρας, ὁ λαβὼν τὸν Δαυὶδ ἀπὸ τὰ πρόβατα, ἵνα γένῃ βασιλεὺς, ὁ δοὺς τὴν σοφίαν τῷ Σολομῶντι, ὁ ἀναλαβὼν τὸν Ἥλιαν ἐν συσεισμῷ 110 μὲ ἀμάξιον πύρινον, ὁ τοῖς προφήταις ἐμπνεύσας τὴν πρόγνωσιν, ὁ χαρισάμενος τοῖς ἀποστόλοις τὴν δωρεὰν τῶν ἰατρειῶν, ὁ τοῖς αὐ / φ. 304 τοῖς βοήσας «θαρσεῖτε, ἐγὼ νενίκηκα τὸν κόσμον».

Αὐτὸς εἶναι ὁ Κύριος τῆς δόξης, ὁ ἀναληφθεὶς εἰς τοὺς οὐρανοὺς ἐν ἀλαλαγμῷ καὶ καθίσας ἐν δεξιᾷ τοῦ ἐπουρανίου Πατρὸς, 115 ὑποταγέντων ἀγγέλων αὐτῷ καὶ ἐξουσιῶν καὶ δυνάμεων· αὐτὸς τὰς κοπιαστικὰς ἡμῶν εὐχὰς ἂν ποτε νὰ ἀναλάβῃ καὶ νικητὰς ἡμᾶς νὰ ἀναδείξῃ τῶν πειρατηρίων τοῦ κόσμου καὶ νὰ ὑποτάξῃ ἡμῖν πᾶσαν τὴν φάλαγγα, ἣγουν τὸ φουσαῖτον τῶν ἀκαθάρτων πνευμάτων, λέγων πρὸς ἡμᾶς· «ἰδοὺ δέδωκα ὑμῖν ἐξουσίαν πατεῖν ἐπάνω ὅφρων καὶ 120 σκορπίων». Ἀβλαβεῖς, λοιπόν, καὶ ἀπήμονας, ἀσινεῖς καὶ ἀμώμους, ὕγιεις καὶ ὁλοκλήρους ἂν ποτε νὰ διαφυλάξῃ ἡμᾶς, ψυχῇ τε καὶ σώματι καὶ πνεύματι, γιομάτους καρπῶν δικαιοσύνης καὶ ἐλεημοσύνης, ὁ τῶν ὄλων Δεσπότης Χριστὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ καταξιώσας ἡμᾶς ἵνα συναχθῶμεν καὶ τὴν σωτήριον ταύτην / νὰ ἐπιτελέσωμεν ἐορτήν, δό- φ. 304<sup>v</sup> ξαν ἀναπέμποντες καὶ εὐχαριστίαν τῷ ποιήσαντι εἰς ἡμᾶς μεγάλα καὶ θαυμαστὰ τεράστια, ὅτι αὐτῷ πρέπει ἡ δόξα σὺν τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων, ἀμήν.

ELENIH Σ. XATZOΓΛΟΥ-ΜΠΑΛΤΑ

125 συναχθούμεν B

112 Ἰω. ιστ' 33 119-120 Λουκ. ι' 19









ἀν δημοσιεύθηκε 43 χρόνια αργότερα, εἶναι περίεργο νὰ χάθηκε μέσα σὲ τέσσερα χρόνια (1913-1917) τὸ σχετικὸ φύλλο μὲ τὸ ὄνομα τῆς Δόμνης.

Παραθέτουμε εὐθὺς ἀμέσως τὰ ὅσα περιγράφει ὁ Τρύφων Ε. Εὐαγγελίδης<sup>1</sup>: «11. Κῶδιξ χαρτῶς 0.23x0.15, ΙΖ' αἰῶνος. Ἡ σελίδωσις γίνεται μόνον ἐπὶ τῆς μιᾶς ὀψews τοῦ φύλλου (274x2=548 σελίδες), πλὴν τῆς σελίδος 235 οὐσης ἀγράφου. Τὸ χειρόγραφον προέρχεται ἐκ Ρόδου καὶ ἀνήκε τῷ Νικολάῳ Βουζηνῶ. Εἶναι ἄνευ τίτλου. Περιέχει δὲ συλλογὴν διαφορῶν λόγων καὶ ιστοριῶν, τάξιν πρωτοκαθεδρίας μητροπολιτῶν καὶ ἔργα Παμφίλου Εὐσεβίου, Χρυσοστόμου, Ἀγίου Μελετίου, Δαμασκηνοῦ, Θεοδώρου, περὶ ἀρετῶν καὶ κακιῶν καὶ γνώμας. Ἐγγραφή δὲ ὑπὸ γυναικὸς Δόμνης (μοναχῆς πιθανῶς) κατὰ τὸν 15' αἰῶνα. Ἐν σελίδι 192: «ἡμέρα Σαββάτω...ἀπὸ τὴν θερμὴν τὴν ὁποίαν ὁ υἱός μου Κωνσταντῖνος...». Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα περιγραφῆς τοῦ Εὐαγγελίδη δὲν χωράει ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν ἴδιο κώδικα. Μόνο γιὰ τὸ ἐπώνυμο «Βουζηνῶ» ποὺ διαβάζει ὁ Εὐαγγελίδης πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι τὸ ὀρθὸ εἶναι «Βουστρηνῶ», διότι ὁ Εὐαγγελίδης διαβάζει τὴ βραχυγραφία στρ ὡς ζ, ἐνῶ τὸ ζ ποὺ ὑπάρχει ἀμέσως ἀπὸ κάτω, στὴ λέξη «ζωοδότα» εἶναι διαφορετικόν.

Βασίμως ὑποθέτω ὅτι ἡ λύση ὡς πρὸς τὸ ὄνομα Δόμνα βρίσκεται στὴ σημείωση τοῦ φ. 202<sup>v</sup>, ὅπου κάποια γυναίκα εὐχεται εἰς τὸν Κύριον νὰ τὴν ἐλευθερώσει «ἐκ τῆς ἀσθενείας καὶ νόσου αὐτῆς». Ἡ διατύπωση εἶναι «ἡ δούλη τοῦ Θ(ε)οῦ ὁ δ(εῖ)ν(α)», ὅπου τὰ τρία γράμματα τῆς βραχυγραφίας, Ο, Δ, Ν, μὲ τὸ Δ γραμμένο στὴ μέση, πάνω ἀπὸ τὸ Ο καὶ τὸ Ν, παραναγνώσθηκε ἀπὸ τὸν Εὐαγγελίδη ὡς Δόμνα, ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ ὁ δεῖνα.

Ἐνδιαφέρον ὡς πρὸς τὴ γραφὴ τῆς ἐποχῆς παρουσιάζει τὸ φ. 209<sup>v</sup>, ὅπου σύγχρονο χέρι προσέθεσε στίχους δεκαπεντασύλλαβους περὶ μνήμης θανάτου, τὰ ὀνόματα τῶν υἱῶν Ἰακώβ καὶ τὰ ἐπτὰ χαρίσματα. Ἐντύπωση κάνει τὸ πολὺ μεγάλο β, μὲ ὀρθὴ κλίση, παχειὰ τὴν κάτω ἀριστερά κεραία, ὀγκώδη τὴν ἄνω κοιλία καὶ μικρὴ τὴν κάτω, χωρὶς ἢ ἀπόληξη τῆς κάτω κοιλίας νὰ ἐνώνεται μὲ τὴν ἀριστερὴν κεραία.

Ἀπὸ τὸ φ. 210 ἀρχίζει νέο χειρόγραφο, ὅπως δείχνει ἡ ἀρίθμηση τῶν τετραδίων, ἡ γραφὴ καὶ ὁ ἐπίτιτλος: + *Κε Ἰϥ Χε ὁ Θς* + *ἡμῶν*

1. Τρύφων Ε. Εὐαγγελίδης, Ἡ Νῆσος Σκιάθος, ὁ.π.

ἐλέησον ἡμᾶς+: Ἀπὸ κάτω, λιτὴ γραμμὴ μὲ μαῦρο καὶ κόκκινο μελάνι, καὶ ὁ τίτλος: + *κεφάλαια ἐκ διαφορῶν βιβλίων περὶ μνήμης θανάτου, κρίσεως καὶ ἀνταποδώσεως*. Ἡ σημερινὴ στάχωση εἶναι τρεῖς αἰῶνες ἀργότερα, καὶ ἐπίσης νεώτερες εἶναι καὶ οἱ δύο ἀριθμήσεις, ἄνω δεξιὰ τοῦ 18<sup>ου</sup> αἰ., καὶ στὸ μέσον κάτω τῶν ἀρχῶν τοῦ 20<sup>ου</sup> αἰ.

Ἄλλο, κιρρόχρου μελάνι, ἐμφανίζεται στὴ σημείωση τοῦ φ. 256<sup>v</sup>, σύγχρονη καὶ αὐτὴ, ὅπου ὅμως τὸ β εἶναι μὲν μεγάλο, ἀλλὰ ἡ κάτω κοιλία του εἶναι ἡ μεγαλύτερη καὶ ἀκουμπᾷ στὴν ἀριστερὴν κεραία.

### Περιγραφή τοῦ κώδικος 11.

Χαρτ. 23x15 μέσα 14<sup>ου</sup> αἰ. φφ. 287.

Ὁ κώδικας ἀποτελεῖ ἐνδιαφέρουσα συναγωγὴ πατερικῶν ἀποκρίσεων κατ' ἐρώτησιν, ἡ ὁποία διατυπώνεται μὲ κόκκινα γράμματα, ὅπως καὶ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέως, ὅπου δηλώνεται. Ὑπάρχουν ἐπίσης καὶ ψυχωφελεῖς διηγήσεις ἀπὸ γεροντικά καὶ κάποιοι δεκαπεντασύλλαβοι «στίχοι». Ἐνδιαφέρον ἐπίσης ἔχουν οἱ τάξεις τῶν μητροπολιτῶν, τὸ *Χρονογραφικὸν ἐν συντόμῳ* τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Νικηφόρου, τὸ ὁποῖον ἐδῶ μάλιστα φθάνει ὡς τὸ 1204 ποὺ οἱ «Ἱταλοὶ» κατέλαβαν τὴν Πόλη. Τὸ τετράπλευρο τοῦ φ. 203<sup>v</sup> μὲ τὰ ἀρχικά ΝΛ ΒΤΡ μᾶλλον σημαίνει Νικόλαος Βουστρηνός, ὁ ὁποῖος ἀναγράφει τὸ ὄνομά του στὸ φ. 288 ὡς κτήτωρ. Στὸ φ. 245<sup>v</sup> βλέπουμε ἀρχὴ ἐπιστολῆς, τῷ πανιερωτάτῳ καὶ θεοτιμῆτῳ ἐπισκόπῳ Ἀμαθούντων, προέδρῳ πόλεως Νεμεσοῦ καὶ Κουρέων κὺρ Κωνσταντίνῳ, ὄνομα ἄγνωστο στοὺς ἐπισκοπικοὺς καταλόγους τῆς περιοχῆς, ποὺ παρουσιάζουν μάλιστα μεγάλο κενὸ ἀπὸ τὰ 1320 ὡς τὰ 1445. Σημαντικὲς εἶναι καὶ οἱ πληροφορίες περὶ ἀνομβρίας στὸ φ. 255, καὶ οἱ λοιπὲς στὰ φφ. 256<sup>v</sup>, 288, καὶ ὡς πρὸς τὸν τύπο τῆς γραφῆς ἰδίως στὸ φ. 209<sup>v</sup>.

Ἡ ἀσφαλὴς χρονολόγηση ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὕδατοσήμων στὸ πρῶτο μισθὸ τοῦ 14<sup>ου</sup> αἰ. στηρίζεται καὶ μὲ τὴ γραφὴ τοῦ χειρογράφου<sup>1</sup>.

1. Τὸ βιβλίον τῶν Costas N. Constantinides and Robert Browning, *Dated Greek Manuscripts from Cyprus to the year 1570*, Nicosia 1993, συνοψίζει τὰ ἱστορικά καὶ παλαιογραφικὰ τοῦ 14<sup>ου</sup> αἰ. στὶς σσ. 10-13, παραθέτει τὴν περιγραφὴ τῶν κωδίκων καὶ τῆς γραφῆς ἀπὸ τὴ σ. 137 κέξ., καθὼς καὶ τοὺς φωτογραφικοὺς πίνακες, ὑπ' ἀρ. 75-77, 82-83, τῶν ὁποίων ἡ γραφὴ πλησιάζει

Τὸ ὄνομα Νικόλαος Βουστρηνός, ποὺ ἐμφανίζεται στὸ ρομβοειδὲς τετράπλευρο τοῦ φ. 203<sup>v</sup> μετὰ τὰ ἀρχικά Ν, Λ, Β, ΤΡ καὶ στὸ κτητορικὸ σημείωμα τοῦ φ. 288 (βλ. σ. 406), ὅπου δηλώνεται ὅτι πρόκειται «ἐκ τῆς ρόδου» εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρον. Εἶναι ἡ δευτέρη δήλωση τοῦ ἐπωνύμου αὐτοῦ, καὶ γιὰ πρώτη φορὰ βρίσκουμε ροδιακὴ προέλευση τοῦ ἐπωνύμου<sup>1</sup>.

φφ. 1-6, δεμένα μαζὶ μετὰ τὴν στάχωση τοῦ 18<sup>ου</sup> αἰ. καὶ μετὰ σύγχρονη γραφὴ ὁ πίνακας ἐτοῦτον τοῦ βιβλίου. Τὰ φφ. 5<sup>v</sup>-6<sup>v</sup> ἦταν ἀρχικῶς ἄγραφα. Ὁ πίνακας ἀρχίζει τὴν καταγραφὴ ἀπὸ τὸ φ. 13, δὲν ἀναφέρεται δηλ. στὰ φφ. 7-12<sup>v</sup>. Ἀπὸ ἐκεῖ ἀρχίζουν τὴν καταγραφὴ καὶ τὰ φφ. 289-294, ποὺ ἔχουν προσδεθῇ στὸ τέλος, τὸν 19<sup>ο</sup> αἰ. Στὸ κάτω μέρος τοῦ φ. 6 μετὰ παχὺ κόκκινο μολύβι: ἀριθ. 11. Στὸ φ. 6<sup>v</sup> χέρι τοῦ 19<sup>ου</sup> αἰ. στὸ ἄνω μέρος ἔγραψε: *Βιβλίον χρησιμώτατον, συλλογὴ διαφορῶν καὶ πολλῶν ἀξιολόγων ὡς ἐκ τοῦ πίνακος φαίνεται*.

Τὰ φφ. 7-12 ἀπὸ ἄλλο χειρόγραφο, φέρουν ἀρίθμηση ὅπως καὶ τὰ προηγούμενα. Τὸ φ. 7 ἀρχίζει ἀκέφαλο: *ἐ δὲ περπερίνης: Ταῖς νέαις πάτραις τῆς ἐλλάδος. Ἡ ἀναγραφὴ τελειώνει: Τῆς ἀνπάκτων ἀκροπόλεως: α' ὁ βουνδότης ἕως Η': ὁ βουθρότης:+++*

Ἐν συνεχείᾳ στὸ ἴδιο φ. 7: *Τάξις τῶν μητροπόλεων καθὼς ἐγγράπται: α' Ἡ καισάρεια, ἕως τὸ μέσον τοῦ φ. 7<sup>v</sup>, οα' ὁ ἀτταλίας: Ἄγραφο τὸ κάτω μέρος τοῦ φ. 7<sup>v</sup>.*

Στὸ φ. 8: *Τάξις τῶν θρόνων τῶν ἀρχιεπισκοπῶν καθὼς συντετέθη ἐν τῷ χαρτοφυλακίῳ, καὶ ἀναγράφεται πῶς ὑπόκεινται τῷ θρόνῳ Κωνσταντινουπόλεως: + πρώτη ἀρχιεπισκοπή: ἡ Βιζύει: β' ἡ πομπιούπολις, ἕως τὸ τέλος τοῦ φ. 8<sup>r</sup>: γ' τὰ Μάντραχα.*

Στὸ φ. 8<sup>v</sup>: *Τάξις τῶν ὁσιωτάτων πατριαρχῶν. Κατόπιν, χέρι τῆς ἰδίας περίπου ἐποχῆς, ἔγραψε: οὐκ ἀγαπήσει ἀπαίδεντος τοὺς ἐλέγ-*

πρὸς τὸν δικό μας. Ἰδίως τὸ μεγάλο βῆτα τῶν σημειώσεων τῶν φφ. 2-9<sup>v</sup> καὶ 256<sup>v</sup>, γιὰ τὸ ὅποιο κάνουν λόγο οἱ Constantinides-Browning, ὁ.π., εἶναι χαρακτηριστικὸ τῆς ἐποχῆς. Βλ. ἐπίσης καὶ Adrija Jakovljević, Catalogue of Greek Manuscripts in the Library of the Monastery of St. Neophytos (Cyprus), Nicosia 2002, plate 27.

1. Πρβλ. γιὰ τὸ ἐπώνυμο αὐτὸ καὶ γιὰ τὰ ἄλλα πρόσωπα μετὰ τὸ ἴδιο ἐπώνυμο στὸ βιβλίον Τζώρτζης (Μ) Πουστρουῶς (Γεώργιος Βο(σ)τρ(υ)ηνός ἢ Βουστρώνιος), Διήγησις Κρονίας Κύπρου, Κριτικὴ ἐκδοσὴ, Εἰσαγωγὴ, Σχόλια Γλωσσάρι, Πίνακες καὶ Ἐπίμετρο Γιώργος Κεχαγιόγλου, Λευκωσία 1997, σσ. 253-258.

χοντας αὐτόν, μετὰ δὲ σοφῶν οὐχ ὁμιλήσει. Καρδίας εὐφραινομένης θάλλει πρόσωπον, ἐν δὲ λύπαις οὐσης πνεῦμα σκυθρωπάζει. Τὸ φ. 8<sup>v</sup> τελειώνει μετὰ τὴν ἀναγραφὴ τῶν ἐπτὰ θανασίμων ἀμαρτημάτων καὶ τῶν ἐπτὰ χαρισμάτων.

Στὸ τελευταῖο φ. 287<sup>v</sup> ἓνα χέρι ὅμοιο μετὰ αὐτὸ στίς τάξεις τῶν μητροπόλεων τῶν ἀρχικῶν φύλλων, ἔχει ἀναγράψει τίς μητροπόλεις καὶ ἐπισκοπὰς τοῦ πάπα. Διαβάζουμε ἐπαρχίαις Καμπανίας, Καλαβρίας, Ἀφρικῆς Καρτάγενα, Μαυριτανία, Αἰγυπτιακῆς Αὐγουσταμνίκης.

Σύμφωνα μετὰ τίς πληροφορίες ποὺ ἀντλοῦμε ἀπὸ τὰ τεύχη «Μικροφωτογραφήσεις χειρογράφων καὶ ἀρχείων [Α']», τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Παλαιογραφικοῦ Ἀρχείου τοῦ MIET, Ἀθήνα 1978, σ. 20, καὶ Β', Ἀθήνα 1981, σ. 20, ἡ συλλογὴ τῶν χειρογράφων τῆς μονῆς Εὐαγγελισμοῦ ἔχει φωτογραφηθῇ ὁλόκληρη τὰ ἔτη 1977 καὶ 1978. Ἡ περιγραφὴ τοῦ κώδικα 11 ποὺ κάνουμε ἐδῶ προέρχεται ἐξ αὐτοψίας.

Στὰ φφ. 9-12<sup>v</sup>, μετὰ τὸ ἴδιο χέρι τῆς ἀναγραφῆς τῶν τάξεων ποὺ προηγήθηκε: *Τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Νικηφόρου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως χρονολογικὸν ἐν συντόμῳ.*

φ. 9, ἀρχ.: *Ἀβραὰμ γενόμενος ἐτῶν ρ' γεννᾷ τὸν Ἰσαάκ.*

φ. 9<sup>v</sup>: *Σεδεκίας ἔτη ιβ'. Τοῦτον ἐκτυφλώσας ὁ Ναβουχοδονόσωρ αἰχμάλωτον ἦρε καὶ ὁ ναὸς πυρπολεῖται μετὰ μῆνας ε' ὑπὸ τοῦ Ναβουζαρδά, διαρκέσας ἀφοῦ ἐκτίσθη ἔτη υλ' Ὀμοῦ τὰ πάντα ἀπὸ ἀρχῶν βασιλείας (φ. 10) Σολομῶντος ἕως ἀλώσεως Ἱερουσαλὴμ ἔτη νμη'.*

φ. 10: (βασιλεῖς τῶν Περσῶν). *Ὀμοῦ τὰ πάντα ἀπὸ Ἀδὰμ ἕως τῆς τελευτῆς Ἀλεξάνδρου ἔτη ερξζ'.*

φ. 10<sup>r-v</sup>: (Πτολεμαῖοι καὶ οἱ δύο Ρωμαῖοι αὐτοκράτορες, Ἰούλιος καῖσαρ καὶ Αὐγουστος) *Τῷ δὲ μετὰ τῆς αὐτοῦ (= τοῦ Αὐγούστου) βασιλείας ἐγεννήθη ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς τὸ κατὰ σάρκα.*

φ. 11: (Ρωμαῖοι αὐτοκράτορες)

φ. 11<sup>v</sup>: (Ρωμαῖοι αὐτοκράτορες καὶ ἀρχὴ τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων).

φ. 12<sup>r-v</sup>: (συνέχεια τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων)

φ. 12<sup>v</sup>, τέλ.: *Τοῦτον δὲ φονεύσας ὁ Μούρτζονφλος ἐβασίλευσεν μῆνας β'. Ἐνταῦθα ἔλαβον οἱ Ἰταλοὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν.*

Τὸ Χρονολογικὸν ἐν συντόμῳ τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Νικηφόρου τοῦ Α' (806-815, πέθανε τὸ 828) ἡ Χρονο-

γραφία σύντομος (Chronographia Brevis), ὅπως λέγει καὶ ὁ H. Hunger<sup>1</sup>, «πρόκειται μόνο γιὰ μιὰ παράθεση χρονολογικῶν πινάκων [μᾶλλον ἀναγραφῶν] ποὺ ἀρχίζουν με τὸν Ἀδὰμ καὶ περιλαμβάνουν τοὺς βασιλεῖς τῶν Ἰουδαίων, τῶν Περσῶν, τοὺς Πτολεμαίους, τοὺς ρωμαίους καὶ βυζαντινοὺς αὐτοκράτορες, τὶς βυζαντινὲς αὐτοκράτειρες, τοὺς πατριάρχες τῶν τεσσάρων Πατριαρχείων καὶ τοὺς πάπες, ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ αὐτοκράτορα Μιχαὴλ Β'. Τὸ κείμενο σώζεται σὲ μιὰ ἐπεξεργασία ποὺ ἔγινε γύρω στὸ 850. Διάφορα χειρόγραφα περιέχουν προσθήκες, ἐπεξεργασίες καὶ συνέχειες τοῦ χρονικοῦ ὡς τὸ 944 ἢ 976»<sup>2</sup>.

Συνεχὴς ἀρίθμηση στὸ μέσον τοῦ κάτω περιθωρίου με κυανὴ μελάνη. Παλαιότερη ἀρίθμηση ἀπὸ τὸ φ. 13, τὸ ὁποῖο ἀριθμεῖται ἄνω δεξιὰ 1, κέξ., διότι πράγματι ἀπὸ αὐτὸ ἀρχίζει τὸ κύριο σῶμα τοῦ κώδικα, ἐνῶ τὰ πρῶτα φφ., ὅπως προαναφέρθηκε, προέρχονται ἀπὸ ἄλλο χειρόγραφο. Τὰ φφ. 48, 197, 234, καὶ τὰ φφ. 18 καὶ 281 στὴν κάτω. Ὁ ἀριθμὸς 244 στὴν ἄνω ἀρίθμηση, ὅπως καὶ ὁ ἀριθμὸς 251, δὲν ἔχουν σημειωθῇ. Στὴν ἄνω ἀρίθμηση, τὸ ἐπόμενο φύλλο μετὰ τὸ 258 ἀριθμεῖται ὡς 251, τὸ δὲ ἐπόμενο ἀριθμεῖται ὡς 259. Στὴν ἄνω ἀρίθμηση, μετὰ τῶν φφ. 264-265 δὲν ἔχει ἀριθμηθῇ ἓνα φύλλο μετὰ τῶν φφ. 159-160. Τὸ τελευταῖο φ. φέρει ἄνω ἀρίθμηση 274 καὶ κάτω 288.

Στὸ τέλος ἔχουν δεθῇ τὰ νεώτερα φφ. 289-294 καὶ ἓνα κολλημένο στὴ βιβλιοδεσία ἀναρίθμητο λευκὸ φύλλο. Στὰ φφ. αὐτὰ ἔχει γραφῇ πίνακας τῶν περιεχομένων, ἀνταποκρινόμενος στὴν ἄνω ἀρίθμηση, στὸ recto ἢ καὶ verso τοῦ ἀναγραφομένου φύλλου:

# 1 Εὐσεβίου τοῦ Παμφίλου πρὸς Μαρίνον

1. H. Hunger, Βυζαντινὴ Λογοτεχνία, τόμ. Β', Ἀθήνα 2001, σ. 152.

2. Ἐκδόσεις τοῦ κειμένου: Βλ. C. de Boor, Nicephori opuscula historica, Leipzig 1880, 81, 6 κέξ καὶ Patrologia Graeca 100, 1001 κέξ. Νεώτερη μελέτη με πλούσια Βιβλιογραφία ὑπὸ Christof Kraus, Daten und Tabellen von Herrschern, Bischöfen und biblischen Büchern. Die dem Patriarchen Nikephoros I. von Konstantinopel zugeschriebene Chronographia brevis im Codex Bosa f. 1 der Thüringer Universitäts- und Landesbibliothek, Codices Manuscripti. Zeitschrift für Handschriftenkunde begründet von Otto Mazal und Eva Irblich, Verlag Brüder Hollinek - Purkersdorf, Heft 52/53, September 2005, σσ. 31-42.

- 4<sup>v</sup> Πόθεν ὁρῶμέν τινες πιστοὺς σωματικὰ πταίσματα ποιοῦντας, ὑπὸ δὲ τοῦ Θεοῦ εὐεργετούμενους, καὶ κινδύνων σωζομένους
- 3<sup>v</sup> Τοῦ Θεοῦ λέγοντος διὰ τοῦ προφήτου Ἀγγαίου, ἐμὸν ἐστὶ τὸ ἀργύριον καὶ τὸ χρυσίον· ἄρα πᾶς ἄνθρωπος πλουτήσας ἐκ Θεοῦ ἐπλούτησεν
- 7 Τί ἐστὶν ὁ Μαμωνᾶς τῆς ἀδικίας
- 12<sup>v</sup> Πόσων μέτρων τῶν ἰδίων χρημάτων ὀφείλει προσφέρειν τις τῷ Θεῷ
- 13<sup>v</sup> Ποῦ συμφέρει προσφέρειν τὰ χρήματα ἐν Ἐκκλησίᾳ, ἢ εἰς πένητας
- 17 Ἄρα πάντα τὰ κακὰ, ὅσα ποιοῦσιν ἡμῖν τὰ ἔθνη κατὰ κέλευσιν Θεοῦ ποιοῦσιν
- 23 Ποίους τόπους κατέσχον οἱ τρεῖς υἱοὶ τοῦ Νῶε
- 25 Περί Ἱερωσύνης τοῦ Χρυσοστόμου
- 29<sup>v</sup> Περί Ἱερωσύνης καὶ Ἱερέων τοῦ ἁγίου Μελετίου
- 30<sup>v</sup> Τοῦ Δαμασκηνοῦ περὶ τῶν ἀχράντων μυστηρίων
- 33<sup>v</sup> Περί Κοινωνίας τοῦ ἁγίου Μελετίου
- 36 Ἐκ ποίας δυνάμεως οἱ τ' ἀναντία φρονοῦντες καὶ πράττοντες πολλάκις προφητεύουσι καὶ θαυματουργοῦσι
- 40 Πῶς νοητέον τό, ἐλάλησε Σολομῶν περὶ τῶν ξύλων τοῦ κέδρου, ἕως τῆς ὑσώπου τῆς ἐν τῷ τοίχῳ.  
Ποῖα καὶ πόσα εἰσὶ τοῦ Θεοβίτου Ἡλιοῦ καὶ Ἐλισσαίου τὰ ἐν πνεύματι ἐνεργήματα
- 40 Θεοδώρου εἰς τὸ ῥητὸν τῆς Ἐξόδου· τὸ ὄνομά μου Κύριος οὐκ ἐδήλωσεν αὐτοῖς
- 40<sup>v</sup> Τίς ἡ ὁφθεῖσα τῷ Ναβουχοδονόσορ εἰκὼν
- 41 Δαμασκηνοῦ περὶ παραδείσου αἰσθητοῦ καὶ νοητοῦ
- 44<sup>v</sup> Περί ἡδονῶν τῶν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ
- 45 Περί λύπης καὶ περὶ φόβου εἰς τὸν αὐτὸν τόπον
- 46 Περί τοῦ φανταστικοῦ, καὶ περὶ αἰσθήσεως εἰς τὸ αὐτὸ
- 47 Περί τοῦ διανοητικοῦ
- 47<sup>v</sup> Περί τοῦ μνημονευτικοῦ, καὶ περὶ ἐνδιαθέτου λόγου ψυχῆς καὶ σώματος
- 48 Περί παθῶν τῶν ἐν τῇ ψυχῇ, καὶ δυνάμεων
- 49<sup>v</sup> Καὶ πῶς ἐστὶ ὁ διάβολος ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ μετὰ τῶν ἀγγέλων
- 51 Πῶς ὁ Θεὸς ἐπιτρέψας τῷ Βαλαὰμ πορευθῆναι πρὸς Βαλὰκ διὰ τοῦ ἀγγέλου τοῦτο κωλύει



- 52 Ἴνα τί τὸ δίκαιον οὐ σώζεται τῶν παίδων ὑπὲρ τῶν πατέρων  
κολαζομένων
- 53 Διατί οὐκ ἐκώλυσεν ὁ Θεὸς τὸν Ἰεφθάε θῦσαι τὴν θυγατέρα, ὡς  
καὶ τὸν Ἀβραάμ
- 53<sup>v</sup> Διατί θῦσαι προσέταξεν ὁ Θεὸς τῷ Ἀβραάμ δάμαλιν τριετίζου-  
σαν, καὶ αἶγαν τριετίζουσαν
- 54 Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, εἰς τὸ ῥητὸν τοῦ ἀποστόλου τὸ λέ-  
γον, ὅταν δὲ ὑποταγῇ αὐτῷ τὰ πάντα, τότε καὶ αὐτὸς ὁ υἱὸς  
ὑποταγήσεται τῷ ὑποτάξαντι τὰ πάντα αὐτῷ
- 56 Γρηγορίου Νύσσης εἰς τὸ αὐτὸ ῥητὸν
- 57 Περὶ τοῦ ἐνδύματος τοῦ ἀρχιερέως, καὶ ὅτι ὑψηλότερα ἐστὶν ἡ  
Ἱερωσύνη ὑπὲρ τὴν βασιλείαν, καὶ τί ἐστὶν Ἱερωσύνη
- 59 Τοῦ Χριστοῦ λέγοντος οὐ τὰ εἰσερχόμενα ἀλλὰ τὰ ἐξερχόμενα  
κοινεῖ τὸν ἄνθρωπον, διατί οἱ πατέρες ἡμῶν ὥρισαν ἡμᾶς μὴ  
ἐσθλῆιν κρέας ταῖς ἀγίαις νηστείας
- 60 Τίνες αἱ ἐπτὰ παριστρίδες, ἃς εἶδε Ζαχαρίας
- 60<sup>v</sup> Εὐσεβίου τί ἐστὶν ἡ διαφορὰ τοῦ νόμου
- 61 Τίνες ἐν τῇ γραφῇ ἕτερα ἔχοντες ὀνόματα, ὕστερον μετω-  
νομάσθησαν, καὶ διατί
- 61<sup>v</sup> Πῶς νοητέον, ὅτι ἐπαινεῖται ὁ ἁμαρτωλὸς ἐν ταῖς ἐπιθυμίαις  
τῆς ψυχῆς αὐτοῦ, καὶ ὁ ἀδικῶν ἐνευλογεῖται
- 62 Πῶς νοητέον τό, ἐάν τις ἴδῃ τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ ἁμαρτάνοντα  
ἁμαρτίαν τὴν μὴ πρὸς θάνατον, αἰτήσῃ καὶ δώσῃ αὐτῷ ζωὴν  
τοῖς ἁμαρτάνουσι μὴ πρὸς θάνατον
- 62<sup>v</sup> Πῶς νοητέον τό, οὓς προέγνω, καὶ προώρισεν καὶ ὃν ἂν θέλῃ  
σκληρύνει, καὶ οὐ τοῦ θέλοντος
- 63<sup>v</sup> Πῶς νοητέον τό, εἴ τινος τὸ ἔργον κατακαθήσεται ζημιωθήσε-  
ται, αὐτὸς δὲ σωθήσεται οὕτως, ὡς διὰ πυρὸς
- 63<sup>v</sup> Πῶς νοητέον τό, καὶ εἰρηνοποίησε διὰ τοῦ αἵματος αὐτοῦ τὰ τε  
ἐν οὐρανοῖς, καὶ τὰ ἐπὶ τῆς γῆς
- 65 Πῶς νοητέον τό, ἡ γνῶσις φυσικῇ, ἡ δὲ ἀγάπη οἰκοδομεῖ
- 65<sup>v</sup> Διατί ὁ Ἀπόστολος γυναικὶ οὐκ ἐπιτρέπει διδάσκειν
- 69<sup>v</sup> Εἰς τὸ πᾶς ὁ ἐμβλέψας γυναικὰ εἰς τὸ ἐπιθυμῆσαι
- 70<sup>v</sup> Πῶς πότε μὲν φησιν ὁ ἀπόστολος μὴ γίνεσθε ἄφρονες, πότε μὴ  
φρόνιμοι παρ' ἑαυτοῖς
- 70<sup>v</sup> Εἰς τὸ ὥσπερ ἐν τῷ Ἀδὰμ πάντες ἀποθνήσκουσιν, οὕτως καὶ ἐν  
τῷ Χριστῷ πάντες ζωοποιηθήσονται. Διατί ἐν τῷ Ἀδὰμ ἀπο-

- θνήσκοντες, πατρικὴν εὐθύνομεν δίκην· ἐν δὲ τῷ Χριστῷ ζω-  
οποιηθεὶς ὁ ἐμὸς πατήρ, καὶ καθαρθεὶς τῆς ἰδίας πλημμελείας  
οὐ μετέδωκέ μοι τῆς καθάρσεως
- 71<sup>v</sup> Τί δήποτε οὔτε πλείονά εἰσιν, οὔτε ἐλάττονα κατὰ τὸν ἀριθμὸν  
τὰ τέσσερα εὐαγγέλια;
- 73 Τί γέγονεν ἡ περιτμηθεῖσα τοῦ Κυρίου ἀκροβυστία
- 73 Περὶ τῶν Γαλιλαίων, ὧν τὸ αἷμα ἔμιξεν ὁ Πιλάτος μετὰ τῶν  
θυσιῶν
- 73 Πῶς πᾶσα βλασφημία ἀφεθήσεται τοῖς ἀνθρώποις, ἡ δὲ τοῦ  
ἀγίου πνεύματος οὐκ ἀφεθήσεται
- 73<sup>v</sup> Πῶς εἰπὼν ὁ Κύριος, ὅτι ἐὰν ἐγὼ μὴ ἀπέλθω ὁ παράκλητος οὐκ  
ἔρχεται· ἤδη τὸ πνεῦμα δίδωσι τοῖς ἀποστόλοις
- 74 Τίς ἐστὶν ὁ κριτὴς τῆς ἀδικίας
- 74<sup>v</sup> Πῶς νοητέον τό, ὁ ἔχων ἱμάτιον πωλησάτω αὐτό, καὶ ἀγορασά-  
τω μάχαιραν
- 74<sup>v</sup> Πῶς ὁ φιλῶν τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ἀπολέσει αὐτήν
- 75 Πῶς νοητέον τὸ ἐὰν ὁ ὀφθαλμὸς σου ὁ δεξιὸς σκανδαλίζει σε  
ἐξελε αὐτόν, ὁμοίως καὶ τὴν χεῖρα
- 79 Πῶς νοητέον τὸ ἐὰν δύο ἡμῶν συμφωνήσωσιν ἐπὶ τῆς γῆς καὶ  
τὰ ἐξῆς
- 79<sup>v</sup> Τοῦ κυρίου λέγοντος, ὅσα ἂν δήσητε ἐπὶ τῆς γῆς ἔσται δεδε-  
μένα καὶ ἐν τοῖς οὐρανοῖς. Ἐὰν τις παροργίσῃ ἄνδρα ἅγιον καὶ  
ἀπολύσῃ νόσον, ἢ δαίμονα, ἢ θάνατον, ἢ ἄλλην τινα τιμωρίαν εἰς  
τὸν οἶκον αὐτοῦ, ἄρα δύναται ὁ αὐτὸς ἄνθρωπος παρακαλέσας  
ἕτερον ἄλλον ἅγιον, καὶ ἐκφυγεῖν τὴν τιμωρίαν τῆς ἀποφάσεως  
τοῦ ἀγίου ἀνδρὸς ναὶ, ἢ οὐ
- 82 Τοῦ Κυρίου λέγοντος, ἂν τινων ἀφῆτε τὰς ἁμαρτίας ἀφίενται  
αὐτοῖς, ἂν τινων κρατῆτε κεκράτηνται· ἐὰν ἁμαρτήσῃ ἄνθρω-  
πος εἰς ἄνθρωπον, καὶ μετὰ τοῦτο μετανοήσῃ, καὶ λάβῃ συγ-  
χώρησιν παρ' αὐτοῦ, ἄρα ἐσυγχωρήθη καὶ ὑπὸ Θεοῦ
- 84<sup>v</sup> Πῶς νοητέον τὸ κατὰ τὸν ἐγγαστρίμυθον
- 89<sup>v</sup> Πῶς νοητέον τό, πᾶς γραμματεὺς μαθητευθεὶς εἰς τὴν βασι-  
λείαν τῶν οὐρανῶν, ὁμοιοῖ ἐστὶν ἀνθρώπῳ οἰκοδεσπότῃ, ὅστις  
ἐκβαίνει ἐκ τοῦ θησαυροῦ αὐτοῦ καινὰ καὶ παλαιὰ
- 95 Πῶς νοητέον τό, ὅτι εἰσὶν εὐνοῦχοι, οἵτινες εὐνούχισαν ἑαυτοὺς  
διὰ τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν
- 98 Πῶς νοητέον, ὁρᾷτε μὴ σκανδαλίσητε ἐνὸς τῶν μικρῶν τούτων

- 98<sup>v</sup> Ἐάν τις σὲ ἀγγαρεύσῃ μίλιον ἓν, ὑπάγε μετ' αὐτοῦ δύο  
 99 Πῶς νοητέον τό, μὴ μεριμνᾶτε τῇ ψυχῇ ἡμῶν τί φάγητε, τί  
 πίνητε, ἢ τί περιβάλησθε  
 99 Πῶς νοητέον τό, μὴ κρίνατε ἵνα μὴ κριθῇτε  
 99<sup>v</sup> Τί ἐστὶ τὸ τάλαντον, ὅπερ ὁ Κύριος δέδωκεν τῷ καλῶς ἐρ-  
 γασαμένῳ  
 100 Πῶς νοητέον τό, εὐξασθε τοῦ μὴ γενέσθαι τὴν φυγὴν ὑμῶν  
 χειμῶνος, ἢ ἐν σαββάτῳ  
 100 Πῶς νοητέον, δύο ἔσονται ἐν τῷ ἀγρῷ, καὶ τὰ ἐξῆς  
 101 Πῶς ὁ ληστής πρὸ τῆς ἀναστάσεως εἰσῆλθεν εἰς τὸν παράδεισον  
 102 Εἰρηναίου Λουγδούνων ὅτι εἰς τρεῖς τάξεις, καὶ καταστάσεις  
 εὐρεθῇσονται οἱ σωζόμενοι  
 102<sup>v</sup> Πῶς νοητέον τὴν τοῦ Κυρίου τριήμερον ταφὴν καὶ ἀνάστασιν  
 104 Συμφωνοῦσιν οἱ Δ' Εὐαγγελισταὶ περὶ τῆς τοῦ Χριστοῦ ἀνα-  
 στάσεως, ἢ οὐ  
 106 Τίνος τύπον καὶ εἰκόνα ἔχει ἡ καθολικὴ ἐκκλησία  
 110<sup>v</sup> Διάλογος τῶν ἁγίων Βασιλείου καὶ Γρηγορίου  
 115<sup>v</sup> Περὶ τῆς ἐπιφανίας τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ  
 117<sup>v</sup> Ἀναστασίου, ὅτι τίς ὁ ἀληθὴς χριστιανὸς  
 119 Πῶς δεῖ εἶναι τὸν ἀληθὴ χριστιανὸν  
 122<sup>v</sup> Περὶ προνοίας  
 122<sup>v</sup> Τί ἐστὶ τὸ βίβλοι ἀνοίγονται  
 123 Εἰς τό, φοβερόν τὸ ἐμπεσεῖν εἰς χειρας Θεοῦ ζ(ῶντος)  
 123 Περὶ προνοίας  
 123 Περὶ πλεονεξίας  
 123<sup>v</sup> Περὶ ἐλεημοσύνης  
 124<sup>v</sup> Περὶ παραδείσου καὶ τοῦ ἀνθρώπου  
 125 Τίς ἐστὶ, φησὶν, ἡ περὶ τὴν ἐμὴν συζυγίαν σοφία τοῦ Θεοῦ  
 127 Ἐξήγησις εἰς τό, ἐπὶ τὸν ποταμὸν Βαβυλῶνος  
 128 Ἐάν τις ἁμαρτήσας μετανοήσῃ, καὶ πάλιν εἰς τὴν ἁμαρτίαν  
 ἐμπέσῃ, εἰ τὴν μετάνοιαν καὶ τοὺς κόπους ἐκείνους ἀπώλεσε,  
 μάλιστα εἰ καὶ μετὰ τὴν ἁμαρτίαν ἀπέθανεν  
 130<sup>v</sup> Ἐάν τις παύσῃται τῆς ἁμαρτίας, ἀρκεῖ τοῦτο αὐτῷ πρὸς με-  
 τάνοιαν, ἢ οὐ  
 131<sup>v</sup> Ἐάν τις ἐστὶ γέρων ἀδύνατος καὶ ὀλιγόψυχος, καὶ οὐ δύναται μο-  
 νάσαι, ἢ τὰ τῶν μοναχῶν (;) ποιῆσαι, πῶς δύναται οὗτος μετα-  
 νοῆσαι, καὶ σωθῆναι

- 135 Διατί ἐν τῇ ὁγδῷ λατρείας καὶ θυσίας προσφέρειν ἐκώλυσεν  
 135<sup>v</sup> Καλὸν ἐστὶν ἄρα τὸ ἐξομολογεῖσθαι τὰ ἁμαρτήματα πνευματι-  
 κοῖς πατράσιν, ἢ οὐ  
 141 Τίνες εἰσὶν οἱ ἀληθινοὶ προσκυνηταὶ οἱ ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ  
 προσκυνοῦντες  
 144 Τίνος ἔνεκεν ὁ Κάϊν καὶ ὁ Λάμεχ φόνον δράσαντες οὐχ ὁμοίως  
 ἐκολάσθησαν  
 146 Καλὸν ἄρα κοινωνεῖν συνεχῶς, ἢ ἐκ διαλείμματος  
 148<sup>v</sup> Ἐκ πόσων αἰτιῶν οἱ ἐνυπνιασμοὶ καὶ μολυσμοὶ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ  
 156 Πόσοι τρόποι ἐγκαταλείψεως εἰσιν, εἴτε εἰς θλίψεις, εἴτε εἰς  
 ἀσθενείας, ἢ καὶ εἰς ἁμαρτίαν, καὶ πῶς γνώσομεν τὴν ἐκ Θεοῦ  
 παιδείαν, ἢ τὸν ἐκ τοῦ διαβόλου πειρασμὸν  
 164<sup>v</sup> Ἄρα πάντες οἱ κρημνιζόμενοι, οἱ καταχωννύμενοι, οἱ καταπον-  
 τιζόμενοι κατὰ θεῖαν ἀπειλὴν καὶ πρόσταξιν πάσχουσιν, ἢ κτλ.  
 168 Ἐάν τις γυναῖκα ἔχων καὶ πλούτου, καὶ βιωτικῶν πραγμάτων  
 φροντίζων, πῶς δύναται οὗτος εὐαρεστῆσαι τῷ Θεῷ, καὶ φυ-  
 λάξαι τὰς ἐντολάς  
 172 Τοῦ ἀποστόλου λέγοντος, ὅτι αἱ ἐξουσίαι τοῦ κόσμου ὑπὸ Θεοῦ  
 γεγόνασι, καὶ τεταγμέναι εἰσιν· ἄρα λοιπὸν πᾶς ἄρχων, καὶ  
 βασιλεὺς, καὶ ἀρχιερεὺς ὑπὸ Θεοῦ προχειρίζεται, ἢ οὐ  
 174 Διατί οὐ προγινώσκουσιν οἱ ἄνθρωποι τὴν ἡμέραν τῆς τελευτῆς  
 αὐτῶν, καὶ εἰ ἄρα τελευτῶντες αἰσθάνονται τι τῶν μελλόντων  
 αὐτοὺς διαδέχσθαι ἀγαθῶν, ἢ κακῶν  
 175 Ποῖα ἄρα ἁμαρτήματα συγχωροῦνται διὰ λειτουργιῶν μετὰ  
 θάνατον, εἴτε καὶ δι' εὐχῶν, καὶ ἐλεημοσυνῶν γινομένων ὑπὲρ  
 τῶν κοιμηθέντων  
 176 Αἰσθητὸς ἐστὶν ὁ παράδεισος, ἢ νοητός, φθαρτός ἢ ἀφθαρτος  
 178 Τί ἐστὶ τὸ κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν  
 179 Πῶς νοητέον τὸ ἐγὼ σκληρυνῶ τὴν καρδίαν Φαραῶ  
 180 Τίνος ἔνεκεν καταρᾶται ὁ Ἰώβ τὴν ἡμέραν τῆς γεννήσεως  
 αὐτοῦ  
 182 Διατί τὸ δίκαιον οὐ σώζεται τῶν παιδῶν ὑπὲρ τῶν πατέρων  
 κολαζομένων  
 182<sup>v</sup> Πῶς νοητέον τὸ οὐκ εὐδόκησε Κύριος ὑμῖν καρδίας εἰδέναι,  
 ὁφθαλμοὺς βλέπειν, καὶ ὦτα ἀκούειν ἕως τῆς ἡμέρας ταύτης  
 183 Τί δὴποτε διὰ μικρὰν πλημμέλειαν πόρρωθεν ὁ Μωυσῆς ἰδεῖν  
 προσετάχθη τὴν γῆν τῆς ἐπαγγελίας

- 184 Τὸ ξύλον τῆς ζωῆς, καὶ τὸ ξύλον τοῦ εἰδέναι γνωστὸν καλοῦ καὶ πονηροῦ, νοητὸν χρῆ λέγειν ἢ αἰσθητὸν
- 184<sup>v</sup> Τίνος ἔνεκεν προσέταξεν ὁ Θεὸς ἀριθμηθῆναι τοῦ λαοῦ τὰ πρωτότοκα
- 185<sup>v</sup> Περὶ τῆς Ἱερατικῆς στολῆς καὶ περὶ θυσιῶν
- 186 Περὶ τῶν προσφερομένων εἰς τὸν ναὸν
- 186 Περὶ τοῦ Μάννα
- 188 Περὶ τῶν ἀγίων μυστηρίων
- 188<sup>v</sup> Πῶς χρῆ εἶναι τὸν ἱερέα· Βασιλείου
- 190<sup>v</sup> Περὶ ἀναστάσεως σωμάτων στίχοι
- 191 Περὶ Ναυκράτου τοῦ λεγομένου χοίνου ἕτεροι στίχοι
- 191<sup>v</sup> Ἰσιδώρου περὶ κρίσεως ψυχῶν
- 192 Πῶς νοητέον τὸ οὐκ ἐγίνωσκεν αὐτήν, ἕως οὗ ἔτεκεν τὸν υἱὸν αὐτῆς τὸν πρωτότοκον
- 193 Πῶς νοητέον· τοῦ δὲ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἡ γέννησις οὕτως ἦν
- 194 Περὶ τοῦ ἀγίου πνεύματος κατὰ λατίνων
- 194 Περὶ τοῦ Κλεώπα, ὡς εἶναι αὐτοῦ τὴν θυγατέρα ἀδελφὴ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου ἐκ δύο μερῶν
- 194<sup>v</sup> Περὶ τῆς μορφῆς καὶ τοῦ εἶδους τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ
- 195 Ἐπιφανίου περὶ τῶν ἀζύμων τοῦ νομικοῦ πάσχα, καὶ περὶ μυστικοῦ δείπνου τοῦ Κυρίου
- 197<sup>v</sup> Στίχοι δεκαπεντασύλλαβοι περὶ θανάτου
- 198 Κεφάλαια ἐκ διαφόρων βιβλίων περὶ μνήμης, θανάτου, κρίσεως καὶ ἀνταποδόσεως
- 213 Ποῦ ἄρα εἰσὶν αἱ προλαβοῦσαι τῶν ἀνθρώπων ψυχαὶ
- 213 Εἰ ἀπέλαβον οἱ δίκαιοι τὰ ἀγαθὰ, καὶ οἱ ἁμαρτωλοὶ τὴν κόλασιν
- 214<sup>v</sup> Πῶς τινες ἐν τοῖς θανατικοῖς ἀποθνήσκοντες, καὶ θεωροῦντες τινὰς ὁπτασίας, μετὰ δευτέραν ἢ τρίτην ὥραν ἀνίστανται τινὰ διηγούμενοι
- 215<sup>v</sup> Ποῦ αἱ ψυχαὶ μετὰ τὴν ἀποδημίαν τοῦ σώματος ἀπέρχονται
- 215<sup>v</sup> Τίνες πρῶτοι ἐν τῇ ἀναστάσει ἐγερθήσονται
- 216 Περὶ τίνων φησὶν ὁ ἀπόστολος ἐκάστου τὸ ἔργον ὁποῖόν ἐστι τὸ πῦρ δοκιμάσει
- 216<sup>v</sup> Τίς ὁ μετασχηματισμὸς τοῦ σώματος τῆς ταπεινώσεως
- 216<sup>v</sup> Καὶ εἰ ταῦτα οὐκ ἔσται ἐν τῷ μέλλοντι, οἷον βρώσις καὶ πόσις,

- καὶ γάμος, τίς χρεῖα ὀδόντων, καὶ γαστρός, καὶ τῶν γεννητικῶν μορίων τοῦ σώματος
- 217 Εἰ ἐν τῇ ἀναστάσει ὅλα τὰ μέρη συνίστανται
- 217<sup>v</sup> Εἰ βλέπει τις δι' ἀποκαλύψεως καὶ φωτὸς θεϊκοῦ τὴν ψυχὴν
- 217<sup>v</sup> Ἐχει μορφήν ἡ ψυχὴ
- 217<sup>v</sup> Πῶς ἀνώτεροι γίνονται οἱ χριστιανοὶ τοῦ πρώτου Ἀδάμ
- 219<sup>v</sup> Εἰ ὧν ἐν πολέμῳ ἄνθρωπος, καὶ ἔχων τὰ δύο πρόσωπα ἐν ψυχῇ αὐτοῦ τῆς ἁμαρτίας καὶ τῆς χάριτος μεταστῇ ἐκ τοῦ κόσμου τούτου προχωρεῖ κατεχόμενος εἰς τὰ δύο μέρη
- 230 Ἐκ τοῦ Διαλόγου τοῦ ἀγίου Γρηγορίου πάπα Ρώμης γινῶναι ἠθελον ἐὰν νῦν πρὸ τῆς ἀναλύσεως τῶν σωμάτων ἐν τῷ οὐρανῷ προσδεχθῆναι δύνανται αἱ ψυχαὶ τῶν δικαίων
- 230<sup>v</sup> Ἐὰν νῦν ἐν τῷ οὐρανῷ εἰσὶν αἱ ψυχαὶ τῶν δικαίων τί ἐστίν, ὅπερ ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ τῆς κρίσεως ὑπὲρ τῆς δικαιοσύνης αὐτῶν μέλλουσιν ἀπολαβεῖν
- 231 Ποίῳ τρόπῳ πολλοὶ τελευτῶντες πολλὰ προλέγουσι
- 233 Τοῦ Χρυσοστόμου ἐκ τῆς πρὸς Κυριακὸν ἐπιστολῆς ὅτι γνωρίζουσιν ἀλλήλους ἐν τῇ κρίσει οἱ δίκαιοι καὶ οἱ ἁμαρτωλοὶ
- [Ἡ σημείωσις μετὰ τὸ ὄνομα τοῦ ἐπισκόπου Κωνσταντίνου στὸ ἀρχικῶς ἄγραφο φ. 233<sup>v</sup>. Τὸ φύλλο αὐτὸ παρέμεινε ἄγραφο διότι εἶχε περάσει σ' αὐτὸ ἡ μελάνη ἀπὸ τοῦ φ. 233<sup>r</sup>. Δὲν λείπει κείμενο ἀπὸ τοῦ φ. 233<sup>r</sup> στὸ 234<sup>r</sup>]
- [Τὸ φ. 235<sup>v</sup> ἄγραφο, χωρὶς νὰ λείπει κείμενο μετὰ τῶν φφ. 234<sup>r</sup> καὶ 235<sup>r</sup>]
- 236 Συμμεῶν τοῦ νέου θεολόγου περὶ τῆς καθόλου εὐσεβείας, καὶ ὅτι χρεῖαν ὁ θεὸς τινος οὐκ ἔχει οὔτε ἀγγέλων, οὔτε ἀνθρώπων
- [φ. 242, εὐχὴ κατὰ τῆς ἀνομβρίας εἰς Κύπρον]
- 239 Περὶ πίστεως
- 242<sup>v</sup> Ἐκ τῶν διατάξεων τοῦ ἀποστόλου Πέτρου
- 243<sup>v</sup> Τὰ σημεῖα τῶν ἰβ' μηνῶν
- 245 Εἰς τό, Αἰνεῖτε αὐτὸν κ.τλ.
- 267-268 Ἑρμηνεῖα εἰς Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου λόγον εἰς τὰ Φῶτα [ἀπὸ ἄλλο χρφ δύο φφ.]
- 269-274<sup>v</sup> Ἀποφθέγματα Πατέρων καὶ ἀρχαίων Ἑλλήνων
- 274 [Κτητορικὸ καὶ ἐνθύμησις]

Στὸ ἐσώφυλλο τῆς σταχώσεως καὶ στὸ φ. 6 μετὰ κόκκινο μολύβι

ἀριθ. 11, καὶ ἀποκάτω μὲ μολύβι ΠΧ (=Πολύκαρπος Χαδούλιας, παλαιὸς ἡγούμενος)

Στὸ φ. 6<sup>v</sup> μὲ νεώτερο χέρι, τοῦ 18<sup>ου</sup> αἰ., ἔχει γραφῇ: Βιβλίον χρησιμώτατον, συλλογὴ διαφορῶν καὶ πολλῶν ἀξιολόγων, ὡς ἐκ τοῦ πίνακος φαίνεται.

φ. 7<sup>v</sup> ἀραβικὴ σημείωση

φ. 202<sup>v</sup>: + ἡστοδόνωμα τοῦ χυ χς ἐσταυρώθη χς ἐτάφη χς ἀνέστη ὡς ἀνὸς ἐγεννήθη καὶ ὡς ἐδοξάσθη ὁ Θς καὶ ὁ διάβολος, ἐπατήθη καὶ ἡ δούλη τοῦ θοῦ ΟΔΝ ἐλευθερωθῆναι ἐκ τῆς ἀσθενείας καὶ νόσου αὐτῆς. σθόμεν καλῶς στῶμεν μετὰ φόβου ἀμὴν κε ἐλέησον καὶ διαφήλατε τὴν δούλην σου ἀπὸ παντὸς κακοῦ+

φ. 203<sup>v</sup>: Τετράπλευρο σχέδιο ὡς μετάλλιο, ὅπου σχηματίζουν μικρὰ τετράγωνα μαῦρες κάθετες καὶ ὀριζόντιες γραμμὲς καὶ μέσα στὰ τετράγωνα ἀναγράφεται μὲ κόκκινα γράμματα ἡ εὐχή κε ιν χε υιε του θεου ελέ. Στὶς τέσσερις κεραῖες τοῦ τετραπλεύρου, ἀναγράφονται μὲ κόκκινα γράμματα τά: Ν(ἄνω), Β(ἀριστερά), ΤΡ(δεξιά) καὶ Λ(κάτω). Νὰ σημαίνει ἄραγε Νικόλαος Βουστρηγός; (παραπάνω, σσ. 385-386).

φ. 209<sup>v</sup>, στίχοι δεκαπεντασύλλαβοι πολιτικοὶ περὶ θανάτου, inc. +Βλέπε ψυχὴ μου θλιβερὴ τῇ ὥρᾳ τοῦ θανάτου. Ἐν συνεχείᾳ τὰ ὀνόματα τῶν υἱῶν Ἰακώβ. Ποῖοι πατέρες ἔλαβον τὰ ἑπτὰ χαρίσματα τοῦ Ἀδάμ.

φ. 245<sup>v</sup>, ἄγραφο ἀρχικῶς, διότι ἡ μελάνη τοῦ φ. 245<sup>r</sup> εἶχε περάσει σ' αὐτό, καὶ τὸ κείμενο ἀπὸ τὸ φ. 245<sup>r</sup> πάει κανονικὰ στὸ φ. 246, ἔχει γραφῇ μὲ χέρι σύγχρονο τοῦ χειρογράφου, ὅπως ὅλα τὰ σημειώματα (βλ. σ. 405): ἐπιστο[σητόβρωτο] τὸ πανειρωτάτω καὶ θεοτιμοίτω ἐπισκόπῳ ἀμαθούντων προέδρῳ πόλεος νεμέσου καὶ κουρέον κυρ κονσταντίνου:+

(καὶ ἀπὸ κάτω)

τὰ ἐξ μυστήρια

εἰ ἐξ ἁμαρτίας

φ. 247<sup>v</sup> λευκό, λόγῳ τῆς ἴδιας αἰτίας ὅπως στὸ φ. 245<sup>v</sup>

φ. 255: +καὶ ὑπὲρ τοῦ εἰσακούσαι κς ὁ Θς τῆς ἡμε/ταίρας ἡμῶν δεήσαιως καὶ ἐξαποστέλει ὁ/μβρους εἰρηγικούς καὶ καρποφόρους ἐπὶ πά/σαν τὴν γῆν της περιωνόμενῳ νήσου κύ/προν καὶ εὐφράναι αὐτὴν περὶ τῆς ἡμῶν/ βρώσεως ἔτη δὲ καὶ πόσεως καὶ μὴ ωργισθῆς /τῶν ἀνομιῶν καὶ ἀδικιῶν ἔτι δὲ καὶ ἁμαρτιῶν/ ἡμῶν ἀλλὰ ὡς εὐσπλαχνος

καὶ μακρόθυμος/ ἀνεξίκακος καὶ φιλάνος, εἰσακουσον ἡμῶν/ τῶν δεομένων σου:+

φ. 256<sup>v</sup>: Τὰ σημεῖα τῶν ιβ' μηνῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ ὅλλον/ τῶν κακῶν ἡμερῶν ὡς ἐφανέρωσεν ὁ Θεὸς Σε/δράχ τῷ ἱερεὶ καὶ κατὰδηλλα ἐποίησεν τοῖς /υἱοῖς Ἰηλ περὶ τῶν ιβ' μηνῶν, ἐν αἷς εἰσὶν βλα/βεραὶ καὶ ἐπικίνδυναι:+

ὁ μὴν σεπτέμβριος εἰς τὰς ζ' καὶ εἰς τὰς δ'. ὀκτώβριος εἰς τὰς ζ' καὶ εἰς τὰς ια'. νοέμβριος εἰς τὰς α' [ἔχει σβηστῇ τὸ προηγούμενο καὶ ἔχει ἀπὸ πάνω γραφῇ α'] καὶ εἰς ιε'. δεκεύριος εἰς τὰς γ' καὶ εἰς τὰς κδ'. ὁ ἰανουάριος εἰς τὰς δ' καὶ εἰς τὰς κγ' φεβρουάριος εἰς τὰς ζ' καὶ εἰς τὰς κς. μάρτιος εἰς τὰς ε' καὶ κβ' ἀπρίλιος εἰς τὰς γ' καὶ εἰς τὰς ι' μάιος εἰς ε' καὶ κγ'. ὁ ἰούνιος εἰς τὰς γ' καὶ ιθ'. ὁ ἰούλιος εἰς τὰς ζ' καὶ τὰς ιη'. αὐγουστος εἰς τὰς δ' καὶ κ'. ἐν ταύταις οἱμέραις ὁ εἰς ἀσθενεῖαν πεσὼν οὐκ ἀνίσταται. ὁ γάμον ποιῶν οὐ χαίρεται. τὸ γεννηθὲν παιδίον οὐ ζήσεται. ὁ πραγματευόμενος ἢ οἶκον ἢ δοῦλον ἢ ἄλλον τήπωτας οὐ δὲν κερδένει. ὁ εἰς πόλεμον ὑπάγει, οὐδὲν στρέφετε. ὁ εἰς κρίσιν ὑπάγων, μετὰ ἐσχύνης καὶ ὕβρεως στρέφεται. ὁ δένδρα φυτεύων ἢ ἀμπελώνας. ἢ κύπους, οὐκαιποτυχάνει. ὁ εἰς θάλασσαν πλέον, οὐ κατενοδοῦται ἐν ταῦταις ταῖς ἡμέραις πᾶν τὸ πραγματευόμενον ἀνευλόγητον ἐστίν:+

φ. 288: ἐτοῦτοῦ τὸ βεῖ βηβλοίων ἐνι δικῶν μου ἐμοῦ [νι/κολάων βουστρηνοῦ τοῦ ἐπη καὶ καλουμένου] [αξι τοῦ εχ τῆς ρόδου. ἀμην. ἀμην ἀθάνατε Χε ζοῶδοτα

Εἰμέραν σαβάτω ὠρ(α) γ τῆς εἰμέρας ἀπε την θέρμην/ τὴν εἶχεν ὁ υἱός μου ὁ κουσταντίνος κατοῦμενος/ ἐν τη κληνι ἐγένετόν του ὅσπερ τιναξάμενος καὶ ἐπάρας/ τοὺς ὀφθαλμούς του καὶ τὰ πῆα ἐξέ-ρασεν φλέματα/ καὶ παλ κύτρινα καὶ ἐτήρα οὗτος βυθησμένον/ ὡς βρέφος εἰς ὠρα Πέμπτη ἔτη λατίνον ἐνχρο/νης τοῦ Χριστοῦ ἐμι/ ]ήω εἰς τὰς λ:+

Κατάστρωση τετραδίων (κατὰ τὴν κάτω ἀρίθμηση):

ἓνα φύλλο, ἐσώφυλλο ἀρχῆς

πέντε φύλλα, νεώτερα, μὲ τὰ περιεχόμενα τοῦ χειρογράφου (ἀπὸ τὸ φ. 13 κέξ). Λεῖπει ἓνα φύλλο, πρὶν ἀπὸ τὸ πρῶτο.

ἓνα φύλλο, ἄγραφο (ἀρ. 6)

τετράδιο, φφ. 7-12, μᾶλλον λείπουν δύο φφ. μετὰ τὸ φ. 12

[α'] τετράδιο, φφ. 13-19, ὁ ἀριθμὸς 18 ἔχει δοθῇ δύο φορές.

Ἀπὸ τὸ φ. 13 ἀρχίζει τὸ κυρίως κείμενο.

[β'] τετράδιο, φφ. 20-27

[γ'] τετράδιο, φφ. 28-35

[δ'] τετράδιο, φφ. 36-43

ε', δωδεκάφυλλο, φφ. 44-55. Στὸ κάτω μέρος τοῦ φ. 44 φαίνεται τὸ ἄνω μέρος τῆς ἀρίθμησης τοῦ τετραδίου, ε', καὶ στὸ 55<sup>v</sup> ὁλόκληρη, ε':

[ς'] τετράδιο, φφ. 56-63

[ζ'] τετράδιο, φφ. 64-71

η', τετράδιο, φφ. 72-79, στὸ φ. 72 φαίνεται τὸ η', μὲ κόκκινο μελάνι θ', τετράδιο, φφ. 80-87, φαίνεται τὸ ἄνω μέρος τοῦ θ' στὰ φφ. 80 καὶ 87<sup>v</sup>, μὲ κόκκινο μελάνι

ι', τετράδιο, φφ. 88-95, φαίνεται τὸ ι' στὰ φφ. 88 καὶ 95<sup>v</sup>, μὲ κόκκινο μελάνι

ια', δέκα φύλλα, φφ. 96-105, φαίνεται τὸ ια' στὰ φφ. 96 καὶ 105<sup>v</sup>, μὲ μαῦρο μελάνι

ιβ', δέκα φύλλα, φφ. 106-115, φαίνεται ἡ ἀρίθμηση ιβ' στὰ φφ. 106 καὶ 115<sup>v</sup>, μὲ μαῦρο μελάνι

ιγ', τετράδιο, φφ. 116-123, φαίνεται ἡ ἀρίθμηση ιγ' στὰ φφ. 116 καὶ 123<sup>v</sup>, μὲ μαῦρο μελάνι

ιδ', τετράδιο, φφ. 124-131, φαίνεται ἡ ἀρίθμηση ιδ' στὸ φ. 124 (ὅχι στὸ 131<sup>v</sup>), μὲ μαῦρο μελάνι

ιε', τετράδιο, φφ. 132-139, φαίνεται ἡ ἀρίθμηση στὸ φ. 132 (ὅχι στὸ φ. 139<sup>v</sup>), μὲ μαῦρο μελάνι

ισ', τετράδιο, φφ. 140-177, φαίνεται στὸ ις' στὸ φ. 140 (ὅχι στὸ φ. 147), μὲ μαῦρο μελάνι

ιζ', τετράδιο, φφ. 148-155, φαίνεται τὸ ιζ' στὰ φ. 148 καὶ 155

[ιη'], τετράδιο, φφ. 156-162, τὸ φ. 159 bis

[ιθ'], τετράδιο, φφ. 163-170

[κ'], τετράδιο, φφ. 171-178

κα', τετράδιο, φφ. 179-186, φαίνεται τὸ κα' στὸ φ. 179

[κβ'], τετράδιο, φφ. 187-194

[κγ'], τετράδιο, φφ. 195-202

[κδ'], ἐπτὰ φύλλα, μόνο του τὸ φ. 203, καὶ ἄλλα ἑξὶ φφ. 204-209

Ἐν συνεχείᾳ ἔχουμε νέο χειρόγραφο, μὲ νέα ἀρίθμηση τετραδίων.

[α'], τετράδιο, φφ. 210-217

[β'], τετράδιο, φφ. 218-225

[γ'], τετράδιο, φφ. 225-233

[δ'], τετράδιο, φφ. 234-241

ε', τετράδιο, φφ. 242-249, φαίνεται τὸ ε' στὸ φ. 242

[ς'], ἑξὶ φύλλα, φφ. 250-255

[ζ'], τετράδιο, φφ. 256-263

[η'], τετράδιο, φφ. 264-271

[θ'], δέκα φύλλα, φφ. 272-281

[ι'], τετράδιο, φφ. 281-288 (ὁ ἀρ. 281 ἔχει δοθῇ δύο φορές)

φφ. 289-294, νεώτερα φφ. μὲ τὰ περιεχόμενα

Ἐνα δεύτερο χέρι γραφέως ἐμφανίζεται στὰ φφ. 72-95, ἥτοι τετράδια η', θ', καὶ ι', γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἀρίθμηση μόνον αὐτῶν τῶν τετραδίων μὲ κόκκινο μελάνι. Τὸ κείμενο συνεχίζεται κανονικά. Τρίτος γραφέας, φφ. 206-209<sup>v</sup> καὶ 257-281<sup>v</sup>, ὅπου ἡ γραφή εἶναι πιὸ σε-συρμένη δεξιοκλινῆς καὶ τὰ περιθώρια (ὦες) πιὸ στενά. Τέταρτο χέρι στὰ φφ. 281-282. Τὸ χέρι τοῦ πρώτου γραφέα ἐμφανίζεται στὰ ἐπόμενα καὶ τελευταῖα φύλλα.

Στὸ δεξιὸ περιθώριο τοῦ φ. 14 ὑπάρχουν πέντε παραπομπές στὴ Βίβλο στὰ λατινικά.

Γιὰ συγκράτηση τῶν σητόβρωτων φύλλων ἀλλὰ καὶ τῆς βιβλιοδεσίας τοὺς ἔχουν χρησιμοποιηθῇ τεμάχια περγαμηνοῦ λατινικοῦ χειρογράφου, ὅπως μεταξὺ τῶν φφ. 25-26, 29-30, 49-50, 54-55, 190-191, 192-193, 196-197 κ.ά. Ὁ κώδικας εἶναι πολὺ σητόβρωτος, γι' αὐτὸ ἔχουν ἐπικολληθῇ καὶ τεμάχια χάρτου, τὰ ὅποια ἔχουν καταστῇ ἐπίσης σητόβρωτα. Ἡ χρῆση τοῦ κώδικα καὶ τὸ σητόβρωτο ἔχουν φθείρει κατὰ πολὺ τὴ στάχωση, ἰδίως στὸ τέλος, ὅπου ἔχει σχεδὸν ἀποκολληθῇ.

Διακοσμημένη δερματόδετη βιβλιοδεσία ἀνακαινισμένου χειρογράφου κώδικα, μὲ δέρμα σκούρου καστανοῦ χρώματος.

Ὁ κώδικας εἶναι ραμμένος σὲ τρία νεῦρα ποὺ διακρίνονται ἐμφανῶς στὴ ράχη κάτω ἀπὸ τὸ δέρμα καὶ τὸ ὕφασμα ποὺ εἶναι ἐπικολλημένο καὶ προεκτείνεται στὶς δύο πινακίδες, οἱ ὁποῖες εἶναι κατασκευασμένες ἀπὸ χαρτόνι. Τὰ κεφαλάρια ἔχουν ραφτῇ στὸ βιβλίον μετὰ τὴν ἐπικόλληση τοῦ ὕφασματος καὶ προεκτείνονται στὶς πινακίδες. Τὰ ἐσώφυλλα ἀποτελοῦνται ἀπὸ χαρτὶ ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὰ μεταγενέστερης ἐποχῆς τεύχη ποὺ προστέθηκαν μπρὸς καὶ πίσω,



σὲ διαφορετικές φάσεις κατὰ τὶς ἐπανασταχώσεις τοῦ ἀρχικοῦ κώδικα. Στὴν τελευταία φάση, τὰ φύλλα τοῦ κώδικα συντηρήθηκαν, εἰδικὰ στὸ σημεῖο ἔνωσης τῶν ἐξωτερικῶν φύλλων τῶν τευχῶν μὲ τὴ ράχη, μὲ περγαμνὰ σπαράγματα λατινικοῦ πολυτελοῦς χειρογράφου. Διακρίνονται πολλὲς παλαιότερες ἐπεμβάσεις καὶ συμπληρώσεις ἀπὸ χαρτί.

Ἡ διακόσμηση καλύπτει τὶς δύο πινακίδες καὶ τὴ ράχη. Ἡ ἀποτύπωση ὅλων τῶν σχεδίων ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀποτελεῖται ἔχει ἐπιτευχθῇ μὲ ἔγκαιστη τεχνική. Ὁ διάκοσμος τῆς ἐμπρόσθιας πινακίδας (βλ. σ. 404) ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὴν ὀπίσθια. Στὴ ράχη, τὰ ἐξογκώματα τονίζονται ἀπὸ τρεῖς γραμμὲς πάνω καὶ τρεῖς κάτω, καὶ ἀνάμεσά τους βρίσκεται ἐκτυπωμένο ἄνθινο σχέδιο ποὺ χρησιμοποιεῖται καὶ στὶς γωνίες τῶν πλαισίων τῆς κύριας διακόσμησης, στὶς πινακίδες. Τὰ καλύμματα διατρέχει περιμετρικὰ φυτικὸς διάκοσμος, ἐκτυπωμένος μὲ ρουλέτα (τροχὸ μὲ ἐπαναλαμβανόμενο σχέδιο) πλαισιωμένος ἀπὸ τρεῖς γραμμὲς ἐσωτερικὰ καὶ τρεῖς ἐξωτερικά. Στὸ ἐσωτερικὸ τῶν ὀρθῶν γωνιῶν τοῦ ἐσωτερικοῦ πλαισίου ποὺ δημιουργεῖται, εἶναι ἐκτυπωμένο ἰσοσκελὲς ἄνθινο κόσμημα. Τὸ κέντρο τοῦ πλαισίου καλύπτεται ἀπὸ μεγάλο σχέδιο μὲ ἀπολήξεις, χαρακτηριστικὸ τοῦ 16ου αἰώνα. Στὶς τέσσερις κεραῖες τοῦ ποὺ σχηματίζουν σταυρό, εἶναι ἐκτυπωμένο φυτικὸ κόσμημα δυτικοῦ τύπου. Ἡ παράσταση τοῦ κεντρικοῦ κοσμήματος, χωρίζεται ὀριζόντια σὲ δύο θέματα. Στὸ ἄνω διάζωμα εἶναι τοποθετημένος ἓνας ἀετὸς ποὺ σπαράζει ἓνα δράκο πατώντας πάνω του. Στὸ κάτω διάζωμα ἀπεικονίζεται σχηματοποιημένη πόλη. Τὸ σχέδιο μᾶλλον εἶναι ἐραλδικῆς προέλευσης.

φ. 209<sup>v</sup> [στίχοι δεκαπεντασύλλαβοι καταλογάδην]

+Βλέπε ψυχὴ μου θλιβερὴ τῇ ὥρᾳ τοῦ θανάτου  
 ψυχὴ καὶ σῶμα ἐμάχοντα διὰ τὸν ἐκεῖθεν κόσμον  
 ψυχὴ τῷ σῶμα ἔλεγεν μετὰ πολλῶν δακρύων:  
 σῶμα τί κάθεσαι ἀμέριμνον καὶ οὐ μελετᾷς τὴν κρίσιν  
 καὶ τί οὐ παρετοίμαζαι ὅτι ἀποθάνειν θέλεις;  
 τοὺς νοερούς σου ὀφθαλμοὺς ἐσκοτίσας ραθύμως,  
 τὴν γλῶτταν ἐβορβόρωσας, τὰ χεῖλη καὶ τὸ στόμα·  
 λοιπὸν ψυχὴ ἀπόστρεψον τῇ ὥρᾳ τοῦ θανάτου,  
 κλαῦσον καὶ θρήνησον λοιπὸν μὲ φόβον καὶ μὲ τρόμον·  
 ἐκεῖ τὸ δικαστήριον, ἐκεῖ καὶ φόβος μέγας,

ἐκεῖ ἐστὶν καὶ ὁ κριτὴς καὶ ποιητὴς τῶν ὅλων,  
 κλαῦσον οὖν μετανόησον πρὸς τὸν θεὸν τῶν ὅλων,  
 τὸν εὐσπλαγχνον καὶ δίκαιον καὶ μόνον εὐεργέτην  
 καὶ ποιητὴν καὶ πλαστοργόν καὶ κτίστην καὶ δεσπότην  
 καὶ μόνον ἀνεξίκακον καὶ λυτρωτὴν τοῦ κόσμου·  
 λοιπὸν ψυχὴ ἐπέστρεψον τῇ ὥρᾳ τοῦ θανάτου,  
 κλαῦσον καὶ μετανόησον πρὸς τὸν κριτὴν τῶν ὅλων  
 καὶ δὸς κανόνος δάκρυον καὶ λάβε σωτηρίαν:-

Τὰ ὀνόματα τῶν νιῶν Ἰακώβ: ρουβήμ, συμεών, λευί, ἰούδας,  
 ἰσάχαρ, ζαβουλὼν καὶ βενιαμίν, δαυὶδ καὶ νεφθαλεὶμ, γὰρ καὶ ἄσῆρ  
 καὶ ἰωσήφ+

Τὰ ἐξ χαρίσματα τοῦ ἀδάμ: +ὁ σαμψὼν τὴν ἀνδρείαν + ὁ ἰω-  
 σήφ τὴν εὐμορφίαν + ὁ δαβὴθ τὴν πραότητα + ὁ σολομὼν τὴν σο-  
 φίαν + ἄβεσαλὼμ τὴν τριχα+ ἄβραὰμ τὴν φιλοξενίαν + ὁ ἰὼβ τὴν δι-  
 καιοσύνην:-

φ. 201<sup>v</sup>: + Περὶ ἀναστάσεως σωμάτων: στίχοι:-

Ὡς γὰρ τις οἶκον δημιουργῆσαι θέλων  
 καὶ σφῆνα πήξας σφαιροσυνθέτου στέγης  
 οἶδεν μόνος τὸ σφίγμα καὶ λύει μόνος,  
 οὕτως ὁ τὴν ἑνσαρκον οὐσίαν κτίσας,  
 ὅταν δέοι τὸν οἶκον ἐλθεῖν εἰς λύσιν,  
 οὐ φλέγμα κινεῖ καὶ χολὴν πρὸς τὴν λύσιν  
 ὡς ἐνδεὴς ὢν ὕλικοῦ παρεργάτου·  
 ἀλλ' ἐκβαλὼν τὸν σφῆνα τὸν ψυχοκράτην  
 ὡς οἶδεν, ὡς ἔσφιγξε, καὶ λύει μόνος.  
 Ὅταν δὲ τὴν σύμπηξιν ἀρμόσαι θέλῃ,  
 κτίσαι γὰρ αὐθις βούλεται τὴν οἰκίαν  
 πτώσιν παθοῦσαν ἐξ ἀδήλων πνευμάτων·  
 εἰ καὶ χολὴν καὶ πνεῦμα πάλιν βάλοι,  
 ἄσβεστον ὥσπερ συμβιβάζων ὀστράκῳ,  
 χυλοὶ γὰρ εἰσι καὶ μέρη τοῦ σώματος  
 τὸν σφῆνα πήξας ὥστε λῦσαι μηκέτι  
 ἀφθαρτον ἡμῶν ἐξεγείρει τὴν φύσιν:-

Γεώργιος Πισίδης, Σχόλια εἰς τὴν «Ἐξαήμερον», PG 92, στίχες  
 1542-1543, στίχοι 1424-1440.

Ἄλλοι στίχοι:-

Καὶ ἅν τις ὠμόσαρκον ἀνθρώπου κρέας  
ἰχθὺς σπαράξῃ καὶ τὸν ἰχθὺν ἀγρότης  
καὶ τοῦτον ἄρκτος καὶ τὸ θηρίον κύνες,  
γύπες δὲ τοῦτους, τοὺς δὲ γύπας οἱ τάφοι,  
καὶ πᾶσαν ἀπλῶς ἀνθυποδράμοι φύσιν,  
εἰς ἀλλοφύλους ἀντικλόμενος ῥύσεις,  
ὅμως ἔσω πέφυκε τῶν ὠρισμένων,  
φ. 202 τῇ χειρὶ τοῦ κτίσαντος ἐσφραγισμένος:-

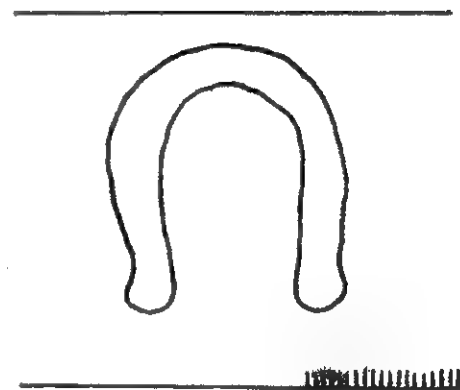
Ὁ.π., στῆλες 1544-1545, στίχοι 1454-1461

Περὶ ναυκράτου τοῦ λεγομένου χοῖνου: ἄλλοι στίχοι:-

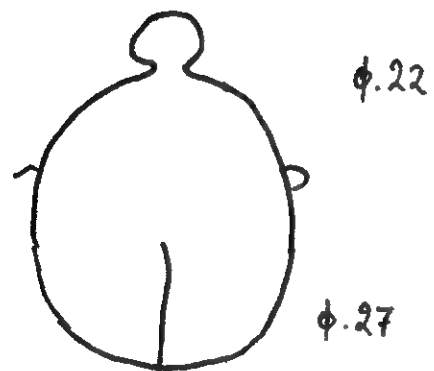
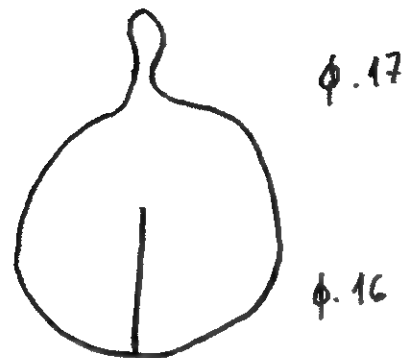
Καὶ τίς τὸν ἰχθὺν τὸν βραχὺν τὸν ναυκράτην  
ποιεῖ τρεχουσῶν ὀλκάδων ἀντιστάτην  
καὶ πλωτὸν εὐόλισθον ἀνταίρει στόλῳ  
καὶ ταῖς πνεούσαις ἀντιτάττεται βίαις  
πτέρυξ γὰρ αὐτὸν πρὸς τὰ τοῦ στεροῦ μέσα  
κυκλοῖ περιπτύξασα κυμβάλου δίκην  
ἦν ταῖς θεούσαις ἀντερείδων ὀλκάσιν  
ἰστὰ τὸ πνεῦμα καὶ τὸ ῥεῦμα ἅν τρέχῃ  
καὶ κυρτὸν ἀφρὸν ἀντεπικλᾷ τῷ σάλῳ  
ἕως μαχαίραις ἢ ξηροῖς τεθηγμένοις  
τέμῃ τὸν ἰχθὺν τεχνικὸς βυθοδρομὸς  
ἀλσὶ τὲ τοῦτον ἐμβαλὼν ἐξημάσοι  
καὶ γίνεται κλεῖς μητρικῶν σπαραγμάτων  
ὅτε σφαδάζει καὶ προπηδῆσαι θέλοι  
καὶ τοῖς ὀλίσθοις ἐκραγῆναι τὸ βρέφος+

Ὁ.π., στῆλες 1511-1512, στίχοι 1009-1023

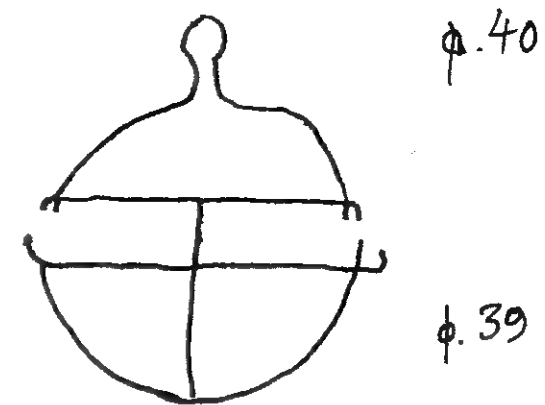
ΦΩΤΙΟΣ ΑΡ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ



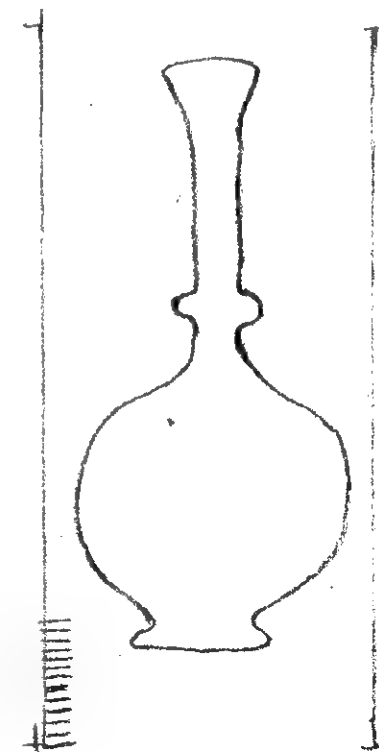
φφ. 8, 12 πέταλο, πολὺ ὅμοιον μὲ V. Mošin - S. Traljić  
ἀρ. 3804 τοῦ ἔτους 1325-7.



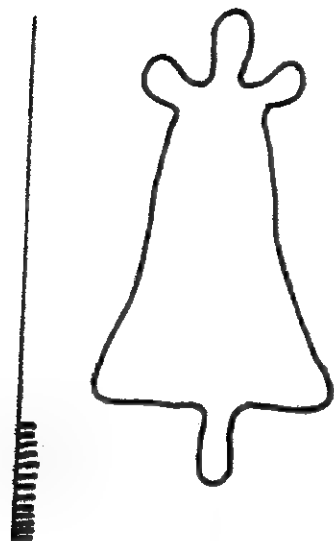
αταύτιστα



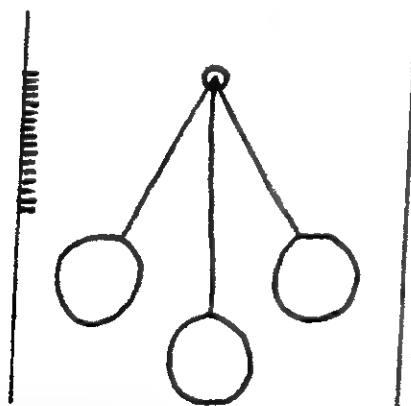
Flacon-fiole = φιαλίδιο-φιάλη πρβλ. Briquet 6237, έτος 1330  
(Βλ. και τὸ ἐπόμενο)



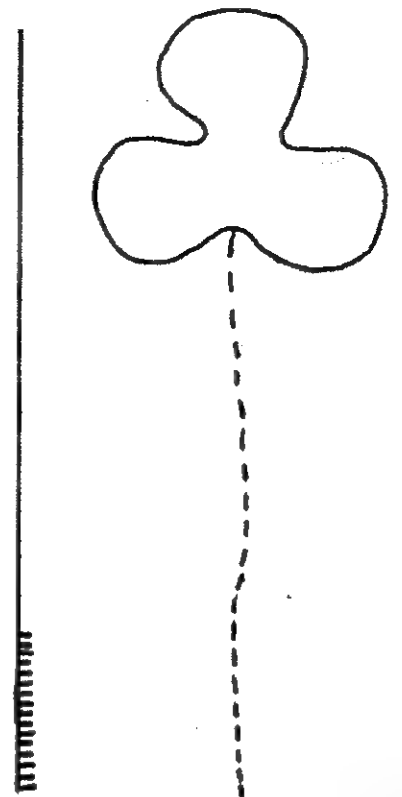
φφ. 39, 40 φιάλη ὅμοιο V. Mošin - S. Traljić  
ἀρ. 3937 τοῦ έτους 1325-7.



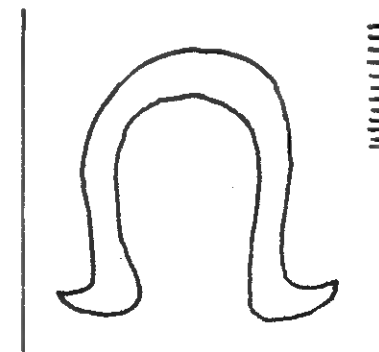
φφ. 49-50 καμπάνα, πολὺ ὅμοιο V. Mošin - S. Traljić, *Filigranes des XIIIe et XIVe ss.*, Zagreb 1957, ἀρ. 2843 τοῦ ἔτους 1347.  
Ἐπίσης, πολὺ ὅμοιο ὅπως στὰ χειρόγραφα ἀρ. D. gr. 178 τοῦ ἔτους 1347-48 καὶ D. gr. 370 τοῦ ἔτους 1347-48  
ἀπὸ τὴν συλλογὴ χρφ. τοῦ κέντρου Ivan Dujčev τῆς Σόφιας.  
Briquet, 3936-3937, ἔτη 1347-1348.



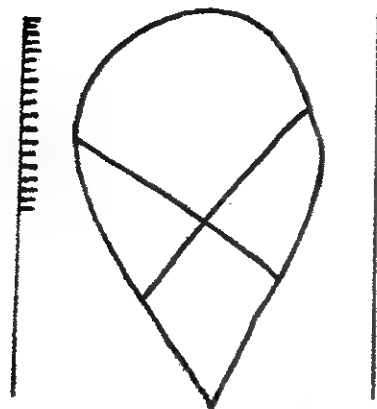
φφ. 66, 69, τρία κεράσια, πολὺ ὅμοιον, V. Mošin - S. Traljić  
ἀρ. 4149 τοῦ ἔτους 1323. Briquet 7415, ἔτος 1316



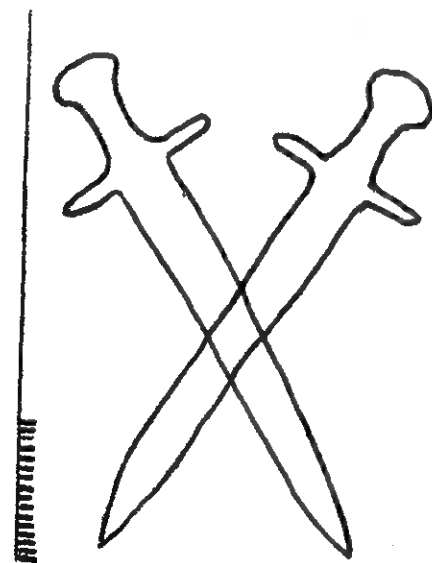
φφ. 107, 117, πέταλο, πολὺ ὅμοιον, V. Mošin - S. Traljić  
ἀρ. 3965 τοῦ ἔτους 1326 καὶ ἴδιον V. Mošin - S. Traljić  
ἀρ. 3896 τοῦ ἔτους 1323. Briquet, 6212, ἔτους 1318.



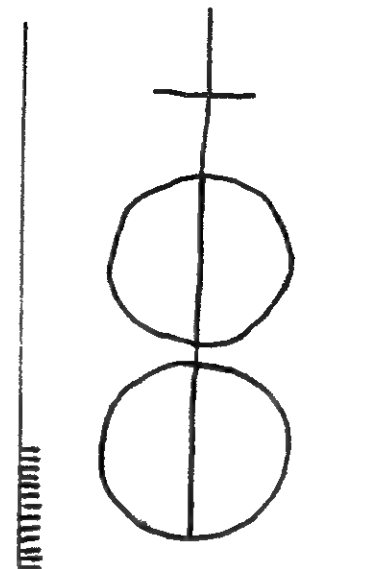
φφ. 157, 161, πέταλο, πολὺ ὅμοιον, V. Mošin - S. Traljić  
ἀρ. 3805 τοῦ ἔτους 1332.



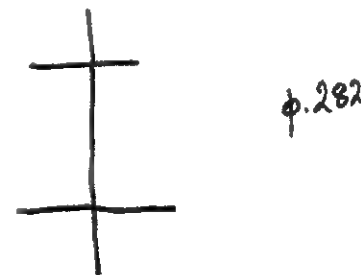
οικόσημο χωρισμένο σε τέσσερα μέρη, ἴδιον V. Mošin - S. Traljić  
 ἀρ. 524 τοῦ ἔτους 1324-7, καὶ ἴδιον ὅπως στὸ χειρ. D. gr. 179  
 τοῦ ἔτους 1326 τῆς συλλογῆς τοῦ κέντρου I. Dujčev. Briquet 890, ἔτους 1325.



φφ. 209, 204. σπαθί, ὅμοιον V. Mošin - S. Traljić  
 ἀρ. 3360 τοῦ ἔτους 1326. Briquet 5146-5153, ἔτη 1324-1381.

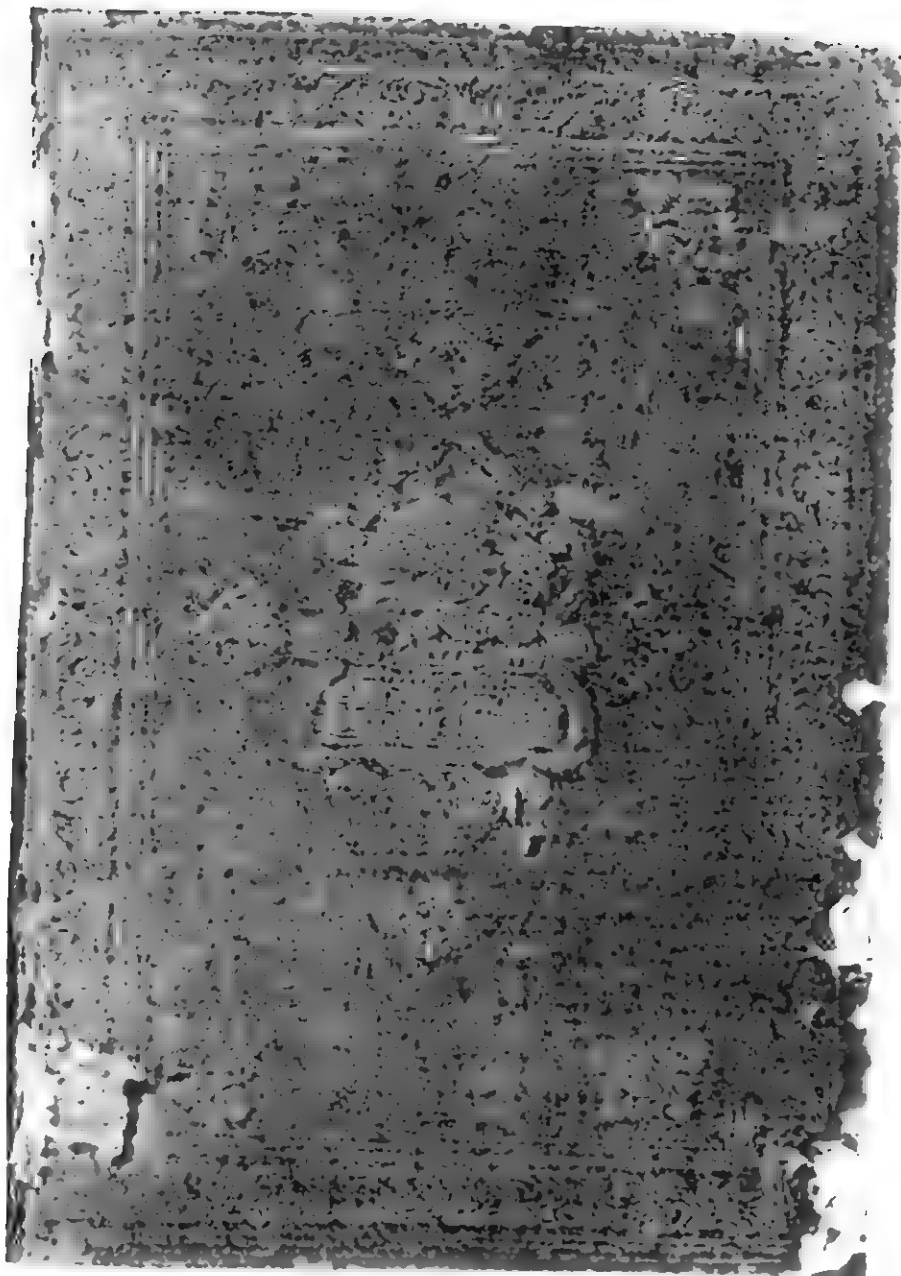


δύο κύκλοι μὲ σταυρὸ ἐπάνω, πολὺ ὅμοιον μὲ V. Mošin - S. Traljić  
 ἀρ. 2018 τοῦ ἔτους 1325(1326). Briquet 3166, ἔτους 1341.

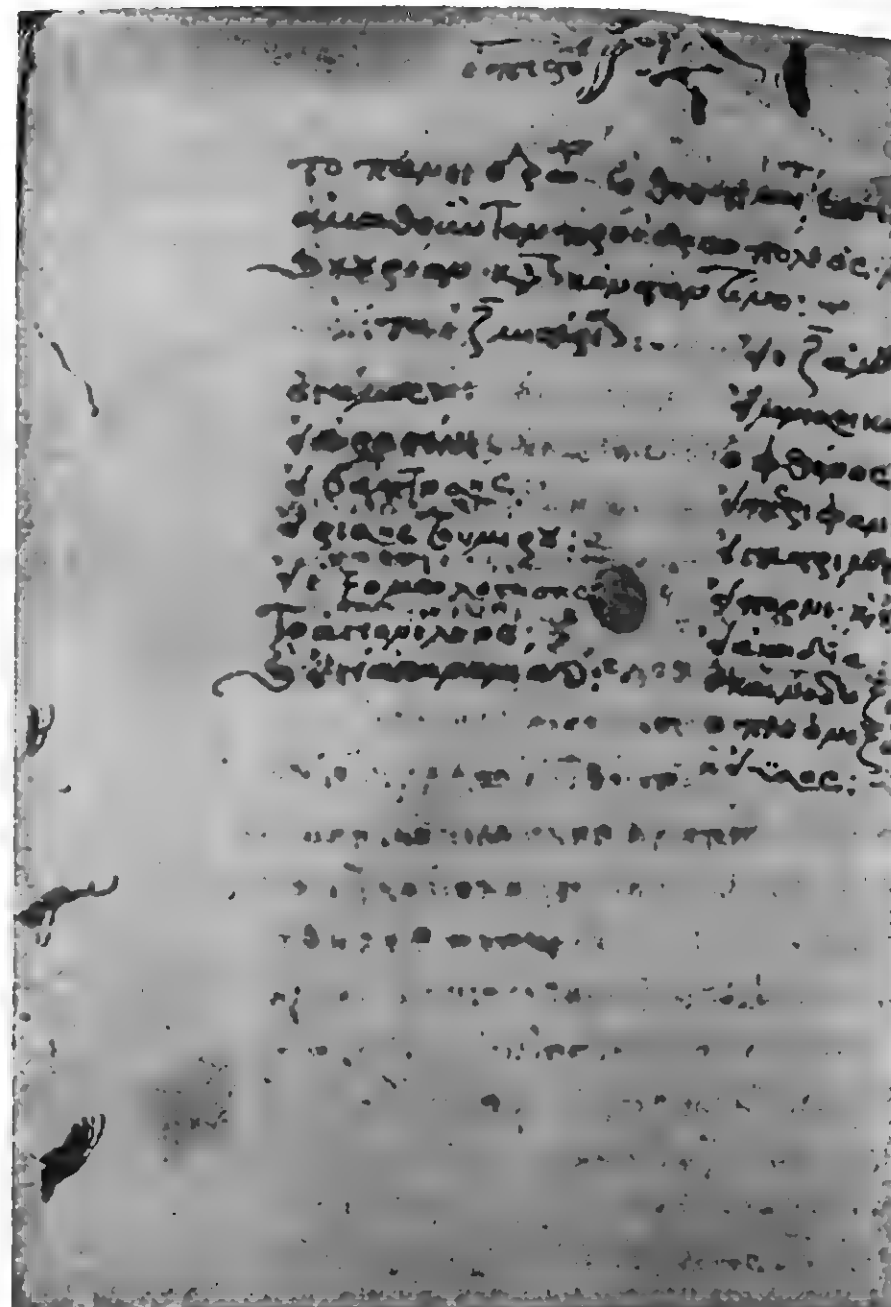


(ἐλλιπὲς λόγω φθορᾶς)  
 ἴσως croix à deux traverses = σταυρὸς μὲ δύο ὀριζοντίους.  
 Πρβλ. Briquet 5747-5748 ἔτος 1326





Α' Πινακίδα

Τὸ σημεῖωμα τοῦ φ. 245<sup>v</sup>



Τὸ κτητορικό σημείωμα τοῦ φ. 288

ΕΝΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΑΠΟ ΤΑ ΜΕΤΕΩΡΑ  
ΣΤΗΝ ΣΥΛΛΟΓΗ ΤΟΥ ROBERT CURZON:  
*BL Additional 39618* (μὲ 6 πίνakes)

«The question... is whether the writings of Curzon offer anything more than elegant but detailed documentation on the pillaging of the treasures of Orthodox monasteries in the nineteenth century, undertaken on the pretext of saving their treasures for a more enlightened audience».<sup>1</sup>

**Πρόλογος.**

Τὸ τελευταῖο λαμπρὸ δίτομο ἔργο τοῦ ἀειμνήστου Καθηγητῆ Δημητρίου Ζ. Σοφianoῦ, *Τὰ εἰκονογραφημένα χειρόγραφα τῶν Μονῶν τῶν Μετεώρων*,<sup>2</sup> ἀποτελεῖ ἐπιστέγασμα ἐπιπόνων ἐργασιῶν σαράντα πέντε χρόνων. Εἶχαν ἤδη προηγηθεῖ οἱ *Κατάλογοι* τῶν μονῶν Ἀγίου Στεφάνου<sup>3</sup> καὶ Ἀγίας Τριάδος,<sup>4</sup> καθὼς καὶ ἐκεῖνος τῆς μονῆς Δουσίου,<sup>5</sup> ἐνῶ τὸ ἔργο του γιὰ τὰ ἔγγραφα τῶν μονῶν τῶν Με-

1. R. Cormack, "A Gentleman's Book": attitudes of Robert Curzon, ἐν: *Through the Looking Glass: Byzantium Through British Eyes*, eds R. Cormack and E. Jeffreys, Aldershot, 2000, σ. 151.

2. Δ. Ζ. Σοφianoῦ καὶ Γ. Γαλάβαρης, *Τὰ εἰκονογραφημένα χειρόγραφα τῶν Μονῶν τῶν Μετεώρων*, τόμοι Α'-Β', (Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἑρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ), Ἀθήνα, 2007.

3. *Τὰ Χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*, τόμ. Γ', *Τὰ Χειρόγραφα τῆς Μονῆς Ἀγίου Στεφάνου*, ὑπὸ Δ. Ζ. Σοφianoῦ, (Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἑρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ), Ἀθήνα, 1986.

4. *Τὰ Χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*, τόμ. Δ', *Τὰ Χειρόγραφα τῆς Μονῆς Ἀγίας Τριάδος*, Μέρη Α'-Β', ὑπὸ Δημητρίου Ζ. Σοφianoῦ, (Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἑρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ), Ἀθήνα, 1993.

5. Δ. Ζ. Σοφianoῦ καὶ Φ. Ἀρ. Δημητρακοπούλου, *Τὰ Χειρόγραφα τῆς Μονῆς Δουσίου Ἀγίου Βησσαρίωνος, Κατάλογος Περιγραφικός*, (Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἑρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ), Ἀθήνα, 2004.

τεώρων εύρίσκεται στο τελικό στάδιο. Η μακρά αυτή ένασχόληση απέδωσε πολλά άλλα δημοσιεύματα, κυρίως κειμένων από κώδικες των Μετεώρων και του Δουσίκου, περιλαμβανομένης και της διδακτορικής του διατριβής για τον Άγιο Νικόλαο Βουναίνης,<sup>1</sup> που τον ανέδειξαν στον σημαντικότερο μαζί με τον Νίκο Α. Βέη μελετητή της ιστορίας και των θησαυρών των μονών των Μετεώρων όλων των εποχών.<sup>2</sup>

Αναζητώντας ένα αρμόζον θέμα για τον κατ'έξοχην έρευνητή των έλληνικών κωδίκων των Μετεώρων, καταλήξαμε στην ταπεινή αυτή παρουσίαση της επίσκεψης του Άγγλου περιηγητή και συλλέκτη χειρογράφων Robert Curzon, (βλ. πίν. 1), ο οποίος και άπειράθη να αποκτήσει δύο πολύτιμα εικονογραφημένα χειρόγραφα από την μονή του Μεγάλου Μετεώρου, τον Νοέμβριο του 1834, και μās άφησε μία έκτενή αναφορά για την επίσκεψή του στα Μετέωρα, καθώς και δύο χαλκογραφίες, (βλ. πίν. 2, 3) στο δημοφιλές έργο του: *Visits to Monasteries in the Levant*.<sup>3</sup> Από τα Μετέωρα δεν άπεχώρησε με άδεια χέρια. Έπέτυχε να άποσπάσει άπαρατήρητος ένα μικρού σχήματος κώδικα, τον όποιο και περιγράφουμε πιο κάτω.

1. Δ. Ζ. Σοφιανού, Άγιος Νικόλαος ό έν Βουναίνη, Άνέκδοτα άγιο-λογικά κείμενα, ιστορικά είδήσεις περί της Μεσαιωνικής Θεσσαλίας (I' αιών), Έν Άθήναις, 1972.

2. Για τα σχετικά με τα Μετέωρα δημοσιεύματα του Δ. Ζ. Σοφιανού βλ. Κατάλογο Δημοσιευμάτων στον παρόντα τόμο, σσ. θ'-λδ'. Βλ. και Έλένη Άγγελομάτη-Τσουγκάρκη, Έργογραφία Δημητρίου Ζ. Σοφιανού, Ίόνιος Λόγος 1 (2007), 225-245. Για τα αντίστοιχα 58 δημοσιεύματα του Νίκου Α. Βέη, βλ. Τα Χειρόγραφα των Μετεώρων, τόμ. Α', Τα Χειρόγραφα της Μονής Μεταμορφώσεως, Προλεγόμενα-Προσθήκαι υπό Α. Βρανούση-Δ. Ζ. Σοφιανού, έκδ. Β', (Ακαδημία Άθηνών, Κέντρον Έρεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Έλληνισμού), Άθήναι, 1998, σσ. \*70-\*77. Βλ. επίσης Δ. Ζ. Σοφιανός, Ό Νίκος Α. Βέης (1883-1958) και οι παλαιογραφικές και άλλες εργασίες του στις Μονές των Μετεώρων, Μετέωρα (Έκδοτικός και Μορφωτικός Όμιλος Τριχάλων) 55-56 (Τρίκαλα, 2002), 11-18.

3. *Visits to Monasteries in the Levant*, by the Honourable Robert Curzon Jun., With numerous Woodcuts, (John Murray), London, 1849. Για την παρούσα εργασία χρησιμοποιούμε την ε' έκδοση του 1865, που έχει διαφορετική σελίδωση από την πρώτη, με μικρότερα γράμματα και πίνακες που δεν είναι πάντοτε όλοσέλιδοι.

### Ο Robert Curzon Junior.

Άς δούμε όμως πρώτα τον άριστοκράτη ταξιδιώτη, την παιδεία και τα ενδιαφέροντά του.<sup>1</sup> Ο Robert Curzon υπήρξε ό πρωτότοκος γιός της Harriet Anne Bishopp, Βαρόνης του Zouche του Harringworth, και του Viscount Robert Curzon. Γεννήθηκε στο Λονδίνο τον Μάρτιο του 1810 και έσπούδασε στο Charterhouse (1821-25) και ακολούθως εφοίτησε στο Corpus Christi College της Όξφόρδης (1829-1831), χωρίς να ολοκληρώσει ποτέ τις σπουδές του. Το 1831 εισήλθε στην Βουλή των Κοινοτήτων, όπου όμως δεν επρόκειτο να παραμείνει για πολύ. Το 1833 εταξίδευσε στην Εύρώπη και ακολούθως σε ένα μεγάλο ταξίδι στην Άνατολή, όπου και έπεσκέφθη τα Όρθόδοξα μοναστήρια στην Αίγυπτο, την Παλαιστίνη, τις έλληνικές επαρχίες της Όθωμανικής αυτοκρατορίας, την Ήπειρο και τα Μετέωρα, προ-του επιστρέψει στην Άγγλία το 1834. Το 1837 εύρέθη στην Κωνσταντινούπολη και έτσι επανήλθε στον έλληνικό χώρο και έπεσκέφθη το Άγιον Όρος. Μερικά χρόνια αργότερα έδημοσίευσε στο Λονδίνο (1849) ένα ενδιαφέροντα τόμο για τα ταξίδια του αυτά που του άπέφεραν πολλά πολύτιμα χειρόγραφα, έλληνικά και άλλα. Το ταξιδιωτικό και συγχρόνως αυτοβιογραφικό αυτό έργο, το όποιο και διήνθισε με πολύτιμες χαλκογραφίες, τον έκαμε διάσημο και έγνωρισε πολλές επανεκδόσεις και συνεχίζει να προκαλεί το ενδιαφέρον και να επανεκδίδεται ως τις μέρες μας.<sup>2</sup>

1. Για μια λεπτομερή βιογραφία του Robert Curzon, όπου πλύν των δημοσιευμένων έργων του άντλούνται στοιχεία και από την σωζόμενη άδημοσίευτη άλληλογραφία του (506 έπιστολές) προς τον φίλο του Walter Sneyd, που φυλάσσεται στην Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Keele, καθώς και από τα οίκογενειακά άρχεία στο Parham, βλ. Ian H. C. Frazer, *The Heir of Parham. Robert Curzon 14th Baron Zouche*, (The Paradigm Press), Alburgh, Norfolk, 1986, με πορτραίτο του R. Curzon Junior ως *Frontispiece*, υπό W. Holl (1858). Βλ. επίσης *Dictionary of National Biography*, Founded in 1882 by G. Smith, ed. by L. Steephen and S. Lee, From the earliest times to 1900, vol. V, (Craik-Drake), Published since 1917 by the Oxford University Press, Repr. in 1921-22, σσ. 354-55 (υπό S. Lee). Βλ. τώρα *Oxford Dictionary of National Biography in Association with The British Academy*, From the earliest times to the year 2000, ed. by H. C. G. Matthew and B. Harrison, vol. 14 (Cranfield-Dalwood), Oxford, 2004, σσ. 805-806 (υπό S. Lane-Poole, rev. E. Baignent), με πορτραίτο υπό W. Holl (1859).

2. Για τις πολλαπλές εκδόσεις του έργου βλ. Ian H. C. Frazer, *The*

Όπως οί J. D. Carlyle<sup>1</sup> και E. D. Clarke<sup>2</sup> στις αρχές του 19ου αιώνας, έτσι και ο Curzon άνοιξε τον δρόμο σε άλλους ευρωπαίους

Heir of Parham, ό.π., σ. xiv. Θα μπορούσε κανείς να αναφέρει ένδεικτικά ότι το έργο έγνώρισε τρεις εκδόσεις ήδη το 1849, τρεις επανεκδόσεις το 1851, άλλες τρεις το 1865, καθώς επίσης και εκείνες του 1881, του 1916, του 1955, του 1958 και του 2003. Τμήματα του έργου μετεφράσθησαν στα Γαλλικά. Βλ. «Les Monastères de l'Orient», Revue Britanique 6th Series, XXIII (Όκτ. 1849), 120-134. Γερμανική μετάφραση του έργου υπό U. U. W. Meissner, Leipzig, 1851. Το Εισαγωγικό κεφάλαιο και τα κεφάλαια XVII-XXI μετεφράσθησαν προσφάτως στα Έλληνικά. Βλ. Robert Curzon, Έπισκέψεις στα Μοναστήρια της Ανατολής. Τα Μοναστήρια των Μετεώρων, (Το ταξίδι στην Ήπειρο-Θεσσαλία), μετάφραση Μαρία Μυγδανάλευρου, Πρόλογος Κ. Μητσάκη και Σχόλια Θ. Νημιά, (Φιλολογικός, Ιστορικός, Λογοτεχνικός Σύνδεσμος Τρικάλων), Θεσσαλονίκη, 1995. Τα κεφάλαια XVII-XXI αναπαράγονται στο πρόσφατο αυτότελες τεύχος της σειράς Grecian Journeys: Over the mountains to Meteora, Robert Curzon, (Abridged from «Visits to the Monasteries in the Levant», series editor J. L. Tomkinson, (Anagnosis), Athens, 2008.

1. Ό Joseph Dacre Carlyle (1759-1804), καθηγητής άραβολογίας στο Πανεπιστήμιο του Cambridge, εύρέθη στην Κωνσταντινούπολη μεταξύ 1799-1801 και συνεκέντρωσε θεολογικά χειρόγραφα από την Άνατολή για μία νέα έκδοση της Βίβλου, τα περισσότερα από τα όποια κατέληξαν στην συλλογή του Αρχιεπισκόπου της Κανταβριγίας και φυλάσσονται σήμερα στο Lambeth Palace. Βλ. H. J. Todd, An Account of Greek Manuscripts chiefly Biblical, which had been in the Possession of the Late Professor Carlyle, the greater part of which are now deposited in the Archiepiscopal Library of Lambeth Palace, London, [1823]. Βλ. τώρα The Greek Manuscript Collection of Lambeth Palace Library, An exhibition held on the occasion of the 21st International Byzantine Congress, London, 22-23 August 2006, compiled by J. Chrysostomides and Ch. Dendrinos, London, 2006, σσ. 23-24 και 29-31, όπου και άλλη σχετική βιβλιογραφία. Βλ. επίσης M. E. Martin, Two Cambridge Orientalists on Athos, Byzantine and Modern Greek Studies 26 (2002), 149-177, ιδ. σσ. 149-52. Βλ. και Alkis Angelou, J. D. Carlyle's Journal of Mount Athos (1801), Ό Έρανιστής 14 (1965), 33-75. Oxford Dictionary of National Biography, From the earliest times to the year 2000, in Association with the British Academy, ed. H. C. G. Matthew and B. Harrison, τόμ. 10 (Cappe-Chancellor), Oxford Univ. Press, 2004, σσ. 149-50 (υπό Stanley-Lane Poole, rev. Ph. Carter).

2. Για τον Edward Daniel Clarke (1769-1822), καθηγητή όρυκτολογίας στο Πανεπιστήμιο του Cambridge, που έταξίδευσε στην Άνατολή μεταξύ 1799 και 1802 και απέκτησε χειρόγραφα έλληνικά και άλλα, βλ. W. Otter, The Life and Remains of the Rev. Edward Daniel Clarke, LL.D. Professor of Mineralogy in the University of Cambridge, London, 1824 (β' έκδοση διευρυ-

μελετητές χειρογράφων, που όργάνωσαν ανάλογα ταξίδια στα όρθόδοξα μοναστήρια της Άνατολής, για μελέτη και απόκτηση χειρογράφων, όπως ο νομικός C. E. Zachariae (von Lingenthal) (1837-1838),<sup>1</sup> ό έλληνικής καταγωγής Minoide Mynas, που απέστάλη στην Άνατολή από την Γαλλική κυβέρνηση (1840-1855),<sup>2</sup> ό μελετητής της Βίβλου Konstantin Tischendorf (1844),<sup>3</sup> αλλά και ό Άγγλος παλαιογράφος και άναπληρωτής βιβλιοθηκάριος (sub-librarian) της Bodleian, Henry Octavius Coxe (1857).<sup>4</sup>

Ό Curzon έδιορίσθη ακόλουθος και ιδιαίτερος γραμματέας του Άγγλου Πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη, Sir Stratford Canning, το 1841, γεγονός που έβοήθησε τις περαιτέρω έρευνές του για χειρόγραφα. Δύο χρόνια άργότερα έγκατεστάθη στην πόλη Έρζερούμ, όπου μαζί με τον στρατηγό W. Fenwick Williams υπήρξαν εκπρόσω-

μήν, 1825). Dictionary of National Biography, L. Stephen ed., τόμ. X (Chamber-Clarkson), London, 1887 (υπό Warwick William Wroth). Πλούσιο αυτόβιογραφικό ύλικό περιέχεται και στο έργο του: Travels in various countries of Europe, Asia and Africa by Edward Daniel Clarke, τόμοι I-III (σε 6 τεύχη), London, 1810-1823. Τα χειρόγραφα της συλλογής του έπωλήθησαν στην Βιβλιοθήκη Bodleian το 1808 και περιγραφή των έλληνικών και λατινικών κωδίκων έκαμε ό Thomas Gaisford, Catalogus sive notitia manuscriptorum qui a cel. E. D. Clarke comparati in Bibliotheca Bodleiana adservantur, Oxford, 1812. Βλ. τώρα C. N. Constantinides, British Collectors of Manuscripts Visiting Cyprus in the Nineteenth Century, "Sweet Land...", Lectures on the History and Culture of Cyprus, ed. J. Chrysostomides and Ch. Dendrinos, (Porphyrogenitus), Camberley, 2006, σσ. 231-258, ιδ. σσ. 237-43 (πίν. 1). Το ύδιου, Ό Κωνσταντινούπολη όπως την είδε και περιέγραψε ό Άγγλος περιηγητής Edward Daniel Clarke (1800-1802), Constantinopla. 550 años de su caída, τόμ. III, Constantinopla Otomana, E. Motos Guirao - M. Morfakidis Filactós (eds.), Granada, 2006, σσ. 407-433 (8 πίν.).

1. C. E. Zacharia's Reise in den Orient in den Jahren 1837 und 1838, Heidelberg, 1840 (άντ. Frankfurt am Main, 1985). Βλ. επίσης C. E. Zachariae, Historiae Juris Graeco-Romani Delineatio, cum Appendice Ineditorum, Heidelberg, 1839.

2. Βλ. H. Omont, Minoide Mynas et ses missions en Orient (1840-1855), Mémoires de l'Institut National de France, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres 40 (1916), 337-421.

3. Βλ. Travels in the East by Constantine Tischendorff, translated from the German by W. E. Schuckard, London, 1847.

4. H. O. Coxe, Report to Her Majesty's Government, on the Greek Manuscripts yet remaining in the Libraries of the Levant, London, 1858.



ποι της Μεγάλης Βρετανίας για την έπακριβή χάραξη των συνόρων της Όθωμανικής και της Περσικής αυτοκρατορίας. Για τις υπηρεσίες του έτιμήθη τόσο από τον σουλτάνο όσο και από τον σάχη. Το 1844 επέστρεψε στην Αγγλία και δέκα χρόνια αργότερα έδημοσίευσε το έργο που προέκυψε από τις έντυπώσεις του κατά την παραμονή του στην Αρμενία: Armenia: a year at Erzerum and on the frontiers of Russia, Turkey, and Persia.<sup>1</sup>

Στο μεταξύ, στις 27 Αυγούστου 1850, ένυμφεύθη την Emily Julia (1831/2-1866), θυγατέρα του Sir Robert Wilmot-Horton, με την οποία απέκτησε δύο παιδιά, τον Robert, XVth Baron Zouche (1851-1914) και την Darea, XVIth Baroness Zouche (1860-1917).

Ο βιβλιόφιλος Curzon συνέχισε τα ταξίδια του στην Ιταλία με κύριο στόχο την αναζήτηση χειρογράφων. Μάλιστα η Philobiblon Society, της οποίας έγινε μέλος το 1854, έδημοσίευσε στο πρώτο τεύχος του Δελτίου της (1854) το έργο του: A Short Account of the most celebrated Libraries of Italy.<sup>2</sup>

1. Armenia: A year at Erzerum, and on the frontiers of Russia, Turkey, and Persia, by the Hon. Robert Curzon, London, 1854 (με χάρτη της Αρμενίας και 9 χαλκογραφίες, σσ. xiv + 254). Η άποστολή αυτή του Curzon, ως joint commissioner, οδήγησε τελικά στην σύναψη συνθήκης (Ιούν. 1847), με την οποία καθορίστηκαν τα ακριβή σύνορα των δύο κρατών. Το έργο αυτό του Curzon υπήρξε επίσης δημοφιλές και γνώρισε ήδη τρεις εκδόσεις το 1854. Πολύ ενδιαφέρον είναι το κεφάλαιο XVII (σσ. 236-42), όπου ο συγγραφέας αναφέρεται στα Αρμενικά χειρόγραφα που εξέτασε στην περιοχή, αξιολογεί την παρουσία τους στις ευρωπαϊκές συλλογές (Bodleian, British Museum, Bibliothèque Nationale), και μās αποκαλύπτει ότι (σσ. 240-41): «In my library there are about a dozen, of which two are the most splendid that I have met with in the East, or in any country. I possess also a number of loose leaves of the highest antiquity». Στον Κατάλογο της συλλογής του που συνέταξε το 1849 (βλ. κατωτέρω σ. 413, σημ. 1) περιέλαβε και Αρμενικά χειρόγραφα στο κεφάλαιο: «Manuscript Books» (σσ. 10-20).

2. A Short Account of some of the most celebrated Libraries of Italy, by The Hon(our)ble Robert Curzon, Philobiblon Society, Bibliographical and Historical Miscellanies, vol. I, Printed by Charles Whittingham, London, 1854. Ο τόμος περιέχει 22 αυτοτελείς και με δική τους αρίθμηση εργασίες. Στο έργο αυτό, τέταρτο στην σειρά του τόμου, ο Curzon (σσ. 1-59), αναφέρεται συνοπτικά και ανεπαρκώς στο περιεχόμενο διαφόρων συλλογών χειρογράφων της Ιταλίας, όπως της Νεαπόλεως (σσ. 9-12), του Σαλέρνου (σσ. 13-14), του Monte Cassino, όπου επήγγε τον Μάρτιο του 1840 (σσ. 14-16), του Βατικανού, όπου

Ο Curzon έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την εξέλιξη της γραφής και συνεκέντρωσε από την προσωπική του συλλογή υλικό για μία εργασία στο θέμα αυτό. Παρότι δέν ολοκλήρωσε την μελέτη του αυτή, ήδη το 1849 εκυκλοφόρησε σε 50 αντίτυπα in folio το έργο: Catalogue of Materials for Writing, με παραδείγματα από την ελληνική και πολλές ανατολικές γλώσσες.<sup>1</sup>

Ο Curzon διεδέχθη την μητέρα του στην βαρωνία τον Μάιο του 1870 ως XIVth Baron Zouche of Harringworth και μαζι έκληρονόμησε τα οικογενειακά κτήματα στο Parham και Ravenhill. Απέθανε στο Parham τον Αύγουστο του 1873.<sup>2</sup>

Η πολύτιμη συλλογή των χειρογράφων του κατετέθη προς φύλαξη στο Βρετανικό Μουσείο από τον γιό του Robert και απεχαρίσθη σ' αυτό με διαθήκη από την ανύπανδρη θυγατέρα του Darea (1917), (i.e. *BL. Additional, MSS. nos. 39583-39671 και 8729-8855*).<sup>3</sup>

\* \* \*

εύρεθη τον Μάρτιο του 1846 (σσ. 16-41), της Φλωρεντίας (σσ. 41-43), της Βερόνα (σσ. 43-48), της Βενετίας (σσ. 48-52), της Σιένα (σσ. 52-56), και του Μιλάνου (σσ. 57-59).

1. Catalogue of Materials for Writing, early writings on tablets and stones, rolled and other manuscripts and oriental manuscript books, in the library of the Honourable Robert Curzon at Parham in the County of Sussex, Printed by William Nicol, Shakspeare Press, London, 1849, με το οικόσημο του Curzon στο τέλος του Προλόγου του (σ. ii). Ο συγγραφέας μās αποκαλύπτει τους λόγους της σύνθεσης του έργου (σ. i): «The present Catalogue contains a description of some Manuscripts, which form part of the Collection made principally in the Levant and on the continent of Europe by the Hon. Robert Curzon, Junior, for the purpose of illustrating a history of the Art of Writing, which he had some thoughts of compiling». Στο Λονδίνο υπάρχουν 3 αντίτυπα του έργου: ένα στο Palaeography Room της Κεντρικής Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου του Λονδίνου (Senate House), και δύο στην British Library, το ένα από τα όποια με διορθώσεις με μολύβι από τον ίδιο τον Curzon. Ένα αντίτυπο απεχάρισε αυτοπροσώπως στον Πάπα Πίο XI, όταν εύρεθη για τον μήνα του μέλιτος στην Ρώμη με την σύζυγό του Emily, το 1851. Βλ. Ian H. C. Frazer, The Heir of Parham, ό.π., σ. 151.

2. Ο Curzon έτάφη στον οικογενειακό τάφο, στο Parham, όπου είχε ήδη ταφεί η σύζυγός του († 1866). Βλ. και Frazer, The Heir of Parham, ό.π., σ. 211.

3. Δέν γνωρίζουμε ακριβώς πότε η συλλογή Curzon έδόθη προς φύλαξη στο Βρετανικό Μουσείο. Οι κώδικες περιήλθαν όριστικά στο Βρετανικό Μουσείο το 1917 μετά τον θάνατο της Darea Curzon. Πρόκειται για 89 έλ-



**Η επίσκεψη του Robert Curzon στα Μετέωρα (Νοέμβριος 1834).<sup>1</sup>**

Όταν ο Curzon πραγματοποιούσε το πρώτο ταξίδι του στην Ανατολή τα έτη 1833-34, το νεοελληνικό κράτος διήνυε τα πρώτα βήματα του έλευθέρου βίου του, ενώ οι ελληνικές επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, παρά την απόπειρα ευρωπαϊσμού, εύρισκοντο σε πλήρη παράλυση και στο έλεος ληστών και ενόπλων συμμοριών. Ο Curzon ξεκίνησε τις έρευνήσεις του στον ελληνικό χώρο τον Νοέμβριο του 1834, από την Κέρκυρα, που από το 1815 αποτελούσε μαζί με τα άλλα Έπτάνησα αγγλικό έδαφος.

Ανεχώρησε από την Κέρκυρα στις 31 Οκτωβρίου 1834 και μέσω Ηγουμενίτσας και Παραμυθίας, όπου διενυκτέρευσε, έφθασε στα Ιωάννινα στις 2 Νοεμβρίου, όπου και έφιλοξενήθη στο σπίτι ενός Ιταλού Ιατρού, τον οποίο δεν κατονομάζει. Έπεθεώρησε την πόλη, ή οποία, μετά την καταστολή της επανάστασης του Άλχη πασά (1822), εύρισκετο σε πλήρη εγκατάλειψη, ενώ οι οργανωμένες ομάδες των ενόπλων ληστών έλυμαίνοντο την ύπαιθρο χώρα, έλεγχαν τις όρεινες διαβάσεις, και έπετίθεντο ακόμη και μέσα στα Ιωάννινα. Αυτό πράγματι συνέβη και την νύχτα της 3ης Νοεμβρίου, όταν το σπίτι στο οποίο διέμενε έπολιορκήθη από ληστές που αντιμετώπισθηκαν με τα όπλα και την φρουρά της πόλης.

Το πρωί της 4ης Νοεμβρίου έγινε δεκτός από τον τοπικό βεζύρη, Mahmoud Pasha, που τον έφοδιασε με συστατικά γράμματα προς τον στρατιωτικό διοικητή του Μετσόβου, με έντολή να τον οδηγήσουν με ασφάλεια στα Μετέωρα. Το απόγευμα της 4ης Νοεμ-

ληνικά, λατινικά και δυτικά χειρόγραφα και 127 σε ανατολικές γλώσσες, που κατετάχθησαν καταλλήλως στις συλλογές Additional και την ανατολική αντίστοιχα.

1. Για την επίσκεψη του Robert Curzon στα Μετέωρα βλ. D. M. Nicol, *Meteora: The Rock Monasteries of Thessaly*, London, 1963, σσ. 3, 14-15. Ίω. Αναστασίου, *Η επίσκεψη του λόρδου Robert Curzon στα Μετέωρα το 1834*, Θεσσαλικά Χρονικά 15 (1984), 207-218 (= Β' Διεθνές Συνέδριο Θεσσαλικών Σπουδών, 17-21 Σεπτ. 1980). Frazer, *The Heir of Parham*, ό.π., σσ. 61-67. Κ. Μητσάκης, *Visits to Monasteries in the Levant* (Έπισκέψεις στα Μοναστήρια της Ανατολής): Ταξιδιωτικά Απομνημονεύματα του Λόρδου Robert Curzon (1810-1873) ή Η λεηλασία των Ελληνικών χειρογράφων, Τρικαλινά 8 (1988), 27-33.

βρίου - προφανώς προς τιμήν του - έγινε μία επίδεικτική πομπή του βεζύρη στον κεντρικό δρόμο των Ιωαννίνων με σαλπικτές και τυμπανιστές και ενόπλους ιππείς και καβάσηδες, αλλά και άξιωματούχους σε άλλα, όλους ντυμένους με την νέα ευρωπαϊκή στολή τους. Την επομένη, 5 Νοεμβρίου, ένα σώμα 300 όπλισμένων ιππέων έφυγε από τα Ιωάννινα για να αντιμετώπισει μία σπεϊρα ληστών που έπολιορκούσε το Βεράτι (= Βελέγραδα).

Ο Curzon ανεχώρησε με πέντε άλλα από τα Ιωάννινα στις 6 Νοεμβρίου, έχοντας στην κατοχή του συνοδευτικά γράμματα, τις αναγκαίες προμήθειες και τις προσωπικές αποσκευές του, αλλά και ενόπλους συνοδούς, όπως όπλισμένος ήταν και ο ίδιος.<sup>1</sup> Το βράδυ παρέμεινε σε ένα άθλιο πανδοχείο και στις 7 Νοεμβρίου έφθασε στο Μέτσοβο, όπου και παρέδωσε το συστατικό γράμμα στον φερόμενο ως αρχηγό της φρουράς της κωμοπόλεως. Εκείνος με την σειρά του του έγραψε ένα συμπληρωματικό σημείωμα στην ρωμαϊκή γλώσσα, και πράγματι, όταν σ' ένα στενό πέραςμα έπεσαν θύματα ληστών, το σημείωμα αυτό έλειτούργησε και μικρή ομάδα κλεπτών τον συνόδευσε με ασφάλεια μέχρι τα Μετέωρα, όπου και έφθασε το απόγευμα της 8ης Νοεμβρίου.

Ο Curzon παρατηρεί και περιγράφει με θαυμασμό αυτό το μοναδικό θέαμα των βράχων των Μετεώρων και τα άσκητα και κάμνει εύφημη μνεία στους αναχωρητές που ζούσαν με αντικειμενικά δύσκολες συνθήκες σ' αυτές τις όπες των βράχων.<sup>2</sup> Ακολούθως

1. Το συνοδευτικό γράμμα του βεζύρη των Ιωαννίνων ήταν γραμμένο σε βάρβαρα ελληνικά: «in heathen Greek», βλ. Curzon, *Visits*, έ' έκδ. 1865, σ. 227.

2. Ο Curzon αφιερώνει δύο κεφάλαια του βιβλίου του: *Visits to Monasteries in the Levant*, στην ολιγοήμερη επίσκεψή του στα Μετέωρα (8-11 Νοεμβρίου 1834), i.e. κεφ. XIX και XX (σσ. 245-265 της έ' έκδοσης του 1865 = σσ. 279-311 της α' έκδ. του 1849). Ίδου πώς περιγράφει το τοπίο των Μετεώρων όπως το αντικρύζει τον Νοέμβριο του 1834, (βλ. σσ. 245-47 = 279-81 ό.π.): «*The scenery of Meteora is of a very singular kind. The end of a range of rocky hills seems to have been broken off by some earthquake or washed away by the Deluge, leaving only a series of twenty or thirty tall, thin, smooth, needlelike rocks, many hundred feet in height: some like gigantic tusks, some shaped like sugar-loaves, and some like vast stalagmites. These rocks surround a beautiful grassy plain, on three sides of which there grow groups of detached trees, like those in an English park. Some of the rocks*

ἀναφέρεται στὰ ἐπτὰ σωζόμενα τότε μοναστήρια στὶς κορυφές τῶν γιγάντιων αὐτῶν βράχων, ἀπὸ τὰ εἴκοσι τέσσερα, ὅπως λέγει, ποὺ ὑπῆρχαν παλαιότερα.<sup>1</sup>

Ὅταν ἐφθασαν στὴν βάση τῆς μονῆς Βαρλαάμ ἔρριψαν ἓνα πυροβολισμό ὡς ἐνδειξὴ ὅτι ἐπιθυμοῦσαν νὰ ἀνέβουν στὴν μονὴ στὴν κορυφὴ τοῦ βράχου. Μετὰ ἀπὸ ἐρωτήσεις καὶ τὸ συστατικὸ γράμμα ποὺ ἔφερε ἀπὸ τὴν Κέρκυρα νὰ ἀνεβαίνει γιὰ ἔλεγχο καὶ ἐπιβεβαίωση τῆς ταυτότητας τοῦ ξένου ἐπισκέπτη, ἐπετράπη στὸν Curzon καὶ σὲ δύο ὑπηρέτες του, ὅχι ὅμως στὴν ἐνοπλὴ ομάδα ποὺ τὸν συνόδευε, νὰ διανυκτερεύσουν στὴν μονή. Ἐνα σχοινὶ ποὺ κατέληγε σὲ ἓνα δίκτυ ποὺ κατέβη ἀπὸ τὸ μοναστήρι ἀνέβασε σὲ ὕψος 222 ἀγγλικῶν ποδῶν τοὺς συνοδούς του. Ὁ ἴδιος ὅμως ἐφοβήθη γιὰ τὴν ἀσφάλειά του καὶ ἀνέβηκε δύσκολα ἀπὸ τὸ σύμπλεγμα τῶν σκαλοπατιῶν καὶ ξυλίνων σκαλῶν ποὺ, ἐπιτέλους, τὸν ἔφεραν μέσω μιᾶς σιδερένιας πύλης στὴν αὐλὴ τῆς μονῆς.<sup>2</sup> Περιῆλθε τὴν μονὴ καὶ τοὺς κήπους τῆς μὲ τὸν γέροντα ἡγούμενο, ἐνῶ οἱ μοναχοὶ μὲ τοὺς ὑπηρέτες του ἐτοίμαζαν τὸ δεῖπνο.

Τὴν ἐπομένη, 9 Νοεμβρίου, παρετήρησε προσεκτικὰ τὴν μονή,

*shoot up quite clean and perpendicularly from the smooth green grass: some are in clusters: some stand alone like obelisks: nothing can be more strange and wonderful than this romantic region, which is unlike anything I have ever seen either before or since. ...At the foot of many of the rocks which surround this beautiful grassy amphitheatre there are numerous caves and holes, some of which appear to be natural, but most of them are artificial; for in the dark and wild ages of monastic fanaticism whole flocks of hermits roosted in these pigeon-holes. ...Still there is something grand in the strength and constancy of their faith. They left their homes and riches and the pleasures of this world, to retire to these dens and caves of the earth, to be subjected to cold and hunger, pain and death, that they might do honour to their God, after their own fashion, and trusting that, by mortifying the body in this world, they should gain happiness for the soul in the world to come; and therefore peace be with their memory!»*

1. Βλ. Visits to Monasteries in the Levant, 6.π., (ε' ἔκδ. 1865), σ. 247.

2. Ἐνας ἄλλος διάσημος Ἀγγλος περιηγητής, Ὁ Frederic North, ἄλλως Λόρδος Guilford, δὲν ἐτόλμησε νὰ ἀνέβει στοὺς βράχους τῶν Μετῶρων τὸν Μάιο τοῦ 1811. Ἐπεισε, ὅμως, τοὺς μοναχοὺς νὰ τοῦ κατεβάσουν σὲ ἓνα καλάθι χειρόγραφα γιὰ νὰ τὰ ἐξετάσει, ἀλλὰ δὲν ἐνετόπισε τίποτε τὸ ἀξιόλογο. Βλ. Ἑλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, Τὰ ταξίδια τοῦ Λόρδου Guilford στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο, (Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἑρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ), Ἀθήνα 2000, σσ. 31, 58, 202.

τὸ καθολικὸ, ποὺ μαζὶ μὲ μία μικρότερη ἐκκλησία κατελάμβαναν τὸν μισὸ χῶρο τῆς κορυφῆς τοῦ βράχου, τὸ μαγειρεῖο, τὰ κελλιά, ὅπου διέμεναν οἱ δεκατέσσερεις τότε μοναχοὶ τῆς μονῆς, τοὺς ἄλλους χώρους, τὸν ἐξώστη γιὰ τὴν ἀνοδο καὶ κάθοδο μὲ τὸ δίκτυ ἀνθρώπων καὶ ἀγαθῶν, καθὼς καὶ τὸν παραμελημένο κήπο τῆς. Ὁ Curzon παρετήρησε ὅτι οἱ παλαιὲς καλὲς ἡμέρες τῆς μονῆς εἶχαν παρέλθει καὶ ἔδειχνε τότε σημεῖα ἐγκατάλειψης καὶ φτώχειας.

Ὁ Curzon περιγράφει λεπτομερῶς τὸ ἀφιερωμένο στοὺς Ἁγίους Πάντες καθολικὸ τῆς μονῆς καὶ μᾶς ἄφησε ἓνα ἱκανοποιητικὸ σχέδιο τῆς κάτοψής του.<sup>1</sup> Ἀπὸ τὸν πλούσιο διάκοσμο τοῦ καθολικοῦ τὸν ἐντυπωσίασε περισσότερο ἢ ἀπεικόνιση τῆς Μέλλουςας Κρίσης στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ νάρθηκα.<sup>2</sup> Δυστυχῶς δὲν διέσωσε στὶς σημειώσεις του τίς ἡμερομηνίες ἀπὸ τίς δύο ἐπιγραφές τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ τοῦ ἔτους 1548, ποὺ σήμερα ἀποδίδεται ἀπὸ τοὺς μελετητὲς στὸν Φράγκο Κατελάνο, οὔτε ἐκείνη τοῦ νάρθηκα τοῦ 1566, ποὺ ἀποδίδει τὸ ἔργο στοὺς ἀδελφοὺς Γεώργιο καὶ Φράγκο Κονταρή.<sup>3</sup> Παρέλειψε ἐπίσης νὰ ὀνομάσει καὶ νὰ μεταγράψει ἀπὸ τίς σωζόμενες ἐπιγραφές τὴν χρονολόγηση οἰκοδόμησης (1627) καὶ τοιχογράφησης τοῦ παρεκκλησίου τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν (1637).<sup>4</sup>

Ὁ Curzon ἐνδιεφέρθη γιὰ τὴν βιβλιοθήκη τῆς μονῆς Βαρλαάμ,

1. Βλ. Visits to Monasteries in the Levant, 6.π., (ε' ἔκδ. 1865), σ. 250.

2. Αὐτόθι, σ. 250: «The church has a porch before the door, νάρθηξ, supported by marble columns, the interior wall of which, on each side of the door, is painted with representations of the Last Judgement and the tortures of the condemned, with a liberal allowance of flames and devils. These pictures of the torments of the wicked are always placed outside the body of the church, as typical of the unhappy state of those who are out of its pale: they are never seen within». Ὁ Curzon θὰ ἐπανεέλθῃ στὸ θέμα τῆς ἀπεικόνισης τῆς Μέλλουςας Κρίσης στὶς ὀρθόδοξες ἐκκλησίες κατὰ τὴν περιγραφή τῆς ἐπίσκεψής του στὸ Ἅγιον Ὄρος τὸ 1837. Μνημονεύει μάλιστα καὶ τὴν Διήγησιν τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τῶν Βουλγάρων ἐξ ἀφορμῆς τῆς σκηνῆς αὐτῆς. Βλ. Visits to Monasteries in the Levant, 6.π., κεφ. XXIV (α' ἔκδ. 1849), σσ. 362-64 καὶ σημ. σ. 365 (= ε' ἔκδ. 1865, σσ. 301-3). Γιὰ τὴν εἰκονογράφηση τῆς Δευτέρας Παρουσίας κατὰ τὴν μεταβυζαντινὴ περίοδο βλ. Μ. Garidis, Études sur le Jugement dernier post-byzantin du XVe à la fin du XIXe siècle. Iconographie-Esthétique, (Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, 16), Θεσσαλονίκη, 1985.

3. Βλ. Δ. Ζ. Σοφιανός, Μετῶρα. Ὁδοιπορικὸ, Μετῶρα, [1990], σσ. 21-27, ἰδ. σσ. 26-27, ὅπου καὶ εἰκόνες τῶν δύο ἐπιγραφῶν.

4. Αὐτόθι, σσ. 34-35. Βλ. τῶρα Εὐῆ Δ. Σαμπανίκου, Ὁ ζωγραφι-

παρτηρεῖ δὲ ὅτι εἶχε περὶ τοὺς χιλίους τόμους, ἐκ τῶν ὁποίων ἑκατὸν ἕως διακόσιοι ἦταν παλαιοὶ χειρόγραφοι κώδικες θεολογικοῦ περιεχομένου. Ὡστόσο ἐπεδίωξε νὰ ἀποκτήσει δύο κώδικες, ἓνα μεγάλου σχήματος Βουλγαρικὸ χειρόγραφο ἱστορικοῦ, ὅπως εἰκάζει, περιεχομένου, καθὼς καὶ ἓνα ἑλληνικὸ εἰκονογραφημένο εὐαγγέλιο, σχήματος τετάρτου, τὸ ὁποῖο καὶ χρονολογεῖ στὸν 11ο αἰῶνα. Ὅμως ὁ γέρον ἡγούμενος καὶ οἱ μοναχοὶ ἠρνήθησαν νὰ τοῦ πωλήσουν τὰ δύο αὐτὰ χειρόγραφα. Κανένα ἀπὸ τὰ μνημονευόμενα χειρόγραφα δὲν σώζεται σήμερα στὴν μονὴ καὶ ἡ τύχη τους δὲν μᾶς εἶναι γνωστὴ. [Βλ. Παράρτημα I,1].

Προτοῦ ὁ ἴδιος, οἱ ὑπηρετές καὶ οἱ ἀποσκευές του κατέβουν μὲ τὸ δίκτυ, ἐπεσκέφθη τὸν χῶρο δίπλα ἀπὸ τὴν Βιβλιοθήκη, ὅπου ἐφυλάσσοντο τὰ ἅγια λείψανα, ἀλλὰ καὶ τὴν κατάκοσμη μὲ μορφές ἁγίων Τράπεζα. Ἀπέφυγε ὅμως νὰ εἰσέλθει στὸ σκοτεινὸ καὶ κρύο μαγειρεῖο τῆς μονῆς.

Στις 9 Νοεμβρίου ὁ Curzon, ἀφοῦ ἔστειλε μὲ ἓνα ὑπηρετὴ τὰ ἄλλα καὶ τὶς ἀποσκευές του στὴν μονὴ τοῦ Μεγάλου Μετεώρου, ὅπου ἐσκόπευε νὰ διανυκτερεύσει, περιηγήθηκε πεζῇ καὶ ἐπεσκέφθη τὶς ἄλλες μονές, ἀρχίζοντας ἀπὸ ἐκείνην τοῦ Ἁγίου Στεφάνου. Μᾶς ἀναφέρει ὅτι ἐκεῖ διέμεναν δεκατρεῖς ἢ δεκατέσσερες μοναχοὶ καὶ περιγράφει συνοπτικὰ τὸ καθολικὸ – τὸ ὁποῖο εἶναι ἀφιερωμένο στὸν Ἅγιο Χαράλαμπος –, καὶ καταγράφει ἀνακριβεῖς πληροφορίες ποὺ ἔλαβε γιὰ τὸ θαυμάσιο ξυλόγλυπτο τέμπλο, τὸ ὁποῖο ἀναφέρει ὡς ἔργο ρωσικῆς τέχνης.<sup>1</sup> Ζήτησε καὶ ἐπεσκέφθη τὴν βιβλιοθήκην τῆς μονῆς, ὅπου ἐφυλάσσοντο περὶ τὰ ἑκατὸν πενήντα βιβλία. Ὁ Curzon ἀπεγοητεύθη, καθὼς λέγει, ἀφοῦ κανένα ἀνάμεσά τους δὲν ἦταν ἀξιόλογο γιὰ τὴν ἀρχαιότητα ἢ γιὰ κάποιον ἄλλο λόγο.<sup>2</sup> [Βλ. Παράρτημα I,2].

κὸς διάκοσμος τοῦ παρεκκλησίου τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν τῆς Μονῆς Βαρλαάμ στὰ Μετέωρα (1637), Τρίκαλα, 1997, σσ. 30-36 καὶ πίν. 8 στὴν σ. 374.

1. Visits to Monasteries in the Levant, (ε' ἐκδ. 1865), ὁ.π., σ. 254. Τὸ ἐξαιρετικὸ τέμπλο χρονολογεῖται στὸ ἔτος 1814 καὶ εἶναι ἔργο τῶν Μετσοβιτῶν ξυλόγλυπτῶν μαστρο-Κώστα καὶ Δημήτρη. Βλ. Δ. Ζ. Σοφιανός, Μετέωρα, ὁδοιπορικὸ, Μετέωρα, [1990], σσ. 48, 54-55. Τοῦ ἰδίου, Τὰ ξυλόγλυπτα τέμπλα τῶν μετσοβιτῶν μονῶν Μεγάλου Μετεώρου (1791) καὶ Ἁγίου Στεφάνου (1814), ἔργα Μετσοβιτῶν μαστόρων, Πρακτικὰ Α' Συνεδρίου Μετσοβίτικων Σπουδῶν (Μέτσοβο, 28-30 Ἰουν. 1991), Ἀθήνα, 1993, σσ. 173-215.

2. Βλ. Visits to Monasteries in the Levant, (ε' ἐκδ. 1865), ὁ.π., σ. 254.

Ἐνα χειρόγραφο ἀπὸ τὰ Μετέωρα στὴν συλλογὴ τοῦ Robert Curzon 419

Ἀπὸ τὸ ὕψος τῆς μονῆς ἐθαύμασε τὴν ὑπέροχην θέα καὶ διεπίστωσε ὅτι ἡ περιοχὴ αὐτὴ ἑκατοικεῖτο ἀπὸ Βλάχους. Ἀναφέρει ἀκόμη τὴν καταστροφὴ τῆς Καλαμπάκας ἀπὸ ληστές, ποὺ εἶχε ὡς συνέπεια τὴν καταφυγὴ τῶν κατοίκων σὲς ἐγκαταλελειμμένες μονές τοῦ Ἁγίου Νικολάου καὶ τὴν Ἀγία μονή.<sup>1</sup>

Στὴν συνέχεια ἐπεσκέφθη τὴν μονὴ τῆς Ἀγίας Τριάδος, ὅπου διέμεναν δέκα ἢ δώδεκα μοναχοί. Στὴν βιβλιοθήκην εἶδε περὶ τὰ ἑκατὸν βιβλία καὶ, καθὼς λέγει, κανένα χειρόγραφο, ὅλα ὅμως σὲ κακὴ κατάσταση καὶ καθόλου ἐνδιαφέροντα. [Βλ. Παράρτημα I,3].

Ἐπεχείρησε ἀκολουθῶς νὰ ἀνέβει, χωρὶς νὰ γίνῃ δεκτός, στὴν μονὴ Ρουσάνου, καὶ προτοῦ νυκτώσει κατευθύνθηκε στὴν μονὴ τοῦ Μεγάλου Μετεώρου. Ἐκεῖ τὸν ὑπεδέχθη ὁ νέος καὶ δραστήριος ἡγούμενος τῆς μονῆς, ποὺ ἀριθμοῦσε περὶ τοὺς εἴκοσι μοναχοὺς, καὶ ἐδείπνησαν μαζί.<sup>2</sup>

Τὴν ἐπομένη, 10 Νοεμβρίου, ἐπεσκέφθη τὸ καθολικὸ, ὅπου διεπίστωσε ὅτι οἱ τοιχογραφίες εἶναι ὑψηλότερης τέχνης ἀπὸ ἐκεῖνες τῆς μονῆς Βαρλαάμ, τὸ εἰκονοστάσιο ὅμως τὸ θεωρεῖ κατώτερο ἐκείνου τῆς μονῆς Ἁγίου Στεφάνου. Ἀναφέρει ἀκόμη ὅτι εἶδε μίαν ἀρχαίαν εἰκόνα ποὺ ἀποδιδόταν στὸν Εὐαγγελιστὴ Λουκᾶ, ἡ ὁποία, ὥστόσο, δὲν μνημονεύεται ἀπὸ κάποιον ἄλλο ἐπισκέπτη τῆς μονῆς καὶ οὐτε σώζεται σήμερα.<sup>3</sup> Ὁ Curzon ἀναφέρεται λεπτομερῶς στὸ μαγειρεῖο καὶ τὴν Τράπεζα τῆς μονῆς μὲ τὰ μαρμάρινα τραπέζια.

Ἀκολουθῶς ἐπεσκέφθη τὴν βιβλιοθήκην, ὅπου διεπίστωσε τὴν ὑπαρξὴ περίπου δύο χιλιάδων τόμων, περιλαμβανομένων καὶ ὀρισμένων Ἀλδίνων, δηλ. ἀρχετύπων ἐκδόσεων τοῦ 16ου αἰῶνος. Ὑπελόγισε ὅτι ὑπῆρχαν στὴν συλλογὴ μερικὲς ἑκατοντάδες χειρογράφων, τὰ ὁποῖα, ἐκτὸς ἀπὸ δύο, ἦταν λειτουργικὰ καὶ θεολογικά.<sup>4</sup> Ἀνεζήτησε χωρὶς ἀποτέλεσμα τὰ χειρόγραφα τοῦ Ἡσιόδου καὶ τοῦ Σοφοκλέους, τὰ ὁποῖα μνημονεύει στὸ ἔργο του ὁ Σουηδὸς ταξι-

1. Αὐτόθι, σσ. 245-55.

2. Πρόκειται γιὰ τὸν πρῶτον Χειμάρρας καὶ Δελβίνου Παῖσιο. Πρβλ. Σοφιανός-Γαλάβαρης, Τὰ εἰκονογραφημένα χφφ., ὁ.π., τόμ. Α', σ. 44.

3. Visits to Monasteries in the Levant, (ε' ἐκδ. 1865), ὁ.π., σ. 260: «The most interesting thing is a picture ascribed to St. Luke, which, whatever may be its real history, is evidently a very ancient and curious painting».

4. Αὐτόθι, σ. 260. Πρβλ. καὶ Παράρτημα I, 4.

διώτης Björnsthål, που έπεσκέφθη τὰ Μετέωρα τὸ ἔτος 1779.<sup>1</sup> Στὴν συνέχεια τοῦ ἀνοιξαν μία μεγάλη κασέλα, ὅπου ἐφυλάσσοντο δέκα ἢ δώδεκα περγαμηνὰ χειρόγραφα τοῦ 11ου ἢ 12ου αἰῶνος. Ὁ γέρων βιβλιοθηκᾶριος τοῦ ἐπέτρεψε νὰ μεταφέρει δύο κώδικες ποὺ ἐπέλεξε στὸ κελλὶ τοῦ ἡγουμένου, μὲ τὸν ὁποῖο, κατὰ τοὺς ἰσχυρισμούς του, διεπραγματεύθη τὴν ἀγορά τους ἔναντι ὑψηλοῦ τιμήματος. Ὁ ἓνας κώδικας ἦταν μεγάλου σχήματος μὲ πλῆθος μικρογραφιῶν, τὸν ὁποῖο καὶ συνέκρινε μὲ τὸν κώδικα Ebnerianus τῆς Ὁξφόρδης,<sup>2</sup> ἐνῶ ὁ δεύτερος ἦταν ἓνα μικροῦ σχήματος εἰκονογραφημένο εὐαγγέλιο ποὺ ἔφερε μία ἐξαιρετικὴ ἀργυρόδετη στάχωση, ποὺ θεωρεῖ ὅτι θὰ ἦταν παλαιότερα κτῆμα κάποιου ἡγεμόνα.<sup>3</sup> Ἡ δια-

1. Βλ. J. J. Björnsthål, Brief auf seinen ausländischen Reisen..., übersetzt von Christian Heinrich Groskurd, Leipzig und Rostock, 1783, σσ. 145-173 [= Τὸ ὁδοιπορικὸ τῆς Θεσσαλίας, μετάφραση, προλεγόμενα, σημειώσεις Μεσεβρινός, (Τὰ Τετράδια τοῦ Ρήγα), Θεσσαλονίκη, 1979, σσ. 73-97]. Βλ. ἐπίσης Ν. Ἀ. Βέης, Τὰ Χειρόγραφα τῶν Μετεώρων, τ. Α', Προλεγόμενα, σ. 37\*. Ἰωάννα Κόλια, Θεσσαλικά χειρόγραφα σὲ ξένες συλλογές, Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά 1 (Ἀθήνα, 1984), 71-79 (πίν. ΛΓ'-ΛΘ'), ἰδ. σσ. 75-76. Βλ. τώρα Δ. Ζ. Σοφιανός - Γ. Γαλάβαρης, Τὰ εἰκονογραφημένα χειρόγραφα τῶν Μετεώρων, δ.π., τ. Α', σσ. 38-39.

2. Τὴν τύχη τοῦ πολυτελοῦς αὐτοῦ εἰκονογραφημένου χειρογράφου ποὺ σήμερα λανθάνει παρακολουθοῦν οἱ Σοφιανός καὶ Γαλάβαρης, Τὰ εἰκονογραφημένα χειρόγραφα, δ.π., σσ. 44-45. Ὁ κώδικας μνημονεύεται σὲ καταγραφή τοῦ 1860, στὸν λεγόμενο «Τερὸ κώδικα» τῆς μονῆς Μεταμορφώσεως, ἀρ. 595, ὡς ἀκολούθως: «3: Εὐαγγέλια εἰς Μεμβρ. ἐξ ὧν τὸ ἐπ' Ἀριθμὸν ἐννέα Διὰ τὰς ἐν αὐτῷ Ἱστοριογραφίας Ἀπάντων τῶν Δεσποτικῶν Ἑορτῶν καὶ τῶν θαυμάτων ὅσα ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς ἐποίησεν ἐπὶ τῆς γῆς, Μετὰ δὲ καὶ τῶν Παθαιμάτων αὐτοῦ ἐθανμάσθη παρ' ὄλλων τῶν Προσκυνητῶν». Βλ. καὶ Ν. Ἀ. Βέης, Τὰ Χειρόγραφα τῶν Μετεώρων, τ. Α', β' ἐκδ., Ἀθήναι, 1998, σσ. 625-628, ἰδ. 627-28, ὅπου περιγραφή τοῦ κώδικα 595. Βλ. αὐτόθι, Προλεγόμενα, σσ. \*41-\*42, σημ. 38.

3. Βλ. Visits to Monasteries in the Levant, (ε' ἐκδ. 1865), δ.π., σ. 261: «Another volume of the Gospels, in a very small, clear hand, bound in a kind of silver filagree of the same date as the book, also excited my admiration. Those who take an interest in literary antiquities of this class are aware of the great rarity of an ornamental binding in a Byzantine manuscript. This must doubtless have been the pocket volume of some royal personage». Πράγματι, ὁ κώδικας ἦταν κτῆμα τοῦ κτίτορος Ἰωάννη Οὕρεση Παλαιολόγου, ποὺ ὑπογράφει μὲ τὸ μοναστικὸ του ὄνομα ὡς Ἰωάσαφ, στὸ ἐσωτερικὸ τῆς πρόσθιας πινακίδας. Στὴν καταγραφή τοῦ 1860 ἀναφέρεται ὡς ἀκολούθως: «1 Τετρα Εὐαγγέλιον μικρὸν εἰς

φωνία, ὅμως, τοῦ βιβλιοθηκᾶριου καὶ τῶν μοναχῶν, στὴν ὁποία ὁ Curzon ἀναφέρεται διὰ μακρῶν, ὀδήγησαν στὴν ἐπιστροφή τῶν χρημάτων καὶ τὴν ἀκύρωση τῆς διάθεσης τῶν δύο χειρογράφων [βλ. Παράρτημα Ι,4].

Ὁ Curzon κατέβηκε ἀπὸ τὸ Μεγάλον Μετέωρον στενοχωρημένος ποὺ ἀπέτυχε νὰ ἀποκτήσει τὰ δύο χειρόγραφα καὶ ταπεινωμένος ἀπὸ τὴν συμπεριφορὰ τῶν μοναχῶν. Ὅταν τὸ δίκτυ ἐφθασε στὸ ἔδαφος καὶ ἡ ὁμάδα τῶν ληστῶν ποὺ τὸν συνόδευε ἐπληροφορήθη γιὰ τὰ συμβάντα προσεφέρθησαν νὰ τοῦ ἀποφέρουν, χρησιμοποιώντας βία, τὰ δύο ἐπιθυμητὰ χειρόγραφα. Τοὺς ἐμπόδισε μὲ βαρεῖα καρδιά.<sup>1</sup>

Πῆρε τὸν δρόμο τῆς ἐπιστροφῆς μέσω Μετσόβου, Ἰωαννίνων καὶ Παραμυθίας καὶ στὶς 15 Νοεμβρίου ἐπανῆλθε στὴν Κέρκυρα καὶ τὸ ἀσφαλὲς ἀγγλικὸ ἔδαφος τῶν Ἰονίων νήσων.

Παρότι ὁ Curzon δὲν μνημονεύει στὸ ἔργο του Visits to Monasteries in the Levant, τὴν ἀπόκτηση χειρογράφων ἀπὸ τὰ Μετέωρα, στὸν Κατάλογο τῶν χειρογράφων τῆς Συλλογῆς του, ποὺ ὁ ἴδιος συνέταξε τὸ 1849, ἀναφέρει ἓνα κώδικα ὡς προερχόμενον ἀπὸ τὴν μονὴ τοῦ Μεγάλου Μετεώρου.<sup>2</sup> Ἡ δημοσίευση τὸ 1923 τοῦ ἐπικολλημένου στὸν κώδικα σχετικοῦ σημειώματος τοῦ Curzon<sup>3</sup> καὶ στὴν συν-

Μεμβρ. Ἀργυροδεμένον τοῦ Ἁγίου Ἰωάσαφ τοῦ καὶ Κτήτορος τῆς Μ». Τὸ μικροῦ σχήματος (120 x 95 χιλ.) πολυτελὲς αὐτὸ χειρόγραφο τοῦ 14ου αἰ., μὲ πιθανὴ προέλευση ἀπὸ τὰ Ἰωαννίνα, μετεφέρθη βιαίως τὸ 1882 στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος, ὅπου καὶ ἔλαβε τὸν ἀριθμὸ 58. Βλ. σύντομη περιγραφή του: Ἰ. καὶ Ἀ. Σακελλίων, Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήναι, 1892, σ. 12. Βλ. ἐπίσης Α. Marava-Chatzinicolaou - Chr. Toufexi-Paschou, Catalogue of the Illuminated Byzantine Manuscripts in the National Library of Greece, II, Athens, 1985, no. 56, σσ. 220-23 (figs. 430-431), ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία. Βλ. τώρα Δ. Ζ. Σοφιανός - Γ. Γαλάβαρης, Τὰ εἰκονογραφημένα χειρόγραφα τῶν Μετεώρων, δ.π., τ. Α', σσ. 44-46. Δ. Ζ. Σοφιανός, Τὸ χρονικὸ τῆς Κρατικῆς ἐπιχειρήσεως τοῦ 1882 (Αὐγ.) καὶ τῆς ἀρπαγῆς καὶ μεταφορᾶς τους στὴν Ἀθήνα 104 χειρογράφων τῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Μετεώρου (Μεταμορφώσεως), Μετέωρα 57-58 (2004), 5-16, ἰδ. σσ. 12 (φωτ. τῆς ἀργυρόδετης στάχωσης) καὶ 15-16.

1. Visits to Monasteries in the Levant, (ε' ἐκδ. 1865), δ.π., σσ. 262-65. Πρβλ. Παράρτημα Ι,4.

2. Βλ. κατωτέρω τὸ σημείωμα τοῦ Curzon στὸν κώδικα BL Additional 39618, σσ. 429-430 καὶ 430 σημ. 1.

3. Βλ. F. H. Marshall, A manuscript of Georgios Chunnos and a world-chronicle, Byz.-Neugr. Jahrbücher 4 (1923), 99-100.



έχεια ή σύντομη περιγραφή του, πού έγινε μετά την παραχώρηση τής συλλογής του στο Βρετανικό Μουσείο (1917), όπου και έλαβε τον αριθμό: *BL Additional 39618*, έπεβεβαίωσαν τὸ γεγονός.<sup>1</sup>

Τὸν κώδικα έμελετήσαμε ἐπὶ τόπου σὲ τρεῖς ἐπισκέψεις μας στὴν Βρετανικὴ Βιβλιοθήκη στὶς 9 καὶ 12 Ἰουνίου καὶ συμπληρωματικὰ στὶς 22 Σεπτεμβρίου 2007. Ἡ περιγραφή τοῦ κώδικα ἀκολουθεῖ τὸ σχῆμα πού προτείνεται στὰ Χρονολογημένα Κυπριακὰ Χειρόγραφα.<sup>2</sup>

*British Library, MS Additional 39618*, (olim Parham Ms. XXXVI), 16ος αἰ. (πρῶτο ἡμισυ).

1. Ἑμμετρο Χρονικὸ τοῦ Κωνσταντίνου Μανασσῆ (κολοβό), Κανόνες καὶ ἄλλα μικρὰ θεολογικὰ πρωτίστως κείμενα.

2. Χάρτης δυτικός, λεπτός, στιλπνός, υποκίτρινος, πολὺ καλῆς διατηρήσεως.

3. Φύλλα VI + 77 + γ', 143 x 107 χιλ., Ἡ γραφόμενη ἐπιφάνεια ποικίλλει κατὰ γραφέα καὶ περιεχόμενο. Στὸ Χρονικὸ τοῦ Μανασσῆ ca. 107 x ca. 45-75 χιλ.

4. Περιεχόμενα.

1. (φφ. 1<sup>r</sup>-3<sup>r</sup>): Athanasii Alexandrini Questiones ad Antiochum ducem: Τοῦ ἀγ(ίου) ἀθανασίου ἀρχιεπισκόπου ἀλεξανδρεί(ας) | πρὸς ἀντίοχον ἄρχοντα, περὶ πλείστων καὶ | ἀναγκαί(ων) ζητιμ(ά)τ(ων), τῶν ἐν τ(αῖς) γραφαῖς ἀπορουμ(ένων) | καὶ παρα πᾶσιν χριστιανοῖς γινώσκεσθαι ὁ|φειλόμ(εν)ον: Ἐρώτισης τοῦ ἀντιόχου.

Inc. Προηγούμενος μ(έν) πιστεύσαντες, κ(αὶ) βαπτισθέν|τες εἰς τριάδα ὁμοούσιον.

Des. Τρεῖς ὁμολογίαι· μία πίστεις· μία ἐλάμψις· Τρεῖς λαμπρό|τητες· μία δόξα:-

[Ed. Patrologia Graeca [= PG] 28, στ. 597 κ.έ. μεταξὺ τῶν ἀμφιβόλων ἔργων τοῦ Ἀθανασίου].

1. Βλ. British Museum, Catalogue of Additions to the Manuscripts 1916-1920, Preface by I. Idris Bell, London, 1933, σσ. 94-95.

2. Βλ. C. N. Constantinides and R. Browning, Dated Greek Manuscripts from Cyprus to the Year 1570 (Dumbarton Oaks Studies, 30 and Cyprus Research Centre Texts and Studies of the History of Cyprus, 18), Washington D.C.-Nicosia, 1993, σσ. v-vi.

2. (φφ. 3<sup>v</sup>-8<sup>r</sup>): Joannis Climaci, Anacephalaiosis: Τοῦ ἀγιωτ(ά)-τ(ου) ἰωάννου τοῦ τ(ῆς) κλήμακος, ἀνακε|φαλέοσις ἐνεπίτομη, ἐκ τῶν προει|ρημένον αὐτοῦ λόγων.

Inc. Πίστις βεβαία, ἀποταγῆς μ(ήτη)ρ.

Des. Τοῖς διὰ πάθους καθα|ροῖς τῇ καρδίᾳ, ὅτι αὐτοὶ τὸν θ(εὸν) ὁφονται· αὐτῶ | ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων ἀμήν.

[Ed. PG 88, στ. 1084 -1092]

3. (φφ. 8<sup>r</sup>-17<sup>r</sup>): Ὑμνοὶ καὶ Κανόνες.

α'. (φ. 8<sup>r-v</sup>): Στιχ(η)ρ(ά) θ(εοτο)κ(ία), ηχ(ος) πλ(άγιος) δ' ὁ ἐν ἐδὲμ παράδεισος.

Inc. Τῶν ἀπαιῶνος σήμερον νεκρῶν.

Des. κ(αὶ) ἀξίωσον τούτους τῆς οὐ(ρα)νίου βασιλεί(ας) σου.

β'. (φ. 8<sup>v</sup>): Ποίημα κασσιν(ης) (μον)αχ(ῆς).

Inc. Κ(ύρι)ε ἡ ἐν πολλαῖς ἁμαρτίαις περιπεσοῦσα γυνή.

Des. Μη με τὴν πανδούλην παρίδης· ὁ ἀμέτρη|τον ἔχων τὸ ἔλεος.

[Ed. W. Christ-M. Paranikas, Anthologia graeca carminum christianorum, Lipsiae, 1871, 104].

γ'. (φφ. 9<sup>r</sup>-11<sup>r</sup>): Κανὼν ἐξομολογητικὸς Θωμᾶ μοναχοῦ: Καν(ών) εἰς τ(ὸν) Κ(ύριο)ν ἡμ(ῶν) ἱ(ησοῦ)ν χ(ριστὸ)ν: ἐξομολογητικ(ος) οὗ ἡ ἀκροστ(ι)χ(ις) | ἐξομολόγησις θωμᾶ μοναχοῦ.

Inc. Ἐξομολογοῦμαι σοι βασιλεῦ· θ(ε)ε τῶν ἀπάντ(ων)· | ὅσα ἡμαρτον ἐκ ψυχῆς· κ(αὶ) λόγῳ καὶ ἔργῳ.

Des. τολμῶντα ταῦτα λέγειν· δέσποινα | σῶσον με τὸν δοῦλον σου.

δ'. (φ. 11<sup>r-v</sup>): Mariae Deiparae Laudatio metrica: Ἐγκώμιον εἰς τ(ὴν) ὑπεραγίαν θ(εοτό)κον.

Inc. Ἦν πάλαι προεκήρυξαν τῶν προφητ(ῶν) χοροῖαι.

Des. τ(ὴν) ὄντως θε|οτόκον σὲ μεγαλύνομ(εν).

[Πρβλ. BHG, 1049c, 1102e· EEBΣ 14 (1938), 42]

ε'. (φφ. 11<sup>v</sup>-12<sup>r</sup>): Εἰς τὴν αὐτὴν ἕτερος.

Inc. Χαῖρε δέσποινα μ(ῆτη)ρ ἐλέους, ζωῇ, γλυκύτης, κ(αὶ) ἐλπίς ἡμῶν χαῖρε.

Des. ἐλέους τύχῳ ἐν τῇ ἡμέρᾳ | τῆς κρίσεως σου τῆς ἀδεκάστου.

ς'. (φφ. 12<sup>v</sup>-15<sup>r</sup>): Κανὼν Ἱεροθέου Μοναχοῦ:<sup>1</sup> Καν(ών) ἐξομολογητ(ικ)ὸς τοῦ φιλοσόφου Ἱεροθέου (μον)αχ(οῦ) | εἰς τὸν κ(ύριο)ν ἡμ(ῶν) ἱ(ησοῦ)ν χ(ριστὸ)ν ὡδ(ῇ) αἱ ἡχ(ος) πλ(άγιος) δ' Ἀρματῆλάτην.

1. Βλ. Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, ἀρ. 8135.



Inc. Ἐξαγγελίαν τῶν ἐμῶν νῦν πράξεων πλημμελημάτων ὁ ὢν  
ὢν ἐξ ἀρχῆς βίου, ἐν σπουδῇ | συννέλεξα.

Des. κ(αὶ) ταῖς λιταῖς τῆς σῆς μ(η)τρ(ὸ)ς κ(αὶ) πάντων | ἀγίων  
σου· σ(ω)τηρίαν ψυχικὴν ἐπιβράβευσον.

[Πρβλ. cod Naz. Marc. Classis II, cod 126, φφ. 49-54· Ἱερο-  
σολύμων, cod. Σάββα 434, φ. 171<sup>v</sup>· Ἀθως, Διονυσίου, cod. 529, ἀρ. 11].

ζ'. (φφ. 15<sup>v</sup>-17<sup>r</sup>): Κανὼν Ἀνωνύμου. Στὴν κάτω ᾠα μὲ ἐρυ-  
θρά: φι(λ)ππου τοῦ ἀποστόλου σου κ(ύ)ριε.

Inc. Ἀνομιῶν ἐκκυλισθεὶς εἰς βόρβορον, ὅλος ῥερούπωμα.

Des. Χαῖρε ἡ μόνη | σ(ω)τηρία τῶν ὑμνούντων σε.

4. (φφ. 18<sup>r</sup>-70<sup>v</sup>): Ἀνεπίγραφον ἑμμετρον χρονικὸν κολοβόν (i.e.  
Κωνσταντίνου Μανασσῆ, *Σύνοψις Χρονική*).

Inc. Ἡ μὲν φιλόυλος ψυχῇ, ταῖς ὕλαις ἐπιχάσκει.<sup>1</sup>

Des. (ἀτελής): πρὸς λάχους ἀνατρέχον δὲ, δυσβάτους θηρο-  
τρόφους, | <κ>αὶ λόγχους ante correctionem scr. λόχμ(ας)... (i.e. στ.  
2753).

[Constantini Manassis, *Breviarium Chronicum*, Recensuit O. Lam-  
psidis, (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, Series Atheniensis, 36),  
Athenis, 1996, σσ. 5-151].

5. (φφ. 71<sup>r</sup>-74<sup>r</sup>): Ἀνεπίγραφον κείμενον περὶ τῆς σοφίας τῶν  
προφητῶν.

Inc. Τὰς τοῦ σολομῶντος ἀφ' ὧν καὶ οἱ τῶν | ἱατρῶν παῖδες τὰς  
ἀφορμὰς ἔλαβον.

Des. τῶν θείων ἐντολῶν τοῦ | ἰδίου τ(οῦ) θ(εο)ῦ κατὰ λιγώρισε.

6. (φφ. 74<sup>v</sup>-75<sup>v</sup>): Notae variae et schedae.

α'. (φ. 74<sup>v</sup>): Inc. Ἐχε ἐπὶ λογισμὸν ὦ παῖ· τὰ γραφόμενά σοι  
ῥησεῖδια κ(αὶ) λεξεῖδ(ια).

Des. κ(αὶ) βροτοῖς | περιώνυμον.

[Πρόκειται γιὰ τὸ 10ο σχέδος τοῦ Μανουὴλ Μοσχοπούλου, ed.  
Robertus Stephanus, *Manuelis Moschopuli de ratione examinandae ora-  
tionis libellus*, Paris 1545, σ. 133].

β'. (φ. 74<sup>v</sup>): Inc. Πόνοι γεννώσι δόξ(αν).

1. Ὁ Marshall δ.π., ἐξέδωσε τοὺς 22 πρώτους στίχους τοῦ *Χρονικοῦ*,  
τὸ ὁποῖο καὶ ἐθεώρησε ἀρχικὰ ὡς ἄγνωστο καὶ ἀδημοσίευτο, γιὰ νὰ διορθώσει  
μὲ σημείωση ἐπὶ τοῦ πιεστηρίου: «I have since found that the above is part of  
*Σύνοψις ἱστορικὴ* of Constantine Manasses».

Ἐνα χειρόγραφο ἀπὸ τὰ Μετέωρα στὴν συλλογὴ τοῦ Robert Curzon 425

Des. κ(αὶ) τῇ ἀναγνώσει πρόσκεισθε, | ἵνα σοφώτατοι γένη-  
σθε.

[Πρόκειται γιὰ τὸ 8ο σχέδος τοῦ Μανουὴλ Μοσχοπούλου, ed.  
R. Stephanus, δ.π., σ. 118].

γ'. (φφ. 74<sup>v</sup>-75<sup>v</sup>): Inc. Εἰ βούλ(ει) δηλοποιῶ | σοι ποῖα λέγει  
ἀναγνώσει, κ(αὶ) τίνα δεῖ ἀναγινώσκειν βιβλία. | Εἰ μὲν βούλ(ει) τῆς  
παλαιᾶς διαθήκης, ἀνάγνωθ(ι) ταῦτ(α).

Des. κ(αὶ) εἰ μ(ὲν) ἐνὶ ἀπὸ τοὺς θεοφόρους ἄνδρας οὓς ἔφημ(εν), |  
ἡ ἐγκώμιον τίνος ἀγίου· ἡ μαρτύριον, ἡ βίος, κ(αὶ) οὐκ ἔχει ἀνακάτωμα  
τί | ποτες ἔνδον· νὰ τὸ ἀναγινώσκωμεν· εἰ δὲ [ἐστι in rasura scr.] ἐνὶ  
ὡς προέφημ(εν) | ψευδές, νὰ τὸ ἀποστρεφόμεθ(α) ὡς ψευδές.

δ'. (φ. 75<sup>v</sup>): Καταγραφὴ τῶν πέντε βιβλίων τῆς πεντατεύχου  
εἰς δύο στήλας.

7. (φφ. 75<sup>v</sup>-76<sup>r</sup>): Adversus iudaeos oratio: Καλὴ διάλεξις πρὸς(ς)  
Ἑβραίους. |

Inc. Πῶς ὀφείλωμεν ἡμεῖς οἱ χριστιανοὶ λέγειν Ἰουδαί(οις),  
ὅτι | ὁ χ(ριστὸς)ς ἦν ὁ θ(εός)ς.

Des. Ὁ Δανιὴλ λ(έ)γ(ει). Ἐθεώρουν κ(αὶ) ἰδοὺ μ(ε)τ(α) τῶν νε-  
φελῶν τοῦ οὐ(ρα)νοῦ, ἐρχόμεν(ον). | κ(αὶ) ἕως τοῦ παλαιοῦ τῶν ἡμε-  
ρῶν ἔφθασεν, κ(αὶ) αὐτῷ ἐδόθη τίμη | κ(αὶ) ἀρχῇ κ(αὶ) βασιλεία).

8. (φ. 76<sup>r</sup>): Undecem apparitiones Domini, postquam ille ■ mor-  
tuis surrexit. [Ἀνεπίγραφον περὶ τῶν ἐμφανίσεων τοῦ Ἰησοῦ μετὰ τὴν  
Ἀνάστασιν καὶ πρὸ τῆς Ἀναλήψεως].

Inc. Ἐνδεκάκις δὲ αὐτοῖς εἰς τὸ φανερὸν φαίνεται. πρῶτον μὲν |  
ᾤφθη τῇ μαρίᾳ ἐν τῷ μνήμ(α)τί κ(αὶ) ταῖς ἄλλαις γυναιξίν.

Des. ἔπειτα τοῖς ὁ (= ἐβδομήκοντα)· εἴτα εἰς | τὸ ὄρος τῆς  
γαλιλαίας οὗ ἐτάξατο αὐτοῖς ὁ ἰ(ησοῦ)ς· κ(αὶ) εἰς τὸ ὄρος | τῶν  
ἐλαιῶν ὅτε κ(αὶ) ἡ ἀνάληψις γέγονε.

[Πρβλ. Josepos, *Libellus memorialis*, cap. 152, PG 106, στ.  
169C-172A· καὶ Vind. Theol. gr. 325, f. 15<sup>r-v</sup>]

9. (φ. 76<sup>r</sup>): Anonymus Chronicon breve, A.D. 1553.

Inc. Ἀπὸ τῆς τοῦ ἀδάμ πρωτ(ο)πλάσεως· ἕως τοῦ κατακλεισμοῦ,  
ἔτ(η) βσμβ'. |

Des. ἀπὸ δὲ ἀδάμ, ἔ(ως) χ(ριστο)ῦ, ἔτ(η) ,εφγ' | ἀπὸ δὲ χ(ριστο)ῦ  
μέχρι τὴν σήμερον, ετ(η) αφνγ'. | γίνεται βίσεκτος, κ(α)τ(α) τετρα-  
έτιαν· διὰ τὸ | πλεονάζειν ἐκάστου χρόνος, ὥρας τρεῖς· κ(αὶ) τότε ἔχει  
ὁ φε(υ)ρ(ουάριος) | μ(έ)ρ(αν) | ἡ κθ'.

## 5. Γραφές-Γραφείς.

Στην σημερινή μορφή του κώδικα εντοπίζονται έξι διαφορετικά χέρια του 16ου αιώνα. Ο γραφέας Α, του πρώτου ήμισους του 16ου αι., έγραψε τα φύλλα 1<sup>r</sup>-8<sup>r</sup> (οι 8 άνω στίχοι του φ. 8) (βλ. πίν. 4). Χρησιμοποιεί βαθύ μαύρο μελάνι καλής διατηρήσεως και γράφει μικρά ελαφρώς δεξιοκλινή και ευνάγνωστα γράμματα, με τις συνήθεις βραχυγραφίες. Γράφει 21-23 στίχους ανά σελίδα. Συμπληρώνει στην άα τυχόν παραλείψεις του, βλ. λ.χ. φ. 5<sup>v</sup>. Γράφει μικρά έρυθρά στην άα και σποραδικά εντός κειμένου.

Ο γραφέας Β έγραψε τα φύλλα 8<sup>r</sup>, στ. 9-8<sup>v</sup> και 74<sup>v</sup>-75<sup>v</sup>, στ. 10. Χρησιμοποιεί μελάνι υπόξανθο. Γραφή μικρά, ελαφρώς δεξιοκλινή, μετρού βιβλιογράφου.

Ο γραφέας Γ έγραψε τα φύλλα 9<sup>r</sup>-17<sup>r</sup> (βλ. πίν. 5). Χρησιμοποιεί βαθύ μαύρο μελάνι καλά διατηρημένο. Γραφή μικρά, ελαφρώς δεξιοκλινή, ευνάγνωστος, έμπειρου βιβλιογράφου.

Ο γραφέας Δ είναι ο κύριος γραφέας του κώδικα και γράφει αποκλειστικά το ανεπίγραφο και ήμιτελές χρονικό του Μανασσή, ήτοι τα φύλλα 18<sup>r</sup>-70<sup>v</sup> (βλ. πίν. 6). Γράφει 27 στίχους ανά σελίδα. Γραφή μικρά, ελαφρώς δεξιοκλινή, καθαρά και ευνάγνωστος, έμπειρου βιβλιογράφου. Μελάνι μαύρο καλά διατηρημένο. Το πρώτο γράμμα των στίχων συνήθως έρυθρόγραφο.

Ο γραφέας Ε έγραψε τα φύλλα 71<sup>r</sup>-74<sup>r</sup>. Χρησιμοποιεί άνοικτο μαύρο μελάνι και γράφει πιό μεγάλα γράμματα με παρόμοια με τους άλλους γραφείς συμπλέγματα γραμμάτων. Γράφει 27 στίχους ανά σελίδα.

Ένας τελευταίος γραφέας Ζ έγραψε, ίσως λίγο άργότερα, το έτος 1553, τα φύλλα 75<sup>v</sup>, στίχος 11 - 76<sup>r</sup>, με ένα βαθύ μαύρο μελάνι, μικρά γράμματα, τα τελευταία τρία σύντομα κείμενα του κώδικα. Προβαίνει επίσης σε προσθήκες στην έξωτερική άα, βλ. λ.χ. φ. 75<sup>v</sup>.

## 6. Χρονολόγηση.

Ο κώδικας έγράφη στο πρώτο ήμισυ του 16ου αιώνα από έξι διαφορετικούς γραφείς. Ο γραφέας Ζ, που γράφει τα τελευταία δύο φύλλα του κώδικα (i.e. φφ. 75<sup>v</sup>-76<sup>r</sup>), χρονολογεί στο φύλλο 76<sup>r</sup> την παρέμβασή του στο έτος 1553: «άπό δέ Χ(ριστο)ϋ μέχρι την σήμερον, ετ(η) αφνγ'».

Ένα χειρόγραφο από τα Μετέωρα στην συλλογή του Robert Curzon 427

## 7. Διακόσμηση.

Μικρά έρυθρά αρχικά και μάλιστα στο Χρονικό του Μανασσή συνήθως το πρώτο γράμμα με έρυθρά. Άπλά επίτιτλα κοσμήματα στην αρχή των περισσοτέρων κειμένων άπαντούν στα φύλλα: 1<sup>r</sup>, 3<sup>r</sup>, 15<sup>v</sup>, 18<sup>r</sup>, 75<sup>v</sup>. Η κυκλική έρυθρά σφραγίδα με την έπιγραφή: BRITISH | MUSEUM στα φύλλα: IV<sup>v</sup>, 26<sup>v</sup>, 37<sup>v</sup>, 48<sup>r</sup> και 76<sup>v</sup>.

## 8. Στάχωση.

Το χειρόγραφο άνεσταχώθη εκ νέου στην Βρετανική Βιβλιοθήκη το 1983, σε άντικατάσταση προηγούμενης σταχώσεως, γενομένης πιθανόν υπό του Curzon, με σανίδα πάχους 4 χιλιοστών με άνοικτο καφέ ύφασμα και άνοικτο καφέ δέρμα στις τέσσερις γωνίες. Το ίδιο δέρμα και στην ράχη, όπου είναι έπικολλημένη μαύρη δερμάτινη λωρίδα, στην όποία αναγράφεται με έκτυπα χρυσά γράμματα και εκ των κάτω προς τα άνω:

		BRITISH LIBRARY		BEQUETHED		CONSTANTINE		PARHAM	
	α	ADDITIONAL MS.		BY DAREA		MANASSES,		MS. XXXVI. 623	
		39618		LADY ZOUCHE		ETC.			

Οι άριθμοι α και 623 σε λευκές έτικέτες, έπικολλημένες όριζοντίως στη ράχη. Κατά την άναστάχωση του 1983 το χειρόγραφο υπέστη σοβαρή συντήρηση. Σε έπικολλημένο φύλλο στο πίσω παράφυλλο καταγράφονται έντύπως τα έξής: Department of Manuscripts | Record of Treatment, Extraction, Repair, etc. | of MS. no. Add. 39618.

Date	Particulars	Name
15-4-83	Examined after binding	RhR.

Με έρυθρό μελάνι στο έσωτερικό του πίσω σταχώματος: B.L. 1983 | This is an inhouse binding in the BL.

## 9. Σύνθεση-Τεύχη.

Κατά την τελευταία άναστάχωση του 1983 προσετέθησαν τρία λευκά χαρτώα παράφυλλα στην αρχή και τρία στο τέλος του κώδικα. Στην αρχή του χειρογράφου διατηρείται ως παράφυλλο IV το έκτενές κτητορικό σημείωμα του Robert Curzon (βλ. κατωτέρω). Άκολου-

θεῖ ἓνα παρένθετο πτυσσόμενο φύλλο, πού ἐπεκολλήθη τὸ 1983, γιὰ τὴν καταγραφή τῆς σχετικῆς μὲ τὸν κώδικα βιβλιογραφίας, ὅπου ἀναγράφεται ἐντύπως: «For printed text or notices of this MS. see:». Ἀκολουθεῖ μὲ μελάνι ἡ σημείωση: F. H. Marshall, *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, IV (1923), 99f. (brief | account and two extracts). Διατηροῦνται ἐπίσης τὰ δύο ἀρχικά παράφυλλα τῆς προηγούμενης σταχώσεως i-ii, τὰ ὁποῖα ὀνομάζουμε ἐδῶ παράφυλλα V-VI. Ἀρίθμηση τῶν φύλλων τοῦ χειρογράφου μὲ μολύβι στὴν ἄνω δεξιὰ ῶα, πού ἔγινε, μετὰ τὴν ἀπόκτηση τοῦ κώδικα ἀπὸ τὴν Βρετανικὴ Βιβλιοθήκη (1917), πιθανόν, κατὰ τὴν ἐξέταση τοῦ κώδικα ἀπὸ τὸν Marshall, πού ὁδήγησε στὴν δημοσιευμένη περιγραφή τοῦ 1933. Τὰ φύλλα ἀριθμοῦνται μὲ ἀνοιχτὸ μαῦρο μελάνι καὶ στὴν κάτω ἐξωτερικὴ ῶα ἀπὸ παλαιότερο χέρι (Curzon;). Τὰ τεύχη τοῦ κώδικα στὴν σημερινή του μορφή ἔχουν ὡς ἀκολουθῶς: 1x8 (8), 9 (10-1, ἓνα φύλλο ἀπεκόπη κάθετα μετὰ τὸ φύλλο 17 χωρὶς φθορὰ κειμένου: (17), 15 (16-1, ἓνα φύλλο ἐξέπεσε στὴν ἀρχὴ χωρὶς φθορὰ κειμένου: (32), 16 (48), 2x14 (76), 1 (προέρχεται μᾶλλον ἀπὸ τὴν προηγούμενη στάχωση τοῦ κώδικα: (77). Τὸ φ. 76<sup>v</sup> λευκό.

#### 10. Μεταγενέστερα Σημειώματα.

i. Στὸ σημερινὸ παράφυλλο IV<sup>v</sup> ἐγράφη μὲ μαῦρο μελάνι ἀπὸ τὸν τελευταῖο κτήτορα τοῦ κώδικα Robert Curzon τὸ ἐξῆς ἰδιόχειρο σημείωμα:

from the great Monastery |  
at Meteora, in Albania. |  
1835 |

R. CURZON:<sup>1</sup>

Κατωτέρω στὸ ἴδιο φύλλο IV<sup>v</sup> ὑπάρχει ἡ μικρὴ ἐρυθρὰ σφραγίδα μὲ τὴν ἐπιγραφή: BRITISH | MUSEUM.

Ἀκόμη κατωτέρω στὸ φύλλο IV<sup>v</sup> ἐγράφη μὲ μολύβι ἀπὸ πρόσφατο χέρι: 99 623α.

1. Δὲν γνωρίζουμε πότε ἔγραψε τὸ σημείωμα αὐτὸ ὁ Curzon μὲ τὴν ἐσφαλμένη ἡμερομηνία τῆς ἀπόκτησης τοῦ κώδικα. Ἴσως νὰ ἔγραψε τὰ δύο σημειώματα στὸν κώδικα τὸ 1845, ὅταν ἐτακτοποιήσε τὰ χειρόγραφα του καὶ ἄρχισε τὴν σύνθεση τοῦ ὁδοιπορικοῦ του. Βλ. καὶ Cormack, "A Gentleman's Book", ὁ.π., σ. 148.

ii. Στὸ παράφυλλο VI<sup>r-v</sup> (παλαιότερα ii<sup>r-v</sup>) ὑπάρχει ἐκτενὲς σημείωμα τοῦ Robert Curzon, τὸ ὁποῖο ἐξέδωσε ὁ Marshall [*Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 4 (1923), 99-100]. Τὸ ἀναπαράγουμε ἐδῶ ὥστερα ἀπὸ ἀντιπαραβολὴ στὸν κώδικα, βελτιώνοντας τυχόν ἀβλεψίες τοῦ πρώτου ἐκδότη καὶ διατηρώντας τοὺς στίχους καὶ τὴν στίξη τοῦ πρωτοτύπου πού διορθώνει ὁ Marshall:<sup>1</sup>

Φύλλο VI<sup>r</sup> (=ii<sup>r</sup>): «When I was at the monastery of Meteora | I was travelling in company with a band | of Robbers, or klephti; a sort of warriors | on their own account, not exactly thieves, | with whom I had made friends after | being taken prisoner by them in a defile | of Mount Pindus, near Mezzovo. |

I had bought 2 magnificent | manuscripts of the superior, one of them | a book of the Gospels, full of illuminations, | like the codex Ebn-nerianus in the Bodleian, | only with more miniatures. When as | I was about to be lowered above 100 | feet, over the precipice, at the end of a | rope, the only access to this curious | place, the librarian claimed his share | of the money, the rest of the holy | brethren who were working the capstan, | were it appears ignorant of the bargain, | and pricking up their ears, they said | <that> the money ought to be equally divided. |

Thereon ensued a debate, which ended | in my being obliged to give up the | 2 manuscripts, and receive back the | money, a great many pieces of gold | which I had given for them and I | was let down in so careless and jerking || [Φύλλο VI<sup>v</sup> (=ii<sup>v</sup>)] a manner by the excited community | that I expected to be dashed to | pieces against the rocks. When I was | dangling near the earth, my friends | the robbers held their long guns across | their knees according to their custom | and fired a *feu de joie* (cod. *joye*) in token of | their gladness at my return, when their | bullets spattered against the precipice around | me, so that I was grievously sorry for | myself. On my explaining the cause of | the altercation which had been going on | above, they said 'oh stop here a while, | and we will soon get you the books; we | will teach the monks to quarrel with | our friends.' I had some difficulty in | preventing them from storming the monastery |

1. Πβλ. Marshall, ὁ.π., σσ. 99-100. Τὸ πρόχειρο αὐτὸ σημείωμα τοῦ Curzon μὲ σημαντικὲς βελτιώσεις καὶ πολὺ ἐκτενέστερο ἀναπαράγεται στὸ ὁδοιπορικὸ του. Πρβλ. *Visits to monasteries in the Levant* (ε' ἐκδ. 1865), σσ. 262-265.

to such a degree had I made friends: | with the mammon of unrighteousness. | At last we got away, leaving the ruins | of the village of Kalabaki, which their | party had just sacked, and burned, behind | us. This little book remained in my | bag, having being forgotten in the row».

iii. Στὸ φ. 77<sup>r</sup> με μολύβι ἀπὸ σύγχρονο χέρι: ff. ii 76 September 1925, G.J.E. | Examined by A. J. W.

#### 11. Ἱστορία τοῦ Κώδικα.

Ἡ τύχη τοῦ σημερινοῦ κώδικα *BL. Additional 39618* γίνεται ἔτσι γνωστὴ μέσω τοῦ σημειώματος αὐτοῦ. Ἐγράφη τὸ πρῶτο ἡμῖς τοῦ 16ου αἰῶνος ἀπὸ ἀριθμὸ βιβλιογράφων, πιθανὸν σὲ κάποιο Ὀρθόδοξο μοναστήρι τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου. Κατέληξε στὴν συνέχεια στὴν μονὴ τοῦ Μεγάλου Μετεώρου, ἀπ' ὅπου τὸ ὑπεξαίρεσε στὶς 10 Νοεμβρίου 1834 ὁ Ἄγγλος ταξιδιώτης Robert Curzon καὶ τὸ μετέφερε στὴν πατρίδα του τὸν ἴδιο χρόνο. Ὁ ἴδιος ὁ Curzon μᾶς ἔδωσε μία πρόχειρη περιγραφή του τὸ 1849. Μετὰ τὸν θάνατό του († 1873), ὁ γιὸς του Robert παρέδωσε πρὸς φύλαξιν τὸν κώδικα μαζί με τὰ ἄλλα χειρόγραφα τῆς συλλογῆς τοῦ πατέρα του στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο. Ἡ θυγατέρα τοῦ Robert Curzon, Darea, ἐκληροδότησε τὴν συλλογὴ μετὰ τὸν θάνατό της († 1917) στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο. Ὁ F. H. Marshall ἐξήτασε τὸν κώδικα καὶ ἐξέδωσε τὸ ἀνωτέρω σημείωμα, καθὼς καὶ τοὺς πρῶτους 22 στίχους τοῦ ἐμμέτρου *Χρονικοῦ* τοῦ Κ. Μανασσῆ (1923). Δέκα χρόνια ἀργότερα ἐδημοσιεύθη μία σύντομη περιγραφή του (1933). Ὁ κώδικας συνετηρήθη καὶ ἀνεσταχῶθη τὸ 1983.

#### 12. Βιβλιογραφία.

Robert Curzon, Catalogue of Materials for writing, early writings on Tablets and Stones, Rolled and other Manuscripts and Oriental Manuscript Books, in the Library of the Honourable Robert Curzon at Parham in the County of Sussex, London: Printed by William Nicol, Shakspeare Press, Pall Mall, MDCCCXLIX, ἀρ. 8, σ. 26.<sup>1</sup>

1. Ἡ συνοπτικὴ περιγραφή τοῦ Curzon εἶναι ἐλλιπὴς καὶ δὲν εἶναι ἀπηλλαγμένη σφαλμάτων: «8 *Poems by St. Athanasius of Meteora, and a kind of metrical chronicle; small quarto. From the monastery of Meteora, near Larissa, in Albania; it is of the fifteenth century*». Πιθανὴ μνεία τοῦ χειρογράφου

F. H. Marshall, A Manuscript of Georgios Chumnos, and a World-Chronicle, *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 4 (1923), 99-100.

British Museum, Catalogue of Additions to the Manuscripts 1916-1920, With a Preface by H. Idris Bell, London, 1933, σσ. 94-95.

Ἰωάννα Κόλια, Θεσσαλικά χειρόγραφα σὲ ξένες Βιβλιοθήκες, *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά* 1 (1984), 76.

Ian H.C. Frazer, The Heir of Parham: Robert Curzon 14th Baron Zouche, Norfolk, 1986, σ. 67, σημ. 1.

Δ. Ζ. Σοφιανὸς καὶ Γ. Γαλάβαρης, Τὰ εἰκονογραφημένα χειρόγραφα τῶν Μονῶν τῶν Μετεώρων, τόμ. Α'-Β', (Ακαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἑρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ), Ἀθήνα, 2007, τόμ. Α', σ. 47.

## ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Οἱ ἀναφορὲς τοῦ Robert Curzon στὶς βιβλιοθήκες  
τῶν Μονῶν τῶν Μετεώρων

#### Ι,1. Ἡ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς Βαβλαάμ.

«The library contains about a thousand volumes, the far greater part of which are printed books, mostly Venetian editions of ecclesiastical works, but there are some fine copies of Aldine Greek classics. I did not count the number of the manuscripts; they are all books of divinity and the works of the fathers; there may be between one and two hundred of them. I found one folio Bulgarian manuscript which I could not read, and therefore was, of course, particularly anxious to purchase. As I saw it was not a copy of the Gospels, I thought it might possibly be historical; but the monks would not sell it. The only other manuscript of value was a copy of the Gospels in quarto, containing several miniatures and illuminations of the eleventh century; but with this also they refused to part, so it remains for some more fortunate collector. It was of no use to the monks themselves, who cannot read either Hellenic or ancient Greek; but they consider the

φαίνεται νὰ κάμνει ὁ Curzon καὶ στὸ ἔργο του Visits, ὁ.π., σ. 260: «the other was partly historical and partly the poetical effusions of St. Athanasius of Meteora». Βλ. καὶ κατωτέρω Παράρτημα Ι,4.

books in their library as sacred relics, and preserve them with certain feeling of awe for their antiquity and incomprehensibility. Our only chance is when some worldly-minded agoumenos happens to be at the head of the community, who may be inclined to exchange some of the unreadable old books for such a sum of gold or silver as will suffice for the repairs of one of their buildings, the replenishing of the cellar, or some other equally important purpose. At the time of my visit the march of intellect had not penetrated into the heights of the monastery of St. Barlaam, and the good agoumenos was not to be overcome by any special pleading; so I told him at last that I respected his prejudices, and hoped he would follow the dictates of his conscience equally well in more important matters. The worthy old gentleman therefore pitched the two much-coveted books back into the dusty corner whence he had taken them, and where to a certainty they will repose undisturbed until some other bookworm traveller visits the [σ. 253] monastery; and the sooner he comes the better, as mice and mildew are actively at work».

Βλ. Visits to Monasteries in the Levant, (ε' έκδ., London, 1865), δ.π., σσ. 252-53.

#### Ι,2. Η βιβλιοθήκη της Μονής του Αγίου Στεφάνου.

«On my inquiring for the library, one of the monks, after some demurring, opened a cupboard door; he then unfastened a second door at the back of it which led into a secret chamber, where the books of the monastery were kept. They were in number about one hundred and fifty; but I was disappointed at finding that although thus carefully concealed there was not a single volume amongst them remarkable for its antiquity or for any other cause; in fact, they were not worth the trouble of turning over».

Βλ. Visits to Monasteries in the Levant, (ε' έκδ., London, 1865), δ.π., σ. 254.

#### Ι,3. Η βιβλιοθήκη της Μονής της Αγίας Τριάδος.

«Here I found one hundred books, all very musty and very uninteresting. I saw no manuscripts whatever, nor was there anything worthy of observation in the habitation of the impoverished community».

Βλ. Visits to Monasteries in the Levant, (ε' έκδ., London, 1865), δ.π., σ. 256.

#### Ι,4. Η βιβλιοθήκη της Μονής του Μεγάλου Μετεώρου. Απόπειρα ἀγορᾶς χειρογράφων.

«The books are preserved in a range of low-vaulted and secret rooms, very well concealed in a sort of mezzanine; the entrance to them is through a door at the back of a cupboard in an outer chamber, in the same way as at St. Stephanos. There are about two thousand volumes of very rubbishy appearance, not new enough for the monks to read or old enough for them to sell; in fact they are almost valueless. I found, however, a few Aldines and Greek books of the sixteenth century, printed in Italy, some of which may be rather rare editions, but I saw none of the fifteenth century. I did not count the number of the manuscripts; there are, however, some hundreds of them, mostly on paper; but, excepting two, they were all liturgies and church books. These two were poems. One appeared to be on some religious subject; the other was partly historical and partly the poetical effusions of St. Athanasius of Meteora. I searched in vain for the manuscripts of Hesiod and Sophocles mentioned by Biornstern; some later antiquarian may, perhaps, have got possession of them and taken them to some country where they will be more appreciated than they were here. After looking over the books on the shelves, the librarian, an old grey-bearded [σ. 261] monk, opened a great chest in which things belonging to the church were kept; and here I found ten or twelve manuscripts of the Gospels, all of the eleventh or twelfth century. They were upon vellum, and all, except one, were small quartos; but this one was a large quarto, and one of the most beautiful manuscripts of its kind I have met with anywhere. In many respects it resembled the Codex Ebnerianus in the Bodleian Library at Oxford. It was ornamented with miniatures of the same kind as those in that splendid volume, but they were more numerous and in a good style of art; it was, in fact, as richly ornamented as a Romish missal, and was in excellent preservation, except one miniature at the beginning, which had been partially smeared over by the wet finger of some ancient sloven. Another volume of the Gospels, in a very small, clear hand, bound in a kind of silver filagree of the same date as the book, also excited my admiration. Those who take an interest in literary antiquities of this class are aware of the great rarity of an ornamental binding in a Byzantine manuscript. This must doubtless have been the pocket volume of some royal personage. To my great joy the librarian allowed me to take these two books to the room of the agoumenos, who agreed to sell them to me for I forget how many pieces of gold, which I counted out to him immediately, and which he seemed to pocket with the sincerest satisfaction. Never was any one more welcome to his money, although I left myself but little to pay the expenses of my journey back to Corfu. Such books as these would be treasures in the finest national collection in Europe... [σ. 262]



Having seen all that was worthy of observation, I was waiting in the court near the door leading to the place where the monks were assembled to lower me down to the earth again. Just as I was ready to start there arose a discussion among them as to the distribution of the money which I had paid for the two manuscripts. The agoumenos wanted to keep it all for himself, or at least for the expenses of the monastery; but the villain of a librarian swore he would have half. The agoumenos said he should not have a farthing, but as the librarian would not give way he offered him a part of the spoil; however, he did not offer him enough, and out of spite and revenge, or, as he protested, out of uprightness of principle, he told all the monks that the agoumenos had pocketed the money which he had received for their property, for that they all had a right to an equal share in these books, as in all the other things belonging to the community. The monks, even the most dunderheaded, were not slow in taking this view of the subject, and all broke out into a clamorous assertion of their rights, every man of them speaking at once. The price I had given was so large that every one of them would have received several [σ. 263] pieces of gold each. But no, they said, it was not that, but for the principles of justice that they contended. They did not want the money, no more did the librarian, but they would not suffer their rules to be outraged or their rights to be trampled under foot. In the monasteries of St. Basil all the members of the society had equal rights—they ate in common, they prayed in common, everything was bought and sold for the benefit of the community at large. Tears fell from the eyes of some of the particularly virtuous monks; others stamped upon the ground, and showed a thoroughly rebellious spirit. As for me, I kept aloof, waiting to see what might be the result.

The agoumenos, who was evidently a man of superior abilities, calmly endeavoured to explain. He told the unruly brethren exactly what the sum was for which he had sold the books, and said that the money was not for his own private use, but to be laid out for the benefit of all, in the same way as the ordinary revenues of the monastery, which, he added, would soon prove quite insufficient if so large a portion of them continued to be divided among the individual members. He told them that the monastery was poor and wanted money, and that this large sum would be most useful for certain necessary expenses. But although he used many unanswerable arguments, the old brute of a librarian had completely awakened the spirit of discord, and the ignorant monks were ready to be led into rebellion by any one and for any reason or none. At last the contest waxed so warm that the sale of the two manuscripts was almost lost sight of, and every one began to quarrel with his neighbour, the entire community being split into various little angry groups, chattering, gesticulating, and wagging their long beards.

After a while the agoumenos, calling my interpreter, said that as

the monks would not agree to let him keep the money in the usual way for the use of the monastery, he could have nothing to do with it; and to my great sorrow I was therefore obliged to receive it back, and to give up the two beautiful manuscripts, which I had already looked upon as the chief ornaments of my library in England. The [σ. 264] monks all looked sadly downcast at this unexpected termination of their noble defence of their principles, and my only consolation was to perceive that they were quite as much vexed as I was. In fact, we felt that we had gained a loss all round, and the old librarian, after walking up and down once or twice with his hands behind his back in gloomy silence, retreated to a hole where he lived, near the library, and I saw no more of him.

My bag was brought forward, and when the books were extracted from it, I sat down on a stone in the courtyard, and for the last time turned over the gilded leaves and admired the ancient and splendid illuminations of the larger manuscript, the monks standing round me as I looked at the blue cypress trees, and green and gold peacocks, and intricate arabesques, so characteristic of the best times of Byzantine art. Many of the pages bore a great resemblance to the painted windows of the earlier Norman Cathedrals of Europe. It was a superb old book: I laid it down upon the stone beside me and placed the little volume with its curious silver binding on the top of it, and it was with a sigh that I left them there with the sun shining on the curious silver ornaments.

Amongst other arguments it had been asserted by some of the monks that nothing could be sold out of the monastery without the leave of the Bishop of Tricala, and, as a forlorn hope, they now proposed that the agoumenos should go to some place in the vicinity where the bishop was said to be, and that, if he gave permission, the two books should be forwarded immediately by a trusty man to the khan of Malacash, where I was to pass the night. I consented to this plan, although I had no hope of obtaining the manuscripts, as in the present unsettled state of the country the bishop would naturally calculate on the probability of the messenger being robbed, and on the improbability of his meeting me at the khan, as it would be absolutely necessary for me to leave the place before sunrise the next day.

All this being arranged I proceeded to the chamber of the windlass, was put into the net, swung out into the air, [σ. 265] and let down. They let me down very badly, being all talking and scolding each other; and had I not made use of my hands and feet to keep myself clear of the projecting points of the rock I should have fared badly. To increase my perils, my friends the palicari at the bottom, to testify their joy at my reappearance, rested their long guns across their knees and fired them off, without the slightest attention to the direction of the barrels, which were all loaded with ball-cartridge: the bullets splattered against the rock close

to me, and in the midst of the smoke I came down and was caught in the arms of my affectionate thieves, who bundled me out of my net, with many extraordinary screeches of welcome.

When my servants arrived and informed them of our recent disappointment, «What!» cried they, «would they not let you take the books? Stop a bit, we will soon get them for you!» And away they ran to the series of ladders which hung down another part of the precipice: they would have been up in a minute, for they scrambled like cats; but by dint of running after them and shouting we at length got them to come back, and after some considerable expenditure of oaths and exclamations, kicking of horses, and loading of guns and saddle-bags, we found ourselves slowly wending our way back towards the valley of the Peneus.

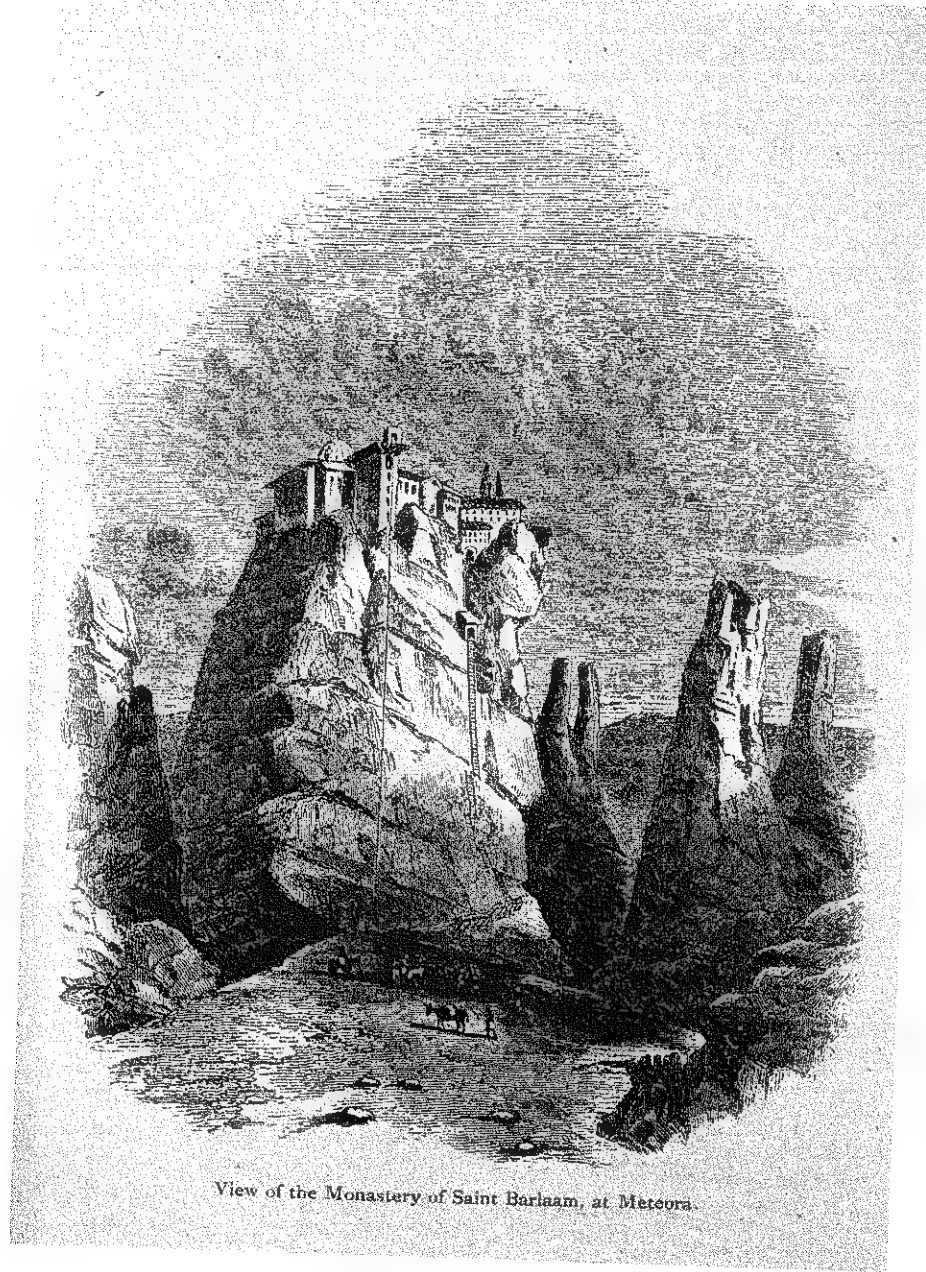
After all, what an interesting event it would have been, what a standard anecdote in bibliomaniac history, if I had let my friendly thieves have their own way, and we had stormed the monastery, broken open the secret door of the library, pitched the old librarian over the rocks, and marched off in triumph, with a gorgeous manuscript under each arm! Indeed I must say that under such aggravating circumstances it required a great exercise of forbearance not to do so, and in the good old times many a castle has been attacked and many a town besieged and pillaged for much slighter causes of offence than those which I had to complain of».

Βλ. Visits to Monasteries in the Levant, (ε' έκδ., London, 1865), δ.π., σσ. 260-65.

ΚΩΣΤΑΣ Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ

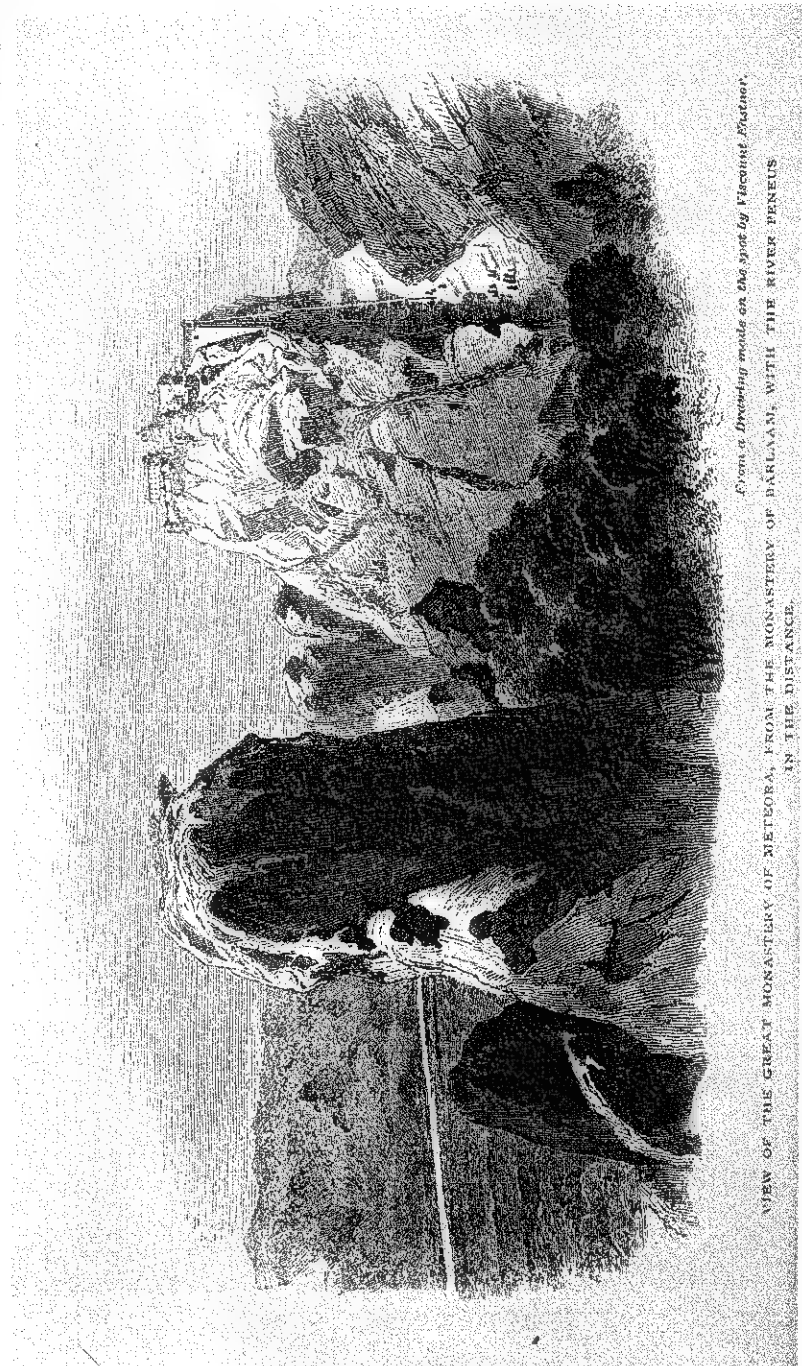


1. Πορτραίτο τοῦ Robert Curzon ὑπὸ W. Holl (1859).



View of the Monastery of Saint Barlaam, at Meteora.

2. Ἡ μονὴ Βαρλαάμ τῶν Μετεώρων  
[Βλ. Curzon, Visits, ὁ.π., α' ἐκδ. 1849, σ. 234 (=ε' ἐκδ. σ. 212)].



VIEW OF THE GREAT MONASTERY OF METEORA, FROM THE MONASTERY OF BARLAAM, WITH THE RIVER PENEUS IN THE DISTANCE.  
*From a drawing made on the spot by Viscount Eastnor.*

3. Ἡ μονὴ Μεγάλου Μετεώρου, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν μονὴ Βαρλαάμ  
(σχέδιο τοῦ Viscount Eastnor)  
(Βλ. Curzon, Visits, ὁ.π., ε' ἐκδ. 1865, frontispiece).









Αἱ ἐκτιμήσεις τὰς ὁποίας εἶχε διατυπώσει περὶ τῶν ἀνωτέρω θεμάτων ὁ Κομίνης δὲν ἐπέτρεψαν εἰς τὸν Πολέμην νὰ τολμήσῃ, εἰς πολλὰς περιπτώσεις, προσωπικὰς ἀξιολογήσεις. Εἰς ἀρκετὰ ζητήματα ἀναπαράγει, ὅπως καὶ ὁ ἴδιος παραδέχεται (βλ. σ. 8 σημ. 8, σ. 12 σημ. 22 καὶ σ. 13), τὰς ἐκτιμήσεις τοῦ Κομίνη, τὰς ὁποίας καὶ παραποιεῖ ἐνίοτε.

Ἐκδίδονται λοιπὸν δεκαοκτὼ (I-XVIII) ἁσματικοὶ κανόνες συντεθέντες πρὸς τιμὴν τοῦ ὁσ. Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτου. Ὅλοι εἶχον καταγραφῇ ὑπὸ τοῦ Κομίνη καὶ οὐδεὶς ἀνεκαλύφθη ὑπὸ τοῦ Πολέμη. Τρεῖς ἐξ αὐτῶν (I, III, XIII) ἀπλῶς ἀνατυποῦνται ἐν Ἐπιμέτρῳ (σσ. 163-176) ἐκ προγενεστέρων ἐκδόσεων· ὁ I ἐκ τῶν MR ζ' 39-46 καὶ οἱ III καὶ XIII ἐκ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Κομίνη (*Ὑμνογραφικὰ εἰς ὁσίων Ἀθανάσιον τὸν Ἀθωνίτην*, ΕΕΒΣ ΑΒ', 1963, σσ. 307-313, καὶ *Un canone inedito in onore di Sant'Atanasio l'Atonita. Le millénaires du Mont Athos 963-1963. Études de Mélanges I. Éditions de Chevetogne 1963*, σσ. 135-143, ἀντιστοιχῶς). Ἐπομένως μόνον τῶν δεκαπέντε ἐκ τῶν δεκαοκτὼ κανόνων ἐπιχειρεῖται ὑπὸ τοῦ Πολέμη ἡ κριτικὴ ἔκδοσις καὶ ὡς ἐκ τούτου ὁ ὑπότιτλος τοῦ βιβλίου *Κριτικὴ ἔκδοσις* εἶναι παραπλανητικὸς, ἐπεὶ δὲν περιλαμβάνει ὅλους τοὺς ἐκδιδόμενους κανόνες. Ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν δεκαπέντε κριτικῶς ἐκδιδόμενων κανόνων εἰς, ὁ XVI, εἶχεν ἐκδοθῇ τρίς παλαιότερον ὑπὸ διαφόρων ἐκδοτῶν (βλ. σ. 37, σημ. 120) καὶ ἕτεροι δύο, ὁ V καὶ ὁ VI, εἶχον δημοσιευθῇ πρό τινων ἐτῶν ὑπὸ τοῦ ἰδίου τοῦ Πολέμη (*Δύο ἀνέκδοτοι κανόνες πρὸς τιμὴν τοῦ ὁσίου Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτου, Ποιήματα Ἰωάννου τοῦ Σγουρη. Δίπτυχα Ε'*, 1991-92, σσ. 149-171).

Διὰ τὴν ἔκδοσιν τῶν κανόνων ἐχρησιμοποιήθησαν συνολικῶς δέκα ἀγιορειτικοὶ κώδικες, εἰς κῶδιξ τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων (Paris. gr. 1576, τοῦ ιε' αἰ.) καὶ εἰς τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ (Vat. gr. 721, τοῦ ιδ'-ιε' αἰ.). Ὑπὸ τοῦ ἐκδότου ἐνετοπίσθησαν μόνον δύο κώδικες, ὁ Vat. gr. 721, ὁ ὁποῖος ἐχρησιμοποιήθη διὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ κανόνος VII, καὶ ὁ κῶδιξ τοῦ ἐν Καρυαῖς κελλίου τῆς Ἀγ. Τριάδος, ὅστις ἐσχάτως μετεφέρθη εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τῆς Μεγίστης Λαύρας. Ὁ κῶδιξ οὗτος ἐγράφη τὸ 1360/61 καὶ ὑπὸ τοῦ ἐκδότου καταγράφεται ὡς Athon. Lavrae novus. Ὁ αὐτὸς κῶδιξ διασώζει ἐπτὰ κανόνες (VII, IX-XII, XIV καὶ XVII), τοὺς ὁποίους ὁμῶς παραδίδουν καὶ ἄλλοι δύο τοῦλάχιστον κώδικες.

Ἐκ τῶν δεκαπέντε κανόνων οἱ πέντε (IV-VI, XV καὶ XVII) ἐκδίδονται ἐπὶ τῇ βάσει ἐνὸς μόνου κώδικος, μολονότι ὁ Κομίνης εἶχε καταγράψῃ (σσ. 274-275) καὶ πλῆθος ἄλλων κωδίκων, οἱ ὁποῖοι πιθανὸν νὰ διασώζουν τοὺς κανόνες αὐτοὺς ἢ κάποιους ἀπ' αὐτοὺς. Ὁ ἐκδότης ὁμῶς δὲν ἀναφέρει ἂν ἀνεζήτησε αὐτοὺς τοὺς κανόνες καὶ εἰς ἐκείνους τοὺς κώδικας. Ἀντιθέτως μνημονεύει ὅτι τοὺς κανόνες XVIII καὶ XVI, τοὺς ἐκδιδόμενους ἐπὶ τῇ βάσει τεσσάρων καὶ τριῶν ἀντιστοιχῶς χειρογράφων, διασώζει καὶ ὁ κῶδιξ Ἱεροσολύμων 18 (νέας συλλογῆς), τὸν ὁποῖον ὁμῶς δὲν ἐχρησιμοποίησε (βλ. σ. 37, σημ. 117 καὶ 120). Καὶ πάλιν διὰ τὸν κανόνα XVI, ἐπισημαίνει ὅτι διασώζεται καὶ ἀπὸ τὸν ὑπὸ τοῦ Κομίνη ὑποδειχθέντα (σ. 274) κώδικα τῆς ἱερᾶς Μονῆς Διονυσίου 596 (τοῦ ιδ' αἰ.), ἀλλὰ οὔτε καὶ αὐτὸν ἔλαβε τελικῶς ὑπ' ὄψει τοῦ ὁ συγγραφεὺς (βλ. σ. 38, σημ. 120).

Ὡς πρὸς τὰ γραφόμενα εἰς τὴν Εἰσαγωγὴν τοῦ βιβλίου (σσ. 7-38) παρατηροῦμεν τὰ ἑξῆς:

σ. 9. Ὁ συγγραφεὺς ἀναφέρει: «Ὁ καθηγητὴς Κομίνης ἐξέδωκε τὸν κανόνα II...», ἀντὶ τοῦ ὁρθοῦ τὸν κανόνα III.

σ. 10. Μεταφέρεται καταλογάδην (!) τὸ θεοτοκίον τῆς ε' ψδῆς τοῦ κανόνος XV καὶ προστίθεται: «Ἡ πρωτοτυπία τοῦ ὕμνογράφου ἔγκειται εἰς τὴν δομὴν τοῦ τροπαρίου, ὅπερ εἶναι διάλογος μεταξὺ πιστοῦ ἐρωτῶντος τὴν Θεοτόκον καὶ τῆς Θεοτόκου, ἥτις λύει τὴν ἀπορίαν του». Κατ' ἀρχὴν ὁ διάλογος δὲν γίνεται μεταξὺ πιστοῦ καὶ Θεοτόκου ἀλλὰ μεταξὺ ὕμνογράφου καὶ Θεοτόκου (τοῦ ὕμνογράφου ἐκφράζοντος βεβαίως τὰ θρησκευτικὰ συναισθήματα καὶ τοῦ πιστοῦ), ἔπειτα ὁ διάλογος μεταξὺ ποιητοῦ καὶ Θεοτόκου δὲν ἀποτελεῖ πρωτοτυπίαν τοῦ ἀγνώστου ὕμνογράφου τοῦ παρόντος κανόνος τοῦ ια' αἰ. (ἢ καὶ μεταγενεστέρου), διότι ὁ διάλογος γενικῶς χρησιμοποιεῖται εὐρέως ὑπὸ τε τοῦ Ῥωμανοῦ καὶ τῶν κανονογράφων τοῦ η' καὶ θ' αἰ. Εἰδικώτερον δὲ διάλογον μεταξὺ ποιητοῦ καὶ Θεοτόκου εἰς θεοτοκίον, ὅπως ἀκριβῶς εἰς τὴν παρούσαν περίπτωσιν, ἔχομεν καὶ εἰς κανόνες, ἐπὶ παραδείγματι, τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης, ζήσαντος καὶ γραφάντος τοῦλάχιστον τρεῖς ὅλους αἰῶνας πρὸ τοῦ ποιητοῦ τοῦ κανόνος XV. Διὰ νὰ φανῇ ἡ ἀνύπαρκτος πρωτοτυπία, τὴν ὁποίαν ἀνεκάλυψε δῆθεν ὁ ἐκδότης, παραθέτω στιχηδὸν ἐν θεοτ. κανόνος τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης καὶ τὸ θεοτ. τοῦ κανόνος XV.

Ἄνανδρε,  
μητροπαρθένε, ἀγία,  
εἰπέ· πῶς ἐγέννησας  
ἀσπόρως τὸν πάντων κτίστην;  
— «Καθὼς οἶδε», φησὶν ἡ Μαριάμ,  
«σαρκουῖται καὶ γεννᾶται  
ὡς ἀγαθός, ἵνα σώσῃ ἡμᾶς».  
[Κανὼν Ἀνδρέου Κρήτης εἰς Ἰουλιανὸν καὶ Βασίλισσαν (7 Ἰαν.),  
ὥδῃ ζ', 178-184. Βλ. AHG V, σσ. 172-173].

Χρόνῳ σὺ τὸν ἀχρόνως  
Λόγον ἐνυπόστατον πατρὸς ἐκλάμψαντα  
πῶς παρθένος δίχα  
τῶν ὠδίνων καὶ τίκτεις καὶ μένεις ἀγνή;  
— Ὡσπερ μόνος οἶδεν  
ὁ τὴν πηλὸν δὴ ἐμψυχώσας  
καὶ μικρῷ μέγαν κόσμον ἐνθέμενος.  
(Κανὼν XV, 78-84).

Πῶς ὁμως διέλαθε τὴν προσοχὴν τοῦ ἐκδότου ὅτι παρόμοιον  
διάλογον ἔχομεν καὶ εἰς θεοτοκίον τοῦ ἀδεσπότου κανόνος XVI (στίχ.  
200-208), τὸ ὅποιον ἔχει ὡς ἑξῆς;

Ἐκπλήττει με τὸ ξένον σου τοῦ τόκου·  
πῶς φέρεις, ὦ παρθένε, ἐγγάστριον,  
πῶς δὲ τρέφεις γάλακτι  
κτίσιν τε τὸν τρέφοντα  
καὶ γαλουχεῖς ὡς νήπιον  
τὸν τοῦ παντὸς ποιητὴν;  
— Ὡς οἶδεν, ὡς εὐδόκησε μόνος·  
ἄγει γὰρ καὶ φέρει,  
καθάπερ θέλει, πάντα.

Ἐξάλλου πλῆθος τοιούτων θεοτοκίων κατέγραψε ὁ Ν. Β. Τωμαδάκης ἐν τῇ βιβλιοκρισίᾳ του περὶ τῶν AHG εἰς Ἀθηνᾶς ΟΕ', 1974-1975, σσ. 418-422, τὰ ὅποια ὥφειλε νὰ γνωρίζῃ ὁ ἐκδότης.

σ. 11. Ὁ ἐκδότης καταγράφει τὰ ὀνόματα τῶν ὑμνογράφων:  
Γερμανὸς μοναχός, Ἰωάννης Σγουρῆς, Λέων, Ἀθανάσιος καὶ

Μηνᾶς, καὶ εἰς τὴν σημ. 21 ἐπισημαίνει: «Σημειωθήτω ὅτι οἱ ὑμνογράφοι τῶν κανόνων τοῦ ὁσίου Ἀθανασίου δὲν μνημονεύονται παρὰ Η. Follieri, *Initia Hymnorum Ecclesiae Graecae V* (γράφει V<sub>1</sub>) ... οὐδὲ παρὰ Ι. Szövérfy, *A Guide to Byzantine Hymnography...* II. Κανὼν and Στιχηρόν,...». Αὐτὸ ὁμως δὲν εἶναι ἀληθές, διότι σχεδὸν ὅλους αὐτοὺς τοὺς ὑμνογράφους καταγράφει τόσον ἡ Follieri ὅσον καὶ ὁ Szövérfy. Δηλαδή: Γερμανὸς Κρυπτοφέρρης (Follieri, *Initia...* V<sub>1</sub> 260. Szövérfy, *A Guide...* II, 67). Ἰωάννης ὁ Σγουρῆς (Follieri, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 278. Szövérfy, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 65. Τοῦτον καταγράφει καὶ ὁ C. Émèreau, *Hymnographi Byzantini*, EO 23, 1924, σ. 199, ἀλλὰ ὁ ἐκδότης τὸ ἀγνοεῖ). Λέων ὁ Πηγάνου (Follieri, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 291. Szövérfy, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 66). Ἄλλος Λέων, ὅστις ὑπὸ τοῦ Πολέμη αὐθαιρέτως ἀναφέρεται ὡς Λέων ὁ ἐκ Καλαβρίας, ὑπὸ τῆς Follieri, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 291, καταγράφεται ὡς Λέων ὁ Στύλου ἢ ὁ Στυλιτιανὸς καὶ ὑπὸ τοῦ C. Émèreau, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 285 ὡς Leo Stylitianus (ὁ Στυλιτιανός), ὅστις ἦτο μοναχὸς τοῦ ἐν Στύλῳ τῆς Καλαβρίας μοναστηρίου. Ἐπομένως ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ Πολέμη μνημονευομένων ὑμνογράφων μόνον ὁ Μηνᾶς δὲν καταγράφεται ὑπὸ τῆς Follieri καὶ τοῦ Szövérfy. Περὶ αὐτοῦ ὁμως ὁ ἐκδότης ἐπάγει (σ. 12) ὅτι «δὲν δύναται νὰ ταυτισθῇ πρὸς ἓνα τῶν γνωστῶν ὑμνογράφων». Ὅμως οὐδεὶς ἄλλος ὑμνογράφος Μηνᾶς καταγράφεται εἰς τοὺς γνωστοὺς καταλόγους τῶν Βυζαντινῶν ὑμνογράφων!

σ. 12. «περὶ τῆς παραφθορᾶς τοῦ ὀνόματος Λεόντος» γράφει Λέοντος.

Εἰς τὴν αὐτὴν σ. 12 ὁ ἐκδότης πραγματεύεται περὶ τῶν ἀκροστιχίδων τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἐκδιδομένων κανόνων καὶ μεταξὺ ἄλλων ἀναφέρει ὅτι εἰς τοὺς κανόνας VII, VIII, IX καὶ XI πλεονάζουν εἰς τινὰς ὥδας κάποια τροπάρια (ἐν σχέσει μὲ τὰ ἀπαιτούμενα γράμματα τῶν ἀκροστιχίδων), δὲν συνεξετάζει ὁμως καὶ τὴν ἀκροστιχίδα τοῦ κανόνος II, ὅπου ἐπίσης, συμφώνως πρὸς τὴν παράδοσιν τοῦ κώδικος τῆς Μεγίστης Λαύρας B4, πλεονάζουν μερικὰ τροπάρια. Εἰς τὴν ἀκροστιχίδα αὐτὴν ἀναφέρεται εἰς τὰς σελίδας 17-18 διασπῶν οὕτω τὴν συνολικὴν ἐξέτασιν τοῦ φαινομένου τοῦ διπλασιασμοῦ ἢ καὶ πολλαπλασιασμοῦ κάποιων γραμμάτων εἰς τὰς ἀκροστιχίδας τῶν ἁσματικῶν κανόνων.

Περὶ αὐτῶν λοιπὸν γράφει: «Εἰς τὴν ἀκροστιχίδα τοῦ κανόνος

VII πλεονάζουν τὰ ἀρχικά γράμματα τῶν θεοτοκίων καὶ τῶν τριῶν τελευταίων τροπαρίων τῆς θ' ᾠδῆς». Αὐτὸ ὅμως δὲν εἶναι ἀκριβές, διότι τὰ ἀρχικά τῶν θεοτοκίων τῆς δ' καὶ ζ' ᾠδῆς εἶναι ἀπολύτως ἀναγκαῖα διὰ τὸν σχηματισμὸν τῆς ἀκροστιχίδος, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν καταγραφὴν ποὺ ἀκολουθεῖ (τὰ μεταξὺ στιγμῶν δηλώνουν ἀρχικά θεοτοκίων):

α' γ' δ' ε' ζ' η' θ'  
ΑΘΑ.Α. | ΝΑΣ.Σ. | ΙΟΣ.Ε. | ΓΡΑ.Α. | ΦΗΣ.Σ. | ΥΝΑ.Γ. | ΙΟΙ.Ι. | ΣΚΧ.Χ.

Ἀνακριβές εἶναι ἐπίσης ἡ διατύπωσις: «Εἰς τὴν ἀκροστιχίδα τοῦ κανόνος XI πλεονάζουν δύο ΣΣ εἰς τὴν ὀγδόην ᾠδὴν», διότι καὶ εἰς τὴν ε' ᾠδὴν πλεονάζει ἐν Σ, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν καταγραφὴν τῶν ἀρχικῶν γραμμάτων ἀνὰ ᾠδὴν:

α' γ' δ' ε' ζ' η' θ'  
ΑΘΑ.Ν. | ΑΣΙ.Ο. | ΣΑΡ.Ε. | ΤΗΣ.Σ. | ΕΣΤ.Ι. | ΣΤΥ.Α. | ΟΣΣ.Σ. | ΛΕΩ.Ν.

Καὶ βεβαίως ὁ ἐκδότης τοιούτων κειμένων δὲν πρέπει νὰ ἀρκῆται εἰς τὸν ἐντοπισμὸν τοῦ φαινομένου, ἀλλὰ εἶναι ἀναγκαῖον νὰ ἀνατρέχῃ εἰς τὴν βιβλιογραφίαν καὶ νὰ προσπαθῇ νὰ τὸ ἐξηγήσῃ μὲ τρόπον πειστικόν. Ὡφείλε λοιπὸν καὶ ὁ Πολέμης νὰ γνωρίζῃ ὅτι, ὅπως ἀναφέρει ὁ W. Weyh, *Die akrostichis in der byzantinischen kanonesdichtung*, BZ 17, 1908, σσ. 63-64 (κατὰ μετάφρασιν) «πρῶτα ὀρίζεται ἀπὸ τὸν ποιητὴ ἡ ἀκροστιχίδα καὶ ἔπειτα συντάσσεται τὸ ποίημα. Ἔτσι, εὐκόλα μπορεῖ νὰ συμβῇ τὰ γράμματα τῆς ἀκροστιχίδας νὰ μὴν ἀρκέσουν νὰ συμπληρώσουν ἕναν ὁλόκληρον κανόνα. Ἐνας διπλασιασμὸς μεμονωμένων γραμμάτων ἦταν σ' αὐτὴν τὴν περίπτωσιν ἕνα ταιριαστὸ καὶ βολικὸ μέσο, ὥστε κάθε ᾠδὴ νὰ ἔχῃ ἀνάλογο ἀριθμὸ τροπαρίων». Παραθέτει μάλιστα ὁ Weyh ἀρκετὰ παραδείγματα διπλασιασμοῦ ἢ καὶ πολλαπλασιασμοῦ γραμμάτων εἰς τὴν θ' ᾠδὴν μετὰ τὸ τέλος τῆς ἀκροστιχίδος.

Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἡ ἀνάγκη νὰ ἐξασφαλισθῇ τὸ τετράριθμον τῶν τροπαρίων ἀνὰ ᾠδὴν ἢ νὰ ὁλοκληρωθῇ τὸ περιεχόμενον τοῦ κανόνος ἐπέβαλλε τὸν διπλασιασμὸν ὠρισμένων τροπαρίων ἀρχομένων διὰ τοῦ αὐτοῦ γράμματος ἢ ἀκόμη καὶ τὴν προσθήκην κάποιων τροπαρίων τῶν ὁποίων τὰ ἀρχικά δὲν συμμετέχουν εἰς τὸν σχηματισμὸν τῆς ἀκροστιχίδος, ὅπως συμβαίνει εἰς τοὺς κανόνας VII, VIII, IX, XI ἀλλὰ καὶ XII.

Διάφορος εἶναι ἡ περίπτωσις τοῦ κανόνος II, τοῦ ὁποίου τὰ ἀρχικά ἀνὰ ᾠδὴν εἰς τὸν βασικὸν κώδικα G εἶναι:

α' γ' δ' ε' ζ' η' θ'  
ΤΟΝ.Κ. | ΛΕΙ.Ν. | ΟΝΥ.Μ. | ΝΩΠ.Ρ. | ΟΦΡ.Ο. | ΝΩΣ.Π. | ΟΙΜ.Ε. | ΝΑ |  
εἰρμ. ἄλλος  
ΡΧΗ.Ν.

Εἰς τὸν κώδικα B ὅμως ἔχουν:

α' γ' δ' ε' ζ' η' θ'  
ΤΟΝ.Κ. | ΛΕΙ.Ν. | ΟΝΥ.Μ. | ΝΩΠ.Ρ. | ΟΦΦΡ.Ο. | ΝΩΩΣΣ.Π. | ΠΟΙ.Μ. | ΕΝΑ |  
εἰρμ. ἄλλος  
ΡΑΗ.Ν.

Ἡ μορφή τῆς ἀκροστιχίδος τοῦ κανόνος εἰς τὸν κώδικα B ὀφείλεται περισσότερον εἰς ποικίλας μεταγενεστέρους παρεμβάσεις ὑπὸ ἀγνώστου εἰς τὴν δομὴν τοῦ κανόνος μὲ τὴν προσθήκην νέων τροπαρίων καὶ τὴν φραστικὴν ἀλλαγὴν ἀρχικῶν στίχων εἰς τινα τροπάρια τῆς η' καὶ θ' ᾠδῆς παρὰ εἰς τοὺς ἀβασίμους λόγους τοὺς ὁποίους ἐπικαλεῖται ὁ ἐκδότης. Σχετικῶς ὁ Πολέμης ἀναφέρει (σ. 17):

«Πιθανῶς ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς τοῦ κανόνος συνέθεσεν εἰς περιπτώσεις τινὰς δύο τροπάρια, ἀρχόμενα διὰ τοῦ αὐτοῦ γράμματος κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἀκροστιχίδος, διὰ νὰ ψάλλωνται ταυτοχρόνως ἢ ἐναλλακτικῶς. Βεβαίως ἐνδέχεται εἰς τὰς περιπτώσεις αὐτὰς ἐν ἑκ τῶν δύο τροπαρίων νὰ συνετέθῃ μεταγενεστέρως καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ B4 παραδιδομένη μορφή τοῦ κανόνος νὰ ἀποτελῇ σύνθεσιν δύο παραλλαγῶν». Εἰς ἐνίσχυσιν μάλιστα τοῦ πρώτου λόγου προσθέτει (σημ. 27) καὶ τὰ ἐξῆς: «Μνημονευτέα ἡ περίπτωσις τοῦ Γεωργίου Νικομηδείας, ὅστις ἐνίστε συνέτασσε δύο τροπάρια ἀρχόμενα διὰ τοῦ τελευταίου γράμματος τοῦ ὀνόματός του (Υ), ἰδίως ὅτε οἱ κανόνες του εἶχον καὶ τὴν δευτέραν ᾠδὴν». Ὅμως ἡ προσθήκη τοῦ δευτέρου Υ' εἰς τὴν ἐκ τῶν ἀρχικῶν τῶν θεοτοκίων σχηματιζομένην ἀκροστιχίδα ΓΕΩΡΓΙΟΥΥ δὲν ἐγένετο διὰ νὰ ψάλλωνται ταυτοχρόνως ἢ ἐναλλακτικῶς, ὅπως καινοφανῶς ὑποστηρίζει ὁ ἐκδότης, τὰ ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ γράμματος ἀρχόμενα δύο τροπάρια, διότι εἰς τὸν κανόνα δὲν εἶναι συνεχόμενα, ἀφοῦ τὸ ἐν εἶναι θεοτοκίον τῆς η' καὶ τὸ ἄλλο τῆς θ' ᾠδῆς. Κατὰ παρόμοιον τρόπον δὲν εἶναι συνεχόμενα εἰς τὸν κανόνα τὰ διὰ τοῦ αὐτοῦ γράμματος ἀρχόμενα θεοτοκία, τὰ ὁποῖα ἐμφανίζονται εἰς τὴν ἀκροστιχίδα ΓΕΕΩΡΓΙΟΥ, τὴν σχηματιζομένην ἐκ τῶν ἀρχικῶν τῶν θεοτοκίων τῶν ἐννεαῶδίων ἐπίσης κανόνων τοῦ Γεωργίου Νικομη-

δείας. Βασική μελέτη περὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ, τὴν ὁποίαν ἀγνοεῖ ὁ ἐκδότης, εἶναι ἡ τῆς E. Follieri, *Problemi di innografia bizantina*, Actes du XII<sup>e</sup> Congrès International des Études Byzantines, II. Beograd 1964, σσ. 318-319. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς περιπτώσεις κατὰ τὰς ὁποίας τὰ ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ γράμματος ἀρχόμενα τροπάρια εἶναι συνεχόμενα (ἐπὶ φαινομένων διπλασιασμοῦ ἢ πολλαπλασιασμοῦ) δὲν ὑπάρχει διάταξις λειτουργικοῦ Τυπικοῦ ἢ ὁποία νὰ ὀρίξῃ ὅτι τὰ τροπάρια αὐτὰ πρέπει νὰ ψάλλωνται ταυτοχρόνως ἢ ἐναλλακτικῶς. Καὶ τὸ δεύτερον ἐπιχείρημα τοῦ ἐκδότου δὲν εὐσταθεῖ, διότι ἡ μορφή τῶν παρεμβάσεων εἰς τὴν ἀρχικὴν δομὴν τοῦ κανόνος ἀποκλείει τὸ ἐνδεχόμενον νὰ ἔχωμεν τὴν σύνθεσιν δύο παραλλαγῶν εἰς τὸν κῶδ. Β.

Ἄλλοι λόγοι πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν διὰ τὸν σχηματισμὸν τῆς ἀκροστιχίδος τοῦ κανόνος XVIII, εἰς ἐκάστην ᾧδὴν τοῦ ὁποίου τὰ ἀρχικὰ ὄλων τῶν τροπαρίων ἀρχίζουν μετὰ τὸ ἀρχικὸν γράμμα τοῦ εἰρμού καὶ ἔτσι ἔχομεν:

α' γ' δ' ε' ζ' η' θ'  
ΔΔΔ.Δ. | ΕΕΕ.Ε. | ΑΑΑ.Α. | ΟΟΟ.Ο. | ΠΠΠ.Π. | ΕΕΕ.Ε. | ΤΤΤ.Τ. | ΗΗΗΗ.Η.

Ὁ ἐκδότης δὲν ἐπεχείρησε νὰ ἐξηγήσῃ τὸ φαινόμενον αὐτό, ἀλλὰ ἤρκεσθη εἰς τὸν ἐντοπισμὸν τοῦ (σ. 12): «Τέλος ἡ ἀκροστιχὶς τοῦ κανόνος XVIII σχηματίζεται διὰ τῆς ἐπαναλήψεως ἐν ἐκάστῃ ᾧδῃ τοῦ ἀρχικοῦ γράμματος τοῦ εἰρμού». Ὅμως αὐτοῦ τοῦ εἵδους ἡ ἀκροστιχὶς ἢ ὀφείλεται εἰς τὴν φιλοπαίγμονα διάθεσιν τοῦ ὕμνογράφου ἢ ὑποκρύπτει κάποιαν φράσιν ἢ ὁποία εἶναι δύσκολον νὰ ἀνιχνευθῇ. Καὶ εἰς τὰ AHG IV 153-163 δημοσιεύεται κανὼν εἰς τὸν ἄγ. Νικόλαον (6 Δεκ.), εἰς ἐκάστην ᾧδὴν τοῦ ὁποίου ὅλα τὰ τροπάρια ἀρχίζουν μετὰ τὸ αὐτὸ γράμμα (καὶ σχηματίζουν τὸ ὄνομα Γεωργίου):

α' γ' δ' ε' ζ' η' θ'  
ΓΓΓ.Γ. | ΕΕΕ.Ε. | ΩΩΩ.Ω. | ΡΡΡ.Ρ. | ΓΓΓΓ.Γ. | ΙΙΙ.Ι. | ΟΟΟΟ.Ο. | ΥΥΥ.Υ.

σ. 13. Ἐντοπίζονται σφάλματα παραναγνώσεως τοῦ βιβλιογραφικοῦ σημειώματος: ἐγράφη (ὁ κῶδιξ Athon. Lavrae novus) εἰς + ζωξ8 (γράφε ζωξη) τὸ παρόν· εἰς δὲν τρέχομεν ζτοφ (γράφε ζτοβ).

σ. 15. Ὁ ἐκδότης γράφει: «Λόγω τῆς κατὰ σειρὰν ἡχοῦ παραδόσεως τῶν κανόνων VII-XIV καὶ XVIII διευτυπώθη ἡ ἄποψις ὅτι εἰς καὶ ὁ αὐτὸς ὕμνογράφος συνέθεσεν αὐτοὺς» καὶ παραπέμπει (σημ. 25) εἰς τὴν μελέτην τοῦ Κομίνη. Αὐτὸ ὅμως ἀποτελεῖ διαστρέβλωσιν τῆς ἐκτιμήσεως τοῦ Κομίνη, ὁ ὁποῖος ἔγραψεν ἀφ' ἐνὸς περὶ πιθανότητος

καὶ ὄχι περὶ βεβαιότητος καὶ ἀφ' ἑτέρου περὶ πλειόνων τοῦ ἐνὸς κανόνος καὶ ὄχι περὶ τῶν ὀκτῶ τούτων κανόνων: «Δὲν ἀποκλείεται εἰς καὶ ὁ αὐτὸς ὕμνογράφος νὰ συνέθεσε πλείονας τοῦ ἐνὸς κανόνος (βλ. Α. Κομίνη, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 270, σημ. 2).

σ. 16. *Analecta Hymnica Graeca...* Instituto (γράφε Istituto) di Studi... Università (γράφε Università) di Roma.

σσ. 22-23. Καταγράφονται, εἰς ἐσφαλμένην ἀλφαβητικὴν σειρὰν, ὡς σπάνιαι δέκα λέξεις. Ὅμως διὰ τὰς πέντε ἐξ αὐτῶν ὁ ἐκδότης παρέχει ἀνακριβεῖς πληροφορίες. Γράφει δηλ.:

*εἰρηναρχία*: «Ἡ λέξις εὐρίσκεται μόνον εἰς τὸ Συμπλήρωμα τοῦ (γράφε τῶν) LSJ, ἐνθα θεωρεῖται ἄπαξ (VI 51)». (ἡ ἐνδειξις κανὼν VI 51 ἔπρεπε νὰ τεθῇ μετὰ τὴν λέξιν *εἰρηναρχία*· τὸ λάθος ἐπαναλαμβάνεται καὶ εἰς τὰς ὑπολοίπους λέξεις). Ἡ *εἰρηναρχία* ὅμως ἀπαντᾷ καὶ εἰς Lampe, σ. 419.

*κατεικονίζω*: «Ἡ λέξις παραδίδεται ἄπαξ ὑπὸ τινος ἐλληνο-λατινικοῦ γλωσσαρίου (V 81)» μετὰ παραπομπὴν εἰς Stephanus IV, Parisiis 1841, στήλ. 1318. Καὶ αὕτη ἡ λέξις ὅμως ὑπάρχει εἰς LSJ, σ. 923 καὶ εἰς τὸ Συμπλήρωμα τῶν LSJ, σ. 172.

*ὄμβρησις*: «Ἡ λέξις εἶναι ἄπαξ καὶ ἀπαντᾷ εἰς σχόλιον εἰς τὸν στίχον 138 τῆς Θεογονίας τοῦ Ἡσιόδου (V 95)» μετὰ παραπομπὴν μόνον εἰς τὸν Θησαυρὸν τοῦ Ἑρρ. Στεφάνου, ἐνῶ ἡ αὕτη λέξις καταχωρίζεται καὶ εἰς LSJ, σ. 1221.

*τερψίθυμος*: «Μόνον εἰς τὸν Στέφανον (VI 5, 88)». Τὸ αὐτὸ ἐπιθετον ὅμως καταγράφεται καὶ εἰς τὸ Λεξικὸν τοῦ Δ. Δημητράκου.

*ὄλομανής*: «Ἡ λέξις παραδίδεται καὶ ὑπὸ τοῦ Ἡσυχίου καὶ ὑπὸ τινων πατέρων... (V 61)» μετὰ παραπομπὴν εἰς Lampe, σ. 1430. Ἡ λέξις ὅμως ὑπάρχει καὶ εἰς LSJ, σ. 1848.

Ἐλθωμεν ὅμως εἰς τὸν ἀντιεπισημονικὸν τρόπον καταγραφῆς καὶ περιγραφῆς τῶν χειρογράφων ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων ἔγινε ἡ ἐκδοσις τῶν κανόνων. Εἰς τὴν σ. 39 καὶ ὑπὸ τὸν τίτλον *Manuscripta e quibus carmina sumpta sunt* καταγράφονται δέκα κώδικες. Πρὸ ἐκάστου κώδικος γράφεται τὸ siglum καὶ ἀκολουθεῖ σύντομος περιγραφή. Ὅμως μόνον διὰ τοὺς ἑπτὰ πρῶτους κώδικας ὑπάρχει σύντομος περιγραφή, ἐνῶ διὰ τοὺς τρεῖς τελευταίους οὐδεμία ἄλλη ἀναφορὰ γίνεται εἰ μὴ μόνον: R=Athon. Lavrae (πρώην —sic— κελλίου Ἀγίας Τριάδος) novus. K=Parisinus gr. 1576. O=Vaticanus gr. 721. Καὶ διὰ

μὲν τὸν κώδικα R παρέχονται ἀρκετὰ πληροφορία εἰς τὰς σσ. 13-14, διὰ τοὺς K καὶ O ὅμως οὐδὲν ἄλλο προστίθεται οὐδαμοῦ τῆς μελέτης.

Ἐξ ἄλλου διὰ τὸν κώδικα A=Athon. Lavrae Γ 79 ὁ ἐκδότης τὸν χρονολογεῖ εἰς τὸ ἔτος 1600 ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ 1620 υἱοθετῶν τὸν ἐσφαλμένον ὑπολογισμόν τῶν ἐκδοτῶν τοῦ καταλόγου. Ἄν ἡρεῖνα τὸν κώδικα, θὰ ἀνεγίνωσκε εἰς τὸ φ. 303<sup>v</sup> τὸ ἐξῆς βιβλιογραφικὸν σημείωμα: «Τὸ παρὸν βιβλίον ἐγράφη χειρὶ κυρίλλου (μον)αχ(οῦ) ἐν ἔτει ζρκη μ(η)νὶ ἰαννουαρί(ω) ὑπάρχει δὲ κτῆμα τ(ῆ)ς μεγί(στης) Λαύρας τοῦ ὁσίου ἀθανασίου τοῦ ἐν τῷ ὄρει τοῦ ἁθ(ω)». Ἄρα 7128-5508=1620 (Τὸ σημείωμα ἐδημοσίευσαν ἐλλιπῶς οἱ ἐκδότες τοῦ καταλόγου).

Παραδόξως ὑπὸ τὸν ἀνωτέρω τίτλον *Manu scripta...* ὁ ἐκδότης καταγράφει καὶ τὰς βραχυγραφίας Mitsakis καὶ EE, ὡς ἔαν ἐπρόκειτο περὶ κωδίκων, ἐνῶ παραλείπει νὰ καταγράψῃ δύο χειρόγραφα, τὸ V=Athon. Lavrae Δ 12 καὶ τὸ I=Athon. Lavrae I 135, τὰ ὁποῖα χρησιμοποιεῖ διὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ κανόνος XVI καὶ ἀπλῶς ἀναφέρει εἰς τὴν σ. 136 ἄνευ οἰασθήποτε περιγραφῆς.

Προσέτι περὶ τῆς κατ' ἥχον παραδόσεως κανόνων ἀπὸ τὰς χειρογράφους Παρακλητικὰς Λαύρας Θ 35 (=T), Θ 45 (=E) καὶ Γ 79 (=A) ὁ ἐκδότης δὲν προβληματίζεται καὶ δὲν ἐξηγεῖ πῶς οἱ κανόνες αὐτοὶ ἐπέρασαν ἀπὸ τὴν ἀκολουθίαν τῶν Μηναίων εἰς τὰς ἀκολουθίας τῶν Σαββάτων τῆς Παρακλητικῆς.

Ἐλθωμεν ὅμως εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ κειμένου τῶν κανόνων.

Γενικαὶ παρατηρήσεις: α) Ἄπαντες οἱ ἐκδιδόμενοι κανόνες εἶναι ὀκταώδιοι. Πλὴν τοῦ κανόνος XVIII, ὁ ὁποῖος παραδίδεται ἀνακρόστιχος, ὅλοι οἱ ἄλλοι φέρουν ἢ ὀνομαστικὴν ἀκροστιχίδα (οἱ πλείονες) ἢ ἀκροστιχίδα σχηματιζομένην ἀπὸ τὰ ἀρχικὰ τῶν θεοτοκίων, ὅπως ὁ κανὼν XIII, εἰς τὸν ὁποῖον τὰ ἀρχικὰ τῶν θεοτοκίων δίδουν τὸ ὄνομα τοῦ ὕμνογράφου Ἀθανασίου(υ). Ὡς ἐκ τούτων εἶναι βέβαιον ὅτι ὅλοι αὐτοὶ οἱ μετ' ἀκροστιχίδος κανόνες συνετέθησαν ἐξ ἀρχῆς ἄνευ τῆς β' ὥδης. Ἡ διαπίστωσις αὕτη, διαφωτιστικὴ περὶ τῆς δομῆς τῶν κανόνων κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς συνθέσεώς των, οὔτε ἐπισημαίνεται οὔτε σχολιάζεται ὑπὸ τοῦ ἐκδότου. β) Τὸ κριτικὸν ὑπόμνημα τῶν ἐκδιδομένων κανόνων ἐπὶ τῇ βάσει πλειόνων τοῦ ἐνὸς κώδικος καθίσταται ἀναξιόπιστον, διότι, ὅπως θὰ ἀποδειχθῇ κατωτέρω, χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἀσυνέπειαν, παραναγνώσεις, παραλείψεις γραφῶν, παραλείψεις στίχων ἢ καὶ τροπαρίου ὁλοκλήρου, ἀταξίαν ἢ παράλειψιν τοῦ ἀριθμοῦ τοῦ στίχου εἰς ὃν ἀπαντᾷ ἡ καταγραφομένη γραφή.

Αὐτὰ καὶ ἄλλα πρωτοφανῆ διὰ κριτικὴν ἔκδοσιν κειμένου σφάλματα καταδεικνύουν σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ ὅτι ὁ ἐκδότης δὲν προέβη εἰς τὴν δέουσαν διόρθωσιν τῶν τυπογραφικῶν δοκιμίων.

Κανὼν II. Ὁ κανὼν φέρει ἀκροστιχίδα:

Τὸν κλεινὸν ὕμνῳ προφρόνως ποιμενάρχην. Τὸ σημαντικὸν ὅμως εἶναι ὅτι ἡ θ' ὥδῃ τοῦ κανόνος διπλοῦται, φέρει δηλ. εἰρμὸν ἄλλον καὶ τὰ ἀρχικὰ τῶν τροπαρίων τὰ ὁποῖα μερίζονται ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ εἰρμοῦ ἄλλου συμμετέχουν εἰς τὸν σχηματισμὸν τῆς ἱαμβικῆς ἀκροστιχίδος:

α'	γ'	δ'	ε'	ς'	ζ'	η'	θ'							
TON.K.		ΛΕΙ.N.		ΟΝΥ.M.		ΝΩΠ.P.		ΟΦΡ.O.		ΝΩΣ.Π.		ΟΙΜ.E.		ΝΑ

εἰρμ. ἄλλος  
ΡΧΗ.N.

Περὶ τῆς τοιαύτης δομῆς τῆς ἀκροστιχίδος (ἀλλὰ καὶ τῆς θ' ὥδης) οὐδὲν ἀναφέρει ὁ ἐκδότης οὔτε βεβαίως σχολιάζει τὸν σπᾶνιον τοῦτον τρόπον σχηματισμοῦ τῆς ὀνομαστικῆς ἀκροστιχίδος. Δημιουργεῖται λοιπὸν ἡ ἀπορία ἂν ὁ ἐκδότης γνωρίζῃ ὅτι κύριος ἐκπρόσωπος τῶν κανόνων μὲ διείρμους ἢ καὶ πολυείρμους ὥδᾶς εἶναι ὁ Ἀνδρέας Κρήτης, ἀπὸ τὸν ὁποῖον προφανῶς ἐπηρεάσθη ὁ ὕμνογράφος τοῦ παρόντος κανόνος, καὶ ὅτι βασικὴ μελέτη περὶ τῶν χαρακτηριστικῶν τῶν κανόνων τοῦ ποιητοῦ τοῦ Μεγάλου Κανόνος παραμένει ἡ ἐπιστημονικὴ ἀνακοίνωσις τοῦ G. Schirò, *Caratteristiche dei canoni di Andrea Cretese. Studio su alcune composizioni inedite del melode*. Πεπραγμένα Α' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Κρητικὰ Χρονικὰ ΙΕ'-ΙΣΤ', 1961-1962, σσ. 113-138. Μήπως ὅμως ὁ ἐκδότης ἔπρεπε νὰ γνωρίζῃ καὶ ὅτι, ἐξ ὧσων μέχρι σήμερον εἶναι γνωστά, μόνον ἄλλη μία ἀκροστιχίς, διαφορετικοῦ μέτρου βεβαίως, ἔχει παρόμοιον σχηματισμόν; Πρόκειται περὶ τῆς ἀκροστιχίδος τοῦ κανόνος τοῦ ἀφιερωμένου εἰς τοὺς «ἐν πολέμοις καὶ δεσμοῖς θανέντας στρατηγούς, στρατάρχας καὶ στρατιώτας» ὁ ὁποῖος ἐψάλλετο τὸ Σάββατον τῶν Ἀπόκρεων καὶ φέρει ἀκροστιχίδα ὑπὸ τὴν δομὴν:

α'	β'	γ'	δ'	ε'	ς'	ζ'	η'	θ'								
ΤΩΝ.X.		ΡΙΣ.T.		ΙΑΝ.Ω.		ΝΤΟ.I.		ΣΥΠ.E.		ΡΜΑ.X.		ΟΙΣ.M.		ΕΛΟ.Σ.		ΕΝΤ.A.

εἰρμ. ἄλλος  
ΦΙΟ.N.

Ἡ ἔκδοσις τοῦ κανόνος: *Un office byzantin inédit pour ceux qui sont morts à la guerre, dans le cod. Sin. gr. 734-735*. Introduction,



édition et commentaire par Th. Détorakis, Apparat critique et traduction par J. Mossay, Le Muséon, tome 101-Fasc. 1-2, 1988, σσ. 183-211. Τούλάχιστον ὁμως ἔπρεπε νὰ γνωρίζῃ ὁ ἐκδότης τὸν κανόνα τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Μελωδοῦ εἰς τὴν Ὑψωσιν τοῦ Τιμίου Σταυροῦ (14 Σεπτ.) (MR I 159-164), εἰς τὸν ὁποῖον ἐπίσης διπλοῦται ἡ θ' ᾠδὴ καὶ ἡ ἀκροστιχὶς ἔχει τὴν ἐξῆς δομὴν:

α' γ' δ' ε' ζ' η' θ'  
 ΣΤΑ.Υ. | ΡΩ.Π. | ΕΠΟΙ.Θ. | ΩΣΥ.Μ. | ΝΟ.Ν. | ΕΞΕ.Ρ. | ΕΥΓ.Ο. | ΜΑ.Ι. |  
 εἰρμ. ἄλλος  
 ΟΜΑ.Ι.

Περὶ τῆς ἀκροστιχίδος αὐτῆς ἦτο εὐκόλον νὰ ἔχῃ ἐνημερωθῇ ἀπὸ τὴν μονογραφίαν τοῦ Θεοχ. Ε. Δετοράκη, *Κοσμᾶς ὁ Μελωδός. Βίος καὶ ἔργον*. Ἀνάλεκτα Βλατάδων 28 (Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν), Θεσσαλονίκη 1979, σσ. 180-181.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἔκφρασιν *Νοῦν ἡγεμόνα κεκτημένος* (στίχ. 17) ὁ ἐκδότης ἐκτιμᾷ ὅτι πιθανῶς ἀποτελεῖ ἄμεσον ἀναφορὰν εἰς τοὺς Νόμους τοῦ Πλάτωνος (XII, 963a) ἢ ἔμμεσον (μέσω τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας), ἐνῶ πρόκειται περὶ σαφοῦς ἐπιδράσεως ἀπὸ τὴν Π.Δ. (IV Mac. 2,22-23). Οἱ πρῶτοι στίχοι τοῦ σχετικοῦ τροπαρίου εἶναι:

Νοῦν ἡγεμόνα κεκτημένος ἔθραυσας  
 τῶν δυσμενῶν τὰς ὀφρῦς·  
 τῶν γὰρ παθῶν, πάτερ,  
 ἄριστα ἐκράτησας (17-20).

Καὶ τὸ ἐδάφιον τῆς Π.Δ. ἔχει: *Ὅπηνίκα γὰρ ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον κατεσκεύασεν, τὰ πάθη αὐτοῦ καὶ τὰ ἥθη περιεφύτευσε· ἡνίκα δὲ ἐπὶ πάντων τὸν ἱερὸν ἡγεμόνα νοῦν διὰ τῶν αἰσθητηρίων ἐνεθρόνισεν, καὶ τούτῳ νόμον ἔδωκεν, καθ' ὃν πολιτευόμενος βασιλεύει βασιλείαν σώφρονα τε καὶ δικαίαν καὶ ἀγαθὴν καὶ ἀνδρείαν. Ἡ αὐτὴ δὲ ἔκφρασις, ἐλαφρῶς παρηλλαγμένη, ἀπαντᾷ καὶ εἰς τοὺς κανόνας XVI (133-134: *Νοῦν ἡγεμόνα κτησάμενος / τὸ χεῖρον καθυπέταξας κρείττονι*) καὶ XIII (θεοτ. ἡ ᾠδῆς: *καὶ νοῦν συνήρπασεν / ἡγεμόνα καὶ τοῖς πάθεσιν*) καί, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν συχνὴν χρῆσιν του (βλ. Follieri, *Initia*, II 534), ἀποτελοῦσε κοινὸν τόπον διὰ πολλοὺς ὑμνογράφους.*

Εἰς τὸ κριτικὸν ὑπόμνημα καταγράφονται σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ πολλὰ ὀρθογραφικὰ λάθη κυρίως τοῦ κώδικος Β. Καὶ ἐνῶ εἰς τὰ

σχόλια τοῦ κανόνος (σ. 17) ἐπισημαίνεται ἀπὸ τὸν ἐκδότην ὅτι «ὁ κῶδιξ βρίθει ὀρθογραφικῶν σφαλμάτων» καὶ θὰ ἤρκει ἡ καταγραφή ὠρισμένων ἐξ αὐτῶν, ἐν τούτοις ὑπερφορτῶνεται τὸ κριτικὸν ὑπόμνημα μὲ ἀνούσια τέτοια σφάλματα ἀλλὰ καὶ πάλιν ἡ καταγραφή αὐτὴ γίνεται χωρὶς συνέπειαν. Ἔτσι καταγράφονται οἱ τύποι: ἀθανάτος (7) (ἀντὶ δηλ. ἀθανάτως), ἑαυτὸν (32), ἐγχειρισθεῖς (43), κτήσιν (46) καὶ ἄλλα παρόμοια, ἐνῶ ταυτοχρόνως παραλείπεται πλῆθος διαφορετικῶν γραφῶν τοῦ αὐτοῦ κώδικος, ὅπως: δυσιδὲς (1), ἑαυτὸν (14), κεκτιμένος (17), θεῖο (22), ἀλλοιωθεῖς (31), σὲ (48), ἑαυτοῦ (50) καὶ πολλοὶ ἄλλοι.

Παραναγνώσεις: στ. 79 ὁ Β ἔχει *βρώτιον* καὶ ὄχι *βρώττειον*, ὅπως ἐσφαλμένως ἀνέγνωσε ὁ ἐκδότης. 90, 91, 92 ὁ Β ἔχει *ῶ* καὶ ὄχι *ῶ̄*. 124 ὁ Β ἔχει *φρυκτορίας* καὶ ὄχι *φρυκτορία*. 128 ὁ Β παραδίδει τὸν ἐκ παρθένου *κηθέντα* *σαρκί*, ἐνῶ ὁ ἐκδότης σημειώνει: ante ἐκ Β add. τόν.

131 ὁ Β ἔχει *οὐρανίας ἀψίδος* καὶ ὄχι *οὐρανίαν ἀψῖδος*.

181 ὁ κῶδιξ ἔχει *ἀδικουμένων* καὶ ὄχι *ἐκδικουμένων*

187 ἀντὶ γενόμενον ὁ κῶδιξ Β παραδίδει ἐν *μήτρα σου* (τὴν γραφὴν παραλείπει ὁ ἐκδότης)

199 *πρεσβιῶν* Β καὶ ὄχι *πρεσβείων*.

Σελ. 49, τροπ. εἰς κριτικὸν ὑπόμνημα: ἀντὶ *τρανώτερον*, ποῦ ἐκδίδει ὁ Πολέμης, ὁ Β ἔχει τὸ ὀρθὸν *τρανότερον*.

215 *Χαίρων* τὸ] Ἄρρητον (ἄρριτον cd) καὶ Β, γράφει ὁ ἐκδότης.

Ὅμως ὁλος ὁ στίχος ἔχει: *Χαίρων τὸ φέγγος τὸ ἄνυλον* καὶ ὁ Β παραδίδει: *Ἄρριτον φέγγος καὶ ἄνυλον*, ἐνῶ κατὰ τὸν ἐκδότην ὁ στίχος εἰς τὸν Β παρουσιάζεται ὡς: *Ἄρριτον καὶ φέγγος τὸ ἄνυλον*.

Περιπτώσεις ἀπὸ τὰς ὁποίας φαίνεται ὅτι ὁ ἐκδότης δὲν ἔκανε διόρθωσιν τῶν τυπογραφικῶν δοκιμῶν εἶναι:

77, 84 (κριτ. ὑπ.) post *dója orat. varie...*, ἀντὶ post *δόξα varie...*

78 *πρώην*, διορθωτέον εἰς *πρώην*

80 (κριτ. ὑπ.) *λελύτρωτα*] ἀνώρθωτα Β, ἀντὶ *λελύτρωται*] ἀνώρθωται Β

93-94 ὁ ἐκδότης ἐντοπίζει χάσμα καὶ ἐκδίδει:

δι' ἧς τῶν δαιμόνων τὰς ἀκανθώδεις <— — —>

μεθοδείας, πάτερ, ἐνέπρησας.

Ὅμως τοῦλάχιστον εἰς τὸν Β τὸ κείμενον εἶναι πλήρες καὶ μετρίκως ὀρθότερον ἔχον:

δι' ἧς τῶν δαιμόνων τὰς ἀκανθώδεις μεθοδείας,  
 Ἀθανάσιε πάτερ, ἐνέπρησας.

Εἰς τὴν σ. 47 ἐκδίδεται τὸ θεοτ. τῆς ζ' ᾠδῆς μὲ ἐξ στίχους (150-155), ἐνῶ ὅλα τὰ ἄλλα τροπάρια τῆς αὐτῆς ᾠδῆς ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἐπτὰ στίχους.

228 ρύσαι Β (ἡ γραφὴ παραλείπεται ὑπὸ τοῦ ἐκδότου)

#### IV

Ἐνῶ ὁ κανὼν φέρει ἀκροστιχίδα Αἰνῶ σε, ἀθανασίας ἐπώνυμε, εἰς τὸν σχηματισμὸν τῆς ὁποίας συμμετέχουν καὶ τὰ ἀρχικά ὄλων τῶν θεοτοκίων, εἰς τὴν θ' ᾠδὴν προστίθεται μετὰ τὸ θεοτ. ἐν τροπάριον ἀρχόμενον Ἀποστόλων δῆμος καὶ προφητῶν. Τὸ τροπ. αὐτὸ ἔπρεπε νὰ θεωρηθῇ νόθον, ἐπειδὴ, πιθανώτατα, ἀποτελεῖ προσθήκην καλλιγράφου τινὸς καὶ ἐξ ἀπόψεως περιεχομένου οὐδὲν τὸ ἄξιον λόγου προσφέρει εἰς τὸν κανόνα. Ὁ ἐκδότης ὅμως οὐδὲν σχόλιον περὶ τῆς ὑπάρξεως αὐτοῦ τοῦ τροπ. κάνει. Εἰς τὰς ᾠδὰς ζ' καὶ ἡ χρησιμοποιοῖται ὑπὸ τοῦ ὑμνογράφου ἀνακλῶμενον, τὸ ὁποῖον συνδέει τὰ τροπάρια μὲ τοὺς εἰρμούς τῶν ᾠδῶν αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ περὶ αὐτοῦ οὐδὲν ἀναφέρει ὁ ἐκδότης.

Ὁ εἰρμὸς τῆς ἡ' ᾠδῆς (Νόμων πατρῶν οἱ μακαριστοὶ) ὑπὸ τοῦ ἐκδότου ἀναφέρεται ὡς ἔργον Theophanis μὲ παραπομπὴν ΕΕ 163, π. 229. Ὅντως ἐκεῖ δημοσιεύεται ὁ εἰρμὸς, ἀλλὰ ὡς ποίημα Κοσμᾶ μοναχοῦ. Ἀνακριβὴς εἶναι καὶ ἡ ἐκτίμησις τοῦ ἐκδότου (σ. 18) ὅτι «Ὁ παρὼν κανὼν... βασιζέται μετρίκως εἰς τὸν κανόνα τοῦ Μ. Σαββάτου...», διότι οἱ εἰρμοὶ τῶν ᾠδῶν ε' καὶ θ' ἀνήκουν εἰς ἑτέραν εἰρμολογικὴν ἀκολουθίαν τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Μελωδοῦ ψαλλομένην τῇ ἀγίᾳ καὶ Μεγάλῃ Παρασκευῇ (ΕΕ 163, π. 230) (ὁ εἰρμὸς τῆς ε' ᾠδῆς εἰς ΕΕ ἐκδίδεται κακῶς ὡς εἰρμὸς τῆς α' ᾠδῆς).  
 85 ὦτα σου, γραπτέον ὦτά σου

#### V

Εἰς τὰ σχόλια τῶν κανόνων V καὶ VI (σ. 21) ὁ ἐκδότης καταγράφει πέντε περιπτώσεις χρήσεως ὀνομαστικῆς ἀπολύτου. Προσθετέα ὅμως καὶ αἱ ἐξῆς:

– νοὶ δὲ διδούς σὺ (ἀντὶ διδόντος σοῦ), μάκαρ, ῥώμην ἐμῷ ὄρμον τύχοιμι, κλεινέ, σὺν ἐγκωμίων (V 3-4)

– ἰδὼν Βελίαρ (ἀντὶ ἰδόντος Βελίαρ) τὰς δυσαιώτους πόλεις, | νικᾷς δὲ καὶ σὺ τάσδε νῦν νοουμένως (V 68-69)

– ὅθεν δίδου μοι φερωνύμους  
 θεῖαν χάριν οὖν

«ἐδλογεῖτε» ψάλλων (ἀντὶ ψάλλοντι) (VI 223-225)

Οἱ δύο πρῶτοι στίχοι τῆς ἀκροστιχίδος τοῦ κανόνος V ἔχουν:

Ἔρνον ἀειθαλὲ ἡρετᾶων ἀγλαῶς ὑμνοῦμεν  
 καρπὸν ἀκεσμοφόρον κτώμενον ἐν μερόψι

Ὁ ἐκδότης ἐκλαμβάνει τὸ Ἔρνον ἀειθαλὲ ὡς κλητικὴν καὶ εἰς τὸ κρ. ὑπ. σημειώνει: «1 ἔρνον: sic pro ἔρνος || ἀειθαλὲ: sic pro ἀειθαλές». Ἐκτιμᾷ δηλ. ὅτι ὁ ὑμνογράφος Ἰωάννης Σγουρῆς ἐχρησιμοποίησεν ὡς δευτερόκλιτον οὐδέτερον (τὸ ἔρνον) τὸ τριτόκλιτον τὸ ἔρνος. Ὅμως τὸ Ἔρνον ἀειθαλὲ δὲν εἶναι κλητικὴ ἀλλὰ αἰτιατικὴ, ὅπως ἀπαιτεῖ ἡ σύνταξις, καὶ τὸ Ἔρνον εἶναι αἰτιατικὴ ἀρσενικοῦ γένους: ὁ ἔρνος, τὸν ἔρνον. Κατὰ συνέπειαν καὶ ὁ ἐπιθετικὸς προσδιορισμὸς ἀειθαλὲ ἐχρησιμοποιήθη ἀντὶ τοῦ ἀειθαλῆ πρὸς ἀποφυγὴν μείζονος καὶ ἀνεπιτρέπτου χασμωδίας. Τύπος τὸ ἔρνον ἀντὶ τοῦ τὸ ἔρνος δὲν μαρτυρεῖται ἀπὸ ἄλλας πηγὰς, ἐνῶ ὁ τύπος ὁ ἔρνος ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὴν παραλλαγὴν τῆς Κρυπτοφέρρης τοῦ ἔπους τοῦ Βασιλείου Διγενῆ Ἀκρίτη (συντεθέντος τὴν ἰδίαν περίπου ἐποχὴν μὲ ἐκείνην τῆς συνθέσεως τοῦ παρόντος κανόνος, ια'-ιβ' αἰ.). Εἰς τὴν ἐν λόγω παραλλαγὴν ἀναφέρεται:

Βασίλειος ὁ θαυμαστὸς καὶ Διγενῆς Ἀκρίτης  
 τῶν Καππαδόκων ὁ τερπνὸς καὶ πανευθαλὴς ἔρνος

[Βλ. Erich Trapp, *Digenes Akrites. Synoptische Ausgabe der Altesten Versionen*, Wiener Byzantinistische Studien, Band III, Wien 1971, σ. 322 (G 3139-3140). Ὁ τύπος ὁ ἔρνος καὶ τὸ λῆμμα ἐκ τοῦ ἔπους τοῦ Διγενῆ καταγράφονται καὶ εἰς Ἐμμ. Κριαρᾶ, *Λεξικό*, Τόμ. ζ', Θεσ/νίκη 1978, σ. 270].

Κατὰ ταῦτα ὁ νοῦς τῶν δύο πρώτων στίχων τῆς ἀκροστιχίδος εἶναι:

Μὲ λαμπρότητα ὑμνοῦμε τὸν τρυφερὸ βλαστὸ τῶν ἀρετῶν  
 ποὺ φέρει θεραπευτικὸ καρπὸ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους.

Παρόμοιον εἶναι τὸ νόημα καὶ τῶν στίχων 9-11 τοῦ ἐτέρου κανόνος τοῦ Ἰωάννη Σγουρῆ (VI) πρὸς τιμὴν τοῦ ὁσ. Ἀθανασίου:

Ὡςπερ εὐθαλέστατον δένδρον ἔστηκας  
ἐν ταῖς θεαίαις νῦν ἀδλαῖς  
ψυχοτρόφον καρπὸν βροῖθον...

tit. ἀκροστιχίδων... scriptum est, ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ *scriptus est*  
6 (κριτ. ὑπ.) γαννύμενος cd. ἀντὶ 5 γαννύμενος cd.

Πρὸ τοῦ στ. 13 (κριτ. ὑπ.) γράφεται: scripsi: γύρνος cd., χωρὶς  
νὰ ἀναφέρεται οὔτε ὁ ἀρ. τοῦ στίχου οὔτε ἡ λέξις τὴν ὁποία ἔγραψε.

19 (κριτ. ὑπ.) ἀνδρᾶσι cd., ἀντὶ 17 ἀνδρᾶσι cd. Πρὸ τοῦ ἄδοντες  
(κρ. ὑπ.) γραπτέος ὁ ἀρ. στ. 30. Μετὰ τὴν γραφὴν τοῦ στιχ. 42 (κρ.  
ὑπ.) σημειοῦται: || ἐν supra lineam in cd. Ὅμως ἀπὸ τὸν στιχ. 42,  
ὅπου δὲν ὑπάρχει ἐν, μέχρι τὸν εἰρμὸν τῆς ε' ᾠδῆς ὑπάρχουν τρία ἐν-  
ποῖον ἐξ αὐτῶν ἐγράφη s.l.;

Πρὸ τοῦ· ὥςπερ με Βεζέκ, γραπτέος ὁ ἀρ. στίχ. 117

24 Ἀδικαιολόγητος εἶναι ἡ ἐπέμβασις εἰς τὸν στίχον 24 μὲ διόρ-  
θωσιν τοῦ ὥς εἰς ὅς, διότι καὶ ἡ ἀκροστιχὶς ἀπαιτεῖ ω (ἀγλαῶς), ἀλ-  
λὰ καὶ νοηματικῶς εὐσταθεῖ τὸ αἰτιολογικὸν ὥς. Οἱ στίχοι 23-25  
ἔχουν:

ἄλλος φιλόφρων νῦν δὲ σὺ καθωράθης,  
ὥς τριάδος κράτος γὰρ οὐχ ἄπαξ δέχῃ,  
στεργεῖς δ' ἐς αἰετὶ τουτὶ δεξιούμενος.

Ὁ νοῦς τῶν στίχων εἶναι:

ὅμως τώρα σὺ (Ἀθανάσιε) φάνηκες ἄλλος φιλόξενος, ἐπει-  
δὴ δὲν ὑποδέχεσαι (μόνο) μίαν φορὰν τὴν δύναμιν τῆς ἀγ.  
Τριάδος,  
ἀλλὰ θέλεις νὰ τὴν φιλοξενῇς παντοτεινά.

33 ᾧδε, γραπτέον ᾧδε (ὥς ἔχει καὶ ὁ κῶδιξ)

66 Ἰνα, γραπτέον Ἰνα

75 ῥάως, γραπτέον ῥάως

95 σὺν τῷ ἐλαίῳ, διορθωτέον σὺν τῷ ἐλέῳ (ὁ ἔλεος). Ὁ ἐκδότης  
εἰς τὴν πρώτην ἔκδοσιν τοῦ κανόνος εἶχεν ἀντικαταστήσει, λόγῳ  
μέτρου, τὴν γραφὴν τοῦ κώδικος μὲ τὸ ἐξεζητημένον σίτον ἰλέως. Εἰς  
τὴν παροῦσαν ἔκδοσιν ἐπαναφέρει τὴν γραφὴν τοῦ κώδικος, ἀλλὰ εἰς  
τὸ κρ. ὑπ. ἐξακολουθεῖ νὰ εἰκάζῃ fortasse σίτον ἰλέως, ἐνῶ πρόκειται  
περὶ ὀρθογραφικοῦ σφάλματος τοῦ καλλιγράφου ὁ ὁποῖος ἔγραψε  
ἐλαίῳ ἀντὶ ἐλέῳ.

## VI

8 (κρ. ὑπ.) σημειοῦται: ὃν scripsi: ὃν cd., δηλ. προετίμησε τὸν  
τύπον ὃν ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ ὦν (τύπον τὸν ὁποῖον εἰκάζει, ἀλλὰ γράφει  
ἐσφαλμένως ὦν). Δηλ. οἱ στίχοι 6-8 ἐκδίδονται:

ὅπως ἰσχύσω φάναι τι,  
θείων σου τεραστίων  
τὸ στίφος ὃν ἰσάστερον;

Τὸ ὀρθὸν θὰ ἦτο:

Ὅπως ἰσχύσω φάναι τι  
θείων σου τεραστίων,  
τὸ στίφος ὦν ἰσάστερον;

Δηλ. ἵνα δυνηθῶ νὰ φανερώσω

κάποιο ἀπὸ τὰ θαύματά σου,  
τῶν ὁποίων τὸ πλῆθος εἶναι ἴσο μὲ τὸν ἀριθμὸν τῶν ἄστρον;  
117 θυσιάσμα, τονιστέον θυσίασμα

186 (κρ. ὑπ.) σημειοῦται: v. 186 auctoritate heirmi supplevi. Ὅ-  
μως ὁ στίχος Δέσποινα ταχέως πρόφθασον οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει μὲ  
τὸν εἰρμόν.

205-204 (testimonia) γραπτέον 205-206 καὶ Dan. 3, 57 ἀντὶ  
Dan. 3, 34.

## VII

Εἰς τὰ σχόλια τοῦ κανόνος (σ. 26) ὁ ἐκδότης γράφει ὅτι ὁ κα-  
νὼν ψάλλεται «εἰς ἦχον πλάγιον τοῦ πρώτου», ἐνῶ τὸ ὀρθὸν εἶναι  
εἰς ἦχον πρῶτον, καὶ ὅτι «Εἰς τὸν στίχον 25 προετιμήθη ἡ γραφὴ  
κατέφυγε ἀντὶ καταπέφυγε καὶ λόγῳ τοῦ ἀκολουθοῦντος ἱστορικοῦ  
χρόνου ἐκτῆσατο καὶ ἐπειδὴ ὁ πάρακείμενος δίδει εἰς τὸν στίχον μίαν  
ἐπιπλέον συλλαβὴν τοῦ ἀντιστοίχου στίχου τοῦ εἰρμοῦ, ἂν καὶ τὸ  
κριτήριον δὲν εἶναι ἀπόλυτον». Προετίμησε δηλ. τὴν γραφὴν τοῦ G  
κατέφυγε ἀντὶ τῆς γραφῆς καταπέφυγε τῶν κωδ. ΜΤΟ. Ἄν ὅμως  
ἀνεγίνωσκε προσεκτικώτερον τοὺς κώδικας, θὰ διεπίστωνε ὅτι ὁ  
στίχος παραδίδεται ὑπὸ μὲν τοῦ G ὡς καὶ πρὸς σὲ κατέφυγε, ὑπὸ δὲ  
τῶν ΜΤΟ ὡς πρὸς σὲ καταπέφυγε, γραφὴ ἡ ὁποία εἶναι ὀρθότερα,  
διότι καὶ τὸ πολυσύνδετον σχῆμα, ἐν σχέσει μὲ τὴν ἐπομένην πρότα-  
σιν, ἀποφεύγεται καὶ ὁ στίχος δὲν εἶναι ὑπέρμετρος ἐν σχέσει μὲ τὸν  
ἀντίστοιχον στίχον τοῦ εἰρμοῦ.

Εἰς τὸ κρ. ὑπ. ἐντοπίζονται παραναγνώσεις καὶ ἀβλεπτήματα ἢ καταγράφονται (καὶ πάλιν ὅμως ἐλλιπῶς) ἀνούσιαι γραφαί, ἐνῶ παραλείπονται ἄλλαι σημαντικά. Κατωτέρω ἐπισημαίνονται ἐνδεικτικῶς παραλείψεις τινές:

Σελ. 73, κριτ. ὑπ., initium canonis usque ad v. 136 καὶ ὄχι 135 9 προπάντων T 10 ἡγάπησας T 13 ἀποπληρῶν T 19 τῷ om. TO 20 τῇ καρδίᾳ (sic) TO 30 σεαυτὸν T 34 διαπίστεως T 42 συνεργείας O (καὶ ὄχι συνεργασίας) 60 σου om. OT (καὶ ὄχι μόνον O). 67 Δὲν καταγράφεται μὲ ἀκρίβειαν ἡ γραφή τοῦ T, δηλ. Post Σοφία T add. τε, διότι οὕτως ὁ στίχος παρουσιάζεται ὡς ἔχων Σοφία τε καὶ τῷ λόγῳ τῆς χάριτος, σοφέ, ἐνῶ ὁ κῶδ. παραδίδει Σοφίατε (sic) καὶ λόγῳ τῆς χάριτος σοφέ.

71 Κυρίῳ] καὶ T 91 τῇ] σῇ T 95 τέ TO 135 ἁμαρτιῶν T (καὶ ὄχι ἁμαρτιῶν, ὅπως γράφει ὁ ἐκδότης) 145 Ἰστίῳ T (καὶ ὄχι Ἰστίῳ).

Ὁ ἐκδότης παρέλειψε νὰ ἀναφέρῃ εἰς τὰ σχόλια ἢ τὸ κριτ. ὑπ. τοῦ κανόνος ὅτι εἰς τὸν T ἄλλη χεὶρ ἔγραψε εἰς τὴν ῥαν ὁλόκληρον τὸ κείμενον τῶν εἰρμῶν πλὴν ἐκείνων τῶν ῥῶδων ζ' καὶ η'.

### VIII

Καὶ τοῦ παρόντος κανόνος τὸ κρ. ὑπ. ἐπιβαρύνεται μὲ ἄνευ σημασίας γραφάς, ὅπως: λιπῶν (21), τοῦτων (42), τοῦτω (52). Καὶ πάλιν ὅμως δὲν καταγράφονται ὅλαι αἱ διαφορετικαὶ γραφαί, ὅπως διεπίστωσα τοῦλάχιστον ἀπὸ τὸν κῶδ. T. Κατωτέρω ἐπισημαίνω ὠρισμένους μόνον γραφάς τοῦ κώδικος τούτου τὰς ὁποίας ἢ παρέλειψεν ὁ ἐκδότης, ἐνῶ εἶναι ἐνδιαφέρονται, ἢ κατεχώρισεν ἐσφαλμένως:

52 σὲ T 63 τὴν om. T. Δηλ. ὁ κῶδ. οὗτος παραδίδει τὸν στίχον 63: ζῶν ἁτελεύτητον Χριστῷ βοῶσι, ἐνῶ οἱ λοιποὶ κώδικες: ζῶν τὴν ἁτελεύτητον Χριστῷ βοῶσι.

Ἐπομένως τὴν ὀρθὴν γραφὴν παραδίδει ὁ T, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸν νοῦν τοῦ τροπαρίου:

Ρήματα ζωῆς  
αἰωνίου φέρων ἐν στόματι,  
θάνατον τὴν πρόσκαιρον ζωὴν  
καὶ τὴν ἐτεῦθεν ἔφης μετάστασιν

ζῶν ἁτελεύτητον Χριστῷ βοῶσι·

«δόξα τῇ δυνάμει σου».

(Ἐχων εἰς τὸ στόμα σου λόγια αἰωνίας ζωῆς ἀπεκάλεις τὴν μὲν ἐπίγεια ζωὴν θάνατον, τὴν δὲ ἀναχώρησιν ἀπ' ἐδῶ αἰώνια ζωὴ γι' αὐτοὺς οἱ ὅποιοι κραυγάζουν στὸ Χριστό· «δόξα στὴ δυνάμει σου»).

135 παρέχει T

148 ὁ T παραδίδει ἀνυμνολογεῖτε καὶ ὄχι ἀνυμνολογοῦντας

154 τῆς ante ψυχῆς add. T

### IX

Ὁ ἐκδότης ἀγνοεῖ ὅτι τὸν αὐτὸν κανόνα μέχρι καὶ τὸν στίχ. 66 διασώζει καὶ ὁ κῶδ. T (=Athon. Lavrae Θ 35, ff. 287-289<sup>v</sup>) μὲ τίτλον: Τῷ σαββάτῳ εἰς τὸν ὁρθρον κανὼν τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν ἀθανασίου οὗ ἡ ἀκροστιχίς...

### X

Ὁ κανὼν φέρει ἀκροστιχίδα τὸν βυζαντινὸν δωδεκάσύλλαβον στίχον Ἀθανασίῳ βραχὺς ἐξ ἡμῶν λόγος, εἰς τὸν ὅποιον ἐπιτάσσονται τὰ γράμματα ΑΕΟΑΤΟΣ. Κατὰ τὸν Κομίνην εἰς τὰ γράμματα αὐτὰ λανθάνει τὸ ὄνομα τοῦ ὑμνογράφου ΑΕΟΝΤΟΣ. Τὰ ἀρχικὰ δηλ. ὅλων τῶν τροπαρίων ἀνὰ ῥῶδὴν ἔχουν:

α' γ' δ' ε' ς' ζ' η' θ'  
ΑΘΑ.Ν. | ΑΣΙ.Ω. | ΒΡΑ.Χ. | ΥΣΕ.Ε. | ΗΜΩ.Ν. | ΛΟΓ.Ο. | ΣΑΕ.Ο. | ΑΤΟ.Σ.

Ὁ ἐκδότης ὅμως παρέλειψε νὰ ἐκδώσῃ τὸ τρίτον τροπ. τῆς η' ῥῶδης τὸ ἀρχόμενον διὰ τοῦ Ε. Τὸ κείμενον τοῦ τροπαρίου τούτου ἐκδίδομεν ἐκ τοῦ κῶδ. Α (=Athon. Lavrae Γ 79) (τὸν ὅποιον χρησιμοποιοῖ ὁ ἐκδότης διὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ παρόντος κανόνος):

Ἔργοις καθαρὸς  
τῷ παντεπόπτη Λόγῳ  
φανεῖς μου καθάρισον  
τὸν βίον, ἄγιε,  
ὅπως ἰσχύσω  
τῇ πράξει μεγαλύναι

τὸν δεδοξασμένον

Χριστὸν εἰς τοὺς αἰῶνας.

15 (κριτ. ὑπ.) ὁ ἐκδότης καταγράφει τὴν γραφὴν ἐπεχορήγησε Α. Ὅντως ὁ Α αὐτὴν τὴν γραφὴν παραδίδει, ἀλλὰ οὕτως ἐκδίδεται καὶ εἰς τὸ κείμενον. Ποῖος λοιπὸν εἶναι ὁ λόγος τῆς καταγραφῆς, ἀφοῦ καὶ οἱ λοιποὶ κώδικες δὲν παραδίδουν κάτι ἄλλο;

52 (κριτ. ὑπ.) σημειοῦται ἡ γραφὴ καίνοπυν Α. Ὅμως ὁ ἐκδότης παρανέγνωσε τὸν τύπον καινοποιοῦν τοῦ κώδ.

84 ὦ καὶ ὅχι ὦ

89 σφραγίδι καὶ ὅχι σφραγίδι (τὸ λάθος ἐπαναλαμβάνεται καὶ εἰς τὰ σχόλια τοῦ κανόνος εἰς τὴν σ. 30).

## XI

Εἰς τὸ κριτ. ὑπ. καταχωρίζεται λανθασμένος ὁ τίτλος τοῦ κανόνος εἰς τὸν κώδ. Α, εἰς τὸν ὁποῖον γράφεται: «Τῷ σαββάτῳ ἐν τῷ ὀρθρῳ κανὼν εἰς τὸν ὅσιον πατέρα ἡμῶν Ἀθανάσιον οὐ ἡ ἀκροστιχίς...». καὶ ὅχι «Τῷ Σαββάτῳ... κανὼν εἰς τὸν αὐτὸν ἅγιον φέρων ἀκροστιχίδα τήνδε».

7 (κριτ. ὑπ.) feofore R. Αὐτὴν τὴν γραφὴν (ἀντὶ τοῦ θεοφόρε) παραδίδει ὁ R;

15 ἐπεγάνυτο, ὅμως ἐν σ. 32, ὅπου μεταφέρονται οἱ στίχοι τοῦ τροπαρίου, γράφεται ἐπεγάννυτο. Καὶ ὁ Α παραδίδει ἐπεγάννυτο, ἀλλὰ ὁ ἐκδότης δὲν τὸ σημειώνει εἰς τὸ κριτ. ὑπ.

186 (καὶ ὅχι 185) (κριτ. ὑπ.) ὁ ἐκδότης ἐσφαλμένως ἀναφέρει ὅτι ὁ Α παραλείπει τὸν τύπον σοφέ.

195 ἐκπλήρωσον, διορθωτέον εἰς ἐκπλήρωσιν.

## XII

Τὸν κανόνα διασώζει ἀπὸ τὴν ζ' ὥδην καὶ ἐξῆς καὶ ὁ κώδ. Α (εἰς τὴν μικροταϊνίαν δὲν διέκρινε τὸν ἀρ. τῶν φύλλων).

Ὁ εἰρμός τῆς α' ὥδης (κριτ. ὑπ.) εὐρίσκεται εἰς EE 201, n. 285 καὶ ὅχι EE 200, n. 284.

74 (κριτ. ὑπ.) μεταξὺ τῶν γραφῶν τῶν κωδίκων παρεμβάλλονται τὰ testimonia 74 Ro 6, 11; Eph. 2, 5, ἐνῶ ἡ θέσις τῶν ἔπρεπε νὰ εἶναι ἄλλοῦ.

## XIV

37 Τὸ σῶμά σου καὶ ὅχι τὸ σῶμα σου

112 τοῖς ἀτιμοτάτοις καὶ ὅχι τοῖς ἀτιμωτάτοις

heirm. ζ' EE 220, n. 315, Joannis καὶ ὅχι heirm. σ' EE 220, n.

315 m Joannis

127 (κριτ. ὑπ.) τὴν γραφὴν ὧν παραδίδει καὶ ὁ Α

214 ὁ Α παραλείπει τὸ πρῶτον καὶ τοῦ στίχου, ὅπερ δὲν σημειώνει ὁ ἐκδότης

216-217 (κριτ. ὑπ.) deest ἀντὶ desst.

223 ὁ Α παραδίδει τὴν φύσιν ἀντὶ τῇ φύσει, ὅπερ δὲν καταγράφει ὁ ἐκδότης.

Εἰς τὰ testimonia biblica ἐντοπίζονται τὰ ἐξῆς λάθη:

180 cfr II T: 2, 5. Ἡ παραπομπὴ εἶναι λανθασμένη, διότι ὁ στίχος 180 «λαὸς ὑπερυψοῦτε Χριστὸν εἰς τοὺς αἰῶνας» εἶναι μέρος τοῦ ἐφυμνίου τὸ ὁποῖον σχετίζεται μὲ τὸν ὕμνον τῶν τριῶν παιδῶν (Dan. 3, 57) καὶ ὅχι μὲ τὴν ἐπιστολὴν τοῦ ἀποστόλου Παύλου.

192-196 Mk 12, 42, ἐνῶ τὸ ὀρθὸν εἶναι 217-218 Mk 12, 42.

204-206 I Co 13, 12, ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ 181-183 I Co 13, 12

## XV

149 τοῖς μελωδοῦσιν καὶ ὅχι τοῖς μελωδοῦσιν

Εἰς τὸ κριτ. ὑπ. χρησιμοποιεῖται ἡ βραχυγραφία EEBS (ἀλλὰ καὶ ὡς EEBΣ, βλ. κριτ. ὑπ. σ. 129), τὴν ὁποῖαν ὅμως ὁ ἐκδότης παρέλειψε νὰ ἀναφέρῃ εἰς τὴν οἰκείαν θέσιν τῆς σ. 39.

Πηγὴ τοῦ στίχου 109 (ἐκατοστεύοντα στάχυν) εἶναι τὸ ἐδάφιον Ge 26, 12 καὶ τῶν στίχων 143-145 (Διαφανὲς ὡς ἔσοπτρον / ταῖς ἀγαθαῖς ταῖς τοῦ πνεύματος, / πάτερ, εὐπρεπὲς καὶ καθαρὸν σὺ γέγονας) τὸ Sap. 7, 26 καὶ ὅχι τὰ ἐδάφια τῆς Κ.Δ. ποὺ σημειώνει ὁ ἐκδότης.

## XVI

Σημειωθῆτω ὅτι τὸ μὲν κείμενον τοῦ παρόντος κανόνος ἐκδίδεται κανονικῶς μετὰ τὸν κανόνα XV, ἐνῶ τὰ σχόλια καταχωρίζονται ἀνακολούθως ὕστερα ἀπὸ ἐκεῖνα τοῦ κανόνος XVIII.

Ὅπως ἤδη προανεφέρθη, ὁ κανὼν εἶχεν ἐκδοθῇ τρίς. Παρὰ ταῦτα κατὰ τὴν παροῦσαν ἐκδοσιν δὲν ἐλήφθη ὑπ' ὄψιν οὐδεμία τῶν ἐκ-



δόσεων αὐτῶν, αἱ ὁποῖαι ἔπρεπε νὰ δηλωθοῦν μὲ ἰδιαίτερα sigla καὶ νὰ καταγραφοῦν εἰς τὸ κριτ. ὑπ. αἱ διαφορετικαὶ γραφαί.

Ὁ Πολέμης γράφει (σσ. 37-38) ὅτι «Ὁ Λαυριώτης μοναχὸς ἐβασίσθη ἐπὶ τοῦ λαυρεωτικοῦ κώδικος Δ 12». Αὐτὸ ὅμως εἶναι ἀνακριβές, διότι, ὅπως ἀναφέρεται εἰς τὸ εἰσαγωγικὸν μέρος ἐκείνης τῆς ἐκδόσεως, ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψει καὶ ἄλλα: «Κατὰ τὴν ἀντιγραφὴν καὶ ἀντιπαραβολὴν τοῦ κειμένου εἶχον ὑπ' ὄψιν μου τὸν ὡς ἄνω κώδικα (Δ 12), μίαν μεταγενεστέραν φυλλάδα, ὡς καὶ ἑτέραν τοιαύτην τοῦ Καθολικοῦ» [Βλ. Ἀγιορειτικὴν Βιβλιοθήκην 3 (31-32), 1939, σσ. 119-120].

Τὸν αὐτὸν κανόνα παραδίδει καὶ ὁ Vat. gr. 721, ff. 120<sup>v</sup>-136, τὸν ὁποῖον ὁ ἐκδότης ἐγνώριζεν, ἀλλὰ δὲν ἐχρησιμοποίησεν εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου.

60 γραπτέον τὸν Λόγον ἀντὶ τὸν λόγον.

117 ἐσφαλμένως γράφεται ὅτι ὁ B om. τὸ γάρ, διότι ὑπάρχει εἰς τὸν κώδικα.

118 Οἱ κώδ. B καὶ O παραδίδουν τὸν στίχον ὡς:

εἷς καὶ ὁ αὐτός ἐστι Χριστός, ὁ ὁποῖος νοηματικῶς-δογματικῶς ἀλλὰ καὶ μετρικῶς εἶναι ὀρθότερος τοῦ: εἷς καὶ αὐτός ἐστι Χριστὸς ποῦ ἐκδίδει ὁ ἐκδότης. Γενικῶς τὸ θεοτ. τῆς ε' ᾠδῆς καὶ κατὰ τὴν στίξιν χωλαίνει ἀλλὰ καὶ ἀρκετὰς διαφορὰς παρουσιάζει εἰς τὸ κείμενον ἐν σχέσει μὲ αὐτὸ τὸ ὁποῖον ἐξέδωκε ὁ Παντελεήμων Λαυριώτης.

170 γραπτέον ἄκανθαν ἀντὶ ἄκανθα

177 τραυματίσαν ἀντὶ τραυματίσαν

Εἰς τὸ κριτ. ὑπ. καὶ αὐτοῦ τοῦ κανόνος ἐπισωρεύονται, ἀλλὰ καὶ πάλιν χωρὶς συνέπειαν, ἀνάξια λόγου γραφαί, ὅπως γῆν (12), τοῦς (76, 99, 144) κ.ἄ., ἐνῶ πολλὰ ἐξ αὐτῶν εἶναι ἀποτέλεσμα παραναγνώσεως, ὅπως: tit. Ἐτερος κανὼν φέρων ἀκροστιχίδα τήνδε... B. Ὅμως εἰς τὸν κώδ. B. γράφεται: Ἐτερος κανὼν τοῦ ὁσ(ίου) π(α-τ)ρ(ὸ)ς ἡμῶν ἀθανασίου.

110 [ατα] ἔξεστι B, εἰς τὸν κώδ. ὑπάρχει ἔξεισι

117 προήλθε B, εἰς τὸν κώδ. προήλθεν

147 h B, ἀντὶ τοῦ ἀκατανόητου h ὁ κώδ. ἔχει ἡ

Ἐκ τῶν πολλῶν ἄλλων σφαλμάτων καὶ παραλείψεων τοῦ κριτ. ὑπ. παραθέτομεν ἐνδεικτικῶς τὰ ἀκόλουθα:

7 προσθετός ὁ ἀρ. στίχου πρὸ τοῦ ὑμνήσαι

15 δυναμοῦντος σου B (δὲν σημειοῦται ὑπὸ τοῦ ἐκδότου)

89 ὀμματι B καὶ ὄχι, ὅπως γράφει ὁ ἐκδότης, ὀμματι· heirm. ζ' EE 100 (καὶ ὄχι 100 μ)

150 detruncat B καὶ ὄχι detruncant B

198 δοξάζη] δοξάζω B

235 φωστήρ] πατήρ B

Ἀξιοσημείωτος εἶναι καὶ ἡ παντελὴς ἑλλειψις οἰουδήποτε ὑπομνηματισμοῦ ἐκ τῆς Ἀγ. Γραφῆς, ἐνῶ ὁ ὑμνογράφος πολλάκις ἀναφέρεται εἰς αὐτήν. Ἐνδεικτικῶς καταγράφω τοὺς στίχους: 1-4 Ac. 2, 2-3. 47-52 Lu. 5, 10-11. 65-68 Mt. 25, 20-23. 127 He. 1, 3. 133-134 IV Ma. 2, 22. 152-155 Lu. 7, 38

## XVII

Μετὰ τὴν καταγραφὴν τῆς ἱαμβικῆς ἀκροστιχίδος ἔπρεπε νὰ προστεθῇ· Ἐν δὲ τοῖς θεοτοκίοις· Μηνᾶ τάλα.

Τὸ κείμενον τοῦ κανόνος ἐκδίδεται ὀρθῶς, ἀλλὰ εἰς τὸ κριτ. ὑπ. καὶ τὰ testimonia ἐντοπίζονται αἱ ἐξῆς ἀνακρίβειαι:

7-9 Ps 118 (119) 143 (καὶ ὄχι 43)

heirm. ζ' EE 163, n. 229, Cosmae καὶ ὄχι Theophanis

heirm. θ' EE 165 (καὶ ὄχι 164)

165 Mt 25, 31-33 (καὶ ὄχι 11-33)

## XVIII

Περὶ τῆς ἐκδόσεως τοῦ κανόνος τούτου ὁ ἐκδότης γράφει (σ. 37): «Δυστυχῶς ἡ ἡμετέρα ἐκδοσις βασίζεται μόνον ἐπὶ τῶν λατρευτικῶν κωδίκων M 88 καὶ Θ 35 καὶ R...», ἐνῶ εἰς τὴν σ. 153, ὅπου καταγράφονται οἱ κώδικες ἐπὶ τῶν ὁποῖων βασίζεται ἡ ἐκδοσις τοῦ κειμένου, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς λατρευτικούς κώδικες ἀναφέρεται καὶ ὁ Paris. gr. 1576 = K. Εἰς τὴν αὐτὴν σ. 153 καὶ ἐν τῷ κρ. ὑπ. παρέλειψεν ὁ ἐκδότης νὰ καταγράψῃ τὸν τίτλον ὑπὸ τὸν ὁποῖον ἀπαντᾷ ὁ κανὼν εἰς τὸν κώδικα K.

109 πνεῦμά σου καὶ ὄχι πνεῦμα σου

178 ἀκενώτου καὶ ὄχι ἀκένωτου

Καὶ αὐτοῦ τοῦ κανόνος τὸ κριτ. ὑπ. ἐπιβαρύνεται μὲ ἐπουσιώδεις γραφάς, ὅπως, ἐπὶ παραδείγματι: 42 ἀρίστοις T, 47 τιμόντων T, κ.ἄ., ἐνῶ παραλείπονται ἢ καταγράφονται ἐσφαλμένως ἄλλαι, ὅπως:

30 πίστεώς σου, 41 post Κύριον add. (καὶ ὄχι ἀδδ.) K, 50  
 ικέτης T, 82 Ὅρει T (καὶ ὄχι Ὅροι, ὅπως γράφει ὁ ἐκδότης)

89 ψυχῶν om. RM καὶ ὄχι ψυχῶν om. RMT (ὁ T διασώζει  
 τὴν λέξιν *ψυχῶν*), 94 πρέσβιν RT καὶ ὄχι μόνον R (εἰς τὸ κριτ. ὑπ.  
 μεταξὺ τῶν γραφῶν τοῦ στίχ. 94 παρεμβάλλεται γραφή τοῦ στίχ.  
 95), 104 σου T. Ἐπίσης εἰς τὸ κριτ. ὑπ. ὁ στίχ. 116 ἐπιτάσσεται  
 τῶν στίχ. 120-121. 124 ἀληθεστάτης KT καὶ ὄχι μόνον K. Εἰς τὴν  
 σ. 157 καταγράφεται ἡ παραπομπή 196 Jo 10, 12, ἐνῶ ἔπρεπε νὰ  
 καταχωρισθῇ εἰς τὴν σ. 160, ὅπου εὐρίσκεται ὁ στίχ. 196 τοῦ κει-  
 μένου. Εἰς τὴν σ. 159 παραλείπεται ἡ ἀναφορὰ εἰς τὸν εἰρμόν τῆς θ'  
 ᾠδῆς: *heirm. θ EE 40, n. 53, Cosmae*. Στίχ. 187 (κριτ. ὑπ.) κατα-  
 γράφεται ἡ γραφή τῆς] τὴν T, ἐνῶ ὁ κῶδ. ἔχει τῆς. 188 φαραῶ T,  
 189 παραλείπεται ἡ γραφή τοῦ T καὶ πρὸς τὴν γῆν διέσωσας.

Αὐτὰ μὲν περὶ τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως τῶν κανόνων τοῦ ὁσίου  
 Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτου. Ὁ ἐκδότης ὅμως ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ καὶ ἄλλα  
 συγγράμματα τὰ ὁποῖα ἐλπίζομεν ὅτι ἀπὸ ἐπιστημονικῆς ἀπόψεως θὰ  
 εἶναι καλύτερα τῆς παρούσης ἐκδόσεως. Ὁψόμεθα.

#### ΕΥΤΥΧΙΟΣ Ι. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

#### ΕΙΝΑΙ ΕΡΓΟΝ ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ Η ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΤΗΣ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΕΙΣ ΤΟ ΑΣΜΑ ΤΩΝ ΑΣΜΑΤΩΝ;

Ἐκ τῆς χειρογράφου παραδόσεως καὶ τῶν ἐκδόσεων γνωρίζε-  
 ται «Ἐξηγήσεις Ἀσματος τῶν Ἀσμάτων» τοῦ Γρηγορίου Νύσσης. Αὐ-  
 τὴ διακρίνεται εἰς δεκαπέντε λόγους (α' - ιε') καὶ ἀναφέρεται εἰς τοὺς  
 στίχους α', 1-ς', 9, δηλ. μέχρι τοῦ στίχ. *Εἶδον αὐτὴν θυγατέρες καὶ*  
*μακαριοῦσιν αὐτήν, παλλακαὶ καὶ βασίλισσαι αἰνέσουσιν* τοῦ «Ἀ-  
 σματος Ἀσμάτων». Τοιοῦτοτρόπως δὲν ὁλοκληρώνεται ἡ ἐρμηνεία τοῦ  
 Ἀσματος τῶν Ἀσμάτων, ἥτοι καὶ τῶν ὑπολοίπων στίχων ζ', 9-η',  
 14<sup>1</sup>. Παρέμενε δὲ ἡ ἀπορία πῶς εἶναι δυνατόν ὁ Γρηγόριος Νύσσης  
 νὰ μὴ εἶχεν ὁλοκληρώσει τὴν Ἑρμηνείαν ὅλου τοῦ Ἀσματος τῶν  
 Ἀσμάτων καὶ νὰ ἔχη διακόψει εἰς σημεῖον τοῦ Ἀσματος τῶν Ἀσμά-  
 των, εἰς τὸ ὁποῖον δὲν ὁλοκληρώνεται ἐννοιά τις<sup>2</sup>.

1. Διὰ τὴν χειρόγραφον παράδοσιν καὶ τὰς ἐκδόσεις τῆς Ἐξηγήσεως  
 τοῦ Ἀσματος Ἀσμάτων τοῦ Γρηγορίου Νύσσης βλ. εἰς τὴν ἐκδοσιν Herman-  
 nus Langerbeck, ἐν Gregorii Nysseni in Canticum Canticorum. Edidit H ...  
 L ... (εἰς τὴν σειρὰν Gregorii Nysseni Opera auxilio aliorum virorum doctorum  
 edenda curavit Wernerus Jaeger. Volumen VI). Leiden 1960, σσ. X-LVII.  
 Ἐπίσης βλ. Παναγιώτου Γ. Νικολοπούλου, Ἡ ἐν τῇ Ἐθνικῇ Βιβλιοθήκῃ  
 τῆς Ἑλλάδος Ἐκθεσις χειρογράφων, ἐντύπων, μελετῶν τῶν ἔργων Γρηγορίου  
 Νύσσης καὶ ἐν νέον χειρόγραφον τοῦ καλλιγράφου Ἐφραίμ μοναχοῦ (Ι' αἰών).  
 Ἐν Πρακτικῇ Θ' Διεθνoῦς Συνεδρίου περὶ τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης. Ἀ-  
 θῆναι 7-12 Σεπτεμβρίου 2000. Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς εἰς τὴν Θεολογίαν τοῦ Ἁγί-  
 ου Γρηγορίου Νύσσης. Ἀθῆναι 2005, σσ. 889-899. Καὶ Παναγιώτου Γ. Νι-  
 κολοπούλου, Τὰ ἐν τῇ Ἐθνικῇ Βιβλιοθήκῃ τῆς Ἑλλάδος χειρόγραφα Γρηγο-  
 ρίου Νύσσης, Θεολογία, τόμ. 79B (2008), σσ. 527-595.

2. Αἱ Πατρολογίαὶ καὶ αἱ ἐργασίαι διὰ τὸ ἔργον τοῦ Γρηγορίου Νύσσης  
 καταγράφουν πάντοτε δεκαπέντε λόγους τῆς Ἑρμηνείας εἰς τὸ Ἄσμα Ἀσμάτων  
 μὲ ἐρμηνείαν μόνον ἕως τὸν στίχ. 9 τοῦ κεφαλαίου ζ'. Βλ. γενικῶς Ἡλία Δ.  
 Μουτσούλα εἰς τὸν 65<sup>ον</sup> τόμον τῆς σειρᾶς τῆς Βιβλιοθήκης Ἑλλήνων Πατέ-  
 ρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων (ΒΕΠΕΣ) τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας  
 τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, (α' τόμον τῆς ἐκδόσεως τῶν ἔργων τοῦ Γρηγο-  
 ρίου Νύσσης), Ἀθῆναι 1996, σσ. 96-112.

Όμως ο κώδιξ EBE 2410, του ΙΓ' αί. και εις τὰ φύλ. 285-287<sup>v</sup> διεφύλαξε συνέχειαν τῆς Ἑρμηνείας ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Τοῦ αὐτοῦ εις τὸ Ἄσμα τῶν Ἀσμάτων. Λόγος ΙΖ'». Ἀρχ. *Μία ἐστὶ περιστερὰ τελεία τῇ μητρὶ αὐτῆς. Ἐκλεκτὴ ἐστὶ τῇ τεκούσῃ αὐτῇ. Εἴτουν ἢ μετὰ τὸ πιστεῦσαι Θεῷ, ἦτοι ἀπὸ τοῦ στίχ. ζ', 9. Ἀλλὰ μόνον μέχρι τοῦ στίχ. 5 τοῦ κεφαλαίου ἡ' (Τίς αὕτη ἡ ἀναβαίνουσα λελευκανθισμένη, ἐπιστηριζομένη ἐπὶ τὸν ἀδελφιδὸν αὐτῆς), διότι ὁ κώδιξ κολοβοῦται εἰς τὴν ἑρμηνείαν τοῦ στίχου αὐτοῦ ἀποδεχο [(στίχ. 416)].*

Ἐλλείπει ἑρμηνεία τῶν στίχ. 5-14 τοῦ κεφαλαίου ἡ' (ὑπὸ μῆλον ἐξήγειρά σε... ἐπὶ ὄρη τῶν ἀρωμάτων) οὕτως, ὥστε νὰ ὀλοκληρωθῇ ἡ Ἑρμηνεία. Τοῦτο δὲ συμβαίνει διότι ὁ κώδιξ τελευτᾷ κολοβὸς εἰς τὴν Ἑρμηνείαν τοῦ πρώτου ἡμιστίχου τοῦ στίχ. 5 τοῦ κεφαλαίου ἡ'.

Ο κώδιξ EBE 2410 εἶναι χαρτῶος, διαστάσεων 350 x 260, φύλ. 1-287, ΙΓ' αί. Ὁ χάρτης ἀνατολικός. Δὲν ὑπάρχουν ὕδατογραφήματα οὔτε ραβδώσεις. Διακρίνονται ὕδατινα γραμμαὶ 12 εἰς 20 χλστ. Ὁ κώδιξ εἶναι ἀκέφαλος καὶ κολοβός. Οὐδεμία ἀμφιβολία ὑπάρχει διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ χειρογράφου, ἐφ' ὅσον ἡ γραφὴ ἀνήκει εἰς τὸν τύπον Fettaugen, Beta - Gamma, χαρακτηριστικὸν τῆς γραφῆς τοῦ ΙΓ' αί.

Εἰς τὰ φύλ. 1-196<sup>v</sup> παραδίδονται Σειραὶ εἰς Βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἢ μόνον τὰ κείμενα (Ἰώβ, Σοφία Ἰησοῦ υἱοῦ Σειράχ, Σοφία Σολομώντος, Παροιμίαι).

Ἀκολουθῶς εἰς τὰ φύλ. 197-229. Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου ἀρχιεπισκόπου Νύσσης ἑρμηνεία εἰς τὸν Ἐκκλησιαστὴν. Ὁμιλία Α' (- Η').

Ἐν συνεχείᾳ, εἰς τὰ φύλ. 230-285 παραδίδεται ἑρμηνεία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης εἰς τὸ Ἄσμα τῶν Ἀσμάτων, ἀπὸ τοῦ λόγου β' (καὶ αὐτοῦ ἀκεφάλου) ἕως καὶ τοῦ λόγου ιε'. Ἀκολουθῶς ἔπεται (φύλ. 285-287<sup>v</sup>) ὁ ἀνωτέρω σημειωθείς λόγος ις', ἀτελής, κολοβουμένου τοῦ κώδικος.

Τὸν κώδικα εἶχε περιγράψει ὁ Λίνος Πολίτης, διὰ δὲ τὴν παράδοσιν τῶν φύλ. 230 (-287<sup>v</sup>) ἔγραψε: «(φύλ. 230) [Τοῦ αὐτοῦ], Ἑρμηνεία εἰς τὸ Ἄσμα Ἀσμάτων. Ὁμιλία Α' - ΙΖ' (P.G. 44, 756). Ἀρχεται (ἀκεφ.) ἀπὸ τοῦ μέσου τῆς Β' ὁμιλίας καὶ λήγει κολοβ. εἰς ΙΖ'». Ἀλλὰ

δὲν εἶχε παρατηρήσει ὅτι τὸ κείμενον τοῦ λόγου (καὶ ὄχι ὁμιλίας) ις' δὲν δημοσιεύεται εἰς PG (=J.-P.Migne, PG, 44, 756)<sup>1</sup>.

Τὸν κώδικα EBE 2410 δὲν ἐγνώριζεν ὁ ἐκδότης τῆς Ἑρμηνείας εἰς τὸ Ἄσμα Ἀσμάτων (τῆς σειρᾶς τῶν ἐποπτεία τοῦ W. Jaeger ἐκδιδομένων ἔργων τοῦ Γρηγορίου Νύσσης) Hermann Langerbeck καὶ ἐπομένως δὲν ἀναφέρει τι περὶ τοῦ προστιθεμένου λόγου ις'. Ὁμως ἐγνώριζε τοὺς κώδικας τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος 275 καὶ 448, παραδίδοντας τὴν Ἑξήγησιν τοῦ Ἀσματος Ἀσμάτων<sup>2</sup>.

Ἐν τούτοις οἱ ἐκδότης τῆς Ἑρμηνείας εἰς τὸν Ἐκκλησιαστὴν, εἰς τὴν αὐτὴν ὡς ἄνω σειρὰν, Jacobus Mc Donough καὶ Paul Alexander γνωρίζουν τὸν EBE 2410, κατὰ περιγραφὴν τοῦ τότε Διευθυντοῦ τοῦ Τμήματος Χειρογράφων καὶ Ὁμοιοτύπων Σωκράτους Κουγέα, ὅχι μόνον διὰ τὸ κείμενον τῆς Ἑρμηνείας εἰς τὸν Ἐκκλησιαστὴν ἀλλὰ καὶ διὰ τὸ κείμενον τῆς Ἑρμηνείας εἰς τὸ Ἄσμα Ἀσμάτων. Ἀλλὰ δὲν παρατηροῦν τι διὰ τὸν λόγον ις'<sup>3</sup>.

Ὁ Α. Μαὶ ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν Προκοπίου Γαζαίου Χριστιανοῦ σοφιστοῦ *Εἰς τὰ Ἄσματα τῶν Ἀσμάτων ἐξηγητικῶν ἐκλογῶν ἐπιτομὴ ἀπὸ φωνῆς Γρηγορίου Νύσσης, καὶ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, Ὡριγένους τε καὶ Φίλωνος τοῦ Καρπαθίου, Ἀπολιναρίου, Εὐσεβίου Καισαρείας καὶ ἐτέρων διαφόρων, ἡγουν Διδύμου, τοῦ ἁγίου Ἰσιδώρου, Θεοδώρητου καὶ Θεοφίλου ἐκδίδει ἐπ' ὀνόματι Προκοπίου Γάζης σειρὰν ἐκ διαφόρων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὸ Ἄσμα τῶν Ἀσμάτων κατὰ τὸν κώδικα archiepiscopi Tolosani, Caroli de Motchal. Πρόκειται περὶ τοῦ κώδικος Vaticanus Gr. 1442<sup>4</sup>. Ἡ παρεχομένη ὑπὸ τοῦ*

1. Λίνου Πολίτη, Κατάλογος Χειρογράφων τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος ἀρ. 1857-2500. Μὲ τὴ συνεργασία Μαρίας Α. Πολίτη. Ἀθῆναι (Πραγματεία τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Τόμος 54, Ἀθῆναι 1991), σσ. 407-408. Ἀναλυτικωτέραν περιγραφὴν τῶν ἐν τῷ κώδικι παραδιδομένων ἔργων τοῦ Γρηγορίου Νύσσης βλ. Παναγιώτου Γ. Νικολοπούλου, Τὰ ἐν τῇ Ἑθνικῇ Βιβλιοθήκῃ..., ἐνθ' ἄνωτ.

2. Hermannus Langerbeck, ἐνθ' ἄνωτ., volumen VI, σσ. XXXIX καὶ XIX-XXI (ὡς κώδιξ Θ) ἀντιστοιχῶς.

3. Jacobus Mc Donough - Paulus Alexander, Gregorii Nysseni in inscriptiones Psalmorum, in sextum Psalmum, in Ecclesiasten Homiliae. Ediderunt J. ... Mc D ... - P. ... A. ... Leiden 1962 (εἰς τὴν ὡς ἄνω σειρὰν, τόμ. V) σσ. 234-236.

4. Ὅτι ὁ κώδιξ ἐξ οὗ ἐξέδωκεν ὁ Μαὶ εἶναι ὁ Vaticanus Gr. 1442, τοῦ ΙΖ'

Προκοπίου Γάζης Ἑρμηνεία καλύπτει ὅλον τὸ κείμενον τοῦ Ἀσματος Ἀσμάτων, ἥτοι τὰ κεφάλαια α'- η'¹.

Ὅμως τὸ κείμενον τῆς Ἑξηγήσεως διὰ τὰ χωρία ζ', 8- η', 14 οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει πρὸς τὸ παραδιδόμενον ὑπὸ τοῦ EBE 2410 κείμενον.

Ἀνάλογον πρὸς τὸ κείμενον τῆς ἀνωτέρω Ἑξηγήσεως εἶναι καὶ τὸ προσφάτως ἐκδοθὲν Ὑπόμνημα εἰς τὸ Ἄσμα τῶν Ἀσμάτων, κεφάλαια ζ', 8- η', 14 τοῦ Νείλου μοναχοῦ (=ἐπισκόπου Ἀγκύρας). Ἀλλὰ καὶ τὸ κείμενον τοῦτο δὲν ἔχει σχέσιν πρὸς τὸ παραδιδόμενον ὑπὸ τοῦ EBE 2410 κείμενον².

Ἀλλ' ὅμως κείμενον ἀνάλογον πρὸς τὸ παραδιδόμενον ὑπὸ τοῦ κώδικος EBE 2410 ἐπ' ὀνόματι τοῦ Γρηγορίου Νύσσης ὡς λόγος ἐστὶ τῆς Ἑρμηνείας εἰς τὸ Ἄσμα Ἀσμάτων εἶχεν ἐκδοθῇ ὑπὸ τοῦ A. Mai ἐπ' ὀνόματι Προκοπίου Γάζης.

Ὁ A. Mai εἶχεν ἐκδώσει κείμενον τὸ ὁποῖον προσέγραψεν εἰς τὸν Προκόπιον Γάζης (Ejusdem Procopii fragmenta alia in Canticum), ἀρχόμενον ἀπὸ κεφαλαίου ζ', μὲ τὴν ἐπιγραφὴν· *Προκοπίου Χριστιανοῦ σοφιστοῦ τὰ λειπόμενα εἰς Ἄσμα. Κεφ. ζ'. Ἀρχ. Μία ἐστὶ περισσευὴς τελεία τῇ μητρὶ αὐτῆς, ἐκλεκτῇ τῇ τεκούσῃ αὐτήν. Εἴτον ἢ μετὰ τὸ πιστεῦσαι Θεῷ*³. Πρόκειται περὶ τοῦ αὐτοῦ κειμένου τὸ ὁποῖον παραδίδεται ὑπὸ τοῦ κώδικος EBE 2410, (ἀπὸ τοῦ κεφαλαίου

αί., βλ. ἐν Mauriti Geerard, *Clavis Patrum Graecorum*, τόμ. III, Brepols-Turnhout 1979, σ. 388 (ἀριθ. 7431).

1. A.M. (=Angelo Maio) *Classicorum Auctorum e Vaticanis codicibus editorum tomus IX curante A. M., Romae Typis Collegii Urbani MDCCCXXXVII*, σσ. 257-430. Ἡ ἐκδοσις ἐπαναλαμβάνεται ἐν J-P. Migne, PG, τόμ. 87, στλ. 1546-1754. Βλ. καὶ Mauriti Geerard, *Clavis Patrum Graecorum*, τόμ. III, σελ. 388 (ἀριθ. 7431).

2. Βλ. ἐξαντλητικὴν ἐκθεσιν τῶν κατὰ τὴν παράδοσιν τοῦ κειμένου αὐτοῦ καὶ κριτικὴν ἀκολουθίαν ἐκδοσίν του ἐν S. Lucà, *La fine inedita del commento di Nilo d'Ancira al Cantico dei Cantici, Augustinianum, annus XXII* (1982), σσ. 365-403.

3. A.M. (=Angelo Maio) *Classicorum Auctorum e Vaticanis codicibus editorum tomus VI. Procopii Gazei commentarium in Genesim usque ad cap. XVIII. Eiusdem fragmentum in Canticum Salomonis. Anonymi Scholia in Matthaeum et Marcum. Glossarium Vetus Latinitatis curante A. M., Romae Typis*

ζ', στίχ. 8) ἐπεκτεινομένου μέχρι τέλους τοῦ κειμένου τοῦ Ἀσματος Ἀσμάτων (κεφάλαιον η', στίχ. 14)¹. Διὰ τὴν χειρόγραφον παράδοσιν τοῦ κειμένου αὐτοῦ σημειώνει ὅτι τοῦτο ἐκδίδει ἐξ ἄλλου ἀπὸ τοῦ προηγουμένου κώδικος (ex alio codice)², ἀπὸ τὸν ὁποῖον εἶχεν ἐκδώσει Προκοπίου Γαζαίου κ.λπ., δηλ. τοῦ Vaticanus Gr. 1442. Ὡς ἐδείχθη ἐκ τῶν ὑστέρων ὁ ἄλλος οὗτος κώδιξ εἶναι ὁ Vaticanus Gr. 728, τὸ δὲ κείμενον παραδίδεται εἰς φύλ. 204-215³. Ὁ κώδιξ ἔχει γραφῇ ὑπὸ τοῦ γνωστοῦ γραφέως Ἐμμανουὴλ Προβατάρη κατὰ τὸ β' ἡμισυ τοῦ IC' αἰ. καὶ ἔχει διορθωθῇ ὑπὸ τοῦ Ματθαίου τοῦ Δεβαρῆ τὸ ἔτος 1567⁴.

Ὅμως τὸ κείμενον τοῦτο δὲν ἀνήκει εἰς τὸν Προκόπιον Γάζης. Ὁ ἴδιος ὁ A. Mai σημειώνει ὅτι αὐθαίρετως προσέγραψε τὸ ἔργον εἰς τὸν Προκόπιον Γάζης, ἐπειδὴ εἰς τὸ χειρόγραφον προηγίτο ἄλλο κείμενον τοῦ Προκοπίου Γάζης, ἑρμηνεία τοῦ Γρηγορίου Νύσσης εἰς τὰς Παροιμίας, ἐνῶ τὸ χειρόγραφον δὲν παρέχει ἐπιγραφὴν· *Quoniam opus est acephalum idcirco desideratur auctoris nomen: verumtamen hic Commentarius scribitur in codice eadem manu qua Procopii alter Commentarius in Proverbia, eique proxime attexitur. Porro Canticum Salo-*

Collegii Urbani MDCCCXXXIV, σσ. 348-378. Ἡ ἐκδοσις ἐπαναλαμβάνεται ἐν J-P. Migne, PG, τόμ. 87, στλ. 1756-1780.

1. Τὸ κείμενον τοῦ EBE 2410 ἀντιστοιχεῖ εἰς τὰς σσ. 348-369 τῆς ἐκδόσεως A. Mai (καὶ ἐν PG, τόμ. 87, στλ. 1756-1772C5).

2. A. Mai, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. VII σημειοῦται· *Longe alia ratio est commentarii imperfecti in Canticum Salomonis, quem sub eiusdem Procopii vix dubio nomine ex alio codice eruimus; is enim ab declarandam tantum modo scribendis pietatem scriptus, neque ullam historicam prae se fert eruditionem, neque ad operis superioris praestantiam prorsus adsurgit. Καὶ ἀνατύπωσις ἐν PG, τόμ. 87, στλ. 1755-1756.*

3. Ὅτι ὁ κώδιξ alius τοῦ A. Mai εἶναι ὁ Vaticanus Gr. 728 βλ. προχείρως Mauriti Geerard, *Clavis Patrum Graecorum. Volumen IV. Concilia. Cate-nae. Cura et studio M... G..., Brepols-Turnhout 1980*, σσ. 222-223, ἀριθ. C 81. Περιγραφὴν τοῦ κώδικος βλ. R. Devreesse, *Codices Vaticani Graeci, III. Codices 604-866 (Bibliothecae Apostolicae Vaticanae codices manu scripti recensiti). In Biblioteca Vaticana MCML σ. 229-230. Χρονολογεῖ τὸν κώδικα τὸν IC' αἰ.*

4. Διὰ τὸν γραφέα Ἐμμανουὴλ Προβατάρη καὶ τὸν διορθωτὴν Ματθαῖον τὸν Δεβαρῆ βλ. τὴν ἐξαντλητικὴν μελέτην τοῦ Paul Canart, *Les manuscrits copiés par Emmanuel Provataris (1546-1570 environ). Essai d'étude codicologique. Mélanges Eugène Tisserant, vol. VI (Studi e Testi, 236), Biblioteca Vaticana 1964*, σσ. 211-212.

monis scripsisse Procopium multo exploratissimum est; eaque lucubratio in aliis procul me codicibus integra, ut puto, servatur<sup>1</sup>.

Άρκετον πρὸ τῆς ἐκδόσεως τοῦ ἀνωτέρω κειμένου ὁ Ioannes Meursius, ἥδη τὸ 1617, εἶχεν ἐκδώσει, κατὰ τὸν κώδικα Vaticanus Gr. 1266, φύλ. 154<sup>v</sup>-165, τοῦ ΙΓ' αἰ., ἀνάλογον ἐρμηνείαν εἰς τὸ Ἄσμα τῶν Ἀσμάτων. *Μιχαὴλ Ψελλοῦ Ἑρμηνεία κατὰ παράφρασιν τοῦ Ἄσματος Ἀσμάτων συλλέγουσα ἀπὸ τε τῶν εἰς τοῦτο ἐρμηνειῶν τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης, τοῦ ἁγίου Νείλου καὶ τοῦ ἁγίου Μαξίμου*<sup>2</sup>. Ἡ ἐκδοσις ἐπαναλαμβάνεται ἐν J-P. Migne, PG, τόμ. 122, στλ. 537-686.

Ἡ Ἑρμηνεία τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ προσφέρεται μὲ τὴν ἐξῆς πρωτοτυπίαν. Προτάσσεται ἐρμηνεία τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ εἰς δεκαπεντασுλλάβους ἱαμβικοὺς πολιτικοὺς στίχους διηρημένους εἰς κεφάλαια, μεθ' ἑκάστον τῶν ὁποίων ἀκολουθεῖ ἐρμηνεία τῶν γ' πατέρων, ἥτοι ἐρμηνευτικὰ χωρία εἰλημμένα ἐκ τῶν ἔργων τῶν τριῶν ἀναγγραφομένων εἰς τὴν ἐπιγραφὴν Πατέρων. Τὸ ποιητικὸν μέρος τῆς Ἑρμηνείας τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ, εἶναι κατ' οὐσίαν ποιητικὴ ἀπόδοσις τῆς Ἐξηγήσεως τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, ὡς παρετήρησεν ὁ L. G. Westerink<sup>3</sup>. Μετὰ τὸ τέλος τοῦ ποιητικοῦ μέρους τῆς Ἑρμηνείας τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ (Ἐπίλογος) (PG, 122, 661D3) ἔπονται μόνον ἐρμηνεῖαι «τῶν γ' Πατέρων»<sup>4</sup>.

1. A. Mai, ἐνθ' ἀνωτ., τόμ. VI, σ. 348· βλ. καὶ ἐν J-P. Migne, PG, τόμ. 87, στλ. 1755-1756.

2. Κριτικὴν ἐκδοσιν τοῦ ποιητικοῦ μέρους τῆς Ἑρμηνείας τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ μετὰ πλουσίων σχολίων βλ. L. G. Westerink, Michaelis Pselli Poemata. Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana. Stuttgartiae et Lipsiae. In aedibus B. G. Teubneri MCMXCII, σσ. 13-67. «Ἑρμηνεία τοῦ Ἄσματος τῶν Ἀσμάτων διὰ στίχων πολιτικῶν γενομένη παρὰ τοῦ Ψελλοῦ πρὸς τὸν βασιλέα Μονομάχον». Εἰς τὰς σσ. X-XII πίναξ τῶν χειρογράφων τῶν παραδιδόντων τὸ ποίημα εἰς τὸ Ἄσμα τῶν Ἀσμάτων. Τὴν ταύτισιν τῆς ἀνατυπώσεως J.-P. Migne πρὸς τὴν ἐκδοσιν J. Meursius εἰδείξεν ὁ L. G. Westerink ἐνθ' ἀνωτ., σσ. XI-XII· Ioannis Meursius, Eusebii, Polychronii, Pselli in Canticum Cantorum expositiones Graece Io... M... primus nunc e tenebris eruit et publicavit. Lugduni Batavorum, ex officina Elzeviriana, typis Godefri di Besson, 1617, σσ. 113-168.

3. L. G. Westerink, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 13.

4. Ὅμως ὁ Vaticanus Gr. 1266 δὲν παραδίδει τὸ κείμενον «τῶν γ' Πατέρων».

Τὸ τμήμα τοῦτο ἄρχεται διὰ τοῦ στίχου τοῦ Ἄσματος Ἀσμάτων *Ἐξήκοντά εἰσι βασιλίσσαι καὶ ὀγδοήκοντα παλλακαὶ καὶ νεάνιδες ὧν οὐκ ἐστὶ ἀριθμὸς* (κεφάλαιον ζ', στίχ. 8) (PG, 122, 661D5). καὶ συνεχίζεται ἐρμηνευομένων καὶ τῶν λοιπῶν μέχρι τέλους τοῦ κειμένου τοῦ Ἄσματος Ἀσμάτων. Μετὰ μικρὰν παράθεσιν ἐρμηνείας τοῦ ἀνωτέρω στίχου τοῦ Ἄσματος Ἀσμάτων ἄρχεται ἡ ἐρμηνεία ἀπὸ τοῦ στίχου *Μία ἐστὶ περιστέρα τέλει τῇ μητρὶ αὐτῆς* (κεφάλαιον ζ', στίχ. 9) (PG, 122, 664A9).

Ἡ Ἑρμηνεία αὕτη εἶναι ταυτόσημος πρὸς τὴν φερομένην ἐπ' ὀνόματι Προκοπίου τοῦ Γαζαίου καὶ τοῦ κειμένου τοῦ κώδικος EBE 2410.

Ἐκδοσιν τοῦ αὐτοῦ κειμένου τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ, τοῦ τε ποιητικοῦ καὶ τοῦ ἀκολουθοῦντος «τῶν γ' Πατέρων», ἐξέδωκε τῷ 1624 ὁ Fronton Ducaeus<sup>1</sup>. Δὲν ἀναφέρεται τὸ σχετικὸν χειρόγραφον ἐξ οὗ οὗτος ἐξέδωκεν.

Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι καίτοι εἰς τὴν ἐπιγραφὴν δηλοῦται ὅτι παρέχεται ἐρμηνεία τῶν γ' Πατέρων, ἥτοι τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, τοῦ ἁγίου Νείλου καὶ τοῦ ἁγίου Μαξίμου τὰ προσφερόμενα χωρία πρὸς οὐδὲν τῶν χωρίων τοῦ Γρηγορίου Νύσσης ἀνταποκρίνονται. Ὅμως ὅλον τὸ τελευταῖον μέρος τῆς Ἑρμηνείας, ὡς ἀνωτέρω, εἶναι ταυτόσημον πρὸς τὸ κείμενον τοῦ EBE 2410. Ἀράγε ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς εἶχεν ὑπ' ὄψιν του παρόδοσιν τοῦ κειμένου ἀποδίδουσιν τοῦτο εἰς τὸν Γρηγόριον Νύσσης, ὡς ἡ τοῦ EBE 2410, καὶ εἰς αὐτὴν ἀνεφέρετο διὰ νὰ ἐπιγράψῃ τοιοῦτοτρόπως τὴν Ἑρμηνείαν του («ἀπὸ τε τῶν εἰς τοῦτο ἐρμηνειῶν τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης»);

Ἐπομένως εἰς ποῖον ἀνήκει ἡ συνέχεια τῆς Ἑρμηνείας εἰς τὸ Ἄσμα Ἀσμάτων τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης, ἡ ὁποία παραδίδεται εἰς τὸν κώδικα EBE 2410 ὡς κεφάλαιον ιζ';

Πράγματι εὐρισκόμεθα πρὸ μιᾶς ἐπεξεργασίας τῆς Ἐξηγήσεως τοῦ Γρηγορίου Νύσσης οὕτως, ὥστε νὰ ἔχωμεν μίαν ὠλοκληρωμέ-

1. <Fronton Ducaeus>, Bibliothecae Veterum Scriptorum Ecclesiasticorum. Tomus secundus Graecolatinus qui varios Graecorum auctorum libros, antea Latiné tantum in novem istius Bibliothecae tomi nunc verò primum utraque linguae editos in lucem complectitur. Parisiis MDCXXIV, σσ. 681-748 (τὸ ποιητικὸν μέρος), 748-761 (τὸ μέρος «τῶν γ' Πατέρων»).



νην Ἐξήγησιν τοῦ Ἀσματος Ἀσμάτων. Καὶ ὁ μὲν Προκόπιος Γάζης παρέδωκε μίαν ὠλοκληρωμένην Ἐξήγησιν, ἀλλὰ ὑπὸ μορφὴν Σειρᾶς ἐκ διαφόρων συγγραφέων. Ὁ Νεῖλος Ἀγκύρας πάλιν παραδίδει Ἐξήγησιν μόνον διὰ τοὺς στίχους ζ', 8 - η', 14, δηλαδὴ τοὺς ἐλλείποντας εἰς τὴν παραδεδομένην Ἐξήγησιν τοῦ Γρηγορίου Νύσσης.

Ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς ὁμολογεῖ ὅτι τὰ παρατιθέμενα ἐρμηνευτικὰ χωρία ἀνήκουν εἰς τοὺς τρεῖς μνημονευομένους Πατέρας, Γρηγόριον Νύσσης, ἅγιον Νεῖλον, ἅγιον Μάξιμον. Μάλιστα τὸ μόνον κείμενον τῆς συλλογῆς τοῦ τὸ ὅποῖον δύναται νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὸν Γρηγόριον Νύσσης εἶναι τὸ ἀντίστοιχον τοῦ EBE 2410. Ἐπίσης ἡ συλλογὴ Ἑρμηνειῶν τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ οὐδόλως σχετίζεται πρὸς τὰ προσφερόμενα χωρία τοῦ Προκοπίου Γάζης (καὶ τοῦ Νείλου Ἀγκύρας), εἰ μὴ μόνον πρὸς τὸ φερόμενον ἐπ' ὀνόματι Προκοπίου Γάζης κείμενον, ὅμοιον πρὸς τὸ τοῦ EBE 2410.

Ἐπ' ὀνόματι Προκοπίου Γάζης φέρονται δύο Ἑρμηνεῖαι εἰς τὸ Ἄσμα τῶν Ἀσμάτων. Ἡ μία πληρεστέρα εἶναι ἐξηγητικῶν ἐκλογῶν συλλογὴ, ἥτοι «σειρὰ» χωρίων Πατέρων ἐρμηνευτικῶν τοῦ Ἀσματος Ἀσμάτων. Ἡ ἑτέρα εἶναι ἡ καθ' ὅλα πρὸς τὸ κείμενον τοῦ EBE 2410 ὁμοιάζουσα Ἑρμηνεία.

Διὰ τὴν δευτέραν αὐτὴν ἐρμηνείαν ὁ ἴδιος πρῶτος ἐκδότης τοῦ κειμένου Α. Μαὶ ἐδήλωσεν ὅτι αὐθαιρέτως προσέγραψε τὸ κείμενον εἰς τὸν Προκόπιον Γάζης, ἐπειδὴ εἶπετο ἄλλου ἔργου τοῦ Προκοπίου Γάζης (ὑπόμνημα εἰς τὰς Παροιμίας) καὶ εἶχε γραφῇ ὑπὸ τοῦ ἰδίου γραφέως.

Βεβαίως ἀκολουθῶς ἡ τοιαύτη ἀπόδοσις ἐδείχθη ἐσφαλμένη καὶ τὸ ἔργον διεχωρίσθη τῆς συγγραφικῆς γραφίδος τοῦ Προκοπίου, ὅμως τὸ κείμενον παρέμενεν ἔκθετον ἄνευ ἐπωνύμου συγγραφέως<sup>1</sup>.

Ἡ παράδοσις τοῦ EBE 2410 ἀποδίδουσα τὸ ἔργον εἰς τὸν Γρη-

1. Mauritiū Geerard, ἐνθ' ἄνωτ., volumen III. A Cyrillo Alexandrino ad Iohannem Damascenum. Cura et studio M... G... Brepols-Turnhout 1979, σ. 391, ἀριθ. 7446 (μεταξὺ τῶν spuria). Οὗτος σημειώνει ὅτι τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ ἀνήκει εἰς τὰς Σειρὰς τῶν Τριῶν Πατέρων καὶ παραπέμπει εἰς τὴν ὑπ' ἀριθ. C81 Σειράν, τοῦ ὑπομνήματος τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ (βλ. ἄνωτέρω σ. 472, σημ.

γόριον Νύσσης εἶναι ἐνδιαφέρουσα. Διότι συνεχίζει τὴν ἐρμηνείαν τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης τοῦ Ἀσματος Ἀσμάτων, ὡς λόγος ἐς'. Ἀνεξαρτήτως τῆς ἐλλιποῦς κατὰ τὸ τέλος παραδόσεως τοῦ EBE 2410 (ἡ ὁποία συμπληροῦται ἀπὸ τὴν παράδοσιν τῶν ἐπ' ὀνόματι Προκοπίου Γάζης καὶ Μιχαὴλ Ψελλοῦ ἐξηγήσεων) φαίνεται ὅτι ὁ Γρηγόριος Νύσσης δὲν ἀφῆκεν ἀτελῇ τὴν Ἑρμηνείαν τοῦ Ἀσματος Ἀσμάτων, μάλιστα εἰς σημεῖον ἐνθα οὐδὲν νόημα ὠλοκληρώνετο.

Ὡς ἀντίρρησης εἰς τὴν ἀνωτέρω θέσιν σημειώνεται ὅτι αἱ ἐξηγήσεις τοῦ Γρηγορίου Νύσσης εἰς τὸ Ἄσμα Ἀσμάτων, κατὰ τοὺς ΙΕ' λόγους, τοὺς ὁποίους ἡ κοινὴ παράδοσις γνωρίζει ὡς γνησίους, ἀκολουθοῦν τὸ ἐξῆς σχῆμα. Προτάσσεται ἀριθμὸς χωρίων τοῦ κειμένου τοῦ Ἀσματος Ἀσμάτων καὶ ἀκολουθοῦν αἱ ἐξηγήσεις κατὰ μεμονωμένα χωρία<sup>1</sup>. Εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Λόγου ΙΣ' τοῦ κώδικος EBE 2410 δὲν ἀκολουθεῖται αὐτὴ ἡ διάταξις, ἀλλὰ αἱ ἐξηγήσεις βαίνουν ἀπ' εὐθείας κατὰ χωρία, χωρὶς νὰ ἔχη προταχθῇ ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν ἐρμηνευομένων, ὅπως εἰς τοὺς λοιποὺς α'-ιε' λόγους, χωρίων. Ἀνάλογος εἶναι καὶ ἡ διάταξις εἰς τὴν φερομένην ἐπ' ὀνόματι Προκοπίου Γάζης ἐξήγησιν, ὅπως καὶ εἰς τὴν τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ.

Βεβαίως εἶναι δυνατόν νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι ἡ τοιαύτη ἐν ἀρχῇ τοῦ λόγου συγκέντρωσις τῶν σχετικῶν χωρίων τοῦ Ἀσματος Ἀσμάτων περὶ τῶν ὁποίων ἀναπτύσσεται ὁ λόγος ὀφείλεται εἰς μεταγενεστέραν ἐπεξεργασίαν γραφέως τινός.

Ἐπίσης ἡ ἀνολοκλήρωτος Ἐξήγησις, πλήρους τοῦ Ἀσματος Ἀσμάτων, δὲν εἶναι τί ξένον διὰ τὸν Γρηγόριον Νύσσης (ὅπως καὶ δι' ἄλλους Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας). Οὕτως ὁ Γρηγόριος Νύσσης, εἰς ὀκτὼ ὁμιλίας, ἡρμήνευσεν τὸν Ἐκκλησιαστὴν ἕως τοῦ κεφαλαίου γ', 13, ἐνῶ τὸ κεφάλαιον ὀλοκληροῦται εἰς τὸν στίχον 22, ὁ δὲ ὅλος Ἐκκλησιαστὴς εἰς τὸ κεφάλαιον ιβ', στίχ. 13<sup>2</sup>.

Ὅμως τόσον ἡ Ἑρμηνεία εἰς τὸ «Πάτερ ἡμῶν», εἰς πέντε λό-

2). Ἀλλὰ καὶ τὰ ὑπομνήματα εἰς τὰς Παροιμίας, τὰ ὁποῖα παραδίδονται εἰς τὸν αὐτὸν κώδικα Vaticanus Gr. 728, καταγράφονται μεταξὺ τῶν spuria (βλ. Mauritiū Geerard, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 390, ἀριθ. 7445).

1. Τὴν αὐτὴν διάταξιν ἀκολουθεῖ καὶ ἡ Ἐξήγησις τοῦ Νείλου Ἀγκύρας, βλ. S. Lucà, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 377-403.

2. Εἰς τὸν Ἐκκλησιαστὴν, ὁμιλία α'(-η'). ΒΕΠΕΣ, 65Α, σσ. 183-268 (J-P. Migne, PG, τόμ. 44, σελ. 615-754).

γους<sup>1</sup>, ὅσον καὶ εἰς τοὺς Μακαρισμοὺς ὁλοκληρώνουν τὰ ἀντίστοιχα κείμενα<sup>2</sup>.

Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι τὰ δύο πρῶτα χωρία τοῦ Ἄσματος Ἀσμάτων τὰ ἐρμηνευόμενα ὡς μέρος τοῦ κεφαλαίου ις' (καὶ εἰς τὰς ἐπ' ὀνόματι Προκοπίου Γάζης καὶ τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ ἐρμηνείας) ἐπίσης ἐρμηνεύονται εἰς τὸ γνήσιον τοῦ Γρηγορίου Νύσσης κεφάλαιον ιε'. Ἀλλ' αἱ δύο αὗται ἐρμηνεῖαι εἶναι τελείως διάφοροι. Ἐπανῆλθεν ὁ Γρηγόριος Νύσσης καὶ ἡρμήνευσε διαφοροτρόπως εἰς τὸ κεφάλαιον ις' τὰ ὑπ' ὄψει χωρία:

Ὅμως ἡ παράδοσις τοῦ κώδικος EBE 2410 εἶναι παλαιότερα τοῦ κώδικος Vaticanus Gr. 728, τοῦ παραδίδοντος τὸ αὐτὸ κείμενον. Τοῦ ΙΓ' αἰ. ὁ πρῶτος, τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ ΙΖ' αἰ. ὁ δεύτερος. Πρὸς τούτοις ἡ παράδοσις τοῦ EBE 2410 εἶναι ὁμαλωτέρα. Διότι τὸ κείμενον παραδίδεται ἐν συνεχείᾳ τῆς λοιπῆς ἐρμηνείας τοῦ Ἄσματος Ἀσμάτων, ὡς λόγος ις'.

Εὐρισκόμεθα λοιπὸν πρὸ ἐνὸς κειμένου, ἐξηγητικοῦ τῶν τελευταίων στίχων τοῦ Ἄσματος Ἀσμάτων (ς', 8-η', 14), τὸ ὁποῖον φέρεται ἄλλοτε ὡς (ψευδο)Πορφυρίου Γάζης, ἄλλοτε ὡς Μιχαὴλ Ψελλοῦ καὶ ἄλλοτε ὡς Γρηγορίου Νύσσης. Κατὰ τὴν πρώτην περίπτωσιν, τοῦ (ψευδο)Πορφυρίου Γάζης, παραδίδεται ὡς ἀνεξάρτητον κείμενον, ἄνευ ἐπιγραφῆς. Κατὰ τὴν δευτέραν, τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ, ὡς ἀκόλουθον εἰς τὴν ποιητικὴν δημιουργίαν τοῦ συγγραφέως, μὲ ἐν ἀρχῇ προσθήκην ἐνὸς ἀκόμῃ στίχου, ὁ ὁποῖος δὲν παρέχεται εἰς τὰς ἄλλας δύο περιπτώσεις. Μόνον εἰς τὴν τρίτην περίπτωσιν, τοῦ κώδικος EBE 2410, τὸ κείμενον αὐτὸ ἐντάσσεται εἰς τὴν Ἐξηγητικὴν τοῦ Ἄσματος Ἀσμάτων γραφίδα τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, ὡς κεφάλαιον ις'.

Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι εἰς τὸν κώδικα Vaticanus Syriacus 106 (εἰς γραφὴν litteris antiquis, quae dicuntur Estrangelo) ἡ παράδοσις τῆς Ἐξηγήσεως τοῦ Γρηγορίου Νύσσης τοῦ Ἄσματος Ἀσμάτων ἐπεκτείνεται πέρα τῆς κοινῆς παραδόσεως καὶ εἰς τοὺς στίχ. ζ', 9 ἕως ζ', 10, ὡς ἐξήγησις Συμμάχου τινός<sup>3</sup>.

1. Εἰς τὴν [Κυριακὴν] προσευχὴν, λόγος α'(-ε'). BEΠΕΣ, 66, σσ. 327-368 (J-P. Migne, PG, τόμ. 44, στλ. 1120-1193).

2. Εἰς τοὺς Μακαρισμοὺς, λόγοι ὀκτώ. BEΠΕΣ, 66, σσ. 369-426 (J-P. Migne, PG, τόμ. 44, στλ. 1193-1301).

3. H. Langerbeck, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. LXI-LXII.

Ἐπομένως ὁ κῶδιξ EBE 2410 διέσωσε τὴν ὀρθὴν παράδοσιν τοῦ κειμένου καὶ ἀποκατέστησεν ἀναφέρων εἰς τὸν Γρηγόριον Νύσσης τὴν ὁλοκλήρωσιν τῆς Ἐρμηνείας τοῦ Ἄσματος Ἀσμάτων εἰς ις' λόγους;

Πάντως ἡ παράδοσις τοῦ EBE 2410 ἐντάσσεται εἰς τὴν προσπάθειαν νὰ ὁλοκληρωθῇ ἡ ἐρμηνεία τοῦ Ἄσματος Ἀσμάτων τὴν ὁποίαν ὁ Γρηγόριος Νύσσης εἶχεν ἀφήσει ἀνολοκλήρωτον.

Κατὰ συνέπειαν ἡ παράδοσις τοῦ EBE 2410 δύναται νὰ συμπληρωθῇ μὲ τὰ ὑπολειπόμενα ἐλλείποντα κείμενα ἀπὸ τὴν παράδοσιν τὴν φερομένην ἐπ' ὀνόματι τοῦ Προκοπίου Γάζης καθὼς καὶ τῶν γ' Πατέρων εἰς τὴν συλλογὴν Μιχαὴλ Ψελλοῦ. Τοιοῦτοτρόπως ἔχομεν πλήρη τὸν ις' λόγον τῆς Ἐρμηνείας τοῦ Ἄσματος Ἀσμάτων τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης. Καὶ ἐπίσης πλήρη ἐξήγησιν τοῦ Γρηγορίου Νύσσης εἰς τὸ Ἄσμα τῶν Ἀσμάτων. Ἐὰν βεβαίως δειχθῇ ὅτι πράγματι ὁ Γρηγόριος Νύσσης ὠλοκλήρωσε τὴν ἐξήγησιν τοῦ Ἄσματος τῶν Ἀσμάτων.

Περαιτέρω ἐκδίδεται τὸ κείμενον κατὰ τὴν παράδοσιν τοῦ κώδικος EBE 2410, φύλ. 285-287<sup>v</sup>, συγκρινόμενον πρὸς τὴν παράδοσιν τοῦ (ψευδο)Πορφυρίου Γάζης μὲ νέαν ἀνάγνωσιν τοῦ χειρογράφου Vaticanus Gr. 728, φύλ. 204-215 καὶ τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ, κατὰ τὴν ἔκδοσιν Fr. Ducaeus, σσ. 748-761. Ἀκολουθῶς τὸ κείμενον συμπληροῦται μὲ τὴν ἔκδοσιν τοῦ ὑπολοίπου κειμένου κατὰ τὸν Vaticanus Gr. 728 διὰ τὸν (ψευδο)Πορφύριον Γάζης καὶ τὴν ἔκδοσιν J.-P. Migne διὰ τὸν Μιχαὴλ Ψελλόν.

Μὲ τυπογραφικὰ στοιχεῖα μεγαλύτερα τυποῦνται τὰ χωρία τοῦ Ἄσματος Ἀσμάτων, ὑπὸ δὲ τὸ κείμενον παρέχονται τὰ ἀντίστοιχα χωρία τοῦ Ἄσματος Ἀσμάτων καὶ τὸ κριτικὸν ὑπόμνημα.

Ὅπως παρατηρεῖται ἐκ τοῦ κριτικοῦ ὑπομνήματος τὸ κείμενον τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ διαφέρει κατὰ πολὺ τοῦ κειμένου τοῦ (ψευδο)Πορφυρίου Γάζης.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Γ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

#### SIGLA

Π ψευδοΠροκόπιος Γάζης, Vaticanus Gr. 728, φύλ. 204-215

Ψ Μιχαὴλ Ψελλός, Fr. Ducaeus, σσ. 748-761

## ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ (;) ΕΙΣ ΤΟ ἈΣΜΑ ἈΣΜΑΤΩΝ

Κατὰ τὸν κώδικα EBE 2410, φύλ. 285-287<sup>v</sup> (καὶ τὸ χειρόγραφον Vaticanus Gr. 728, φύλ. 204-215 ὡς καὶ τὴν ἔκδοσιν Fr. Ducaeus, Bibliothecae Veterum Patrum, τόμ. II, σσ. 748-761.

Τοῦ αὐτοῦ εἰς τὸ Ἄσμα τῶν Ἀσμάτων. Λόγος ΙΣ'

**Μία ἐστὶ περιστερεὰ τελεία τῇ μ(η)τρί αὐτῆς. Ἐκλεκτὴ ἐστὶ τῇ τεκούσῃ αὐτὴν** (Ἄσμα ζ', 9).

Εἴτουν ἡ μετὰ τὸ πιστεῦσαι Θ(ε)ῶ καὶ φόβῳ μ(έν) τ(ῶν) ἀπει[λ]ῶν καθαρθῆναι, ἐλπίδι δὲ τ(ῶν) ἐπαγγελιῶν φωτισθῆναι ἀγαπητικ(ῶς) διατεθεῖσα περὶ τὸ ἀγαθὸν (καὶ) μὴδ' ἕτερόν τι ποιοῦσα αὐτό, ἀλλὰ δι' αὐτὸ ὡς φύσει καλόν. Αὕτη γὰρ μία μὲν ἐστὶν ὡς κατὰ θέσιν ἐνωθεῖσα τῷ ἐνὶ (καὶ) μόνῳ Θ(ε)ῶ καὶ παρ' αὐτῷ ἀκίνητος μένουσα, περιστερεὰ δὲ ὡς πν(ευμα)τικὴ καὶ τελεία τῇ πανταίῃ σοφίᾳ ὡς πρὸς ταύτην ἀνατατ(ικῶς) δι' ἐκάστης ἀρετῆς συναχθεῖσα τὴν ἐν αὐτῇ ποιησαμένην(ην) τ[ὴν] πρόοδον κατὰ τὴν ἐκάστ(ης) ἀρετῆς γένεσιν ἢ τινι σοφίᾳ (καὶ) ἐκλελεγμ(ένη) ἐστὶν ἀπὸ τῶν δουλίδ(ων) καὶ μισθωτῶν ὡς υἱοθετησαμ(ένη) ταύτην κατὰ τὴν ἐν χάριτι θέωσιν.

**Εἶδοσαν αὐτὴν θυγατέρες (καὶ) μακαριοῦσιν αὐτὴν, βασιλίσσαι (καὶ) παλλακαὶ αἰνέσουσιν αὐτὴν** (Ἄσμα ζ', 9, παρηλλαγμένον).

Δηλονότι ἐν πείρᾳ τῶν κατορθωμάτων αὐτῆς γεγόνασιν αἱ μόνον πισταὶ ταύτης μαθήτριά, ὅς ἐν τῷ λουτρῷ τῆς παλιγγενεσί(ας) ἀπέτεκ(ε) (καὶ) μόνῳ λόγῳ αὐτὴν ἐκθειάσουσιν. Αἱ δὲ διὰ φωτισμοῦ ἔργων δικαιοσύνης τῆς τοῦ Θ(εο)ῦ βασιλεί(ας) ἀντιποιοῦμεναι καὶ αἱ

1 (ἐκλ.) ἐστὶ om. Π || 3 Ἦγουν Ψ || 5 μὴ δι' Ψ || 7 θέωσιν Ψ || 10 καὶ (ante τὴν) add. Ψ ποιουμένη Ψ τὴν (ante πρ.) om. Ψ || 19 καὶ (ante δικ.) add. Π

ζ', 9 μία ἐστὶ περιστερεὰ μου, τελεία μου, μία ἐστὶ τῇ μητρὶ αὐτῆς, ἐκλεκτὴ ἐστὶ τῇ τεκούσῃ αὐτὴν ζ', 9 εἶδοσαν αὐτὴν θυγατέρες καὶ μακαριοῦσιν αὐτὴν βασιλίσσαι καὶ γε παλλακαὶ καὶ αἰνέσουσιν αὐτὴν

20 διὰ φόβ(ον) τ(ῶν) κολάσεων παντοίων κακ(ῶν) ἀπεχόμεναι (καὶ) δι' ἔργων ἐπαινέσουσιν αὐτὴν, ἐπειδὴ περ δόξα τῆς διδασκάλου ἐστὶ τῶν μαθητριῶν ὁ φωτισμ(ός) (καὶ) ἡ κάθαρσις περὶ ἧς καὶ ἐροῦσι

**τίς αὕτη ἐκκύπτουσα ὡσεὶ ὄρθρος, καλὴ ὡς σελήνη, ἐκλεκτὴ ὡς ἥλιος, θάμβος ὡς τεταγμένοι;** (Ἄσμα ζ', 10).

25 Δηλαδὴ θανμασία τις ἐστὶν ἡ διδάσκαλος ἡμ(ῶν) ὡς ταῖς μ(έν) ἀποστάσ(αις) τῶν ἔργων τοῦ σκότ(ους) διὰ καθάρσε(ως) μήπω δὲ τὰ ἔργα τῆς δικαιοσύνης(ης) καταλαβούσ(αις) διὰ φωτισμοῦ γνώσε(ως) συγκαταβαίνουσα διδασκαλικ(ῶς) ὡς τι ἐώθιν(όν) φ(ῶς) ἐν τῷ τὰ μ(έν) τέως ἀχώρητα ταύταις μυστήρια κρύπτειν, παραδηλοῦν δὲ τὰ 30 χωρητὰ (καὶ) ταῖς ἀπειλαῖς τῶν μελλουσ(ῶν) κολάσεων πρ(ός) ὑπακοὴν ἐπιστόφειν. Ταῖς δὲ πιστευσάσ(αις) μ(έν) τῷ τῆς ἀληθεί(ας) κηρύγματι μήπω δὲ καθαρθείσας τῶν τοῦ σκότ(ους) τῆς κακίας ἔργων ἀγαθὴ ἐστὶν ὡς ταῖς πρ(ός) μετάνοιαν διδασκαλίαις, καθάπερ τι σεληνιακὸν φῶς τὴν νύκτα τῆς ἀγνοί(ας) τούτων καταφαιδρύνουσα· 35 ταῖς δ' ὡς ἐν ἡμέρᾳ εὐσχημόν(ως) περιπατούσ(αις) ἐναρέτοις ψυχαῖς ἐκλελεγμ(ένη) ἐστὶν, οἷάπερ τις ἥλιος τ(ῶν) λοιπ(ῶν) κατ' οὐ(ρα)νὸν φῶτ(ων) αἶγλη τε καὶ μεγέθει διαφανέστερος ὡς ἀνατέλλουσα ταύταις φῶς ἀληθοῦς γνώσε(ως) κἀντεῦθεν ἐκπλήττουσα τ(ὰς) ὁρώσ(ας) αὐτὴν καθάπερ ἐπιφάνειά τις ἀγγελικῶν τάξεων. (Καὶ) 40 ταῦτα μ(έν) αἱ μαθήτριά περὶ τῆς διδασκάλου εἰρήκασιν, τάδε δ' αὕτη περὶ τούτ(ων) πρὸς τὸν νυμφίον φησὶν·

**εἰς κῆπον καρύ(ας) κατέβην ἰδεῖν ἐν γεννήματι τοῦ χειμάρρου, ἰδεῖν εἰ ἦνθησ(εν) ἡ ἄμπελος, εἰ ἦνθησ(αν) αἱ ροαὶ** (Ἄσμα ζ', 11, παρηλλαγμένον).

45 Ἦτοι συγκατέβην (ἐ)κ τοῦ ὕψους τῆς μυστικῆς θεωρίας ταῖς γεωργοῦσας ψυχαῖς οἷονεὶ κάρνα [κ]ατὰ μὲν τὸ ἐκτὸς λέπτυνον πικρά, κατὰ δὲ τὸ ἐντὸς σκληρά, κατ' αὐτὸν δὲ τ(ὸν) ἔνδον τ(ῶν) τοιού-

21 Τῶν γ' Πατέρων (ante ἐπειδὴ περ) add. Ψ || 23 ἡ (ante ἐκκ.) add. Ψ ἐκκαλύπτουσα (cancellatum) Π ἐκκύπτουσα Π' || 25 ἡ om. Π sed ἡ Π' || 27 φωτισμόν Ψ || 28 ὥστε Π διδ. ἐτι ἐώθ. Ψ || 31 ἐπιστρέφειν Ψ || 40 Τῶν γ' Πατέρων (post εἰρήκασιν) add. Ψ Ταῦτα ... εἰρήκασιν bis Ψ τὰ δ' Ψ || 42 γεννήμασι Ψ || 43 ροαὶ Ψ || 46 καρύα Π

ζ', 10 τίς αὕτη ἡ ἐκκύπτουσα ὡσεὶ ὄρθρος, καλὴ ὡς σελήνη, ἐκλεκτὴ ὡς ὁ ἥλιος, θάμβος ὡς τεταγμένοι ζ', 11 εἰς κῆπον καρύας κατέβην ἰδεῖν ἐν γεννήμασι τοῦ χειμάρρου, ἰδεῖν εἰ ἦνθησεν ἡ ἄμπελος, ἐξῆνθησαν αἱ ροαί·

τ(ων) λεπύρ(ων) καρπ(όν) ἡδέα, τὴν τῇ πικρίᾳ τ(ων) ἀκουσίων πει-  
 ρασμ(ων) καὶ τῇ σκληρότητι τ(ων) ἐκουσί(ων) πεφυλαγμ(ένην) γλυ-  
 50 κύτητα τῶν ἀρετῶν ἀπὸ τε τῶν κατ' ἑλλειψιν αὐτῶν καὶ τῶν καθ'  
 ὑπερβολ(ήν) / (φύλ. 285<sup>v</sup>.) παθῶν ὥστε θεάσασθαι ἐν τῇ ὑπομονῇ  
 αὐτῶν κνήματι οὕσῃ τῆς ρεούσης θλίψεως ἐκ τοῦ χειμῶνος τῶν πει-  
 ρασμῶν· ἡ θλί[ψις γ]ὰρ ὑπομον[ήν] κατεργάζεται εἴτε εὐχαριστία εἴτε  
 δυσφημία προσάγεται σοι τῷ ἱατρικ(ῶς) ἀλλ' οὐ τιμωρ[ητι]κ(ῶς) παι-  
 55 δεύοντι. Θεάσασθαι δὲ πάλιν ἐάν τε αὐτὸς ὁ ἐν Εὐαγγελίοις εἰρηκ(ῶς)  
 ὅτι «ἐγὼ εἰμι ἡ ἄμ[π]ελος» ἐν τῇ ὑπομονῇ ταύτῃ προδείκνυσαι ὡς  
 ἄνθος βότρυος ποιοῦντος οἶν(ον) τ(ὸν) φύσε(ως) ἐκστατικόν/ κατὰ  
 τὴν τῆς θεώσε(ως) χάριν· ὁ γὰρ ἐν ὑπομονῇ (καὶ) αὐτῆς τῆς ἰδί(ας)  
 φύσε(ως) ὑπεροχῶν τὴν ὑπὲρ φύσιν τῆς θεώσε(ως) δέχεται χάριν  
 60 καὶ ἐὰν αἱ δίκην ροιῶν τῷ μὲν φαινομ(έν)ῳ λεπύρῳ στυφουσῶν, τῷ  
 δ' ἐντὸς τούτου κεκρυμμ(ένῳ) καρπῷ τοὺς γενομένους γλυκαινουσῶν,  
 πεφυλαγμέναι μ(έν) τῷ τοῦ φόβου σου στυπτικῷ, εὐφραίνουσαι (δὲ)  
 τοὺς γευσσάμενους τῇ τῆς εἰς σὲ ἐλπίδος γλυκύτητι ἀρεταί, δηλαδή  
 ἡ φρόνησις (καὶ) ἡ ἀκεραιότη(ης) δίκην ἀνθοῦν(ος) καρποῦ ἐδείχθη-  
 65 σαν. (Καὶ) ἐν τῇ ὑπομονῇ ἡ μ(έν) φρόνησις τὴν εἰς σὲ πίστιν ὡς  
 τινα κεφαλὴν ἀπὸ τοῦ ἐχθροῦ φυλάττουσα ἄτρωτον, ἡ δ' ἀκεραιότης  
 τ(ήν) εἰς τὸν πλησίον ἀγάπην ἀσάλευτον ἐν ταῖς τῶν πειρασμ(ων)  
 ποικίλαις ἐπαγωγ[α]ῖς, καθὼς αὐτὸς ἐν Εὐαγγελίοις εἰρηκ(ας)· «ἰδοὺ  
 ἐγὼ ἀποστέλλω ὑμᾶς ὡς πρόβατα ἐν μέσῳ λύκ(ων), γίνεσθε οὖν  
 70 φρόνιμοι ὥστε ὄφεις (καὶ) ἀκέραιοι ὡς αἱ περιστρεφαί.

**Ἐκεῖ δώσω τοὺς μαστοὺς μου σοι** (Ἄσμα ζ', 11).

Πάντως ἐν τῷ προειρημ(έν)ῳ κήπῳ τῶν ἀρετῶν, ὅς ἐστι αἱ  
 ταύταις πεφυτευμέναι μαθήτριά, τὴν εἰς αὐτὰς ἡθικὴν καὶ φυσικὴν  
 διδασκαλίαν καὶ οἷάπερ γάλακτι φυσικῇ καὶ καταλλήλῳ τροφῇ ταύ-  
 75 τ(ας) τρέφουσι. Προσάξω σοι τῷ νυμφίῳ ὡς ἐντεῦθεν τὸ σὸν τε ποι-  
 οῦσα θέλημα καὶ σοι τ(ὰς) μαθητευομέν(ας) μοι προσάγουσα. Εἴτα

48-49 πειρασμῶν...ἐκουσίων om. Π || 56 προδείκνυται Ψ || 57 τῆς  
 φ. Ψ || 58 τῆς (θ.) om. Ψ || 59 θεότητος Ψ || 62 στυπτικῶς Ψ || 65 Καὶ  
 om. ΠΨ || 68 τοῖς (ante Εὐ.) add. Π || 69 γίνεσθαι cod. || 70 ὡς οἱ Ψ || 71  
 μαστούς ΠΨ || 72 εἰρημένῳ Ψ αἱ om. Π sed αἱ Π<sup>1</sup> || 73 ἐν (ante ταύ.) add.  
 ΠΨ || 74 μου (post διδ.) add. ΠΨ καὶ (post διδ.) om ΠΨ αἱ (ante οἷα.) add. Π  
 αἷς ante οἷα. add. Ψ || 75 τρέφουσα Ψ τε om. Π. || 76-77 Εἴτα ... λόγον om. Π

ζ', 11 ἐκεῖ δώσω τοὺς μαστούς μου σοί

στρέφουσα πρὸς τὰς μαθητευομέν(ας) τ(ὸν) λόγον οἶονεῖ φησὶ πρὸς  
 αὐτάς, ὅτι εἰ καὶ συγκατέβην ὑμῖν ἐκ τοῦ μυστικώτερον) ὁρᾶν ἐν  
 ἐαυτῇ τ(ὸν) νυμφίον μου εἰς τὸ θεάσασθαι αὐτὸν (καὶ) ἐν ὑμῖν ὡς  
 80 εἰρηκα, ἀλλὰ

**οὐκ ἔγνω, ψυχὴ μου**, (Ἄσμα ζ', 12).

Δηλαδή οὕτω θεασάμην αὐτὸν ἐν ὑμῖν ὡς μὴ τελειωθείς(αις)

ἔτι κατὰ Χ(ριστό)ν. Οὗτος δ' ἐντεῦθεν

**ἔθετό με ἄρματα Ἀμιναδάβ** (Ἄσμα ζ', 12).

Εἴτονν πεποιήκῃ με ὁ χήμ(α)τ(α) ἐαυτοῦ ὡς ταῖς διδασκαλίαις  
 85 φέρουσιν αὐτὸν ἐφ' ἐαυτῆς πρ(ὸς) ὑμᾶς διαφόρ(ως) (καὶ) καταλλήλως  
 ὑμῖν· Ἀμιναδάβ γὰρ ἄρχων λαοῦ μου ἐρμηνεύεται, ὅς ἐστι Χριστός, ὁ  
 ἄρχηγός τῆς σ(ωτη)ρί(ας) ἡμ(ων). Αἱ δὲ φασὶ πρὸς αὐτὴν

**Ἐπίστρεφε, ἐπίστρεφε ἡ Σουλαμίθις, ἐπίστρεφε, ἐπίστρεφε**  
 90 **(καὶ) ὀφόμεθα ἐν σοὶ** (Ἄσμα ζ', 1).

Ἦτοι συγκατάβαινε ἀπὸ τοῦ ὕψους τῆς μυστικῆς θεωρί(ας)  
 πρ(ὸς) τὴν διὰ τῶν τεσσάρ(ων) γενικῶν ἀρετῶν ἡθικὴν διδασκαλίαν  
 ἡμ(ων), συμμετριάζουσα κατὰ τὰς εἰρημένας ἀρετὰς τετραχ(ῶς) ταῖς  
 ἔτι ὑπὸ τῶν παθῶν ὀχλουμέναις ἡμῖν. Ἡ δι' ἀπάθειαν εἰρηνεύουσα,  
 95 ἡ Σουλαμίθις γὰρ εἰρηνεύουσα ἐρμηνεύεται, καὶ θεασόμεθα ἐν σοὶ ἃ  
 μήπω ἐν ἐαυταῖς ἐωράκαμ(εν) διὰ τὴν ἡμετέραν ἀτέλειαν. Ἐρωτᾷ δ'  
 αὕτη αὐτάς

**τί ὄψεσθε ἐν τῇ Σουλαμίθιδι ἡ ἐρχομ(έν)η ὡς χοροὶ τῶν**  
**παρεμβολῶν** (Ἄσμα ζ', 1).

100 Ἦγουν τί ἐν ἐμοὶ θεάσεσθε ἐν εἰρηνευούσῃ ὡς μηκέτι πολε-  
 μικ(ῶς) (καὶ) αγωνιστικ(ῶς) κατὰ τὴν πρᾶξιν τ(ήν) κεκρυμμ(ένην)  
 μου διάθεσιν φανερούση διὰ τοῦ σώματος, ἀλλὰ λογικ(ῶς) (καὶ)  
 γνωστικ(ῶς) τοῖς ἀληθ(ῶς) ἀγαθοῖς ἐμμενούσῃ διὰ τελειότητα ἡ ἐκ

77 τὸν λόγον πρὸς τὰς μαθητευομένας Ψ δὲ (post οἶονεῖ) add. Π<sup>1</sup> || 80  
 ἀλλὰ om. Π || 81 ἔγνω Ψ ἡ (ante ψ.) add. Ψ || 82 τελειωθείσας Ψ || 87 μου  
 om. Ψ || 88 Τῶν Ὑ Πατέρων (post ἡμῶν) add. Ψ μαθήτριά (post δὲ) add. Ψ  
 πρὸς τὴν νύμφην Ψ || 89 Σουλαμίτις ΠΨ || 94 τῶν om. Ψ ἐρμηνεύουσα ἡ Σ.  
 Ψ || 95 Σουλαμίτις Ψ || 98 Σουλαμίτιδι ΠΨ || 100 θεάσασθε Ψ τῇ εἰρ. Ψ ||  
 101 τὴν (ante πρ.) om. Ψ || 102 λογιστικῶς Π

ζ', 12 οὐκ ἔγνω ἡ ψυχὴ μου ζ', 12 ἔθετό με ἄρματα Ἀμιναδάβ ζ', 1  
 Ἐπίστρεφε, ἐπίστρεφε ἡ Σουλαμίτις, ἐπίστρεφε, ἐπίστρεφε καὶ ὀφόμεθα ἐν σοὶ  
 ζ', 1 τί ὄψεσθε ἐν τῇ Σουλαμίτιδι; ἡ ἐρχομένη ὡς χοροὶ τῶν παρεμβολῶν

τοῦ κατὰ τ(ῶν) παθ(ῶν) πολέμου ἐπανερχομένη πληθὺς, ὥσπερ τινὲς  
 105 ἐπινικίους ἄδοντ(ες) ὕμν(ους) χοροὶ τῶν ἐκ πολέμου ἐπανερχομ(έ-  
 νων)· γενναί(ως) γὰρ ἐν τῇ κατὰ τῶν παθῶν πολέμῳ ἀγωνισάμεναι  
 κατὰ τ(οὺς) τρόπ(ους) τ(ῶν) ἀρετ(ῶν) ὡς ἐπινικί(ους) ὕμνους τ(οὺς)  
 τούτων λόγους ἄδεται γνωστικ(ῶς), αἱ δὲ τ(ὸν) ταύτης ἔπαινον ποι-  
 εῖσθαι ἀπαρχόμ(εν)αι φα(σ)ι

110 **Τί ὠραιώθησαν διαβήματά σου ἐν ὑποδήμασι, θύγατερ Να-  
 δάβ** (Ἄσμα ζ', 2).

Δηλονότι θανμάσι(ον) κάλλος ἐνδείκνυνται αἱ κατὰ τὰς ἀρε-  
 τὰς συγκαταβατικάι πρὸς ἡμ(ᾶς) πορεῖαί σου ἐν τοῖς τούτων κατὰ  
 πρᾶξιν τρόποις, οἷς οἴαπερ ὑποδήματα ὑποδέδενται, ἵνα διὰ σώματος  
 115 δειχθῶσιν τ(αῖς) ἀτελέσιν ἡμῖν (καὶ) τυπωθῶμ(εν) πρὸς ἀρετὴν τῷ  
 κατὰ σε παραδείγματι, θύγατερ Θε(εο)ῦ, ὡς ἀκούοντα τ(ῶν) λόγων  
 αὐτοῦ οἶα π(ατ)ρ(ὸς) δς πάντων μ(έν), κἂν μὴ θέλωσιν, ἄρχει· σοῦ  
 δὲ (καὶ) ἐκουσ(ί)ως)· / ( φύλ. 286) Ναδάβ γὰρ ἄρχων ἢ ἡγεμὼν ἐ-  
 κουσια(ζό) μενος ἐρμη(νεύε)ται. Οὕτω δὲ εἰσὶν αἱ κατ' ἀρετὴν πορεῖαί  
 120 σου ὠραῖαι ὅτι

**ρυθμοὶ μηρῶν σου ὁμοιοὶ ὁρμίσκοις ἔργα χειρῶν τεχνίτου**  
 (Ἄσμα ζ', 2, παρηλλαγμένον).

Δηλαδή αἱ κατὰ λόγον εὐτακτοὶ κινήσεις τῶν περὶ τ(ὰς) ἐν  
 ἀνέσει (καὶ) φθορᾷ καταγινομέν(ων) πρακτικῶν σου δυνάμεων, τῆς  
 125 ἐπιθυμ(ί)ας λέγω καὶ τοῦ θυμοῦ, ὡς ἐπὶ τοῦ τεχνίτου λόγου ἀπὸ  
 τῶν γεν<ν>ητῶν (καὶ) φθαρτῶν πρ(ὸς) τὰ ὑπὲρ ταῦτα καμπτόμεναι  
 παρειαζόνται ὁρμίσκοις εἰργασμένοις ὑπὸ χειρῶν τεχνίτου καμπτοῖς  
 τῷ σχήματι· ὅθεν καὶ

130 **ὀμφαλός σου κρατῆρ τορευτὸς μὴ ὕστεροῦμ(ενος) κράμα**  
 (Ἄσμα ζ', 3).

104 κατὰ om. Ψ || 108 ἄδετε ΠΨ Τῶν γ' Πατέρων (ante αἱ) add. Ψ αἱ  
 δὲ μαθήτριάι τὸν τῆς νύμφης ἔ. Ψ || 109 φασὶν Π || 110 ὑποδήματι Ψ Ναβὰδ  
 Ψ || 113 συγκαταβάντι Π ἴσως συγκαταβατικάι Π' καὶ (ante πρ.) add. Π ὕμᾶς  
 Ψ || 114 οὗς ΠΨ || 116 ἀκούουσα Π'Ψ τὸν λόγον Π || 118 Ναβὰδ Ψ || 119  
 δ' εἰ. Ψ || 121 ἔργω cod. || 123 π. τὰ Π. π. τὸ Ψ || 124 γενέσει ΠΨ || 125  
 τεχνιτοῦ τοῦ Ψ || 126 γενητῶν Ψ || 127 εἰργαζομένοις Ψ || 129 τορευτὸς Π  
 || 129 ὁ (ante ὀμφ.) add. Ψ

ζ', 2 ὠραιώθησαν διαβήματά σου ἐν ὑποδήμασί σου θύγατερ Ναδάβ ζ',  
 2 ρυθμοὶ μηρῶν ὁμοιοὶ ὁρμίσκοις ἔργον τεχνίτου ζ', 3 ὀμφαλός σου κρατῆρ  
 τορευτὸς μὴ ὕστεροῦμενος κράμα

Πάντ(ως) τὸ αἰσθητικόν σου, δι' οὗ ὡς δι' ὀμφαλοῦ τὸ ἐν μήτρᾳ  
 βρέφος τρέφει φυσικῶς τῇ κατ' αἰσθησιν θεωρίᾳ τῶν ὄντ(ων) συλ-  
 ληφθεῖσα ὑπὸ τῆς πάντ(ων) μ(ητ)ρ(ὸς) σοφίας καὶ τῇ κακίᾳ νη-  
 πιάζουσα δοχεῖον ἐστὶ τῆς φυσικῆς τ(ῶν) ὁρατῶν γνώσεως καλῶς  
 135 τῇ μαχαίρᾳ τοῦ πν(εύματ)ος ἐξεσμέν(ον) καὶ τῆς ἀπάτης ἀπηλλαγ-  
 μ(έν)ον· κἀντεῦθεν ὡς μὴ ἀλόγως τ(ῶν) αἰσθητῶν ἀντιλαμβανόμε-  
 νον οὐ φιλὰς τὰς ἐπιφανεί(ας) τῶν ὁρατῶν ἐπιφέρεται ἀ[λλὰ] πάσ(ας)  
 τοῖς πν(ευματ)ικοῖς τούτων λόγοις κεκερασμένας· ἡ δὲ

**κοιλία σου θημωνία σίτου πεφραγμένη ἐν κρίνοις** (Ἄσμα ζ', 3).

Ἦτοι τὸ φανταστικόν σου, ὅπερ οἶα κοιλία σὺν τοῖς περιττώ-  
 140 μασι τ(οὺς) ἐκ τῶν βρωμάτων) χυμ(οὺς) ἀδιακρίτως τούτ(ων)  
 ἐπιφερομ(έν)η ἅμα ταῖς ἐμφανείαις τῶν ὁρατῶν τ(οὺς) τούτων  
 [ἐ]πιφέρεται λόγους. Απόθεσις ἐστὶ (καὶ) διαμονή, ὅπερ τὸ θυμωνία  
 δηλοῖ, τοῦ ἐνδοθεν τ(ῶν) φανθεισῶν ἐπιφανειῶν ὡς ὑπὸ ἀσταχύων  
 145 σίτου περικαλυπτομ(έν)ου τῆς ἐν ὅλοις ἀληθεί(ας) λόγου ἄχρῃς ἂν  
 μετ' ἐπιστήμης] διακρίνασα ἐφελκύσεται αὐτ(ὸν) ἡ διάνοια (καὶ) γυ-  
 μνὸν παντὸς ἐπικαλύμματος (καὶ) προβλήματος παραπέμψη τῷ νῷ.  
 Πεφυλαγμ(έν)η δέ (ἐστιν) ἡ ἀπόθεσις αὕτη ἐν τῇ διὰ τῶν κρίνων τοῦ  
 ἀγροῦ παραδειγματιζομ(έν)η ἐν εὐαγγελίοις ἀμεριμνία, ἵνα μὴ ὑπὸ  
 150 τῶν τοῦ βίου διαφθαρῆ μεριμνῶν (καὶ) τοῦ ἐν ταύτῃ πν(ευματ)ικοῦ  
 καρποῦ ὁ καλὸς ὁ γεωργός) νοῦς στερηθῇ. (Καὶ) οὕτω μὲν ἡ κοιλία  
 σου. Οἱ δὲ

**δύο μασθοὶ σου ὡς δύο νεβροὶ δίδυμοι δορκάδος** (Ἄσμα ζ', 4).

Ἦ(γουν) ἡ φυσικὴ (καὶ) ἡ ἠθικὴ διδασκαλία σου, δι' ὧν τὰς ἀ-  
 155 τελεῖς τρέφεις ἡμᾶς, οἴαπερ γάλακτι, τοῖς φυσικοῖς λόγοις καὶ τρό-  
 ποις πρὸς τὴν ἐν Χ(ριστ)ῷ τελειότητα ἅμα ἐκ σοῦ κατὰ μ(έν) θεω-  
 ρίαν ὀξυδερε(ῶς), κατὰ δὲ πρᾶξιν ὀξυδρόμ(ως) προϊᾶσιν, ὡς μήτε  
 τ(ὸν) λόγον ἄπρακτον μήτε τ(ὴν) πρᾶξιν ἄλογον ἐπιδεικνυμένης.  
 Πρὸς τούτοις δὲ

132 τρέφῃ Ψ τὴν ... θεωρίαν Π || 133 πάντως Ψ || 135 ὕξεσμέν(ον)  
 cod. || 137 ἀρετῶν Ψ || 141 ἀδιακρίτους ΠΨ || 142 ἐπιφανείαις Ψ || 148 ὑπό-  
 θεσις Π ἀπόθεσις Π' αὐ. ἡ διὰ Ψ || 151 ὁ (post καλ.) om. ΠΨ νοῦς om. Π || 153  
 μαστοὶ ΠΨ || 156-157 ὀξυδρόμῳ ... πρᾶξιν om. Π || 158 ἄλογον Π λόγον  
 Π1

ζ', 3 κοιλία σου θημωνία σίτου πεφραγμένη ἐν κρίνοις ζ', 4 δύο μαστοὶ  
 σου ὡς δύο νεβροὶ δίδυμοι δορκάδος



160 **τράχηλός σου ὡς πύργος ἐλεφάντινος** (Ἄσμα ζ', 5).  
 Εἴτουν τὸ συνάπτον τῷ νῶ τὴν αἴσθησιν λογικόν σου καθάπερ  
 τράχηλος τῇ κεφαλῇ τὸ λοιπὸν) σῶμα, οἷα μ(έν) πύργος αἶρεται κατ'  
 ἀρετὴν ἀπὸ τῶν σαρκικῶν πρὸς τὰ πνευματικὰ (καὶ) οὐ(ρά)νια·  
 οἷα δ' ἐλεφάντινος λεῖον ὑπάρχει (καὶ) καθαρὸν δια τὸ ἀπηλλάχθαι  
 165 τῆς κατ' ἔλλειψιν ἀρετῆς (καὶ) ὑπερβολὴν μολυντικῆς τ(ῶν) ψυχῶν  
 ἀνισότητος. (Καὶ)  
**ὀφθαλμοί σου ὡς λίμναί/ι ἐν Ἑσσεβὼν ἐν πόλαις θυγατρὸς**  
**πολλῶν** (Ἄσμα ζ', 5).

Δηλαδή αἱ θεωρητικαὶ τῆς ψυχῆς σου δυνάμεις, οἵαπερ λίμναι  
 170 συναγωγαὶ τῶν ἐν (ἐκ κῶδιξ) ταύταις εἰσερέντ(ων) ὑδάτ(ων) συν-  
 ἄγουσιν ἐν τῇ αὐξήσει τῆς κατ' ἀρετὴν θεί(ας) καρποφορίας, ὅπερ τὸ  
 Ἑσσεβὼν ἐρμηνεύεται. Διὰ μέσων τ(ῶν) αἰσθήσεων, δι' ὧν ὡς τινων  
 πυλῶν εἰς νοερὰν ψυχὴν ἢ τῶν ὄλων γνῶσις εἰσιεῖναι πέφυκε τὴν  
 τικτομένην κατὰ θεωρίαν γνῶσιν (ἐ)κ τῆς διαφορῶν φύσε(ως) τ(ῶν)  
 175 ὄντων. Πρὸς(ς) δὲ τούτοις

**μυκτῆρ σου ὡς πύργος τοῦ Λιβάνου σκοπεύων πρόσωπον Δα-**  
**μασκοῦ** (Ἄσμα ζ', 5).

Δηλονότι τὸ οἷάπερ εὐωδίαν ἀπὸ δυσωδίας διαχωρίζον τὰς  
 ὑποθήκας τ(ῶν) εἰς διακονίαν ἀποστελλομ(ένων) διὰ τοὺς μέλλον-  
 180 τ(ας) κληρονομ(εῖν) σ(ωτη)ρίαν λειτουργικ(ῶν) πνευματ(ῶν) ἀπὸ  
 τῶν ὑποβολῶν τ(ῶν) τῆς πονηρίας πνευματ(ῶν) διακριτικόν σου.  
 Οἶονεὶ πύργος ὑψηλοτάτου κατὰ τ(ὸν) Λίβανον ὄρους ἀποβλέπων  
 κατὰ πρόσωπον τῆς πόλε(ως) Δαμασκοῦ (καὶ) τὰς ἐκεῖθεν τ(ῶν) ἐχ-  
 θρ(ῶν) [ἐ]φόδους τῷ Ἰ(σρα)ήλ. Μηνύων ἐξ ὑψηλοτάτης γνώσεως τὰς  
 185 ἐπελεύσεις τε καὶ ἐνέδρας τ(ῶν) ἀκαθάρτ(ων) πνευματ(ῶν) ἀπο-  
 βλέπει (καὶ) διακρίνει καὶ τ(οὺς) δόλ(ους) αὐτῶν τῷ κατὰ τὸ δυ-  
 νατ(ὸν) Θ(εὸ)ν ὁρῶντι νοῖ σου. Μηνύων ἀνέπαφόν σε τῆς παρ' αὐτῶν  
 βλάβης διατηρεῖ, τοιοῦτον δέ σου ἐστὶ τὸ διακριτικὸν ὅτι

163 καὶ (ante πρὸς) add. Π || 165 τῆς ψυχῆς Π || 169 δυνάμεις om. Π sed  
 in Π<sup>1</sup> || 170 ἐκ ταύτης Π sed ἐν ταύταις in Π<sup>1</sup> ἐν αὐταῖς Ψ || 178 χωρίζον Ψ ||  
 181 ὑπερβολῶν Ψ || 182 ὑψηλότατος Ψ ὅρος Ψ || 183 τὸ (ante πρόσ.) add. Ψ ||  
 184-187 Μηνύων ... νοῖ σου om. Π || 184 μηνύων Ψ || 187 μηνύων Ψ || 188 ὅτι om. Π

ζ', 5 ὁ τράχηλός σου ὡς πύργος ἐλεφάντινος ζ', 5 οἱ ὀφθαλμοί σου ὡς  
 λίμναι ἐν Ἑσσεβὼν, ἐν πόλαις θυγατρὸς πολλῶν ζ', 5 μυκτῆρ σου ὡς πύργος  
 τοῦ Λιβάνου σκοπεύων πρόσωπον Δαμασκοῦ

**κεφαλὴ σου ἐπὶ σὲ ὡς Κάρμηλος** (Ἄσμα ζ', 6).

190 Πάντως Χ(ριστὸς) ὁ νυμφίος σου, ὁ ζῶν (καὶ) ἐνεργῆς λόγος  
 (καὶ) διῆκνυ(εν)ος ἄχρει μερισμοῦ ψυχῆς καὶ πνεύματος ἐπίγνω-  
 σίς ἐστὶν ἐν σοὶ περιτομ(ῆς), / (φύλ. 286<sup>v</sup>) ὅπερ ὁ Κάρμηλος ἐρμη-  
 νεύεται, περιελών σο/ν τὸ ἀπὸ γ[ενέ]σε(ως) τ(ῶν) παθ(ῶν) κάλυμ-  
 μα τῇ μαχαίρᾳ τοῦ πνεύματος. Κάντεσθεν τὸ ὄμμα τῆς διανοί(ας)  
 195 σου καθαρῶς ὁ [ρᾶν] δύναται τὰς μηχανὰς τ(ῶν) νοητῶν ἐχθρῶν μῆ-  
 τινας πάθους ἐπισκοτοῦντος αὐτῷ. Διόπ[ερ] καὶ

**πλόκιον κεφαλῆς σου ὡς πορφύρα** (Ἄσμα ζ', 6).

Ἦτοι ἡ διὰ λόγων καὶ τρόπ(ων) πλεχθεῖσά σοι διδασκαλία αὐ-  
 τοῦ, χάριτι τοῦ Χ(ριστοῦ), οἷα βασιλεί(ας) ἐνδυνά ἐστι τοῦ νοός  
 200 σου περιβολή, ἐν ἣ οὗτος παθῶν γίνεται αὐτοκρατῶρ καὶ ὑπάρχει  
**βασιλεὺς δεδεμένος ἐν παραδρομαῖς** (Ἄσμα ζ', 6).

Ἦγουν μὴ τινι ὑποκείμενος πάθει ἀλλὰ τῇ σχολίῳ τῆς εἰρημέ-  
 νης θείας διδασκαλί(ας) δεδεσμημ(έν)ος ἐν παρόδοις τῆς παρού-  
 σης βιοτῆς, ἵνα μὴ καταπέσῃ τῷ κατ' αἴσθησιν τῶν προσκαίρων  
 205 ὀλισθηρ(ῶν). Διὰ γοῦν ταῦτα πάντα

**τί ὠραιώθης καὶ τί ἡδύνθης** (Ἄσμα ζ', 7).

Εἴτουν θαυμάσι(ον) περιεβάλου κάλλος, δηλαδή τὸ καθ' ὁμοίω-  
 σιν τοῦ ἀρχετύπου. Καθ' ὃ τῷ νυμφίῳ συγγινομ(έν)η (καὶ) ἀπολαύου-  
 σα τούτου ἐπλήσθης πνευματικῆς ἀφράστου ἡδονῆς. Καὶ γὰρ

210 **ἀγάπη ἐν τρυφαῖς σου** (Ἄσμα ζ', 7).

Δηλονότι ταῖς κατ' ἀρετὴν γευσσάμ(έν)η γὰρ καὶ θεασάμ(έν)η  
 ὅτι Χ(ριστὸς) ὁ Κ(ύριος) οὐκέτι φόβῳ τῷ ἀγαθῷ ἐντρυφᾷ, ἀλλ' ὁ-  
 λη τῆς ἀγάπης τούτου ἐξήρηται, ἥτις ἔξω βάλλει τ(ὸν) φόβον. Ὁ-  
 215 θεν τὸ

**μέγεθός σου ὁμοιώθη τῷ φοίνικι** (Ἄσμα ζ', 8).

Πάντως τὸ κατ' ἀρετὴν ὕψος σου παρείκασται τῷ τῇ μ(έν) γῇ

189 ἡ (ante Κάρ.) add. Ψ || 192 τῆς (ante ἐν) add. Ψ ὁ om. Π ὀνομάζεται  
 Π || 199 χάριτι τοῦ om. Ψ βασιλείας Ψ || 204 βιωτῆς cod. || 205 ὀλοσθηρῶ Π  
 Διὰ ... πάντα om. Ψ Τῶν γ' Πατέρων (ante τί) add. Ψ || 208-209 ἀπολάβουσα cod.  
 || 209 σωματικῆς Π A Mai in margine πνευματικῆς ? || 212 ἐντρυφᾷ Π<sup>1</sup> ὅλης Π

ζ', 6 κεφαλὴ σου ἐπὶ σὲ ὡς Κάρμηλος ζ', 6 καὶ πλόκιον κεφαλῆς σου  
 ὡς πορφύρα ζ', 6 βασιλεὺς δεδεμένος ἐν παραδρομαῖς ζ', 7 τί ὠραιώθης καὶ  
 τί ἡδύνθης ζ', 7 ἀγάπη ἐν τρυφαῖς σου ζ', 8 τοῦτο μέγεθός σου, ὁμοιώθη  
 τῷ φοίνικι

οὐκ εἰς βάθος ἐρριζωμένῳ εἰς ὕψος δ' ἱκανῶς ἀνατρέχοντι φοίνικι.  
 Καὶ γὰρ καὶ αὐτὴ τ(ῶν) γηῖν(ων) διὰ τὴν ἀνάγκην τοῦ σώματος  
 220 ἀκροῖς τοῖς λογισμοῖς ἐπιπαύουσα αὐτῶν ἅπτη τῶν οὐ(ρα)νίων εἰς  
 μέτρον ἡλικί(ας) τοῦ πληρώματος τοῦ Χ(ριστο)ῦ φθάσασα  
 καὶ οἱ μασθοὶ σου τοῖς βότρυνσι (Ἄσμα ζ', 8).

Ἡ(γουν) ἡ ἠθικὴ (καὶ) ἡ φυσικὴ διδασκαλία σου δι' ὧν ἡμᾶς  
 ἔτι νηπί(ας) οὖσας γάλα ἐπότισας εἰσαγωγικ(ῶς) πρὸς(ς) θεοσέβειαν  
 ἐκπαιδεύουσα νῦν ὁμοιώνται τοῖς τοῦ φοίνικος βότρυνσι ἐν τῷ ἐστιᾶν  
 225 ἡμ(ᾶς) προκοπᾶσ(ας) εἰς τελειότητα τὴν θειοτέραν διδασκαλίαν ὡς  
 μελιτώδη γλυκύτητα τῶν βοτρύνων τοῦ φοίνικος. Τὸ γοῦν μέγεθός  
 σου τῆς διδασκάλου τῷ φοίνικι παρεικάσασα ἡ μαθητευομένη σοὶ  
 πληθύνει.

εἶπα ἀναβήσομαι ἐπὶ τῷ φοίνικι, κρατήσω τ(ῶν) ὕψων αὐ-  
 230 τοῦ καὶ ἔσονται δὴ μασθοὶ σου ὡς βότρυνες τῆς ἀμπέλου (Ἄσμα ζ',  
 9, παρηλλαγμένον).

Δηλαδή ἐν ἐμαντῇ βουλευτικ(ῶς) ἔφην ἀνελεύσομαι μιμητι-  
 κ(ῶς) ἐπὶ τὴν κατ' ἀρετὴν τῆς διδασκάλου μου τελειότητα καὶ τὰ  
 κατὰ γνῶσ(ιν) ὑψηλότατα αὐτῆς καταλήψομαι θεωρήματα. Καὶ αἱ  
 235 φυσικ(ῶς), ὅλα μαζοί, τρέφουσαι με διδασκαλαί σου ὑπάρξουσι πάν-  
 τως ὡς βότρυνες τῆς ἀληθινῆς ἀμπέλου Χ(ριστο)ῦ χορηγοῦσαί μοι  
 τὴν κατὰ χάριν θέωσιν, ἥτις δίκην οἴνου φύσε(ως) τ(ὸν) νοῦν ἐξιστᾷ  
 καὶ πρὸς(ς) τὰ ὑπὲρ φύσιν μεθίστησιν. Ἐντεῦθεν δὲ

(καὶ) ὁσμὴ ρινός σου ὡς μῆλα (Ἄσμα ζ', 9).  
 240 Εἶπον ἡ πληροῦσά με νοητῆς εὐωδίας τοῦ παναγίου πν(εύμα-  
 το)ς χάρις, ἣν αὐτὴ μ(έν) εἰσέπνευσ(ας) ἀπὸ τοῦ νυμφίου ταύτης  
 μεταλαβοῦσα, ἐμοὶ δὲ ταύτην ἐνέπνευσας μεταδοῦσά μοι αὐτῆς, ὅλα  
 περ μῆλα, τ(ήν) ὥραν μ(έν) εὐπρεπῇ, εὐώδη δὲ τὴν ὁσμὴν καὶ τὴν  
 γεῦσιν ἡδέα. Εὐπρεπῆς μ(έν) κατὰ τ(οὺς) τρόπ(ους) τ(ῶν) ἀρετῶν,

218 αὐτὴ Ψ || 221 μαστοὶ ΠΨ || 224 ὁμοιοῦνται Π || 225 προσκοπᾶσας  
 Ψ θεοτέραν cod. || 227 διδασκαλίας Ψ || 230 μαστοὶ ΠΨ || 232 ἀνηλεύσομαι  
 cod. || 233 διδασκαλίας σου Ψ || 234 Καὶ om. Ψ || 235 μαστοὶ Ψ || 238  
 μεθίστησιν cod. || 239 ρινός cod. || 240 Ἡτουν cod. με om. Ψ

ζ', 8 καὶ οἱ μαστοὶ σου τοῖς βότρυνσι ζ', 9 εἶπα ἀναβήσομαι ἐπὶ τῷ  
 φοίνικι, κρατήσω τῶν ὕψων αὐτοῦ, καὶ ἔσονται δὴ μαστοὶ σου ὡς βότρυνες τῆς  
 ἀμπέλου ζ', 9 καὶ ὁσμὴ ρινός σου ὡς μῆλα

245 εὐπν(ους) δὲ κ(α)τὰ τ(οὺς) λόγους αὐτῶν (καὶ) γλυκεῖα κατὰ τὴν  
 πείραν μοι ἔσεται

καὶ λάρυγγέ σου ὡς οἶνος ἀγαθὸς πορευόμενος τῷ ἀδελφιδῷ μου  
 εἰς εὐθύτητ(ας) ἱκανούμενος χεῖλεσί μου (καὶ) ὁδοῦσιν (Ἄσμα ζ',  
 10).

250 Ἦτοι ὁ διδασκαλικὸς λόγος σου, οἷάπερ οἶνος κάλλιστος, καρ-  
 δίας εὐφραντικὸς ὑπάρξει μοι προφερόμενος ἐν τῷ ἀγαπητῷ μου, οὗ  
 μοι αὐτὴ τ(ὸν) πόθον ἐνέσταξας εἰς ἀπλανεῖς κατ' ἀρετὴν ὁδοὺς ἐν  
 τῷ ἔχεσθαι τούτου ὡς ἀληθεί(ας) καὶ μὴ συγχωρεῖν με εἰς τὰ κατ'  
 ἔλλειψιν τῆς ἀρετῆς πάθη ἢ τὰ καθ' ὑπερβολήν. Πλαγιάζειν πρὸς δὲ  
 255 καὶ ἀρκῶν ταῖς τε ὀρεκτικαῖς μου δυνάμεσι, δι' ὧν ὅλα χεῖλέων πᾶν  
 ἀσπάζομαι τὸ κατὰ βούλησ(ιν). (Καὶ) τ(αῖς) διανοητικαῖς, δι' ὧν  
 ὡς τινων ὁδόντ(ων) πρὸς βρωσιν πν(ευμα)τικὴν τὸ δυσχερὲς τ(ῶν)  
 νοημ(ά)τ(ων) καταλαίνω, τῆς γοῦν πληθύος τ(ῶν) μαθητευομέ-  
 ν(ων) ἀπαιτησάσης τ(ὸν) διδάσκαλον ἐπιστρέψαι ἀπὸ τοῦ ὕψους  
 260 τ(ῆς) μυστικῆς θεωρίας (καὶ) συγκαταβῆναι κατὰ τὴν ἠθικὴν φιλο-  
 σοφίαν αὐταῖς, ὥστε θεάσασθαι ἐν αὐτῇ τὰ εἰρημένα ταύτης πν(ευ-  
 μα)τικὰ κάλλη (καὶ) συναναβῆναι ταύτῃ διὰ μιμήσε(ως) πρὸς ταύ-  
 τ(ας) αὕτη φησίν·

ἐγὼ τῷ ἀδελφιδῷ μου (καὶ) ἐπ' ἐμὲ ἡ ἐπιστροφή αὐτοῦ  
 265 (Ἄσμα ζ', 11).

Ἦγουν ἐγὼ τῷ ἀγαπητῷ μου τ(ήν) ὑπὲρ ὕμ(ῶν) δέησιν προσ-  
 αγάω, ἡ ἀναθεμένη ἐμναυτὴν ὅλην αὐτῷ (καὶ) χωρὶς αὐτοῦ μηδ(έν)  
 ποιεῖν βουλομένη. (Καὶ) ἐπ' ἐμὲ τὴν οὕτω φρονοῦσαν, ἡ ἀπὸ τῆς ἰδίας  
 περιωπῆς ἐπιστροφή / (φύλ. 287) αὐτοῦ ἔσται ἐπακούοντος τῆς ὑπὲρ  
 270 ὕμ(ῶν) δέησε(ως) μ [(ου) καὶ δι' ἐμο] ὃ ὑμῖν ἐπικαμπτ(έν)ου τε

247 ὁ (αντε λάρ.) add. Ψ || 251 προφ. αὐτῷ ἀγ. Π τῷ Π<sup>1</sup> ἀγ. σου Ψ  
 || 252 αὐτὴν Π αὐτὴ Π<sup>1</sup> τὸν om. Ψ || 254 τὰ (post ἡ) om. Π Πλησιάζειν Ψ  
 || 256 ἀσπάζω μὲν Ψ || 259 τὴν δ. Ψ || 266-267 Δηλαδή αὕτη τῷ ἀγαπητῷ  
 μου ὅλην ἐμναυτὴν ἀνεθέμην Ψ || 267 αὐτῷ om. Ψ οὐδὲν Ψ || 268 βούλομαι  
 Ψ || 268-269 φρ. ἡ αὐτοῦ συγκατάβασις γίνεται ἐπιστρέφοντος ἀπὸ Ψ || 269  
 περιοπῆς cod. || 269-272 περ. ὅπως ὁ ἀόρατος ὁρῶτο τοῖς βουλομένοις τοῦτον  
 ὁρᾶν. Ἀλλ' οὐκ ἀνέχομαι μόνον τῆς ἱερᾶς αὐτοῦ ἀπολαύειν κοινωνίας, βούλομαι

ζ', 10 καὶ ὁ λάρυγγέ σου ὡς οἶνος ὁ ἀγαθὸς πορευόμενος τῷ ἀδελφι-  
 δῷ μου εἰς εὐθύτητα ἱκανούμενος χεῖλεσί μου καὶ ὁδοῦσιν. ζ', 11 Ἐγὼ τῷ  
 ἀδελφιδῷ μου καὶ ἐπ' ἐμὲ ἡ ἐπιστροφή αὐτοῦ

καὶ ὁρωμένου τοῦ ὁράτου. Αναφέρουσα δὲ αὐτῷ τὴν ὑπὲρ ὑμῶν αἴτησιν φημί·

**Ἐλθέ, ἀδελφιδέ μου, ἐξέλθωμεν εἰς ἀγρὸν** (Ἄσμα ζ', 12).

Εἴτουν δεῦρο, [ἀ]γαπητέ μου, ἐξέλθωμ(εν) ἐγὼ τε ἡ μυστικῶς  
275 θεωροῦσά σε καὶ αὐτὸς οὕτως μοι θεωρούμενος πρὸς [τὸν] χ[ορὸν]  
τ(ῶν) μαθητενομέν(ων) μοι, ὃν ὥσπερ ἀγρὸν τινα τριβόλ(ων) (καὶ)  
ἀκανθ(ῶν) τ(ῶν) συμπιγνουσῶν αὐτὸν τοῦ βίου μεριμνῶν καὶ λο-  
γισμ(ῶν) ἐμπαθῶν ἐξεκάθηρα, ἐξέλθωμ(εν) δὲ φανερώσαντες αὐτῷ  
τὴν πν(ευματ)ικὴν συνάφειαν ἡμ(ῶν) ἐν τοῖς κατὰ πρᾶξιν τρόποις  
280 τῶν ἀρετῶν. Ἐξιώντες δ', ὡς εἴρηται,

**αὐλισθῶμ(εν) ἐν κώμαις** (Ἄσμα ζ', 12).

Ἦγουν κατασκηνώσωμ(εν) ἐν ψυχ(αῖς) ταῖς ἐν τῷ ὀνόματί  
σου πάσας τὰς θεωρητικὰς καὶ τὰς ὁρεκτικὰς δυνάμεις αὐτῶν (καὶ)  
τ(ὰς) αἰσθήσεις ἐπὶ τὸ αὐτὸ συναθροισούσαις, οἷάπερ κῶμαι τ(οὺς)  
285 οἰκοῦντας αὐτάς. Αὐτὸς μ(έν) οἰκητήριόν σου ἐν ἀγίῳ πν(εύματ)ι  
ταύτ(ας) ποιοῦμενος, ἐγὼ δὲ αὐτὴν παριστῶσα ταύταις παρὰδειγ-  
μα πρὸς σὴν εὐαρέστησεν

**ὀρθρίσωμ(εν) εἰς ἀμπελῶνας** (Ἄσμα ζ', 13).

Αὐτ(ὸς) μ(έν) ὁ ἥλιος τῆς δικαιοσύνης ἀνατέλλων φῶς γνώ-  
290 σε(ως) τ(αῖς) καρποφορούσ(αις) ψυχαῖς τὴν τῶν πόν(ων) ὑπομονήν,  
ἥπερ ὡς τις βότρυς διὰ πολλ(ῶν) θλίψεων ἀποσταίνει τ(ὸν) διὰ τὴν  
ἐλπίδα τῆς μελλούσης μισθαποδοσίας εὐφ[ραντι]κὸν τῆς καρδίας  
οἶνον, ἐγὼ δὲ κατὰ τ(ὴν) εἰρημένην ἀνατολήν τ(οὺς) τρόπ(ους) τῆς  
ὑπομονῆς ταύταις ὑποδεικνύουσα τῷ κατ' ἐμὲ παραδείγματι. Οὕτω  
295 δ' ὀρθρίσαντες

**ἴδωμ(εν), εἰ ἦρθησ(εν) ἡ ἄμπελος, ἦρθησ[εν] ὁ κυπρισμός,**  
**ἦρθησαν αἱ ροαὶ** (Ἄσμα ζ', 13).

δὲ καὶ τοὺς ἀτελεῖς ἔτι παρ' αὐτοῦ σωτηρίας τυχεῖν. Διὸ βοῶ καὶ λέγω Ψ || 272  
Καὶ (ante φ.) add. Π φησὶν Π || 273 Ἐλθέ, ἀδελφιδέ μου, καὶ τὰ ἐξῆς. Τῶν γ'  
Πατέρων. Λέγει οὖν ἡ νύμφη πρὸς τὰς μαθητενομένας Λοιπὸν τῷ νυμφίῳ μου  
καὶ τὴν αἴτησιν ὑμῶν ἀναφέρουσα φημί. Ἐλθέ, ἀδελφιδέ μου, ἐξέλθωμεν εἰς  
ἀγρὸν Ψ || 275 ὁ (ante οὖ.) add. Ψ || 278 ἐξεκάθηρας cod. φανερώσαντες Π<sup>1</sup>  
|| 282 σου (post κατ.) add. Π ταῖς ἐν om. Ψ || 286 ἐμαυτὴν Ψ || 291 ἥτις ὡς  
τις Ψ || 294-295 οὕτως δὲ Ψ || 297 ροαὶ Ψ

ζ', 12 ἐλθέ, ἀδελφιδέ μου, ἐξέλθωμεν εἰς ἀγρὸν ζ', 12 αὐλισθῶμεν ἐν  
κώμαις ζ', 13 ὀρθρίσωμεν εἰς ἀμπελῶνας ζ', 13 ὄωμεν εἰ ἦρθησεν ἡ ἄμπελος,  
ἦρθησεν ὁ κυπρισμός, ἦρθησαν αἱ ροαὶ

Ἦτοι θεασώμεθα σύ τε ὁ ἐν τῷ κρυπτῷ βλέπων καὶ γὰρ [ἡ] ἐν τῷ  
φανερῷ, ἐὰν ἡ εἰς σὲ τ(ῶν) μαθητενομέν(ων) μοι πίστις, ἥτις εἰς τὰς  
300 διαφόρους ἀρετάς, ὡς[ς] εἰς [κ]λήματα ἄμπελος διαιρεῖται, ἦρθησ(εν)  
ἐντὸς τε καθ' ἕξιν τοῖς λόγοις τῶν ἀρετῶν καὶ ἐκτὸς κατ' ἐνέργειαν  
τοῖς τρόποις αὐτῶν. Ὁ γὰρ κατὰ τοὺς λόγους τ(ῶν) ἀρετῶν ἀνθι-  
σμ(ὸς) τῆς ψυχῆς κυριεῖται κατὰ τ(οὺς) τρόπ(ους) αὐτῶν ἐν σαρκί,  
ἥς πίστε(ως) τὸ ἦρθεν μυστικὸν (καὶ) φανερόν ἄνθος ῥοῶν ἐστὶν ἄν-  
305 θος, αἵπερ ἐντὸς μ(έν) τὸ γλυκὺ τοῦ καρποῦ περιφέρουσιν, ἐκτὸς δὲ τὸ  
τοῦ λεπτύρου πικρόν. (Καὶ) γὰρ (καὶ) ὁ τῆς πίστε(ως) καρπὸς(ς) κατὰ  
μὲν τὴν κεκρυμμ(ένην) τῆς ψυχῆς διάθεσι(ν) εὐφραντικός ἐστι διὰ  
τὴν τῆς μελλούσης μισθαποδοσί(ας) ἐλπίδα, κατὰ δὲ τὴν ἐκτὸς τῆς  
σαρκὸς ὀδυνηρὸς διὰ τὸ τῆς ἀρετῆς ἐπίπονον

**ἐκεῖ δώσω τοὺς μασθού[ς] μ[ο]ύ σοι** (Ἄσμα ζ', 13).

[Δη] λονό[ τι] ἐν τῷ εἰρημένῳ ἀγρῷ τῶν μαθητενομέν(ων) μοι  
προσαγάγω σοι τῷ νυμφίῳ μου τ[ὴν] πρὸς ταύτας ἡθικὴν (καὶ) φυ-  
σικὴν διδασκαλίαν μου ὡς διὰ τούτ(ων) αὐτάς πρὸς(ς) σὴν μυστα-  
γωγίαν ἀνάξασα ἐν τῷ ἀποδείξει τ(ὴν) τῶν ὅλων φύσιν, σὲ τὸν ταύ-  
315 της αἴτιον αἰνιττομένην συμβολικ(ῶς) ὡς ἀλήθειαν (καὶ) οὐχὶ κατὰ  
τ(οὺς) ματαιόφρον(ας) Ἑλλήν(ας) παρασκευάσασα ταύτ(ας) ταῖς  
φυσικ(αῖς) ἐννοαῖς μακρὰν σου τῆς ἀληθεί(ας) ἀπάγεσθαι. (Καὶ)  
γὰρ

**Οἱ μανδραγόραι ἔδωκαν ὁσμὴν** (Ἄσμα ζ', 14).

Πάντ(ως) αἱ τῶν αἰσθητῶν ἐπιφάνειαι κατὰ τῆς γραφῆς σύμ-  
320 βολα, ἅπερ τὸν τούτοις κατ' αἴσθησιν ἐναπομένοντα νοῦν καὶ μὴ δι'  
αὐτῶν πρὸς(ς) τὴν ἀλήθειαν ἐγρηγορότ(ως) διαβαίνοντα νερκᾶν καὶ  
ἡλιθίᾶν, ὡς τινες μανδραγόραι παρασκευάζουσι, παρέσχον εὐωδίαν  
τ(ῶν) τῆς ἐν ὅλοις ἀληθεί(ας) λόγων πν(ευματ)ικῶς θεωρούμενα.  
325 Ἐντεῦθεν δὲ (καὶ)

**ἐπὶ θύραις ἡμ(ῶν) πάντα τὰ ἀκρόδρυα** (Ἄσμα ζ', 14).

Εἴτουν ἐπὶ ταῖς αἰσθήσεσί μου, αἵπερ ὡς θύραι τινὲς ἐξάγουσι  
μ(έν) ἐμὲ πρὸς(ς) ἀναζητησί(ν) σου ὡς πάντων αἰτίου διὰ τῆς τούτων

304 ρῆθεν Ψ || 306 τὸ (ante τοῦ) add. Ψ || 307 τὴν om. Ψ || 310  
μαστοὺς ΠΨ || 312 προσάξω Ψ || 313 τὴν μυσ. Ψ || 316 παρασκευάζειν Ψ  
|| 319 Αἱ Π || 320 καὶ τὰ τῆς Π<sup>1</sup>Ψ || 324 θεωρουμένων Ψ

ζ', 13 ἐκεῖ δώσω τοὺς μαστούς μου σοὶ ζ', 14 οἱ μανδραγόραι ἔδωκαν  
ὁσμὴν ζ', 14 ἐπὶ θύραις ἡμῶν πάντα ἀκρόδρυα

φυσικῆς ἐν πν(εύματι) θεωρί(ας), εἰσάγουσι δὲ σὲ κατὰ γνώσιν πρὸς  
 330 με διὰ μέσου νοός. Πρόθυροί εἰσι πάντες οἱ τοῖς τε συμβόλοις τῆς  
 Γραφῆς καὶ ταῖς ἐπιφανείαις τ(ῶν) αἰσθητῶν, ἅπερ ὡς δοῦναι τινὲς  
 ἀλογίαν Ἰουδαϊκὴν (καὶ) Ἑλληνικ[ήν] ἔτρεφ(ον) ἐγκεκεντρισμένοι τῆς  
 ἐν ὅλοις ἀληθεί(ας) λόγοι. Ὅθεν

335 14). **νέα πρὸς παλαιά,] ἀδελφιδέ μου, ἐτήρησά σοι** (Ἄσμα ζ',

Δηλαδή τ(οὺς) νεάζοντ(ας) τῇ καινοποιῶ τοῦ πν(εύματος) χά-  
 ριτι εὐαγγ[ε]λικούς λόγους πρὸς τοῖς παλαιωθεῖσιν ὑπὸ τῆς Ἑλληνι-  
 κῆς (καὶ) Ἰουδαϊκῆς ἀγνοί(ας) φυσικοῖς (καὶ) γραπτοῖς, ἀγαπητέ  
 μου, ἐφύλαξά σοι. Τοῖς μ(ἐν) γραπτοῖς καθαρθεῖσα (καὶ) ἠθικῶς παι-  
 340 δευθεῖσα, τοῖς δ[ε] φυσικοῖς φωτισθεῖσα καὶ τοῦ παντὸς αἰτιόν σε  
 διὰ τῆς τῶν γεγονότων θεωρίας κατιδοῦσα (καὶ) τοῖς πνευματικοῖς  
 τελειωθεῖσα (καὶ) θεολογοῦσά σου τὸ μετὰ Π(ατ)ρ(ὸ)ς καὶ Πν(εύ-  
 ματο)ς ὁμοούσιον. Λοιπ(ὸν)

**Τίς δώη σε ἀδελφιδού μου θηλάζοντα μασθοὺς μ(ητ)ρ(ό)ς**  
 345 **μου;** (Ἄσμα η', 1).

Ἦγουν, ἐπειδήπερ με ἡ πρώτη σου παρουσία πρὸς τὸ ἀπολαύ-  
 σαι σου ἡτοίμασται, / (φύλ. 287<sup>v</sup>.) τίς μοι κατὰ τὴν δυνάμειν σου  
 παρουσίαν παράσχη [σὲ τὸν ἀγαπητόν μοι μεθ' ἡμῶν ἐν τ[ῇ] τοῦ  
 π(ατ)ρ(ὸ)ς βασιλείᾳ, ἥτις ἐστὶν ἡ μ(ήτ)ηρ ἡμ(ῶν) τ(ῶν) πιστ(ῶν)  
 350 ἄν[ω] Ἱερουσαλήμ, πίνοντα τ[ὸ] καινὸν πόμα ρέον ἐξ αὐτῆς εἰς ἡμᾶς  
 κατὰ χάριν ἀμέσως ὡς τὸ ἀπὸ μαζῶν] [μ(ητ)ρ(ὸ)ς] γάλα εἰς τὰ  
 ἔκγονα ταύτης, κἀντεῦθεν) τρεφόμενοι τὴν τῶν ψυχ(ῶν) ἡμ(ῶν)  
 σ(ωτη)ρίαν τὸ τέλος τῆς πίστ[εως] τῶν ὑπὲρ φύσιν τὴν μέθεξιν τ(ῇν)  
 θεί(αν) (καὶ) ἀνεγνωτόν ἡδονήν, ἣν αὐτὸς ποιεῖν πέφυκας φύσει  
 355 κατὰ χάριν τοῖς ἀξίοις ἐνούμενος. Οὕτω γὰρ

329 σὲ om. Π || 330 πρόχειροι Ψ || 337 εὐαγγελικὸς λόγος Π (εὐαγγελι-  
 κούς λόγους Π<sup>1</sup> || 338 φυσικῆς καὶ γραπτῆς Π (φυσικοῖς καὶ γραπτοῖς Π<sup>1</sup> || 343  
 Λοιπὸν om. Ψ || 344 Τῶν γ' Πατέρων (ante Τίς) add. Ψ ἀδελφιδόν Π ἀδελφι-  
 δέ Ψ μαστοὺς ΠΨ || 346 μὴ ἡ Π || 347 ἡτοίμασε cod. || 348 παρέσχη Π  
 παράσχη Π<sup>1</sup> ἀγ. μου Ψ || 352 τρεφόμενον Π τρέφον Ψ || 354 ἀνεγνώτον Ψ  
 ἐμποιεῖν Ψ πέφυκε Ψ

ζ', 14 νέα πρὸς παλαιά, ἀδελφιδέ μου, ἐτήρησά σοι η', 1 Τίς δώη σε,  
 ἀδελφιδέ μου, μασθοὺς μητρὸς σου;

**Εὐροῦσά σε ἔξω φιλήσω σε καὶ γε οὐκ ἐξουδενώσουσί με**  
 (Ἄσμα η', 1).

Ἦτοι ἐπι [γν] οὔσά σε οὐχ ὥσπερ νῦν κατὰ πίστιν ἀλλὰ κατ'  
 εἶδος ἐν τῇ ἔξω τῆς θεϊκῆς σου οὐσίας ἡμετέρα οὐσία τὴν ἀφθαρσί-  
 360 αν ἡμῖν καὶ ἀτρεψίαν τὸν ἐπὶ τῆς κοινῆς δωρουμένον ἀναστάσε(ως)  
 ἀπολαύσω σου ἀμυκτηρίστως, κἀν νῦν παρὰ τῶν τὰ τοῦ κόσμου φρο-  
 νούντ(ων) ἐξευτελίζωμαι ὡς διὰ τὴν περὶ σὲ διάθεσιν πάντα περι-  
 φρονοῦσα τὰ πρόσκαιρα. Τίς δὲ ὁ τρόπος τῆς ἀπολαύσε(ως) ἔσται  
 μοι (καὶ) γὰρ

365 **παρλήψομαι σε, εἰσάξω σε εἰς οἶκον μητρὸς μου (καὶ) εἰς**  
**ταμειὸν τῆς συλλαβούσης] με· ποτιῶ σε ἀπὸ οἴνου τοῦ μυρεψικοῦ,**  
**ἀπὸ νάματος ροῶν μου** (Ἄσμα η', 2).

Δηλονότι π[α]ρὰ σοῦ χαρίζομ(έν)ου μοι τὴν θέωσιν λάβω σε  
 ποθοῦσα σου τὴν λαμπρότητα (καὶ) ἐν τῷ ταύτην θε [ἀσασθαι] εἰσα-  
 370 γάγω σε εἰς νοῦν, ὃς οἶκος μὲν ἐστὶ τ(ῶν) διὰ βαπτίσματος τεκού-  
 σης με, οἶα μ(ητ)ρ(ὸ)ς [τοῦ Πα]ναγίου Πν(εύματος) χάριτο(ς) ὡς  
 ταύτης διὰ τὸ κα[θ'] ὁμοίωσιν χωρητικός, ταμειὸν δὲ πάλιν αὐτῆς [ὡς  
 τ]οὺς ἀποκρύφους ταύτη(ς) θησαυρ(οὺς) διὰ τὸ κατ' εἰκόνα ἔχων  
 ἀποθέτους ἐν ἑαυτῷ, ἥτις με χάρις συνέλαβε διὰ πίστεως. Πρὸς τού-  
 375 τοις δὲ προσάξω σοι τῷ διψῶντι τὴν σ(ωτη)ρίαν μου ὡς τι πό-  
 μα τὴν τε ἀπὸ τῆς συνθέσεως τῶν ἐν πάσῃ τῇ κτίσει (καὶ) τῇ  
 Γραφῇ διαφόρων λόγων ἡρεσκόν μοι ἄληστόν σου ὡς ἀληθείας  
 γνώσιν. Ἦτις οἷάπερ εὐώδης οἶνος ἱλαρ[ύ]νων καρδίαν εὐφραίνει τὰς  
 μεταλαμβάνουσ(ας) ταύτης ψυχὰς (καὶ) τὴν ἀενάως μοι βλύζο[υσαν]  
 380 ἀγάπησίν σου ὡς ἀγαθοῦ ἀπὸ τε τοῦ φόβου τῆς ὑπεροχῆς σου καὶ  
 τοῦ πόθου τῆς μετ[οχ]ῆς σου τῶν δίκην ῥοῶν τῷ μὲν στυπτικῷ  
 στηριζόντων με, τῷ δὲ γλυκαίνοντι εὐφραίνοντ(ων) με. Εἴτα πρὸς

356 Εὐροῦσαν Π Εὐροῦσα Π<sup>1</sup> σε (post. Εὐρ.) om. Π. sed in Π<sup>1</sup> γε οὐδὲ Π  
 || 360 τὸν om. Ψ ἐπὶ om. cod. || 361 ἀμυκτηρίστως om. Ψ || 362 κατὰθεσιν  
 Ψ || 363 δ' Ψ || 368 παρὰ om. Ψ || 370 τῆς δ. Ψ τοῦ (ante βαπτ.) add. Ψ ||  
 372 ταμειὸν Ψ || 377 ἡρτη(ῶ)μένην μοι Π ἡρτημένην μοι Ψ || 379 ἀενάως  
 cod. Ψ || 380 ἀγ. τῆς τοῦ φόβου σου ὑπ. Ψ || 382 Τῶν γ' Πατέρων (post με)  
 add. Ψ

η', 1 εὐροῦσά σε ἔξω φιλήσω σε καὶ γε οὐκ ἐξουδενώσουσί μοι η', 2  
 παρλήψομαι σε, εἰσάξω σε εἰς οἶκον μητρὸς μου καὶ εἰς ταμειὸν τῆς συλ-  
 λαβούσης με· ποτιῶ σε ἀπὸ οἴνου τοῦ μυρεψικοῦ, ἀπὸ νάματος ροῶν μου.

τὰς μαθητευομένας αὐτῇ στρέφουσα πάλιν τὸν λόγον διδάσκει τ(ὴν) αἰτίαν τ(ῶν) παρ' αὐτῆς πρὸς τὸν νυμφίον [εἰρημένων φασκου

385 [σα]

εὐδώνυμος αὐτοῦ ὑπὸ τὴν κεφαλὴν μου (Ἄσμα ἡ', 3).

Ἦγουν ἐπειδήπερ αἱ τῶν ὑποδεχομ(ένων) κολάσεων τ(ὸς) ἐξ εὐωνύμ(ων) τοῦ νυμφίου μου ἀπειλαὶ νῦν ὑπὸ τὸ δίκην κεφαλῆς ἀρχικὸν τῆς ψυχῆς μου πάντως τὸ νοερὸν ὑποτάσσουσι τὸ αἰσθητικὸν

390 διὰ τοῦτο ἐν ἐλπίσιν εἰμὶ ὅτι

καὶ ἡ δεξιὰ αὐτοῦ περιλήφεται με (Ἄσμα ἡ', 3).

Εἴτουν τὰ ὑποδεχόμε(εν)α τ(ὸς) ἐκ δεξιῶν ἐπηγγελμένα ἀγαθὰ τῆς τοῦ Θ(εο)ῦ βασιλεί(ας) ὅλην με κατὰ τὸν μέλλοντα αἰῶνα περι-  
έξουσι ψυχῇ καὶ σαρκὶ τὴν ἀπέραντον εὐφροσύνην παρέχοντα. Πάντα

395 δὲ τὰ εἰρημένα διδασκαλικ(ῶς) εἶποῦσα

Ἦρκισα ὑμ(ᾶς), θνηγατέρες Ἱ(ερουσα)λήμ, ἐν ταῖς δυνάμεσι (καὶ) ἐν ταῖς ἰσχύσεσι τοῦ ἀγροῦ, τί [ἐ]γείριτε καὶ τί ἐξεγείρι-  
τε τὴν ἀγάπην, ἕως ἂν θελήσῃ (Ἄσμα ἡ', 4).

Ἦτοι κατησφαλισάμην ὑμ(ᾶς) ὥς δι' ὅρκου τῆς τῶν θεί(ων) 400  
μυστηρίων ἐξηγήσε(ως), μαθήτριαί μου, τῆς ἐν ἀγίῳ Πν(εύματι) δρώσης τ(ὸν) καταλλάξαντα ἡμ(ᾶς) τῷ ἰδίῳ π(ατ)ρί, ἀναδιδάξασα τὴν αἰτίαν, δι' ἣν ἐν ταῖς θεωρητικαῖς (καὶ) ταῖς πρακτικαῖς δυνάμε-  
σι (καὶ) ἰσχύσεσι ταῖς ἐν τῷ παρόντι κόσμῳ ἐνεργ(εῖαι)ς δυναμέναις 405  
ἐγείριτε κατ' ἀρετὴν (καὶ) ἐξεγείριτε κατὰ γνῶσιν ἐν ὑμῖν καθεύδειν δοκοῦντα, ὅταν ἀγνοῖται τὸ εὐθὲς (καὶ) μὴ πράττεται τὸ καλόν.  
Τ(ὸν) ἀγαπήσαντα ἡμᾶς (καὶ) δ[όντα] <ἐ>αὐτὸν λύτρον ὑπὲρ ἡ-  
μ(ῶν), ἕως ἂν εὐδοκήσῃ κατὰ τὴν δευτέρ(αν) αὐτοῦ παρουσίαν. Αὐ-  
τὸς [τὰ κατὰ φύσιν οἰκ/εῖα] δρᾶν ἐν ἡμῖν πάσχουσι κατὰ χάριν αὐτά.  
Αἱ δὲ θάμβους πληρωθεῖσ(αι) περὶ τῆς διδασκάλ(ου) φασὶ

383 αὐτὴ Ψ || 383-384 τὴν αἰτίαν om. Ψ || 387 αἱ om. Π sed in Π<sup>1</sup> || 388 εὐωνύμου Ψ μου om. Ψ τὸ om. Π sed in Π<sup>1</sup> || 395 ἐπάγει (post εἰπ.) add. Ψ || 397 ἐγείριτε Π ἐὰν ἐγείριτε καὶ ἐὰν Ψ || 397-398 ἐξεγείριτε Π || 403 ἐνεργείας om. Ψ ἐνεργεῖν Π || 404 ἐγείριτε...ἐξεγείριτε Π || 405 ἀγνοεῖτε Π πράττετε Π

ἡ', 3 εὐδώνυμος αὐτοῦ ὑπὸ τὴν κεφαλὴν μου ἡ', 3 καὶ ἡ δεξιὰ αὐτοῦ περιλήφεται με ἡ', 4 Ἦρκισα ὑμᾶς, θνηγατέρες Ἱερουσαλήμ, ἐν ταῖς δυνάμεσι καὶ ἐν ταῖς ἰσχύσεσι τοῦ ἀγροῦ ἐὰν ἐγείριτε καὶ ἐὰν ἐξεγείριτε τὴν ἀγάπην ἕως ἂν θελήσῃ.

410 Τίς αὕτη ἡ ἀναβαίνουσα λελευκανθισμένη, ἐπιστηριζομένη ἐπὶ τὸν ἀδελφιδὸν αὐτῆς; (Ἄσμα ἡ', 5).

Δηλαδή ὁποία ὑπάρχει αὕτη ἡ διδασκαλικ(ῶς) ἀπὸ μυστηρίων εἰς μυστηριωδέστερα ἀναβαίνουσα, κεκαθαρμένη παντὸς ρύπου ἁμαρ-  
τημάτ(ων) (καὶ) ἐπερειδομένη ἐπὶ τὸν ἀγαπητὸν αὐτῆς διὰ τῆς 415  
βεβαί(ας) εἰς αὐτὸν πίστεως; Ὁ γοῦν νυμφίος τὴν ἐπὶ ταῖς μαθη-  
τευομέναις τῆς νύμφης ὁρῶν ἐπιμέλειαν (καὶ) ἀπο[δε]χ[ό]μενος (κολοβόν) .

Ἡ συνέχεια μόνον κατὰ τὸ χειρόγραφον Vaticanus Gr. 728 καὶ τὴν ἔκδοσιν Fr. Ducaeus.

μενος τὴν ταύτης εἰς τὸν ἀγαθὸν διέγερσιν, ἀναμιμνήσκει αὐτὴν τοῦ προτέρου βίου, ὥστε μετριοφρονεῖν καὶ μὴ διὰ τῶν ἐπαίνων τῷ 420  
τῆς οἰήσεως πάθει περιπεσεῖν· καὶ φησι πρὸς αὐτὴν

Ὑπὸ μῆλον ἐξήγειρά σε ( Ἄσμα ἡ', 5).

Ἦγουν ὑπὸ τὴν δίκην μῆλου τέρποντος τὰς πλησίον τῶν αἰ-  
σθήσεων ἀπάσας ταύτας εὐφραίνουσας αἰσθητικὴν κτῆσιν καθευδού-  
σης σου τῇ πρὸς τὰ καλὰ ραθυμία καὶ τὴν πρὸς τὰ ὕλικά σχέσιν δι- 425  
ήγειρά σου τὸ φρόνημα πρὸς πόθον ἐμὸν λόγοις προνοίας καὶ κρίσεως.  
Καὶ γὰρ

ἐκεῖ ὠδίνῃσέ σε ἡ μήτηρ σου· ἐκεῖ ὠδίνῃσέ σε ἡ τεκοῦσά σε (Ἄσμα ἡ', 5).

Δηλονότι ἐν τῇ σχέσει τῶν ὕλικῶν συνελάβετό σε ἡ προμήτωρ 430  
σου Εὐὰ τῇ καθ' ἡδονὴν γενέσει καὶ ἀπέτεκέ σε τῇ κατ' ὁδύνην γεννήσει· ὕφ' ὧν συνείχου τῇ προσπαθείᾳ τῶν αἰσθητῶν, τὴν μὲν ἡδο-  
νὴν διώκουσα, τὴν δ' ὁδύνην φεύγουσα· κἀντεῦθεν φιλονεικοῦσα τῆς

412 ἡ om. Π || 413 ἀπὸ (ante) π. add. Π || 414 ἀγαπητὸν om. Π ἀδελφιδὸν Ψ ἀδελφιδὸν vel νυμφίον (post αὐτῆς) add. Π<sup>1</sup> || 414-415 διὰ ... πίστεως om. Ψ || 418 τὸ Ψ || 422 τὰς πλείους Ψ || 423 αἰσθητὴν Ψ κτίσιν Ψ || 424 διὰ τὴν Ψ || 427 ἡ (ante μῆτ.) om. Ψ ἐκεῖ (post σου) om. Ψ || 430 καθ' ὁδ. Ψ || 431 δι' (ante ἡδ.) add. Ψ [δὲ] δι' ὁδ. Ψ

ἡ', 5 Τίς αὕτη ἡ ἀναβαίνουσα λελευκανθισμένη, ἐπιστηριζομένη ἐπὶ τὸν ἀδελφιδὸν αὐτῆς ἡ', 5 Ὑπὸ μῆλον ἐξήγειρά σε ἡ', 5 ἐκεῖ ὠδίνῃσέ σε ἡ μήτηρ σου· ἐκεῖ ὠδίνῃσέ σε ἡ τεκοῦσά σε



ἡδονῆς τὸ τέλος, τὴν ὁδὸν φημί, ταύτης ἀποχωρεῖσαι, ὅπερ ἀμήχανον. Εἰ οὖν βούλει διαμένειν τῆς τοιαύτης σχέσεως, ἐλευθέρα.

Θές με ὡς σφραγίδα ἐπὶ τὴν καρδίαν σου, ὡς σφραγίδα ἐπὶ  
435 τὸν βραχίονά σου (Ἄσμα ἡ', 6).

Εἴτουν ἐν ἐμοὶ τῷ ἀρχετύπῳ μείνον τηροῦσα τῷ μὲν ἡγεμό-  
νι σου νῶ τὸ κατ' εἰκόνα καὶ ἀπλανῆ θεωρίαν καὶ διάθεσιν ἀγαπητι-  
κὴν ἐμοῦ· τῇ δ' ἐνεργητικῇ σου δυνάμει, τὸ καθ' ὁμοίωσιν, κατὰ  
πρᾶξιν ἀνυπόκριτον καὶ διάπειρον ἀποτροπὴν τοῦ κακοῦ· κἀντεῦθεν  
440 μενῶ καὶ αὐτὸς ἐν σοὶ φυλάττων ὥς τις σφραγὶς τοῦ διανοητικοῦ σου  
τὴν ἔξιν καὶ τὴν ἐνέργειαν ἀσύλους τῇ σχέσει τῶν ὀλικῶν.

Ὅτι κραταῖα ὡς θάνατος ἀγάπη· σκληρὸς ὡς ᾄδης ζῆλος  
(Ἄσμα ἡ', 6).

Ἦτοι ἐὰν ἐν τῇ ἐμῇ ἀγάπῃ καὶ τῷ δι' αὐτὴν ζήλῳ μενῆς, με-  
445 νῶ καὶ αὐτὸς ἐν σοὶ καὶ φυλαχθήσῃ ὡς εἴρηται· ἐπειδήπερ ἡ μὲν ὀλι-  
κὴ εἰς ἐμὲ ἀγάπη, ἰσχυρά ἐστιν ὡς πάσας ἐπὶ κακὸν ὁρμὴν τε καὶ κί-  
νησιν καταπαύουσα δίκην θανάτου. Ὁ δὲ δι' ἐμὲ ζῆλος, ἀνένδοτος τῷ  
κακῷ ὡς τὰς ἀλόγους ὁρμὰς δεσμεύων καὶ ἀπροΐτους κατέχων οἴα-  
περ ᾄδης. Καὶ γὰρ

450 **περίπτερα αὐτῆς, περίπτερα πυρὸς, φλόγες αὐτῆς** (Ἄσμα ἡ',  
6).

Δηλαδή ὅτι ὁ ἐκ πίστεως τῶν ἠπειλημένων κολάσεων φόβος  
καὶ ὁ ἐπ' ἐλπίδι τῶν ἐπηγγελμένων ἀγαθῶν πόθος εἰσὶ περὶ τὴν ἀγά-  
πην ὡς τινα πτερὰ κατὰ πρᾶξιν καὶ θεωρίαν ἀνυποῦντα αὐτὴν ἀπὸ  
455 πάντων τῶν γηϊνῶν πρὸς με τὸν ὑπερουράνιον καὶ οἷά μὲν τινος πυ-  
ρὸς τῆς ἀγάπης εἰσὶ περίπτερα. Ὡς τοῦ μὲν φόβου καταβαίνοντος  
πᾶσαν κακίαν καὶ ἐγκαθαίροντος τὴν ψυχὴν ἀπὸ παντὸς παθῶν

434 βούλη Ψ || 437 κατ' ἀπλ. Ψ || 438 ἀγαπητικὴν om. Ψ || 439  
διάπυρον Π' Ψ || 440 μὴ νῶ Π sed μενῶ Π' || 445 φυλαχθήσῃ Ψ || 446 πᾶσαν  
Ψ || 448 τὰς om. Ψ || 450 ἀνθρακες πυρὸς (post. πυρὸς) add. Π || 452-463  
Post Δηλαδή paebeat Ψ τὰ ἔργα τῆς πρὸς με ἐμπύρου ἀγάπης ἀναπτέρωσις  
ταύτης ἐστίν. Αὐγαζούσης ἐν τῷ φωτὶ τῆς ἀληθείας κατὰ θεωρίαν τὸν νοῦν  
καὶ ἀφανίζούσης τὴν ἄγνοιαν κἀντεῦθεν δαπανώσης κατὰ πρᾶξιν τῶν ἐντολῶν  
πᾶσαν κακίαν (οἷάπερ εὐπρηστον ὕλην φλόγες) καὶ ἐπιδιδούσης εἰς αὐξήσιν.  
Διόπερ Ὑδωρ || 456 κατακαίοντος Π'

ἡ', 6 Θές με ὡς σφραγίδα ἐπὶ τὴν καρδίαν σου, ὡς σφραγίδα ἐπὶ τὸν  
βραχίονά σου ἡ', 6 Ὅτι κραταῖα ὡς θάνατος ἀγάπη· σκληρὸς ὡς ᾄδης ζῆλος  
ἡ', 6 γὰρ περίπτερα αὐτῆς περίπτερα πυρὸς φλόγες αὐτῆς

μολυσμοῦ, τοῦ δὲ πόθου ἐξάπτοντος αὐτὴν πρὸς Θεόν, οἷα δὲ αὐτῆς  
αἰσθῆς τῆς ἀγάπης εἰσὶ φλόγες ὡς ταύτης ἀνγίζούσης τῇ ψυχῇ ἐν  
460 τε τῷ φλέγεσθαι ταύτην θείῳ πόθῳ καὶ συντηρεῖσθαι τὸν καταφλέ-  
γοντα αὐτὴν πόθον ἀγνῶ φόβῳ διαμένοντι εἰς αἰῶνα αἰῶνος. Ταύ-  
την δὲ

Ὑδωρ πολὺ οὐ δυνήσεται σβέσαι τὴν ἀγάπην καὶ ποταμοὶ οὐ  
συγκλύσουσιν αὐτὴν (Ἄσμα ἡ', 7).

465 Ἦγουν αἱ ῥέουσai ὡς πληθὸς ὑδάτων ἐκ τοῦ χειμῶνος τῶν  
ἀκουσίων πειρασμῶν πολλὰί θλίψεις καὶ αἱ τούτων ἀλλεπάλληλοι ὡς  
ποτάμια ῥεύματα ἐπαγωγαί. Ἐν αἷς τὰ τῆς πονηρίας πνεύματα τὴν  
εἰς ἐμὲ ἀγάπην σπεύδουσιν ἢ τέλεον ἐκριζῶσαι διὰ μισοθείας ἢ  
κατακαλύψαι διὰ μισανθρωπίας οὐ δυνήσονται οὔτε πάντῃ σβέσαι  
470 αὐτὴν διὰ βλασφημίας οὔτε κατακλύσαι καὶ ἀφανίσαι δι' ἀπροσεξίας  
τῶν ἐντολῶν μου· αἵπερ ἀποδεικνύουσι μὲν τὴν εἰς ἐμὲ ἀγάπην, συμ-  
περαίνονται δὲ εἰς τὴν τοῦ πλησίον· πλήν,

Ἐὰν δὲ ἀνὴρ τὸν πάντα βίον αὐτοῦ ἐν τῇ ἀγάπῃ, ἐξουθενώσει  
ἐξουθενώσουσιν αὐτὸν (Ἄσμα ἡ', 7).

475 Δηλονότι, ἐὰν ὁ μὴ τῇ τῶν προσκαίρων ἀπάτῃ ἐκθηλυνόμενος  
παράσχῃ τοῖς δεομένοις πάντα τὰ ὑπάρχοντα αὐτῷ διὰ τὴν πρὸς με  
ἀγάπην, εὐτελισμῷ ἐξευτελίζουσιν αὐτὸν αἱ ἀντικείμεναι δυνάμεις.  
Πάντως ὡς τὸν Ἰὼβ μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν παντὸς τοῦ αἰσθητοῦ πλού-  
του αὐτοῦ ἐξηντέλισαν, ἐξαιτούμεναι τοῦτον ἀπ' ἐμοῦ εἰς δοκίμιον  
480 τῶν διὰ σαρκὸς ὁδυνῶν καὶ τοὺς φίλους αὐτοῦ εἰς τούτου ὄνειδισμὸν  
ἐπεγείρουσι. Ταῦτα τοίνυν αὐτῇ εἰδυῖα, ὅταν πάσας μου τὰς ἐντολὰς  
τηρήσῃ καὶ ὁδὸν σοὶ ἐπέλθῃ σαρκὸς κατὰ συγχώρησιν ἐμὴν, γίνω-  
σκε τὸ τοιοῦτον ἐπισυμβαίνειν σοι, ἵνα σου ἡ πρὸς ἐμὲ ἀγάπη πᾶσι  
κατάδηλος γένηται, μὴ ἐνδιδούσης τοῖς πειρασμοῖς καὶ οὐχὶ διὰ τὸ  
485 μὴ εἶναι πρόνοιαν ἐπὶ πάντα διήκουσαν. Ἡ δὲ Νύμφη τοῦ Χριστοῦ  
Ἐκκλησία ἥδη μὲν τὴν ἑαυτῆς παρ' αὐτοῦ λαβοῦσα ἀσφάλειαν ποθοῦσα

466 ἀλλυπάλληλοι Ψ || 468 ἐκριζῶσαι τέλεον Ψ || 470 ἀπραξίας Ψ ||  
471-472 συμπερόνται Ψ τὴν om. Ψ τὸν Ψ || 473 δόξη Ψ || 475 ἐὰν om. Ψ ||  
479 εὐτελίσουσιν Ψ || 478 ὃ τὸν Ψ || 481 ἐπεγείρουσαι Ψ || 482 τηρῆς Ψ ||  
486 Τῶν γ' Πατέρων (post διήκουσαν) add. Ψ

ἡ', 7 Ὑδωρ πολὺ οὐ δυνήσεται σβέσαι τὴν ἀγάπην καὶ ποταμοὶ οὐ  
συγκλύσουσιν αὐτὴν ἡ', 7 Ἐὰν δὲ ἀνὴρ πάντα τὸν βίον αὐτοῦ ἐν τῇ ἀγάπῃ,  
ἐξουθενώσει ἐξουθενώσουσιν αὐτὸν

δὲ καὶ τὴν διὰ βαπτίσματος κατὰ γνώσιν καὶ ἀρετὴν τελείωσιν τῆς τῶν κατηγουμένων αὐτῆς Ἰουδαίων τε καὶ Ἑλλήνων ὁμηγύρεως. Περὶ ταύτης φησὶ πρὸς αὐτήν·

490 Ἀδελφὴ ἡμῶν μικρὰ καὶ μαστοὺς οὐκ ἔχει (Ἄσμα η', 8).

Εἴτουν ἢ διὰ τὴν ὁμοφυΐαν ἀδελφὴ ἡμῶν χρηματίζουσα πληθὺς ἀτελῆς ἔτι δι' ἀπιστίαν ἐστί. Καὶ διὰ τοῦτο λόγους καὶ τρόπους ἀρετῶν προσφερομένους σοὶ τῷ Νυμφίῳ, οἷα μαζοὺς, ἵν' ἐν τούτοις ἀπολαύσῃς τῆς σωτηρίας αὐτῆς, οὐ κέκτηται. Καὶ

495 τί ποιήσωμεν τῇ ἀδελφῇ ἡμῶν ἐν ἡμέρᾳ ᾗ ἂν λαληθῇ ἐν αὐτῇ; (Ἄσμα η', 8).

Δηλαδή τί διαπραξόμεθα ἐπὶ τῇ εἰρημένῃ ἀδελφῇ ἡμῶν, ἐν ᾗ καιρῷ τὸ σὸν κατὰ πίστιν παραδέξεται κήρυγμα;

500 Εἰ τεῖχος ἐστίν, οἰκοδομήσωμεν ἐπ' αὐτὴν ἐπάλξεις ἀργυρᾶς. Καί, εἰ θύρα ἐστί, διαγράψωμεν ἐπ' αὐτὴν σανίδα κεδρίνην (Ἄσμα η', 9).

Ἦτοι ἐὰν μὲν τῇ πράξει τῶν νομικῶν ἐντολῶν ὠκοδόμηται δίκην τεῖχους, ἐπιθήσωμεν ἐπ' αὐτὴν ὥσπερ ἐπάλξεις ἀργυρᾶς τοὺς τηλαυγεῖς κατὰ γνώσιν λόγους τῶν ἐν τῷ νομικῷ Γράμματι συμβόλων. Ἐὰν δὲ τῇ κατ' αἴσθησιν φυσικῇ θεωρίᾳ διαμορφώσωμεν αὐτὴν οἷον σανίδα κεδρίνην τὴν τὰς μεριζούσας τὸν νοῦν συσφίγγουσας αἰσθήσεις καὶ ἐξ ἔργων τὴν βεβαίωσιν ἔχουσαν πίστιν ἀποβαλλομένην τῇ μαχαίρᾳ τοῦ Πνεύματος πᾶσαν τε δόξαν ψευδῆ καὶ ἀρετῆς ἔλλειπιν καὶ ὑπερβολήν. Κἀντεῦθεν τὴν ἐν σοὶ τελειότητα αὐτὸς μὲν τῇ εἰρημένῃ πληθύει δωρήσει, ἐγὼ δ' ὑπουργήσω. Ἐπειδὴ 510 ἤκουσε τῶν τῆς Διδασκάλου καὶ Νύμφης ῥημάτων ἢ ἐξ Ἰουδαίων

488 αὐτῇ Ψ || 489 αὐτὸν Π'Ψ || 490 Ἡ (ante Ἀδ.) add. Ψ μαστοὺς Π || 492 διὰ Ψ τὴν (ante ἀπ.) add. Ψ || 493 μοι Π sed σοὶ Π1Ψ || 493 ἀπολαύσῃ Ψ || 495 ποιήσωμεν Ψ ληθῇ Π sed λαληθῇ Π'Ψ || 497 ἐν om. Ψ || 500 αὐτῇ Ψ || 500 διαγράψωμεν Ψ ὅπ' Ψ || 503 ἐπιθήσωμεν Ψ || 505 ἡνοικται οἷα εἰσαγωγὸς γνώσεως θύρα (post θεωρίᾳ) add. Ψ διαμορφῶμεν Ψ ἐν αὐτῇ Ψ || 506 αἰσθ. συσφίγ. Ψ τὴν βεβαίαν συνέχουσας πίστιν Π' || 510 Τῶν γ' Πατέρων (post ὑπουργήσω) add. Ψ ἐπεὶ δὲ Π'Ψ καὶ om. Ψ

η', 8 Ἀδελφὴ ἡμῶν μικρὰ καὶ μαστοὺς οὐκ ἔχει η', 8 τί ποιήσωμεν τῇ ἀδελφῇ ἡμῶν ἐν ἡμέρᾳ ᾗ ἂν λαληθῇ ἐν αὐτῇ; η', 9 Εἰ τεῖχος ἐστίν, οἰκοδομήσωμεν ἐπ' αὐτὴν ἐπάλξεις ἀργυρᾶς. Καὶ εἰ θύρα ἐστί, διαγράψωμεν ἐπ' αὐτὴν σανίδα κεδρίνην

πρὸς πίστιν προκαλουμένη ὁμηγύρις ὅτι τε μαστοὺς οὐκ ἔχει καὶ τὸ Εἰ τεῖχος ἐστὶ περὶ αὐτῆς εἰρημένον πρὸς ἀμφοτέρω ταῦτα τὴν ἀποκρισιν ποιουμένη φησὶν ὥσανεὶ δεικτικῶς·

515 Ἐγὼ τεῖχος καὶ μαστοὶ σου ὡς πύργοι (Ἄσμα η', 10).

Πάντως ἢ ἐξ Ἰσραὴλ τεῖχος μὲν εἰμι ὡς ὠκοδομημένη τῇ διδασκαλίᾳ τῶν νομικῶν ἐντολῶν τοῦ «οὐ μοιχεύσης» καὶ τῶν ἐξῆς. Πύργοις δ' ἐοίκασιν τὰ δίκην μαζῶν νηπιώδη τροφήν καὶ εἰσαγωγικὴν μοι κομίζοντα σύμβολα τοῦ νομικοῦ Γράμματος, ὡς ἀπόρθητόν με φυλάσσοντα τοῖς ἐθνικοῖς ἔθεσι. Καὶ γὰρ

520 Ἐγὼ ἡμην ἐν ὀφθαλμοῖς αὐτοῦ ὡς εὐρίσκουσα εἰρήνην (Ἄσμα η', 10).

Ἦγον αὐτὴ ποτε ὑπῆρχον ἐπισκοπῆς θείας ἀξιουμένη. Καὶ κἂν μὴ τότε ἐγνώκειν τὸν καταλλάξαντα ἡμᾶς τῷ ἰδίῳ Πατρὶ τὴν ἀληθινὴν εἰρήνην, ἀλλ' ὡς ταύτην κατὰ τοὺς τύπους ἐν τοῖς προφήταις ἐγνωκυῖα ἐτύγγανον. Πρὸς ταύτην διδασκαλικῶς ἢ Νύμφη φησὶ. Τί μοι προβάλλῃ τὰ παλαιά;

Ἀμπελῶν ἐγενήθη τῷ Σαλομῶν ἐν Βεβαλαμῶν (Ἄσμα η', 11).

530 Δηλαδή πνευματικὴ φυτεία τῆς τῶν πιστῶν Ἐκκλησίας γέγονε τῷ εἰρηνικῷ βασιλεῖ ἐν πλήθει ἐθνῶν, ὅπερ τὸ Βεβαλαμῶν παριστᾷ.

Ἐδωκε τὸν ἀμπελῶνα τοῖς τηροῦσιν (Ἄσμα η', 11).

Εἴτουν παρέσχε τὴν Ἐκκλησίαν Ἀποστόλοις καὶ Διδασκάλοις τοῖς ἐργηγορότως φυλάσσουσιν αὐτήν, ἵνα μὴ αἱ κατ' αὐτῆς ἐπεγειρόμεναι πολυειδεῖς αἰρέσεις ταύτην καταλυμίνωνται τῷ τὴν ἐνότητα αὐτῆς εἰς ἀλλοκότους δόξας καταμερίσασθαι.

535 Ἀνὴρ οἶσει ἐν καρπῷ αὐτοῦ χιλίους ἀργυρίους (Ἄσμα η', 11).

Δηλονότι δς τῶν τελουμένων κατήργησε τὰ τοῦ νηπίου ἐν τῷ

512 εἰς πίστιν Ψ προκαλουμένη Ψ μαστοὺς Π || 515 μαστοὶ Π μου Ψ πύργου Π πύργος Π1 || 517 τῶν οὐ Ψ τὰ ἐξ. Ψ || 518 δὲ Ψ || 520 παραφυλάττοντα Ψ ἔθνεσι cod. || 523 αὕτη Ψ κ' ἂν Ψ || 525 ὅμως τ. Ψ || 526 δὲ (post. ταύτ.) add. Ψ || 528 Σολομῶν Ψ Βεελαμῶν Π'Ψ || 530 Βεελαμῶν Ψ || 533 ἐργηγόρως Ψ φυλάττουσιν Ψ || 535 ἄλλας δ. Ψ καταμερίσασθαι Π'Ψ || 537 κατηρ Ψ

η', 10 Ἐγὼ τεῖχος καὶ μαστοὶ μου ὡς πύργοι η', 10 Ἐγὼ ἡμην ἐν ὀφθαλμοῖς αὐτῶν ὡς εὐρίσκουσα εἰρήνην η', 11 Ἀμπελῶν ἐγενήθη τῷ Σαλωμῶν ἐν Βεελαμῶν η', 11 Ἐδωκε τὸν ἀμπελῶνα αὐτοῦ τοῖς τηροῦσιν η', 11 Ἀνὴρ οἶσει ἐν καρπῷ αὐτοῦ χιλίους ἀργυρίου

προσφερομένῳ τούτοις παρὰ τῶν τελεστών πνευματικῶ τῆς Ἐκκλησίας καρπῷ τῇ καθάρσει, φημί, καὶ τῇ φωτίσει καὶ τῇ τελειώσει κομίζεται οἵαπερ χιλίους ἀργύρους τὴν διὰ καθαρότητος καὶ φωτισμοῦ τελειότητα. Αὐκούσας δὲ ὁ Νυμφίος τῆς Νύμφης περὶ αὐτοῦ πρὸς τὰς μαθητευομένας αὐτῇ λεγούσης ὅτι ἔδωκα τὸν ἀμπελῶνα τοῖς τηροῦσιν, ἵνα μὴ δόξωσιν οἱ ἀκούοντες ἀφεστηκέναι τοῦτον τῆς τοῦ ἀμπελῶνος ἐπιμελείας, φησὶ πρὸς αὐτήν·

545 **Ἀμπελὼν μου ἐνώπιόν μου** (Ἄσμα η', 12).

Ἦγουν καὶ τινες φύλακας τῆς Ἐκκλησίας κατέστησα ἀλλὰ Δεσπότης ταύτης ἐγὼ καὶ Νυμφίος. Καὶ ἡ τούτων σπουδὴ ἐν τῇ ἐμῇ ἐπισκοπῇ ἰσχύει. Εἰ μὴ γὰρ ἐγὼ φυλάξω εἰς μάτην ἡγρύπνησεν ὁ φυλάσσων. Ἡ δὲ Νύμφη ἀνταποκρινομένη πρὸς τὸν Νυμφίον φησὶν·

550 **Οἱ χίλιοι σοί, Σαλωμών, καὶ οἱ διακόσιοι τοῖς τηροῦσι τὸν καρπὸν αὐτοῦ** (Ἄσμα η', 12).

Ἦτοι ἡ μὲν τελειότης σοῦ τοῦ τελειωτοῦ δῶρόν ἐστι, εἰρηνικέ τε καὶ εἰρηνοποιέ. Ἡ δ' εἰς ἑαυτὴν τῆς φύσεως ἡμῶν ἀποκατάστασις διὰ τῆς τῶν σῶν ἐντολῶν ἐργασίας, ἥπερ ἐστὶν ἡμῶν τῆς Ἐκκλησίας καρπός, τῆς προαιρέσεως ὑπάρχει τῶν κατ' ἐνέργειαν φυλασσόντων αὐτάς. Καὶ γὰρ ὁ μὲν χίλια ἀριθμὸς τὴν ἐν Χριστῷ ἐμφαίνει τελειότητα, ἀπροσδεῆς τελειότητος ὑπάρξεων μονάς. Ὡς μὴ μόνον τὸν δυνάμει ἀλλὰ καὶ τὸν ἐνεργείᾳ ταύτης λόγον ἐν ἑαυτῷ φέρων. Ὅτι ἐκ μονάδος ἄρχεται καὶ διὰ μονάδος δηλοῦται καὶ μονάδος ἐστὶ ποιητικός. Ἡ 560 γὰρ χιλιάς καὶ μυριάς τῷ τῆς μονάδος στοιχείῳ γνωρίζονται. Ὁ δὲ διακόσια πάλιν ἀριθμὸς τὴν τῆς φύσεως ἡμῶν εἰς ἑαυτήν διὰ τῆς τῶν ἐντολῶν ἐργασίας δηλοῖ ἀποκατάστασιν ὡς δεκαπλασιάζων κατὰ τὴν δεκάδα τῶν ἐντολῶν τὸν ἐκ τοῦ τετράκις πέντε συντιθέμενον, κἀντεῦθεν δηλοῦντα τὴν ἐξ ὅλης καὶ εἵδους φύσιν ἡμῶν εἰκοστὸν 565 ἀριθμόν. Πρὸς δὲ τοῖς εἰρημένοις ἡ Νύμφη καὶ τάδε πρὸς τὸν Νυμφίον δι' ἄκραν τὴν μετριοφροσύνην καὶ ἐπιτεταμένον πόθον τῶν μελλόντων ἀγαθῶν διεξείσιν.

538 προσφερομένῳ ΠΨ sed προσ(φερομένῳ) Π<sup>1</sup> || 539 καὶ τῇ φωτίσει om. Ψ || 539-540 κομίζεται Ψ || 540 ἀργυρίους Ψ || 542 ἔδωκε Ψ || 545 Ἀμπελός Ψ ἐμὸς (post μου) add. Ψ || 549 φυλάσσω Ψ || 550 Σολομών Ψ || 552 σου Ψ || 555-565 προαιρέσεως ... τάδε om. Ψ || 565 τὸν om. Ψ || 566-567 δι' ἄκραν ... διεξείσιν om. Ψ || 568 Καὶ (post διεξείσιν) add. Ψ

η', 12 Ἀμπελὼν μου ἐμὸς ἐνώπιόν μου η', 12 Οἱ χίλιοι, Σαλωμών, καὶ οἱ διακόσιοι τοῖς τηροῦσι τὸν καρπὸν αὐτοῦ

**Ὁ καθήμενος ἐν κήποις ἕτεροι προσέχοντες τὴν φωνὴν σου ἀκούτισόν με** (Ἄσμα η', 13).

570 Εἴτουν ὦ Νυμφίε μου, σὺ ὁ ἐπαναπαυόμενος τῇ τε νοητῇ κτίσει καὶ τῇ αἰσθητῇ ὡς τοῖς σοῖς θελήμασι δίκην κήπων πεφυτευμέναις ἄλλοι παρ' ἡμᾶς εἰσὶν οἱ ἀμεταστρεπτὶ πρὸς σὲ ἀτενίζοντες διὰ τὸ μὴ μερίζεσθαι δεσμῷ σώματος αἱ ἄντροι πάντως καὶ ἀγγελικαὶ τάξεις. Εγὼ δὲ ὡς ὑποκειμένη τῷ τοιοῦτῳ δεσμῷ δέδοικα τὴν τροπὴν καὶ 575 διὰ τοῦτο τὴν δευτέραν σου κάθοδον ἐπισπεύδουσα ἱκετεύω σε ἀκουστὴν ποιήσον τὴν εὐκταίαν ἐκείνην φωνήν σου τὸ «Δεῦτε οἱ εὐλογημένοι τοῦ Πατρὸς μου κληρονομήσατε τὴν ἡτοιμασμένην ὑμῖν βασιλείαν». Καὶ οὕτω

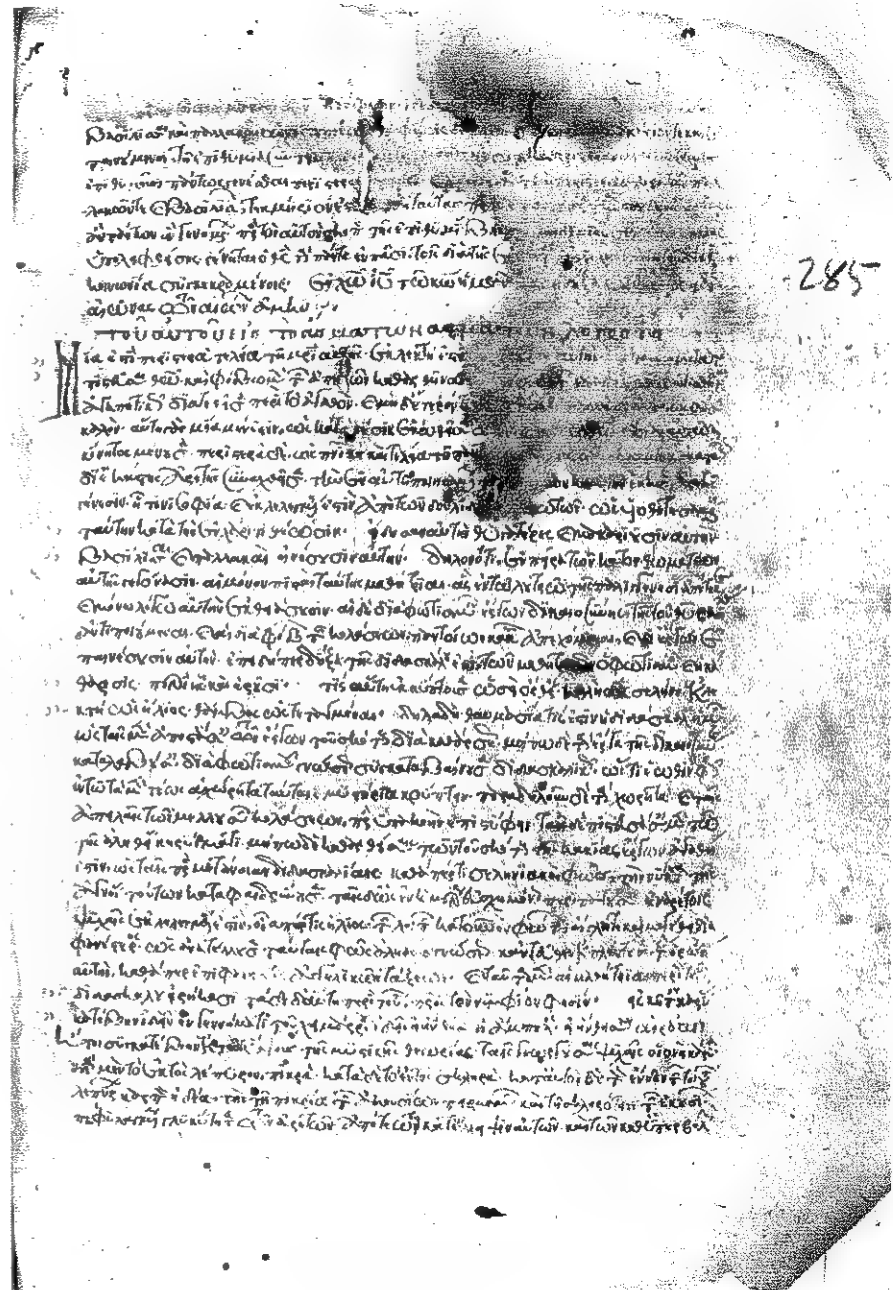
580 **Φύγε, ἀδελφιδέ μου, καὶ ὁμοιώθητι τῷ δόρκωνι ἢ νεβρῷ ἐλάφων ἐπὶ ὄρη ἀρωμάτων** (Ἄσμα η', 14).

Προσκαλούμενος γὰρ τοὺς δικαίους εἰς τὴν ἀπὸ καταβολῆς κόσμον ἡτοιμασμένην αὐτοῖς βασιλείαν σου ἀφίστασαι πάντως τῆς διὰ τῶν αἰσθητῶν προνοίας ἡμῶν ἐφελκόμενος τοὺς ἀξίους ἐπὶ τὰ ὕψη τῶν πνευματικῶν εὐωδιαζουσῶν αὐτοὺς κατὰ θέωσιν χαρίτων.

568 ἐταῖροι Ψ τῆς φωνῆς Ψ || 569-587 Post ἀκούτισόν με diverse praebet Ψ Φύγε, ἀδελφιδέ μου, καὶ ὁμοιώθητι τῇ δορκάδι ἢ τῷ νεβρῷ τῶν ἐλάφων ἐπὶ ὄρη ἀρωμάτων. Τῷ νυμφίῳ καὶ ταῦτα προδιαλέγεται καὶ λέγει αὐτὸν ἐν κήποις καθῆσθαι. Κῆποι δὲ εἰσὶν οἱ θεοὶ ναοί, οἱ τῶν μαρτύρων σηκοί, τῶν τὸν μονήρη βίον ἐπανηρημένων τὰ συστήματα. Ἐν τούτοις λέγει πρὸς χιλίους ἀποτελοῦσιν καὶ παρακαλεῖ αὐτὸν μὴ μόνον ταῖς ἀγγελικαῖς δυνάμεσι προσδιαλέγεσθαι, ἀλλὰ καὶ αὐτὴν τῆς ἡδίστης αὐτοῦ φωνῆς ἀξιώσαι καὶ μὴ περιδεῖν ποθοῦσαν καὶ διψῶσαν ἐντρυφῆσαι αὐτοῦ τοῖς λόγοις. Παρακελεύεται δὲ αὐτῷ φυγεῖν. Φυγεῖν δὲ τίνας ἢ τὰς πονηράς τῶν αἰρετικῶν συμμορίας καὶ τὰς ἡκονημένας κατὰ τῆς εὐσεβείας γλώσσας; Ἐκεῖνας αὐτὸν παρακαλεῖ φυγόντα καὶ βδελυξάμενον ὁμοιωθῆναι δορκάδι ἢ νεβρῷ ἐλάφων καὶ διαβῆναι ἐπὶ τὰ ὄρη τῶν ἀρωμάτων καὶ διαφθεῖραι μὲν ἐλάφῳ παραπλησίως τὰ πνευματικὰ τῆς πονηρίας θηρία· προῖδεῖν δὲ τῶν ἀδικιῶν εἰς τὸ ὕψος λαλούντων τὴν ἀσεβείαν, ἐλθεῖν δὲ ἐπὶ τὰ ὄρη τῶν ἀρωμάτων τοὺς ὑψηλοὺς μὲν τὴν διάνοιαν καὶ δίκην ὁρῶν ὑπερέχοντας τὰ κοῖλα, φύοντας δὲ καρποὺς ἀρωμάτων εὐοσμίαν ἀφιέντας. Ὡς δυναμένους λέγειν κατὰ τὸν μακάριον Παῦλον Χριστοῦ εὐωδία ἐσμέν. Γένοιτο δὲ καὶ ἡμᾶς καὶ ἀρωμάτων ὄρη γενέσθαι ἵνα τοῦ νυμφίου δεξώμεθα τὰ πηδήματα καὶ τὸν μακαρισμὸν ἐκεῖνον δρεψώμεθα. Μακάριος ἀνὴρ οὗ ἐστὶν ἀντίληψις αὐτῷ παρὰ 575 σου αἱ ἀναβάσεις σου ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ. || 755 vel ἐπιπτεύουσα Π<sup>1</sup>

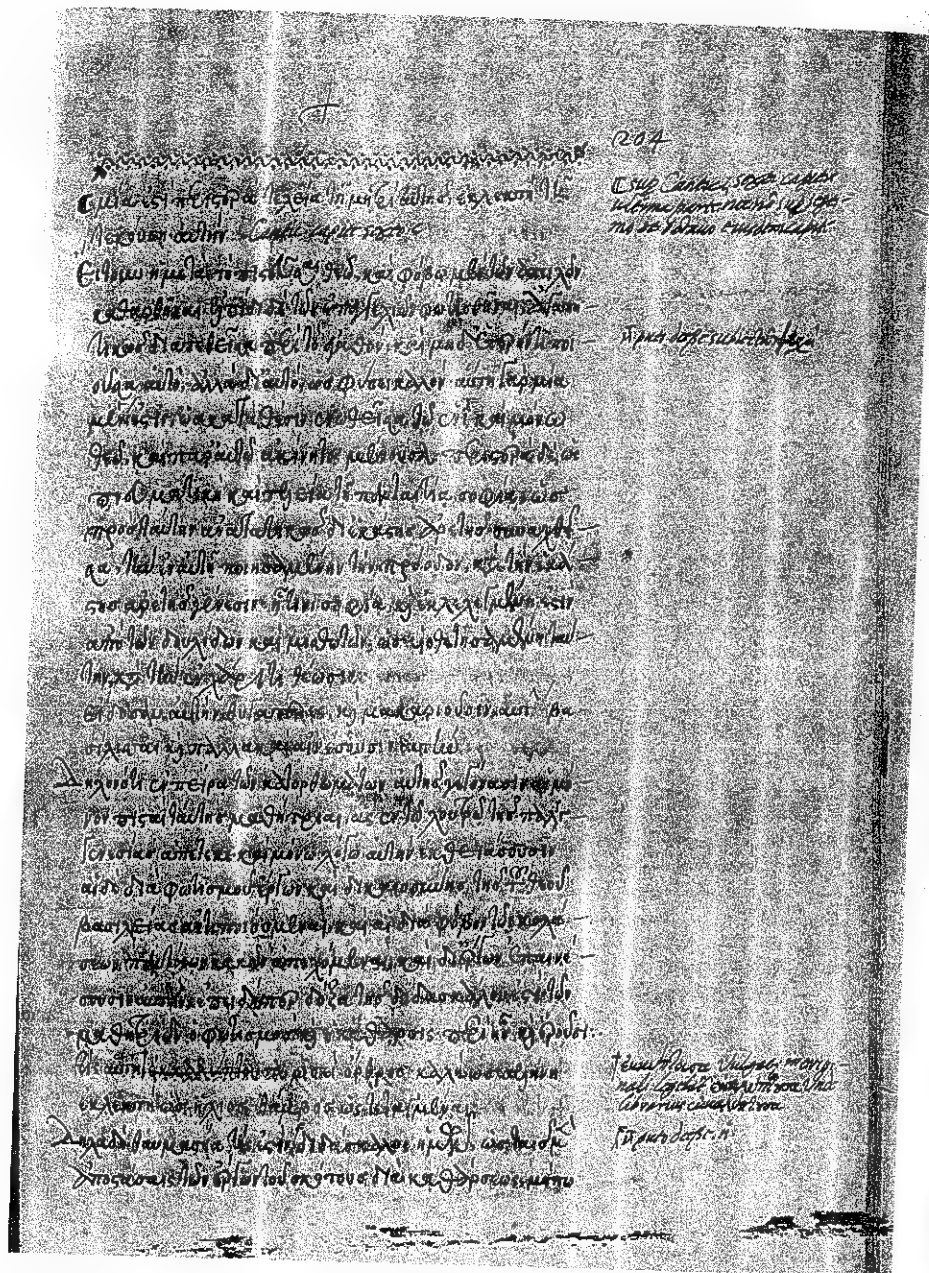
η', 13 Ὁ καθήμενος ἐν κήποις ἐταῖροι προσέχοντες τῇ φωνῇ σου ἀκούτισόν με η', 14 Φύγε, ἀδελφιδέ μου, καὶ ὁμοιώθητι τῇ δορκάδι ἢ τῷ νεβρῷ τῶν ἐλάφων ἐπὶ ὄρη τῶν ἀρωμάτων

- 585 Ἐν αἷς ὡς τις δόρκων ἢ ἐλάφου νεβρὸς ἀναιρετικὸς τῶν ἰοβόλων θη-  
ρίων τὰ μαινόμενα καθ' ἡμῶν τῆς πονηρίας πνεύματα νεκροῖς κατα-  
παύων τὸν πρὸς ἡμᾶς αὐτῶν πόλεμον.









Vaticanus Gr. 728, φύλ. 204, ΙΕ' αί.

ΑΓΝΩΣΤΟΝ ΠΟΙΗΜΑ  
ΤΟΥ ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΜΑΝΟΥΣΟΥ (1822-1903)  
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1889

Κατὰ τὸ ἔτος 1889 ὁ ἑπτανήσιος ποιητὴς Ἀντώνιος Μανούσος<sup>1</sup> ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἀφίξεως εἰς τὰς Ἀθήνας τοῦ τότε πρίγκιπος τῆς Νεαπόλεως καὶ κατόπιν (1900 κέξ.) Βασιλέως τῆς Ἰταλίας Βίκτωρος Ἐμμανουὴλ Γ'<sup>2</sup>, συνέθεσεν εἰς γλῶσσαν ἰταλικὴν μετὰ παραπλεύρου ἐμμέτρου ἑλληνικῆς μεταφράσεως τὸ παρακάτω ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἡ Ἑλλὰς πρὸς τὸν ἄνακτα. Sempre avanti Savoia» ποίημα<sup>3</sup>, προκειμένου αὐτὸ νὰ ἀπαγγελλθῇ εἰς τὴν Ἰταλικὴν Σχολὴν Ἀθηνῶν κατὰ τὴν ἐκεῖ ἐπίσκεψίν του.<sup>4</sup>

Ἐπειδὴ ὅμως ὁ πρίγκιψ ἦλθεν εἰς τὰς Ἀθήνας ἀνεπισήμως, τὸ ποίημα τοῦ Ἀντωνίου Μανούσου δὲν ἀπηγγέλλη· τοῦτο παρέμεινεν ἐπὶ πολὺν χρόνον ἀνέκδοτον (ἕως τὸ 1907<sup>5</sup>) καὶ ἄγνωστον εἰς τοὺς μελετητὰς τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ ἑπτανησίου ποιητοῦ.

Τὸ ἰταλικὸν κείμενον τοῦ ποιήματος ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσαρας ἐξαστίχους στροφὰς καὶ ἀπὸ ἰσαριθμούς, ὁμοίως ἐξαστίχους στροφάς, ἢ ἑλληνικὴ μετάφρασις αὐτοῦ. Ἀναμφισβητήτως ἡ λέξις «ἄνακτα»

1. Περὶ Ἀντωνίου Μανούσου, βλ. κυρίως: Φ. Κ. Μπουμπουλίδου, Νεοελληνικά Μελετήματα. Α' Ἑπτανήσιοι Σολωμικοὶ Λογοτέχναι καὶ δημοτικὰ τραγούδια. Ἀθῆναι 1978, σσ. 32-36. – Lidia Martiní, Un manoscritto inedito di Antonios Manusos, Miscellanea 2 (1979), σσ. 37-92. – Ἀπ. Γ. Παπαϊωάννου, Εἰδήσεις γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση τοῦ Ἀντωνίου Μανούσου (1822-1903), Θεσαυρίσματα 18 (1981), σσ. 276-289. – Φαίδωνος καὶ Γλυκερίας Μπουμπουλίδου, Ἡ Νεωτέρα Ἑλληνικὴ Λογοτεχνία. Γραμματολογικὸ διάγραμμα, Ἐπετηρὶς Ἰδρύματος Νεοελληνικῶν Σπουδῶν Γ' (1983-1984), σ. 154.

2. Ὁ Βίκτωρ Ἐμμανουὴλ Γ' (1869-1947) ἐστέφθη Βασιλεὺς τῆς Ἰταλίας τὴν 11ην Αὐγούστου 1900.

3. Βλ. ἐφημ. Πατρίς (τοῦ Βουκουρεστίου), περ. Β', ἔτος 17ον, ἀριθμ. 4761. Ἀθῆναι Δευτέρα 26 Μαρτίου (8 Ἀπριλίου) 1907, σ. 2.

4. Ὁ.π., σ. 1: [Ἀνωνύμως], Ἐπίκαιρα. Τὸ ποίημα.

5. Ὁ.π., σ. 1.

τοῦ τίτλου «Ἡ Ἑλλάς πρὸς τὸν ἀνακτα...», καθὼς καὶ ἡ λέξις «Re» («Βασιλεὺς») τοῦ πέμπτου στίχου τῆς πρώτης ἐξαστίχου στροφῆς.

5. *Oggi che il Re d'Italia* (5. Σήμερον ὅτε ὁ Βασιλεὺς) ἀντικατεστάθησαν κατὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ χειρογράφου, τὸ ἔτος 1907, ἀπὸ τὰς ἀντιστοίχους τὰς ὁποίας θὰ ἔφερε τοῦτο, δηλαδὴ τὴν λέξιν «*principe*» εἰς τὴν θέσιν τῆς λέξεως «ἀνακτα»

*Ἡ Ἑλλάς πρὸς τὸν πρίγκιπα...*

καὶ τὴν λέξιν «*principe*» («πρίγκιψ») εἰς τὸν πέμπτον στίχον τῆς πρώτης στροφῆς ἀντὶ τῆς λέξεως «Re» («Βασιλεὺς»),

5. *Oggi che il principe* (5. Σήμερον ὅτε ὁ πρίγκιψ), δεδομένου ὅτι, ὅταν ὁ Ἀντώνιος Μανούσος ἔγραψε τὸ ποίημα διὰ τὸν Βίκτωρα Ἐμμανουήλ Γ', τὸ ἔτος 1889, ὁ τελευταῖος ἦτο ἔτι πρίγκιψ καὶ ὄχι Βασιλεὺς.

Τὸ ποίημα, τὸ ἰταλικὸν κείμενον (καὶ ἡ ἑμμετρος μετάφρασις αὐτοῦ εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν) δὲν ἐδημοσιεύθη τὸ ἔτος 1889, ἔτος κατὰ τὸ ὁποῖον ἐγράφη τοῦτο, ἀλλὰ δέκα ὀκτὼ ἔτη μετὰ εἰς τὴν ἐφημερίδα *Πατρίς* τῶν Ἀθηνῶν (τέως τοῦ Βουκουρεστίου) καὶ εἰς τὸ φύλλον τῆς 26ης Μαρτίου/8 Ἀπριλίου 1907<sup>1</sup>. Τὸ ἰταλοελληνικὸν χειρόγραφον κείμενον εἶχεν ὑπὸ τὴν κατοχὴν του ὁ καλλιτέχνης Θωμᾶς Θωμόπουλος, ὁ ὁποῖος τὸ παρέδωκεν εἰς τὴν Διεύθυνσιν τῆς ἐφημερίδος *Πατρίς* πρὸς δημοσίευσιν<sup>2</sup> ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἐκ νέου ἀφίξεως τοῦ Βίκτωρος Ἐμμανουήλ Γ' εἰς τὰς Ἀθήνας, ἐπισήμως αὐτὴν τὴν φορὰν καὶ ὡς Βασιλεὺς πλέον τῆς Ἰταλίας.

Τοιοιτοτρόπως τὸ στιχοῦργημα προσηρμόσθη πλήρως εἰς τὴν ἐπικαιρότητα κατὰ τὴν πρώτην δημοσίευσίν του καὶ οἱ στίχοι του, οἱ στίχοι τοῦ Ἀντωνίου Μανούσου ἐχαιρέτισαν τὸν Βίκτωρα Ἐμμανουήλ Γ' διὰ τῶν στηλῶν τῆς *Πατρίδος*.

Συμφώνως πρὸς τὸ περιεχόμενον των, ἡ γῆ τοῦ Κέκροπος, ἡ γῆ τοῦ πρώτου αὐτόχθονος Βασιλέως τῆς Ἀττικῆς, καθὼς καὶ ἡ καρδιά τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς, αἰσθάνονται μεγάλην χαρὰν καὶ ἀνακούφισιν διὰ τὴν ἐπίσκεψιν εἰς τὰς Ἀθήνας τοῦ Βίκτωρος Ἐμμανουήλ Γ', ὅτε ἀνοιξε ὁ βωμὸς τῆς ἑλληνικῆς ἀνδρείας. Τὸ Καπιτώλιον καὶ ὁ Παρθενὼν χαίρονται.

Ὁ Βίκτωρ Ἐμμανουήλ Γ', ὁ υἱὸς ἐνὸς Βασιλέως (τοῦ Οὐμβέρτου

1. Ὁ.π., σ. 2.

2. Ὁ.π., σ. 2.

Α') διακρινομένου διὰ τὴν ψυχικὴν του εὐγένειαν καὶ ἀνωτερότητα, εἶναι ὁ ἐπὶ τῆς γῆς πονόψυχος Θεός, ὁ ὁποῖος ἔσωθεν, ἀπὸ τὰ στήθη του, σκορπίζει ἠθικὰς ἀξίας πανταχοῦ. Εἶναι ἐκεῖνος ὅστις κοσμεῖται μὲ τὸ ὄνομα, ὅπερ φέρει, τὸ ὄνομα τοῦ μεγάλου του προπάτορος Βίκτωρος Ἐμμανουήλ Β'.

Ὁ Κερκυραῖος ποιητὴς ὁραματίζεται ἐν συνεχείᾳ τὸν ὑπέροχον Πλάτωνα νὰ ἀπλώνῃ τὴν χεῖρα του διὰ νὰ χαιρετίσῃ τὸν ὑψηλὸν ἐπισκέπτην, ὁραματίζεται ὡσαύτως τὸν Λεωνίδα, τὸν λέοντα τῶν Θερμοπυλῶν, νὰ τρέχῃ πρὸς αὐτόν, τὸν Βασιλέα τῆς δόξης, διὰ νὰ ἀσπασθῇ τὸ μέτωπόν του.

Καὶ ἐπειδὴ ἐπὶ τοῦ Ὀλυμπίου μετώπου τοῦ Βίκτωρος Ἐμμανουήλ Γ', τοῦ ἐξόχως ὠραίου, ὁ Λεωνίδας βλέπει νὰ λάμπῃ ὁ Ἀστὴρ τῆς Ἰταλίας, τῆς ἀδελφῆς τῆς Ἑλλάδος, σπεύδει νὰ τὸ ἀσπασθῇ ἐκ νέου, πλήρης μυστικῆς χαρᾶς. Ἡ Ἑλλάς ἀσπάζεται τὴν ἀδελφὴν τῆς Ἰταλίαν εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ παρουσιάζονται ἡνωμένοι, ὅπως ἦσαν πρὶν ἀπὸ πολλοὺς αἰῶνας, ὅτε οἱ Καίσαρες ὑπῆρξαν ἐξ ἴσου Ῥωμαῖοι καὶ Ἀθηναῖοι.

Ἴδου τὸ ποίημα τοῦ Ἀντωνίου Μανούσου (μετὰ τῆς παραπλευροῦ ἐμμέτρου εἰς ἑλληνικὴν γλῶσσαν μεταφράσεως αὐτοῦ), ἀναδημοσιευόμενον ἀπὸ τὴν πρώτην καὶ μοναδικήν, νομίζω, αὐτοῦ δημοσίευσιν τοῦ ἔτους 1907 στὴν ἐφημερίδα *Πατρίς*<sup>1</sup>:

#### Ἡ ΕΛΛΑΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΑΝΑΚΤΑ. SEMPRE AVANTI SAVOIA<sup>2</sup>

<i>Esculta il suol di Cécrope</i>	Ἀγαλιᾶ ἡ γῆ τοῦ Κέκροπος
<i>e di Minerva il core!</i>	καὶ τῆς Ἀθηνᾶς ἡ καρδιά!
<i>Si schiuse il Sanduario</i>	Ἦνεώχθη τὸ θυσιαστήριον
<i>dell'Elleno valore!</i>	τῆς ἑλληνικῆς ἀνδρείας!
<i>Oggi che il Re d'Italia</i>	Σήμερον ὅτε ὁ Βασιλεὺς
<i>Vittorio qui arrivò.</i>	Βίκτωρ ἐφθασεν ἐδῶ.

1. Ὁ.π., σ. 1.

2. *Sempre avanti Savoia* = Πάντοτε ἐμπρὸς Σαβοῖα. «Υπάρχει εἰς τὴν οἰκογένειαν τῆς Σαβοῖας [Casa di Savoia] μία παράδοσις, ἡ ὁποία λέγει ὅτι, ἡ ἱστορία τοῦ οἴκου τούτου ὁμοιάζει μὲ τὴν ὁροσειρὰ τῶν Ἀπεννίνων. Βράχοι ὑπερύψηλοι διαδέχονται τὰς κοιλάδας καὶ κατόπιν ὁροπέδια ἀνοικτοῦ ὁρίζοντος καὶ χαράδραι καὶ εἴτα εὐφοροὶ κοιλάδες καὶ εἴτα βράχοι ὑψηλοὶ καὶ ἀπότομοι. Καὶ ἂν ὁ Βασιλεὺς Βίκτωρ Ἐμμανουήλ Β' διεδέχθη βράχος ὑπερύψηλος τὴν σκο-

*Figlio d'un Re Magnanino  
del Dio pietoso in terra  
che dal suo seno angéliche  
alte virtù di serra:  
Re, che del grand' Avolo  
col nome s'adornó.*

Υἱὸς ἐνὸς μεγαθύμου Βασιλέως  
τοῦ ἐπὶ γῆς εὐσπλάχνου Θεοῦ,  
ὁ ὁποῖος μέσ' ἀπὸ τοὺς κόλπους αὐτοῦ  
ὕψηλὰς ἀρετὰς διαχέει·  
Βασιλεὺς πὺν στολίσθηκε  
μὲ τὸ ὄνομα τοῦ μεγάλου προπάτορος.

*A Té la mano stendere  
veggo il divin Platone  
e quel ch'alle Termopili  
si trasmulto in leone,  
Re della gloria, correre  
sua fronte Tua baciar.*

Πρὸς Σὲ τὴν χεῖρα ἐκτείνοντα,  
βλέπω τὸν θεῖον Πλάτωνα  
καὶ ἐκείνον ὅστις εἰς τὰς Θερμοπύλας  
μετεβλήθη εἰς λέοντα,  
Βασιλεῦ τῆς δόξης, τρέχοντα  
τὸ μέτωπόν Σου ν' ἀσπασθῇ.

*Su quella fronte Olimpica  
superbamente bella  
ei vide l'astro splendere  
del Itala sorella  
e pien di gioia mistica  
lavolle ribaciar*

Ἐπὶ τοῦ Ὀλυμπίου ἐκείνου μετώπου,  
τοῦ ἐξόχως ὥραίου,  
εἶχε λάμποντα τὸν Ἀστέρα  
τῆς ἀδελφῆς Ἰταλίας  
καὶ γεμᾶτος ἀπὸ μυστικῆς χαρᾶς  
ἠθέλησε καὶ πάλιν νὰ τὸ ἀσπασθῇ

† Antonio Manusso

† Ἀντώνιος Μανοῦσος

## ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΦΡ. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

τεινὴν χαράδραν τοῦ πατρός του [Καρόλου-/]Αλβέρτου, ὁ Βασιλεὺς Οὐμβέρτος [Α'] σημαίνει ὁροπέδιον εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ οἴκου τῆς Σαβοΐας, καὶ ὁ σημερινὸς Βασιλεὺς κοιλάδα εὐφοροῦ. Διότι ἡ βασιλεία τοῦ Βίκτωρος Ἐμμανουὴλ Γ' θὰ μείνῃ εἰς τὴν ἱστορίαν ὡς περίοδος ἔργου μεγάλου πρὸς εὐημερίαν καὶ ἀνόρθωσιν καὶ πλουτισμὸν τῆς χώρας, ἥτις ἐπὶ σειρὰν αἰώνων μὲ αἷμα μόνον πλουτιζομένη, πολεμιστὰς μόνον καὶ ἥρωας ἀπέδιδε...» (βλ. Ψ, Ἐντυπώσεις. Πατὴρ τοῦ λαοῦ [ὁ Βίκτωρ Ἐμμανουὴλ Γ'], ἐφημ. Πατρὶς (τοῦ Βουκουρεστίου), περ. Β', ἔτος 17<sup>ο</sup>, ἀριθμ. 4761, ὁ.π., σ. 2.

## ΥΜΝΟΓΡΑΦΙΚΟΙ ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΙΣΜΟΙ

### α') ...πῦρ βρόμεον

Ἦς ἤδη ἐσημειώθη προσφάτως<sup>1</sup>, ὁ εἰρμὸς τῆς ζ' ᾠδῆς τοῦ εἰς ἦχον πλ. δ' ἁσματικοῦ κανόνος εἰς τὴν "Υψωσιν τοῦ Τιμίου Σταυροῦ (Μηναῖον Σεπτεμβρίου ιδ' καὶ Παρακλητικὴ, Ὁρθρος Παρασκευῆς πλ. δ' ἦχου, σταυρώσιμος κανὼν Ἰωσήφ), ποιηθέντος ὑπὸ τοῦ ἁγίου Κοσμᾶ τοῦ Μελωδοῦ (PmbZ 4089)<sup>2</sup>, πρὸς χαρακτηρισμὸν, κατὰ τὸ στερεότυπον θέμα αὐτοῦ, τῆς ἀνυπόιστου φλογὸς τῆς καμίνου τοῦ Ναβουχοδονόσορος<sup>3</sup> περιέχει φράσιν ἐμπνεομένην ἐκ τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου<sup>4</sup>, τῆς ὁποίας παραδίδονται δύο διαφορετικαὶ γραφαὶ ἐμφανιζόμεναι εἰς τὰς περιεχούσας τὸν εἰρμὸν τοῦτον ὑμνογραφικὰς ἐκδόσεις. Πρόκειται περὶ τῆς ἐκφορᾶς ἐν στίχῳ 5 πῦρ βρόμεον ἀπαντώσης καὶ ὡς πῦρ βρόμιον<sup>5</sup> καὶ τίθεται τὸ θέμα, ποία γραφὴ ἐξῆλθε τῆς γραφίδος τοῦ ποιητοῦ.

1. Στ. Ἰω. Κουρούση, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ῥητορική: Πηγὴ ἐμπνεύσεως τῆς βυζαντινῆς ὑμνογραφίας, ἐν Μ. Grünbart (Hrsg.), Theatron. Rhetorische Kultur in Spätantike und Mittelalter, Berlin - New York [de Gruyter] 2007 (Τιμητ. Τόμος καθγ. Γ. Φατούρου), σσ. 169-188, ἐν σ. 175.

2. Αἱ ἐκδόσεις, αἱ ἐρμηνεῖαι τοῦ κανόνος καὶ παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς συνθέσεως αὐτοῦ παρὰ Θεοχ. Ε. Δετοράκη, Κοσμᾶς ὁ Μελωδός. Βίος καὶ ἔργο, Θεσσαλονίκη 1979 (Ἀνάλεκτα Βλατάδων 28), σσ. 178-181. Περὶ τοῦ κανόνος ὡς γνησίου ἔργου τοῦ Κοσμᾶ καὶ ὁ Α. Kazhdan, A History of Byzantine Literature (650-850) [in collaboration with L. F. Sherry - Christine Angelidi], Athens 1999, σσ. 112-114.

3. Περὶ τῶν Τριῶν Παίδων ἐν τῇ καμίνῳ τοῦ Ναβουχοδονόσορος καὶ τῆς προσευχῆς αὐτῶν (Δαν. γ' 1-56), ὅπερ εἶναι τὸ θέμα τῆς ζ' ᾠδῆς τῆς Στιχολογίας τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν ἐξ αὐτῆς ἀντλούντων εἰρμῶν τῆς ζ' ᾠδῆς τῶν ἁσματικῶν κανόνων, βλ. RAC XIX, 1999, στ. 346-388· ἐν στ. 368-371 περὶ τῆς λειτουργικῆς καὶ ὑμνολογικῆς χρήσεως τοῦ θέματος ἐν τῷ χριστιανικῷ κόσμῳ.

4. Βλ. τὸν αὐτὸν Δετοράκη, Προσθῆκαι εἰς τὸ πατερικὸν λεξικὸν τοῦ Lampe ἐκ τῶν ἔργων Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, ΕΕΒΣ ΜΕ', 1981-1982, σ. 142. Πβ. καὶ π. Συμεὼν Κούτσα, Οἱ καταβάσεις τῶν δεσποτικῶν καὶ θεομητορικῶν ἑορτῶν. Κείμενο, μετάφραση, σχόλια, Κατερίνη [Τέρτιος] 1994, σ. 283.

5. Ἀμφότεραι αἱ γραφαὶ καὶ ἐν τῷ Λεξικῷ τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου Ε. Trapp κ.ἀ., Lexikon zur byzantinischen Gräzität, 2. Fasz., Wien 1996, σ. 299.

Ὁ εἰρμός λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς κριτικωτέρας ἐκδόσεως τῆς Ἀνθολογίας Christ - Paranikas ἔχει ὡς ἑξῆς:

Ἐκνοον πρόσταγμα τυράννου δυσσεβοῦς  
λαοὺς (λαὸν Anth.) ἐκλόνησε  
πνέον ἀπειλῆς | καὶ δυσφημίας θεοστυγοῦς·  
ὁμῶς τρεῖς παῖδας | οὐκ ἐδειμάτωσε  
5 ὕμνος θηριώδης, | οὐ πῦρ βρόμεον·  
ἀλλ' ἀντηχοῦντι | δροσοδόλῳ πνεύματι  
πυρὶ συνόντες ἔψαλλον·  
ὁ ὑπερύμνητος | τῶν πατέρων καὶ ἡμῶν  
Θεὸς εὐλογητὸς εἶ¹.

Καὶ βεβαίως ἡ ὅλη ὕψη τοῦ συνθέματος εἶναι μαρτύριον τῆς γνωστῆς εὐρείας οἰκειώσεως τοῦ Κοσμᾶ εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς καὶ τὴν θύραθεν λογοτεχνίαν. Ἐν πρώτοις δὲ ἡ ἀντλησις ἐκ τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου εἶναι ἐμφανῆς εὐθὺς εἰς τοὺς πρώτους στίχους, ἐν οἷς λαμβάνονται λέξεις ἢ φράσεις, ἀλλ' οὐχὶ αὐτὰ τὰ νοήματα, ἐκ τῶν στίχων 68-72 τοῦ II, 1, IO' ποιήματος «Σχετλιαστικὸν ὑπὲρ τῶν αὐτοῦ παθῶν» (PG 37, 1277A): αὐτὰρ ἐπεὶ δονέοντο ἄγροι, δονέοντο δὲ λαοὶ | ἡγεμόνος τε ποθῇ καὶ θήρεσιν οὐλομένοισιν, | οἱ Θεὸν ἀνδρομέοισιν ἐνὶ σπλάγχνοισι παγέντα | ἔκνοον ἦτορ ἔχουσι νόον δίχα μορφώσαντες, | πολλοὶ μὲν τρύζεσκον... (ἐννοεῖται ὁ σάλος ἐκ τῆς αἰρέσεως τοῦ Ἀπολλιναρίου²). Ὡς πρὸς τὴν μεταβολὴν τοῦ δονεῖν εἰς κλονεῖν αἰτία φαίνε-

1. W. Christ - M. Paranikas, *Anthologia Graeca carminum Christianorum*, Lipsiae 1871 (Olms 1983), σ. 163, 101-109. Βλ. καὶ Σωφρον. Εὐστρατιάδου, Εἰρμολόγιον, Chennévières-sur-Marne 1932 (Ἀγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη 9), ἀρ. 322, σ. 225. Ὁ Εὐστρατιάδης ἐν στίχῳ 5 ἀναγινώσκει βρόμιον, ἀλλ' ἀδηλον ἂν ὀρθῶς ἢ ἂν ἀμφότεροι οἱ κώδικες τοὺς ὁποίους ἐχρησιμοποίησε παρέχουν τὴν γραφὴν ταύτην (βλ. καὶ κατωτ., σ. 515, σημ. 1). Περὶ τῆς ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἀξιοπιστίας τῶν ἀναγνώσεων καὶ τῆς ἐκδοτικῆς ἐπιμελείας τοῦ Εὐστρατιάδου βλ. τὰς βιβλιοκρισίας τοῦ Εἰρμολογίου τοῦ ὑπὸ Ἑμμ. Παντελάκη, *ΕΕΒΣ* I, 1933, σσ. 497-503, καὶ ἰδίᾳ Εὐλ. Κουρίλα Λαυριώτου, *Κριτικὴ ἐκκλησιαστικῶν λειτουργικῶν βιβλίων*. Τὸ Λαυριωτικὸν B 32 Εἰρμολόγιον ἐκδοθὲν ὑπὸ τοῦ σεβ. πρ. Λεοντοπόλεως ἐν Παρισίοις, ἐν Ἀθήναις 1935, σσ. 1-32 (ἀνάτ. ἐκ τῆς Θεολογίας II', 1935, σσ. 63-69, 146-169). Καὶ τὴν ἀπάντησιν εἰς τὸν Παντελάκην τοῦ Εὐστρατιάδου, Ἡμαρτημένων ἔλεγχος, Νέα Σιών KΘ', 1934, σσ. 578-595, 633-647, A', 1935, σσ. 27-43, 90-101. Περὶ τῶν λοιπῶν ἐκδόσεων, ἐνθα περιλαμβάνεται ὁ εἰρμός *Ἐκνοον πρόσταγμα*... βλ. Henrica Follieri, *Initia Hymnorum Ecclesiae Graecae*, vol. I, Città del Vaticano 1960, σ. 394. Ἐν PG 98, 505C, ἡ γραφὴ βρόμιον.

2. Ἡ ἀντιρρητικὴ τοῦ Γρηγορίου πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ νεωτέρου Ἀπολλι-

ται τὸ χωρίον τοῦ Ὁμήρου Φ 531-533 ([ὁ Πρίαμος πρὸς τοὺς πυλαωροὺς τῶν τειχῶν τῆς Τροίας]: πεπταμένους ἐν χερσὶ πύλας ἔχει, εἰς ὃ κε λαοὶ | ἔλθωσι προτὶ ἄστυ πεφυζότες· ἢ γὰρ Ἀχιλλεὺς | ἐγγὺς ὄδε κλονέων...). Καὶ ὡς φαίνεται ἡ γραφὴ λαοὺς ἐν τῷ εἰρμῷ εἶναι ὀρθότερα, ἐφ' ὅσον διὰ τοῦ λαοὺς ἐκλόνησε ἀποδίδει ὁ ποιητὴς καὶ τὸ τῆς Ἰλιάδος καὶ τοῦ Θεολόγου δονέοντο λαοί, ἀλλὰ καὶ τὸ τοῦ σχετικοῦ χωρίου τοῦ Δανιήλ (γ' 4): λαοί, φυλαὶ καὶ γλῶσσαι. Τὸ ἔκνοον ὑπὸ τὴν ἐννοίαν: ἄνευ νοῦ, καὶ ἐδῶ παρανοϊκόν¹. Τὸ ἐν συνεχείᾳ δὲ θεοστυγοῦς δὲν εἶναι ξένον πρὸς τὴν ποίησιν τοῦ Γρηγορίου, ἐνθα ὁ λόγος περὶ θεοστυγῶν ἀνθρώπων (II, 2, Γ', στίχ. 18, καὶ E', στίχ. 61 [PG 37, 1481A, 1526A]), ὡς καὶ παρὰ Παύλῳ, Ῥωμ. α' 30. Καὶ τὸ ἐδειμάτωσε ἐκ τοῦ ποιήματος I, 2, KE', στίχ. 384 (PG 37, 839A): δειμάτωσαι τῶν ἀπλουστέρων φρένας.

Περαιτέρω ἀνιχνεύονται καὶ ἐξ ἄλλων παλαιότερων θύραθεν καὶ χριστιανῶν συγγραφέων φραστικαὶ ἐπιδράσεις². Οὕτω τὸ πρόσταγμα τυράννου (στίχ. 1) προσφέρεται παρὰ τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, Κατ' Εὐ-

ναρίου (Λαοδικείας), θέλοντος τὸ ἀνθρώπινον σῶμα τοῦ σαρκωθέντος Θεοῦ Λόγου ἐμψυχον μέν, ἀλλ' ἄνουν, διατυποῦται σαφέστερον ἐν τῇ ἐπ. 101 αὐτοῦ (πρώτῃ πρὸς Κληδόνιον): μὴ ἀπατάτασαν οἱ ἄνθρωποι (sc. οἱ τὰ Ἀπολλιναρίου φρονούντες) μηδὲ ἀπατάσθωσαν ἄνθρωπον ἄνουν δεχόμενοι τὸν Κυριακόν, ὡς αὐτοὶ λέγουσι, μᾶλλον δὲ τὸν Κύριον ἡμῶν καὶ Θεόν... εἰ τις εἰς ἄνουν ἄνθρωπον ἤλπικεν, ἀνόητος ὄντως ἐστὶ καὶ οὐκ ἄξιος ὁλως σφίσεσθαι. τὸ γὰρ ἀπρόσληπτον, ἀθεράπτευτον· δὲ ἦνται τῷ Θεῷ τοῦτο καὶ σφίζεσθαι... (Gallay, σσ. 40, 50). Κατὰ Ἀπολλιναρίου καὶ Ἀπολλιναριστῶν καὶ ἄλλοι καὶ ὁ Ἰω. Δαμασκηνὸς ἐπιγραμματικῶς: εἰ ψυχὴν ἄνουν ὁ Κύριος ἀνέλαβεν, ἀλόγῳ ζῶον ψυχὴν ἀνέλαβεν (Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς Ὀρθοδόξου πίστεως, ξβ', 23-24, Kotter, τ. II, σ. 158). Ἡ συνοδικὴ καταδίκη τῆς κακοδιδασκαλίας διὰ τοῦ α' κανόνος τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Βλ. συνοπτικῶς A. Di Berardino (ed.), *Dizionario patristico e di Antichità Cristiane*, vol. I, Casale Monf. 1983, σσ. 281-285.

1. καὶ κατὰ τὴν ἐξήγησιν τοῦ Θεοδώρου Προδρόμου (βλ. κατωτ.) ἔκφρον καὶ ἀνόητον. Εἰς τὸ ποίημα II, 1, AD' («Εἰς τὴν ἐν ταῖς νηστεῖαις σιωπὴν»), στίχ. 170, τὸ βροτέης ἔκνοος εὐπαθῆς ἔχει τὴν ἐννοίαν τοῦ ἄγευστος (PG 37, 1319A).

2. καὶ ἐπειδὴ εἰς τὴν ποίησιν τῆς ἐποχῆς καὶ εἰδικῶς ὑπὸ τοῦ Κοσμᾶ ἐπιζητεῖται ἡ λεξιθηρία ἐκ τῆς Γραφῆς καὶ ἐξ ἐνδόξων συγγραφέων χάριν τῆς ῥητορικῶς σεμνῆς λέξεως, αἱ φραστικαὶ συμπτώσεις τοιούτων ἐκφορῶν πρὸς μελετωμένους συγγραφεῖς τοῦ παρελθόντος δὲν πρέπει νὰ ἀναχθοῦν εἰς τὰ λογίως κοινολεκτούμενα, καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀσήμεντα ὡς πρὸς τὴν ἀνίχνευσιν πηγῶν κατὰ τὸν D. R. Reinsch, *Zum Edieren von Texten: Über Zitate*, ἐν Elizabeth Jeffreys (ed.), *Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies*, vol. I Plenary Papers, Aldershot [Ashgate] 2006, σσ. 299-309. Περὶ τῆς ἐλληνομαθείας, τῶν γλωσσικῶν προτιμήσεων καὶ τῶν ἐξ ἀρχαίων συγγραφέων λεκτικῶν ἐπιλογῶν τοῦ Κοσμᾶ βλ. Θ. Ε. Δετοράκη, *Κοσμᾶς ὁ Μελαδός*, σσ. 134-142.



νομίου Β' (GNO, I, σ. 310,15: *κατὰ τὸ πρόσταγμα τοῦ τυράννου*) καὶ Ἐγκώμιον εἰς τοὺς ἁγίους Τεσσαράκοντα Μάρτυρας, λόγος δεύτερος (GNO, X/1, σ. 153,6: *πρόσταγμα γίνεται τοῦ τυράννου*), καὶ τοῦ Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου (Ἱστορία VIII, 10, 3 [de Boor, σ. 303,1]: *τὸ τοῦ τυράννου πρόσταγμα*). Τὸ δὲ τυράννον δυσσεβοῦς ἔχει ἀντίστοιχα εἰς τὸν Εὐσέβιον Καισαρείας, ὁ ὁποῖος καὶ ἀλλαχοῦ ἀποδεικνύεται γλωσσικὴ πηγὴ ὕμνογράφων· οἷα τὰ: Ἐκκλ. Ἰστ. IX, 1, 1, IX, 9, 1, IX, 9, 8 (δυσσεβοῦς τυράννου), IX, 11, 2, X, 9, 5, Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου I, 38, 5,3 (τοῦ πάλαι δυσσεβοῦς τυράννου ἀναφερόμενον εἰς τὸν ἐπὶ Μωϋσέως Φαραώ)<sup>1</sup>. Τὸ πνέον ἀπειλῆς τοῦ στίχ. 3 εὐρίσκει ἀντιστοιχίαν εἰς τὰ Διονυσιακὰ τοῦ Νόννου 29, 201 (*πυρσὸν ἀπειλητῆρα διαπνέοντας* [sc. πώλους] *ὁδόντων*). Ἐν συνεχείᾳ παρεμφερῶς ἀθέους δυσφημίας παρέχει πάλιν ὁ Εὐσέβιος (Εἰς τὸν Ἡσαΐαν, κεφ. κβ': PG 24, 245C) καὶ ἐναγεῖς δυσφημίας ὁ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης ἐν ἐπ. Η', 2 (Corpus Dion. II, σ. 181,6). Ὁ θυμὸς θηριώδης (στίχ. 5) ἔρχεται καὶ ἐκ τοῦ ἀπωτέρου παρελθόντος (πβ. Πλουτάρχου Αἰμίλιος Παῦλος 20, 4,5) καὶ ἐκ τοῦ Εὐσεβίου (PG 20, 1484A), τοῦ Μ. Βασιλείου (PG 31, 512A) καὶ τοῦ Χρυσοστόμου (PG 51, 159C). Εἰς τὸ δροσοδόλω πνεύματι τοῦ στίχου 6 καὶ πάλιν ὁ Πλούταρχος παρομοίως (Σερτώριος 8, 3,1-2: *πνεύμασι μαλακοῖς καὶ δροσοδόλοις*). Ἐκ τοῦ Δανιὴλ τέλος ὁ ὑπερῷος (γ' 53) καὶ τὸ τῶν πατέρων καὶ ἡμῶν | Θεὸς εὐλογητὸς εἰ (γ' 26, 52) τῶν στίχων 8-9.

Τὸ νὰ ὑπόκειται εἰς τὸ τοῦ στίχου 7 *πυρὶ συνόντες* τὸ Χρυσοστομικὸν (ἐπ. X, 12,67-69, εἰς Ὀλυμπιάδα, Malingrey, σ. 292): *ὥσπερ οὐκ ἐνὶ ὁμιλοῦντα πυρὶ μὴ κατακαίεσθαι, οὕτως οὐδὲ γυναιξὶ συνόν-*

1. Τὸν χαρακτηρισμὸν *τύραννος* (καὶ οὐχὶ *βασιλεὺς*) λαμβάνει ὁ Κοσμάς ἐκ τῆς συνήθους διὰ τῆς λέξεως ταύτης ὀνειδιστικῆς τῶν μισητῶν κρατούντων ὀνομασίας (μετὰ ἢ ἄνευ συμπληρωματικῶν ἐπιθέτων) ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων καὶ πρὸς διαστολὴν ἀπὸ τῶν τῶν ἐπαινετῶν χαρακτήρων τοῦ βασιλέως βλ. χωρία παρὰ F. H. Tinnefeld, *Kategorien der Kaiserkritik in der byzantinischen Historiographie von Prokop bis Niketas Choniates*, München 1971, σσ. 35-36 (Ἰουστινιανός), 51-52 (Φωκάς), 65 (τύραννος καὶ δυσσεβὴς ὁ Λέων Γ' παρὰ Θεοφάνει). Τύραννος ὁ συγγηγὸς βασιλεὺς Φωκάς (602-610), οὗ πλείστους χαρακτηρισμοὺς ὡς τυράννου (ἀλλ' οὐχὶ δυσσεβοῦς) ἔχει συγκεντρώσει ἡ Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, "Ἐνδείξεις διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου (χαῖρε τύραννον ἀπάνθρωπον ἐκβαλοῦσα τῆς ἀρχῆς)", ΕΕΒΣ ΛΕ', 1966-1967, σσ. 47-67, ἐν σσ. 54-58. Περαιτέρω περὶ τῆς σχέσεως τυράννου καὶ ἐπαναστάτου, περὶ τῆς διακρίσεως βασιλέως καὶ τυράννου, περὶ τοῦ ἥθους τοῦ τυράννου, περὶ τῆς ἐννοίας τῆς τυραννίδος ἡ L. R. Cresci, *Appunti per una tipologia del τύραννος*, Byzantion LX, 1990, σσ. 90-129.

τα διαφεύγειν τὸν ἐντεῦθεν ἐμπρησμὸν δὲν φαίνεται ὅπως ἀπίθανον.

Εἰδικώτερον ὡς πρὸς τὴν γραφὴν *βρόμιον* (πῦρ) τοῦ στίχου 5 ἔχει ἤδη παρατηρηθῇ ὅτι τὸ πῦρ δὲν χαρακτηρίζεται διὰ τοῦ ἐπιθέτου τοῦτου ἀρχαίων θεοτήτων καὶ ἰδίᾳ τοῦ Διονύσου<sup>1</sup>. Καὶ τὸ μὲν ῥῆμα *βρομέω* λέγεται ἐπὶ ἀνέμου καὶ βρασμοῦ, καὶ ἐπὶ ἡχοῦντος πυρὸς παρὰ τῷ Θεολόγῳ, εἶναι δὲ καὶ ἐκ τοῦ Ὀμήρου Ξ 396 γνωστὸς ὁ *πυρὸς ... βρόμος αἰθομένοιο*<sup>2</sup>, ἐξ οὗ καὶ τὸ τοῦ Νόννου (Διονυσιακὰ 14, 229) *πυρρίβρομος*, ἀλλὰ τὸ *βρόμος* εἶναι ὀνομασία συνήθως τοῦ Διονύσου καὶ τῶν περὶ αὐτὸν πραγμάτων καὶ προσώπων<sup>3</sup>. Ἀπαξ ἐν ἐπιγράμματι «Εἰς σαρκικὸν ἔρωτα» ἀπαντᾷ *πῦρ βρόμιον*, ἀλλ' ἐννοεῖται δι' αὐτοῦ τὸ πῦρ τοῦ Διονύσου καὶ μεταφορικῶς ὁ ἐκ τοῦ Διονύσου οἶνος μετὰ τῶν συνεπειῶν τῆς μέθης, τοῦ ἐκλύτου βίου, τὸ *βρομίον πῶμα*<sup>4</sup>. Τοῦ-

1. Σ. Ί. Κουρούση, "Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ῥητορικὴ...", σ. 175. Ἑρμηνευτικὸν τὸ λῆμμα 269 τοῦ Etymologicum Magnum Genuinum: *Βρόμιος*· ὁ Διόνυσος· παρὰ τὸ *βρόμιον*, ὃ ἐστὶν ἡχὸς τοῦ πυρὸς· ἀπὸ γὰρ τῆς Σεμέλης κεραυνωθείσης ἡρπάγη ὑπὸ τοῦ Ἑρμοῦ κατὰ βούλησιν τοῦ Διὸς ἐκ μέσου τοῦ πυρὸς (Lasserre-Livadaras, II, σσ. 505,17-506,1). Ὁ Διόνυσος ἄλλως *πυρριτρεφῆς* (Νόννου Διον. Β', 486 κ.ά.), *πυρριγενής*, *πυρρὸς* (ThWNT VI, 1959, σ. 931). Τὸ *Βρόμιος* ἐπὶ τοῦ Διονύσου καὶ ὡς ὄνομα κύριον. [Χαρακτηρισμοὺς τοῦ πυρὸς ὡς καὶ τὰς διαφορὰς ἐκδοχὰς αὐτοῦ, κυριολεκτικῆς, μεταφορικῆς, φιλοσοφικῆς, θρησκευτικῆς ἐν τῷ Ἑθνικῷ, τῷ Ἰουδαϊκῷ καὶ τῷ Χριστιανικῷ κόσμῳ διὰ πλήθους μαρτυριῶν βλ. ἐν ThWNT VI, 1959, σσ. 928-948].

2. Καὶ ἐντεῦθεν τὸ λῆμμα 268 τοῦ Μεγάλου Ἑτυμολογικοῦ (Etymologicum Magnum Genuinum) *βρόμιος*· κυρίως ὁ τοῦ πυρὸς ἡχός. *πεποιημένη δὲ ἐστὶν ἡ φωνὴ κατὰ μίμησιν τοῦ ἀποτελουμένου φόφου ἐν τῷ πυρὶ* (Lasserre-Livadaras, II, σ. 505,11-12). Καὶ τὸ λῆμμα τοῦ λεξικοῦ τοῦ Παιουσιανίου «Ἀττικῶν ὀνομάτων συναγωγὴ»: *βρόμιος*· κυρίως (ἡχός) ἐπὶ ἀνέμου καὶ ἐπὶ πυρὸς... (H. Erbse, Untersuchungen zu den attizistischen Lexika, Berlin [Akademie-Verlag] 1950, σ. 169, β 22). Πβ. καὶ τὸ χωρίον τοῦ Ἀπολλωνίου Ῥοδίου (Ἀργοναυτικά Δ 787): *πυρὸς δεινὰ βρομέουσι θύελλαι*. Περὶ τῆς μέχρι τῆς Νεοελληνικῆς σημασιολογικῆς ἐξελιξέως τῶν *βρομέω* - *βρόμος* βλ. Γ. Ν. Χατζιδάκι, *Βρόμος, βρόμα, βρομῶ* κτ., Ἀθηνᾶ ΚΖ', 1915 (Παράρτ. Λεξικογραφικὸν Ἀρχεῖον τῆς Μέσης καὶ Νέας Ἑλληνικῆς), σσ. 3-11, καὶ τοῦ αὐτοῦ, Καὶ πάλιν περὶ τῶν λέξεων *βρόμος, βρομεῖν, βρόμα* κτ., αὐτόθι, σσ. 51-60.

3. Ἐν Ὀρφικῷ Ὑμνῳ 36, στίχ. 2, εἰς Ἀρτεμιν, ὀνομάζεται καὶ ἡ Ἀρτεμὶς *Τιτανίς, βρομίᾳ, μεγαλὸννμος* (Quandt), ἀλλαχοῦ δὲ καὶ αἱ νύμφαι τοῦ Πανός: *ὦ Πάν, ...|... βρομίαις ὁπαδὲ Νύμφαις* (Carm. conv. 4,1-2, D. L. Page, Poetae melici Graeci, Oxford 1962 (2005), σ. 472, ἀρ. 887· πβ. αὐτόθι fr. adesp. 18,1, σ. 504, ἀρ. 936: *Πᾶνα τὸν νυμφαγέταν*... Αὐτόθι fr. adesp. 109b, σ. 541, ἀρ. 1027, *βρόμιος ὁ Ἄρης: Βρόμιε δοξατοφόρ' ἐννάλιε πολεμοκλέαδε πάτερ Ἄρη*). Καὶ ὁ Ἡσύχιος ἀποδίδει καὶ εἰς τοὺς Σατύρους τὸν χαρακτηρισμὸν: *Βρόμιος*· παρὰ *Τηλεκλειδῆ* ὁ Σάτυρος ἢ ὁ Διόνυσος (Εὐριπ. Βάκχαι 115) (Latte, 1186). Βλ. καὶ C. F. H. Bruchmann, Epitheta deorum quae apud poetas Graecos leguntur, Lipsiae 1893, σσ. 81-82.

4. *Εἰ πυρὶ* (sc. ἔρωτος) *πῦρ ἐπάγεις βρόμιον, μάλα πολλὸν ἀνάπτεις* | εἰ δὲ πόθῳ



ναντίον τὸ πῦρ εἰδικῶς ἔχει χαρακτηρησθῇ βρομαῖον ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν (μεσοῦντος τοῦ θ' αἰ.) καὶ ἡ φλόξ τοῦ πυρὸς βρομαία<sup>1</sup>.

Ἡ γραφή πῦρ βρόμεον φαίνεται ὅτι διεκδικεῖ τὴν ἀρχαιότητα, διότι προκύπτει ἐκ τῆς κατὰ τὴν συνήθειαν τοῦ Κοσμᾶ ἀντλήσεως ἐκ χωρίου τοῦ ποιήματος I, 2, IE' («Περὶ τῆς τοῦ ἐκτὸς ἀνθρώπου εὐτελείας»), στίχ. 98-99 (PG 37, 773A), τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, ἐνθα ὁ λόγος περὶ τῆς κατὰ τὴν Μέλλουσαν Κρίσιν καταλήξεως τῶν ἁμαρτωλῶν: ὁππόσα τοῖς ἀδίκους ὕστατον ἡμαρ ἄγει, | πῦρ βρομέον, σκότος αἰνόν, ἀπόπροθι φωτὸς ἐοῦσι... Ἡ μεταφορὰ τοῦ ἀκτίστου βρομοῦντος πυρὸς<sup>2</sup> ἐκ τοῦ νοητοῦ χώρου τῆς αἰωνίου Κολάσεως εἰς τὸ κτιστὸν καὶ πρόσκαιρον πῦρ τῆς καμίνου τοῦ Ναβουχοδονόσορος δὲν ξενίζει, διότι καὶ εἰς ἄλλα δάνεια τοῦ Κοσμᾶ βλέπομεν ὅτι ὅπερ ἐνδιαφέρει αὐτὸν εἶναι ἡ φραστικὴ σύμπτωση καὶ οὐχὶ τὸ νόημα τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου. Τὸ θέμα εἶναι πῶς ἡ μετοχὴ οὐδετέρου βρομέον (βρομοῦν) ἀνεβίβασε τὸν τόνον εἰς τὴν προπαράληγουσαν, ὥστε νὰ δώσῃ τὴν ἐντύπωσιν ὅτι εἶναι ἐπίθετον χαρακτηρίζον τὸ πῦρ. Καὶ ἡ ιδιότης αὕτη τοῦ ἀγνώστου ἄλλοθεν ἐπιθέτου βρόμεον ἐγένετο ἀφορμὴ ὥστε νὰ ἀντικατασταθῇ διὰ τοῦ ἄλλως γνωστοῦ καὶ σχεδὸν ὁμοιοῦντος ἐπιθέτου βρόμιον, τὸ ὁποῖον ὅμως δὲν χαρακτηρίζει κυριολεκτικῶς τὸ πῦρ. Διότι λόγῳ τοῦ ἀποδιδόμενου χωρίου τοῦ Γρηγορίου αὕτη φαίνεται ὅτι ἦτο ἡ μετάβασις, ἀπὸ τοῦ βρομέον εἰς τὸ βρόμιον, καὶ οὐχὶ ἡ

σαρκὸς θεῖον (sc. ἐπάγεις πόθον), ἀποσθεννύεις (J. A. Cramer, Anecdota Græca..., τ. IV, Oxonii 1841 [Hidesheim 1967], σ. 320,21-23. Ed. Cugny, Epigrammatum Anthologia Palatina cum Planudeis et appendice nova, vol. III, Appendix nova, Parisiis 1890, σ. 424, ἀρ. 131· ὁ ἐκδότης μεταφράζει: ignem bacchicum). Περὶ τῆς γραφῆς βρομίῳ πυρὶ εἰς ἕτερον εἰρμόν (Εὐστρατ., Εἰρμολόγιον, σ. 111,68) βλ. κατωτ. σ. 515, σημ. 1.

1. τοῦ λόγου γινομένου ἐνταῦθα περὶ τοῦ νοητοῦ πυρὸς τοῦ κατακαίοντος τὴν Ἐκκλησίαν λόγῳ τῆς Εἰκονομαχίας: Ἐπιστολὴ τῶν τριῶν πατριαρχῶν, J. A. Munitiz κ.ά., The Letter of the Three Patriarchs to Emperor Theophilus and Related Texts, Camberley - Surrey [Porphirogenitus] 1997, σ. 73,19-20 (παφλάζουσιν βρομαῖαν θεῖον ἀπύρου πυρὸς φλόγα), ἀλλὰ καὶ περὶ φυσικοῦ πυρὸς ἐπινοηθέντος ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου Ε' πρὸς κολασμὸν τῶν ὀρθοδόξων μοναχῶν μαρτύρων, Ψ. Δαμασκηνοῦ Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν βασιλέα Θεόφιλον, αὐτόθι, σ. 167,25 (βρομαίῳ κατακαίων πυρὶ). Βλ. καὶ τὴν ἔκδοσιν H. Gauer, Texte zum byzantinischen Bilderstreit, Frankfurt a.M. κ.ά. [Lang] 1994, σσ. 66,10 (παφλάζουσιν βρομαῖαν θεῖον ἀπύρου πυρὸς φλόγα), 98,14 (βρομαίῳ κατακαίων πυρὶ).

2. Ὅτι τὸ αἰώνιον καὶ ἄσβεστον πῦρ τῆς κολάσεως τῶν ἁμαρτωλῶν (Ματθ. γ' 12, ιθ' 8, κε' 41, Μάρκ. θ' 43-44, Λουκ. γ' 17), καθ' ὃ ἀτελεύτητον, εἶναι ἡ ἀκτιστος τιμωρητικὴ δῦσις τοῦ Θεοῦ προκύπτει ἐκ τοῦ αὐτοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, λόγ.

ἀντίστροφος καὶ ἄνευ λόγου ἀπὸ τοῦ βρόμιον εἰς ἐπινοούμενον βρόμεον.

Ἡ μελέτη τῶν διαθεσίμων παλαιῶν μαρτυριῶν ὁδηγεῖ εἰς τὴν ἐξῆς ὑπόθεσιν ἐξελίξεως τῆς μορφῆς τῆς λέξεως. Ὁ ἅγιος Γρηγόριος εἰς τὸν στίχον 99 ἔγραψε:

ΠΥΡ ΒΡΟΜΕΟΝ ΣΚΟΤΟΣ ΑΙΝΟΝ ΑΠΟΠΡΟΘΙ ΦΩΤΟΣ ΕΘΥΣΙ

καὶ ὁ δακτυλικὸς στίχος ἔχει καλῶς φέρων τομὴν τοῦ κατὰ τρίτον τροχαίου ποδός. Ἀλλὰ ἡ γραφή ΒΡΟΜΕΟΝ ὀρθῶς τονιζομένη μετεβλήθη ἐν τῇ πορείᾳ τῆς χφου παραδόσεως εἰς τὸ ἀθησαύριστον καὶ ἴσως καὶ ἀμάρτυρον ἄλλοθεν ἐπίθετον βρομαῖον (συμπύπτοντος τοῦ φωνητικοῦ ἀκουσματος ε καὶ αι ἤδη ἀπὸ τῶν Πτολεμαϊκῶν αἰώνων<sup>1</sup>) καὶ αὐτὴν διασφάζει ὁ κῶδ. Vat. gr. 1260 τοῦ ιβ' αἰ., φ. 68<sup>v</sup>, ὁ μόνος περιέχων τὸ ὑπόμνημα τοῦ αὐτοῦ Κοσμᾶ Ἱεροσολυμίτου εἰς τὰ Ἐπη τοῦ Γρηγορίου (CPG 3043) καὶ προτάσσων στίχους τῶν ποιημάτων εἰς ἕκαστον ἐρμηνευμα<sup>2</sup>. Σημαίνει ἄρα γε ἡ παράδοσις αὕτη τοῦ κώδικος καὶ ὅτι ὁ Κοσμᾶς αὐτὴν τὴν γραφὴν ἐγνώριζε τῆς λέξεως; Ἴσως προΐόντος τοῦ χρόνου δὲν κατενόηθη ὁ ἀσυναίρετος τύπος τῆς μετοχῆς τοῦ βρομέω : βρο-

κα', 2,16-17, Mossay (...ὡς πῦρ ἰδεῖν δν [sc. Θεὸν] ὡς φῶς οὐκ ἐγνώρισεν).

1. Βλ. μαρτυρίας παρὰ Sven - Tage Teodorsson, The Phonology of Ptolemaic Koine, Göteborg 1977 [Studia Græca et Latina Gothoburgensia XXXVI], σσ. 130-131, ἀρ. 40-41.

2. «Συναγωγὴ καὶ ἐξήγησις ὧν ἐμνήσθη ἱστοριῶν ὁ θεῖος Γρηγόριος ἐν τοῖς ἐμμέτρως αὐτῷ εἰρημένους ἐκ τε τῆς θεοπνεύστου Γραφῆς καὶ τῶν ἔξωθεν ποιητῶν καὶ συγγραφέων. Κοσμᾶ Ἱεροσολυμίτου πόνημα φιλογρηγορίου», G. Lozza, Cosma di Gerusalemme Commentario ai Carmi di Gregorio Nazianzeno. Introduzione, testo critico e note, Napoli [D'Auria] 2000, σ. 137,22: πῦρ βρομαῖον, σκότος... Τὸ βρομαῖον εἶχε μεταβάλλει ὁ πρῶτος ἐκδότης τῆς Συναγωγῆς A. Mai αὐθαιρέτως εἰς βρόμεον, ὅπερ διετήρησεν ἐπανεικδοῦς ὁ Migne, PG 38, 436A (βλ. τὸ ὑπόμνημα τοῦ Lozza ἀνωτέρω). Περὶ τῆς γνησιότητος τῆς πατρότητος τοῦ ὑπομνήματος τούτου διερωτᾶται ὁ A. Kazhdan, A History..., σσ. 118-124, ἐνῷ δὲν ἀμφιβάλλουν ὁ ἐκδότης, ὁ Θ. Ε. Δετοράκης (Κοσμᾶς ὁ Μελωδός, σσ. 226-227, καὶ ἰδίᾳ: Βυζαντινὴ Φιλολογία· τὰ πρόσωπα καὶ τὰ κείμενα, τ. Β', Ἡράκλειο Κρήτης 2003, σσ. 346-348), ὁ F. Trisoglio (Mentalità ed atteggiamenti degli scolasti di fronte agli scritti di S. Gregorio di Nazianzo, ἐν J. Mossay (éd.), II Symposium Nazianzenum, Paderborn κ.ά. [F. Schöningh] 1983, σσ. 187-251, ἐν σσ. 207-214), τὸ λήμμα ὑπ' ἀρ. 4089 τῆς PmbZ, ὁ G. Menestrina (Note al commento di Cosma di Gerusalemme ai Carmina di Gregorio Nazianzeno, ἐν C. Moreschini - G. Menestrina (ed.), Gregorio Nazianzeno, teologo e scrittore, Bologna [Centro Editoriale Dehoniano] 1992, σσ. 217-226, ἐνθα, σσ. 217-218, καὶ ἀπαριθμηταῖς τῶν ἀποδεχομένων τὴν πατρότητα). Τὴν κλῆσιν φιλογρηγορίου ἐξηγεῖ ὁ ἀγιορειτικὸς βίος τοῦ Κοσμᾶ (Th. Detorakis, Vie inédite de Cosmas le Mélode, An. Boll. 99, 1981, σσ. 114,283-115,289).

μέον και ἐξελέφθη ὡς ἐπίθετον καταλήγον ἀναλόγως πρὸς τὰ δρο-  
μαῖος, τυχαῖος κ.τ.δ.

Ὅτι εἰσῆχθη εἰς τὴν ποίησιν τοῦ Κοσμᾶ ὁ τύπος τῆς μετοχῆς  
BROMEON και οὐχὶ βρόμιον ὑπάρχουν παλαιαὶ μαρτυρίαι, οἷαι ὁ κῶδ.  
A (= Monac. 226) ιγ'-ιδ' αἱ. τῆς Ἀνθολογίας Christ-Paranikas (σ.  
163,105), ἃν ἐξαιρέσωμεν τὴν ἀντιφατικὴν χφον παράδοσιν τῶν Μη-  
ναίων τῆς Βενετίας<sup>1</sup> και τῆς Ῥώμης<sup>2</sup>. Αὐτὴ εἶναι και ἡ γραφή (πῦρ  
βρόμεον) ἣν γνωρίζει ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος ἐν τῇ «Ἐξηγήσει εἰς τοὺς  
ἐν ταῖς ἱεραῖς δεσποτικαῖς ἐορταῖς ἐκτεθέντας κανόνας παρὰ τῶν ἁγίων  
μελωδῶν Κοσμᾶ και Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ...» και ἐρμηνεύει: τὸ  
ἡχητικὸν ἐκεῖνο τῆς καμίνου πῦρ και μέγα βρομέον, ἥγουν ἡχοῦν και  
κτυποῦν...<sup>3</sup> και εἶναι προφανές ὅτι τὴν γραφὴν βρόμεον ἀνάγει εἰς μί-  
μησιν τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος χωρίου τοῦ Γρηγορίου. Ἀλλὰ και ὁ νεώτε-  
ρος ἐρμηνευτής, ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης ἐν τῷ Ἐορτοδρομῷ  
αὐτοῦ τὴν γραφὴν βρόμεον παρέχει και ἐξηγεῖ: ...οὕτε τὸ πῦρ τῆς κα-  
μίνου, τὸ Βρόμεον: ἦτοι τὸ ἡχητικὸν και φοβερὸν κτύπον ἀποτελοῦν...<sup>4</sup>.

Εἰς τοῦτο ἐπιβεβαίωσιν προσφέρει και ἡ ἐκφορὰ τοῦ εἰρμού ἐν τῷ  
ἀρχαίῳ Σιναιτικῷ Ὤρολογίῳ τοῦ κῶδ. Sinaiticus gr. 864 τοῦ θ'-ι'  
αἰῶνος<sup>5</sup>, ἐν ᾧ περιέχεται νῦν τὸ α' ἐκιδιδόμενος ἀνωνύμου Κανὼν σταυ-

ροαναστάσιμος εἰς ἦχον πλ. δ', γραφεὶς ὑπὸ τοῦ γραφέως E τοῦ κώδι-  
κος και ἔχων τοὺς εἰρμούς τοῦ Κοσμᾶ Σταυρὸν χαράζας Μωσῆς... πλή-  
ρως ἀναγραφόμενους, οὗ ὁ εἰρμός τῆς ζ' ᾠδῆς ἐν τῷ κῶδ. (φ. 100<sup>1</sup>) φέ-  
ρει τὴν γραφὴν πῦρ βρομαῖον, ἡ δὲ ἐκδότις μεταβάλλει αὐθαρέτως εἰς  
βρόμιον<sup>1</sup>. Τοῦτο μαρτυρεῖ ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ κώδικος ἦτο  
αἰσθητὸς ὁ ὀρθὸς τονισμὸς τῆς μετοχῆς βρομέον, εἰσαγόμενος ἐνταῦθα  
ἔστω και εἰς ἀθέτησιν τῆς ἀπαιτήσεως τοῦ μέτρου. Τὸ δὲ βρομαῖον  
ἔχει ὅπως οὖν ὁμοιοῦν και ὁμόσημον ἕτερον παρὰ Γρηγορίῳ τῷ Θεο-  
λόγῳ, τὸ ἐπίρρημα βρονταῖον (Ἐπη II, 1, AB', 9) ἐκ τοῦ ἐπιθέτου  
βρονταῖος<sup>2</sup> και ἄρα δὲν εἶναι ἀκατανόητος και δι' ἀκουστικούς λόγους  
ἡ μετάβασις εἰς ἐπιθετικὴν μορφήν βρομαῖον.

Ἐξ ἄλλου τὴν ὑπαρξίν τοῦ ἐπιθέτου βρόμεον ἐπὶ τοῦ πυρὸς μαρ-  
τυρεῖ και ὁ κῶδ. Dresdensis (Bibl. Reg.) ιγ' αἱ. (;) τοῦ λεγομένου Λεξι-  
κοῦ τοῦ Ζωναρά, ἐνθα ὁ ἐκδότης προτιμᾷ τὸν τύπον βρόμιον ἐκδίδων:  
βρόμιον πῦρ. ἡχητικὸν (και κῶδ. Dresd. βρόμεον)<sup>3</sup>. Ἐνῷ τὸ ὄνομα Βρό-  
μιος ἀποδίδει ὀρθῶς εἰς τὸν Διόνυσον<sup>4</sup>, ὡς και τὸ ἐξ αὐτοῦ παράγω-  
γον ἀβρόμιος ἐρμηνεύει: χωρὶς οἴνου και ὁ ἄοινος βρόμιος (sic) γὰρ ὁ  
Διόνυσος, ἡ και ὁ ἔφορος τοῦ οἴνου κατὰ Ἑλληνας<sup>5</sup>.

1. Μηναῖον Σεπτεμβρίου τοῦ ἔτους 1852, σ. 100 (βρόμεον). Ἀλλ' ὁ αὐτὸς εἰρμός  
ἐν τῇ Παρακλητικῇ (Βενετία 1900, σ. 354), Παρασκευῇ πλ. δ' ἡχου, ἔχει βρόμιον.

2. τ. Α' Σεπτεμβρίου - Ὀκτωβρίου, ἐν Ῥώμῃ 1888, σ. 162 (βρόμεον). Ἀλλ' ὁ  
αὐτὸς εἰρμός τῇ α' Σεπτεμβρίου τοῦ αὐτοῦ Μηναίου, σ. 19, ἔχει βρόμιον, ὡς και ἡ Πα-  
ρακλητικὴ τῆς Ῥώμης (1885) εἰς τὸν αὐτὸν εἰρμόν τοῦ Σταυρωσίμου κανόνος τοῦ Ὁρ-  
θου τῆς Παρασκευῆς τοῦ πλ. δ' ἡχου γράφει πῦρ βρόμιον (σ. 688), και δὲν πρόκει-  
ται, ὡς εἶναι προφανές, περὶ ἐνιαίας παραδόσεως.

3. Theodori Prodromi Commentarios in carmina sacra melodorum Cosmæ Hie-  
rosolymitani et Ioannis Damasceni ad fidem codd. mss. primum edidit et varietate le-  
ctionis instruxit... Henricus M. Stevenson... Præfatus est I. B. Pitra, Romæ ex  
Bibliotheca Vaticana MDCCCLXXXVIII, σσ. 20-21.

4. Ἐορτοδρόμιον, ἦτοι ἐρμηνεία εἰς τοὺς ἁσματικούς κανόνες τῶν δεσποτικῶν  
και θεομητορικῶν ἐορτῶν. Συνερανισθὲν ἐκ διαφόρων τῆς Ἐκκλησίας Πατέρων, πλου-  
τισθὲν μετὰ πολλὰς σημειώσεις, και συντεθὲν εἰς τὴν κοινὴν γλῶσσαν ὑπὸ Νικοδήμου ἐν  
μοναχοῖς ἐλαχίστου τοῦ Ἀγιορείτου..., ἐν Βενετίᾳ. Ἐκ τῆς τυπογραφίας Νικολάου Γλυ-  
κύ. 1836, σ. 37. Ἐν τῇ ἐπανεκδόσει τοῦ Ἐορτοδρομίου ὑπὸ τοῦ οἴκου «Ὁρθόδοξος Κυ-  
ψέλη», τ. Α', Θεσσαλονίκη 2002, σ. 100, ἐν τῷ εἰρμῷ ἐκ τυπογραφικῆς ἀβλεψίας ἔχει  
γραφὴ πῦρ βρόμεον (ὅπως ἀμάτυρον).

5. Sœur Maxime (Leila) Ajjoub avec la collaboration de Joseph Para-  
melle, Livre d'heures du Sinaï (Sinaiticus græcus 864), Paris 2004 [SC 486], σ. 376,  
ἀρ. 84.

1. Ἐν τῷ αὐτῷ κῶδ. τοῦ Σιναιτικοῦ Ὤρολογίου περιέχεται και θεομητορικὸς  
κανὼν ἡχου δ', οὗ ὁ εἰρμός (ποίημα Γεωργίου Σικελιώτου) τῆς ζ' ᾠδῆς (φ. 113<sup>1</sup>) ἀρχε-  
ται: Σοβαρὸν βασιλέως Περασῶν διάταγμα | βρομεον (sic) πυρὶ καθοπισθῆν..., ὅπερ και  
πάλιν ἡ ἐκδότις διορθοῖ βρομῖον και οὐχὶ βρομέον (σ. 436, ἀρ. 101) στηριζομένη εἰς τὴν  
γραφὴν τοῦ Εἰρμολογίου τοῦ Εὐστρατιάδου, σ. 111, ἀρ. 154. Ἐὰν ἐπέτρεπε τὸ μέ-  
τρον, ἡ διόρθωσις βρομέοντι πυρὶ θὰ ἦτο προσφυστέρη και λόγω τῆς ἀρχαιότητος τοῦ  
(ἔστω και πλημμελοῦς) Σιναιτικοῦ κώδικος τοῦ Ὤρολογίου ἐναντι τῶν κωδίκων τοῦ  
Εἰρμολογίου. Οἱ αὐτοὶ εἰρμοὶ τοῦ Κοσμᾶ ἔχουν χρησιμοποιηθῇ και ἐν τῷ α' θεομητο-  
ρικῷ κανόνι, αὐτόθι, σσ. 296-312, ἀρ. 46-54, ἀλλ' ἀναγράφονται ἐκεῖ μόνον αἱ ἀρχαὶ  
αὐτῶν, ὥστε νὰ μὴ περιλαμβάνηται και ἡ ἐπίμαχος φράσις. Καὶ ἐν τέλει τοῦ κώδικος  
τούτου ὑπάρχει κανὼν ἀναστάσιμος πλ. δ' ἡχου, οὗ ὁ εἰρμός τῆς α' ᾠδῆς Σταυρὸν χα-  
ράζας... και τῆς γ' ἡ ἀρχὴ Ῥάβδος εἰς τύπον..., ἀλλὰ τὰ περαιτέρω δὲν σώζονται (σσ.  
448-454, ἀρ. 104-107).

2. Ὡς θησαυρίζει ὁ Θ. Ε. Δετοράκης, Προσθήκαι εἰς τὸ πατερικὸν λεξικὸν  
τοῦ Lampe ἐκ τῶν ἔργων Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, ΕΕΒΣ ΜΕ', 1981-1982, σ. 143.

3. Io. Aug. Hen. Tittmann, Iohannis Zonaræ Lexicon ex tribus codicibus  
manuscriptis..., τ. I, σ. 408,16. Βλ. και προλεγόμενα, τ. I, σσ. IX-X, XIII-XIX. Βρό-  
μεον: Πῦρ παρέχει λῆμμα τοῦ συγγενοῦς πρὸς τὸ τοῦ Ζωναρά «Λεξικοῦ κατὰ στοι-  
χεῖον τῆς Ἑλληνικῆς ἀπάσης φωνῆς» (J. A. Cramer, Anecdota Græca..., τ. IV, σ.  
124, ἀρ. 408).

4. Tittmann, σ. 404,24: Βρόμιος. ὁ Διόνυσος.

5. Αὐτόθι, σ. 3,7-9.

Ἄλλὰ τί τὸ συντελέσαν εἰς τὸν ἀναβιβασμὸν τοῦ τόνου; Ὡς ἀνωτέρω παρατηρήθη, ὁ σχηματισμὸς ἐκ τῆς μετοχῆς βρομέον τοῦ ἐπιθ. βρομαῖον ἤδη μαρτυρεῖται ἐν τῇ παραδόσει καὶ τοῦ ποιήματος τοῦ Γρ. Θεολόγου καὶ τοῦ εἰρμού τοῦ Κοσμᾶ. Ἄλλ' ὁ Κοσμᾶς δὲν ἔγραψε παροξυτόνως πῦρ βρομαῖον, διότι εἰς τὴν αὐτὴν μετρικὴν θέσιν τοῦ β' ἡμιστιχίου τοῦ στ. 5 τὰ ἐν συνεχείᾳ τρία τροπάρια τῆς ζ' ὥδης ἔχουν προπαροξυτονουμένας καταλήξεις: 1 ...μετέδωκεν, 2 ...εἶργετο, 3 ...οὔτος γάρ<sup>1</sup>, ἀκολουθοῦντα προφανῶς κατὰ τὸ μέτρον καὶ τὸν τονισμὸν τὸν εἰρμόν. Ἐπομένως ὅπερ πρέπει νὰ ἀνιχνευθῇ εἶναι πῶς προέκυψεν ὁ ἐπιθετικὸς τύπος βρόμαιον ἢ βρόμεον, ὃν ἐχρησιμοποίησεν ὁ ποιητής.

Γλωσσικῶς εἶναι δυνατόν νὰ διατυπωθῶν αἱ ἐξῆς ὑποθέσεις: Ὡς πρὸς τὸν πιθανὸν τύπον βρόμαιον (ἀλλὰ μὴ μαρτυρούμενον) ἢ μετάβασις ἐκ τοῦ βρομαῖον δύναται νὰ δικαιολογηθῇ κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὰ ἀρχαῖα ἀγελαῖος - ἀγέλαιος (Φιλόπονος), ἀγοραῖος - ἀγόραιοι (Ἀμμώνιος), τιμαῖος - Τίμαιος, τροπαῖον - τρόπαιοι, ἀγροῖκος - ἀγροῖκοι, γελοῖος - γέλοιος, ἐρῆμος - ἐρημος, ἐτοῖμος - ἔτοιμοι, ὁμοῖος - ὁμοιοί. Καὶ δεδομένων τῶν τολμηρῶν λεκτικῶν σχηματισμῶν τοῦ Κοσμᾶ, δὲν εἶναι ἀνεπίτρεπτος ὁ νεολογισμὸς. Πβ. ἐκ τῶν κανόνων ἢ τριωδίων αὐτοῦ: Ὁ τοῦ φωτὸς διατμήξας τὸ πρωτόγονον χάος [εἰρμός ε' ὥδης τοῦ κανόνος εἰς τὴν Μεταμόρφωσιν — Μηνᾶιον Αὐγούστου ζ', Chr.-Par., Ἀνθολ., σ. 177,62] = ὁ διὰ τοῦ φωτὸς τεμὼν τὸ ἐρεβῶδες χάος (ἐκφωνηθέντος τοῦ προστάγματος γενηθήτω φῶς, Γέν. α' 3)<sup>2</sup> καὶ οὐχὶ ὁ δια-

1. Christ-Paranikas, Anthologia..., σσ. 163-164.

2. Καὶ ἐνταῦθα φαίνεται ὅτι ἀποδίδεται ἡ ἔννοια χωρίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, λόγ. μ', 5,17-19 (SC 358, σ. 206): οἶδα καὶ ἄλλο φῶς, ὃ τὸ ἀρχέγονον ἡλάθη σκότος ἢ διεκόπη, πρῶτον ὑποστὰν τῆς ὁρατῆς κτίσεως. Καὶ ἐν συνεχείᾳ τοῦ αὐτοῦ (μ', 6,1-2) προσφέρεται καὶ ἡ λ. πρωτόγονος, ἔστω καὶ ἐντὸς διαφορετικῆς συνυφῆς: φῶς μὲν ἦν καὶ ἡ τῷ πρωτογόνῳ δοθεῖσα πρωτόγονος ἐντολή, ὡς καὶ ἐν ποιήματι II, 1, NE', 4-5, PG 37, 1399A. Κατὰ τὴν αὐτὴν ἔννοιαν τοῦ εἰρμού καὶ ὁ α' στίχος τοῦ α' τροπαρίου τῶν Ἀλῶν τοῦ Ὁρθροῦ τῆς κε' Ἰαν. (Μηνᾶιον): διατεμὼν τὸν τοῦ γράμματος σὺ γνῶφον... Ὡς πρὸς τὴν προτίμησιν εἰδικῶς τῆς λ. χάος ἀντὶ τοῦ σκότους τῆς Γραφῆς (Γέν. α' 2: καὶ σκότος ἐπὶ τὸν ὕδωρ τῆς ἀβύσσου) φαίνεται ὅτι ὁ Κοσμᾶς χάριν ποιικιλίας καταφεύγει εἰς ἀνάλογον Ἑλληνικὴν ἐκφράσιν προερχομένην ἐκ τοῦ Ἡσιόδου (Θεογ. 116-117: ἡ τοι μὲν πρῶτιστα Χάος γένετ', αὐτὰρ ἔπειτα | Γαῖ' εὐρύστερνος, πάντων ἕδος ἀσφαλὲς αἰεὶ...). Καὶ ἔτι σαφέστερον προσιδιάζει εἰς τὸ τοῦ εἰρμού τὸ χωρίον ῥητορικῶν πονημάτων τοῦ ε' (τὸ βραδύτερον) αἰῶνος «Περὶ τῶν τῆς ῥητορικῆς προοίμιον», § 3,3-5: λέγεται ὡς ἦν ἡ χάος διελέλυτο καὶ φῶς τοῖς οὐσιν ἐξέλαμψεν, ἐκ γῆς ἀναφανῆναι τὰς Ἀθήνας (M. Patillon, Corpus rhetoricum. Anonyme Préambule à la rhétorique..., Paris [Les Belles Lettres] 2008, σ. 22).

χωρίσας ἀπὸ τοῦ φωτὸς τὸ σκότος (τοῦναντίον συνέβη προϋπάρχοντος τοῦ αἰσθητοῦ σκότους, Γέν. α' 2), ὡς πειρᾶται νὰ ἐρμηνεύσῃ κατὰ τὸ Γέν. α' 4<sup>1</sup> Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης<sup>2</sup>, διότι ἐνταῦθα ὑπόκειται ὁ Ὁμηρικὸς στίχος ε 409<sup>3</sup>: καὶ δὴ τότε λαῖτμα διατμήξας ἐπέρησα, ἔνθα ἡ ἔννοια τοῦ διέσχισα τὸ (ἀνάλογον πρὸς τὸ χάος τοῦ Κοσμᾶ) σκοτεινὸν βάθος τῆς θαλάσσης (ἡ αὐτὴ ἔννοια τῆς ρ. καὶ ἐν τοῖς στ. Φ 3, 7-8 ἐνθα διατμήξας τοὺς μὲν πεδίωνδε δῖωκεν ...ἡμίσεες δὲ | ἐς ποταμὸν εἰλεῦντο...) ἄλλως τε καὶ τὸ νόημα τῶν ἐν συνεχείᾳ στίχων 2-3 τοῦ εἰρμού: ὡς ἐν φωτὶ τὰ ἔργα ὑμνῇ σε, Χριστέ, | τὸν δημιουργόν... προϋποθέτει τὸ γενηθήτω φῶς, τὴν δημιουργίαν τοῦ φωτὸς πρὸς διάλυσιν τοῦ σκότους καὶ τὴν δυνατότητα τῆς ἐν φωτὶ ὑμνωδίας τοῦ Δημιουργοῦ. Καὶ ὁ ξενίζων σχηματισμὸς προυπέπωτο [ὁ Ἰωνᾶς ἐν τῇ κοιλίᾳ τοῦ κήτους· εἰρμός ε' ὥδης, στίχ. 4, τοῦ κανόνος εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου — Μηνᾶιον Αὐγούστου ιε', Ἀνθολογία, σ. 182,85] οὐχὶ κατὰ τὴν ῥηματικὴν σημασίαν τοῦ προπίνω, ἀλλ' ἐκ τῆς χρονικῆς σχέσεως «προτοῦ καταποθῇ». Καὶ ἔτι ξενίζει καὶ ἡ τμησίς τοῦ προεἶδον: πρὸ γὰρ εἶδον σωματούμενον Θεόν, στίχ. 5 τοῦ εἰρμού τῆς ὥδης ε' τοῦ κανόνος εἰς τὴν Ὑπαπαντὴν (Μηνᾶιον Φεβρουαρίου β', Ἀνθολ., σ. 174,85), ὡς καὶ τὸ τιθέατε τῆς ὥδης θ', τροπ. 3, στίχ. 2, τοῦ κανόνος τῶν Βαΐων (Τριώδιον, Ἀνθολογία, σ. 186,175) καὶ οἱ διάφοροι τύποι τοῦ μεταγενεστέρου ἀδοκίμου ἐνεστῶτος μολέω - ὦ ἐκ τοῦ ἀορίστου μολεῖν (Ἀνθολογία, σσ. 169,25, 187,25, 191,55), ὁ ἀόριστος ἡσθήθη (αὐτόθι, 170,64) καὶ τὸ τμᾶται = τέμνεται τοῦ στίχου 1 τοῦ εἰρμού τῆς α' ὥδης τοῦ κανόνος τῆς Μ. Πέμπτης (Τμηθείση τμᾶται | πόντος ἐρυθρός... Τριώδιον, Ἀνθολογία, σ. 190,1) ὡς ἐξ ἀθησαυρίστου ἐνεστῶτος τμῶμαι (τὸ τμῶ καὶ κατὰ ἀναδιπλασιασμὸν τέτμω παρ' Εὐσταθίου). Περὶ τοῦ ὁμοίως νεοπλάστου ἐπιθέτου τοῦ Κοσμᾶ ὑπέρωρον ὕδωρ βλ. κατωτέρω.

Ὡς πρὸς τὸν τύπον βρόμεον, ὁ ὁποῖος ἐν τῷ εἰρμῷ πολλαχῶς μαρτυρεῖται, ἡ μετάβασις ἀπὸ τῆς μετοχῆς βρομέον εἰς τὸ ἐπίθετον βρό-

1. καὶ διεχώρισεν ὁ Θεὸς ἀνὰ μέσον τοῦ φωτὸς καὶ ἀνὰ μέσον τοῦ σκότους· ἦτοι ἔθηκε σαφὴς ὁρια μετὰ τοῦ φωτὸς καὶ σκότους, καὶ ὡς εἰκὸς κατὰ τὴν ἐκφορὰν προηγείται ἡ ἔννοια τοῦ φωτός. Καὶ κατὰ τὸν ἐν ταῖς Σειραῖς Μ. Βασιλείου (Ἐξαμή. II, 7): τουτέστιν ἄμικτον αὐτῶν τὴν φύσιν κατ' ἐναντίωσιν ἀντικειμένην ὁ Θεὸς κατεσκεύασεν· πλείω γὰρ τῷ μέσῳ διέστησεν αὐτὰ ἀπ' ἀλλήλων καὶ διώρισεν (F. Petit, La chaîne sur la Genèse, I, σ. 30, ἀρ. 45).

2. Ἐορτοδρόμιον, σ. 600 (ἀνατύπ., τ. Γ', 2002, σ. 247).

3. Θ. Δετοράκη, Κλασσικαὶ ἀπηχήσεις εἰς τὴν βυζαντινὴν ὑμνογραφίαν, ΕΕΒΣ ΑΘ'-Μ', 1972-1973, σσ. 148-161, ἐν σ. 152, ἀρ. 4.

μεον δύναται νὰ ἡκολούθησε τὴν πορείαν ἀναλόγου τονικῆς ἐξελέξεως τοῦ ἐπιθέτου *νηφαλέος* (μαρτυρουμένου ὡς ἄλλου τύπου τοῦ *νηφάλιος*, LSJ) εἰς τὴν μορφήν *νηφάλεος*<sup>1</sup>, τῆς ὁποίας ἔχομεν ἱκανὰ παραδείγματα καὶ ἐκ πρωϊμῶν βυζαντινῶν κειμένων· οἷα: Καλλινίκου Βίος ὁσίου Ὑπατίου 123,9-10 (Teubner): ὡς ἄπειρος *νηφάλεος* οὐκ ἔσται εἰς τοὺς πολέμους· αὐτόθι 135,14-15: ὁ νοῦς μου πρὸς τὸν Θεὸν *νηφάλεος* διαμένει· Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας Εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν, PG 72, 745A: *νηφάλεον* ἔχειν χρὴ καὶ ἐρηγορότα τὸν νοῦν· Σωκράτους Ἐκκλ. Ἱστορία VI, 11, σ. 330,21 (Hansen): *νηφάλεον* καὶ σπουδαῖον, Μαξίμου Ὁμολογητοῦ Λόγος ἀσκητικός... (P. Van Deun, CCSG 40, σ. 41,354): ἔση *νηφάλεος* (v.l. *νηφάλαιος*), Ἀναστασίου Σιναΐτου Ἐρωτήσεις καὶ ἀποκρίσεις... (M. Richard - J. A. Munitiz, CCSG 59, σ. 39, ἀρ. κα', 4,38-39): *νηφάλεον* εἶχον τὸν νοῦν καὶ τὴν φρένα, κ.ἄ. Ἐν Μαξίμου Τυρίου Διαλ. Γ', 44 (Koniaris) τὸ *νηφάλαιος* καὶ *νηφάλεος* ὡς ἕτεραι γραφαὶ ἀντὶ *νηφάλιος*<sup>2</sup>. Ἀλλὰ καὶ ἄλλως ἂν ἀναζητηθῇ καὶ διαφορετικὴ ἀναλογία, εἰς τὸν φιλογρηγόριον καὶ ἐραστήν τοῦ ἔργου τοῦ Θεολόγου Κοσμάν καὶ ὁ ἀρχαῖζων τύπος τῶν Ἐπῶν *βορβόρεος*<sup>3</sup> (*βόρβορος*) *βορβόρεος* δύναται νὰ συσχετισθῇ κατὰ τὸν σχηματισμὸν πρὸς τὴν παραγωγὴν τοῦ νεωτερικοῦ *βρόμεος* (*βρόμος*) *βρόμεος*).

Καὶ ἐν συμπεράσματι· ὁ τύπος πῦρ *βρομαῖον* μαρτυρεῖ ὅτι ἡ μετοχὴ *βρομέον* εἰς τὸ γλωσσικὸν αἰσθητήριον ἔχει ἐξελιχθῇ σὺν τῷ χρόνῳ εἰς ἐπίθετον· καὶ εἰς τὰς λεκτικὰς προτιμήσεις τοῦ Κοσμά τὸ ἐπίθετον τοῦτο προσηρμώσθη πιστότερον εἰς τὸν τύπον τῆς ἀρχικῆς καταλήξεως εἰς -εον καὶ ἡκολούθησε τὴν ἐξέλιξιν *νηφαλέος* - *νηφάλεος*, ὥστε νὰ δώσῃ λέξιν προπαροξύτονον *βρόμεον*. Ὁ τύπος *βρόμιον* εἰσήχθη ἐνωρὶς πρὸς διόρθωσιν ὡς γνωστότερος ὑπὸ μὴ ὑποπτευόντων τὴν ἐκ τοῦ στίχου τοῦ Θεολόγου ἐξάρτησιν τῆς λέξεως<sup>4</sup>.

1. Παρὰ E. Trapp κ.ἄ., Lexikon zur byzantinischen Gräzität, 5. Fasz., Wien 2005, σ. 1080, σημειοῦται καὶ ὁ τύπος *νηφάλαιος*, δν βλ. καὶ ἐν τῷ Βίῳ ἁγίου Ἀνδρέου τοῦ διὰ Χριστὸν σαλοῦ (ι' αἰ.): *νηφάλαιος* δὲ ὢν ὁ παῖς ἐν τάχει ἐξέμαθε τὸ Ψαλτήριον καὶ τοὺς ψήφους... (Rydén, τ. II, σ. 12,18-19).

2. Καὶ ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ M. B. Trapp (Teubner, 1994), σ. 23,50, ὁμοίως σημειοῦνται καὶ αἱ γραφαὶ τῶν κωδίκων *νηφάλιους* καὶ *νηφάλαιος*.

3. Θησαυρίζει ὁ Δετοράκης, ὡς ἀνωτέρω, ΕΕΒΣ ΜΕ', 1981-1982, σ. 142, καὶ ἐντεῦθεν ἐν P. Boned Colera κ.ἄ., Repertorio bibliográfico de la lexicografía griega, Madrid 1998 [Diccionario Griego Español, Anejo III], σ. 216.

4. Καὶ ἀσφαλῶς εἰς τὴν ἀρχαῖζουσαν ποίησιν τοῦ Κοσμά δὲν ἰσχύουν αἱ ἀρχαὶ παρατονωμοῦ λέξεων αἱ ἀνιχνευόμεναι ἢ συνηθέστερον ἐπιβαλλόμεναι ὑπὸ νεωτέρων ἐκδοτῶν εἰς τοὺς ὕμνους τοῦ Ῥωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ, ὧν τινα ἀνάλογα ἐντοπίζονται

### β') ὑπέρφωρος ὑδάτων ὑπόστασις ἢ ὑπέρροον ἐν αἰθέρι ὕδωρ;

Ἀμφότεραι αἱ γραφαὶ αἱ χαρακτηρίζουσιν τὸ κατὰ τὴν ΠΔ ὕδωρ τὸ ὑπεράνω τῶν οὐρανῶν ἀπαντοῦν ἐν τῇ ἐκδόσει τῶν ἐν οἷς περιλαμβάνονται κανόνων τῆς Ἀνθολογίας Christ-Paranikas, αἱ ὁποῖαι καὶ εἰς τὰς ἐκδόσεις τῶν Λειτουργικῶν βιβλίων ἐμφανίζουν ἀνομοιομορφίαν. Πρόκειται περὶ τοῦ κανόνος εἰς Θεοφάνεια τοῦ Κοσμά Μελωδοῦ ἤχου β', ὡδὴ ζ', τροπ. 1, στίχ. 6-7: ...ὁ κρατῶν τὴν ὑπέρφωρον | τῶν ὑδάτων ὑπόστασιν (Ἀνθολ., σ. 171,134-135) καὶ τοῦ κανόνος τῆς Μ. Πέμπτης ἤχου πλ. β' τοῦ αὐτοῦ, ὡδὴ ε', τροπ. 1, στίχ. 1-5: Ἡ τὸ ἄσχετον κρατοῦσα | καὶ ὑπέρροον ἐν αἰθέρι ὕδωρ |...| Θεοῦ Σοφία... (Ἀνθολ., σ. 192,79-83). Τὸ Μηναῖον Ἰανουαρίου Βενετίας (1895), σ. 74, γράφει: τὴν ὑπέρφωρον, ὡς ὁμοίως καὶ ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης (Ἐορτοδρόμιον, ἀνατύπ., τ. Α', σ. 276), τὸ δὲ Μηναῖον τῆς Ῥώμης, τ. III, 1896, σ. 151, τὴν ὑπερῶν. Τὸ Τριῶδιον Βενετίας (1898), σ. 365, ἔχει τὴν γραφὴν ὑπερῶν, ὡς καὶ τὸ τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας Ἀθηνῶν 1960, σ. 382, καὶ ὁ Νικόδημος Ἀγιορείτης (Ἐορτοδρόμιον, 1836, σ. 337, ἀνατύπ. 2002, τ. Β', σ. 147), ἐνῶ τὸ Τριῶδιον τῆς Ῥώμης (1879), σ. 653, ὑπέρροον. Ὑπερῶν ἐν αἰθέρι ὕδωρ ἔχει καὶ ἡ κριτικωτέρα (ἐπὶ ἀγιορειτικῶν ἰδίᾳ κωδίκων στηριχθεῖσα) ἐκδοσις τοῦ π. Κωνστ. Παπαγιάννη, Ἡ Ἀγία καὶ μεγάλη Ἑβδομάς, Ἀθῆναι [Ἀποστ. Διακονία] 2003, σ. 133. Ὁμοίως καὶ ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος ἀναγινώσκει ἐν τῷ κανόνι τῶν Θεοφανείων: ὁ κρατῶν τὴν ὑπερῶν | τῶν ὑδάτων ὑπόστασιν<sup>1</sup>.

Καὶ οὕτω τῇ ἀληθείᾳ φέρονται τρεῖς παραδεδομέναι γραφαί: ὑπερῶν, ὑπέρφωρον καὶ ὑπέρροον. Ἐκ τούτων ἡ πρώτη θὰ ἀποκλεισθῇ διὰ λόγους μετρικούς, διότι εἰς τὴν ἀνάλογον θέσιν τοῦ εἰρμοῦ καὶ τῶν λοιπῶν τροπαρίων τῶν αὐτῶν ὡδῶν ζ' τῶν Θεοφανείων καὶ ε' τοῦ κανόνος τῆς Μ. Πέμπτης κεῖνται λέξεις προπαροξύτονοι (ὁροσιζόμενοι,

εἰς δημωδέστερα κείμενα· βλ. K. Mitsakis, The Language of Romanos the Melodist, München 1967, σσ. 7-11.

1. καὶ ἐρμηνεύει: ὁ τὰ ὑπερῶα τοῦ στερεώματος, ἡγουν τὴν ἀνωθεν αὐτοῦ κυρτὴν περιφέρειαν, στεγάζων τοὺς ὕδασι καὶ συγκρατῶν καὶ μὴ ἐφ' οὕτω πρηνοῦς τοῦ σχήματος διολισθαίνειν ἑὼν ὀλισθηρὰν οὕτω φύσιν καὶ εὐκατάρρυντον, ἐνθ' ἀνωτ., σσ. 91-92. Τὴν ἀνω ἐπιφάνειαν τοῦ στερεώματος ὁ Μ. Βασίλειος βλέπει ἐνδεχομένως ἐπίπεδον (Ἐξαίμ. Γ', 4, Amand de Mendieta - Rudberg, σ. 43,12-25): κατὰ τὰ λουτρά, ἃ ...ἐν τοῖς ἀνω τοῦ (ἐνδον ἡμικυκλικοῦ) στέγους ὁμαλὴν ἔχει πολλάκις τὴν ἐπιφάνειαν.



ὑδατος, ὑποστάσειν || συνδεόμενοι, ταπεινώσεως)<sup>1</sup>. Ἡ γραφή ὑπέρροον φαίνεται ὅτι προτιμᾶται ὡς ὀρθότερα<sup>2</sup>, διότι πρόκειται περὶ λέξεως μαρτυρουμένης ὑπὸ τῶν λεξικογράφων, ἧς ἡ σημασία κυριολεκτεῖται ἐπὶ τοῦ ἄνωθεν ῥέοντος ὕδατος<sup>3</sup>. Καὶ αὐτὴν τὴν γραφὴν γνωρίζει καὶ ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς ἐρμηνεύων ἐμμέτρως τὸ ἄνωτέρω τροπαρίου τοῦ κανόνος τῆς Μ. Πέμπτης: «ἡ τὸ ἄσχετον κρατοῦσα | καὶ ὑπέρροον ἐν αἰθέρι ὕδωρ»: *Χεῖρ ἡ κρατοῦσα τῶν ὄλων τὴν οὐσίαν | πηγὰς τε τὰς ἄνωθι τὰς ὑπερρόους*...<sup>4</sup>.

Ἀλλὰ ἡ ἔννοια τοῦ ὑπέρροος δύναται νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι δὲν προσιδιάζει ἐνταῦθα. Εἶναι φανερόν ὅτι διὰ τῶν δύο πρώτων τούτων στίχων τοῦ τροπαρίου τῆς Μ. Πέμπτης, ἀλλὰ καὶ διὰ τοῦ τροπαρίου τῶν Θεοφανείων ὁ Μελωδὸς ἀποδίδει τὴν ἔννοιαν τοῦ Ψαλμικοῦ στίχου ργ' 3: *ὁ στεγάζων ἐν ὕδασι τὰ ὑπερῶα αὐτοῦ*, ἐνθα ὁ Ψαλμωδὸς λαμβάνει τὴν εἰκόνα τοῦ σταθεροῦ καὶ μὴ ῥέοντος ὕδατος, τοῦ ὑπεράνω τοῦ οὐρανοῦ, ἐκ τοῦ βιβλίου τῆς Γενέσεως (α' 7-8): *καὶ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸ στερέωμα, καὶ διεχώρισεν ὁ Θεὸς ἀνὰ μέσον τοῦ ὕδατος, ὁ*

1. Καὶ φαίνεται ὅτι τὰ ὑπερῶα ὕδατα εἰσέρχονται εἰς τὴν ποίησιν ἐκ τοῦ Ψαλμικοῦ ργ' 3 παραβλάπτοντα μὲν ἐνταῦθα τὸ μέτρον τοῦ τροπαρίου τοῦ Κοσμᾶ, ἀλλ' ἐχοντα ὀρθῶς ἐν τῷ κανόνι τοῦ Ἰωσήφ Ὑμνογράφου τῇ Παρασκευῇ τοῦ γ' ἡχοῦ, ᾧ δὲ α', τροπ. 2 (Παρακλητικῇ): *Ἄβυσσον ὁ ποιήσας προστάξει | ὕδατα ὑπερῶα, δυνατέ, | ὁ στεγάζων ἐφ' ὕδατων...* κατὰ τοὺς πρώτους στίχους τοῦ εἱμοῦ τοῦ Κοσμᾶ: *Χέρσον ἄβυσσοτόκον πέδον | ἥλιος ἐπεπόλευσε ποτέ...*, ἐνθα ἀντιστοιχεῖ καὶ συμπίπτει τονικῶς τὸ ὕδατα ὑπερῶα, δυνατέ, πρὸς τὸ ἐπεπόλευσε ποτέ. Μήπως ἦδη ἡ γραφὴ ὑπερῶων ὕδωρ εἰς τὸ τροπαρίου τοῦ Κοσμᾶ εἶχεν εἰσαχθῇ ἦδη ἀπὸ τοῦ θ' αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν ἀντλεῖ ὁ Ἰωσήφ; Ταύτην γνωρίζει καὶ Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς ἐν ὁμ. νη', § α' (Οἰκονόμος, σ. 224).

2. Βλ. Θ. Ε. Δετοράκη, Ἀθησαύριστα βυζαντινά. Ἐκατοντάς πρώτην, Ἀθηνᾶ ΟΣ', 1976-1977, σ. 241, καὶ τοῦ αὐτοῦ, Κοσμᾶς ὁ Μελωδός..., σσ. 138, 144.

3. ὑπέρροον δὲ τὸ ἄνωθεν ῥέον ὕδωρ, Πτολεμαῖος Γραμματικός, Περὶ διαφορᾶς λέξεων κατὰ στοιχεῖον, Υ 158,3 (Palmieri) ὑπέρροον τὸ ἀπὸ ὕψους ῥέον, Σούδα IV, 658,4 (Adler). Βλ. καὶ Astrid Steiner, Byzantinisches im Wortschatz der Suda, ἐν E. Trapp κ.ά. (Hrsg.), Studien zur byzantinischen Lexikographie, Wien 1988, σσ. 149-181, ἐν σ. 180. Ἐνῶ τὸ ῥ. ὑπερῶω ἔχει τὴν ἔννοιαν τοῦ ὑπερχεῖλίζειν πδ. Πλωτίνου Ἐνν. V, 2, 1,8-9: *...ὑπερέρρη (sc. τὸ ἐν) καὶ τὸ ὑπερπλήρες αὐτοῦ πεποίηκεν ἄλλο (sc. τὸν νοῦν καὶ ὄν), καὶ Ἰωάννου Εὐχαϊτῶν κανόνα β' εἰς τοὺς Τρεῖς Ἱεράρχας (Μηναῖον Ἰανουαρίου λ'), ᾧ δὲ α', τροπ. 2: ὡςπερ κρατὴρ ὑπερέρρη, δέσποτα, | ἡ ἀγαθότης σου... | ὡς καὶ ἄλλους ἀγγέλους | μετὰ σαρκὸς ὑποστήσασθαι | τοὺς νῦν προκειμένους εἰς ἔπαινον. Εἶναι φανερά ἡ σχέσις πρὸς τὸ ἄνωτέρω χωρίον τοῦ Πλωτίνου.*

4. Τρ. Θ. Μανιάτη, Ἀνέκδοτο ἔργο τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ: Ἡ παράφρασις τοῦ κανόνα στὴν Μεγάλῃ Πέμπτῃ Κοσμᾶ τοῦ Μαΐουμα, Δίπτυχα Α', 1979, σσ. 194-238, ἐν σσ. 224-225, καὶ L. G. Westerink, Michaelis Pselli Poemata, Stuttgart et Lipsiae [Teubner] 1992, σ. 290, ἀρ. 24,95-96.

ἦν ὑποκάτω τοῦ στερεώματος, καὶ ἀνὰ μέσον τοῦ ὕδατος τοῦ ἐπάνω τοῦ στερεώματος. καὶ ἐκάλεσεν ὁ Θεὸς τὸ στερέωμα οὐρανόν. Καὶ τὰ ὑπερῶα τοῦ Ψαλμοῦ δὲν εἶναι ἕτερον τοῦ στερεώματος ἢ τοῦ οὐρανοῦ τῆς Γενέσεως, τὸ δὲ στερέωμα ὡς ἐκ τῆς σημασίας τῆς λέξεως ἔχει τὴν ἔννοιαν τοῦ πεπηγότος καὶ μὴ ἐπιτρέποντος τὴν ῥοήν<sup>1</sup>. Εἰς τὸ ὕδωρ τὸ ὑποκάτω τοῦ οὐρανοῦ ἀναφέρεται τὸ χωρίον τοῦ αὐτοῦ Ψαλμοῦ ριγ' 13: *ὁ ποτιζων ὄρη ἐκ τῶν ὑπερῶων αὐτοῦ*, καὶ ἡ ἐρμηνεία τοῦ Χρυ-

1. Πδ. τὸ τῶν Παροιμιῶν η' 28-30: *ἥνικα ἰσχυρὰ ἐποίει τὰ ἄνω νέφη... καὶ ἰσχυρὰ ἐποίει τὰ θεμέλια τῆς γῆς, ἡμην (sc. ἡ σοφία) παρ' αὐτῶ ἀρμόζουσα καὶ τὸ περὶ τὴν γῆν ἀτρεμεῖν τοῦ Μ. Βασιλείου (Εἰς τὴν Ἐξαήμερον, ὁμ. Γ', 5, Amand de Mendieta - Rudberg, σ. 46,15). Περὶ τῆς ὑφῆς τοῦ στερεώματος ὡς ἐκ πεπικνωμένου ἀέρος ἢ ὕδατος ἢ ἐκ μείγματος τῶν τεσσάρων στοιχείων ἡ ἐρμηνεία τοῦ Μ. Βασιλείου (αὐτόθι, Γ', 4, σσ. 44,9-45,14): τῇ δὲ Γραφῇ σύνηθες τὸ κραταῖον καὶ ἀνένδοτον στερέωμα λέγειν... ἡγοῦμεθα ἐπὶ τινος στερεῶς φύσεως στέγειν τοῦ ὕδατος τὸ ὀλισθηρόν καὶ εὐδιάλυτον ἐξαρκούσης τὴν φωνὴν ταύτην τετάχθαι. ... καταδεχόμεθα τὸ στερέωμα ἢ ἐξ ἐνὸς τῶν ἀπλῶν (sc. στοιχείων) ἢ τὸ ἀπὸ τούτων μίγμα φῆσαι ὑπάρχειν, καὶ σχόλιον: ἡ γραφὴ στερέωμα οἶδεν, τὸ κατ' ἰσχὺν ἰσχυρόν καὶ στερεόν) καὶ ἐν συνεχείᾳ (Η', 7, σ. 140,1-3: ...στερεώματος δὲ (προσειρημένου) διὰ τὸ πυκνότερόν πως εἶναι, συγκρίσει τοῦ αἰθερίου σώματος, καὶ μᾶλλον πεπιλημένον ταῖς κάτωθεν ἀναφοραῖς τὸν ὑπὲρ τῆς κεφαλῆς ἡμῶν ἀέρα καὶ περὶ τῆς λεπτῆς ὑφῆς τοῦ ἐπάνω τοῦ στερεώματος ὕδατος αὐτόθι, Γ', 7, σ. 49,17-19: καὶ νόει μοι τόπον τινὰ διακριτικόν τοῦ ὕγρου (sc. τὸ στερέωμα) τὸ μὲν λεπτόν καὶ διηθούμενον ἐπὶ τὸ ἄνω διεύετα, τὸ δὲ παχύτατον καὶ γεῶδες ἐναφιέντα τοῖς κάτω... Καὶ ἄρα κατὰ τὸν Μ. Βασίλειον τὸ ἐπάνω τοῦ στερεώματος ὕδωρ δὲν εἶναι βαρὺ καὶ βριθόν ὡς τὸ ὑποκάτω τοῦ στερεώματος. Ἐπὶ τούτου ὁ Γρηγόριος Νύσσης εἶναι ἔτι σαφέστερος (Ἀπολογητικός... περὶ τῆς Ἐξαήμερου, PG 44, 84A-B): *χωρισμὸν δὲ ὕδατων διὰ τοῦ στερεώματος γεγονότα παρὰ τῆς Γραφῆς διδασκόμενος (Γέν. α' 6) οὐκ ἔξω μοι δοκῶ τοῦ εἰκότος ποιεῖν καὶ τῆς κατ' ὄνομα σημασίας, ἐπὶ τοῦ ὕδατος χωρισμὸν ἐννοῶν, ὥστε διάφορον ἑκατέρου τὴν φύσιν οἶεσθαι καὶ πεπεῖσθαι τὸ μὲν ἀνωφερές τε καὶ κοῦφον εἶναι καὶ τῆς κορυφότητος τοῦ πυρὸς ἐλαφρότερον ὥστε ὑπεράνω τῆς θερμῆς οὐσίας μένον μήτε τῇ κινήσει τοῦ ὑποκειμένου συμμετατίθεσθαι μήτε τῇ θερμότητι πρὸς ἀντίπαλον τάξιν ἀποκαθίστασθαι, ἀλλ' αὐτὸ τε μένειν ἀμείωτον τῷ τε ὑποτρέχοντι πυρὶ μηδεμίαν δι' ἑαυτοῦ ἀπόδοσιν εἶναι — πῶς γὰρ ἂν τόπος τῷ ὑλίκῳ τὸ αὐλὸν γένοιτο; —. τὸ δὲ ἕτερον ὕδωρ τοῦτο εἶναι, οὐ τὴν φύσιν καὶ ὀφθαλμῷ καὶ ἀφῇ καὶ γεύσει γνωρίζομεν ὁ γὰρ καὶ κάτω φέρεται καὶ διεδὲς καθορᾶται καὶ τῇ γεύσει γινώσκεται διὰ τῆς ἐγκειμένης ποιότητος τοῦτο πρὸς ἄλλην τινὰ μεταφέρειν ἐννοῖαν ἢ τοῦ γνωριζομένου φύσεως οὐκ ἀναγκάζει. Καὶ οὕτως ὁ Γρηγόριος Νύσσης προσδιορίζει ἀκριβέστερον τὰ γνωρίσματα τοῦ ἀνωφεροῦς ὕδατος τοῦτο τῶν ὑπερῶων τοῦ Θεοῦ. Ἀναγωγικώτερον περὶ στερεώματος καὶ ὕδατος βλ. τὸν αὐτὸν ἐρμηνεύοντα αὐτόθι, σσ. 80C-81D. Πδ. καὶ J. Rousselet, Grégoire de Nysse avocat de... Moïse, ἐν *In principio*. Interprétations des premiers versets de la Genèse, Paris [Études Augustiniennes] 1973, σσ. 95-113, ἐν σσ. 110-111, καὶ Monique Alexandre, Le commencement du livre Genèse I-V. La version grecque de la Septante et sa réception, Paris [Beauchesne] 1998, σσ. 109-111. Ἀλλως καὶ ἀπλοϊκῶς**



σοστόμου (Εἰς τοὺς Ψαλμούς, ρλδ', β', PG 55, 390D): οὐ τοῦτο τοῖ-  
 νυν τὸ θαυμαστὸν μόνον, ὅτι ἀνάγονται (νεφέλαι, Ψαλμ. ρλδ' 7), ἀλλ'  
 ὅτι καὶ βαδίζουσι καθάπερ ἐν ὑπερώοις ὄγκον φέρουσαι τοσοῦτων ὑδά-  
 των. Τούναντίον τὸ ἐπάνω τοῦ οὐρανοῦ ὕδωρ ἐννοεῖ ὁ Γρηγόριος Θεο-  
 λόγος: ...ὑδάσι θείοις ὑπερῶά τινα στεγάζεται, δι' ὧν ὑμνεῖται Θεὸς  
 (λόγ. μα', 12,17-18, SC 358, σ. 342), καὶ ὑπονοεῖ τὸ τοῦ Ψαλμ. ρμῆ'  
 4: αἰνεῖτε αὐτόν, οἱ οὐρανοὶ τῶν οὐρανῶν καὶ τὸ ὕδωρ τὸ ὑπεράνω τῶν  
 οὐρανῶν. Τὸ ὕδωρ τοῦτο, τὸ ὁποῖον δὲν ῥεεῖ ἄνωθεν καὶ πρὸς τὴν γῆν,  
 λόγῳ ὑφῆς καὶ διότι κρατεῖται ὑπὸ τῆς Θεοῦ Σοφίας, τοῦ Θεοῦ Λόγου,  
 ὅστις πρὸς τοῦτο ἐτεχνήσατο τὸ στερέωμα, εἶναι λογικὸν νὰ ἐκλαμβά-  
 νηται ὡς ὕδωρ τῶν ὑπερώων τοῦ Θεοῦ, καὶ ὡς ἀνήκον εἰς τὰ ὑπερῶα  
 νὰ προσδιορίζεται διὰ τοῦ ἐξ αὐτῶν παραγομένου νεοκόπου ἐπιθέτου  
 ὑπέρων, ὡς ἐκ τοῦ οὐρανοῦ τὸ οὐράνιον ἢ κατάληξις -ιον συγχω-  
 νεύεται εἰς ὁμοίαν κατάληξιν τοῦ ὡς οὐσιαστικοῦ ἐνταῦθα ὑπερῶν.

Ἀλλὰ τὸ δεύτερον ἰδίᾳ τῶν ἀνωτέρω χωρίων ὁδηγεῖ καὶ εἰς ἄλλην  
 σκέψιν, ὅτι ἐνταῦθα ἐπιδιώκεται ἀντίθεσις, σχῆμα ἀγαπητὸν εἰς τοὺς  
 ὑμνογράφους πρὸς ἔξαρσιν τῆς ὑπερεχούσης δυνάμεως τοῦ Θεοῦ. Ἐγ-  
 κεῖται δὲ εἰς τὸ ὅτι ἡ ἐνυπόστατος Σοφία τοῦ Θεοῦ (Παροιμ. η' 25-  
 31)<sup>1</sup> ἐμφανίζεται ὡς ἀντιτιθεμένη καὶ ἀναστέλλουσα τὰς ἐμφύτους καὶ  
 ἀπαραβάτους δυνάμεις στοιχείων τῆς φύσεως. Τοῦτο φαίνεται σαφῶς  
 ἐκ τῶν ἐν συνεχείᾳ στίχων 3-4 τοῦ τροπαρίου: ἡ ἀθύσσουν χαλινοῦσα  
 | καὶ θαλάσσας ἀναχαιτίζουσα (καὶ προφανῶς ὑπονοοῦνται οἱ στίχοι  
 τοῦ Ἰωβ λη' 11: ἡ θάλασσα, μέχρι τούτου ἐλεύση καὶ οὐχ ὑπερβήση  
 καὶ ὁ στίχ. 3 τῆς ἀποκρύφου Προσευχῆς τοῦ Μανασσῆ: ὁ πεδήσας τὴν  
 θάλασσαν τῷ λόγῳ τοῦ προστάγματός σου, ὁ κλείσας τὴν ἄβυσσον καὶ  
 σφραγισάμενος τῷ φοβερῷ καὶ ἐνδόξῳ ὀνόματί σου)<sup>2</sup>. Καὶ ἐνῶ ἡ ἄβυσ-  
 σος καὶ ἡ θάλασσα εἶναι ἀχανεῖς, ἡ Σοφία τοῦ Θεοῦ θέτει χαλινούς εἰς  
 τὰς δυνάμεις των καὶ ὅρια εἰς τὴν ἐκτασίαν των. Τὸ αὐτὸ ποιεῖ καὶ ὡς  
 πρὸς τὸ ἐπάνω τοῦ οὐρανοῦ ὕδωρ, τὸ ὁποῖον ὡς ἐκ φύσεως ἄσχετον,

τερον πειρᾶται ὅπως ἐρμηνεύσῃ τὸ διατὶ ὕδωρ ὑπεράνω τοῦ οὐρανοῦ (δὲν θέλει κρυσταλ-  
 λῶδη ἀπὸ ὑδάτων παγέντα) ὁ Σεβηριανὸς Γαβάλων, Εἰς τὴν δευτέραν ἡμέραν τῆς κο-  
 σμοποιίας..., γ', PG 56, 442B-D.

1. Βλ. τὰς ἐπὶ τῶν Παροιμιῶν περὶ τῆς Σοφίας τοῦ Θεοῦ, δηλ. τῆς Ὑποστάσε-  
 ως τοῦ Θεοῦ Λόγου, θέσεις Μ. Ἀθανασίου καὶ Γρηγορίου Νύσσης παρὰ Wendy El-  
 gersma Helleman, Gregory's Sophia: 'Christ - the Wisdom of God', ἐν Studia Pa-  
 tristica XLI, Leuven κ.ά. [Peeters] 2006, σσ. 345-350.

2. A. Rahlfs, Psalmi cum Odis, Göttingen [Vandenhoeck & Ruprecht] 1979  
 (Septuaginta, vol. X), σ. 362 (Ὡδῇ IB').

ἀσυγκράτητον καὶ ἔχον τὴν τάσιν νὰ ῥεῇ πρὸς τὰ κάτω (ὑπέρροον),  
 ὅμως συγκρατεῖ ἐν τῷ αἰθέρι διὰ τῆς δυνάμεως αὐτῆς ἡ Σοφία τοῦ Θεοῦ.  
 Εἶναι λογικὸν ἐπομένως ἐνταῦθα τὸ ὕδωρ τῶν ὑπερώων νὰ χαρακτηρί-  
 ζεται ὑπέρροον, ὅπως δειχθῇ ἡ τῆς Σοφίας τοῦ Θεοῦ ὑπερέχουσα δύ-  
 νامις πρὸς ἀναστολὴν τῆς φυσικῆς ῥοῆς αὐτοῦ.

Τούναντίον δὲν εἶναι σαφῆς ἡ διάκρισις ῥοῆς καὶ ἀναστολῆς τοῦ  
 ὕδατος τοῦ ἐπάνω τοῦ στερεώματος εἰς τὸ τροπαρίον τῆς ζ' ὥδῆς τοῦ  
 κανόνος τῶν Θεοφανείων, ἂν καὶ ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος, ὡς ἐλέχθη,  
 θέλει καὶ τοῦ ὕδατος τούτου τὴν φύσιν ὀλισθηρὰν καὶ εὐκατάρρυστον.  
 Ἐνταῦθα ὁ κρατῶν τὴν ὑπέρφον τῶν ὑδάτων ὑπόστασις εἶναι ὁ δε-  
 σπότης τοῦ ἐπάνω τοῦ στερεώματος ἀπείρου ὕδατος, ὅστις ἐν τοῖς ὕδα-  
 σι | σωματοφόρος ἔστηκεν (στίχ. 8-9), ἐμφανιζόμενος ὡς ἔχων ἀνάγκη  
 τοῦ ὀλίγου ὕδατος τοῦ ρείθρου τοῦ Ἰορδάνου καὶ περιοριζόμενος  
 ἐντὸς αὐτοῦ καὶ ἐδῶ ἔγκειται ἡ ἀντίθεσις. Διὰ τοῦτο καὶ ἐν τῷ τρο-  
 παρίῳ τούτῳ ἡ γραφὴ ὑπέρων εἶναι σαφέστερον ἐνδεικτικὴ τοῦ δη-  
 λουμένου νοήματος. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ τροπαρίου τοῦ  
 κανόνος τῆς Μ. Πέμπτης εἶναι ἄρα γε ἀπαραίτητον νὰ δηλωθῇ διὰ  
 προσδιορισμοῦ ἡ πασίγνωστος ιδιότης τοῦ ὕδατος νὰ ῥεῇ ἐκ τῶν ἄνω;  
 Δὲν ἀρκεῖ ἡ δῆλωσις τῆς τάσεως αὐτοῦ μόνον διὰ τοῦ ἄσχετον; Ση-  
 μειωτέον ὅτι μαρτυρεῖται καὶ ἡ γραφὴ ὑπέρων εἰς τὸ παρὸν χωρίον,  
 διότι ἀπαντᾷ ἐν τῷ κώδ. τοῦ ιδ' αἰῶνος Vat. Barber 583, σ. 736, τῷ  
 περιέχοντι τὸν «Βίον... Κοσμᾶ τοῦ ποιητοῦ», ἐνθα ὁ λόγος ὅτι ἐκ θεί-  
 ας ἐμπνεύσεως καὶ διὰ πυξίου ἐδόθη καθ' ὕπνον εἰς μὲν τὸν Κοσμᾶν ἡ  
 ἀρχὴ τοῦ τροπαρίου τῆς Μ. Πέμπτης: ἔδοξεν οὖν ἀναπτυχθῆναι ταῦτα  
 καὶ μέντοι καὶ ἀνεπτύσσοντο. καὶ ὁ μὲν μέγας Κοσμᾶς τὸ «Ἡ τὸ ἄσχε-  
 τον κρατοῦσα καὶ ὑπέρων ἐν αἰθέρι ὕδωρ»..., εἰς δὲ τὸν Ἰω. Δαμα-  
 σκηνὸν ἡ ἀρχὴ τοῦ Ἐν τάφῳ σωματικῶς... Ὑπὸ τοῦ ἐκδότου διορθοῦται  
 εἰς ὑπέρροον<sup>1</sup>, ὡς ἔχει καὶ ἐν ἐτέρῳ συγγενεῖ Βίῳ Κοσμᾶ καὶ Ἰωάν-  
 νου Δαμασκηνοῦ κώδικος τοῦ ιδ' αἰ. τῆς ἐν τῇ νήσῳ Χάλκῃ μονῆς τῆς  
 Θεοτόκου διηγουμένῳ τὸ αὐτὸ γεγονός<sup>2</sup>.

Ἀλλὰ καὶ ἄλλως χάριν τῶν ἀντιθέσεών του ὁ Κοσμᾶς ἀντιπαρα-  
 θέτει ἀπείρους ποσότητας ὕδατος τὰς ὁποίας διαθέτει καὶ συγκρατεῖ ὁ

1. Θεολ. Ε. Δετοράκη, Ἀνέκδοτος Βίος Κοσμᾶ τοῦ Μαΐου, ΕΕΒΣ ΜΑ',  
 1974, σσ. 259-296, ἐν σ. 277, 433-436.

2. Ἀθ. Παπαδοπούλου Κεραμέως, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολο-  
 γίας, τ. Δ', 1897 (Bruxelles 1963), σ. 276, 8-10 βλ. καὶ τὸ ἐν ὑπομνήματι σχόλιον τοῦ  
 ἐκδότου.

Θεός κατὰ τὰς Γραφάς, πρὸς τὸ σχετικῶς ἐλάχιστον ὕδωρ οὐ ταπεινούμενος ἔχει ἀνάγκην ἐν τε τῷ Ἰορδάνῃ καὶ ἐν τῷ Νιπτῇρι. Καὶ ἀναφέρει τὸ ὕδωρ τὸ ἐπάνω τοῦ στερεώματος, καὶ ὡς ὕδωρ τῆς ἀβύσσου<sup>1</sup> καὶ ὕδωρ τῆς θαλάσσης<sup>2</sup> τὸ ὑποκάτω τοῦ στερεώματος, μνημονεύων οὕτω καὶ τοὺς τόπους τῶν ἀπείρων τούτων ὑδάτων. Ἐν τῷ κανόνι τῶν Θεοφανείων, ἐνθα δὲν ὑπάρχει ἄλλος προσδιορισμός, τὸ ἐπιθετὸν *ὑπέρωρον* δηλοῖ αὐτὴν τὴν ἐν τοῖς ὑπερώις τοῦ Θεοῦ θέσιν τοῦ ὕδατος. Ὁ κανὼν τῆς Μ. Πέμπτης τοῦτο ἐννοεῖ διὰ τοῦ προσδιορισμοῦ ἐν αἰθέρι (ἐνθα ὁ αἰθὴρ οὐρανός), καὶ ἐν συνεχείᾳ τοῦ ἐτέρου ὕδατος διὰ τῶν τόπων αὐτοῦ τῆς ἀβύσσου καὶ τῆς θαλάσσης. Καὶ ὡς ἐκ τούτου διατί ἀπαιτεῖται καὶ ἕτερος προσδιορισμός τοῦ ἐν αἰθέρι ὕδατος ὡς ὑπερώου; Ποιητικῶς βεβαίως ὁ πλεονασμός δὲν εἶναι φευκτός καὶ ἴσως ἀπαραίτητος ἐνταῦθα<sup>3</sup> ὅπως δηλωθῇ τὸ ἀνώτερον τοῦ στερεώματος.

Ἐπειδὴ ὅμως τὰ λογικὰ ἐπιχειρήματα δὲν εἶναι δυνατὸν ὡς πρὸς τὸ ἄσχετον ὕδωρ τοῦ αἰθέρος νὰ δώσουν ἀναντίρρητον ἀπάντησιν (ἀν καὶ λαμβανομένης ὑπ' ὅψιν τῆς κατὰ τὸν Μ. Βασίλειον καὶ τὸν Γρηγόριον Νύσσης διδασκαλίας περὶ λεπτῆς, ἐλαφρᾶς καὶ ἀνωφεροῦς ὑφῆς τοῦ ἐπάνω τοῦ στερεώματος ὕδατος καὶ προφανῶς οὐχὶ ὑπερρῶου, τὴν ὁποῖαν ὁπωσδήποτε ἐγνώριζεν ὁ Κοσμᾶς, φαίνεται πιθανωτέρα ἡ ἐκδοχὴ περὶ ὑπερώου ὕδατος καὶ εἰς τὸν κανόνα τῆς Μ. Πέμπτης), προτιμητέα ἴσως θὰ ᾔτο ἡ διατήρησις τῆς παραδεδομένης διττογραφίας: ...ὁ κρατῶν τὴν ὑπέρωρον | τῶν ὑδάτων ὑπόστασιν..., ἀλλὰ ἡ τὸ ἄσχετον κρατοῦσα | καὶ ὑπέρροον ἐν αἰθέρι ὕδωρ..., ὥστε νὰ γίνῃ δεκτὸν ὅτι ὁ ποιητὴς δὲν δεσμεύεται εἰς τὴν χρῆσιν καὶ σπανίων καὶ νεοκόπων λέξεων κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς ποιήσεώς του, ὅπως δηλώσῃ κατὰ περίπτωσιν διάφορον ἔννοιαν.

1. Ἄβυσσος εἶναι πλῆθος ὑδάτων δυσέφικτον ἔχον τὸ πέρας ἐπὶ τὰ κάτω (κατὰ τὴν «Εἰς τὴν Γένεσιν ἐρμηνείαν» Προκοπίου τοῦ Γαζαίου, PG 87A', 45A) ἢ ἀβυσσός ἐστὶν ὕδωρ πολὺ, οὗ τὸ βάθος ἀκατάληπτόν ἐστιν ἀνθρώποις ἢ σφόδρα δυσκατάληπτον, Ἀπολλινάριος, Σειραὶ εἰς τὴν Γένεσιν (α' 2), Françoise Petit, La chaîne sur la Genèse. Édition intégrale, τ. I, Lovanii [Peeters] 1991, σ. 20, ἀρ. 25, ἐνθα σημειούμενα καὶ ἀνάλογα χωρία Σεβηριανοῦ Γαβάλων καὶ Γρηγορίου Νύσσης.

2. Διὰ τῆς θαλάσσης ἐννοεῖται τὸ ὑποπίπτον εἰς τὰς αἰσθήσεις ὕδωρ τῆς γνωστῆς εἰς τοὺς ἀνθρώπους τῆς ΠΔ Μεσογείου Θαλάσσης ἢ καὶ τῆς Ἐρυθρᾶς· τὸ πέρας τῆς Μεσογείου καὶ περιβάλλον Ἀσίαν, Λιβύην καὶ Εὐρώπην ὠνομάζετο ἀπὸ τῆς Ἀρχαιότητος Ὠκεανός (LSJ ἐν λ. ὠκεανός).

3. καὶ ὑπὸ τὴν μορφήν ταυτολογίας· βλ. σχετικῶς Θ. Ξύδη, Ὁ πλεονασμός, ἐν τοῦ αὐτοῦ, Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία, Ἀθῆναι 1978, σσ. 383-390, ἐν σσ. 383-384.

γ') ἐν ὑπερώῳ τόπῳ ... ἐκ τοῦ Λόγου μαθόντες...  
ἐν ὑπερώῳ τόπῳ, ᾧ νοῦς ἐνίδρυσται...

Ὁ ὑπερῶος τόπος ἐν τῷ εἰρμῷ καὶ τῷ τροπ. 1 τῆς θ' ᾠδῆς τοῦ ἀνωτέρω κανόνος τοῦ Κοσμᾶ τῆς Μ. Πέμπτης (Τριώδιον καὶ Chr. - Par., Ἀνθολ., σ. 193, 163-168) δὲν ἀνάγει εἰς τὰ στεγαζόμενα ἐν ὕδασι ὑπερῶα τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' εἶναι τὸ γνωστὸν ἀνώγειον τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου ἐν Ἱερουσαλὴμ (Μᾶρκ. ιδ' 15, Λουκ. κβ' 12). Εἰς τὴν σχετικὴν παρὰ Λουκᾶ ἰδίᾳ (κβ' 7-14) ἀφήγησιν περὶ τῆς ἀποστολῆς ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ τῶν Μαθητῶν Πέτρου καὶ Ἰωάννου εἰς οἰκίαν καὶ τῆς ὑποδείξεως εἰς αὐτοὺς ὑπὸ τοῦ οἰκοδεσπότη ἀνωγαίου ἐν αὐτῇ μεγάλου ἐστρωμένου πρὸς ἐτοιμασίαν τοῦ Δείπνου καὶ περὶ τῆς ἐλεύσεως ἐν συνεχείᾳ τοῦ Χριστοῦ ἐκεῖ μετὰ τῶν λοιπῶν Μαθητῶν προσφέρει ἀναγωγικὴν ἐρμηνείαν ὁ ἅγιος Μάξιμος ὁ Ὁμολογητὴς ἐν τῇ Ἐρωτ. γ' Τῶν πρὸς Θαλάσσιον περὶ διαφόρων ἀπόρων τῆς Θείας Γραφῆς<sup>1</sup>, ὅστις ἐν τέλει (σ. 59, 59-70) συνοψίζει παραβάλλων τὸ ἀνώγειον πρὸς τὴν διάνοιαν τοῦ ἀνθρώπου, τὸν οἰκοδεσπότην τὸν ἀνερχόμενον εἰς τὸ ἀνώγειον ὡς τὸν νοῦν<sup>2</sup> τοῦ ἀνθρώπου, πρὸς ὃν ἔρχεται ὁ Λόγος Χριστὸς ὅπως προσφέρῃ ἑαυτὸν εἰς κοινωνίαν, ἐφ' ὅσον ὁ νοῦς ἔχει καθαρθῇ διὰ τῆς ἀρετῆς καὶ ἔχει πλουτισθῇ διὰ τῆς ὑψηλῆς γνώσεως. Τὸ χωρίον ἔχει ὡς ἑξῆς: τὸ δὲ ἀνώγειον ἢ πλατεῖα καὶ εὐρύχωρός ἐστι διάνοιά τε καὶ ἐπιτηδειότης τῆς γνώσεως θείους μυστικῶν τε καὶ ἀπορρήτων δογμάτων κατακοσμηθεῖσα θεάμασιν. ὁ δὲ οἰκοδεσπότης ἐστὶν ὁ νοῦς ὁ τῷ λαμπρῷ τῆς κατ' ἀρετὴν οἰκίας καὶ τῷ ὕψει κάλλει τε καὶ μεγέθει τῆς γνώσεως ἐμπλατυνόμενος· πρὸς ὃν μετὰ τῶν αὐτοῦ μαθητῶν, τουτέστι τῶν περὶ φύσεως καὶ χρόνου πρώτων καὶ πνευματικῶν νοημάτων, ἐνδημῶν ὁ Λόγος ἑαυτὸν μεταδίδωσιν. πάσχα γὰρ ἀληθῶς ἐστὶν ἡ πρὸς τὸν ἀν-

1. C. Laga - C. Steel, Maximi Confessoris Quæstiones ad Thalassium, I, Turnhout - Leuven [Brepols] 1980, σσ. 55-59.

2. Περὶ τῆς διακρίσεως τῶν ἀνωτέρων ἐκ τῶν πέντε γνωστικῶν δυνάμεων τῆς ψυχῆς, διανοίας καὶ τοῦ ὑψηλοτέρου αὐτῆς νοῦ, ἡ διδασκαλία ἔρχεται ἀπὸ τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ ἐν συνεχείᾳ τῶν Μεσοπλατωνικῶν καὶ τῶν Νεοπλατωνικῶν ὅπως υἱοθετηθῇ ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν (πβ. Ἰω. Δαμασκηνοῦ Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, λς' 30-32, σσ. 88-89, Kotter: ἡ ἡμετέρα ψυχὴ διττὰς ἔχει δυνάμεις, τὰς μὲν γνωστικὰς, τὰς δὲ ζωτικὰς. καὶ γνωστικαὶ μὲν εἰσι νοῦς, διάνοια δόξα, φαντασία, αἰσθησις... βλ. συναγωγὴν χωρίων καὶ βιβλιογραφίαν παρὰ Στ. Ἰω. Κουρούση, Τὸ ἐπιστολάριον Γεωργίου Λακαπηνοῦ - Ἀνδρονίκου Ζαρίδου καὶ ὁ ἱατρὸς - ἀκτουάριος Ἰωάννης Ζαχαρίας..., ἐν Ἀθῆναις 1984-1988, σσ. 406-415).

θρώπινον νοῦν τοῦ Λόγου διάβασις, καθ' ἣν τὸ πλήρες ἅπασι χαρίζεται τοῖς ἀξίοις διὰ τῆς τῶν οἰκείων ἀγαθῶν μετοχῆς παραγενόμενος μυστικῶς ὁ τοῦ Θεοῦ Λόγος.

Ἄλλ' εἶναι πρόδηλον ὅτι τὴν ἔννοιαν τοῦ ἐν τῷ ἀνωγαίῳ νοῦ ὁ ἅγιος Μάξιμος λαμβάνει ἐκ τοῦ Ὁριγένους, ὅστις θεολογῶν ἀλληγορικῶς περὶ τῆς μυστικωτέρας ἐννοίας τοῦ ὑπερώου ἀπαντῶντος πολυλαχοῦ τῆς Π καὶ ΚΔ λέγει ἐνδεικτικῶς ἐν τῇ ὁμιλίᾳ ιθ', 13, 18-56 εἰς τὸν Ἱερεμίαν (SC 238, σσ. 226-230· PG 13, 488D-489C): ὑπερῶον δὲ τὸν νοῦν τὸν ὑψηλὸν καὶ ἐπηρμένον δείξω ἐκ τῆς Γραφῆς, ὅτε μαρτυρεῖ τοῖς ἁγίοις ὅτι εἰς τὰ ὑπερῶα τοὺς προφήτας ὑπεδέξαντο..., καὶ ἀπαριθμῶν ἐν συνεχείᾳ τὸ ὑπερῶον τοῦ Ἡλιοῦ, τὸ ὑπερῶον τοῦ Ἐλισσαίου, τὸ ὑπερῶον τῶν Ἀποστόλων ἀπὸ τῆς Ἀναστάσεως μέχρι τῆς Πεντηκοστῆς, τὸ ὑπερῶον τοῦ Πέτρου, τῆς Ταβιθά καταλήγει εἰς τὸ ἀνωγαίον τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου ἐπιφέρων: οὐδεὶς οὖν Πάσχα ποιῶν, ὡς Ἰησοῦς βούλεται, κάτω ἐστὶ τοῦ ἀναγαίου, ἀλλὰ εἴ τις ἐορτάζει μετὰ τοῦ Ἰησοῦ, ἄνω ἐστὶν ἐν ἀναγαίῳ μεγάλῳ, ἐν ἀναγαίῳ σεσαρωμένῳ, ἐν ἀναγέρῳ κεκοσμημένῳ καὶ ἐτοίμῳ...

Ἡ ἐκ τούτων θεωρία τοῦ ἁγίου Μάξιμου τοῦ Ὁμολογητοῦ εἰς τοὺς ἀνωτέρω στίχους τοῦ κατὰ Λουκᾶν φαίνεται ὅτι εἶναι ἡ πηγὴ τοῦ Κοσμᾶ, διότι ἐν αὐτῇ ἐκτὸς τοῦ ἐν τῷ ὑπερώῳ νοῦ καὶ τοῦ ὕψους αὐτοῦ θεολογεῖται καὶ περὶ τοῦ ἐλθόντος εἰς τὸ ὑπερῶον Ἰησοῦ ὡς Θεοῦ Λόγου, ὡς ἔχει καὶ ἐν τῷ εἰρμῷ θ' τοῦ κανόνος τῆς Μ. Πέμπτης: Ἀλλὰ ἡ μετονομασία τοῦ ἀνωγαίου τῶν Εὐαγγελίων εἰς τὸ ταυτόσημον ὑπερῶον προκύπτει ἐκ τοῦ χωρίου τοῦ Ὁριγένους, τοῦ ὁποῦ τοῦ σωθὲν ἐλληνιστὶ ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἱερεμίαν ὁπωσδήποτε ἐγνώριζεν ὁ πολυτίστωρ Κοσμᾶς.

Τὰ συζητούμενα τροπάρια τοῦ κανόνος εἶναι τὰ ἐξῆς κατὰ τὴν ἔκδοσιν τῆς Ἀνθολογίας (σ. 193):

Εἰρμὸς θ' ᾠδῆς

Ξενίας δεσποτικῆς καὶ ἀθανάτου τραπέζης  
ἐν ὑπερώῳ τόπῳ ταῖς ὑψηλαῖς φρεσί,  
πιστοί, δεῦτε ἀπολαύσωμεν,  
ἐπαναβεβηκότα λόγον

5 ἐκ τοῦ Λόγου μαθόντες, ὃν μεγαλύνομεν.

### Τροπάριον 1

Ἄπιτε, τοῖς μαθηταῖς ὁ Λόγος ἔφη, τὸ Πάσχα  
ἐν ὑπερώῳ τόπῳ, ᾧ νοῦς ἐνίδρυσται,  
οἷς μυσταγωγῶ σκευάσατε  
ἄξυμψ ἀληθείας λόγῳ·

5 τὸ στερεὸν δὲ τῆς χάριτος μεγαλύνετε.

Ἀλλὰ ἡ ἀντλησις ἐκ τοῦ Ὁριγένους συνεχίζεται ἐν τῷ ὑπερώῳ ὑπὸ τοῦ Λόγου ὁ νοῦς διδάσκεται ὑψηλότερα νοήματα, μυεῖται τὸν ἐπαναβεβηκότα λόγον, ἥτοι ῥήματα θεολογίας οἷα ἤκουσεν ὁ ἐν τῷ Μυστικῷ Δείπνῳ ἐπιπεσὼν ἐπὶ τὸ στῆθος τοῦ Ἰησοῦ ἡγαπημένος μαθητῆς Ἰωάννης (Ἰω. ιγ' 23-25), ὡς λέγουν οἱ ἐρμηνευταὶ καὶ διδάσκει καὶ ἡ ὕμνογραφία<sup>1</sup>. Ὁ ἐν τῷ Δείπνῳ Ἰωάννης κατὰ τὸν Ὁριγένη ἐρμηνεύοντα τὸ ἀνωτέρω χωρίον (Εἰς τὸ κατὰ Ἰω., τόμος λβ', 263, 276-277, SC 385, σσ. 298-300, 306· PG 14, 800A-801D) συμβολικῶς τότε... ἀνακείμενος τῷ Λόγῳ καὶ τοῖς μυστικωτέροις ἐναναπανόμενος, ἀνέκειτο ἐν τοῖς κόλποις τοῦ Λόγου... καὶ ὁ αὐτὸς Ἰωάννης πρότερον ἀνακείμενος ἐν τῷ κόλπῳ τοῦ Ἰησοῦ ἐπαναβέβηκε (ἥτοι ἀνῆλθεν ὑψηλότερον εἰς τὸν τόπον ὅπου ἀνέκειτο ὁ Ἰησοῦς) καὶ ἀνέπεσεν ἐπὶ τὸ στῆθος. καὶ τάχα μὴ ἀναπεσόντι ἐπὶ τὸ στῆθος, ἀλλὰ μέναντι ἐπὶ τοῦ ἀνακείσθαι ἐν τῷ κόλπῳ, οὐκ ἂν παρέδωκεν ὃν ἐπὶ στήθεϊ μαθήσαντα Ἰωάννης ἢ Πέτρος λόγον. Ἐκ τοῦ ἐπαναβεβηκότος μαθητοῦ καὶ μυηθέντος ἐκ τοῦ Θεοῦ Λόγου ὃν ἐπεθύμει λόγον ἐν τῷ ὕμνῳ ἐκτελεσθέντος ὑπὸ τοῦ Κοσμᾶ γεγονότι τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου ἔρχεται καὶ ἡ ἐννοια τοῦ μυσταγωγικοῦ λόγου ὡς ἐπαναβεβηκότος, ἣν προσφέρει καὶ πάλιν πρῶτος ὁ

1. Π6. Ὁριγένους Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην (Α', 4, 28-31, 23, SC 120bis· PG 14, 32A): τῶν δὲ Εὐαγγελίων ἀπαρχὴν τὸ κατὰ Ἰωάννην, οὗ τὸν νοῦν οὐδεὶς δύναται λαβεῖν μὴ ἀναπεσὼν ἐπὶ τὸ στῆθος Ἰησοῦ μηδὲ λαβὼν ἀπὸ Ἰησοῦ τὴν Μαρίαν γινομένην καὶ αὐτοῦ μητέρα..., Γρηγορίου Νύσσης Εἰς τὸ Ἄσμα (GNO VI, σ. 41, 8-10): ...ἡγάγησε τοὺς μαζοὺς τοῦ λόγου ὁ ἐπὶ τὸ στῆθος τοῦ Κυρίου ἀναπεσὼν Ἰωάννης..., Εὐαγγελίου Πρὸς τοὺς ἐν κοινοβίοις ἢ συνοδαῖς μοναχοὺς, 120 (H. Gressmann, Nonnenspiegel und Mönchsspiegel des Euagrios Pontikos zum ersten Male in der Urschrift, ἐν J. Martin (Hrsg.), Studien und Beiträge zur Erklärung und Zeitbestimmung Comedians, Leipzig 1913, σ. 163, ἀρ. 120· π6. καὶ W. Bousset, Apophthegmata. Studien zur Geschichte des ältesten Mönchtums, Tübingen [Mohr-Siebeck] 1923, σσ. 309-310): στῆθος Κυρίου γνώσις Θεοῦ, ὁ δ' ἀναπεσὼν ἐπ' αὐτὸ θεολόγος ἐσται, Ψ. Χρυσόστομος Εἰς τὸν ἅγιον Ἰω. τὸν Ἀπόστολον... (PG 61, 722A): εἰς τὸ δεσποτικὸν στῆθος τοῦ Σωτῆρος ἀνέπεσε καὶ εἰς τὸ βάθος τῆς σοφίας καὶ τῆς γνώσεως τὸν νοῦν φωτισθεὶς ἐδόξασεν Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος... Ἐκ τῆς Ὑμνογραφίας βλ. πχ. τὸ δοξαστικὸν

᾽Ωριγένης (ἐρμηνεύων τὸ χωρίον τοῦ κατὰ Λουκᾶν θ' 28, PG 17, 344B): εἰ δὲ χρὴ ἐπαναβεθῆκότα λόγον εἰπεῖν..., καὶ ἐννοεῖ λόγον ἀναγωγικώτερον, ὑψηλότερον<sup>1</sup> (προκειμένου νὰ ἐρμηνεύσῃ διὰ τῆς μυστικῆς σημασίας τῶν ἀριθμῶν ἐξ καὶ ὀκτώ τὰ χωρία Ματθ. ιζ' 1, Μάρκ. θ' 2, Λουκ. θ' 28)<sup>2</sup>.

Καὶ τέλος πρὸς ὁλοκλήρωσιν, ἡ ἐννοια τοῦ ἀζύμου τῆς ἀληθείας λόγου (στίχ. 4 τοῦ τροπ. 1), ἡ ὁποία συνάπτεται πρὸς τὸ ρ. μυσταγωγῶ, λαμβάνεται ἐκ τῆς Α' Κορ. ε' 8 ἐπ. τοῦ Ἀπ. Παύλου (ἐορτάζωμεν μὴ ἐν ζύμῃ παλαιᾷ μηδὲ ἐν ζύμῃ κακίας καὶ πονηρίας, ἀλλ' ἐν ἀζύμοις εἰλικρινείας καὶ ἀληθείας). Ἀλλὰ ὁ ἄζυμος λόγος προέρχεται ἐκ τῆς διδασκαλίας τοῦ σαρκωθέντος Θεοῦ Λόγου, ὁ ὁποῖος εἶναι συγχρόνως καὶ ὁ ἄρτος τῆς ζωῆς ὁ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβάς (Ἰω. ς' 48-51, 58). Ἄρτος κατὰ ταῦτα εἶναι καὶ ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ τρέφων πνευματικῶς, καὶ ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸ χωρίον τοῦ Ἀπ. Παύλου εἶναι λόγος ἄζυμος καὶ ἀληθής<sup>3</sup>. Ἐπειδὴ δὲ κατὰ τὸν Γρηγόριον Θεολόγον (λόγ. κη', 2,22-23, SC 250, σ. 102) οἱ λόγοι τῆς Χάριτος, οἱ ἀληθεῖς λόγοι εἶναι καὶ στερροὶ καὶ ἔτι κατὰ τὸν Γρηγόριον Νύσσης ὁ Ἀπ. Παῦλος εἶναι ὁ τοῖς τελειότεροις στερροτέρων τε καὶ κρεώδη βρωσιν τὸν λόγον ποιῶν (Περὶ τοῦ βίου Μωϋσέως, II, 140, SC 1bis, σ. 73), ἀλλὰ στερρὰ καὶ αὐτὴ ἡ φύσις τοῦ ἀζύμου ἄρτου, εἶναι κατανοητὴ καὶ ἡ μετάβασις εἰς τὸν ἐν συνεχείᾳ στίχον 5 τοῦ τροπ. 1: τὸ στερρόν δὲ τῆς χάριτος μεγαλύνετε, τὸ ὁποῖον ἀντιστοιχεῖ νοηματικῶς πρὸς τὸ παρὰ Γρηγορίῳ Νύσσης (Εἰς τὴν Ὑπαπαντήν, PG 46, 1176A): τὸ στερρόν τῆς θείας οἰκονομίας<sup>4</sup>. Καὶ οὕτως ἐπαναλαμβάνεται καὶ ἐνταῦθα τὸ

τῆς Λιτῆς καὶ τὸ τροπ. 2 τῶν ἀποστίχων τοῦ Ἐσπερινοῦ τῆς ἡ' Μαΐου - Μηναῖον.

1. Ὡς ἐρμηνεύει καὶ ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης (Ἐορτοδρόμιον, ἀνατύπ. ἐν Θεσσαλονίκῃ, τ. Β', 1995, σ. 167): μαθόντες λόγον ἐπαναβεθῆκότα: ἡγουν ἀναγωγὴν καὶ ἀλληγορίαν ὑψηλότεραν.

2. Ἐκ τῆς ἐννοίας ταύτης καὶ τὸ ἐπίρρημα ἐπαναβεθῆκότως (᾽Ωριγ. Εἰς τὸ κατὰ Ματθ., PG 13, 868D-869A): διανόημα... ἐπαναβεθῆκότως νοηθέν· καὶ αὐτόθι 1196B: ἐπαναβεθῆκυῖα διήγησις καὶ δυστέκμαρτος τις μυστικώτερα.

3. Πβ. ᾽Ωριγένους Εἰς τὸν Ἱερεμίαν ὁμ. ι', 2,6-7, SC 232, σσ. 398-400· PG 13, 360A-B (ὁ τοῦ Ἰησοῦ ἄρτος ὁ λόγος ἐστὶν ἐν ᾧ τρεφόμεθα), Γρηγορίου Θεολ. λόγ. μ', 10,11-13, SC 358, σ. 216 (τὸν λόγον ἀντίθετος τὸν ζωτικόν, ὃς ἐστὶν ἐξ οὐρανοῦ πεμπόμενος ἄρτος καὶ τῷ κόσμῳ τὸ ζῆν χαριζόμενος), Γρηγορίου Νύσσης Εἰς τὸ Ἄσμα, GNO VI, σ. 225,26: τοῦ λόγου τὸν ἄρτον, κ.ά.

4. Ἡ ἐρμηνεία τοῦ ἁγίου Νικοδήμου, ἐνθ' ἀνωτ., σσ. 168-169, ὅτι τὸ στερρόν τῆς χάριτος δηλοῖ τὸν ἐνζυμον ἄρτον τῆς Ὁρθοδόξου Θείας Εὐχαριστίας, στηρίζεται ἐπὶ ἄλλης θεωρήσεως.

νόημα τῶν δύο τελευταίων στίχων τοῦ εἰρμοῦ· ὁ ἄζυμος λόγος τῆς ἀληθείας εἶναι ὁ ἐπαναβεθῆκὼς λόγος τοῦ εἰρμοῦ.

#### δ') ...παῖδες θεῖοι παρεδειγμάτισαν

Οἱ δύο πρῶτοι στίχοι τοῦ εἰρμοῦ τῆς ἡ' ὥδης τοῦ τριωδίου τοῦ Κοσμά εἰς τὸν Ὁρθρον τῆς Μ. Παρασκευῆς ἤχου πλ. β' φερόμενοι ἐν τῷ Τριωδίῳ καὶ τῇ Ἀνθολογίᾳ Christ-Paranikas (σ. 194,13-14) ὁμοφώνως: *Στήλην κακίας ἀντιθέου | παῖδες θεῖοι παρεδειγμάτισαν...* φαίνεται ὅτι ἐμπνέονται ἐκ τοῦ ἁγίου Μαξίμου (Quaestiones et dubia, ἀρ. 39,22-23, J. H. De Clerck, CCSG 10, σ. 33): *...στήλη ἀλὸς (Γέν. ιθ' 26), παράδειγμα πᾶσιν ἐκκειμένη, τῆς ἀλμώδους κακίας τὴν ἀμετάθετον ἔξιν φέρουσα.* Ἐνταῦθα ὁ λόγος ἀναγωγικῶς περὶ τῆς γυναικὸς τοῦ Λώτ, ἥτις κατὰ τὴν διήγησιν τῆς Γενέσεως (ιθ' 15-26) φυγοῦσα μετὰ τοῦ Λώτ καὶ τῶν θυγατέρων τὰ Σόδομα, ἀλλὰ βλέψασα ὀπίσω καὶ γενομένη στήλη ἄλατος ἐμφανίζεται ὑπὸ τοῦ ἐρμηνευτοῦ ὡς δηλοῦσα παραδειγματικῶς εἰς πάντας τὴν ἐμμονὴν εἰς τὴν ἀλμυρὰν κακίαν καὶ τὰ ἀποτελέσματα αὐτῆς. Τὸ ἀλμυρὸς καὶ ἀλμώδης πρὸς χαρακτηρισμὸν τοῦ ἐφαμάрту πολλοῦ τῶν Πατέρων, ἔλκον τὴν καταγωγὴν ἀπὸ τοῦ Πλάτωνος (Φαῖδρος 243d: *ποτίμῳ λόγῳ ἀλμυρὰν ἀκοὴν ἀποκλύσασθαι*)· πβ. Γρηγ. Νύσσης: *ἀλμην δὲ λέγω τὴν ἡδονήν, ἥ ἡ τῆς κακίας ἀλμη, καὶ ἀλλαχοῦ: ἡ ἡμετέρα φύσις διὰ κακίας πρὸς τὸν ἀλμυρὸν τοῦτον καὶ αὐχμῶντα τόπον κατασπασθεῖσα*<sup>1</sup>.

Ἐκ τοῦ χωρίου τούτου λαμβάνει ὁ Μελωδὸς τὰς ἐννοίας τῆς στήλης, τῆς κακίας καὶ τοῦ παραδείγματος. Ἡ στήλη συνδέεται πρὸς τὴν κακίαν (φέρει τὴν ἔξιν τῆς ἀλμώδους κακίας), ἐκτίθεται δὲ (ἐκκειμένη) ὡς παράδειγμα εἰς πάντας. Καὶ συντίθενται οἱ ἀνωτέρω δύο πρῶτοι στίχοι τοῦ εἰρμοῦ, καὶ ἡ ἐννοια ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸ χωρίον ἐξ οὗ ἀντλοῦνται ἔχει ὡς ἑξῆς: «Τὴν στήλην (καὶ ἐννοεῖται τὴν χρυσοῦν εἰκόνα<sup>2</sup>) τοῦ Ναβουχοδονόσορος (Δαν. γ' 1-6) ἐξέθεσαν (ἤλεγξαν) ὡς πα-

1. Βλ. τὰ χωρία παρὰ Fr. Mann, Lexicon Gregorianum. Wörterbuch zu den Schriften Gregors von Nyssa, τ. I, Leiden - Boston - Köln [Brill] 1999, σ. 210. Τὰ τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου καὶ ἄλλων σχετικὰ βλ. παρὰ M. Kertsch, Bildersprache bei Gregor von Nazianz. Ein Beitrag zur spätantiken Rhetorik und Popularphilosophie, Graz 1980 (Grazer theologische Studien 2), σσ. 92-93.

2. Κατὰ τὸν A. Kazhdan, A History..., σσ. 116-118, ὁ Κοσμάς ἀποφεύγει τὴν χρῆσιν ὀρων σχετιζομένων πρὸς τὰς εἰκόνας (ὡς βλέπομεν καὶ ἐνταῦθα στήλην ἀντὶ εἰκόνα, ἣν παρέχει τὸ κείμενον τοῦ Δανιὴλ γ' 1: *εἰκόνα χρυσοῦ*). Ἄρα γε ἐκ τῆς ὑπο-

ράδειγμα μνημείου (στήλην) ἀντιθέου κακίας οἱ θεῖοι παῖδες» [καὶ ἡ συνέχεια: κατὰ Χριστοῦ δὲ φρουαττόμενον | ἀνόμων συνέδριον. βουλευέται κενά, | κτεῖναι μελετᾷ τὸν ζωῆς κρατοῦντα παλάμη... (Ἀνθολ., σ. 194,15-17) δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ: «παρὰ ταῦτα τὸ συνέδριον τῶν ἀνόμων δὲν παρεδειγματίσεν (ἤλεγξεν) ὡς κακὴν τὴν κενὴν βουλὴν (πβ. Ψαλμ. β' 1, Πράξ. δ' 25, Α' Μακκ. θ' 68) τῆς θανατώσεως τοῦ Ἰησοῦ, τοῦ κυρίου τῆς ζωῆς...»]. Ἡ ἔννοια τοῦ ρ. παραδειγματίζει: ἐπιδεικνύω ὡς παράδειγμα, εὐδοῦται ἐνταῦθα καὶ συμφωνεῖ πρὸς τὸ νόημα τοῦ χωρίου τοῦ ἁγίου Μαξίμου.

Ἐκ τοῦ ἁγίου Μαξίμου φαίνεται ὅτι ἐμπνέεται λόγῳ λεκτικῶν ὁμοιοτήτων καὶ τὸ χωρίον τοῦ Ψ. Χρυσοστόμου, Εἰς τὴν προσκύνησιν τοῦ Τιμίου Ξύλου, CPG 4672 (PG 62, 749C)<sup>1</sup>: τοῦτο (sc. τὸ Τίμιον Ξύλον) νῦν προσκυνεῖται καὶ παραδειματίζεται τῆς κακίας ὁ ἄρχων καὶ στηλιτεύονται δαίμονες. Ἐὰν τὸ παραδειματίζεται εἶναι ὁρθὴ ἀνάγνωσις (καὶ οὐχὶ ἀβλέπτημα, ὅπερ πιθανόν, ἀντὶ παραδειγματίζεται<sup>2</sup>), τότε εὐρισκόμεθα πρὸ ἀθησαυρίστου παραδειματίζω ἐξ ὁμοίως ἀθησαυρίστου δειματίζω (ἀντὶ τοῦ γνωστοῦ δειματόω -ω) καὶ ἡ ἔννοια θὰ εἴναι: ἐκφοβίζεται τῆς κακίας ὁ ἄρχων ἀντὶ τοῦ παραδειματίζεται, ἥτοι ἐκτίθεται εἰς κοινὴν ὄψιν, ἀποκαλύπτεται ὁ ἄρχων τῆς κακίας καὶ καταγγέλλονται, ὀνειδίζονται οἱ δαίμονες. Τὸ νὰ ὑπόκειται τὸ παρὸν χωρίον ὡς πηγὴ ἐμπνεύσεως τῶν πρώτων στίχων τοῦ εἰρμού τοῦ Κοσμᾶ δὲν φαίνεται πιθανόν καὶ διὰ τὸ μεταγενέστερον τῆς συνθέσεως, καὶ μάλιστα ὑπάρχοντος τοῦ ἐκφραστικωτέρου χωρίου τοῦ ἁγίου Μαξίμου, καὶ διὰ τοῦτο καὶ ἡ συζήτησις ἂν τὸ παρεδειγματίσαν εἶναι ὁρθότερον ἢ ἢν ὑποτιθέμενον παρεδειμάτισαν περιττεύει.

πιθεμένης συνειδητῆς ταύτης ἀρχῆς ἢ λόγῳ τῆς ἀντλήσεως ἐκ τοῦ κειμένου τοῦ ἁγίου Μαξίμου ἐνταῦθα εἰσῆχθη ἢ στήλῃ ἀντὶ τῆς εἰκόνης; Ἄν καὶ κατὰ τὸν Βίον τοῦ Κοσμᾶ τοῦ κώδ. Γ 44 τῆς Μ. Λαύρας (Th. Detorakis, Vie inédite de Cosmas le Mélode, An. Boll. 99, 1981, σσ. 111-112,) οὗτος εἶχε φανεράν ἀντικεινομαχικὴν δραστηριότητα.

1. Τὸ πολὺ μεταγενέστερον τοῦ συμπληρωματικοῦ λόγου τούτου (μέχρι καὶ τοῦ θ' αἰ.) ἔδειξεν ἡ μελέτη τοῦ S. J. Voicu, *Fonti dell'omelia pseudocrisostomica "In adorationem venerandae Crucis"*, OCP 58, 1992, σσ. 279-283.

2. ἂν καὶ ὁ λόγος οὗτος περιέχει πολλὰ νεότευκτα καὶ ξενίζοντα σύνθετα· βλ. ἰδίᾳ στ. 751-752.

### ε') Κύριε, ἢ ἐν πολλαῖς ἁμαρτίαις περιπεσοῦσα γυνή...

Ἡ λογία μοναχῇ, ποιήτρια καὶ ὑμνογράφος τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ θ' αἰ. Κασσία ἢ Εἰκασία ἢ Ἰκασία (καὶ Κασσιανὴ εἰς τὸ ἰδιόμελον δοξαστικὸν τοῦ πλ. δ' ἤχου Κύριε, ἢ ἐν πολλαῖς ἁμαρτίαις περιπεσοῦσα γυνή — Τριῳδίου, Ἀπόστιχα Ὁρθρου Μ. Τετάρτης καὶ στιχηρὰ Ἐσπερινοῦ τῆς αὐτῆς ἡμέρας, Chr. - Par., Ἀνθολ., σ. 104) [PmbZ 3637] δὲν εἶναι θαυμαστὸν ὅτι ἀντλεῖ καὶ αὕτη ἐκ τοῦ πλούτου τῶν ἔργων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων. Ἦδη ἔχει δειχθῇ ὅτι ἐκ τῶν ἔργων αὐτῆς τὸ δοξαστικὸν εἰς ἤχον β' τοῦ Ἐσπερινοῦ τῶν Χριστουγέννων (Μηναῖον Δεκεμβρίου κε') ἀρχόμενον: *Αὐγούστου μοναρχήσαντος...* κατὰ τοὺς πρώτους στίχους αὐτοῦ ἔχει ἐμπνευσθῇ ἐκ τῆς «Εὐαγγελικῆς προπαρασκευῆς» τοῦ Εὐσεβίου Καισαρείας (Α', 4-5, σσ. 15-16, Mras)<sup>1</sup>.

Διὰ τοῦ παρόντος παρατηρεῖται ὅτι καὶ τοῦ ἀνωτέρω δοξαστικοῦ τῆς Μ. Τετάρτης<sup>2</sup> εἶναι δυνατόν νὰ ἀνιχνευθοῦν χωρία προγενέστερα

1. Στ. Ἰω. Κουρούση, Εἰς τὴν ὑμνογράφον μοναχὴν Κασσίαν, Ἀθηνᾶ ΠΑ', 1990-1996, σσ. 429-430.

2. τοῦ ὁποῖου φιλολογικοὶ ὑπομνηματισμοὶ ἀξιοπρόσεκτοι ἔχουν δημοσιευθῇ ὑπὸ Eva Catalygiotou Topping, *The Psalmist, St. Luke and Kassia the Nun*, *Byzantine Studies* 9, 1982, σσ. 199-210 (ἀνιχνεύουσης χωρία ἐμπνεύσεως κυρίως ἐκ τοῦ Ψαλτηρίου καὶ προσφερούσης ὕλικὸν εἰς τὴν καὶ περὶ Κασσίας μελέτην E. H. R. Kelly, *From 'Fallen Woman' to Theotokos...*, ἐν «Byzantine Narratives», *Papers in Honour of Roger Scott*, Melbourne 2006, σσ. 173-181), καὶ A. Dyck, *On Cassia, Κύριε, ἢ ἐν πολλαῖς...*, *Byzantion* LVI, 1986, σσ. 63-76, ἐνθα προσκομίζονται παράλληλα Γραφικά, ὑμνογραφικά καὶ συγγραφέων χωρία. Τὰ περαιτέρω συζητούμενα ἔρχονται εἰς συμπλήρωσιν· ἐπειδὴ ἕνεκα τῆς λεκτικῆς καὶ νοηματικῆς συμπτώσεως πρὸς ἀνάλογα χωρία ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, ἀφορμωμένων συνήθως ἀπὸ τῶν Γραφικῶν, φαίνεται χρήσιμον νὰ ἐρευνηθῇ ἡ σχέσις τοῦ ποιήματος τῆς Κασσίας εἰδικῶς καὶ πρὸς αὐτά.

Ὅτι τὸ δοξαστικὸν τροπάριον τοῦτο εἶναι ἔργον τῆς Κασσίας (Κασσιανῆς) μαρτυρεῖ ὁμοφώνως ἡ χφος καὶ ἡ ἐντυπος παράδοσις· βλ. Ilse Rochow, *Studien zu der Person, den Werken und dem Nachleben der Dichterin Kassia*, Berlin [Akademie-Verlag] 1967, σσ. 40-41, καὶ τῆς αὐτῆς, *Neues zu den Hymnen der Kassia aus Cod. Meteor. Metamorphoseos 291*, ἐν Fr. Paschke (Hrsg.), *Überlieferungsgeschichtliche Untersuchungen*, Berlin [Akademie-Verlag] 1981, σσ. 495-498, ἐν σ. 495. Μία καὶ μόνη μαρτυρία προσγράφουσα τὸ σύνθεμα εἰς τὸν πατριάρχην Φώτιον κρίνεται ἐσφαλμένη (Rochow, *Studien...*, σ. 41)· πρόκειται περὶ τῆς μαρτυρίας τοῦ κώδ. Τιμίου Σταυροῦ Ἱεροσολύμων 43 τοῦ ἔτους 1122 περιέχοντος τὸ Τυπικὸν τοῦ Ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως, ἐνθα: *ποίημα Φωτίου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως* (Ἀθ. Παπαδοπούλου Κεραμέως, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας, τ. Β', 1894 [Bruxelles 1963], σ. 78)· αὐτόθι παρατίθεται καὶ τὸ τροπάριον τῆς Κασσιανῆς φέρον τὴν γραφὴν *διεξάγων*. Βλ. καὶ Ἀρχμ. Καλλιόστου, Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις τοῦ Τριῳδίου. Τὸ σχῆδιον



τῆς Κασσίας, εἴτε ἔχοντα φραστικές ὁμοιότητας πρὸς στίχους τοῦ δοξαστικοῦ εἴτε περιέχοντα ἄλλεπαλλήλους εἰκόνας, ἐκ τῶν ὁποίων δύναται μετὰ πιθανότητος νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι ἡ Κασσία ἀντλεῖ ἀφορμὰς ὅπως πλάσῃ τὰς εἰκόνας καὶ διατυπώσῃ τὰς ἐννοίας τῶν στίχων τῆς. Οὕτως ὁ στίχος 1 ἀπηχεῖ ἐνδεχομένως φραστικὴν ἐπίδρασιν ἐκ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τοῦ αὐτοῦ Εὐσεβίου (III, 39, 17), ἐνθα ἀναγινώσκεται: ἐκτίθεται δὲ (sc. Παπίας) καὶ ἄλλην ἱστορίαν περὶ γυναικὸς ἐπὶ πολλαῖς ἁμαρτίαις διαβληθείσης ἐπὶ τοῦ Κυρίου, ἦν τὸ καθ' Ἑβραίους εὐαγγέλιον περιέχει<sup>1</sup>. Ὅπερ συνδέει ἀμφοτέρω τὰ χωρία εἶναι καὶ ἡ ἀκολουθία τῶν λέξεων καὶ ἡ κατὰ δοτικὴν ἐκφορὰ (πολλαῖς ἁμαρτίαις), διότι ἡ φράσις: αἱ ἁμαρτίαι αὐτῆς αἱ πολλαὶ ἀπαντᾷ εἰς τὸ Εὐαγγέλιον (Λουκ. ζ' 47). Ἡ φράσις πάντως ἐν πολλαῖς ἁμαρτίαις ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὸν Χρυσόστομον (Εἰς τοὺς ἀνδριάντας ὁμ. ιθ', 3: PG 49, 192A): ἡ τοῦ Θεοῦ φίλη πόλις... καὶ ἐν πολλαῖς ἁμαρτίαις συγγνώμης τυχοῦσα... κ.ά. Καὶ ἡ ἁμαρτία περιπεσοῦσα ἔχει ἀντίστοιχον πάλιν εἰς τὸν Χρυσόστομον, Πρὸς Σταγείριον λόγ. Β', β', PG 47, 450C: τὸ ἁμαρτία περιπεσεῖν.

Περαιτέρω εἰς τοὺς στίχους 5-16: οἶμοι, λέγουσα, ὅτι νύξ μοι ὑπάρχει (με συνέχει Τρ. Ῥώμης, σ. 644), | οἷστρος ἀκολασίας ζοφώδης τε καὶ ἀσέληνος, | ἔρωσ τῆς ἁμαρτίας κτλ. ἐκτὸς τῶν Γραφικῶν χωρίων<sup>2</sup> πηγὰὶ φαίνεται ὅτι εἶναι καὶ ὁμιλίας τοῦ Χρυσοστόμου ἢ τοῦ Ψευδο-Χρυσοστόμου, ἐν αἷς προϋποτίθενται καὶ πάλιν ἐμπνέοντα τὰ σημειωθέντα χωρία τῆς Γραφῆς. Οἷον ὁ οἷστρος ἀκολασίας ἀπαντᾷ ἐν λόγῳ Εἰς τὸν Ἰωσήφ καὶ περὶ σωφροσύνης, φερομένῳ ὡς Ψ.Χρυσοστομικῷ (Ἰσως τοῦ Νεστορίου, CPG 4566), PG 56, 587D. Εἶναι καὶ τὸ θέμα τῆς ὁμιλίας παρεμφερὲς πρὸς τὸ τῆς ἁμαρτωλοῦ γυναικὸς τοῦ κατὰ Λουκᾶν (γυνὴ τοῦ Πετρεφῆ Γέν. λθ', 7· ἡ ἁμαρτωλὸς Λουκ. ζ' 37). Τὸ Ψ.Χρυσοστομικὸν χωρίον συνδυάζει τὸν οἷστρον ἀκολασίας

καὶ ὁ καταρτισμὸς αὐτοῦ, Νέα Σιών ΚΘ', 1934, σ. 564. Ἡ δὲ σημείωσις Συναϊτικοῦ κώδικος περὶ τῆς πατρότητος τοῦ τροπαρίου, ὅτι εἶναι ποίημα Ταϊσίας τῆς πόρνης, ὅπως ἀστήρικτος (βλ. Θεοδ. Τζεδάκη, Κασσιανὴ ἡ μεγάλη τῆς Ἐκκλησίας μελωδός, Ἡράκλειον Κρήτης 1959, σ. 11, σημ. 4).

1. Ὅτι αὕτη δύναται νὰ παραβληθῇ πρὸς τὴν παρὰ Ἰω. η' 3-11 ἐπὶ μοιχείᾳ κατελημμένην καὶ τὴν παρὰ Διδύμῳ ἁμαρτωλὸν βλ. H.-J. Klauck, Apokryphe Evangelien. Eine Einführung, Stuttgart [Katholisches Bibelwerk] 2002, σ. 59.

2. Ἱερ. η' 23 (τίς δώσει κεφαλὴν μου ὕδωρ καὶ ὀφθαλμοῖς μου πηγὴν δακρύων καὶ κλαῦσομαι τὸν λαόν μου τοῦτον ἡμέρας καὶ νυκτός...), Ψαλμ. λζ' 7, 9 (κατεκάρφθην ἕως τέλους... ὠρυμένη ἀπὸ στεναγμοῦ τῆς καρδίας μου...).

μετὰ τοῦ ἔρωτος, ὡς καὶ ἐν τῷ δοξαστικῷ τῆς Κασσιανῆς: ...φιλεῖται ὑπὸ δεσπότην (sc. Πετρεφῆ ὁ Ἰωσήφ), φιλεῖται ὑπὸ δεσποίνης· ἀλλ' ὁ μὲν τοῦ δεσπότην πόθος ἀγαθός, ὁ δὲ τῆς δεσποίνης ἔρωσ πονηρός. ὁ μὲν γὰρ αὐτὸν ἐφίλει δι' εὐλάβειαν, ἡ δὲ δι' οἷστρον ἀκολασίας· καὶ ὅσον ἐμνηκύνετο ὁ χρόνος καὶ τὸ τῆς μορφῆς κάλλος ἐπήνθει, τοσοῦτον ἐκείνης ὁ περὶ αὐτὸν δεινὸς ἔρωσ ἐπηύξανε. Ὁ οἷστρος ἀκολασίας καὶ ἐν Ψ.Χρυσοστομικῷ λόγῳ Εἰς τὴν Σουσάνναν (ὁμοίως πιθανῶς τοῦ Νεστορίου, CPG 4567), PG 56, 591C, ἀλλ' ἄνευ τῆς προσθήκης τοῦ ἔρωτος: ...ὥσπερ λύκοι τὴν ἀμνάδα κατεῖχον, τῷ οἷστρῳ τῆς ἀκολασίας σπαράξαι βουλόμενοι. Τὸ χωρίον τοῦ μύθου 54,8-9 τοῦ Συντίπα φιλοσόφου (Hausrath - Hunger, τ. I/2, σ. 179) συναναφέρει οἷστρον ἀκολασίας καὶ ἔρωτα, ἀλλ' οἱ μῦθοι τοῦ Συντίπα εἶναι ἔργον τῶν Παλαιολογείων χρόνων<sup>1</sup>, καὶ ἐρωτᾶται μήπως τὸ χωρίον τοῦτο ἐμπνέεται ἐκ τοῦ Ψ.Χρυσοστόμου ἢ καὶ αὐτῆς τῆς Κασσιανῆς. Τούναντίον σχέσις, ἀλλὰ χαλαρά, τῶν στίχων τούτων τῆς Κασσιανῆς ἀνιχνεύεται πρὸς τὸν ἀνάλογον λόγον τοῦ Ἀμφιλοχίου Ἰκονίου Εἰς τὴν γυναῖκα τὴν ἁμαρτωλὸν τὴν ἀλείψασαν τὸν Κύριον μύρῳ καὶ εἰς τὸν φαρισαῖον: ...τοὺς νέους πρὸς ἀκολασίαν ὑπέσυρεν... καὶ ...οἷστρωσα τὸ τῆς ἁμαρτίας πέλαγος ἀντλῶ<sup>2</sup>.

Ἄλλ' ἡ ἀντλησις ἐκ τοῦ Χρυσοστόμου ἔχει συνέχειαν. Ἡ ὁμιλία Εἰς τὸν μακάριον Φιλογόνιον..., δ' (PG 48, 754A-B): ἡ πόρνη... τῶν ἁγίων καὶ ἱερῶν ἐκείνων ἤψατο ποδῶν, τοὺς βοστρύχους λύσασα, πηγὰς δακρύων ἐκ τῶν ὀφθαλμῶν ἀφείσα, τὸ μύρον κενώσασα, ἔχει εἰς δύο τοῦλάχιστον σημεῖα (βόστρυχοι, πηγὰὶ δακρύων<sup>3</sup>) ταυτότητα ἐκφράσεως ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος, οἷαν δὲ προσφέρει ἡ Εὐαγγελικὴ διήγησις. Ἀλλὰ καὶ ὁ Ψ.Χρυσόστομος (Σεβηριανὸς Γαβάλων; CPG 4614) Περὶ μετανοίας..., δ', PG 59, 764C: οὐ μόνον τὸ μύρον κατέχευεν, ἀλλὰ καὶ τὰς πηγὰς τῶν δακρύων ἐκίνησε, καὶ τὸ ὁμοίως Ψ.Χρυσοστομικὸν ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος, PG 61, 712A, καὶ ἡ Ἐπιστολὴ θ', 3c Εἰς Ὀλυμπιάδα τοῦ Χρυσοστόμου (SC 13bis, σ. 228,29): νύξ ἦν

1. H. Hunger, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner, τ. I, München 1978, σ. 96.

2. C. Datema, Amphiloicii Iconiensis Opera, Turnhout - Leuven [Brepols] 1978, σ. 112, 119-120, 136-137, 115, 199, §§ 4, 5, 6.

3. Ἄλλα μεμονωμένα χωρία Χρυσοστόμου (PG 47, 394D) ἢ Γρηγορίου Θεολόγου (λόγ. ε', 26, η', 14, ιδ', 11, κβ', 8, ἐπίγρ. 144,1) περιέχοντα μόνον τὴν φράσιν πηγὰὶ δακρύων δὲν θὰ συζητηθοῦν ὡς πηγὰὶ τῆς Κασσίας.

ἀσέληνος, ἡ νύξ μέση, ζοφώδης σκοτεινή, εὐρίσκονται πολὺ πλησίον πρὸς τὴν ἔκφρασιν τῆς Κασσίας.

Ἄλλ' ἔνθεν ἡ ἔμπνευσις ἀρύεται πλεῖστα εἶναι ἐντοπιζόμενα χωρία τῆς Ψ.Χρυσοστομικῆς ὁμιλίας (τοῦ Πρόκλου πιθανώτατα, καὶ διὰ τὸ ῥητορικὸν ὕφος, CPG 4649) «Εἰς τὸν φαρισαῖον καὶ εἰς τὴν πόρνην. ἐλέχθη τῇ μεγάλῃ τετράδι»<sup>1</sup>, PG 61, 727A-734C. Ἐνταῦθα καθίσταται ἐμφανὴς ἡ σύμπτωσης ἐπὶ τὸ αὐτὸ τῶν κυριωτέρων εἰκόνων καὶ ἐννοιῶν, αἱ ὁποῖαι οἰκοδομοῦν τοὺς ἀνωτέρω στίχους τῆς Κασσίας· καὶ εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι ἡ ὑμνωδὸς λαμβάνει ἀφορμὰς ἐκ τοῦ Ψ.Χρυσοστομικοῦ κειμένου ὅπως συνθέσῃ εἰς προσωπικὸν ἐξομολογητικὸν ὕφος τὸν ποιητικὸν αὐτῆς λόγον. Καὶ βλέπομεν ὅτι τὰ θαλάσσια ὕδατα, ἡ βροχὴ παράδοξος (βλ. κατωτ.), τὰ νέφη, ἡ πηγὴ δακρύων, οἱ πλόκαμοι τῶν τριχῶν, ἡ καταφίλησις τῶν ποδῶν, οἱ ἐλεεινοὶ ἢ πικροὶ στεναγμοί, τὸ παριδεῖν, τὸ ἐπικαμφθῆναι, τὸ κατελθεῖν ἐκ τῶν οὐρανῶν, αἱ νύκτες, ἡ Εὐα, ἡ παράκλησις δέξαι εἶναι στοιχεῖα τοῦ πεζοῦ ῥητορικοῦ λόγου τὰ ὁποῖα ὅμως φαίνεται σχεδὸν βέβαιον ὅτι τροφοδοτοῦν ἐνταῦθα τὴν ποιητικὴν ἔμπνευσιν. Ἡ Κασσία ὡς αὐτόνομος δημιουργὸς δὲν προσκολλᾶται μιμητικῶς, ἀλλὰ δέχεται νοηματικὰς ἢ λεκτικὰς ἀφορμὰς ἐκ τοῦ ῥητορικοῦ χειρισμοῦ παρομοίου θέματος ὅπως διαρθρῶσιν τὴν ὑπόθεσιν καὶ τὰ μέλη τοῦ προσωπικοῦ τῆς δημιουργήματος. Τὰ χωρία τοῦ λόγου τοῦ Πρόκλου (;) ἔχουν ὡς ἐξῆς: ἐπικαμφθήσεται πρὸς ταῦτα ὁ εὐσπλαγχνος (729C), ...αὕτη δὲ ἡ παρὰ σοῦ (sc. παρὰ τοῦ φαρισαίου Σίμωνος) λοιδορουμένη τοῖς δάκρυσιν ἔδρεξέ μου τοὺς πόδας, οὓς οὐκ ἔβαπεν ὅλα τῆς θαλάσσης τὰ ὕδατα καὶ τὰ κύματα... βλέπεις βροχὴν παράδοξον οὐκ ἐκ τῶν νεφῶν φερομένην, ἀλλ' ἐκ τῶν τῆς γυναικὸς ὀμμάτων τικτομένην. ποία πηγὴ τοσούτων εὐπορεῖ ναμάτων, ὅσον αὕτη δακρύων; ...καὶ παράδοξον ἐκμαγεῖον τῶν ἐμῶν ποδῶν τοὺς πλοκάμους αὐτῆς ἐποίησε... παρίδω τοιαῦτα καὶ τοσαῦτα καλὰ; παρίδω ἐλεεινοὺς στεναγμούς; ...παρίδω τοὺς τῶν δακρύων κρουνούς; ...παρίδω τὴν δεδακρυμένην μορφήν; ...δέξαι λοιπόν, ὦ γύναι, τῶν δακρύων ὑπογεγραμμένην τὴν δέησιν, δέξαι τῆς πίστεως τὴν ἀντίδοσιν, δέξαι τῆς εὐπειθείας τὰς ἀμοιβάς,

1. Ἐλάχιστοι ὁμοιότητες ὑπάρχουν καὶ εἰς ἑτέραν Ψ.Χρυσοστομικὴν ὁμιλίαν (σαφῶς μεταγενεστέραν) Εἰς τὸν φαρισαῖον καὶ εἰς τὴν πόρνην (Κ.-Η. Uthemann-R. F. Regtuit-J. M. Tevel, *Homiliae Pseudo-Chrysostomicae*, vol. I, Turnhout [Brepols] 1994, σσ. 176-184, ἰδίᾳ τὸ δακρύων ἀφείσα πηγὰς, σ. 180,200) καὶ προφανῶς δὲν εἶναι συζητήσιμοι ὡς πηγὰί τῆς Κασσίας.

δέξαι τῆς εὐσεβείας τὰς δωρεάς, δέξαι τῆς μετανόας τὸν στέφανον, δέξαι τῶν πικρῶν στεναγμῶν τὸν γλυκύτατον καρπὸν, δέξαι τοῦ σκυθρωποῦ σπόρου τὸ γλυκύτατον θένος (732B-733A) ...μὴ δέξῃ σύμβουλον τὸν ὄφιν, ἵνα μὴ γυμνωθῇς ὡς ἡ Εὐα. ...τὸν ἀποσμήξαντά σου τὸν ῥύπον (734A-B).

Ἀλλὰ στοιχεῖα χρήσιμα εἰς τὴν ἀνίχνευσιν τῶν πηγῶν τοῦ τροπαρίου ἐντοπιζονται καὶ εἰς τὸν ἀνωτέρω λόγον τοῦ Ἀμφιλοχίου Ἰκονίου, ἂν μὴ εἰς τὴν αὐτὴν ἔκτασιν, πάντως ἐνδιαφέροντα καὶ αὐτὰ ὡς πρὸς τὸν προσδιορισμὸν τῶν πηγῶν τοῦ τροπαρίου, οἷον: ...ἀλαλήτως ἐφθέγγετο τοῖς στεναγμοῖς τῆς καρδίας δυσωπούσα τὸν Κύριον (§ 6, σ. 115,189-190), ...αὕτη δὲ πηγὰς δακρύων ἐκ τῶν βλεφάρων ἀφείσα τῆς ἁμαρτίας αὐτῆς τὸν ῥύπον ἀπέσμηξε (§ 11, σ. 123,403-404), ...μακαρίσωμεν οὖν τὴν ἄνθρωπον (sc. τὴν ἁμαρτωλὸν) τὴν τὰ τῆς Εὐας καλύψασαν κακὰ (§ 12, σ. 125,419-420). Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ παραβλεφθῇ ἡ πρόδηλος σύμπτωσης πρὸς τὰ χωρία τοῦ Ἀμφιλοχίου καὶ νὰ μὴ θεωρηθῇ καὶ ὁ λόγος αὐτοῦ Εἰς τὴν γυναῖκα τὴν ἁμαρτωλὸν... (καὶ διὰ τὴν ταυτότητα τοῦ θέματος) ὅτι ὄντως ἀνήκει εἰς τὰς πηγὰς τῆς Κασσίας. Ἐπὶ δὲ ὀλιγώτεροι συμπτώσεις καὶ εἰς τὴν Ὁμιλίαν τοῦ ὁσίου Ἐφραίμ εἰς τὴν πόρνην [CPG 4046], ἐνθα ἡ σημαντικώτερα ὁμοιότης ἀπαντᾷ εἰς τὸ χωρίον: δέξαι, Χριστέ, τοὺς ὀχετοὺς τῶν δακρύων μου... (ἐπανέκδ. Κ. Γ. Φραντζολᾶ, Ὁσίου Ἐφραίμ τοῦ Σύρου ἔργα, τ. Ζ', Θεσσαλονίκη 1998, σ. 105).

Εἶναι δὲ πολὺ πιθανὸν οἱ λόγοι Πρόκλου (;), Ἀμφιλοχίου καὶ Ἐφραίμ, καὶ ἰδίᾳ ὁ πρῶτος ὡς Χρυσοστομικὸς καὶ κατὰ τὴν ἐπιγραφὴν λεχθεὶς τῇ Μεγάλῃ Τετράδι, νὰ ἀπετέλουν κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Κασσίας ἀναγνώσματα ἐπ' Ἐκκλησίας ἐντὸς τοῦ Ὁρθρου ἀναπτύσσοντα ψυχωφελῶς ἀλλὰ καὶ ῥητορικῶς τὸ θέμα τῆς ἡμέρας, ὥστε τὰ χωρία αὐτῶν νὰ ἦσαν ἑναυλα εἰς τὰς ἀκοὰς καὶ τῆς μοναχῆς ὑμνωδοῦ καὶ τοῦ ἐκκλησιασματος, καὶ ὁ ποιητικὸς χειρισμὸς νὰ ἡκολούθει τὴν ἐπίκαιρον φρασιολογίαν τῆς προβλεπομένης ὑπὸ τοῦ Τυπικοῦ ἀναγνώσεως<sup>1</sup>.

1. Μαρτύριον ὑπὲρ τοῦ εὐλόγου τῆς ὑποθέσεως ταύτης ἀποτελεῖ ἡ μεταγενεστέρα εἰδησις τῆς Τυπικῆς τῆς μονῆς τοῦ Σωτήρος τῆς Μεσσηνίας τοῦ ἔτους 1131: *Τῇ ἀγίᾳ καὶ μεγάλῃ δ' Εἰς τὸν ὁρθρον... ἀνάγνωσις εἰς τὸ πανηγυρικόν, λόγος τοῦ Χρυσοστόμου εἰς τὴν πόρνην. καὶ ἕτερος τοῦ ἀγίου Ἐφραίμ. καὶ εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον (sc. τοῦ Χρυσοστόμου) τοῦ εὐαγγελίου τῆς λειτουργίας* (M. Arranz, *Le Typicon du monastère du Saint-Sauveur à Messine. Codex Messinensis gr 115 A.D. 1131, Roma 1969* [OCA 185], σ. 232,17-25). Δὲν ἀποκλείεται ὁ λόγος τοῦ Χρυσοστόμου εἰς τὴν πόρνην νὰ εἶναι ὁ ἀνωτέρω Ψ.Χρυσοστομικός, ὁ δὲ λόγος τοῦ ἀγίου Ἐφραίμ νὰ εἶναι ἡ ὁμοίως ἀνωτέ-

Και τέλος ειδικῶς οἱ στίχοι 17-18: *ἁμαρτιῶν μου τὰ πλήθη* (πβ. Ἰακ. ε' 20) *καὶ κριμάτων σου ἀβύσσους | τίς ἐξιχνιάσει, ψυχροῦσά σου σωτήρ μου; ἀπηχοῦν μὲν τὸν Ψαλμικὸν στίχον: τὰ κρίματά σου ἄβυσσος πολλή* (Ψαλμ. λε' 7) ὁμοῦ μετὰ τῆς Ἀποστολικῆς ῥήσεως (Ῥωμ. ια' 33): *ὡς ἀνεξερεύνητα τὰ κρίματα αὐτοῦ καὶ ἀνεξιχνίαστοι αἱ ὁδοὶ αὐτοῦ, ἀλλ' ὁ συνδυασμὸς τῶν δύο τούτων χωρίων ἀπαντᾷ ἤδη εἰς τοὺς παλαιούς πατέρας καὶ συγγραφεῖς μετὰ τὸν Ὁριγένη* πβ. Μ. Βασιλείου (;) Κατὰ Εὐνομίου Ε' [CPG 2837a], PG 29, 749C: *εἰ γὰρ τὰ κρίματα αὐτοῦ ἄβυσσος πολλή, ὡς φησιν ὁ Προφήτης, καὶ αἱ ὁδοὶ αὐτοῦ ἀνεξιχνίαστοι, οὐκοῦν πάντως καὶ ἀνεξερεύνητοι κατὰ τὸν Ἀπόστολον.*

Ἀλλὰ καὶ λεπτομερέστερον φιλολογικὴν συζήτησιν προκαλεῖ καὶ ἕτερον χωρίον τοῦ αὐτοῦ δοξαστικοῦ:

ς') ...ὁ νεφέλαις στημονίζων τῆς θαλάσσης τὸ ὕδωρ

Ἡ συνήθης ἐν τῇ ψαλμῳδίᾳ τῆς Ἑλληνοφώνου Ὁρθοδοξίας ἐκφορὰ τοῦ στίχου 9 (Ἀνθολ., σ. 104) τοῦ ἀνωτέρω τροπαρίου εἶναι: ὁ νεφέλαις διεξάγων τῆς θαλάσσης τὸ ὕδωρ, ἥτοι «ὁ διὰ τῶν νεφῶν ἐξάγων τὸ ὕδωρ τῆς θαλάσσης» ἢ «ὁ εἰς τὰς νεφέλας ἀνάγων...»<sup>1</sup>, ὅπως διοχετεύσῃ, ἐννοεῖται, ἐν συνεχείᾳ τοῦτο εἰς τὴν γῆν (πβ. Ψαλμ.

ρω Ὁμιλία εἰς τὴν πόρνην (Assemani, III, σσ. 385-395, Φραντζολᾶς, τ. Ζ', σσ. 86-111), περιέχουσα διὰ μακρῶν καὶ τὴν στιχομυθίαν τῆς ἁμαρτωλοῦ μετὰ τοῦ μυρεψοῦ, παρ' οὗ ἡγόρασεν αὕτη τὸ μύρον (παραγενομένη δὲ πρὸς τινα τῶν μυρεψῶν ἔφη αὐτῷ ἰλαρῶς· εἰρήνη σοι, μυρεψέ. δός μοι μύρον ἐκλεκτὸν βασιλικὸν τίμιον, ὅπως μὴ εὐρεθῇ τὸ ἴσον αὐτοῦ πώποτε· ὃ γὰρ αὐτὸ ἐπάγω, μείζων ὑπάρχει πάντων κτλ.), τὴν ἐμπνεύσαν τὸ τοῦ Κοσμᾶ Μελωδοῦ (Δετοράκη, Κοσμᾶς ὁ Μελωδός, σ. 217) δοξαστικὸν τῶν Αἰῶνων τοῦ Ὁρθρου τῆς αὐτῆς Μ. Τετάρτης: *Ἡ ἁμαρτωλὸς ἔδραμε πρὸς τὸ μύρον | ...καὶ τῷ μυρεψῷ ἔδωκα· δός μοι τὸ μύρον...* (Τριώδιον), καὶ πρότερον τοὺς οἴκους θ'-ια' τοῦ κοντακίου Ι' τοῦ Ῥωμανοῦ Εἰς τὴν πόρνην, ἐν οἷς ἀναπτύσσεται ὁ διάλογος τῆς ἁμαρτωλοῦ μετὰ τοῦ μυρεψοῦ, ἀρχόμενος διὰ τοῦ αὐτοῦ: *δός μοι... μύρον* (Maisano, τ. Ι, σσ. 282-284). Τὸ ἀρχαιότερον τοῦ λόγου τούτου τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἑρραῖμ φαίνεται καὶ ἐκ τῆς ἐν αὐτῷ μεζονος ἐκτάσεως τοῦ διαλόγου καὶ ἐκ τῆς πλουσιωτέρας εὐρηματικότητος αὐτοῦ.

1. Κατὰ τὸν Ἑμμ. Πεζόπουλον, *Ἡ Μεγάλη Ἑβδομάς*, ἐν Ἀθήναις 1929, σ. 16: «οὐ, ὅστις ἐξάγει τῆς θαλάσσης τὸ ὕδωρ καὶ μεταποιεῖ εἰς νεφέλας». Περὶ τῆς Νεοελληνικῆς λογοτεχνικῆς ἀποδόσεως τοῦ τροπαρίου τῆς Κασσιανῆς βλ. Θ. Τζεδάκη, *Κασσιανή...*, σ. 27, σημ. 43, Rochow, *Studien...*, σσ. 135-141, 169-173, καὶ Ἡλία Δ. Μπάκου, *Κασσιανή ἢ ὁσία καὶ ὑμνωδός*, Κοινωνία ΜΘ', 2006, σσ. 302-305.

ρμς' 8). Τὸ νόημα εὐοδοῦται συνδυαζόμενον πρὸς τὴν παράκλησιν τὴν ἐκφραζομένην εἰς τὸν ἀμέσως προηγούμενον στίχον 6: *δέξαι μου τὰς πηγὰς τῶν δακρῶν*. Καὶ ὁ σκοπὸς τῆς ὑμνογράφου εἶναι νὰ δημιουργήσῃ σχῆμα ἀντιθέσεως πρὸς ἑξαρσιν τῆς συγκαταβάσεως τοῦ Κυρίου, ὅστις, ἐνῷ ἔχει τὸ ἀχανὲς πέλαγος τοῦ θαλασσίου ὕδατος, τὸ ὅποιον ἀνάγει εἰς τὰ νέφη, παρακαλεῖται ὅπως συγκαταβῇ νὰ δεχθῇ καὶ τὸ ἐλάχιστον (τῶν πηγῶν) τῶν προσφερομένων δακρῶν τῆς μετανοοῦσης γυναικός.

Εἶναι γνωστὴ ὅμως καὶ ἐτέρα γραφὴ τοῦ στίχου 9, ἡ ὁποία ἀποδίδει τὸ νόημα τῆς ἀντιθέσεως σαφέστερον καὶ ποιητικώτερον. Εἶναι ἡ γραφὴ τὴν ὁποίαν προσφέρει ἐκ τῶν ἐντύπων τὸ Τριώδιον τῆς Ῥώμης (1879, σ. 645): *ὁ νεφέλαις στημονίζων τῆς θαλάσσης τὸ ὕδωρ*<sup>1</sup>. «Οἱ δὲ ἡ χφος παράδοσις μαρτυρεῖ καὶ τὴν γραφὴν ταύτην γνωρίζομεν καὶ ἀλλαχόθεν<sup>2</sup>. Τὸ ἀποθ. ῥ. *στημονίζομαι* σημαίνει τοποθετῶ στήμονας ἐξαρτύων καταλλήλως τὸν ἴστον καὶ κατ' ἐπέκτασιν ὑφαίνω (ἐξυπακουομένης προφανῶς πρὸς τοῦτο καὶ τῆς χρήσεως τῆς κρόκης). Τὸ ἐνεργητικὸν *στημονίζω* ἐρμηνεύεται λεπτύνω (τι ὡς στήμονα) καὶ ὁμοίως κατ' ἐπέκτασιν ὑφαίνω. Τινὲς τῶν μαρτυριῶν:

Ὁ Ἀριστοτέλης ἐπὶ τοῦ ἔργου τῆς ἀράχνης: *ὑφαίνει πρῶτον μὲν διατεῖναν πρὸς τὰ πέρατα πανταχόθεν, εἴτα στημονίζεται ἀπὸ τοῦ μέσου (λαμβάνει δὲ τὸ μέσον ἱκανῶς), ἐπὶ δὲ τούτοις ὥσπερ κρόκας ἐμβάλλει, εἴτα συνυφαίνει* (Περὶ τὰ ζῷα ἱστορίαι 623a 8-11).

1. Ἐκ τοῦ Τριωδίου Ῥώμης τὸ τροπάριον καὶ παρὰ G. Schirò, *La seconda leggenda di Cassia*, Δίπτυχα Α', 1979, σ. 301, σημ. 7.

2. Ἡδὲ ὁ Ἑμμ. Γ. Παντελάκης, *Συμβολαὶ εἰς τὴν Χριστιανικὴν Ἑλληνικὴν ποίησιν*, Ἀθηνᾶ Α', 1919, σσ. 103-176 (καὶ ἀνατυπούμενον αὐτοτελῶς ὡς *Συμβολαὶ... Μέρος Α'*, ἐν Ἀθήναις 1917 [I], σσ. 1-76) γράφει ὅτι ὁ Σωφρ. Εὐστρατιάδης ὑπέδειξεν αὐτῷ ὅτι παλαιὸς κώδιξ τῆς μονῆς Βατοπεδίου ἀντὶ διεξάγων ἔχει τὴν γραφὴν *στημονίζων*, ὅπερ ὁ Παντελάκης δέχεται ὡς τὴν γραφὴν τῆς Κασσίας καὶ ὅτι τοῦτο ἀγνοοῦντες νὰ ἐρμηνεύσωσιν οἱ ἀντιγραφεῖς μετέβαλον εἰς τὸ ἥκιστα ποιητικὸν διεξάγειν· γνωρίζει δὲ ἐκ τῶν λεξικῶν ὅτι ἀπαντᾷ παρὰ τῷ Ψ. Χρυσοστόμῳ ἢ φράσις: *σταγόνες ὕδατος ποῦ στημονίζονται*; (σσ. 161-162 [61-62]). Βλ. καὶ περὶ ἄλλων μαρτυριῶν κωδίκων περαιτέρω μελέτας τοῦ αὐτοῦ Παντελάκη, τοῦ Εὐστρατιάδου καὶ τοῦ Θεοδ. Τζεδάκη παρὰ Rochow, *Studien...*, σ. 223, σημ. 311. Βλ. καὶ τὴν αὐτοτελεῖ δημοσίευσιν τοῦ Θ. Τζεδάκη, *Κασσιανή...*, σσ. 30-31. Ἐκ τῶν νεωτέρων ὁ A. Dyck, *On Cassia...*, Byzantium LVI, 1986, σ. 70, σημ. 27, γνωρίζει τὴν παράδοσιν τῆς γραφῆς *στημονίζων*, ἀλλὰ δὲν ἐπιδοκιμάζει ὡς στρεβλοῦσαν τὸ κατ' αὐτὸν νόημα τοῦ στίχου 9, τὸν ὅποιον ἐρμηνεύει ὡς δηλοῦντα τὴν διὰ τῶν νεφελῶν πλήρωσιν τοῦ θαλασσίου ὕδατος (He fills the see with water).

Τὸ Λεξικὸν Ψ. Ζωναρά (Tittmann, τ. II, στ. 1680): *στημονίζω*. *λεπτύνω*.

Ὁ Θεόδωρος Βαλσαμών πατριάρχης Ἀντιοχείας (Μελέτη, ἤγουν ἀπόκρισις χάριν τῶν πατριαρχικῶν προνομίων, Γ. Α. Πάλλη - Μ. Πολίτη, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν Κανόνων, τ. Δ', Ἀθήνησι 1854, σ. 542): ...οἱα χεῖλη στημονίζουσιν ἱερατικά, λαλοῦντα δικαιοσύνην..., ἥτοι ὑφαίνουσι λέγοντα (πβ. ...ὑμνοὺς ὑφαίνειν συντόμως τεθηγμένους... ἱαμβικὸς κανὼν Χριστουγέννων, εἰρμὸς ᾠδῆς θ', στίχ. 3, Ἀνθολ., σ. 208, 118).

Τὰ ἐπόμενα δύο χωρία εὐρίσκονται πολὺ ἐγγὺς πρὸς τὸ τροπάριον τῆς Κασσιανῆς, διότι σχετίζουσιν τοὺς στήμονας καὶ τὸ στημονίζειν πρὸς τὰς σταγόνας τῆς βροχῆς:

Ἀμφιλοχίου Ἰκονίου (8' αἰ.) λόγος εἰς τὴν Θεοτόκον καὶ εἰς τὸν Συμεῶνα καὶ Ἀννάν, § 6 (CPG 3232, C. Datema, Amphilocheii Iconiensis Opera, Turnhout - Leuven 1978 [CCSG 3], σ. 55, 141-144 : PG 39, 52D-53A), ἐν ᾧ φέρεται λέγουσα ἡ Ἄννα κατὰ τὴν ὥραν τῆς Ὑπαπαντῆς τοῦ Κυρίου ὡς βρέφους ἐν τῷ Ναῶ (Λουκ. β' 36-38) σὺν τοῖς ἄλλοις: ...τοῦτο τὸ παιδίον ἐπὶ Νῶε τοὺς καταράκτας ἀνέφωξεν τοῦ κατακλυσμοῦ, τοῦτο τὸ παιδίον βροχῆς στήμονας κατεργάζεται, τοῦτο τὸ παιδίον ὥσει ἔριον χιόνα τινάσσει... Καὶ προσδιορίζονται καὶ ἡ βροχὴ καὶ ἡ χιὼν δι' ὄρων τῆς ὑφαντικῆς.

Λεοντίου πρεσβυτέρου ΚΠόλεως (ε'-ς' αἰ.) οἱ ποιητικῶς μεμορφωμένοι στίχοι 129-132 τῆς Α' Ὀμιλίας (ἐκφωνηθείσης τῇ 16ῃ Δεκεμβρίου 557) εἰς τὸ γενέθλιον τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ προφήτου Προδρόμου<sup>1</sup> (CPG 7887, C. Datema - Pauline Allen, Leontii presbyteri CPolitani Homiliae, Turnhout - Leuven 1987 [CCSG 17], σ. 73, 129-132 : PG 61, 759C): ...νεφελῶν δὲ κύται | ποῦ εὐρίσκονται; | ὑετῶν δὲ σταγόνες | ποῦ στημονίζονται; (πβ. Ἰωβ λη' καὶ ἰδία 34-37).

Προσφέρονται ἐνταῦθα καὶ αἱ νεφέλαι (οὐχὶ νέφη) καὶ οἱ στήμονες καὶ τὸ στημονίζειν, καὶ κάλλιστα δύνανται, καὶ ἰδία τὸ δεύτερον χωρίον, νὰ ἐκληφθοῦν ὡς πηγαὶ τῆς Κασσίας ἐπὶ τοῦ προκειμένου. Ἡ ψευδαίσθησις τοῦ στημονίζεσθαι τὰς σταγόνας προσφέρεται προσφυέστερον ἐκ τῆς κατασκευῆς τοῦ ἀρχαίου ὀρθίου ἱστοῦ<sup>2</sup>, ἐνθα οἱ κάθετοι

1. Ἡ Ὀμιλία φέρεται μετὰ πολλῶν διαφορῶν καὶ ὡς Ψ. Χρυσοστομική (CPG 4656), PG 61, 757-762 (βλ. CCSG 17, σσ. 64-66) καὶ προφανῶς ταύτην ἐννοεῖ ὁ Ἐμμ. Παντελάκης, ἀνωτ.

2. Περὶ τῆς θεολογικῆς μεταφορᾶς τῆς εἰκόνας τοῦ ἱστοῦ καὶ τοῦ ὑφαίνειν εἰς

στήμονες ὁμοιάζουν περισσότερον πρὸς τὴν εἰκόνα τῶν καταφερομένων πυκνῶν σταγόνων τῆς βροχῆς. Καὶ ὡς πρὸς τὸ νόημα τοῦ δοξαστικοῦ τὸ στημονίζειν τῆς θαλάσσης τὸ ὕδωρ παραβάλλεται προσφυέστερον πρὸς τὴν εἰκόνα τῶν ρεόντων δακρύων ἢ τὸ διεξάγειν αὐτὸ πρὸς σχηματισμὸν τῶν νεφῶν. Καὶ ἄλλως αἱ δύο παραβαλλόμεναι ἐνταῦθα εἰκόνες εἶναι αἱ πηγαὶ αἱ ἐκβλύζουσαι τὰς σταγόνας τῶν δακρύων καὶ ἡ θάλασσα, ἐξ ἧς στημονίζονται αἱ σταγόνες τῆς βροχῆς. Παραβάλλεται διὰ τῆς ἐξομοιώσεως τὸ ἐλάχιστον πρὸς τὸ μέγιστον. Καὶ οὕτως ἡ γραφὴ στημονίζων προφανῶς πρέπει νὰ εἶναι καὶ ἡ ἐξελθοῦσα τῆς γραφίδος τῆς ὑμνογράφου, ὡς καὶ οἱ ἀνωτέρω παλαιότεροι μελετηταὶ προέκριναν. [Τὸ τοῦ Ἰωβ λη' 9: ἐθέμην δὲ αὐτῇ (sc. τῇ θαλάσσῃ) νέφος ἀμφιάσιν, παρὰ τὴν σχέσιν τῆς ἀμφιάσεως πρὸς τὸ ὑφαίνειν, δὲν ἔχει νοηματικὴν συγγένειαν πρὸς τὸ χωρίον τῆς Κασσιανῆς].

Τὴν γραφὴν στημονίζων προκρίνει καὶ ὁ Αἰ. Kazhdan<sup>1</sup> διαλαμβάνων περὶ τοῦ τροπαρίου τῆς Κασσιανῆς, ἀλλὰ ταυτίζων ὡς καὶ ὁ Α. Dyck<sup>2</sup>, τὴν ἀμαρτωλὸν γυναῖκα τοῦ Εὐαγγελίου (Λουκ. ζ' 37-38) καὶ τοῦ τροπαρίου πρὸς τὴν Μαρίαν τὴν Μαγδαληνὴν κατὰ τὴν ἐν τῇ Δύσει γεννηθεῖσαν παράδοσιν, ἣν ἀγνοεῖ ἡ περὶ Μαγδαληνῆς διδασκαλία τῶν ἀνατολικῶν Πατέρων καὶ ἡ ὀρθόδοξος Ὑμνογραφία<sup>3</sup>.

## ΕΠΙΜΕΤΡΟΝ

Ἐπὶ τῆς ἀνωτέρω (σ. 516, σημ. 2) ὑποστηρικθείσης σχέσεως τοῦ χάους τοῦ εἰρμού τῆς ᾠδῆς ε' τοῦ κανόνος εἰς τὴν Μεταμόρφωσιν τοῦ Κοσμᾶ Μελωδοῦ πρὸς τὸ παρ' Ἡσιόδω (Θεογον. 116) πρὸ τῆς γενέσεως τῆς γῆς χάος, φαίνεται ὅτι ἡ ἀρχαιογνωστικὴ παιδεία τοῦ Κοσμᾶ ἐπιτρέπει καὶ περαιτέρω ἀναζήτησιν πηγῶν σχετικῶν πρὸς τὰς φιλοσοφικὰς ἀντιλήψεις περὶ «πρωτογόνου χάους», τὰς ὁποίας ἀπὸ τοῦ

τὰς Ὀμιλίας τῶν Πατέρων βλ. N. Constat, Proclus of Constantinople and the Cult of the Virgin in Late Antiquity, Leiden - Boston [Brill] 2003, σσ. 332-358.

1. A History..., σσ. 317-320.

2. Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 66, σημ. 9, ἐπικαλούμενος ἀμφιβόλου ἐννοίας χωρίον τοῦ ἁγίου Ἰερωνύμου, ἕτερον τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Α' πάπα Ῥώμης καὶ ἐτι ἄσχετον τοῦ Θεοδώρου Μοψουεστίας.

3. Ann Graham Brock, Mary Magdalene, The First Apostle: The Struggle for Authority, Cambridge Mass. 2003 (Harvard Theological Studies, 51), σσ. 168-169, Νίκης Τσιρώνη, Κασσιανὴ ἡ ὑμνωδός, Ἀθήνα 2002, σσ. 21-24, καὶ Εὐ. Καραδήμου, Μαρία Μαγδαληνή, Ἀθήναι 2006, σσ. 46-48.

Ἀριστοτέλους καὶ τῶν Στωϊκῶν γνωρίζει ἡ Ἑλληνικὴ σκέψις· συνοψίζει δὲ ὁ Ἀλεξανδρεὺς Φίλων, διαλαμβάνων περὶ τοῦ γεννητοῦ καὶ ἀφθάρτου, ὡς ὑποστηρίζει, τοῦ κόσμου καὶ λέγων: *χάος δὲ ὁ μὲν Ἀριστοτέλης τόπον οἶεται εἶναι, ὅτι τὸ δεξιόμενον ἀνάγκη προϋποκεῖσθαι σώματι, τῶν δὲ Στωϊκῶν ἔνιοι τὸ ὕδωρ παρὰ τὴν χύσιν τοῦνομα πεποιηθῆναι νομίζοντες*<sup>1</sup>. Ἐπειδὴ οὕτε ἡ ἀντικατάστασις τοῦ Γραφικοῦ σκοτόους διὰ τοῦ χάους οὔτε ἡ χρῆσις τῆς μετοχῆς *διατμήξας* εἶναι τυχαῖα ἐμπνεύσεις τοῦ ποιητοῦ καὶ ἀνευ ἀναφορᾶς εἰς ἀρχαίας πηγὰς, ὁ Ὀμηρικὸς στίχος ε 409 καὶ δὴ τότε *λαῖτμα διατμήξας ἐπέρρησα* (ἐξ οὗ παραλαμβάνεται τὸ *διατμήξας*) εἶναι εὐλογον νὰ ὠδήγησεν ἐκ τῆς εἰκόνης τοῦ σκοτεινοῦ βάθους τῆς θαλάσσης καὶ εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ κατὰ τὸν Ζήνωνα ὑγρᾶς φύσεως χάους<sup>2</sup> ἢ καὶ τάνάπαλιν τὸ ὑγρᾶς συστάσεως χάος εἰς τὸ *λαῖτμα διατμήξας* τοῦ Ὀμήρου, ἂν εἰς τὴν σκέψιν τοῦ Κοσμοῦ προηγήθη ἡ ἔννοια τοῦ σκοτόους - χάους. Καὶ ἡ γενικὴ τοῦ φωτός εἰς τὸν α' στίχον τοῦ εἰρμοῦ, ἡ ὁποία καὶ δημιουργεῖ τὴν ἰδιομορφίαν, προετιμήθη πιθανῶς ἀντὶ τῆς ὁμαλότερον ἐχούσης δοτικῆς (ἀντὶ δηλ. τοῦ ὁ τῷ φωτὶ *διατμήξας*...) χάριν ποικιλίας, διότι ἐν τῷ αὐτῷ εἰρμῷ ἀκολουθοῦν ἕτεραι δύο δοτικαὶ τῆς αὐτῆς λέξεως (ἐν τῷ φωτί)\*.

#### ΣΤΑΥΡΟΣ ΙΩ. ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ

1. Φίλωνος Περὶ ἀφθαρσίας κόσμου, 18 (=SVF II, 437). Ἐξ ὧν σημειοῦνται ἐν τῷ ὑπομνήματι τῶν ἐκδοτῶν Cohn καὶ Reiter, Berolini 1915, τ. VI, σ. 78, τὸ χωρίον τοῦ Ἀριστοτέλους εἶναι τὸ Φυσ. 208b29-33, ἐνθα προσφέρεται καὶ ἡ ἐκ τῆς κρατούσης δόξης δικαιολογία: *...ὡς δέον πρῶτον ὑπάρξαι χώραν τοῖς οὐσι, διὰ τὸ νομίζειν, ὥσπερ οἱ πολλοί, πάντα εἶναι πον καὶ ἐν τόπῳ. Καὶ περαιτέρω τὴν δόξαν τῶν Στωϊκῶν (Ζήνωνος) διασφίζει ὁ Κορνοῦτος, Ἑλλην. θεολ. 17 (=SVF I, 103): ἐξὶ δὲ χάος μὲν τὸ πρὸ τῆς διακοσμήσεως ὑγρόν, ἀπὸ τῆς χύσεως οὕτως ὀνομασμένον, καὶ σχόλιον εἰς τὰ Ἀργοναυτικά Ἀπολλωνίου τοῦ Ῥοδίου A 498 (=SVF I, 104): καὶ Ζήνων δὲ τὸ παρ' Ἡσιόδῳ χάος ὕδωρ εἶναι φησὶν, οὗ συνιζάνοντος ἰλὸν γίνεσθαι, ἧς πηγνυμένης ἡ γῆ στερεμνιούται... Χρήσιμον καὶ τὸ σχόλιον εἰς τὸν ἀνωτέρω στίχον 116 τῆς Θεογονίας (SVF II, 564) ἀρχόμενον: οἱ δὲ εἰρησθαί φασι χάος παρὰ τὸ χεῖσθαι, ὃ ἐστι χέεσθαι. Ἔτι δὲ καὶ ὁ Ψ. Πλούταρχος, Πότερον ὕδωρ ἢ πῦρ χρησιμώτερον 955E, ἐπαλαμβάνει: *...ἦτοι μὲν πρῶτιστα χάος γένετο*· τοῖς πλείστοις γὰρ ὀνομακέναι δοκεῖ τὸ ὕδωρ τοῦτον τὸν τρόπον παρὰ τὴν χύσιν. Περὶ τῆς φιλοσοφικῆς ἐννοίας τοῦ χάους καὶ τῆς σχέσεως χάος - χύσις βλ. F. Lämmli, Vom Chaos zum Kosmos. Zur Geschichte einer Idee, τ. I-II, Basel 1962 (SBA 10), τ. I, σ. 134, τ. II, σσ. 219-220.*

2. Ἄλλως τε καὶ ἐν τῇ Γενέσει (α' 2) συναναφέρονται *σκοτός* καὶ *ἀβυσσος*, *ἀβυσσος* δὲ πλῆθος ὑδάτων (ἀνωτ., σ. 524, σημ. 1).

\* Εὐχαριστῶ καὶ ἐντεῦθεν τὸν καθηγ. κ. D. R. Reinsch καὶ τὸν πανεπ. βοηθὸν κ. Γ. Πιτσινέλην διὰ τὰς προθύμως παρασχεθείσας ἐξυπηρετήσεις.

#### ΑΝΕΚΔΟΤΟΣ ΚΑΝΩΝ ΙΩΣΗΦ ΤΟΥ ΥΜΝΟΓΡΑΦΟΥ ΕΙΣ ΟΣΙΟΝ ΔΑΥΙΔ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Πρὸς τιμὴν τοῦ ὁσίου Δαυὶδ Θεσσαλονίκης<sup>1</sup> ἐορτάζοντος τὴν Κς' Ἰουνίου συνετέθησαν, κατὰ τὰ μέχρι σήμερον γνωστά, τρεῖς κανόνες, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ δύο ἀνήκουν εἰς τὸν Ἰωσήφ τὸν Ὑμνογράφον<sup>2</sup> καὶ ὁ τρίτος εἰς ἀνώνυμον ποιητὴν.<sup>3</sup>

Ἐκ τῶν δύο κανόνων τοῦ Ἰωσήφ ὁ εἰς (ἐφεξῆς Α) ἔχει ἐκδοθῆ εἰς τὸ Μηναῖον Ἰουνίου,<sup>4</sup> ὁ δεῦτερος (ἐφεξῆς Β) εἶναι ἀνέκδοτος καὶ ἡ

1. Περὶ τοῦ ὁσίου Δαυὶδ Θεσσαλονίκης γεννηθέντος περὶ τὸ 450 εἰς Μεσοποταμίαν καὶ θανόντος εἰς Θεσσαλονίκην περὶ τὸ 535-541 βλ. Γ. Τσορμπάτζόγλου, Τὸ Ἀγιολόγιον τῆς Θεσσαλονίκης, Α' (Ἀββακοῦμ-Λοῦππος), Θεσσαλονίκη 1996, σσ. 189-198 μετὰ ἀναγραφῆς τῶν πηγῶν καὶ τῆς σχετικῆς ἀναλυτικῆς βιβλιογραφίας. David of Thessalonike, The Oxford Dictionary of Byzantium, vol. 1, Oxford University Press 1991 (ἐν λήμ. σ. 590). Εἰρηναίου-Εὐαγγέλου Δεληδήμου Ἀρχιμανδρίτου, Ὁ Ὅσιος Δαυὶδ ὁ ἐν Θεσσαλονίκῃ, Θεσσαλονίκη 1979, σσ. 24-59 εἰς τὸν τόμον: Παντελεήμονος, Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης, Ἡ ἐπανακομιδὴ τῶν ἱερῶν λειψάνων τοῦ ὁσίου Δαυὶδ εἰς τὴν Θεσσαλονίκην (17 Ἰουλίου 1978). Ἐλένη Καλτσογιάννη-Σοφία Κοτζάμπαση-Ἡλιάννα Παρασκευοπούλου, Ἡ Θεσσαλονίκη στὴ Βυζαντινὴ Λογοτεχνία. Ρητορικὰ καὶ Ἀγιολογικὰ κείμενα, Θεσσαλονίκη 2002, σσ. 97-101 (Βυζαντινὰ κείμενα καὶ Μελέται 32. Κέντρο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν). Βασικὴ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἡ μελέτη τοῦ Raymond-J. Loenertz, o.p., Saint David de Thessalonique, Sa vie, son culte, ses reliques, ses images, Revue des Études Byzantines XI (1953) 205-223 (Mélanges Martin Jugie). Ἐφεξῆς Loenertz, David.

2. Εὐτυχίου Ἰ. Τωμαδάκη, Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος. Βίος καὶ ἔργον. Ἐν Ἀθήναις 1971, «Ἀθηνᾶ» σύγγραμμα περιοδικὸν τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας. Σειρὰ Διατριβῶν καὶ Μελετημάτων 11. Ἐφεξῆς Τωμαδάκη, Ἰωσήφ.

3. Βλ. κατωτέρω, σ. 547.

4. Μηναῖα... διορθωθέντα ὑπὸ Βαρθολομαίου Κουτλουμουσιανοῦ τοῦ Ἰμβρίου VI (Ἰούνιος) ἐν Βενετίᾳ 1896, σσ. 104-107 (ἐκ τῆς ἐκκλησιαστικῆς τυπογραφίας τοῦ Φοίνικος). Ἐφεξῆς MB. Μηναῖα τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ, τόμ. Ε', ἐν Ρώμῃ 1899, σσ. 367-382. Ἐφεξῆς MP. Μηναῖον τοῦ Ἰουνίου περιέχον ἅπασαν τὴν ἀνήκουσαν αὐτῷ ἀκολουθίαν, ἐκδ. τῆς Ἀποστ. Διακονίας, Ἐν Ἀθήναις, ἄ.ἔ. Ἐφεξῆς MA.



ἐκδοσίς του ἐπιχειρεῖται εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην. Ὁ τρίτος κανὼν (ἐφεξῆς Γ) δὲν σώζεται πλήρως. Τὸν κανόνα αὐτὸν ἀφιερωμένον εἰς τὸν ὅσιον Ἰωάννην καὶ τὸν ὅσιον Δαυὶδ ἐξέδωκεν προσφάτως ὁ Ἀπόστολος Σπανός.<sup>1</sup>

### Η χειρόγραφος παράδοσις.

Τρία εἶναι τὰ χειρόγραφα τὰ περιέχοντα τοὺς ὡς ἄνω κανόνας:

α) Τὸ Ἱεροσολυμιτικὸν τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Σάββα, ἀρ. 70 (τέλη τοῦ 10<sup>ου</sup>-ἀρχῆς τοῦ 11<sup>ου</sup> αἰ. κατὰ τὸν Ἀθανάσιον Παπαδόπουλον-Κεραμέα), ἐφεξῆς Η. Εἰς τὰ φφ. 112<sup>v</sup>-115<sup>v</sup> ἐκτείνεται τὸ κείμενον τοῦ Β καὶ εἰς τὰ φφ. 115<sup>v</sup>-117<sup>v</sup> τὸ τοῦ Α κανόνος.<sup>2</sup>

β) Τὸ Παρισινόν, ἀρ. 1569 (12<sup>ου</sup> αἰ.), ἐφεξῆς Ρ. Εἰς τὰ φφ. 137-140<sup>v</sup> ὑπάρχουν κατὰ σειρὰν οἱ κανόνες Β καὶ Α, τῶν ὁποίων αἱ ὥδαι διαπλέκονται.<sup>3</sup>

γ) Τὸ τῆς Μονῆς Λειμῶνος τῆς Λέσβου, ἀρ. 11 (β' ἡμισυ τοῦ 11<sup>ου</sup> αἰ.-α' ἡμισυ τοῦ 12<sup>ου</sup> αἰ.), ἐφεξῆς Λ.<sup>4</sup> Περιέχει εἰς τὰ φφ. 118<sup>v</sup>-122<sup>v</sup> τὸν κανόνα Α καὶ εἰς τὰ φφ. 121<sup>v</sup>-122<sup>v</sup> τὸν Γ.<sup>5</sup>

1. Apostolos Spanos, An Annotated Critical Edition of an Unpublished Byzantine Menaion for June: Codex Lesbiacus Leimonos 11, vol. I, σσ. 82-84, καὶ vol. II, Texts, Univ. of Bergen, 2007, σσ. 388-392.

2. Τὸ χειρόγραφον περιγράφει ὁ Ἀθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, ἥτοι κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ ἁγιοτάτου Ἀποστολικοῦ τε καὶ καθολικοῦ Ὁρθοδόξου Πατριαρχικοῦ Θρόνου τῶν Ἱεροσολύμων καὶ πάσης Παλαιστίνης ἀποκειμένων Ἑλληνικῶν κωδίκων, συνταχθεῖσα μὲν καὶ φωτοτυπικοῖς κοσμηθεῖσα πίναν ὑπὸ Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, τύποις δὲ ἐκδοθεῖσα ἀναλώμασι τοῦ Αὐτοκρατορικοῦ Ὁρθοδόξου Παλαιστίνου Συλλόγου, τόμ. Β', Ἀγία Πετροῦπολις 1894, ἀρ. χγφ 70, περιγραφὴ σ. 118· εἰς σσ. 126-127 ἀναφορὰ εἰς τοὺς δύο κανόνας τοῦ Ἰωσήφ. Τὸ χγφ, κατὰ τὸν Σπανόν, ἐγράφη τὸν 11ον-12ον αἰ. Spanos, Codex Lesbiacus Leimonos 11, vol. I, σ. 115.

3. Henri Omont, Inventaire Sommaire des Manuscrits Grecs de la Bibliothèque Nationale, seconde partie, Ancien fonds Grec, Paris 1888, σ. 28.

4. Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Μαυρογορδάτειος Βιβλιοθήκη, ἥτοι γενικὸς περιγραφικὸς κατάλογος τῶν ἐν ταῖς ἀνὰ τὴν Ἀνατολὴν βιβλιοθήκαις εὗρισκομένων ἑλληνικῶν χειρογράφων καταρτισθεῖσα καὶ συνταχθεῖσα κατ' ἐντολὴν τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου, τόμ. 1, Κωνσταντινουπόλις 1884, σ. 29. Ἀναλυτικὴν περιγραφὴν τοῦ χγφ βλ. Spanos, Codex Lesbiacus Leimonos 11, vol. I, σσ. 102-115.

5. Μετὰ ἀπὸ ἐνδελεχῆ παλαιογραφικὴν ἐξέτασιν τῶν δύο χειρογράφων Α

### α) Ὁ ἐκδεδωμένος κανὼν Α.

Περιέχεται, ὡς ἐλέχθη, εἰς τὸ Μηναῖον Ἰουνίου καὶ φέρει ἀκροστιχίδα: Ὑμνω, μάκαρ, σοῦ τὸν βίον θείους λόγους. Ἰωσήφ (τὸ ὄνομα τοῦ ποιητοῦ συντίθεται ἀπὸ τὰ ἀρχικὰ γράμματα τῶν τροπαρίων τῆς θ' ὥδης). Εἰς τὴν ἀριστερὰν ὦαν τοῦ χγφ Η καὶ ἐν ἀρχῇ τοῦ κειμένου τοῦ κανόνος ὑπάρχει βραχυγραφικῶς τὸ ὄνομα τοῦ Ἰωσήφ. Ὁ κανὼν δὲν περιέχει β' ὥδην καὶ σύγκειται ἐκ 36 τροπαρίων συμπεριλαμβανομένων εἰς αὐτὰ καὶ τῶν Θεοτοκίων. Τοῦ κειμένου τοῦ κανόνος τούτου προτάσσονται εἰς τὸν ἑσπερινὸν 3 στιχηρὰ προσόμοια ψαλλόμενα εἰς ἤχον πλ. δ'. Πρὸς: Ὡ τοῦ παραδόξου θαύματος καὶ ἀκολουθοῦν Θεοτοκίον καὶ Σταυροθεοτοκίον. Εἰς τὸν ὁρθρον παρατίθεται τὸ κείμενον τοῦ κανόνος. Μετὰ τὰ τροπάρια τῆς γ' ὥδης ἔπονται: Εἰρμός, Κάθισμα, Θεοτοκίον καὶ Σταυροθεοτοκίον. Εἰρμοὶ ἀκολουθοῦν ἐπίσης εἰς τὰ τροπάρια τῆς ζ', η' καὶ θ' ὥδης. Τὸ συναξάριον μετὰ τὴν ζ' ὥδην σύγκειται εἰς τὸ ΜΡ<sup>1</sup> ἐκ τριῶν στίχων πρὸς τιμὴν τοῦ ὁσίου Δαυὶδ, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ δύο πρῶτοι εἶναι λαμβανόμενοι καὶ ὁ τρίτος εἰς δακτυλικὸν ἐξάμετρον, ἐνῶ εἰς τὸ Μηναῖον τοῦ Βαρθολομαίου Κουτλουμουσιανοῦ<sup>2</sup> καὶ τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας<sup>3</sup> τῶν τριῶν τούτων λαμβανόμενοι στίχων ἔπεται καὶ σύντομον συναξάριον τοῦ ὁσίου Δαυὶδ ὡς καὶ τοῦ Ἰωάννου, ἐπισκόπου Γοθθίας, συνεορταζομένου κατὰ τὴν αὐτὴν ἡμέραν.<sup>4</sup> Εἰς τὰ χγφ Η, Ρ καὶ Λ περιέχεται, ὡς εἵπομεν, τὸ κείμενον καὶ τοῦ ἐκδεδωμένου κανόνος, ἀλλὰ τοῦτο παρουσιάζει διαφορὰς πρὸς τὸ περιεχόμενον εἰς τὰ Μηναῖα. Ἀπουσιάζουν π.χ. οἱ εἰρμοί, τὰ καθίσματα καὶ τὰ Σταυροθεοτοκία, τὰ πεζὰ συναξάρια, οἱ στίχοι. Παρατηροῦνται ἐπίσης καὶ διαφοραὶ εἰς τὰς γραφὰς τοῦ κειμένου τῶν τροπαρίων. Τὸ χγφ ἐκ τοῦ ὁποῦ ἐξεδόθη τὸ κείμενον τοῦ Α εἰς τὰ Μηναῖα παραμένει ἄγνωστον.

καὶ Η, ὁ Ἀπόστολος Σπανὸς κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ δύο αὐτὰ χειρόγραφα ἐγράφησαν ἀπὸ δύο γραφεῖς εἰς τὸ αὐτὸ καλλιγραφικὸν ἐργαστήριον τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Βλ. Spanos, Codex Lesbiacus Leimonos 11, vol. I, σσ. 115-118.

1. ΜΡ Ε' 370.

2. ΜΒ VI 105.

3. ΜΑ 101.

4. H. Delehay, Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano, adjectis synaxariis «Selectis», Bruxellis 1902 [=Propylaeum ad AASS Novembris], στήλ. 771-772. Ἐφεξῆς Συναξάριον.

## β) Ὁ ἀνέκδοτος κανὼν B.

Τὸ περιεχόμενον τοῦ κανόνος B.

## 1) Χγφ H.

Εἰς τὸ χγφ H προτάσσονται τοῦ κειμένου τοῦ κανόνος δύο καθίσματα, τὸ πρῶτον εἰς ἦχον πλ. α'. Πρὸς τὸν συνάναρχον Λόγον: Φυτευθεὶς ὡσπερ ξύλον καὶ τὸ δεύτερον εἰς ἦχον πλ. δ'. Πρὸς τὴν σοφίαν τοῦ Λόγου: — Εὐκρατεία τὰ πάθη τὰ τῆς σαρκὸς (φφ. 112<sup>v</sup>-113) καὶ τέσσαρα στιχηρὰ ἐκ τῶν ὁποίων τὰ τρία εἰς ἦχον πλ. τοῦ δ'. Πρὸς ὃ τοῦ παραδόξου θαύματος: — Πάτερ Δαυίδ, παμμακάριστε, — Καθάπερ ὄρνις ἐδκέλαδος, — Θεῖω ἀπαθείας ἄνθρακι, καὶ τὸ τέταρτον εἰς ἦχον πλ. α'. Πρὸς χαίροις ἀσκητικῶς: — Χαίροις ἀσκητικαῖς ἀγωγαῖς (φφ. 113-113<sup>v</sup>).<sup>1</sup> Εἰς τὸ φ. 113<sup>v</sup> ἀρχεται τὸ κείμενον τοῦ κανόνος ἐπιγραφόμενον: Ὁ κανὼν, οὗ ἡ ἀκροστιχίς: Δαυὶδ γεραίρω τὸν βίον τὸν φωσφόρον <Ἰωσήφ>. Ἡ ἀκροστιχὶς συντίθεται ἐκ τῶν ἀρχικῶν γραμμάτων τῶν τροπαρίων, ἐνῶ τὸ ὄνομα τοῦ ποιητοῦ ἐκ τῶν ἀρχικῶν γραμμάτων ὅλων τῶν τροπαρίων τῆς θ' ᾠδῆς, κατὰ τὴν συνήθειαν τοῦ Ἰωσήφ.

Εἰς τὸν κανόνα δὲν περιέχεται β' ᾠδή, τὸ δὲ σύνολον τῶν τροπαρίων τοῦ ἀνέρχεται εἰς 34 συμπεριλαμβανομένων εἰς αὐτὰ καὶ τῶν θεοτοκίων. Αἱ ᾠδαὶ α', γ', ε', ζ', ζ' καὶ η' περιέχουν ἀνὰ 4 τροπάρια καὶ αἱ δ' καὶ θ' ἀνὰ 5.

Ἐνῶ ὅμως τὸ σύνολον τῶν τροπαρίων συμποσοῦται εἰς 34, τὰ γράμματα τῆς ἀκροστιχίδος εἶναι 35. Τὸ ἐλλεῖπον γράμμα τῆς ἀκροστιχίδος εἶναι τὸ N τῆς λέξεως φωσφόρο<ν>. Ἄρα λείπει ἐκ τῆς ὀγδόης ᾠδῆς ἐν τροπάριον, τὸ πέμπτον, ἀρχόμενον διὰ τοῦ N. Τὸ τροπάριον αὐτὸ δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀπουσιάζῃ ἀπὸ τῆς θ' ᾠδῆς, διότι τὰ ἀρχικὰ τῶν τροπαρίων τῆς ᾠδῆς αὐτῆς συνθέτουν τὸ ὄνομα Ἰωσήφ.

Τὸ ἐλλεῖπον πέμπτον τροπάριον τῆς η' ᾠδῆς ὡς τὸ τελευταῖον αὐτῆς ὤφειλε νὰ εἶναι καὶ τὸ Θεοτοκίον τῆς ᾠδῆς. Εἰς τὸ χγφ ὅμως ὡς Θεοτοκίον χαρακτηρίζεται τὸ ὑπάρχον τέταρτον τροπάριον, τοῦ ὁποίου τὸ περιεχόμενον ἀναφέρεται εἰς τὴν ἁγίαν Τριάδα. Ἀντικατέστησα τὴν ἔνδειξιν τῶν χγφ διὰ τῆς λέξεως Τριαδικόν.

Πότε ἐξέπεσε τὸ τροπάριον τοῦτο τῆς η' ᾠδῆς εἶναι ἄγνωστον.

1. Τὰ τρία πρῶτα στιχηρὰ ὅμοια πρὸς τὰ τοῦ κανόνος A.

Πιθανώτερον εἶναι τὸ σφάλμα νὰ ὠφείλετο εἰς γραφέα πρὸ τῆς ἀντιγραφῆς τοῦ χειρογράφου H. Τὸ αὐτὸ φαινόμενον ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὸ χειρόγραφον P, τὸ ὁποῖον δὲν προέρχεται ἐκ τοῦ H.

## 2) Χγφ P.

Καὶ εἰς τὸ χγφ τοῦτο προτάσσονται ἐπίσης τοῦ κειμένου τοῦ κανόνος τροπάρια. Εἶναι πέντε τὸν ἀριθμὸν τὸ πρῶτον, εἰς ἦχον γ'. Ἐν νηστεαῖς τὸ ἄσαρκον... (φφ. 137<sup>v</sup>), ἄνευ χαρακτηρισμοῦ· τὰ λοιπὰ τέσσαρα εἶναι στιχηρὰ ὅμοια πρὸς τὰ τοῦ H.

Ἀκολουθεῖ τὸ κείμενον τοῦ κανόνος ἐπιγραφόμενον: Ὁ κανὼν, οὗ ἡ ἀκροστιχὶς Δαυὶδ γεραίρω τὸν βίον τὸν φωσφόρον <Ἰωσήφ>. Καὶ εἰς τὸ P τὰ ἀρχικὰ γράμματα τῶν τροπαρίων τῆς θ' ᾠδῆς συνθέτουν τὸ ὄνομα τοῦ ποιητοῦ. Εἰς τὴν δεξιὰν ὡς τοῦ φ. 138 ὑπάρχει, ὡς εἰς τὸ H, τὸ ὄνομα τοῦ ποιητοῦ συντομογραφικῶς. Ἡ ἀκροστιχὶς καὶ εἰς τὸ P ὑπολείπεται κατὰ τὸ αὐτὸ γράμμα N τῆς λέξεως φωσφόρο<ν> διὰ τοὺς αὐτοὺς ὡς εἰς τὸ H λόγους.

Εἰς τὸ χγφ P αἱ ᾠδαὶ τῶν περιεχομένων εἰς αὐτὸ δύο κανόνων A καὶ B διαπλέκονται, ὡς ἐσημειώθη, προηγουμένων τῶν ᾠδῶν τοῦ ἀνεκδότου κανόνος B. Μετὰ τὸ Θεοτοκίον τῆς γ' ᾠδῆς τοῦ ἐκδεδομένου κανόνος A ἀκολουθεῖ (φ. 138<sup>v</sup>) κάθισμα εἰς ἦχον πλ. α', ὁμοιον πρὸς τὸ πρῶτον κάθισμα τῶν χγφ H καὶ A. Μετὰ τὴν ε' ᾠδὴν περιέχεται κοντάκιον εἰς ἦχον β', Πρὸς τὰ ἄνω ζητῶν καὶ σύντομον συναξάριον.

## 3) Χγφ A.

Τὸ A, ὡς ἀνεφέρθη, περιέχει τὸν ἐκδεδομένον κανόνα A ὡς καὶ τὸ σωζόμενον τμήμα τοῦ κανόνος εἰς τὸν ὅσιον Ἰωάννην καὶ τὸν ὅσιον Δαυίδ. Καὶ εἰς τὸ χγφ αὐτὸ προτάσσονται τοῦ κειμένου τοῦ κανόνος τροπάρια, τῶν ὁποίων ὅμως ὁ ἀριθμὸς ἀνέρχεται εἰς ἑννέα κατὰ τὴν ἐξῆς ἀκολουθίαν:

Μετὰ τὸ πρῶτον κάθισμα, τὸ ὁποῖον εἶναι ὅμοιον πρὸς τὰ τοῦ H καὶ P, ἀκολουθοῦν κοντάκιον καὶ οἶκος. Τὸ περιεχόμενον τοῦ κοντακίου, ἦχος γ'. Πρὸς Ἡ Παρθένος σήμερον, εἶναι τὸ αὐτὸ μὲ λεκτικὰς διαφορὰς πρὸς τὸ δεύτερον κάθισμα τοῦ H. Ὁ οἶκος, Ὁ χρῶς σου, σοφέ, μυρίζει... δὲν ἀπαντᾷ εἰς H καὶ P. Ἀκολουθοῦν τρία στιχηρὰ ὅμοια πρὸς τὰ τρία πρῶτα τῶν H καὶ P. Στὸν A ἀπαντοῦν καὶ τρία

ἀκόμῃ (φ. 119<sup>v</sup>) εἰς ἤχον γ'. Πρὸς· Ὁ τῷ πάθει σου Χριστέ, ἀρχόμενα:  
— Ἀπαθείας τὴν στολήν, — Τῆς ἀσκήσεως, σοφέ, τῇ μαχαίρᾳ, — Ὁ  
δοξάσας ἐπὶ γῆς τοὺς ὁσίους, τὰ ὅποια δὲν ὑπάρχουν εἰς τὰ Η καὶ Ρ.  
Εἰς τὸν ἀκολουθοῦντα πίνακα παρατίθενται συνοπτικῶς κατ' εἶδος τὰ  
ὡς ἄνω τροπάρια καὶ τὰ χγφ εἰς τὰ ὅποια αὐτὰ περιέχονται. Κατὰ  
τὸν Σπανὸν τὰ τρία τελευταῖα στιχηρὰ τοῦ Λ ἀνήκουν εἰς τὴν ἀκολου-  
θίαν τοῦ ὁσίου Ἰωάννου Γοτθίας καὶ τοῦ ὁσίου Δαυίδ.<sup>1</sup>

ΠΙΝΑΞ ΤΡΟΠΑΡΙΩΝ, ΚΟΝΤΑΚΙΩΝ ΚΑΙ ΟΙΚΩΝ  
ΠΡΟΤΑΣΣΟΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΚΑΝΟΝΟΣ

α) Καθίσματα:	ΧΓΦ		
— Φυτευθεὶς ὡς περ ξύλον (εἰς τὸ Ρ ἐπεταὶ τοῦ θεοτοκίου τῆς γ' ᾠδῆς)	H	P	Λ
— Ἐγκρατεία τὰ πάθη τὰ τῆς σαρκὸς	H	—	—
β) Στιχηρὰ:			
— Πάτερ Δαυίδ, παμμακάριστε	H	P	Λ
— Καθάπερ ὄρνις ἐν κέλαδος	H	P	Λ
— Θεῶν ἀπαθείας ἄνθρακι	H	P	Λ
— Χαίροις ἀσκητικαῖς ἀγωγαῖς	H	P	—
— Ἀπαθείας τὴν στολήν	—	—	Λ
— Τῆς ἀσκήσεως, σοφέ, τῇ μαχαίρᾳ	—	—	Λ
— Ὁ δοξάσας ἐπὶ γῆς τοὺς ὁσίους	—	—	Λ
γ) Κοντάκια:			
— Ἐγκρατεία ἅπαντα τὰ τῆς σαρκὸς (τὸ αὐτὸ περίπου πρὸς τὸ δεύτερον κάθισμα)	—	—	Λ
— Θανμάτων πολλῶν	—	P	—
δ) Οἵκοι:			
— Ὁ χρωτός (sic) σου, σοφέ, μυρίζει ὡς θυμίαμα —	—	—	Λ
ε) Τροπάριον:			
— Ἐν νηστεαῖς τὸ ἄσαρκον (πρὸ τῶν στιχηρῶν)	—	P	—

1. Spanos, Codex Lesbiacus Leimonos 11, vol. I, σ. 84.

Τὸ χγφ Λ εἰς τὰ φύλλα 121<sup>v</sup>-122<sup>v</sup> παραδίδει καὶ ἄλλον ἀνώνου-  
μον κανόνα ἐπιγραφόμενον: ἕτερος κανὼν τοῦ ὁσίου Ἰωάννου καὶ τοῦ  
ὁσίου Δαυίδ. Ὁ ὁσίος Ἰωάννης εἶναι ὁ ἐπίσκοπος Γοτθίας, ἐορταζόμε-  
νος ἐπίσης τὴν 26ην Ἰουνίου. Αἱ σωζόμεναι ᾠδαὶ τοῦ κανόνος τούτου  
περιέχουν τέσσαρα τροπάρια ἐκάστη· ἐξ αὐτῶν σώζονται μόνον τὰ δύο  
πρῶτα τροπάρια τῆς α' ᾠδῆς, τὸ ἥμισυ τοῦ πρώτου τροπαρίου καὶ τὰ  
λοιπὰ δύο τροπάρια καὶ τὸ Θεοτοκίον τῆς ζ' ᾠδῆς, ὡς καὶ τὸ σύνολον  
τῶν ᾠδῶν η' καὶ θ'. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὴν ἔκπτωσιν φύλλων μετὰξὺ  
τῆς σημερινῆς ἀριθμήσεως 121<sup>v</sup> καὶ 122, εἰς τὰ ὅποια περιείχοντο τὸ  
τρίτον τροπάριον καὶ τὸ Θεοτοκίον τῆς α' ᾠδῆς, αἱ ᾠδαὶ β', γ', δ', ε',  
ς' καὶ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ πρώτου τροπαρίου τῆς ζ' ᾠδῆς.

Τὸ περιεχόμενον τῶν δύο πρώτων τροπαρίων τῶν ᾠδῶν ἀναφέ-  
ρεται εἰς τὸν ὅσιον Ἰωάννην καὶ τὸ τρίτον εἰς τὸν ὅσιον Δαυίδ Θεσσα-  
λονίκης, ἐνῶ τὸ τέταρτον εἶναι θεοτοκίον.

Τοῦ κανόνος δὲν παραδίδεται ἀκροστιχίς· ὑπεστηρίχθη ὁμῶς  
ὅτι ἐκ τῶν πρώτων γραμμάτων τῶν σωζομένων τριῶν Θεοτοκίων  
τῶν ᾠδῶν ζ', η' καὶ θ' ...ΙΟΥ ἐξάγεται ἀκροστιχίς <ΓΕΩΡΓ>ΙΟΥ, λαμ-  
βανομένων ὑπ' ὄψιν ἀφ' ἐνὸς τοῦ χαρακτηριστικοῦ incipit τοῦ κανόνος  
καὶ ἀφ' ἐτέρου τοῦ πανηγυρικοῦ ὕφους τοῦ σωζομένου κειμένου.<sup>1</sup> Τὴν  
ὑπόθεσιν αὐτὴν θεωρεῖ βεβαίαν ὁ Ἀπόστολος Σπανός, ὁ ὁποῖος ἐπιγρά-  
φει τὴν ἐκδοσιν τοῦ κανόνος τούτου ὡς: ἕτερος κανὼν τοῦ ὁσίου Ἰω-  
άννου καὶ τοῦ ὁσίου Δαβίδ <οὗ ἡ ἀκροστιχίς ἐν τοῖς Θεοτοκίοις [Γε-  
ωργ]ίου>.<sup>2</sup>

Κατὰ τὴν ἐπιχειρουμένην ἐκδοσιν προέταξα κριτικῶς ἐκδιδόμε-  
να τοῦ κειμένου τοῦ κανόνος ὅλα τὰ τροπάρια τὰ ἀπαντῶμενα εἰς τὰ  
τρία χγφ H, P, Λ καὶ εἰς τὸ MP. Παρέθεσα ἐπίσης τὰ κοντάκια καὶ  
τοὺς οἴκους.

Πηγαὶ - ἐπιδράσεις.

Τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου δύο γραπτὰ κείμενα  
ἦσαν γνωστὰ περὶ τοῦ ὁσίου Δαυίδ τῆς Θεσσαλονίκης.

1. Ε. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, Ταμεῖον ἀνεκδότων Βυζαντι-  
νῶν ᾠσματικῶν κανόνων (Seu Analecta Hymnica Graeca e codicibus eruta Ori-  
entis Christiani). I. Κανόνες Μηναίων, Ἀθῆναι 1996, σ. 227 (Ἐκδοσις Συλλό-  
γου πρὸς Διάδοσιν Ὡφελίμων Βιβλίων).

2. Spanos, Codex Lesbiacus Leimonos 11, vol. I, σ. 84 καὶ vol. II, σ. 388.

Τὸ πρῶτον περιέχεται εἰς τὸ Λειμωνάριον (Λειμών) τοῦ Ἰωάννου Μόσχου, ἀποκαλουμένου ἐνίοτε καὶ Εὐκρατᾶ, τοῦ ζ' αἰ.<sup>1</sup> Πρόκειται περὶ συντόμου διηγήσεως τοῦ Θεσσαλονικέως ἀββᾶ Παλλαδίου, μονάζοντος εἰς μονὴν εἰς τὸ Λιθαζόμενον, πρὸς τὸν Ἰωάννην Μόσχον καὶ Σωφρόνιον Σοφιστήν, μετέπειτα πατριάρχην Ἱεροσολύμων, κατὰ τὴν περιοδείαν των εἰς Ἀλεξάνδρειαν.

Εἰς ἐρώτησιν τῶν ἐπισκεπτῶν: πόθεν καὶ ἐκ ποίων λογισμῶν ἦλθες εἰς τὸ μοναστικόν, ὁ Παλλάδιος ἀπήντησεν ὅτι αἰτία ἦτο ὁ μοναχὸς Δαυὶδ τῷ γένει μεσοποταμηνός, ὁ ὁποῖος παρέμεινεν εἰς τὸ ἐγκλειστήριον τοῦ ἔξω τοῦ τείχους τῆς Θεσσαλονίκης περὶ τὰ ἑβδομήκοντα ἔτη, ἦτο δὲ πολὺ ἐνάρετος καὶ ἐλεήμων καὶ ἐγκρατευτής... πολλάκις δὲ δι' ὧν τῶν θυρίδων τῆς κέλλης τοῦ ἐγκλείστου πῦρ ἐξήρχετο κατὰ τὴν νύκτα μέχρι τῆς τελευτῆς τοῦ γέροντος. Καὶ καταλήγει: αὕτη μοι γέγονεν αἰτία, τέκνα, τοῦ ἐλθεῖν εἰς τὸ μοναχικὸν τοῦτο σχῆμα.

Τὸ δεύτερον κείμενον εἶναι ἡ ἀνώνυμος ἐκτενὴς διήγησις περὶ τοῦ βίου τοῦ ὁσίου Δαυὶδ ἐπιγραφομένη: Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Δαυὶδ τοῦ ἐν τῇ θεοσώστῳ πόλει Θεσσαλονίκῃ.<sup>2</sup> Ὁ βίος αὐτοῦ συνεγράφη εἰς Θεσσαλονίκην μεταξὺ τῶν ἐτῶν 715-720, τὸ δὲ περιεχόμενόν του εἶναι σημαντικόν, διότι παραδίδει γραπτῶς, μετὰ παρέλευσιν 180 ἐτῶν ἀπὸ τῆς κοιμήσεως τοῦ ὁσίου, τὴν κρατοῦσαν εἰς τὴν μονὴν προφορικὴν παράδοσιν περὶ τοῦ βίου.

Μετὰ τὴν σύνθεσιν τῆς ἀκολουθίας ὑπὸ τοῦ Ἰωσήφ συνεγράφησαν καὶ τὰ ἐξῆς κείμενα διὰ τὸν ὅσιον Δαυίδ:

α) Σύντομον συναξάριον (ι' αἰ.) ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν: *Μνήμη τοῦ*

1. Τὸ κείμενον ἐν PG 87, 3, 2921-2924. Γαλλικὴ μετάφρασις μετὰ εἰσαγωγῆς ὑπὸ Rouet de Journel, M.J., *Le prèspirituel*, Paris 1946 (*Sources Chrétiennes* 12). Περὶ τοῦ Λειμωναρίου βλ. καὶ Oxford Dictionary of Byzantium, 2, 1991, ἐν λήμ. σ. 1415.

2. Ὁ βίος ἐξεδόθη τὸ πρῶτον (ἐξ ἑνὸς χειρογράφου) ὑπὸ τοῦ V. Rose, *Leben des heiligen David von Thessalonike griechisch, nach der einzigen aufgefundenen Handschrift*, Berlin 1887. Ἐξεδόθη ἐν συνεχείᾳ ὑπὸ τὸν ὡς ἄνω τίτλον εἰς β' ἐκδοσιν ὑπὸ τοῦ Εἰρηναίου-Εὐαγγέλου Δεληδήμου εἰς Θεσσαλονίκην τὸ 1979 εἰς τὸν τόμον: Παντελεήμονος, μητροπολίτου Θεσσαλονίκης, ἡ ἐπανακομιδὴ τῶν ἱερῶν λειψάνων τοῦ ὁσίου Δαυὶδ εἰς τὴν Θεσσαλονίκην (17 Ἰουλίου 1978), σσ. 25-36. Ὁ ἐκδότης ἐχρησιμοποίησεν ἑπτὰ νέα χγφ. ἑναντι τοῦ ἐνὸς τῆς ἐκδόσεως Rose. Ἐφεξῆς Βίος.

ὁσίου πατρὸς ἡμῶν καὶ θαυματουργοῦ Δαβὶδ τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ. Περιέχεται εἰς τὸ συναξάριον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως,<sup>1</sup> ὅπου καὶ βραχυτέρα μορφή τοῦ κειμένου ὑπὸ τὴν ἐνδειξιν Synaxaria Selecta D:2.1: *Δαβὶδ τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ*.

β) Βραχὺ συναξάριον ἐπιγραφόμενον: *Μνήμη τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Δαβὶδ ὁ (sic) ἐν Θεσσαλονίκῃ, Μηνολόγιον Βασιλείου (τέλη ι' - ἀρχαὶ ιβ' αἰ.).*<sup>2</sup>

γ) Ἀνώνυμον ἐγκώμιον εἰς τὸν ὅσιον πατέρα ἡμῶν Δαβὶδ, τὸν ἐν Θεσσαλονίκῃ τοῦ ιγ' αἰ.<sup>3</sup>

δ) Ἐγκώμιον ἐκτενὲς συντεθὲν ὑπὸ τοῦ Μακαρίου Μακρῆ, τῶν ἀρχῶν τοῦ ιε' αἰ.<sup>4</sup>

Τὰ δύο πρῶτα τῶν ὡς ἄνω πρὸ τοῦ Ἰωσήφ συντεθέντων κειμένων ἦσαν γνωστὰ εἰς αὐτόν. Τὸ κείμενον τοῦ ἐκτενοῦς Βίου μάλιστα, τὸ ὁποῖον ἔχει τὴν μορφήν ἐγκωμιαστικῆς ὁμιλίας, ἐχρησιμοποίησεν ὁ Ἰωσήφ ὡς βασικὴν πηγὴν πληροφοριῶν κατὰ τὴν σύνθεσιν τῆς ἀκολουθίας του εἰς τὸν ὅσιον Δαυίδ· ἐνίοτε δὲ ἐπαναλαμβάνονται εἰς τὰ τροπάρια σχεδὸν αὐτολεξεῖ κείμενα τοῦ Βίου.

1. Συναξάριον, στήλ. 771-772.

2. Μηνολόγιον Βασιλείου II, PG 117, 512-513. Ἐφεξῆς Μηνολόγιον. Βλ. καὶ Oxford Dictionary of Byzantium, 2 (1991) 1341-1342. Κατὰ τὸ κείμενον τοῦ Μηνολογίου ὁ ὅσιος Δαυὶδ φέρεται ὡς ἐορτάζων μετὰ τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας τὴν ΚΖ' τοῦ μηνὸς Ἰουνίου: *Μηνὶ τῷ αὐτῷ κς' μνήμη τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Κυρίλλου ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας καὶ μνήμη τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Δαβὶδ ὁ (sic) ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ τοῦ Σαμφῶν τοῦ Ξενοδόχου: μνήμη τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Σαμφῶν τοῦ Ξενοδόχου*.

3. Τὸ ἐγκώμιον ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Βασ. Λαοῦρδα, Ἐγκώμιον εἰς τὸν ὅσιον πατέρα ἡμῶν Δαβὶδ, τὸν ἐν Θεσσαλονίκῃ, Μακεδονικά 14, 1970, σσ. 243-255 (Σύγγραμμα Περιοδικὸν τῆς Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν). Δυστυχῶς ὁ Λαοῦρδας δὲν ἐπρόλαβε νὰ παρουσιάσῃ τὸν ἐκτενὲς Βίον τοῦ ὁσίου Δαυὶδ εἰς νέαν ἐκδοσιν στηριζομένην εἰς ὅλην τὴν χειρόγραφον παράδοσιν, ὡς εἶχεν ἀναγγελεῖ εἰς τὸν πρόλογον τῆς ἐκδόσεως τοῦ ὡς ἄνω ἐγκωμίου. Ἐφεξῆς Λαοῦρδα, Ἐγκώμιον.

4. Τὸ κείμενον τοῦ ἐγκωμίου αὐτοῦ ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Ἀστερίου Ἀργυρίου καὶ φέρει τὴν ἐπιγραφὴν: Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἐν ἁγίοις Πατέρα ἡμῶν Δαυὶδ τὸν ἐν Θεσσαλονίκῃ. Τὸ ὡς ἄνω ἐγκώμιον περιέχεται εἰς τὸν τόμον Μακαρίου τοῦ Μακρῆ Συγγράμματα, Θεσσαλονίκη 1996 (Βυζαντινὰ Κείμενα-Μελέται 25, Κέντρο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν), καταλαμβάνον τὰς σελίδας 85-100. Ἐφεξῆς Ἀργυρίου, Ἐγκώμιον.

Ὁ Ἰωσήφ βεβαίως ἐγνώριζε καλῶς καὶ τὴν προφορικὴν παράδοσιν περὶ τοῦ ὁσίου Δαυὶδ ὡς μοναχὸς ὁ ἴδιος. Συγκεκριμένως εἰς ἡλικίαν 15 ἐτῶν ὁ Ἰωσήφ ἀφίχθη εἰς Θεσσαλονίκην τὸ 831, ὅπου ἐκάρη μοναχὸς εἰς τὴν περίφημον μονὴν τοῦ Λατόμου, εἰς τὴν ὁποίαν πέρα τῆς μοναστικῆς ἀσκήσεως ἀντέγραφε χγφ. καὶ παρηκολούθησε μαθήματα ρητορικῆς καὶ φιλοσοφίας. Τὸ 840 ἐχειροτονήθη εἰς πρεσβύτερον κατὰ προτροπὴν τῶν μοναχῶν τῆς μονῆς τοῦ Λατόμου καὶ τοῦ ἐπισκόπου Θεσσαλονίκης καὶ τὸ αὐτὸ ἔτος μετώκισεν εἰς Κωνσταντινούπολιν.<sup>1</sup>

Φυσικὸν ἦτο κατὰ τὴν παραμονὴν του εἰς τὴν Θεσσαλονίκην ὁ μοναχὸς Ἰωσήφ νὰ ἐπεσκέφθῃ ὡς προσκυνητῆς καὶ τὴν μονὴν τῶν ἁγίων μαρτύρων Θεοδώρου καὶ Μερκουρίου, ἡ ὁποία μάλιστα κατὰ μαρτυρίαν τοῦ Μακαρίου Μακρῆ ἦτο κοινόβιον τὸ μᾶλλον ἡκριβωμένον, ὅπου ἐγκατεβίωσεν ὁ ὁσιος.<sup>2</sup> Ἐκεῖ προφανῶς θὰ ἤκουσε τὴν προφορικὴν περὶ τοῦ ὁσίου Δαυὶδ παράδοσιν καὶ ἴσως ἐκεῖ ἀνέγνωσε τὸ πρῶτον καὶ τὸν ἐκτενὲς Βίον τοῦ ὁσίου.

Συμπεραίνεται ἐκ τῶν ἀνωτέρω ὅτι ὁ Ἰωσήφ ἠδύνατο νὰ συγκρίνῃ τὸ περιεχόμενον τοῦ γραπτοῦ κειμένου τοῦ Βίου πρὸς τὴν προφορικὴν παράδοσιν, εἰς τὴν ὁποίαν ὀφείλεται πιθανώτατα καὶ ἡ ἀπουσία ἐκ τοῦ κειμένου τοῦ Βίου, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀκολουθίας τοῦ Ἰωσήφ, ἡ πληροφορία τοῦ Λειμωναρίου ὅτι ὁ Δαυὶδ ἦν τῷ γένει μεσοποταμνός, διότι οἱ Θεσσαλονικεῖς μοναχοὶ προφανῶς ἐθεώρουν αὐτὸν ὡς Θεσσαλονικέα.

Ὁ Ἰωσήφ χαρακτηρίζει μάλιστα τὸν Δαυὶδ ὡς *θεράποντα Χριστοῦ*, τοῦ ὁποίου *βοᾷ τὰ θαύματα Θεσσαλονίκη ἢ περιώνυμος* (στ. 230-235) καὶ ὡς τῶν *Θεσσαλονικέων τὸ καύχημα* (στ. 381), ἐνῶ εἰς τὸν Βίον θεωρεῖται ὡς *ἰσάγγελος ἐν τῇ λαμπρᾷ καὶ περιωνύμῳ Θεσσαλονικέων πόλει ὣν τε καὶ διατρίβων*.<sup>3</sup>

Ὁ Δαυὶδ χαρακτηρίζεται ὡς Θεσσαλονικεὺς εἰς τὸ ἀνώνυμον ἐγκώμιον τοῦ ιγ' αἰ.: *Δαβὶδ δὲ ὁ ὁσιώτατος, τοῦτο γὰρ ὄνομα τῷ εἰς ὑπόθεσιν προκειμένῳ τῷ λόγῳ, οἷά τις τῶν ἄλλων κληρὸς ἐξαίρετος*

1. Τωμαδάκη, Ἰωσήφ, σσ. 43-48.

2. Βίος, σ. 26. Ἀργυρίου, Ἐγκώμιον, σ. 88, [5] 98-101 καὶ Λαοῦρδα, Ἐγκώμιον, σ. 245.

3. Βίος, σ. 26.

*ἐκ Θεσσαλονίκης καὶ ἐν Θεσσαλονίκη καὶ γενόμενος καὶ ἐξαισίῳ διηγωνισμένος τῆς ἀσκητικῆς παλαιστρας ἄθλοις...*<sup>1</sup> ὡς καὶ εἰς τὸ ἐκτενὲς ἐγκώμιον τῶν ἀρχῶν τοῦ ιε' αἰ., ὅπου ὁ Μακάριος Μακρῆς, ὡς Θεσσαλονικεὺς, πλέκει καὶ τὸ ἐγκώμιον τῆς πόλεως.<sup>2</sup> Αἱ μαρτυρίαι τῶν ἐγκωμίων αὐτῶν καταδεικνύουν τὴν διαχρονικὴν παράδοσιν μεταξὺ τῶν Θεσσαλονικέων ὅτι ὁ ὁσιος Δαυὶδ κατήγετο ἐκ τῆς πόλεως ταύτης.

Τὸ 1641 ὁ μοναχὸς Ἀγάπιος Λάνδος μετέφρασε τὸν βίον τοῦ ὁσίου Δαυὶδ ἐκ τῆς τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν κοινὴν ἡμετέραν διάλεκτον, ὅπου ἀναφέρει: *Οὗτος ὁ πολύνυμτος πατήρ... ἐγεννήθη καὶ ἀνετράφη εἰς λαμπρὰν καὶ μεγαλόπολιν Θεσσαλονίκην, ἀκολουθῶν εἰς τοῦτο τὰ κείμενα τῶν ὡς ἄνω δύο ἐγκωμίων*.<sup>3</sup>

Ὁ Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης εἰς τὸν Συναξαριστὴν του γράφει: *Οὗτος ὁ μακάριος ἐκατάγετο μὲν ἀπὸ τὴν Ἀνατολήν, ὡς ἀστήρ δὲ πολύφωτος καὶ τὴν Δύσιν ἐφώτισεν*.<sup>4</sup> Κύριαι γραπτὰι πηγὰι τοῦ Νικοδήμου κατὰ τὴν σύνθεσιν τοῦ βραχέος συναξαρίου του ἦσαν τὸ Λειμωνάριον, τὸ Συναξάριον Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὸ Μηνολόγιον τοῦ Βασιλείου, ἐξ ὧν καὶ ἡ πληροφορία περὶ τῆς ἐξ ἑώας καταγωγῆς τοῦ ὁσίου. Εἰς τὸ αὐτὸ κείμενόν του ὁμοῦς ὁ Νικόδημος παραπέμπει τοὺς ἀναγνώστας του διὰ τὸν κατὰ πλάτος βίον τοῦ Δαυὶδ εἰς τὴν Καλοκαιρινήν, ὅπου, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, ρητὴ εἶναι ἡ μαρτυρία ὅτι ὁ Δαυὶδ

1. Λαοῦρδα, Ἐγκώμιον, σ. 244, 1-4.

2. Ἀργυρίου, Ἐγκώμιον, σ. 86, [2] 36-53.

3. Ὁ Βίος ἐν: Βίβλος καλουμένη Καλοκαιρινή, ἐν ἣ εἰσι γεγραμμένοι μερικοὶ Βίοι ἁγίων τινων οἱ ὠραιότεροι τοῦ Καλοκαιριοῦ, ἀπὸ τὴν α' τοῦ Μαρτίου ἕως ταῖς ὑστεραῖς Αὐγούστου. Μεταφρασθέντες ἐκ τῆς τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν κοινὴν ἡμετέραν διάλεκτον παρὰ Ἀγαπίου Μοναχοῦ. Νεωστὶ δὲ μετατυπωθέντες καὶ ἐπιμελῶς διορθωθέντες. Ἐκδόσις δευτέρα. Ἐν Βενετίᾳ, ἐκ τῆς ἐκκλησιαστικῆς τυπογραφίας τοῦ Φοίνικος 1861, σ. 118.

4. Νικοδήμου Ἀγιορείτου, Συναξαριστῆς τῶν δώδεκα μηνῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ Πάλαι μὲν Ἑλληνιστὶ συγγραφείς ὑπὸ Μαυρικίου διακόνου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, Νῦν δὲ δεύτερον μεταφρασθεὶς ἀμέσως ἐκ τοῦ Ἑλληνικοῦ Χειρογράφου Συναξαριστοῦ, καὶ μεθ' ὅσης πλείστης ἐπιμελείας ἀνακαθαρθείς, διορθωθείς, πλατυνθείς, ἀναπληρωθείς, σαφηνισθείς, ὑποσημειώσεσι διαφόροις καταγλαίσθείς, καὶ εἰς τρεῖς Τόμους διαιρεθείς, ὑπὸ τοῦ ἐν μοναχοῖς ἐλαχίστου Νικοδήμου Ἀγιορείτου, τόμος τρίτος περιέχων τοὺς τέσσαρας μῆνας τοῦ Μαΐου, Ἰουνίου, Ἰουλίου, καὶ Αὐγούστου, αὐθ', ἐν Βενετίᾳ, σ. 133.



ἐγεννήθη ἐν Θεσσαλονίκῃ. Ἡ σύγχυσις ὀφείλεται μᾶλλον εἰς ἀβλεψίαν τοῦ Νικοδήμου.

Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι ἐκ τῆς διηγήσεως τοῦ Παλλαδίου ὁ ἔκτενῆς Βίος τοῦ ὁσίου καὶ ὁ Ἰωσήφ οὐδὲν παραθέτουν εἰς τὰ κείμενά των, ἐνῶ οἱ συντάκται τῶν συνοπτικῶν συναξαριακῶν κειμένων ἐπαναλαμβάνουν μόνον τὴν πληροφορίαν ὅτι οὗτος ἦν τῷ γένει Μεσοποταμηνός.

Τὸ 1912 ὁ Β. Latyšev ὑπεστήριξεν ὅτι πρὸ τῆς συνθέσεως τῆς ἀκολουθίας τοῦ Ἰωσήφ καὶ τῶν συνοπτικῶν κειμένων τοῦ Συναξαρίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τοῦ Μηνολογίου τοῦ Βασιλείου ὑπῆρξε καὶ δεύτερος γραπτὸς βίος τοῦ ὁσίου Δαυὶδ, ὁ ὁποῖος ἀπωλέσθη. Ὁ βίος αὐτὸς κατὰ τὸν Latyšev συνεγράφη κατὰ τὸ πρῶτον ἡμῖς τοῦ θ' αἰ. καὶ ἐχρησίμευσεν ὡς πηγὴ εἰς τοὺς συντάκτας τῶν ὡς ἄνω συνοπτικῶν συναξαρίων ὡς καὶ εἰς τὸν Ἰωσήφ τὸν ὑμνογράφον.<sup>1</sup> Τὸ τελευταῖον ἀντέκρουσεν ὁ Loenertz, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν ἀπέκλεισε καὶ τὴν ὑπαρξίν τοῦ δευτέρου τούτου βραχέος κατ' αὐτὸν βίου τοποθετήσας ὁμως τὴν συγγραφὴν του ἀργότερον καὶ ὑποστηρίξας ὅτι ὁ ἀνώνυμος συντάκτης του ἐγνώριζε τὸν σωζόμενον ἔκτενῆ Βίον τοῦ ὁσίου ὡς καὶ τὴν ἀκολουθίαν τοῦ Ἰωσήφ.<sup>2</sup>

Ἡ παρουσία εἰδήσεων εἰς τὰ κείμενα τῶν συνοπτικῶν συναξαρίων περὶ τοῦ βίου τοῦ ὁσίου Δαυὶδ, ὡς: ἡ ἐξ ἀνατολῶν προέλευσίς του, ἡ καταγωγὴ του ἐξ εὐγενῶν γονέων, ἡ ἐκ τῆς παιδικῆς ἡλικίας κλίσις του πρὸς τὸν ἀσκητικὸν βίον, ἀλλὰ καὶ ἀναφοραὶ εἰς τὸ Λειμωνάριον ὡς πρὸς τὴν περιοχὴν τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπου εὐρίσκετο ἡ μονὴ του, καὶ ὡς πρὸς τὸ ἀκριβὲς σημεῖον ὅπου ἐφύετο ἡ ἀμυγδαλή,

1. Β. Latyšev, Περὶ τῶν βίων τοῦ ὁσίου Δαυὶδ τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ, Πρακτικὰ τῆς ἐν Ὁδησσῷ αὐτοκρατορικῆς Ἑταιρείας Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιοτήτων 30, 1912, σσ. 217-281 (Ο *žitijakh prepodobnago Davida Solunskago*, ἐν *Zapiski imperatorskago Odesskago Obščestva istorii drevnostej*, XXX, 1912, σσ. 217-281). Ὁ τίτλος ρωσιστὶ ἐκ τῆς μελέτης Loenertz, David..., ἐνθ' ἄνωτ., σ. 19.

2. Ἐκτενὴ ἐμπεριστατωμένην ἀναφορὰν εἰς τὰς γνωστὰς κατὰ τὴν συγγραφὴν τῆς μελέτης του γραπτὰς πηγὰς περὶ τοῦ βίου τοῦ ὁσίου Δαυὶδ καὶ τῆς μεταξύ των σχέσεως βλ. Loenertz, David..., ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 208-214. Πρβλ. καί: Βίος, σσ. 17-40 καὶ Γ. Τσορμπατζόγλου, Τὸ Ἀγιολόγιον τῆς Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1996, σσ. 189-191.

ἐπὶ τῆς ὁποίας παρέμεινεν ἐπὶ τριετίαν ὁ ὅσιος, δὲν ἐπαρκοῦν διὰ νὰ στηρίζουν τὴν ἄποψιν περὶ τῆς συγγραφῆς τοῦ ἀπολεσθέντος δευτέρου συνοπτικοῦ βίου τοῦ ὁσίου.

Ἀνεφέρθη ἀνωτέρω ὁ λόγος διὰ τὸν ὁποῖον τόσον ὁ Βίος ὅσον καὶ ὁ Ἰωσήφ δὲν παραδίδουν τὰ περὶ καταγωγῆς τοῦ Δαυὶδ ἐξ ἀνατολῶν, καίτοι ἐγνώριζον τὴν μαρτυρίαν τοῦ Λειμωναρίου. Ἐπειδὴ ὅμως αἱ διηγήσεις τοῦ Λειμωναρίου ἦσαν ἀγαπητὸν ἀνάγνωσμα ἰδίως μετὰ τῶν μοναχῶν, φυσικὸν εἶναι νὰ ὑποτεθῇ ὅτι καὶ ὁ συντάκτης τοῦ συνοπτικοῦ Συναξαρίου καὶ τοῦ Μηνολογίου ἠντλησαν τὴν πληροφορίαν περὶ καταγωγῆς τοῦ ὁσίου ἀπ' εὐθείας ἐκ τοῦ κειμένου τοῦ Λειμωναρίου καὶ ὅχι ἐκ τοῦ ἀπολεσθέντος βίου.

Ἡ ἀναφορὰ εἰς τὴν εὐγενῆ καταγωγὴν τοῦ ὁσίου καὶ εἰς τὴν ἐξ ἀπαλῶν ὀνύχων ἀγάπην του διὰ τοὺς ἀσκητικοὺς ἀγῶνας δὲν ὀφείλεται εἰς δάνεισμα ἐξ ἄλλου συγγραφέως, ἀλλὰ εἰς τοὺς συντάκτας τῶν συναξαριακῶν αὐτῶν κειμένων, οἱ ὁποῖοι ἐγνώριζον ὅτι ἔπαινοι αὐτοῦ τοῦ εἰδους ἦσαν κοινὸς τόπος εἰς τοὺς βίους τῶν ἀγίων καὶ μαζὶ μὲ τὸ ἐγκώμιον τῆς πατρίδος καὶ τῆς παιδείας τοῦ βιογραφουμένου περιείχοντο εἰς τοὺς βασικοὺς κανόνας τῆς ρητορικῆς τέχνης περὶ τῆς συγγραφῆς ἐγκωμίων.

Ταυτόσημοι ὅμως ἐννοιολογικῶς πρὸς τὴν φράσιν: ἐξ ἀπαλῶν γὰρ ὀνύχων... τῶν ὡς ἄνω κειμένων εἶναι οἱ στ. 27-28 τοῦ δευτέρου καθίσματος τῆς ἀκολουθίας τοῦ Ἰωσήφ: *μετῆλθες πρὸς οὐρανὸν / ὃν ἐκ βρέφους ἐπόθησας*. Ἄρα ἡ διαφορὰ μετὰ τῶν κειμένων ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο περιορίζεται εἰς τὴν φραστικὴν διατύπωσιν.

Γνωρίζομεν ἐπίσης ὅτι αἱ πληροφορίες τῶν συντακτῶν τῶν βίων τῶν ἀγίων κατὰ κανόνα δὲν προήρχοντο ἐκ γραπτῶν πηγῶν, ἀλλὰ κυρίως ἐκ τῆς προφορικῆς παραδόσεως τῆς διαμορφωθείσης περὶ αὐτῶν. Ὡς ἐκ τούτου εἰς περιπτώσεις διαφορετικῶν εἰδήσεων δὲν εἶναι ἀπαράιτητον νὰ ἀναζητῶνται μόνον γραπτὰ πηγαὶ διὰ τὸν ἐντοπισμὸν τῆς προελεύσεώς των. Διὰ τὸν ὅσιον Δαυὶδ π.χ. ἡ πρώτη μαρτυρία περὶ τῆς καταγωγῆς του ὀφείλεται, ὡς ἐλέχθη, εἰς τὴν προφορικὴν διήγησιν τοῦ ἀββᾶ Παλλαδίου περὶ αὐτοῦ, ἡ ὁποία περιελήφθη εἰς τὸ Λειμωνάριον. Ἐξεταστέα ὅμως καὶ ἡ περίπτωσις λανθασμένης ἴσως καταγραφῆς τῆς προφορικῆς παραδόσεως.

Γραπτὴ δὲ διατύπωσις τῆς προφορικῆς περὶ τοῦ ὁσίου παραδόσεως, καὶ μάλιστα 180 ἔτη μετὰ τὴν κοίμησίν του, εἶναι καὶ ὁ ἔκτενῆς Βίος αὐτοῦ. Γράφει εἰς τὸν ἐπίλογον τοῦ κειμένου τοῦ ὁ ἀνώνυ-

μος συγγραφεύς: Ἐμεινε δέ, ὡ φιλόχριστοι ἀδελφοί, ὁ βίος τοῦ μακαρίου καὶ ὁσίου Δαυὶδ ἐν τῷ αὐτῷ μοναστηρίῳ τῶν Ἀπροΐτων ἀγράφως ἐξηγούμενος... οὕτως καὶ γὰρ, φιλόχριστοι, ἅπερ ἀγράφως ἀκήκοα ἀφηγουμένων ἐκείνων τῶν εὐλαβῶν ἀνδρῶν τῆς αὐτῆς μονῆς τῶν Ἀπροΐτων, ἔσπευσα βραχύ τι καὶ ἐν ἐπιτόμῳ διὰ τὸ μὴ πάντα ἀμνημονεῖσθαι τὰ ἀξιόγαστα καὶ θεοφιλῆ τοῦδε τοῦ ὁσίου ἀριστεύματα, ἐγράφως παραδοῦναι ὑμῖν. τίς γὰρ καὶ ἐδύνατο ἀπάσας αὐτοῦ τὰς ἀρετὰς ἀφηγήσασθαι, διελθόντων μὲν ἐτῶν ἑκατὸν ὀγδοήκοντα πλεῖον ἢ ἑλαττον;<sup>1</sup>

Ὡς πρὸς τὴν τοποθεσίαν εἰς τὴν ὁποίαν ἔκειτο ἡ μονὴ τοῦ ὁσίου Δαυὶδ πιστεύω ὅτι τὸ κείμενον τοῦ ἐκτενοῦς Βίου δὲν ἦτο δυνατόν νὰ σφάλλεται. Ὁ συντάκτης του ὡς καὶ ὅλοι οἱ Θεσσαλονικεῖς ἦτο φυσικὸν νὰ γνωρίζουν τὴν τοποθεσίαν τῆς μονῆς, ὅπου ἡσκήθη ὁ ὅσιος. Σαφὴς εἶναι ἡ διατύπωσις τοῦ κειμένου, κατὰ τὸ ὅποιον ἡ μονὴ ἔκειτο: ἐν τῷ ἀρκτικῷ μέρει τῆς πόλεως πλησίον τοῦ τείχους ἐν ᾧ ἐστὶ τὸ παραπόρτιον τῶν Ἀπροΐτων.<sup>2</sup> Ἡ θέσις τῆς μονῆς πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ βορειοανατολικῶς τῆς Ἀκροπόλεως.<sup>3</sup>

Ἡ διατύπωσις τέλος τοῦ Μηνολογίου ὅτι τὸ δένδρον τῆς ἀμυγδαλῆς ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐπὶ τριετίαν παρέμεινεν ὁ ὅσιος ἦτο πλησίον τῆς Θεσσαλονίκης διατί νὰ μὴ ἐρμηνευθῇ ὅτι σημαίνει τὰς παρυφὰς τῆς πόλεως ὅπου καὶ ἡ μονή;

Ὁ Μακάριος Μακρῆς γράφει χαρακτηριστικῶς: *Καὶ τοίνυν ἀπολεξάμενος (ὁ ὅσιος) τῶν τότε κοινοβίων τὸ μᾶλλον ἡκριβωμένον, ὁ τοῖς μὲν ἀρκτικοῖς καὶ πλέον ἀνακεχωρηκόσι τῆς πόλεως μέρεσι ἴδρυτο τοῖς δὲ θείοις ἀνέκειτο μάρτυσι Θεοδώρῳ καὶ Μερκουρίῳ.*<sup>4</sup>

Μετὰ τὰ ἀνωτέρω πιστεύω ὅτι οἱ συγγραφεῖς τῶν κειμένων τοῦ Συναξαρίου καὶ τοῦ Μηνολογίου διὰ τὸν ὅσιον Δαυὶδ εἶχον ὡς κυρίαν πηγὴν τὴν ἀκολουθίαν τοῦ Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου, ἐνῶ ἀπ' εὐθείας ἐκ τοῦ Λειμωναρίου παρέθεσαν καὶ τὴν εἶδησιν περὶ τῆς καταγωγῆς τοῦ ὁσίου ἐξ ἐφ' ἧς. Βεβαίως οὗτοι ἐγνώριζον καὶ τὸν ἐκτενῆ Βίον.

1. Βίος, σ. 26.

2. Αὐτόθι.

3. Ἀγιολόγιον Θεσσαλονίκης, Α' (1996) 192. Πρβλ. καὶ τὴν μαρτυρίαν: Τὸ σεμνεῖον ἐν ᾧ περὶ ἀσκητικῶς διήθλει ὁ ὅσιος θέσιν μὲν ἔλαχε τὴν ἀνωτέραν καὶ ἀρκτικωτέραν τῆς πόλεως..., Λαοῦρδα, Ἐγκώμιον, σ. 246, 15-16.

4. Ἀργυρίου, Ἐγκώμιον, σ. 88 [5] 98-100.

Ἡ θέσις μου αὐτὴ ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς συγκρίσεως τῶν συνοπτικῶν τούτων συναξαριακῶν κειμένων πρὸς τὸ περιεχόμενον τοῦ δευτέρου στιχηροῦ (στ. 16-30) καὶ τῶν τριῶν πρώτων καθισμάτων (στ. 46-88) τῆς ἀκολουθίας, ὅπου ὁ Ἰωσήφ, ἐφ' ὅσον, ὡς πιστεύω, τὰ τροπάρια ἀνήκουν εἰς αὐτόν, μετέπλασε ποιητικῶς καὶ συνοπτικῶς τὴν διήγησιν τοῦ ἐκτενοῦς Βίου ὡς πρὸς τὰ στάδια τοῦ βίου, τῆς ἀσκήσεως, τῶν θαυμάτων καὶ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ ὁσίου Δαυὶδ. Αὐτὰ τὰ κείμενα ἀντέγραψαν καὶ μετέγραψαν εἰς πεζὸν λόγον οἱ συντάκται τῶν συνοπτικῶν συναξαρίων. Ἡ ἐπίδρασις τοῦ ποιητικοῦ ἔργου τοῦ Ἰωσήφ εἰς ἄλλους συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς του καὶ εἰς συναξαριακὰ κείμενα ἔχει ἐπισημανθῇ, ἀλλὰ δὲν ἔχει μελετηθῇ πλήρως.<sup>1</sup>

Ἀκολούθως παρατίθενται τὰ κείμενα ἐν ἀντιπαράβολῃ:

1. Βλ. Σ. Πασχαλίδης, Τὰ ἀγιολογικὰ καὶ ὑμνογραφικὰ κείμενα γιὰ τὸν ἅγιο Ἀλέξανδρο Πύδνης. Διερεύνηση τῶν σχετικῶν προβλημάτων. Ἑστία Πιερίδων Μουσῶν – Ἑταιρεία Πιερικῶν Μελετῶν. Ἡ Πιερία στὰ Βυζαντινὰ καὶ Νεότερα Χρόνια: 2ο Ἐπιστημονικὸ Συνέδριο, Πρακτικά, Κατερίνη 2002, σσ. 283-284 καὶ Nancy Patterson-Sevčenko, Canon and Calendar: the role of a ninth century hymnographer in shaping the celebration of the Saints, ἐν Byzantium in the ninth century: Dead or alive? Papers from the Thirteenth Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 1996, edited by Leslie Brubaker, Ashgate 1998, σσ. 101-114. Σημειωτέον ἐπίσης ὅτι εἰς τὰ ἀρχαιότερα χγφ. τοῦ Συναξαρίου ὑπάρχουν εἰδήσεις περὶ Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου καὶ τοῦ πατριάρχου Ἀντωνίου II Καυλέα (893-901), Oxford Dictionary of Byzantium 3 (1991) 191. Ἀλλὰ καὶ ἡ συμμετοχὴ τοῦ Ἰωσήφ εἰς τὴν ἀναθεώρησιν τῶν λειτουργικῶν βιβλίων ἐπιβεβαιοῖ τὴν σχέσιν μεταξὺ τοῦ ἔργου του καὶ τοῦ περιεχομένου τοῦ Συναξαρίου. Πρβλ. Συναξάριον, στήλ. LV.

## TA KEIMENA

## Κάθισμα.

**Ε**γκρατεία τὰ πάθη τὰ τῆς σαρκὸς\* τῇ ψυχῇ ὑποτάξας, πάτερ Δαυὶδ,\* ὠράθης, μακάριε,\* μετὰ σώματος ἄγγελος,\* καλιὰν δὲ πήξας\* ὡς ὄρνις εὐκέλαδος\* ἐν φυτῷ || ὁσίως\* τὸν νοῦν ἀνεπτέρωσας\*· ὅθεν τῶν θαυμάτων\* ἐνεργείας πλουτήσας\* μετῆλθες πρὸς οὐρανόν,\* ὃν ἐκ βρέφους ἐπόθησας\*· διὰ τοῦτο βοῶμέν σοι,\* πρέσβευε Χριστῷ (στ. 4-14).

## Στιχηρά.

**Π**άτερ Δαυὶδ παμμακάριστε,\* δι' ἐγκρατείας τὸν νοῦν\* λαμπρυνόμενος ἄριστα\* πρὸς τὸ πρῶτον αἵτιον\* τῶν καλῶν ἀνεπτέρωσας\* καὶ στῦλος ὥφθης\* φωτοειδέστατος\* φωτίζων πάντας\* λόγοις καὶ θαύμασι\* τοὺς προσιόντας σοι\* διανοίᾳ πάντοτε\* θεοπειθεῖ\* ὅθεν σε γεραίρομεν\* καὶ μακαρίζομεν (στ. 45-60).

**Κ**αθάπερ ὄρνις εὐκέλαδος\* ἐν ἀναβάσει φυτοῦ\* καλιὰν, πάτερ, ἐπηξας\* τῷ κρύει πηγνύμενος\* καὶ τῷ θέρει καυσούμενος,\* χρυσᾶς ἐντεῦθεν\* ἔλαβες πτέρυγας\* τῆς ἀπαθείας\* καὶ τελειότητος\* καὶ πρὸς οὐράνιον\* ὕψος κατεσκήνωσας\* ὑπὲρ ἡμῶν\* πάντοτε δεόμενος\* τῶν εὐφημούντων σε. (στ. 61-74).

## Συναξάριον (771-772).

Οὗτος ὁ μακάριος ἐξ ἐφ' ἑξῶν τὴν γένεσιν, ὡς ἀστήρ πολύφωτος τὴν ἐσπέραν κατηύγαγεν. Ἐξ ἀπαλῶν γὰρ ὀνύχων ἐγκρατεία καὶ ἀγνεία τὰ πάθη τῆς σαρκὸς ὑποτάξας ὠράθη μετὰ σώματος ἄγγελος. Καλιὰν τε πήξάμενος ἐν ἀμυγδαλῆς φυτῷ, ὡς ὄρνις εὐκέλαδος πάντας μὲν τοὺς προσφωτίζοντας τῷ λόγῳ κατηύφρανε, αὐτὸς δὲ τὸν νοῦν αὐτοῦ εἰς ὕψος ἔνθεον ἀνεπτέρωσεν. Ὅθεν τῶν θαυμάτων ἐνεργεῖαν πλουτήσας, στῦλος ὥφθη φωτοειδέστατος πάντας καταφωτίζων τοῖς θαύμασι· κρύει γὰρ πηγνύμενος καὶ τῷ θέρει καυσούμενος πρὸς ἀπάθειαν ἤλασε· καὶ ὡς φλέξας σαρκὸς τὰς ἡδονὰς ἐν χερσὶ τοὺς ἄνθρακας λαβὼν, πρὸ προσώπου τοῦ βασιλέως ἀφλεκτος ἔμεινεν. Διὸ πᾶσαν ἀνθρωπίνην <φύσιν> τῷ βίῳ καὶ τοῖς θαύμασι καταπλήξας, πρὸς Κύριον ὃν ἐκ βρέφους ἐπόθησε, μετετάξατο.

## Μηνολόγιον Βασιλείου (512-3).

Ὁ ἐν ἀγίοις Πατὴρ ἡμῶν καὶ θαυματοεργὸς Δαβὶδ, ὑπῆρχε μὲν ἐξ Ἀνατολῶν· καταλαβὼν δὲ τὴν Δύσιν, κατεφώτισεν αὐτὴν ταῖς ἀρεταῖς, ὡς ἀστήρ πολύφωτος· ἐξ ἀπαλῶν γὰρ ὀνύχων γενόμενος μοναχός, καὶ ἐγκρατεία καὶ

Θεῖω ἀπαθείας ἄνθρακι\* φλέξας σαρκὸς ἡδονὰς\* ἀκατάφλεκτος ἔμεινας\* ἐν χερσὶ τοὺς ἄνθρακας\* πρὸ προσώπου, θεόπνευστε,\* τοῦ βασιλέως\* κατέχων, ὅσιε,\* ἐκπληττομένον\* τὴν σὴν λαμπρότητα\* ὅθεν παρέσχε σοι\* τὰς αἰτήσεις μέγιστον\* πρὸς τὸν Θεόν\* πρέσβυν σε, μακάριε,\* πλουτήσας χάριτι. (στ. 75-88).

ἀγνεία τὰ πάθη τῆς σαρκὸς ὑποτάξας, ὠράτο μετὰ σώματος ἄγγελος. Ἐπιθυμῶν δὲ πλείονος κόπου, καὶ μείζονος ἀρετῆς, διενοεῖτο τὴν ἀπὸ γῆς φυγὴν, καὶ πρὸς οὐρανὸν ἀνάβαινεν. Καὶ εὐρὼν δένδρον ἀμυγδαλῆς, πρὸς καθέδραν ἐπιτήδειον πλησίον Θεσσαλονίκης, καὶ εἰς ἐκεῖνο ἀναβάς, καὶ ποτὲ μὲν ἰστάμενος, ποτὲ δὲ καθεζόμενος ἀπερχομένους χάριν ὠφελείας, στηρίζων, καὶ τὰ πρὸς σωτηρίαν διδάσκων ἀπέλυνεν. Καὶ οὕτω βιούς, καὶ ψύχει καὶ καύματι ταλαιπωρούμενος, ἐπλούτησε καὶ θαυμάτων ἐνεργεῖαν. Καὶ ἐν πᾶσι τὸν Θεὸν θεραπεύσας, πρὸς αὐτὸν ἐξεδήμησεν.

Αἱ φράσεις τοῦ Συναξαρίου, αἱ ὁποῖαι αὐτολεξεῖ ἀπουσιάζουν ἐκ τῶν ὡς ἄνω τροπαρίων τοῦ Ἰωσήφ: διὸ πᾶσαν ἀνθρωπίνην φύσιν τῷ βίῳ καὶ τοῖς θαύμασι καταπλήξας..., οὕτω βιούς... ἐπλούτησε καὶ θαυμάτων ἐνεργεῖαν, δὲν διαφέρουν νοηματικῶς πρὸς τὰ κείμενα: τοσαύτη δὲ χάρις ἐδόθη τῷ ὁσίῳ... ὥστε καὶ δαίμονας ἐξελαύνειν καὶ νοσοῦσιν ὑγίαν παρέχειν (Βίος, σ. 29). Ἐπίσης τὴν φράσιν: ὡς ἀστήρ πολύφωτος τὴν ἐσπέραν κατηύγαγε, πρβλ. πρὸς τοὺς στίχους τῆς ε' ᾠδῆς τοῦ κανόνος: ὥσπερ γὰρ ὁ ἥλιος παιδρὸς / κόσμῳ τὰς ἀκτῖνάς σου / τῶν θαυμάτων ἐξέπεμψας (στ. 220-222).

Εἰς τὸν κανόνα τοῦ Ἰωσήφ ἐπισημαίνονται καὶ δάνεια στίχων ἀπὸ προγενεστέρους ποιητᾶς, ὅπως π.χ. ἀπὸ τὸν Ἰωάννην μοναχὸν καὶ τὸν Γεώργιον. Ἐπίσης εἰς πολλὰς περιπτώσεις χρησιμοποιοῖ στίχους ἀπὸ ἰδικούς του κανόνας. Δὲν λείπουν ὁμῶς καὶ στίχοι προσομοιάζοντες ἢ ὅμοιοι πρὸς στίχους κανόνων τοῦ Θεοφάνους.

Σημειῶνω καὶ τὴν συχνὴν ὑπὸ τοῦ Ἰωσήφ χρῆσιν λέξεων, αἱ ὁποῖαι σχετίζονται μὲ τὴν ἐννοιαν τοῦ φωτός, ὅπως: φῶς, φωτοειδής, φωτισμός, ἥλιος, ἀνατέλλω, λαμπρός, λαμπρύνω, λάμπω, ἐκλάμπω

κλπ. Ἴδου μερικὰ παραδείγματα: Στυλὸς ὥφθης φωτοειδέστατος φωτίζων πάντας (στ. 52-54), ἑωσφόρος ἀστήρ ὁ φαιδραῖς ἀκτῖσι θείας χάριτος πιστοὺς καταυγάζων (στ. 95-99), ὡς ἥλιος ταῖς ἀρεταῖς σου ἐκλάμπας, Δαυὶδ, κατεφώτισας κόσμον τὰ πέρατα (στ. 120-123), φωτισμὸς τῆς καρδίας μου (στ. 141), θαυματουργαῖς λαμπόμενος (στ. 160), οὐρανὸς κατάστερος (στ. 161), ὅλος τῷ φωτὶ λελαμπρυσμένος... καὶ τὰς καρδίας κατελάμπρυνας (στ. 248-252), φωτὶ νοητῷ συγκραμένος (στ. 329), ἀνέτειλε τοῦ ἡλίου τηλαυγέστερον (στ. 384), φωτὸς ἀδιαδόχου ἀξίωσον (στ. 387), φωτὸς οἰκητήριον γενομένη φωταγώγησον (στ. 389-390).

Τὸ φαινόμενον τοῦτο ἦτο σύνηθες καὶ παραδείγματα ἀπαντοῦν εἰς τοὺς κανόνας πολλῶν ὑμνογράφων. Ὁ Ἰωσήφ ὅμως φαίνεται ὅτι ἀνήκει εἰς τοὺς ἰδιαίτερος ἀρεσκομένους εἰς τὴν χρῆσιν τῶν ἐκφράσεων αὐτῶν.<sup>1</sup> Ἐστὼ ὡς παράδειγμα τὸ ἐξῆς:

Εἰς τὰ μηναιᾶ Ἰουλίου καὶ Αὐγούστου περιέχονται 32 κανόνες τοῦ Ἰωσήφ, τοῦ ὁποῦ τοῦ ὄνομα συνθέτουν τὰ ἀρχικὰ τῶν τροπαρίων τῆς θ' ὥδης. Τὰ θεοτοκία τῶν ὥδων αὐτῶν ἀρχονται διὰ τοῦ γράμματος φ, τὸ τελευταῖον τῆς λέξεως Ἰωσήφ. Εἰς τὰ 14 ἐξ αὐτῶν ἡ πρώτη λέξις εἶναι φῶς, φωτίζω ἢ σχετικὰ πρὸς αὐτάς. Ἐπίσης συχνόταται εἶναι αἱ παρηγήσεις τοῦ φ. Ἴδου τὰ παραδείγματα: ΜΡ VI, 62 φαινοτάται λαμπάσι, 89 φωτὸς δοχεῖον, θεοχαρίτωτε, 96 φωτὸς οἰκητήριον ἀγνὴ γεγένησαι, 107 φέγγος ἀστραπῆς τοῦ τόκου σου, 127 φωτιστικὴν σε λυχνίαν... τὸ φῶς τὸ ἀνατεῖλαν ἐκ φωτός, παρθενομῆτορ, βαστάζουσαν, τῷ φωτίσαντι πλουσίως τὰ πρὶν ἐσκοτισμένα ταῖς ἀσθαῖς, 133 φώτισον πύλη τοῦ φωτὸς τὴν τυφλώττουσαν ψυχὴν μου, 152 φῶς ἡμῖν ἀνέτειλας... οὐ ταῖς φρικτωραῖς ἐνθέως καταυγασθεῖσα φῶς ἐχρημάτισεν, 186 φῶς ἐν πυρίνῳ τεθρίππῳ, 276 φωτὸς ἐνδιαίτημα τοῦ πάντας καταυγάσαντος, 311 φώτισον πύλη τοῦ φωτὸς τὴν καρδίαν μου, 327 φώτισον πύλη τοῦ φωτὸς τῆς καρδίας μου τὰ ὄμματα, 383 φωτὸς τοῦ ἐν σοὶ μαρμαρυγαῖς, θεόννυφε, τὴν ψυχὴν μου φωταγώγησον, 394 φώτισον ἡμᾶς ἡ τεκοῦσα φῶς τὸ ἀπρόσιτον, 484 φωτὸς τοῦ ἐν σοὶ μαρμαρυγαῖς, θεόννυφε, τὴν ψυχὴν

1. Πρβλ. Alexander Kazdan, An oxymoron: Individual features of a byzantine hymnographer, Rivista di Studi Bizantini e Neellenici, N.S. 29, 1992, σσ. 42-44.

μου φωταγώγησον, ὅμοιον πρὸς τὸ τῆς σ. 383, διότι τὰ θεοτοκία εἶναι ὅμοια. Τὰ κείμενα τῶν σελίδων 383 καὶ 484 εἶναι τὰ αὐτά, διότι καὶ τὰ θεοτοκία εἰς τὰ ὁποῖα περιέχονται εἶναι ὅμοια.

Ὁ Ἰωσήφ ἐχρησιμοποίησεν ἐπίσης, ἐκτὸς τῶν χωρίων τῆς Ἀγίας Γραφῆς, καὶ κείμενα τῶν Γρηγορίου Νύσσης, Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, Ἑρμᾶ, Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ἰωάννου τῆς Κλίμακος, Μεγάλου Βασιλείου, Ψευδο-Μακαρίου τοῦ Αἰγυπτίου καὶ Ὠριγένους.

### Χρόνος συγγραφῆς.

Περὶ τῆς χρονικῆς περιόδου κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Ἰωσήφ συνέθεσε τοὺς δύο κανόνες τοῦ εἰς τὸν ὅσιον Δαυὶδ οὐδεμίαν μαρτυρίαν ἔχομεν καὶ μόνον ὑποθέσεις δύνανται νὰ διατυπωθοῦν. Μεταξὺ τῶν ἐτῶν 850-858 τοποθετεῖται ἡ περίοδος ἀναδείξεως τοῦ Ἰωσήφ ὡς μεγάλου ἐκκλησιαστικοῦ ποιητοῦ. Τότε, κατὰ τοὺς βιογράφους του, ἤρχισε νὰ συνθέτῃ ὕμνους.<sup>1</sup> Ἐξεφράσθη ὅμως ἡ ἄποψις ὅτι ὁ Ἰωσήφ ἤρχισε νὰ συνθέτῃ κανόνες μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσίν του ἀπὸ αἰχμαλωσίαν καὶ τὴν φυλάκισίν του εἰς τὴν Κρήτην τὸ 841-842.<sup>2</sup> Διευκρινίσθη ἐπίσης ἡ γνώμη ὅτι περὶ τὸ 845 συνέθεσε τοὺς κανόνες εἰς τοὺς Κρήτας ἀγίους Κύριλλον καὶ Εὐμένιον<sup>3</sup> εἰς ἡλικίαν 29 ἐτῶν, ἐπηρεασθεὶς ἐκ τῶν ὁσων περὶ αὐτῶν ἤκουσε κατὰ τὴν φυλάκισίν του εἰς Κρήτην. Ἄν ἡ ἐπὶ ἔτος φυλάκισις τοῦ Ἰωσήφ εἰς Κρήτην (841-842) ἐστάθη ἀφορμὴ νὰ συγγράψῃ τοὺς ὡς ἄνω κανόνες, πιστεύω ὅτι πολλῶ μᾶλλον θὰ ἠδύνατο νὰ εἶχε ἐμπνευσθῇ ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τοῦ Βίου καὶ τῆς πορορικῆς παραδόσεως περὶ τοῦ ὁσίου Δαυὶδ κατὰ τὰ 9 ἔτη τῆς μοναστικῆς ζωῆς εἰς τὴν Θεσσαλονίκην (831-840)<sup>4</sup> καὶ νὰ συγγράψῃ τὴν ἀκολουθίαν εἰς τὸν ὅσιον Δαυὶδ εἰς ἡλικίαν 25 ἐτῶν.

1. Γωμαδάκη, Ἰωσήφ, σ. 59.

2. Αὐτόθι, σσ. 52-53.

3. Αὐτόθι, σ. 58.

4. Βλ. ἀνωτέρω σ. 550.

H = Ἱεροσολύμων Μονῆς Ἀγίου Σάββα 70, ff. 112<sup>v</sup>-115<sup>r</sup>  
 P = Παρισίων Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης 1569, ff. 137-140<sup>v</sup>  
 Λ = Μονῆς Λειμώνος 11, ff. 118<sup>v</sup>-119<sup>r</sup>

φ. 112<sup>v</sup> ΜΗΝΙ ΤΩ ΑΥΤΩ ΚΣ' ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ ΔΑΥΙΔ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Κάθισμα.

Ἦχος πλ. α'. Πρὸς· Τὸν συνάναρχον Λόγον

Φυτευθεὶς ὥσπερ ξύλον,  
 5 πάτερ μακάριε,  
 διεξόδοις ὑδάτων  
 τῶν τῆς ἀσκήσεως  
 συνεργία θεϊκῇ  
 καρποὺς τῶν πόνων σου  
 10 ἐν καιρῷ περιφανῶς  
 τῷ φυτουργῷ καὶ ποιητῇ  
 ἀπέδωκας· διὰ τοῦτο  
 τὴν σὴν ἀγίαν ὑμνοῦμεν  
 μνήμην τιμῶντές σε, Δαυὶδ ὅσιε.

Μηνὶ τῷ αὐτῷ ΚΣ' τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Δαυὶδ τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ P  
 Μηνὶ τῷ αὐτῷ ΚΣ' τοῦ ὁσίου Δαυὶδ Θεσσαλονίκης καὶ τοῦ ὁσίου Ἰωάννου  
 ἐπισκόπου Γοτθίας Λ 118<sup>v</sup>

Εἰρμὸς καθ. Ὡρολόγιον Μέγα (Βεν. 1856), σ. 357 Τὸ κάθισμα τοῦτο ἐν  
 P κεῖται μετὰ τὸ θεοτοκίον τῆς γ' ᾠδῆς (φ. 138<sup>v</sup>)

4 ξύλον : δένδρον P || 8 συνεργεῖα θεϊκῇ Λ || 11 ποιητῇ Λ || 12 καὶ  
 διὰ τοῦτο P

11-12 αὕτη γὰρ τὸν φυτουργὸν τῆς κτίσεως... καὶ τοῦ παραδείσου... ἐκυο-  
 φόρησεν, Ἰωάννου Μοναχοῦ καὶ πρεσβυτέρου Εὐβοίας, Λόγος εἰς τὴν σύλληψιν  
 τῆς ἀγίας Θεοτόκου, PG 96, 1480A σὺ εἰ κύριε ὁ φυτουργὸς τοῦ ἀγαθοῦ  
 δένδρου, Πράξεις τοῦ ἀγίου ἀποστόλου Θωμᾶ 10, 10

4-10 Ψαλμ. 1, 3: καὶ ἔσται ὡς τὸ ξύλον τὸ πεφυτευμένον παρὰ τὰς διεξό-  
 δους τῶν ὑδάτων τὸν καρπὸν αὐτοῦ δώσει ἐν καιρῷ αὐτοῦ

15 Ἄλλο.

Ἦχος πλ. δ'. Πρὸς· Τὴν σοφίαν τοῦ λόγου

Ἐγκρατεῖα τὰ πάθη τὰ τῆς σαρκὸς  
 τῇ ψυχῇ ὑποτάξας, πάτερ Δαυὶδ,  
 ὠράθης, μακάριε,  
 20 μετὰ σώματος ἁγγελος,  
 καλιὰν δὲ πῆξας  
 ὡς ὄρνις εὐκέλαδος  
 f. 113<sup>r</sup> ἐν φυτῷ || ὁσίως  
 τὸν νοῦν ἀνεπτέρωσας·  
 25 ὅθεν τῶν θαυμάτων  
 ἐνεργείας πλουτήσας  
 μετῆλθες πρὸς οὐρανόν,  
 ὃν ἐκ βρέφους ἐπόθησας·  
 διὰ τοῦτο βοῶμέν σοι,  
 30 πρέσβευε Χριστῷ.

Τροπάριον.

Ἦχος γ'.

Ἐν νηστείαις τὸ ἄσαρκον,  
 ἐν ἀγρυπνίαις τὸ ἔντονον,

Εἰρμὸς ἄλλου MP Γ' 572 Τὸ κάθισμα τοῦτο παραδίδεται μόνον διὰ τοῦ H  
 31 τροπάριον ἀνευ εἰρμοῦ Τὸ τροπάριον τοῦτο παραδίδει ὁ P πρὸ τῶν  
 στιχηρῶν (φ. 137<sup>v</sup>-138<sup>r</sup>)· πρβλ. καὶ Ἐκκλ. Φάρος Λς' (1937) 485 καὶ NA'  
 (1952) 37

17-20 ὁ γὰρ μὴ κατολισθαίνων εἰς τὴν ρυπῶσαν... δείκνυσι τὸ μηκέτι  
 ἄνθρωπος εἶναι... ἀλλ' ἐπιδείκνυται ἱσάγγελος διὰ τῆς ἀπαθείας γενόμενος, Γρη-  
 γορίου Νύσσης, Εἰς τὸ Ἄσμα τῶν Ἀσμάτων, PG 44, 776C-777A Ἐγκρατεῖα  
 τὸν βίον σου κατεκόσμησας καὶ νεκρώσας τὸ σῶμα..., MP A' 9 (ποίημα Ἰωάν-  
 νου Μοναχοῦ) 19-20 σήμερον γὰρ ἁγγελος ἐν σώματι παρεγένετο πρὸς τὸ  
 κράτος σου, Βίος, σ. 34 Καὶ διὰ τοῦτο ἄλλος ἐν σώματι ὤφθης ἁγγελος,  
 AHG VI, 322 (Κανὼν Θεοφάνους) 21-28 καλιὰν δὲ πῆξας ὡς ὄρνις εὐκέλαδος  
 ὁσίως τὸν νοῦν ἀνεπτέρωσας, Συναξ. 772 ὄρνις ὡς εὐκέλαδος ἐπὶ τὸ ἄλσος  
 φωνήσασα... μεθ' ὧν καὶ κατεσκήνωσας πρὸς καλιὰς οὐρανίους, MP ζ' 463  
 (κανὼν Ἰωσήφ)



- 35 τὸ ἐν πᾶσι νηφάλιον σου,  
θεοφόρε πατὴρ ἡμῶν,  
τῶν ἀγγέλων ἐκπλήττει τὰ τάγματα,  
τῶν δαιμόνων ἐλαύνει τὰς φάλαγγας·  
τῶν δὲ πιστῶν τὰς καρδίας
- 40 εὐφραίνεις, μακάριε·  
ἀλλ' ὡς ἔχων παρρησίαν πρὸς Θεὸν  
ἄνωθεν εἰρήνην αἰτῆσαι  
ταῖς ψυχαῖς ἡμῶν  
καὶ τὸ μέγα ἔλεος.
- 45 Στιχηρά.  
Ἦχος πλ. δ'. Πρὸς· Ὁ τοῦ παραδόξου θαύματος
- Πάτερ Δαυὶδ παμμακάριστε,  
δι' ἐγκρατείας τὸν νοῦν  
λαμπρυνόμενος ἄριστα
- 50 πρὸς τὸ πρῶτον αἷτιον  
τῶν καλῶν ἀνεπτέρωσας  
καὶ στῦλος ὥφθης  
φωτοειδέστατος  
φωτίζων πάντας
- 55 λόγοις καὶ θαύμασι  
τοὺς προσιόντας σοι  
διανοίᾳ πάντοτε  
θεοπειθεῖ·  
ὄθεν σε γεραίρομεν
- 60 καὶ μακαρίζομεν.

Εἰρμὸς στιχηρῶν MP A' 314  
58 θεοπρεπεῖ MP

39-40 πάντας μὲν τοὺς προσφοιτῶντας τῷ λόγῳ κατηύφρανε, Συναξ. 772  
50-51 αὐτὸς δὲ τὸν νοῦν εἰς ὕψος ἔνθεον ἀνεπτέρωσεν, Συναξ. 771 εἰς ὕψος  
θείων θεωριῶν ἀνῆλθῃ, αὐτόθι, D:2.1 πρῶτον νοῦν καὶ αἷτιον, πατέρα, κα-  
τήγγειλας, MP Γ' 198 (κανὼν Ἰωάννου Μοναχοῦ) 52-53 στῦλος ὥφθης φω-  
τοειδέστατος πάντας καταφωτίζων τοῖς θαύμασι, Συναξ. 771 στῦλος φωτοει-  
δὴς ἀρεταῖς ἐστηριγμένος ἐγένου..., MP Γ' 265 (κανὼν Θεοφάνους)

- Καθάπερ ὄρνις εὐκέλαδος  
ἐν ἀναβάσει φυτοῦ  
καλιάν, πάτερ, ἔπηξας  
τῷ κρύει πηγνύμενος
- 65 καὶ τῷ θέρει καυσούμενος,  
χρυσᾶς ἐντεῦθεν  
ἔλαβες πτέρυγας  
τῆς ἀπαθείας  
καὶ τελειότητος
- 70 καὶ πρὸς οὐράνιον  
ὕψος κατεσκήνωσας  
ὑπὲρ ἡμῶν  
πάντοτε δεόμενος  
τῶν εὐφημούντων σε.
- 75 Θείῳ ἀπαθείας ἀνθρακι  
φλέξας σαρκὸς ἡδονὰς  
ἀκατάφλεκτος ἔμεινας

65 καυσούμενος : φλεγόμενος MP

61 πρβλ. ἀνωτ., στίχ. 21-28· ὄρνις ὡς εὐκέλαδος ἐπὶ τὸ ἄλσος φωνήσασα,  
MP ζ' 463 (κανὼν Ἰωσήφ) 64-65 τῷ δένδρῳ καθήμενος, τῷ κρύει πηγνύμενος  
καὶ σπαραττόμενος, τῷ θάλπει καυσούμενος, Βίος, σ. 27 κρύει γὰρ πηγνύμε-  
νος καὶ τῷ θέρει καυσούμενος πρὸς ἀπάθειαν ἤλασε· Συναξ. 771 τῷ κρύει  
καὶ τῷ καύσῳ πιεζόμενος, MP Β' 468 (κανὼν Ἰωσήφ) φυτῷ ἐκαρτέρησας  
καυσούμενος, πάτερ, καὶ νιφετοῖς πηγνύμενος, MP Ε' 369 (Β' κανὼν Ἰωσήφ)  
70-71 καὶ πρὸς οὐράνιον ὕψος κατεσκήνωσας, Συναξ. 772 καὶ D:2.1 75-76  
τοῦ θεοῦ ἀνθρακος... μεταλάβωμεν, ἵνα τὸ πῦρ τοῦ ἐν ἡμῖν πόθου προσλαβὼν  
τὴν ἐκ τοῦ ἀνθρακος πύρωσιν, καταφλέξῃ ἡμῶν τὰς ἀμαρτίας, Ἰωάννου Δαμα-  
σκηνοῦ, Περὶ ὀρθοδόξου πίστεως, PG 94, 1143B 75-80 ἀνθρακίαν αἰτησά-  
μενος καὶ δεξάμενος αὐτὴν εἰς τὰς ἀγίας αὐτοῦ χεῖρας, εἰσῆι θυμιῶν τὸν τε  
βασιλέα... μηδόλως ἐκθλιβείσης τῆς ἀγίας αὐτοῦ σαρκὸς... Βίος, σ. 34 καὶ ὡς  
φλέξας σαρκὸς τὰς ἡδονὰς ἐν χερσὶ τοὺς ἀνθρακας λαβὼν, πρὸ προσώπου τοῦ  
βασιλέως ἀφλεκτος ἔμεινεν, Συναξ. 771-772· βλ. καὶ D:2.1

62 Σοφία Σιράχ 11: ἐν ἀναβάσει θυσιαστηρίου ἁγίου 65 Πέτρου Β', 12: δι'  
ἣν οἱ οὐρανοὶ πυρσόμενοι λυθήσονται καὶ στοιχεῖα καυσούμενα τήκονται

- 80 ἐν χερσὶ τοὺς ἀνθρακας  
πρὸ προσώπου, θεόπνευστε,  
τοῦ βασιλέως  
κατέχων, ὅσιε,  
ἐκπληττομένου

Εἰς τὸν κώδ. Λ (φ. 119') ὑπάρχουν καὶ τὰ ἐξῆς τρία στιχηρά:

Ἦχος γ'. Πρὸς· Ὁ τῷ πάθει σου, Χριστέ, ἀμυνρώσας

- Ἀπαθείας τὴν στολὴν  
περιθέμενος, ὅσιε,  
τῷ ποιητῇ  
5 ἀγνώως ἱερούργησας  
καὶ λαοὺς ἐφώτισας  
δοξάζοντας αὐτὸν  
εὐεργέτην κύριον.

Ὅμοιον.

- 10 Τῆς ἀσκήσεως, σοφέ,  
τῇ μαχαίρᾳ ἀπέτεμες  
τὴν κεφαλὴν  
ὡς Δαυὶδ τὴν τοῦ ὄφως  
καὶ ἄτρωτος ἔμεινας  
15 τούτου προσβολαῖς,  
ὥσπερ ξίφει περιβαλλόμενος.

Ὅμοιον.

- Ὁ δοξάσας ἐπὶ γῆς  
τοὺς ὁσίους σου, Κύριε,  
20 ὡς ἀγαθὸς  
καὶ ἡμᾶς οἰκτεῖρισον  
βοῶντας καὶ λέγοντας·  
πρόσδεξαι καὶ ἡμῶν  
τὰς δεήσεις, πανεύσπλαγχνε δέσποτα.

Εἰρμὸς στιχηρῶν Πεντηχοστάριον, 25.

4 ποιητὴ Λ || 5 ἀγνώως Λ ἱεουργήσας Λ || 16 καὶ 24 μετρικῶς διαφέρουν τοῦ στίχου 8 καὶ μεταξύ των

Τὰ ὡς ἄνω στιχηρά, ἐνῶ εἰς τὸ χγφ ἀκολουθοῦν τὰ προηγούμενα χωρὶς ἰδιαιτέραν ἐνδειξιν, ὁ Ἀπ. Σπανὸς ἀπέδειξεν ὅτι ἀνήκουν εἰς τὴν ἀκολουθίαν τοῦ ὁσίου Ἰωάννου καὶ τοῦ ὁσίου Δαυὶδ καὶ τὰ ἐξέδωκε πρὸ τοῦ κανόνος αὐτῶν, ὁμοῦ μετὰ τοῦ α' καθίσματος, τοῦ κονταχίου καὶ τοῦ οἴκου (βλ. ἄνωτ. πίνακα, σ. 546). Spanos, Codex Lesbiacus Leimonos 11, vol. I, σσ. 382-6.

- 85 τὴν σὴν λαμπρότητα·  
ὅθεν παρέσχε σοι  
τὰς αἰτήσεις μέγιστον  
πρὸς τὸν Θεὸν  
πρέσβυν σε, μακάριε,  
πλουτήσας χάριτι.

Ἄλλο.

- 90 Ἦχος πλ. α'. Πρὸς· Χαίροις ἀσκητικῶν

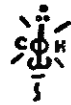
Χαίροις

- ἀσκητικαῖς ἀγωγαῖς  
καταλαμπρύνας τὴν ψυχὴν, πάτερ ὅσιε,  
ὁ στῦλος τῶν μοναζόντων,  
95 ὁ ἐωσφόρος ἀστήρ,  
ὁ φαιδραῖς ἀκτίσι  
θείας χάριτος  
πιστοὺς  
καταυγάζων  
100 καὶ ἀφανίζων ἐν πνεύματι  
σκότος δαιμόνων  
καὶ πρὸς φῶς τὸ ἀνέσπερον  
καταπαύσας νῦν  
ὡς οὐράνιος ἄνθρωπος,  
105 ἔνθα περιπολεύων τε  
καὶ θέσει θεούμενος  
μέμνησο πάντων τῶν πίστει  
ἐπιτελούντων τὴν μνήμην σου  
Χριστὸν ἱκετεύων  
110 τὸν παρέχοντα τῷ κόσμῳ  
τὸ μέγα ἔλεος.

Εἰρμὸς ἄλλου ΜΡ Β' 376

92 ἀσκητικῶς Η

94-97 πρβλ. ἄνωτ., στίχ. 52-55: καὶ στῦλος ὡφθης φωτοειδέστατος φωτί-  
ζων πάντας λόγους καὶ θαύμασι

φ. 113<sup>v</sup>

Ὁ κανὼν οὗ ἡ ἀκροστιχίς,  
Δαυὶδ γεραίρω τὸν βίον τὸν φωσφόρον <Ἰωσήφ>.

Ὡδὴ α'.

115

Ἦχος δ'. Ἀνοίξω τὸ στόμα μου

Δυνάμει τοῦ πνεύματος  
τὸ ἀσθενές σου βωννύμενος  
ἰσχὺν κατεπάλαισας  
τοῦ πολεμήτορος  
καὶ ὡς ἥλιος  
ταῖς ἀρεταῖς ἐκλάμπας,  
Δαυὶδ, κατεφώτισας  
κόσμου τὰ πέρατα.

120

Ἀγίως τὸν βίον σου  
διατελέσας ἐσκήνωσας  
νῦν ἐν ταῖς λαμπρότησι  
ταῖς τῶν ἀγίων, Δαυὶδ,  
καὶ ἀγιάζεις  
τοὺς τὴν ἀγίαν πίστει  
κυκλοῦντάς σου λάρνακα,  
Θεομακάριστε.

125

130

Εἰρμὸς ΕΕ 99, 141 Ἰωάννου μοναχοῦ

**116-119** Δυνάμει τοῦ Παναγίου Πνεύματος... καρτερῶς δυσσεβούντων... πα-  
ράταξιν ἐτροπώσατο, ΜΡ Γ' 598 (κανὼν Θεοφάνους) **120-123** τὸ πρόσωπον...  
ἡλιακὰς ἀκτῖνας ἐκπέμπον, Βίος, σ. 28 τὸ δὲ ἅγιον αὐτοῦ πρόσωπον καθάπερ  
ἡλιακὰς ἀκτῖνας ἀπέπεμπεν, αὐτόθι, σ. 32 Καταλαβὼν δὲ τὴν Δύσιν κατεφώ-  
τισεν αὐτήν, ταῖς ἀρεταῖς ὡς ἀστὴρ πολὺφωτος, Μηνολόγιον Βασιλείου, ΡΓ  
117, στ. 512D ὡς ἀστὴρ πολὺφωτος τὴν ἐσπέραν κατηύγασεν, Συναξ. 771

116-117 Πράξ. 1, 8: λῆψεσθαι δύναμιν ἐπελθόντες τοῦ ἁγίου πνεύματος...  
Πρὸς Ρωμ. 15, 19: ἐν δυνάμει τοῦ Πνεύματος Θεοῦ 120 Ματθ. 13, 43: τότε  
οἱ δίκαιοι ἐκλάμπουσιν ὡς ὁ ἥλιος 125-126 Ψαλμ. 109, 3: μετὰ σοῦ ἡ ἀρχή...  
ἐν ταῖς λαμπρότησι τῶν ἁγίων

Ὑψώσας τὸ σῶμά σου  
ἐν τῷ φυτῷ ὡς ἐν κίονι,  
τὸν νοῦν ἀνεπτέρωσας  
εἰς τὰ οὐράνια,  
ἐνοπτρίζεσθαι  
τὰ ἀθέατα κάλλη  
ἄγγελος ἐπίγειος  
ἀποδεικνύμενος.

135

θεοτ. 140

Ἰσχύς μου καὶ ὕμνησις  
καὶ φωτισμὸς τῆς καρδίας μου  
ὑπάρχει ὁ Κύριος  
ὁ ἐκ νηδύος σου,  
Παναμώμητε,  
τεχθεὶς ἀνερμηνεύτως,  
ὁ ἀναπαυόμενος  
ἐν τοῖς ἁγίοις αὐτοῦ.

145

Ὡδὴ γ'. Τοὺς σοὺς ὑμνολόγους

Δολίως δαιμόνων κακουργίαις  
τὸν νοῦν ἀταπεινώτος ὀφθεῖς  
ὑψώθης ἀναβάσσει

150

Εἰρμὸς ΕΕ 100, 141 Ἰωάννου μοναχοῦ

**132-134** Ὑψώθη σου τὸ σῶμα, Συμεών, ὡς σταυρῷ τῷ κίονι, ΜΡ Α' 16  
(κανὼν Ἰωάννου Μοναχοῦ) κάτελθε δὲ ἀπὸ τοῦ φυτοῦ οὗ καθέζη, Βίος, σ.  
291 τριετὴ χρόνον καθῆσαι ἐν τῷ δένδρῳ τούτῳ, αὐτόθι, σ. 27 Καλιάν τε πη-  
ξάμενος ἐν ἀμυγδαλῆς φυτῷ... αὐτὸς δὲ τὸν νοῦν αὐτοῦ εἰς ὕψος ἔνθεον ἀνεπτέ-  
ρωσε, Συναξ. 771 καὶ D:2.1 **138-139** ὥράθη μετὰ σώματος ἄγγελος, Συναξ.  
771 καὶ D:2.1 ὥρατο μετὰ σώματος ἄγγελος, Μηνολόγιον Βασιλείου, στ.  
512D ὃ ἐπίγειε ἄγγελε καὶ οὐράνιε ἄνθρωπε, Βίος, σ. 28 **150** τὸν νοῦν ἀμε-  
τεώριστον ἐφύλαττεν, Βίος, σ. 26

140-142 Ψαλμ. 117, 14: ἰσχύς μου καὶ ὕμνησίς μου ὁ Κύριος 145-147  
Ἡσαίας 57, 15: Κύριος ὕψιστος ἐν ἁγίοις ἀναπαυόμενος

καλαῖς ὠραϊζόμενος  
καὶ τοὺς ἀγγέλους ἔφθασας,  
μεθ' ὧν πιστῶς εὐφημοῦμέν σε.

- 155 Γερῶν ἡξιώθης οὐρανίων  
καλῶς ἐπὶ γῆς πολιτευθεῖς,  
Δαυὶδ μακαριώτατε,  
καὶ τοῖς χοροῖς ἡρίθμῃσαι  
τῶν ἀσκητῶν ἐν χάριτι  
160 θαυματουργίαις λαμπόμενος.

- Ἐν ὕψει ἐνθέων νοημάτων  
ὡς ἄλλος ἐφάνης οὐρανὸς  
ταῖς ἀρεταῖς κατάστερος,  
θαυματουργὲ πατὴρ ἡμῶν,  
165 ὅθεν πιστῶς τὴν μνήμην σου  
ἐπιτελοῦμεν γηθόμενοι.

- θεοτ. Ῥαθύμως τὸν βίον διανύων  
καὶ ταῖς ἀμαρτίαις τὴν ψυχὴν  
σπιλούμενος, Πανάμωμε,  
φ. 114<sup>τ</sup> προσπίπτω σοι καὶ || δέομαι,  
πρὸς σωστικούς λιμένας με  
τῆς σωτηρίας εἰσάγαγε.

155 Γέρας θεῶν ἐκληρώσω, MP ζ' 253 (κανὼν Ἰωσήφ) 156 καλῶς πολι-  
τευσάμενοι... τὰ βραβεῖα οὐρανόθεν ἐκομίσασθε νομίμως, MP Γ' 223 (κανὼν  
Ἰωσήφ) 160 Θαυματουργίαις ἐκλάμπων, MP Α' 567 (κανὼν Ἰωσήφ) Στύλος  
ᾧφθῃ φωτοειδέστατος πάντας καταφωτίζων τοῖς θαύμασι, Συναξ. 771 ἐπλού-  
τησε καὶ θαυμάτων ἐνέργειαν, Μηνολόγιον Βασιλείου, PG 117, στ. 513A 161  
ἐν ὕψει τῆς γνώσεως τοῦ Χριστοῦ ἀναδραμών, MP Δ' 96 (κανὼν Γεωργίου)  
162-163 Χαῖρε οὐρανέ... ἡ ταῖς τῶν ἀρετῶν λαμπηδόσι κατάστερος, Θεοδ. Στου-  
δίτου, Εἰς τὴν Γέννησιν..., PG 96, 632A

155-156 Φιλip. 1, 27: *μόνον ἀξίως τοῦ εὐαγγελίου πολιτεύεσθε*

Ῥδὴ δ'. Ὁ καθήμενος ἐν δόξῃ ἐπὶ θρόνον

- Ἀναβάσεσιν ἐνθέοις  
175 τὴν ψυχὴν φωτιζόμενος  
τῶν παθῶν τὸ σκότος  
καὶ τὴν τρικυμίαν διέφυγες  
καὶ ἐκ Θεοῦ τῶν θαυμάτων  
χάριν εἴληφας  
180 θεραπεύειν τὰ  
τῶν ἀσθενῶν ἀρρωστήματα.

- Ἰσχυρὸς κατὰ δαιμόνων  
ἀπεφάνθης, Θεόληπτε,  
τὴν ἐξ ὕψους θείαν  
185 δύναμιν σαφῶς ἐνδυσάμενος,  
ὡς ἀετὸς καλιὰν δὲ  
πήξας, ὅσιε,  
ἐκαρτέρησας  
ἐν τῷ φυτῷ ὥσπερ ἄσαρκος.

Εἰρμὸς EE 95, 135 Ἰωάννου μοναχοῦ

178-181 Τοσαύτη δὲ χάρις ἐδόθη, ἀγαπητοί, τῷ ὁσίῳ Δαυὶδ ὥστε καὶ  
δαίμονας ἐξελαύνειν καὶ νοσοῦσιν ὑγίειαν παρέχειν... Βίος, σ. 29 τὸν διδοῦντα  
τοιαύτην χάριν τῷ ὁσίῳ Δαυίδ, εἶχε δὲ αὐτὸν πᾶσα ἡ πόλις ὡς ἄγγελον Θεοῦ  
καὶ εἴποτέ τις περιέπεσεν εἰς νόσον χαλεπὴν, ἤρχοντο πρὸς αὐτὸν καὶ ...ιάσεως  
ἐτύγγανον, Βίος, σσ. 30-31 182-183 Ἰσχυρὸς ἀπεφάνθης κατὰ τῆς ἀσεβείας,  
MP Α' 280 (κανὼν Ἰωσήφ) 182-189 ἑαυτὸν σταυρώσας ἐν τῷ δένδρῳ τὸν  
διάβολον ἐνέκρωσε καὶ ἀνίσχυρον ἀνέδειξε... Ἰδὼν γὰρ ὁ φιλόπρωπος καὶ  
εὐσπλαγχνος θεὸς τοῦ ὁσίου τὸν κάματον καὶ τοὺς κόπους, καὶ θλίψεις καὶ  
ὀδύνας, ὥσπερ καρτερικῶς καὶ πιστῶς ἐπεδέξατο, ἐδωρήσατο αὐτῷ ὑπομονήν,  
Βίος, σσ. 27 καὶ 28 186-189 καλιὰν τε πηξάμενος ἐν ἀμυγδαλῆς φυτῷ, ὡς  
ὄρνις εὐκέλαδος, Συναξ. 772 καὶ D:2.1 καὶ εὐρών δένδρον ἀμυγδαλῆς... καὶ  
εἰς ἐκεῖνο ἀναβάς... Μηνολόγιον Βασιλείου, PG 117, 512D

183-185 Λουκᾶς 24, 29: *ἕως οὗ ἐνδύσησθε ἐξ ὕψους δύναμιν*

- 190 Ρεῖθροις, πάτερ, σὼν δακρύων  
 ἱερῶς ἀρδευόμενος  
 δένδρον καθωράθης  
 θείαις ἀγλαΐαις ὑψίκομον  
 τῶν ἀρετῶν εὐκαρπία  
 195 εὐθηνούμενον·  
 διὰ τοῦτό σε  
 χαρμονικῶς μακαρίζομεν.
- Ὡραιώθης ἀγλαΐαις  
 ἀρετῶν, παναοίδιμε,  
 200 ἐδοξάσθης βίον,  
 πάτερ, διανύσας ἀσώματον,  
 ἐξωμοιώθης ἀγγέλοις  
 καλλυνόμενος  
 ταῖς συννεύσεσι  
 205 ταῖς πρὸς Θεὸν ἐμφανέστατα.
- θεοτ. Τῇ πολλῇ σου συμπαθείᾳ  
 τοὺς ἀσπλάγχχνους μου νίκησον,  
 Θεοτόκε, τρόπους  
 καὶ ταῖς πονηραῖς παραβάσεσι  
 210 καταφθαρέντα δι' ὅλου

195 εὐθηνούμενον P || 209 ἀναβάσεσι P

**190-194** τὸ κλῆμα τὸ ταῖς ἀρδείαις ταῖς μυστικαῖς γεγονὸς εὐθαλές, MP ζ' 271 (κανὼν Ἰωσήφ) τῶν δακρύων ἐπιβλύσει Χριστῷ πολύχουν στάχυν ἀρετῶν ἐδρέψω, MP Α' 12 (κανὼν Ἰωάννου Μοναχοῦ) Ὡς ξύλον κατάκαρπον ἐφ' ὕδατων τοῦ πνεύματος φυτευθὲν ὥράθης, MP Γ' 572 (κανὼν Θεοφάνους **192-195** τὸ δένδρον τῶν καρπῶν ἐπληροῦτο τοῖς ὁρῶσιν εἰς τέρψιν, σὺ δέ, ὦ μακάριε, τοὺς καρποὺς... ἡγάλλεσο, Βίος, σ. 28 **197** Χαρμονικῶς ἀνευφημοῦντες, Ἰωάν. Δαμασκηνοῦ, Λόγος εἰς τὸν Εὐαγγελισμόν τῆς Θεοτόκου, PG 96, 649A **198-200** Ἀγλαΐας τῆς πλησιφαοῦς... νῦν εὐροῦσα τὴν ἔλλαμψιν, MP Δ' 227 (κανὼν Θεοφάνους) **200-202** Ἀσώματος ἐν βίῳ ἐγνωρίσθης... καὶ ἑνσαρκος ἀγγελος ἀνεδείχθης, MP Γ' 678 (κανὼν Θεοφάνους) **204-205** Καὶ τῇ πρὸς τὸ ἐν συντονίᾳ συννεύσει, Διον. Ἀρεοπαγίτου, Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας, κεφ. Β', VIII, PG 3, 404C

- καινοποιήσον,  
 ἵνα πῖσται σε  
 ὕμνολογῶ, παναμώμητε.
- Ἰδὲ ἐ'. Ἐξέστη τὰ σύμπαντα
- 215 Ὁρθρίζων πρὸς Κύριον  
 καρδίας καθαρότητι  
 ὅλην εἰσεδέξω, Θεοφόρε,  
 τὴν τοῦ ἁγίου  
 Πνεύματος ἔλλαμψιν,  
 220 ὥσπερ γὰρ ὁ ἥλιος φαιδρὸς  
 κόσμῳ τὰς ἀκτῖνάς σου  
 τῶν θαυμάτων ἐξέπεμψας.
- Νοὸς καθαρότητι  
 τὰ κάλλη τὰ ἀθέατα,  
 225 πάτερ, φανταζόμενος πανσόφως  
 ἐν ἡσυχίᾳ  
 Θεὸν ἐζήτησας

Εἰρμός EE 100, 141 Ἰωάννου μοναχοῦ  
 220 ὁ παραλείπει ὁ P

**215-219** μετὰ ταῦτα δὲ ἡ τελεία τοῦ φωτὸς ἔλλαμψις γίνεται, ὅταν ἐπιφανῇ τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν, Γρηγορίου Νύσσης, Ἐξηγήσεις τοῦ Ἀσματος τῶν Ἀσμάτων, PG 44, 864B **220-221** ἀλλὰ δίκην ῥόδου ἦν τοῖς ὁρῶσιν αὐτὸν ἡλιακὰς ἀκτῖνας ἐκπέμπων, Βίος, σ. 28 **220-222** τὸ δὲ ἅγιον αὐτοῦ πρόσωπον καθάπερ ἡλιακὰς ἀκτῖνας ἀπέπεμπεν, Βίος, σ. 32 οὐδὲ τὸ ἀγγελοειδὲς αὐτοῦ πρόσωπον ἡλαιοῖθῃ, ἀλλὰ δίκην ῥόδου ἦν τοῖς ὁρῶσιν αὐτόν, ἡλιακὰς ἀκτῖνας ἐκπέμπων, Βίος σ. 28 στύλος ὥφθη φωτοειδέστατος, πάντας καταφωτίζων τοῖς θαύμασι, Συναξ. 771' πρβλ. αὐτόθι, D:2.1 **223-225** κάλος δὲ ἀληθινὸν καὶ ἐρασμιώτατον, μόνῳ τῷ τὸν νοῦν κεκαθαρμένῳ θεωρητόν, τὸ περὶ τὴν θείαν φύσιν, M. Βασιλείου, Ὁμιλίαι εἰς τοὺς Ψαλμοὺς, Ψαλμὸς ΚΘ', PG 29, 317A,B Νοὸς καθαρότητι καὶ ψυχῆς τῶν ἐπουρανίων διακόσμων τὰς ἀστραπὰς μαθεῖν ἡξιώθης... MP Α' 323 (κανὼν Θεοφάνους)

215 Ἰὼβ 8, 5: Σὺ δὲ ὀρθρίζε πρὸς Κύριον Παντοκράτορα



φ. 114<sup>v</sup>

σκέποντα, φρουροῦντά σε ἀεὶ  
πάσης ἀμαυρότητος  
τῶν || δαιμόνων, πανόλβιε.

235

Βοᾷ σου τὰ θαύματα  
καὶ τὰ λαμπρὰ παλαίσματα,  
ὅσιε Δαυὶδ, Χριστοῦ θεράπον,  
Θεσσαλονίκη  
ἡ περιώνυμος  
ἦν ταῖς σαῖς ἀγίαις προσευχαῖς  
πάντοτε διάσωζε  
εὐσεβῶς εὐφημοῦσάν σε.

θεοτ.

240

Ἰδοῦ, πάλαι ἔφησε  
τῶν προφητῶν ὁ μέγιστος·  
ἔξει ἐν γαστρὶ Θεὸν ἀσπύτως  
ἡ Παναγία  
μήτηρ καὶ ἄμωμος,  
ἦν χαριστηρίοις ἐν φωναῖς  
245 πάντες μακαρίζομεν  
δι' αὐτῆς οἱ σωζόμενοι.

Ῥδὴ ζ'. Ἦλθον εἰς τὰ βάθη τῆς θαλάσσης

Ὁλος τῷ φωτὶ λελαμπρυσμένος

236 καὶ H

Εἰρμὸς EE 96, 135 Ἰωάννου μοναχοῦ

228-229 δι' ὧν ἐκπλύνεται παθῶν ἀμαυρότης, AHG, Novembris 20 III (κα-  
νὼν Ἰωσήφ) 234-235 ἰσάγγελος ἐν τῇ λαμπρᾷ καὶ περιωνύμῳ Θεσσαλονικέων  
πόλει ὧν τε καὶ διατρίβων, Βίος, σ. 26 248-252 πρβλ. Βίον, σ. 28 Ὁλος τῷ

239-243 Ἡσαίας, 7, 14: Ἰδοὺ ἡ παρθένος ἐν γαστρὶ ἔξει καὶ τέξεται υἱὸν  
καὶ καλέσεις τὸ ὄνομα αὐτοῦ Ἐμμανουήλ

250

τῆς ἀρχικῆς Τριάδος  
ἀπεμείωσας σκότος δαιμόνων  
καὶ τῶν πιστῶν τὰς καρδίας, ὅσιε,  
εὐσεβεῖα κατελάμπρυνας.

255

Νέκρωσιν, παμμάκαρ, ζωηφόρον  
σαφῶς ἐνδεδυμένος  
πρὸς ἀθάνατον ζωὴν μετέβης·  
ὅθεν ἡμῖν  
ἀναβλύζεις νάματα  
ἱαμάτων τοῖς τιμῶσί σε.

260

Τίμιος ἐνώπιον Κυρίου  
ὁ θάνατός σου ὦφθη·  
θανατώσας γὰρ σαρκὸς τὰ πάθη  
ἀγγελικῶς  
ἐπὶ γῆς ἐβίωσας,  
Θεοφόρε πάτερ, ὅσιε.

θεοτ. 265

Ὁ ταῖς οὐρανίαις στρατηγίαις  
ὑπάρχων, Θεοτόκε,  
ἀθεώρητος ἐκ σοῦ ὠράθη  
σωματικῶς  
ἐπὶ γῆς τικτόμενος·  
270 διὰ τοῦτο σὲ γεραίρομεν.

255 μετέστης P

φωτὶ ἐνούμενος τῷ καθαρωτάτῳ... φῶς ὠράθης δεύτερον, καταυγάζων τὰς ψυ-  
χὰς ἡμῶν, MP Γ' 250 (κανὼν Ἰωσήφ) 253-255 Νέκρωσιν ζωηφόρον ἐνεδύ-  
σω... πρὸς ζωὴν μετετέβης ἀπειροπλασίως κρείττονα, MP E' 324 (κανὼν Θεο-  
φάνους) 265-270 πρβλ. τὸ παρηλλαχμένον Θεοτοκίον τῆς ε' ὥδης τοῦ κανόνος  
τοῦ Θεοφάνους εἰς ἅγιον Μελέτιον, MP Γ' 573

259-260 Ψαλμ. 115, 6: τίμιος ἐναντίον Κυρίου ὁ θάνατος τῶν ὁσίων

Κοντάκιον· ἤχος β'. Τὰ ἄνω ζητῶν

Θαυμάτων πολλῶν

Εἰρμός κοντ. ΜΡ Α' 17 Τὸ κοντάκιον εἶναι τὸ αὐτὸ πρὸς τὸ τοῦ κανόνος τοῦ Θεοφάνους εἰς τὸν ἅγιον Γρηγόριον ἐπίσκοπον Νεοκαισαρείας τὸν θαυματουργόν, ΜΡ Β' 181 Μετὰ τὴν ἕκτην ᾠδὴν παραθέτει τοῦτο ὁ Ρ (φ. 139<sup>v</sup>)

271-280 Διαφέρει εἰς τοὺς στίχους 278-280, ὡς πρὸς τὴν σειρὰν τῶν λέξεων καὶ τὴν ἀλλαγὴν τοῦ ὀνόματος τοῦ ἁγίου. Λόγω τοῦ μέτρου ἀντὶ πάνσοφε ὁ Ἰωσήφ ἔγραψε παμμακάριστε. Οἱ στίχοι αὐτοὶ εἰς τὸν κανόνα τοῦ Θεοφάνους εἶναι: πάνσοφε Γρηγόριε / διὸ καλῇ θαυματουργὸς / τὴν κλῆσιν ἐξ ἔργων κομισάμενος 272-278 τοσαύτη δὲ χάρις ἐδόθη... τῷ ὁσίῳ Δαυίδ, ὥστε καὶ δαίμονας ἐξελαύνειν καὶ νοσοῦσιν ὑγιάν παρέχειν, Βίος, σ. 29

Ὁ Α, φ. 118<sup>v</sup>-119, μετὰ τὸ πρῶτον κάθισμα καὶ ὄχι μετὰ τὴν ζ' ᾠδὴν παραδίδει κοντάκιον καὶ οἶκον, τὰ ὁποῖα ἐξέδωκεν ὁ Σπανός· βλ. Spanos, Codex Lesbiacus Leimonos 11, vol. I, σσ. 382-384.

φ. 118<sup>v</sup>. Τὸ κοντάκιον:

Ἦχος γ'. Πρὸς Ἡ Παρθένος σήμερον

Ἐγκρατεῖα

ἅπαντα

5 τὰ τῆς σαρκὸς χαλινώσας,  
τῶν (φ. 119<sup>v</sup>) παθῶν τὸ σύστημα

ἐν ἑαυτῷ ταπεινώσας

ἔσπευσας

σαντὸν ἐν δένδρῳ καλιὰν πῆξας·

10 πτέρυγας

κεχρυσωμένας, πάτερ, ἐκτῆσω,

χελιδόνος τάξιν ἔχων

ἡδύνων πάντας

τοῖς θεοῖς λόγοις σου.

(Εἰρμός κοντ. Ρωμανοῦ Μελωδοῦ,

Εἰς τὴν γέννησιν, Α', σ. 1 (Maas-

Trypanis).

3 ἐγκρατία Α || 12 χελιδῶνος Α || 13 ἰδύνων Α || 15 Ὁ χρωτόσου Α

Τὴν λέξιν τοῦ χγφ χρωτόσου διώρθωσα εἰς ὁ χρώς σου· ὁ γραφεὺς διὰ λόγους μετρικούς, ἔγραψε χρωτός, ἴσως ὁμῶς καὶ ἐπειδὴ δὲν ἐγνώριζε τὸν τύπον χρώς, ἔγραψε ἀντὶ τῆς ὀνομαστικῆς τὴν γενικὴν τῆς λέξεως ὡς ὀνομαστικὴν || 16 μυρίζη Α || 21 καγῶ Α πεπεύραμαι Α || 22 ρυσθῆς Α

Ὁ οἶκος:

15 Ὁ χρώς σου, σοφέ,

μυρίζει ὡς θυμίαμα

καὶ τὰ θαύματά σου

μυρίζει τὰ πέρατα

καὶ νόσων ποικίλων

20 ψυχῶν καὶ σωμάτων·

ὅθεν ὁ τάλας καγῶ πεπήραμαι

ῥυσθῆς τῶν θλιβόντων με

καὶ διὰ τοῦτο τὴν σὴν βοήθειαν

νῶν ἀνευφημῶ

25 ἐκδιηγούμαι τρανῶς

πῶς ἐπιφθάνης

τοῖς ἐν ἀνάγκαις

καὶ ἐκλυτροῦσαι πειρασμῶν

τοὺς προσιόντας σοι πιστῶς.

δεξάμενος ἐνέργειαν

σημείοις φρικτοῖς

275 τοὺς δαίμονας ἐπτόησας

καὶ τὰς νόσους ἤλασας

τῶν ἀνθρώπων,

Δαυὶδ παμμακάριστε·

θαυματουργὸς δὲ ὀνομάζεσαι

280 τὴν κλῆσιν ἐκ τῶν ἔργων κομισάμενος.

Μνήμη τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Δαυὶδ τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ:

Οὗτος ὁ ἅγιος ἐξ ἐφάς ἔχων τὴν γέννησιν, εὐγενεστάτους καὶ τοὺς γεννησαμένους εἶχεν. Ἐξ ἀπαλῶν δὲ τῶν ὀνύχων τὴν ἀγνείαν ποθήσας, δι' ἐγκρατείας τὰ πάθη ὑπέταξεν.

285 Ὅθεν καὶ ὡς ἄγγελος ἐπὶ γῆς μετὰ τοῦ σώματος ἐβίωσεν·

ὡς ὄρνις γὰρ εὐκέλαδος καλιὰν ἐν ἀμυγδάλοις φυτοῖς πη-

ξάμενος εἰς ὕψος θεωριῶν ἀνήχθη. Οὗτος πλεῖστα θαύ-

ματα κατεργασάμενος καὶ δαίμονας ἐξ ἀνθρώπων ἀπο-

290 διώξας καὶ ἀνθρακας πυρὸς χειρὶ κρατήσας καὶ τῷ βασι-

λεὶ προσυπαντήσας καὶ πᾶσαν ἀνθρωπίνην φύσιν τῷ βίῳ

καὶ τοῖς θαύμασι καταπλήξας πρὸς Κύριον ἐξεδήμησεν.

Ὡδὴ ζ'. Οὐκ ἐλάτρευσαν τῇ κτίσει

Νουθεσίαις καὶ

σημείων ἐπιδείξει

295 λαοὺς ἐφώτισας

280 κλῆσιν : κτίσιν Ρ

Συναξάριον Ρ Συναξάριον Κων/λεως, στῆλ. 771-772

281-291 Τὸ κείμενον τὸ αὐτὸ πρὸς τὸ τοῦ Συναξαρίου D:2.1 μὲ τὰς ἐξῆς διαφοράς: 282 γέννησιν : γένεσιν D:2.1 || 286 ἀμυγδάλοις φυτοῖς : ἀμυγδαλῆς φυτῷ D:2.1 || 287 θεωριῶν : θείων θεωριῶν D:2.1

Εἰρμός ΕΕ 100, 141 Ἰωάννου μοναχοῦ

293-297 κάτελθε δὲ ἀπὸ τοῦ φυτοῦ, οὗ καθέζη καὶ ποιήσον σεαυτῷ κελλίον καὶ ἐν αὐτῷ ἔση αἰνῶν καὶ εὐλογῶν τὸν Θεόν, Βίος, σ. 29 κατήγαγον αὐτὸν ἐκ τοῦ δένδρου... καὶ ἐνέκλεισαν τὸ οἶκμα..., αὐτόθι

300 σμικρῷ συγκλείσας σαυτὸν  
κελλίῳ, ὥς μέγας δὲ  
ἐκπέμπων ἥλιος  
τὰς ἀκτῖνάς σου  
τὰς λογικάς, πανόλβιε,  
κατανύζει διανοίας.

Φῶς ἀνέτειλέ σοι,  
ὅσιε, τελέσαντι  
τὸν βίον, πάτερ Δαυίδ,  
305 καὶ διεδέξατο  
χαρὰ ἀνεκλάλητος  
καὶ εὐφροσύνη σαφῶς  
ἀναμέλποντα,  
ὁ τῶν πατέρων Κύριος  
310 καὶ Θεὸς εὐλογητὸς εἶ.

φ. 115<sup>ν</sup> Ὁραιοτήτι  
τῶν τρόπων σεμνυνόμενος  
καὶ ἀκακία || ψυχῆς  
λάμπων, θεόφρον, σαφῶς  
315 Δαυίδ τὸν ὁμώνυμον  
ἐχαρακτήρισας  
φέρων, ὅσιε,  
τὴν μελωδίαν πάντοτε  
τὴν αὐτοῦ ἐν χεῖρεσί σου.

296 σαυτὸν : αὐτὸν P

297-300 ὥσπερ γὰρ ὁ ἥλιος φαιδρὸς / κόσμῳ τὰς ἀκτῖνάς σου / τῶν θαυμά-  
των ἐξέπεμψας, βλ. ἀνωτ., ὥδη ε', στ. 220-222 309-310 Οἱ στίχοι εἶναι  
εἰλημμένοι ἀπὸ τὸν εἰρμὸν τῆς ζ' ὥδης 313-314 Ἀκακία ἐστὶν ἰλαρὰ ψυχῆς  
κατάστασις ἐπινοίας πάσης ἀπηλλαγμένη, Ἰωάννου Κλίμακος, Κλίμαξ παραδεί-  
σου, Λόγος κδ', PG 88, 981B

306 Α' Πέτρου 1, 8: πιστεύοντες δὲ ἀγαλλιᾶσθε χαρᾷ ἀνεκλαλήτῳ 307  
Πράξεις, 2, 28: πληρώσεις με εὐφροσύνης

θεοτ. 320 Συντηρήσας σε  
παρθένον ἀδιάφθορον  
μετὰ τὴν κύησιν  
ὅλος ὠράθη ἐκ σοῦ  
Θεός τε καὶ ἄνθρωπος  
325 ὁ ὑπερούσιος, παναμώμητε,  
ὃν ἐκτενῶς ἰκέτευε  
οἰκτειρῆσαι τοὺς σοὺς δούλους.

Ῥδὴ η'. Παῖδας εὐαγεῖς ἐν τῇ καμίνῳ

Φωτὶ νοητῷ συγκεκραμένος  
330 τὴν δόξαν Κυρίου κατενόησας  
ὑπερθεν ἰστάμενος  
δένδρου, πάτερ ὅσιε,  
ὥς ἀετὸς ὑπόπτερος  
καὶ μέλπων πάντοτε  
335 τὸν Κύριον ὑμνεῖτε τὰ ἔργα  
καὶ ὑπερυψοῦτε  
αὐτὸν εἰς τοὺς αἰῶνας.

323 ὅλος : ὅλως P

Εἰρμὸς EE 100, 141 Ἰωάννου μοναχοῦ

320-322 Συντηρήσας σε Παρθένον ὡς πρὸ τοῦ τόκου μετὰ τὸν τόκον ἐκ σοῦ  
ἐσαρκώθη ὁ ἀπερινόητος, MP Δ' 114 (κανὼν Ἰωσήφ) 329 ὁ δὲ σωτὴρ τοῦ  
νοητοῦ κόσμου ἐστὶ φῶς, Origenis, Commentariorum in Evangelium Johannis,  
tom. primus, PG 14, 68B ὅταν... ἡ ψυχὴ... καταξιωθῇ πνεῦμα γενέσθαι συγκε-  
κραμένη τῷ Πνεύματι, ψευδο-Μακαρίου Αἰγυπτίου, Ὁμιλῖαι Πνευματικά, ἀρ.  
18, 135 (ἐκδ. H. Dörries) 330-333 πρβλ. Βίος, σ. 28 330-333 (καὶ 353-355,  
362-364) οἱ στίχοι ἔχουν ληφθῇ ἀπὸ τὸν εἰρμὸν τῆς η' ὥδης, ὁ ὁποῖος σχετίζεται  
βεβαίως μὲ τὸ Δανιὴλ 3, 57. Ἐδῶ οἱ στίχοι αὐτοὶ λειτουργοῦν ὡς ἐφύμνιον

327 Ψαλμ. 66: ὁ Θεὸς οἰκτειρήσας ἡμᾶς 330 Πρὸς Ἑβρ. 3, 1: Κατανοήσα-  
τε τὸν ἀπόστολον καὶ ἀρχιερέα τῆς ὁμολογίας ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν 335-337  
Δανιὴλ 3, 57: εὐλογεῖτε πάντα τὰ ἔργα τοῦ κυρίου, τὸν κύριον ὑμνεῖτε καὶ  
ὑπερυψοῦτε αὐτὸν εἰς τοὺς αἰῶνας

Οἷα χελιδὼν ὠραιότατη,  
 340 ὥς θεία περιστερὰ τε τὰ μετάφρενα  
 ἔχων χρυσαυγίζοντα,  
 πτέρυγας δεξάμενος,  
 πάτερ, χρυσᾶς ἐπέτασας  
 καὶ κατεσκήνωσας,  
 345 παμμάκαρ, εἰς σκηναῖς αἰωνίους  
 τῶν εὐφραινομένων  
 ἐν ᾧ ἡ κατοικία.

Ῥήμασι πιθήσας σου τοῖς θεοῖς  
 καὶ βλέψας σε ἄνθρακας παλάμαις σου  
 350 ἀξιολπιστότατος,  
 ὅσιε, κατέχοντας  
 τὰς σὰς πληροὶ γηθόμενος  
 βοῶν αἰτήσεις, Δαυίδ·  
 τὸν Κύριον ὑμνεῖτε τὰ ἔργα  
 καὶ ὑπερυψοῦτε  
 355 αὐτὸν εἰς τοὺς αἰῶνας.

τριαδ. Οἱ τῶν Σεραφίμ τὴν ὑμνωδίαν  
 μιμούμενοι πίστει ἀνυμνήσωμεν

347 πιθήσας : ποθήσας P || 356 Θεοτ. HP (βλ. εἰσαγ. σ. 544) Σεραφεῖμ P

347-352 ὁ δὲ ... Δαυὶδ ἀνθρακίαν αἰτησάμενος καὶ δεξάμενος αὐτὴν εἰς τὰς  
 ἀγίας αὐτοῦ χεῖρας εἰσῆι θυμιῶν τὸν τε βασιλέα... λοιπὸν δεξάμενος ὁ βασι-  
 λεὺς τὰς ἀναφορὰς ἐκ τῶν ἁγίων αὐτοῦ χειρῶν... εἰς πάντα προθύμως ὑπήκου-  
 σε... καὶ ὅσα ἡτήσατο παρέσχεν αὐτῷ... Βίος, σ. 34· πρβλ. Συναξ. 771-772 καὶ  
 D:2.1 353-355, 362-364 βλ. ἀνωτ. σ. 577

339-342 Ψαλμ. 67, 14: πτέρυγες περιστερᾶς περιηγνυρόμεναι, καὶ τὰ με-  
 τάφρενα αὐτῆς ἐν χλωρότητι χρυσοῦ 345-346 Ψαλμ. 86, 7: ὥς εὐφραινομένων  
 πάντων ἡ κατοικία ἐν σοὶ 348 Ἡσαίας 6, 6: Καὶ ἀπεστάλη πρὸς με ἐν τῶν  
 Σεραφίμ καὶ ἐν τῇ χειρὶ εἶχεν ἄνθρακα... 353-355 Δανιὴλ 3, 57: τὸν Κύριον  
 ὑμνεῖτε καὶ ὑπερυψοῦτε αὐτὸν εἰς τοὺς αἰῶνας 356-357 Ἡσαίας 6, 2-3: Σερα-  
 φ(ε)λίμ εἰστήκεσαν... καὶ ἐκέκραγεν ἕτερος πρὸς τὸν ἕτερον καὶ ἔλεγεν Ἅγιος,  
 ἅγιος, ἅγιος κύριος Σαβαώθ...

Πατέρα τὸν ἀναρχον,  
 Λόγον συναΐδιον  
 360 καὶ Πνεῦμα τὸ πανάγιον  
 φόβῳ κραυγάζοντες·  
 τὸν Κύριον ὑμνεῖτε τὰ ἔργα  
 καὶ ὑπερυψοῦτε  
 αὐτὸν εἰς τοὺς αἰῶνας.

365 Ὡδὴ θ'. Εἴα μὲν τῷ τῆς παρακοῆς

Ἰδού, ἀνεώχθη σοι, Δαυίδ, ἀσκήσαντι  
 καὶ τὸν δρόμον τελειώσαντι  
 ὁ οὐρανὸς καὶ προσεδέχθης  
 370 ὥς δῶρον ἐκλεκτόν, ὥς θυμίαμα  
 καὶ στέφος δικαιοσύνης ἀπειλήφας,  
 ὅθεν σε πάντες μακαρίζομεν.

φ. 115<sup>r</sup> Ὡραῖος ἐν κάλλει ἀρετῶν γενόμενος  
 τοῖς ἀγγέλοις || ἐξωμοιώσαι  
 καὶ προσετέθης τοῖς πατράσι  
 375 καὶ δήμοις ἀσκητῶν συνηρίθμησαι  
 καὶ τὴν ἀθανασίαν κεκλήρωσαι,  
 πάτερ θεόφρον, ἀξιόγαστε.

Εἰρμός ΕΕ 98, 139 Ἰωάννου μοναχοῦ καὶ Στεφάνου μοναχοῦ Ἐκ τῆς ζ'  
 ᾠδῆς ἐξέπεσε τὸ ε' τροπάριον ἀρχόμενον διὰ τοῦ Ν (βλ. ἀνωτ. σ. 544)  
 373 ἐξωμοιώθης P || 374 πατράσι P || 375 συναρίθμησαι P

366-368 Προσευχομένου δέ μου ἡνοίγη ὁ οὐρανός, Ἑρμᾶς, Ποιμὴν 1, 4  
 (ἐκδ. M. Whittaker, Die apostolischen Väter I. Der Hirt des Hermas..., Berlin  
 1967) 375 Δήμοις μαρτύρων ἡριθμήθης, ΜΡ Δ' 282 (κανὼν Ἰωσήφ)

362-364 Δανιὴλ 3, 57 366-370 Ματθ. 3, 16: καὶ ἰδοὺ ἀνεώχθησαν αὐτῷ  
 οἱ οὐρανοί· Πρὸς Τίτον 2, 7-8: τὸν ἀγῶνα τὸν καλὸν ἡγωνίσαι, τὸν δρόμον  
 τετέλεκα, τὴν πίστιν τετήρηκα, λοιπὸν ἀπόκειται μοι ὁ τῆς δικαιοσύνης στέφα-  
 ρος, ὃν ἀποδώσει μοι Κύριος... 372 Ψαλμ. 74, 2: ὠραῖος κάλλει παρὰ τοὺς  
 οἰοὺς τῶν ἀνθρώπων

Στησώμεθα σήμερον χορούς, φιλέορτοι,  
 ἐν αἰνέσει μακαρίζοντες  
 380 πάντες Δαυὶδ τὸν Θεοφόρον,  
 τῶν Θεσσαλονικέων τὸ καύχημα  
 καὶ πάντων τῶν μοναζόντων τὸ στήριγμα,  
 τῆς ἐκκλησίας τὸ κραταίωμα.

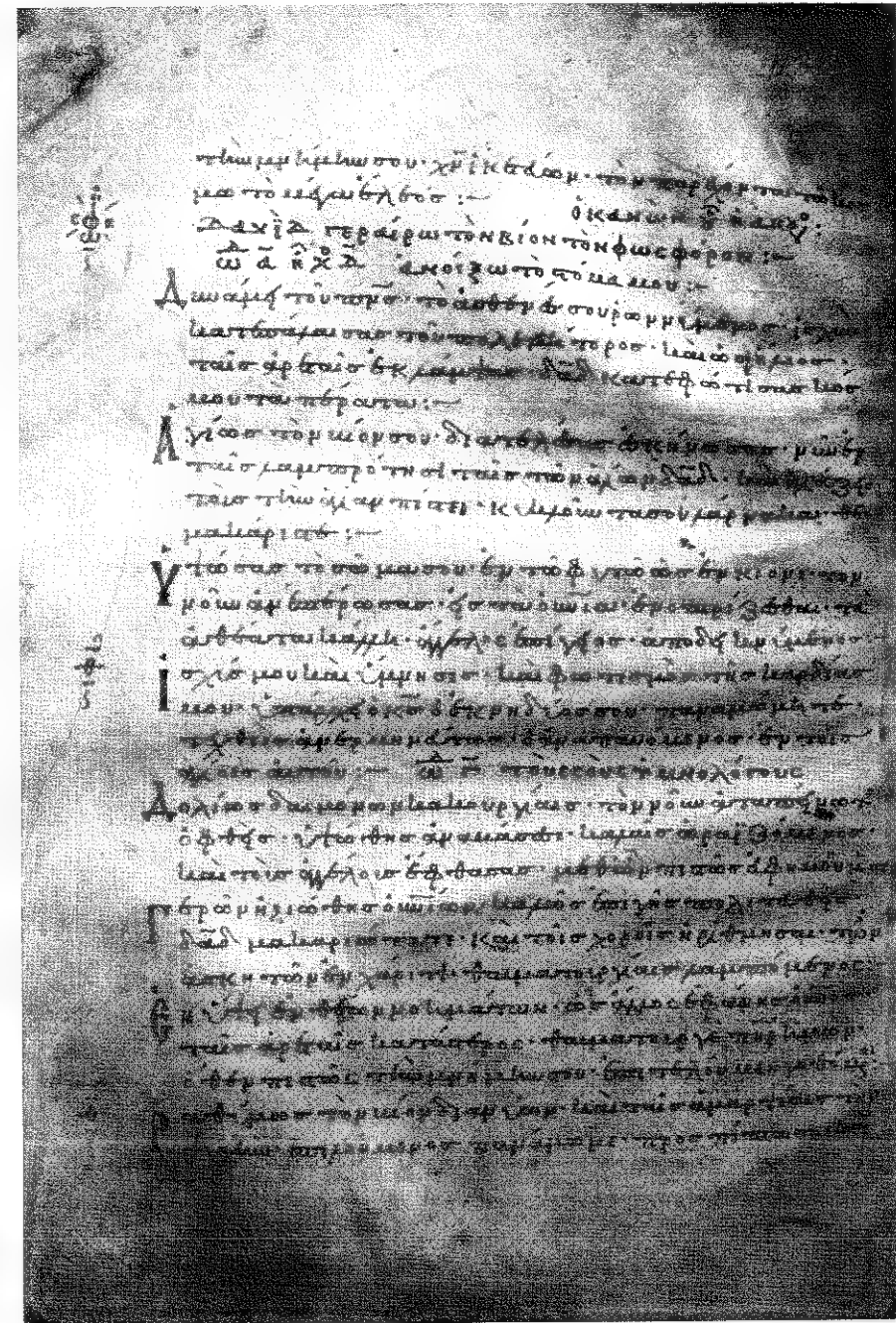
Ἡ μνήμη σου, ὅσιε Δαυὶδ, ἀνέτειλε  
 385 τοῦ ἡλίου τηλαυγέστερον  
 ἦν ἐκτελοῦντας ἡμᾶς πάντας  
 φωτὸς ἀδιαδόχου ἀξιώσον  
 γενέσθαι κοινωνοὺς μεσιτείαις σου,  
 πάτερ θεόφρον, παμμακάριστε.

θεοτ. Φωτὸς οἰκητήριον, ἀγνή πανάμωμε,  
 390 γενομένη φωταγωγήσον  
 τὴν σκοτισθεῖσάν μου καρδίαν  
 δαιμόνων πονηρῶν ἐπιθέσεσι  
 καὶ πάσαις τῶν παθῶν ἀμαυρότησιν,  
 395 ὅπως ἀπαύστως μακαρίζω σε.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΓΓ. ΜΑΝΑΦΗΣ

394 ἀμαυρώτησιν Η

378-379 στησώμεθα σήμερον χορούς ἐνθέους τὸν πρῶτον γεραίροντες τῶν Ἀσωμάτων, ΜΡ Δ' 188 (κανὼν Ἰωσήφ) 384 Ἡ μνήμη σου σήμερον ὡς ἥλιος ἀνέτειλεν, ΜΡ Δ' 208 (κανὼν Ἰωσήφ) 387 Φῶς ἦν ἀπρόσιτον καὶ ἀδιάδοχον ὁ Θεός, Γρηγ. Θεολόγου, Ὁμιλ. ΜΔ' Γ', ΡΓ 36, 609B 390-391 Φωτὸς οἰκητήριον, Ἀγνή, γεγένησαι, ΜΡ Α' 577 (κανὼν Ἰωσήφ). Διὰ τῆς λέξεως φῶς πέρα τῶν ὡς ἄνω ἔρχονται καὶ πολλὰ ἄλλα θεοτοκία εἰς κανόνας τοῦ Ἰωσήφ ἐκ τῶν περιεχομένων εἰς τὰ Μηναῖα, βλ. ἀνωτ., σσ. 557-8 391-394 Δι' ὧν ἐκπλύνεται παθῶν ἀμαυρότης, ΑΗΓ Novembris 20 III, σ. 487 (κανὼν Ἰωσήφ)



1. Χγφ Ἱεροσολυμιτικὸν Ἱ. Μ. Ἀγ. Σάββα, ἀρ. 70, φ. 113<sup>v</sup>.





## RÉSUMÉS

*Stefanos D. Imellos, Observations on the Post-Byzantine Written Law of Syros, pp. 5-18.*

The writer makes observations on the written traditional law of Syros (1595-1827) which regulated the private legal matters of the islanders during the Venetian and Turkish periods. Our remarks mainly concern the purchase and sale of such real estates as fields, the right of relatives and neighbours to be given preference over others as purchasers and the need to define the value of real estate by means of an assessor, to ensure that the law is adhered to. Our observations also deal with how far these traditional rules held, depending on place, time and individual circumstances.

*Nic. G. Polites, Choices and estimations, pp. 19-38.*

The distance between unknown intentions and the visible and countable results does not necessarily lead to absence of coherence. There are cases where the intermediate, external factors along with the hope of the infeasible serve the deviation, as it seems to happen in Vissarion's actions.

*R. Romano, Nuove osservazioni agli inediti consigli a una novizia di S. Nilo Ancirano, pp. 39-48.*

*E. I. Tomadakis, Inediti e parzialmente editi canoni della Paracletica tramandati da manoscritti sinaitici, pp. 49-102.*

In questo articolo si registrano 168 canoni di Paracletica i quali sono salvati in manoscritti sinaitici. Un centinaio di questi canoni si rilevano per prima volta, mentre gli altri sono stati registrati in un mio articolo precedente (ΕΕΒΣ 39-40, 1972-73, pp. 253-274) in base di manoscritti di Grottaferrata e di Vaticano. In maggioranza

detti canoni si presentano inediti, mentre i resti risultano parzialmente editi nei libri liturgici. In appendice si notano 15 canoni di Giuseppe Innografo, pubblicati nella *Paracletica*, dei quali l'oda seconda, caduta dal detto libro stampato, si tramanda da manoscritti sinaitici.

*Constantin G. Pitsakis, À propos de la fête de Sainte-Sophie: Idéologie et rituels byzantins, pratiques modernes*, pp. 103-114.

*Stavros G. Georgiou, Studies on the court hierarchy of the Komnenian era I: The attribution of the title of Sebastocrator to Isaac Komnenos, the third-born son of Alexios I Komnenos (1081-1118)*, pp. 115-126.

The dating of the attribution of the title of sebastocrator to Isaac Komnenos, the third-born son of Alexios I Komnenos (1081-1118), is a very significant question as regards the court hierarchy of the Komnenian era. The study of the sources, and especially that of the *Typikon* of Empress Irene Doukaina for the Convent of the Mother of God Kecharitomene in Constantinople and Niketas Choniates, proves that Isaac Komnenos received the title of sebastocrator from his father Alexios I Komnenos and not from his brother John II Komnenos (1118-1143), as was erroneously maintained by some scholars. This issue is related to the evolution at the top of the hierarchy of the honorific titles under Alexios I Komnenos, chiefly after the death of the Emperor's brother Sebastocrator Isaac Komnenos.

*George Pallis, Evidence for the monastery of Daphni in European travellers texts (17th-19th c.)*, pp. 127-138.

The references made to Byzantine monastery of Daphni by European travellers from the end of 17th century onwards, offer significant evidence for the history of the monument in the period of the Ottoman rule. In their travelling accounts is found information about the abandonment of the convent because of the piratic raids and the attacks of Turkish troops, the reputation and the state of conservation of the *katholikon* and the appearance of the forested

surroundings of the complex. The travellers' impressions from Daphni show how a Byzantine monument was treated by the cultivated Europeans during 18th and in the beginning of 19th century. Apart from some romantic approaches, others commented that there was nothing worth seeing in Daphni, even that it was a mean and barbarous building.

*Nicolaos Gkioles, The iconographic programme in the narthex of the Katholikon of the Hosios Lucas Monastery*, pp. 139-160.

The iconographic programme in the narthex in the main church of the monastery of Hosios Lucas exhibits the strictest theological content of the all early middle byzantine monuments. The choice of the images was been dictated by the liturgical functions of the space, which is connected to the daily rites (*typica*, monastic rules) and devotional needs of the monks and laity. So it is dominated by the burial character (Second Advent) and the idea of salvation. The latter is demonstrated by the austerity choice of subjects from the Passion cycle (Washing of the Feet, Crucifixion, Anastasis, the Doubting of Thomas) and saints.

*Manolis G. Varvounis, St Hermogenes, bishop of "Samoutaion"*, pp. 161-168.

Aim of this study is to examine the hagiographic texts concerning St Hermogenes, bishop of "Samoutaion" and especially the alleged relation of the Saint to the Church of Samos. After a detailed study of the texts, we conclude that the saint had never been bishop of Samos, as it is generally believed. In fact he had been bishop of Samosata, so his name should be added to the catalogue of the bishops of the city.

*Dionysios A. Mamangakis, Alexios I Komnenos and Anna Dalassena: A relationship of reciprocal devotion or a coexistence of political necessity?*, pp. 169-200.

In 1081, just few months after Alexios Komnenos ascended to the Byzantine throne, the new emperor issued a decree (*chrysoboullon*) rendering his mother Anna Dalassena head of the state administration, especially of the budgetary policy. This really bold ac-

tion of Alexios did not certainly remain without any comments from the contemporary Byzantines, as implied by Anna Komnena. On the other hand, Dalassena, already nun since 1081, instead of being a power wielding public figure, should, according to the Church holy rules and the monastic *typika*, be confined in a convent praying for her soul salvation, far from the indiscreet gazes of people.

At the same time, this unusual political coexistence between Alexios and Dalassena pre-occupied today's scholars who, accepting unreservedly the statements of Anna Komnena and the court rhetor Theophylact of Ochrid, took the existence of a very close connection between the powerful son and the despotic mother for granted. These two writers of that period insist that Alexios and Dalassena acted with absolute accord, as «two persons one soul». However, if one took a solid look on the relationship of the emperor and the queen mother, he would disagree with the sources above. In addition, since Dalassena was full of hatred for the Doukas family, the choice of Alexios to marry a Doukaina would not certainly leave her incurious. Indeed, it seems that Dalassena initially preferred for the throne claim the candidature of Isaakios Komnenos and his Georgian spouse Irene (cousin of empress Maria of Albania).

Consequently, the question why Alexios officially chose his mother Anna Dalassena as collaborator and contributor in his exercise of imperial power has particular interest for the today's scholars. These attempt to examine both the actual role of women in the Komnenian political scene and the way in which Alexios Komnenos, a really enigmatic emperor, manipulated the political affairs of the day. It is precisely this question that I address in my paper, underlining the imperial political expediency. Specifically, the new sovereign, placing Dalassena (recently, the historians of Byzantium quite often dispute the administrative skills of the emperor's mother) on the top of the political system, achieved two results. Firstly, he recognized de facto the very important role his mother played during the coup d'état of the Komnenoi; and, secondly, he found the more suitable way to embellish his wounded public image: it is known that from the very beginning of his reign Alexios had in store for the Byzantine people and Church a hard and severe budgetary policy as well as a bundle of provocative social discriminations.

*Theocharis Detorakis, Les aventures d'un manuscrit crétois: Le manuscrit du Monastère de Notre-Dame de Gônia (Kissamos, Crète) 04, pp. 201-210.*

Le manuscrit du Monastère de Notre-Dame de Gônia de Kissamos 04, enlevé en 1941 par un officier de l'armée de l'occupation allemande, a été retrouvé en 2007 dans la possession du médecin M. N. Ampelas. D'après sa décision, ce manuscrit a été rendu au monastère lors d'une cérémonie organisée à cette occasion par la Société de Paléographie Grecque et par le Laboratoire de Paléographie de l'Université de Crète. La présente étude vise à une description codicologique et paléographique du manuscrit. Il s'agit d'un recueil de serments exorcistes, écrit en 1745 au village de Rodovani de Crète par le copiste Georges Anagnôstis.

*Marina Detoraki, Portraits de saints dans le Synaxaire de Constantinople, pp. 211-232.*

L'étude de portraits de saints dans le Synaxaire de Constantinople (SEC) dénote qu'un (ou plusieurs compilateurs) a eu l'idée – probablement au XI<sup>e</sup> s. – d'adjoindre aux notices des synaxaires la quasi-totalité des portraits de prophètes, d'apôtres et de hiérarques qu'ils trouvaient dans l'opuscule d'Oulpios le Romain. L'édition plus ancienne de Chatzidakis semble, d'après cette analyse, fournir un texte plus correct que celle de Winkelmann. La moitié des portraits de saints dans SEC ne proviennent toutefois pas d'Oulpios, mais pour la plupart, des sources que le synaxariste a résumé. Leur analyse permet d'opposer, pour leur contenu et pour leur place, les portraits de saints ascètes et les portraits des martyrs où le thème de la beauté du saint (jeune et beau) se met en valeur.

*Demetrios C. Agoritsas, The Ecumenical Patriarch Niphon I (1310-1314), pp. 233-264.*

In this paper we attempt to examine in a systematic and comprehensive way the personality of Niphon I, Patriarch of Constantinople (9 May 1310 – 11 April 1314), the circumstances that raised him to the patriarchal throne of Constantinople, his policy while in office, as well as the reasons that lead to his deposition.

Born in Berroia, he joined the monastic estate and eventually he became abbot of the monastery of the Great Lavra on Mt. Athos. Some time after he was appointed metropolitan of Kyzikos and in 1310 he was elevated to the patriarchal throne as a successor of Patriarch Athanasios I. During his nearly four years period of office he managed to heal the Arsenite schism (1310), and he succeeded to bring under the jurisdiction of the Patriarch of Constantinople the appointment of the *prôtos* of Mount Athos (1312). Niphon increased rapidly the patriarchal revenues by appropriating the administration and revenues of several wealthy bishoprics, after deposing their bishops on charges of simony. However, in 1314 Niphon himself was deposed on charges of venality, sacrilege and simony and retired to the monastery of Peribleptos in Constantinople. During the civil war (1321-1328) between the emperor Andronikos II Palaiologos and his grandson Andronikos III, Niphon took the side of the younger Palaiologos and tried to clear himself of the charges of his abdication. He died sometime after 1333.

*Ilias Giarenis, The scholar and his native city. Trebizond in cardinal Bessarion's words*, pp. 265-280.

The main subject of the article is the examination of the ways in which Cardinal Bessarion describes Trebizond, in his encomiastic description (*Ekphrasis*) of the city. Certain suggestions are made with regard to the place of this rhetorical work in the historical context of the 15th century and in the corpus of Bessarion's literary activities.

An investigation is made on the close connection between the scholar and his native city (*patris*). The encomiastic description is also examined in the framework of its ideological and cultural character and function; the city is propagated as the only authentic and vivid continuator of the ancient Greek and Byzantine legacy, having its roots in Athens and Constantinople respectively. The Great Komnenoi dynasty of Trebizond are praised as the authentic and active linear heirs of the Byzantine ruling tradition (*basileia*).

As a result, the city is presented as having a unique place in

Greek historical tradition, combining the cultural and political tradition of Athens and Constantinople, in the dramatic situation of the first half of 15th century Byzantium, faced the threat – and partly, the fact – of the Ottoman conquest.

*Evangelia I. Kouskouli, A Supplementary Catalogue to Joseph the Hymnographer's work*, pp. 281-302.

E. Tomadakes has registered four hundred sixty six (466) published and unpublished canons of Joseph the Hymnographer, stating also that further search would bring out more works, in order to complete and expand the catalogue.

In fact, till nowadays eighty nine (89) new canons have been added to the previous catalogue: sixty three (63) by El. Papaeliopoulos – Fotopoulou, six (6) by A. Armati, three (3) by D. Stratigopoulos, one (1) from "Orologion", and sixteen (16) by E. Tomadakes in his contribution to this volume. A detailed list of the texts is given in this article. The total number of Joseph the Hymnographer's works now sums up to five hundred fifty five (555) canons, but we strongly believe that the catalogue is not yet definitive.

*Helen S. Chatzoglou-Baltas, Six sermons about God's Ascension under the name of St. John Chrysostom (Introduction-critical edition)*, pp. 303-376.

In this article six sermons about God's Ascension are edited critically for the first time. They have been handed down to us under the name of st. John Chrysostom, but the issue of their spuriousness and doubt emerges once again. The examination of their genuineness is difficult enough because dogmatic issues are included in these speeches; and it's well known that John Chrysostom did not develop that kind of terms very systematically in his work. Besides, he engaged in other kind of matters, such as ethical, pastoral and interpretative, which he examined more exhaustively than the dogmatic ones. The introduction of this article clarifies these questions, while the following inquiry is expected to explore them further. For the time being, the edition itself enriches the Father's bibliography, especially as regards Savior's Ascension.



*Photios Dimitrakopoulos, From Cyprus to Skiathos: the Ms Skiathos, Evangelismou 11, from the first half of the 14th cent., pp. 377-406.*

During the last five years we visit the monastery in order to prepare a new catalogue of all 120 ms. An interesting ms has the number 11, which we can date in the first half of the 14th century, based on the watermarks as also on the hand of the unknown scribe. Then we give a complete palaeographic description of the ms and an edition of the various notes.

*Costas N. Constantinides, A Manuscript from the Meteora in the Collection of Robert Curzon: BL Additional 39618 (With 6 plates), pp. 407-442.*

In the present article, submitted in the *Festschrift* volume to Professor Demetrios Z. Sophianos, a distinguished student of the rock monasteries at Meteora and their manuscript collections, we considered appropriate the study and description of a neglected codex, originally from the monastery of the Great Meteoron, the present *BL Additional 39618*. The manuscript was acquired by the traveller and bibliophile Robert Curzon Junior (1810-1873) during his visit to the monastic collections of the East in 1833/1834.

In the first part of the paper we offer a brief biography of the famous traveller Robert Curzon and follow his expedition to Epirus and the Meteora in November 1834. During his brief stay in the monasteries he examined the manuscript collections and tried to purchase illuminated manuscripts from the monasteries of Barlaam and Metamorphosis. Though his efforts proved unsuccessful – and he speaks in great detail on these matters – one small format volume in his famous collection of Greek and Oriental manuscripts contains a note by Curzon himself reporting that it was acquired in the monastery of the Great Meteoron. The western manuscripts of his collection, bequeathed to the British Museum by his daughter Darea after her death in 1917, have been briefly described in 1933, though Curzon's note in *BL 39618* was edited ten years earlier by F. H. Marshall.

After a systematic study of the manuscript *in situ* in June and September 2007 we present in the second part of this paper a

detailed codicological description of this small miscellaneous volume, copied during the first half of the sixteenth century, and containing primarily hymns (Canons) and the Chronicle, mutilated at the end, of Constantine Manasses.

In the Appendix we reproduce the description of the contents of the libraries of all four monasteries of the Meteora visited by Curzon between the 8th and 10th of November 1834, as they appeared in his: *Visits to Monasteries in the Levant*, London, 1849, a popular travel book that made its author famous and was reissued in numerous re-editions ever since.

The paper is illustrated with six plates, a portrait of R. Curzon by W. Holl (1859), two woodcuts of the Meteora included in his *Visits*, and specimens of three of the six scribes who contributed to the copying of the volume.

*E. I. Tomadakis, Osservazioni filologiche nell'opera: Giov. Polemis, Canoni in S. Atanasio l'Atonita. Edizione critica. Atene 1993, pp. 177, pp. 443-466.*

Il presente articolo contiene osservazioni le quali riguardano a vari errori tanto nell'introduzione dell'edizione (originalità di tropari, poeti dei testi innografici, acrostici ecc.) quanto all'edizione stessa dei testi (errori di ortografia, di sintassi, di codicologia ed omissione di tropari e di versi) ed all'apparato critico (fallaci letture, omissione di interessanti lezioni e disordinanza della numerazione dei versi ecc.).

*Panayotis G. Nikolopoulos, Grégoire de Nysse, a-t-il complété l'interprétation au Cantique des Cantiques?, σσ. 467-502.*

L'auteur se pose la question suivante: le complément de l'interprétation au Cantique des Cantiques serait-il l'œuvre de Grégoire de Nysse?

Au cours d'une description du cod. 2410, XIII<sup>ème</sup> s., de la Bibliothèque Nationale de Grèce, l'auteur a remarqué que l'interprétation de Grégoire de Nysse au Cantique des Cantiques est transmise après le 15<sup>ème</sup> discours puisque un 16<sup>ème</sup> discours est signalé τοῦ αὐτοῦ, c'est à dire de Grégoire de Nysse.

Par conséquent l'auteur se pose la question suivante: Grégoire de Nysse a-t-il complété l'interprétation au Cantique des Cantiques ou bien la tradition acceptée jusqu'à nos jours qui la complète jusqu'au 15<sup>ème</sup> discours constitue la tradition originale de Grégoire de Nysse?

Pourtant A. Mai avait publié un texte semblable à celui du 16<sup>ème</sup> discours du cod. 2410 B.N.Gr. d'après le cod. Vaticanus gr. 728 du 16<sup>ème</sup> s. et l'a arbitrairement attribué à Procope de Gaza. Mais par la suite on s'est rendu à l'évidence que ce texte n'appartient point à Procope de Gaza; alors on s'est mis à la recherche de l'auteur.

D'autre part Joannes Meursius en 1611 (selon le cod. Vaticanus gr. 1266) aussi bien que Fronton Ducaeus en 1624 avaient publié une interprétation au Cantique des Cantiques attribuée à Michel Psellos dont la fin est textuellement semblable à l'interprétation transmise comme discours 16<sup>ème</sup> par le cod. 2410 de la B.N.Gr.

Par conséquent le texte du discours 16<sup>ème</sup> à l'interprétation au Cantique des Cantiques est attribué à trois auteurs: PseudoProcope de Gaza, Michel Psellos et Grégoire de Nysse. La tradition du cod. EBE 2410 aussi bien que des autres manuscrits doit s'intégrer au désir de voir l'interprétation au Cantique des Cantiques complétée, ou que Grégoire de Nysse l'avait peut-être laissée incomplète.

L'auteur complète son travail par une édition critique du texte.

*Vassileios Fr. Tomadakis, Unknown poem by Antonios Manoussos (1822-1903) written in the year 1889, pp. 503-506.*

An unknown poem in the English and Italian language, written in the year 1889 by Antonios Manoussos, addressed to the Prince of Naples, Victor Emmanuel the 3<sup>rd</sup> that later on became King of Italy, is being published followed by commentaries.

*Staurus Kourousès, Remarques sur des textes hymnographiques, pp. 507-540.*

On fait des remarques sur quelques lectures des tropaires des canons ou idiomes des hymnographe Kosmas, évêque de Maioumas, et Kassia moniale.

*Constantin A. Manaphis, Joseph l'hymnographe, un canon inédit en l'honneur d'hosios David de Thessalonique, pp. 541-584.*

Dans ce travail est reprise une édition critique de ce canon, qui est compris dans les manuscrits: Hierosol. Sab. 70, Paris. gr. 1569 et Lesb. Leimonos 11. Tous les troparia de l'akolouthie se retrouvent à l'avant de ce canon. Les sources de Joseph selon la synthèse du canon la chronologie de l'écriture, aussi que les informations reçues des textes concernant la vie d'hosios David sont examinés dans l'introduction. Il est prouvé que les vies abrégées des Synaxaires de l'Église de Constantinople sur la vie de David avaient puisé en principe dans le texte du premier kathisma et sur les trois stichera du texte de l'akolouthie.

*Résumés, pp. 585-595.*

*Listes, pp. 597-600.*

# ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΙΔΡΥΤΑΙ

ΑΜΠΟΤ Ε.  
ΒΟΛΙΔΗΣ Θ.  
ΔΑΜΒΕΡΓΗΣ Ι.  
ΔΑΡΑΛΕΞΗΣ Χ.  
ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗΣ Π.  
ΖΕΡΒΟΣ Ι.  
ΖΩΓΓΡΑΦΟΥ ΕΥΓΕΝΙΑ  
ΗΛΙΑΔΟΥ ΕΥΦΗ  
ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ ΣΠ.  
ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ ΕΥΑΓΓ.  
ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ Ν.  
ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ Π. Δ.  
ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ ΤΟΥΛΑ

ΚΟΥΚΟΥΛΕ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ  
ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ ΦΑΙΔΩΝ  
ΛΑΜΠΙΚΗΣ Β.  
ΛΟΥΚΙΔΗΣ Γ.  
ΜΑΘΙΟΠΟΥΛΟΣ Π.  
ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ ΓΡ.  
† Ο ΑΘΗΝΩΝ ΜΕΛΕΤΙΟΣ  
ΠΑΠΑΜΙΧΟΠΟΥΛΟΣ Κ.  
ΣΑΡΟΓΛΟΥΣ Π.  
ΣΙΜΩΝΙΔΗΣ Β.  
ΣΚΟΥΤΑΡΗ ΝΕΛΛΗ  
ΤΙΠΑΛΛΟΣ Γ.  
ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΟΣ Γ.

## ΜΕΓΑΛΟΙ ΕΥΕΡΓΕΤΑΙ ΓΚΙΝΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ - ΟΡΛΑΝΔΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ

ΑΒΡΑΜΙΔΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ  
† Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ ΜΕΛΕΤΙΟΣ  
Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ  
ΔΕΛΤΑΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ  
Ο ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ  
Ο ΔΗΜΟΣ ΠΕΙΡΑΙΩΣ  
ΛΑΜΠΙΚΗ ΣΟΦΙΑ  
ΛΑΜΠΙΚΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ  
ΟΙΚΙΑΔΗΣ ΜΙΧ.  
ΜΠΕΝΑΚΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ

ΜΠΕΝΑΚΗΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ  
ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ  
ΠΑΓΚΕΙΟΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ  
ΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜ. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ  
ΡΑΚΤΙΒΑΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ  
ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ  
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΠΑΙΔΕΙΑΣ  
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ  
ΧΩΡΕΜΗ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ  
ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ

### ΕΥΕΡΓΕΤΑΙ

ΤΟ ΑΘΗΝΗΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ  
ΑΚΙΟΓΛΟΥΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ  
ΑΜΠΟΤ ΕΥΓΕΝΙΑ  
ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ  
ΔΕΛΤΑ ΠΗΝΕΛΟΠΗ  
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΝ ΤΑΜΕΙΟΝ  
ΕΜΠΕΡΙΚΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ  
ΚΑΜΠΑΝΗΣ ΛΕΩΝΙΔΑΣ  
ΚΑΣΔΑΓΛΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ  
ΚΟΡΚΟΔΕΙΛΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ  
ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ ΦΑΙΔΩΝ  
ΚΤΕΝΑ ΟΛΓΑ

ΛΑΪΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ  
† Αρχ. ΔΙΑΝΑΣ ΖΑΧΑΡΙΑΣ  
ΔΟΒΕΡΔΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ  
MILLER WILLIAM  
ΝΟΜΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ  
ΠΟΥΡΗΣ ΜΙΑΤΙΑΔΗΣ  
ΡΟΥΣΣΟΣ ΝΙΚΗΤΑΣ  
ΣΙΔΕΡΙΔΗΣ ΞΕΝΟΦΩΝ  
ΤΡΑΠΕΖΑ ΑΘΗΝΩΝ  
ΤΡΙΚΟΓΛΟΥ ΙΩΑΝΝΗΣ  
ΧΩΡΕΜΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

### ΔΩΡΗΤΑΙ

ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ  
ΓΕΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ  
ΕΜΠΕΡΙΚΟΣ ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ  
ΕΥΓΕΝΙΔΗΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ  
ΘΕΟΔΩΡΑΚΑΚΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ  
ΙΓΓΛΕΣΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ

ΚΑΜΠΕΡΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ  
ΚΑΡΑΜΑΝΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ  
† Ο ΚΙΤΙΟΥ ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ  
ΚΥΤΙΚΑΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ  
ΛΑΖΑΡΗΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΚΑΙ ΘΕΑΝΩ  
ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ  
ΠΑΠΑΘΕΟΛΟΓΟΥ ΣΤΕΡΓΙΟΣ

ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΕΠΙΤΙΜΟΣ ΠΡΟΕΔΡΟΣ  
Δ. Β. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ

ΜΕΛΗ ΕΠΙΤΙΜΑ

† Ο ΑΘΗΝΩΝ ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ  
ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Π.  
BECK H.-G. †  
CANART P.  
CARUSO S.  
DELVOYE CH.  
FOLLIERI E. †  
GARZYA A.  
GUILLOU A.

HUNGER H. †  
IRIGOIN J. †  
ROMANO R.  
REINSCH D. R.  
SIMON D.  
THIERRY N.  
THIRIET F.  
TOPPING P. †

ΤΑ ΜΕΛΗ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Α' ΤΑΚΤΙΚΑ

Αϊκατερινίδης Γεώργιος  
Αντωνοπούλου-Δανιήλ Ήβη  
Αντωνοπούλου Θεοδώρα  
Βαγιακάκος Δικαῖος  
Βασιλειάδης Δημήτριος  
Βασιλικοπούλου Ἀγνή  
Βλάχος Παναγιώτης  
Γαβαλᾶς Ἀναστάσιος  
Γιαννακόπουλος Θεόδωρος  
Γκιολῆς Νικόλαος  
Γουήλ-Μπαδιεριτάκη Ἄννα  
Δημακόπουλος Γεώργιος  
Δημακοπούλου Φωφώ  
Δημητρακόπουλος Φώτιος  
Δίμτσα Ἀγλαΐα  
Δούση Εὐφροσύνη  
Ζιάκα Γεωργία  
Ζώρας Γ. Γεράσιμος  
Ἡμελλος Στέφανος  
Καλαμάκης Διονύσιος  
Καραγεώργος Βασίλειος  
Κάργα Μαρία  
Καραμπούλα Δέσποινα  
Κασίνης Κωνσταντῖνος  
Κατσάνης Μιχαήλ  
Κόλιας Ταξιάρχης  
Κοντὸς Παναγιώτης  
Κοντούλη Ἑρασμία

Κουρούσης Σταῦρος  
Κουτρούμπας Δημήτριος  
Κουτσιλιέρης Ἀνάργυρος  
Κουτσοκώστα Δάφνη  
Κουτσούκου Φωτεινή  
Κραντονέλλη Ἀλεξάνδρα  
Κρεκούκιας Δημήτριος  
Κυριαζοπούλου-Μιράσγεζη Μαρία  
Κωνσταντινίδης Ἑμμανουήλ  
Λαμπάκης Στυλιανὸς  
Λινάρδος Νικόλαος  
Λίτινας Νικόλαος  
Λουκάτος Σπυρίδων  
Μανάφης Κωνσταντῖνος  
Μανδηλαρᾶς Βασίλειος  
Μαρκόπουλος Ἀθανάσιος  
Μαστροδημήτρης Παναγιώτης  
Μελισσάκης Ζήσης  
Μουζάκης Στυλιανὸς  
Μούσουρας Διονύσιος  
Μπαλόγλου Χρήστος  
Μπαλτᾶς Δημήτριος  
Νικητόπουλος Φώτιος  
Νικολόπουλος Παναγιώτης  
Νικολοπούλου Ἀγγελικὴ  
Νυσταζοπούλου Μαρία  
Οἰκονομίδης Δημήτριος  
Παναγιώτου Ἀντώνιος

Παπαδόπουλος Στυλιανός	Σταθοπούλου Ἐλευθερία
Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου Ἐλένη	Συνοδινός π. Θωμάς
Παπακώστας Ἰωάννης	Τουρτόγλου Μενέλαος
Παπαμιχαήλ-Κουτρούμπα Ἄννα	Τριανταφυλλόπουλος Δ. Δημήτριος
Παπανδρέου Ἰφιγένεια	Τρωιάνος Σπυρίδων
Παπαρρήγα Λυδία	Τσουγκαράκης Δημήτριος
Πετρόπουλος Χρῆστος	Τσουκνίδας Γεώργιος
Πιτσάκης Κωνσταντῖνος	Τωμαδάκης Βασίλειος
Πιτσινέλης Γεώργιος	Τωμαδάκης Εὐτύχιος
Πιτσιούνης Γρηγόριος	Φορόπουλος Νικόλαος
Πολάτωφ Χρῆστος	Φραγκεδάκη-Μυτιληναίου Ἄννα
Πολέμης Ἰωάννης	Χαροκόπος Ἀντώνιος
Πολίτης Νικόλαος	Χατζηθεοδώρου Ἀντιγόνη
Πολίτου Δανάη	Χατζόγλου-Μπαλτᾶ Ἐλένη
Πούλος Ἰωάννης	Χελᾶς Βασίλειος
Πρίφτης Κωνσταντῖνος	Χριστόπουλος Παναγιώτης
Σιφωνιοῦ-Καράπα Ἀναστασία	Χριστοφιλοπούλου Αἰκατερίνη
Σκυριανοῦ Εὐτέρπη	Χρυσοχοϊδης Κρίτων
Σουλογιάννης Εὐθύμιος	

## Β' ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΑ

Ἀλεξίου Στυλιανός	Ντιγκμπασάνης Δημήτριος
Ἀρίσταρχος Ἀγιοταφίτης	Παπαβασιλείου Ἐλένη
Δεριζιώτης Λάζαρος	Παπαϊωάννου Εὐστράτιος
Δετοράκης Θεοχάρης	Πατρινέλης Χρῖστος
Κριαρᾶς Ἐμμανουήλ	Stroux Christoph
Λουπάσης Γεώργιος	Τσολάκης Εὐδοξος
Μούτσογλου Σταῦρος	Φιλοθέου Γεώργιος
Μουτσόπουλος Νικόλαος	Χαραλαμπίδης Κωνσταντῖνος
Μπιλάλης Νικόδημος	Χατζηγεωργίου Γεώργιος Ι.

## ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΝΓ' ΤΟΜΟΥ, 2007-2009

	Σελ.
ΗΜΕΛΛΟΥ ΣΤΕΦ.: Παρατηρήσεις στο Μεταβυζαντινὸ γρά- πτὸ ἐθιμικὸ δίκαιο τῆς Σύρου . . . . .	5-18
ΠΟΛΙΤΗ ΝΙΚΟΛΑΟΥ Γ.: Ἐπιλογές καὶ ἐκτιμήσεις . . . . .	19-38
ROMANO ROBERTO: Nuove osservazioni agli inediti consi- gli a una novizia di S. Nilo Ancirano . . . . .	39-48
ΤΩΜΑΔΑΚΗ ΕΥΤΥΧΙΟΥ: Ἀνέκδοτοι καὶ ἐλλιπῶς ἐκδεδο- μένοι ἁσματικοὶ κανόνες τῆς παρακλητικῆς παραδιδόμε- νοι ὑπὸ σιναιτικῶν χειρογράφων . . . . .	49-102
PITSAKIS CONSTANTIN G.: À propos de la fête de Sainte- Sophie: Idéologie et rituels byzantins, pratiques modernes	103-114
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥ: Μελέτες γιὰ τὴν αὐλικὴ ἱεραρχία ἐπὶ Κομνηνῶν Α': Ἡ ἀπονομὴ τοῦ τίτλου τοῦ Σεβαστο- κράτορα στὸν Ἰσαάκιο Κομνηνὸ, Τριτότοκο γιὸ τοῦ Ἀ- λεξίου Α' Κομνηνοῦ (1081-1118) . . . . .	115-126
ΠΑΛΛΗ ΓΕΩΡΓΙΟΥ: Μαρτυρίες γιὰ τὴ Μονὴ Δαφνίου σὲ κεῖμενα Εὐρωπαϊκῶν περιηγητῶν (17ος-19ος αἰ.) . . . . .	127-138
ΓΚΙΟΛΕ ΝΙΚΟΛΑΟΥ: Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ Νάρθηκα τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά .	139-160
ΒΑΡΒΟΥΝΗ ΜΑΝΟΛΗ Γ.: Ἅγιος Ἐρμογένης «Ἐπίσκοπος Σαμουταίων» . . . . .	161-168
ΜΑΜΑΓΚΑΚΗ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ Α.: Ἀλέξιος Α' Κομνηνὸς καὶ Ἄννα Δαλασσηνή: Σχέση ἀμοιβαίας ἀφοσίωσης ἢ συν- ὑπαρξὴ πολιτικῆς ἀναγκαιότητος; . . . . .	169-200
ΔΕΤΟΡΑΚΗ ΘΕΟΧΑΡΗ: Οἱ περιπέτειες ἐνὸς κρητικοῦ Χει- χειρογράφου. Τὸ χειρόγραφο ἀρ. 4 τῆς Μονῆς Γωνιάς Κισάμου . . . . .	201-210
DETORAKI MARINA: Portraits de saints dans le Synaxaire de Constantinople . . . . .	211-232
ΑΓΟΡΙΤΣΑ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Κ.: Ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Νίφων Α' (1310-1314) . . . . .	233-264
ΓΙΑΡΕΝΗ ΗΛΙΑ: Ὁ λόγιος καὶ ὁ γενέθλιος τόπος. Ἡ Τρα- πεζοῦντα μὲ τὸν τρόπο τοῦ Βησσαρίωνος . . . . .	265-280



ΚΟΥΣΚΟΥΛΗ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑΣ Ι.: Προσθήκαι εἰς τὸν κατα- λογον τῶν ἔργων Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου. . . . .	281-302
ΧΑΤΖΟΓΛΟΥ-ΜΠΑΛΤΑ ΕΛΕΝΗΣ: Ἐξ λόγοι εἰς τὴν ἀνα- ληψιν τοῦ Κυρίου ἐπιγραφόμενοι ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἁγί- ου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου (Εἰσαγωγή-Κριτική ἐκ- δοσις) . . . . .	303-376
ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ ΦΩΤΙΟΥ ΑΡ.: Ἀπὸ τὴν Κύπρο στή Σκιαθῶ. Ὁ κῶδ. 11 Εὐαγγελισμοῦ Σκιαθῶ, Α' μισοῦ τοῦ 14ου αἰ. . . . .	377-406
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ ΚΩΣΤΑ Ν.: Ἐνα χειρόγραφο ἀπὸ τὰ Με- τέωρα στὴν συλλογὴ τοῦ Robert Curzon: <i>BL Additional</i> <i>39618</i> (μὲ 6 πίνakes) . . . . .	407-442
ΤΩΜΑΔΑΚΗ ΕΥΤΥΧΙΟΥ: Φιλολογικαὶ παρατηρήσεις εἰς Ἰ Πολέμη, Κανόνες εἰς τὸν ὅσιον Ἀθανάσιον τὸν Ἀθωνίτην. Κριτικὴ ἐκδοσις. Ἀθῆναι 1993 (Σύλλογος πρὸς διαδοσιν ᾠφελίμων Βιβλίων), σσ. 177. . . . .	443-466
ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Γ.: Εἶναι ἔργον τοῦ Γρη- γορίου Νύσσης ἡ συνέχεια τῆς ἐρμηνείας εἰς τὸ Ἄσμα τῶν Ἀσμάτων . . . . .	467-502
ΤΩΜΑΔΑΚΗ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΦΡ.: Ἀγνωστον ποίημα τοῦ Ἀν- τωνίου Μανούσου (1822-1903) τοῦ ἔτους 1889 . . . . .	503-506
ΚΟΥΡΟΥΣΗ ΣΤΑΥΡΟΥ: Ὑμνογραφικοὶ Ὑπομνηματισμοὶ . . . . .	507-540
ΜΑΝΑΦΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΑΓΓ.: Ἀνέκδοτος κανὼν Ἰω- σήφ τοῦ Ὑμνογράφου εἰς Ὅσιον Δαυὶδ Θεσσαλονίκης . . . . .	541-584
RÉSUMÉS . . . . .	585-595
ΠΙΝΑΚΕΣ ΙΔΡΥΤΩΝ, ΕΤΑΙΡΩΝ . . . . .	597-600

Ο Ἔμ. ΝΓ' Νῶ Επετηρίδος ἐσοιχοθετήθη ἐ  
ἐσελιδοποιήθη ὑπὸ Νῶ φιλόλογ. Γεωργίας  
Νέλλα· ὠλοκληρώθη ἡ λήγοντ. 8 ἔτους 2009 ἐ  
ἐξετυπώθη ἐν τῷ ἱερογραφείῳ Ἀφῶ Παπαδάκη,  
Δαφνείων 7, ὑπεμελεῖα 8 διδ. θ. αὐτῶν Κ. Μα-  
νάφη καὶ 8 Γτυλ. λαμπάκη.